Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
Міністерства освіти і науки України

АНАЛІТИЧНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Електронне наукове видання

№03, 2025

частина 1

Ужгородський національний університет
Ужгород 2025

УДК 001:34
ISSN 2788-6018

Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Журнал «Аналітично-порівняльне правознавство» включено до переліку фахових видань категорії «Б» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 1290 від 30.11.2021 р.) зі спеціальності: 081 – Право та 293 – Міжнародне право.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Бисага Ю.М. – д.ю.н., професор

Заступники головного редактора:
Бєлов Д.М. – *д.ю.н., професор*
Заборовський В.В. – *д.ю.н., професор*

Члени редакційної колегії:
Берлінгер Ремус Даніел – *д.ю.н., доцент (Румунія)*
Бєлова М.В. – *д.ю.н., доцент*
Булеца С.Б. – *д.ю.н., професор*
Дешко Л.М. – *д.ю.н., професор*
Котляр О.І. – *к.ю.н., професор*
Копча В.В. – *д.ю.н., професор*
Лазур Я.В. – *д.ю.н., професор*
Манзюк В.В. – *к.ю.н., доцент*
Менджул М.В. – *д.ю.н., професор*
Мех Ю.В. – *д.ю.н., професор*
Ондрова Юлія – *к.ю.н., доцент (Словацька Республіка)*
Василенко О.Ю. – *доктор філософії у галузі права*
Ступник Я.В. – *к.ю.н., доцент*
Фазикош В.Г. – *к.ю.н., професор*
Фаркаш Мірча – *професор (Румунія)*
Фрідманський Р.М. – *к.ю.н., професор*

Рекомендовано до опублікування Вченою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», протокол №6 від 03.06.2025 року

Офіційний сайт: *http://app-journal.in.ua/*

Макетування здійснено у ТОВ «РІК-У»,
88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36;
print@rik.com.ua

© Ужгородський національний університет, 2025

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

Гавриленко О.А. НАБУТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ЗА ДОГОВОРОМ ДАРУВАННЯ:
РЕЦЕПЦІЯ ЕЛЕМЕНТІВ РИМСЬКОГО ПРАВА В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ АВСТРО-УГОРЩИНИ
(1867–1918 РР)..... **13**

Джура Х.Ю. НАУКОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ
ТА ЇЇ ПРАВОВА ПРИРОДА..... **20**

Кириченко О.А. РОЗВИТОК ІННОВАЦІЙНОГО РОЗУМІННЯ СТУПЕНЕВОГО СУТНІСНОГО
ВИДОВОГО ПОДІЛУ ПРАВОПОРУШЕНЬ ТА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ..... **25**

Козаченко А.І. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ 1710 РОКУ
ТА КОНСТИТУЦІЇ ПОЛЬЩІ 1791 РОКУ..... **31**

Ляшук Р.М., Лисенко Ж.А. ЦІННІСНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ РОЗБУДОВИ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ..... **37**

Панасюк О.П. ПОДІЛ ВЛАДИ ТА СИСТЕМА «СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ»
У КОНСТИТУЦІЙНІЙ МОДЕЛІ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
(НА ПРИКЛАДІ КОНСТИТУЦІЇ ЛИТВИ 1922 Р.)..... **43**

Тоцький Б.А. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ..... **50**

Чепік-Трегубенко О.С., Чернобук В.В., Петриченко К.С. ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ
АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ МЕДІАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ
(НА ПРИКЛАДІ СІМЕЙНОЇ МЕДІАЦІЇ)..... **61**

Шумік І.А., Гладковська В.І. НАЦІОНАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА АВТОНОМІЯ
В КИТАЙСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ
ЯК ФОРМА ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО УСТРОЮ..... **67**

Янчак П.О. ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ
ЯК ПОКАЗНИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
ТА ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ..... **74**

РОЗДІЛ ІІ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Батанов О. В. КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ В УМОВАХ ЕКОЛОГІЧНИХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ
ТА РОЛЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ..... **82**

Берназюк І.М. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ І ПРАВА ЛЮДИНИ:
ВИКЛИКИ ДЛЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ З ПРАВ ЛЮДИНИ..... **89**

Бирченко Б.В. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ВИБОРЧИХ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ..... **100**

Білоскурська О.В. ОБМЕЖЕННЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ
В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ:
МІЖНАРОДНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ..... **107**

Гончар О.О. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ДОБОРУ СУДДІВ
ОРГАНІВ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ..... **112**

Горінов П.В., Макарова О.В. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ
БАЗОВОЇ ЗАГАЛЬНОВІЙСЬКОВОЇ ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... **124**

Єгорова В.С. ПИТАННЯ ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ
В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ..... **129**

Карнаух О.А. СТАНОВЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ НОРМ У КРАЇНАХ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ:
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ..... **134**

Кулініч О.О. МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ У ПРАВОТВОРЧОСТІ
ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ..... **142**

Наливайко Л.Р. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ
І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ:
НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД І ЗАРУБІЖНІ ПРАКТИКИ..... **147**

Стрільчук В.А. ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОДІЇ SMART-ІНФРАСТРУКТУРИ,
SMART-МІСТА ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ:
КОНЦЕПТУАЛЬНІ МУНІЦИПАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ..... **152**

Татаренко Г.В. МОДЕЛІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В АНГЛІЇ ТА ІСПАНІЇ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ..... **161**

Фокін П.В. СУТНІСТЬ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ
ЯК КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ..... **167**

**РОЗДІЛ ІІІ. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

Андріїв Д.М. РЕАЛІЗАЦІЯ КОМПЕТЕНТНИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ
ОКРЕМИХ ПОЛОЖЕНЬ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЮРИСДИКЦІЮ, ПРАВО, ЩО ЗАСТОСОВУЄТЬСЯ,
ВИЗНАННЯ, ВИКОНАННЯ ТА СПІВРОБІТНИЦТВО ЩОДО БАТЬКІВСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ТА ЗАХОДІВ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ..... **175**

Андрощук Г.О., Петриченко А.П. ВИКОРИСТАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СИМВОЛІКИ УКРАЇНИ
ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА В ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРКАХ:
ПРОБЛЕМИ РЕГУЛЮВАННЯ..... **180**

Борцевич П.С., Копитова О.С. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ
В СУЧАСНИХ УМОВАХ..... **190**

Боярчук О.М. ДЕЯКІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ФОНДОВОГО,
КРИПТОВАЛЮТНОГО РИНКІВ ТА ВПЛИВУ НА НИХ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ
У СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ..... **196**

Булеца С.Б. ЦИФРОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ..... **201**

Вагіна І. КОНЦЕПТ ДОГОВОРІВ МІЖ МАТІР'Ю, БАТЬКОМ І ДІТЬМИ..... **206**

Ганьба О.Б., Івашкова Т.О. ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ,
ЗАВДАНОЇ ДЖЕРЕЛОМ ПІДВИЩЕНОЇ НЕБЕЗПЕКИ..... **213**

Гарбазей Д.О. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ
В ПРАВОВУ СИСТЕМУ УКРАЇНИ..... **220**

Герц А.А., Зборівський Ю.-А.Я. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ОБ'ЄКТІВ НЕЗАВЕРШЕНОГО БУДІВНИЦТВА..... **225**

Клипа О.П. ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА..... **231**

Ковалишин О.Р. РОЗВИТОК ТА ВПЛИВ НІМЕЦЬКОГО ПРАВА
НА АКЦІОНЕРНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ДЕРЖАВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ..... **236**

Кравець В.І. ПОРЯДОК ФОРМУВАННЯ
НАГЛЯДОВОЇ РАДИ АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА..... **242**

Лавренюк О.Ю. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ РЕЗУЛЬТАТІВ ТВОРЧОЇ, ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, СТВОРЕНИХ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ПОВНОВАЖЕНЬ ПІДРОЗДІЛАМИ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ..... **247**

Ліляков О.А. СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ: ПОНЯТТЯ ТА КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ..... **255**

Лопатнюк В.А. БАЗА ДАНИХ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ..... **261**

Лугина Є.Ю. Кочина О.С. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ ШЛЮБУ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ..... **267**

Маріц Д.О., Пазюк М.В., Уваров І.А. ПРОБЛЕМИ ДОВЕДЕННЯ ФОРС-МАЖОРНИХ ОБСТАВИН У ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ..... **272**

Менджул М.В., Стільник І.В. ДОГОВІР ТАЙМШЕРУ: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ..... **279**

Михальнюк О.В., Пиріг Б. БАНКРУТСТВО ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ – ПІДПРИЄМЦЯ В УКРАЇНІ..... **283**

Молявко О.М., Трунова Г.А. ПРАВО ПОДРУЖЖЯ НА УТРИМАННЯ (АЛІМЕНТИ): ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... **289**

Олешко О.М. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ПОЗОВУ ПРО ВИЗНАННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ..... **294**

Панченко С.С. ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ СТРОКУ ОДНОМОМЕНТНИХ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ..... **300**

Перейман В.Ю. МАЙНОВІ ПРАВА ЯК ПРЕДМЕТ ДОГОВОРУ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ НЕРУХОМОГО МАЙНА..... **305**

Печерова Н.Г. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА МЕЖІ РОЗПОРЯДЖАННЯ МАЙНОВИМИ ПРАВАМИ НА ОБ'ЄКТИ СУМІЖНИХ ПРАВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ..... **310**

Полонська О.І. ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ПРАВОМІРНОГО ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА НЕДОТОРКАННІСТЬ ПРИВАТНОГО ЖИТТЯ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ..... **323**

Тарасенко Л.Л., Тарасенко Х.Ю. ОНОВЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ АВТОРСЬКОГО ПРАВА ТА ЙОГО АДАПТАЦІЯ ДО СТАНДАРТІВ ЄС..... **329**

Федосенко Н.А. ЦИФРОВІ АКТИВИ ЯК ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ: СПРОБА КВАЛІФІКАЦІЇ В УМОВАХ ВІДСУТНОСТІ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРАВОВОГО РЕЖИМУ..... **335**

Чернік С.Д. ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВ ДІТЕЙ 1996 Р.: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДІТЕЙ ПРИ УСИНОВЛЕННІ..... **340**

Шишковський Б.Л. ВИДИ ТУПИКОВИХ СИТУАЦІЙ У ТОВАРИСТВІ З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ..... **345**

Юніна М.П., Буякова І.О. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ СПАДКУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА МОЖЛИВІ ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ..... **351**

РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Бутирський А.А., Бутирська І.А. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО..... **356**

Вашкович В.В., Бисага Ю.Ю. ДО ПИТАННЯ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИХ ОСНОВ ЗАХИСТУ МАЙНОВИХ ПРАВ СУБЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ..... **361**

Возняковська К.А. ШАХРАЙСТВО З БОКУ БІЗНЕС-ПАРТНЕРІВ У ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИНАХ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ, СУДОВА ПРАКТИКА ТА МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ..... **366**

Волинець В.В. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ В США.....**373**

Головачова А.С. ОСОБЛИВОСТІ КОРПОРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....**379**

Гудіма Т., Джабраілов Р. СПІР ПРО ПРАВО
ЯК ЗАПОБІЖНИК ВІДКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО БАНКРУТСТВО:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....**385**

Єремєєва Н.В. ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ
ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО ІНВЕСТУВАННЯ.....**394**

Кудрявцева В.В., Борищак В.О. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
ВЕНЧУРНОГО ІНВЕСТУВАННЯ В УКРАЇНІ.....**405**

Ляшенко А.А. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ МАЙНА ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ:
ПИТАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....**411**

Марасін О.В. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ
ДЛЯ РОЗВИТКУ АВТОМОБІЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ
З УРАХУВАННЯМ ТРАНЗИТНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ КРАЇНИ..... **417**

Матвєєв О.М. СУБ'ЄКТИ ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ:
ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ.....**424**

Олюха В.Г. ПРИНЦИП НАЛЕЖНОЇ ОБАЧНОСТІ
ЯК ЗАСІБ УПРАВЛІННЯ РИЗИКОМ
ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ.....**429**

Пільков К.М. AMICUS CURIAE: ПРОЦЕСУАЛЬНІ ТА ЕТИЧНІ ВИМІРИ
СТОРОННЬОЇ ДОПОМОГИ ВЕРХОВНОМУ СУДУ У ПИТАННЯХ ПРАВА.....**435**

Попович С.М. УЧАСТЬ ПОЛІЦІЇ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ БЕЗПЕКИ БІЗНЕСУ:
ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ В УКРАЇНІ.....**441**

Предместніков О.Г., Пархоменко М.М. БАНКРУТСТВО ПІДПРИЄМСТВ,
РОЗТАШОВАНИХ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ.....**447**

Райчева С.І. МАЙНОВІ СПОРИ ЩОДО НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ БОРЖНИКА
У ВІДОКРЕМЛЕНОМУ ПРОВАДЖЕННІ У СПРАВАХ ПРО БАНКРУТСТВО..... **454**

Сніжко А.О. ПОРЯДОК ТА ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ
ВЕНЧУРНИХ КОРПОРАТИВНИХ ФОНДІВ
ЗА УКРАЇНСЬКИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ.....**464**

Федоренко Ю.С. ОСОБЛИВОСТІ ОСКАРЖЕННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ,
ЩО УХВАЛЮЮТЬСЯ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОЗГЛЯДУ ВІДОКРЕМЛЕНИХ ПРОВАДЖЕНЬ
У СПРАВАХ ПРО БАНКРУТСТВО.....**469**

Ципляк П.С. ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУТУ ОСКАРЖЕННЯ
ФРАУДАТОРНИХ ДІЙ БОРЖНИКА.....**474**

РОЗДІЛ V. ТРУДОВЕ ПРАВО;
ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Анатійчук В.В. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОНЯТТЯ «ПРАЦЯ»
З ПОЗИЦІЙ РОЗВИТКУ НЕСТАНДАРТНИХ ФОРМ ЗАЙНЯТОСТІ..... **480**

Жеребцов Д.Є. ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ
ТА ПОНЯТТЯ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН
ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ.....**491**

Зеленський В.М. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДИСТАНЦІЙНОЇ ПРАЦІ
В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....**497**

Козуб І.Г., Біленець Д.А., Факас І.Б. ТРУДОВІ ТА СОЦІАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ПРАЦІВНИКІВ МИТНИЦІ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....**502**

Колб С.О. ЗАКОНОДАВЧІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ У 2024 Р.....**509**

Костенко В.Г. ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ.....**515**

Кузнецова М.Ю. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ В ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ: ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....**520**

Логінова М.В. ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ СПІВРОБІТНИКІВ ПОЛІЦІЇ ЯК ФАКТОР ПЛИННОСТІ КАДРІВ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....**525**

Малєнко О.В., Вакарюк Л.В. ЦИФРОВИЙ КОНТРОЛЬ НА РОБОЧОМУ МІСЦІ: ІНТЕРЕС РОБОТОДАВЦЯ ТА ПРАВО НА ПРИВАТНІСТЬ ПРАЦІВНИКА.....**530**

Олійник У.М. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ ЗА СУМІСНИЦТВОМ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ.....**536**

Синчук С.М. РОБОЧИЙ ЧАС ПРАЦІВНИКА ЯК УМОВА ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ.....**541**

Теличко О.А., Рекун В.А. ЄВРОПЕЙСЬКІ ІНІЦІАТИВИ ПІДТРИМКИ ТРУДОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ ТА ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ У ЄВРОПЕЙСЬКИЙ РИНОК ПРАЦІ.....**546**

Тищенко О., Черноус С., Сіроха Д. СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....**556**

Товт Т.О. ГЕНЕЗА ПРАВОВИХ ЗАСАД РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ В ОКРЕМИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВАХ.....**564**

Тупіков І.В. ОСОБЛИВОСТІ КОЛЕКТИВНО-ДОГОВІРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ.....**569**

Циганчук Н.А. ПРО НЕОБХІДНІСТЬ КОДИФІКАЦІЇ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....**574**

Цигікало Г.Д., Логінова М.В. ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕЗАКОННОГО ЗВІЛЬНЕННЯ СПІВРОБІТНИКА ПОЛІЦІЇ ЗА ЗГОДОЮ СТОРІН ІЗ РОБОТОДАВЦЕМ, ЗА ВЛАСНИМ БАЖАННЯМ ТА ІНШИМИ ПІДСТАВАМИ.....**581**

CONTENTS

SECTION I. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Havrylenko O.A. ACQUISITION OF OWNERSHIP RIGHTS UNDER A CONTRACT OF DONATION: RECEPTION OF ELEMENTS OF ROMAN LAW IN THE CIVIL LAW OF AUSTRIA-HUNGARY (1867–1918)..... **13**

Djura H.Yu. SCIENTIFIC INTERPRETATION OF THE SOCIAL FUNCTION OF THE STATE AND ITS LEGAL NATURE..... **20**

Kirichenko O.A. THE DEVELOPMENT OF AN INNOVATIVE UNDERSTANDING OF THE GRADUATE ESSENTIAL SPECIFIC DIVISION OF OFFENCES AND JURIDICAL LIABILITY..... **25**

Kozachenko A.I. COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF CONSTITUTION OF UKRAINE OF 1710 AND CONSTITUTION OF POLAND OF 1791..... **31**

Liashuk R.M., Lysenko Zh.A. VALUE-BASED AND LEGAL FOUNDATIONS OF BUILDING CIVIL SOCIETY AND THE RULE OF LAW..... **37**

Panasiuk O.P. SEPARATION OF POWERS AND THE SYSTEM OF CHECKS AND BALANCES IN THE CONSTITUTIONAL MODEL OF A PARLIAMENTARY REPUBLIC AS EXEMPLIFIED BY THE 1922 CONSTITUTION OF LITHUANIA..... **43**

Totskyi B.A. METHODOLOGY OF RESEARCH ON THE PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY..... **50**

Chepik-Trehubenko O.S., Chernobuk V.V., Petrychenko K.S. THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF THE APPLICATION OF MEDIATION IN A STATE OF WAR IN UKRAINE (ON THE EXAMPLE OF FAMILY MEDIATION)..... **61**

Shumik I.A., Hladkovska V.I. NATIONAL-TERRITORIAL AUTONOMY IN THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA AS A FORM OF POLITICAL AND LEGAL STRUCTURE..... **67**

Yanchak P.O. THE ACTIVITY OF POLITICAL PARTIES AS AN INDICATOR OF THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY AND A DEMOCRATIC STATE IN UKRAINE..... **74**

SECTION II. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Batanov O.V. CONSTITUTIONALISM IN THE CONTEXT OF ENVIRONMENTAL CHALLENGES OF THE PRESENT AND THE ROLE OF CONSTITUTIONAL LAW IN ENSURING ENVIRONMENTAL SAFETY..... **82**

Bernaziuk I.M. ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND HUMAN RIGHTS: CHALLENGES FOR THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS..... **89**

Byrchenko B.V. LEGAL ASPECTS OF PROTECTING THE ELECTORAL RIGHTS OF MILITARY PERSONNEL..... **100**

Biloskurska O.V. RESTRICTIONS AND PROTECTION OF HUMAN RIGHTS IN ARMED CONFLICT: INTERNATIONAL AND NATIONAL DIMENSIONS..... **107**

Honchar O.O. EUROPEAN EXPERIENCE IN THE SELECTION OF JUDGES OF CONSTITUTIONAL JURISDICTION BODIES..... **112**

Gorinov P.V., Makarova O.V. CONSTITUTIONAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF BASIC GENERAL MILITARY TRAINING FOR HIGHER EDUCATION STUDENTS UNDER MARTIAL LAW..... **124**

Yehorova V.S. THE ISSUE OF PROTECTING CONSTITUTIONAL RIGHTS IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION..... **129**

Karnaukh O.A. THE FORMATION OF CONSTITUTIONAL NORMS IN LATIN AMERICAN COUNTRIES: A HISTORICAL ASPECT.....**134**

Kulinich O.O. METHODOLOGICAL ASPECTS OF LEGAL TECHNIQUES IN LEGISLATION AND LAW ENFORCEMENT.....**142**

Nalyvaiko L.R. LOCAL SELF-GOVERNMENT AND ENSURING SOCIAL JUSTICE: NATIONAL EXPERIENCE AND FOREIGN PRACTICES.....**147**

Strilchuk V.A. DIALECTICS OF THE INTERACTION BETWEEN SMART INFRASTRUCTURE, SMART CITY, AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT: CONCEPTUAL MUNICIPAL-LEGAL AND INSTITUTIONAL ASPECTS.....**152**

Tatarenko G.V. MODELS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN ENGLAND AND SPAIN: A COMPARATIVE ASPECT.....**161**

Fokin P.V. THE LEGAL NATURE OF EDUCATIONAL POLICY IN THE CONTEXT OF CONSTITUTIONAL LAW.....**167**

SECTION III. CIVIL LAW AND CIVIL PROCEEDINGS; FAMILY LAW; PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Andriyiv D.M. IMPLEMENTATION OF SPECIFIC ASPECTS OF THE CONVENTION ON JURISDICTION, APPLICABLE LAW, RECOGNITION, ENFORCEMENT AND CO-OPERATION IN RESPECT OF PARENTAL RESPONSIBILITY AND MEASURES FOR THE PROTECTION OF CHILDREN BY THE COMPETENT AUTHORITIES OF UKRAINE.....**175**

Androshchuk G.O., Petrychenko A.P. UTILISATION OF STATE SYMBOLS OF UKRAINE AND THE REPUBLIC OF POLAND IN TRADEMARKS: REGULATORY ISSUES.....**180**

Bortsevych P.S., Kopytova O.S. LEGAL SUPPORT FOR CONSUMER RIGHTS PROTECTION IN MODERN CONDITIONS.....**190**

Boiarchuk O.M. SOME LEGAL ASPECTS OF THE REGULATION OF THE STOCK AND CRYPTOCURRENCY MARKETS AND THE IMPACT OF DIGITAL TECHNOLOGIES ON THEM IN THE UNITED STATES OF AMERICA AND THE EUROPEAN UNION.....**196**

Buletsa S.B. DIGITAL IDENTITY.....**201**

Vahina I. THE CONCEPT OF AGREEMENTS BETWEEN MOTHER, FATHER AND CHILDREN.....**206**

Hanba O.B., Ivashkova T.O. COMPENSATION FOR DAMAGE CAUSED BY A SOURCE OF INCREASED DANGER.....**213**

Garbazey D.O. THEORETICAL AND LEGAL RESEARCH ON THE IMPLEMENTATION OF DECISIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN THE LEGAL SYSTEM OF UKRAINE.....**220**

Hertz A.A., Zborivskyi Y.-A.Y. CIVIL LAW REGULATION OF UNFINISHED CONSTRUCTION OBJECTS.....**225**

Klypa O.P. ABUSE OF LAW IN CIVIL LEGAL RELATIONS: THEORY AND PRACTICE.....**231**

Kovalyshyn O. CONCEPTION AND INFLUENCE OF GERMAN LAW ON STOCK CORPORATION LAW OF EAST EUROPEAN STATES.....**236**

Kravets V.I. PROCEDURE FOR FORMING THE SUPERVISORY BOARD OF A JOINT-STOCK COMPANY.....**242**

Lavreniuk O.Y. PECULIARITIES OF THE LEGAL REGIME OF THE RESULTS OF CREATIVE AND INTELLECTUAL ACTIVITY CREATED IN THE EXERCISE OF POWERS BY SUBDIVISIONS OF THE SECURITY AND DEFENSE SECTOR.....**247**

Liliakov O.A. METHODS OF PROPERTY RIGHTS PROTECTION:
CONCEPT AND EFFICIENCY CRITERIA..... **255**

Lopatniuk V.A. DATABASE AS AN OBJECT OF LEGAL PROTECTION..... **261**

Luhyna E.Yu., Kochyna O.S. PROBLEMATIC ASPECTS OF LEGAL REGULATION
OF STATE REGISTRATION OF MARRIAGE IN UKRAINE DURING MARTIAL LAW..... **267**

Marits D.O., Pazyuk M.V., Uvarov I.A. PROBLEMS OF PROVING FORCE MAJEURE
CIRCUMSTANCES IN CONTRACTUAL OBLIGATIONS DURING MARTIAL LAW IN UKRAINE..... **272**

Mendzhul M.V., Stilnyk I.V. TIMESHARE AGREEMENT:
LEGAL NATURE AND PROBLEMATIC ASPECTS..... **279**

Mykhalniuk O.V., Pyrih B. BANKRUPTCY OF AN INDIVIDUAL ENTREPRENEUR IN UKRAINE..... **283**

Moliavko O.M., Trunova H.A. THE RIGHT OF SPOUSES TO MAINTENANCE (ALIMONY):
COMPARATIVE LEGAL ASPECT..... **289**

Oleshko O.M. CONCEPT AND ESSENCE OF ACTIONS FOR DECLARATION OF THE RIGHT
TO OWNERSHIP..... **294**

Panchenko S.S. PECULIARITIES OF DEFINING THE TERM
OF SIMULTANEOUS CIVIL LAW CONTRACTS..... **300**

Pereiman V.Y. PROPERTY RIGHTS AS THE SUBJECT
OF A REAL ESTATE PURCHASE AGREEMENT..... **305**

Pecherova N.H. CIVIL LAW PRINCIPLES AND LIMITS OF DISPOSAL OF PROPERTY RIGHTS
TO OBJECTS OF RELATED RIGHTS UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE..... **310**

Polonska O.I. LEGAL REGULATION OF LEGITIMATE RESTRICTIONS ON THE RIGHT
TO PRIVACY UNDER MARTIAL LAW..... **323**

Tarasenko L.L., Tarasenko Kh.Yu. UPDATING THE LEGISLATION OF UKRAINE IN THE FIELD
OF COPYRIGHT AND ITS ADAPTATION TO EU STANDARDS..... **329**

Fedosenko N.A. DIGITAL ASSETS AS AN OBJECT OF CIVIL RIGHTS:
AN ATTEMPT TO QUALIFY IN THE ABSENCE OF A SPECIAL LEGAL REGIME..... **335**

Chernik S.D. THE EUROPEAN CONVENTION ON THE EXERCISE OF CHILDREN'S RIGHTS OF 1996:
ENSURING THE RIGHTS AND INTERESTS OF CHILDREN IN ADOPTION..... **340**

Shyshkovskyi B.L. TYPES OF DEADLOCKS IN A LIMITED LIABILITY COMPANY
AND THEIR CLASSIFICATION..... **345**

Yunina M.P., Buyakova I.O. THE PROBLEMATIC ASPECTS OF INHERITANCE
UNDER MARTIAL LAW AND POSSIBLE WAYS OF RESOLVING THEM..... **351**

SECTION IV. ECONOMIC LAW, ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Butyrskyi A.A., Butyrska I. A. PECULIARITIES OF APPLYING THE PROVISIONS
OF THE ECONOMIC PROCEDURAL CODE OF UKRAINE IN BANKRUPTCY PROCEEDINGS..... **356**

Vashkovich V.V., Bysaga Yu.Yu. ON THE ISSUE OF THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS
OF PROTECTION OF PROPERTY RIGHTS OF BUSINESS ENTITIES..... **361**

Vozniakovska K.A. FRAUD COMMITTED BY BUSINESS PARTNERS IN COMMERCIAL RELATIONS:
LEGAL ANALYSIS, CASE LAW AND MECHANISMS OF COUNTERACTION..... **366**

Volynets V.V. SOME ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF E-COMMERCE IN THE UNITED STATES..... **373**

Holovachova A.S. PECULIARITIES OF CORPORATE LAW OF UKRAINE IN CONDITIONS
OF MARTIAL LAW..... **379**

Hudima T., Dzhabrailov R. DISPUTE OF RIGHT AS A SAFEGUARD AGAINST PREMATURE COMMENCEMENT OF BANKRUPTCY PROCEEDINGS: A COMPARATIVE LEGAL PERSPECTIVE.....**385**

Eremeeva N.V. KEY AREAS FOR MODERNIZING THE LEGAL FRAMEWORK TO SUPPORT SUSTAINABLE INVESTMENT.....**394**

Kudryavtseva V.V., Boryshchak V.O. PROBLEMS AND PROSPECTS OF VENTURE CAPITAL INVESTMENT IN UKRAINE.....**405**

Liashenko A.A. LEGAL REGIME OF THE PROPERTY OF INTERNAL AFFAIRS BODIES OF UKRAINE: THE QUESTION OF THE EFFECTIVENESS OF LEGAL REGULATION.....**411**

Marasin O.V. SOCIO-ECONOMIC FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN ROAD INFRASTRUCTURE WITH REGARD TO THE COUNTRY'S TRANSIT CAPABILITIES.....**417**

Matvieiev O.M. SUBJECTS OF DEFENCE PROCUREMENT: LEGAL STATUS AND INTERACTION SPECIFICS.....**424**

Oliukha V.H. THE PRINCIPLE OF DUE DILIGENCE AS A MEANS OF RISK MANAGEMENT WHEN USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN COMMERCIAL PROCEEDINGS.....**429**

Pilkov K.M. AMICUS CURIAE: PROCEDURAL AND ETHICAL DIMENSIONS OF EXTERNAL ASSISTANCE TO THE SUPREME COURT IN MATTERS OF LAW.....**435**

Popovich S.M. POLICE PARTICIPATION IN ENSURING BUSINESS SECURITY: FOREIGN EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE IN UKRAINE.....**441**

Predmestnikov O.G., Parkhomenko M.M. BANKRUPTCY OF ENTERPRISES LOCATED IN THE OCCUPIED TERRITORIES.....**447**

Raicheva S.I. PROPERTY DISPUTE ABOUT INVALIDATING DEBTOR'S TRANSACTIONS IN SEPARATE PROCEEDINGS IN BANKRUPTCY CASES.....**454**

Snizhko A.O. PROCEDURE AND PECULIARITIES OF CREATION OF VENTURE CAPITAL CORPORATE FUNDS UNDER UKRAINIAN LEGISLATION.....**464**

Fedorenko Yu.S. PECULIARITIES OF APPEALING COURT DECISIONS MADE AS A RESULT OF CONSIDERATION OF SEPARATE PROCEEDINGS IN BANKRUPTCY CASES.....**469**

Tsypliak P.S. HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE INSTITUTION OF APPEALING AGAINST FRAUDULENT DEBTORS.....**474**

SECTION V. LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Anatiychuk V.V. TRANSFORMATION OF THE CONCEPT OF «WORK» FROM THE PERSPECTIVE OF THE DEVELOPMENT OF NON-STANDARD FORMS OF EMPLOYMENT.....**480**

Zherebtsov D.E. TO DETERMINE THE LEGAL NATURE AND CONCEPT OF LABOR RELATIONS OF EMPLOYEES OF THE STATE BUREAU OF INVESTIGATION.....**491**

Zelensky V.M. LEGAL REGULATION OF REMOTE WORK IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION AND MARTIAL LAW IN UKRAINE.....**497**

Kozub I.G., Bilenets D.A., Fakas I.B. LABOUR AND SOCIAL GUARANTEES FOR CUSTOMS OFFICERS: LEGAL ANALYSIS OF UKRAINIAN LEGISLATION.....**502**

Kolb S.O. LEGISLATIVE AND INSTITUTIONAL CHANGES IN UKRAINIAN LABOUR LAW IN 2024.....**509**

Kostenko V.H. CONCEPT OF SOCIAL SECURITY OF PUBLIC SERVICE.....**515**

Kuznetsova M.Yu. ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN LABOR RELATIONS:
PROBLEMS AND CHALLENGES OF LEGAL REGULATION..... **520**

Loginova M.V. VALUE ORIENTATIONS OF POLICE OFFICERS
AS A FACTOR OF PERSONNEL TURNOVER IN THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE..... **525**

Malienko O.V., Vakariuk L.V. DIGITAL CONTROL IN THE WORKPLACE:
THE INTEREST OF THE EMPLOYER AND THE RIGHT TO PRIVACY OF THE EMPLOYEE..... **530**

Oliinyk U.M. CERTAIN ISSUES OF ORGANIZING PART-TIME WORK DURING MARTIAL LAW..... **536**

Synchuk S.M. EMPLOYEE'S WORKING HOURS
AS A CONDITION OF THE EMPLOYMENT CONTRACT..... **541**

Telichko O.A., Rekun V.A. EUROPEAN INITIATIVES TO SUPPORT LABOR MOBILITY
AND UKRAINE'S INTEGRATION INTO THE EUROPEAN LABOR MARKET..... **546**

Tyshchenko O., Chernous S., Sirokha D. SOCIAL AND LEGAL PROBLEMS OF EMPLOYMENT
OF THE POPULATION OF UKRAINE DURING MARTIAL LAW..... **556**

Tovt T.O. GENESIS OF THE LEGAL PRINCIPLES OF REGULATING THE LABOR OF MINORS
IN CERTAIN EUROPEAN COUNTRIES..... **564**

Tupikov I.V. PECULIARITIES OF COLLECTIVE BARGAINING REGULATION OF LABOR RELATIONS
IN FOREIGN COUNTRIES..... **569**

Tsyhanchuk N.A. ON THE NEED FOR CODIFICATION OF LABOUR LEGISLATION OF UKRAINE..... **574**

Tsyhikalo H.D., Loginova M.V. LEGAL CONSEQUENCES OF UNLAWFUL DISMISSAL
OF A POLICE OFFICER WITH THE CONSENT OF THE PARTIES WITH THE EMPLOYER,
AT HIS OWN REQUEST AND OTHER GROUNDS..... **581**

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК 347.23:340.13(436+439) «1867/1918»
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.1

НАБУТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ЗА ДОГОВОРОМ ДАРУВАННЯ: РЕЦЕПЦІЯ ЕЛЕМЕНТІВ РИМСЬКОГО ПРАВА В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ АВСТРО-УГОРЩИНИ (1867–-1918 рр.)

Гавриленко О.А.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0001-5554-4919
e-mail: o.gavrylenko@karazin.ua

Гавриленко О.А. Набуття права власності за договором дарування: рецепція елементів римського права в цивільному праві Австро-Угорщини (1867–1918 рр).

У статті досліджено процес набуття права власності за договором дарування в контексті рецепції римського права в цивільному законодавстві Австро-Угорщини періоду 1867–1918 років. Особливу увагу приділено аналізу правової природи дарування в римському праві, його історичній еволюції, трансформації та впливу на формування норм про дарування в європейських цивільних кодексах, зокрема в Австрійському загальному цивільному уложенні 1811 року (ABGB). З'ясовано, що ключові положення римського права, такі як безоплатний характер дарування, наявність чіткого волевиявлення дарувальника, прийняття дарунка обдарованим та необхідність фактичної передачі майна (traditio), були збережені та вбудовані в структуру австро-угорського приватного права. Зроблено висновок, що ці принципи забезпечували стабільність правового регулювання і відповідали нагальним потребам тогочасного суспільства.

Водночас у статті висвітлюються й певні відмінності між класичним римським та австро-угорським правовим підходами. Зокрема, розглядаються нюанси формальних вимог до укладення договорів дарування, критерії їхньої юридичної чинності, можливості відкликання дару, а також роль письмової форми й нотаріального посвідчення у випадках значної вартості предмета дарування. Проаналізовано також правове значення умови щодо моменту переходу права власності та його зв'язок із традицією (traditio) як правовим інструментом. Окрема увага приділена механізмам опосередкованого набуття власності, можливості встановлення обтяжень і застережень у договорі дарування, що відображали соціально-економічні потреби австро-угорського суспільства.

На підставі проведеного аналізу зроблено висновок, що Австро-Угорщина, рецепуючи римське право через ABGB, не лише запозичила низку ефективних правових механізмів, але й адаптувала їх до нових умов, зберігаючи баланс між правовою традицією і модернізацією. Впровадження римських інститутів traditio та causa donandi у національну правову систему сприяло формуванню ефективного й передбачуваного механізму передачі власності, що, у свою чергу, забезпечувало юридичну визначеність, послідовність і сприяло подальшому розвитку цивільного обігу в умовах багатонаціональної імперії.

Ключові слова: договір дарування, право власності, римське право, рецепція, цивільне право, Австро-Угорщина, Австрійське загальне цивільне уложення.

Havrylenko O.A. Acquisition of ownership rights under a contract of donation: reception of elements of Roman law in the civil law of Austria-Hungary (1867–1918).

The article examines the process of acquiring ownership through a gift contract in the context of the reception and adaptation of Roman law within the civil legislation of Austria-Hungary during the period from 1867 to 1918. Particular emphasis is placed on analyzing the legal nature of the donation contract in Roman law, tracing its historical evolution, and identifying its impact on the development of legal norms governing gratuitous transfers of property in European civil codes, especially within the framework of the Austrian General Civil Code of 1811 (Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, ABGB).

The research outlines how essential Roman legal principles – including the gratuitous character of donations, the necessity of a clearly expressed intention on the part of the donor, the acceptance of the gift by the donee, and the pivotal role of the actual delivery of the object of donation (traditio) – were maintained and reinterpreted in accordance with the Austro-Hungarian legal tradition.

The study also explores the significant divergences between classical Roman and Austro-Hungarian approaches to regulating gift contracts. These differences concern, inter alia, the formal requirements for concluding a valid donation agreement, the extent of its enforceability, and the legal framework for the revocation of gifts under specific circumstances. The article further investigates the procedural and substantive conditions under which ownership was transferred via a donation contract, as regulated by the ABGB, and addresses how these mechanisms functioned in practice. Special consideration is given to the concept of indirect acquisition of ownership, the use of clauses and conditions in gift contracts, and the broader socio-economic and legal environment in which such transactions took place.

The analysis provides the basis for a number of conclusions. Austro-Hungarian private law, as codified in the ABGB, substantially relied on Roman legal concepts, which were selectively incorporated and adjusted to the needs of a modernizing legal order. The study confirms that key elements of the legal structure of donations – such as the obligatory transfer of ownership and the underlying causa donandi – reflect a Roman legacy adapted to the demands of 19th-century legal and social realities. The integration of Roman legal traditions into the ABGB not only reinforced the internal coherence and predictability of gift contracts but also contributed to the broader development and stabilization of civil law across the Austro-Hungarian Empire.

Key words: gift contract, ownership, Roman law, reception, civil law, Austria-Hungary, Austrian General Civil Code.

Постановка проблеми. Правове регулювання набуття права власності через дарування має тривалу історичну традицію, яка корініться в римському праві. Оскільки римське право стало основою для численних цивільних кодексів європейських країн, його вплив на цивільно-правові системи різних держав виявляється сталим і значущим, особливо на території Австро-Угорщини в період з 1867 по 1918 роки. Одним із найбільш важливих джерел цивільного права цього періоду є Загальне цивільне уложення Австрії 1811 року (Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch – ABGB) [1], яке стало важливим етапом у розвитку цивільного права в Центральній Європі. Воно не лише закріпило принципи приватного права, а й стало яскравим прикладом рецепції елементів римського права, зокрема в таких інститутів, як дарування.

Аналіз правового регулювання дарування в контексті ABGB є важливим для розуміння еволюції приватноправових інститутів, які мали значний вплив на розвиток сучасних цивільних правових систем, зокрема у країнах, що пізніше стали частинами Центрально-Східної Європи. Особливо актуальним є дослідження цього процесу з огляду на західноукраїнські землі, що в той час входили до складу Австро-Угорщини, зокрема Галичину, Буковину та Закарпаття. Вивчення впливу рецепції римського права на правову систему цих територій дозволяє глибше зрозуміти особливості розвитку правових традицій на цих землях, що не лише вплинули на формування правової свідомості, а й залишили помітний слід у судовій практиці в наступні десятиліття, навіть після розпаду Австро-Угорської імперії.

У зв'язку з цим, вивчення механізмів дарування в правовій системі Австро-Угорщини є важливим не лише для реконструкції історії цивільного права цього періоду, але й для розуміння його подальшого впливу на правову культуру в країнах Центрально-Східної Європи, зокрема на українських землях, що після Першої світової війни стали частинами Польщі, Чехословаччини, Румунії. Вивчення цих процесів дозволяє не лише зрозуміти, як римське право взаємодіяло з місцевими правовими традиціями, а й з'ясувати, яким чином цей вплив сприяв формуванню сучасних правових інститутів в Україні та інших країнах регіону.

Отже, **метою статті** є аналіз інституту дарування як підстави набуття права власності в цивільному праві Австро-Угорщини (1867–1918), зокрема його зв'язку з правовими положеннями римського права. Особливу увагу приділено тому, які елементи римського права були рецепійовані до ABGB та як вони вплинули на правову практику того часу. Крім того, у статті розглядатимуться спільні та відмінні риси римської та австро-угорської правових традицій у сфері дарування.

Стан наукового дослідження теми. В сучасній юридичній науці дослідження становлення та розвитку цивільного права посідають далеко не останнє місце. З-поміж іншого, не лишилися без уваги й питання набуття права власності в цивільному праві Австро-Угорщини. Зокрема, найбільшу увагу привертають праці І.Й. Бойка [2; 3], А.М. Гужви [4], В.С. Кульчицького та І. Левицької [5], В.С. Макарчука та Л.Я. Коритко [6], М.В. Парасюка [7], Н.І. Шутко [8; 9] та ін. Серед праць зарубіжних науковців варто відзначити роботи К. Алюнару [10], В. Браундера [11], Р. Давіда [12],

А. Дзядзьо [13] та ін. Водночас, дослідники не ставили перед собою завдання спеціально висвітлити процес становлення інституту дарування в праві Австро-Угорщини. Тому ця проблема залишається малодослідженою у сучасній вітчизняній юридичній науці, що робить дану тему актуальною для подальшого аналізу. У статті буде розглянуто питання рецепції та трансформації римських норм у цивільному праві Австро-Угорщини, що сприятиме кращому розумінню історичного розвитку інституту дарування та його значення у сучасній юридичній доктрині.

Виклад основного матеріалу. У римському праві дарування (donatio) розглядалося як одна з підстав набуття права власності та мало як юридичне, так і моральне значення [14, с. 53]. Визначальною характеристикою дарування було безоплатне надання майна однією особою (donator) іншій (donatarius) без очікування зустрічного задоволення. Це відрізняло договір дарування (pactum donationis) [15, с. 414] від інших правочинів, зокрема договорів купівлі-продажу чи міни, які передбачали еквівалентний обмін. Юридична природа дарування в римському праві зазнала певної еволюції. У класичний період дарування визначалося як односторонній правочин, що вимагав лише волевиявлення дарувальника. Водночас із розвитком правової доктрини виникла необхідність у більш чітких юридичних обмеженнях, щоб запобігти зловживанням і надмірному збідненню дарувальника. Саме тому згодом у праві з'явилися вимоги щодо форми та умов дійсності дарування.

Римське право передбачало декілька видів дарування: donatio inter vivos – дарування між живими, яке набирало чинності негайно після здійснення правочину та передачі майна; donatio mortis causa – дарування на випадок смерті, що мало відкладену дію та залежало від настання певної події (смерті дарувальника); donatio ante nuptia – дарування у зв'язку з укладенням шлюбу, яке мало особливе правове значення, оскільки часто використовувалося для забезпечення майнових прав дружини [16, с. 139].

Для того, щоб дарування мало юридичну силу, воно мало відповідати кільком важливим вимогам: наявність волі дарувальника – дарування здійснювалося добровільно, без примусу або шахрайства; прийняття дарунка обдарованим – одностороння дія дарувальника повинна була супроводжуватися згодою обдарованого, хоча формально це не завжди закріплювалося; дотримання необхідної форми – у пізньоримський період для значних дарувань встановлювалися письмові форми оформлення, особливо для запобігання фіктивним даруванням.

З розвитком правового регулювання, особливо у посткласичний період, римське право запровадило певні формальні вимоги до дарування. Так, імператор Костянтин (306–337 рр.) запровадив правило, за яким значні дарування (donationes magnas) вимагали письмової форми та реєстрації, що мало на меті забезпечити прозорість і правову визначеність таких угод. Також були встановлені обмеження щодо максимального розміру дарування, зокрема для осіб, які могли перебувати під впливом примусу або емоційного тиску.

У посткласичний період дарування також стало об'єктом державного регулювання. Імператор Юстиніан (527–565 рр.) здійснивши кодифікацію, окрім іншого, систематизував норми щодо дарування [16, с. 296], запровадивши вимогу щодо письмової форми для значних дарувань, а також можливість відкликання дару за певних обставин, наприклад, у разі серйозної невдячності обдарованого [15, с. 415]. Таким чином, еволюція дарування у римському праві демонструє поступовий перехід від відносної свободи укладання угод до більш формалізованого підходу.

Римське право справило визначальний вплив на формування та розвиток цивільних правових систем європейських держав. Його основні інститути, концепції та принципи лягли в основу подальших кодексів, правові норми яких, зокрема, регламентували відносини у сфері договірного та речового права. Дарування як окремий інститут римського приватного права також було рецепійоване в різних європейських правових традиціях, адаптуючись до національних особливостей та соціально-економічних умов. У середньовічній Європі римське право знову набуло значення завдяки діяльності глосаторів і постглосаторів, які відродили його вивчення та застосування [17, с. 21–26]. В Новий час римське право стало основою для створення національних цивільних кодексів. Французький Цивільний кодекс 1804 року (Кодекс Наполеона) [18] запозичив чимало положень римського права, включаючи правила щодо дарування, його форми, умов дійсності та можливості відкликання. Подібні рецепції спостерігалися в Німецькому цивільному уложенні 1896 року [19, с. 160–168], яке систематизувало римські принципи уніфікації правочинів.

Одним із найяскравіших прикладів впливу римського права на законодавство Центральної Європи є Австрійське загальне цивільне уложення 1811 року (ABGB) [1]. Воно стало одним з основних правових актів, що визначав цивільні правовідносини в Австрійській імперії, а пізніше – в Австро-Угорщині. Прийняте в умовах глибоких соціальних та економічних змін, ABGB стало результатом тривалого процесу кодифікації, спрямованого на уніфікацію цивільного права та впорядкування правовідносин у великій багатонаціональній імперії. Уложення базувалося на принципах

римського права, зокрема в частині спадкового, зобов'язального та речового права, що забезпечило його стабільність та універсальність.

Важливим аспектом ABGB була його здатність адаптуватися до різних соціальних та економічних умов. У межах Австрійської імперії, що включала численні етнічні та культурні групи, необхідність уніфікації законодавства стала очевидною, а тому ABGB стало загальним правовим стандартом, який регулював основні аспекти цивільного життя, такі як договори, власність, зобов'язання, дарування та спадкування.

Коли в 1867 році утворилася Австро-Угорщина, ABGB залишалося основним нормативним актом для Ціслейтанії (Австрійської частини імперії), охоплюючи такі території, як Галичина, Буковина та Закарпаття. Згідно з новою політичною структурою, Австрія залишалася відповідальною за законодавство на території своєї частини, і ABGB продовжувало діяти в регіонах, що входили до складу Ціслейтанії.

Рецепція римського права в австро-угорському цивільному праві була важливим процесом, що забезпечив впровадження принципів римського приватного права в правову систему Австро-Угорщини. Це відбулося на фоні тривалого розвитку правової культури, що поєднувала як традиції римського права, так і впливи місцевих правових звичаїв та новітні соціально-економічні вимоги. Австрійське загальне цивільне уложення являє собою зразок нормативного акту, в якому чітко простежується рецепція римського права. Одним з основних аспектів цієї рецепції було впровадження принципів римського права щодо набуття і розпорядження власністю, зокрема інституту дарування, договорів, спадкування та зобов'язальних правовідносин.

Рецепція римського права до австро-угорського цивільного права в жодному разі не була механічним перенесенням норм, а стала результатом глибокої інтеграції цих норм у місцеву правову систему. Римське право сприяло формуванню стабільних і універсальних правових засад, що забезпечували правову визначеність у різних аспектах цивільного життя, зокрема у сфері дарування, правочинів і власності. Рецепція відбувалася в контексті розвитку правових норм, що ґрунтувалися на римських принципах і адаптували їх до нових економічних та соціальних реалій Центральної Європи.

Питання дарування спеціально регламентувалися в основному нормами п'ятого розділу Загального цивільного уложення Австрії «Про набуття права власності через дарування» (§§ 423–432, 441–446) [1, с. 225–237]. Деякі аспекти регулювалися також §§ 322, 348, 905, 1420. Дарування розглядалося як безоплатний правочин, в якому одна сторона (дарувальник) передає іншим особам (обдаровуваним) майно без жодної компенсації. Дарування мало особливу правову природу, оскільки воно, з одного боку, є формою договору, а з іншого – вимагає виконання певних формальностей для того, щоб передача майна була визнана юридично дійсною.

Правова природа дарування в австро-угорському праві відображала традиційні римські уявлення, де дарування також було угодою безоплатною, але зі значною увагою до формальностей, які забезпечували правову визначеність та захист прав обох сторін. Законодавець передбачав певні правила щодо того, як та на яких умовах дарування може бути здійснене, щоб угода мала юридичну силу.

Однією з важливих особливостей Загального цивільного уложення Австрії є розрізнення між безпосереднім і опосередкованим набуттям прав, пов'язаних із власністю. Як зазначалося в кодексі, право власності на рухоме та нерухоме майно могло переходити як через безпосереднє передання (через фізичне передання), так і через опосередковане передання (§ 423) [1, с. 226], коли право власності від одного власника до іншого переходить через юридичний акт, але без фізичного передавання майна. Таку норму можна вважати прямим наслідуванням римського права, яке також передбачало різні способи переходу права власності, зокрема через традицію або медіацію.

Згідно з нормою § 424 ABGB, опосередковане набуття власності могло виникати з будь-якого цивільно-правового договору (в тому числі й дарування), а також заповіту, судового рішення або за законом [1, с. 226]. Власність і взагалі всі майнові права, окрім випадків, прямо передбачених законом, могли передаватися виключно шляхом законної передачі.

Для того щоб договір дарування мав юридичну силу, він мав відповідати низці встановлених цивільним законодавством вимог. Вони були закріплені в п'ятому розділі ABGB та містили певні формальності, які гарантували легітимність угоди. З-поміж них насамперед варто відзначити ті, що стосувалися форми договору: для того щоб дарування було дійсним, воно в певних випадках повинно було бути укладене в письмовій формі, особливо якщо йшлося про дарування нерухомого майна, в першу чергу землі (§ 431) [1, с. 228]. Вимога письмової форми забезпечувала доказовість угоди та захист прав обдаровуваного від можливих спорів щодо фактів дарування. Римське право свого часу також передбачало певні обмеження щодо форми передачі прав на

землю, хоча реєстрація права власності на землю була помітно менш розвиненою, ніж в Австро-Угорській імперії.

Окремі вимоги стосувалися й передачі майна. Однією з ключових вимог до дійсності дарування було фактичне передавання майна від дарувальника до обдаровуваного. Це могла бути як фізична передача майна, так і виконання інших юридичних дій, необхідних для зміни прав власності. Річ не вважалася переданою одним суб'єктом іншому поки не відбувалося «законного передання» або фізичного передання речі від одного власника до другого (§ 425) [1, с. 226]. Це положення відображає класичний римський принцип, за яким, хоча титул до власності може бути переданий, фактичне право власності виникає лише через traditio – фактичне передання речі від однієї особи до іншої, яке розглядалося як необхідна умова для переходу прав. Якщо майно було рухомим, достатньо було передати його фізично; якщо ж нерухомим – то необхідно було внести відповідні зміни в публічні реєстри. У римському праві фактична передача (traditio) була необхідною для того, щоб особа набула права власності на передане майно [20, с. 203]. В австро-угорському праві принцип traditio залишався важливим для дарування рухомого майна, де фізичне передання речі від дарувальника до обдаровуваного було необхідним для переходу права власності.

Нормою, що містилася у § 426, було закріплено загальне правило, за яким передача речі (і відповідно набуття власності на неї) вимагало фізичного вручення «з рук в руки» [1, с. 226]. Цей припис вказує на класичну форму традиції (traditio corporalis), яка, вочевидь, була можливою лише для індивідуально означених, конкретних речей. У такому разі право власності на подаровану річ виникало лише з моменту фізичної передачі.

В § 427 ABGB йшлося про так звану символічну або квазітрадицію, що застосовувалася до речей, які за своєю природою не могли бути фізично передані (наприклад, якісь речі, що перебували у віддаленому у сховищі). В такому разі дарування могло відбуватися через передання документів, які засвідчували право власності, або ж передання інструментів, що забезпечували виключне володіння (наприклад, ключів від приміщення, де фізично перебувала подарована річ) [1, с. 226]. Цей механізм дозволяв юридично ефективно передавати власність у випадках, коли фізична передача подарунку була неможливою або недоцільною.

Важливим принципом, на якому в Австро-Угорщині ґрунтувалося право дарування був causa donandi – наявність причини дарування, тобто мети, через яку дарувальник передавав майно. У римському праві дарування вважалося недійсним без наявності цієї конкретної мети, оскільки дарувальник мав бути мотивованим бажанням безоплатно передати майно. В австро-угорському праві ця вимога також зберігалася: дарування вважалося дійсним лише за умови, що дарувальник мав намір передати майно безкоштовно, тобто без очікування винагороди або іншого фінансового зиску.

Незважаючи на помітний вплив римського права, австро-угорська правова система внесла певні зміни і модифікації до інституту дарування, що відповідали новим соціально-економічним реаліям та політичним обставинам імперії. В австро-угорському праві було впроваджене виразніше розмежування між передачею майна через дарування та іншими правочинами, що регулювали майнові відносини, такими як купівля-продаж або застава. Це дозволило створити більш тверду правову базу для оцінки різних видів угод, що включали передачу прав на майно. Також, у порівнянні з римським правом, австро-угорська система чіткіше визначала механізм застереження в даруванні, коли дарувальник міг встановити умови для обдаровуваного щодо подальшого використання подарунка. В римському праві умови дарування були менш формалізовані, тоді як у системі ABGB дарувальник міг обмежити права обдаровуваного через додаткові умови в дарувальному договорі. Зазначені трансформації були викликані необхідністю адаптації старих, закріплених багатовіковою традицією правових норм до нових економічних і політичних умов, включаючи, зокрема, розвиток ринку нерухомості та забезпечення більшої правової визначеності. Відтак, хоча основні принципи римського права дарування збереглися, їхнє застосування та інтерпретація зазнали змін відповідно до соціальних і правових реалій Австро-Угорщини.

Висновки. Отже, здійснений огляд проблеми набуття права власності за договором дарування й рецепції елементів римського права в цивільному праві Австро-Агорщини надає можливість дійти низки висновків. Насамперед, виявлено, що австро-угорське цивільне законодавство, зокрема Загальне цивільне уложення Австрії, значною мірою черпало свою основу з давньоримських правових концепцій. Його нормами, зокрема, були визначені основні аспекти дарування, такі як обов'язковість передачі майна та специфіка правової природи цієї безоплатної угоди, що формувалися під впливом римських інститутів, таких як traditio (передача майна) і causa donandi (підстава для дарування). Варто також зазначити, що австрійське цивільне право зберегло суттєвий вплив римського права, адаптуючи його принципи до нових історичних і соціальних умов. ABGB, зберігаючи структуру і дух римського права, одночасно модифікує його в бік формалізації, публічності та

соціальної адаптації. Для формування інституту дарування в австро-угорському цивільному праві рецепція елементів римського права мала вирішальне значення. Римська концепція дарування, зокрема вимога передачі майна для його дійсного набуття, була адаптована і включена до ABGB як обов'язковий елемент для здійснення дарування. Ідеї про безоплатну передачу майна, потребу в наявності об'єктивної волі дарувальника і прийняття дарунку одержувачем стали важливими принципами цивільного законодавства Австро-Угорщини. Ці елементи, запозичені з римського права, забезпечили юридичну стабільність і передбачуваність угод дарування, що, окрім іншого, сприяло розвитку цивільного права в імперії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Powszechna księga ustaw cywilnych dla wszystkich krajów dziedzicznych niemieckich Monarchji austryjackiéj: z późniejszemi odnośnemi ustawami i rozporządzeniami / opracowana przez M. Zatorskiego i F. Kasparka. Cieszyn: Nakład Karo'la Malika, 1875. 602, LXIX s. URL: https://sbc.org.pl/Content/316366/Publikacja-KC-7239.pdf.
2. Бойко І.Й. Правове регулювання цивільних відносин на українських землях у складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2013. Вип. 57. С. 88–96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_yu_2013_57_14.
3. Бойко І. Й. Галичина у державно-правовій системі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918): навч. посіб. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 312 с.
4. Гужва А.М. Галицький цивільний кодекс 1797 р. як взірець рецепції римського права. *Часопис цивілістики: Науково-практичний журнал*. 2017. Вип. 27. С. 86–91. URL: http://clj.nuoua.od.ua/archive/27/19.pdf.
5. Кульчицький В.С., Левицька І. Джерела, структура, основні положення Австрійського цивільного кодексу 1811 р. *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* 2009. Вип. 48. С. 46–51. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/LVIV/visnyk_48.pdf.
6. Макарчук В.С., Коритко Л.Я. Характеристика австрійського господарського законодавства XIX – поч. XX ст. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2013. Вип. 1 (3). С. 76–86.
7. Парасюк М.В. Австрійський цивільний кодекс 1811 р. та його роль у функціонуванні цивільно-правових відносин у Галичині. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021 № 51. С. 4–8. DOI: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.51.1.
8. Шутко Н.І. Дія Цивільного кодексу Австрії 1811 року на угорських землях (1812–1918 роки). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2016. Випуск 63. С. 55–63.
9. Шутко Н.І. Новелізація Цивільного кодексу Австрії 1811 р. на початку XX ст. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1. С. 248–253.
10. Alunaru Ch. Das ABGB in Rumänien (frühere Geltung und heutige Ausstrahlung). *Fischer-Czermak C., Hopf G., Kathrein G. (Hrsg.). Festschrift 200 Jahre ABGB. Band 1.* Wien: Manz, 2011. S. 111–137.
11. Brauneder W. Das Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch für die gesamten Deutschen Erblűnder der österreichischen Monarchie von 1811. *Gutenberg-Jahrbuch 1987*. Mainz,1987. S. 205–254.
12. Dávid R. Bürgerliches Recht 1948–1989. *Vojáček L., Schelle K., Tauchen J. (Hrsg.). Die Entwicklung des Tschechischen Privatrechts.* Brno, 2011. S. 134–152. URL: https://science.law.muni.cz/knihy/monografie/tsechischen_privatrechts.pdf.
13. Dziadzio A. Das ABGB in Polen*. Elisabeth Berger (Hrsg.). Österreichs Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch (ABGB). Eine europäische Privatrechtskodifikation Band 3.* Berlin: Duncker & Humblot, 2010. S. 205–226.
14. Карпенко Р.В., Братішко Н.А. Про правові аспекти укладання і здійснення договорів дарування і пожертви. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 51–57. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.3.9.
15. Підопригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: підруч. 2-ге вид. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
16. Римське цивільне право: практикум / Уклад. Лубко І.М., Попова Н.О. Черкаси: Видавництво ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2017. 492 с.
17. Юдін З.М. Іпостасі договору в ученнях глосаторів і постглосаторів. *Держава та регіони. Серія Право*. 2016. Вип. 4. С. 21–26. http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/4_2016/6.pdf.
18. Цивільний кодекс (Кодекс Наполеона) 1804 р. (Витяги). *Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія-практикум: навчальний посібник* / авт. кол.: І.А. Логвиненко, Ю.О. Загуменна, О.А. Гавриленко та ін.; за заг. ред. О.М. Бандурки; Харків: Майдан, 2023. С. 460–476.

19. Тищик Б.Й. Німеччина: історія державності і права (IX ст. – початок XXI ст.): навчальний посібник. Львів: Тріада плюс, 2011. 392 с.
20. Калюжний Р.А., Вовк В.М. Римське приватне право: [підруч. для вищ. навч. закл.]. Київ: МП Леся, 2014. 240 с.

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.2

НАУКОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ ТА ЇЇ ПРАВОВА ПРИРОДА

Джура Х.Ю.,
доктор філософії з галузі «Право»
ORCID: 0000-0002-5596-5307

Джура Х.Ю. Наукова інтерпретація соціальної функції держави та її правова природа.
У статті проведено комплексний аналіз сутності та правової природи соціальної функції держави. Визначено, що актуальність вивчення даного феномену зумовлена необхідністю реалізації принципів суспільної корисності, соціальної обумовленості та відповідності задекларованих державою цілей реальним потребам суспільства. Наголошено, що реалізація соціальної функції є ключовим чинником формування правової та соціальної держави, оскільки саме через соціальне забезпечення і захист гарантується гідний рівень життя громадян і забезпечується стабільність суспільства. Деталізовано сутність і значення держави у соціальному контексті та сформульоване авторське визначення на основі наукових позицій.

Проаналізовано взаємозв'язок соціальної функції з іншими напрямами діяльності держави. Зокрема, арґументовано, що соціальні зобов'язання держави повинні інтегруватися в економічну політику, політику соціальної безпеки, а також сферу захисту прав постраждалих внаслідок екологічних катастроф. Окрему увагу приділено ролі інформаційної сфери в контексті реалізації соціальної функції, підкреслюється необхідність забезпечення рівного доступу громадян до інформаційних ресурсів як елементу соціальної рівності.

У науковій статті обґрунтовано, що соціальна функція держави є внутрішнім напрямом її діяльності, який перебуває під значним впливом міжнародного права та глобалізаційних процесів загалом. Розкрито еволюцію наукових уявлень про соціальну функцію в аспекті сучасних інтерпретацій, що враховують розвиток громадянського суспільства й інститутів соціального партнерства.

У результаті проведеного аналізу запропоновано авторське визначення соціальної функції держави. Стаття підкреслює значення соціальної функції як ключової основи зміцнення соціальної безпеки і механізму забезпечення конституційних прав громадян. Зроблено висновок, що сучасна соціальна функція держави має комплексний характер, інтегруючи зусилля державних органів, місцевого самоврядування, громадських організацій та інших суб'єктів у процес реалізації соціальних прав і гарантій.

Ключові слова: соціальна функція, держава, право соціального забезпечення, соціальне законодавство, соціальні права людини, соціальна політика, соціальна безпека, громадянське суспільство.

Djura H.Yu. Scientific interpretation of the social function of the state and its legal nature.
The article provides a comprehensive analysis of the essence and legal nature of the social function of the state. It is determined that the relevance of studying this phenomenon is due to the need to implement the principles of public utility, social conditionality and compliance of the goals declared by the state with the real needs of society. It is emphasized that the implementation of the social function is a key factor in the formation of a legal and social state, since it is through social security and protection that a decent standard of living for citizens is guaranteed and the stability of society is ensured. The essence and significance of the state in the social context are detailed and the author's definition is formulated on the basis of scientific positions.

The relationship of the social function with other areas of state activity is analyzed. In particular, it is argued that the social obligations of the state should be integrated into economic policy, social security policy, as well as the sphere of protection of the rights of those affected by environmental disasters. Special attention is paid to the role of the information sphere in the context of implementing the social function, the need to ensure equal access of citizens to information resources as an element of social equality is emphasized.

The scientific article substantiates that the social function of the state is an internal direction of its activity, which is significantly influenced by international law and globalization processes in general. The evolution of scientific ideas about the social function in terms of modern interpretations that take into account the development of civil society and institutions of social partnership is revealed.

As a result of the analysis, the author's definition of the social function of the state is proposed. The

article emphasizes the importance of the social function as a key basis for strengthening social security and a mechanism for ensuring the constitutional rights of citizens. It is concluded that the modern social function of the state is complex, integrating the efforts of state bodies, local governments, public organizations and other entities in the process of implementing social rights and guarantees.

Key words: social function, state, social security law, social legislation, social human rights, social policy, social security, civil society.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження соціальної функції держави набуває вагомого значення в контексті необхідності реалізації державою напрямків своєї діяльності за принципами суспільної корисності, соціальної обумовленості та відповідності задекларованих цілей потребам соціуму. Соціальне забезпечення та захист впливають на формування не лише соціальної, але і правової держави, визначають її призначення, зміст та напрямки діяльності.

Попри те, що Україна декларує себе як правову та демократичну, ми маємо низку невирішених питань, пов'язаних з соціальною різноманітністю та нерівністю, які складають головне завдання соціальної функції. Здійснення державою напрямків діяльності починається з визначення потреби та способу її задоволення з урахуванням інтересів всього населення.

Реалізація соціальної функції державою не може здійснюватися окремо від інших напрямів її діяльності, оскільки соціальні проблеми виникають в різних сферах суспільного життя та пов'язані з ними, а комплексний підхід до поняття держави, як організації, першочергово виокремлює її соціальну спрямованість.

Актуальність вивчення даної тематики зумовлюється також зовнішніми та внутрішніми факторами, що визначають спрямованість соціальної функції. За сферою діяльності забезпечення захисту прав і свобод людини, її життя та здоров'я – це відповідальність держави, громадянином якої вона є. Оскільки об'єктом соціальної функції є людина, на думку автора І.В. Арістової [1, с. 18], доречно стверджувати про те, що соціальна функція є внутрішньою, проте слід звернути увагу на вплив міжнародного права на формування внутрішньої політики держави в цьому напрямі.

Здійснення соціальної функції вийшла за межі виключної компетенції держави у зв'язку з реформуванням національного законодавства відповідно до принципів міжнародних зобов'язань України, в тому числі, в галузі соціальної функції. Це стосується міжнародних договорів щодо запобігання насильству стосовно жінок, захисту прав осіб з інвалідністю, протидії торгівлі людьми та інших.

Стан дослідження. Напрацювання в галузі визначення соціальної функції та проблем її реалізації були удосконалені та дістали подальший розвиток в юридичній літературі у працях таких вітчизняних та інших авторів, як І.В. Арістова, Н.В. Галіцина, С.Є. Горбатюк, М.І. Іншин, Р.І. Коваленко, А.Є. Краковська, Д.І. Сіроха, Д.М. Сковронський, О.Ф. Скакун, В.А. Скуратівський та інших. Реалізація державою соціальної функції, як складової соціальної політики, досліджені В.Т. Венцель, В.М. Купрійчук, О.Ф. Новіковою, О.В. Паньковою, О.Г. Сидорчук, Н.В. Флорескул. Позиції дослідників не різняться значною мірою, а, навпаки, розширюють сутність соціальної функції держави у зв'язку зі зміною потреб суспільства та з урахуванням процесу глобалізації. Тож, існує необхідність комплексного аналізу даної проблематики.

Метою статті є характеристика правової природи соціальної функції держави та формулювання авторського поняття дефініції "соціальна функція держави".

Виклад основного матеріалу. Реалізація різноманітних функцій держави не повинна допускати створення соціальної напруги та нерівності, тому доречно звернутися до питання взаємодії соціальної з деякими іншими функціями держави, яка виявляється у таких аспектах.

По-перше, щодо економічної функції, мова йде про соціально орієнтовану ринкову економіку, яка включає не лише забезпечення сталого економічного розвитку та розроблення економічної політики, а й реалізацію державою соціальних зобов'язань. Це виявляється у прогнозуванні економіко-соціального напряму діяльності, веденні соціального діалогу «з метою вироблення та реалізації державної соціальної і економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин та забезпечення підвищення рівня і якості життя громадян, соціальної стабільності в суспільстві» [2].

По-друге, однією зі сфер екологічної функції є ліквідація наслідків екологічних катастроф, зокрема, Чорнобильської. Для здійснення цього напрямку діяльності держава створила систему соціальних гарантій, що містить «основні положення реалізації конституційного права громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» [3] та забезпечує охорону життя та здоров'я, «соціальний захист потерпілого населення».

По-третє, реалізація правоохоронної функції держави здійснюється шляхом досягнення соціальної безпеки. Це виявляється у комплексному захисті особистих інтересів людей чи спільнот від загроз у певних сферах життєдіяльності, своєчасне запобігання та виявлення правопорушень, спрямованих на обмеження соціальних прав громадян.

По-четверте, досить тісний зв'язок має реалізація соціальної та гуманітарної функцій. Остання включає розвиток освіти, науки та культури, як передумову всебічного розвитку суспільства. Одним з напрямів гуманітарної функції є політика інклюзії. Вона передбачає збільшення рівня участі громадян в соціумі, зокрема, людей з інвалідністю та маломобільних груп населення, створення доступного середовища.

Автор О.І. Яременко провів науковий аналіз форм здійснення функцій держави в інформаційній сфері через призму соціальних відносин [4, с. 66]. Аналіз форм здійснення функцій держави в інформаційній сфері через призму соціальних відносин має важливе значення для глибшого розуміння соціальної функції держави в умовах сучасного інформаційного суспільства. Інформаційна сфера, як складова частина суспільних відносин, безпосередньо впливає на реалізацію соціальних прав громадян, доступ до освіти, охорони здоров'я, працевлаштування, а також соціального захисту в цілому.

Сутність функцій держави, класифікація та їх практичне значення є об'єктом дослідження Р.Я. Шай [5, с. 116]. Соціальна функція держави є органічною складовою загальної системи її функцій і за своєю суттю відображає змістовний вектор державної діяльності, спрямований на забезпечення соціальної стабільності і справедливості, а також підтримання гідного рівня життя населення. У контексті класифікації функцій держави, соціальна функція зазвичай відноситься до основних внутрішніх функцій, оскільки вона спрямована на регулювання суспільних відносин всередині держави та має безпосередній вплив на стан соціальної безпеки.

Внутрішнє законодавство не містить прямого визначення поняття соціальної функції держави, але опосередковано вказує на способи та форми, у яких держава її реалізовує.

Будь-який напрямок діяльності держави має на меті задоволення актуальних потреб її громадян, відтак функції держави – це репрезентовані способи вирішення державою кола важливих питань суспільства.

Античні мислителі визначали державу, як «певне об'єднання, а будь-яке об'єднання утворюється для певного щастя. Адже всі діють заради того, що вважається достойним життям» [6, с. 15]. Згодом такий підхід до призначення держави отримав продовження у науковій позиції, яка словосполучення «утворення щастя» помістила в площину правового поняття соціальної функції держави, як забезпечення такого рівня життя, який можна вважати належним.

В.Т. Венцель тв В.М. Купрійчук розглядають дефініцію держава через призму запропонованої Т. Гоббсом модель суспільства, за якою метою держави є «забезпечення безпеки, а кінцева мета людей, що живуть у державі – це турбота про самозбереження і підвищення життєвого рівня» [7, с. 104]. Автори підкреслюють необхідність створення неконфліктного соціуму шляхом встановлення в державі сильної влади, яка дійсно здатна гарантувати захист своїм громадянам.

Український державознавець В.Ф. Сіренко визначає державу, як організацію яка, «покликана обслуговувати інтереси всього суспільства і діяти во ім'я загального блага…створювати умови для конституційних прав і свобод громадян, а також для підвищення якості життя…» [8, с. 37]. Автор розглядає державу певною формою організації суспільства, зосереджуючись на її соціальній складовій. Призначення держави – не задовольнити інтереси певної групи, а врахувати їх, задовольняючи інтереси всього народу, мета – покращити життя громадян, що є основою соціальної функції у широкому розумінні.

В загальній теорії держави та права під державою розуміють «територіальну організацію публічної влади, що об'єднує населення на засадах громадянства» [9, с. 54] та здійснюється уповноваженими органами шляхом правотворчої та правозастосовної діяльності.

Отже, держава – це суверенна організаційно-політична форма здійснення публічної влади, яка наділена виключною правосуб'єктністю й існує на певній території, об'єднуючи своїх громадян та гарантуючи дотримання їх конституційних прав і свобод шляхом реалізації покладених на неї функцій і у визначений законом спосіб для забезпечення життєдіяльності населення та його захисту.

Наукова література не містить єдиного аксіоматичного поняття, тому розглянемо наукові підходи до поняття соціальної функції держави різними авторами, які зводяться до такого.

В.Г. Бульба пропонує розглядати соціальну функцію на етапі утворення, як виключну функцію держави, та на етапі здійснення, коли її виконання може бути делеговане іншим суб'єктам, тобто її реалізація «здійснюється за допомогою соціальних інститутів на різних організаційних рівнях» [10, с. 261]. Автор звертає увагу на делегування функцій держави місцевим органам та недержавним установам.

Ця думка з власним аналізом отримала продовження в праці Н.В. Галіциної [11, с. 69], яка розділяє поняття «соціальна функція» в широкому розумінні та як функцію саме держави. Науковець оперує поняттям «приватизація» соціальної функції та звертає увагу на мінімізацію державної участі у сфері соціального забезпечення.

С.Є. Горбатюк також акцентує на необхідності залученні суспільства до реалізації державних функцій, підкреслюючи спрямованість соціальної функції на досягнення цілей соціогуманітарного розвитку, досягнення соціальної злагоди в суспільстві, створення умов для задоволення соціальних, культурних, духовних потреб людини і суспільства та реалізується за активної участі інститутів громадянського суспільства на засадах соціального і державно-громадського партнерства, субсидіарності, соціальної солідарності та взаємовідповідальності влади, суспільства, людини і громадянина» [12, с. 88].

Такий підхід є актуальним в умовах децентралізації влади з можливістю розподілу певних питань між компетенцією державних органів, місцевого самоврядування та допоміжною діяльністю інших суб'єктів, наприклад, професійних управлінців, неурядових організацій, представників громадського суспільства. При цьому останні не реалізовують функції держави повною мірою, залишаючи такі дії та відповідальність за них на органах та суб'єктах владних повноважень.

І.В. Арістова пропонує визначення досліджуваного поняття як «одного із напрямків діяльності держави, який полягає у створенні державою необхідних умов, що забезпечують гідне життя людини незалежно від її соціального стану, участі у виробництві сукупного національного доходу, а також належного правового механізму її соціальної захищеності відповідно до міжнародних стандартів» [1, с. 21]. Така позиція, з одного боку, не суперечить можливості реалізації соціальної функції недержавними суб'єктами, з іншого, прямо не вказує на це. Автор зосереджує увагу на дотриманні обов'язків держави в цій сфері та відповідність її дій нормам міжнародного права і відповідальність.

На думку Н.П. Флорескул, «фактично ж держава стає соціальною тоді, коли ці функції в основному реалізовані й забезпечені права і гарантії людини, дотримуються демократичні принципи і проводиться соціально-економічна політика, що забезпечує гідний рівень життя й всебічний розвиток громадян своєї країни» [13, с. 41]. Підхід автора відповідає нормам внутрішньодержавного законодавства щодо відповідальності держави за створення рівних умов для реалізації громадянами своїх прав з урахуванням неоднакових та нерівних можливостей їх реалізації.

Диференційованість наведених понять полягає у пошуку авторами нових способів конкретизувати та розширити напрями та способи, у яких реалізовується соціальна функція. Проте усі позиції зводяться до ключової думки – за сучасних умов розвитку суспільства вона не може існувати окремо від держави.

Дослідивши наукові підходи до поняття соціальної функції, пропонуємо власне визначення.

Соціальна функція держави – це гарантований нормами міжнародного права та Конституції України внутрішній напрямок діяльності держави та недержавних суб'єктів з утвердження та реалізації прав і свобод людини та соціуму з урахуванням їх особистих потреб, інтересів та поглядів для досягнення соціальної безпеки, гарантування рівності у доступі до можливостей, забезпечення гідного співіснування різних суспільних груп та подолання соціальних протиріч.

Висновки. Отже, можемо резюмувати, що соціальна функція держави є одним із фундаментальних напрямів її діяльності, яка органічно інтегрується в загальну систему державних функцій і забезпечує утвердження прав людини, підтримання соціальної справедливості та зміцнення соціальної безпеки. Реалізація соціальної функції є невід'ємною складовою розбудови правової, демократичної і соціальної держави, передбаченої Конституцією України, а також імплементованою через міжнародні правові стандарти.

Соціальна функція держави формується і реалізується як на рівні її органів публічної влади, так і за участю недержавних суб'єктів громадянського суспільства, що відповідає сучасним тенденціям розвитку державно-громадянського партнерства, субсидіарності й соціальної солідарності. В умовах глобалізації, децентралізації та євроінтеграційних процесів соціальна функція держави трансформується з суто державного обов'язку в комплексну діяльність із забезпечення гідного рівня життя для всіх верств населення. І соціальні напрями державної діяльності повинні бути спрямовані на подолання нерівності і захист вразливих груп населення.

Соціальна функція держави, за своєю сутністю, є виявом основної місії державної влади - служити суспільству через забезпечення гідного рівня життя кожної особи. Вона відображає глибинний зміст державного управління, в якому соціальні права людини постають як безпосередні орієнтири для державної політики та правотворчої діяльності. Соціальна функція інтегрує в собі цінності справедливості і гуманізму, утверджуючи пріоритет людини у системі державних цілей.

Таким чином, соціальна функція слугує безпосереднім проявом юридичного обов'язку держави, що забезпечується дією принципів законності, рівності, доступності та невідчужуваності соціальних прав. Тож, правова природа соціальної функції держави на сучасному етапі розвитку суспільства полягає у формуванні сталого соціального середовища, запобіганні соціальним ризикам і конфліктам, подоланні бідності та нерівності. Вона стає основою соціальної безпеки, що є критично

важливою для стабільності політичної системи, економічного розвитку і збереження суспільного миру загалом.

СПИСОК ВИКОРСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арістова І.В. Соціальна функція держави як визначальна категорія права соціального забезпечення України. *Форум права*, 2006. № 2. С. 18–21.
2. Про соціальний діалог в Україні: Закон України від 23.12.2010 № 2862-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011 р. № 28. Ст. 255.
3. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 8.02.1991 № 796-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991 р. № 16. Ст. 200.
4. Яременко О. Інформаційна функція української держави: поняття, мета та форми здійснення. *Підприємництво, господарство і право*, 2005 р. № 7. С. 66–69.
5. Шай Р.Я. Принципи та форми реалізації функцій держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Юридичні науки. Львів, 2014. № 810. С. 116–123.
6. Арістотель. Політика: збірка [Кислюк О.]; переклад з давньогрецької та передмова Кислюк О. Київ: Основи, 2000. 239 с.
7. Венцель В.Т, Купрійчук В.М. Соціальна функція держави та особливості її реалізації в умовах сучасних глобалізаційних викликів/ *Збірник наукових праць.* Львів, 2019. № 60. С. 103–115.
8. Сиренко В.Ф. Государство: демократическое, правове, социальное (Очерки. Дискурсионные вопросы). Ин-т гос. и права им. В.М. Корецкого НАН Украины. Киев, 2013. 340 с.
9. Теорія держави і права: підручник / [Петришин О.В., Погребняк С.П., Смородинський В.С.]; за заг. ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2014. 366 с.
10. Бульба В.Г. Сучасний стан і проблеми реалізації соціальних функцій держави. *Теорія та практика державного управління*. 2012. Вип. 1. С. 254–262.
11. Галіцина Н.В. Що розуміти під категорією «соціальна функція»? *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція, 2015. № 15. Том 1. С. 69–73.
12. Горбатюк С.Є. Соціальна функція держави в контексті забезпечення соціогуманітарної безпеки. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. Серія: Державне управління. Київ, 2017. № 1. С. 84–90.
13. Флорескул Н.П. Система соціального захисту населення як чинник формування соціальної держави. *Вісник КНТЕУ*. 2009. № 2. С. 34–46.

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.3

РОЗВИТОК ІННОВАЦІЙНОГО РОЗУМІННЯ СТУПЕНЕВОГО СУТНІСНОГО ВИДОВОГО ПОДІЛУ ПРАВОПОРУШЕНЬ ТА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Кириченко О.А.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри права факультету економіки і права,
Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика
ORCID: 0000-0002-8748-6431

Кириченко О.А. Розвиток інноваційного розуміння ступеневого сутнісного видового поділу правопорушень та юридичної відповідальності.

Представлено у розвитку інноваційне розуміння ступеневого сутнісного видового поділу правопорушень на макроправопорушення або кримінальні правопорушення (злочини, паразлочини, квазізлочини, позазаконзлочини, паравипадки, випадки), що спричиняють правовому статусу соціосуб'єктів істотні і вище збитки (шкоду, упущену вигоду) та на мініправопорушення (адміністративні, дисциплінарні, де-факто майново-договірні і де-юре майново-договірні проступки, парапроступки, квазіпроступки, позазаконпроступки, параказуси і казуси).

Підкреслено, що злочинами є кримінальні правопорушення, що мають повний склад діяння; паразлочинами – вчинені особами, які не досягли віку антикримінальної відповідальності; квазізлочинами – вчинені неосудними особами; позазаконзлочинами – діяння, що спричиняють істотні і вище збитки, але не передбачені в Особливій частині Антикримінального кодексу відповідної країни; параказуси – коли істотні чи вище збитки заподіяні невинною особою; казуси – коли збитки спричинені явищами природи або хижими тваринами в нерегульованих людиною умовах.

Звернуто увагу на інноваційне розуміння і поділ сексуальних правопорушень на ерпесексуальні (в основі лежить репродуктивний або моделюючий його потяг), нан-ерпесексуальні (причиною є порушення за іншими статевими ознаками) та полісексуальні (поєднують в собі ерпесексуальні і нан-ерпесексуальні порушення).

Викладено стислий варіант інноваційного розуміння структури, сутності і ступеневого видового поділу юридичної відповідальності на конституційну (позитивну; негативну: карально-виховну, відновлювальну, супутню), антикримінальну (позитивну; негативну: карально-виховну, у т.ч. покарання, квазіпокарання, позазаконпокарання; відновлювальну, супутню), адміністративну, дисциплінарну, де-факто майново-договірна і де-юре майново-договірна відповідальність.

Підкреслено, що адміністративна та дисциплінарна відповідальність наступає при заподіянні менш, ніж істотних, збитків відповідно зовнішнім і внутрішнім щодо юридичної особи державно-управлінським правовідносинам, а де-факто і де-юре майново-договірна відповідальність - майново-договірним або особистим немайновим чи прирівняним до них інших правовідносинам відповідно між фізичними та юридичними особами.

Ключові слова: кримінальні, адміністративні, дисциплінарні, де-факто і де-юре майново-договірні правопорушення і відповідальність;конституційна відповідальність; злочини; паразлочини; квазізлочини; позазаконзлочини; паравипадки; випадки; проступки; казуси.

Kirichenko O.A. The development of an innovative understanding of the graduate essential specific division of offences and juridical liability.

The development presents an innovative understanding of the stepwise essential species division of offenses into macrooffenses or criminal offenses (crimes, paracrimes, quasicrimes, outlawcrimes, paraincidents, incidents), that cause significant and higher losses (damage, lost profits) to the legal status of sociosubjects, and into minioffenses (administrative, disciplinary, de-facto property-contractual and de-jure property-contractual misbehaviores, paramisbehaviores, quasimisbehaviores, outlawmisbehaviores, paracauses and causes).

It is emphasized, that the crimes are criminal offenses, that have the full composition of the act; the paracrimes – committed by persons, who have not reached the age of anticriminal responsibility; the quasicrimes – committed by unsound persons; an outlawcrimes – acts, that cause significant or higher losses, but are not provided for in the Special Part of the Anticriminal Code of the relevant country; the paraincidents – when significant or higher losses is caused by an innocent person; an

incidents – when losses is caused by natural phenomena or predatory animals in conditions not regulated by man.

Attention is drawn to the innovative understanding and division of sexual offenses into erpesexual (based on reproductive or modeling desire), non-erpesexual (caused by violations of other sexual characteristics) and polysexual (combining erpesexual and non-erpesexual offenses).

A concise version of an innovative understanding of the structure, essence and graded specific division of juridical liability into constitutional (positive; negative: punitive-educational, restorative, accompanying), anticriminal (positive; negative: punitive-educational, including punishment, quasi-punishment, outlawpunishment; restorative, accompanying), administrative, disciplinary, de-facto property-contractual and de-jure property-contractual liability is presented.

It is emphasized, that administrative and disciplinary liability occurs, when causing less, than significant losses to external and internal state-administrative legal relations of a legal entity, respectively; and de-facto and de-jure property-contractual liability - to property-contractual or personal non-property or other legal relations equated to them, respectively, between individuals and legal entities.

Key words: the criminal, administrative, the disciplinary, the de-facto and de-jure property-contractual offenses and liability; an anticriminal and the constitutional liability; the crimes; the paracrimes; the quasicrimes; an outlawcrimes; the paraincidents; an incidents; the misbehaviors; the causes.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що розуміння сутності і видового поділу правопорушень, а також сутності, структури і видового поділу юридичної відповідальності відноситься до теорологічного базису юриспруденції, дані питання, як свідчить детальний аналіз відповідних підходів [1, с. 8–12; та ін.], і на цей час залишаються дискусійним. Тому зрозумілі намагання представників наукової школи юриспруденції професора Аланкіра із розробки всеохоплюючого варіанту інноваційного розуміння як ступеневого сутнісного видового поділу правопорушень [1, с. 12–16; 2, с. 38–44; 3, с. 100–111; 4, с. 88–98; 5, с. 5–9; 6, с. 38–42; та ін.], так й структури, сутності і ступеневого видового поділу юридичної відповідальності [1, с. 24–30; 4, с. 100–106; 6, с. 42–46; та ін.]. Нажаль, вказані інноваційні підходи і досі практично залишаються поза увагою зі сторони вітчизняної та закордонної юридичної наукової спільноти. Поряд з цим в одному із останній видань вказане інноваційне розуміння ступеневого сутнісного видового поділу правопорушень та структури, сутності і ступеневого видового поділу юридичної відповідальності піддано автором подальшому удосконаленню [7, с. 179–200], що потребує широкої вітчизняної фахової наукової апробації з метою започаткування коректної наукової дискусії із розробки загально визнаних варіантів розуміння цих базисних теорологічних положень юриспруденції.

Мета дослідження. Фахова вітчизняна наукова апробація одного з останніх авторських варіантів інноваційного розуміння ступеневого сутнісного видового поділу правопорушень та структури, сутності і ступеневого видового поділу юридичної відповідальності [7, с. 179–200] з тим, щоб спробувати зініціювати відповідну коректну наукову дискусію із розробки загально визнаних варіантів розуміння цих базисних теорологічних положень юриспруденції і складає основну мету дійсного наукового дослідження.

Стан опрацювання проблематики. На цей час у вітчизняній та закордонній літературі відсутні подібного роду варіанти вирішення цих проблем, вони викладені лише в одному з авторських видань [7, с. 179–200] і потребують широкої принаймні вітчизняної фахової наукової апробації.

Виклад основного матеріалу. Авторський варіант **інноваційного розуміння ступеневого сутнісного видового поділу правопорушень як одного з теорологічних базисів юриспруденції** [7, с. 179–188] більш доцільно представити вітчизняній юридичній науковій спільноті таким чином :

1. **Макроправопорушення** (**кримінальні правопорушення**), тобто суспільно небезпечні діяння, що порушили будь-які правовідносини і спричинили чи можуть спричинити суттєві і більші збитки (фізичну та/або майнову та/чи первинну моральну шкоду та вторинну моральну шкоду; упущену вигоду) правам, свободам, обов'язкам та/чи інтересам фізичних, юридичних осіб чи держави, міждержавного утворення, коли :

1.1. **Залежно від складу діяння** кримінальні правопорушення поділяються на :

1.1.1. **Злочини** (діяння, що мають всі ознаки та елементи складу, за скоєння яких має призначатися антикримінальне покарання), що **за ступенем тяжкості** поділяються на: 1.1.1.1. *Мінімальні злочини* (тобто мінімального ступеня тяжкості, за які передбачено покарання більш м'яке, ніж обмеження волі; у разі реальної необхідності саме такий додатковий різновид правопорушення треба було б передбачити у ст. 12 КК України [8] та у ст. 215 КПК України [9], а не словосполучення «кримінальні проступки». 1.1.1.1. *Мінімальні злочини* (мінімального ступеня тяж-

кості, за які передбачено покарання більш м'яке, ніж обмеження волі. 1.1.1.2. *Незначні злочини* (незначного ступеня тяжкості, за які передбачено покарання від обмеження до позбавлення волі на строк не більше, ніж на два роки). 1.1.1.3. *Середні злочини* (середнього ступеня тяжкості, за які передбачено покарання від двох до п'яти років позбавлення волі). 1.1.1.4. *Тяжкі злочини* (за які передбачено покарання від шести до десяти років позбавлення волі). 1.1.1.5. *Особливо тяжкі злочини* (за які передбачено покарання від одинадцяти і вище років позбавлення волі або смертна кара).

1.1.2. **Паразлочини** – такого роду діяння, що мають всі ознаки і елементи складу, за винятком того, що дане діяння скоєно особою, яка не досягла віку призначення антикримінального покарання і йому призначається пара покарання у вигляді примусових заходів виховного характеру.

1.1.3. **Квазізлочини** - такого роду діяння, що мають всі ознаки і елементи складу, за винятком того, що дане діяння скоєно неосудною особою, якій призначається антикримінальне квазіпокарання у вигляді примусових заходів медичного характеру, а відновлювальна антикримінальна відповідальність покладається на опікуна чи піклувальника або на особу чи установу, які їх замінюють.

1.1.4. **Позазаконзлочини**[1] - коли в наявності всі ознаки і елементи складу діяння, що фактично заподіяло чи могло заподіяти правовому статусу певного соціосуб'єкта суттєві чи більші збитки, але Антикримінальний кодекс України не передбачає склад такого діяння, що повинно тягти антикримінальну відповідальність винної особи тільки у вигляді відновлення порушеного правового статусу потерпілого, тобто його прав, свобод, обов'язків та/чи інтересів. Якщо при розгляді антикримінальної справи буде встановлена наявність збитків менших, ніж істотні, тобто за наявності позазаконпроступка, то відшкодування збитків та інше максимально повне відновлення правового статусу потерпілого має закінчитися в силу безумовного дотримання принципу раціональності процедури подолання правопорушень власне в антикримінальному судочинстві.

1.1.5. **Паравипадки** - кримінальні правопорушення, вчинені фізичною особою за відсутності його вини, тобто в ситуації, коли особа не передбачала суспільно небезпечний характер свого діяння і можливість заподіяння цим істотних і більше збитків, але мала місце одна з наступних ситуацій – особа: а) хоча фізично і могла, але не повинна була цього передбачити;) хоча й зобов'язана була, але фізично не могла цього передбачити; в) не зобов'язана була і фізично не могла цього передбачити, **які, в залежності від причини відсутності вини**, діляться на: 1.1.5.1. *Паравипадки-суперечності* (за наявності таких суперечностей в регулюванні певних правовідносин, що виключають наявність вини особи). 1.1.5.2. *Паравипадки-суб'єктивності* (за наявності необґрунтованих за обсягом та/чи по суті обов'язків, що особа фізично не могла виконати та/або в силу наявності відповідного положення природної галузі права не зобов'язана була виконувати). 1.1.5.3. *Паравипадки-правомірності* (коли діяння скоєно за наявності обставин, що виключають його антисоціальність : необхідна оборона, уявна оборона, крайня необхідність та ін.). 1.1.5.4. *Паравипадки-природності* (коли певне діяння особи опосередковане природними явищами, в т. ч. діяннями хижих тварин, і особа об'єктивно не повинна була та/чи фізично не могла повністю або частково попередити настання цих явищ чи діянь або запобігти повністю заподіянню збитків чи зменшити їх розмір).

1.1.6. **Випадки** (суспільно небезпечні природні явища, в т. ч. діяння хижих тварин, що не опосередковані діяннями фізичної особи, що зумовлюють настання антикримінальної відповідальність держави в цілому і тільки у вигляді відновлення порушеного правового статусу потерпілого).

---

[1] В попередніх варіаціях даного інноваційного розуміння ступеневого сутнісного видового поділу правопорушень цей різновид кримінальних правопорушень або макроправопорушень іменувався як «квазіпаразлочини» [6, с. 40; та ін.] і відповідно аналогічний різновид мініправопорушень, як «квазіпарапроступки» [6, с. 41; та ін.], що алогічно порушувало попередню логіку викладу матеріалу від паразлочину чи парапроступку до квазізлочину чи квазіпроступку і тому у наступних роботах було запропоновано термін «паракваззізлочини» і «паракваззіпроступки» [10, с. 141; та ін.]. Але і такий підхід сам по собі не розкриває сутності даного виду злочинів і проступків, що у такому аспекті більш правильно буде іменувати власне позазаконзлочинами та позазаконпроступками, тобто злочини і проступки, що знаходяться за межами чинного правового врегулювання – власне закону. І прийняття такого правового регулювання цих фактично існуючих різновидів злочинів і проступків практично ще треба вимагати від парламенту у відповідності із вимогами хоча б ч. 1 і ч. 2 ст. 3 Конституції України у частині визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, що як і всі інші права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [11]. Значить чи точніше перш за все це є обов'язком й того самого парламенту, який просто таки повинен даний обов'язок виконати належним чином і у максимально стислі строки передбачити дане правопорушення у відповідному кодексі, причому цілковито за своєї ініціативи, а не те що за підсказкою чи, ще гірше, за примусом кого-небудь. Буде логічним також замість паранещасних випадків і нещасних випадків використовувати аналогічно параказусам і казусам терміни «паравипадки» і просто «випадки» [7, с. 183].

2. **Мініправопорушення**, тобто суспільно шкідливе діяння, що заподіяло чи могло заподіяти менш ніж істотні, але більш ніж значні збитки (шкоду: фізичну, майнову та/чи первинну і вторинну моральну шкоду; упущену вигоду) правам, свободам, обов'язкам та/чи інтересам фізичних або юридичних осіб чи держави, міждержавної установи, що **в залежності від** :

2.1. **Складу правопорушення** поділяються на: 2.1.1. **Проступки** (має всі ознаки, елементи правопорушення). 2.1.2. **Парапроступки** (має всі ознаки, елементи правопорушення, вчиненого особою, яка не досягла віку призначення карально-виховного покарання відповідного виду юридичної відповідальності). 2.1.3. **Квазіпроступки** (має всі ознаки, елементи правопорушення, вчиненого неосудною або обмежено осудною особою). 2.1.4. **Позазаконпроступки** (діяння, що заподіяло чи могло заподіяти менш ніж істотні, але більш ніж значні збитки, і склад такого проступку не передбачений в Адміністративному, Трудовому, Де-факто майново-договірному або в Де-юре майново-договірному кодексі України). 2.1.5. **Параказуси** (за наявності належного або неналежного суб'єкта, але за відсутності вини), що в залежності від причини відсутності вини мають аналогічний паравипадкам видовий поділ.

2.1.6. **Казуси** (явища природи, в т. ч. діяння хижих тварин, що не опосередковані діяннями людини).

2.2. **Характеру регульованих суспільних відносин (правовідносин)** поділяються на:

2.2.1. **Адміністративні правопорушення** (при порушенні зовнішніх по відношенню до юридичної особи правовідносин, за включенням майново-договірних або особистих немайнових чи прирівняних до них правовідносин): *проступки, парапроступки, квазіпроступки, позазаконпроступки, параказуси і казуси*.

2.2.2. **Дисциплінарні правопорушення** (при порушенні внутрішніх по відношенню до юридичної особи правовідносин, за включенням майново-договірних або особистих немайнових чи прирівняних до них правовідносин): *проступки, парапроступки, квазіпроступки, позазаконпроступки, параказуси і казуси*.

2.2.3. **Де-факто майново-договірні (цивільні) правопорушення** (при порушенні майново-договірних або особистих немайнових чи прирівняних до них правовідносин між фізичними особами або між фізичною та юридичною особою): *проступки, парапроступки, квазіпроступки, позазаконпроступки, параказуси і казуси*.

2.2.4. **Де-юре майново-договірні (господарські, арбітражні) правопорушення** (при порушенні майново-договірних і особистих немайнових чи прирівняних до них правовідносин між юридичними особами): *проступки, парапроступки, квазіпроступки, позазаконпроступки, параказуси і казуси*.

Розроблене представниками наукової школи юриспруденції професора Аланкіра **інноваційне розуміння структури, сутності і ступеневого видового поділу юридичної відповідальності** [1, с. 24–30; 4, с. 100–106; 6, с. 42–46; та ін.] автор пропонує відповідним чином удосконалити [7, с. 188–20] і представити вітчизняній юридичній спільності стисло як не менш важливий теорологічний базис юриспруденції у такій редакції :

1. **Конституційна відповідальність**, сутність якої має полягати у безумовному притягнення винного суб'єкта владних повноважень до :

1.1. ***Позитивної конституційної відповідальності*** з усунення причин та умов, що сприяють порушенню норм Конституційного кодексу України, а також будь-якої іншої держави світу.

1.2. ***Негативної конституційної відповідальності*** у частині :

1.2.1. Встановлення факту правомірності чи неправомірності в контексті певної норми Конституційного кодексу України, а також будь-якої іншої держави світу, діяння та/чи рішення та/або правового акта суб'єкта владних повноважень.

1.2.2. Ініціювання залежно як від сутності тих правовідносин, що врегульовані Конституційним кодексом України, так само як будь-якої іншої держави світу, і порушені нелегітимними діяннями та/чи рішеннями та/або правовими актами суб'єктів владних повноважень, так і ступеня заподіяних цим самим збитків (фізичної. майнової або первинної чи вторинної моральної шкоди; упущеної вигоди), антикримінального, адміністративного, трудового, де-факто майново-договірного (цивільного) або де-юре майново-договірного (господарського, арбітражного, економічного) судочинства з метою притягнення винного до відповідного виду :

1.2.2.1. ***Карально-виховної відповідальності***.

1.2.2.2. ***Відновлювальної та/або супутньої відповідальності***, але лише тоді чи тільки в тій частині, в якій ці ж види юридичної відповідальності не можуть бути реалізовані найбільш ефективно та/чи раціонально та/або якісно в межах конституційного судочинства.

1.2.3. ***Відновлювальної конституційної відповідальності*** шляхом: 1.2.3.1. Скасування правового акта та/чи рішення суб'єкта владних повноважень та/або заборони діянь названих чи інших

соціосуб'єктів, що порушують певну норму Конституційного кодексу України (іншої держави світу). 1.2.3.2. Відшкодування потерпілому збитків. 1.2.3.3. Іншого відновлення порушеного правового статусу потерпілого соціосуб'єкта (зобов'язання публічного вибачення, здійснення інших дій або припинення певної бездіяльності тощо).

1.2.4. ***Супутньої конституційної відповідальності***, що є окремими розглянутими видами позитивної конституційної відповідальності, що не були реалізовані взагалі або в повному обсязі до моменту встановлення факту неправомірності в контексті норм Конституційного кодексу України (іншої держави світу) діяння та/чи рішення та/або правового акта суб'єкта владних повноважень.

2. **Антикримінальна відповідальність** – при заподіянні суттєвих та більших збитків правовідносинам будь-якого виду :

2.1. ***Позитивна антикримінальна відповідальність***, окремі види якої частіше за все виступають в якості негативної юридичної відповідальності інших, ніж антикримінальна, її видів: 1.1.1. Лікування різних видів залежності, що обумовлені різного роду проявами порушень вольової складової психічної діяльності людини.[1] 1.1.2. Оплатне вилучення криміногенних об'єктів. 1.1.3. Усунення інших причин та умов, що сприяють вчиненню кримінальних та інших правопорушень, у т. ч. усунення прогалин, суперечностей чи інших недоліків в антикримінальному законодавстві.

1.2. ***Негативна антикримінальна відповідальність*** (що настає після вчинення кримінального правопорушення):

1.2.1. ***Карально-виховна антикримінальна відповідальність***:

1.2.1.1. **Покарання** (щодо повнолітніх та осудних обмежено осудних осіб).

1.2.1.2. **Парапокарання** (щодо осіб які не досягли віку антикримінальної відповідальності за певні кримінальні правопорушення та осіб. які мають бути до них прирівняні : малолітні. підлітки).

1.2.1.3. **Квазіпокарання** (щодо неосудних осіб та осіб. які мають бути до них прирівняні : немовлята, дошкільнята).

1.2.1.4. **Позазаконпокарання** (у разі заподіяння збитків будь-яким суб'єктом чи явищами природи, в т.ч. тваринами, що знаходяться у нерегульованих людиною умовах, за відсутності відповідного діяння у КК України чи іншої країни світу, у силу чого настає лише відновлювальна антикримінальна відповідальність, тобто відновлення порушеного правового статусу соціосуб'єкта, і до парламенту клопотання направляється клопотання про регламентацію в Особливій частині Антикримінального кодексу України чи будь-якої іншої держави світу, складу відповідного кримінального правопорушення).

1.2.2. ***Відновлювальна антикримінальна відповідальність***:

1.2.2.1. Солідарна відновлювальна антикримінальна відповідальність (при заподіянні збитків спільними діяннями великої кількості окремих фізичних осіб або учасників певної юридичної особи, коли неможливо конкретизувати діяння кожного із учасників на заподіяння сумативних збитків:

1.2.2.2. Індивідуальна відновлювальна антикримінальна відповідальність:

1.2.2.2.1. Відшкодування збитків (шкоди: фізичної та/чи матеріальної та/або первинної моральної шкоди та вторинної моральної шкоди; упущеної вигоди).

1.2.2.2.2. Інше відновлення прав та/чи свобод та/або обов'язків та/чи інтересів фізичних і юридичних осіб та/або держави чи міждержавних утворень.

1.2.3. ***Супутня антикримінальна відповідальність***:

1.2.3.1. Окремі види позитивної антикримінальної відповідальності, які не були реалізовані в рамках даного виду антикримінальної відповідальності.

1.2.3.2. Підтримка антикримінального позитиву (заохочення сприяння в усуненні причин та/чи умов та/або у подоланні кримінальних правопорушень).

2. **Адміністративна відповідальність** (при заподіянні менш, ніж істотних, збитків зовнішнім стосовно юридичної особи державно-управлінським правовідносинам, за винятком майново-договірних або особистих немайнових чи прирівняних до них інших правовідносин).

---

[1] Мається на увазі: 1 Обмінзалежності (алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, поліфагії, анорексії тощо). 2. Ерпесексуалзалежності – ерпесексуальної переваги чи порушення (вуайеризмофілії, геронтофілії, гіперфілії, гіпофілії, гомофілії, зоофілії, ексгібіціонізмофілії, лесбіянофілії, мазохізмофілії, нарцисизмофілії, нєкрофілії, педофілії, садизмофілії, ерпесексуалфетишизмофілії та інші парафілійні і інші розлади. 3. Інших проявів психозалежності (віртуальнофілії, азартноігрофілії, фанатоігрофілії, шоуфанатофілії, націоналфілії, шовіністофілії, теофілії, сектанктофілії та ін.) [7, с. 189-190]; З метою розмежування різних видів сексуальних правопорушень О.С. Тунтула достатньо обґрунтовано запропонувала вести поняття : а) ерпесексуальних правопорушень, в основі яких лежить репродуктивний або моделюючий його потяг [12, с. 46]; б) нан-ерпесексуальних правопорушень - інші статеві ознаки [12, с. 49]; в) полісексуальних правопорушень – що реально чи ідеально поєднують у собі обидві групи вказаних правопорушень [12, с. 9].

3. **Дисциплінарна відповідальність** (при заподіянні менш ніж суттєвих збитків внутрішнім по відношенню до юридичної особи державно-управлінським правовідносинам, крім майново-договірних або особистих немайнових чи прирівняних до них інших правовідносин).

4. **Де-факто майново-договірна відповідальність** (при заподіянні менш ніж суттєвих збитків традиційним цивільним правовідносинам (майново-договірним або особистим немайновим чи прирівняним до них правовідносинам між фізичними особами, у т. ч. з юридичною особою).

5. **Де-юре майново-договірна відповідальність** (при заподіянні менш ніж суттєвих збитків традиційним арбітражним чи господарським або економічним правовідносинам (майново-договірним або особистим немайновим чи прирівняним до них іншим правовідносинам між юридичними особами).

Подальший ступеневий сутнісний видовий поділ адміністративної, дисциплінарної, де-факто майново-договірної і де-юре майново-договірної відповідальності може бути аналогічним до антикримінальної відповідальності.

Висновки. Викладений авторський варіант інноваційного розуміння сутності і видового поділу правопорушень, а також сутності, структури і видового поділу юридичної відповідальності, що відносяться до теорологічного базису юриспруденції, не претендує на завершеність і складає лише належну доктринальну, проектну законодавчу та іншу прикладну основу для започаткування широкої коректної наукової дискусії з розробки загально визнаного варіанту його представлення і впровадження у вітчизняну і міжнародну освітянську діяльність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кириченко О.А., Тунтула О.С. Інноваційне розуміння сутності і видового поділу юридичних фактів, правопорушень та юридичної відповідальності. Лекція № 3. Курс лекцій з навчальної дисципліни «Правознавство»: навч. посібник. Київ: Видавець Назаров О.А., 2019. 108 с.
2. Кириленко Е.В. Первая вариация новой доктрины ступенчатого сущностного видового деления правонарушений. *Перші Миколаївські юридичні дискусії: матеріали Міжнар. наук.-практ. конфер., 18 травня 2016 р.* Зб. наук. ст. Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2016. С. 38–44.
3. Кириченко А.А. Новая доктрина криминальных правонарушений : приглашение к дискуссии. *Вісник Кримінологічної асоціації України. № 2 (10): зб. наук.* пр. Харків: ХНУВС, 2015. С. 100–111.
4. Кириченко О.А., Тунтула О.С. Курс лекцій зі спецкурсу «Новітній правовий статус студентської молоді»: навч. посібник для предметної спеціальності 014.03 «Середня освіта. Історія» освітньої програми «Історія, правознавство» ОКР «Бакалавр». 2-ге вид. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2017. 264 с.
5. Кириченко О.А., Ткач Ю.Д., Тунтула О.С. Періодизація розвитку, поняття, система і дисциплінарні зв’язки. Лекція № 1. Курс лекцій з криміналістики: навч. посібник. 2-ге вид. Київ: Видавець Назаров О.А., 2019. 72 с.
6. Кириченко О.А., Ланцедова Ю.О., Тунтула О.С. Інновації юриспруденції та законності у сфері транспорту і транспортних технологій: монографія. Варшава: RS Global Sp.z O.O., 2021.
7. Кириченко О.А. Базові інновації антиделіктного судочинства: монографія. 2-ге видання. Київ: Видавець Назаров О.А., 2025. 2980 с.
8. Кримінальний кодекс України: закон України від 5 квітня 2001 р., № 2341-III.. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
10. Кириченко О.А. Правовий статус суб’єктів подолання господарських кримінальних та інших правопорушень: підручник для магістрів спеціальності 081 Право. Частина 1: Основна частина. Київ: Видавець Назаров О. А., 2024. 268 с.
11. Конституція України : закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.
12. Тунтула А.С. Гендерная парадигма: системное правовое исследование: монография / под ред. А.А. Кириченко. Киев: Издатель Назаров О.А., 2020. 160 с.

УДК 340.15
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.4

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ 1710 РОКУ ТА КОНСТИТУЦІЇ ПОЛЬЩІ 1791 РОКУ

Козаченко А.І.,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теоретико-правових дисциплін
Полтавського юридичного інституту
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Козаченко А.І. Порівняльно-правовий аналіз Конституції України 1710 року та Конституції Польщі 1791 року.

У статті проведено порівняльно-правовий аналіз застосування принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову у Конституції України 1710 р. та Конституції Польщі 1791 р. Таке дослідження зумовлюється спорідненістю державно-правових традицій, котрі сформувалися в Україні за доби Речі Посполитої. Завдяки поєднання ідей європейського конституціоналізму та власного державно-правового досвіду українська і польська конституції XVIII ст. мали низку спільних та відмінних рис щодо запровадження принципу поділу влади. Конституювання поділу державної влади мало забезпечити удосконалення державного механізму шляхом підвищення його ефективності за умов військової агресії Російської імперії, запобігти можливості узурпації влади всередині країни, що сприяло б збереженню національної державності.

У тексті Конституції України 1710 р. відсутня норма, яка б прямо закріплювала поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову. Проте аналіз тексту Конституції дає підстави стверджувати, що поділ влади було покладено в основу організації державної влади. Конституція України 1710 р. до вищих органів влади відносила Генеральну раду – орган законодавчої влади, Гетьмана та Генеральних старшин – органи виконавчої влади і Генеральний Суд – судову владу. Запровадивши виборні, колегіальні, підконтрольні та підзвітні органи державної влади, Конституція України 1710 р. встановлювала республіканську форму правління. Згідно з Конституцією Польщі 1791 р. законодавча влада належала двопалатному Сейму, виконавча – королеві і уряду, судова – Сеймовому суду. Польська Конституція 1791 р. передбачала встановлення конституційної монархії, адже король мав статус глави уряду, але не отримав реальних повноважень у галузі законодавчої та виконавчої влади. Водночас відбулося конституційне зміцнення інституту спадкової монархії, як гаранта наступності та безперервності польської державності.

Для української і польської конституцій XVIII ст. було характерним запровадження елементів системи стримувань і противаг з метою посилення ефективності державної влади та унеможливлення узурпації влади як окремими особами, так і окремими становими угрупуваннями.

Ключові слова: конституція; державна влада; поділ влади; законодавча влада; виконавча влада; судова влада.

Kozachenko A.I. Comparative Legal Analysis of Constitution of Ukraine of 1710 and Constitution of Poland of 1791.

The paper presents a comparative legal analysis of the application of the principle of separation of powers into legislative, executive and judicial in the Constitution of Ukraine of 1710 and the Constitution of Poland of 1791. The study is due to the affinity of state and legal traditions formed in Ukraine in days of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Due to the combination of the ideas of European constitutionalism and their own state and legal experience, the Ukrainian and Polish Constitutions of the 18th century had a number of common and distinctive features regarding the introduction of the principle of separation of powers. The constituting of the separation of state powers was to ensure the improvement of the state mechanism by increasing its efficiency under the conditions of military aggression of the Russian Empire, to prevent the possibility of usurpation of power within the country, which would contribute to the preservation of national statehood.

The text of the Constitution of Ukraine of 1710 does not contain a provision that would directly establish the division of state power into legislative, executive and judicial. However, an analysis of the text of the Constitution gives grounds to assert that the separation of powers was laid down as the basis for the organization of state power. The Constitution of Ukraine of 1710 attributed the General Council to the legislative body, the Hetman and General starshyna (senior officers) to the executive

bodies and the General Court to the judicial body. Having introduced the elective, collegial, controlled and accountable state authorities, the Constitution of Ukraine of 1710 established a republican form of government. According to the Constitution of Poland of 1791, the legislative power belonged to the bicameral Sejm, executive power to the king and the government, and judicial power to the Sejm Court. The Polish Constitution of 1791 provided for the establishment of a constitutional monarchy, since the king had the status of head of government, but he did not receive real authorities concerning the legislative and executive bodies. At the same time, the institution of hereditary monarchy as a guarantor of the continuity and succession of the Polish statehood was constitutionally reinforced.

The Ukrainian and Polish Constitutions of the 18th century were characterized by the introduction of elements of a system of checks and balances in order to increase efficiency of the state power and prevent its usurpation by both individuals and particular class groups.

Key words: constitution; state power; separation of powers; legislative power; executive power; judicial power.

Постановка проблеми. Дослідження історії виникнення, становлення і розвитку європейського та вітчизняного конституціоналізму є новим напрямком історико-правової науки. Як відомо, важливою складовою конституціоналізму є обмеження державної влади шляхом поділу влади на три гілки. На кінець XVIII ст. припадає початок практичного використання принципу поділу державної влади у Конституції США 1787 р. та Конституції Франції 1791 р. Але вперше втілити у конституційну практику принцип розподілу державної влади намагалися розробники Конституції Пилипа Орлика 1710 р. (далі – Конституція України 1710 р.) та травневої Конституції Польщі 1791 р.

Запровадження принципу поділу державної влади на три гілки у Конституції України 1710 р. і Конституції Польщі 1791 р. слід розглядати у контексті намагання України та Польщі підвищити ефективність державної влади у найкритичніші періоди своєї історії з метою збереження власної державності. Історичний досвід удосконалення державного механізму XVIII ст. є актуальним для України за умов військової агресії Росії. Конституція України 1710 р. потребує додаткового вивчення, зокрема, і з огляду на те, що лише у 2021 р. в Україні вперше опубліковано її автентичний текст [1, с. 47–131].

Метою дослідження є порівняльно-правовий аналіз втілення принципу поділу влади на три гілки та системи стримувань і противаг у Конституції України 1710 р. та польській Конституції 1791 р.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження історії європейського та вітчизняного конституціоналізму є тим напрямком історико-правової науки, що набув розвитку у пострадянський період. У цей час з'явилися праці українських науковців, метою яких стало вивчення Конституція України 1710 р. Такі історико-правові дослідження проводили Р. Бедрій, І. Бойко, С. Головатий, В. Журавський, С. Кресін, О. Мироненко, В. Рум'янцев, С. Шевчук. Конституція Польщі 1791 р. стала предметом вивчення польських та українських науковців Ю. Бардаха, Б. Леснодарського, Є. Ковальські, А. Коробовича, В. Патланчука, М. Пістрчака, П. Стацюка, Б. Тищика, О. Якименка та інші. Філософсько-правовий порівняльний аналіз Конституції України 1710 р. і Конституції Польщі 1791 р. здійснила О. Зінченко.

Виклад основного матеріалу. Конституція України 1710 р. і Конституція Польщі 1791 р. мають низку спільних рис, що зумовлюється спорідненістю державно-правових традицій, котрі сформувалися в Україні за доби Речі Посполитої. Важливим джерелом у процесі розробки обох конституцій стали ідеї європейського просвітництва. Українська і польська конституції XVIII ст. ухвалювалися з метою підвищення ефективності державного механізму за умов військової агресії Російської імперії. Як зазначає О. Зінченко, спільними рисами цих конституцій є збереження поділу населення на стани, механізми соціального захисту вразливих суспільних станів, визнання особливо важливої ролі релігії у державному житті та інше [2, с. 66]. Характерною рисою для Конституції України 1710 р. і Конституції Польщі 1791 р. стало запровадження принципу поділу влади на три гілки та система стримувань і противаг.

Розробники Конституції України 1710 р. спиралися на ідеї українських філософів, просвітителів та релігійних полемістів XVI-XVII ст. Й. Верещинського, І. Вишенського, П. Могили, С. Оріховського, Х. Філарета про суспільний договір, природне право, республіканську форму правління, обмеження та поділ влади. Політико-правові погляди гетьмана П. Орлика формувалися під впливом викладача Києво-Могилянської академії С. Яворського, котрий отримав освіту в колегіумах Львова, Любліна, Познані та Віленській академії [3, с. 119]. П. Орлику були відомі праці Г. Гроція, Т. Гобса, Дж. Локка, С. Пуффендорфа та інших європейських просвітителів. До джерел Конституції України 1710 р. О. Кресін відносить Зборівську угоду 1649 р. і Переяславську угоду 1654 р., західно-європейську українську політико-правову думку, «pacta conventa» – конституційні акти Речі Посполитої, що укладалися між королем і сенатом після виборів короля [4, с. 195].

Визначальними факторами, що спонукали творців Конституції України 1710 р. до запровадження принципу поділу державної влади було намагання підвищити ефективність державного механізму для відновлення державного суверенітету України та боротьби проти російської агресії. У справі конституювання принципу поділу влади не варто применшувати роль соратників П. Орлика – козацьких старшин А. Войнаровського, І. Ломиковського, Ф. Мировича, І. Максимовича та інших [4, с. 193]. Вони виходили з того, що конституція – це угода між гетьманом і козацькою старшиною, котра повинна передбачати обмеження влади гетьмана. Так, ст. VI Конституції України 1710 р. обґрунтовувала необхідність обмеження влади гетьмана тим, що у другій половині XVII ст. «деякі Гетьмани Війська Запорозького» несправедливо привласнили державну владу [1, с. 87]. Розробники Конституції України 1710 р. враховували позитивний досвід обмеження королівської влади у Речі Посполитій та його антипод – абсолютизм Московського царства.

Вагомим учасником конституційного процесу, що вплинув на закріплення принципів обмеження влади стало запорозьке козацтво на чолі із кошовим отаманом К. Гордієнком. Як стверджує Д. Яворницький, запорожці за допомогою Конституції України 1710 р. прагнули поширити демократичні принципи військового самоврядування Запорозької Січі на Україну-Гетьманщину [5, с. 347]. На значення механізму обмеження влади гетьмана у Конституції України 1710 р. у 20-ті роки XX ст. звертав увагу дослідник історії українського права М. Василенко [6, с. 145–147].

У тексті Конституції України 1710 р. відсутня норма, яка б прямо закріплювала поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову. Проте аналіз тексту Конституції дає підстави стверджувати, що поділ влади було покладено в основу організації державної влади [7, с. 6]. Вищі органи державної влади закріплено у ст. VI–IX Конституції України 1710 р. До них відносилися Генеральна рада, Гетьман та Генеральні старшини і Генеральний Суд.

Генеральна рада – орган законодавчої влади. За ст. VI участь у роботі Генеральної ради була обов'язком для полковників, сотників та генеральних радників – виборних представників від полків, а також представників від Запорозької Січі [1, с. 87–89]. Генеральна рада скликалася за рішенням Гетьмана тричі на рік на Різдво, Великдень і Покрову, як це передбачало козацьке звичаєве право Запорозької Січі. Конституційне закріплення термінів скликання Генеральної ради мало за мету обмеження влади Гетьмана і зумовлювалося тим, що наприкінці XVII – початку XVIII ст. гетьмани І. Самойлович та І. Мазепа фактично відмовилися від скликання Генеральної ради. У Конституції України 1710 р. відсутня норма, згідно з якою Генеральна рада мала право обирати Гетьмана та звільняти його із займаної посади, що пояснюється усталеною практикою на підставі козацького звичаєвого права таких повноважень у Генеральної ради. За ст. VI Конституції України 1710 р. Генеральна рада могла вимагати від Гетьмана звіту у випадку порушення ним «прав і вольностей вітчизняних» [1, с. 89]. Отже, з огляду на механізм формування та порядок функціонування Генеральну раду не варто вважати повноцінним органом парламентського типу попри те, що вона була наділена такими повноваженнями, котрі характерні для парламенту.

Виконавча влада згідно з Конституцією України 1710 р. належала Раді генеральних старшин та Гетьману. Рада генеральних старшин мала виконувати функції уряду – вищого органу виконавчої влади. Без погодження із Радою генеральних старшин Гетьман не мав права ухвалювати управлінські рішення, як зазначено у ст. VI «аби у Вітчизні нашій першими серед радників була генеральна старшина» [1, с. 87]. Найбільше уваги конституція приділяє врегулюванню статусу Гетьмана – глави держави. Ст. X зазначає, що Гетьману належить «доглядати за порядком у Вітчизні та у Війську Запорозькому» [1, с. 95]. Гетьман зберігав за собою повноваження командувача козацького війська. Військову та адміністративну владу Гетьман здійснював через козацьких старшин – полковників, сотників, отаманів та інших урядників, які повинні були йому «вірно служити». Конституція України 1710 р. у ст. X заборонила Гетьманові призначати на посади козацьких старшин, але він мав право затверджувати старшин, обраних козацькими радами [1, с. 95]. Запровадження інституту Генерального скарбника передбачало обмеження фінансових повноважень Гетьмана та здійснення контролю за використанням державної власності і бюджету [1, с. 93].

Судову владу Конституція України 1710 р. врегульовувала лише у загальних рисах. Згідно ст. VII Конституції України 1710 р. Гетьман втрачав право здійснювати судочинство. Судова влада належала Генеральному суду, який мав діяти незалежно від Гетьмана, а вирок суду вважався остаточним [1, с. 91]. Як зазначає Р. Бедрій, «Генеральний суд мав розглядати справи за скаргами на гетьмана, генеральну старшину, полковників, генеральних радників, знатних товаришів чи інших урядовців» [8, с. 4]. Такі норми конституції варто кваліфікувати як запровадження принципу незалежності судової гілки влади, що забезпечувало неупередженість та справедливість судових рішень [9, с. 262].

Конституція України 1710 р. містить низку положень, що забезпечують систему стримувань і противаг між органами влади. Так, за ст. VI генеральні старшини, полковники і генеральні радники

приносили присягу на вірність Гетьману. Але якщо у діях Гетьмана буде помічено «щось супротивне, несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне Вітчизні», вони мали право на Генеральній раді вимагати від нього пояснень [1, с. 89]. Діяльність Гетьмана та його повноваження обмежувалися виборними, колегіальними органами – Генеральною радою і Радою генеральних старшин.

Травнева Конституція Польщі 1791 р., що мала назву «Закон про управління» (Ustawa Rzadowa) – результат кодифікації конституційних законів Польщі XVII-XVIII ст. Польський сейм ухвалив конституцію за умов політичної боротьби між прихильниками та противниками державно-правової реформи, яка мала усунути недоліки в організації державної влади. Такими найсуттєвішими недоліками вважалися неврегульований механізм формування влади короля та принцип «liberum veto» у Сенаті. Удосконалення державної влади шляхом прийняття конституції мало за мету посилити Річ Посполиту за умов загрози агресії Австрії, Росії та Прусії.

Важливим джерелом польської Конституції 1791 р. стала теорія і практика конституціоналізму США. Конституція Польщі 1791 р. розроблялася під впливом ідей французької революції, зокрема Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Спираючись на теорію суверенітету народу Ж.Ж. Руссо, Конституція Польщі 1791 р. джерелом влади проголошувала народ – «вся влада у людському суспільстві витікає з волі народу» [10, с. 110]. Джерелами травневої Конституції Польщі щодо поділу влади стали польські національні ідеї обмеження державної влади та західно-європейська політико-правова думка, зокрема ідеї Дж. Локка і Ш. Монтеск'є.

Конституція Польщі 1791 р. у ст. V декларувала поділ державної влади на три гілки: законодавчу – «prawodawcza», виконавчу – «wykonawcza» і судову – «sadownicza» [11, с. 98]. Згідно ст. VI законодавча влада надавалася двопалатному станово-представницькому органу – Сеймові [11, с. 98–101]. Конституція у значній мірі спиралася на державно-правовий досвід функціонування Сейму впродовж XVII-XVIII ст. Він складався із двох палат – Посольської ізби та Сенату. До верхньої палати – Посольської ізби місцеві сеймики обирали 204 послів, 24 представників обирали мешканці міст. Сенат – нижня палата, формувалася королем у складі 132 осіб з числа вищих урядовців та єпископів. Прогресивною новелою травневої Конституції стало те, що депутат сейму визнавався представником народу, а не лише шляхти. Депутати сейму виконували свої функції впродовж двох років і не мали права перебувати у складі органів виконавчої влади.

Законодавчу діяльність Сейму Конституція Польщі 1791 р. розмежовувала на дві частини. До першої відносилися «права конституційні, цивільні, кримінальні і стосовно встановлення вічних податків» [11, с. 99]. Законопроєкти готувалися від імені короля і надходили на розгляд Посольської ізби. Після схвалення нижньою палатою законопроєкт надходив на розгляд Сенату. За умови, якщо Сенат відхиляв законопроєкт, він повертався на повторний розгляд до Посольської ізби. Після повторного схвалення законопроєкту він набував чинності. До другої частини законодавчої діяльності Сейму конституція відносила справи війни і миру, державного бюджету та грошової емісії, ратифікації та денонсації міжнародних угод, тимчасових податків, державних нагород, шляхетських титулів та інше [11, с. 99]. Важливою новелою конституції слід вважати ліквідацію інституту «liberum veto», згідно з яким депутати від шляхти одним голосом могли заблокувати рішення Сейму, що з кінця XVI ст. зводило нанівець його законодавчу діяльність [11, с. 101]. Одночасно з цим Конституція 1791 р. забороняла скликання шляхетських конфедерацій, які знижували ефективність державного механізму Речі Посполитої, а запроваджені натомість спеціальні урядові комісії здійснювали адміністративні функції окремо у Польщі і Великому князівстві Литовському [12, с. 133].

У ст. VII Конституція Польщі 1791 р. врегульовувала інститут монарха і уряду – органів виконавчої влади [11, с. 102–108]. З огляду на негативні наслідки для польської державності інституту виборної монархії, конституція детально регламентувала механізм успадкування королівської влади у межах легітимної правлячої династії, яку започатковано Фредериком Августом. Статті IX і X були присвячені питанням регентства та виховання королівських дітей. Особа короля проголошувалася «священною і недоторканною» [11, с. 102]. Під час коронації король присягав перед Богом і народом та брав зобов'язання зберігати конституцію. Згідно ст. VII польський король отримував обмежені повноваження. Він «не повинен бути самодержцем, а головою і батьком народові» [10, с. 113]. Король очолював уряд, який отримав назву Сторожа законів. Він вносив на затвердження Сейму кандидатури членів уряду – вотум довіри уряду. Сеймові належало право 2/3 голосів обох палат відправити уряд у відставку. Під час ухвалення постанов уряду голос короля був визначальним. Тому урядові акти ухвалювалися від імені короля і ним підписувалися. Постанову уряду підписував і відповідний міністр (принцип конрасигнатури), який брав на себе відповідальність за виконання ухваленого рішення і звільняв від відповідальності короля (король не несе відповідальності за діяльність уряду). Але король не мав права самостійно управляти країною. Він повинен

діяти у межах конституції і не мав права законодавчої ініціативи [11, с. 102–105]. Конституція 1791 р. передбачала створення спеціальної вищої управлінської структури – Варти Національних Прав, яка складалася з короля, примаса та п'яти міністрів, що повинно було зробити загальне керівництво країни більш ефективним [11, с. 105–107; 12, с. 134].

Уряд здійснював нагляд за виконанням законів, йому підпорядковувалися всі магістратури – вищі та місцеві органи влади і місцевого самоврядування. Однак уряд не мав права тлумачити закони, встановлювати податки, брати державні позики, вирішувати питання війни і миру, укладати міжнародні угоди. Конституція Польщі 1791 р. запровадила принцип відповідальності уряду перед парламентом та парламентський вотум недовіри міністрам, що тягнуло за собою відкликання їх із займаних посад. З огляду на статус вищих органів влади, можна стверджувати, що ієрархічна модель державної влади за Конституцією Польщі 1791 р. отримала наступний вигляд: сильний парламент і слабкий уряд.

Судову владу закріплювала ст. VIII Конституції Польщі 1791 р. Судові органи мали діяти незалежно від законодавчої та виконавчої влади. Суди воєводств, земель, повітів і міст формувалися шляхом виборів місцевими сеймиками та органами міського самоврядування. Статус найвищого суду отримував Сеймовий суд, який обирався під час відкриття роботи кожної нової сесії Сейму [11, с. 108–110].

Конституція Польщі 1791 р. запровадила механізм системи стримувань і противаг, котрий діяв завдяки парламентському бікамералізму, формуванню уряду королем і Сеймом, участі короля у діяльності уряду. Депутати Сейму не мали права займати посади у органах виконавчої влади, різних термінів повноважень органів законодавчої, виконавчої та судової влади. Однак за польською Конституцією 1791 р. механізм системи стримувань і противаг не міг ефективно діяти за умов, коли Сейм мав суттєві переваги над королем і урядом, що суперечить принципу рівності органів законодавчої та виконавчої влади. Надавши обмежені повноваження уряду, конституція знижувала можливість оперативного ухвалення рішень урядом, що у свою чергу негативно відображалося на діяльності уряду загалом. Сеймовий суд не міг бути незалежним від законодавчої влади і виконувати функцію арбітра між Сеймом і урядом за умови, якщо він обирався під час відкриття роботи кожної нової сесії Сейму.

Висновок. Конституція України 1710 р. і Конституція Польщі 1791 р. мають низку спільних рис, що зумовлювалося спорідненістю державно-правових традицій, котрі сформувалися в Україні за доби Речі Посполитої. Українська і польська конституції XVIII ст. мали низку спільних та відмінних рис у частині запровадження принципу поділу влади, що зумовлюється використанням ідеї європейського конституціоналізму та власного державно-правового досвіду. Конституювання поділу державної влади мало забезпечити удосконалення державного механізму, що сприяло б збереженню національної державності. Українська і польська конституції XVIII ст. ухвалювалися для підвищення ефективності державного механізму за умов військової агресії з боку Російської імперії.

Запровадивши виборні, колегіальні, підконтрольні та підзвітні органи державної влади, Конституція України 1710 р. встановлювала республіканську форму правління. Конституція Польщі 1791 р. передбачала встановлення конституційної монархії, адже король мав статус глави уряду, але не отримував реальних повноважень у галузі законодавчої та виконавчої влади. Водночас відбулося конституційне зміцнення інституту спадкової монархії, як гаранта наступності та безперервності польської державності. Для української і польської конституцій XVIII ст. було характерним запровадження елементів системи стримувань і противаг, метою якого було намагання національних політичних еліт посилити ефективність державної влади та не допустити узурпацію влади як окремими особами, так і окремими становими угрупуваннями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Договори і постанови Прав та вольностей військових між Ясновельможним Його Милістю паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорозьким на спільній з обох боків раді. *Конституційна традиція української державності.* Відп. ред. С. Головатий. Київ: Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» ім. В. Стуса, Юридичне видавництво «Право України», 2021. С. 47–131.
2. Зінченко О.В. Конституція Пилипа Орлика 1710 р. і Польська Конституція 1791 р.: порівняльний аналіз. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2016. № 2 (29). С. 59–68. URL: https://doi.org/10.21564/2075-7190.29.70973.
3. Матях В.М. Гетьман в еміграції Пилип Орлик: історико-історіографічний портрет політика. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 116–131.

4. Кресін О.В. Пакти й конституції законів і вольностей Запорозького Війська 1710 р. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 192–204.
5. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. Редкол. П.С. Сохань та ін. Т. 3. Київ: Наукова думка, 1991. 560 с.
6. Василенко М.П. Конституция Филиппа Орлика. *Академічна юридична наука.* Укл. І.Б. Усенко, Т.І. Бондарук. За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Ін Юре, 1998. С. 135–153.
7. Тодика Ю.М. Політико-правове значення Конституції Пилипа Орлика для розвитку українського конституціоналізму. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2006. Вип. 11. С. 3–9.
8. Бедрій Р.Б. Розподіл влад за Конституцією Пилипа Орлика. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2008. Вип. 3. С. 1–6.
9. Бойко І. Конституція Війська Запорозького 1710 р. та її місце в історії українського конституціоналізму. *Конституційна традиція української державності.* Відп. ред. С. Головатий. Київ: Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» ім. В. Стуса, Юридичне видавництво «Право України», 2021. С. 254–265.
10. Тищик Б.Й. До питання про розробку, прийняття та суть першої конституції Польщі від 3 травня 1791 року. *Вісник Львівського університету*. 2006. № 42. С. 103–115.
11. Konstytucja 3 maja 1791. Statut zgromadzenia przyjaciol Konstytucji. Opracowal Jerzy Kowecki. Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991. 147 p.
12. Патлачук В.Н. Вплив Конституції Польщі 1791 р. на суспільно-політичну ситуацію у Європі та розвиток конституціоналізму. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 4. С. 129–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drp_2020_4_23.

УДК 321.01
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.5

ЦІННІСНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Ляшук Р.М.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності,
Національна академія
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

Лисенко Ж.А.,
курсант факультету правоохоронної діяльності,
Національна академія
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

Ляшук Р.М., Лисенко Ж.А. Ціннісно-правові основи розбудови громадянського суспільства та правової держави.

У науковій статті здійснено аналіз ціннісно-правових основ розбудови громадянського суспільства та правової держави в Україні. Дана проблема є недостатньо дослідженою.

За допомогою загальних та спеціальних методів наукового пізнання авторами досліджено наукові джерела та чинні акти законодавства що врегульовують окремі аспекти громадянського суспільства та правової держави.

Встановлено, що сучасний розвиток громадянського суспільства в Україні ґрунтується на комплексі цінностей, які визначають його основи та орієнтири. Ці цінності не лише визначають спрямованість суспільства, але й впливають на поведінку та ставлення індивідів, асоціацій і державних органів.

Дослідниками з'ясовано значення та зміст ціннісно-правових основ розбудови громадянського суспільства та правової держави.

Зроблено висновок, що цінності є невід'ємною частиною розбудови та фундаментом громадянського суспільства. Цінності визначають, які принципи та ідеали важливі для громадян та громадських організацій. Виходячи з цінностей формуються ідеали, на яких ґрунтується активність громадян, громадських організацій та інших учасників суспільного життя.

У статті зазначається, що цінності, на яких варто будувати розвиток громадянського суспільства та правової держави в Україні є ієрархічними, що залежить від їх значення та впливу на суспільно-політичні та державні процеси.

Авторами зроблено висновок, що створення сильного та стійкого громадянського суспільства та правової держави в Україні можливе за умови їх базування на належній ціннісно-правовій основі. Вона включає ієрархію цінностей, які відображають потреби та ідеали сучасного українського суспільства. Ієрархію цінностей складають: національна безпека, справедливість та відповідальність, сім'я, приватна власність, громадські об'єднання, незалежні недержавні засоби масової інформації, місцеве самоврядування, демократія та права людини, відкритість та прозорість, участь громадян, освіта, наука, культура, рівність та взаємодопомога, багатоманіття, інноваційність та розвиток. Такі цінності потребують належного правового забезпечення.

Ключові слова: цінності, громадянське суспільство, правова держава, основи громадянського суспільства та правової держави.

Liashuk R.M., Lysenko Zh.A. Value-based and legal foundations of building civil society and the rule of law.

The scientific article studies and analyzes the value-legal foundations of the development of civil society and the rule of law in Ukraine. This problem is insufficiently researched.

Using general and special methods of scientific knowledge, the authors studied scientific sources and current legislative acts that regulate individual aspects of civil society and the rule of law.

It was established that the modern development of civil society in Ukraine is based on a set of values that determine its foundations and guidelines. These values not only determine the direction of society, but also influence the behavior and attitudes of individuals, associations and state bodies.

The researchers clarified the meaning and content of the value-legal foundations of the development of civil society and the rule of law.

The conclusion is made that values are an integral part of the development of civil society, the foundation on which civil society is built. They determine what principles and ideals are important for citizens and public organizations. They form the ideals on which the activity of citizens, public organizations and other participants in public life is based.

The article notes that the values on which the development of civil society and the rule of law in Ukraine should be built are hierarchical, which depends on their significance and impact on socio-political and state processes.

The authors conclude that the creation of a strong and stable civil society and the rule of law in Ukraine is possible provided that they are based on an appropriate value-based legal basis. It includes a hierarchy of values that reflect the needs and ideals of modern Ukrainian society, including: national security, justice and responsibility, family, private property, public associations, independent non-state media, local self-government, democracy and human rights, openness and transparency, citizen participation, education, science, culture, equality and mutual assistance, diversity, innovation and development. Such values require proper legal support..

Key words: values, civil society, rule of law, foundations of civil society and rule of law.

Постановка проблеми. Запорукою існування правової держави в Україні [1, ст. 1] є громадянське суспільство. Успішна розбудова громадянського суспільства вимагає багатофакторного підходу, важливим компонентом якого є цінності. Саме цінності є невід'ємною частиною будь-якого суспільства, вони визначають його моральні, етичні та соціокультурні засади. У контексті розвитку громадянського суспільства в Україні, на цінностях будується здоровий та стійкий громадянський простір. Вони визначають ідеали та стандарти, за якими співвідносяться дії громадян, громадських організацій та державних інститутів.

Стан опрацювання цієї проблематики є недостатнім. Дослідженням громадянського суспільства та правової держави займались такі вчені, як Л. Авраменко, О. Бабінова, В. Бакуменко, В. Бебика, Г. Берченко, Т. Бутирська, В. Гришко, М. Головатий, Н. Драгомирецька, С. Ковальчук, В. Кононенко, Ю. Левенець, І. Міщук, В. Нестерович, О. Петришин, Г. Почепцова, Н. Резенкіна, В. Степаненко, М. Цвік, В. Цимбалюк та інші. Разом з тим, питання ціннісно-правових основ розбудови громадянського суспільства та правової держави в Україні є мало дослідженим.

Метою дослідження є розгляд ціннісно-правових основ розбудови громадянського суспільства та правової держави.

Виклад основного матеріалу. Цінності – це ідеї, переконання, перспективи та переваги, які суспільство вважає важливими та приймає як настанови для свого функціонування та розвитку. Цінності визначають, що є цінним та бажаним у суспільстві та в який спосіб люди мають вести себе, дотримуючись цих цінностей. Вони можуть бути спільними для всього суспільства або відрізнятися залежно від культурних, релігійних та історичних особливостей кожного суспільства [2].

Маючи величезне значення для будь-якого суспільства, цінності визначають цілі та ідеали важливі для громадян, спосіб життя та взаємодії в суспільстві. Цінності відіграють ключову роль й у розбудові громадянського суспільства на кількох рівнях [2]:

формування ідентичності (допомагають індивідам і групам визначити свою ідентичність і знайти спільний мовник для співпраці);

об'єднання громадян і створення громадських організацій та рухів (можуть надихати на дію та підтримувати активну участь в суспільному житті);

є орієнтиром для дій (вказують шлях для досягнення певних цілей та ідеалів);

підвищення соціальної відповідальності (спонукають громадян до відповідальної поведінки в суспільстві).

Таким чином, цінності є невід'ємною частиною розбудови громадянського суспільства, фундаментом, на якому будується громадянське суспільство. Вони визначають, які принципи та ідеали важливі для громадян та громадських організацій. Вони формують ідеали, на яких ґрунтується активність громадян, громадських організацій та інших учасників суспільного життя. Цінності допомагають суспільству визначити свій шлях розвитку та створити механізми для досягнення соціальних цілей. Тому розуміння й підтримка цінностей має важливе значення для кожної демократичної правової держави та її громадянського суспільства.

У представницькій демократії обличчям держави стає уряд обраний на виборах [3]. Стан керівництва є наслідком загального духовного стану народу. Поки народ, який ставить перед собою завдання стати сформованим і свідомим громадянським суспільством, буде відхилятися від цінностей, які повинні його визначати, до влади будуть приходити уряди, які відштовхуватимуться від цих цінностей. Демократичні цінності повинні стати основою для оцінки та переосмислення існування українського суспільства, а також для зміни норм і моделей поведінки. Однак, коли спостерігаємо деформацію та імітацію демократичних процедур, таких як вибори, референдуми, вплив на прийняття рішень, конкурсні відбори та громадський контроль, це призводить до спотворення самого суттєвого змісту демократичних принципів [4]. Такі явища не лише викривають уявлення про демократію, а й поглиблюють «дефіцит» демократії як у суспільній свідомості, так і на практиці побудови правової держави. Цінності демократії вимагають глибокого осмислення та втілення у реальних діях.

Справжня демократія вимагає відкритості, участі громадян, взаємодії та відповідальності. Тільки шляхом практичного втілення демократичних принципів ми зможемо побудувати суспільство, де громадяни мають можливість брати участь у прийнятті рішень та впливати на перебіг подій.

Сприяння взаємній підтримці та розвитку громадських ініціатив, спрямованих на покращення соціального добробуту та зміцнення спільноти, є ключовим аспектом будування сильного громадянського суспільства. Ця цінність відображає потребу у створенні умов для активної участі громадян у різних благодійних, волонтерських та громадських ініціативах, які спрямовані на вирішення соціальних проблем, підтримку вразливих груп населення та зміцнення духовної єдності спільноти.

Забезпечення якісної освіти, інформаційної грамотності та розвитку критичного мислення в громадян є важливою передумовою для активної участі у громадському житті. Ці навички формують обізнаного та відповідального громадянина, який може активно сприяти розвитку громадського суспільства та демократії.

Розвиток громадянського суспільства на основі національних інтересів передбачає спрямованість усіх зусиль та ініціатив на забезпечення благополуччя та процвітання нації та держави. Цей принцип виражає необхідність ставити на перше місце добро та інтереси власної нації, враховуючи її потреби та цінності. Забезпечення відповідальності за свої дії є ключовим елементом цього підходу. Кожен громадянин та організація повинні нести відповідальність за свої рішення та вчинки перед спільністю. Це включає в себе дотримання етичних норм, які визначають моральні обов'язки та стандарти поведінки.

На думку авторів, цінності, на яких варто будувати розвиток громадянського суспільства та правової держави в Україні є ієрархічними (рис. 1). Що залежить від їх впливу та значення для суспільно-політичних та державних процесів.

Проаналізувавши значення цінностей для розбудови громадянського суспільства та правової держави, варто розкрити їх сутність та вплив.

Національна безпека є критично важливою складовою і одночасно цінністю громадянського суспільства та правової держави, оскільки вона включає в себе різні аспекти, що забезпечують функціонування держави та добробут її громадян. Вона передбачає здатність держави захищати свою територіальну цілісність, суверенітет, а також безпеку та життя своїх громадян [5, ст. 1]. Екологічна безпека визначається збереженням природи та довкілля для майбутніх поколінь. Це включає в себе заходи для збереження біорізноманіття, боротьбу зі забрудненням навколишнього середовища, ефективне використання природних ресурсів та створення сталої екологічної системи.

Справедливість та відповідальність відіграють ключову роль в громадянському суспільстві, забезпечуючи рівність та добросовісність у суспільних відносинах. Справедливість передбачає рівне та справедливе ставлення до всіх громадян, незалежно від їхньої раси, статі, віросповідання, соціального статусу чи інших характеристик. Відповідальність включає в себе готовність нести наслідки своїх дій перед суспільством, законом та моральними нормами [6].

Сім'я є невід'ємною частиною громадянського суспільства, де поєднуються природні та соціальні аспекти відносин. Сім'я, як союз чоловіка та жінки, – відіграє ключову роль у формуванні національної ідентичності, культурного спадку і соціального обґрунтування суспільства [1, ст. 51; 7, ст. 3, 21]. Вона є незамінним місцем для виховання та соціалізації нового покоління громадян. Сім'я є основою громадянського суспільства та держави, саме у ній формуються цінності, мораль, право та соціальна відповідальність.

Приватна власність та підприємництво є критичними складовими громадянського суспільства і виконують ключову роль у формуванні його економічного фундаменту [1, ст. 41; 8, с. 35, 36].

Рис. 1. Цінності громадянського суспільства в Україні.

Громадські об’єднання і незалежні засоби масової інформації створюють відкрите і демократичне суспільство. Вони надають можливість громадянам виражати свої погляди і відстоювати свої права. Громадські організації стимулюють активну громадянську участь, захищають інтереси та сприяють розвитку громадянського суспільства. Незалежні засоби масової інформації відіграють важливу роль у забезпеченні інформаційної свободи, надаючи громадянам доступ до інформації і сприяючи відкритому обговоренню суспільних питань [1, ст. 35, 37; 9; 10].

Демократія та права людини є фундаментальними складовими громадянського суспільства та правової держави, вони мають ключове значення для забезпечення справедливості, свободи та розвитку суспільства [11]. Громадянське суспільство активно підтримує демократичні процеси, створюючи механізми для вираження громадської думки, впливу на політику та контролю за владними структурами. Права людини включають у себе права на життя, свободу виразу, релігії, асоціації та багато інших.

Відкритість та прозорість вказують на важливість доступності інформації та рішень для всіх громадян. Громадянське суспільство та правова держава, які прагнуть до відкритості, демонструють готовність поділитися інформацією та приймати участь у відкритому діалозі [12]. Ця цінність сприяє довірі між громадянами та владою, а також об'єктивності контролю над діяльністю органів влади.

Освіта, наука та культура – це фундаментальні складові громадянського суспільства та правової держави, що формують їх інтелектуальний та культурний капітал. Освіта надає можливість індивідам розвивати свій потенціал, отримувати знання і розуміння, необхідне для активної участі в суспільному та політичному житті [13]. Наука виконує ключову роль у вдосконаленні знань, розробці нових технологій та вирішенні складних проблем [14]. Культура, з своєю многозначністю, надає суспільству індивідуальності та ідентичності, а також сприяє розумінню різноманітності та співпраці між різними культурними спільнотами за умови утвердження української національної культури [15].

Рівність визначається як рівні можливості та доступ до ресурсів для всіх громадян. Громадянське суспільство, що прагне до рівності, враховує інтереси та потреби всіх, включаючи вразливі групи (дітей, вдів, людей з інвалідністю). Суспільство, яке втілює ці цінності, відзначається високою готовністю до спільних дій та підтримки тих, хто потребує допомоги [16]. Пріоритети та пільги повинні надаватись, в першу чергу тим громадянам, які ризикуючи своїм життям та здоров'ям відстоювали незалежність та територіальну цілісність України.

Багатоманітність (плюралізм) є цінністю, яка підтримує ідею поваги до різноманітних культур, народів, релігій та переконань, віддаючи перевагу українським національним інтересам. В громадянському суспільстві багатоманітність вважається важливою, оскільки вона відображає унікальність і різноманіття людей, яка надихає до відкриття нових можливостей для співпраці [17].

Інноваційність та розвиток є цінностями громадянського суспільства, що визначають його здатність до змін та покращень. Через інновації впроваджуються нові ідеї, технології та підходи у всі сфери життя, що сприяє підвищенню ефективності та конкурентоспроможності суспільства. Розвиток, у свою чергу, передбачає стале зростання якості життя громадян, забезпечення їхніх потреб та можливостей для самореалізації [18].

Цінності громадянського суспільства та правової держави є основою для становлення сильного демократичного суспільства. Взаємодія цих цінностей формує громадянську ідентичність, стимулює соціальний активізм та сприяє розвитку громадянського суспільства та правової держави. Розуміння та підтримка цих цінностей сприяють створенню суспільства, яке дотримується принципів демократії, правової держави та захисту прав і свобод громадян.

Висновки. Отже, створення сильного та стійкого громадянського суспільства та правової держави в Україні вимагає їх базування на належних ціннісно-правових основах. Цінності громадянського суспільства та правової держави варто зобразити таким ієрархічним ланцюжком: національна безпека, справедливість та відповідальність, сім'я, приватна власність, громадські об'єднання, незалежні недержавні засоби масової інформації, місцеве самоврядування, демократія та права людини, відкритість та прозорість, участь громадян, освіта, наука, культура, рівність та взаємодопомога, багатоманіття, інноваційність та розвиток.

Визначена ієрархія цінностей відображає потреби та ідеали сучасного українського суспільства. Побудова життя на цих цінностях створить умови для стійкого та демократичного суспільства, яке сприятиме благополуччю та розвитку української нації та правової держави. Важливо наголосити, що реалізація цих цінностей вимагає спільних зусиль громадян та влади для досягнення загальних цілей та покращення життя кожного громадянина України.

Перспективами подальших наукових досліджень є розробка правового механізму впровадження цінностей громадянського суспільства та правової держави у правову систему України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. URL: https://surl.li/ldgbhg (дата звернення 12.03.2025).
2. Матяж С.В. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Серія Соціологія. 2013. Т. 225, Вип. 213. С. 27-30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2013_225_213_7.
3. Цвік М.В., Петришин О.В., Авраменко Л.В. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. Харків: Право, 2009. С. 470–473.
4. Степаненко В.П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ. Інститут соціології НАН України. 2015. 420 с.
5. Про Національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2469-19 (дата звернення 28.03.2025).

6. Кірюхін Д. Відповідальність і справедливість. *Філософська думка*. 2014. № 1. С. 64–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Philos_2014_1_8.
7. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 року № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення 22.03.2025).
8. Мадзігон В. Приватна власність та її вплив на розвиток підприємництва в Україні. *Молодь і ринок*. 2011. № 12. С. 33–37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2011_12_10 (дата звернення 22.03.2025).
9. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI. URL: https://surl.li/tjbyan (дата звернення 28.03.2025).
10. Про медіа: Закон України від 12.12.2022 № 2849-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#n157 (дата звернення 28.03.2025).
11. Резенкіна Н.О., Кононенко В.П. Взаємозв'язок та взаємозалежність прав людини, верховенства права та демократії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*: зб. наук. пр. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2024. № 81. Ч. 3. С. 281–287.
12. Нестерович В.Ф. Принципи відкритості та прозорості в діяльності органів державної влади як передумова утвердження демократії участі / В.Ф. Нестерович // *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2. С. 67–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2016_2_7.
13. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення 28.03.2025).
14. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII. URL: https://surl.li/mebwmq (дата звернення 28.03.2025).
15. Про культуру: Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text (дата звернення 28.03.2025).
16. Погребняк С. Втілення принципу рівності в юридичних актах. *Вісник Академії правових наук України*. Харків: Право, 2006. № 3 (46). С. 8–20.
17. Берченко Г.В. Конституційний принцип багатоманітності (плюралізму) як ключова засада громадянського суспільства. *Демократія у країнах Східної Європи: конституційно-правовий вимір (Тодиківські читання)*: зб. тез наук. доп. і повідомл. четвертої міжнар. наук. конф. молодих вчених, асп. і студ. (27-28 трав. 2011 р.). Харків, 2011. С. 181-182.
18. Скворцов Д.І. Інновація, інноваційність та інноваційний розвиток з позиції економічної теорії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2013. № 776. С. 309–314. URL : https://surl.li/igztor (дата звернення 28.03.2025).

УДК 342.4(474.5)»1922»
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.6

ПОДІЛ ВЛАДИ ТА СИСТЕМА «СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ» У КОНСТИТУЦІЙНІЙ МОДЕЛІ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (НА ПРИКЛАДІ КОНСТИТУЦІЇ ЛИТВИ 1922 Р.)

Панасюк О.П.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри права,
Волинський інститут ім. В'ячеслава Липинського,
Міжрегіональна академія управління персоналом
ORCID: 0000-0002-9871-3441
e-mail: sasha-.p@ukr.net

Панасюк О.П. Поділ влади та система «стримувань і противаг» у конституційній моделі парламентської республіки (на прикладі Конституції Литви 1922 р.).

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз принципу поділу влади та функціонування системи «стримувань і противаг» у конституційній моделі парламентської республіки, закріпленій Конституцією Литовської Держави 1922 р. Звернуто увагу на історичний контекст ухвалення Основного Закону в умовах внутрішньої та зовнішньої політичної нестабільності, а також на вплив демократичних ідей початку XX ст. на формування конституційних положень. Розглянуто вибір парламентської моделі правління з орієнтацією на досвід Французької Третьої Республіки, адаптованої до литовських реалій із наближенням до системи асамблеї за класифікацією Дж. Сарторі. Проаналізовано взаємодію між гілками влади, співвідношення повноважень Сейму, Президента і Кабінету Міністрів, а також механізми їхньої взаємної залежності та контролю. Висвітлено роль парламенту як провідного органу влади та домінування законодавчої гілки над виконавчою і судовою. Акцентовано увагу на практичних аспектах реалізації системи «стримувань і противаг», зокрема залежності виконавчої влади від парламентської більшості, обмеженості повноважень Президента та специфіці судового контролю. Окремо розглянуто статус судової влади, проголошену в Конституції 1922 р. незалежність судової гілки та обмеження її реальних механізмів впливу. Підкреслено значення адміністративної юстиції у здійсненні контролю за законністю актів виконавчої влади та врегулюванні спорів між центральною владою і муніципалітетами.

У результаті зроблено висновок, що Конституція 1922 р. закріпила модель парламентської республіки з істотним домінуванням законодавчої влади та обмеженими можливостями виконавчої і судової гілок. Недоліки у системі «стримувань і противаг» сприяли політичній нестабільності в умовах конфліктів між Сеймом і Президентом у міжвоєнний період. Стаття ґрунтується на аналізі тексту Конституції 1922 р. і сучасних наукових досліджень, сприяючи глибшому розумінню еволюції литовського конституціоналізму в контексті загальноєвропейських тенденцій державотворення початку XX ст.

Ключові слова: Конституція Литви 1922 р., поділ влади, стримування і противаги, парламентська республіка, Сейм, Президент, Кабінет Міністрів, судова влада.

Panasiuk O.P. Separation of powers and the system of checks and balances in the constitutional model of a parliamentary republic as exemplified by the 1922 Constitution of Lithuania.

This article presents a theoretical and legal analysis of the principle of the separation of powers and the functioning of the system of «checks and balances» within the constitutional model of a parliamentary republic established by the Constitution of the State of Lithuania of 1922. Attention is drawn to the historical context of the adoption of the Fundamental Law amid internal and external political instability, as well as to the influence of early 20th-century democratic ideas on the formation of constitutional provisions. The choice of a parliamentary system, oriented towards the experience of the French Third Republic and adapted to Lithuanian realities with features of an assembly system according to G. Sartori's classification, is examined.

The study analyzes the interaction between the branches of government, the distribution of powers among the Seimas, the President, and the Council of Ministers, and the mechanisms of their mutual dependence and control. The article highlights the role of the parliament as the leading authority and the dominance of the legislative branch over the executive and judiciary. Special attention is paid to the practical implementation of the system of «checks and balances,» including the dependence of the

executive on the parliamentary majority, the limited powers of the President, and the specific nature of judicial control.

The status of the judiciary proclaimed in the 1922 Constitution and its limited actual influence on other branches of government are also considered. The importance of administrative justice in controlling the legality of executive acts and resolving disputes between central and municipal authorities is emphasized.

The study concludes that the 1922 Constitution established a model of a parliamentary republic with significant legislative dominance and limited capacities of the executive and judiciary. Deficiencies in the «checks and balances» system contributed to political instability during conflicts between the Seimas and the President in the interwar period. The article is based on the analysis of the text of the 1922 Constitution and contemporary scholarly research and contributes to a deeper understanding of the evolution of Lithuanian constitutionalism within the broader context of European state-building trends in the early 20th century.

Key words: Constitution of Lithuania 1922, separation of powers, checks and balances, parliamentary republic, Seimas, President, Council of Ministers, judiciary.

Постановка проблеми. Принцип поділу влади та система «стримувань і противаг» є ключовими конституційними засадами демократичної держави. Вони забезпечують організацію державної влади на основі рівноваги між її гілками, запобігають концентрації повноважень в одних руках і гарантують реалізацію основних прав і свобод людини. У державотворчих процесах початку ХХ ст., що відбувалися під впливом політичних трансформацій у Європі, зокрема після Першої світової війни, закріплення цих принципів у конституційних актах набуло особливої актуальності.

Конституція Литовської Держави 1922 р. стала важливою віхою у розвитку литовської державності, заклавши модель класичної парламентської республіки з домінуванням законодавчої влади та істотно обмеженими можливостями впливу виконавчої і судової гілок. Особливістю конституційної моделі було зближення компетенцій між парламентом і урядом, що наближало її до типу системи асамблеї за класифікацією Дж. Сарторі, із притаманною їй тісною взаємодією законодавчої та виконавчої влади. Разом із тим обрана модель поділу влади та механізмів взаємного контролю виявила низку структурних недоліків, зокрема надмірну залежність Президента і Кабінету Міністрів від парламентської більшості, обмежений характер судового контролю, що ускладнювало ефективне функціонування системи «стримувань і противаг» та створювало передумови для політичної нестабільності. Це зумовлює необхідність комплексного наукового аналізу закріплення та практичної реалізації принципу поділу влади й механізмів взаємодії державних інституцій у конституційній моделі Литви 1922 р. в контексті загальноєвропейських державотворчих тенденцій початку ХХ ст.

Метою дослідження є теоретико-правовий аналіз принципу поділу влади та функціонування системи «стримувань і противаг» у конституційній моделі парламентської республіки, закріпленій Конституцією Литовської Держави 1922 р., з метою виявлення її особливостей, переваг і недоліків, а також оцінки їхнього впливу на політичну стабільність і розвиток литовської державності в міжвоєнний період.

Стан опрацювання проблематики. Питання поділу влади та функціонування системи «стримувань і противаг» у конституційній моделі Литовської Держави 1922 р. досліджені на належному рівні в сучасній науковій літературі. Базовим джерелом є текст Конституції Литовської Республіки від 1 серпня 1922 р., який дозволяє безпосередньо аналізувати закріплені у ньому принципи державного устрою. Особливості концепції поділу влади розглянуто у праці К. Монкявічюса, де акцент зроблено на формуванні інституційної рівноваги в період державного становлення. Порівняльний аспект конституційного розвитку Литви, Латвії та Естонії в міжвоєнний період висвітлено у дослідженні О. Панасюка. Загальні характеристики литовського конституціоналізму систематизовано у монографії В. Вайчайтіса та праці М. Максимайтіса, які є важливими джерелами для розуміння еволюції парламентської моделі. Детальний аналіз демократичних засад Конституції 1922 р. та їхнього впливу на сучасне литовське конституційне право подано у дослідженні Д. Жалімаса. Структурні особливості конституційної моделі 1922 р., механізми взаємодії гілок влади та їх ефективність висвітлено у роботах Е. Ярашюнаса та Е. Куріса. Проблематику тлумачення норм Конституції Верховним трибуналом Литви розкрито у праці А. Литвиненка та Ю. Маховенка, що доповнює загальну картину реалізації конституційних положень на практиці. Таким чином, стан опрацювання проблематики є комплексним і ґрунтується як на аналізі джерельної бази, так і на теоретичних і прикладних дослідженнях у сфері конституційного права.

Виклад основного матеріалу. Підготовку проєкту Конституції Литовської Держави 1922 р. здійснювали в умовах гострої внутрішньої та зовнішньополітичної нестабільності. Внутрішньополітичну ситуацію ускладнювали бойові зіткнення з військовими підрозділами радянської Росії та

Польщі, а також тривалі дискусії в Литовській державній раді щодо основних засад національної державності. Зовнішньополітичний контекст також мав істотний вплив на політичну динаміку: поразка Німеччини у Першій світовій війні, підписання Версальського договору та революційні процеси в Центральній і Східній Європі зумовили зміну політичних орієнтирів у регіоні. Сукупність цих чинників, серед яких, за твердженням К. Монкявічюса, домінували демократичні настрої, вплинула на характер процесів державотворення в Литві та зумовила демократичну спрямованість перших конституційних актів [1].

Поширення демократичних ідей у період формування основ литовської державності спричинило вибір парламентської моделі, що ґрунтувалася на зразках Конституції Французької Третьої Республіки. Ця модель видавалася авторам Конституції 1922 р. найбільш придатною для втілення очікувань литовського суспільства. Вплив французької конституційної традиції простежується також у процесах державного будівництва Естонії, Латвії, Польщі та Чехословаччини, де аналогічно обирали французький зразок як оптимальну модель організації влади [3].

Вибір парламентської форми правління зумовив потребу з'ясувати особливості парламентаризму та їх відображення в системі влади Литовської Держави. Французький парламентаризм, який ліг в основу литовської моделі, за класифікацією Джованні Сарторі належить до системи асамблеї, де відсутнє жорстке розмежування між законодавчою та виконавчою владами [4]. У такій системі парламент виступає провідним органом, здійснюючи контроль над іншими інституціями, тоді як уряд має дуалістичний характер і складається з Президента та Кабінету Міністрів. Президент обирається парламентом і виконує переважно представницькі функції, а уряд може ініціювати розпуск парламенту через главу держави або безпосередньо. Водночас уряд несе відповідальність перед парламентом, що забезпечує тісний зв'язок між гілками влади.

Важливим кроком у легітимації незалежної литовської державності стало ухвалення Конституції Литовської Держави 1 серпня 1922 р. Установчим Сеймом, що закріпила основи функціонування державної влади [2]. Цей документ підсумував попередні інституційні процеси, започатковані тимчасовими конституціями, і заклав правові засади для подальшого розвитку Литовської Республіки. Розробники Конституції активно використовували досвід Бельгії, Швейцарії та Франції, прагнучи адаптувати успішні моделі парламентаризму [5].

Принцип поділу влади у тексті Конституції 1922 р. прямо не закріплювався [4]. Водночас його зміст опосередковано відображено у статті 2, де визначено, що державна влада здійснюється Сеймом, Урядом і Судом [2]. Положення, що визначають структуру та функції вищих органів влади, засвідчують нормативне закріплення поділу влади як фундаментальної конституційної засади.

Організація державної влади в Литві 1922 р. базувалася на парламентській системі, в якій провідну роль відігравав Сейм [1]. Конституція надала парламенту широкі повноваження, зокрема ухвалення законів (ст. 27), внесення змін до Конституції (ст. 102, 103), обрання й усунення Президента (ст. 44), контроль за діяльністю Кабінету Міністрів через механізм запитів та вотуму недовіри (ст. 28, 59) [2]. Сейм також затверджував державний бюджет, контролював його виконання (ст. 29), ратифікував міжнародні угоди (ст. 30), ухвалював рішення щодо війни і миру (ст. 31), запроваджував надзвичайний стан (ст. 32) [2]. Водночас, реальний вплив парламенту в системі державного управління значною мірою залежав від співвідношення його повноважень із можливостями виконавчої влади.

Конституція 1922 р. врегулювала діяльність виконавчої влади в окремому четвертому розділі. Відповідно до статті 40, виконавча влада мала дуалістичний характер і включала Президента та Кабінет Міністрів [2]. Формально Президент отримував значні повноваження, проте їхня ефективність визначалася наявністю підтримки в Сеймі.

Президент, відповідно до статті 44, виконував функції глави держави та представляв Литву в міжнародних відносинах. Йому надавалося право відкладати набрання чинності законами на 21 день (ст. 50), розпускати парламент (ст. 52), призначати вищих посадових осіб, зокрема Генерального аудитора та Головнокомандувача збройних сил (ст. 48, 49). Президент головував на засіданнях Кабінету Міністрів (ст. 54) та відігравав провідну роль у формуванні уряду (ст. 47) [2].

Ефективне виконання президентських повноважень залежало від підтримки парламентської більшості та обов'язкової контрасигнації його актів Прем'єр-міністром або відповідним міністром. Оскільки Президента обирав Сейм (ст. 25, 41), правляча коаліція прагнула забезпечити обрання кандидата, здатного підтримувати стабільність уряду [1]. Унаслідок цього між главою держави та парламентською більшістю встановлювався тісний зв'язок, що суттєво впливав на діяльність Кабінету Міністрів (ст. 47, 57, 59) [2].

Політичні події підтверджують зазначені положення. Після виборів до Першого Сейму 1922 р. Християнсько-демократичний блок, який здобув 38 із 78 мандатів, забезпечив обрання Александраса Стульгінскіса Президентом Литви. Згодом, у зв'язку з висловленням недовіри Кабінету Мі-

ністрів Ернеста Гальванаускаса, він розпустив Сейм. На виборах до II Сейму 1923 р. та сама політична сила, отримавши 40 мандатів, вдруге обрала А. Стульгінскіса Президентом, що сприяло політичній стабільності до 1926 р. [10].

Конституція також передбачала механізми взаємного контролю між гілками влади. Зокрема, Сейм міг відправити Президента у відставку більшістю у дві третини голосів (ст. 44), тоді як Президент мав право розпустити парламент у разі виникнення конфлікту з правлячою більшістю (ст. 52). Право Президента на суспензивне вето могло бути подолане абсолютною більшістю голосів Сейму (ст. 50) [2].

Таким чином, Конституція Литовської Держави 1922 р. закріпила модель поділу влади, в якій провідна роль належала парламенту, а виконавча влада діяла у тісній взаємодії із законодавчою. Президент, незважаючи на широкі повноваження, фактично залежав від парламентської більшості та Кабінету Міністрів. Втрата політичної підтримки перетворювала його на радше символічного представника влади, що міг здійснювати вплив переважно через моральний авторитет, а не конституційні механізми [1].

Формування Кабінету Міністрів, його функції та відповідальність перед Сеймом

Другим компонентом виконавчої влади Литовської Держави 1922 р. виступав Кабінет Міністрів, формування та діяльність якого регулювалися положеннями статей 47 і 56-61 Конституції [2]. Президент, реалізуючи свої конституційні повноваження, ініціював процес створення уряду шляхом консультацій із правлячою більшістю Сейму та висування кандидатури Прем'єр-міністра, який отримував мандат на формування складу Кабінету Міністрів (ст. 57). Формування уряду відбувалося завдяки спільним діям Президента та Прем'єр-міністра, які здійснювали підбір міністрів і затверджували остаточний склад Кабінету (ст. 57) [2].

Функціональне призначення Кабінету Міністрів визначалося у загальних рисах статтею 61 Конституції. Відповідно до її змісту, уряд мав забезпечувати виконання законів, ухвалених Сеймом, здійснювати керівництво внутрішньою та зовнішньою політикою, підтримувати громадський порядок і гарантувати територіальну цілісність держави (ст. 61). Слід зауважити, що Кабінет Міністрів володів ширшими повноваженнями, аніж Президент, однак конкретний обсяг цих повноважень у тексті Конституції детально не розкривався [1]. На відміну від Президента, який переважно виконував представницькі функції, уряд здійснював безпосереднє управління державними справами.

Кабінет Міністрів виконував частину своїх повноважень у взаємодії з Президентом, надаючи йому пропозиції з питань державного управління (ст. 32, 53) та контрасигнуючи його акти (ст. 55). Важливим напрямом діяльності уряду виступала законодавча ініціатива. Відповідно до статті 60 Конституції, Кабінет Міністрів мав право ініціювати розгляд законопроєктів у Сеймі, що дозволяло активно впливати на формування внутрішньої та зовнішньої політики держави [10]. Уряд таким чином не обмежувався функцією виконання рішень парламенту, а виступав учасником формування політичного курсу держави.

Враховуючи значний обсяг повноважень уряду, Конституція передбачила механізми його підзвітності Сейму та Президентові для запобігання концентрації влади. Одним із ключових засобів забезпечення контролю стала відповідальність Кабінету Міністрів перед парламентом.

Стаття 59 Конституції передбачала відповідальність Кабінету Міністрів перед Сеймом за загальну політику уряду, а кожного міністра — за діяльність у межах своєї компетенції (ст. 59). Незважаючи на те, що питання відповідальності уряду не були докладно врегульовані, Конституція надавала депутатам право надсилати запити та здійснювати інтерпеляції (ст. 28), а також висловлювати вотум недовіри Кабінету Міністрів (ст. 59). У разі прийняття вотуму недовіри уряд мав подати у відставку, яка формально приймалася Президентом (ст. 47) [2].

Конституційне положення щодо обов'язку Президента приймати відставку Кабінету Міністрів створювало формальну перешкоду для втручання парламентської більшості у функціонування уряду. Проте на практиці ухвалення вотуму недовіри означало втрату політичної підтримки, що унеможливлювало подальшу діяльність уряду без парламентської легітимації. Конституція не містила дієвих механізмів, які б дозволяли Кабінету Міністрів протистояти парламентському тиску [7].

Теоретично Президент мав змогу використати своє право розпустити Сейм (ст. 52) як засіб захисту уряду від відставки [1]. Реалізація цього права залежала від кількох чинників. Перш за все, Президент повинен був зайняти позицію, сприятливу для уряду, що не завжди відповідало політичній доцільності. Крім того, бажання зберегти підтримку парламенту і бути переобраним обмежувало готовність Президента застосовувати такі радикальні кроки, як розпуск парламенту, що міг спричинити політичну нестабільність.

Таким чином, Конституція 1922 р. закріпила парламентську модель урядування, в межах якої Кабінет Міністрів відігравав провідну роль у державному управлінні, здійснював законодавчу ініціативу та реалізовував внутрішню і зовнішню політику держави. Уряд діяв під контролем Сейму,

який мав право висловити йому недовіру, що зазвичай означало припинення повноважень Кабінету Міністрів. Президент, хоча й мав певні інструменти впливу на уряд, перебував у тісній взаємодії з парламентською більшістю, що істотно обмежувало його можливості самостійно приймати рішення у процесі здійснення державної влади.

Судова влада Литовської Держави у 1922 р. була врегульована положеннями п'ятого розділу Конституції. Розробники Конституції, орієнтуючись на принципи класичної парламентської республіки, заклали концепцію незалежної судової влади, яка мала бути відокремленою від законодавчої та виконавчої. Цей принцип закріплювався у статтях 64 і 65 Конституції, відповідно до яких судові органи здійснювали правосуддя виключно на основі закону, а їхні рішення ухвалювалися іменем Республіки та не могли бути змінені іншими органами влади, за винятком суду [2]. Таким чином, Конституція формально закріпила незалежність судової влади та її рівноправний статус у системі державного управління.

Конституція Литовської Держави 1922 р. водночас не містила детального опису структури судової системи та її функціонального призначення [9]. Законодавче врегулювання цих питань було передбачено окремим спеціальним законом, який мав бути ухвалений згодом і не включався безпосередньо до тексту Конституції (ст. 66). Єдиним судовим органом, прямо згаданим у Конституції, виступав Верховний Суд Литви (ст. 67), якому надавалося право розглядати справи щодо вищих посадових осіб держави, серед яких Президент, Прем'єр-міністр та міністри (ст. 63) [2].

Окрім Верховного Суду, Конституція визначала компетенцію адміністративної юстиції. Зокрема, стаття 68 надавала адміністративному суду повноваження вирішувати питання законності адміністративних розпоряджень, здійснюючи перевірку їхньої відповідності Конституції та законам, ухваленим Сеймом [10]. Це положення забезпечувало важливий механізм судового контролю за діями виконавчої влади, який був характерним для європейських правових систем того періоду.

Додатково Конституція 1922 р. визначала важливу функцію адміністративного суду – вирішення спорів між центральною владою та органами місцевого самоврядування. Стаття 72 надавала адміністративному суду юрисдикцію щодо розгляду таких конфліктів, що підтримувало баланс між загальнодержавними та регіональними інтересами в межах унітарної держави.

Таким чином, Конституція Литовської Держави 1922 р. заклала фундаментальні засади незалежності судової влади, визначила її рівноправний статус щодо законодавчої та виконавчої гілок і надала судам повноваження здійснювати контроль за законністю актів державних інституцій. Однак деталізація структури та компетенції судової системи залишалася поза межами конституційного тексту та підлягала подальшому законодавчому врегулюванню.

Важливим компонентом принципу поділу влади є взаємодія між державними інститутами, що реалізується через систему «стримувань і противаг». Потреба у такій взаємодії випливає з того, що жоден орган влади не може діяти автономно без урахування інших інституцій [1]. Механізми взаємодії передбачають як координацію дій, так і врівноваження впливу, що унеможливлює концентрацію повноважень у межах одного органу та гарантує взаємний контроль.

Функціонування системи «стримувань і противаг» передбачає, що кожен державний орган поряд з виконанням власних повноважень має засоби контролю за іншими гілками влади. Це сприяє дотриманню меж компетенції та запобігає узурпації влади.

У парламентській системі, зокрема у моделі, закріпленій Конституцією Литовської Держави 1922 р., взаємодія між органами влади мала певні особливості. Основною ознакою була відсутність чіткого розмежування повноважень між законодавчою та виконавчою гілками, що створювало умови для їх тісної співпраці [7]. Водночас Конституція визначала окремі механізми розподілу повноважень і взаємного контролю. Серед основних можна виділити право парламенту висловлювати недовіру уряду та повноваження Президента розпускати Сейм і ініціювати нові парламентські вибори.

Зближення компетенцій різних гілок влади, закладене в Конституції 1922 р., забезпечувало ефективну координацію між державними інституціями. Значущу роль у цьому процесі виконував Президент, який обирався Сеймом і мав широкі повноваження у формуванні Кабінету Міністрів. Зокрема, Президент вносив кандидатуру Прем'єр-міністра (ст. 47), доручав йому формувати уряд (ст. 47) і затверджував склад Кабінету Міністрів (ст. 47, 57) [2]. Така процедура чітко відображала взаємозалежність між Президентом, Сеймом і Прем'єр-міністром у процесі формування виконавчої влади.

Серед важливих механізмів взаємодії можна відзначити також положення статті 30 Конституції, відповідно до якого міжнародні угоди, укладені урядом, підлягали ратифікації Сеймом. До них належали мирні договори, угоди про зміну території, торговельні угоди з іноземними державами та інші документи, що впливали на чинне законодавство [1]. Окрім цього, Конституція передбачала регулювання співпраці між інституціями в ключових сферах, таких як запровадження надзви-

чайного стану, набуття чинності законами, призначення Головнокомандувача Збройними силами (ст. 32, 48, 50, 53, 55).

Одним із найважливіших механізмів взаємодії залишалося право Сейму висловлювати недовіру уряду (ст. 59) та право Президента розпускати парламент (ст. 52). Співіснування цих повноважень забезпечувало рівновагу між законодавчою та виконавчою владою. Сейм мав можливість контролювати уряд через запити, інтерпеляції та призначення ревізій (ст. 28, 59), а також ухвалювати рішення про висловлення вотуму недовіри Кабінету Міністрів, що зумовлювало його відставку (ст. 59). У разі загострення політичної ситуації Президент міг скористатися своїм правом розпуску парламенту (ст. 52) [2].

Практична реалізація цих механізмів знайшла відображення у діях Президента А. Стульгінскіса, який, скориставшись правом розпуску Першого Сейму, зробив це після відмови парламенту висловити довіру Кабінету Міністрів Е. Галванаускаса. Хоча такі кроки залишалися винятковими, їх наявність у Конституції забезпечувала баланс між гілками влади та перешкоджала односторонньому посиленню Сейму [10].

Додаткові механізми взаємного контролю були закладені також у межах виконавчої влади. Президент мав право брати участь у засіданнях Кабінету Міністрів, головувати на них та вимагати від уряду письмові звіти про виконання обов'язків (ст. 54). Водночас Кабінет Міністрів мав вплив на Президента, оскільки його акти набували юридичної сили лише після підписання Прем'єр-міністром або відповідним міністром (ст. 55) [2].

Роль судової влади у системі «стримувань і противаг» була менш вираженою. Конституція 1922 р. передбачала обмежену участь судової гілки у здійсненні контролю за іншими інституціями. Проте статті 68 і 72 надавали адміністративному суду право перевіряти законність актів виконавчої влади та розглядати спори між центральною владою та муніципалітетами [7]. Крім того, Верховний Суд Литви мав право розглядати кримінальні справи проти Президента, Прем'єр-міністра та міністрів за поданням Сейму (ст. 63) [2].

Таким чином, система «стримувань і противаг», закріплена в Конституції Литовської Держави 1922 р., забезпечувала взаємний контроль між державними інституціями та баланс політичних сил. Основними її елементами були парламентський контроль за діяльністю уряду, право Президента розпускати Сейм, взаємний контроль між Президентом і Кабінетом Міністрів та обмежений судовий контроль за виконавчою владою.

Висновки. Конституція Литовської Держави 1922 р. заклала модель класичної парламентської республіки, що спиралася на принцип поділу влади та систему «стримувань і противаг». Законодавча влада в особі Сейму мала домінуючу роль, тоді як виконавча і судова гілки були істотно обмежені у своїх можливостях впливати на політичний процес. Президент, попри конституційно визначені широкі повноваження, перебував у залежності від парламентської більшості, що істотно обмежувало його реальну політичну автономію.

Кабінет Міністрів виконував функції головного органу виконавчої влади, реалізовуючи внутрішню та зовнішню політику держави і користуючись правом законодавчої ініціативи. Проте його діяльність жорстко контролювалася парламентом через механізм вотуму недовіри. Судова влада, хоча й проголошувалася незалежною, мала обмежену можливість впливу на діяльність інших гілок влади і фактично виконувала функцію адміністративного контролю.

Особливістю конституційної моделі Литви 1922 р. було зближення компетенцій законодавчої та виконавчої влади, що наближало її до системи асамблеї у класифікації Дж. Сарторі. Порівняно з конституційними системами Чехословаччини та Естонії того періоду, литовська модель вирізнялася більшою залежністю виконавчої влади від парламенту та менш розвиненою системою судового контролю.

Загалом, Конституція 1922 р. забезпечила функціонування демократичної парламентської республіки, однак недостатня збалансованість гілок влади, слабкість механізмів судового контролю і відсутність ефективних запобіжників від парламентського домінування створювали передумови для політичної нестабільності в умовах конфліктів між Сеймом і Президентом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Monkevičius K. Valdžių padalijimo principas 1922 m. Lietuvos valstybės Konstitucijoje [Elektroninis išteklius] / Kazimieras Monkevičius. Parlamentinės studijos. 2005. Nr. 5. P. 127–148. Prieiga per internetą: http://www.parlamentostudijos.lt/Nr5/5_teise_monkevicius.htm.
2. Конститція Литовської Республіки від 1.08.1922 р. *ЦДАЛ*. Ф. 383. Оп.7. Сп. 39. Арк. 150–157. URL: https://eais.archyvai.lt/repo-ext/view/1247294.
3. Панасюк О.П. Конституційний розвиток Литви, Латвії та Естонії (1918–1940): порівняльний аналіз державного устрою та політичних трансформацій. *Актуальні проблеми держа-*

ви і права: зб. наук. пр. 2024. Вип. 105. С. 195–203. DOI: https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.22.

4. Vaičaitis V.A. Introduction to Lithuanian Constitutional Law. Vilnius: Vilnius University Press, 2007. 248 p. URL: https://www.tf.vu.lt/wp-content/uploads/2016/12/V.-A.-Vai%C4%8Daitis.-Introduction-to-Lithuanian-Constitutional-Law.pdf (дата звернення: 06.04.2025).
5. Maksimaitis, M. Pirmoji Lietuvos Valstybės Konstitucija. Teisės apžvalga. Vilnius, 1992, Nr. 1, p. 3.
6. Žalimas D. Foundations of a Democratic State in the 1922 Constitution of the State of Lithuania From the Current Constitution. *Parliamentary Studies*. 2017. No. 23. P. 63–89. DOI: 10.51740/ps.vi23.77. URL: https://journals.lnb.lt/parliamentary-studies/article/view/77.
7. Jarašiūnas E. The Constitutional Model of the Lithuanian State Structure. *Societal Studies*. 2009. Vol. 3, No. 3. P. 7–24. URL: https://ojs.mruni.eu/ojs/societal-studies/article/view/1399/1340.
8. Lytvynenko A.A., Machovenko J.G. The Interpretation of the Norms of the 1922 Constitution of Lithuania by the Supreme Tribunal. *Bratislava Law Review*. 2024. Vol. 8, No. 2. P. 177–198. DOI: 10.46282/blr.2024.8.2.849. URL: https://blr.flaw.uniba.sk/index.php/BLR/article/view/849.
9. Kūris E. Doctrinal Experimenting with the Constitution in Lithuania: On the Structure of the Constitution, the Non-Amendability of Constitutional Provisions, and the Legal Force of 'Pre-Constitutional' Acts. *Review of Central and East European Law*. 2023. Vol. 48, No. 2. P. 95–133. DOI: 10.1163/15730352-bja10078. URL: https://brill.com/view/journals/rela/48/2/article-p95_002.xml.
10. Eidintas A., Žalys V., Senn A. E. *Lithuania in European Politics: The Years of the First Republic, 1918–1940* / ed. by A. Eidintas, V. Žalys, E. Tuskenis. Repr., rev. ed. New York: Palgrave Macmillan, 1999. 272 p.

УДК 340
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.7

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ

Тоцький Б.А.,
адвокат АО «АКІПА»
ORCID: 0000-0001-9708-5001

Тоцький Б.А. Методологія досліджень принципу пропорційності.

Стаття присвячена питанню формування методології досліджень принципу пропорційності. В ході проведеного аналізу встановлено, що формування методологічного підґрунтя наукового дослідження є індивідуальним процесом, який здійснюється кожним дослідником залежно від обраного предмета вивчення, його складності та ступеня наукової розробленості. Методологія відіграє ключову роль у структуруванні наукового пошуку, визначаючи підходи, способи та інструменти, що дають змогу отримати достовірні та обґрунтовані результати. Дослідження принципу пропорційності потребує комплексного наукового підходу, який передбачає застосування широкого методологічного інструментарію. Глибина і всебічність аналізу залежать від коректного вибору методологічних підходів, методів і принципів, що забезпечують об'єктивність отриманих наукових результатів.

Встановлено, що методологічне дослідження принципу пропорційності являє собою системне вивчення його структури, логічної організації, функціонального призначення, а також специфіки його реалізації в правозастосовчій практиці. Методологія дослідження принципу пропорційності включає кілька взаємопов'язаних рівнів: а) методологічні підходи (системний, аксіологічний, феноменологічний, екзистенціальний, діяльнісний тощо), що задають напрямок аналізу й інтерпретації правових явищ; б) наукові методи вивчення (діалектичний, герменевтичний, порівняльно-правовий, структурний, функціональний, інституційний, синергетичний, формально-догматичний тощо), що забезпечують інструментальний аспект пізнання; в) наукові принципи пізнання (конкретність, всебічність, науковість, об'єктивність, історизм, обґрунтованість тощо), що формують методологічну базу дослідження. Застосування багаторівневого методологічного підходу в дослідженні пропорційності дає змогу забезпечити комплексний аналіз, виявити закономірності функціонування принципу, визначити його роль у правовій системі та запропонувати перспективні напрями удосконалення застосування пропорційності, як у національному, так і міжнародному праві.

Ключові слова: принцип пропорційності, методологія, методологічні підходи, методи вивчення, принципи пізнання.

Totskyi B.A. Methodology of research on the principle of proportionality.

The article is devoted to the issue of forming a methodological basis for scientific research and focuses on the principle of proportionality. In the course of the analysis, it is established that the formation of the methodological basis for scientific research is an individual process carried out by each researcher depending on the chosen subject of study, its complexity and the degree of scientific development. Methodology plays a key role in structuring scientific research, determining the approaches, methods and tools that allow obtaining reliable and substantiated results. The study of the proportionality principle requires a comprehensive scientific approach that involves the use of a wide range of methodological tools. The depth and comprehensiveness of the analysis depend on the correct choice of methodological approaches, methods and principles which ensure the objectivity of the scientific results obtained.

The author establishes that a methodological study of the proportionality principle is a systematic study of its structure, logical organization, functional purpose, and also the specifics of its implementation in law enforcement practice. The methodology for studying the proportionality principle includes several interrelated levels a) methodological approaches (systemic, axiological, phenomenological, existential, activity-based, etc.) which set the direction for the analysis and interpretation of legal phenomena b) scientific methods of study (dialectical, hermeneutical, comparative legal, structural, functional, institutional, synergistic, formal and dogmatic, etc.) which provide the instrumental aspect of cognition; c) scientific principles of cognition (specificity, comprehensiveness, scientificity, objectivity, historicism, validity, etc.) which form the methodological basis of the study. The use of a multi-level methodological approach in the study of proportionality makes it possible to provide a comprehensive analysis, to identify the regularities of the principle's functioning, to determine its role in the legal system and to suggest promising areas for improving the application of proportionality in both national and international law.

Key words: principle of proportionality, methodology, methodological approaches, methods of study, principles of cognition.

Постановка проблеми. Необхідність розроблення методології теоретико-правового дослідження принципу пропорційності зумовлена постійною потребою всебічного опрацювання сутності цього соціального явища та перспектив його подальшого розвитку. Ступінь достовірності пізнавальної діяльності визначається як відповідність її результатів «реальному стану речей», що залежить від обрання й використання правильного шляху та найадекватніших засобів наукового пошуку. Саме тому питання методологічного забезпечення є першочерговим для теоретичного осмислення в будь-якій предметній сфері [1, с. 20]. Саме методологія дає змогу повноцінно розкрити всі аспекти досліджуваної проблеми, виявити наукову новизну та забезпечити достовірність отриманих висновків.

Стан опрацювання. Стаття ґрунтується на дослідженнях вітчизняних та зарубіжних авторів. При написанні статті використовувалися наукові доробки: Б. Андрусишина, С. Бостана, Л. Калініної, М. Кельмана, І. Кириленко, Н. Коршунової, Л. Попсуєнко, Р. Шевчука, В. Шейко, А. Фальковського та ін.

Мета статті – формування методології досліджень принципу пропорційності.

Виклад основного матеріалу. У науковому середовищі методологію трактують по-різному залежно від школи та напряму досліджень. Пов'язано це з динамічним розвитком існуючої системи теоретичних уявлень, які сформувалися внаслідок еволюції основ і методів наукового пізнання. У вітчизняному науковому дискурсі методологію (гр. methodos – спосіб, метод і logos – наука, знання) найчастіше тлумачать як: вчення про наукові методи пізнання й перетворення світу; філософську та теоретичну основу, сукупність методів дослідження, які застосовують у будь-якій галузі науки відповідно до визначеної специфіки об'єкта її пізнання; систему знань про теорію науки або систему методів дослідження, як теорію методів дослідження, як вчення про наукові методи пізнання або як систему наукових принципів пізнання, на основі яких планують науково-дослідну діяльність, розробляють її концепцію, здійснюють раціональний та свідомий вибір сукупності способів, засобів, прийомів її вивчення [2, с. 9]. Існування методології як вчення про прийоми, засоби, принципи наукового пізнання, стає можливим завдяки існуванню об'єктивних властивостей гносеологічної взаємодії суб'єкта й об'єкта пізнання, зокрема наявності загальних рис процесів пізнання різних об'єктів. Ці загальні риси наукового пізнання певного об'єкта можуть слугувати інструментами пошуку та систематизації нових знань у процесі дослідження іншого об'єкта. Методологія існує завдяки можливості використання способів пізнання, які були результативними під час дослідження одного об'єкта, для ефективного пізнання суттєвих властивостей і зв'язків іншого об'єкта. З огляду на це, методологічна рефлексія умов і результатів використання певного методу в конкретному дослідженні надає можливість перед використанням його в іншому дослідженні проаналізувати помилки й неточності його застосування, а також поліпшити згаданий метод [3, с. 31-32]. Методологія відіграє ключову роль у науковій діяльності, оскільки вона визначає способи отримання наукових знань, задає основний вектор дослідження, а також забезпечує всебічний аналіз досліджуваного явища. Що стосується принципу пропорційності, то він, будучи складним, багатогранним і міждисциплінарним феноменом, потребує комплексного аналізу із застосуванням різних методологічних прийомів.

У сучасних умовах глобальних геополітичних змін, трансформації правових систем та зміни балансу між державними цілями та індивідуальними свободами принцип пропорційності відіграє особливу роль. Його вивчення дає змогу визначити, які механізми забезпечують пропорційність обмежень прав і свобод людини і громадянина для досягнення легітимних цілей, і які з них потребують удосконалення.

Складність наукового дослідження зумовлює необхідність використання безлічі пізнавальних способів, методів і підходів. Формування методологічної основи здійснюється індивідуально для кожного дослідження, виходячи з його предмета, складності та ступеня вивченості. Саме грамотний методологічний вибір визначає точність і достовірність наукових результатів. Стосовно дослідження принципу пропорційності методологія спрямована на: вивчення ефективності механізму його реалізації; вдосконалення правової бази, що регулює його застосування; аналіз судової практики, зокрема рішень Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини; встановлення взаємозв'язку пропорційності з іншими фундаментальними принципами тощо.

Методологія виконує такі функції: визначає способи здобуття нових знань про пропорційність у різних правових системах; формує чітку дослідницьку стратегію, яка забезпечує цілісність наукового аналізу; гарантує всебічний аналіз принципу, унеможливлюючи суб'єктивність та фрагментарність підходів; дає змогу обґрунтувати наукові положення та структурувати існуючі концепції; забезпечує можливість удосконалення правозастосовчої практики, особливо у контексті міжнародного та внутрішнього конституційного законодавства.

Отже, дослідження принципу пропорційності потребує комплексного методологічного підходу, що включає системний аналіз, врахування порівняльно-правових аспектів та інтерпретацію правозастосовчої практики. Такий підхід дає змогу досягти високого ступеня наукової обґрунтованості та виявити перспективи подальшого розвитку принципу пропорційності. Найбільш широко методологічна основа наукового пізнання розкривається з точки зору сукупності елементів, які співвідносяться між собою залежно від обсягу функціонального призначення. У такий спосіб, вона складається із методологічних підходів, які мають узагальнений світоглядний характер (перший блок); методів дослідження як кола конкретних прийомів, способів і засобів наукового пізнання тих або інших аспектів досліджуваного явища чи процесу (другий блок); а також сукупності принципів наукового пізнання, що поєднують у собі коло основоположних ідей, на яких засноване наукове дослідження (третій блок) [4, с. 49-50]. Елементи першого блоку пов'язані з визначенням горизонтів пізнавання; елементи другого блоку забезпечують розкриття і теоретичне відображення змісту виокремленої предметної області; елементи третього блоку пов'язані з організацією конкретного пізнавального процесу;

Перший блок.

Одним із ключових елементів методології є методологічні підходи, які визначають напрям і концептуальну основу проведеного в науковому дослідженні аналізу. Підходи ґрунтуються на концептуальній ідеї, що безпосередньо визначає спрямованість і впливає на інтерпретацію результатів дослідження. Підхід є формою органічного поєднання світоглядно-філософської спрямованості з методичним інструментарієм, який використовують у певній галузі дослідження. Сутність підходу не вичерпується сукупністю методів, а має охоплювати також компоненти більш загального порядку (ідеї) та окремого, суб'єктивного (оцінювання). Вибір підходу визначає обрання методів дослідження, а також інтерпретацію отриманих результатів крізь призму певної концептуальної ідеї [5, с. 11]. На відміну від окремих методів, методологічні підходи охоплюють ширший рівень пізнання, оскільки являють собою синтез філософських, теоретичних і прикладних знань. Вони задають певну перспективу дослідження. Як зазначають науковці, підхід до дослідження являє собою органічне поєднання світоглядної спрямованості та методологічного інструментарію, що робить його основою для осмислення складних правових явищ. У контексті вивчення принципу пропорційності методологічні підходи відіграють важливу роль, оскільки цей принцип має міждисциплінарний характер, динамічно розвивається і проявляється в різних галузях права.

Застосування різних методологічних підходів дає змогу не тільки глибше розкрити зміст принципу пропорційності, а й визначити його функціональну значущість у правовій системі. Наприклад, системний підхід розглядає пропорційність як елемент цілісної правової системи, виявляючи взаємозв'язки між різними рівнями правового регулювання. У методології загальнотеоретичної юридичної науки системний підхід активно використовують. Лише в поодиноких випадках науковці наголошують на застосуванні системного методу, або методу системного аналізу. Натомість системний підхід у юриспруденції враховує вимоги щодо системного способу дослідження правових явищ, проте цим не обмежується [6, с. 58]. На відміну від системного підходу аксілогічний (ціннісний) підхід являє собою особливий спосіб пізнання сутності принципу пропорційності, що ґрунтується на аналізі його ціннісного наповнення та соціально-правової значущості. Цей підхід має інтегративний характер, оскільки ціннісні орієнтири безпосередньо пронизують усі концептуальні напрями дослідження права. У межах аксіологічного підходу принцип пропорційності вивчається не лише як юридичний інструмент, а й як фундаментальна категорія, що забезпечує баланс між різними інтересами й цінностями в суспільстві.

Застосування аксіологічного підходу дає змогу виокремити три ключові аспекти вивчення пропорційності. По-перше, він допомагає визначити цінність пропорційності як механізму захисту прав людини та інструменту оцінки допустимих обмежень. По-друге, він дає змогу оцінити, яким чином принцип пропорційності втілює фундаментальні правові цінності, такі як справедливість, рівність, верховенство права тощо. По-третє, цей підхід дає можливість аналізувати еволюцію правозастосування пропорційності в умовах формування демократичних інститутів і правової держави.

Феноменологічний підхід у вивченні принципу пропорційності спрямований на виявлення його онтологічної сутності, що відрізняє його від позитивістсько-легістських трактувань, які розглядають право виключно як формально закріплену систему норм. В основі феноменології лежить ідея про те, що правові явища не зводяться тільки до нормативного вираження, а мають глибинний ідеальний зміст, що виявляється через практику їхнього застосування і сприйняття правосвідомістю. Стосовно принципу пропорційності феноменологічний підхід передбачає аналіз його проявів у правовій реальності, а також вивчення специфіки інтерпретації принципу судами, законодавцями та юридичною доктриною. Цей підхід дає змогу виявити, яким чином пропорційність як правова ідея передує її конкретному нормативному закріпленню, як вона сприймається суб'єктами правозастосування і яким чином впливає на процес юридичного мислення.

Екзистенціальний підхід у вивченні принципу пропорційності ґрунтується на аналізі його впливу на індивідуальну правосвідомість і суб'єктивне сприйняття права. У філософії екзистенціалізму людину розглядають як унікальну особистість, чия сутність найповніше розкривається в граничних, кризових ситуаціях, таких як вибір, обмеження свободи, відповідальність за наслідки дій. Це робить екзистенціальний аналіз особливо актуальним у вивченні пропорційності, оскільки цей принцип часто застосовують у ситуаціях конфлікту між державними обмеженнями і правами особистості, вимагаючи знаходження юридично обґрунтованого балансу.

Екзистенціальний підхід дає змогу змістити акцент із формально-юридичних конструкцій на переживання суб'єкта права, його сприйняття справедливості, легітимності обмежень і правового вибору. На відміну від позитивістських підходів, екзистенціальний розглядає право не як абстрактну нормативну систему, а як дещо невід'ємне від людського існування, зумовлене суб'єктивними чинниками – особистою свободою, страхом перед обмеженням прав, почуттям відповідальності за наслідки правозастосування. У цьому контексті принцип пропорційності можна розуміти як екзистенціальну категорію, що визначає межі допустимого втручання держави в особисту сферу людини. Цінність екзистенціального підходу полягає в підкресленні зв'язку між правом і людським існуванням, у визнанні того, що обмеження прав не можна розглядати лише у формально-юридичній площині, а потрібно враховувати внутрішній світ суб'єкта, його переживання і сприйняття справедливості.

Діяльнісний підхід у вивченні принципу пропорційності ґрунтується на аналізі його реалізації через практичну діяльність суб'єктів права. Цей підхід розглядає право не як статичну нормативну систему, а як динамічний механізм, що функціонує, трансформується та адаптується в процесі правозастосовчої діяльності. У контексті пропорційності діяльнісний підхід дає змогу досліджувати не лише теоретичну конструкцію принципу, а й способи його практичного втілення, виявляючи роль законодавчих, судових та адміністративних органів у процесі його застосування. Застосування діяльнісного підходу дає змогу аналізувати принцип пропорційності не як інструмент, що діє ізольовано, а як інструмент, що проявляє себе у взаємодії з конкретними юридичними, політичними та соціальними процесами. Це особливо важливо в умовах правових конфліктів, де принцип пропорційності використовується для оцінки допустимості обмежень прав і свобод. Дослідження пропорційності через призму діяльнісного підходу дає змогу визначити її реальну правозастосовну значущість, виявити фактичне співвідношення норм та їхньої реалізації, а також оцінити ефективність механізмів захисту прав і свобод людини і громадянина в контексті пропорційності.

Отже, дослідження принципу пропорційності потребує поєднання різних методологічних підходів, оскільки лише комплексний аналіз дає змогу розкрити його багаторівневу природу та виявити оптимальні способи його правозастосування. У юридичній науці плюралізм методологічних підходів стає необхідною умовою для всебічного вивчення правових явищ, що є особливо актуальним для принципу пропорційності, який динамічно розвивається й адаптується до мінливих соціально-правових умов.

Другий блок.

Оскільки методологія є вихідним у механізмі юридичного пізнання, метод слід розглядати як її вихідну базисну категорію. В юридичній і філософській літературі найбільш поширеним визначенням методу є вказівка на те, що це спосіб побудови і обґрунтування системи знань: сукупність прийомів і операцій практичного і теоретичного освоєння дійсності [7, с. 23]. В. Настрадін та С. Хархун наводять таке визначення: метод – сукупність заходів, прийомів чи операцій практичного або теоретичного опанування дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретної задачі. Метод – це спосіб дослідження, інструмент для вирішення головного завдання науки – відкриття об'єктивних законів дійсності. Фактично різниця між методом та теорією має функціональний характер: формуючись як теоретичний результат попереднього дослідження, метод виступає як вихідний пункт та умова майбутніх досліджень [8, с. 20]. У діяльнісному, процедурному розумінні метод є послідовністю дій, що спрямовані на досягнення пізнавальної мети, тобто отримання та систематизацію нових знань. У праксеологічному контексті метод «дисциплінує» пошук істини, дає змогу рухатися до пізнавальної мети найкоротшим і найефективнішим шляхом [3, с. 35].

Під час визначення необхідних методів для вирішення завдань, слід мати на увазі: оперативність та економність дослідження не повинні досягатися за рахунок поверховості даних, які використовуються у процесі дослідження; жоден метод не є універсальним і має свої, чітко окреслені, пізнавальні можливості. Тому не існує взагалі «добрих» чи «поганих» методів; є методи, адекватні або неадекватні (тобто відповідні й невідповідні) поставленій меті і завданням дослідження [9, с. 25]. Кожен метод має своє специфічне призначення, а його ефективність або неефективність багато в чому визначається суб'єктом пізнання, який його застосовує. Наукова цінність методу залежить не тільки від правильності його вибору, а й від точності його використання в рамках дослід-

ницького процесу. Недостатньо просто задіяти метод – важливо дотримуватися його методологічних вимог, коректно інтерпретувати отримані результати та враховувати обмеження пізнавальних можливостей кожного методу. Оскільки будь-який метод не є універсальним інструментом і має певні межі застосовності, його ізольоване використання може призвести до неповноти аналізу або методологічних спотворень. Саме тому при дослідженні проблематики принципу пропорційності важливо використовувати комплексний підхід, поєднуючи різні методи. Лише системне застосування групи методів, що взаємодоповнюють один одного, дасть змогу глибоко і всебічно вивчити принцип пропорційності, виявити закономірності його застосування і сформулювати науково обґрунтовані висновки.

Доповнюючи класичну систему методів беручи до уваги проблематику досліджень пропорційності, слід зазначити, що їхня сукупність охоплює:

1. Теоретичні (за рівнем знань) методи пізнання, які являють собою універсальні інструменти наукового дослідження, що застосовуються в різних дисциплінах для структурування, аналізу та інтерпретації знань. Вони забезпечують логічну послідовність міркувань, допомагають виявляти взаємозв'язки між явищами, формулювати обґрунтовані висновки та перевіряти їхню достовірність. Використання цих методів дає змогу дослідникові розмежовувати суттєве і другорядне, виявляти закономірності та суперечності, а також формувати цілісне уявлення про явище, що вивчається. Серед теоретичних методів пізнання можна виділити: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, порівняння, дедукцію та інші. У дослідженні зазначені методи відіграють ключову роль під час аргументації, класифікації правових понять, формування теоретичної бази та розроблення структурованого наукового аналізу.

Аналіз і синтез, будучи взаємопов'язаними та взаємозалежними методами, застосовуються для розкриття: сутності принципу пропорційності; критеріїв принципу пропорційності у сфері правозастосування; умов, що впливають на застосування принципу в різних правових контекстах (у практиці зарубіжних або вітчизняних судових інстанцій).

Абстрагування використовується для виокремлення юридичного змісту принципу пропорційності, його розмежування з іншими загальноправовими принципами, що є особливо важливим під час аналізу пропорційності в контексті втручання держави у права і свободи людини і громадянина.

Узагальнення сприяє формуванню цілісного уявлення про принцип пропорційності як принцип права. Воно дає змогу акумулювати основні ознаки різних концепцій пропорційності та виявляти їхні взаємозв'язки з іншими принципами права.

Порівняння відіграє важливу роль у співвіднесенні різних підходів до розуміння і застосування принципу пропорційності, як у вітчизняній правовій доктрині, так і зарубіжній правовій доктрині. Метод порівняння дає змогу виявити як універсальні риси принципу, так і національно-правові особливості його інтерпретації.

Дедукція визначає методологічну структуру дослідження, задаючи логічний вектор руху від фундаментальних теоретичних засад принципу пропорційності (історичних, концептуальних, доктринальних) до аналізу його практичного застосування у правозастосовчій діяльності, зокрема в умовах євроінтеграційних прагнень України.

Кожен із перелічених методів має специфічну пізнавальну цінність, даючи змогу досліджувати різні аспекти принципу пропорційності. Однак невиправдане зведення одного з них в «абсолют» може призвести до методологічних спотворень і зниження об'єктивності наукових висновків.

2. Загальнофілософські (за типом знань) методи пізнання, що надають змогу осмислити самі процедури дослідження. За допомогою цих методів відбувається перехід від об'єкта як спостережуваної реальності до об'єкта дослідження (як системи наукових абстракцій). Вони допомагають розрізняти власний зміст об'єкта, незалежно від пізнавального суб'єкта, і пізнавальну форму, в якій відображений цей зміст (поняття, судження тощо) [10, с. 293]. Загальнофілософські методи являють собою вищий рівень пізнання, систему заходів, прийомів чи операцій опанування дійсності, які перебувають на найбільш абстрактних рівнях дослідження. Вони мають універсальний характер і визначають лише загальні вектори аналізу, формуючи стратегічні орієнтири дослідження принципу пропорційності.

Класифікація загальнофілософських методів багато в чому залежить від специфіки філософських концепцій, кожна з яких використовує власні методологічні підходи (герменевтичний, феноменологічний тощо). У контексті осмислення принципу пропорційності необхідно виокремити діалектичний, метафізичний і герменевтичний методи, як найзагальніші й універсальні способи його вивчення.

Діалектичний метод пізнання принципу пропорційності ґрунтується на аналізі його розвитку, внутрішньої суперечливості та взаємодії з іншими принципами і категоріями. Зазначений метод дає

змогу розглядати пропорційність не як статичне явище, а як динамічний правовий принцип, що еволюціонує під впливом мінливих соціально-правових умов. Застосування діалектичного методу сприяє виявленню протилежностей, таких як баланс публічних і приватних інтересів, обмеження прав та їхній захист, державне втручання та необхідність його мінімізації, і дає змогу оцінити закономірності їхнього розв'язання. Загалом діалектичний аналіз принципу пропорційності дає змогу розкрити його сутність, визначити тенденції розвитку та спрогнозувати напрями вдосконалення правозастосування.

Метафізичний метод пізнання принципу пропорційності ґрунтується на розгляді його як стійкого, незмінного правового явища, що має абсолютну сутність. У цьому аспекті принцип пропорційності сприймають як фундаментальний правовий імператив, який діє незалежно від мінливих умов та конкретних обставин. Такий підхід дає змогу абстрагуватися від контексту й аналізувати пропорційність як універсальний принцип, що визначає межі втручання держави в права людини та забезпечує баланс правових інтересів. Однак обмеженість метафізичного підходу полягає в його статичності, оскільки він не враховує еволюцію принципу пропорційності, особливості його інтерпретації в судовій практиці та динаміку сучасних правових систем. Незважаючи на це, застосування метафізичного методу дає змогу розкрити концептуальне підґрунтя пропорційності, визначити її онтологічну сутність і місце в системі загальноправових принципів.

Герменевтичний метод пізнання принципу пропорційності спрямований на аналіз, інтерпретацію та уточнення смислового змісту цього принципу в різних правових системах і судовій практиці. Цей метод дає змогу досліджувати, як пропорційність дістає своє вираження в доктрині, законодавстві та правозастосуванні, виявляти відмінності в трактуваннях залежно від юридичного контексту, культурних особливостей і правових традицій. Особливе значення герменевтичний підхід має у вивченні рішень Європейського суду з прав людини та національних конституційних судів, оскільки дає змогу визначити закономірності правової аргументації, принципи тлумачення норм та фактичний зміст критеріїв пропорційності. Загалом метод сприяє розвитку доктринального розуміння пропорційності та виявленню її ролі як універсального правового механізму, покликаного забезпечити баланс між різними інтересами й цінностями в суспільстві.

Використання загальнофілософських методів дає змогу сформувати глибоке теоретичне розуміння принципу пропорційності, виявити його фундаментальні властивості та визначити його роль у правовій системі як гнучкого механізму з дотримання справедливого балансу між метою державного втручання та обмеженням прав і свобод людини і громадянина.

3. Загальнонаукові (за типом знань) методи пізнання використовуються в усіх або переважній більшості наук, оскільки будь-яке наукове відкриття має не лише предметний, але й методологічний зміст, спричиняє критичний перегляд прийнятого раніше понятійного апарату, чинників, передумов і підходів до інтерпретації матеріалу, що вивчається [11, с. 58]. Загальнонаукові методи являють собою проміжну методологічну основу між філософським пізнанням і фундаментальними теоретико-методологічними положеннями спеціалізованих наук. Вони забезпечують універсальні принципи дослідження, даючи змогу поєднати абстрактні філософські ідеї з конкретними прикладними аспектами наукового аналізу. До загальнонаукових методів, що застосовуються при дослідженні принципу пропорційності, ми віднесли історичний, функціональний, синергетичний, структурний, інституціональний та ін. методи.

Історичний метод, застосований при дослідженні принципу пропорційності, дає змогу аналізувати його походження, розвиток і трансформацію в різних правових системах. Зазначений метод допомагає простежити еволюцію пропорційності від античної ідеї «справедливості як пропорції», до сучасного її розуміння в конкретній галузі права. Історичний аналіз виявляє, які політико-економічні чинники впливали на формування принципу пропорційності, як змінювалися його доктринальні та правозастосовчі інтерпретації, а також які тенденції визначають його сучасний розвиток. Використання цього методу є особливо важливим для: розуміння відмінностей у застосуванні пропорційності в національних правових системах і правовій системі, що регулює відносини між державами; визначення закономірностей, що можуть зумовлювати майбутній розвиток принципу пропорційності.

Функціональний метод, застосований при дослідженні принципу пропорційності, дає змогу аналізувати його роль і значення в системі правового регулювання, виявляти механізми його дії та правозастосовчі наслідки. Цей метод спрямований на вивчення пропорційності як інструменту балансу між різними інтересами й цінностями в суспільстві, а також на визначення її практичного впливу на юридичні процедури та судову практику. Також функціональний метод дає змогу аналізувати, як пропорційність використовується різними державними структурами під час ухвалення рішень, що зачіпають права і свободи людини і громадянина. Він допомагає досліджувати функції пропорційності в різних галузях права (конституційному, адміністративному, кримінальному, між-

народному тощо), виявляючи, яким чином принцип впливає на оцінку законності обмежень прав і свобод людини і громадянина. Застосування функціонального методу також сприяє вивченню ефективності пропорційності як правового механізму, його адаптації до різних соціально-правових умов, а також взаємодії з іншими вихідними нормативними засадами, що визначають сутність і соціальну природу права.

Синергетичний метод, застосований при дослідженні принципу пропорційності, дає змогу розглядати його як системоутворення, яке самоорганізується під дією зовнішніх і внутрішніх чинників. Метод ґрунтується на концепції систем, що самоорганізуються, де право розвивається нелінійно, унаслідок чого з'являється мимовільний порядок, що відбивається в рівновазі між суспільними відносинами та їхнім нормативним регулюванням, забезпечуючи динамічну стійкість їхнього розвитку. На відміну від традиційних детермінованих моделей, синергетичний підхід враховує нелінійність правового розвитку, визнаючи, що механізм застосування принципу пропорційності, може перебувати у стані нестабільності та зазнавати впливу кризових або хаотичних процесів. Такий підхід особливо актуальний в умовах зміни правового ландшафту, законодавства та правозастосовчої практики. Синергетика в цьому контексті акцентує увагу на тому, що принцип пропорційності не є раз і назавжди встановленою структурою, а розвивається залежно від конкретних правових, історичних, політичних, соціальних та ін. умов. Це дає змогу виявляти еволюційні закономірності принципу пропорційності, прогнозувати його подальший розвиток та оптимізувати механізми його правозастосування, особливо в умовах правової невизначеності та кризових ситуацій.

Структурний метод, застосований при дослідженні принципу пропорційності, дає змогу аналізувати його внутрішню організацію та складові елементи. Метод спрямований на виявлення логічної структури пропорційності, що є особливо важливим при розборі тесту на пропорційність, який включає оцінку критеріїв: правової визначеності, легітимної мети обмеження та пропорційного результату. Структурний підхід допомагає чітко розмежувати рівні застосування пропорційності, чи то конституційно-правове регулювання, чи то адміністративно-правове, чи то кримінально-правове, чи то міжнародне і т.д. Також він дає змогу визначити системні взаємозв'язки принципу пропорційності з іншими правовими категоріями. Застосування структурного методу сприяє раціоналізації правозастосовчої практики, виявленню універсальних закономірностей у застосуванні пропорційності та формуванню науково обґрунтованих критеріїв для її коректного використання в судовій і законодавчій діяльності.

Інституціональний метод, застосовуваний при дослідженні принципу пропорційності, дає змогу визначити роль державних органів, судових інстанцій, міжнародних організацій та інших суб'єктів у формуванні та інтерпретації пропорційності. Він допомагає виявити, як різні правові системи інституціоналізують цей принцип, які механізми правозастосування використовують у національному та міжнародному контексті, а також які органи несуть відповідальність за його дотримання. Інституціональний аналіз особливо важливий при вивченні рішень Європейського суду з прав людини та національних конституційних судів, оскільки він демонструє вплив судових прецедентів на розвиток концепції пропорційності. Представлений метод орієнтований не стільки на формування універсальних абстрактних моделей, скільки на аналіз конкретних правових ситуацій, у яких застосовується принцип пропорційності. На відміну від формалізованих підходів, які передбачають жорстко детерміновані прогнози, інституційний аналіз спрямований на вивчення реальних правозастосовчих практик, виявлення специфіки функціонування правових інститутів. До того ж інституціональний метод дає змогу оцінити ефективність наявних правових механізмів, виявити можливі інституційні прогалини та запропонувати шляхи вдосконалення правового регулювання пропорційності в межах окремих галузей права.

Отже, використання загальнонаукових методів дослідження принципу пропорційності дозволяє глибше зрозуміти його природу, виявити основні функції й механізми дії, простежити тенденції розвитку, спрогнозувати подальшу еволюцію та вдосконалити практику правозастосування.

4. Конкретно-наукові методи (за типом знань) являють собою сукупність спеціалізованих способів пізнання, розроблених у рамках окремих наукових дисциплін і призначених для детального вивчення специфічних аспектів досліджуваних явищ. Вони ґрунтуються на особливостях предмета дослідження, що дає змогу застосовувати їх для розв'язання вузькоспеціалізованих наукових і практичних завдань. На відміну від інших методів пізнання, конкретно-наукові методи забезпечують глибокий аналіз явищ з урахуванням особливостей тієї науки, в якій вони застосовуються, що робить їх необхідним інструментом для формування точних і достовірних наукових висновків. Наявність конкретно-наукових методів робить методологічний інструментарій гнучким і адаптивним. У дисертаційних дослідженнях добір методів здійснюється індивідуально, виходячи з необхідності досягнення достовірних наукових результатів і забезпечення всебічного аналізу досліджуваного явища.

Конкретно-наукові методи поділяються на неюридичні та юридичні (власне юридичні) методи. Ускладнення і розширення предметного поля юридичних досліджень, а також нові виклики правозастосовчої практики зумовлюють необхідність інтеграції неюридичних методів, що були розроблені в рамках інших наук, у дослідження юридичної спрямованості. Однак проникнення подібних методів у юриспруденцію не є механічним процесом, а потребує їхньої адаптації з урахуванням специфіки права.

Формально-догматичний метод є основним власне юридичним методом наукового пізнання, являючи собою не просто спосіб аналізу, а цілий напрям юридичних досліджень. Метод передбачає вивчення права в його нормативному вираженні, відволікаючись від чинників, які перебувають поза правовою системою. На відміну від багатьох інших методів, формально-догматичний метод зосереджений виключно на внутрішній логіці права, його структурі, термінах, дефініціях, принципах і системних зв'язках. Він дає змогу досліджувати правові норми в їхній нормативній чистоті, виявляти їхню юридичну природу, встановлювати системні взаємозв'язки між різними елементами законодавства та формулювати точні визначення правових явищ. Застосування формально-догматичного методу особливо важливе під час аналізу чинного законодавства, оскільки він дає змогу вивчати право не через призму зовнішніх обставин, а з огляду на його внутрішню логіку та системність. Це означає, що сутність правового регулювання осягається не через соціологічний чи філософський аналіз, а через детальне вивчення юридичних норм, їхньої структури, логічного взаємозв'язку та юридико-технічного змісту. Такий підхід сприяє розробленню чітких правових конструкцій, виявленню прогалин і колізій у праві, а також оптимізації нормативного регулювання.

Формально-догматичний метод використовується як для аналізу понятійного апарату, виявлення нормативно-правових підстав принципу пропорційності, так і для логічної систематизації правових норм, у яких він закріплений. Цей метод використовується при описі, узагальненні, формулюванні, структуруванні та класифікації правових явищ, пов'язаних із пропорційністю. Так, його застосовують під час вивчення вітчизняних правових актів, актів Європейського Союзу та міжнародних договорів, у яких принцип пропорційності отримує свою формалізацію.

У правовій науці дослідження принципу пропорційності не може обійтися без порівняльно-правового методу. Його застосування дає змогу аналізувати законодавство кількох держав, виявляти подібності та відмінності в нормативному закріпленні та правозастосуванні цього принципу, а також визначати найефективніші моделі його реалізації. Особливість порівняльно-правового аналізу полягає в тому, що його можна проводити як у рамках вивчення схожих правових систем (наприклад, держав із континентальною правовою традицією), так і під час аналізу різних систем (наприклад, порівняння підходів країн загального права та країн романо-германської правової сім'ї). В окремих випадках порівняльно-правовий аналіз може зводитися до ідентифікації формальної тотожності правових норм, проте його найзначущіша роль полягає у виявленні фактичних відмінностей у правозастосуванні, що зумовлені соціально-історичним контекстом, судовою практикою та специфікою національних правопорядків.

Застосування порівняльно-правового методу під час вивчення принципу пропорційності дає змогу виявляти прогалини в законодавстві, знаходити спільні та унікальні правові підходи до регулювання пропорційності втручання держави в права людини, а також визначати найоптимальніші механізми правозастосування. Цей метод активно використовується в конституційному та міжнародному праві, де принцип пропорційності відіграє ключову роль у захисті прав людини та обмеженні державної влади. Він дає змогу аналізувати судову практику Європейського суду з прав людини та конституційних судів різних країн, порівнюючи їхні підходи до застосування пропорційності в конкретних правових спорах. Важливо зазначити, що при порівняльно-правовому дослідженні принципу пропорційності особлива увага має бути приділена вибору об'єктів порівняння. Це можуть бути окремі правові норми, що регулюють пропорційність, інститути конституційного контролю, що застосовують цей принцип, або галузеві механізми правозастосування. Такий підхід забезпечує глибоке розуміння національних особливостей принципу пропорційності та універсальних правових стандартів, що робить порівняльно-правовий метод незамінним інструментом дослідження.

Загалом кожен метод має власну сферу застосування та відображає певний аспект дослідження принципу пропорційності. Отже, методи можуть бути ефективними лише в сукупності, натомість необґрунтоване ігнорування якогось окремого способу теоретичного пошуку здатне призвести до недостовірного наукового результату [6, с. 66]. Водночас, для повноцінного теоретичного дослідження проблематики пропорційності необхідний багаторівневий методологічний арсенал, який являє собою динамічну систему методологічних знань. Означена сукупність не є статичною ієрархією, що відображена в такому вигляді, передусім, для наочності, а становить динамічну органічну систему, елементи якої взаємодію між собою: фундаментальні загальнотеоретичні концепції та

пізнавальні принципи пронизують світогляд, загальні філософські закони й категорії слугують основою для загальнонаукових, приватно-наукових методів, останні є джерелом збагачення та вдосконалення змісту вищих рівнів методологічних знань [6, с. 67-68]. Цінність теоретико-правового дослідження принципу пропорційності визначається його методологічною обґрунтованістю.

Третій блок.

Проаналізовані вище методи спрямовані на розробку предмета наукового пошуку. Однак цього недостатньо для досягнення остаточних наукових висновків, оскільки залишаються неврахованими принципи наукового пізнання принципу пропорційності. Якщо метод – це спосіб досягнення цілі та впорядкування пізнавальної діяльності, то принцип – це методологічно-пізнавальна установка, яка забезпечує відношення суб'єкта, що пізнає, до предмета пізнання [12, с. 13]. Принцип виконує роль критерію оцінки правових явищ і є методологічним підґрунтям для їхнього подальшого розвитку та вдосконалення. Саме принципи відіграють важливу роль у створенні цілісної системи методології, яка дозволила б отримувати науково обґрунтоване знання, особливо в юридичній сфері [13]. Принципи, маючи імперативний характер, забезпечують концептуальність наукового дослідження.

Методологічні принципи покликані привести пізнавальний механізм у дію і співвіднести пізнавальний процес, з одного боку, до специфіки предмета, а з іншого боку – до певних концептуальних ідей (або моделей). Вибір методологічних принципів значною мірою зумовлює результат дослідження. Водночас вибір не тільки визначає логічну організацію наукового аналізу, а й забезпечує повноту, об'єктивність і наукову обґрунтованість висновків. У межах дослідження проблематики пропорційності доцільно спиратися на такі базові принципи, які зможуть забезпечити її всебічний аналіз: конкретність, всебічність, науковість, об'єктивність, історизм та обґрунтованість.

Принцип конкретності в історико-правовій науці проявляється, передусім, у точному визначенні фактів, їх прив'язці до місця та часу; дослідник має враховувати різноманітні умови місця, часу та інші обставини, що зумовлюють та змінюють буття предмета дослідження, виявити специфічний механізм взаємозв'язку загального і одиничного, розглянути предмет дослідження у складі більш широкого цілого, елементом якої він є [14, с. 39]. Принцип конкретності вимагає глибокого, деталізованого аналізу умов, у яких формується та реалізується принцип пропорційності. Дослідник має враховувати практику правозастосування, виявляти ключові ознаки, зв'язки та тенденції розвитку цього принципу в національному та міжнародному праві.

Принцип всебічності полягає у забезпеченні комплексного аналізу положень різних галузей права, де застосовується принцип пропорційності. Всебічність дає змогу «контролювати» повноту та глибину дослідження, а також враховувати всі значущі аспекти, що формують загальне уявлення про розвиток принципу пропорційності та застосування тесту на пропорційність у праві. Принцип всебічності забезпечує баланс наукового аналізу, охоплюючи всі релевантні сфери знань, що робить наукове дослідження об'єктивним, структурованим і методологічно обґрунтованим.

Одним із ключових елементів всебічності є багатоаспектність, яка проявляється через методологічний плюралізм. Це означає, що при вивченні принципу пропорційності враховуються різноманітні наукові погляди та підходи щодо походження, сутність, структуру, шляхи розвитку тощо принципу пропорційності. Ба більше, багатоаспектність також передбачає максимально широке осмислення принципу пропорційності через його взаємодію з іншими правовими явищами. Окреслений підхід дає змогу уникнути однобокого сприйняття принципу пропорційності, що особливо важливо в контексті його правозастосування. Односторонній аналіз може призвести до неповноти висновків, ігнорування альтернативних доктринальних позицій та судової практики.

Принцип науковості – визначає пріоритетність об'єктивного наукового знання над тимчасовими політичними, ідеологічними чи іншими кон'юнктурними інтересами. Дослідження принципу пропорційності має ґрунтуватися на логічно обґрунтованих, емпірично підтверджених правових конструкціях, а не на суб'єктивних інтерпретаціях окремих дослідників чи правозастосовників.

Принцип об'єктивності вказує на необхідність розглядати конкретні події і явища враховуючи їх складність, багатоаспектність і суперечливість, спираючись на їх істинний зміст, незалежно від власної думки науковця. Для реалізації даного принципу, автор повинен опрацювати велику кількість джерел, щоб розглянути проблематику з різних ракурсів, та усвідомити всю глибину питання, що вивчається [15, с. 46]. Опираючись на принцип об'єктивності, дослідник має визнавати державно-правову реальність в її закономірностях і загальних формах, розглядати предмет у відповідному соціокультурному контексті, підходити до досліджуваних явищ конструктивно-критично. Бути об'єктивним – це, насамперед, означає бути неупередженим при відборі досліджуваних фактів (усіх без винятку) та їх оцінці, незалежно від особистих або суспільних впливів [16, с. 25]. Принцип об'єктивності забезпечує адекватне відображення принципу пропорційності в правовій науці, даючи змогу оцінювати його без упередженості, у суворій відповідності з правовими реаліями і практикою його застосування.

Принцип історизму вимагає розглядати принцип пропорційності в динаміці його виникнення, еволюції та трансформації, а також аналізувати якісні зміни, яких він зазнав у ході розвитку правових систем. Будучи нерозривно пов'язаним із принципом розвитку, історизм висуває особливі вимоги до дослідження. Він орієнтує на вивчення взаємозв'язку між різними історичними епохами, які пройшов принцип пропорційності в процесі своєї правової еволюції. Дослідження має враховувати генетичний аспект, тобто виявляти витоки появи принципу, його зміни та адаптацію в різних правових системах. Важливо розглядати не лише сучасні трактування пропорційності, а й її історичне коріння, починаючи з Античності й закінчуючи Новітнім часом. Використання принципу історизму дає змогу: виявити закономірності застосування пропорційності на різних етапах правового розвитку; простежити еволюцію методів інтерпретації пропорційності, особливо в контексті захисту прав і свобод людини; визначити основні тренди трансформації пропорційності в умовах глобальних змін правового регулювання тощо.

Принцип обґрунтованості вимагає переконливої аргументації висунутих положень і підтвердження їх надійними фактами. У рамках наукового дослідження принципу пропорційності це означає необхідність спиратися на конкретні правові норми, судові прецеденти, статистичні дані та емпіричні дослідження, а не суто на абстрактні, нічим не підтверджені теоретичні конструкції. Отже, аналіз правозастосовчої практики та правового закріплення пропорційності має ґрунтуватися на перевірених джерелах і реальній інформації, забезпечуючи наукову достовірність і доказовість зроблених висновків.

Загалом при вивченні принципу пропорційності в прикладному правовому контексті важливо враховувати практику його застосування, накопичений міжнародний і національний досвід, а також різні юридичні підходи до його інтерпретації. Лише комплексне дослідження, що ґрунтується на системному застосуванні методів і принципів пізнання, може забезпечити наукову об'єктивність і концептуальну стрункість дослідження.

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що методологічне дослідження принципу пропорційності являє собою системне вивчення його структури, логічної організації, функціонального призначення, а також специфіки його реалізації в правозастосовчій практиці.

Методологія включає кілька взаємопов'язаних рівнів:

а) методологічні підходи (системний, аксіологічний, феноменологічний, екзистенціальний, діяльнісний тощо), що задають напрямок аналізу й інтерпретації правових явищ;

б) наукові методи вивчення (діалектичний, герменевтичний, порівняльно-правовий, структурний, функціональний, інституційний, синергетичний, формально-догматичний тощо), що забезпечують інструментальний аспект пізнання;

в) наукові принципи пізнання (конкретність, всебічність, науковість, об'єктивність, історизм, обґрунтованість тощо), що формують методологічну базу дослідження.

Застосування багаторівневого методологічного підходу в дослідженні пропорційності дає змогу забезпечити комплексний аналіз, виявити закономірності функціонування принципу, визначити його роль у правовій системі та запропонувати перспективні напрями удосконалення застосування пропорційності, як у національному, так і міжнародному праві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Теорія держави та права: навч. посіб. / за заг. ред. С.Д. Гусарєва, О.Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
2. Калініна Л. Науковий дискурс сучасних методологій організаційного механізму управління в сфері освіти. *Рідна школа*, 2017. № 1-2. С. 8–17.
3. Шевчук Р.М. Методологія наукового пізнання: від явища до сутності. *Філософські та методологічні проблеми права*, 2016. № 1 (11). С. 31–44.
4. Кириленко І.С. Локальна нормотворчість в сучасному суспільстві: теоретико-правові аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. 220 с.
5. Фальковський А.О. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 2011. 17 с.
6. Коршунова Н.В. Поняття державної політики: теоретико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2018. 240 с.
7. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: підручник. Київ: Кондор, 2016. 716 с.
8. Настрадін В.П., Хархун С.І. Вибір та затвердження теми дисертаційного дослідження здобувачів наукових ступенів: Навчальний посібник. К.: Національна академія СБ України, 2000. 28 с.
9. Черниш Н. Соціологія: курс лекцій. Львів: Кальварія, 2003. 544 с.
10. Кельман М.С. Методологічні концепти статичної структури науково-пізнавальної діяльності. *Актуальні проблеми державно-правового розвитку України в контексті євроінтеграційних процесів: матеріали МНПК (23-24 червня 2016)*. Запоріжжя: Просвіта, 2016. С. 292–295.

11. Шейко В.М., Кушнаренко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. 6-те вид., переробл. і доповн. Київ: Знання, 2008. 310 с.
12. Андрусишин Б.І., Бабкін В.Д., Бучма О.В. та ін. Актуальні проблеми юридичної освіти та науки в Україні: монографія / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2016. 361 с.
13. Веклич В. Методи дослідження прав і свобод людини та громадянина. URL: https://veche.kiev.ua/journal/1736/ (дата звернення: 25.03.2025).
14. Попсуєнко Л.О., Шершенькова В.А. До питання про методи дослідження та вивчення історії держави і права зарубіжних країн. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2022. № 6. С. 38–41.
15. Паламарчук В.А. Правовий режим державної території (теоретико-правове дослідження): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 232 с.
16. Бостан С.К. Методологія правового дослідження: поняття, структура, філософсько-світоглядні засади. *Вісник Університету імені Альфреда Нобіля. Серія «Право»*, 2021. № 1 (2). С. 16–27.
17. Габрелян А.Ю. Напрями підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів щодо протидії економічній злочинності. *Колективна наукова монографія «Державне управління та адміністрування, сфера обслуговування, економіка та міжнародні відносини як рушійні сили економічного зростання держав XXI століття»*. Видання 2. Вінниця, 2021-2022. С. 2–18. URL: https://doi.org/10.36074/paaaseeirdfegcc.ed-2.01 (дата звернення: 25.03.2025).
18. Габрелян А. Адміністративна відповідальність в галузі охорони здоров'я. *Матеріали конференцій МЦНД*, 2021. URL: https://doi.org/10.36074/mcnd-19.03.2021.law-gov.03 (дата звернення: 25.03.2025).
19. Габрелян А.Ю. Адміністративно-правове забезпечення державної політики у протидії проституції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2021. 249 с.
20. Дяковський О.С., Габрелян А.Ю. Основні засади та принципи протидії дезінформації. *Юридичний вісник*, 2024. № 4. С. 30–36.
21. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в ході проведення досудового розслідування. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*, 2024. Випуск 81(1). С. 168–179.
22. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності під час судового розгляду. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2024. Випуск 2. С. 719–731.
23. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Організаційні проблеми реалізації принципу змагальності у кримінальному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2024. № 1. С. 328–340.
24. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в кримінальному процесі країн романо-германської правової сім'ї. *VI Міжнародна науково-теоретична конференція «Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень» (08.03.2024; м. Вінниця, Україна)*, 2024. С. 64–70.
25. Kreminskyi O., Omelchuk L., Habrelian A., Matsiuk A., Diakovskyi O. Legal regime of virtual currency in Ukraine: current state, problems and prospects of regulation. Revista Relações Internacionais do Mundo Atual, 2024. Vol. 1. No 43. P. 21–24.

УДК: 340.137:347.91
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.8

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ МЕДІАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ СІМЕЙНОЇ МЕДІАЦІЇ)

Чепік-Трегубенко О.С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії держави та права,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-5499-5793

Чернобук В.В.,
старший викладач кафедри теорії держави та права,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0009-0003-0249-5051

Петриченко К.С.,
здобувач вищої освіти
Навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0009-0001-8129-4842

Чепік-Трегубенко О.С., Чернобук В.В., Петриченко К.С. Теоретико-прикладні аспекти застосування медіації в умовах воєнного стану в Україні (на прикладі сімейної медіації).

У статті розглядається проблематика застосування медіації в умовах воєнного стану в Україні (на прикладі сімейної медіації). Наголошено, що під час дії правового режиму воєнного стану громадяни стикаються з низкою соціальних, економічних, юридичних та інших викликів. Одним із найбільш складних, зокрема крізь призму психологічно-емоційного прояву, є сімейні конфлікти.

Акцентовано, що сімейна медіація виступає важливим інструментом альтернативного вирішення конфліктів, здатна ефективно врегулювати суперечки, зберігаючи час, ресурси та емоційний стан учасників процесу. Завдяки гнучкості, конфіденційності та можливості врахування унікальних обставин кожної родини, медіація стає все більш прийнятним методом подолання конфліктів.

Визначено, що сімейна медіації в умовах воєнного стану набуває особливого значення через таке: функціонування органів судової влади в окремих регіонах України може бути частково або повністю призупинено через активні бойові дії, пошкодження судової інфраструктури; емоційне напруження сторін сімейного конфлікту значно загострюється в умовах війни, що ускладнює конструктивний діалог. У таких умовах медіатор виконує роль нейтрального посередника, який допомагає сторонам спору сконцентрувати зусилля на пошуку спільного взаємоприйнятного рішення; воєнний стан сприяв поширенню та масштабуванню таких видів сімейних конфліктів, як тимчасова опіка над дітьми, виїзд дітей за кордон тощо. Органи судової влади найчастіше не можуть оперативно вирішити такі питання, а медіація своєю чергою дозволяє знайти гнучкі та індивідуальні рішення, враховуючи інтереси всіх сторін, особливо дітей.

Наголошено, що у застосуванні медіації існує низка викликів, які заважають її широкому впровадженню. Однією із головних проблем є недостатня поінформованість громадян про можливість такого вирішення спорів.

Ключові слова: медіація, сімейна медіація, конфлікти, альтернативне вирішення спорів, воєнний стан.

Chepik-Trehubenko O.S., Chernobuk V.V., Petrychenko K.S. Theoretical and practical aspects of the application of mediation in a state of war in Ukraine (on the example of family mediation).

The article examines the issues surrounding the application of mediation under martial law in Ukraine (using family mediation as an example). It emphasizes that during the legal regime of martial law, citizens face a number of social, economic, legal, and other challenges. One of the most complex challenges, particularly through the lens of psychological and emotional expression, is family conflicts.

It is emphasized that family mediation serves as an important tool for alternative dispute resolution, capable of effectively managing conflicts while preserving the time, resources, and emotional state of the parties involved. Due to its flexibility, confidentiality, and the ability to consider the unique circumstances of each family, mediation becomes a more acceptable method of resolving disputes compared to traditional judicial mechanisms.

It has been established that family mediation under martial law acquires particular significance for the following reasons: the functioning of judicial authorities in certain regions of Ukraine may be partially or completely suspended due to active hostilities, damage to judicial infrastructure, or the absence of appropriate conditions for administering justice; the emotional tension between parties in a family conflict is greatly exacerbated in wartime, complicating constructive dialogue. In such conditions, the mediator acts as a neutral intermediary, assisting the disputing parties in focusing their efforts on finding a mutually acceptable solution; martial law has contributed to the proliferation and scaling of certain types of family conflicts, such as temporary custody of children, relocation of children abroad, and so on. Judicial authorities are often unable to address such issues promptly, whereas mediation allows for the discovery of flexible and individualized solutions that take into account the interests of all parties, particularly the children.

It has been emphasized that there are several challenges in the application of mediation that hinder its widespread implementation. One of the main issues is the insufficient awareness among citizens about the possibility of such dispute resolution.

Key words: mediation, family mediation, conflicts, alternative dispute resolution, martial law.

Постановка проблеми. Під час дії правового режиму воєнного стану в Україні громадяни стикаються з низкою соціальних, економічних, юридичних та інших викликів і загроз. Одним із найбільш складних, зокрема крізь призму психологічно-емоційного прояву, є сімейні конфлікти. Збройний конфлікт та супутні йому обставини (вимушене переселення, економічна нестабільність та стресові чинники) спричинили зростання кількості сімейних спорів. У таких умовах традиційні судові механізми вирішення конфліктів можуть виявитися неефективними через їх тривалість, формальність та високу вартість. Тому одним із сучасних варіантів розв'язання сімейних конфліктів є медіація, що розглядається як альтернативний спосіб вирішення спорів.

Метою дослідження є загальнотеоретична характеристика особливостей застосування медіації в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні (на прикладі сімейної медіації) та визначення перспектив у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Проблематику медіації у межах різних правничих наукових шкіл та підходів досліджували А. Бортнікова «Правові засади застосування медіації як способу вирішення публічно-правових спорів», 2019 р., Н. Мазаракі «Теоретико-правові засади запровадження медіації в Україні», 2019 р., К. Токарєва «Адміністративно-правове регулювання медіації: сучасний стан та тенденції розвитку», 2021 р., Л. Романадзе «Доступ до правосуддя: роль медіації у воєнні та повоєнні часи», 2022 р., Р. Гаврилюк, П. Пацурківський «Медіація як цінність», 2023 р., І. Озерський «Актуальні проблеми медіації в юрисдикційному процесі України», 2023 р. [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8] та багато ін.

Сім'я є первинним та основним осередком суспільства, відтак відіграє вкрай важливу роль у його теперішньому бутті та успішному подальшому розвитку, забезпечуючи фізичну та соціокультурну зміну поколінь. Сьогодні наша держава зорієнтована на зміцнення сім'ї як першооснови суспільства, а тому створення ефективного механізму захисту прав суб'єктів сімейних правовідносин відповідно до встановлених міжнародних стандартів є важливим загальнотеоретичним та практичним завданням [9, с. 392]. Проблематику застосування сімейної медіації, у тому числі під час дії правового режиму воєнного стану, вивчали О. Зінсу «Роль сімейної медіації у профілактиці домашнього насильства», 2023 р. [10], І. Чеховська, М. Довга «Медіація як альтернативний спосіб вирішення сімейних спорів», 2023 р. [11], О. Шминдрук, Д. Штепа «Медіація як ефективний спосіб врегулювання сімейних спорів в Україні під час війни», 2023 р. [12], Д. Маліннікова «Сімейна медіація як ефективний метод вирішення спорів в умовах воєнного стану в Україні», 2024 р. [13], А. Перкальов «Аналіз стану імплементації acquis ЄС щодо досудового вирішення сімейних спорів способом медіації», 2024 р. [14], В. Чорнописька «Сімейна медіація як модус вирішення спорів у сімейних правовідносинах», 2024 р. [9], В. Попов «Роль медіації у вирішенні сімейних спорів: переваги та недоліки», 2025 р. [15] та ін. Враховуючи високе теоретико-прикладне значення цієї проблематики, важливим є його подальше дослідження з позицій правничої науки з метою вдосконалення механізму застосування медіації, та сімейної медіації зокрема.

Виклад основного матеріалу. Ст. 55 Конституції України гарантує кожному право у будь-який не заборонений законом спосіб захищати свої права та свободи від порушень і протиправних

посягань [16]. Відповідно до ст. 7 Сімейного кодексу України учасники сімейних відносин мають право врегулювати їх за домовленістю або через звернення до суду [17]. У зв'язку з цим особа може самостійно визначитися, в якому порядку – судовому чи позасудовому – буде вирішуватися спір, залежно від його обставин та потреб зацікавлених сторін. Так, одним із сучасних ефективних позасудових способів вирішення спорів є медіація.

Медіація – це вирішення конфлікту/спору, в якому медіатор як нейтральна сторона сприяє досягненню добровільної взаємовигідної угоди між конфліктуючими суб'єктами. Згідно з чинним національним законодавством, а також міжнародними стандартами для забезпечення якісної та високопрофесійної медіації медіатор повинен мати теоретичну підготовку, практичний досвід, комунікативні здібності, емоційний інтелект, а також вміти керувати переговорним процесом.

Міжнародний досвід показує, що медіація є високоефективним засобом врегулювання конфліктів, що дозволяє не лише оптимально вирішувати проблеми сторін, а й значно розвантажити судову систему. Зокрема, в європейських країнах часто використовують медіацію для вирішення багатьох спорів, оскільки європейці вважають, що це більш оптимальний варіант для врегулювання спору. Згідно з опитуванням, проведеним у 2020-2021 рр. у Бельгії, Італії та Франції, 75-85% справ, у ході яких застосовувалася процедура медіації, завершилися успіхом [18]. Використання медіації може стати дієвим інструментом у випадках, коли доступ до традиційного судового процесу обмежений. Це забезпечить швидке та ефективне вирішення менш складних спорів, особливо у прифронтових районах [19, с. 93; 20]. Сутність медіації полягає у тому, щоб сторони конфлікту відшукали оптимальний варіант його вирішення за участю медіатора. Ключовою відмінністю медіації від інших способів вирішення спорів є її недирективність, тобто сторони конфлікту добровільно беруть участь у проведенні медіації, пошуку шляхів вирішення спору, а також протягом самого процесу медіації повинні відмовитися від звернення з цим питанням до суду; медіатор не приймає рішення за сторони та не нав'язує їм жодних рішень. Таким чином, у медіації кінцевий результат залежить виключно від сторін конфлікту.

Правові засади та порядок проведення, принципи медіації, статус медіатора, вимоги до його підготовки визначено у Законі України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 р. [21]. З прийняттям вказано Закону ставлення до медіації як до самостійної процедури врегулювання спору змінилось, але широкого розповсюдження ця процедура поки так і не набула. Хоча, саме у сімейних спорах та саме у цей складний для Української держави період популяризація медіації є важливим завданням для суспільства та держави.

Провівши аналіз відповідності законодавства України до європейських правових положень у сфері вирішення сімейних спорів у позасудовому порядку А. Перкальов зробив висновок, що «законодавство України значною мірою адаптовано до європейського права, проте певні положення варто доопрацювати та затвердити на законодавчому рівні з метою гармонізації законодавства України до права ЄС і популяризації в Україні процедур досудового вирішення спорів способом проведення медіації» [14, с. 88]. Своєю чергою Л. Усатюк зазначає, що «слабка законодавча база є одним із ключових викликів для широкого впровадження сімейної медіації в Україні. Закон України «Про медіацію» визначає основні принципи, процедури та базові вимоги до медіаторів, однак відсутність підзаконних актів, чітких стандартів та державного регулювання перешкоджає ефективному застосуванню медіації на практиці. Також разом із вдосконаленням нормативної бази про медіацію, зауважує правник, потрібна гармонізація процесуального та матеріального права України з нормами про медіацію. Крім того, необхідно розробити нормативні документи, які б регулювали процес підготовки медіаторів, їх акредитацію та контроль якості послуг» [22].

На відміну від судового вирішення конфлікту, який базується на прямому правозастосуванні, медіація здійснюється з використанням права на основі справедливості та з урахуванням інтересів сторін [23, с. 102; 24; 25, с. 64–67; 26, с. 121–123; 27, с. 184-185]. Це особливо важливо в сімейних спорах, де обидві сторони мають взаємодіяти й після розлучення, адже є батьками спільних дітей. Медіація дозволяє домовитися про рішення, яке буде прийнятним/комфортним для всіх, а не лише юридично правильним.

І. Чеховська та М. Довга зазначають, що «сімейна медіація – це ефективна, багатогранна та гнучка процедура, яка дозволяє сторонам досягти найбільш прийнятного для себе вирішення конфлікту» [11, с. 133]. В. Чорнописька наголошує, що «сімейна медіація – це процес вирішення сімейних спорів мирним способом (шляхом порозуміння), в якому незалежна сторона (медіатор) сприяє і налагоджує комунікацію між суб'єктами спору та допомагає прийняти зважені рішення, що задовольняють кожну сторону» [9, с. 396]. О. Парнета та С. Федик пишуть, що «сімейна медіація – це гнучка процедура вирішення різноманітних сімейних конфліктів, яку можна адаптувати під унікальну ситуацію кожної сім'ї» [23, с. 102]. Нині запровадження процедури медіації у вирішенні сімейних конфліктів між подружжям дозволяє отримати результат, що задовольняє інтереси всіх

сторін, оскільки увагу акцентовано на досягнення взаємовигідного варіанта вирішення проблеми. Гнучкість та адаптивність медіації під кожну унікальну сімейну ситуацію є однією із ключових переваг медіації. Окрім того, сімейна медіація допомагає формувати навички конструктивного спілкування.

Серед можливостей, що надає сімейна медіація, О. Шминдрук та Д. Штепа виокремлюють «низку важливих переваг, що роблять цей процес гнучким та ефективним. Зокрема, медіація забезпечує вільний вибір локації для кожного учасника, створюючи комфортні умови для всіх сторін. Це дозволяє уникнути витрат часу, фінансів і зусиль на переміщення до єдиної узгодженої локації для особистої зустрічі» [12, с. 282]. Варіативність та гнучкість у виборі локації є дієвим механізмом комунікації для учасників медіації, які перебувають у різних населених пунктах або державах через вимушене переселення. До того ж, асинхронна комунікація між сторонами конфлікту може відігравати ключову роль у випадках, коли безпосереднє спілкування є небажаним через різні обставини, а сторони конфлікту відповідно можуть почуватися безпечніше й більш відкрито висловлювати свою позицію.

Разом із тим, існує низка викликів, які заважають широкому впровадженню сімейної та інших видів медіації в Україні. Однією із головних проблем є недостатня поінформованість громадян про можливість вирішення спорів за допомогою медіації. Велика кількість громадян просто не знають про медіацію або не володіють інформацією про її переваги. Це призводить до того, що громадяни звертаються до суду, навіть тоді, коли застосування медіації було б значно дієвим способом подолання конфлікту. Інша проблема застосування та розповсюдження медіації виявляється у відсутності регламентації на законодавчому рівні місця судів у процесі медіації, що є суттєвою перепоною для її розвитку в Україні.

Важливо відзначити, що не дивлячись на очевидні переваги сімейної медіації, як наголошує В. Попов, «її першим і, мабуть, головним недоліком є те, що рішення або домовленості, досягнуті в ході медіації, не мають юридичної сили, поки їх не затвердить суд або не питання не буде вирішення у договірний спосіб. Це означає, що навіть після успішної медіації сторони можуть знову повернутися до конфлікту». Ще однією слабкою стороною медіації автор визначає «відсутність рівності між сторонами спору, тобто якщо один із учасників перебуває в сильнішій позиції (фінансово, психологічно чи навіть юридично), то медіація може стати способом нав'язування несправедливих умов. Успіх медіації цілком залежить від бажання сторін працювати разом для пошуку рішення. Якщо хоча б одна сторона не зацікавлена у співпраці або приходить на процес із небажанням досягати компромісу, медіація, з високою ймовірністю, буде марною тратою часу» [15, с. 250]. Однак, враховуючи зазначене автором та попри виклики і загрози, розвиток сімейної медіації в Україні має потужний потенціал.

Висновки. Підводячи підсумки проведеного дослідження, зазначимо таке.

1. Сімейна медіація в умовах воєнного стану в Україні виступає важливим інструментом альтернативного вирішення конфліктів, що здатний ефективно врегулювати спори, зберігаючи час, ресурси та психологічно-емоційний стан сторін медіаційного процесу. Завдяки гнучкості, конфіденційності та можливості врахування унікальних обставин кожної сім'ї, медіація стає більш прийнятним методом подолання спорів, ніж традиційні судові механізми. Суттєвою перевагою сімейної медіації те, що у пріоритеті дійсні інтереси та потреби сторін конфлікту, а не їх правова позиція. Разом із тим, існує низка викликів, які заважають широкому впровадженню сімейної та інших видів медіації в Україні. Однією із головних проблем є недостатня поінформованість громадян про можливість вирішення спорів за допомогою медіації.
2. Сімейна медіація демонструє свою важливість не лише як механізм зменшення судового навантаження, але й як інструмент, що сприяє ефективному та гнучкому врегулюванню конфліктів у складних психологічно-емоційних та соціально-економічних умовах, зокрема під час дії правового режиму воєнного стану. В умовах воєнного стану сімейна медіації набуває особливого значення через таке: діяльність органів судової влади в окремих регіонах держави може бути частково або повністю призупинено через активні бойові дії, пошкодження судової інфраструктури. Це ускладнює доступ громадян до судових процедур, сповільнює розгляд справ та призводить до затягування конфлікту. Сімейна медіація дозволяє швидко та ефективно знайти компромісне рішення без необхідності тривалих судових процедур, що особливо важливо у критичних ситуаціях; емоційне напруження сторін сімейного конфлікту значно загострюється в умовах війни, що ускладнює конструктивний діалог. У таких умовах медіатор виконує роль нейтрального посередника, який допомагає сторонам спору сконцентрувати зусилля на пошуку спільного взаємоприйнятного рішення; воєнний стан сприяв поширенню та масштабуванню таких видів сімейних конфліктів, як тимчасова опіка над

дітьми, виїзд дітей за кордон тощо. Органи судової влади найчастіше не можуть оперативно вирішити такі питання, а медіація своєю чергою дозволяє знайти гнучкі та індивідуальні рішення, враховуючи інтереси всіх сторін, особливо дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бортнікова А.Г. Правові засади застосування медіації як способу вирішення публічно-правових спорів: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. 286 с.
2. Романадзе Л. Доступ до правосуддя: роль медіації у воєнні та повоєнні часи. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2022. № 5. С. 13–29.
3. Озерський І.В. Актуальні проблеми медіації в юрисдикційному процесі України: навч. посіб. 2-ге вид. Миколаїв: ЧНУ ім. Петра Могили, 2023. 330 с.
4. Гаврилюк Р., Пацурківський П. Медіація як цінність : монографія. Чернівці: ЧНУ : Рута, 2023. 465 с.
5. Мазаракі Н.А. Теоретико-правові засади запровадження медіації в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2019. 40 с.
6. Токарєва К.С. Адміністративно-правове регулювання медіації: сучасний стан та тенденції розвитку: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2021. 40 с.
7. Чепік-Трегубенко О. Медіація в умовах воєнного стану в Україні: сучасність та перспективні напрями дослідження. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ.* 2024. Спеціальний випуск № 1 (132) Права людини та правоохоронна діяльність в умовах воєнного стану. С. 38–44.
8. Чернобук В.В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 437–440.
9. Чорнописька В., Чорнописька Х. Сімейна медіація як модус вирішення спорів у сімейних правовідносинах. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки*. 2024. Т. 11, № 1. С. 391–399.
10. Зінсу О.І. Роль сімейної медіації у профілактиці домашнього насильства. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 457–461.
11. Чеховська І.В., Довга М.О. Медіація як альтернативний спосіб вирішення сімейних спорів. *Ірпінський юридичний часопис*. 2023. № 3 (12). С. 123–138.
12. Шминдрук О., Штепа Д. Медіація як ефективний спосіб врегулювання сімейних спорів в Україні під час війни. *Актуальні питання у сучасній науці.* 2023. № 4 (10). С. 276–284.
13. Маліннікова Д.К. Сімейна медіація як ефективний метод вирішення спорів в умовах воєнного стану в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки.* 2024. Т. 35 (74), № 1. С. 36–40.
14. Перкальов А.О. Аналіз стану імплементації acquis ЄС щодо досудового вирішення сімейних спорів способом медіації. *Європейський правничий часопис*. 2024. Вип. 5. С. 84–90.
15. Попов В.А. Роль медіації у вирішенні сімейних спорів: переваги та недоліки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2025. Вип. 87(1). С. 246–251.
16. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України)» від 03 вересня 2019 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 38. Ст. 160.).
17. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.
18. Медіація в Україні: на порозі нового етапу розвитку. *Pravo-Justice*. URL: https://www.pravojustice.eu/ua/post/mediaciya-v-ukrayini-na-porozi-novogo-etapu-rozvitku.
19. Бурдін М.Ю., Гудзь Т.І., Коломієць Ю.М. До проблем конституційно-правового регулювання засад судової влади України в умовах війни. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія : Юридичні науки*. 2024. № 10. С. 92–99.
20. Panov I., Petrosyan K., Dobroboh L., Chernobuk V., Rashed Y. Digitalization of the social services system in the context of government decentralization: legal regulation and areas of improvement. *Khazanah Hukum*. 2023. Vol. 5. № 3. P. 231–239.
21. Про медіацію : Закон України від 16 листопада 2021 р. (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 7. Ст. 51.
22. Усатюк Л. Реалії та перспективи розвитку медіації в україні – PRAVO.UA. 02 жовтня 2024 р. URL: https://pravo.ua/realii-ta-perspektyvy-rozvytku-mediatsii-v-ukraini.
23. Парнета О., Федик С. Медіація як спосіб вирішення сімейних спорів. *Актуальні проблеми правознавства.* 2021. № 1. С. 100–106.

24. Мінакова Є.В. Інституційна спроможність органів місцевого самоврядування щодо інтеграції внутрішньо переміщених осіб у приймаючій громаді: правові та практичні аспекти. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. № 12 (26). С. 245–255.
25. Мінакова Є.В. Правове регулювання контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування в Україні в умовах децентралізації влади та євроінтеграції. *Нове українське право*. 2022. № 2. С. 64–72.
26. Чепік-Трегубенко О.С. Принцип верховенства права: доктрина та судова практика. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 3 (118). С. 121–127.
27. Чепік-Трегубенко О.С. Верховенство права у формуванні державної політики у сферах національної безпеки і оборони: теоретико-методологічний аспект. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2022. Спеціальний випуск № 2 (121). Держава і право України в умовах воєнного стану. С. 183–188.

УДК 342.25:342.4(510)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.9

НАЦІОНАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА АВТОНОМІЯ В КИТАЙСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ ЯК ФОРМА ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО УСТРОЮ

Шумік І.А.,
студентка 2 року навчання
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 081 «Право»
факультету слідчої та детективної діяльності
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Гладковська В.І.,
студентка 2 року навчання
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 081 «Право»
факультету слідчої та детективної діяльності
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Шумік І.А., Гладковська В.І. Національно-територіальна автономія в Китайській Народній Республіці як форма політико-правового устрою.

Вказується, національно-територіальна автономія є ключовим елементом держустрою КНР. Вона поєднує централізоване партійне керівництво з обмеженою автономією нацменшин. Ця система створює розбіжності між правовими нормами та практикою управління, що підкреслює її актуальність для сучасної конституціоналістики.

Отже, у статті досліджується національно-територіальна автономія в Китайській Народній Республіці як специфічна форма політико-правового устрою. Аналізуються конституційно-правові засади функціонування автономних утворень у КНР, зокрема положення Конституції 1982 року та Закону «Про національно-територіальну автономію» 1984 року. Розглянуто структуру адміністративно-територіального устрою Китаю, що включає п'ять автономних районів: Внутрішню Монголію, Сіньцзян-Уйгурський, Гуансі-Чжуанський, Нінся-Хуейський та Тибетський.

Автори висвітлюють суперечність між юридично закріпленими правами автономних утворень та їх фактичним статусом у централізованій системі державного управління. Визначено, що незважаючи на конституційні гарантії національно-культурної автономії (право на використання національних мов, збереження культурних традицій, призначення представників титульної національності на керівні посади), реальна політична влада в автономних районах належить Комуністичній партії Китаю.

У статті виявлено ключові проблеми розвитку автономних регіонів: обмеженість реальної автономії, жорсткий політичний контроль з боку центральної влади, політика культурної та мовної асиміляції, економічна нерівність та соціальні конфлікти. Проведено порівняльний аналіз китайської моделі з автономними утвореннями у США, Іспанії та Канаді, що дозволило виявити суттєві відмінності у підходах до регіонального самоврядування та захисту прав національних меншин.

Автори аналізують перспективи реформування системи автономії в КНР, розглядаючи можливі сценарії розвитку в короткостроковій, середньостроковій та довгостроковій перспективі. Зроблено висновок, що національно-територіальна автономія в Китаї залишається переважно декларативною, а без суттєвих змін у політичній системі КНР автономні регіони продовжуватимуть перебувати під повним контролем центральної влади.

Ключові слова: Китай, автономія, конституційне право, централізація, національні меншини.

Shumik I.A., Hladkovska V.I. National-territorial autonomy in the People's Republic of China as a form of political and legal structure.

It is indicated that national-territorial autonomy is a key element of the state system of the PRC. It combines centralized party leadership with limited autonomy of national minorities. This system creates discrepancies between legal norms and governance practices, which emphasizes its relevance for modern constitutionalism.

The article examines national-territorial autonomy in the People's Republic of China as a specific form of political and legal system. The constitutional and legal principles of the functioning of autonomous entities in

the PRC are analyzed, in particular the provisions of the 1982 Constitution and the 1984 Law «On National-Territorial Autonomy». The structure of the administrative-territorial system of China, which includes five autonomous regions: Inner Mongolia, Xinjiang-Uyghur, Guangxi-Zhuang, Ningxia-Hui and Tibet, is considered. The authors highlights the contradiction between the legally enshrined rights of autonomous entities and their actual status in the centralized system of state administration. It is determined that despite the constitutional guarantees of national and cultural autonomy (the right to use national languages, preserve cultural traditions, appoint representatives of the titular nationality to leadership positions), real political power in the autonomous regions belongs to the Communist Party of China.

The article identifies key problems in the development of autonomous regions: limited real autonomy, strict political control by the central government, a policy of cultural and linguistic assimilation, economic inequality and social conflicts. A comparative analysis of the Chinese model with autonomous entities in the USA, Spain and Canada was conducted, which allowed us to identify significant differences in approaches to regional self-government and protection of the rights of national minorities.

The authors analyzes the prospects for reforming the autonomy system in the PRC, considering possible development scenarios in the short, medium and long term. It is concluded that national-territorial autonomy in China remains largely declarative, and without significant changes in the political system of the PRC, autonomous regions will continue to be under the full control of the central government.

Key words: China, autonomy, constitutional law, centralization, national minorities.

Постановка проблеми. Національно-територіальна автономія виступає важливою складовою державного устрою Китайської Народної Республіки. Її особливість полягає у поєднанні централізованої влади Комуністичної партії Китаю з наданням обмежених прав автономії національним меншинам. Така модель породжує суперечності між нормами законодавства й реальною практикою управління, що робить цю тему актуальною для сучасного конституційного права.

Мета дослідження. Метою дослідження є аналіз правових засад національно-територіальної автономії в КНР, вивчення механізмів її реалізації, визначення ролі місцевих органів влади в управлінні автономними регіонами та оцінка ефективності чинної моделі.

Стан опрацювання проблематики. Питання автономії в Китаї привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Основна увага зосереджена на вивченні Конституції КНР, Закону «Про національно-територіальну автономію» (1984), функціонуванні Сіньцзяну та Тибету. Водночас, у правовій доктрині України ця проблема залишається недостатньо дослідженою, особливо в контексті порівняльного аналізу з європейськими моделями автономії.

Виклад основного матеріалу. Національно-територіальна автономія є однією з важливих складових адміністративно-територіального устрою Китайської Народної Республіки (КНР). Вона закріплена в Конституції КНР 1982 року, що діє і сьогодні з відповідними поправками. Відповідно до статті 4 Конституції, КНР визнає та захищає права національних меншин, а також гарантує їм право на створення власних автономних утворень у межах держави. Основний Закон визначає, що національні меншини можуть користуватися своєю мовою, зберігати культурні традиції та здійснювати певне самоврядування в межах, встановлених законодавство [3].

Стаття 112 Конституції КНР визначає, що в складі держави можуть існувати автономні райони, автономні округи та автономні повіти. У таких адміністративних одиницях діє принцип «єдності держави та регіональної автономії», що означає підпорядкованість автономних органів центральній владі. При цьому вони мають спеціальні повноваження в управлінні місцевими справами [4].

Згідно зі статтею 115 Конституції, органи влади автономних районів мають право приймати місцеві нормативні акти з урахуванням національних та регіональних особливостей. Однак, такі акти не можуть суперечити загальнодержавним законам, що значно обмежує реальну самостійність автономій [4].

Окрім Конституції, питання автономії врегульовані спеціальними законами, які визначають порядок функціонування органів влади в автономних районах, їхню компетенцію, а також взаємовідносини з центральними органами державного управління.

Крім Конституції КНР, правовий статус автономних утворень регулюється Законом КНР «Про національно-територіальну автономію», ухваленим у 1984 році. Цей закон деталізує права автономних адміністративних одиниць та їхній особливий статус у межах єдиної держави [4].

Основні положення закону передбачають:

- право автономних утворень на розробку власних місцевих законодавчих актів;
- можливість запровадження національних мов у діловодстві та освіті;
- певні податкові та економічні пільги для розвитку регіонів;
- самостійне вирішення питань місцевого господарства, культури та освіти.

Закон визначає, що в автономних районах головою виконавчої влади повинен бути представник титульної національності регіону. Це означає, що, наприклад, у Тибетському автономному районі головою уряду має бути тибетець, а в Сіньцзян-Уйгурському автономному районі — уйгур.

Попри ці законодавчі гарантії, реальна ситуація в КНР свідчить про значне обмеження автономних прав. Центральна влада має право призупиняти дію місцевих нормативних актів, якщо вони суперечать державним інтересам. Крім того, кадрові питання вирішуються не тільки на місцевому рівні, а й за погодженням з центральною владою [5].

Додатково варто згадати закони та постанови, що стосуються економічного розвитку автономних регіонів. Уряд КНР активно використовує політику стимулювання інвестицій та надання субсидій автономним районам, однак водночас це супроводжується жорстким контролем з боку державних органів.

У КНР існує п’ять національних автономних районів [1]:

1. Внутрішня Монголія
2. Сіньцзян-Уйгурський автономний район
3. Гуансі-Чжуанський автономний район
4. Нінся-Хуейський автономний район
5. Тибетський автономний район

Ці регіони отримали статус автономних через значну концентрацію в них представників національних меншин. Автономні райони формально мають більші права, ніж інші адміністративно-територіальні одиниці КНР, але їхня фактична автономія є обмеженою.

Специфіка статусу автономних районів полягає в наступному: о Хоча Конституція КНР гарантує автономним регіонам право на самостійне ухвалення рішень у певних питаннях, реальна політична влада залишається в руках представників Комуністичної партії Китаю, призначених центральним урядом.

В автономних районах дозволено використання національних мов, однак державна політика спрямована на домінування китайської мови (путунхуа). Це призводить до поступового витіснення мов національних меншин із державного управління, освіти та ЗМІ. о Автономні райони отримують фінансову підтримку від центрального уряду, але водночас є об’єктами активної індустріалізації та урбанізації, що часто викликає соціальне напруження.

Окремої уваги заслуговує ситуація в Сіньцзян-Уйгурському автономному районі та Тибеті, де періодично відбуваються конфлікти між місцевим населенням і владою. У цих регіонах центральний уряд КНР проводить жорстку політику контролю, що обмежує прояви етнічної ідентичності та самоуправління.

Таким чином, хоча національно-територіальна автономія в КНР юридично закріплена, на практиці вона є обмеженою через централізовану модель управління. Автономні райони мають певні особливості у правовому статусі, проте залишаються повністю інтегрованими в єдину політичну систему КНР, де ключові рішення ухвалюються центральною владою [2].

Китайська Народна Республіка (КНР) має складну систему адміністративно-територіального устрою, яка поєднує централізоване управління з елементами регіональної автономії. Відповідно до Конституції КНР, територія країни поділяється на три рівні адміністративного управління [4]:

1. Провінційний рівень – включає 23 провінції, 5 автономних районів, 4 міста центрального підпорядкування (Пекін, Шанхай, Тяньцзінь, Чунцін) і 2 спеціальні адміністративні райони (Гонконг і Макао).
2. Окружний рівень – складається з понад 300 адміністративних одиниць, таких як округи, автономні округи, міста та префектури.
3. Повітовий рівень – включає понад 2 тисячі адміністративних одиниць: повіти, автономні повіти, райони міст та міста повітового рівня.

Крім цього, існує четвертий рівень – селищний рівень, що складається з волостей, містечок та районів міст, а також п’ятий рівень – сільські комітети та міські квартальні комітети, які виконують адміністративні функції на місцях.

Особливістю адміністративно-територіального устрою КНР є значна централізація влади, навіть у межах автономних районів. Формально регіони мають право на самостійне управління, але фактично всі ключові рішення ухвалюються центральною владою через місцеві органи КПК.

Незважаючи на наявність народних зборів і місцевих урядів, фактичний контроль над усіма рівнями управління здійснюється КПК. Голови місцевих адміністрацій та секретарі партійних комітетів призначаються за погодженням із центральною владою.

Автономні райони КНР формально мають розширені повноваження, але в реальності вони суттєво обмежені. Головні особливості управління автономними районами [1]:

- обов’язкова присутність представників титульної національності на керівних посадах;

- право ухвалювати регіональні нормативні акти, які не суперечать загальнодержавному законодавству;
- можливість збереження мовної та культурної ідентичності місцевого населення (формально гарантується Конституцією, але на практиці обмежується політикою централізації).

У більшості випадків реальна політична влада в автономних районах залишається в руках представників КПК, а місцеве самоврядування обмежується виконанням адміністративних функцій.

Китайська модель управління передбачає жорстку вертикаль влади, де місцеві органи безпосередньо підпорядковуються центральним органам. Головним механізмом контролю є система партійного керівництва, яка забезпечує виконання політичних рішень КПК на всіх рівнях адміністративного управління.

Основні принципи взаємодії місцевих органів з центральною владою включають:

1. Система подвійного підпорядкування – місцеві уряди та народні збори одночасно підзвітні як вищим рівням влади, так і місцевим партійним комітетам КПК.
2. Фінансовий контроль – бюджети місцевих органів влади формуються та контролюються центральним урядом. Основна частина податкових надходжень спрямовується до центрального бюджету, а потім розподіляється між регіонами.
3. Кадрова політика – ключові посади в місцевих органах влади займають представники КПК, призначені за погодженням із центральним керівництвом.

Центральна влада КНР використовує кілька механізмів контролю за місцевими органами влади [3]:

1. Номенклатурна система призначень – високопосадовці на рівні провінцій і автономних районів призначаються безпосередньо Центральним комітетом КПК.
2. Антикорупційна політика – державні кампанії боротьби з корупцією часто використовуються для усунення нелояльних місцевих керівників.
3. Інспекційні комісії КПК– спеціальні органи, що перевіряють діяльність місцевих партійних структур та державних органів.

Попри заяви про проведення політики «керованої децентралізації», реальна ситуація в КНР свідчить про посилення централізованого управління. Навіть у спеціальних адміністративних районах (Гонконг, Макао) спостерігається обмеження автономії та посилення контролю з боку центрального уряду.

В останні роки уряд КНР робить акцент на регіональному розвитку та стимулюванні місцевої економіки, проте всі стратегічні рішення ухвалюються на центральному рівні. Це підтверджує тезу про те, що місцева влада в КНР функціонує не як самостійний рівень управління, а як продовження центрального апарату державної влади.

На відміну від демократичних країн, у КНР автономія є лише номінальною. Реальна влада в автономних районах належить не місцевим урядам, а партійним комітетам КПК. Наприклад:

У Тибеті всі ключові рішення ухвалюються центральним урядом, а будь-які прояви національної незалежності жорстко придушуються.

У Сіньцзян-Уйгурському автономному районі здійснюється політика «синізації», спрямована на обмеження уйгурської культури та релігії.

Це контрастує з підходом Канади та Іспанії, де місцеві громади можуть вільно зберігати свою ідентичність без втручання центральної влади.

На відміну від США чи Іспанії, де регіональні партії та громадські рухи можуть впливати на політику держави, у КНР діє однопартійна система. Це означає, що:

- Вибори в автономних районах є формальними, оскільки всі кандидати мають підтримувати лінію КПК.
- Будь-які прояви інакомислення розглядаються як загроза національній безпеці.

Таким чином, китайська модель автономії суттєво відрізняється від західних підходів. Вона поєднує елементи формальної автономії з жорстким централізованим контролем, що значно обмежує можливості самоврядування.

Порівнюючи моделі автономії в КНР, США, Іспанії та Канаді, можна виділити ключові відмінності:

- У США та Канаді автономні утворення мають значну свободу у внутрішніх питаннях, включаючи законодавство, податки та мову.
- В Іспанії регіони мають широку політичну автономію, але існує ризик сепаратизму.
- У КНР автономія є формальною, а реальна влада належить центральному уряду.

Таким чином, китайська модель національно-територіальної автономії значно відрізняється від демократичних аналогів. Вона забезпечує централізований контроль над регіонами та не допускає їхньої реальної самостійності, що робить її унікальною, але водночас обмеженою в порівнянні з моделями США, Іспанії чи Канади.

Національно-територіальна автономія в КНР стикається з численними викликами, пов'язаними з обмеженням автономних прав, жорстким політичним контролем та економічною нерівністю між регіонами. Незважаючи на формальні гарантії автономії, реальна ситуація свідчить про централізований характер управління та обмеження регіонального самоврядування. Розгляд проблем та перспектив автономного розвитку в Китаї потребує аналізу ключових викликів, економічних і політичних аспектів, а також можливих напрямів реформ [6].

Хоча Конституція КНР гарантує автономним районам певний рівень самоврядування, на практиці місцеві уряди перебувають під повним контролем Комуністичної партії Китаю (КПК). Автономні райони не мають реальної можливості ухвалювати незалежні рішення, оскільки:

- Усі ключові адміністративні та політичні посади займають представники КПК, а не місцеві лідери.
- Будь-які спроби ініціативи з боку регіональних урядів суворо контролюються або блокуються центральною владою.
- Прийняті автономними органами закони не можуть суперечити загальнодержавному законодавству, що фактично позбавляє їхньої самостійності.

Це значно відрізняє китайську модель від автономій у демократичних країнах, де регіони мають більше свободи у визначенні власної політики.

Формально КНР визнає право етнічних меншин на культурну автономію, але в реальності спостерігається політика асиміляції, особливо в Тибеті та СіньцзянУйгурському автономному районі. Основні проблеми включають:

Обмеження використання мов національних меншин: незважаючи на формальне право використовувати рідну мову в освіті, у багатьох регіонах йде процес витіснення місцевих мов на користь китайської (путунхуа).

Посилення ідеологічного контролю: культурні та релігійні практики багатьох етнічних груп обмежуються. У Тибеті спостерігається контроль над буддистськими монастирями, а в Сіньцзяні – масові репресії проти уйгурів.

Переселення ханьців у автономні райони: це змінює демографічний баланс і призводить до маргіналізації місцевих культур.

Ці фактори підривають довіру місцевих громад до центральної влади та викликають соціальну напруженість.

Одним із ключових політичних аспектів є жорсткий контроль КПК над автономними регіонами. Центральна влада побоюється, що посилення автономії може призвести до сепаратизму, як це сталося в інших країнах, наприклад, в Іспанії (Каталонія) чи Великій Британії (Шотландія).

Для запобігання будь-яким рухам за незалежність китайська влада використовує такі механізми:

1. Жорстка політика «збереження стабільності» – масові репресії проти активістів та опозиціонерів у Тибеті та Сіньцзяні.
2. Обмеження свободи слова та інформації – контроль над медіа та інтернетом, блокування критичних висловлювань щодо автономної політики.
3. Зміцнення військової присутності – розширення силової присутності в регіонах, де існує напруженість між місцевими громадами та центральною владою.

Економічний розвиток автономних регіонів суттєво відстає від східних провінцій Китаю. Основні проблеми включають:

1. Низький рівень інвестицій – більшість автономних регіонів економічно слабкі, що робить їх залежними від фінансових субсидій із центрального бюджету.
2. Нерівномірний розподіл ресурсів – багаті природними ресурсами регіони, такі як Сіньцзян і Тибет, залишаються сировинними придатками для центрального уряду без можливості самостійного управління ресурсами.
3. Обмежені економічні свободи – місцева влада не має права повністю контролювати власну податкову політику або самостійно залучати інвесторів.

Економічна залежність автономних регіонів від центрального уряду лише посилює централізацію влади.

Попри існуючі проблеми, Китай може здійснити певні реформи для покращення ситуації в автономних районах.

На короткострокову перспективу очікується подальше посилення контролю центрального уряду над автономними регіонами. Репресивні заходи в Тибеті та Сіньцзяні свідчать про жорстку політику збереження стабільності.

На середньострокову перспективу можливі економічні реформи, спрямовані на підвищення добробуту регіонів без надання політичної автономії.

На довгострокову перспективу майбутнє автономії в Китаї залежатиме від загальної політичної трансформації країни. Якщо Китай здійснить поступову лібералізацію, можливо, регіони отримають більше прав. В іншому випадку централізована модель управління збережеться без значних змін.

Висновки. Національно-територіальна автономія в КНР є унікальною моделлю, що поєднує формальне надання автономних прав із жорстким централізованим контролем з боку Комуністичної партії Китаю. Незважаючи на те, що Конституція КНР та інші законодавчі акти проголошують широкі повноваження автономних районів у сфері економіки, культури та місцевого самоврядування, на практиці їхня діяльність суттєво обмежується центральною владою.

1. Обмеженість реальної автономії – регіональні уряди не можуть ухвалювати рішення, які суперечать загальнонаціональній політиці, що суттєво звужує їхні можливості самостійного розвитку.
2. Політичний контроль з боку КПК – ключові адміністративні посади займають представники центральної влади, що унеможливлює незалежне прийняття рішень на місцях.
3. Культурна та мовна асиміляція – політика «синізації» в регіонах, зокрема у Тибеті та Сіньцзяні, призводить до обмеження прав національних меншин, що викликає соціальну напруженість.
4. Економічна нерівність – автономні райони залишаються економічно відсталими порівняно з розвиненими східними провінціями Китаю, що підсилює їхню залежність від державного фінансування.
5. Соціальні конфлікти та репресії – будь-які прояви невдоволення політикою центру жорстко придушуються, що підриває довіру місцевого населення до уряду.

Аналізуючи досвід інших країн, таких як США, Іспанія та Канада, можна відзначити, що:

- У демократичних державах автономні регіони мають значно ширші права, зокрема у сфері мовної політики, фінансової незалежності та самоврядування.
- В Іспанії та Канаді автономні утворення можуть самостійно керувати економікою та зберігати свою культурну ідентичність, тоді як у Китаї центральна влада прагне до асиміляції національних меншин.
- Американська та канадська моделі передбачають більшу інтеграцію автономних громад у загальну політичну систему, тоді як китайська модель має жорстку вертикаль влади.

Перспективи реформування системи автономії в КНР залишаються невизначеними. Найімовірніші сценарії включають:

Короткострокова перспектива – збереження жорсткого централізованого контролю з поступовими економічними реформами для покращення рівня життя в автономних районах.

Середньострокова перспектива – можливе розширення економічних прав автономних регіонів без значного політичного послаблення контролю.

Довгострокова перспектива – якщо Китай здійснить політичну лібералізацію, можливо, автономні райони отримають більше самостійності, однак це залежатиме від загального політичного курсу КПК.

Національно-територіальна автономія в Китаї залишається переважно декларативною, оскільки реальна влада належить центральному уряду. Формальні автономні права значною мірою обмежуються жорсткою політикою КПК, що виключає можливість реального самоврядування. Хоча економічні реформи можуть частково покращити ситуацію, без змін у політичній системі КНР автономні регіони й надалі залишатимуться під повним контролем центральної влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адміністративний поділ Китаю карти. Адміністративний поділ Китаю. *Інстаграм для бізнесу та життя*. URL: https://dwax.ru/uk/administrativnoe-delenie-kitaya-kartaadministrativnoe-delenie-kitaya/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 24.03.2025).
2. Адміністративно-територіальний поділ Китаю. *Моя освіта*. URL: https://moyaosvita.com.ua/geografija/administrativno-teritorialnij-podilkitayu/?utm_source=chatgpt.com#google_vignette (дата звернення: 24.03.2025).
3. Історія держави і права зарубіжних країн 1.2. Китайська держава. *History | Твоя електронна бібліотека*. URL: https://uahistory.co/book/history-of-statethe-rights-of-foreign-countries/158.php (дата звернення: 24.03.2025). 4. Конституція Китайської Народної Республіки прийнята на 5-й сесії Всекитайських зборів народних представників п'ятого скликання 4 грудня 1982 р., поправки до її тексту вносилися тим самим органом на щорічних сесіях у 1988, 1993 та 1999 роках: Конституція від 04.12.1982.
5. Тема 10. Адміністративне право Китайської Народної Республіки. *Pidru4niki*. URL: https://pidru4niki.com/1151040958801/pravo/administrativne_pravo_kitayskoyi_narodnoyi_respubliki?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 24.03.2025).

6. Форма держави в конституційному праві й політичний режим. *Studies*. URL: https://studies.in.ua/derzhavne-pravo-zarubizhnyh-krain/1478-tema-4forma-derzhavi-v-konstitucynomu-pravy-poltichniy-rezhim.html (дата звернення: 24.03.2025).

УДК 329.1/.6:316.3 (477)(045)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.10

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЯК ПОКАЗНИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

Янчак П.О.,
аспірант кафедри конституційного права
Львівського національного університету імені Івана Франка

Янчак П.О. Діяльність політичних партій як показник розвитку громадянського суспільства та демократичної держави в Україні.

У статті досліджено діяльність політичних партій в умовах розвитку демократії в Україні. Зазначено, що політичні партії є показником розвитку громадянського суспільства та демократичної держави. У сучасних демократіях підвищення електоральної активності багато в чому пов'язано з діяльністю політичних партій, адже однією з головних їхніх функцій є забезпечення взаємозв'язку між громадянським суспільством і державою. партії виступають головними організаторами й дійовими особами всіх виборчих кампаній. У державних органах сучасних демократичних суспільств партійний вплив здійснюється через депутатів, фракції, лідерів партій, обраних на державні посади. Політичні партії, які здобули перемогу на виборах або зуміли провести до законодавчих органів своїх представників, отримують можливість законотворчої діяльності, а також брати активну участь у доборі кадрів. З огляду на сучасні кардинальні зміни світопорядку, воєнні виклики й загрози (зокрема, з боку РФ), нинішня політична дійсність змінилась. За останні роки в Україні вже сформувалися функціонуючі демократичні процедури, що забезпечують реальну взаємодію політичних об'єднань з органами державної влади за багатьма напрямами. Це насамперед спільна участь у таких процесах, як розроблення економічних і соціальних програм розвитку громадянського суспільства; формування органів державної влади і місцевого самоврядування, зокрема шляхом виборчого процесу; ухвалення політичних й управлінських рішень; нормотворчості; законодавчої діяльності; вирішення питань суспільного значення тощо. Наголошено, що з огляду на важливість політичних партій для ефективного функціонування демократичних інститутів, їх інституціоналізація є вагомим каталізатором процесу демократичної консолідації. Виокремлено тенденції у взаємовідносинах політичних партій із державою. Перша характеризується активізацією й розширенням впливу політичних партій, рухів, різноманітних політичних груп інтересів на державу, посиленням їхнього контролю над нею, безпосередньою участю їхніх представників у діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Ідеться про їхню здатність визначально впливати на вирішення питань загальнонаціонального й місцевого значення шляхом безпосередньої або опосередкованої участі. Друга тенденція пов'язана з діяльністю опозиції, її прагненням домогтися перерозподілу владних повноважень, пропозиціями щодо формування більшості в парламенті. Акцентовано, що саме конкурентність між різними політичними силами додає динамізму на виборах і є чинником, що сприяє оновленню влади. Третя тенденція (має негативний характер) виражається у, так би мовити, прагненні низки політичних партій лобіювати корпоративні інтереси апарату державного управління, а також різних підприємницьких і кримінальних структур (так званий лобістський корпоративізм. Зроблено висновок про те, що незважаючи на труднощі політичного й економічного реформування українського суспільства, на триваючу війну з боку РФ, в Україні формується система взаємодії політичних партій, громадянського суспільства з державною владою. На сучасному етапі розвитку Української держави їхня взаємодія набуває певних форм, яким властиві демократичні характеристики.

Ключові слова: демократія, демократичні інститути, політика, політичні партії, опозиція, конституція, баланс інтересів, громадянське суспільство, держава, війна.

Yanchak P.O. The activity of political parties as an indicator of the development of civil society and a democratic state in Ukraine.

The article examines the activity of political parties in the context of the development of democracy in Ukraine. It is noted that political parties are an indicator of the development of civil society and a democratic state. In modern democracies, the increase in electoral activity is largely related to the activity of political parties, since one of their main functions is to ensure the relationship between civil society and the state. parties act as the main organizers and actors of all election campaigns. In state

bodies of modern democratic societies, party influence is exercised through deputies, factions, party leaders elected to state positions. Political parties that have won elections or managed to get their representatives to legislative bodies are given the opportunity to engage in legislative activity, as well as to take an active part in the selection of personnel. Given the current dramatic changes in the world order, military challenges and threats (in particular, from the Russian Federation), the current political reality has changed. In recent years, functioning democratic procedures have been formed in Ukraine, ensuring real interaction between political associations and state authorities in many areas. This is primarily joint participation in such processes as the development of economic and social programs for the development of civil society; the formation of state authorities and local self-government, in particular through the electoral process; the adoption of political and administrative decisions; rule-making; legislative activity; resolving issues of public importance, etc. It is emphasized that given the importance of political parties for the effective functioning of democratic institutions, their institutionalization is a significant catalyst for the process of democratic consolidation. Trends in the relationship between political parties and the state are highlighted. The first is characterized by the activation and expansion of the influence of political parties, movements, various political interest groups on the state, the strengthening of their control over it, the direct participation of their representatives in the activities of state authorities and local self-government bodies. This refers to their ability to decisively influence the resolution of issues of national and local importance through direct or indirect participation. The second trend is associated with the activities of the opposition, its desire to achieve a redistribution of power, proposals for the formation of a majority in parliament. It is emphasized that it is the competition between different political forces that adds dynamism to elections and is a factor that contributes to the renewal of power. The third trend (of a negative nature) is expressed in, so to speak, the desire of a number of political parties to lobby the corporate interests of the state administration apparatus, as well as various business and criminal structures (the so-called lobbying corporatism. The conclusion is made that despite the difficulties of political and economic reform of Ukrainian society, the ongoing war on the part of the Russian Federation, a system of interaction between political parties, civil society and state authorities is being formed in Ukraine. At the current stage of the development of the Ukrainian state, their interaction takes on certain forms that are characterized by democratic characteristics.

Key words: democracy, democratic institutions, politics, political parties, opposition, constitution, balance of interests, civil society, state, war.

Актуальність проблеми дослідження. У сучасних умовах розвитку України як конституційної держави (держави конституційної демократії) проблеми діяльності політичних партій безпосередньо пов'язані з процесом функціонування демократичного суспільства. Що активніше політичні партії беруть участь у формуванні й діяльності органів державної влади, то більше враховуються інтереси людини і громадянина і, відповідно, більшою є довіра українського народу до влади.

«Інтеграція України до євроатлантичних структур і війна, розв'язана Росією проти України, боротьба нашого народу за загальнолюдські цінності – мир, свободу, демократію, права та свободи людини, доленосне право на життя, – як ніколи актуалізують діяльність політичних партій в умовах розвитку демократичних інститутів» [1, с. 13], **–** слушно наголошує академік О. Скрипнюк. Як зауважують експерти, «завдяки політичним партіям здійснюється прямий та зворотний зв'язок між суспільством і державою. Це важливий інститут громадянського суспільства, за відсутності якого посилюється загроза виникнення авторитарного режиму. У більшості розвинутих держав демократичного світу функціонують багатопартійні політичні системи, бо це є ефективною формою політичного плюралізму, що віддзеркалює багатоманітність інтересів усіх соціальних груп та спільнот, а також виступає своєрідною запорукою дотримання балансу при здійсненні владних повноважень та прийнятті політичних рішень» [2]. Безперечно, політичні партії необхідні для розвитку демократії, яка має на меті втілити сподівання народу на належне забезпечення його прав і свобод, а також можливість брати участь у формуванні суспільної волі. Власне, політичні партії забезпечують необхідний зв'язок між народом і представницьким механізмом держави. У демократичній системі вони діють постійно, проте особливо вагомою їхня роль стає напередодні виборів.

Ступінь наукової розробки проблеми. Проблеми діяльності політичних партій та їхньої ролі у формуванні демократичних інститутів держави в останні десятиліття досліджували переважно зарубіжні вчені, зокрема: Л. Даймонд, К. Клепхем, Х. Лінц, С. Ліпсет, Р. Дікс, Т. Скаллі, З. Нейман та ін. Серед вітчизняних дослідників цій проблемі присвятили свої публікації О. Бориславська, Б. Бернацький, В. Венгер, А. Коваленко, О. Коцюруба, І. Кресіна, В. Нестерович, Н. Пархоменко, Т. Подорожна, І. Музика, С. Рабінович, В. Чорненький, Ю. Швед та ін.

Мета статті – дослідити особливості діяльності політичних партій як показника розвитку громадянського суспільства та демократичної держави в Україні.

Виклад матеріалу. У юридичній науці політичні партії розглядаються як форма політичних асоціацій, які є важливим елементом розвитку демократій у суспільстві. Так, на думку Ю. Шведа, «за своєю суттю демократія є такою формою влади, яка отримує свою легітимацію завдяки тому, що окремі громадяни надають їй перевагу та вважають її виразником своєї волі. Демократія визначається певними фундаментальними принципами, які поширюються в суспільстві» [3]. З огляду на важливість політичних партій для ефективного функціонування демократичних інститутів, їх інституціоналізація є вагомим каталізатором процесу демократичної консолідації. І на цьому акцентує чимало іноземних дослідників, зокрема Л. Даймонд [4], К. Клепхем [5], Х. Лінц [6], С. Ліпсет [7], Р. Дікс [8], Т. Скаллі [9] та ін. Так, учений Р. Дікс зробив висновок, що інституціоналізовані партії відіграють значну роль у зміцненні демократичних інститутів, а шанси на успішну демократичну консолідацію зростають у міру того, як партії інституціоналізуються [8]. Т. Скаллі наголошує на позитивному впливі політичних партій на життєздатність демократій [9].

Вітчизняні ж дослідники розглядають інституціоналізацію політичних партій як важливий чинник стабілізації демократії, що «потребує таких умов, як стабільність у моделях взаємодії, вкоріненість у суспільстві, партійна легітимність та сильна партійна організація» [10, с. 177]. Революція гідності дає підстави стверджувати, що Україна стала на шлях демократичної консолідації: і громадяни, і політичні сили визнають важливість демократичних інститутів, необхідність їх зміцнення та європейського шляху розвитку нашої держави. Саме відсутність сильних «партій влади», як це було в Російській Федерації чи навіть у Туреччині, перешкоджала зміцненню авторитарних тенденцій, ослабленню опозиційних сил, зменшенню плюралізму у політичній системі [10, с. 181].

Узагальнюючи погляди іноземних дослідників, варто процитувати визначення політичної партії, яке свого часу навів відомий іноземний дослідник З. Нейман: «Ми можемо визначити політичну партію в цілому як організацію активних політичних осіб у суспільстві, тих, хто зацікавлений у контролі над державною владою, і хто, домагаючись підтримки народу, змагається з іншою групою або групами, що дотримуються інших поглядів. У такій ролі партія являє собою могутнього посередника між суспільними силами, ідеологіями й офіційними державними інститутами, а також у політичних діях політичної спільноти» [11, p. 396].

Незважаючи на складний і динамічний перебіг конституційно-правових процесів у нашій державі, фундаментом правових реформ залишається її Основний Закон та конституційний правопорядок, який забезпечує стабільність людського буття, функціонування легітимної влади, розвиток демократичного суспільства, верховенство прав і свобод людини та громадянина. Проте порядок у суспільному житті, що гарантує цивілізовані умови існування й розвитку індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому, не може бути створений без належної участі держави, яка вміло й ефективно використовує для регулювання соціальних процесів арсенал правових засобів і методів [12, с. 232].

На підставі вищезазначеного на сучасному етапі можна виокремити три тенденції у взаємовідносинах політичних партій із державою. Перша характеризується активізацією й розширенням впливу політичних партій, рухів, різноманітних політичних груп інтересів на державу, посиленням їхнього контролю над нею, безпосередньою участю їхніх представників у діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Ідеться про їхню здатність визначально впливати на вирішення питань загальнонаціонального й місцевого значення шляхом безпосередньої або опосередкованої участі. Драматичні події в Україні наприкінці 2013 – на початку 2014 років засвідчують зростання рівня участі громадян не тільки у вирішенні питань внутрішньополітичного розвитку, а й в обранні геостратегічного вектора суспільного поступу України [13, с. 3].

Друга тенденція пов’язана з діяльністю опозиції, її прагненням домогтися перерозподілу владних повноважень, пропозиціями щодо формування більшості в парламенті. Саме конкурентність між різними політичними силами, на думку В. Нестеровича, додає динамізму на виборах і є чинником, що сприяє оновленню влади. Ніщо так не дисциплінує виборну особу, як вибори, які наближаються і які можна програти іншому кандидатові через невиконані передвиборчі обіцянки. Тому рівноправна участь опозиції у виборах, з одного боку, є важливим чинником, що стимулює діяльність чинної влади, яка через наближення чергових виборів стає чутливою до потреб й інтересів виборців, а з іншого – сприяє появі нових обличь у владних колах [14, с. 75].

Третя тенденція (має негативний характер) виражається у, так би мовити, прагненні низки політичних партій лобіювати корпоративні інтереси апарату державного управління, а також різних підприємницьких і кримінальних структур (так званий лобістський корпоративізм [15]). Ключовими рисами лобістського корпоративізму є те, що, по-перше, корпоративістські організації монопольні за суттю, оскільки джерелом їх стану є держава. Держава укладає з групою угоду, отримуючи, в обмін на надані пільги, лояльність і гарантію підтримки державних рішень. По-друге, корпоративістські організації є носіями і функцій управління, і функцій представництва. По-третє, у теорії

лобістського корпоративізму держава розглядається як головний інструмент виявлення інтересів й об'єднання навколо них важливих суспільних груп. Держава надає ідеологічно надійній групі монополію у представництві [16, с. 27]. Із цього приводу варто погодитися з висловлюванням відомого вітчизняного вченого М. Козюбри, що держава має розглядатися «як правова форма організації суспільства, тобто як публічно-правовий інститут», «під кутом зору взаємодії з правом», «взаємовпливу один на одного» [17, с. 109]. Транслюючи це висловлення на діяльність політичних партій, наведемо думку О. Коцюруби, яка слушно наголошує, що «межі впливу держави на свободу об'єднання та діяльності політичних партій детерміновані межами свободи об'єднань, змістом та призначенням цього права» [18, с. 21].

Утім, незважаючи на деякі негативні прояви діяльності політичних партій, вони все ж таки є реальним показником становлення громадянського суспільства в Україні, виконуючи роль посередника між громадянським суспільством та органами державної влади (державою). Зокрема, вони покликані формулювати, обґрунтовувати й доводити до державної влади вимоги соціальних груп і спільнот, тим самим підтримуючи зв'язок між суспільством і державою. Із цього приводу можна навести думку вітчизняних дослідників, які зазначають, що «важливим чинником, інституційною основою громадянського суспільства виступає так званий "третій сектор", який являє собою сукупність громадських організацій, побудованих на певній системі сталих принципів, традицій та правових норм самоорганізації громадян щодо регулювання суспільних відносин у відповідності з їхніми інтересами. Особливість цієї системи полягає в тому, що вона розкриває спосіб створення й функціонування незалежних від держави та комерційних структур об'єднань громадян, здатних захищати свої інтереси як один перед одним, так і перед самою державою та бізнесом» [19, с. 11]. Водночас, як зазначає Дж. Кін, «народження та відродження громадянського суспільства завжди пов'язано з небезпеками. Воно дарує свободу деспотам та демократам рівною мірою… Незріле громадянське суспільство може перетворитись на поле битви, на якому завдяки правам і свободам лисиці насолоджуються свободою полювання на курей» [20, с. 36–42]. Справді, політичні партії – це певні «механізми зв'язку» політичної сфери (політиків, державних структур) і громадських організацій. Окрім того, це механізм, який дає змогу різноманітним групам у суспільстві, тобто громадським організаціям, впливати на політиків, змушуючи їх діяти в інтересах цих груп.

Взагалі, без розвитку політичних партій не існує демократії. Як слушно зауважує В. Головань-ко, представницька демократія без партій неможлива. Але потрібно враховувати, що в більшості постсоціалістичних країн через специфіку становлення й функціонування багатопартійної системи хоча й існує чимало різноманітних партій (наприклад, на початку нинішнього століття в Сербії з населенням усього 7,5 млн осіб було зареєстровано 326 партій, у Польщі – близько 130, у Словаччині – 111), проте вони досить слабко сприяють розвитку громадянського суспільства, а інколи й протидіють йому. Адже дуже часто вони мають елітний, поверховий характер, у них відсутні низові партійні організації, які своїми коренями сягали б глибини суспільства. Деякі партії є вождистськими, захищають інтереси лише певних кланів [21, с. 87].

За результатами дослідження іноземних учених, громадянська активність справді є важливим елементом у розбудові демократичного суспільства. Громадянське суспільство виступає як контрбаланс владі, забезпечуючи громадянам можливість контролювати діяльність політичних еліт. На думку дослідників, сучасні демократичні процеси неможливі без активної участі громадськості у формуванні політичного порядку денного [22]. Що важливо, активні громадяни не лише беруть участь у виборах, а й контролюють виконання обіцянок політичних лідерів, обговорюють рішення, які ухвалює влада, та сприяють розв'язанню соціальних, економічних і політичних проблем. Завдяки громадській активності формується культура політичної участі, що є важливим компонентом демократичного розвитку (український народ часто вдається до протестів (як форми прямої громадської активності), аби висловити свою незгоду з урядовою політикою чи для захисту своїх прав, наприклад: Революція на граніті (1990), Помаранчева революція (2004), Революція гідності (2013–2014)) [23, с. 90]. Згідно з дослідженням Фонду «Демократичні ініціативи», після Революції гідності рівень активної участі громадян у волонтерських рухах, протестних акціях і громадських організаціях значно зріс [24]. Отже, діяльність політичних партій створює необхідну для плюралістичної демократії конкуренцію між політичними силами, політичними лідерами, програмами, платформами, відтак на цій основі будують стратегію розвитку України.

З іншого боку, як переконує І. Кресіна, нерозвиненість громадянського суспільства є однією з умов існування тоталітарного й авторитарного режимів. Взаємовідносини держави і громадських організацій ґрунтуються на низці фундаментальних принципів. Головним серед них є принцип субсидіарності, суть якого полягає в переході низки функцій держави на рівень громадських інститутів. Державні органи при реалізації передусім соціальних програм мають створювати свої заклади лише у випадку, коли в цій сфері відсутні громадські структури. Другим дуже важливим принципом

є принцип солідарності, відповідно до якого держава і «вільні носії допомоги» – недержавні організації та громадяни, мають діяти солідарно. Важливими є також принцип соціальної відповідальності громадських організацій та принцип самодопомоги [25, с. 27, 28]. Окрім того, партії виступають головними організаторами й дійовими особами всіх виборчих кампаній. У державних органах сучасних демократичних суспільств партійний вплив здійснюється через депутатів, фракції, лідерів партій, обраних на державні посади. Політичні партії, які здобули перемогу на виборах або зуміли провести до законодавчих органів своїх представників, отримують можливість законотворчої діяльності, а також брати активну участь у доборі кадрів.

Опозиційні партії через критику державних органів, ініціювання протестних рухів або інших заходів намагаються розширити свою соціальну базу, посилити свій вплив на виборців. Адже будь-яка політична партія створюється й функціонує для захоплення, утримання й використання політичної влади. Відповідно метою існування будь-якої політичної партії є участь у виборах. Використовувані стратегії (короткочасна присутність у публічному просторі – зникнення – «відродження») допомагають їхнім керівникам / власникам уникати відповідальності (перед державою й суспільством) за діяльність поза строгими рамками закону [26, с. 188]. Так, у 2020 році – у рік місцевих виборів – функціонування партій-куматоїдів регіонального спрямування є одним із маркерів посилення боротьби за владу між групами регіональних еліт. А це вкотре підтверджує необхідність перегляду Закону «Про політичні партії в Україні» та посилення відповідальності держави за його дотримання, а також посилення контролю суспільства за партіями –пристосуванцями до політичної дійсності в Україні [26, с. 189]. Отже, вибори як основний інструмент демократії в її технологічному, а не ціннісному розумінні забезпечують легітимність влади.

Загалом можна говорити про наявність єдиного і досить чіткого загальноєвропейського підходу до питання про те, яким має бути реагування на спроби окремих політичних партій поставити під загрозу найвищі конституційні цінності в демократичному суспільстві. Із цього приводу Європейський суд з прав людини виробив розгалужену систему прецедентів, відповідно до яких допускається, щоправда, виключно для захисту демократії [27][1], можливість заборони політичних партій. Однак державам дозволяється використовувати такі радикальні й рішучі заходи лише в екстрених ситуаціях. Окрім того, як свідчить досвід багатьох європейських країн, придушення вільної конкуренції в політичному просторі може призвести до несприятливих для демократії наслідків. Із цього приводу іноземні дослідники зазначають, що «політичні еліти визначають курс національного розвитку та впливають на трансформаційні процеси, зокрема й на етапи демократизації, тобто політичні еліти або сприяють змінам, або чинять їм опір, без відповідальної еліти розвиток демократії значно уповільнюється» [28]. У сучасних демократіях підвищення електоральної активності багато в чому пов'язано з діяльністю політичних партій, адже однією з головних їхніх функцій, як ми вже зазначали вище, є забезпечення взаємозв'язку між громадянським суспільством і державою.

На нашу думку, з огляду на сучасні кардинальні зміни світопорядку, воєнні виклики й загрози (зокрема, з боку РФ), нинішня політична дійсність обов'язково зміниться. І варто погодитися з твердженням відомого французького філософа Бруно Латура, що «усі нині функціонуючі партії вже зникли, оскільки світ, інтереси якого вони представляли, теж уже зник» [29]. Як акцентує О. Бориславська, «саме демократія стала однією із фундаментальних опор у будівлі повоєнного світу, однією із базових ідей, навколо яких держави об'єднувались у міжнародні організації» [30]. Не випадково громадяни, виявляючи прихильність до основних демократичних цінностей, зокрема свободи слова, виборності органів влади, вельми скептично ставляться до ідеї багатопартійності.

Щоб змінити цю негативну тенденцію, політичним партіям потрібно висловлювати інтереси більшості соціальних верств суспільства, бути надійним посередником між громадянським суспільством і владою. При цьому, як наголошує О. Коцюруба, основою взаємовідносин держави і політичних партій є фундаментальне право на свободу об'єднання в політичні партії, на повазі до якого має ґрунтуватися вплив держави на створення та діяльність політичних партій у конституційній демократії [31, с. 202]. Підкреслимо, що в деяких випадках політичні партії або безпосередньо ініціюють становлення й діяльність громадських об'єднань, або активно їм сприяють. Так, на думку В. Венгера, у демократичному суспільстві політичні партії повинні мати інструменти висловлення своєї політичної позиції, навіть якщо їхні представники не входять до складу органів публічної влади. До переліку таких інструментів варто зарахувати можливість проведення партійних політичних публічних заходів, підготовку й подання політичних заяв і документів, проведення мирних зібрань, участь у здійсненні громадського контролю за діяльністю публічної влади тощо. Важливо, щоб така діяльність мала належні правові підстави, а її учасники щонайменше не зазнавали неправомірного

[1] Принагідно зазначимо, що Європейський суд з прав людини в одному зі своїх «класичних» рішень зазначив, що «політичні партії є формою об'єднання, що потрібне для належного функціонування демократії» (див.: [27]).

тиску, переслідувань чи інших незаконних обмежень [32, с. 311]. За допомогою груп інтересів політичні партії намагаються: створювати коаліції й переростати в партії мульти-інтересів; розширити кількість своїх прихильників; структурувати своїх членів і прихильників за якимись особливими інтересами; створювати фонди фінансової підтримки політичної партії; організовувати і проводити науково-дослідні роботи; пропагувати партійні ідеї через формально непартійні структури. Також важливим напрямом діяльності політичних партій є розробка ними програми розвитку Української держави, розв'язання найактуальніших політичних і соціально-економічних проблем, з якими стикається українське суспільство на всіх етапах його розвитку.

Висновки. Отже, вищеозначений аналіз дозволив підкреслити, що вибори й політичні партії є основними інструментами демократії на сучасному етапі розвитку України як конституційної держави. При цьому основними умовами розвитку громадянського суспільства є закріплення на законодавчому рівні гарантій плюралізму й надання народу України можливості соціального самовираження, політичного, економічного і правового конкурування з державою. Утім, роль громадянського суспільства як основного партнера Української держави пов'язана з підвищенням вимог до якості елітарних груп, що його представляють, удосконаленням механізмів демократії.

За останні роки в Україні вже сформувалися функціонуючі демократичні процедури, що забезпечують реальну взаємодію політичних об'єднань з органами державної влади за багатьма напрямами. Це насамперед спільна участь у таких процесах, як розроблення економічних і соціальних програм розвитку громадянського суспільства; формування органів державної влади і місцевого самоврядування, зокрема шляхом виборчого процесу; ухвалення політичних й управлінських рішень; нормотворчості; законодавчої діяльності; вирішення питань суспільного значення тощо. І насамкінець зазначимо, що, незважаючи на труднощі політичного й економічного реформування українського суспільства, на триваючу війну з боку РФ, в Україні формується система взаємодії політичних партій, громадянського суспільства з державною владою. Їхня взаємодія набуває певних форм, яким властиві демократичні характеристики. При цьому варто визнати, що повномасштабна військова російська агресія не залишає сумнівів, що на українську політичну систему чекає масштабне реформування. У післявоєнний період можуть ухвалюватися певні рішення, які будуть виправдані загальною ідеєю відновлення нормального функціонування демократичних інституцій в Україні. Але пріоритетним є оцінення відповідності цих рішень Конституції України та міжнародним стандартам. Саме тому роль політичних партій у демократичному процесі великою мірою залежать від того, наскільки ефективною є їхня політична діяльність та чи відповідає програма їхнього розвитку очікуванням сучасного суспільства. За таких умов надзвичайно важливим є правовий статус політичних партій, ступінь їхнього впливу та місце в системі державних і громадських інституцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Скрипнюк О.В. Верховенство права як правова і політична цінність. Замість передмови. *Альманах права*. 2024. Вип. 15. С. 13–17.
2. Роль політичних партій у суспільному розвитку. *Південне міжрегіональне управління Міністерства юстиції (м. Одеса): вебсайт*. 2023. 17 листоп. URL: https://www.just-dnipro.gov.ua/?view=viewnews&page_id=4913 (дата звернення: 25.03.2025).
3. Теорія політичних партій і партійних систем : навч. посіб. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 325 с.
4. Democracy in developing countries. Vol. 3. Asia / L. Diamond, J. Linz, S. Lipset (eds). Boulder CO: Lynne Rienner, 1989.
5. Clapham C. Democratisation in Africa: Obstacles and prospects. *Third World Quarterly*. 1993. Vol. 14. P. 423–438.
6. Linz J., Stepan A. Towards consolidated democracies. *Diamond L.* Consolidating the Third Wave democracies. Baltimore, MD: Johns Hopkins, University Press, 1997.
7. Lipset S. The indispensability of parties. *Journal of Democracy*. 2000. Vol. 11 (1). P. 48–55.
8. Dix R.H. Democratization and the institutionalization of Latin American political parties. *Comparative Political Studies*. 1992. Vol. 24. P. 488–511.
9. Scully T., Mainwaring S. Building democratic institutions: Party systems in Latin America. Stanford, CA: Stanford University Press, 1995.
10. Коваленко А.А. Взаємозв'язок між інституціоналізацією політичних партій та демократичною консолідацією. *Конституційний полілог. 20 років Конституції України: суспільство і влада в конституційному процесі*: збірка тез міжнар. наук.-практ. конф. Київ: ВАІТЕ, 2016. С. 177–182.
11. Sigmund Neuman. Modern Political Parties: Approaches to Comparative Politics. Chicago: The University of Chicago Press, 1956. 460 p.

12. Подорожна Т., Овчаренко О. Національна безпека та конституційний правопорядок як чинники забезпечення прав людини. *Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції:* зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 черв. 2019 р.). Київ: ВАІТЕ, 2019. С. 232–240. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/prava_lyudyny_i_nac._bezpeka_0_0.pdf (дата звернення: 25.03.2025).
13. Ямельницький О.Я. Політична мобілізація як чинник активізації політичної участі в Україні: дис. … канд. політ. наук. Львів, 2015. 240 с. URL: https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/dis_yamelnytskuj.pdf (дата звернення: 25.03.2025).
14. Нестерович В.Ф. Конституційний статус опозиції та види її участі у виборах. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2 (115). С. 75–85. URL: https://lawscience.com.ua/web/uploads/pdf/SJNAIA_2020_25(2)_75-85.pdf (дата звернення: 25.03.2025).
15. Benoit D. The Best-Kept Secret: Women Corporate Lobbyists, Policy, & Power in the United States. New Brunswick NJ : Rutgers University Press. 2007. 182 p.
16. Євценко Р.І. Інституалізація лобізму в процесах врегулювання політичних конфліктів: дис. … д-ра філос.: 052. Одеса, 2023. 297 с. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/20942/1/Yevtsenko%20R.%20I..pdf (дата звернення: 25.03.2025).
17. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: ВАІТЕ, 2015. 392 с.
18. Коцюруба О. Посилення впливу держави на політичні партії: вимушений захист чи згортання демократії? *Український часопис конституційного права*. 2024. № 1. С. 15–31. URL: https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2024-1/pdfs/2-olha-kotsiuruba-posylennia-vplyvu-derzhavy-politychni-partii-vymushenyi-zakhyst-chy-zghortannia.pdf (дата звернення: 25.03.2025).
19. Третій сектор в Україні: проблеми становлення / М.Ф. Шевченко (кер. авт. кол.), В.А. Головенько, Ю.М. Галустян та ін. Київ: Укр. ін-т соц. досліджень, 2001. 173 с.
20. Кін Дж. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення / пер. з англ. О. Гриценко. Київ: К. І. С., 2000. 191 с.
21. Головенько В.А. Громадянське суспільство як важливий чинник політичних та економічних процесів в Україні. *Український соціум*. 2006. № 5 (16). С. 80–93. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2006/10/80-93__no-5__vol-16__2006__UKR.pdf (дата звернення: 25.03.2025).
22. Mazepus H., Dimitrova A. Civil society and external actors: how linkages with the EU and Russia interact with socio-political orders in Belarus and Ukraine. *East European Politics*. 2021. Vol. 37. P. 43–64. DOI: https://doi. org/10.1080/21599165.2021.1873780 (viewed on 25.03.2025).
23. Назарчук О.М. Взаємодія політичних еліт і громадянського суспільства в системі викликів та перспектив для України. *Актуальні проблеми політики*. 2024. Вип. 74. С. 88–95. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/74_2024/14.pdf (дата звернення: 25.03.2025).
24. Резнік О. Залученість українців до волонтерської діяльності під час повномасштабної війни. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва: вебсайт*. 2023. 26 квіт. URL: https://dif.org.ua/article/oleksandr-reznik-zaluchenist-ukraintsiv-do-volonterskoi-diyalnosti-pid-chas-povnomasshtabnoi-viyni (дата звернення: 25.03.2025).
25. Кресіна І.О. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні. *Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії:* матер. методолог. семінару / відп. ред.: В.В. Цвєтков, І.О. Кресіна ; упоряд. Є.В. Перегуда. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. 84 с.
26. Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні: монографія / авт. кол.: Г.І. Зеленько (кер., наук. ред.), Т.А. Бевз, С.Г. Брехаря, М.С. Кармазіна та ін. Київ: ІПіЕнД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2021. 416 с.
27. Case of United communist party of Turkey and others v. Turkey (133/1996/752/951), ECHR 30 January 1998, § 25. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58128 (viewed on 25.03.2025).
28. Baxter M., Lee J., Odai M., Scaramuzzino R. The Paradox of Elites in Civil Society: A Comparative Study on Civil Society Leaders' Satisfaction with Democracy in the UK and Sweden. *International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*. 2024. Vol. 4. DOI:10.1007/s11266-024-00669-0 (viewed on 25.03.2025).
29. Bruno Latour: «Face à la crise écologique, nous avons fait exactement ce qu'il ne faut pas faire». *Liberation*. 13 mai 2020. URL: https://www.liberation.fr/debats/2020/05/13/face-a-la-crise-ecologique-nous-avons-fait-exactement-ce-qu-il-ne-faut-pas-faire_1788277/ (viewed on 25.03.2025).
30. Бориславська О. Демократія в умовах війни та загроз національній безпеці. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 2. С. 9–10. URL: https://www.constjournal.com/wp-

content/uploads/issues/2017-2/pdfs/1-olena-boryslavska-demokratiia-umovakh-viiny-zahroz-natsionalnii-bezpetsi.pdf (дата звернення: 25.03.2025).
31. Коцюруба О.О. Вплив держави на створення та діяльність політичних партій (конституційно-правовий аспект): дис. … д-ра філос.: 081 Право. Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка. 2025. 266 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/05/diss_Kotsiuruba.pdf (дата звернення: 25.03.2025).
32. Венгер В.М., Мелешевич А.А. Політичні партії: конституційні засади функціонування. Конституційне право: підручник / [В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич та ін.; за заг. ред. М.І. Козюбри]. Київ: ВАІТЕ, 2021. С. 307–317.

РОЗДІЛ ІІ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.4:342.7(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.11

Присвячується світлій пам'яті
Юрія Сергійовича Шемшученка

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ В УМОВАХ ЕКОЛОГІЧНИХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ ТА РОЛЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Батанов О.В.,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
провідний науковий співробітник відділу
конституційного права та місцевого самоврядування
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-0239-4539

Батанов О. В. Конституціоналізм в умовах екологічних викликів сучасності та роль конституційного права у забезпеченні екологічної безпеки.

У статті досліджуються актуальні проблеми конституційного права та конституціоналізму в аспекті екологічних викликів сучасності. Зазначається, що серед фундаментальних конституційних цінностей на сучасному етапі розвитку людства вагоме місце займають здорове та екологічно збалансоване середовище й екологічна безпека. Стверджується, що особливе значення в умовах сьогодення набуває проблематика екології, становлення екологічного конституціоналізму та функціонування екологічної держави. На глобальному рівні відповідна проблематика загострилася у зв'язку з різким загостренням питань охорони довкілля, глобальними екологічними катастрофами (наприклад, катастрофа на ЧАЕС), які поставили під загрозу саме існування людства. Під впливом цього сучасні конституції більшості країн останнім часом стали закріплювати загальні принципи екологічної політики.

Враховуючи, що проблематика екологічної безпеки в Україні в силу об'єктивних причин піднесена на конституційний рівень, відповідні процеси її забезпечення значною мірою пов'язані із функціонуванням основ конституційного ладу та становленням конституціоналізму. Одними з найбільш руйнівних чинників, що впливають на екологічну безпеку, ставлячи під загрозу здоров'я людей, біорізноманіття та виживання глобальної екосистеми є війни та збройні конфлікти. Для України проблема екологічної безпеки особливо актуалізувалася в умовах російсько-української війни.

У статті аналізується зарубіжний досвід конституційної регламентації екологічних прав людини, захисту довкілля та екологічної безпеки. На цій основі робиться висновок, що по-перше, охорона природи та екологічна безпека входять в число найбільш гострих соціальних проблем і є одними з найважливіших загальнодержавних завдань. По-друге, діяльність щодо охорони природи в рамках своєї компетенції здійснюють усі ланки конституційного механізму держави і її органів. По-третє, втілення конституційних принципів забезпечує цілеспрямованість екологічних функцій на вирішення завдань, які стоять перед державою у сфері екологічної безпеки та раціонального використання природних ресурсів.

Ключові слова: конституційні цінності, конституціоналізм, конституційний лад, конституційна безпека, екологічний конституціоналізм, екологічні права людини, екологічна держава, екологічна безпека, забезпечення екологічної безпеки.

Batanov O.V. Constitutionalism in the context of environmental challenges of the present and the role of constitutional law in ensuring environmental safety.

The article examines topical issues of constitutional law and constitutionalism in the context of environmental challenges of our time. It is noted that a healthy and ecologically balanced environment

and environmental safety are among the fundamental constitutional values at the present stage of human development. It is argued that the issues of ecology, establishment of ecological constitutionalism and functioning of the ecological state are of particular importance in today's conditions. At the global level, the relevant issues have become more acute due to the sharp aggravation of environmental issues and global environmental disasters (e.g., the Chornobyl disaster) which have threatened the very existence of humanity. As a result, modern constitutions in most countries have recently begun to enshrine general principles of environmental policy.

Given that the issue of environmental security in Ukraine has been elevated to the constitutional level for objective reasons, the relevant processes of ensuring it are largely related to the functioning of the foundations of the constitutional order and the establishment of constitutionalism. Wars and armed conflicts are among the most destructive factors affecting environmental security, threatening human health, biodiversity and the survival of the global ecosystem. For Ukraine, the problem of environmental security has become particularly acute in the context of the Russian-Ukrainian war.

The article analyses the foreign experience of constitutional regulation of environmental human rights, environmental protection and environmental safety. On this basis, it is concluded that, firstly, nature protection and environmental safety are among the most acute social problems and are among the most important national tasks. Secondly, all parts of the constitutional mechanism of the State and its bodies are responsible for nature protection within their competence. Thirdly, the implementation of constitutional principles ensures that environmental functions are focused on solving the tasks facing the State in the field of environmental safety and rational use of natural resources.

Key words: constitutional values, constitutionalism, constitutional order, constitutional security, environmental constitutionalism, environmental human rights, ecological state, environmental safety, ensuring environmental safety.

Постановка питання. До однієї з абсолютних цінностей конституційного рівня належить конституціоналізм – сукупність принципів, порядок діяльності та механізми, які традиційно використовуються з метою обмеження державної влади. Наскільки Конституція може обмежити державну владу та гарантувати конституційні права та свободи залежить, значною мірою, від нашої віри у механізм конституційного регулювання та від активних дій органів державної влади та місцевого самоврядування щодо реалізації її положень. Власне, віра у те, що конституційні норми, принципи та цінності здатні юридично обмежити державну владу та унеможливити її свавільне здійснення, що втілена у відповідній науковій теорії та відповідній політичній та юридичній практиці, і має назву доктрини конституціоналізму.

У широкому розумінні це явище охоплює теорію конституції, історію та практику конституційного розвитку тієї чи іншої країни, групи країн, світової спільноти у цілому. У вузькому розумінні під конституціоналізмом розуміється система ідей і знань про фундаментальні цінності демократії: їх склад, форми вираження, методи і ступінь реалізації, сукупність логічних уявлень про такий устрій держави і суспільства, який відповідає загально визнаним началам демократичного розвитку, при цьому правовий аспект характеристики конституціоналізму пов'язаний з юридичним закріпленням основних його ідей у конституції. Тобто по суті конституціоналізм це система уявлень про загальнодемократичні, загальноцивілізаційні політико-правові цінності державно організованого суспільства.

Серед цих цінностей в умовах сучасних викликів вагоме місце займають здорове та екологічно збалансоване середовище й екологічна безпека. Адже адекватне осмислення правових, політичних, економічних, соціально-культурних змін у сучасному глобалізованому Світі та тих тенденцій, під впливом яких вони відбуваються (наприклад, антропологізація, інтернаціоналізація, біологізація, цифровізація, мілітаризація та ін.), а також ефективні та результативні дослідження нових реалій в житті суспільства та держави, вимагають серйозної перебудови системи теоретичних поглядів, подекуди кардинального перегляду філософських засад та методів наукового пізнання багатьох інститутів права, юридичних явищ та процесів, у тому числі й у сфері конституційного права та сучасного конституціоналізму в цілому та такого його виду, як екологічний конституціоналізм [1-2], іманентною інституціональною та функціональною складовою системи якого є екологічна безпека.

Огляд наукових джерел. У науковому дискурсі проблематика екологічної безпеки та розвитку права в умовах екологічних викликів сучасності розкривалася з точки зору формування права екологічної безпеки [3] та правового забезпечення екологічної безпеки у сфері спеціального природокористування [4], у контексті її розуміння як: складової системи національної безпеки [5], правового забезпечення в процесі господарської діяльності [6], предмету політики міжнародного співробітництва [7], напрямку здійснення екологічної функції держави [8] тощо. У цьому плані вагомий

внесок у формування доктрини правового забезпечення екологічної безпеки внесли ВМ. Адам, В.О. Антонов, Н.В. Барбашова, А.С. Євстігнєєв, Ю.А. Краснова, В.А. Ліпкан, Н.Р. Малишева та ін.

Втім, найбільшій внесок у формування вітчизняної доктрини екологічного права та концептуальних засад конституційного забезпечення екологічної безпеки зробив академік НАН України, доктор юридичних наук, професор Юрій Сергійович Шемшученко (14.XII.1935 – 01.III.2025 рр.), світлій пам'яті якого присвячується ця стаття.

Мета статті: дослідження теоретичних та праксеологічних проблем розвитку конституціоналізму в умовах екологічних викликів сучасності та визначення функціональної ролі конституційного права у забезпеченні екологічної безпеки.

Виклад матеріалу дослідження. Однією з тенденцій сучасного Світу, що глобалізується, є інвайронменталізм або енвайронменталізм, (англ. environmentalism від англ. environment – довкілля, природа) – організований екологічний рух зацікавлених громадян та державних органів, спрямований на захист та покращення стану довкілля, що поширився в XX столітті в європейських країнах. Причиною тому є те, що у сучасному Світі проблеми екології з об'єктивних причин набувають дедалі більшої ваги, а необхідність оперативного реагування на виклики екологічній безпеці постає вкрай непростим завданням чи не для кожної з держав.

Щодо України, то її діяльність у зазначеному напрямку головним чином мотиваційно зумовлена потребою виконання державою як її головного обов'язку щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини, у т. ч. і права на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, так і обов'язку щодо забезпечення екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги на власній території. Конституція України [9] проголошує, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.

Оскільки проблематика екологічної безпеки в Україні в силу об'єктивних причин піднесена на конституційний рівень, відповідні процеси її забезпечення значною мірою пов'язані із функціонуванням основ конституційного ладу та становленням конституціоналізму. У цьому контексті важливе методологічне значення має позиція А.Р. Крусян, яка доводить, що «система конституціоналізму має таку властивість, як сучасність, тобто науково-практична парадигма цього політико-правового явища має враховувати сучасний стан і тенденції розвитку суспільства та держави». На її думку, конституціоналізм є «універсальним носієм теоретичної енергії сучасного конституційного права та прогресивним вектором сучасної конституційної практики», а «властивість «сучасності» українського конституціоналізму зумовлює актуальність дослідження тенденцій його розвитку в умовах глобалізації». При цьому, зазначає А.Р. Крусян, «глобалізація та глобалізм належать до тих концептів, які, з одного боку, постійно застосовуються при характеристиці найбільш суттєвих процесів розвитку сучасного соціуму, зазвичай у контексті його загальної уніфікації та трансформації у різних соціальних сферах, а з другого – не мають свого єдиного, уніфікованого визначення, незважаючи на достатню кількість наукових розробок з цієї проблематики. Системний аналіз дефініцій глобалізації надає підстави резюмувати, що за своєю сутністю та основним змістом глобалізація – багатофакторне явище, яке має різносторонню соціальну природу та виявляється у синергетичному процесі (процесах) світової уніфікації в економічній, інформаційній, комунікативній, політичній, правовій, культурній та ін. сферах сучасної цивілізації» [10, с. 127-128].

Слід констатувати, що в сучасному світі стрімко підвищується статус конституційного права не лише як фундаменту усієї правової системи суверенних держав, а й в контексті формування глобального конституціоналізму. Конституційно-правова матерія розширюється та об'єкти конституційно-правового регулювання ускладнюються у зв'язку з тенденціями політологізації, економізації, соціологізації, екологізації й інформатизації конституційного права.

Особливо відчутною є гуманізація та біологізація конституційного права, обумовлена зростанням впливу загальногуманітарних цінностей людства на конституційне право, перенесенням центру тяжіння на забезпечення природних прав людини, проголошенням їх найвищою цінністю, визнанням їх невідчужуваності та непорушності, неможливості скасування, звуження змісту й обсягу тощо. Одночасно, біологізація конституційної матерії має прояв у функціонуванні сучасної держави щодо обмеження негативних наслідків науково-технічного прогресу, особливо у таких нових галузях, як генетика, медична біологія. По суті формується новий науковий напрям – біоетика, пов'язана з трансплантацією органів людини, зміною статі, штучним запліднення, проблемами абортів та евтаназії. Ці явища не можуть залишатися осторонь контролюючого та регламентуючого (у тому числі й на конституційному рівні) державного втручання у дану галузь.

Вплив на найбільш глибинні структури людської організації з боку біомедицини, втручання біомедичних технологій у геном людини, репродуктивні функції, психіку і процеси вмирання людини,

біологічне копіювання шляхом маніпуляцій з генами (клонування), створення так званих трансгенних тварин за допомогою вживляння їм людських генів та інші фантастичні досягнення науки можуть мати непередбачувані наслідки для переродження людини і навколишнього середовища.

У зв'язку з цим, особливе значення в умовах сьогодення набуває проблематика екології, становлення екологічного конституціоналізму та функціонування екологічної держави.

На глобальному рівні відповідна проблематика загострилася у зв'язку з різким загостренням питань охорони довкілля, глобальними екологічними катастрофами (наприклад, катастрофа на ЧАЕС), які поставили під загрозу саме існування людства. Під впливом цього сучасні конституції більшості країн останнім часом стали закріплювати загальні принципи екологічної політики. Це привело до «проникнення» у конституційну матерію великого масиву природоохоронних норм, що свідчить про перманентну тенденцію екологізації конституційного права.

Одними з найбільш руйнівних чинників, що впливають на екологічну безпеку, ставлячи під загрозу здоров'я людей, біорізноманіття та виживання глобальної екосистеми є війни та збройні конфлікти. Воєнні дії зазвичай супроводжуються негативними екологічними наслідками, такими як забруднення повітря, ґрунту і води токсичними хімічними речовинами, руйнування природних ландшафтів і деградація ґрунтів унаслідок бомбардувань, обстрілів, мінування територій, значне скорочення лісових масивів тощо. Крім того, знищення промислових об'єктів, нафтових резервуарів, гідроелектростанцій, загрози для АЕС створюють надзвичайні екологічні ризики, які впливають на локальну і глобальну безпеку. Особливу загрозу становить використання хімічної, біологічної та ядерної зброї, яка здатна завдати непоправної шкоди довкіллю на десятиліття чи навіть на століття. Наслідки цих дій можуть не лише спричиняти локальні катастрофи, а й створювати глобальні екологічні проблеми, такі як посилення кліматичних змін або порушення глобального балансу екосистем. Важливо, що під час збройних конфліктів критична інфраструктура (системи водопостачання, водовідведення, енергетичні мережі, системи управління відходами тощо) стає об'єктом нападів і зазнає прямого й непрямого руйнування. Це спричиняє довготривалі наслідки для здоров'я населення і життєздатності екосистем.

Проблеми екологічної безпеки під час воєн та збройних конфліктів потребують застосування комплексного підходу, який охоплює такі напрями:

– моніторинг і оцінка екологічних збитків – важливо створити ефективні системи моніторингу, які забезпечуватимуть вчасне виявлення та можливість оцінювання завданої шкоди;

– розроблення міжнародних стандартів і механізмів захисту довкілля під час конфліктів – це передбачає посилення ролі міжнародних організацій, наприклад ООН, в гарантуванні екологічної безпеки;

– реабілітація постраждалих територій – після завершення збройних конфліктів необхідно проводити заходи з очищення територій від забруднень, відновлення екосистем та забезпечення сталого розвитку;

– запобігання екологічним катастрофам – важливо створювати стратегії запобігання, які б враховували ризики екологічних катастроф у зонах потенційних конфліктів [11, с. 3-4].

Розгляду цих проблем було присвячено семінар ООН «Екологічна безпека під час воєн та збройних конфліктів» [12], який відбувся 6 листопада 2024 р. у Нью-Йорку. Його учасники констатували, що Україна як держава, що зазнала масштабної воєнної агресії, стикається з величезними викликами у сфері екологічної безпеки. Заміновані території, зруйновані інфраструктурні об'єкти, пожежі у природоохоронних зонах, забруднення водойм потребують негайних заходів з ліквідації наслідків.

Отже, екологічна безпека під час воєн та збройних конфліктів є надзвичайно важливим аспектом сучасної міжнародної політики та сталого розвитку. Збереження природи в умовах війни – це питання не лише екології, а й людської гідності, здоров'я та майбутнього всього людства. Саме тому, світова спільнота поступово замислюється над проблемами екологічної безпеки та необхідністю збереження довкілля. Так, на міжнародному рівні було прийнято ряд декларацій: Декларація Ріо про довкілля та розвиток 1992 р. [13], Конвенція про біологічне різноманіття ООН 1992 р. [14], Рамкова конвенція ООН про зміну клімату 1992 р. [15], Декларація етичних принципів щодо зміни клімату 2017 р. [16] та ін. У 1998 році приймається Кіотський протокол (додатковий документ до Рамкової конвенції ООН) зі змін клімату, відповідно до якого сторони прагнуть звести до мінімуму несприятливі наслідки кліматичних змін, вплив на міжнародну торгівлю та соціальні, екологічні та економічні наслідки [17].

Більшість сучасних конституцій закріплюють обов'язок зберігати природу та навколишнє середовище, дбайливо ставитися до природних багатств. Так, Конституція Литовської Республіки 1992 р. [18] встановлює, що держава дбає про охорону природного середовища, тваринного та рослинного світу, окремих природних об'єктів та місцевостей, які представляють особливу цін-

ність. У Конституції Португалії 1976 р. [19] закріплюється, що усі мають право жити у людському здоровому середовищі, в умовах екологічної рівноваги та зобов'язані захищати це середовище.

Саме тому екологічні загрози, які наразі набувають глобального масштабу, актуалізують необхідність зміни парадигми транснаціонального конституціоналізму з орієнтацією на інвайронментальний вектор розвитку або навіть виокремлення окремої сфери його розвитку – «транснаціонального еко-конституціоналізму». Так, у конституціях так званого «нового покоління», розроблених з урахуванням сучасних міжнародних стандартів конституційного будівництва за умови збереження національних традицій, особлива увага приділяється цільовим конституційним настановам інвайронментальної спрямованості, відповідно до яких планується будувати нову форму суспільного співіснування в гармонії з природою. Зокрема, у Конституції Еквадору 2008 р. [20], у ст. 14 визнається право населення на здорове та екологічно збалансоване середовище, яке гарантує стійкість та гідний спосіб життя, який вони називають «sumak kawsay». При цьому природа «Pacha Mama» (з мови кечуа – племені корінних індіанців Південної Америки означає Мати-Земля) вперше у світовій практиці конституційного регулювання отримує «умовну» конституційну правосуб'єктність і наділяється певними правами, такими як: право на повагу до свого існування, на підтримання та відновлення своїх життєвих циклів, структури, функцій та еволюційних процесів (ст. 71), на відновлення (ст. 72).

Також віддається пріоритет використанню екологічно чистих технологій та екологічно чистих та альтернативних джерел енергії. Встановлюється заборона на розробку, виробництво, право власності, маркетинг, імпорт, транспортування, зберігання та використання хімічної, біологічної та ядерної зброї, високотоксичних стійких органічних забруднювачів, агрохімікатів, заборонених у міжнародному масштабі, та експериментальних біологічних технологій і агентів та генетично модифікованих організмів, шкідливих для здоров'я людини або які загрожують продовольчому суверенітету або екосистемі (ст. 15).

У ст. 16 Конституції Республіки Гвінея (в ред. 2010 р.) проголошується, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та зобов'язаний його охороняти. Держава забезпечує охорону навколишнього природного середовища. У ст. 17 цієї Конституції закріплено, що транзит, імпорт, зберігання, захоронення токсичних або забруднюючих відходів і будь-яка угода, пов'язана з ними, є злочином проти нації [21].

У ст. 73 Конституції Кабо-Верде [22] проголошується, що всі мають право на здорове і екологічно збалансоване довкілля та зобов'язані захищати його та підвищувати його цінність. Зазначається, що з метою забезпечення права на гарантування довкілля органи державної влади зобов'язані: a) розробляти та впроваджувати відповідну політику просторового планування землекористування з метою захисту та збереження довкілля і сприяння раціональному використанню всіх природних ресурсів, забезпечуючи їхню здатність до відновлення та екологічну стабільність; b) сприяти екологічній освіті, повазі до екологічних цінностей, боротьбі з опустелюванням та наслідками посухи.

У Конституції Республіки Фіджі 2013 р. [23] закріплюється право на достатню кількість їжі та води (ст. 36); на житло та санітарію (ст. 35), при цьому на державу покладається обов'язок вжити розумних заходів у межах наявних ресурсів для досягнення поступової реалізації права кожної людини.

Отже, інвайронменталізація (екологізація) конституційного права передбачає необхідність оновлення конституційної доктрини та практики конституціоналізму в напрямку збереження навколишнього середовища, запровадження розвитку екологічних енергетичних ресурсів, розширення каталогу прав людини (право на питну воду, право на сонячне світло (інсоляцію), на безпечні харчові продукти тощо).

Так, забезпечення екологічної безпеки як право на здорове навколишнє середовище вже отримало відображення в сучасній системі прав людини. Дослідження свідчать, що нові глобальні процеси вимагають іншого рівня «екологізації прав» та їх зв'язку з ноосферною, коеволюційною і еколого-гуманістичною інтерпретацією «спільної людської домівки». У зв'язку з цим людина не повинна забувати про межі своєї «екологічної домівки», незворотні згубні наслідки того, якщо обмежені непоновлювальні ресурси будуть вичерпані і зруйнується процес самовідтворення біосфери.

Користуючись своїми правами і різноманітними інститутами конституційно-правового регулювання для задоволення різноманітних та зростаючих потреб, людина і людство в цілому повинні враховувати екологічні імперативи, співвідносити свою свободу з природно-екологічними обмеженнями.

У конституційному масиві має відображатися гармонія розвитку людини і навколишнього середовища. У цьому зацікавлена в першу чергу сама людина, стурбована своїм майбутнім. Тому конституційне право, усі права людини і найважливіше її право – право на життя – вже нині мають бути відображені у програмах стратегічної біологічної регуляції, стабілізацією навколишнього середовища, збереженням природних систем, екосистем, біосфери загалом.

Екологічні проблеми сучасності найбільш рельєфно знаходять своє вирішення в діяльності держави, основних напрямках і видах діяльності її органів. Так, у багатьох країнах існують спеціалізовані міністерства і відомства щодо контролю і регулюванню діяльності в галузі охорони довкілля, функціонує ціла система кодифікованих та інших законодавчих актів, що передбачають жорсткі міри юридичної відповідальності за порушення їх вимог. Поряд з вищими і місцевими органами державної влади контроль за точним і строгим дотриманням природоохоронного законодавства здійснюють і органи спеціалізованого екологічного нагляду.

У сучасну епоху проблеми охорони й раціонального використання природних багатств набули значного економічного, соціального і політичного значення. Вони стосуються інтересів усіх держав. Чим розумніше і раціональніше використовуватимуться багатства, тим більше успіхів досягатиме держава і суспільство в економічній, соціальній сфері. Лише екологічно «надійні» держави стають у XXI столітті найбільш привабливими політичними партнерами. Тому, невипадковою є реакція сучасної німецької науки на конституційну фіксацію того, що державна мета – охорона оточуючого середовища, а саме інкорпорацію у 1994 р. до тексту Основного закону Федеративної Республіки Німеччини [24] нової статті 20 а, за якою «держава, усвідомлюючи відповідальність за майбутні покоління, здійснює охорону природних основ життя у рамках конституційного ладу та у відповідності до закону та права за допомогою виконавчої влади та правосуддя». У науці поява такої конституційної новели втілена в ідею екологічної конституційної держави. З точки зору німецьких юристів, характеристика держави як екологічної є сумірною та тотожною таким її характеристикам, як соціальна, правова, демократична тощо.

Висновки. Резюмуючи зазначимо, що, по-перше, охорона природи та екологічна безпека входять в число найбільш гострих соціальних проблем і є одними з найважливіших загальнодержавних завдань. По-друге, діяльність щодо охорони природи в рамках своєї компетенції здійснюють усі ланки конституційного механізму держави і її органів. По-третє, втілення конституційних принципів забезпечує цілеспрямованість екологічних функцій на вирішення завдань, які стоять перед державою у сфері екологічної безпеки та раціонального використання природних ресурсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Потапчук Г.В. Екологічний конституціоналізм: теоретико-нормативні підходи до розуміння та становлення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2021. №2. С. 116–130.
2. Шумак І.О. Екологічний конституціоналізм як тенденція розвитку класичного конституціоналізму. *Юридичний журнал*. 2008. № 10 (76). С. 49-50.
3. Краснова Ю.А. Право екологічної безпеки в Україні: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 2018. 31 с.
4. Євстігнєєв А.С. Проблеми правового забезпечення екологічної безпеки у сфері спеціального природокористування в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2019. 32 с.
5. Ліпкан В.А. Національна безпека України: навчальний посібник. Київ : Кондор, 2008. 552 с.
6. Барбашова Н.В. Правове забезпечення екологічної безпеки в процесі господарської діяльності: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 1999. 18 с.
7. Махмуд А.А. Екологічна безпека як предмет політики міжнародного співробітництва: автореф. дис. … канд. політ. наук. Київ, 2000. 24 с.
8. Адам В.М. Екологічна функція держави: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2014. 20 с.
9. Конституція України. Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Крусян А.Р. Тенденції сучасного українського конституціоналізму в умовах глобалізації. *Альманах права.* Трансформація законодавства України в сучасних умовах. Випуск 14. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. С. 127–128. (всього С. 127–133).
11. Згуровський М.З. Екологічні наслідки збройних конфліктів у глобальному вимірі. *Вісник НАН України*. 2025. № 2. С. 3-15.
12. Environmental Security in War and Armed Conflict: UN Seminar, 06.11.2024, New York. *United Nations.* URL: https://webtv.un.org/en/asset/k17/k17k7fakgw.
13. Rio declaration on environment and development 1992. URL: https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1(vol.I).
14. Convention on Biological Diversity United Nations 1992. URL: https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf.
15. United nations framework convention on climate change 1992. URL: https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/pdf/conveng.pdf.

16. Declaration of Ethical Principles in relation to Climate Change (2017). URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260129.
17. Kyoto protocol to the united nations framework convention on climate change 1998. URL: https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf.
18. The Constitution of the Republic of Lithuania. https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/079fcad0cf8711ecb69ea7b9ba9d787b?jfwid=b454lz9dz.
19. Constitution of the Portuguese Republic. Seventh revision [2005]. URL: https://www.parlamento.pt/sites/EN/Parliament/Documents/Constitution7th.pdf.
20. Constitution of the republic of Ecuador Published in the Official Registe 20 October 2008. http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html.
21. Constitution of Guinea (Loi Fondamentale), 7 May 2010. URL: https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/14519.
22. Constituição da República de Cabo Verde (alterada até a Lei Constitucional n° 1/VII/2010 de 3 de maio de 2010). URL: https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/6160.
23. Constitution of the Republic of Fiji 06.09.2013. URL: https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/fj/fj013en.pdf.
24. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. *Bundesministerium der Justiz*. URL: http://www.gesetze-im-internet.de/gg/index.html.

УДК 342.2.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.12

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ І ПРАВА ЛЮДИНИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Берназюк І.М.,
доктор юридичних наук,
Заслужений юрист України,
професор кафедри «право»
Приватного вищого навчального закладу
«Європейський університет»
ORCID: 0000-0002-8460-2687
e-mail: bernazi@ukr.net

Берназюк І.М. Штучний інтелект і права людини: виклики для Європейської конвенції з прав людини.

Вказується, у сучасному світі технології штучного інтелекту перестали бути теоретичною концепцією і стали невід'ємною частиною повсякденності. Це суттєво трансформує суспільні процеси, державні механізми та міжособистісні взаємини. Штучний інтелект, безперечно, створює потужні можливості для вдосконалення управлінської діяльності, раціоналізації державних сервісів та стимулювання інноваційного розвитку. Водночас виникають значні загрози, що включають потенційні порушення приватності, дискримінаційні практики, непрозорість адміністративних рішень, надмірний нагляд та обмеження можливостей для оскарження рішень, прийнятих за допомогою таких технологій.

У статті висвітлено окремі питання зростаючого впливу технологій штучного інтелекту (ШІ) на права людини та визначення можливих напрямків удосконалення положень Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ) з метою підвищення ефективності механізмів захисту прав людини в нових суспільно-правових умовах. Автором досліджено виклики, що виникають у зв'язку із застосуванням технологій ШІ в контексті дотримання та захисту прав людини, гарантованих ЄКПЛ. У статті проаналізовано ключові аспекти взаємодії технологій ШІ з правами на приватність, забороною дискримінації, правом на справедливий судовий розгляд та свободою вираження поглядів.

Особливу увагу в статті приділено таким технологіям, як розпізнавання обличчя, предиктивна поліція, алгоритмічна модерація контенту та автоматизоване прийняття рішень. На підставі проведеного аналізу узагальнено релевантну практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), яка поступово адаптується до цифрових реалій, зберігаючи при цьому засадничі принципи ЄКПЛ. Обґрунтовано, що існуючі правові механізми, зокрема, й міжнародні є недостатньо ефективними в умовах існування нових ризиків, зумовлених автономністю, непрозорістю та потенційною упередженістю технологій ШІ. Підкреслено необхідність поєднання технічних стандартів із етичними вимогами та юридичними зобов'язаннями. У підсумку обґрунтовано потребу в гармонізації нормативного регулювання з урахуванням динаміки розвитку технологій ШІ та пріоритетності захисту прав людини. З цією метою розроблено конкретні пропозиції щодо внесення доповнень до окремих статей ЄКПЛ в аспекті удосконалення правових механізмів захисту прав людини в умовах масового застосування технологій ШІ.

Ключові слова: права людини, штучний інтелект, Європейська конвенція з прав людини, верховенство права, недопущення дискримінації, приватність, право на справедливий суд, автоматизоване ухвалення рішень, етичні принципи.

Bernaziuk I.M. Artificial Intelligence and Human Rights: Challenges for the European Convention on Human Rights.

It is indicated that in the modern world, artificial intelligence technologies have ceased to be a theoretical concept and have become an integral part of everyday life. This significantly transforms social processes, state mechanisms and interpersonal relationships. Artificial intelligence undoubtedly creates powerful opportunities for improving management activities, streamlining state services and stimulating innovative development. At the same time, significant threats arise, including potential privacy violations, discriminatory practices, opacity of administrative decisions, excessive surveillance and limited opportunities to appeal decisions made with the help of such technologies.

The article highlights some issues of the growing impact of artificial intelligence technologies on human rights and identifies possible directions for improving the provisions of the European Convention

on Human Rights in order to enhance the mechanism for protecting human rights in new socio-legal conditions. The author examines the challenges arising from the use of artificial intelligence technologies in the context of observing and protecting human rights guaranteed by the European Convention on Human Rights. The article analyzes key aspects of the interaction of artificial intelligence technologies with the rights to privacy, non-discrimination, the right to a fair trial and freedom of expression.

The article pays special attention to such technologies as facial recognition, predictive policing, algorithmic content moderation and automated decision-making. Based on the analysis, the author summarizes the relevant practice of the European Court of Human Rights, which is gradually adapting to digital realities, while preserving the fundamental principles of the Convention. It is substantiated that existing legal mechanisms, including international ones, are not sufficiently effective in the context of new risks caused by the autonomy, opacity, and potential bias of artificial intelligence technologies. The need to combine technical standards with ethical requirements and legal obligations is emphasized. As a result, the need for harmonization of regulatory and legal framework is substantiated, taking into account the dynamics of the development of artificial intelligence technologies and the priority of protecting human dignity and rights. To this end, the author has developed specific proposals for amendments to individual articles of the European Convention on Human Rights in terms of improving legal mechanisms for protecting human rights in the context of the widespread use of artificial intelligence technologies.

Key words: human rights, artificial intelligence, European Convention on Human Rights, rule of law, non-discrimination, privacy, fair trial, automated decision-making, ethical standards.

Постановка проблеми. В умовах сучасності технології ШІ вже не є лише науковою абстракцією — вони стали щоденною реальністю. Це змінює функціонування суспільства, держави та взаємодії між людьми. З одного боку, ШІ відкриває нові можливості для підвищення ефективності управлінських процесів, оптимізації державних послуг та розвитку інновацій, проте, з іншого – постають серйозні ризики, пов'язані з порушенням права на приватність, дискримінацією, непрозорістю прийняття управлінських рішень, непропорційним наглядом та скороченням можливостей для оскарження таких рішень.

Розкриття питання таких викликів набуває особливого значення в аспекті дії положень ЄКПЛ як основного міжнародного акта, що встановлює стандарти захисту прав людини в європейському просторі. Поява систем, які здатні самостійно приймати рішення або істотно впливати на їх ухвалення, вимагає ретельного переосмислення того, як традиційні правові принципи – справедливість, прозорість, неупередженість, відповідальність, можуть бути реалізовані в умовах цифрової епохи. Відтак, актуальність дослідження полягає у необхідності системного аналізу правових наслідків застосування ШІ з точки зору дотримання ЄКПЛ, а також у розробці відповідних підходів до нормативного регулювання, що забезпечуватимуть баланс між технологічним прогресом і фундаментальними правами людини.

Метою цієї статті є комплексне дослідження викликів, які може обумовлювати застосування технологій ШІ для системи захисту прав людини в межах ЄКПЛ, а також обґрунтування підходів до їх ефективного нормативного врегулювання. Для досягнення поставленої мети у статті поставлені такі завдання: 1) визначити основні поняття, пов'язані з технологіями ШІ та їх нормативно-правовим визначенням в аспекті ЄКПЛ; 2) провести аналіз основоположних прав людини, гарантованих ЄКПЛ, які зазнають впливу з огляду на використання технологій ШІ; 3) дослідити практику ЄСПЛ щодо застосування ЄКПЛ у справах, пов'язаних із технологіями, що дозволяє оцінити потенціал адаптації існуючих стандартів до цифрової епохи; 4) виявити основні прогалини та ризики у нормативному регулюванні ШІ, що можуть перешкоджати ефективному захисту прав людини; 5) сформулювати пропозиції щодо доповнення ЄКПЛ з метою удосконалення регулювання окремих прав людини.

Стан опрацювання проблематики. Проблемні аспекти впливу технологій ШІ на права людини та адаптацію механізму захисту прав людини до викликів повсюдної цифровізації були предметом дослідження багатьох науковців. Серед вчених, які присвятили свої дослідження вказаній проблематиці, можна виокремити таких, як Ю. Вишневська, Ю. Волкова, А. Гачкевич, Ю. Камардіна, С. Корнєєва, О. Котуха та ін. Також слід звернути увагу на окремі дослідження зарубіжних науковців, зокрема таких, як П. Беккерс, Х. Віртс, Р. Ксенидіс, Л. Стефані та ін. Деякі питання цієї проблематики вивчалися й автором цієї статті [1; 2].

Аналіз наявних наукових робіт у сфері впливу технологій ШІ на права людини показує, що більшість вчених одностайні в тому, що механізми захисту прав людини в умовах широкого впровадження технологій ШІ до сфери державного управління, а також інших галузей суспільних відносин, потребують переосмислення та удосконалення.

Зокрема, Ю. Коваленко та М. Войнов досліджували взаємозв'язок між ШІ, правами людини та національною безпекою, пропонуючи орієнтири та обмеження для використання ШІ в оборонній сфері, з урахуванням дотримання прав людини [3]. О.В. Турута та О.П. Турута обґрунтовували думку про те, що стрімкий розвиток технологій може негативно позначитись на правах людини, вбачаючи ризики для основних прав людини у неможливості передбачити наслідки застосування такої нової технології [4]. Так само А.Є. Шевченко, С.В. Кудін та О.І. Косілова, досліджуючи вплив технологій ШІ на реалізацію прав і свобод громадян в Україні, дійшли висновку, що такий вплив є особливо відчутним щодо права на приватність, свободу вираження поглядів та справедливий суд [5].

Деякі зарубіжні науковці, зокрема М. Хо-Дак також ставлять під сумнів ефективність існуючих на сьогодні підходів до регулювання використання технологій ШІ в європейських державах та пропонує стратегічні альянси для забезпечення прав людини в процесі стандартизації новітніх технологій [6]. Подібного підходу дотримуються Ю.Ф. Волкова та І.С. Пирога, які у своїй статті, присвяченій праву на використання технологій ШІ та пов'язаним з цим викликам і загрозам для людини, акцентують увагу на необхідності правового регулювання для забезпечення безпеки та прав людини [7].

В аспекті захисту права на приватність у процесі впровадження технологій ШІ необхідно звернути увагу на дослідження деяких зарубіжних науковців. Зокрема, Х. Віртс, Р. Ксенидіс та ін. проводили аналіз співвідношення концепцій алгоритмічної несправедливості з правовими нормами Європейського Союзу (ЄС) щодо недискримінації. Автори дійшли висновку про існування розбіжності між технічними метриками справедливості та юридичними стандартами [8]. Міжнародно-правовому регулюванню використання технологій ШІ та його відповідності стандартам прав людини, зокрема нової конвенції Ради Європи 2024 року та її впливу на національне законодавство України, присвячено наукову статтю Ю.В. Камардіної, С.О. Поляруш-Сафроненко та Ю.В. Вишневської [9]. Так само Л. Стефані та Ю. Разметаєва аналізували виклики, які технології ШІ створюють для основоположних прав людини в Європі, підкреслюючи при цьому необхідність формування цифрового правопорядку, що поєднує принципи верховенства права та європейські цінності [10].

Інші науковці, вивчали більш загальні питання впливу технологій ШІ на права людини. Наприклад, С. Кравчук на підставі аналізу такого впливу розробила загальні рекомендації для сталого впровадження відповідних технологій, зосереджуючи увагу на балансі між інноваціями та необхідністю захисту прав людини [11].

Деякі зарубіжні науковці присвятили свої дослідження використанню автоматизованих систем прийняття рішень у європейських державах та їхні потенційні ризики для прав людини, зокрема щодо права на приватність та недискримінацію [12].

В аспекті захисту прав людини у процесі використання технологій ШІ під час прийняття управлінських рішень А. Гачкевич пропонує запровадити в обіг таке поняття, як право на безпечний ШІ, зокрема шляхом аналізу етичних принципів, та вбачає, що результатом від впровадження цього права стане зведення до прийнятного мінімуму рівня ризиків при розробці та використанні систем ШІ [13].

Досить прогресивну думку висловив О.С. Котуха, зазначивши, що законодавець має приділити увагу нормативному регулюванню правового статусу системи ШІ, внести відповідні доповнення до Цивільного кодексу України в частині правового статусу ШІ та притягнення його до юридичної відповідальності [14, с. 25].

Своєю чергою С.Р. Корнєєва з метою мінімізації випадків порушення прав людини внаслідок використання технологій ШІ розробила пропозиції, зокрема щодо впровадження в національному законодавстві трирівневу систему оцінки впливу ШІ на права людини, яка включає аналіз якості даних, які використовуються для «навчання» системи ШІ, аналіз ризиків на етапі проектування системи ШІ та дослідження алгоритмів взаємодій системи ШІ з навколишнім середовищем [15, с. 394].

В аспекті нормативного регулювання питання використання технологій ШІ в юриспруденції досліджували С. Вахтер та ін. Науковці дійшли висновку, що справедливість не може бути повністю автоматизована, оскільки, зокрема спостерігається розрив між статистичними метриками справедливості в технологіях ШІ та юридичними стандартами, усунення яких, на думку вчених, є завданням сучасного права ЄС [16].

Отже, огляд наукових досліджень щодо впливу технологій ШІ на права людини показує, що більшість наукових робіт у цій сфері зосереджені на вивченні ролі держави у питаннях захисту прав людини, що можуть зазнавати порушень під час використання технологій ШІ у процесі прийняття управлінських рішень, та стані нормативного регулювання вказаної галузі. Однак залишаються мало вивченими питання про те, як саме національні уряди мають забезпечити дотримання

ЄКПЛ у випадку, коли права порушуються приватними компаніями, соціальними мережами чи розробниками алгоритмів ШІ, а також питання впливу ШІ на ефективність реалізації деяких конвенційних прав. Зокрема, фрагментарно висвітленими є питання про те, як особа може ефективно оскаржити рішення, ухвалене за допомогою технологій ШІ або рекомендоване такою технологією.

Виклад основного матеріалу. Для окреслення шляхів зниження негативного впливу технологій ШІ на основоположні права людини, зокрема закріплені у ЄКПЛ, важливим є визначення основних понять, пов'язаних з технологіями ШІ. Передусім, важливо розуміти значення поняття «штучний інтелект», що може бути покладено в основу нормативного регулювання використання відповідної технології. Наразі це поняття визначено у декількох міжнародних актах.

В Акті ЄС про штучний інтелект (EU AI Act, 2024) застосовується поняття «система штучного інтелекту», що визначається як машинна система, яка розроблена для функціонування з різним рівнем автономності, може демонструвати адаптивність після розгортання та яка для явних або неявних цілей виводить з отриманих вхідних даних, як генерувати вихідні дані, такі як прогнози, контент, рекомендації або рішення, що можуть впливати на фізичне або віртуальне середовище [17].

У Рекомендаціях ЮНЕСКО щодо етики ШІ (Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence, 2021) це поняття розглядається в якості інженерних систем, які генерують результати такі, як прогнози, рекомендації або рішення, що впливають на реальні або віртуальні середовища, для досягнення визначених цілей, використовуючи машинне сприйняття, розуміння, планування, навчання та дії [18].

Також поняття «штучний інтелект» згадується у Принципах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) щодо штучного інтелекту (Principles on AI, 2019), де зазначено, що це машинні системи, які здатні впливати на середовище шляхом прийняття автономних рішень, аналізу даних або взаємодії з людьми/іншими системами [19].

В Україні поняття «штучний інтелект» визначено у Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р, як організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань [20].

Порівняльний аналіз наведених визначень поняття «штучний інтелект» дає підстави дійти висновку, що у нормативному аспекті ШІ характеризується такими критеріями, як автономність – визначається як система, що може діяти самостійно (у різних формах: від часткової до повної); цілеспрямованість – усі визначення згадують, що ШІ має мету або завдання, які реалізуються через генерування рішень, прогнозів, дій тощо; здатність до аналізу й прийняття рішень – основна функція, що імітує когнітивні можливості людини; вплив на середовище – як реальне (фізичне), так і віртуальне.

Однак, незважаючи на існування деяких уніфікованих характеристик, юридичне визначення поняття ШІ залишається предметом наукових дискусій, оскільки варіюється від вузького до широкого розуміння, створюючи таким чином певну правову невизначеність.

Між тим, попри таку невизначеність, технології ШІ знаходять все ширше застосування у сферах, що безпосередньо стосуються прав людини, гарантованих ЄКПЛ [21], що може справляти негативний вплив на основоположні права людини, вимагаючи при цьому вжиття необхідних заходів зі сторони держав та міждержавних об'єднань.

Досліджуючи можливі способи впливу технологій ШІ на права людини, можна вказати, що найбільш вразливим в цьому аспекті є право на повагу до приватного життя (ст. 8 ЄКПЛ). Оскільки ст. 8 ЄКПЛ досить широко тлумачить поняття «приватне життя», включаючи до його змісту не тільки фізичну та психологічну цілісність особи, її ідентичність, право на зображення, встановлення та розвиток стосунків, але й професійну діяльність, захист персональних даних.

Зокрема, однією з таких загроз є неконтрольоване й нормативно неврегульоване використання технології розпізнавання обличчя (Facial Recognition Technologies – FRT), що заснована на аналізі біометричних даних для ідентифікації, верифікації або категоризації осіб [22]. Такі технології можуть становити серйозне втручання у право особи на повагу до приватного життя, що підтверджується практикою ЄСПЛ.

Наприклад, у рішенні у справі «Glukhin v. Russia» (заява № 11519/20) ЄСПЛ визнав, що особа має законне очікування на приватність, навіть під час перебування у публічних місцях, посилаючись на право такої особи на приватне соціальне життя. Суд назвав технологію FRT в контексті мирної акції протесту без належного правового регулювання та контролю «високоінтрузивним» втручанням у приватне життя, що є порушенням ст. 8 Конвенції (п.п. 73, 86, 88, 89) [23].

Окрім того, оскільки технології ШІ нерозривно пов'язані з обробкою великих обсягів даних, то використання деяких з цих технологій може становити загрозу загальновизнаним у європейському співтоваристві принципам захисту даних, зокрема під час їх автоматизованої обробки. Вказані принципи, що включають законність, справедливість, прозорість, обмеження конкретною метою обробки, мінімізація даних, точність, обмеження зберігання, цілісність, конфіденційність та підзвітність, слідують зі змісту ст. 8 ЄКПЛ та деталізовані у Конвенції про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних (Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data, 1981) [24] і Загальному регламенті ЄС про захист даних (General Data Protection Regulation, GDPR, 2016) [25]. Деякі питання цієї проблематики вивчалися й автором цієї статті [36-38].

Між тим, природа багатьох систем ШІ, особливо тих, що базуються на машинному навчанні, можуть вступати у протиріччя із вищенаведеними принципами, оскільки: 1) ці системи часто потребують залучення величезних наборів даних для ефективного навчання, що не узгоджується із принципом мінімізації збору даних (збирати лише дані, необхідні для заявленої мети); 2) складність алгоритмів ШІ та їхня здатність виявляти неочевидні кореляції створює ризик повторного використання даних для цілей, несумісних з початковою метою збору (порушення принципу обмеження мети); 3) дотримання принципу прозорості під час обробки даних за допомогою систем ШІ також ускладнено через деяку закритість та недоступність алгоритмів роботи ШІ.

Практика ЄСПЛ щодо масового спостереження та збереження даних особи (наприклад, рішення у справах «S. and Marper v. the United Kingdom» (заяви № 30562/04 та № 30566/04, п.п. 66–70) [26], «Big Brother Watch and others v. the United Kingdom» (заяви № 58170/13, № 62322/14 та № 24960/15, п.п. 325, 345–347) [27], «Roman Zakharov v. Russia» (заява № 47143/06, п.п. 329–333) [28] та ін.) підтверджує, що без дотримання засади щодо «якості закону» у питаннях регулювання використання технологій масового спостереження та меж такого використання, останнє не може вважатися законним. Суд неодноразово підкреслював, що закон має бути чітким, передбачуваним та містити достатні гарантії захисту від зловживань, включаючи незалежний нагляд та ефективні засоби правового захисту. Ці принципи є безпосередньо застосовними до систем ШІ, що використовуються для спостереження або аналізу великих масивів даних, навіть якщо ці системи розроблені приватними компаніями, але використовуються державою або на її вимогу.

Іншим правом, гарантованим ЄКПЛ, що може зазнавати порушення під час використання технологій ШІ, є право на рівність та заборону дискримінації (ст. 14 та протокол № 12). Одним із найбільших ризиків для реалізації цього права є алгоритмічна упередженість (algorithmic bias), яка може призводити до дискримінаційних результатів у процесі використання технологій ШІ. При цьому, джерелами такої упередженості визначаються:

1) упереджені дані для навчання: якщо дані, на яких навчається ШІ, відображають існуючі в суспільстві стереотипи, нерівності або історичну дискримінацію (наприклад, у даних про працевлаштування, кредитування чи діяльність правоохоронних органів), алгоритм може «вивчити» ці упередження та відтворювати їх у своїх рішеннях;

2) помилки у проєктуванні: вибір змінних (features), визначення цільової змінної (target variable) або спосіб маркування даних можуть містити приховані упередження;

3) використання проксі-змінних: алгоритми можуть використовувати нейтральні на перший погляд дані (наприклад, поштовий індекс, історія покупок), які сильно корелюють із захищеними ознаками (раса, соціально-економічний статус), що призводить до опосередкованої дискримінації [29].

ЄСПЛ неодноразово розглядав справи щодо непрямої дискримінації, зокрема: справи «D.H. and others v. Czech Republic» (заява № 57325/00, п.п. 110–115) [30] (дискримінація ромських дітей у доступі до освіти) та «Biao v. Denmark» (заява № 38590/10, п.п. 96–101) [31] (дискримінація за ознакою походження при возз'єднанні сім'ї). У рішеннях у цих справах Суд зазначав, що будь-яке різне ставлення до осіб, які перебувають у схожому становищі, вимагає об'єктивного та розумного виправдання, а заходи мають бути пропорційними та відповідати легітимній меті. Такий підхід є цілком застосовним до алгоритмічної дискримінації під час використання технологій ШІ.

Досить чутливими в аспекті застосування технологій ШІ, зокрема у правосудді, є право на справедливий суд, гарантоване ст. 6 ЄКПЛ, яке включає право на розгляд справи незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, презумпцію невинуватості, право на захист, рівність, змагальність сторін та право бути поінформованим про обвинувачення, а також право на ефективний захист (ст. 13). Застосування ШІ у сфері правосуддя та правоохоронній діяльності створює серйозні виклики для гарантій, закріплених у ст. 6 та ст. 13 ЄКПЛ.

Так, однією з причин виникнення ризиків порушення права на справедливий суд, є непрозорість деяких алгоритмів систем ШІ, що можуть використовуватися в правосудді. Тому, якщо

рішення (наприклад, про взяття під варту, визначення виду покарання) або докази базуються на висновках ШІ, логіку роботи якого неможливо зрозуміти та перевірити, це підриває право на ефективний захист, а обвинувачений позбавляється можливості адекватно заперечувати проти таких висновків [32].

Хоча у більшості рекомендацій щодо використання технологій ШІ в правосудді (зокрема, в Етичній хартії щодо використання ШІ в судочинстві [33]) вказується на допустимість застосування технологій ШІ виключно як допоміжного інструменту, однак, навіть у цьому випадку існує ризик «автоматизованої упередженості» (automation bias) – схильності людей надмірно довіряти результатам, згенерованим машиною, навіть за наявності суперечливої інформації. Також може спрацьовувати «якірний ефект» (anchoring effect), коли початкова оцінка, надана ШІ (наприклад, оцінка ризику рецидиву), непропорційно впливає на остаточне рішення людини [34]. Це ставить під сумнів реальну незалежність та безсторонність судді чи іншого органу, що приймає рішення, навіть за формальної наявності «у процесі прийняття рішення» (human-in-the-loop). З огляду на це, Акт ЄС про ШІ вимагає забезпечення можливості ефективного людського нагляду за системами високого ризику.

Зокрема, Акт ЄС щодо ШІ містить пряму вказівку на заборону деякої практики використання ШІ (ст. 5), яка вважається такою, що суперечать цінностям ЄС та становлять явну загрозу для фундаментальних прав людини: системи, що використовують підсвідомі, маніпулятивні або обманні техніки для суттєвого викривлення поведінки людини, завдаючи значної шкоди; системи, що експлуатують вразливості певних груп осіб (через вік, інвалідність, соціально-економічне становище) для викривлення їхньої поведінки, завдаючи значної шкоди; системи, які оцінюють або класифікують осіб на основі їхньої соціальної поведінки або особистісних характеристик, що призводить до невигідного чи несправедливого ставлення тощо.

Хоча у практиці ЄСПЛ відсутні рішення, безпосередньо пов'язані з порушеннями конвенційних прав у зв'язку з алгоритмічною упередженістю систем, заснованих на технологіях ШІ, однак, аналіз потенційних ризиків порушень ст. 6 (право на справедливий суд) та ст. 13 (право на ефективний засіб правового захисту) показує на необхідність екстраполювати принципи, сформульовані Судом у попередній практиці застосування Конвенції..

У цьому аспекті важливим прецедентом, хоч і на національному рівні, є рішення суду Нідерландів у справа SyRI (System Risk Indication), яке стосувалося використання нідерландським урядом автоматизованої системи для виявлення ризику шахрайства у сфері соціального забезпечення. 5 лютого 2020 року Окружний суд Гааги визнав, що законодавство, яке регулює застосування SyRI, порушує статтю 8 ЄКПЛ, яка гарантує право на повагу до приватного життя [35].

Також певні ризики у процесі використання технологій ШІ виникають щодо права, гарантованого ст. 10 ЄКПЛ, яка захищає свободу вираження поглядів та включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і поширювати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади. Зокрема, технології ШІ можуть впливати на свободу вираження поглядів у кількох аспектах.

По-перше, оскільки соціальні медіа-платформи все частіше використовують технології ШІ для автоматичного виявлення та видалення контенту, який вважається незаконним (наприклад, мова ворожнечі) або таким, що порушує правила платформи, поряд з позитивним ефектом, існує також значний ризик надмірного блокування (over-blocking) та помилкового видалення легітимних висловлювань, включаючи політичну критику, сатиру, мистецтво чи журналістські матеріали. Алгоритми ШІ можуть бути неточними, упередженими або нездатними врахувати контекст висловлювання.

Крім того, застосування технологій ШІ в медіа-просторі може нести ризики поширення дезінформації та маніпуляції, оскільки ШІ іноді використовується для створення та поширення дезінформації, пропаганди та маніпулятивного контенту, зокрема за допомогою deepfakes (реалістичних підробок фото, аудіо та відео).

Проведений вище аналіз можливих ризиків та потенційних загроз для основоположних прав людини, гарантованих ЄКПЛ, що пов'язані з використанням технологій ШІ, показує, що ефективність та безпечність такого використання неможливо досягти виключно за допомогою технологічних рішень. Вирішення вказаної проблеми вимагає комплексного підходу, що включає, крім іншого, адекватне вимогам сучасності нормативне регулювання у цій сфері. У такому аспекті зростає значимість позитивних зобов'язань держав, які виражаються у тому, що держави повинні не лише утримуватися від порушень прав за допомогою технологій ШІ, але й активно вживати заходів для захисту осіб від ризиків, що походять від таких технологій, у тому числі від дій приватних компаній, які розробляють та впроваджують такі системи.

При цьому аналіз практики ЄСПЛ у рішеннях, прямо чи опосередковано пов'язаних із застосуванням новітніх технологій у сфері, пов'язаній з реалізацією прав людини, демонструє поступову,

хоча й обережну, адаптацію принципів ЄКПЛ до викликів, зумовлених розвитком систем ШІ. Суд послідовно тлумачить зміст існуючих прав, таких як право на приватність (ст. 8) та свободу вираження поглядів (ст. 10), відповідно до нових контекстів, включаючи онлайн-середовище, збір цифрових даних, використання систем спостереження тощо.

Водночас, практика ЄСПЛ має переважно реактивний характер – Суд реагує на конкретні скарги, що надходять до нього, а це означає певне відставання від темпів технологічного розвитку. З огляду на це та з урахуванням існуючих напрацювань у сфері регулювання використання технологій ШІ в публічно-управлінській діяльності, виникає необхідність у перегляді способів закріплення в ЄКПЛ деяких фундаментальних прав людини.

З цією метою можна запропонувати наступні зміни та доповнення до положень ЄКПЛ.

Статтю 1 Конвенції (Зобов'язання поважати права людини) доповнити новим абзацом такого змісту: «Держави-учасниці зобов'язуються забезпечити, щоб жодна цифрова технологія, включаючи системи штучного інтелекту, не призводить до порушення прав, гарантованих цією Конвенцією. Усі впровадження таких технологій мають передбачати попередню оцінку їхнього впливу на права людини та дотримання принципу технологічної нейтральності».

На обґрунтування цієї пропозиції можна зазначити, що оскільки цифрові технології, зокрема, засновані на ШІ, все частіше впливають на реалізацію основоположних прав, важливо покласти на держави зобов'язання гарантувати права людини у цифровому середовищі. Разом з тим, варто врахувати, що надмірне втручання у технологічну сферу може спричинити стримування інновацій та розвиток бюрократії.

Частину 1 ст. 6 Конвенції (Право на справедливий суд) доповнити новим абзацом такого змісту: «У процесах, де застосовуються автоматизовані або алгоритмічні системи ухвалення рішень, остаточне рішення має прийматися уповноваженою людиною, що несе повну відповідальність. Сторони процесу мають бути поінформовані про використання таких систем і мати право на їх оскарження».

Необхідність таких доповнень обумовлена тим, що автоматизація ухвалення деяких рішень не може гарантувати врахування певних соціальних, моральних, культурних норм, контекстуальність чи правову інтуїцію. З огляду на це наявність уповноваженої людини у процесі прийняття судових або адміністративних рішень гарантує відповідальність і прозорість.

Між тим, важливо утриматися від повної заборони автономного ухвалення рішень на певних етапах судового або адміністративного розгляду, оскільки це може уповільнити відповідні процеси.

У статті 7 Конвенції (Ніякого покарання без закону) доцільно в окремій частині уточнити, що: «Жодна особа не може бути покарана виключно на основі оцінки, здійсненої за допомогою алгоритмів ШІ. Такі оцінки не можуть слугувати єдиною або визначальною підставою для кримінальної відповідальності».

Таке доповнення гарантує презумпцію невинуватості та запобігає створенню безпідставного «профілю злочинця» для конкретної особи. Водночас, повне виключення таких прогнозів з правозастосування може зашкодити превентивним заходам у сфері безпеки, наприклад, ризик-менеджменту у пенітенціарних установах.

З метою усунення ризиків надмірного втручання технологій ШІ в приватні сфери життя людини, включаючи неконтрольоване стеження (зокрема, за допомогою технології розпізнавання обличчя) можна запропонувати ч. 1 ст. 8 Конвенції (Право на повагу до приватного і сімейного життя) доповнити новим абзацом такого змісту: «Кожен має право на захист від обробки своїх персональних і біометричних даних алгоритмічними системами без наявності достатніх правових, технічних і процедурних гарантій, які забезпечують законність, прозорість, мінімізацію даних».

Для захисту права на свободу слова в умовах автоматизованої модерації, зокрема на онлайн-платформах, ч. 2 ст. 10 Конвенції (Свобода вираження поглядів) доцільно доповнити положенням такого змісту: «Не допускається використання систем штучного інтелекту для проведення систематичного, непропорційного або непрозорого моніторингу чи цензурування висловлювань. Будь-яке обмеження має відбуватись на підставі закону, із забезпеченням людського нагляду та можливості оскарження».

Водночас, повністю виключати використання технологій ШІ у процесі модерації контенту в мережі недоцільно, оскільки у деяких випадках таке використання може бути виправдано необхідністю виявлення дезінформації або мови ворожнечі.

З метою забезпечення права на ефективний спосіб захисту в умовах використання технологій ШІ, необхідно забезпечити особі розуміння логіки рішень, на яких ґрунтується система ШІ. Статтю 13 Конвенції (Право на ефективний засіб правового захисту) доцільно доповнити таким положенням: «Кожен має право на зрозуміле пояснення та ефективний перегляд рішень, ухвалених із застосуванням систем штучного інтелекту, з можливістю звернення до незалежного органу для перевірки таких рішень».

Водночас, в аспекті запропонованих змін важливо врахувати, що деякі системи через непрозорість деяких систем ШІ (зокрема, нейронних мереж), пояснення їхніх рішень є або неповними, або надто складними для сприйняття користувачем.

Для усунення алгоритмічної упередженості, що може виникати під час автоматичного відтворювання за допомогою технологій ШІ деяких закономірностей на основі широкого аналізу даних, зокрема упередженості щодо раси, статі, віку чи місця проживання, можна запропонувати доповнити ст. 14 Конвенції (Заборона дискримінації) новим абзацом такого змісту: «Забороняється будь-яка форма дискримінації, включаючи такі, що виникають унаслідок упередженості алгоритмів або застосування систем штучного інтелекту. Держави-учасниці зобов'язані забезпечувати проведення аудиту таких систем і гарантувати процесуальні механізми оскарження».

Статтю 17 Конвенції (Заборона зловживання правами) доцільно доповнити положенням про те, що: «Забороняється використання технологій штучного інтелекту для обходу правових гарантій або добросовісного здійснення прав, гарантованих Конвенцією».

Упровадження цього положення до ст. 17 Конвенції знижує ризик маніпуляцій за допомогою технологій ШІ в сфері захисту прав людини. Водночас, виникне необхідність у належному тлумаченні ЄСПЛ поняття «обхід гарантій» або додатковому правовому уточненні й деталізації цієї категорії.

Окрім запропонованих вище змін та доповнень до ЄКПЛ також потребують трансформації деякі протоколи до Конвенції.

Зокрема, з метою розширення поняття «власність» та з огляд на те, що цифрові активи мають економічну цінність, відповідно встановлення контролю над ними є запорукою інформаційної безпеки та захищеності приватної власності.

Тому ст. 1 Протоколу № 1 Конвенції (про захист права власності) можливо доповнити положеннями такого змісту: «Кожен має право на захист цифрових активів, включаючи персональні дані та результати алгоритмічної обробки, згідно з режимами нормативного регулювання, що враховують їхню специфіку, економічну цінність та відмінність від традиційної власності».

При цьому важливо узгодити застосування категорії «власність на дані», що застосовуватиметься у Конвенції, з існуючим режимом інтелектуальної власності.

В аспекті розвитку технологій ШІ та їхнього впливу на права людини може виникнути потреба в ухваленні окремого Протоколу до Конвенції щодо захисту прав людини в умовах використання штучного інтелекту. У цьому додатковому Протоколі доцільно передбачити: 1) загальні принципи та гарантії прав людини у цифровому середовищі, зокрема принципи етичного використання технологій ШІ у сферах, які можуть впливати на права людини; 2) нові права людини в умовах використання технологій ШІ, а саме: право на пояснення і перегляд рішень, ухвалених за допомогою ШІ; право на участь людини в прийнятті або перегляді адміністративних чи судових рішень; заборона алгоритмічної дискримінації; особливості ухвалення автоматизованих рішень в публічному секторі; 3) інституційні зобов'язання держав щодо прийняття нормативно-правових актів, що забезпечують дотримання прав людини в сфері ШІ, створення незалежних органів для нагляду, аудиту та розслідувань в цій сфері; 4) засади міжнародного співробітництва і гармонізації стандартів у сфері використання технологій ШІ.

Висновки.

1. Вплив ШІ на право на приватне життя (ст. 8 ЄКПЛ) характеризується викликами, пов'язаними з автоматизованим спостереженням, біометричною ідентифікацією та автоматизованим прогнозуванням поведінки. Застосування технологій ШІ також впливає на свободу вираження поглядів (ст. 10 ЄКПЛ), особливо при використанні технології розпізнавання обличчя без належного регулювання та контролю. У контексті права на справедливий суд (ст. 6 ЄКПЛ) існують виклики, зумовлені використанням алгоритмів для прийняття рішень у судовому чи адміністративному провадженні. Крім того, ШІ створює ризики для заборони дискримінації (ст. 14 ЄКПЛ) через можливість алгоритмічної упередженості.

2. Наявна практика ЄСПЛ у справах, пов'язаних із застосуванням цифрових технологій, демонструє адаптивність тлумачення положень ЄКПЛ, однак підтверджує, що існуючі правові механізми є частково обмеженими перед новими викликами ШІ. Суд діє обережно, залишаючи простір для національного регулювання. Найбільш значущими у цій сфері є такі висновки, викладені у рішеннях ЄСПЛ: будь-яке втручання у приватне життя шляхом таємного спостереження має: бути чітко врегульоване; передбачати належні запобіжники; бути підконтрольним незалежним органам; бути пропорційним поставленій меті (рішення у справі «Roman Zakharov v. Russia»); високі стандарти законності, пропорційності та прозорості для масового нагляду в цифрову епоху потребують спеціального національного регулювання (рішення у справі «Big Brother Watch v. UK»); технологія розпізнавання обличчя без належного правового регулювання є високоінтрузивним втручанням у приватність особи (рішення у справі «Glukhin v. Russia»).

3. Аналіз положень ЄКПЛ та практика її застосування в аспекті розвитку технологій ШІ та їхнього впровадження у сфери, пов'язані з правами людини, дозволяє виявити такі основні прогалини і ризики у частині використання ШІ та, відповідно, ефективному захисті конвенційних прав: 1) відсутність спеціалізованих норм у ЄКПЛ, які прямо стосуються ШІ, що обумовлює необхідність ЄСПЛ розширено тлумачити наявні статті; 2) недостатній рівень прозорості та підзвітності алгоритмів ШІ; 3) недостатність контролю за застосуванням ШІ в публічному секторі, особливо у правоохоронній і судовій сферах, а також сфері соціального захисту; 4) нерівність у цифровому доступі та ризики алгоритмічної дискримінації; 5) відсутність ефективної державної політики у сфері цифрової освіти.

4. Для усунення виявлених недоліків ЄКПЛ пропонується: 1) внести зміни до статей Конвенції для забезпечення поваги до прав людини у цифровому середовищі та запровадження права на отримання зрозумілого пояснення рішень, ухвалених за допомогою ШІ, і права на їхнє оскарження; 2) передбачити заборону алгоритмічної дискримінації та встановити вимогу обов'язкового людського контролю за автоматизованими рішеннями в публічному секторі; 3) розробити окремий Протокол до Конвенції, який покладе на держави зобов'язання щодо нормативного регулювання використання ШІ, забезпечення ефективного нагляду, аудиту та правового захисту, а також сприяння цифровій грамотності населення.

Новизною цього дослідження є комплексний аналіз викликів, які ШІ створює для системи захисту прав людини ЄКПЛ, та розробка конкретних пропозицій щодо внесення змін до Конвенції з метою адаптації її до цифрової епохи. Особливу увагу приділено необхідності поєднання технічних стандартів з етичними вимогами та юридичними зобов'язаннями для забезпечення ефективного захисту прав людини в умовах розвитку технологій ШІ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Берназюк І.М. Конституційно-правовий статус та механізми реалізації стратегічних (програмних) актів: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.02. ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т». Ужгород, 2017. 528 с.
2. Берназюк І.М. Штучний інтелект як нова реальність та його потенційний вплив на конституційно-правове регулювання в Україні*. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2025. Вип. 1. С. 76–82.
3. Коваленко Ю., Войнов М. Штучний інтелект та права людини: орієнтири та обмеження у контексті національної безпеки та оборони. Українська Гельсінська спілка з прав людини. 2024. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2024/05/Preview_AI_human_right_A4-1.pdf (дата звернення: 05.05.2025).
4. Турута О.В., Турута О.П. Штучний інтелект крізь призму фундаментальних прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. Серія Право. Вип. 71. С. 49–54.
5. Шевченко А.Є., Кудін С.В., Косілова О.І. Вплив штучного інтелекту на реалізацію прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Legal Bulletin*. 2023. № 8. С. 65–74.
6. Ho-Dac M. Considering Fundamental Rights in the European Standardisation of Artificial Intelligence: Nonsense or Strategic Alliance? Joint Proceedings EURAS & SIIT 2023: (Responsible) Standardisation for Smart Systems. P. 131–150.
7. Волкова Ю.Ф., Пирога І.С. Право на використання технологій штучного інтелекту: нові виклики та загрози для людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Вип. 84(1). С. 138–144.
8. Weerts H., Xenidis R., Tarissan F., Olsen H. P., Pechenizkiy M. Algorithmic Unfairness through the Lens of EU Non-Discrimination Law: Or Why the Law is not a Decision Tree. Proceedings of the 2023 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency. P. 805–816.
9. Камардіна Ю.В., Поляруш-Сафроненко С.О., Вишневська Ю.В. Права людини в епоху розвитку штучного інтелекту. *Вісник Маріупольського державного університету.* Серія: Право. 2023. Вип. 14(27). С. 71–78.
10. Laulhé Shaelou S., Razmetaeva Y. Challenges to Fundamental Human Rights in the Age of Artificial Intelligence Systems: Shaping the Digital Legal Order While Upholding Rule of Law Principles and European Values. *ERA Forum*. 2024. Vol. 24. P. 567–587.
11. Кравчук С. Вплив штучного інтелекту на права людини та загальні рекомендації для сталого втілення. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка".* Серія: Юридичні науки. 2024. № 3(43). С. 101–109.
12. Yang Y., Zuiderveen Borgesius F., Beckers P., Brouwer E. Automated Decision-Making and Artificial Intelligence at European Borders and Their Risks for Human Rights. SSRN Electronic Journal. 2024. URL : https://doi.org/10.2139/ssrn.4790619 (дата звернення: 05.05.2025).

13. Гачкевич А. Виникнення права людини на безпечне використання штучного інтелекту. *Право та інноваційне суспільство*. 2024. № 2 (23). С. 32–40.
14. Котуха О.С., Попов Д.І. Штучний інтелект та права людини: проблеми цифровізації права на сучасному етапі розвитку електронної держави*. Herald of Lviv University of Trade and Economics. Law Sciences.* 2024. № 15. С. 19–27.
15. Корнєєва С.Р. Вплив застосування технологій штучного інтелекту на реалізацію та захист прав людини. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2022. № 3. С. 392–394.
16. Wachter S., Mittelstadt B., Russell C. Why Fairness Cannot Be Automated: Bridging the Gap Between EU Non-Discrimination Law and AI. *SSRN Electronic Journal*. 2022. URL: https://doi.org/10.2139/ssrn.3547922 (дата звернення: 05.05.2025).
17. Artificial intelligence, human rights, democracy, and the rule of law (2024). URL: http://rm.coe.int/1680afae3c (дата звернення: 05.05.2025).
18. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence, adopted in 2021, is applicable to all 194 member states of UNESCO. URL: https://www.unesco.org/en/articles/recommendation-ethics-artificial-intelligence (дата звернення: 05.05.2025).
19. The OECD AI Principles were initially adopted in 2019 and updated in May 2024. URL : https://oecd.ai/en/ai-principles (дата звернення: 05.05.2025).
20. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text (дата звернення: 05.05.2025).
21. European Convention on Human Rights (ECHR) as amended by Protocols Nos. 11, 14 and 15 supplemented by Protocols Nos. 1, 4, 6, 7, 12, 13 and 16. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG (дата звернення: 05.05.2025).
22. Madiega T., Mildebrath H. Facial Recognition And Human Rights In Europe. September 2021. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2021/698021/EPRS_IDA(2021)698021_EN.pdf (дата звернення: 05.05.2025).
23. Case of Glukhin v. Russia: decision of the European Court of Human Rights, 04.07.2023, № 11519/20. URL: https://hudoc.echr.coe.int/#{%22itemid%22:[%22002-14142%22]} (дата звернення: 05.05.2025).
24. Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data. Strasbourg, 28.I.1981. URL: https://rm.coe.int/1680078b37 (дата звернення: 05.05.2025).
25. General Data Protection Regulation 2016/679. OJ L 119, 04.05.2016. URL: https://gdpr-info.eu/ (дата звернення: 05.05.2025).
26. Case of S. and Marper v. the United Kingdom: decision of the European Court of Human Rights, 04.12.2008, № 30562/04 and № 30566/04). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-117631%22]} (дата звернення: 05.05.2025).
27. Case of Big Brother Watch and others v. the United Kingdom: decision of the European Court of Human Rights, 25.05.2021, № 58170/13, № 62322/14 and № 24960/15. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2258170/13%22],%22itemid%22:[%22001-210077%22]} (дата звернення: 05.05.2025).
28. Case of Roman Zakharov v. Russia: decision of the European Court of Human Rights, 04.12.2015, № 47143/06. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-159324%22]} (дата звернення: 05.05.2025).
29. Borgesius F.Z. Discrimination, artificial intelligence, and algorithmic decision-making. Council of Europe, 2018. URL: https://rm.coe.int/discrimination-artificial-intelligence-and-algorithmic-decision-making/1680925d73 (дата звернення: 05.05.2025).
30. Case of D.H. and others v. Czech Republic: decision of the European Court of Human Rights, 13.11.2007, № 57325/00. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-83256%22]} (дата звернення: 05.05.2025).
31. Case of Biao v. Denmark: decision of the European Court of Human Rights, 24.05.2016, № 38590/10. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-163115%22]} (дата звернення: 05.05.2025).
32. Desara Dushi Human Rights in the Era of Automated Decision Making and Predictive Technologies. URL: https://www.gchumanrights.org/preparedness/human-rights-in-the-era-of-automated-decision-making-and-predictive-technologies/ (дата звернення: 05.05.2025).
33. European Commission for the Efficiency of Justice (2019). European Ethical Charter on the use of AI in the judicial systems and their environment. Adopted at the 31st plenary meeting of the CEPEJ (Strasbourg, 3-4 December 2018). URL: https://rm.coe.int/ethical-charter-en-forpublication-4-december-2018/16808f699c (дата звернення: 05.05.2025).

34. Muraszkiewicz J. Disputing the Independence and Impartiality of an AI-assisted Judiciary. 2021. URL: https://trilateralresearch.com/emerging-technology/disputing-the-independence-and-impartiality-of-an-ai-assisted-judiciary (дата звернення: 05.05.2025).
35. Human Rights Implications of the Use of AI in the Digital Welfare State: Lessons Learned from the Dutch SyRI Case – Oxford Academic. URL: https://academic.oup.com/hrlr/article/22/2/ngac010/6568079 (дата звернення: 05.05.2025).
36. Берназюк І.М. Окремі аспекти реалізації конституційного права особи на доступ до публічної інформації // *Право і суспільство*. – 2020. - № 1 – С. 9–14.
37. Берназюк І.М. Захист права на повагу до приватного й сімейного життя у практиці Європейського суду з прав людини // *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: юридичні науки Том 31 (70) № 4 2020. С. 104–110.
38. Берназюк І.М. Інституалізація державного контролю за додержанням законодавства України про захист персональних даних // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2020. – № 3. – С. 15–26.

УДК 342.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.13

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ВИБОРЧИХ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Бирченко Б.В.,
аспірант кафедри адміністративного, господарського права
та фінансово-економічної безпеки
Сумського державного університету
ORCID: 0009-0006-9356-5618

Бирченко Б.В. Правові аспекти захисту виборчих прав військовослужбовців.

Стаття присвячена комплексному аналізу правових аспектів, пов'язаних з реалізацією виборчих прав військовослужбовців в Україні, в умовах сучасних викликів, пов'язаних з повномасштабною військовою агресією російської федерації. Особлива увага приділяється проблемам, які виникають у зв'язку з мобілізацією значної кількості громадян до лав Збройних Сил України та правовою невизначеністю термінів їхньої демобілізації, що робить питання захисту їхніх виборчих прав надзвичайно актуальним для української держави на найближчі роки.

У дослідженні детально розглядаються прогалини та колізії, наявні у чинному виборчому законодавстві України, що перешкоджають повноцінній реалізації військовослужбовцями їхніх конституційних прав. Аналізуються обмеження, встановлені Виборчим кодексом України, зокрема, щодо участі військовослужбовців у місцевих виборах, та їх відповідність конституційним принципам виборчого права.

Особливий акцент робиться на проблемах, пов'язаних з визначенням виборчої адреси військовослужбовців та існуючими процедурами голосування, які часто роблять неможливою участь у виборах для значної частини військовослужбовців, особливо тих, хто перебуває у місцях тимчасової дислокації або у зоні бойових дій. У статті також проводиться порівняльний аналіз виборчого законодавства зарубіжних країн щодо забезпечення виборчих прав військовослужбовців, зокрема, розглядаються позитивні приклади впровадження альтернативних методів голосування у європейських країнах.

На основі проведеного аналізу у статті обґрунтовується нагальна необхідність удосконалення виборчого законодавства України з метою забезпечення ефективної реалізації конституційних прав військовослужбовців. Пропонуються конкретні шляхи реформування, включаючи усунення невідповідностей між Виборчим кодексом України та Конституцією України, зокрема, шляхом виключення з Виборчого кодексу України положень, що обмежують право голосу окремих категорій військовослужбовців на місцевих виборах. Крім того, пропонується запровадження альтернативних методів голосування, таких як поштове голосування та дистанційне інтернет-голосування, які дозволять забезпечити можливість участі у виборах для військовослужбовців, що знаходяться у віддалених місцях дислокації або не мають можливості особисто прибути на виборчі дільниці.

Ключові слова: виборчі права, військовослужбовці, виборче законодавство, права і свободи військовослужбовців, вибори, право голосу, виборчий процес.

Byrchenko B.V. Legal aspects of protecting the electoral rights of military personnel.

The article is dedicated to a comprehensive analysis of the legal aspects related to the realization of the electoral rights of military personnel in Ukraine, in the context of contemporary challenges associated with the full-scale military aggression of russian federation. Particular attention is paid to the problems that arise due to the mobilization of a significant number of citizens into the ranks of the Armed Forces of Ukraine and the legal uncertainty of the terms of their demobilization, which makes the issue of protecting their electoral rights extremely relevant for the Ukrainian state in the coming years.

The study examines in detail the gaps and conflicts present in the current electoral legislation of Ukraine, which hinder the full realization of the constitutional rights of military personnel. The restrictions established by the Electoral Code of Ukraine, in particular regarding the participation of military personnel in local elections, and their compliance with the constitutional principles of electoral law, are analyzed.

Special emphasis is placed on the problems associated with determining the electoral address of military personnel and existing voting procedures, which often make participation in elections impossible for a significant portion of military personnel, especially those who are in places of temporary deployment or in combat zones. The article also conducts a comparative analysis of the electoral legislation of

foreign countries regarding the provision of electoral rights for military personnel, in particular, positive examples of the introduction of alternative voting methods in European countries are considered.

Based on the analysis conducted, the article substantiates the urgent need to improve the electoral legislation of Ukraine in order to ensure the effective realization of the constitutional rights of military personnel. Specific ways of reforming are proposed, including the elimination of inconsistencies between the Electoral Code of Ukraine and the Constitution of Ukraine, in particular, by excluding from the Electoral Code of Ukraine provisions that restrict the right to vote of certain categories of military personnel in local elections. In addition, the introduction of alternative voting methods, such as postal voting and remote internet voting, which will allow ensuring the possibility of participation in elections for military personnel who are in remote places of deployment or do not have the opportunity to personally come to polling stations, is proposed.

Key words: electoral rights, military personnel, electoral legislation, rights and freedoms of military personnel, elections, right to vote, electoral process.

Постановка проблеми. Право обирати та бути обраним, закріплене в Конституції України, є основою демократичного устрою нашої держави. Виборчі права слугують гарантією участі всіх громадян України у функціонуванні та розвитку країни, забезпечуючи безпосередній вплив кожного виборця на майбутній шлях розвитку держави та її основних інституцій.

За даними Міністерства оборони України, станом на жовтень 2024 року до лав Збройних Сил України було мобілізовано більше 1 мільйона громадян, і ця цифра продовжує постійно зростати. Враховуючи правову невизначеність термінів демобілізації призваних громадян з військової служби та можливість їх перебування на військовій службі тривалий період часу після відміни воєнного стану, захист виборчих прав військовослужбовців буде одним з важливих завдань нашої держави в найближчі роки.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти захисту виборчих прав військовослужбовців та їх правового статусу як суб'єктів виборчого процесу були предметом дослідження Забарського В.В., Царенко О.М., Шамрай Б.М., Новикова О.В., Трішина С.О., Шевченко Ю.А., Корнієнко В.О.

Проте після початку повномасштабної військової агресії російської федерації проти України науковцями майже не досліджувалися нові виклики, що постали перед українською державою в сфері виборчого законодавства в умовах значного збільшення кількості мобілізованих військовослужбовців та осіб, що проходять військову службу за контрактом.

Враховуючи викладене, **метою даного дослідження** є виявлення прогалин у правовому регулюванні захисту виборчих прав військовослужбовців в Україні та надання рекомендацій щодо їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Виборче законодавство зарубіжних країн по різному підходить до питань надання військовослужбовцям виборчих прав. У ряді країн військовослужбовці позбавлені активного виборчого права, тобто права обирати склад представницьких органів. Відповідні обмеження поширюються, зокрема, на осіб, які перебувають на військовій службі у збройних силах Аргентини, Туреччини та Мексики. В Іспанії, Фінляндії та Туреччині військовослужбовці не можуть бути обрані в парламент, тобто навпаки позбавлені пасивного виборчого права. В Ізраїлі пасивного виборчого права позбавлені лише окремі категорії військовослужбовців К офіцери, а в Бразилії – начальників штабів [1].

Згідно з українським законодавством, військовослужбовці користуються усіма правами і свободами людини та громадянина, гарантіями цих прав і свобод, закріпленими в Конституції України та законах України [2].

Стаття 38 Конституції України гарантує право усіх громадян брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування [3].

На підставі встановлених Конституцією України гарантій загального виборчого права, частина 1 статті 5 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» передбачає гарантії виборчих прав військовослужбовців, констатуючи, що військовослужбовці – громадяни України, які проходять службу на території України, беруть участь у всеукраїнському і місцевих референдумах, обирають і можуть бути обраними до відповідних місцевих рад та інших виборних державних органів згідно з Конституцією України [2].

Виборчий кодекс України, прийнятий у 2019 році, встановлює ряд особливостей правого статусу військовослужбовців як учасників виборчого процесу, одночасно гарантуючи право всіх військовослужбовців приймати участь у голосуванні на виборах депутатів Верховної Ради України та Президента України у загальному порядку, та передбачаючи ряд обмежень прав військовослужбовців щодо участі у виборчому процесі.

Зокрема, Виборчий кодекс України встановлює, що військовослужбовці не можуть бути офіційними спостерігачами (п. 5 ч. 3 ст. 58 Виборчого кодексу України), уповноваженими представниками кандидата на пост Президента України (п. 3 ч. 2 ст. 110 Виборчого кодексу України), представником політичної партії у Центральній виборчій комісії (п. 3 ч. 2 ст. 165 Виборчого кодексу України), представником організації партії у виборчій комісії (п. 4 ч. 2 ст. 236 Виборчого кодексу України), довіреною особою кандидата у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, районних у місті рад, міських, сільських, селищних рад, кандидата на посаду сільського, селищного, міського голови (п. 4 ч. 5 ст. 238 Виборчого кодексу України) [4].

Виборчим законодавством також передбачаються обмеження щодо проведення виборчої агітації у військових частинах та заборона використання особами, що проходять військову службу, підлеглих їм осіб, службового транспорту, зв'язку, устаткування, приміщень, інших об'єктів та ресурсів для проведення передвиборної агітації.

Проте основне обмеження виборчих прав військовослужбовців на сьогоднішній день містить у собі частина 7 статті 7 Виборчого кодексу України, яка передбачає, що *військовослужбовці строкової служби*, громадяни України, які проживають за кордоном, а також особи, визнані судом недієздатними, та громадяни України, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі, *вважаються такими, що не належать до жодної територіальної громади, та не мають права голосу на місцевих виборах.*

Таким чином, виборче законодавство поділяє за правовим статусом військовослужбовців строкової служби та військовослужбовців, що проходять військову службу за інших правових підстав, зокрема, за контрактом або за мобілізацією в особливий період.

Перш за все, варто відзначити, що відповідні положення Виборчого кодексу України не враховують зміни, що були внесені протягом останніх років до законодавчих актів, які регулюють порядок проходження військової служби.

Зокрема, діюча редакція Виборчого кодексу України не враховує те, що у відповідності до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку», що набув чинності 18.05.2024, було внесено суттєві зміни до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» та замінено строкову військову службу на базову військову службу.

Станом на сьогоднішній день строкова військова служба відсутня в переліку різновидів військової служби, передбачених статтею 2 вказаного закону [5], а отже, встановлений статтею 7 Виборчого кодексу України виборчий ценз фактично не може бути застосований, так як на момент проведення майбутніх виборів будуть відсутні особи, на яких поширює свою дію відповідна правова норма.

При цьому залишається відкритим питання, чи буде законодавцем в подальшому поширено відповідний виборчий ценз на осіб, що будуть проходити базову військову службу.

Вищевказані відмінності в правовому регулюванні статусу військовослужбовців строкової служби впроваджувалися у зв'язку з тим, що такі військовослужбовці несли службу переважно поза межами територіальних громад, в яких вони мали зареєстроване місце проживання, а держава не була спроможна забезпечити їх участь у місцевих виборах у громадах, в яких вони зареєстровані, за допомогою існуючих правових механізмів, які на даний час не змінилися.

Враховуючи викладене, можна припустити, що законодавцем все ж будуть внесені відповідні зміни до статті 7 Виборчого кодексу України, та передбачено обмеження права голосу на місцевих виборах військовослужбовців базової військової служби.

Відповідне рішення дозволить усунути розбіжності між нормами виборчого законодавства та законодавства про військовий обов'язок, проте позбавить доступу до активного виборчого права всіх громадян, що будуть проходити базову військову службу.

Важливо відмітити, що у відповідності до статті 70 Конституції України, право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними.

Жодних інших обмежень права голосу Конституція як основний закон та нормативно-правовий акт прямої дії не передбачає.

Враховуючи викладене, вважаємо, що передбачені статтею 7 Виборчого кодексу України обмеження виборчих прав окремих категорій осіб, зокрема, в контексті предмету даного дослідження, військовослужбовців строкової служби, не відповідають принципам, закріпленим в Конституції України, а отже, мають бути виключені з тексту Виборчого кодексу України.

Варто відмітити, що спеціальних положень щодо обмеження виборчих прав інших категорій військовослужбовців, зокрема тих, що були призвані до лав ЗСУ в порядку мобілізації на особливий період, та осіб, що проходять військову службу за контрактом, Виборчий кодекс України на сьогоднішній день не містить.

З наведеного випливає, що особи призвані до лав ЗСУ в порядку мобілізації та особи, що несуть службу в ЗСУ на підставі укладеного контракту, наділені активним виборчим правом при проведенні місцевих виборів.

Разом з тим, Виборчий кодекс України встановлює, що право голосу на місцевих виборах мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території відповідної територіальної громади.

Законом України «Про Державний реєстр виборців» [6] встановлено, що виборчою адресою військовослужбовця строкової служби є адреса дислокації його військової частини, проте спеціальних норм щодо визначення виборчої адреси особи, призваної на військову службу за контрактом або в порядку мобілізації законодавство не передбачає.

Хоч ЗУ «Про Державний реєстр виборців» і надає виборцю можливість тимчасово змінити місце для голосування без зміни виборчої адреси, проте на місцевих виборах тимчасова зміна місця голосування виборця без зміни виборчої адреси не застосовується (ч. 4 ст. 7 ЗУ «Про Державний реєстр виборців»).

З урахуванням наведеного, особи, призвані до лав ЗСУ в порядку мобілізації та особи, що проходять військову службу за контрактом, мають голосувати на місцевих виборах за адресою свого зареєстрованого місця проживання, що є очевидно неможливим для переважної частини мобілізованих осіб за існуючого правового регулювання виборчого процесу.

Тож варто погодитися з думкою Корнієнко В.О., який зазначає, що проголосувати на місцевих виборах не зможуть не лише військовослужбовці строкової служби, але й військовослужбовці, які в день голосування перебувають у місцях тимчасової дислокації військових частин, оскільки утворення спеціальних виборчих дільниць у військових частинах не передбачено; військовослужбовці, що несуть службу за контрактом, за виключенням тих, яких зареєстровано у громаді, у межах якої дислокується їхня військова частина [7, с. 164].

Враховуючи викладене, законодавець має або ж внести зміни до виборчого законодавства шляхом віднесення мобілізованих осіб та осіб, що проходять службу за контрактом, разом з військовослужбовцями строкової (базової) служби, до категорії осіб, що не мають права голосу на місцевих виборах, або ж впровадити нові механізми, що забезпечать реалізацію права відповідних категорій військовослужбовців на голосування на місцевих виборах.

На думку автора, позбавлення мобілізованих та осіб, що проходять службу за контрактом, права голосу на місцевих виборах не лише суперечить Конституції України, але й може суттєво нашкодити демократичним процесам у державі у повоєнний період, враховуючи кількість осіб, призваних на військову службу в порядку мобілізації та за контрактом.

Варто відзначити, що на сьогоднішній день у багатьох європейських країнах успішно впроваджені так звані спеціальні правила голосування, що включають у себе альтернативні варіанти волевиявлення для осіб, що з певних причин не можуть прибути на виборчі дільниці у день голосування. До таких практик, зокрема, відносяться поштове голосування та інтернет-голосування.

Так, у Німеччині будь-який виборець, згідно розділу 14(3) та розділу 36 Закону про федеральні вибори 1993 року, має право проголосувати поштою. Аналогічне право надається всім громадянам Ісландії при проведенні парламентських виборів відповідно до статей 57 та 63 Закону № 24 від 16 травня 2000 року «Про парламентські вибори до Альтингу». Відсутні обмеження на участь громадян у поштовому голосуванні у Великобританії (Положення про представництво народу (обробка поштового голосування та таємниця голосування) 2023 року), Ліхтенштейні (статті 5 та 8 Закону про здійснення політичних прав у національних справах 1973 року), Люксембурзі (Виборчий закон від 18 лютого 2003 року) та Швейцарії (статті 5 та 8 Федерального закону про політичні права 1976 року).

В інших європейських країнах право поштового голосування надається лише окремим категоріям громадян. В контексті даного дослідження важливо звернути увагу на те, що право поштового голосування безпосередньо надається, зокрема, членам Сил оборони Ірландії (розділ 14 та розділ 64 Закону про вибори 1992 року) та військовослужбовцям в Литві (стаття 67 Закону про вибори до Сейму 1992 року).

Менш поширеною в європейських країнах є практика проведення інтернет-голосування, проте приклад Естонії, яка впровадила можливість інтернет-голосування для всіх громадян всередині країни з 2005 року, демонструє, що відповідні інструменти можуть бути імплементовані в виборчому законодавстві України. Крім того, на сьогоднішній день деякі країни, такі як Франція, надають можливість проголосувати через інтернет для своїх громадян, які проживають закордоном (статті R176-3 – R176-3-10 Виборчого кодексу Франції).

Враховуючи викладене, з метою забезпечення захисту виборчих прав військовослужбовців пропонується усунути відповідну прогалину у виборчому законодавстві шляхом запровадження альтернативних методів голосування на місцевих виборах для військовослужбовців, що проходять

службу у Збройних силах України, з використанням дистанційного інтернет-голосування або поштового голосування.

У разі застосування поштового голосування, військовослужбовці матимуть можливість завчасно (згідно вищезгаданої практики європейських країн – за 4-8 тижнів до дня голосування) звернутися до виборчих органів з заявою про участь у поштовому голосуванні, отримати поштою виборчий бюлетень, заповнити його та відправити заповнений бюлетень виборчій комісії у зручний для них час, але не пізніше дня проведення голосування на виборчих дільницях. Захист від фальсифікації результатів волевиявлення виборця при поштовому голосуванні забезпечується шляхом надання виборцем разом з заявою про участь у поштовому голосуванні картки зі зразком власного підпису та, в подальшому, надання разом з заповненим бюлетенем картки з підписом для порівняння.

При організації інтернет-голосування, виборці матимуть можливість проголосувати на спеціально створених онлайн-ресурсах за допомогою будь-яких електронних систем (персональний комп'ютер, телефон, тощо), що зможуть забезпечити верифікацію особи виборця, зокрема, шляхом використання кваліфікованого електронного підпису, та захист від стороннього втручання у процес волевиявлення.

Варто відзначити, що питання можливості застосування методу інтернет-голосування досі викликає жваві дискусії, через сумніви у захищеності процесу голосування від стороннього впливу і можливості спотворення результатів голосування. Проте з досліджень вітчизняних науковців випливає висновок, що створення технічно захищеної системи інтернет-голосування є можливим за умови використання належного програмного забезпечення та технічних засобів [8; 9].

Тож вважаємо, що впровадження методу інтернет-голосування в Україні є можливим, проте за умови не лише законодавчого врегулювання даного питання, але й забезпечення належних технічних можливостей системи для організації голосування.

Розглядаючи існуючий порядок реалізації військовослужбовцями активного виборчого права на загальнодержавних виборах варто відмітити, що згідно статті 14 Виборчого кодексу України, військовослужбовці голосують на звичайних виборчих дільницях, розташованих за межами військових частин, тобто, якихось особливостей голосування військовослужбовців на загальнодержавних виборах чинне законодавство не передбачає.

Такий підхід в цілому відповідає загальним європейським практикам щодо організації демократичного голосування. Так, Кодексом належної практики у виборчих справах, затвердженим Європейською комісією за демократію через право (Венеціанською комісією), передбачено, що військовослужбовці мають, якщо це можливо, голосувати за місцем проживання. Якщо ні, доцільно зареєструвати їх для голосування на виборчій дільниці поблизу місця їхньої дислокації, при цьому паспортні дані відповідних військовослужбовців місцеве командування надсилає муніципальним органам влади, які потім включають їхні імена в список виборців. Виняток з цього порядку можна зробити в тому разі, коли казарми розташовані надто далеко від найближчої виборчої дільниці [10].

Разом з тим, відповідні принципи не враховують реалії, що склалися в Україні у зв'язку з повномасштабною військовою агресією рф та мобілізацією значної кількості громадян України до лав Збройних Сил України.

На даний час Законом України «Про Державний реєстр виборців» передбачається, що голосування відбувається за виборчою адресою виборця, тобто адресою, за якою задекларовано або зареєстровано його місце проживання відповідно до Закону України «Про надання публічних (електронних публічних) послуг щодо декларування та реєстрації місця проживання в Україні».

Автоматичної зміни місця голосування для військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом або за мобілізацією, законодавство не передбачає.

За загальним правилом, у виборця існує можливість самостійно тимчасово змінити місце для голосування без зміни виборчої адреси, проте це потребує від нього активних дій – подання заяви до органу ведення Державного реєстру виборців, що може бути проблематичним для військовослужбовців, значна частина яких перебуває поза межами місць постійної дислокації військових частин та поза межами населених пунктів загалом. З урахуванням вказаних обставин можливість їх фізичного прибуття навіть до найближчої звичайної виборчої дільниці є сумнівною. Крім того, значна частина військовослужбовців може не мати належних засобів для того, щоб звернутися з відповідною заявою до органу ведення Державного реєстру виборців навіть дистанційно через електронний кабінет виборця.

Враховуючи викладене, можна зробити висновок, що існуючі норми Виборчого кодексу України, вірогідно, не зможуть забезпечити практичну реалізацію мобілізованими громадянами своїх виборчих прав на майбутніх загальнодержавних виборах депутатів Верховної Ради України та Президента України після закінчення воєнного стану.

Враховуючи викладене, пропонується усунути відповідну прогалину у виборчому законодавстві шляхом доповнення статті 30 Виборчого кодексу України положеннями щодо створення спеціальних виборчих дільниць на території військових частин та у місцях постійної дислокації військовослужбовців для організації процесу голосування на майбутніх загальнодержавних виборах, та шляхом запровадження альтернативних методів голосування, зокрема, через впровадження дистанційного інтернет-голосування та/або поштового голосування.

Висновки та рекомендації. Забезпечення виборчих прав громадян, зокрема військовослужбовців, є фундаментальним аспектом демократичного устрою України. Актуальність цього питання значно посилюється в умовах повномасштабної військової агресії РФ та мобілізації понад мільйона громадян, що створює безпрецедентні виклики для реалізації їхніх конституційних прав, враховуючи правову невизначеність термінів демобілізації.

Проведений аналіз виявив суттєві прогалини та колізії у чинному виборчому законодавстві України стосовно виборчих прав військовослужбовців. Зокрема, норма частини 7 статті 7 Виборчого кодексу України, яка позбавляє права голосу на місцевих виборах військовослужбовців строкової служби, на сьогодні втратила свою актуальність через заміну строкової служби на базову військову службу Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку». Це створює правову невизначеність щодо статусу військовослужбовців базової служби як суб'єктів виборчого процесу та ризик потенційного поширення на них існуючих обмежень активного виборчого права, що може суперечити статті 70 Конституції України, яка встановлює вичерпний перелік підстав для позбавлення права голосу.

Виборчий кодекс формально не обмежує активне виборче право мобілізованих військовослужбовців та осіб, що проходять службу за контрактом, на місцевих виборах, проте існуючий механізм реалізації цього права є практично недієвим. Вимога голосувати за зареєстрованим місцем проживання та неможливість тимчасової зміни місця голосування на місцевих виборах робить участь переважної більшості військовослужбовців, які перебувають у місцях дислокації військових частин, неможливою. Аналогічні проблеми виникають і з реалізацією активного виборчого права на загальнодержавних виборах, де голосування на звичайних дільницях за межами військових частин та необхідність самостійної тимчасової зміни місця голосування є значними перешкодами для військовослужбовців, особливо тих, хто перебуває в зоні бойових дій або дислокується поза межами населених пунктів.

Для вирішення виявлених проблем та захисту виборчих прав військовослужбовців пропонується:

– усунути невідповідність статті 7 Виборчого кодексу України Конституції України, виключивши норми, що обмежують право голосу на місцевих виборах для будь-яких категорій військовослужбовців;

– для забезпечення реалізації виборчих прав військовослужбовців на місцевих виборах, запровадити альтернативні механізми голосування, такі як дистанційне інтернет-голосування або поштове голосування. Це дозволить їм брати участь у формуванні органів місцевого самоврядування у громадах, до яких вони належать за зареєстрованим місцем проживання;

– для забезпечення практичної реалізації виборчих прав військовослужбовців на загальнодержавних виборах, доповнити статтю 30 Виборчого кодексу України положеннями про створення спеціальних виборчих дільниць на території військових частин та у місцях постійної дислокації військовослужбовців. Паралельно розглянути можливість впровадження дистанційного інтернет-голосування та/або поштового голосування і для цього типу виборів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Новиков О.В., Трішина С.О., Шевченко Ю.А. Правове регулювання виборчого права військовослужбовців через призму національного та зарубіжного законодавства. *Конституційно-правові академічні студії*. 2019. № 1. С. 27–33.
2. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII: станом на 02 травня 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text (дата звернення: 07.05.2025).
3. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 07.05.2025).
4. Виборчий кодекс України: Кодекс України від 19.12.2019 № 396-IX: станом на 31 груд. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text (дата звернення: 07.05.2025).
5. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII: станом на 17 січня 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text (дата звернення: 07.05.2025).

6. Про Державний реєстр виборців: Закон України від 22.02.2007 № 698-V: станом на 31 груд. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text (дата звернення: 07.05.2025).
7. Корнієнко В.О. Європейські виборчі стандарти та конституційно-правове регулювання місцевих виборів в Україні.– Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021. 223 с.
8. Чуприн В.М., Вишняков В.М., Пригара М.П. Захист операційного середовища систем Інтернет голосування. *Захист інформації*. 2017. Т. 19, № 1. С. 56–66.
9. Мачалін І.О., Вишняков В.М., Комарницький О.О. Технологія автентифікації виборців у відкритій системі Інтернет голосування. *Радіоелектроніка і інформатика*. 2018. № 2. С. 55–62.
10. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та пояснювальна доповідь, ухвалені Венеціанською Комісією на 52 пленарній сесії (Венеція, 18-19 жовтня 2002 року). Висновок n 190/2002. URL: https://eos.cartercenter.org/uploads/document_file/path/279/CoE_Venice_Commission_Code_of_Good_Practice_UK.pdf (дата звернення: 07.05.2025).

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.14

ОБМЕЖЕННЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: МІЖНАРОДНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ

Білоскурська О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0003-1005-2165
e-mail: o.biloskurska@chnu.edu.ua

Білоскурська О.В. Обмеження та захист прав людини в умовах збройного конфлікту: міжнародний і національний виміри.

У статті здійснено аналіз механізмів захисту прав людини в умовах збройного конфлікту крізь призму міжнародного гуманітарного права. Автор аргументує, що навіть в умовах війни міжнародні стандарти прав людини залишаються чинними, однак їх реалізація пов'язана з серйозними викликами, що зумовлені як об'єктивними обставинами, так і недосконалістю міжнародних механізмів відповідальності. Особливою актуальністю вирізняється питання дотримання права на життя, яке водночас є абсолютним, але й обмежуваною категорією залежно від умов та правового режиму.

Приділяється увага специфіці застосування правового режиму воєнного стану в Україні, обґрунтовуючи необхідність тимчасового обмеження низки прав у межах принципів пропорційності та легітимної мети. Від того, наскільки правильно і відповідально сторони конфлікту зможуть оцінити межі обмежень прав людини залежить дотримання та реалізація правових норм та реакція міжнародної спільноти.

Наголошується на важливості дотримання принципу невідворотності покарання не лише щодо окремих осіб, але й стосовно держав, які повинні вживати всіх можливих заходів та мір з метою упередження порушень прав людини. Звертається увага на роль санкцій як політико-правового інструменту міжнародного впливу в ситуаціях, коли інституційні механізми ООН виявляються заблокованими.

В статті зазначається про необхідність синергії між міжнародними гуманітарними нормами, правозахисними механізмами та санкційною політикою для ефективного захисту прав людини під час збройних конфліктів, що є надзвичайно актуальним в умовах російської агресії проти України. Міжнародна спільнота повинна продовжувати зміцнювати механізми захисту прав людини й забезпечувати справедливість для жертв збройних конфліктів, одночасно застосовуючи виважений підхід до примусових заходів та їх наслідків. Такий підхід дозволить узгодити пріоритети національної безпеки з повагою, дотриманням та захистом прав і свобод людини навіть у воєнний час.

Ключові слова: права людини, порушення прав людини, захист прав людини, збройний конфлікт, обмеження прав, воєнний стан, право на життя, національна безпека, санкції, міжнародне гуманітарне право.

Biloskurska O.V. Restrictions and protection of human rights in armed conflict: international and national dimensions.

The article analyzes the mechanisms for protecting human rights in armed conflict through the prism of international humanitarian law. The author argues that even in wartime, international human rights standards remain valid, but their implementation is associated with serious challenges, which are caused by both objective circumstances and the imperfection of international accountability mechanisms. Of particular relevance is the issue of respecting the right to life, which is both absolute and a limited category depending on the conditions and legal regime.

Attention is paid to the specifics of the application of the legal regime of martial law in Ukraine, justifying the need for temporary restrictions on a number of rights within the principles of proportionality and legitimate aim. Compliance with and implementation of legal norms and the reaction of the international community depend on how correctly and responsibly the parties to the conflict will be able to assess the limits of human rights restrictions.

The importance of adhering to the principle of the inevitability of punishment is emphasized not only in relation to individuals, but also in relation to states, which must take all possible measures and

measures to prevent human rights violations. Attention is drawn to the role of sanctions as a political and legal instrument of international influence in situations when UN institutional mechanisms are blocked.

The article notes the need for synergy between international humanitarian norms, human rights mechanisms, and sanctions policy for the effective protection of human rights during armed conflicts, which is extremely relevant in the context of russian aggression against Ukraine. The international community must continue to strengthen mechanisms to protect human rights and ensure justice for victims of armed conflict, while taking a balanced approach to coercive measures and their consequences. This approach will allow us to reconcile national security priorities with respect, observance, and protection of human rights and freedoms, even in wartime.

Key words*:* human rights, human rights violations, human rights protection, armed conflict, restrictions on rights, martial law, right to life, national security, sanctions, international humanitarian law.

Постановка проблеми. У міжнародних правових актах права людини визнані основоположними цінностями, що визначають стандарти поведінки людини, держави та суспільства в цілому. Зокрема, Загальна декларація прав людини, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 році, проголошує, що гідність і рівні права кожної людини є фундаментом свободи, справедливості та миру у світі. Декларація акцентує увагу на необхідності захисту людських прав у всіх обставинах, включно з періодами збройних конфліктів [1].

Незважаючи на те що елементи централізованого правозастосування закріпилися в рамках системи ООН, в умовах збройного конфлікту держави продовжують вдаватися до заходів самодопомоги, щоб захистити свої інтереси й права та домогтися дотримання міжнародного права іншими державами. Відповідно формування глобальної культури, в якій пріоритетом є права людини, їх захист та дотримання, має важливе значення для ефективної імплементації та забезпечення дотримання норм міжнародного права в умовах збройних конфліктів.

Мета дослідження – всебічний аналіз особливостей забезпечення та захисту прав людини в умовах збройного конфлікту, з урахуванням міжнародного гуманітарного та практики застосування правового режиму воєнного стану в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Значимість окресленої проблематики виявляє нові її сторони, що потребують наукового обґрунтування, деталізації теоретичних, а в подальшому і практичних рекомендацій. Певну увагу в сучасних дослідженнях в сфері захисту та обмеження прав людини у контексті збройних конфліктів приділили М. Бурменський, К. Громовенко, Д. Казначеєв, К. Мануїлова, Н. Ногас, Г. Христова та інші. У своїх наукових працях автори розглядають окремі питання щодо аналізу: інтерпретації міжнародних конвенцій через призму гуманітарного права; позитивних обов'язків держави у сфері прав людини під час воєнних дій; правового захисту осіб у ході збройних протистоянь; міжнародних механізмів охорони прав людини в умовах воєнного стану. Попри те, в умовах збройної агресії проти України та запровадження воєнного стану в державі, існує й надалі потреба поглибленого аналізу особливостей забезпечення та захисту прав і свобод людини в умовах збройного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Чинність міжнародних стандартів з прав людини залишається незмінною незалежно від того чи в країні стабільна ситуація чи триває збройний конфлікт. Втім, у складних умовах війни забезпечити повністю гарантування фундаментальних прав буває доволі складно, а подеколи й неможливо, наприклад, право на життя. У таких випадках особливо важливо чітко ідентифікувати, чи йдеться про порушення норм міжнародного права з прав людини, чи про недотримання положень міжнародного гуманітарного права. Коли йдеться про збройні конфлікти «першочерговим є міжнародне гуманітарне право, але також важливо враховувати природу інших прав людини» [2, с. 133]. Право на життя – невід'ємне право людини і навіть під час збройного конфлікту «цінність життя та гідності не можуть бути втрачені, але ризики порушення прав людини збільшуються вдвічі» [3, с. 90]. За умов збройного конфлікту право на життя визнається світовою спільнотою як фундаментальна та абсолютна цінність. Водночас міжнародне право, забороняючи позбавлення людини права на життя, надає йому відносного характеру, оскільки допускає правомірне обмеження такого права.

На сьогоднішній день певною проблемою залишається забезпечення належного дотримання міжнародного гуманітарного права. Це пов'язано з діяльністю окремих недержавних суб'єктів, зокрема різних терористичних організацій, які часто не дотримуються таких міжнародних норм, що тягне за собою порушення прав людини. Також поодиноко і державні суб'єкти можуть безкарно нехтувати вимогами законодавства, особливо за відсутності ефективних механізмів міжнародного нагляду та підзвітності. Відповідно діяльність міжнародного співтовариства повинна бути скерова-

на на вдосконалення механізмів контролю за дотриманням міжнародного гуманітарного права та забезпечення відповідальності за його порушення.

Особливої значущості міжнародне гуманітарне право набуває у контексті збройних конфліктів. Пояснюється це тим, що воно створює спеціальні правила для захисту прав людей, які безпосередньо чи опосередковано беруть участь у бойових діях. Мова йде про поранених військовослужбовців та осіб, що перебувають у стані бойової готовності, а також цивільних осіб, які опинилися у зоні конфлікту. Важливо, що ці норми застосовуються до всіх учасників протистояння, що сприяє формуванню відчуття справедливості й взаємної відповідальності між сторонами.

Ключовим принципом міжнародного гуманітарного права є принцип розрізнення, зміст якого полягає у вимозі щодо сторін збройного протистояння чітко відрізняти військові цілі від цивільних об'єктів і осіб. Військові дії мають бути спрямовані виключно на ослаблення бойового потенціалу супротивника, без навмисного завдання шкоди цивільному населенню. Таким чином, цивільні особи мають отримувати надійний захист від наслідків військових операцій, а сторони конфлікту зобов'язані уникати атак на цивільні об'єкти та будь-яких дій, що можуть завдати непотрібної шкоди мирному населенню [4, с. 20].

В умовах збройного конфлікту сторони повинні враховувати та аналізувати можливі наслідки своїх дій та можливі правові та політичні наслідки на міжнародній арені. Зокрема, недотримання принципу пропорційності та завдання надмірної шкоди цивільному населенню може призвести до санкцій, ізоляції або навіть кримінального переслідування за воєнні злочини в Міжнародному кримінальному суді.

У контексті збройного конфлікту надзвичайно важливою є проблема встановлення відповідальності держави за недотримання міжнародних зобов'язань у сфері прав людини [5]. Відповідно до викликів воєнного часу, в Україні було прийнято офіційний нормативний акт – указ Президента, який визначає конкретний перелік конституційних прав і свобод громадян, що можуть бути тимчасово обмежені для забезпечення державної безпеки. Так, згідно ч. 6 ст. 5 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», «Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України, офіційно оприлюднюється разом із законом щодо затвердження такого указу Президента України та набирає чинності одночасно з набранням чинності таким законом» [6]. Ч. 5 ст. 6 зазначеного Закону передбачає, що «в указі Президента України про введення воєнного стану зазначається вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень, а також тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» [6].

Відповідно до Указу Президента від 24 лютого 2022 року № 64/2022, у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України, а також вводитися тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [7]. Таким чином, Указ Президента деталізує які саме конкретні права можуть бути обмежені та скеровує до ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», відповідно до якої військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану [7]. Зазначена стаття Закону передбачає заходи правового режиму воєнного стану, які можуть вживатися з метою забезпечення національної безпеки в цілому, проте конкретні рішення щодо обмеження прав мають прийматися військовими адміністраціями. Отже, «основною метою обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина є встановлення балансу інтересів між особою, суспільством та державою. Права людини можуть обмежуватися із дотриманням принципів верховенства права, правової визначеності та пропорційності на правових засадах. Крім цього, обмеження прав людини мають відповідати легітимній меті, тобто має існувати необхідність «визначення меж здійснення суб'єктивного права з урахуванням інтересів інших осіб» [8, с. 16].

Зауважимо, що вагоме значення у випадку вирішення конфліктів між державами, у тому числі за умов збройного конфлікту, виступають санкції. Санкції є важливим елементом міжнародного права та політики держави, але їх ефективність та етична складова залежать від того, яким чином і при яких обставинах вони застосовуються. Санкції, як засіб впливу у міжнародних відносинах,

відзначаються високою гнучкістю та здатністю оперативно адаптуватися до змін політичного клімату, тісно пов'язані з інтересами найбільш впливових держав світу, а їхня природа й спрямування коригуються відповідно до змін у зовнішній політиці країн. Можна прослідкувати, що найбільш економічно та політично розвинені держави найчастіше застосовують санкційні заходи для досягнення своїх міжнародних цілей. Відповідно, міжнародні санкції перетворилися на важливий інструмент зовнішньої політики. Застосування обмежувальних заходів є основною формою тиску, прийнятою Радою Безпеки ООН з метою змінити поведінку тієї чи іншої країни або конкретних фізичних чи юридичних осіб проти яких спрямовані санкції. Попри те, що політичні міркування захисту цивільного населення змусили ООН перейти від секторальних заходів до цільових, виникли нові перешкоди, що пов'язані з правовими аспектами дотримання та реалізації, а надалі й захисту прав людини.

В останні роки застосування санкцій надзвичайно активізувалося в контексті військової агресії росії проти України. В ситуації, коли Рада Безпеки ООН залишається заблокованою через вето росії, держави змушені застосовувати односторонні санкції для примусу до виконання зобов'язань за Статутом ООН. Насправді такі санкції не є однорідними за своєю правовою природою та міжнародно-правовим регулюванням. Суттєвими чинниками, що визначають вплив санкцій є незалежність, сила та авторитет органу, який накладає санкції, а також органу, на який поширюються санкції. Чим більший вплив має орган, що накладає санкції, тим більша ймовірність того, що суб'єкт, на якого накладена санкція, змінить свою поведінку.

Санкції застосовуються в кожному окремому випадку і можуть тривати до тих пір, поки сторона, яка їх накладає, вважатиме це розумним. Зазвичай санкції скасовуються лише в тому випадку, якщо сторона до якої вони застосовувалися бажає виконати вимоги та погодитися з умовами сторони, яка накладає санкції. Зрозуміло, що невиконання вимог може призвести в майбутньому до більш суворих санкцій. Основною метою санкцій є створення економічного або політичного тиску на державу чи окремих осіб з метою змусити їх дотримуватися міжнародних норм. Наприклад, санкції проти режимів, які вдаються до політичних репресій або незаконних військових дій, мають на меті змусити такі держави чи окремих осіб змінити свою поведінку, не вдаючись до збройного втручання.

Слід зазначити, що доцільним є ретельна деталізація та запровадження режиму санкцій, що є пропорційними, цілеспрямованими й супроводжуються винятками для полегшення надмірних страждань, особливо осіб, які постраждали від війни, збройного конфлікту.

Висновки. Збройні конфлікти виникають по всьому світу, проте жодні міжнародні домовленості, що регулюють правила ведення війни, не можуть бути ефективними без волі та готовності держав та інших учасників їх дотримуватися за будь-яких умов.

Навіть в умовах війни міжнародні стандарти прав людини залишаються чинними, однак їх реалізація стикається з серйозними викликами, зумовленими як об'єктивними обставинами, так і недосконалістю міжнародних механізмів відповідальності. Особливої актуальності набуває проблема дотримання права на життя, яке водночас є і абсолютною, і обмежуваною категорією залежно від умов та правового режиму.

Неабияке значення відіграють санкції як політико-правовий інструмент міжнародного впливу в ситуаціях, коли інституційні механізми ООН виявляються заблокованими. Також існує необхідність синергії між міжнародними гуманітарними нормами, правозахисними механізмами та санкційною політикою для ефективного захисту прав людини під час збройних конфліктів, що є актуальним в умовах російської агресії проти України.

Світова спільнота повинна постійно працювати над зміцненням інститутів захисту прав людини та забезпеченням справедливості для постраждалих у збройних конфліктах. Дуже важливо конструктивно підходити до застосування примусових заходів та оцінки їхніх наслідків. Саме такий підхід дозволить зберегти баланс між потребами національної безпеки і повагою до фундаментальних прав і свобод, навіть у воєнний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 14.05.2025).
2. Ногас Т. Міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів. *Актуальні проблеми правознавства.* 2022. 4 (32). С. 132–136. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/48609/1/%D0%9D%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D1%81.PDF (дата звернення 14.05.2025).
3. Бурменський М.В. Тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у світлі норм міжнародного гуманітарного права. *Правова позиція.* 2023. 3 (40). С. 88–

92. URL: http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/bitstream/123456789/6305/1/16.pdf (дата звернення 14.05.2025).
4. Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право. Загальний курс: навч. посіб. Координатор – Етьєн Кюстер. 2020. 398 с.
5. Lysyk Volodymyr, Shperun Khrystyna. Practice in protecting human rights during armed conflicts. *Evropský Politický a Právní Diskurz.* 2024. 11, 4. S. 16–26. URL: https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2024/2024-11-4/04.pdf.
6. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення 14.05.2025).
7. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397 (дата звернення 14.05.2025).
8. Білоскурська О.В. Федорчук М.Д. Нормативно-правове регулювання обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні. *Правова держава*. 2022. № 46. С. 7–18.

УДК 342.565.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.15

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ДОБОРУ СУДДІВ ОРГАНІВ КОСТИТУЦІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

Гончар О.О.,
аспірант кафедри процесуального права,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Гончар О.О. Європейський досвід добору суддів органів конституційної юрисдикції.

У статті представлено порівняльно-правовий аналіз формування органів конституційної юрисдикції в країнах Європи, процедур добору їх членів, а також вимог до кандидатів у судді конституційних судів.

Дослідженням встановлено, що країнам Європи притаманні як американська, так і європейська моделі конституційного контролю. Єдиним винятком є Королівство Нідерландів, в якому орган конституційної юрисдикції відсутній з підстав конституційної заборони перевіряти закони на відповідність Конституції та оцінювати дотримання конституційних вимог щодо укладення договорів.

Встановлено, що в країнах Європи склад конституційних судів може формуватися: главою держави, Парламентом та за змішаним принципом: а) главою держави, Парламентом і суддівським корпусом; б) главою держави і Парламентом; в) главами держави і Парламентом (Князівство Андорра). Ще одну групу складають Греція і Люксембург з особливим порядком формування Конституційних Судів із діючих голів та суддів вищих судів країн.

Доведено, що за системою призначення суддів органів конституційної юрисдикції, судді конституційних судів країн Європи можуть призначатися без процедури голосування, за виборною системою, а також за змішаною системою, яка є гібридом між виборами і прямим призначенням і є найпоширенішою.

З'ясовано, що необхідні для кандидатів у судді конституційних судів якості у більшості європейських країн відображають необхідність наявності вищої юридичної освіти та досвіду роботи у сфері права (судді, прокурори, адвокати, нотаріуси, професори права, викладачі права та ін.), або на конкретних посадах (в органах державної служби чи органах місцевого самоврядування), або з відомою діяльністю в галузі конституційного права, прав людини чи інших галузях права. В деяких групах країн Європи для кандидатів у судді конституційних судів на законодавчому рівні визначено: підтвердження високих моральних якостей, або бездоганної репутації; підтвердження володіння певною мовою у багатомовному суспільстві або володіння державною мовою країни; належність до громадянства країни та інші критерії. Не менш важливим складником в окремих країнах Європи вважається політична нейтральність кандидата конституційного судді, а в Польщі додатково його історична «чистота», яку доцільно запровадити в Україні на законодавчому рівні.

Ключові слова: Конституційний Суд, добір суддів, процедура призначення, склад Конституційного Суду, судді конституційного суду

Honchar O.O. European experience in the selection of judges of constitutional jurisdiction bodies.

The article provides a comparative legal analysis of the formation of constitutional jurisdiction bodies in European countries, procedures for selecting their members, and the requirements for candidates aspiring to be constitutional court judges.

Research indicates that European countries implement both American and European models of constitutional review. The only notable exception is the Kingdom of the Netherlands, which lacks a body of constitutional jurisdiction due to constitutional prohibitions against reviewing laws for compliance with the Constitution and assessing constitutional adherence in treaty-making processes.

It has been established that in European countries, constitutional courts can be composed through appointments made by the head of state, the parliament, or a combination thereof, categorized as follows: a) jointly by the head of state, parliament, and judiciary; b) jointly by the head of state and parliament; or c) jointly by heads of state and parliament (Principality of Andorra). Greece and Luxembourg form another distinct group, where constitutional courts are uniquely composed of acting heads and judges from the highest courts within these countries.

The research demonstrates that the appointment system for judges in constitutional jurisdiction bodies varies: some judges are appointed directly without a voting procedure, others through electoral processes, and still others via a mixed system – a hybrid between election and direct appointment – which is the most prevalent approach across Europe.

It was found that candidates for constitutional court judges in most European countries must generally possess advanced legal education and substantial professional experience in law (such as judges, prosecutors, attorneys, notaries, law professors, or educators), or specific experience in public administration or local government. Additionally, recognized expertise in constitutional law, human rights, or related legal fields is highly valued. In certain European countries, legislative requirements explicitly stipulate that candidates must demonstrate high moral standards or an impeccable reputation, proficiency in a particular language (particularly relevant in multilingual societies or proficiency in the official state language), and citizenship. Furthermore, the political neutrality of constitutional judge candidates is an essential criterion in various countries. Notably, Poland emphasizes historical «purity» as a qualification, a factor suggested for legislative adoption in Ukraine as well.

Key words: Constitutional Court, selection of judges, appointment procedures, composition of the Constitutional Court, constitutional court judges.

Постановка проблеми. Конституційний Суд, виконуючи покладені на нього завдання, все більше стає суспільним чинником, який, дотримуючись принципу поділу влади, зміцнює стосунки між їх суб'єктами, утверджуючи їх особливе становище та підвищуючи довіру громадян до конституційності та верховенства права як важливих складових загального устрою країни. Забезпечуючи примат і верховенство Конституції над законами та всіма іншими нормативними актами, Конституційний Суд покликаний забезпечувати існування правового порядку. Як свідчать події останнього десятиліття, не лише Україна, але й європейські держави зіштовхуються із проблемою незалежності органів конституційної юрисдикції, та як наслідок – конституційними кризами. Частота подібних явищ напряму пов'язана із можливістю впливу на суддів конституційних судів такими політичними суб'єктами їх призначення, як глава держави чи Парламент на етапі формування складу конституційних судів та добору кандидатів у судді Конституційного Суду. Відповідно, збалансований і законний склад цього органу має безпрецедентне значення, оскільки метою процесу добору суддів органів конституційної юрисдикції є призначення незалежних, компетентних, досвідчених і доброчесних суддів, які в змозі протистояти будь-якому тиску і вирішити будь-яке питання конституційного плану на користь демократичного майбутнього власної країни та її громадян. Відтак, дослідження європейського досвіду добору суддів органів конституційної юрисдикції є актуальним.

Мета дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати та узагальнити нормативно-правове регулювання організації органів конституційної юрисдикції країн Європи, їх складу, вимог до суддів конституційної юрисдикції, порядку їх добору чи призначення.

Стан опрацювання проблематики. Досвід формування складу судів органів конституційної юрисдикції зарубіжних країн досліджувався українськими науковцями. Однак, інтерес дослідників до цієї теми можна охарактеризувати як такий, що відбувався не на постійній основі, а пов'язувався із неординарними політичними подіями в Україні, що супроводжувалися конфліктним протистоянням між вищими владними інституціями або, як влучно підмітив Б.О. Бондаренко, «кризами діяльності Конституційного Суду України, які не були напряму спричинені боротьбою різних гілок влади, проте саме вони створювали передумови для кризових процесів всередині Конституційного Суду. Зокрема, непризначення суддів Конституційного Суду, відсутність протягом тривалого проміжку часу законодавчого регулювання нового конституційно-правового статусу, внутрішні кризи в Конституційному Суді України у 2017 році та конституційна ситуація 2020-2021 років» [1, с. 25-26.]. У 2007 році європейський досвід моделей формування суддівського корпусу був предметом дослідження Ю.Г. Барабаша у праці «Реформування системи призначення суддів Конституційного Суду України як напрямок зниження конфліктності у його діяльності» [2] після розпуску Президентом України Верховної Ради. У 2016 році способи формування конституційних судів світу досліджувалися В. Ковальчук і Н. Шабелько у праці «Формування Конституційного Суду України як одна з умов забезпечення його легітимного функціонування» з причин втрати народної легітимності Конституційного Суду України [3]; А.М. Івановською у праці «Проблемні питання формування Конституційного Суду України» [4] у зв'язку із прийняттям змін до розділу XII Конституції України щодо порядку відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України та вимог до кандидатів у судді органу конституційної юрисдикції. Досвід європейських держав щодо формування конституційних судів у контексті проблематики забезпечення його незалежності досліджений у праці Б.О. Бондаренко «Формування складу Конституційного Суду як складова механізму забезпечення його незалежності» [5]. Порівняльно-правовий аналіз вимог до кандидатів на посади суддів Конституційного Суду на основі досвіду окремих держав членів ЄС досліджений у праці І. Іванів [6], а у дисертаційному дослідженні А.М. Дрозда, присвяченому історико-порівняльному аналізові інституту конституційного контролю в державах романо-германської правової системи, висвітлено деякі кваліфікаційні вимоги до суддів Конституційних судів окремих країн Європи та вимоги щодо

несумісності зайняття ними інших посад [7]. Кількісний аналіз судів конституційної юрисдикції окремих зарубіжних країн висвітлений у праці Г.С. Крайника [8], а європейський досвід застосування критерію моральних якостей суддів конституційної юрисдикції – у праці С.В. Фоміної [9]. Досвід формування конституційних судів окремих зарубіжних країн досліджувалися у статтях І.С. Щебетун і А.І. Марцелюк [10] та Ю.В. Дереш і А.О. Романчук [11]. Деякі проблемні аспекти зарубіжного досвіду добору суддів конституційних судів були предметом наукових розвідок у працях Ю. Барабаша, О. Бориславської, М. Козюбри, С. Різника, М. Савчина, Т.О. Цимбалістого та інших. Попри це, питанням особливостей формування органів конституційної юрисдикції країн Європи приділялося недостатньо уваги, так як в основному вивчався досвід лише провідних європейських країн.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до власних звичаїв і традицій, історичних та політичних передумов, кожна із країн Європи по своєму унікальна з точки зору відсутності чи наявності органу конституційної юрисдикції, формування його складу та встановленої процедури добору чи призначення суддів конституційних судів. Положення Конституцій та спеціальних законів країн Європи, присвячених організації та функціонуванню органів конституційної юрисдикції, визначають особливості його формування, а також керівні основи добору суддів конституційних судів, які пропонуються до розгляду. Зокрема, **залежно від наявності органу конституційної юрисдикції,** країни Європи поділяються на три групи.

До першої входить Королівство Нідерландів, в якому орган конституційної юрисдикції відсутній, а стаття 120 Конституції Королівства Нідерландів забороняє перевіряти закони на відповідність Конституції та оцінювати дотримання конституційних вимог щодо укладення договорів[12].

До другої відносяться країни Європи в яких функції конституційної юрисдикції покладено на Верховні Суди або спеціально сформовані для цього суди чи органи. Зокрема, Верховний Суд є судом конституційної юрисдикції у Великій Британії [13], Королівстві Данія (де Верховний Суд є органом конституційного контролю внаслідок конституційно-правового звичаю) [14], Естонії (стаття 152 Конституції) [15], Республіки Ісландія (стаття 60 Конституції) [16], Ірландії (стаття 34 Конституції) [17], Князівстві Монако (стаття 89 Конституції) [18], Королівстві Норвегія (стаття 89 Конституції) [19], Фінляндської Республіки (стаття 106-107 Конституції) [20]; Федеральний Верховний Суд – у Швейцарії (стаття 189 Федеральної Конституції) [21]; Верховний Суд (стаття 14 розділу 11 Прокламації (1974:152) про прийняття нової форми правління) і Законодавча Рада (стаття 22 розділу 8 Прокламації (1974:152) про прийняття нової форми правління) [22] – у Швеції. Суди Швеції не застосовують закон, який суперечить положенню Конституції чи іншого вищого закону, а Законодавча рада є органом, який складається із суддів або, у разі необхідності, колишніх суддів Верховного Суду та Вищого адміністративного суду та якому доручається розглядати важливі законодавчі пропозиції перед тим, як вони будуть розглянуті Риксдагом. Б. О. Бондаренко ці країни відносить до країн з децентралізованою моделлю конституційного контролю, яка передбачає наявність конституційного контролю за актами парламенту, проте такий контроль здійснюється судами загальної юрисдикції [1, с. 21].

До третьої групи відносяться країни Європи, в яких здійснення конституційної юрисдикції безпосередньо покладено на Конституційний Суд. Це: Республіка Албанія, Князівство Андорра, Республіка Австрія, Королівство Бельгія, Республіка Боснія і Герцеговина, Республіка Болгарія, Грецька Республіка, Королівство Іспанія, Італійська Республіка, Республіка Косово (частково визнана країна), Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Велике Герцогство Люксембурзьке, Князівство Ліхтенштейн, Мальта, Республіка Молдова, Федеративна Республіка Німеччина, Північна Македонія, Республіка Польща, Португальська Республіка, Румунія, Республіка Сербія, Словацька Республіка, Республіка Словенія, Угорщина, Французька Республіка, Республіка Хорватія, Чеська Республіка, Чорногорія.

Отже, як вірно підмічають І.С. Щебетун і А.І. Марцелюк, переважна більшість країн мають спеціалізовані органи конституційної юрисдикції, тобто Конституційні суди [10, с. 79].

Залежно від системи формування Конституційного Суду, країни Європи поділяються на чотири групи.

До першої відносяться країни Європи, в яких склад Конституційного Суду формується главою держави: Республіка Австрія, Королівство Бельгія, Королівство Іспанія, Республіка Косово, Мальта, Словацька Республіка, Чеська Республіка.

До другої відносяться країни Європи, в яких склад Конституційного Суду формується Парламентом: Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Князівство Ліхтенштейн, Федеративна Республіка Німеччина, Північна Македонія, Республіка Польща, Республіка Словенія, Угорщина, Республіка Хорватія, Чорногорія.

До третьої відносяться країни Європи, в яких склад Конституційного Суду формується за змішаним принципом: а) главою держави, Парламентом і суддівським корпусом: Республіка Албанія,

Республіка Боснія і Герцеговина, Республіка Болгарія, Італійська Республіка, Республіка Молдова, Португальська Республіка, Республіка Сербія, Україна; б) главою держави і Парламентом: Румунія і Французька Республіка (особливістю формування органу конституційної юрисдикції у Франції є те, що колишні Президенти Республіки автоматично є довічними членами Конституційної Ради (стаття 56 Конституції) [23]); в) главами держави і Парламентом, оскільки у Князівстві Андорра орган конституційної юрисдикції формується у складі чотирьох суддів: по одному від кожного з Співпринців і двох від Генеральної ради (стаття 96 Конституції) [24].

До четвертої групи відноситься країни з особливим порядком формування Конституційних Судів, яких не можна віднести до жодної із перелічених вище груп. Так, згідно статті 100 Конституції Грецької Республіки, орган конституційної юрисдикції складається з Голови Вищого адміністративного суду, Голови Вищого цивільного та кримінального суду та Голови Рахункової палати, чотирьох радників Вищого адміністративного суду та чотирьох членів Вищого цивільного та кримінального суду, які обираються жеребкуванням на дворічний термін. Суд очолює Голова Вищого адміністративного суду або Голова Вищого цивільного та кримінального суду відповідно до стажу. Якщо Судом розглядаються справи щодо вирішення конфліктів між судами та адміністративними органами або між Державною радою та звичайними адміністративними судами з одного боку та цивільними та кримінальними судами з іншого або між Аудиторською палатою та іншими судами, а також справи щодо оскарження неконституційності по суті або змісту положень офіційного закону, якщо щодо них були прийняті протилежні рішення Державною радою, Верховним судом або Аудиторською палатою, – то склад Суду розширюється за рахунок двох професорів права з юридичних факультетів університетів країни, обраних шляхом жеребкування [25].

Згідно статті 95ter. Конституції Великого Герцогства Люксембурзького, Конституційний суд складається з Голови Верховного Суду, Голови Адміністративного суду, двох радників Касаційного суду, які є членами Конституційного суду за посадою, та п’яти магістратів, призначених Великим князем за спільним рішенням Верховного Суду та Адміністративного суду [26]. З метою прийняття такого рішення Верховний Суд та Адміністративний суд збираються на спільні загальні збори, скликані Головою Верховного Суду. На кожну вакантну посаду спільні загальні збори висувають трьох кандидатів; Представлення кожного кандидата відбувається окремо [27].

За системою призначення суддів органів конституційної юрисдикції судді Конституційних судів країн Європи можуть призначатися без процедури голосування, за виборною системою, а також за змішаною системою, яка є гібридом між виборами і прямим призначенням і є найпоширенішою [28, с. 4].

Перша система не передбачає жодної процедури голосування, це такі країни, як: Андорра (призначають Співпринци і Генеральна рада) [24], Мальта (призначає Президент за пропозицією Прем’єр-міністра) [29].

До цієї системи також відносяться Верховні Суди північних країн Європи, в яких, як правило, передбачено призначення суддів главою держави або його/її представником на підставі обов’язкової виконавчої номінації (Ірландія), причому право призначення є вирішальним. Ірландія, зі своєї сторони, має Консультативну раду з призначень суддів, рекомендації якої враховуються. У Данії, Ісландії та Норвегії суддів призначає глава держави за поданням міністра юстиції. У Норвегії судді Верховного Суду призначаються Королем у Раді за рекомендацією Міністерства юстиції. Верховний Суд неофіційно висловлює свою думку Міністерству юстиції. У Данії Верховний Суд де-факто має право вето на призначення. У Фінляндії відповідний суд висуває кандидатури, а потім Президент Республіки призначає нових суддів після консультації з міністром юстиції та Радою міністрів. У Швеції уряд призначає суддів за поданням міністра юстиції [28, с. 4].

Друга система – це виборна система, яка має тенденцію до більшої демократичної легітимності, в якій право обирати суддів Конституційного Суду закріплено за Парламентом за власною квотою та за пропозиціями щодо кандидатур, наданих главою держави, главою Парламенту, урядом чи зборами суддів.

Згідно статті VI Конституції Боснії і Герцеговини, чотири члени Конституційного Суду обираються Палатою представників Федерації, а два члени – Зборами Республіки Сербської. Решту трьох членів обирає Голова Європейського суду з прав людини після консультації з Президентом [30].

Судді Конституційного Суду Латвії затверджуються Сеймом, з яких троє призначаються за пропозицією не менше десяти членів Сейму, двоє – за пропозицією Кабінету Міністрів і ще двоє – за пропозицією Пленуму Верховного Суду (стаття 4 Закону про Конституційний Суд) [31].

Сейм Литви призначає на посади суддів Конституційного Суду із кандидатів, з яких по троє пропонують Президент Республіки, Голова Сейму та Голова Верховного Суду (стаття 103 Конституції) [32].

У Німеччині половина членів Федерального Конституційного Суду обирається Бундестагом, а половина – Бундесратом (стаття 93 Основного Закону) [33] на основі принципу «федеративно-

го паритету за особливою процедурою, яка гарантує політичний нейтралітет суддів. «Відповідній парламентській більшості забороняється, доки вона не має кваліфікованої більшості, вводити до складу ФКС винятково своїх представників або представників свого напрямку. Така вимога змушує парламентську більшість і опозицію досягти згоди як у конкретному випадку і персонально (ad hoc und ad personam). Жодна сторона не може обрати своїх кандидатів без погодження з іншою стороною, чим забезпечується виникнення «паритету між коаліцією та опозицією», поки кожна сторона має щонайменше 1/3 голосів» [11, с. 95]. Особливістю формування інститутів конституційної юстиції у Німеччині є те, що поряд з федеральною в кожній землі існує своя конституційна юстиція, представлена конституційними судами земель. У землі Шлезвіг-Голштейн функції конституційного суду передані Федеральному Конституційному суду [34, с. 97].

Збори Республіки Македонії обирають шістьох суддів Конституційного Суду більшістю голосів від загальної кількості представників, а трьох суддів – більшістю голосів від загальної кількості членів парламенту, при цьому має бути більшість голосів від загальної кількості членів парламенту, які належать до громад, які не є більшістю в Республіці Македонія (зміни XV 34) Конституції Північної Македонії) (тобто більшістю голосів членів парламенту етнічних меншин) [35].

Згідно статті 194 Конституції Польщі, суддів Конституційного Трибуналу обирає одноосібно Сейм (нижня палата Парламенту) більшістю у 3/5 голосів за присутності не менше половини встановленої законом кількості депутатів (частина перша статті 16 Закону про Конституційний Трибунал) [36]. Кандидата на посаду судді Трибуналу може висунути Президент Республіки Польща, Президія Сейму, група щонайменше п'ятдесяти депутатів, група щонайменше тридцяти сенаторів, Загальні збори суддів Верховного суду, Загальні збори суддів Вищого адміністративного суду, Національна рада юридичних радників, Вища рада адвокатів та Національна рада професіоналів. (частина перша статті 18 Закону про Конституційний Трибунал) [37].

Обрання суддів Конституційного Трибуналу Португалії має деякі особливості. Згідно статті 222 Конституції Португалії десять суддів призначаються Асамблеєю Республіки, а троє кооптуються цими десятьма. Шість суддів, призначених Асамблеєю Республіки або кооптованих, повинні бути обрані з числа суддів інших судів, а решта з числа юристів [38]. Коопта́ція (лат. cooptatio – «додаткове обрання») – введення до складу виборного органу нових членів або кандидатів власним рішенням даного органу без проведення додаткових виборів [39].

Згідно статті 163 Конституції Республіки Словенія та частини першої статті 14 Закону про Конституційний Суд, суддя Конституційного Суду обирається Національними Зборами таємним голосуванням більшістю голосів усіх депутатів за поданням Президента Республіки [40].

В Угорщині судді Конституційного Суду обираються двома третинами голосів членів Національної Асамблеї (частина 8 статті 24 Конституції) [41].

Судді Конституційного Суду Республіки Хорватія обираються більшістю у дві третини голосів депутатів Хорватського Сабору (стаття 122 Конституції) [42].

Судді Конституційного Суду Чорногорії обираються Парламентом у такому порядку: двоє суддів за пропозицією Президента та п'ять суддів за пропозицією компетентного робочого органу Парламенту за оголошеним публічним запрошенням, зробленим сторонами, що пропонують (стаття 153 Конституції Чорногорії) [43].

Третя система є гібридом між виборами та прямим призначенням, яка є найпоширенішою, хоча вона з'являється в багатьох варіаціях, в тому числі під виглядом системи прямого призначення, яка просто фіксує пропозиції як від виборного, так і від прямого компоненту призначення.

Так, в деяких країнах Європи суб'єктом призначення суддів Конституційного Суду є глава держави, але пропозиції щодо кандидатур суддів надають Парламент, збори суддів.

В Албанії три члени органу конституційної юрисдикції призначаються Президентом Республіки, три члени обираються Зборами і три – Верховним Судом з числа кандидатів, які займають перші три місця у списку, поданому Радою з призначень суддів відповідно до закону (стаття 125 Конституції) [44].

Відповідно до статті 147 Конституції Австрії, Президент, Віце-президент, шість основних суддів і троє резервних суддів призначаються Федеральним президентом за поданням Федерального уряду, які обираються з-поміж суддів, адміністративних службовців та професорів права з університетів. Інші основні та резервні судді призначаються Федеральним президентом на основі пропозицій, поданих Національною радою щодо трьох основних суддів і двох резервних суддів, і Федеральною радою щодо трьох основних суддів і резервного судді. Троє основних суддів і двоє резервних суддів повинні мати місце проживання за межами федеральної столиці Відня. Резервні (запасні) судді долучаються до розгляду справи, якщо основний суддя не може здійснювати правосуддя [45].

У Бельгії судді призначаються довічно Королем зі списку з двох кандидатів, висунутих почергово Палатою представників і Сенатом. Список кандидатів приймається більшістю у дві третини голосів присутніх членів (стаття 32 Закону про Конституційний Суд) [46].

Відповідно до статті 159 Конституції Іспанії, судді Конституційного Суду призначаються королем, чотири кандидатури яких висуваються Конгресом більшістю в три п'ятих його членів, чотири – Сенатом такою ж більшістю, два – Урядом і два – Генеральною радою судової влади [47].

В частково визнаній Республіці Косово судді призначаються Президентом за пропозицією Парламенту. Рішення про призначення семи (7) суддів вимагає більшості у дві третини (2/3) присутніх та голосуючих депутатів Парламенту. Рішення щодо пропозицій інших двох (2) суддів вимагає більшості голосів депутатів Парламенту, присутніх і голосуючих, але лише за згодою більшості депутатів Парламенту, які займають місця, зарезервовані або гарантовані для представників Громад, які не становлять більшість у Косово (стаття 114 Конституції) [48].

Стаття 134 Конституції Словацької Республіки визначає, що суддів Конституційного суду призначає Президент Словацької Республіки за поданням Національної ради Словацької Республіки. На кожну вакансію Національна Рада пропонує по дві кандидатури [49]. Згідно § 15 Закону про Конституційний суд Словацької Республіки, до Національної ради можуть вносити пропозиції щодо обрання кандидатів на посади суддів Конституційного Суду: члени Національної ради Словацької Республіки, Уряд Словацької Республіки, Голова Конституційного Суду, Голова Ради юстиції Словацької Республіки, щонайменше п'ять членів Судової ради Словацької Республіки, Голова Верховного Суду Словацької Республіки, Голова Вищого адміністративного суду Словацької Республіки, Генеральний прокурор Словацької Республіки, громадський захисник прав, професійні організації юристів, наукові установи, що діють у галузі права [50].

У Ліхтенштейні та Чехії суб'єктом призначення суддів Конституційного Суду є глави держав, але їх пропозиції щодо кандидатур потребують попереднього затвердження Парламентом.

У Ліхтенштейні функціонує особлива процедура відбору суддів Конституційного Суду: комісія з відбору суддів під головуванням суверена, до складу якої входять члени парламентських груп, уряду та осіб, делегованих сувереном, пропонує кандидата до парламенту штату для обрання. У разі виборів відповідну особу призначає суверен (статті 96, 104, 105 Конституції) [51].

У Чехії суб'єктом призначення суддів Конституційного Суду є глава держави (стаття 84 Конституції). Відповідні кандидати на посади суддів оцінюються та рекомендуються консультативною комісією. Запропоновані кандидати зустрічаються з Президентом для особистої співбесіди, після чого імена відібраних кандидатів подаються на затвердження до Сенату Парламенту Чеської Республіки. Призначення конституційних суддів відбувається відразу після затвердження Сенатом [52, 53].

Насамкінець, в деяких країнах Європи самостійними суб'єктами призначення та обрання суддів Конституційного Суду одночасно виступають глава держави, Парламент, збори суддів, або глава держави і Парламент/обидві палати Парламенту.

У Болгарії одна третина суддів обирається Національними зборами, одна третина призначається Президентом, а одна третина обирається спільними зборами суддів Верховного касаційного суду та Вищого адміністративного суду (стаття 147 Конституції) [54].

В Італійській Республіці, одну третину Конституційного Суду призначає Президент Республіки, третину – Парламент на спільному засіданні, а третину – Вищі суди загальної та адміністративної юрисдикції (стаття 135 Конституції) [55].

У Молдові двох суддів Конституційного Суду призначає Парламент, двох – уряд, а інших двох – Вища рада магістратури (стаття 136 Конституції) [56].

Згідно статті 142 Конституції Румунії, трьох суддів Конституційного Суду призначає Палата депутатів, трьох – Сенат і трьох – президент Румунії [57].

У Сербії п'ять суддів Конституційного Суду призначаються Національними Зборами, ще п'ять – Президентом Республіки, ще п'ять – на загальній сесії Верховного Касаційного Суду. Згідно статті 172 Конституції Республіки Сербія, Національні Збори призначають п'ятьох суддів Конституційного Суду з числа десяти кандидатів, запропонованих Президентом Республіки, Президент Республіки призначає п'ятьох суддів Конституційного Суду з числа десяти кандидатів, запропонованих Національними Зборами, а загальна сесія Верховного Касаційного Суду призначає п'ятьох суддів з числа десяти кандидатів, запропонованих на загальному засіданні Вищим судом і Радою державного прокурора. У кожному із запропонованих списків кандидатів один із призначених кандидатів має походити з території автономних провінцій [58].

До Конституційної Ради Франції по троє членів призначаються Президентом Республіки, Головою Національних зборів і Головою Сенату. Призначення членів Конституційної Ради кожним із цих суб'єктів можливе лише після отримання відповідних висновків компетентних постійних комітетів відповідної палати (стаття 56 Конституції) [59].

Щодо кількісного складу Конституційних судів країн Європи, то їх склад варіюється від мінімального у складі трьох суддів до максимального у складі двадцяти суддів, що залежить від багатьох факторів, таких як: кількість жителів країни; устрій країни; кількість справ, які потріб-

но розглядати; кількість суб'єктів призначення чи обрання суддів, а також від паритетних умов призначення чи обрання суддів різними гілками влади. Зокрема, Конституційні суди країн Європи функціонують у таких складах: 3 судді – Мальта; 4 судді – Князівство Андорра; 5 суддів – Князівство Ліхтенштейн; 6 суддів – Республіка Молдова; 7 суддів – Латвійська Республіка і Чорногорія; 9 суддів – Республіка Албанія, Республіка Боснія і Герцеговина, Республіка Косово, Литовська Республіка, Велике Герцогство Люксембурзьке, Північна Македонія, Румунія, Республіка Словенія, Французька Республіка; 11 або 13 суддів (залежно від категорії справи) – Грецька Республіка; 12 суддів – Королівство Бельгія, Республіка Болгарія, Королівство Іспанія; 13 суддів – Португальська Республіка, Словацька Республіка, Республіка Хорватія; 15 суддів – Італійська Республіка, Республіка Польща, Республіка Сербія, Угорщина, Чеська Республіка; 16 суддів – Федеративна Республіка Німеччина; 20 суддів – Республіка Австрія.

Щодо термінів перебування на посадах суддів Конституційних судів, то у більшості країн Європи встановлені доволі тривалі терміни перебування на посадах без можливості їх переобрання на наступний термін. Зокрема, у Республіці Хорватія термін повноважень судді Конституційного Суду складає 8 років без права повторного призначення. У переважній кількості країн Європи термін повноважень суддів Конституційних Судів складає 9 років без права повторного призначення: Республіка Албанія, Республіка Болгарія, Королівство Іспанія, Італійська Республіка, Республіка Косово, Литовська Республіка, Велике Герцогство Люксембурзьке, Північна Македонія, Республіка Польща, Португальська Республіка, Румунія, Республіка Словенія, Французька Республіка. У Словацькій Республіці, Угорщині та Чорногорії термін повноважень суддів Конституційних Судів складає 12 років без права повторного призначення. Водночас, у Федеративній Республіці Німеччині термін повноважень суддів складає 12 років без права повторного призначення, але до досягнення ними 68 років, а в Латвійській Республіці – 10 років без права повторного призначення, але до досягнення 70 років.

Можливість єдиного повторного терміну обіймання посади судді Конституційного Суду визначено Конституціями Республіки Молдова (термін повноважень – 6 років); Князівства Андорра (термін повноважень – 8 років) і Республіки Сербія (термін повноважень – 9 років, однак суддя Конституційного Суду припиняє повноваження після досягнення ним 65 років і 45 років страхового стажу).

Передбачено право повторного призначення на посаду судді Конституційного Суду у Чеській Республіці (термін повноважень – 10 років) та можливість повторного переобрання – у Князівстві Ліхтенштейн (термін повноважень – 5 років) безвідносно до кількості таких повторних призначення та переобрання.

Довічно обираються суддями Конституційного Суду, але до досягнення 65 років – у Мальті, а також до досягнення 70 років – у Республіці Австрія та Королівстві Бельгія. У Республіці Боснія і Герцеговина термін повноважень першого складу призначених суддів Конституційного Суду становив п'ять років без права повторного призначення. Судді, призначені згодом, залишаються на посаді безстроково, але до досягнення ними 70 років.

Вимоги до кандидатів у судді органу конституційного контролю у більшості країн Європи відображають необхідність вищої юридичної освіти для забезпечення компетентного складу суду та наявність досвіду роботи у сфері права (судді, прокурори, адвокати, нотаріуси, професори права, викладачі права та ін.), або на конкретних посадах (наприклад, в органах державної служби чи органах місцевого самоврядування), або з відомою діяльністю в галузі конституційного права, прав людини чи інших галузях права.

Щонайменше 20-річний досвід юридичної практики необхідний для кандидатів у судді органу конституційного контролю в Італійській Республіці та Угорщині, 18-річний – у Румунії, 15 років професійного стажу повинні мати кандидати в Албанії, Республіці Болгарія, Королівстві Іспанія, Республіці Молдова, Республіці Сербія, Словацькій Республіці, Республіці Хорватія, Чорногорії, а 10 років професійного стажу – в Австрії, Республіці Косово, Латвійській Республіці, Литовській Республіці, Республіці Польща, Чеській Республіці. Водночас, у Хорватії, для кандидатів у судді Конституційного Суду, які мають вчений ступінь доктора юридичних наук, встановлений менший стаж роботи за фахом – 12 років, аніж для інших представників юридичної професії [60].

В Австрії члени та заступники членів Конституційного Суду, окрім закінченої юридичної освіти, можуть мати освіту в галузі права і політології, а Президент, Віце-президент, три члени і три заступники членів Суду (призначені федеральним урядом) мають бути обрані з числа суддів, високопосадовців і університетських професорів права.

Стаття 13 Закону про Конституційний Суд Португалії визначає, що до Конституційного суду можуть бути обрані лише судді [61].

Законодавством Франції не визначено конкретних вимог до кандидатів. До складу Конституційної Ради Франції можуть бути висунуті всі громадяни, які користуються громадянськими та по-

літичними правами. На практиці висуваються особи, чия компетентність визнається, зокрема в правових і політичних питаннях, чиє призначення має бути схвалено парламентом [62].

Пряма вимога до кандидатів у судді органу конституційної юрисдикції щодо наявності визнання у сфері права, або визнаної репутації, або високого рівня академічної кваліфікації, – міститься у законодавстві Князівства Андорри, Республіки Болгарія, Боснії та Герцеговині, Королівства Іспанії, Італійської Республіки, Республіки Косово, Республіки Молдови, Північної Македонії, Республіки Польща, Румунії, Республіки Сербія, Словацької Республіки, Республіки Хорватія та Чорногорії. Зауважимо, що в Угорщині членом Конституційного Суду може бути обраний громадянин, який є юристом-теоретиком з видатними знаннями (професор університету або доктор Академії наук Угорщини) [63]. Водночас, § 3 Частини I Закону про Федеральний Конституційний Суд Німеччини визначає, що судді повинні мати кваліфікацію для обіймання судових посад відповідно до Закону Німеччини про суддів або отримати кваліфікацію дипломованого юриста у сфері, згаданій у статті 3 Договору про об'єднання, до 3 жовтня 1990 року та мати дозвіл на юридичну регульовану юридичну професію відповідно до Договору про об'єднання [64]. У Чорногорії суддя Конституційного Суду може бути обраним також і з числа юристів, які працюють у товариствах та юридичних особах, які користуються професійною та особистою репутацією (стаття 10 Закону) [65].

А щодо наявності високих моральних якостей , або бездоганної репутації – то така вимога до кандидатів безпосередньо зазначена у законодавстві Республіки Болгарія, Боснії та Герцеговині, Республіки Косово, Латвійської Республіки, Литовської Республіки, Республіки Молдови, Республіки Польща, Словацької Республіки, Чеської Республіки.

Віковий критерій кандидатів у судді Конституційних судів. Мінімальний сорокарічний вік для кандидатів у судді органів конституційного контролю передбачений у законодавстві Латвійської Республіки [66], Федеративної Республіки Німеччина, Республіки Сербія, Словацької Республіки, Республіки Словенія, Чорногорії. У Республіці Польща суддею Трибуналу може обрана особа старше 40 років, але не старше 70 років (частина 1 статті 17 Закону про Конституційний Трибунал) [67], в Угорщині – яка досягла 45 років, але ще не досягла 70 років [68]. А згідно статті 11 Закону Республіки Молдова від 13.12.1994 № 317-XIII «Про Конституційний Суд» граничний вік для призначення на посаду судді Конституційного Суду становить 70 років [69]. Судді Конституційного Суду Італійської Республіки відбираються з обмеженої категорії юристів-практиків з високим рівнем підготовки та досвідом. Немає максимального або мінімального вікового обмеження, але, враховуючи вимоги щодо належності до вищої магістратури, наявності високого рівня академічної кваліфікації чи тривалого професійного досвіду, судді, як правило, призначаються до Суду у віці п'ятдесяти, шістдесяти та сімдесяти років [70].

Особливості застосування мовного критерію у формуванні складу Конституційного суду. У Королівстві Бельгія шість суддів Конституційного суду мають належати до нідерландської мовної групи, шість – до французької мовної групи. Один із суддів повинен мати належне знання німецької мови. Кожна лінгвістична група складається з трьох суддів, призначених на основі їхнього юридичного досвіду (професора права в бельгійському університеті, судді в Касаційному суді або Державній раді, юридичного секретаря в Конституційному суді) і трьох суддів, призначених на основі принаймні п'ятирічного досвіду роботи в якості членів парламенту. Належність нідерландськомовного судді або франкомовного судді Конституційного Суду визначається мовою їх наукового ступеня, або за парламентською мовною групою, до якої вони відповідно востаннє належали (стаття 31 Закону про Конституційний Суд) [71].

Гендерні положення добору суддів Конституційних судів: Суд конституційної юрисдикції у Королівстві Бельгія має складатися із суддів обох статей, принаймні одна третина для найменш чисельної групи, при тому, що ця група має бути представлена в обох вищезазначених професійних категоріях. При формуванні Конституційного Суду Республіки Косово також передбачено необхідність поважати принципи гендерної рівності.

Щодо положень про громадянство суддів Конституційних судів. Належність до громадянства країни прямо передбачено – у законодавстві Ліхтенштейні, Республіці Польща, Португалія, Республіки Словенія (стаття 9 Закону) [72], Республіки Хорватія. У Боснії та Герцеговині, суддями Конституційного Суду, які обрані Головою Європейського суду з прав людини, не повинні бути громадянами Боснії та Герцеговини чи будь-якої сусідньої держави.

Політичні обмеження щодо кандидатів у судді Конституційних судів. В деяких країнах заборонено висування кандидата у судді органу конституційного контролю, якщо особа протягом останніх років займала політичну посаду в державній адміністрації або керівні посади в політичній партії. Зокрема, в Албанії – протягом 10 останніх років до того, як став кандидатом, в Угорщині та Польщі цей термін складає 4 останні роки, а в Австрії – протягом останніх трьох або п'яти років в залежності від займаних посад. Чинний Закон від 5 грудня 2017 р. про Верховний Суд Республіки

Польща у пункті 9 § 1 статті 30 визначає додатковий критерій до осіб, які народилися до 1 серпня 1972 року, що кандидат у судді в минулому не служив, не працював і не співпрацював з органами державної безпеки, зазначеними у статті 5 Закону від 18 грудня 1998 року про Інститут національної пам'яті [73].

Оновлення складу органу конституційної юрисдикції на постійній основі визначено у Франції. Згідно статті 56 Конституції Франції, Конституційна рада оновлюється на третину кожні три роки. У разі смерті або відставки орган, що призначає, призначає нового члена на решту строку повноважень. Однак особа, призначена замість померлого або вийшовшого з посади члена ради, термін повноважень якого мав закінчитися до трьох років, може бути призначений повторно на дев'ять років [59].

Висновки. Країнам Європи притаманні як американська, так і європейська моделі конституційного контролю. Єдиним винятком є Королівство Нідерландів, де орган конституційної юрисдикції відсутній та заборонено перевіряти закони на відповідність Конституції та оцінювати дотримання конституційних вимог щодо укладення договорів. Згідно першої моделі, функції конституційної юрисдикції покладено на Верховні Суди або спеціально сформовані для цього суди чи органи, або на суди загальної юрисдикції, які здійснюють конституційний контроль під час звичайного розгляду конкретної справи. До цієї моделі відноситься переважна більшість північноєвропейських країн (за винятком Литви та Латвії), Князівство Монако і Швейцарія. Найпоширеніша в Європі друга модель передбачає створення спеціалізованого суду конституційної юрисдикції.

Специфічне функціональне призначення Конституційних судів зумовлює особливі системи їх формування. В країнах Європи склад Конституційного Суду може формуватися: главою держави, Парламентом та за змішаним принципом: а) главою держави, парламентом і суддівським корпусом; б) главою держави і парламентом; в) главами держави і парламентом (Князівство Андорра). Ще одну групу складають Греція і Люксембург з особливим порядком формування Конституційних Судів із діючих голів та суддів вищих судів країн.

За системою призначення суддів органів конституційної юрисдикції, судді Конституційних судів країн Європи можуть призначатися без процедури голосування, за виборною системою, а також за змішаною системою, яка є гібридом між виборами і прямим призначенням і є найпоширенішою.

Кількісний склад конституційних судів країн Європи варіюється від мінімального у складі трьох суддів до максимального у складі двадцяти суддів, що залежить від багатьох факторів, таких як: кількість жителів країни; устрій країни; кількість справ, які потрібно розглядати; кількість суб'єктів призначення чи обрання суддів, а також від паритетних умов призначення чи обрання суддів різними гілками влади.

У більшості країн Європи терміни перебування на посадах суддів конституційних судів доволі тривалі (від 8 до 12 років) та, зазвичай, без можливості їх переобрання на наступний термін. Можливість єдиного повторного терміну обіймання посади судді Конституційного Суду визначено у Молдові, Андоррі та Сербія, а безвідносно до кількості таких повторних призначень та переобрання – у Чехії та Ліхтенштейні. Довічно можуть обиратися суддями Конституційного Суду у Мальті, Австрії, Бельгії, Боснії і Герцеговині.

Необхідні для кандидатів у суддів конституційних судів якості у більшості випадків відображають необхідність наявності вищої юридичної освіти та досвіду роботи у сфері права (судді, прокурори, адвокати, нотаріуси, професори права, викладачі права та ін.), або на конкретних посадах (наприклад, в органах державної служби чи органах місцевого самоврядування), або з відомою діяльністю в галузі конституційного права, прав людини чи інших галузях права. В деяких групах країн Європи, для кандидатів у судді конституційних судів на законодавчому рівні визначено: підтвердження високих моральних якостей, або бездоганної репутації; підтвердження володіння певною мовою у багатомовному суспільстві або володіння державною мовою країни; належність до громадянства країни та інші критерії. Не менш важливим складником в окремих країнах Європи вважається політична нейтральність кандидата конституційного судді, а в Польщі додатково його історична «чистота», яку доцільно запровадити в Україні на законодавчому рівні.

Оновлення третини складу Конституційного суду кожні три роки на постійній законодавчій основі за прикладом Франції також доцільно запровадити в Україні. Це убезпечить орган конституційної юрисдикції від політичних уподобань однієї владарюючої політичної сили та призначення одразу всіх суддів Конституційного Суду за своєю квотою на дев'ятирічний термін, а Конституційний Суд завжди матиме легітимний повноважний склад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондаренко Б.О. Конституційно-правове забезпечення незалежності конституційного суду (європейський та український досвід). Дис. … д-ра філософії: спец. 081. Право. Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2021. 220 с.

2. Барабаш Ю.Г. Реформування системи призначення суддів Конституційного Суду України як напрямок зниження конфліктності у його діяльності. *Право і Безпека*, 2007. Т. 6. № 2. С. 10–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2007_6_2_5/
3. Ковальчук В., Шабелько Н. Формування Конституційного Суду України як одна з умов забезпечення його легітимного функціонування. *Історико-правовий часопис*, 2016. № 1 (7). С. 69–74.
4. Івановська А.М. Проблемні питання формування Конституційного Суду України. *Університетські наукові записки*, 2018. № 66. С. 24–35.
5. Бондаренко Б. Формування складу Конституційного Суду як складова механізму забезпечення його незалежності. *Український часопис конституційного права*, 2020. № 1. С. 26–37.
6. Іванів І. Вимоги до кандидатів на посади суддів Конституційного Суду: порівняльно-правовий аналіз (на основі досвіду окремих держав членів ЄС). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*, 2017. Вип. 64. С. 95–102.
7. Дрозд А.О. Інститут конституційного контролю в державах романо-германської правової системи: історико-порівняльний аналіз. Дис. … д-ра філософії: спец. 081. Право. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2021. 256 с.
8. Крайник Г.С. Конституційний Суд України – реформування у напрямі євроінтеграції України. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2023. № 5. С. 139–146. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.23.
9. Фоміна С.В. Європейський досвід застосування критерію моральних якостей суддів конституційної юрисдикції. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*, 2022. Вип. 72. Ч. 1. С. 104–108.
10. Щебетун І.С., Марцелюк А.І. Проблемні питання формування Конституційного Суду: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*, 2021. Вип. 64. С. 77–81.
11. Дереш Ю.В., Романчук А.О. Щодо питання про призначення суддів Конституційного Суду України як передумови його незалежності та доброчесного складу. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2022. № 11. С. 93–97.
12. Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden. URL: https://nl.wikisource.org/wiki/Grondwet_voor_het_Koninkrijk_der_Nederlanden_(2023)/Gehele_tekst.
13. United Kingdom 1215 (rev. 2013). URL: https://constituteproject.org/constitution/United_Kingdom_2013.
14. Danmarks Riges Grundlov. URL: https://www.ft.dk/da/dokumenter/bestil-publikationer/publikationer/grundloven/danmarks-riges-grundlov.
15. Конституція Естонії URL: https://constituteproject.org/constitution/Estonia_2015.
16. Stjórnarskrá lýðveldisins Íslands. URL: https://www.althingi.is/lagas/nuna/1944033.html.
17. Конституція Ірландії URL: https://constituteproject.org/constitution/Ireland_2019.
18. Конституція Князівства Монако URL: https://constituteproject.org/constitution/Monaco_2002.
19. Kongeriket Noregs grunnlov. URL: https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1814-05-17-nn/KAPITTEL_4#KAPITTEL_4.
20. Suomen perustuslaki. URL: https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1999/19990731#L10P107.
21. Federal Constitution of the Swiss Confederation. URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1999/404/en.
22. Kungörelse (1974:152) om beslutad ny regeringsform URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/kungorelse-1974152-om-beslutad-ny-regeringsform_sfs-1974-152.
23. Constitution of the Fifth French Republic du 4 octobre 1958. URL: https://cdn.accf-francophonie.org/2024/04/constitution-1958-vingt-cinquieme-revision.pdf.
24. Constitution de la Principauté d'Andorre. URL: https://cdn.accf-francophonie.org/2019/03/andorre-constitution.pdf.
25. ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ URL: https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/FEK%20211-A-24-12-2019%20NEO%20SYNTAGMA.pdf.
26. Конституція Великого Герцогства Люксембурзького URL: https://constituteproject.org/constitution/Luxembourg_2009.
27. Loi du 27 juillet 1997 portant organisation de la Cour constitutionnelle. URL: https://accf-francophonie.org/cour/cour-constitutionnelle-du-luxembourg.
28. La composition des cours constitutionnelles – Science et technique de la démocratie, no. 20 (1997). 192 p. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-STD(1997)020.aspx.
29. Конституція Мальти. URL: https://constituteproject.org/constitution/Malta_2016.

30. Конституція Боснії і Герцеговини. URL: https://constituteproject.org/constitution/Bosnia_Herzegovina_2009.
31. Constitutional Court Law. 14 June 1996. URL: https://likumi.lv/ta/en/en/id/63354.
32. Конституція Литви. URL: https://constituteproject.org/constitution/Lithuania_2019.
33. Basic Law for the Federal Republic of Germany. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg.
34. Конституційне право держав-членів Європейського Союзу: підручник / Петро Захарченко, Галина Лаврик. – Полтава: ПУЕТ, 2024. – 389 с.
35. Устав на Република Северна Македонија. URL: https://ustavensud.mk/%D0%BC%D0%BA/%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2.
36. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. URL: https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm.
37. Ustawa z dnia 13 września 2024 r. o Trybunale Konstytucyjnym URL: https://orka.sejm.gov.pl/proc10.nsf/ustawy/253_u.htm.
38. Constituição da República Portuguesa. URL: https://www.parlamento.pt/Legislacao/paginas/constituicaorepublicaportuguesa.aspx.
39. Кооптація. Словник української мови: в 11 томах. – Том 4, 1973. – Стор. 278. URL: https://sum.in.ua/s/kooptacija.
40. Ustava Republike Slovenije. URL: https://www.us-rs.si/pravna-podlaga/ustava/; Constitutional Court Act. Official Gazette of the Republic of Slovenia, № 64/07 – official consolidated text, 109/12, 23/20, and 92/21. URL: https://www.us-rs.si/legal-basis/statutes/?lang=en.
41. Magyarország Alaptörvénye. URL: https://media.alkotmanybirosag.hu/2017/05/alaptorveny.pdf.
42. Конституція Республіки Хорватія. URL: https://constituteproject.org/constitution/Croatia_2013.
43. Конституція Чорногорії. URL: https://constituteproject.org/constitution/Montenegro_2013.
44. La Constitution de la République d'Albanie. URL: https://accf-francophonie.org/la-constitution-de-la-republique-dalbanie-entree-en-vigueur-le-28-novembre-1998.
45. Bundes-Verfassungsgesetz (B-VG) StF: BGBl. Nr. 1/1930 (WV) idF BGBl. I Nr. 194/1999 (DFB). URL: https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=bundesnormen&Gesetzesnummer=10000138.
46. Special act of 6 january 1989 on the Constitutional Court. URL: https://www.const-court.be./en/court/basic-text#2-legislation-organique.
47. Constitución Española. URL: https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1978-31229.
48. Kushtetuta e Republikës së Kosovës. URL: https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2017/05/Kosowo_alb_010117.pdf.
49. Ustava Slovenská republika. URL: https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/1992/460.
50. Zákon z 24. októbra 2018 o Ústavnom súde Slovenskej republiky a o zmene a doplnení niektorých zákonov. URL: https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/2018/314.
51. Verfassung des Fürstentums Liechtenstein vom 5 Oktober 1921 URL: https://www.stgh.li/rechtsgrundlagen.
52. The Constitution of the Czech Republic. URL: https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/20128.
53. Proces výběru a nominace kandidátů do Ústavního soudu. URL: https://www.hrad.cz/cs/pro-media/tiskove-zpravy/aktualni-tiskove-zpravy/proces-vyberu-a-nominace-kandidatu-do-ustavniho-soudu-16970.
54. Конституція Болгарії. URL: https://constituteproject.org/constitution/Bulgaria_2015.
55. Конституція Італії 1947 (ред. 2020) URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Italy_2020.
56. Конституція Республіки Молдова. URL: https://constituteproject.org/constitution/Moldova_2016.
57. Constituția României. URL: https://www.constitutiaromaniei.ro.
58. Ustav Republike Srbije. URL: https://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html.
59. Texte intégral de la Constitution du 4 octobre 1958 en vigueur. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur.
60. Ustavni zakon o Ustavnom sudu Republike Hrvatske. «Narodne novine» broj 99/99. I 29/02. URL: https://www.usud.hr/sites/default/files/dokumenti/Ustavni_zakon_o_Ustavnom_sudu_Republike_Hrvatske_-_procisceni_tekst_Narodne_novine_br._49-02.pdf.

61. Law of the Constitutional Court: Law no. 28/82, of 15 November URL: https://www.tribunalconstitucional.pt/tc/content/files/en/lawoftheconstitutionalcourt.pdf.
62. Statut des membres. Site du Conseil Constitutionnel. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-membres/statut-des-membres.
63. Törvény az Alkotmánybíróságról. 2011. évi CLI. URL: https://alkotmanybirosag.hu/alkotmanybirosagi-torveny.
64. Gesetz über das Bundesverfassungsgericht (Bundesverfassungsgerichtsgesetz – BVerfGG). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bverfgg/BJNR002430951.html#BJNR002430951BJNG000102305.
65. Law on the Constitutional Court of Montenegro. URL: https://www.ustavnisud.me/ustavnisud/skladiste/blog_2/objava_105/fajlovi/Law%20on%20the%20Constitutional%20Court%20of%20Montenegro.pdf.
66. Constitutional Court Law: 14 June 1996. URL: https://likumi.lv/ta/en/en/id/63354.
67. Ustawa z dnia 13 września 2024 r. o Trybunale Konstytucyjnym URL: https://orka.sejm.gov.pl/proc10.nsf/ustawy/253_u.htm.
68. Törvény az Alkotmánybíróságról. 2011. évi CLI. URL: https://alkotmanybirosag.hu/alkotmanybirosagi-torveny.
69. Про Конституційний Суд: Закон Республіки Молдова від 13.12.1994 № 317-XIII. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=136748&lang=ro.
70. The Constitutional Court. Site. URL: https://www.cortecostituzionale.it/jsp/consulta/istituzioni/la_struttura_EN.do.
71. Special act of 6 january 1989 on the Constitutional Court. URL: https://www.const-court.be./en/court/basic-text#2-legislation-organique.
72. Constitutional Court Act. Official Gazette of the Republic of Slovenia, No. 64/07 – official consolidated text, 109/12, 23/20, and 92/21. URL: https://www.us-rs.si/legal-basis/statutes/?lang=en.
73. Ustawa z dnia 8 grudnia 2017 r. o Sądzie Najwyższym. URL: https://www.sn.pl/osadzienajwyzszym/SiteAssets/Lists/Status_prawny/AllItems/Ustawa%20o%20SN%20tj%2023%20kwietnia%202024.pdf.

УДК 342.41:355.233]:378.016(477)“364”
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.16

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ БАЗОВОЇ ЗАГАЛЬНОВІЙСЬКОВОЇ ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Горінов П.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри правознавства
та галузевих юридичних дисциплін,
директор Навчально-наукового інституту права та політології
Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова
ORCID: 0000-0002-8294-2784

Макарова О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
заступник директора з навчально-методичної роботи
Навчально-наукового інституту права та політології
Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова
ORCID: 0000-0002-0208-9737

Горінов П.В., Макарова О.В. Конституційно-правові основи базової загальновійськової підготовки здобувачів вищої освіти в умовах воєнного стану.

Статтю присвячено теоретико-правовому аналізу конституційних засад упровадження базової загальновійськової підготовки для здобувачів вищої освіти в Україні в умовах воєнного стану. Враховуючи конституційно встановлений обов’язок громадян щодо захисту Вітчизни (ст. 65 Конституції України), автори обґрунтовують необхідність і своєчасність інтеграції військової компоненти у систему вищої освіти як механізму реалізації оборонної функції держави.

Проаналізовано законодавчі та нормативні акти, зокрема Закон України «Про військовий обов’язок і військову службу» та Постанову Кабінету Міністрів України № 734 від 21.06.2024 р. Зазначено, що нововведення зобов’язує осіб чоловічої статі, які здобувають вищу освіту, проходити теоретичну і практичну військову підготовку в межах освітньої програми.

Зміст статті охоплює правовий статус базової військової підготовки як обов’язкової освітньої компоненти, її інтеграцію в навчальні плани та акцент на практикоорієнтованому підході. Звернено увагу на співпраці між Міністерством освіти і науки України та Генеральним штабом ЗСУ щодо погодження типових програм.

Окремо розглянуто педагогічні та ідеологічні цілі базової загальновійськової підготовки, зокрема формування національної ідентичності, патріотизму, правової культури, відповідальності за долю держави. Аналізовано навчальні модулі, які включають домедичну, тактичну, топографічну, вогневу, психологічну підготовку та знання з міжнародного гуманітарного права.

У статті також проаналізовано соціально-правові виклики, пов’язані з ризиками зловживань правом на відстрочку від мобілізації, що підтверджує важливість запровадження єдиних вимог до усіх здобувачів вищої освіти. Автори доходять висновку, що впровадження загальновійськової підготовки забезпечує збалансоване поєднання права на освіту із обов’язком захисту держави.

У підсумку зазначається, що базова загальновійськова підготовка, як інструмент державної політики безпеки, відповідає сучасним викликам і сприяє зміцненню обороноздатності держави, мобілізаційного резерву та готовності громадян до участі у національному спротиві відповідно до засад Конституції України.

Ключові слова: конституційний обов’язок, базова загальновійськова підготовка, військова служба, мобілізаційна підготовка, обороноздатність держави, патріотичне виховання, правове регулювання.

Gorinov P.V., Makarova O.V. Constitutional and legal foundations of basic general military training for higher education students under martial law.

The article is devoted to the theoretical and legal analysis of the constitutional foundations for implementing basic general military training for higher education students in Ukraine under martial law. Considering the constitutionally established duty of citizens to defend their homeland (Article 65 of the Constitution of Ukraine), the authors justify the necessity and timeliness of integrating the military component into the higher education system as a mechanism for fulfilling the state's defense function.

The study analyzes legislative and regulatory acts governing the procedure for conducting basic general military training, particularly the Law of Ukraine «On Military Duty and Military Service» and the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 734 dated June 21, 2024. It is noted that the new regulation obliges male students in higher education institutions to undergo both theoretical and practical military training as part of their academic programs.

The article addresses the legal status of basic military training as a mandatory educational component, its integration into curricula, and the emphasis on a practice-oriented approach. Special attention is given to the cooperation between the Ministry of Education and Science of Ukraine and the General Staff of the Armed Forces of Ukraine in coordinating model training programs.

Pedagogical and ideological objectives of basic general military training are also examined, including the formation of national identity, patriotism, legal awareness, and a sense of responsibility for the fate of the state. The article analyzes training modules that cover first aid, tactical and topographic skills, firearms training, psychological resilience, and knowledge of international humanitarian law.

Furthermore, the article explores socio-legal challenges associated with the risks of abuse of the right to defer mobilization, highlighting the importance of introducing uniform requirements for all higher education students. The authors conclude that the implementation of general military training ensures a balanced combination of the right to education and the constitutional duty to defend the state.

In conclusion, the article states that basic general military training, as an instrument of national security policy, meets current challenges and contributes to strengthening the country's defense capability, mobilization reserve, and citizens' readiness to participate in national resistance in accordance with the principles of the Constitution of Ukraine.

Key words: constitutional duty, basic general military training, military service, mobilization readiness, national defense capability, patriotic education, legal regulation.

Постановка проблеми. В умовах широкомасштабної збройної агресії проти України перед державою постають безпрецедентні виклики, що вимагають мобілізації всіх наявних ресурсів, у тому числі людських, організаційних, освітніх і правових. Одним із найважливіших елементів національної безпеки в цей період є системна підготовка громадян до виконання військового обов'язку, що обумовлює необхідність впровадження ефективних механізмів залучення молоді до оборонного сектору. Усвідомлення вагомості цього завдання ґрунтується не лише на правових приписах, а й на морально-етичних і конституційних засадах суспільного життя, зокрема ст. 65 Конституції України, що визначає захист Вітчизни як обов'язок кожного громадянина.

Конституційно-правова природа військового обов'язку не зводиться до формальної вимоги, що встановлюється державою в умовах воєнного стану. Це категорія комплексна, яка поєднує етичні засади патріотизму, історичну спадкоємність, колективну відповідальність та персональну правосвідомість. У період збройної російської агресії, коли питання збереження державності набуває визначального значення, виконання військового обов'язку постає не лише як імперативний припис, а як акт свідомого вибору, що засвідчує готовність до захисту фундаментальних цінностей – свободи, суверенітету, територіальної цілісності. Саме тому, обґрунтована інтеграція військової компоненти до освітнього процесу у закладах вищої освіти виглядає як інструмент конституційного порядку та реалізації оборонної функції держави.

Актуальність досліджуваної проблеми обумовлена не лише зовнішньою загрозою, а й внутрішньою потребою в оновленні парадигми взаємовідносин між освітою, правом і національною безпекою. Введення базової загальновійськової підготовки для здобувачів вищої освіти потребує комплексного аналізу її конституційних засад, правового регулювання, форм і механізмів реалізації. Це нововведення є не просто технічним інструментом зміцнення мобілізаційного потенціалу, а важливим етапом формування правової культури, національної ідентичності та громадянської зрілості молоді в умовах надзвичайних загроз. На цьому тлі актуалізується необхідність вироблення системних підходів до інтеграції військової підготовки в систему вищої освіти як невід'ємного елементу державної безпекової політики.

Мета дослідження полягає у формулюванні та концептуалізації конституційно-правових засад впровадження базової загальновійськової підготовки у сферу вищої освіти як цілісного правового інституту, що перебуває на перетині освітньої політики, оборонного законодавства та конституційного порядку. У межах поставленої мети здійснюється спроба виявити структурну логіку взаємозв'язку між публічним обов'язком захисту Вітчизни, гарантованим Основним Законом, і освітньою функцією держави в умовах воєнного стану. Дослідження орієнтоване на всебічне осмислення правової природи нововведення як елемента реалізації національної безпекової політики, що одночасно формує мобілізаційний резерв, посилює громадянську відповідальність і слугує інструментом державної консолідації через освіту, патріотичне виховання та формування правової свідомості.

Стан опрацювання проблематики. Питання військової підготовки цивільного населення, зокрема молоді, та правових засад забезпечення обороноздатності держави через механізми освіти стали предметом досліджень низки українських науковців. У межах конституційного права значний внесок у дослідження проблематики військового обов'язку та оборонної функції держави зробили В.Д. Бабкін, І.О. Кресіна, Ю.С. Шемшученко, , які розглядали взаємозв'язок між конституційними засадами національної безпеки та реалізацією оборонної політики держави засобами права.

Питання нормативного регулювання військової служби та мобілізаційної підготовки аналізували у своїх працях К.Л. Бугайчук, О.І. Зозуля, О.М. Романова, які акцентували увагу на особливостях реалізації військового обов'язку в умовах загрози державній безпеці.

Аспекти інтеграції військової підготовки в освітній процес розглядали також Ю.В. Гикало, О.В. Петришин, Г.С. Поповиченко, які порушували питання формування національної правосвідомості та громадянської ідентичності через освітні практики в умовах воєнного стану.

Водночас правові підходи до реалізації базової військової підготовки та національно-патріотичного виховання в контексті вищої освіти розробляли І.Д. Бех, Т.В. Бова, О.П. Жаровська, які наголошували на важливості поєднання освітніх, військових і правових інструментів задля зміцнення обороноздатності держави. Окрему увагу в науковому дискурсі було приділено нормативно-правовому забезпеченню процесу загальновійськової підготовки у працях О.П. Вербовенка, Т.М. Коломойця, М.В. Матвійчука де аналізувалися як загальні засади функціонування безпекового сектору, так і практичні механізми реалізації мобілізаційної політики через освітні інститути.

Незважаючи на зростаючий інтерес до означеної проблематики, у сучасній науці конституційного права все ще недостатньо опрацьованими залишаються питання формалізації базової загальновійськової підготовки як окремого інституту в системі правового забезпечення національної безпеки та її співвідношення з освітніми стандартами вищої школи. Саме ця проблематика потребує подальшого наукового осмислення та систематизації.

Виклад основного матеріалу. Зі змісту статті 17 Основного Закону держави вбачається, що захист суверенітету і територіальної цілісності України є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Відповідно до ст. 65 Конституції захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України [1].

Військовий обов'язок регламентується також і Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу» [2], зокрема в ст. 1 зазначено, що захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є конституційним обов'язком громадян України.

Отже, військова служба – це закріплений Конституцією обов'язок громадян України, який полягає у забезпеченні оборони України, захисті її територіальної цілісності, недоторканності та суверенітету.

Підготовка громадян України до військової служби включає національно-патріотичне та військово-патріотичне виховання, початкову загальновійськову підготовку, базову загальновійськову підготовку, підготовку у військових ліцеях та ліцеях з посиленою військово-фізичною підготовкою, підготовку до вступу у заклади фахової передвищої військової освіти, вищі військові навчальні заклади та військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти, військову підготовку у закладах вищої освіти за програмою підготовки офіцерів запасу, фізичну підготовку, лікувально-оздоровчу роботу, підвищення рівня освітньої підготовки, вивчення державної мови [2]. Враховуючи обмежений обсяг статті, зупинимось більш детально саме на базовій загальновійськовій підготовці.

Так, з вересня 2025 року в Україні вводиться обов'язкова базова загальновійськова підготовка для студентів закладів вищої освіти. Таке нововведення є частиною комплексних заходів, спрямованих на військову підготовку громадян, з урахуванням сучасних викликів. Адже військова підготовка громадян дозволяє державі ефективно реагувати на виклики, в яких вона опинилась. Війна вимагає високого рівня знань і навичок, умінь оперативно приймати рішення в умовах небезпеки.

Базова загальновійськова підготовка проводиться з метою здобуття громадянами України військово-облікової спеціальності, навичок і умінь, необхідних для виконання конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України [2].

Відповідно до Порядку проведення базової загальновійськової підготовки громадян України, які здобувають вищу освіту, та поліцейських [3] базову загальновійськову підготовку проходять громадяни України чоловічої статі (жіночої статі – добровільно), які навчаються за денною або дуальною формою здобуття освіти.

Базова загальновійськова підготовка для студентів закладів вищої освіти включається до освітніх програм і навчальних планів закладів вищої освіти усіх форм власності, як окрема навчальна дисципліна і складається з теоретичного та практичного курсів. Причому, теоретична підготовка передбачає обсяг 3 кредити ЄКТС (90 академічних годин) і проводитиметься безпосередньо в закладах вищої освіти. Практична ж підготовка в обсязі 7 кредитів ЄКТС (210 академічних годин), буде реалізовуватись у спеціальних навчальних центрах Збройних Сил України. При цьому, слід зазначити, що курс теоретичної підготовки базової загальновійськової підготовки, як окремої дисципліни обсягом 3 кредити ЄКТС входить в межах визначених освітньою програмою загальної кількості кредитів ЄКТС.

Наразі типова програма навчальної дисципліни «Теоретична підготовка базової загальновійськової підготовки» [4] розроблена та затверджена робочою групою офіцерів Генерального штабу Збройних Сил України за погодженням Міністерства освіти і науки України. На підставі зазначеної програми заклади вищої освіти розробляють власні програми, які погоджуються з Генеральним штабом Збройних Сил. Водночас ці програми можуть містити додаткові та/або деталізовані вимоги до результатів навчання цієї дисципліни.

Слід зазначити, програму підготовлено з урахуванням досвіду ведення бойових дій у російсько-українській війні, яка розпочалась з 2014 року та принципів підготовки військовослужбовців у деяких державах-членах НАТО. В межах проходження навчального курсу теоретичної підготовки навчальної дисципліни «Базова загальновійськова підготовка» студенти отримають знання з національно-патріотичної підготовки; психологічної підготовки; розвідувальної підготовки; зв'язку та комунікації; підготовки з радіаційного, хімічного, біологічного захисту; військової топографії; інженерної підготовки (мінна безпека); статутів Збройних Сил України; домедичної допомоги; тактичної підготовки; вогневої підготовки; виживання; міжнародного гуманітарного право.

У програмі навчальної дисципліни «Базова загальновійськова підготовка» акцентується увага на дотриманні важливих принципів для ефективної організації та проведення базової загальновійськової підготовки. Зокрема це стосується систематичності та послідовності навчання; навчання здобувача освіти того, що необхідно на війні; щільності навчання; свідомості, активності та самостійності тих, хто навчається; наочності навчання; колективності та індивідуальному підході до навчання; єдності військового навчання й виховання. Зосереджена увага й на тому, що удосконалення вмінь та навичок здобувачів освіти за супутніми темами (після їх відпрацювання) здійснюється під час занять із тактичної та вогневої підготовок шляхом ввідних завдань необхідних для застосування на практиці та розгортання додаткових навчальних місць.

Основний акцент при вивченні курсу «Базова загальновійськова підготовка» зроблено на практичних аспектах, зокрема вмінні використання зброї, орієнтуванні на місцевості, забезпеченні власної безпеки в умовах бойових дій тощо.

Таким чином, змістовне наповнення програми навчальної дисципліни здійснювалося з урахуванням принципу «від простого до складного».

Теоретичну складову базової загальновійськової підготовки здобувачі освіти мають опановувати на другому курсі навчання. Практична підготовка проводиться після теоретичної підготовки у поточному навчальному році протягом одного місяця з травня до жовтня під час канікул.

Зазначимо, проходження практичної підготовки базової підготовки для здобувачів освіти чоловічої статі є обов'язковою умовою опанування відповідної освітньої програми. Відмова здобувача освіти чоловічої статі, який визнаний придатним до військової служби, від проходження практичної підготовки базової підготовки є підставою для його відрахування із закладу освіти відповідно до законодавства у сфері освіти.

Водночас Порядок проведення базової загальновійськової підготовки громадян України, які здобувають вищу освіту, та поліцейських передбачає, що звільненими від проходження базової загальновійськової підготовки можуть бути студенти, які:

– визнані за станом здоров'я непридатними до військової служби;
– до набуття громадянства України пройшли військову службу в інших державах;
– проходили військову службу;

– мають сертифікат про проходження базової підготовки та здобуття військово-облікової спеціальності [3].

Після завершення базової загальновійськової підготовки проводиться підсумковий контроль. Здобувачі освіти, які пройдуть його успішно, складають Військову присягу, отримують сертифікат про проходження базової підготовки та здобуття військово-облікової спеціальності.

Досліджуючи запровадження базової загальновійськової підготовки не можемо не торкнутися питання можливості уникнення мобілізації для осіб, які здобувають вищу освіту. Так, раніше повідомлялося, що деякі чоловіки свідомо вступають до закладів вищої освіти з метою уникнення мобілізації. Їх частка серед студентів-першокурсників, які навчаються за кошти фізичних та/або юридичних осіб у 2023 році зросла до 70%, а середній вік – до 27 років. Найбільшу увагу привертає вікова категорія студентів (чоловіки 30+ та 40+) [5]. Іншими словами, вони користуються можливістю отримання статусу студента з метою отримання гарантій відстрочки від мобілізації в період воєнного стану. Звісно, це викликає занепокоєння, оскільки з'являються підозри у зловживанні освітньою системою для ухилення від обов'язкової мобілізації.

Разом з тим, з упевненістю можемо констатувати, що з введенням загальновійськової підготовки для здобувачів освіти, такі припущення стають неактуальними, оскільки студенти отримують можливість поєднувати академічне навчання із засвоєнням основ військової справи. Таким чином, дане нововведення не перешкоджає реалізації громадянами конституційного права на освіту.

Висновки. Запровадження базової загальновійськової підготовки у сферу вищої освіти України засвідчує глибоку трансформацію функціонального призначення університетської освіти в умовах збройного конфлікту. Йдеться про становлення нового публічного порядку, в межах якого освіта не лише виконує інтелектуально-когнітивну функцію, але й стає засобом реалізації стратегічних пріоритетів держави у сфері національної безпеки. Така інтеграція військової компоненти в академічний простір не є ані формальним приписом законодавства, ані ситуативною реакцією на зовнішні загрози, а радше інституціоналізованим механізмом правової адаптації освітньої системи до умов воєнного часу, що ґрунтується на конституційних цінностях солідарності, відповідальності та патріотизму.

Аналіз конституційно-правових передумов свідчить про те, що базова загальновійськова підготовка має подвійне нормативне значення: з одного боку, вона спрямована на виконання обов'язку громадян щодо оборони держави, а з іншого – на забезпечення державою необхідних умов для формування всебічно підготовленого резерву для сил оборони. Через нормативне поєднання освітнього і мобілізаційного потенціалів вибудовується концептуально новий формат взаємодії між особою, суспільством і державою, у якому студентська молодь виступає не лише об'єктом освітнього впливу, а й активним суб'єктом національної безпекової політики. У цьому вбачається зміщення акцентів із академічної автономності в бік суспільного обов'язку як конституційного інваріанту новітнього громадянства.

Підсумовуючи, можна констатувати, що інституціоналізація базової загальновійськової підготовки як складової правового режиму воєнного стану є свідченням формування багаторівневої, інтегрованої та адаптивної моделі національної оборони, в основі якої лежить людський капітал, підготовлений не лише до захисту територіальної цілісності, а й до правомірного, усвідомленого і ціннісно вмотивованого виконання свого публічного призначення. Це дозволяє розглядати вказаний інститут не лише як тимчасову правову новелу, а як довгостроковий системний елемент постіндустріальної державної політики безпеки, який забезпечує стійкість, спадкоємність і адаптивність правопорядку до умов нової реальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text.
3. Порядок проведення базової загальновійськової підготовки громадян України, які здобувають вищу освіту, та поліцейських: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 червня 2024 р. № 734. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/734-2024-%D0%BF#n11.
4. Типова програма навчальної дисципліни «Базова загальновійськова підготовка громадян України, які здобувають вищу освіту, та поліцейських» (теоретична підготовка). 2025. 50 с. URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/2025/02/24/typova-prohrama-navch-dystsypliny-bzvp-vo-24-02-2025.pdf.
5. Іванова К. У 2025 році для студентів буде запроваджено базову військову підготовку: деталі. *ГЛАВКОМ*. 2024. URL: https://glavcom.ua/country/science/u-2025-rotsi-dlja-studentiv-bude-zaprovadzheno-bazovu-vijskovu-pidhotovku-detali-1029808.html (дата звернення: 04.05.2025).

УДК 343.211.3:351/354(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.17

ПИТАННЯ ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Єгорова В.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності та приватного права
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0000-0001-8485-430X

Єгорова В.С. Питання захисту конституційних прав в контексті євроінтеграції.
Дана стаття присвячена захисту конституційних прав людини в контексті євроінтеграції та суспільних трансформацій в Україні. Поняттю захисту конституційних прав. Розглянуто Європейську конвенцію з прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (скорочено – Європейська Конвенція з прав людини (ЄКПЛ)) прийнята відповідно до Загальної декларації прав людини з метою додержання країнами/учасниками Ради Європи та забезпечення на своїй території прав та основоположних свобод людини. Європейський суд з прав людини та основні проєкти Ради Європи.

Доведено, що Європейський досвід конституційно-правового захисту прав і свобод людини є багатогранним та базується на тривалому розвитку системи міжнародно-правових стандартів. Центральне місце в цьому досвіді займає Європейська конвенція з прав людини, яка створила унікальну систему захисту прав на наднаціональному рівні, надавши можливість особам звертатися до Європейського суду з прав людини у випадку порушення їх прав і свобод. Цей судовий орган не лише здійснює правосуддя, а й формує стандарти, які впливають на національну правову систему кожної держави-учасниці. Важливим елементом є і практика імплементації рішень, що здійснюється на міжнародному та внутрішньодержавному рівнях.

Встановлено, що міжнародно-правові акти, такі як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Європейська конвенція з прав людини, також є важливим елементом системи джерел конституційно-правового регулювання і мають пріоритет над національним законодавством у разі колізій. Закони, прийняті на основі конституційних норм, деталізують та конкретизують механізми реалізації прав і свобод людини. Окрім цього, встановлено, що рішення Конституційного Суду України та інших судових органів формують прецеденти, які мають вагоме значення у практиці захисту прав і свобод. Ця система джерел забезпечує комплексний підхід до регулювання конституційно-правових відносин у сфері захисту прав і свобод людини, формуючи ефективний механізм їх реалізації та захисту на всіх рівнях правової системи.

Ключові слова: захист прав людини, конституційні права, міжнародний опит, Конвенція, Європейський суд з прав людини.

Yehorova V.S. The issue of protecting constitutional rights in the context of European integration.
The article is devoted to the protection of constitutional human rights in the context of European integration and social transformations in Ukraine. The concept of the protection of constitutional rights. The European Convention on Human Rights (ECHR), the European Court of Human Rights and the main projects of the Council of Europe are considered.

The European experience of constitutional and legal protection of human rights and freedoms is multifaceted and is based on the long-term development of the system of international legal standards. The European Convention on Human Rights occupies a central place in this experience, which has created a unique system of protection of rights at the supranational level, providing individuals with the opportunity to apply to the European Court of Human Rights in case of violation of their rights. This judicial body not only administers justice, but also forms standards that affect the national legal system of each participating state. An important element is also the practice of implementing decisions.

International legal acts, such as the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, and the European Convention on Human Rights, are also an important element of the system of sources of constitutional and legal regulation and have priority over national legislation in case of conflicts. Laws adopted on the basis of constitutional norms detail

and specify the mechanisms for the implementation of human rights and freedoms. In addition, decisions of the Constitutional Court of Ukraine and other judicial bodies form precedents that are of great importance in the practice of protecting rights and freedoms. This system of sources provides a comprehensive approach to the regulation of constitutional and legal relations in the field of protecting human rights and freedoms, forming an effective mechanism for their implementation and protection at all levels of the legal system.

The purpose of the article is to analyze the current state of development of the protection of constitutional human rights in the context of European integration and social transformations in Ukraine.

Key words: protection of human rights, constitutional rights, international experience, Convention, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Питання про поділ права на приватне і публічне має більш, ніж двохтисячоліттю історію. Спочатку цей поділ виник як спосіб вивчення права. Видатний римський юрист Ульпіан писав, що право вивчається у двох аспектах: публічному і приватному. Публічне право (jus publicum) – це те, що належить до користі римської держави, приватне (jus privatum) – те, що належить до користі окремих осіб [1, с. 432].

Стан опрацювання проблематики. Публічне і приватне право традиційно вважають наскрізними лініями правового розвитку романо-германської сім'ї. Для неї історія цих понять, по суті, історія усього права [1, с. 432]. Це обумовлено передусім впливом римського права, від якого романо-германське право успадкувало таку класифікацію норм.

Тому, на нашу думку, необґрунтованими виглядають пропозиції щодо відмови від інших структурних класифікацій системи права на користь поділу на публічне і приватне право. Виокремлення у системі права підсистем публічного і приватного права не унеможливлює її поділ на галузі і інститути права, так само, як поділ норм права на імперативні і диспозитивні не заперечує одночасного існування класифікацій норм на уповноважуючі, зобов'язуючі і забороняючі; загальні і спеціальні; регулюючі і охоронні; матеріальні і процесуальні; приватні і публічні тощо.

В епоху Відродження (XVII-XVIII ст.) провідні європейські правники-мислителі (Томас Гобс, Джон Локк, Жан-Жак Руссо, Шарль де Монтеск'є, Альберт Венн Дайсі та ін.) почали надавали значення вже таким складовим системи права, як природне і позитивне право. Це було пов'язане з реалізацією прогресивних правових ідей, заснованих на ідеалах природного права, які стали основою європейського класичного конституціоналізму.

Після проголошення незалежності України почала формуватися якісно нова система національного права. Відмова від лінійної, одновимірної системи публічного права сприяла пошуку нових підходів до пізнання цієї системи. Українські правознавці утвердилися в думці про багатомірність системи національного права, виділяючи такі її підсистеми (зрізи, рівні), як природне та позитивне, матеріальне і процесуальне, національне і міжнародне право, загальну та особливу частину конституційного права тощо, які, своєю чергою, складаються із інститутів і норм цієї галузі права. Кожен зріз системи конституційного права сформувався історично та має свої юридичні властивості [2, с. 580].

Метою статті є аналіз сучасного стану розвитку захисту конституційних прав людини в контексті євроінтеграції та суспільних трансформацій в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України та прийняття демократичної Конституції стало новим та вагомим кроком в історії України та українського народу, це дало змогу значно розширити права та свободи людини і громадянина, наповнити їх новим значенням та сутністю для суспільства. Ціла система конституційних прав людини та свобод в Україні охоплюють практично максимально всеосяжний спектр прав і свобод у виборі способів та механізмів життєдіяльності кожної людини та громадянина, що перебуває або живе в українській державі. Це вагоме надбання нашої держави, як справжньої соціально-демократичної, правової, незалежної держави.

Конституційно-правові принципи (від лат. principiut – засада, основа) – це фундаментальні засади, беззаперечні вимоги, керівні ідеї, які визначають сутність, зміст і політико-правове призначення галузі конституційного права у регулюванні суспільних відносин.

Між нормами права та принципами правової системи, як зауважує відомий вітчизняний правник А. Колодій, існує тісний зв'язок, оскільки останні знаходять свій вияв у нормах права, а норми права згруповані за ознакою єдності змісту, виражають певну ідею, надихають життям принципи права [3, с. 208].

Конституція України, виходячи з норм міжнародно-правових документів, встановила обмеження щодо реалізації деяких прав і свобод людини і та громадянина. Так, право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію обмежується законом в інтересах національної

безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, яка одержана конфіденційно, або для підтримки авторитету і неупередженості правосуддя (ст. 34). Здійснення права на свободу світогляду і віросповідання може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення, захисту прав і свобод інших людей (ст. 35). На таких самих підставах може бути обмежене право громадян на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36). Конституційно встановлюються також обмеження щодо права на проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (ст. 39) тощо. Усі ці обмеження обґрунтовані необхідністю забезпечення охорони конституційного ладу, національної безпеки, прав і свобод людини і громадянина [4, с. 93–101].

Такі вчені, як Володимир Кравченко і Мирослав Пітцик стверджують, принципи – це вихідні начала, що обумовлені завданнями та функціями суб'єкта суспільно-правових відносин, в основу їх організації та функціонування покладені певні властиві ознаки [5, с. 432]. Інші вчені, зокрема В. Погорілко та О. Фрицький наголошують, що принцип – це об'єктивна закономірність, яка притаманна будь-якому суспільно-політичному явищу, сформульована у вигляді певної ідеї, правила або засади [6, с. 352]. Водночас В. Копєйчиков дійшов висновку, що принципи – це основні засади, ідеї, які характеризуються, універсальністю, загальною значимістю та вищою імперативністю [7, с. 189].

Конституційно-правові принципи не є довільними за своїм характером, основами чи вихідними положеннями, що пронизують норми конституційного права.

Ознаки конституційно-правових принципів:

а) високий рівень абстрагованості, тобто визначають загальні цільові орієнтири побудови і розвитку галузі конституційного права;

б) універсальність – охоплюють правовим регулюванням весь спектр суспільних відносин, що складають предмет галузі конституційного права;

в) загальна значимість – виступають позитивними беззаперечними зобов'язаннями для всіх суб'єктів конституційно-правових відносин;

г) найвищий рівень імперативності (наказовості);

ґ) виступають безпосереднім регулятором суспільних відносин у разі наявності прогалин у чинному законодавстві;

д) високий рівень стабільності – змінюються норми в межах правового регулювання принципу, а не навпаки;

е) виступають відправними засадами формування системи принципів інших галузей права;

є) об'єктивність – є продуктом, насамперед, розвитку суспільно- правових явищ, а не розумової діяльності людини.

В юридичній літературі конституційно-правові принципи поділяють на такі дві основні групи: загальні й особливі.

Загальні принципи конституційного права – це найбільш узагальнені керівні засади, ідеї, концепції конституційно-правового регулювання суспільних відносин, які прямо закріплені в Конституції та законах України.

До загальних принципів конституційного права належать:

1) принцип верховенства Конституції та конституційних законів у системі нормативно-правових актів;

2) принцип публічності – регулює суспільні відносини у сфері організації та діяльності публічної влади;

3) принцип універсальності – регулює всі без виключень сфери суспільних відносин: політичні, соціально-економічні, культурні та ін.;

4) принцип системності – конституційно-правове регулювання здійснюється комплексно, цілеспрямовано, всі принципи взаємоузгодженні між собою і не можуть суперечити один одному;

5) принцип демократизму – визнання народу носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування;

6) принцип гуманізму – зміст і спрямованість діяльності держави визначають права і свободи людини та їх гарантії, найвищою соціальною цінністю в Україні визнаються людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека;

7) принцип законності – органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України;

8) принцип загальнообов'язковості норм конституційного права – кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України;

9) принцип наступності – уособлюють національні правові традиції.

Спеціальні принципи конституційного права – це керівні засади, ідеї, які цілеспрямовано наповнюють концептуальним змістом конкретні конституційно-правові інститути.

Різнорівневим інститутам конституційного права, які, як вже зазначалося вище, поділяються на три види (комплексні, головні, первинні) властивий відносно відособлений комплекс конституційно-правових принципів.

У системі загальних принципів важливе місце посідає принцип верховенства права, який у своєму змісті містить справедливість, рівність всіх перед правом, добро. Верховенство права – це визнання права важливим та головним в суспільстві, вся законодавча, політична, правоохоронна, правозахисна, судова та інші органи, а також підприємства, установи та організації не можуть здійснювати свою діяльність без визнання права. Практика врегулювання суспільних відносин завдяки даному принципу давно знайшло своє відображення в нормативно-правових актах України. Саме на засадах верховенства права повинні ґрунтуватися всі без винятку дії і рішення органів державної влади та інших інститутів держави, а також нормотворча діяльність у державі.

Стаття 8 Конституція України визначає, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй [8].

Верховенство права слід розглядати як загальну підкореність праву і Конституції, яка на ньому ґрунтується, її пряму дію і безпосереднє застосування, відповідність усіх правових актів держави Конституції України [9, с. 247–259].

Отже, із викладеного видно, що принцип верховенства права не тотожний принципу верховенства закону. Відмінність між ними пов'язана з розбіжністю у розумінні права і закону. Панування закону означає насамперед верховенство правового закону, оскільки не кожний закон є саме таким. Концепція верховенства права формувалася як необхідність підпорядкування «позитивного» (встановленого чи санкціонованого державою) права «непозитивному» (природним правам людини, потребам людської природи, вимогам розуму, моралі тощо) [10, с. 114–118].

Принцип верховенства права так чи інакше зафіксовано у низці установчих документів нашої держави, включаючи й Конституцію України. Цей принцип закріплено також у Статуті Ради Європи та Конвенції з прав людини та основоположних свобод.

Отже, верховенство права виступає основним принципом дії права у демократичному суспільстві, одним з фундаментальних європейських ідеалів, відданість яким та дотримання яких є однією з основоположних умов входження до Європейського товариства. За будь-якого розуміння верховенство права виражає три ключові моменти: підкорення усіх осіб, включаючи державу, закону, відповідність законодавства низці змістовних (спрямованість закону на забезпечення і захист права людини, відповідність принципам права тощо) і формальних (правова певність, відмова, за загальним правилом, від зворотної дії закону та ін.) вимог, які, за виразом Європейського суду з прав людини, визначають «якість» закону, а також дотримання аналогічних вимог у правозастосовній діяльності [5, с. 69–101].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Захист конституційних прав є дуже важливим аспектом для країн, які прагнуть до євроінтеграції. Це передбачає дотримання принципів правової держави, забезпечення свободи слова, підтримку прав людини та розвиток демократії. Незалежне законодавство та нагляд за дотриманням конституційних прав громадян є важливим кроком у процесі європейської інтеграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цвік М.В., Ткаченко В.Д., Петришин О.В. Загальна теорія держави і права. Підручник. Харків, 2002. 432 с.
2. Федоренко В.Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти : монографія. Київ: Ліра-К, 2009. 580 с.
3. Колодій А. М. Принципи права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
4. Єзерський Д.О. Правове регулювання надзвичайного стану в Україні. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. No 1. 2014. С. 93–101.
5. Кравченко В.В., Пітцик М.В. Муніципальне право України: навч. посібник. Київ, 2003. 432 с.
6. Погорілко В.Ф., Фрицький О.Ф., Баймуратов М.О. Муніципальне право України: підручник. Київ, 2001. 352 с.
7. Копєйчиков В.В. Теорія держави і права. Київ: Юрінформ, 1995. 189 с.

8. Конституція України: Закон України від Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141). URL: https://zakon.rada.gov.ua/ (дата звернення: 04.03.2025).
9. Погребняк С. Роль принципу верховенства закону для подолання ієрархічних колізій. *Вісник Академії правових наук України*. Харків: Право, 2000. № 4 (23), С. 247–259.
10. Кодекс адміністративного судочинства України: закон України від 2005 № 35-36, № 37, ст. 446. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15. (дата звернення: 04.03.2025).
11. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету,* 2022, серія ПРАВО. Випуск 74: частина 2. С. 185–191.
12. Крамар Р.І., Забродський Г.Е., Борщевський Н.Р., Бабій А.М., Проданчук В.П., Городецький О.О., Гузела Н.М., Васильєв А.А. Конституційно-правові засади захисту прав і свобод людини. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія економічна. Серія юридична. Випуск 41/2024. С. 342–347.
13. Лученко Д.В. Інститут оскарження в адміністративному праві у контексті верховенства права. Право і громадянське суспільство. Науковий журнал/електронне видання. URL: http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/4-9-2014/item/193-institut-oskarzhennya-v- (дата звернення: 04.03.2025).
14. Задорожня Г.В. Конституйно-правовий статус глави держави в Україні та зарубіжних країнах: порівняльний аналіз: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.02/ Київ, 2016. 474 с.
15. Конституційне право України: прагматичний курс: навч. посіб. / М.В. Афанасьєва, Ю.Ю. Бальцій, Ю.Д. Батан та ін. Одеса, Юридична література, 2017. 256 с.
16. Крамар Р.І., Забродський Г.Е., Борщевський Н.Р. та інші. Конституційно-правові засади захисту прав і свобод людини. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія економічна. Серія юридична. Випуск 41/2024. С. 342–-347.
17. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктиринальні та нормативні основи. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2022. Серія ПРАВО. Випуск 74: частина 2. С. 185–191.

УДК 342.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.18

СТАНОВЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ НОРМ У КРАЇНАХ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Карнаух О.А.,
студентка 2 курсу факультету юстиції,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

Карнаух О.А. Становлення конституційних норм у країнах Латинської Америки: історичний аспект.

Стаття присвячена історико-правовому аналізу процесу формування конституційних норм у країнах Латинської Америки й визначенню основних рис перших конституційних актів, сформованих під впливом колоніального спадку, європейського правового позитивізму та північноамериканського республіканізму.

У роботі проаналізовано етапи еволюції процесу регламентації суспільних відносин у регіоні: від домінування звичаєвого права в доколоніальний період до формування національних правових систем після здобуття незалежності. Досліджено вплив зовнішніх факторів на становлення латиноамериканського конституціоналізму, зокрема ідей Французької революції та основних положень Конституції США. Визначено основні риси конституційного законодавства регіону та причини їх усталення. Акцентовано увагу на здебільшого механічному характері імплементації принципів європейського та північноамериканського конституціоналізму, причинами якого була відсутність глибоких змін соціальної структури та політико-правових традицій. Досліджено вплив внутрішньої неврегульованості латиноамериканського соціуму на становлення конституційно-правового базису регіону.

Особлива увага була приділена аналізу конституцій Венесуели, Болівії та Бразилії. Простежено процес адаптація фундаментальних принципів, зокрема поділу влади, федералізму, правового лібералізму та республіканізму, до умов постколоніальних держав. Викладено основні конституційні норми, що визначали структуру й поділ влади, особливості політико-територіального устрою держав та правовий статус людини й громадянина. На прикладі Конституції Бразилії 1824 року продемонстровано політико-правову суперечність між ліберальним змістом норм та реальною практикою збереження феодально-олігархічного й навіть рабовласницького устрою. Наголошено на наявності тенденцій до посилення виконавчої влади, зокрема за Конституцією Болівії 1826 року.

У результаті було розкрито складність і багатоаспектність процесу становлення латиноамериканського конституціоналізму, здійсненого в умовах глибокої соціально-економічної нерівності, зовнішньополітичної залежності та правової мімікрії. Було зроблено внесок у компаративістське осмислення формування й трансформації правових систем під впливом глобальних і локальних чинників та запропоновано міждисциплінарний погляд на процес конституційного становлення як історико-культурне явище.

Ключові слова: латиноамериканський конституціоналізм, республіканізм, поділ влади, Конституція Венесуели 1811 року, Конституція Болівії 1826 року, Конституція Бразилії 1824 року, рабовласництво.

Karnaukh O.A. The formation of constitutional norms in Latin American countries: a historical aspect.

The article is devoted to the historical and legal analysis of the formation of constitutional norms in Latin American countries and the identification of the key features of the first constitutional acts, which were shaped under the influence of colonial legacy, European legal positivism, and North American republicanism.

The study examines the stages in the evolution of legal regulation of social relations in the region – from the dominance of customary law in the pre-colonial period to the development of national legal systems after independence. The author explores the impact of external factors on the emergence of Latin American constitutionalism, particularly the ideas of the French Revolution and the fundamental provisions of the U.S. Constitution. The article defines the main characteristics of constitutional legislation in the region and explains the reasons for their consolidation. Special attention is paid to the predominantly mechanical nature of the implementation of European and North American constitutional principles, caused by the lack of substantial changes in social structures and political-legal traditions.

The influence of internal instability on the formation of the constitutional and legal framework in Latin America is also addressed.

The constitutions of Venezuela, Bolivia, and Brazil receive particular focus. The article traces the adaptation of fundamental principles – such as separation of powers, federalism, legal liberalism, and republicanism – to the realities of postcolonial states. It outlines the constitutional norms that defined the structure and division of powers, the political and territorial organization of the states, and the legal status of individuals and citizens. The Constitution of Brazil (1824) is used to demonstrate the political and legal contradiction between the liberal content of the provisions and the practical preservation of feudal-oligarchic and even slave-owning structures. Attention is drawn to trends toward strengthening executive power, particularly in the Constitution of Bolivia (1826).

The study reveals the complexity and multidimensional nature of Latin American constitutional development, which unfolded under conditions of deep socio-economic inequality, geopolitical dependence, and legal mimicry. It contributes to the comparative understanding of how legal systems are formed and transformed under the influence of both global and local factors, offering an interdisciplinary perspective on constitutional development as a historical and cultural phenomenon.

Key words: Latin American constitutionalism, republicanism, separation of powers, Constitution of Venezuela (1811), Constitution of Bolivia (1826), Constitution of Brazil (1824), slavery.

Постановка проблеми: формування конституційних норм у країнах Латинської Америки є складним, багатовекторним процесом, що відбувався в умовах тиску колоніального спадку, соціальної нерівності та політичної нестабільності. Незважаючи на активне запозичення принципів європейського та північноамериканського конституціоналізму, інтегровані ідеї здебільшого не були належно адаптовані до локального контексту. Існує потреба в поглибленому історико-правовому аналізі джерел, чинників і особливостей становлення національного конституційного законодавства в регіоні.

Мета статті: дослідження історичних передумов і закономірностей формування конституційних норм у країнах Латинської Америки, зокрема в Венесуелі, Болівії та Бразилії, з акцентом на аналізі впливу зовнішніх правових моделей, колоніального спадку та соціально-політичної специфіки регіону.

Стан опрацювання проблематики: питання становлення латиноамериканського конституціоналізму частково висвітлювалися у працях зарубіжних дослідників (Robert S. Barker., Allan R. Brewer-Carias) та українських авторів (І. Биля-Сабадаш, В. Шилінгов). Водночас, у вітчизняному правознавстві бракує комплексного історико-правового аналізу, що дозволяє співвіднести теоретичні моделі з конкретними історичними прикладами. Також недостатньо досліджено питання про реальну ефективність впроваджених норм та їх вплив на соціально-політичний розвиток латиноамериканських держав у постколоніальний період.

Виклад основного матеріалу. Формування конституційних норм у країнах Латинської Америки – складний, багатоаспектний процес, що бере свій початок у колоніальну епоху. За часів Конкісти звичаєве право, що доти було основою регулювання суспільних відносин серед місцевого населення Центральної й Південної Америки, поступово втратило свою значущість. Натомість завойовниками була запроваджена уніфікована система правових приписів, спрямована на забезпечення ефективного управління територіями та регламентацію взаємодії колонізаторів і корінних народів. Вищезгадані норми, засновані здебільшого на принципах кастильського права, набули характеру публічно-правового інструменту домінування, водночас започатковувавши традиції аутентичного праворозуміння, що згодом стало підгрунтям для самостійного конституційного розвитку. Таким чином, на ранніх етапах колонізації було закладено підвалини правової уніфікації, яка, адаптувавшись до локальних умов і специфіки соціального устрою, стала передумовою для формування національних конституційних систем у постколоніальний період.

Активізація національно-визвольної боротьби в країнах Латинської Америки у першій половині XIX ст. була обумовлена низкою факторів, серед яких ключовими є: 1) поширення на територій колонії капіталістичних відносин; 2) формування національної самосвідомості, каталізоване перебігом війни за незалежність у США (1775–1783) та Французькою революцією (1789–1799); 3) поширене серед місцевого населення, зокрема індіанців, метисів та мулатів, обурення політикою метрополії; 4) загострення конфлікту інтересів між колонізаторами та латифундистами-креолами – впливовою політичною силою тогочасного латиноамериканського суспільства [1, с. 201].

Наступний за періодом визвольних змагань історичний етап ознаменувався кодифікацією законодавства, яка відобразила компроміс елементів звичаєвого та колоніального права й зрештою заклала підвалини для формування національних правових систем. Оскільки вироблення самостійного конституційного базису споконвіку вважалося обов'язковою стадією процесу становлення

нової держави, конституціоналізм став основою політико-правового й ідеологічного поступу країн Латинської Америки.

Перші конституції базувалися на двох фундаментальних правових актах – Конституції США (набрала чинності в 1789) та Декларації прав людини й громадянина 1789 (далі – Декларація 1789) [2, с. 46]. Формування національних урядів відбувалося під впливом запозиченої з північноамериканського конституціоналізму концепції поділу державної влади на законодавчу, виконавчу й судову. В основу системи захисту й гарантування людських прав і свобод були покладені програмові документи Французької революції 1789–1804, зокрема Декларація 1789.

Відмінності між розумінням правової природи конституційно-правового статусу людини й громадянина у нормативних актах США та Європи періоду буржуазно-демократичних революцій мають суттєве значення в контексті еволюції законодавчої регламентації суспільних відносин. Конституція США (разом з Біллем про права 1789) зафіксувала низку підтверджених історичною традицією, «англо-американських» прав, вбудованих в класичне розуміння ідеї природного права. Фактично метою їх включення до тексту Конституції було не втілення результату мисленнєвої творчості соціального авангарду, а нормативне закріплення гарантії недопущення державою порушення цих прав [3, с. 3]. Наприклад, Поправка I до Конституції США проголошувала основоположні демократичні принципи, спрямовані на забезпечення народовладдя шляхом закріплення принципу обмеженого уряду – тобто, фактичним покладенням на нього обов'язку утримуватися від будь-яких утисків свободи слова, друку, релігії, а також права на мирні збори й звернення громадян до уряду з метою припинення зловживань. Поправка IV затвердила право громадян на приватність і захист від надмірного втручання державної влади, а Поправка IX визначила невичерпність перерахованих у Конституції прав. Загалом Білль про права, ввібравши в себе ключові положення нормативних актів ранньоамериканської історії, закріпив цінність життя й свободи громадян, проголосив дотримання верховенства права основним вектором внутрішньополітичного поступу та окреслив основні механізми його практичної реалізації [4, с. 32-33].

Дещо інакшим видається сприйняття витоків концепції прав і свобод людини в європейському правовому полі. Декларація прав людини й громадянина, зміст якої відіграв суттєву роль у становленні латиноамериканського конституціоналізму, проголошувала націю першоджерелом принципу суверенітету й накладала своєрідну заборону на реалізацію індивідами або установами/організаціями владних повноважень, що безпосередньо не витікають з нього. Особливої уваги заслуговує положення, яке визначало закон основним виразником загальної волі [5].

Вплив домінуючої у Європі кін.XVIII – першої половини XIX ст.ст. концепції праворозуміння виявився ще в одній характерній рисі більшості латиноамериканських конституцій – деталізованості й вичерпності викладених норм. Домінування позитивістської концепції праворозуміння й відповідно уявлення про людські права й свободи як про похідні й залежні від держави спричинили появу необхідності в їх ретельному викладенні. Варто зазначити, що доведення факту походження прав людини від політичної волі держави та залежності порядку їх реалізації від «щедрості» уряду може бути одним з етапів забезпечення (а інколи – визначення) викладених у латиноамериканських конституціях прав. Наприклад, стаття 14 Конституції Аргентини передбачає, що «усі жителі країни користуються такими правами відповідно до законів, які регулюють їх здійснення…» [7].

Перші конституційні акти, незважаючи на відсталість соціально-економічної бази новостворених держав, зазнали суттєвого впливу запозичених у США ідей республіканізму. Підтримка цих настанов серед широких верств населення (а саме радикальної інтелігенції, народних мас і частково латифундистів-креолів) була обумовлена тим, що у США республіканський лад не став на заваді встановленню тривалого компромісу між плантаторами-рабовласниками Півдня та підприємницькими колами Півночі. Варто зазначити, що утвердження республіканської форми правління у більшості країн Латинської Америки відбувалося за умов гострої боротьби консервативних сил з прогресивними інтелектуалами. Наприклад, Конституція Аргентини 1819, ухвалена Установчими зборами, де ключову роль відігравали монархісти-поміщики, фактично ігнорувала аспект визначення форми правління. Лише у 1826 році в країні була остаточно проголошена «республіканська представницька форма».

Окрім того, держави Латинської Америки запозичили з американського права принципи організації й діяльності судової системи. Проте у системі джерел права роль судового прецеденту була суттєво зменшена порівняно з правовою системою США.

Сутність конституційного правосуддя, побудованого в латиноамериканських країнах здебільшого за американським зразком, полягає в розгляді конституційних спорів судами загальної юрисдикції. Це простежується на прикладах Аргентини, Гаїті, Коста-Рики, Панами, Паргвая, Уругвая, Домініканської Республіки. Змішана американо-європейська модель властива конституційним судам Гватемали, Болівії, Колумбії, Суринаму, Перу, а також Федеральному Верховному суду Бразилії та

суду конституційних гарантій Еквадору. Використання суто європейської моделі характерне лиш для Чилі, Венесуели, Сальвадору.

Основна причина наслідування американського зразка у сфері публічного права полягала в тому, що на момент проголошення незалежності більшістю латиноамериканських держав (Чилі, Бразилією, Аргентиною тощо) Конституція США була єдиним чинним писаним конституційним актом держави, форма правління якої визначалася як президентська республіка.

Протягом першої половини XIX ст. внутрішньополітична нестійкість у латиноамериканських державах (виявлена, зокрема, в ненадійності уряду, антагонізмі між групами феодально-клерикальної олігархії, сепаратизмі економічно роз'єднаних провінцій) спричинила конституційну нестабільність. Відсутність радикальних змін соціальної структури та політико-правових традицій у латиноамериканському суспільстві пореволюційної доби призвела до того, що імплементація ключових принципів європейського та північноамериканського конституціоналізму мала здебільшого механічний характер. Впровадження прогресивних демократичних інститутів, зокрема виборності державних органів, системи захисту політичних прав громадян, стикалося з низкою перепон, що значно ускладнювали повноцінне розгортання процесу лібералізації й політичної модернізації державотворчого механізму.

Переважна більшість перших конституційних актів цього періоду швидко втратила чинність. Прикладом згубного впливу внутрішньої неврегульованості латиноамериканського соціуму на становлення конституційно-правового базису є Конституція Венесуели 1811 року, яка припинила існування разом з падінням Першої Венесуельської республіки, тобто менш ніж через рік з моменту затвердження. Акт базувався здебільшого на наслідуванні північноамериканської правової традиції й містив низку прогресивних положень, серед яких можна виділити: 1) закріплення федеративного устрою республіки; 2) створення розгалуженої системи повноважень федеральної влади (оголошення війни, утримання армії й флоту, стягування податків, ухвалення законодавчих актів в інтересах держави); 3) гарантування певної автономії провінцій – «суверенітету, свободи й незалежності» з питань, що не входять до предмету відання федерації; 4) впровадження принципу поділу влади: законодавчу уособлював двопалатний парламент, виконавчу – консульська колегія з 3 осіб (ідея про створення якої виникла під впливом Конституції Франції 1799 р.), судову – Верховний суд і трибунали. Окрім того, у Конституції Венесуели 1811 р. значна увага приділялася викладенню положень щодо реалізації й захисту людських прав і свобод. Була проголошена формальна рівність усіх громадян, зокрема метисів та індіанців. На владу провінцій було покладено зобов'язання вжити заходів щодо поліпшення становища індіанців як «природжених громадян». Конституція скасувала дворянські, військові, церковні привілеї, проте проголосила католицьку релігію державною.

Окрім того, проголошення Конституцією федералістичної концепції перетворило Венесуелу на другу після США країну з такою формою державного устрою. Варто зазначити, що обрання цієї форми було обґрунтовано не лише впливом північноамериканського конституціоналізму, а й особливостями територіального устрою – наявністю на землях колишнього Capitanía General de Venezuela семи відносно відокремлених провінцій, мешканці яких притримувалися відмінних політичних, соціальних та ін. векторів. Федералізм уможливив створення незалежної держави й ліг в основу венесуельського конституціоналізму [6, с. 394].

Витоки болівійського конституціоналізму пов'язані з розробленням Конституції 1825 року, положення якої передбачали встановлення централізованого уряду, поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову (за зразком США), затвердження ліберальної й представницької демократії, надання конгресу автономії й прерогативи в аспекті формування політики. Проте вона так і не була прийнята.

Історія становлення болівійського конституціоналізму відзначилася появою у 1826 році «ідеального зразка». Необхідність його прийняття була обумовлена прагненням Симона Болівара запобігти внутрішньому розбрату й мінімізувати фатальні наслідки пасивності, слабкості нової влади шляхом посилення централізації. За Конституцією Болівії 1826 року система поділу влади на три гілки доповнювалася «виборчою владою», якій у контексті активної інтеграції Болівaром демократичних принципів надавалося важливе значення. Варто зазначити, що Конституція наділяла виборчим правом лише осіб, що володіли майном або певним прибутковим бізнесом, а також представників інтелектуальної еліти, що займалися розвитком мистецтва й науки [8]. Фактично це позбавило більшість громадян держави можливості взяти участь в політичному житті, оскільки серед робітництва й селянства лише близько 10% осіб уміли читати й писати. Законодавчу владу уособлював трипалатний конгрес, який складався з Сенату, Палати Трибунів (Трибунату), Палати Цензорів (Цензорат). Загалом до предмету відання парламенту належали питання обрання президента й затвердження поданого ним списку посадовців, надання президентові додаткових повноважень в

умовах воєнного чи надзвичайного стану. Трибуни опікувалися розробкою проєктів державного бюджету й законодавчих актів, спрямованих, зокрема, на розбудову промислового сектору, проведення земельної реформи тощо. До повноважень Сенаторів відносили кодифікацію законодавства й внесення пропозицій щодо активізації реформ судової системи. Цензори стежили за дотриманням Конституції й законів, обирали осіб на вищі церковні й судові посади, складали законопроєкти в сфері освіти й науки, культури тощо.

Одним з ключових досягнень Конституції Болівії 1826 року було встановлення сильної центральної влади. Відкидаючи ідею «правління натовпу», Симон Болівар вдався до наслідування іспанської традиції бюрократичного патримоналізму. Виконавча влада уособлювалася незмінним президентом, який призначав віце-президента (зі згоди парламенту) й міністрів. Суттєві відмінність від північноамериканському конституціоналізму полягала в перетворенні віце-президента на голову уряду, повноважного в разі смерті президента обійняти його посаду. Запровадження Болівaром довічного президентства було здійснено з метою попередження політичної нестабільності, що могла бути спричинена боротьбою за владою конкуруючих елітарних фракцій, які в результаті визвольної війни успадкували Верхнє Перу від Іспанії.

Бонапартистські ідеї, що знайшли відображення, зокрема, в системі розподілу владу й посиленні інституту президентства, дали політичним супротивникам Болівара підстави винуватити його в посяганні на демократичні засади функціонування суспільства й прагненні встановити диктатуру. Проте сам діяч не вбачав узурпаторських тенденцій у запропонованій концепції державного устрою, відстоював ідею законності й пропагував можливість здійснення за допомогою сильної влади уряду прогресивних соціально-економічних перетворень, спрямованих на придушення егоїстичних інтенцій латифундистів.

На жаль, Конституція Болівії 1826 року втратила чинність уже в 1829 році. Прагнення Болівара подолати складні, історично зумовлені протиріччя в латиноамериканському соціумі винятково політичними інструментами завершилися поразкою.

Нетиповою з точки зору ідейного змісту викладеної концепції державного управління є Конституція Бразилії 1824 року, прийнята за часів правління імператора Педру I. Конституційне закріплення бразильської монархії, оформлене за сприяння колишньої метрополії – Португалії, помітно контрастувало з панівним в латиноамериканському соціумі прагненням республіканізму.

На думку деяких дослідників, Конституція Бразилії 1824 року, увібравши в себе засади класичного англійського лібералізму, не уникла завуальованого інтегрування ідеї класовості (на противагу буржуазно-демократичним конституціям, які заперечують класову диференціацію суспільства), що у подальшому сприяло збереженню «підневільного» характеру виробництва й штучному стримуванню прогресивного поступу національної економіки. Декларований в нормативному акті лібералізм дозволив створити ілюзію встановлення суспільного ладу, заснованого на міжнародному поділі праці (за якого Бразилія вважалася постачальником сировини для британської промисловості), хоча фактично у державі панував рабовласницький устрій. Необхідність розроблення конституційних норм такого характеру була зумовлена низкою економіко-політичних і соціальних чинників, до яких зокрема належать обставини трансформації колоніальної Бразилії в незалежну національну державу.

Бразилія звільнилася від влади метрополії у період переходу світової економіки від феодалізму до меркантилізму (а трохи згодом і капіталізму). При цьому в державі, яка залишалася основним експортером первинної продукції з низькою доданою вартістю, економіка, очевидно, спиралася на рабську працю. За таких обставин Бразилія опинилася на периферії міжнародного поділу праці, що суттєво поглибило її залежність від «центральних» держав, особливо Англії, й спричинило необхідність вироблення надлишкової сировини для інтенсифікації індустріалізації в цих країнах. Найпростішим способом виконання таких завдань для малорозвинених колоній з невеликою кількістю населення було використання обов'язкової ручної праці. Таким чином, переосмислення англійського лібералізму на тлі латиноамериканської дійсності, втілившись у формально визначених конституційних приписах не завадило встановленню суспільного ладу, сутність якого ґрунтувалася на рабовласництві, а репрезентація – на постійному постачанні первинної продукції державам з «центральною» економікою для прискорення стабілізації в них капіталізму.

У тексті Конституції Бразилії 1824 року терміни «рабство» чи «раб» безпосередньо не вживалися, класова нерівність осіб відкрито не проголошувалася. Ліберальний характер акту підтверджувався його функцією, яка полягала у визначенні структури державної влади, гарантуванні фундаментальних прав індивідів – без втручання в економічну сферу. Проте ця демократично прийнятна ідеологія, що домінувала в переважній більшості конституційних приписів, була зрештою адаптована до потреб держави, виробничі процеси в якій спиралися на рабську працю. Отже, саме тлумачення норм і їхня практична реалізація в контексті врегулювання суспільних відносин свідчить про схвалення законотворцем рабовласницького ладу.

У пункті XXII статті 179 Конституції Бразилії 1824 року проголошувалося гарантування права власності (як основоположного буржуазного права) «в усій його повноті». Саме цей припис виступив імпліцитною конституційною підставою рабства й ліг в основу формування галузевого законодавства, спрямованого на регламентацію приватної власності (зокрема в аспекті визначення правового статусу раба). Питання легалізації й врегулювання рабовласницьких відносин у неконституційному законодавстві теж здебільшого ігнорувалося. Проте у примітці до статті 42 Розділу II Консолідації цивільних законів Тейшейри де Фрейташа (Consolidação das Leis Civis, 1857), що стала першою систематизованою компіляцією бразильського цивільного права й використовувалася замість цивільного кодексу до 1916 року, зазначалося, що «до класу нерухомого майна належить худоба, а до класу худоби – раби». Рабів (як предмети власності) вважали речами й не прирівнювали до іншої худоби або неживих предметів. З цієї причини регламентація рабовласництва мала здійснюватися на основі окремого законодавства [9, с. 35].

У Комерційному кодексі 1850 року (далі – Кодекс) поняття «раб» також не вживалося. Стаття 1 Кодексу закріплювала, що в Бразилії мають право здійснювати торгівлю, зокрема, індивіди, «які відповідно до законів імперії мають право вільно розпоряджатися своїми особами й майном» та на яких Кодексом не покладено пряму заборону здійснення такої діяльності [10, с. 58]. З цього випливає, що, незважаючи на відсутність прямої згадки рабовласництва в тексті норми, вказівка на безправний статус раба в торгівельних відносинах містилася й у Кодексі.

Отже, з урахуванням факту неможливості оцінки ступеня демократизації правової системи без співвіднесення теоретичного змісту конституційних норм та їх практичного впровадження в суспільні відносини можемо засвідчити, що ліберальний характер Конституції Бразилії 1824 року не перешкоджав збереженню рабовласництва в економіко-соціальному устрої держави. Формальне проголошення рівності громадян перед законом та закріплення принципів конституційного лібералізму співіснувало з правовими положеннями, що визнавали рабство законною формою власності, в діалектичній єдності. Встановлений на практиці соціальний лад, у якому раби розглядалися не як особи, а як «речі» – об'єкти купівлі, продажу, застави чи спадкування, не узгоджувався з проголошеним в конституції ідеалом свободи. Таким чином, правова система Бразилії першої половини XIX століття зовні видавалася європеїзованою, але по суті залишалася глибоко колоніальною: її структура сутність передбачала не лише толерування рабства, а й його активну легітимізацію як економічної й правової основи суспільного устрою [11, с. 34].

В аспекті інституційної будови держави Конституція Бразилії 1824 року закріпила унітарну форму державного устрою й легітимізувала владу португальської королівської династії Браганса. Соціальною опорою встановленої форми правління виступили плантатори-рабовласники, а основним зовнішньополітичним союзником – Велика Британія [12].

Традиційна система поділу державної влади була доповнена четвертою гілкою –«поміркованою», яка надавала імператорові повноваження для затвердження кандидатур сенаторів, призначення суддів, скликання й розпуску парламенту й уряду, затвердження законопроєктів. Конституція, увібравши у своє змістове наповнення ключові ідеї республіканізму, встановила в Бразилії унікальний політичний режим – президентську монархію [13]. Відповідно до статті 99 Конституції особа імператора проголошувалася священною й недоторканною. Окрім того, бразильський монарх вважався головою уряду та держави загалом. Хибним є стереотипне уявлення про диктаторську (тиранічну) природу його повноважень: насправді імператор не мав права діяти у галузях, віднесених до компетенції законодавчої й судової влади, а гарантії дотримання людських прав і свобод були закріплені безпосередньо в тексті Конституції. Тлумачення поняття «стримувальної влади» характеризувалося певним дуалізмом бразильської політико-правничої думки: прихильники лібералізму вважали імператора арбітром, основною функцією якого була гармонізація діяльності трьох гілок влади; прибічники консервативної, близької до авторитаризму доктрини навпаки акцентували увагу на чільній ролі монарха в політичній системі держави й визнавали його єдиним рушієм соціальних змін. Зрештою еволюційний поступ бразильської представницької влади й закономірне становлення системи стримувань і противаг створили передумови для послаблення ролі інституту президентства й побудови парламентської моделі.

За статтею 102 Конституції Бразилії 1824 року імператор був головою виконавчої влади й здійснював її за допомогою міністрів [14]. Після запровадження у 1847 році посади Голови Ради Міністрів повноваження монарха дещо скоротилася й за своїм функціональним змістом уподібнилися до повноважень Прем'єр-міністра. Проте за ним були залишені права щодо санкціонування прийнятих Генеральною Асамблеєю законів і накладення на них вето, призначення єпископів та суддів, присудження звань і державних нагород тощо. Зі свого боку Голова Ради Міністрів очолював уряд, відповідав за призначення міністрів і здійснення через них функцій виконавчої влади, опікувався міжнародною дипломатією, видавав підзаконні нормативні акти для реалізації ключових цілей державної політики.

Законодавча влада належала Генеральній Асамблеї, яка складалася з Сенату та Палати депутатів. Сенатори призначалися довічно за результатами виборів: кандидати, які набрали більшість голосів, затверджувалися імператором. Термін повноважень членів Палати депутатів складав 4 роки. Компетенція парламенту була визначена у статті 15 Конституції Бразилії 1824 року. До неї належало, зокрема: 1) створення, тлумачення, призупинення законів та забезпечення їх виконання; 2) контроль за дотриманням Конституції; 3) щорічне встановлення державних видатків; 4) врегулювання питань, пов'язаних з управлінням державними активами; 5) встановлення та ліквідація державних робочих місць, визначення заробітної плати тощо [14].

Механізм організації судової влади суттєво не відрізнявся від європейського: незалежні судові органи складалися з присяжних, які висловлювали свою думку по суті справи, й суддів, які ухвалювали остаточне рішення. Регіональна специфіка полягала у створенні відповідно до статті 164 Конституції Верховного суду, до компетенції якого відносили: 1) розгляд касаційних скарг у справах і в порядку, встановленому законом; 2) розгляд злочинів та службових проступків, вчинених його посадовими особами, суддями апеляційних судів, працівниками дипломатичної служби та губернаторами провінцій; розв'язання питань про конфлікти юрисдикції та компетенції між провінційними апеляційними судами.

З метою полегшення контролю центрального уряду над провінціями, запобігання регіональному сепаратизму й недопущення ескалації територіальних конфліктів Бразилія за Конституцією 1824 року була перетворена на високоцентралізовану державу. Однак місцевим органам влади надавалася певна автономія: обрані населенням муніципальні збори мали певні прерогативи.

Конституція Бразилії 1824 року діяла до 1889 року, тобто до моменту повалення режиму Педру II й утворення Республіки Бразилія [15].

Висновки. У результаті дослідження було сформульовано низку узагальнень щодо процесу становлення конституційних норм у країнах Латинської Америки в історичному контексті. З'ясовано, що формування перших національних конституційних актів у постколоніальний період відбувалося під впливом низки взаємопов'язаних чинників – як зовнішніх (запозичення американських та європейських правових моделей, ідеологічні впливи Французької революції та Конституції США), так і внутрішніх (соціально-економічна нерівність, слабкість державних інститутів, незавершеність модернізаційних процесів).

Переважна більшість латиноамериканських конституційних актів не враховувала реальних соціальних потреб та інституційних можливостей держав. Це зумовило поширення практики механічного перенесення правових принципів без належної адаптації до локального контексту, що ускладнило формування стабільної правової системи.

Особливої уваги заслуговує суперечність між задекларованими принципами (зокрема, правового лібералізму, рівності, розподілу влад, гарантій прав і свобод) та фактичною правовою реальністю. Така дихотомія свідчить про наявність явища правової мімікрії – формального наслідування зовнішніх зразків при збереженні традиційних владних і соціальних практик.

Таким чином, становлення конституційних норм у країнах Латинської Америки є багатовимірним і суперечливим процесом, що потребує подальшого міждисциплінарного аналізу з урахуванням політичної історії, соціології права та компаративістики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Биля-Сабадаш І. Право країн Латинської Америки серед правових систем сучасності. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 3. С. 199–208.
2. Шилінгов В. Теоретико-правові аспекти ідентифікації латиноамериканського права. *Ірпінський юридичний часопис*. 2023. № 1(10). С. 45–52.
3. Robert S. Barker. Latin American constitutionalism: an overwiew. Willamette Journal of International Law and Dispute Resolution, Vol. 20, No. 1/2, Living Law: Modern Constitutionalism and Its Effect on Emerging and Dynamic Democracies: Bridging Governments: The Role of International Law in State Government (2012), pp. 1–17 (17 pages).
4. Варава І.П., Гельвельчук К.О. Біль про права 1791 р. та його історичне значення. VII Міжнародний молодіжний науковий юридичний форум: Матеріали форуму, м. Київ, Національний авіаційний університет, 16-17 травня 2024 р. – С. 31–33.
5. The Declaration of the Rights of Man and of the Citizen. URL: https://www.elysee.fr/en/french-presidency/the-declaration-of-the-rights-of-man-and-of-the-citizen#:~:text=History-,The%20Declaration%20of%20the%20Rights%20of%20Man%20and%20of%20the,There%20were%20many%20proposals. (дата звернення: 22.04.2025).
6. Allan R. Brewer-Carias. Venezuela (Bolivarian Republic of Venezuela). Handbook of Federal Countries. – 2005, pp. 393–408.

7. Constitución de la Nación Argentina. – 1a ed . – Ciudad Autónoma de Buenos Aires : Ministerio de Justicia y Derechos Humanos de la Nación. Secretaría de Derechos Humanos y Pluralismo Cultural, 2016. URL: https://www.argentina.gob.ar/sites/default/files/derechoshumanos_publicaciones_colecciondebolsillo_01_constitucion_nacion_argentina.pdf (дата звернення: 22.04.2025).
8. Constitutional history of Bolivia. URL: https://constitutionnet.org.developmentzone.co/country/constitutional-history-bolivia? (дата звернення: 24.04.2025).
9. Consolidacao das Leis Civis by Teixeira de Freitas. 1876. URL: https://archive.org/details/ConsolidaoDasLeisCivis/page/n127/mode/1up?q=bens (дата звернення: 25.04.2025).
10. Codigo Commercial do lmperio do Brasil. 1850. URL: https://www2.camara.leg.br/legin/fed/leimp/1824-1899/lei-556-25-junho-1850-501245-anexo-pl.pdf (дата звернення: 25.04.2025).
11. DE CASTRO, Matheus Felipe; MEZZAROBA, Orides. História do direito constitucional brasileiro: a Constituição do Império do Brasil de 1824 e o sistema econômico escravocrata. *Seqüência Estudos Jurídicos e Políticos, Florianópolis*, v. 39, n. 78, p. 11–36, 2018.
12. Проголошення незалежності у Бразилії та її конституційний розвиток. URL: https://studies.in.ua/idpzk-shporu/3800-progoloshennya-nezalezhnost-u-brazilyi-ta-yiyi-konstitucyniy-rozvitok.html (дата звернення: 24.04.2025).
13. Koloskova, N. & Alentsov, E. & Nedostup, E. & Ostapovich, Oleg. (2020). The political structure of the Empire of Brazil according to the Constitution of 1824. URL: https://www.researchgate.net/publication/346560002_The_political_structure_of_the_Empire_of_Brazil_according_to_the_Constitution_of_1824 (дата звернення: 26.04.2025).
14. Constituição Política do Império do Brasil. URL: https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/Constituicao/Constituicao24.htm?utm_source (дата звернення: 26.04.2025).
15. Constitutional history of Brazil. URL: https://constitutionnet.org/country/constitutional-history-brazil (дата звернення: 26.04.2025).

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.19

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ У ПРАВОТВОРЧОСТІ ТА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Кулініч О.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії держави та права
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-0603-0513

Кулініч О.О. Методологічні аспекти юридичної техніки у правотворчості та правозастосування.

У статті досліджуються методологічні засади юридичної техніки як важливого інструмента забезпечення ефективності правотворчої та правозастосовної діяльності. Автор здійснює аналіз сучасних підходів до визначення юридичної техніки, її структури, принципів та функціонального призначення. Особлива увага приділяється методології побудови нормативно-правових актів, що відповідають вимогам логічної узгодженості, нормативної чіткості, лінгвістичної точності та правової визначеності. Розкриваються основні проблеми, що виникають у процесі реалізації правотворчої функції держави за умов стрімких соціально-правових трансформацій, а також шляхи їх подолання через удосконалення юридико-технічного інструментарію. Аналізується зв'язок між якістю нормативно-правових актів і дотриманням прав людини, правової безпеки, передбачуваності правозастосування. У фокусі дослідження — роль юридичної техніки у забезпеченні системності правової системи та її адаптаційної здатності до змін. Автор підкреслює важливість інтеграції методологічних підходів юридичної науки у практику нормотворення й правозастосування, що дозволяє забезпечити не лише формальну, а й матеріальну ефективність правових норм. Стаття пропонує рекомендації щодо підвищення рівня правової культури суб'єктів правотворчості та правозастосування, а також акцентує на потребі у систематичному оновленні методологічної бази юридичної техніки з урахуванням новітніх правових реалій.

Загалом, стаття підкреслює необхідність подальших досліджень у сфері методології юридичної техніки та впровадження сучасних підходів до її вдосконалення. Юридична техніка є не лише інструментом створення правових норм, а й важливим механізмом забезпечення їх якості, що має вирішальне значення для розвитку правової системи України та її інтеграції до європейського правового простору.

Ключові слова: юридична техніка, правотворчість, правозастосування, законодавство, правова визначеність, цифровізація, юридичні конструкції..

Kulinich O.O. Methodological aspects of legal techniques in legislation and law enforcement.

The article examines the methodological principles of legal technique as an important tool for ensuring the effectiveness of law-making and law-enforcement activities. The author analyzes modern approaches to defining legal technique, its structure, principles and functional purpose. Particular attention is paid to the methodology for constructing regulatory legal acts that meet the requirements of logical coherence, regulatory clarity, linguistic accuracy and legal certainty. The main problems that arise in the process of implementing the law-making function of the state under conditions of rapid socio-legal transformations are revealed, as well as ways to overcome them through improving legal and technical tools. The relationship between the quality of regulatory legal acts and respect for human rights, legal security, and predictability of law enforcement is analyzed. The focus of the study is the role of legal technique in ensuring the consistency of the legal system and its adaptability to changes. The author emphasizes the importance of integrating methodological approaches of legal science into the practice of norm-setting and law enforcement, which allows ensuring not only the formal but also the material effectiveness of legal norms. The article offers recommendations for improving the level of legal culture of law-making and law-enforcement entities, and also emphasizes the need for systematic updating of the methodological base of legal techniques taking into account the latest legal realities.

In general, the article emphasizes the need for further research in the field of legal technique methodology and the implementation of modern approaches to its improvement. Legal techniques are not only a tool for creating legal norms, but also an important mechanism for ensuring their quality, which is of decisive importance for the development of the legal system of Ukraine and its integration into the European legal space.

Key words: legal technique, law-making, law enforcement, legislation, legal certainty, digitalization, legal constructions.

Постановка проблеми. Знання про юридичну техніку її методологію у сфері правозастосування формують вчені-теоретики, звісно що практики для детального узагальнення способів та прийомів. Юридична техніка є важливим елементом правотворчого процесу, що забезпечує структурованість, логічність та ефективність нормативно-правових актів. У сучасних умовах розвитку правової системи України актуальним є вдосконалення методологічних підходів до юридичної техніки, що сприятиме підвищенню якості законодавства та правозастосовної практики.

Аналіз останніх досліджень про методи та методологічну основу юридичної техніки, їх висвітлено у працях: О.М. Мироненко, В.В. Луць, П.М. Рабінович, Ю.М. Шемчушенко, О.В. Мелі-хов, І.В. Кресіна, В.Я. Бородін, О.В. Дашковська, Д.О. Лавренко і з позицій галузевих юридичних наук (І.І. Бабіним, І.С. Баталовою, Д.В. Винницьким, В.Н. Івановою, А.В. Іванчиним, В.М. Кудрявцевим, Л.Л. Кругліковим, К.К. Паньком, В.В. Піляєвою) ін. Дисертаційні та монографічні дослідження різних аспектів юридичних конструкцій здійснили Н.Я. Лепіш, А.О. Дутко та ін.

Мета статті: дослідити методологічні аспекти юридичної техніки у правотворчості та правозастосуванні, проаналізувати її роль у забезпеченні правової визначеності та ефективності законодавства.

Виклад основного матеріалу. Юридична техніка є фундаментальною складовою правотворчого та правозастосовного процесу, що забезпечує чіткість, узгодженість і системність нормативно-правових актів. Вона визначає способи формулювання та застосування правових норм, сприяючи їхній ефективності та відповідності суспільним потребам. Як зазначає Шемшученко Ю.М., без належної юридичної техніки законодавство набуває хаотичного характеру, що ускладнює його сприйняття, тлумачення та застосування [1, с. 25]. Особливо важливим є питання вдосконалення методів нормотворення, що включають кодифікацію, систематизацію, термінологічну уніфікацію та забезпечення логічної структури законодавчих актів.

Юридична техніка – це галузь знань про правила ведення юридичної роботи та створення в її процесі різних юридичних документів, яка раніше була частиною теорії держави і права. У сучасних умовах юридичну техніку виокремлюють у самостійну галузь юридичної науки, орієнтовану на вирішення практичних завдань. Юридичну техніку застосовують адвокати, судді, нотаріуси, парламентарі, урядовці, управлінці для письмового окреслення змісту нормативно-правових актів, оформлення юридичних документів, вираження правового аналізу юридичних прав і обов'язків. [2].

Значну увагу дослідники приділяють проблемі правової визначеності, яка тісно пов'язана з юридичною технікою. Меліхов О.В. вказує, що невідповідність термінології, дублювання правових норм та відсутність чітких методологічних стандартів ускладнюють правозастосовну діяльність [3]. Він зазначає, що в Україні існує тенденція до надмірної кількості нормативних актів, які нерідко суперечать один одному або мають різні тлумачення. Це призводить до ситуацій, коли один і той самий правовий випадок може розглядатися по-різному залежно від того, які правові акти застосовує суд або адміністративний орган.

Одним із найважливіших методів покращення юридичної техніки є кодифікація законодавства. Кодифікація передбачає глибоке аналітичне опрацювання нормативно-правових актів, усунення застарілих положень, узгодження правових норм між собою та формування єдиного логічного документу. Як наголошує Гетьман А.П., ефективна кодифікація дозволяє уникнути правових колізій, а також полегшує доступ до законодавчих норм для громадян і правозастосовних органів [4]. Наприклад, нещодавнє реформування процесуального законодавства України, спрямоване на спрощення судового процесу та усунення дублюючих норм, є позитивним прикладом практичного застосування юридичної техніки у правотворчості.

Іншим важливим інструментом удосконалення правової системи та забезпечення її впорядкованості є інкорпорація законодавства, яка виступає засобом систематизації чинних нормативно-правових актів без зміни їхнього змісту. Інкорпорація виконує функцію впорядкування нормативного масиву, полегшуючи доступ до правових норм як для суб'єктів правозастосування, так і для пересічних громадян, що сприяє підвищенню рівня правової визначеності та юридичної безпеки. Вона є особливо актуальною в умовах значного накопичення нормативних актів, часто прийнятих у різні історичні періоди, з неоднаковим рівнем юридичної техніки та суперечливими положеннями. Інкорпорація, як форма зовнішньої обробки правового матеріалу, дозволяє систематизувати його за галузевою, хронологічною або іншою логічною ознакою, забезпечуючи зручність користування нормативно-правовими актами. Застосування інкорпорації сприяє уникненню дублювання норм, зменшенню обсягу неузгоджених положень, а також створює підґрунтя для подальшої кодифікації.

У цьому контексті інкорпорація відіграє не лише технічну, а й методологічну роль, оскільки сприяє осмисленому й послідовному розвитку законодавства [5]. Вона має велике значення для органів державної влади, юридичних фахівців, науковців та всіх суб'єктів правовідносин, яким необхідна повна та логічно структурована інформація про чинне право. Яскравим прикладом інкорпораційної діяльності в Україні є офіційний портал Верховної Ради України, де регулярно оновлюється електронна база чинного законодавства з урахуванням змін і редакцій, що значно підвищує правову доступність. Водночас, важливо розрізняти інкорпорацію, консолідацію та кодифікацію як різні форми систематизації. Якщо інкорпорація – це впорядкування законодавства без зміни його змісту, то консолідація передбачає об'єднання кількох актів з однотипного питання в єдиний уніфікований документ, також без принципової зміни правового регулювання. Кодифікація ж є найглибшою формою систематизації, яка полягає у створенні нових, цілісних нормативно-правових актів – кодексів, що замінюють собою чинні норми та мають вищу юридичну силу. Усі ці процеси є взаємопов'язаними і мають доповнювати один одного для досягнення гармонійного та ефективного правового порядку.

Одним із викликів юридичної техніки є проблема термінологічної не одноманітності. Як зазначає Гриценко І. С., відсутність єдиного підходу до юридичних термінів призводить до правової невизначеності, оскільки однакові поняття можуть тлумачитися по-різному у різних нормативно-правових актах [6]. Наприклад, поняття «правопорушення» у різних галузях права може мати різне значення, що створює труднощі у судовій практиці. Вирішенням цієї проблеми є розробка офіційних термінологічних стандартів, які мають бути закріплені у спеціальних правничих глосаріях або в межах загальних принципів законодавства.

Важливу роль у правозастосовному процесі відіграє юридична техніка тлумачення правових норм, оскільки саме від правильності, послідовності та методологічної обґрунтованості тлумачення залежить ефективність реалізації права на практиці. Тлумачення – це не лише інтелектуальна діяльність суб'єкта правозастосування, спрямована на з'ясування змісту правової норми, а й глибоко технічний процес, що передбачає використання чітких юридико-лінгвістичних прийомів, логічних засобів та системного аналізу [7]. Юридична техніка в тлумаченні охоплює низку інструментів, серед яких важливе місце займає вміння працювати з термінами, граматичними конструкціями, структурою нормативно-правових актів, а також із контекстуальним оточенням норми в межах галузевої чи загальної правової системи. У практичному вимірі техніка тлумачення стає незамінною в умовах неоднозначності або суперечливості правових норм, прогалин у законодавстві, а також в ситуаціях колізій правових актів.

Оперативне й грамотне застосування юридичної техніки тлумачення дозволяє уникнути помилок у кваліфікації правових ситуацій, сприяє однаковому розумінню правових положень судами, органами виконавчої влади, адвокатами та іншими учасниками правовідносин. Серед методів, що входять до арсеналу юридичної техніки тлумачення, вирізняють граматичне, логічне, системне, телеологічне, історичне тлумачення, а також тлумачення з урахуванням принципів права та прецедентної практики. Застосування кожного з них вимагає належної підготовки, розуміння контексту та врахування особливостей галузі, в межах якої здійснюється правозастосування. Наприклад, граматичне тлумачення потребує точності у роботі з мовними конструкціями та знання юридичної термінології, тоді як системне тлумачення вимагає орієнтації у взаємозв'язках між нормами різних актів. Не менш важливою є здатність виявити мету правової норми (телеологічне тлумачення), особливо у випадках правового вакууму або новітніх суспільних викликів, не врахованих у чинному законодавстві.

Юридична техніка тлумачення має і превентивне значення: правильне застосування норм на етапі їх інтерпретації запобігає юридичним помилкам і конфліктам інтересів. Крім того, розвиток судової практики в Україні, особливо після запровадження прецедентного значення рішень Верховного Суду, підвищує вимоги до методологічної строгості у процесі тлумачення. Таким чином, юридична техніка тлумачення стає не лише інструментом розкриття змісту норм, а й гарантом правової безпеки, послідовності правозастосування та зміцнення довіри до правової системи загалом.

Сучасні тенденції розвитку юридичної техніки включають цифровізацію правотворчості та правозастосування. Меліхов О.В. зазначає, що використання штучного інтелекту у сфері правової аналітики може значно підвищити ефективність нормотворчого процесу, дозволяючи автоматизовано виявляти правові колізії та дублювання норм [8]. Застосування електронних баз даних законодавства, автоматизованих систем аналізу нормативних актів та правових експертних систем сприяє оптимізації роботи як законодавчих, так і судових органів.

Одним із прикладів успішної цифровізації юридичної техніки є використання в країнах ЄС електронних систем моніторингу законодавства, які дозволяють аналізувати зміни в нормативній базі у реальному часі. Гетьман А.П. підкреслює, що в Україні необхідно створити подібні системи, які

допоможуть зменшити кількість суперечливих нормативних актів та підвищити рівень узгодженості правової системи .

Юридична техніка також безпосередньо впливає на ефективність судової практики, що є критично важливим аспектом правозастосування. Оніщенко Н.М. підкреслює, що використання чітких правових конструкцій у законотворчості дозволяє зменшити ймовірність судових помилок та правових колізій [9]. Автор наводить приклади із судової практики, коли невизначеність законодавчих формулювань ставала причиною суперечливих судових рішень. Він зазначає, що сучасний підхід до правотворення повинен включати попереднє моделювання правових норм та оцінку їхньої застосовності на практиці. Це означає, що перед прийняттям нового закону або внесенням змін до чинного законодавства необхідно проводити детальний аналіз його потенційного впливу на правозастосовну діяльність.

Особливу увагу у контексті правової техніки заслуговує проблема взаємодії національного законодавства з міжнародними правовими стандартами. Скрипнюк О.В. зазначає, що гармонізація українського законодавства з нормами Європейського Союзу є одним із ключових завдань сучасної юридичної науки. Дослідник звертає увагу на те, що для досягнення ефективного узгодження національної нормативно-правової бази з європейськими стандартами необхідно застосовувати новітні підходи до юридичної техніки, які передбачають розширене використання міжгалузевих методів правового регулювання. Це означає, що при розробці нових законодавчих актів потрібно враховувати досвід інших країн та імплементувати найкращі практики правового регулювання у вітчизняне законодавство.

Окрім того, значну роль у вдосконаленні юридичної техніки відіграє аналіз ефективності правових норм після їх ухвалення. Гриценко І. С. підкреслює, що в Україні відсутня чітка система оцінки наслідків прийнятих законодавчих ініціатив [10]. У багатьох розвинених країнах існують спеціальні правові механізми, що дозволяють через певний період після прийняття нормативного акту проводити його оцінку з точки зору ефективності та відповідності заявленим цілям [11, 12]. Такі механізми можуть включати громадське обговорення, аналіз практичного застосування норм та статистичні дослідження їхнього впливу на соціально-економічні відносини.

Висновок. Юридична техніка є ключовим елементом правотворчості та правозастосування, що безпосередньо впливає на якість законодавства, його узгодженість, передбачуваність і ефективність реалізації. Аналіз наукових досліджень засвідчив, що сучасний розвиток юридичної техніки вимагає системного підходу до її вдосконалення, що включає оптимізацію методів нормотворення, уніфікацію правової термінології, усунення законодавчих колізій і запровадження новітніх цифрових технологій у сферу правотворення та правозастосування. Одним із найважливіших напрямів реформування юридичної техніки є кодифікація законодавства, що дозволяє упорядкувати правові норми, усунути правові колізії та забезпечити стабільність правової системи. Крім того, значну роль відіграє розробка ефективних методів тлумачення правових норм, які забезпечують їхню чіткість, зрозумілість та однакове застосування у судовій та адміністративній практиці. Важливим аспектом є також інтеграція національного законодавства у міжнародний правовий простір, що передбачає гармонізацію вітчизняних нормативно-правових актів із європейськими стандартами та впровадження міжгалузевого підходу до нормотворення. Цифровізація юридичної техніки відкриває нові можливості для вдосконалення правової системи, зокрема шляхом використання автоматизованих систем аналізу законодавства, штучного інтелекту для правової експертизи та електронного документообігу. Водночас ефективне впровадження таких технологій потребує належної підготовки спеціалістів та створення необхідної інфраструктури, що забезпечить прозорість і системність правотворчого процесу. Таким чином, для підвищення ефективності юридичної техніки в Україні необхідно здійснити комплексні реформи, що включають перегляд законодавчих процедур, вдосконалення механізмів правозастосування, розширення можливостей цифрового аналізу правових норм та активне залучення юридичної спільноти до процесу вдосконалення законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шемшученко Ю.М. Систематизація законодавства: проблеми та перспективи. *Науковий вісник Національної академії правових наук України*. 2020. № 1. С. 25–33.
2. Лавренко Д.О. Функціональна панель юридичних конструкцій. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 3. С. 64-67. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.10.
3. Шутак І.Д. Розвиток теорії та практики юридичної техніки. Харків: Право, 2018. 368 с.
4. Пивоваров В.М. Мова права як один із головних засобів юридичної техніки. Юридична техніка: доктринальні основи та проблеми викладання: тези доповідей та повідомлень учасників науково-практичної конференції, 30 вересня – 1 жовтня 2015 р. Харків: Нац. Юрид. Ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. 178.

5. Наливайко Л.Р., Чепік-Трегубенко О.С., Задаля Д.К., Мінакова Є.В., Кулініч О.О., Лавренко Д.О., Лебедєва Ю.В., Наливайко І.О., Задоя В.Є. Практикум з Конституційного права: навчальний посібник / кол. авторів; за заг. ред. д.ю.н., проф., Заслуженого юриста України Лариси Наливайко. 2-ге вид., допов. та оновлено. Дніпро: ДДУВС, 2022. 704 с. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/13540/1/ %D0%9F%D0%9F_%D0%9D%D0%90%D0%92%D0%A7.%20%D0%9F%D0%9E%D0%A1I%D0%91%D0%9D%D0%98%D0%9A_%D0%A7%D0%95%D0%A0%D0%92%D0%95%D0%9D%D0%AC%202023_%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B4_%D0%B0%D0%B2%D1%82.pdf.
6. Лавренко Д.О. Значення юридичної конструкціїяк засобу юридичної техніки. *Аналітично-порівняльне правознавство. №2.* 2023. С. 56–60. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.10.
7. Дзюбенко О.Л. Юридична техніка відомчої нормотворчості в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 16 с.
8. Пригара Л.І. Юридична техніка актів правозастосування: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 19 с.
9. Оніщенко Н.М. Методологічні засади правознавства в Україні . *Науковий вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Право. 2023. № 7. С. 90–97.
10. Гриценко І.С. Проблеми правової політики у сфері законотворення. *Юридичний часопис Національного університету «Одеська юридична академія».* 2021. № 5. С. 34–41.
11. Наливайко Л.Р. Практикум із публічного права: практика тлумачення і застосування: навч. посібник (3-є вид.). Дніпро: ДДУВС, 2024. 260 с. URL: https://er.dduvs.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/11436/%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%9A%D0%A2%D0%98%D0%9A%D0%A3%D0%9C%20%D0%9A%D0%9F_2022___.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
12. Чепік-Трегубенко О.С. Принцип верховенства права: доктрина та судова практика. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2022. № 3 (118). С. 121–127. URL: https://er.dduvs.edu.ua/xmlui/ bitstream/handle/123456789/10523/%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%82_%D0%9D%D0%92_3-2022-121-127.pdf?sequence=5&isAllowed=y.

УДК 35.072.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.20

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД І ЗАРУБІЖНІ ПРАКТИКИ

Наливайко Л.Р.,
головний науковий співробітник
сектору теоретико-методологічних
проблем організації державної влади
відділу проблем теорії держави і права
Науково-дослідного інституту державного
будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-7696-4223

Наливайко Л.Р. Місцеве самоврядування і забезпечення соціальної справедливості: національний досвід і зарубіжні практики.

У статті досліджено роль місцевого самоврядування у забезпеченні соціальної справедливості як ключового принципу функціонування демократичного суспільства. Соціальна справедливість трактується не лише як рівність у доступі до соціальних благ, а як реальний інструмент формування справедливих, інклюзивних та стійких територіальних громад. Увагу зосереджено на аналізі сучасного українського досвіду в цій сфері, особливо в контексті децентралізаційної реформи, яка значно розширила повноваження та функції органів місцевого самоврядування. Показано, що українські громади дедалі активніше впроваджують програми соціального захисту, адаптують надання послуг до місцевих потреб, розвивають інструменти участі громадян. У статті детально охарактеризовано практики надання муніципальних допомог, соціального житла, інклюзивної освіти, медичних послуг, підтримки вразливих верств населення. Разом з тим, виокремлено системні проблеми: фінансову нерівність між громадами, нестачу кваліфікованих кадрів, обмежену законодавчу спроможність на місцевому рівні, що заважають повноцінній реалізації принципів соціальної справедливості. У контексті порівняльного аналізу представлено зарубіжний досвід країн Європейського Союзу (Німеччини, Швеції, Франції, Польщі) та Північної Америки (Канади, США), де місцеве самоврядування виступає провідним суб'єктом соціальної політики. Охарактеризовано ключові моделі організації соціальних послуг, джерела фінансування, партнерство з громадськими інституціями, практики партисипативного врядування та адаптивності соціальних програм. Особливу увагу приділено інструментам оцінки соціального впливу, залученню громадян до процесу прийняття рішень та інтеграції принципів справедливості в муніципальне бюджетування. Досвід розвинених країн показує: ефективність місцевої соціальної політики залежить не лише від формальних повноважень, а й від реальної автономії, фінансової стабільності та інституційної готовності громад до управління соціальними процесами. На основі вивченого досвіду сформульовано пропозиції щодо вдосконалення української моделі забезпечення соціальної справедливості на місцевому рівні. Серед них – розширення фінансової бази місцевого самоврядування, надання громадам більшої автономії у формуванні соціальної політики, розвиток системи моніторингу та оцінки ефективності рішень, підвищення професійного рівня кадрів у соціальній сфері та активне залучення громадян до прийняття управлінських рішень. У статті наголошено, що лише за умови комплексного підходу та цілеспрямованої державної підтримки органи місцевого самоврядування зможуть стати реальним гарантом соціальної справедливості в громадах, сприяючи сталому розвитку, соціальній згуртованості та підвищенню якості життя населення.

Ключові слова: місцеве самоврядування, соціальна справедливість, децентралізація, соціальні послуги, територіальні громади, соціальна політика, муніципальне управління, зарубіжний досвід, фінансова спроможність, участь громадян.

Nalyvaiko L.R. Local self-government and ensuring social justice: national experience and foreign practices.

The article explores the role of local self-government in ensuring social justice as a fundamental principle of democratic society. Social justice is understood not only as equal access to social benefits

but also as a real tool for shaping fair, inclusive, and sustainable territorial communities. The focus is placed on analyzing the current Ukrainian experience in this area, especially in the context of the decentralization reform, which has significantly expanded the powers and functions of local self-government bodies. Ukrainian communities are increasingly implementing social protection programs, adapting service delivery to local needs, and developing mechanisms for citizen participation. The article provides a detailed description of practices related to municipal assistance, social housing, inclusive education, medical services, and support for vulnerable groups. At the same time, systemic challenges are highlighted, such as financial disparities among communities, lack of qualified personnel, and limited legislative capacity at the local level, which hinder the full realization of the principles of social justice. In the context of comparative analysis, the foreign experiences of European Union countries (Germany, Sweden, France, Poland) and North America (Canada, the USA) are presented, where local self-government plays a leading role in social policy. The article outlines key models of social service organization, funding sources, partnerships with civil society institutions, participatory governance practices, and the adaptability of social programs. Special attention is paid to tools for assessing social impact, involving citizens in decision-making, and integrating justice principles into municipal budgeting. The experience of developed countries shows that the effectiveness of local social policy depends not only on formal powers but also on real autonomy, financial stability, and the institutional capacity of communities to manage social processes. Based on the analyzed experience, the article formulates proposals for improving the Ukrainian model of ensuring social justice at the local level. These include expanding the financial base of local self-government, granting communities greater autonomy in shaping social policy, developing systems for monitoring and evaluating decision effectiveness, improving the professional qualifications of social sector personnel, and actively involving citizens in governance processes. The article emphasizes that only through a comprehensive approach and consistent state support can local self-government bodies become genuine guarantors of social justice within communities, contributing to sustainable development, social cohesion, and an improved quality of life for the population.

Key words: local self-government, social justice, decentralization, social services, territorial communities, social policy, municipal governance, foreign experience, financial capacity, citizen participation.

Постановка проблеми. У сучасному демократичному суспільстві соціальна справедливість є фундаментальним принципом, що передбачає рівність можливостей, доступ до соціальних благ та захист прав кожного громадянина. Місцеве самоврядування, як найближчий до населення рівень влади, відіграє ключову роль у реалізації цих принципів, забезпечуючи надання соціальних послуг, підтримку вразливих верств населення та сприяючи розвитку громад. Особливо актуальним це питання стає в умовах децентралізації, коли органи місцевого самоврядування отримують більше повноважень та відповідальності за соціальний добробут громадян.

Метою дослідження є аналіз національного досвіду України у забезпеченні соціальної справедливості через механізми місцевого самоврядування, а також вивчення зарубіжних практик з метою виявлення ефективних моделей та підходів, що можуть бути адаптовані в українському контексті. Це дозволить окреслити шляхи вдосконалення місцевої політики у сфері соціального захисту та підвищення ефективності діяльності органів місцевого самоврядування.

Стан опрацювання проблематики показує, що питання взаємодії місцевого самоврядування та соціальної справедливості досліджували багато вітчизняних та зарубіжних науковців. Серед них можна відзначити таких дослідників: Баймуратов М., Бобровник С., Гулак Л., Дзевелюк А., Дзевелюк М., Кофман Б., Пихтінський В., Скипальська Г., Хожило І. та інші. Їхні праці охоплюють широкий спектр питань, пов'язаних із функціонуванням місцевого самоврядування, забезпеченням соціальних прав, механізмами соціального захисту та впровадженням інноваційних підходів у сфері соціальної політики. Дослідження цих науковців становлять важливу теоретичну та практичну базу для подальшого аналізу та вдосконалення діяльності органів місцевого самоврядування у забезпеченні соціальної справедливості.

Виклад основного матеріалу. Питання соціальної справедливості в Україні набуло особливої актуальності в контексті реформ місцевого самоврядування та децентралізації влади, які тривають з 2014 року [1]. Відповідно до Конституції України (ст. 140–146) [2] та Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР [3], органи місцевого самоврядування отримали широкі повноваження щодо задоволення соціальних потреб населення. Соціальна справедливість у цьому контексті трактується як забезпечення рівного доступу до базових соціальних послуг (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист, житлові права тощо), незалежно від місця проживання, статку, віку чи фізичних можливостей особи. Однією з основних передумов для

реалізації соціальної функції місцевого самоврядування стала бюджетна децентралізація [4]. Запровадження механізму прямого міжбюджетного трансферу дало змогу об'єднаним територіальним громадам (ОТГ) розпоряджатися значно більшими ресурсами, ніж раніше [5, с. 81–88]. Це дозволило створити власні програми підтримки малозабезпечених, осіб з інвалідністю, багатодітних сімей, учасників бойових дій, внутрішньо переміщених осіб тощо. Наприклад, у багатьох громадах запроваджено муніципальні надбавки до пенсій, компенсації за оплату житлово-комунальних послуг, програми безкоштовного харчування в школах, довіз учнів з віддалених сіл, ремонти соціального житла [6, с. 76–80].

Важливу роль у цьому процесі відіграють місцеві соціальні служби, відділи управлінь освіти, охорони здоров'я та соціального захисту населення, які тепер є структурними підрозділами органів місцевого самоврядування [7, с. 319]. Їх діяльність орієнтована на адресність соціальної підтримки та гнучке реагування на потреби населення. У 2020 році було затверджено Національну стратегію із створення безбар'єрного простору, яку багато громад інтегрували у свої плани соціального розвитку [8]. Попри позитивну динаміку, існує низка проблем, що ускладнюють реалізацію принципів соціальної справедливості. По-перше, відчутна нерівномірність фінансової спроможності громад: у той час як заможні громади здатні реалізовувати десятки соціальних програм, бідні громади ледь забезпечують базові послуги. По-друге, спостерігається нестача кваліфікованих кадрів, особливо в новоутворених громадах сільської місцевості. По-третє, законодавча база іноді не дозволяє органам місцевого самоврядування повною мірою реалізувати власну соціальну політику, наприклад, обмеженість у встановленні нових видів допомоги або регламентація деяких соціальних послуг лише на державному рівні [9].

Окремо варто відзначити роль громадського сектору та участі громадян у формуванні місцевої соціальної політики. Залучення мешканців до розробки місцевих стратегій розвитку, використання інструментів участі (громадські слухання, бюджети участі, соціальні опитування) сприяє більшій відповідності соціальних програм реальним потребам громади. Так, в окремих громадах було реалізовано інклюзивні дитсадки, адаптовані спортивні зони, центри соціальної підтримки сімей тощо. Національний досвід України свідчить про поступове наближення місцевого самоврядування до європейських стандартів у сфері соціальної політики. Проте досягнення повної соціальної справедливості на місцевому рівні потребує подальшого зміцнення інституційної спроможності громад, розширення нормативно-правових можливостей місцевих рад, а також забезпечення фінансової стійкості кожної громади. Лише за цих умов органи місцевого самоврядування зможуть не лише декларувати, а й ефективно реалізовувати принципи соціальної справедливості на практиці.

У більшості країн із розвиненою системою місцевого самоврядування соціальна справедливість розглядається як базова функція муніципальної влади. Практика забезпечення рівного доступу до соціальних благ, ефективне обслуговування потреб уразливих груп населення, створення інклюзивного середовища і сталого розвитку є невід'ємною частиною місцевої політики. Успішність таких підходів зумовлена не лише обсягом делегованих повноважень, а й достатнім ресурсним забезпеченням та широким інструментарієм управління на місцях.

Німеччина має одну з найрозвиненіших систем муніципального управління. Окремі функції соціального захисту закріплені за земельними урядами, однак безпосереднє надання послуг (допомога малозабезпеченим, догляд за людьми похилого віку, послуги для осіб з інвалідністю) здійснюється комунами. Окрім цього, у багатьох німецьких містах діють «центри сім'ї», які координують соціальні служби, освітні установи та охорону здоров'я на муніципальному рівні, забезпечуючи комплексний підхід до проблем соціальної нерівності [10, с. 390–407].

Швеція практикує один із найбільш децентралізованих підходів до соціальної політики. Муніципалітети зобов'язані забезпечувати не тільки базові соціальні послуги, а й створювати умови для реалізації соціальних прав усіх жителів – від дітей до людей похилого віку. Шведські місцеві органи мають право самостійно встановлювати місцеві податки, що забезпечує фінансову стабільність соціальних програм. У місті Мальме, наприклад, було реалізовано програму «Рівність у дії», що включає безкоштовне шкільне харчування, підтримку дітей-мігрантів, раннє втручання у сім'ї з підвищеними ризиками [11].

Франція реалізує принцип «територіальної соціальної справедливості», за якого кожна територіальна одиниця має адаптувати соціальну політику до місцевих потреб. Важливу роль відіграють департаменти і комуни, які несуть відповідальність за соціальну допомогу, інклюзивну освіту, забезпечення доступу до житла. Наприклад, у Парижі діє система «міських контрактів соціальної згуртованості», в межах яких громади розробляють власні стратегії боротьби з бідністю, дискримінацією та соціальним відторгненням.

Польща після адміністративної реформи 1999 року значно зміцнила роль ґмін (найнижчого рівня місцевого самоврядування) у сфері соціального захисту. Вони відповідають за соціальні служби,

виплату допомог, догляд за літніми людьми, забезпечення доступу до початкової освіти. У містах Гданськ та Вроцлав активно розвиваються публічні-приватні партнерства для надання соціальних послуг. Місцева влада також співпрацює з неурядовими організаціями, які залучаються до реалізації соціальних програм [12].

Канада демонструє цікаву модель взаємодії муніципального, провінційного та федерального рівнів у сфері соціальної політики. У провінції Британська Колумбія муніципалітети мають програми підтримки для безпритульних, молоді та самотніх матерів, зосереджуючи увагу на профілактичних заходах. Окремі міста, такі як Торонто, мають «Соціальні ради», які спільно з громадськістю формують місцеву політику справедливого розподілу ресурсів.

США реалізують численні місцеві ініціативи, орієнтовані на вирівнювання соціальних умов. Наприклад, у Нью-Йорку та Лос-Анджелесі діють муніципальні програми з підвищення мінімального доходу, доступного житла та правової підтримки для соціально незахищених верств населення. У багатьох муніципалітетах використовуються інструменти гендерного і расового бюджетування, що дає змогу усувати системні диспропорції у наданні послуг [10, с. 390–402].

Зарубіжний досвід показує: ефективна соціальна політика на місцевому рівні передбачає поєднання трьох ключових елементів – (1) реальної фінансової автономії, (2) правової та кадрової спроможності муніципалітетів, (3) гнучкої системи партнерства з громадськими інституціями та самими мешканцями. Саме така модель дозволяє реалізовувати ідеї соціальної справедливості не декларативно, а в конкретних проявах: через доступні послуги, інклюзивне середовище, соціальну згуртованість і справедливий розподіл ресурсів.

Аналіз національного та зарубіжного досвіду у сфері соціальної політики місцевого самоврядування дозволяє сформулювати низку пропозицій щодо вдосконалення української моделі забезпечення соціальної справедливості. Однією з першочергових потреб є посилення фінансової спроможності громад [13]. Незважаючи на позитивні результати бюджетної децентралізації, багато громад досі стикаються з дефіцитом ресурсів, що обмежує їхню здатність забезпечувати базові соціальні послуги [14]. Необхідно удосконалити механізми фінансового вирівнювання, запровадити індикатори соціальної нерівності для обґрунтованого розподілу міжбюджетних трансфертів, а також передбачити цільові субвенції на реалізацію соціальних програм для вразливих верств населення [15]. Важливим напрямом є розширення повноважень місцевого самоврядування у сфері соціального захисту [16]. Чинне законодавство не завжди дозволяє громадам впроваджувати інноваційні моделі соціальної підтримки чи адаптувати надання послуг до місцевих потреб. Потребує перегляду підхід до законодавчого регулювання соціальних стандартів та соціальних гарантій, що нині часто залишаються прерогативою центральної влади [17, с. 148-149]. Доцільним є надання органам місцевого самоврядування більшої автономії у формуванні місцевої соціальної політики, зокрема щодо обсягів і видів підтримки, форм взаємодії з громадськими організаціями, підприємствами та волонтерами [18, с. 99–104]. Значну увагу слід приділити кадровому забезпеченню системи соціального управління на місцевому рівні. Часто саме брак кваліфікованих фахівців у громадах є чинником, що стримує ефективну реалізацію соціальної функції місцевої влади. Потрібно створити дієві механізми підготовки, перепідготовки та мотивації працівників соціальної сфери, зокрема шляхом програм державно-громадянського партнерства з провідними вишами, запровадження стипендій, короткострокових курсів, стажувань тощо [19, с. 62]. Також актуальним є запровадження системного підходу до моніторингу та оцінки соціальної політики на місцевому рівні. Варто впровадити інструменти оцінки соціального впливу рішень місцевих рад, здійснювати регулярні опитування мешканців щодо якості соціальних послуг, ефективності витрат та рівня довіри до органів місцевої влади. Це дозволить виявляти проблеми в реальному часі та оперативно реагувати на виклики. Не менш важливим є посилення участі громадян у формуванні та реалізації соціальної політики. Розвиток інструментів партисипації – таких як громадські слухання, бюджети участі, соціальні платформи для зворотного зв'язку – сприятиме підвищенню прозорості, адресності та ефективності рішень місцевої влади [18, с. 99–104]. Громадяни повинні не лише отримувати послуги, а й впливати на їхній зміст і якість.

Висновки. Забезпечення соціальної справедливості є одним із ключових завдань сучасної демократичної держави, а місцеве самоврядування – тим рівнем влади, який безпосередньо наближений до потреб людини і спроможний оперативно реагувати на соціальні виклики. Український досвід свідчить про позитивні зрушення у сфері реалізації соціальних прав на місцевому рівні, особливо в умовах децентралізації. Проте, поряд з досягненнями, спостерігається і низка проблем, зокрема: нерівномірність фінансових можливостей громад, обмеженість повноважень, кадровий дефіцит і недостатній рівень громадської участі. Досвід країн Європейського Союзу та Північної Америки демонструє ефективність комплексного підходу до побудови соціально справедливої місцевої політики: поєднання автономії, ресурсної забезпеченості, відкритого управління та активної

взаємодії з громадськістю. Ці підходи можуть стати орієнтиром для українських громад у процесі формування власних моделей соціального розвитку.

Отже, подальше вдосконалення української системи місцевого самоврядування у контексті забезпечення соціальної справедливості повинно ґрунтуватися на принципах фінансової спроможності, нормативної чіткості, інституційної стійкості та залучення громадян до процесів прийняття рішень. Це не лише сприятиме підвищенню якості життя на місцях, а й зміцнить довіру населення до органів влади, що є необхідною умовою стабільного демократичного розвитку держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. № 333-р. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-р#Text.
2. Конституція України: з офіц. тлумаченням Конституційного Суду України. К.: Ліра, 2006. 96 с.
3. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text.
4. Горохова Л., Козловець М., Огороднійчук М. Децентралізація публічної влади: навч. посібник для підг. до вивч. вибірк. освіт. компоненти для здоб. перш. (бакалавр.) рівня вищ. освіти спец. 052 Політологія, 081 Право, 281 Публічне управління та адміністрування. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2024. 236 с.
5. Корень Н.В. Бюджетна децентралізація в Україні: результати реформи та пріоритети розвитку. *Стратегічні пріоритети*. 2017. № 2. С. 81–88. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2017_2_10.
6. Малиняк Б.С. Бюджетна децентралізація в Україні в контексті реформи місцевого самоврядування. *Другі наукові читання пам'яті С.І. Юрія:* зб. наук. праць (м. Тернопіль, 28 листопада 2016 р.). Тернопіль: ТНЕУ, 2016. С. 76–80.
7. Наливайко І.О. Державна політика у сфері соціального захисту та соціального забезпечення: напрями реформування. Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових викликів: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 28 лютого 2023 р.). Дніпро: ДДУВС, 2023. С. 318–321.
8. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 р. № 366-р. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-р#Text.
9. Децентралізація: повноваження рад територіальних громад. *WikiLegalAid.* URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/ Децентралізація:_повноваження_рад_територіальних_громад.
10. Слозанська Г., Поліщук В. Соціальна робота в громаді за кордоном: історія та сучасні тенденції розвитку. *Social Work and Education*. 2019. № 6(4). С. 390–407.
11. Чумак В.В. Світовий досвід організації місцевих фінансів. Місцеві фінанси : підручник. К.: УБС НБУ, 2015. 579 с.
12. Палагнюк Ю.В. Соціальна робота в зарубіжних країнах: метод. реком. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2016. 68 с.
13. Волохова І.С. Місцеві фінанси та перспективи поглиблення фінансової децентралізації в Україні: монографія. Одеса: Атлант, 2014. 462 с.
14. Литвин Н.М. Аналіз дотаційності місцевих бюджетів України. *Науковий вісник: Державне управління.* 2019. № 1(2). С. 84–94.
15. Руденко В.В., Бей С.О. Місцеве оподаткування в умовах фінансової децентралізації в Україні. *Актуальні питання економічних наук*. 2024. № 6. С. 1–17.
16. Кириленко О.П. Місцеві фінанси: навч. посібник. Тернопіль: Астон, 2004. 192 с.
17. Nalyvaiko, I. (2023). The influence of social standards and social guarantees on improving the quality of life of citizens: legal analysis and socio-economic consequences. *Philosophy, Economics and Law Review,* 3(2), 146–153.
18. Рубай О., Синявська Л., Колодій А. Місцеві бюджети в умовах фінансової децентралізації. *Вісник Львівського національного аграрного університету: Економіка*. 2024. № 31. С. 99–104.
19. Наливайко О.І. Порівняльно-правовий аналіз реалізації процедури імпічменту. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2011. № 3. С. 61–70.

УДК 342.2.
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.21

ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОДІЇ SMART-ІНФРАСТРУКТУРИ, SMART-МІСТА ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ МУНІЦИПАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ

Стрільчук В.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правознавства
Поліського національного університету

Стрільчук В.А. Діалектика взаємодії smart-інфраструктури, smart-міста та сталого розвитку: концептуальні муніципально-правові та інституційні аспекти.

У статті досліджено концептуальні муніципально-правові та інституційні аспекти взаємодії smart-інфраструктури, smart-міста та сталого розвитку в умовах трансформації сучасного урбаністичного простору. Проаналізовано діалектичний зв'язок між цими трьома категоріями, що набувають особливої актуальності для України в умовах воєнного стану та перспективи повоєнної ревіталізації. Обґрунтовано, що smart-інфраструктура виступає інституційно-функціональним підґрунтям для реалізації концепції «розумного» міста, яке, своєю чергою, розглядається як ефективний інструмент досягнення цілей сталого розвитку на локальному рівні.

На підставі аналізу німецької муніципально-правової доктрини та практики, а також відповідних прикладів інших європейських країн, визначено актуальні тенденції та ключові напрями модернізації муніципального права України. Доведено, що інтеграція цифровізації з принципами стійкості потребує комплексної адаптації національного законодавства, зокрема муніципального, і розробки ефективних правових механізмів для забезпечення збалансованого управління міськими просторами. При цьому акцентовано на важливості дотримання людиноцентричного підходу, забезпечення цифрової інклюзії, захисту персональних даних і кібербезпеки, а також розширення участі мешканців громад у прийнятті рішень місцевого значення через цифрові інструменти.

Стаття містить практичні рекомендації щодо подолання нормативно-правового вакууму у сфері місцевого самоврядування. У цьому контексті першочерговим завданням визначено створення та впровадження національної рамкової програми «Українське місто майбутнього» – за зразком німецької ініціативи «Zukunftsstadt». Така програма має стати концептуальною та системною основою для розробки місцевих стратегій і прийняття актів локальної нормотворчості, спрямованих на модернізацію міської інфраструктури на засадах «розумності», енергоефективності та сталого розвитку. Актуалізовано необхідність формування доктрини smart-орієнтованого муніципального права як підґрунтя для інноваційного та стійкого розвитку українських міст і громад.

Зазначено, що така доктрина повинна не лише доповнювати теоретичні засади місцевого самоврядування, а й забезпечувати основу для комплексного та узгодженого впровадження цифровізації, екологічної сталості та інклюзивності в муніципальне нормотворення і правозастосування.

Ключові слова: муніципальне право, smart-інфраструктура, «розумне» місто, сталий розвиток, цифровізація, урбаністика, повоєнна ревіталізація, сталий розвиток міст.

Strilchuk V.A. Dialectics of the interaction between smart infrastructure, smart city, and sustainable development: conceptual municipal-legal and institutional aspects.

The article explores the conceptual municipal-legal and institutional aspects of the interaction between smart infrastructure, smart cities, and sustainable development within the context of transforming modern urban spaces. The dialectical relationship among these three categories is examined, highlighting their particular relevance for Ukraine under martial law and in the context of post-war recovery. It is argued that smart infrastructure provides the institutional and functional basis for implementing the smart city concept, which, in turn, serves as an instrument for achieving the Sustainable Development Goals (SDGs) at the local level.

Based on the analysis of German municipal-legal doctrine and practice, as well as relevant models from other European countries, the study identifies current trends and key directions for the modernization of Ukraine's municipal law. It demonstrates that the integration of digitalization with sustainability principles requires comprehensive adaptation of national legislation, especially at the municipal level, along with the development of effective legal mechanisms for balanced urban governance. Emphasis is placed on the importance of a human-centered approach, digital inclusion,

personal data protection, cybersecurity, and the promotion of civic participation in local decision-making through digital tools.

The article offers practical recommendations for addressing the regulatory gap in the field of local self-government. In this context, the development and implementation of a national framework program, «Ukrainian City of the Future» – inspired by Germany's «Zukunftsstadt» – is identified as a priority. This program should provide a conceptual and systemic foundation for local strategies and municipal regulatory acts focused on upgrading urban infrastructure based on the principles of smartness, energy efficiency, and sustainability.

The study emphasizes the need to develop a doctrine of smart-oriented municipal law as a legal foundation for the innovative and sustainable development of Ukrainian cities and communities.

Key words: municipal law, smart infrastructure, smart city, sustainable development, digitalization, urban studies, post-war revitalization, sustainable urban development.

Постановка проблеми. Складність та контроверсійність сучасного просторового розвитку проявляється, з одного боку, в процесах інтенсивної урбанізації та цифровізації, що супроводжуються активним впровадженням цифрових технологій у міську інфраструктуру та зростанням суспільного запиту на прозорість і ефективність публічного управління. З іншого боку, мільйони людей, а особливо мешканці міст і агломерацій, стикаються з тяжкими наслідками війн, збройних конфліктів, екологічних криз, що спричинені кліматичними змінами, а також із соціально-економічними та демографічними викликами.

Для жителів українських міст та громад цей надзвичайно складний період став водночас етапом вияву стійкості, високого рівня соціальної взаємодії та консолідації всіх доступних ресурсів у протидії збройній агресії рф. Українські реалії обумовлюють необхідність переосмислення наявних і пошуку нових підходів, інструментів та механізмів – зокрема правових, – які дозволили б оперативно та ефективно реагувати не лише на військову загрозу, а й на супутні виклики економічного, соціального, екологічного та демографічного характеру.

В умовах воєнного стану, а також повоєнної ревіталізації особливої актуальності набуває питання удосконалення правового регулювання smart-інфраструктури українських міст та їхніх агломерацій. Адже сучасне місто як центр соціально-економічного та науково-технічного розвитку неможливе без належного цифрового підґрунтя. Досвід провідних європейських країн, а особливо ФРН підтверджує: успішність сучасного міста значною мірою залежить від рівня відкритості до впровадження «розумних» цифрових технологій у його інституційну та управлінську інфраструктуру. Здатність міста до трансформації в напрямі «розумного» цифрового розвитку є ключовою передумовою його стійкості та конкурентоспроможності.

У загальному розумінні концепція smart-інфраструктури (Smart Infrastructure), яка є уособленням складної взаємодії різноманітних фізичних, цифрових, інформаційних та соціальних систем, що функціонують на основі технологій Інтернету речей, великих даних, штучного інтелекту та автоматизованого управління, стала базовим елементом формування сучасних міст (Smart Cities) [1].

Водночас широка інтеграція smart-засобів та smart-рішень в міську інфраструктуру вимагає не лише інженерно-технічної модернізації, а насамперед – глибоких людиноцентристських організаційно-інституційних змін, що забезпечують включення жителів міст у процеси прийняття рішень, прозоре публічне управління та соціальну орієнтацію технологічного розвитку [2, с. 4], що не є можливим без якісного правового регулювання, здатного забезпечити баланс між технологічним прогресом, правами людини та принципами сталого (збалансованого) розвитку. Більше того, в ідеалі відповідний нормативно-правовий фундамент має не лише визначати юридичні межі реалізації вже існуючих правовідносин, що виникають у процесі цифровізації міського простору. Він також повинен слугувати основою для подальшого розвитку таких правовідносин шляхом врахування сприятливих тенденцій та передумов, що створюють можливості для їх удосконалення в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій та зростання потенціалу демократії участі.

Для України ця тематика є надзвичайно актуальною з огляду на кілька ключових факторів. По-перше, попри певну інерційність процесів, в українських регіонах та містах поступово впроваджуються «розумні» цифрові сервіси. Зокрема, через реалізацію загальнодержавних та муніципальних програм цифровізації (наприклад, «Дія», «Smart Region», «Електронні муніципалітети») [3]. Це створює об'єктивну потребу у розширенні меж правового впливу для комплексного врегулювання питань, пов'язаних із функціонуванням та розвитком міської цифрової інфраструктури. По-друге, масштабні руйнування інфраструктури українських міст, спричинені збройною агресією рф, актуалізують необхідність пошуку ефективних моделей повоєнної ревіталізації міст і агломерацій на основі засад «розумності», енергоефективності, мобільності та сталості. По-третє, проєвропейський вектор розвитку України, за який український народ нині платить надзвичайно

високу ціну, зумовлює потребу у глибокій гармонізації національного законодавства з «acquis communautaire» ЄС, що включає оновлення підходів до цифровізації та питань стратегічного просторового планування, ефективного та прозорого управління місцевими ресурсами, міжмуніципального співробітництва в контексті сталого розвитку.

Вітчизняне правове регулювання смарт-інфраструктури міст та їх агломерацій носить фрагментарний, а отже несистемний характер, що виявляється у відсутності цілісної, взаємоузгодженої системи правових норм, особливо в контексті забезпечення міжсекторальної взаємодії. Відсутність чіткої послідовної політики, а також юридичних норм та процедур, правових моделей партнерства та візії сучасних особливостей розвитку цифрової інфраструктури, яка б враховувала тенденції урбанізації, створюють бар'єри для втілення комплексних смарт-рішень на рівні міст і територіальних громад.

Таким чином, спираючись на напрацьований муніципальний теоретико-прикладний досвід окремих країн-членів ЄС, а особливо Німеччини, **мета цієї статті** полягає у з'ясуванні концептуальних інституційно-правових основ діалектичної взаємодії smart-інфраструктури, smart-міста та принципів сталого розвитку з урахуванням українських реалій воєнного стану та викликів повоєнної відбудови.

Стан опрацювання проблематики. У європейському науковому дискурсі протягом останнього десятиліття активно досліджуються юридичні питання, пов'язані із запровадженням та розвитком «розумних» технологій на муніципальному рівні. Зокрема, в контексті інституту юридичної відповідальності та верховенства права (Г. Горнунг, І. Шпікер-гена́нт-Деманн); правового забезпечення цифровізації демократії участі, цифрового суверенітету муніципалітетів, особливостей реалізації муніципальної влади при втіленні «розумних» цифрових рішень у європейських містах (Н. Керстінг); усунення суперечностей між цифровими інноваціями в містах і правом на захист персональних даних (Л. Марш) тощо.

В українському науковому просторі дослідження різних аспектів правового регулювання концепту «розумного» міста (Smart City) представлено в працях таких авторів, як А.О. Андрієнко, І.В. Діордіца, Я.В. Журавель, Д.Д. Задихайло, К. Маркевич, В.Г. Олюха, Я.В. Смольська та ін. Зокрема, увага вказаних науковців спрямована на вивчення загальнотеоретичних правових основ реалізації цієї концепції, нормативного забезпечення е-врядування, кібербезпеки на рівні функціонування міст та громад.

Хоча вітчизняна юридична література засвідчує значний інтерес до вивчення нормативно-правових та інституційних механізмів впровадження smart-інфраструктури в містах, однак комплексне осмислення саме муніципально-правових та інституційних аспектів діалектичного зв'язку smart-інфраструктури з концепцією «розумного» міста та цілями сталого розвитку (особливо в аспекті повоєнної ревіталізації українських міст і громад) залишається відкритим дослідницьким завданням, що зумовлює актуальність пропонованої наукової статті.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що категорія «smart-інфраструктура» як предмет наукової рефлексії є досить складною та неоднозначною. По-перше, це обумовлено її мультидисциплінарністю та різногалузевим застосуванням. Smart-інфраструктура – це міждисциплінарний феномен, що охоплює інженерно-технічні, інформаційно-комунікаційні, соціальні та управлінські компоненти. Її функціонування базується на синергії фізичних об'єктів інфраструктури (транспорт, енергетика, зв'язок тощо) з цифровими технологіями (Інтернет речей, штучний інтелект, хмарні рішення). При цьому ефективне запровадження вказаної інфраструктури значною мірою залежить від її широкої інтеграції у юридичну систему координат або, іншими словами, її юридизацію.

По-друге, за своїм змістом smart-інфраструктура є досить динамічним явищем, що постійно змінюється під впливом науково-технологічного прогресу, трансформації моделей міського управління, а також зростання ролі громадськості у процесах обговорення та прийняття суспільно важливих рішень. Її трансдисциплінарність потребує комплексного наукового підходу, який охоплював би не лише технічні та управлінські аспекти, а й інституційні та власне публічно-правові. Адже використання складових елементів smart-інфраструктури, наприклад, в муніципальному управлінні закономірно розширює зміст муніципальних правовідносин та потребує їх належного нормативно-правового регулювання.

Дійсно, як показує досвід країн-членів ЄС, а особливо ФРН, сьогодні smart-інфраструктура є рушієм якісних змін, перш за все у міському середовищі та системі його функціонування. Вона відчутно трансформує міський простір. А це, у свою чергу, детермінує необхідність застосування дієвих правових засобів та механізмів, без яких включення «розумних» компонентів в інфраструктуру життєзабезпечення міста мало б хаотичний, малоефективний, а що головне, потенційно ризикований характер (з погляду підтримання громадської безпеки, функціонування інституту прав людини, в тому числі через забезпечення цифрової рівності в міському середовищі через доступ до мережі інтернет, пристосування **цифрових сервісів для людей з інвалідністю).**

За своєю природою поняття «smart-інфраструктура» не є класичною юридичною категорією. Проте воно становить значний науковий інтерес для правової доктрини та практики з огляду на її очевидний взаємозв'язок із правами людини, реалізацією публічної влади в Україні (надто муніципальної влади як її різновиду), функціонування місцевого самоврядування, механізмів та засобів е-врядування та е-демократії, розвитку інструментів «Legal Tech» тощо.

Запропонований до уваги короткий концептуальний аналіз поняття «смарт-інфраструктура» на початку дослідження є необхідним як з огляду на теоретико-правову аргументацію, так і як невід'ємний структурний елемент загальної методології. Він створює підґрунтя для комплексного й послідовного аналізу правового регулювання цього явища в Україні з урахуванням відповідної практики міжнародних (європейських) підходів і перспектив розвитку.

В українському законодавстві відсутнє офіційне визначення поняття «smart-інфраструктура», що породжує стан правової невизначеності, унеможливлює його уніфіковане правозастосування та нерідко створює прецеденти, що ускладнюють імплементацію прогресивних технологічних рішень у практику різнорівневого правозастосування та публічного управління. Аналогічна ситуація спостерігається й у ЄС, де переважають варіативні трактування цього поняття залежно від контексту: технологічного, управлінського, соціального або урбаністичного.

Інша ситуація склалась у вітчизняній та європейській, а особливо німецькій науці, де категорія «smart-інфраструктура» користується значною популярністю.

Зокрема у вітчизняній науковій доктрині можна зустріти узагальнене й водночас ґрунтовне трактування smart-інфраструктури як інфраструктури, яка інтегрує цифрові технології та забезпечує самоконтроль і точність при прийнятті рішень; ефективність та економію витрат; надійність, безпеку, захист і стійкість; взаємодію та розширення можливостей користувачів; сталість; швидке реагування; вона наділена функціями збору та аналізу даних, підтримкою зворотного зв'язку та здатністю до адаптації **в умовах** соціальних, технологічних, кліматичних або ж правових **змін**. Така smart-інфраструктура охоплює: 1) мережу датчиків, вбудованих в об'єкти – дороги, автомобілі, лічильники електроенергії, побутові прилади, медичні імплантати людини тощо, які підключають їх до цифрових мереж (*IoT*). Мережі *IoT* генерують дані в надвеликих обсягах, відомих як «Великі дані» (*Big Data*); 2) мережі цифрових комунікацій, що забезпечують потоки даних у режимі реального часу, які можна поєднувати між собою; 3) інфраструктуру високої ємності («хмара»), яка може підтримувати та забезпечувати сховище для взаємозв'язку даних, програм, речей та людей [4, с. 68-69].

У свою чергу, як показує німецька доктрина, дана категорія часто аналізується в контексті досліджень з урбаністики через виявлення впливу цифрових технологій на розвиток міст ФРН, власне як один із найважливіших компонентів у реалізації концепції «розумного» міста (Smart City) та сталого міського розвитку [5]. В даному контексті постає логічне й водночас надзвичайно важливе питання: як співвідносяться між собою поняття «смарт-інфраструктура» із концепцією «розумного» міста (Smart City)? Більше того, у тій же ФРН з'ясування такої діалектики нерідко цікавить не тільки представників науки урбаністики, але й юридичної, в тому числі муніципально-правової науки [6].

Слід зазначити, що у науковій площині поняття «розумне місто» та «smart-інфраструктура» є взаємопов'язаними, проте не тотожними. Перша – це загальновідома стратегічна концепція урбаністичного розвитку, що передбачає інтеграцію цифрових технологій, інноваційних сервісів та сталих управлінських практик у всі сфери функціонування міста з метою підвищення якості життя його мешканців, ефективності управління та екологічної збалансованості [7]. Натомість smart-інфраструктура забезпечує фактичну реалізацію концепції «розумного» міста в практичній площині.

Що робить місто «розумним»? Всесвітньо відомий американський дослідник Вінтон Серф влучно зауважує, що на це питання існує багато різних, а подекуди й суперечливих відповідей. При цьому він підкреслює, що однією з фундаментальних характеристик «розумного» міста є його здатність до саморефлексії (у технологічному сенсі), тобто формування цілісного уявлення про власний поточний стан. Це охоплює системний моніторинг споживання ресурсів (електроенергії, води, газу), стану транспортної інфраструктури, функціонування комунальних служб і надання міських послуг. В основі «розумного» міста лежить створення динамічної цифрової моделі, яка дозволяє не лише фіксувати відхилення від нормативного чи очікуваного режиму функціонування, але й визначати межі «нормальності» в умовах урбаністичних навантажень. Так, транспортні затори в години пік можуть розглядатися як допустиме відхилення, тоді як аварії, стихійні лиха або перебої в енергопостачанні є індикаторами кризових ситуацій. Водночас така модель надає інструменти для прогнозування сценаріїв розвитку подій у випадку надзвичайних інцидентів, що є основою для адаптивного управління й підвищення міської стійкості [8].

Наведене вище визначення має переважно технократичний характер, оскільки фокусує увагу на технологічних аспектах функціонування та саморефлексії міста за допомогою цифрових платформ і систем моніторингу.

Однак сучасний розвиток концепції «розумного міста» демонструє поступовий перехід від виключно технократичного підходу до більш комплексного, людиноцентристського бачення. Так, відповідно до положень офіційних документів ООН (UN-Habitat), у «розумному» місті першочергова увага повинна приділятися саме людському фактору: «мешканці міста визнаються активним ресурсом і джерелом інновацій, які відіграють роль «очей і вух» міської (муніципальної) системи управління. Згідно з цим підходом, технологічні ініціативи smart city повинні бути орієнтовані на потреби людей та реалізовуватись за їхньої безпосередньої участі» [2].

Власне, хорошим прикладом безпосередньої реалізації такого підходу є французька модель «розумних» територій, формально відображена в урядовій програмі стратегічного розвитку «France 2030» [9], спрямованій на підтримку інноваційних проєктів, зокрема в галузях цифровізації, сталого розвитку та територіального планування, а також у пов'язаних із нею правових актах, що регулюють питання практичного втілення завдань, визначених у стратегії [10]. Квінтесенцією філософії цієї моделі є ідея про те, що «розумне» місто – це насамперед політичний проєкт, а вже потім – цифровий (технологічний). Її основу становить переконання, що розвиток і використання технологій не можуть бути самоціллю: передусім вони є інструментом для розв'язання актуальних соціальних, екологічних і політичних завдань. Згідно з умовами програми «France 2030», дані та цифрова інфраструктура мають слугувати покращенню послуг для громадян і сприяти сталому розвитку територій через адаптацію технологій до місцевих потреб, пріоритет участі громадян у політиці сталості, запобігання цифровій нерівності, а також використання відкритих даних і забезпечення цифрової інклюзії.

Таким чином, цілісне розуміння справді «розумного» міста повинно відображати результат синергії двох взаємозалежних вимірів: технологічної адаптивності інфраструктури та інституцій із соціально-правовою орієнтованістю, що забезпечується активним залученням мешканців до процесів планування, управління та моніторингу. Тільки за умов гармонійного поєднання обох елементів (технологічності та людиноцентризму) міста здатні ефективно реагувати на сучасні виклики, функціонувати на засадах стійкості й залишатися простором для гідного життя їх мешканців.

Такий підхід має важливе значення для розвитку муніципального права, оскільки вимагає переосмислення принципів та механізмів реалізації муніципальної влади. Адже стає зрозумілим, що муніципально-правові механізми повинні не лише забезпечувати впровадження інноваційних технологій для підвищення ефективності муніципального управління, а й гарантувати активну участь жителів міст у процесах прийняття рішень, доступ до даних, прозорість та підзвітність муніципальної влади тощо. Формування нормативної бази, що інтегрує принципи технологічної адаптивності та людиноцентристського підходу, є необхідною умовою для побудови стійких, інклюзивних і справді «розумних» українських міст та громад.

У німецькому правовому дискурсі «smart-інфраструктура» розглядається як функціональна основа Smart City, що охоплює цифрові платформи, інтелектуальні мережі (наприклад, у сфері енергетики, транспорту, водопостачання), а також інструменти е-врядування. Тоді як концепція Smart City має ширше значення, оскільки включає не лише технічні аспекти, але й правові, соціальні, економічні та етичні виміри організації та розвитку міського середовища.

Фокус таких досліджень пріоритетно спрямований на забезпечення балансу між інноваційністю технологічних рішень та дотриманням принципів правової держави, зокрема у питаннях захисту персональних даних, кібербезпеки, демократії участі та підзвітності публічної влади. Безпосередньо у муніципальному праві ФРН смарт-інфраструктура постає як структурний елемент, без якого реалізація концепції Smart City є неможливою, а ефективне правове регулювання обох категорій розглядається як передумова сталого й інклюзивного міського розвитку.

Загалом муніципальна правова доктрина в ЄС активно досліджує взаємозв'язок між категоріями «смарт-інфраструктура» та «розумне місто» (Smart City) крізь призму муніципальної влади та модернізації публічного управління, цифровізації муніципальних послуг і забезпечення права сталого розвитку міст та громад (Ціль 11 Порядку денного ООН) [11]. Такий стан речей детермінує необхідність висвітлення тріади взаємозв'язку та взаємодії смарт-інфраструктури, концепту «розумного» міста та сталого (збалансованого) міського розвитку.

Адже відповідний підхід дозволяє розглядати муніципально-правове регулювання цифровізації міського простору як системне явище, що виходить за межі лише технічних рішень і включає інституційні та нормативно-правові аспекти. Смарт-інфраструктура виступає основою функціонування «розумного» міста, забезпечуючи інтелектуальне управління транспортом, енергетикою, комунальними послугами та безпекою. У свою чергу, концепція Smart City формує ширший стратегічний і правовий каркас, у межах якого реалізується принцип діджиталізації на засадах інклюзивності, прозорості й участі громади. Водночас досягнення цілей сталого розвитку, зокрема Ціль № 9 (інфраструктура), № 11 (сталі міста та громади) і № 13 (кліматичні дії), є як результатом, так

і критерієм ефективності впровадження смарт-інструментів у «розумному» місті. Аналіз зазначеної тріади є не лише науково обґрунтованим, а й практично релевантним для розробки сучасної, проєвропейсько-орієнтованої нормативно-правової бази в Україні. Особливо в контексті повоєнної ревіталізації міського середовища та простору відповідно до позитивно зарекомендованих європейських муніципальних практик, стандартів і принципів.

У сучасному європейському дискурсі формується інтеграційний підхід – «Розумні сталі міста» (Smart Sustainable City). Згідно з яким місто поєднує інноваційні цифрові рішення з цілями сталого розвитку, зокрема у сферах мобільності, енергетики, управління відходами, просторового планування та е-урядування [12]. «Розумне стале місто» стає муніципальною платформою для локальної реалізації Цілей сталого розвитку, де технології служать засобом досягнення сталості, а сталий розвиток одночасно формує вектор для застосування прогресивних цифрових технологій.

Оскільки головною метою таких міст є досягнення сталого розвитку через технології, слушною є пропозиція використовувати уніфіковане поняття **«розумні сталі міста»** (*smart sustainable cities*) [13]. **Більше того, саме цей підхід** повністю відповідає стратегічним напрямам політики ЄС (наприклад, European Green Deal [14], Horizon Europe [15]), в якій тріада вказаних вище компонентів розглядається у невід'ємному взаємозв'язку та взаємодії.

Показовим прикладом інтеграції концепцій «розумного» та «сталого» міста є муніципальна стратегія міста Стокгольм (столиця Швеції) «Strategy for Stockholm as a Smart and Connected City» [16]. У цьому документі (є підзаконним локальним актом у правовій системі міста Стокгольм, який має характер програмного політико-правового документа, прийнятого міською радою) чітко сформульовано тезу, що «розумне» місто є рівнозначним сталому місту («smart = sustainable»), а цифрова трансформація міста розглядається не як самоціль, а як інструмент досягнення цілей сталого розвитку.

Схожу тенденцію відображає ініціатива «Zukunftsstadt» (укр. «Місто майбутнього») у Німеччині [17]. Вона є федеральною ініціативою для сталого міського розвитку, підкріпленою науковими програмами та урядовими стратегіями (*Forschung für Nachhaltige Entwicklung* (FONA – «Дослідження заради сталого розвитку») [18].

Концепція «Zukunftsstadt» фактично є німецькою інтерпретацією глобальної ідеї Smart City, але з акцентом на людиноцентризм та стале міське управління. Наприклад, дослідницька мережа Fraunhofer Morgenstadt у своєму плані роботи 2022–2023 прямо сформулювала девіз «сталого smart-міста», що об'єднує цифровізацію з цілями кліматичної нейтральності та комфорту життя. Фактично дана платформа охоплює всі ключові компоненти «розумного» міста – від інтелектуального транспорту і цифрового врядування до «зелених» технологій та «розумних» енергомереж. Водночас, пріоритетно всі вони розглядаються крізь призму сталості та потреб міських жителів.

Платформа «Zukunftsstadt» слугує своєрідним містком між цифровою трансформацією та класичним урбаністичним плануванням: цифрові інструменти (дані, датчики, алгоритми) інтегруються у міську політику для розв'язання конкретних проблем – від заторів і забруднення повітря до соціальної ізоляції чи неефективного міського управління. Її цілі спрямовані на: стимулювати сталий (економічно, екологічно і соціально збалансований) розвиток міських територій за допомогою інноваційних цифрових рішень, якісно трансформуючи міське середовище та простір. Міста майбутнього мають стати прогресивними та стійкими, водночас використовуючи цифрові технології для підвищення ефективності управління та якості послуг. При цьому її визначальним принципом є «люди передусім».

Отже, німецька ініціатива «Місто майбутнього» (Zukunftsstadt) – це практичним втіленням синтезу цифровізації та сталого розвитку на муніципальному рівні. Вона поєднує інноваційні технології, екологічну стійкість, економічну ефективність та соціальну орієнтацію, ставлячи на перший план потреби міської громади. Таким чином, у рамках цієї ініціативи формується нова модель міста, де цифрові рішення слугують засобом досягнення цілей сталого розвитку, а не самоціллю, що повністю відповідає сучасним вимогам європейської політики у сфері урбаністики та права. Формально ця модель виражається через муніципальні стратегії розвитку німецьких міст, а також локальні акти муніципальної нормотворчості з реалізації зазначених у стратегіях завдань.

В цілому, наведені вище приклади наочно демонструють загальноєвропейську тенденцію – відхід від вузького (технократичного) розуміння концепції «розумного» міста на користь інтеграційного підходу «smart sustainable city», де технологічний прогрес стає не метою, а інструментом сталого і гармонійного розвитку будь-якого сучасного міста.

Для юридичної науки це означає необхідність не лише формування загально-теоретичного підґрунтя, але й переосмислення ролі муніципального права як інструменту гармонізації технологічного прогресу з принципами екологічної, соціальної та економічної стійкості міст та громад.

Висновки. В теперішніх умовах воєнного стану та з огляду на перспективи повоєнної ревіталізації України формування концептуально виваженого, комплексного правового регулювання

smart-інфраструктури набуває особливого значення. Smart-інфраструктура, як міждисциплінарний феномен, що інтегрує цифрові технології, інженерно-технічні, інформаційно-комунікаційні та соціальні компоненти, слугує основою для реалізації концепту «розумного» міста та досягнення цілей сталого міського розвитку.

Безсумнівно, стратегія повоєнного відновлення міст та громад України повинна ґрунтуватися на загально відомій концепції «Build back better» («Відбудувати краще»), що передбачає не лише відбудову зруйнованої міської інфраструктури, але її модернізацію із застосуванням інноваційних технологій і принципів стійкого розвитку. У такому контексті постає об'єктивна потреба оновлення муніципального права України через інтеграцію нових понять і регулятивних правових механізмів, які забезпечуватимуть цифровізацію управління на місцевому рівні, підвищення енергоефективності, екологічної безпеки та інклюзивності міських спільнот.

Діалектика взаємодії smart-інфраструктури, smart-міста та сталого розвитку вимагає переосмислення традиційних засад муніципального врядування. Разом із тим, якість впровадження та розвитку на місцевому рівні smart-інфраструктури в Україні потребує нагального вирішення низки проблем:

1. Усунення так званого нормативно-правового вакууму і неузгодженності нормативно-правової бази, що обумовлює необхідність суттєвого оновлення Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [19], а також розроблення спеціального муніципального законодавства щодо врегулювання відносин, спрямованих на формування «цифрових» громад, врегулювання важливих питань, повязаних із використанням штучного інтелекту, відкритих даних, електронної ідентифікації, захисту персональної інформації та кібербезпеки на місцевому рівні.

Діалектика взаємодії smart-інфраструктури, «розумного» міста та сталого розвитку вимагає переосмислення муніципально-правових механізмів управління цифровізацією міських просторів на засадах інклюзивності, участі громади, забезпечення цифрової рівності, муніципальних прав людини та екологічної сталості. При цьому національне законодавство, в тому числі й муніципальне, має бути адаптоване відповідно до найкращих європейських практик, зокрема досвіду Німеччини, Франції, Швеції, що базується на інтеграції технологічного прогресу з принципами правової держави та сталого розвитку.

Сучасний розвиток інститутів муніципального права у напрямі інтеграції smart-інфраструктури та сталого розвитку становить один із ключових стратегічних векторів модернізації місцевого самоврядування України відповідно до викликів XXI століття та вимог європейських інтеграційних стандартів.

2. Максимальне стимулювання органів місцевого самоврядування (із широким залученням жителів міст і громад) до розробки, обговорення та прийняття власних інтегрованих (в контексті принципів сталого розвитку) стратегій місцевого цифрового розвитку, що усунуло б наявну сьогодні фрагментарність та безсистемність у реалізації окремих цифрових проектів на рівні українських міст. При цьому першочерговою є потреба розробки та впровадження національної рамкової програми «Українське місто майбутнього» (на кшталт німецькій ініціативі «Zukunftsstadt»), яка також стала б концептуальною, системною основою для розробки відповідних міських стратегій та актів з модернізації їх інфраструктури на принципах сталості, енергоефективності та цифрової трансформації.

3. Вирішення питань обмеженості фінансових і ресурсних можливостей міст і громад, що вимагає активізації механізмів державно-приватного партнерства, розвитку міських кластерів співпраці та залучення міжнародної технічної допомоги, європейських грантових програм для реалізації інноваційних проектів на муніципальному рівні.

4. Усунення кадрового та інституційного дефіциту, що передбачає потребу в створенні спеціалізованих підрозділів цифрової трансформації у структурах органів місцевого самоврядування, запровадженні муніципальних посад, займаючи які особи брали б на себе відповідальність за впровадження цілей та рішень, що містяться у smart-стратегіях та програмах, а також за міжмуніципальну та міжвідомчу координацію з цих питань.

Формування сучасної муніципально-правової доктрини має ґрунтуватися на комплексному аналізі діалектичної взаємодії понять «smart-інфраструктура», «smart-місто» та «сталий розвиток». Їх інтеграція повинна не лише концептуально доповнити принципи місцевого самоврядування, а й закласти підґрунтя для забезпечення цілісності процесів цифровізації, екологічної сталості та інклюзивності в муніципальній правотворчій та правозастосовній практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bibri S.E., Krogstie J. Smart Sustainable Cities of the Future: The Untapped Potential of Big Data Analytics and Context-Aware Computing for Advancing Sustainability. Cham: Springer, 2020. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-15864-4 (дата звернення: 16.04.2025).

2. UN-Habitat. World Cities Report 2020: The Value of Sustainable Urbanization. Nairobi: United Nations Human Settlements Programme, 2020. 414 с. ISBN 978-92-1-132872-1. URL: https://unhabitat.org/sites/default/files/2020/10/wcr_2020_report.pdf (дата звернення: 16.04.2025).
3. Міністерство цифрової трансформації України. Дія: Єдиний веб-портал електронних послуг. URL: https://diia.gov.ua (дата звернення: 28.04.2025); EU4Digital. Проєкти цифрової трансформації в Україні: Smart Region. URL: https://eufordigital.eu/uk/проєкти-цифрової-трансформаціїукра/ (дата звернення: 17.04.2025); U-LEAD with Europe. Policy Paper on Digitalisation of Local Governments in Ukraine. 2021. URL: https://eufordigital.eu/wp-content/uploads/2021/03/U-LEAD-Policy-Paper-on-Digitalisation-2021.pdf (дата звернення: 17.04.2025).
4. SMART-інфраструктура у сталому розвитку міст: світовий досвід та перспективи України: аналітична доповідь. Київ: Центр Разумкова, 2021. 398 с.
5. Hetzel M., Reichert H., Doll K., Sick B. Smart Infrastructure: A Research Junction . arXiv preprint arXiv:2307.06177, 2023. URL: https://arxiv.org/abs/2307.06177 (дата звернення: 18.04.2025); Souza A., de Souza M., da Silva M. B. Impact of Open Innovation in Smart Cities: The Case Study of Köln – Germany . Cities, 2023. URL: https://www.researchgate.net/publication/371154020_Impact_of_Open_Innovation_in_Smart_Cities_The_Case_Study_of_Koln_Germany (дата звернення: 18.04.2025); Souza A., da Silva M.B. A Maturity Model for the Special Needs of Small and Medium-Sized Cities (SMCs) in Smart City Development . Cities, 2024. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0264275124002129 (дата звернення: 18.04.2025).
6. Hornung G., Spiecker genannt Döhmann I. (Eds.) Smart City, Smart Law: Legal Aspects of Smart Urban Infrastructures. Baden-Baden: Nomos, 2021. URL: https://doi.org/10.5771/9783748924355 (дата звернення: 20.04.2025); Kersting N. (Ed.) Smart City Governance: European Perspectives. Cham: Springer, 2022. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-87991-4 (дата звернення: 20.04.2025); Döhmann I.S., Wieland A. Smart City – rechtliche Herausforderungen der Digitalisierung kommunaler Infrastruktur. Die Öffentliche Verwaltung (DÖV), 2020, no. 6, pp. 217–225; Marsch L. Smart Cities und Datenschutz: Herausforderungen für die kommunale Selbstverwaltung. Verwaltungsarchiv, 2021, vol. 112, no. 2, pp. 189–208.
7. Albino V., Berardi U., Dangelico R. M. Smart Cities: Definitions, Dimensions, Performance, and Initiatives. *Journal of Urban Technology*, 2015, vol. 22, no. 1, pp. 3–21. URL: https://doi.org/10.1080/10630732.2014.942092 (дата звернення: 20.04.2025).
8. IET Smart Cities . The Institution of Engineering and Technology. URL: https://ietresearch.onlinelibrary.wiley.com/journal/26317680 (дата звернення: 26.04.2025).
9. France 2030. Territoires intelligents et durables: Cahier des charges. URL: https://www.safecluster.com/wp-content/uploads/2021/11/Cahier-des-charges-AAP-Mesure-4.pdf (дата звернення: 26.04.2025).
10. Arrêté du 27 juillet 2022 relatif à l'approbation de la modification du cahier des charges de l'appel à projets « Territoires intelligents et durables». Légifrance. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000046113179 (дата звернення: 26.04.2025).
11. United Nations. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. Нью-Йорк: ООН, 2015. URL: https://sdgs.un.org/2030agenda (дата звернення: 25.04.2025).
12. The Smart Sustainable City and the Sustainable Development Goals (SDGs): A Review. Discover Sustainability, 2025, vol. 6, Article 15. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666660X25000015 (дата звернення: 25.04.2025); What are the differences between sustainable and smart cities?. Cities, 2017, vol. 60, pp. 234–245. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0264275116302578 (дата звернення: 25.04.2025); Digital Technologies for Sustainable Development Goals. Discover Sustainability, 2025, vol. 6, Article 36. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2949736125000363 (дата звернення: 25.04.2025); Smart urban development: Strengthening the theoretical and empirical connections between smart cities and the Sustainable Development Goals (SDGs). Sustainable Cities and Society, 2022, vol. 77, Article 103522. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2210670722001226 (дата звернення: 25.04.2025); Smart sustainable cities of the future: An extensive interdisciplinary literature review. Sustainable Cities and Society, 2020, vol. 55, Article 102062. URL: https://doi.org/10.1016/j.scs.2019.102062 (дата звернення: 25.04.2025).
13. Познякова А. «Розумні» сталі міста: концепція, платформи для кооперації, рекомендації для України. SMART-інфраструктура у сталому розвитку міст: світовий досвід та перспективи України: аналітична доповідь. Київ: Центр Разумкова, 2021. С. 340–366.

14. European Commission. The European Green Deal. 2019. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en (дата звернення: 25.04.2025).
15. Horizon Europe: The EU Research and Innovation Programme (2021–2027). URL: https://commission.europa.eu/funding-tenders/find-funding/eu-funding-programmes/horizon-europe_en – Дата звернення: 28.04.2025.
16. City of Stockholm. Strategy for Stockholm as a Smart and Connected City. Stockholm: City Executive Office, 2017. URL: https://cdn.sanity.io/files/c4hy4dec/live/890c6eb636de79553f89b096cb64a6bdaa8fb05f.pdf (дата звернення: 26.04.2025).
17. Bundesministerium für Bildung und Forschung (BMBF). Innovationsplattform Zukunftsstadt. URL: https://www.fona.de/de/massnahmen/foerdermassnahmen/zukunftsstadt.php (дата звернення: 26.04.2025).
18. Bundesministerium für Bildung und Forschung (BMBF). Stadt-Land-Zukunft – Konferenz Zukunftsstadt 2024. URL: https://www.fona.de/de/aktuelles/veranstaltungen/2023/Konferenz_Zukunftsstadt_2024/Index.php (дата звернення: 26.04.2025).
19. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр (дата звернення: 28.04.2025).

УДК 342.25.84
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.22

МОДЕЛІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В АНГЛІЇ ТА ІСПАНІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

Татаренко Г.В.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри публічного та приватного права
Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля
ORCID: 0000-0001-6291-4455

Татаренко Г.В. Моделі місцевого самоврядування в Англії та Іспанії: порівняльний аспект.
У вітчизняній муніципальній науці сформувалися тези про існування декількох основних муніципальних систем у світі. Зокрема, англо-саксонська, романо-германська (континетальна) та іберійська. Разом з тим, науковці ще виділяють скандинавську, північно-європейську, південно-європейську, центрально-європейську тощо. При цьому національна муніципальна наука не містить доволі широкого каталогу досліджень організації місцевого самоврядування країн Західної і Південної Європи. В тому числі актуалізації відповідних досліджень по конкретним країнам також бракує.

Українська реформа децентралізації і територіальної організації влади навіть в умовах воєнного стану, хоч і повільно, але продовжує свій рух. Окремим стимулом у розвитку муніципальної влади є наш євроінтеграційний вектор. І в цій частині робота рухається чималими темпами. Тому актуальність дослідження особливостей моделей місцевого самоврядування в зарубіжних країнах є як ніколи на часі. Більш того, європейське майбутнє України напряму залежатиме від розвитку територіальної організації публічної влади на місцях. Тому подальша розбудова і удосконалення вітчизняної моделі місцевого самоврядування є одним із першочергових завдань держави. Цим і обумовлена обрана тематика і відповідні країни.

В даній статті ми аналізуємо дві системи місцевого самоврядування, в Англії та Іспанії. На прикладі вказаних країн досліджено особливості північноєвропейської і південноєвропейської моделі муніципального управління. В роботі висвітлені історичні аспекти формування місцевої влади на теренах досліджуваних країн. Разом з тим, стаття комплексно характеризує особливості муніципальних систем Англії та Іспанії, в тому числі, використовуючи порівняльну методологію.

Окремий фокус в науковому доробку присвячено статусу мера. Зокрема, закцентовано, що в Англії повноваження і роль мера залежить від територіальних особливостей, і в цій країні мер може отримувати мандат як від громади, так і від ради, окрім цього рада може найняти менеджера. В Іспанії ситуація дещо інша і більш однорідна. Мер є однозначним політичним лідером, обирається радою, і має чималу компетенцію.

Ключові слова: місцеве самоврядування, Англія, Іспанія, децентралізація, муніципальна система, моделі місцевого самоврядування, мер, рада, муніципалітет.

Tatarenko G.V. Models of local self-government in England and Spain: a comparative aspect.
In domestic municipal science, theses have been formed about the existence of several main municipal systems in the world. In particular, Anglo-Saxon, Romano-Germanic (continental) and Iberian. At the same time, scientists still distinguish Scandinavian, Northern European, Southern European, Central European, etc. At the same time, national municipal science does not contain a sufficiently wide catalog of research on the organization of local self-government in Western and Southern European countries. Including the actualization of relevant research on specific countries is also lacking.

The Ukrainian reform of decentralization and territorial organization of power, even under martial law, albeit slowly, continues its movement. A separate stimulus in the development of municipal power is our European integration vector. And in this part, work is moving at a considerable pace. Therefore, the relevance of research on the features of local self-government models in foreign countries is more timely than ever. Moreover, the European future of Ukraine will directly depend on the development of the territorial organization of public authorities at the local level. Therefore, the further development and improvement of the domestic model of local self-government is one of the priority tasks of the state. This is the reason for the chosen topic and the relevant countries.

In this article, we analyze two systems of local self-government, in England and Spain. Using the example of these countries, the features of the Northern European and Southern European models of

municipal governance are studied. The work highlights the historical aspects of the formation of local government in the territories of the countries under study. At the same time, the article comprehensively characterizes the features of the municipal systems of England and Spain, including using comparative methodology.

A separate focus in the scientific work is devoted to the status of the mayor. In particular, it is emphasized that in England the powers and role of the mayor depend on territorial features, and in this country the mayor can receive a mandate from both the community and the council, in addition, the council can hire a manager. In Spain, the situation is somewhat different and more homogeneous. The mayor is a clear political leader, elected by the council, and has considerable authority.

Key words: local government, England, Spain, decentralization, municipal system, models of local government, mayor, council, municipality.

Постановка проблеми. Місцевий рівень публічної влади має вирішальне значення для розвитку демократії, оскільки є головним каналом зв'язку між народом і владою. В унітарній системі влада передається центральним урядом місцевим органам влади, але ці делеговані повноваження можуть бути відкликані центром і не можуть використовуватися всупереч центральному політичному курсу.

У федеративній системі влада розподілена між федеральним урядом, урядом суб'єкта федерації і органами місцевого самоврядування. На практиці відносини в основному складаються між державним чи урядом регіону з одного боку та місцевим самоврядуванням, з іншого боку, тому що (конституційно) місцеве самоврядування зазвичай створюється в рамках конституційних повноважень державних або регіональних органів влади. В будь-якій політичній системі, місцеве самоврядування утворилося для того, щоб "розвантажити" функції центрального уряду, а також надавати послуги, які є місцевими за своєю природою, але ще й забезпечують певний рівень місцевого самоврядування і контролю.

Подальший євроінтеграційний вектор розвитку України буде супроводжуватися, в тому числі, необхідністю вивчення і використання досвіду організації публічного врядування, зокрема, на місцевому рівні розвинутих країн Європи. В даній роботі увага зосереджена на Англії та Іспанії, як прикладах північного і південного моделей організації муніципальної влади.

Головна мета цієї статті – представити приклади різних структур і моделей місцевої демократії в європейських країнах, які мають різні територіальні та функціональні типи місцевого самоврядування. Ми аналізуємо та порівнюємо місцеве самоврядування Англії як представника північного типу, місцеве самоврядування Іспанії як представника південного типу. Крім того, досліджуємо питання, пов'язані з місцевою демократією, з особливим акцентом на виборність мерів та чисельність місцевих рад.

Стан опрацювання проблематики. Вивченням практики організації муніципальної влади на європейських теренах займалася ціла низка вітчизняних вчених. Зокрема, О.В. Батанов, І.І. Бодрова, М.О. Лендьел, В.В. Попко, С.Г. Серьогіна, О.М. Чернеженко, А.С. Чиркін тощо. Разом з тим, вітчизняна наука потребує постійного оновлення і актуалізації досліджень, в тому числі, у сфері порівняльного муніципального права.

Дана робота має на меті зробити внесок у наукову дискусію шляхом порівняльного аналізу двох країн (Англії та Іспанії), які належать до різних територіальних та функціональних типів (північноєвропейський, південноєвропейський). Автор аналізує проблеми місцевої демократії, приділяє особливу увагу способам обрання мерів та чисельності місцевих рад, а також розглядає дебати навколо цих проблем в обраних країнах. Разом з тим, в роботі висвітлені системи місцевого самоврядування та суперечки всередині країн щодо аспектів муніципального самоврядування та демократії.

Виклад основного матеріалу. В усьому світі існують чималі відмінності між моделями місцевого самоврядування, навіть в межах Європи є велике розмаїття систем місцевого самоврядування та форма місцевої демократії. Основна ідея типологій полягає в тому, що між цими показниками існує взаємозв'язок. До прикладу північноєвропейські системи характеризуються децентралізацією функцій, високим ступенем свободи дій і низьким доступом місцевих політиків до центрального уряду, в той час як у південноєвропейських системах місцеві політики можуть мати доволі сильний вплив на центральний уряд, але представляють політично слабкі муніципалітети.

Сучасна територіальна організація країн Європи є дуже різноманітною як на державному і регіональному рівня, так і на субнаціональному. За особливостями територіального устрою країни європейського континенту можна розділити на три основні категорії: країни є федеративними державами (Австрія, Бельгія та Німеччина), регіоналізовані держави з квазіфедеративним устроєм (Італія та Іспанія), решта – унітарні держави, хоча деякі з них мають асиметричну форму органі-

зації (Португалія, Велика Британія). Незважаючи на різний територіальний устрій, усі три країни сформували місцеві органи влади, які мають один, два або три рівні публічного врядування, залежно від країни.

Становлення муніципальної влади в Англії та Іспанії.

Англійське місцеве самоврядування організаційно різноманітне і, з традиційних та політичних причин. В окремих частинах Англії існує або дворівневі структури – тобто окружні та районні рад, або унітарні системи, де всі послуги та функції надаються однією радою, яка існує як у напівсільській, так і в міській місцевості. Крім того існують парафії, які є меншими одиницями місцевого самоврядування, дуже відмінними від районних, окружних та унітарних рад.

Деякі елементи цієї структури можна простежити до устрою, що існував до нормандського завоювання, який розвинувся с англосаксонських сотень, містечок та графств. Сучасне демократичне місцеве самоврядування в Англії почало розвиватися з прийняттям Закону "Про муніципальні корпорації" 1835 року [9], а подальша демократизація відбулася у 1880-х роках. Наприкінці 1960-х років планувалося розробити план створення 60 однорівневих рад по всій країні, але новий консервативний уряд замінив цю пропозицію на впровадження дворівневої структури на рівні країни та районів. Нинішня форма місцевого самоврядування в Англії була запроваджена Законом "Про місцеве самоврядування" 1972 року, який скоротив кількість окружних рад в Англії з 58 до 47, а кількість районних рад – з 1249 до 333 [5].

Подальше законодавство ще більше скоротило кількість окружних рад до 34, а кількість районних рад – до 238. Було створено 6 округів з 36 районами, щоб охопити основні агломерації країни. Ці округи, а також Рада Великого Лондона, були скасовані Законом "Про місцеве самоврядування" в 1985 році. Відтоді ці великі міські регіони країни представлені однорівневою системою [1, с. 486].

Рада Великого Лондона була замінена Лондонською асамблеєю, що складалася з 25 членів, і безпосередньо обраним мером Лондона відповідно до Закону "Про Великий Лондон" 1999 року [2]. Ці нові органи існують поряд з 32 лондонськими районами, створеними в 1965 році одночасно з Радою Великого Лондона. На додаток до дворівневої структури місцевого самоврядування, яка охоплює більшу частину Англії (після скасування метрополітичних округів і Ради Великого Лондона, метрополії і лондонські райони стали де-факто унітарними радами), існує 55 унітарних органів влади, створених відповідно до Закону "Про місцеве самоврядування" 1992 року [6].

Іспанія. Після смерті Франко в 1975 році, в Іспанії постало питання про те, як створити конституцію, яка могла б перетворити унітарну і централізовану державу на політично децентралізовану і сучасну демократичну державу. Відтоді Конституція 1978 року запровадила формування іспанської держави з асиметричною децентралізацією.

На першому етапі розвитку (1979–1981 рр.), Статути Автономії були надані історичним спільнотам – країні Басків і Каталонії (1979 р.); Галісії (1981 р.); і Андалусії (1981 р.). На цьому етапі були підписані угоди про автономію 1981 року, які визначили карту автономних громад і шлях до автономії для кожного з них, а також організаційну структуру, єдину для всіх автономних громад (Законодавчі збори, Урядова рада та Президент), з кінцевою датою завершення процесу – 1 лютого 1983 року. На другому етапі (1981–1992 рр.) карта автономних громад була поступово доповнена 17 окремими автономними громадами, які були утворені за допомогою різних процесів і методів, передбачених Конституцією. На третьому етапі (1992–1996 рр.) були підписані Автономні Угоди 1992 року, які в рівній мірі надали повноваження та обов'язки певним автономним громадам через реформування їхніх статутів про автономію. На цьому етапі відбулась реформа Іспанського Сенату з метою збільшення його територіального представництва. Нарешті, в 1994 році була створена Генеральна комісія з питань автономних громад, яка об'єднала сенаторів і представників національних урядів і урядів автономних громад, які можуть виступати на її сесіях і вимагати скликання засідання. У 1995 році, коли Сеута і Мелілья стали автономними містами, процес автономізації був завершений з точки зору карти автономних громад [10, с. 60–62].

Щодо статусу мера в Англії та Іспанії.

Англія. Закон "Про місцеве самоврядування" від 2000 року радикально трансформував структуру прийняття політичних рішень в органах місцевого самоврядування. А розділ II Закону вимагав від усіх рад з населенням понад 85 000 осіб запровадити одну з трьох виконавчих схем прийняття політичних рішень [7]. Закон передбачав три варіанти виконавчих органів місцевого самоврядування, а саме:

1) безпосередньо обраний мер і кабінет, 2) мер і керуючий справами ради (цей варіант було вилучено Законом "Про місцеве самоврядування та участь громадськості в охороні здоров'я" 2007 року), і 3) обраний радою мер і кабінет [1, с. 490].

Переважна більшість рад надала перевагу варіанту непрямого обрання голови та кабінету, що не дивно, оскільки цей варіант найменше змінює існуючі практики та структури і зберігає право

депутатів обирати місцевих лідерів. Тут рада, а насправді група правлячої партії, обирає одного зі своїх членів на посаду голови. Кабінет міністрів у складі до дев'яти депутатів (плюс голова ради) формується, знову ж таки, як правило, з представників партійної групи більшості, за винятком випадків, коли рада не має повного контролю. Голова і кабінет формують політичну виконавчу владу ради. Ця система не відрізняється від тієї, що існувала до прийняття закону 2000 року, коли правляча група забезпечувала призначення головою ради свого лідера, а потім обирала зі свого складу голів та заступників голів комітетів. Основна відмінність полягає в тому, що, починаючи з Закону 2000 року, окремі члени ради можуть делегувати повноваження щодо прийняття рішень безпосередньо їм - так само, як і міністрам уряду.

Прямо обраний міський голова є політичним головою ради, але, на відміну від голови ради, його обирають усі виборці, які проживають на території громади. Існує два способи запровадження посади обраного мера через виконавчі органи ради:

1) референдум проводиться після збору петиції, підписаної 5% місцевих жителів, які проголосували «за», після чого протягом шести місяців мають бути проведені вибори мера, або 2) сесія ради може проголосувати за введення виборного мера – без проведення референдуму.

Багато дебатів було зосереджено на питанні прямого обрання мера - політичної посади, яка дуже відрізняється від нинішньої церемоніальної посади мера, який головує на засіданнях ради. Незважаючи на те, що багато депутатів скаржаться на те, що посада мера повинна запобігати концентрації влади в руках однієї особи, реальність відрізняється від того, про що часто говорять. Прямо обраний мер має в цілому схожі повноваження з повноваженнями непрямо обраного лідера. Обраний мер обирається всіма виборцями на території ради, а не лише депутатами, і, таким чином, має прямий виборчий мандат, який є набагато потужнішим і легітимним, ніж непрямий мандат, наданий голові ради його колегами-депутатами. Прямо обраний мер обирається за допомогою системи додаткового голосування, коли виборці ставлять хрестик у колонці з першими та другими кандидатами навпроти двох кандидатів, яким вони надають перевагу [11, с. 47-48].

Після першого підрахунку голосів, якщо жоден з кандидатів не отримує п'ятдесят відсотків голосів виборців, всі кандидати, крім двох перших, вибувають, а голоси, віддані за другого кандидата, перерозподіляються між кандидатами, що залишилися.

Запровадження прямих виборів міських голів призвело до появи дуже помітного місцевого політичного голови ради, відповідального за забезпечення політичного керівництва, розробку політичної програми ради, підготовку бюджету ради та ухвалення виконавчих рішень. Пряме обрання мерів на перший погляд здається радикальною зміною для місцевого самоврядування, але мери та ради, в яких вони працюють, не отримали жодних нових повноважень, які б чітко відрізняли їх та їхні ради від будь-яких інших рад того ж типу, які не є мерами. Таким чином, різниця полягає не стільки у повноваженнях мера, скільки в тому, як вони отримують цю посаду, і тут рішення приймають виборці, а не декілька депутатів від правлячої групи в раді [1, с. 496].

З 2000 по жовтень 2016 року в Англії було проведено 53 референдуми щодо мерів міст, з яких лише 16 отримали позитивний результат. Ця цифра включає десять референдумів в англійських містах у травні 2012 року. Дві ради – Сток і Хартлпул – згодом ліквідували посаду мера, обраного прямим голосуванням, і повернулися до системи з непрямим обранням голови ради. Однак дві ради - Ліверпуля і Лестера - вирішили запровадити виборного мера відповідно до повноважень, наданих Законом про місцеве самоврядування та участь громадськості в охороні здоров'я 2007 року, який дозволив радам, після прийняття рішення більшістю у дві третини голосів депутатів, затвердити виборного мера без проведення місцевого референдуму. Після першого туру виборів міського голови у 2002 році стало зрозуміло, що виборці принаймні в половині випадків скористалися можливістю, яку їм надали нові правила, щоб відхилити кандидатів від політичних партій, і часто від партій, які тривалий час контролювали раду. З того часу політичні партії повернули собі позиції на виборах міських голів, і в 2016 році лише два мери були незалежними. Загалом, з 352 англійських рад лише 16, за винятком Лондона, очолює безпосередньо обраний мер [1, с. 501].

Іспанія. Іспанські мери (alcades) протягом десятиліть відіграють ефективну керівну роль і є сильними та помітними місцевими лідерами. Деякі вчені навіть використовують конструкцію "президентство іспанських мерів" [11, с. 66]. Порівняльні дослідження називають їх одними з найсильніших мерів у Європі, а в одному з них вони були віднесені до категорії «безпосередньо обраних мерів». Іспанські мери, однак, обираються непрямим голосуванням, і лише ті кандидати, які очолюють партійні списки, можуть стати мерами [4, с. 26-27].

Хоча коаліції між меншими партіями, які підтримують мера, можливі, мер, як правило, очолює найбільшу партійну групу обраних депутатів, і ця партія в більшості випадків має або більшість голосів, або є партією, за яку найбільше проголосували виборці.

Місцеві вибори виглядають як змагання між кандидатами на посаду мера, а не між партійними списками кандидатів у депутати місцевої ради. Кампанії є дуже персоналізованими і зосереджені на головах списків, тобто лише на тих кандидатах, які можуть стати мерами. Хоча формально обрання міського голови знаходиться в руках депутатів ради (в реальності – політичних партій), той факт, що лише голова списку може зайняти посаду міського голови, дає виборцям можливість контролювати процес обрання міського голови. Легітимність, необхідна для зайняття посади мера, також посилюється тим фактом, що участь у виборах в Іспанії є високою.

Законодавство визначає міського голову як голову муніципальної корпорації, і в умовах, коли повноваження і вплив призначених посадовців ради є відносно слабкими, він здійснює загальний політичний та адміністративний контроль над бюрократичним апаратом ради. Міський голова має формальне право призначати заступників міського голови та членів правління, а також визначає повний порядок денний ради. Чітко визначена ієрархія в муніципалітеті сприяє підвищенню ефективності процесу прийняття рішень та реалізації пріоритетів політики. Міський голова має загальне керівництво і підтримку урядової команди у прийнятті рішень, більше, ніж багато інших європейських мерів. В іспанському випадку концентрація влади розглядається (досить небезпечно) як перевага, що дозволяє меру реалізовувати передвиборчу програму партії. Окрім внутрішньої діяльності муніципалітету, мер виконує і представницьку функцію [3, 8, с. 75-76].

З моменту переходу до демократії іспанські мери є центральними фігурами в місцевому управлінні та політиці на своїх територіях, незважаючи на те, що вони очолюють муніципалітети з обмеженими повноваженнями. Як очільники міст вони мають повну легітимність, а їхній непрямий статус не заважає їм мати значний вплив на місцеве управління. На додаток до формальних прерогатив, наданих законом, їхній впливовості додає дуже персоналізована культура лідерства та лояльність до партії з боку радників. Ці неформальні правила є важливими для збереження сильної позиції мера. Статусність посади мера є чіткою рисою іспанської системи, і мер, безсумнівно, є політичним лідером муніципалітету [10, с. 58]

Представницькі органи місцевого самоврядування в Англії та Іспанії.

У більшій частині Англії є два рівні (графство та округ), і повноваження розподілені між ними. Окружні ради охоплюють всю територію округу і надають близько вісімдесяти відсотків послуг. У межах округу є кілька районних рад, які займають меншу територію та надають більше місцевих послуг. Однак Лондон, інші мегаполіси та деякі частини Англії функціонують за однорівневою структурою ради [4, с. 33].

Всього в Англії існує п’ять можливих типів місцевої ради.

Це: окружні ради, які охоплюють весь округ і надають вісімдесят відсотків послуг у цих районах, включаючи служби у справах дітей та соціальну допомогу дорослим.

Районні ради – які охоплюють меншу територію в межах округу, надаючи більше місцевих послуг (таких як житло, місцеве планування, відходи та дозвілля, але не послуги для дітей чи соціальна допомога дорослим). Їх називають районними (borough) міська територія у Великій Британії, об’єднана з метою самоврядування.

Унітарна рада – стосується лише одного рівня місцевого самоврядування, відповідального за всі місцеві послуги, також може називатися радою (наприклад, Рада Медвея), міською радою (наприклад, Ноттінгемська міська рада) або радою району (наприклад, Рада району Редінг). Райони Лондона – де кожен з 32 районів є унітарним органом влади.

Столичні округи – фактично унітарні органи влади, назва яких є пережитком минулих організаційних домовленостей. Їх можна назвати столичними районами або міськими радами [1, с. 505-506].

В Англії налічується 352 основних рад (27 рад графств, 201 окружних рад, 32 райони Лондона, 55 унітарних органів влади. Крім того, є дві ради Sui міста Лондона і островів Сіллі. По всій Англії налічується близько 18 000 депутатів, які обираються за мажоритарною системою простої більшості.

В Іспанії колективним органом прийняття рішень (місцевою радою) для муніципалітетів є “pleno”. До складу місцевої ради входять обрані радники, а очолюється рада мером (alcalde).

Члени місцевої ради обираються безпосередньо на основі загального виборчого права за пропорційною виборчою системою закритих списків, при цьому в кожній місцевій раді застосовується поріг у п’ять відсотків виборців. Партії, які не досягли прохідного бар’єру, не враховуються при розподілі мандатів. Депутати муніципалітетів з населенням менше 250 жителів обираються за відкритим списком, при цьому виборці голосують за окремих кандидатів, а не за партії. Рада обирається кожні чотири роки і не може бути розпущена. Не обмежена кількість разів можуть бути переобрані депутати. У разі смерті, відставки або звільнення її замінює наступна особа у виборчому списку політичної партії; Тому проміжних виборів немає. Рада має збиратися на сесію не рідше одного разу на три місяці. Скликати позачергові сесії може або мер, або чверть усіх депутатів.

Чисельність населення муніципалітету визначає кількість членів ради, а саме: менше 100 жителів: 3 депутати; 100–250: 5 представників; 251–1000: 7 представників; 1001–2000: 9 представників; 2001–5000: 11 представників; 5001–10 000: 13 представників; 10 001–20 000: 17 представників; 20 001–50 000: 21 представників; 50 001–100 000: 25 представників; Понад 100 001: + 1 на 100 000 жителів [10, с. 80-81].

Висновки. Як бачимо, законодавча основа самоврядування на теренах Англії бере свій початок з першої половини XIX століття. І впродовж віків неодноразово змінювалося. Як наслідок, в англійській муніципальній системі утворилося декілька моделей муніципального управління, в залежності від ролі мера і представницького органу. При цьому не завжди саме меру належить більшість повноважень. В свою чергу, в Іспанії традиційно склалося , що мер є головною посадовою особою муніципалітету, разом з тим він отримує мандат не від громади, а від депутатів. І це є певним свідченням політичного консенсусу.

Муніципальні системи досліджуваних країн виникли та розвинулися з різних традицій місцевого самоврядування, з північними та південними типологіями та історичними особливостями. Аналіз моделей місцевого самоврядування Англії та Іспанії надає можливість зазначити, що існують три основні компоненти місцевих політичних систем, які перетинають системи та національні/історичні умови. По-перше, повноваження щодо прийняття рішень надаються місцевим виборним посадовим особам, щоб вони могли виконувати основні функції та представляти переваги громадян у процесі прийняття рішень. По-друге, існують політичні, управлінські, економічні, фінансові, соціальні та технологічні стимули, які заохочують місцевих політичних лідерів представляти своїх виборців. По-третє, існують механізми, які притягують місцеву владу та її обраних і невиборних посадових осіб до відповідальності за належне використання своїх ролей і повноважень у прийнятті рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Copus, C. (2018) Chapter 21: Local government, In: Jones, B., Norton, P. & Daddow, O. (eds.) Politics UK (Ninth Edition) (Oxon and New York: Routledge), pp. 484–510.
2. Greater London Authority Act 1999. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1999/29/contents.
3. Law 7/1985, of April 2, Regulating the Bases of the Local Regime, URL: https://www.boe.es/eli/es/l/1985/04/02/7/con#primera.
4. Heinelt, H. & Hlepas, N.-K. (2016) Typologies of Local Government Systems, In: Bäck, H., Heinelt, H. & Magnier, A. (eds.) The European Mayor, Political Leaders in the Changing Context of Local Democracy (Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften), pp. 21–42.
5. Local Government Act 1972. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1972/70/contents.
6. Local Government Act 1992. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1992/19/contents.
7. Local Government Act 2000 URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/22/contents.
8. Magre, J. & Bertrana, X. (2015) Municipal Presidentialism and Democratic Consolidation in Spain', In: Berg, E. & Rao, E. (eds.) Transforming Local Political Leadership (Basingstoke: Palgrave), pp. 73–84.
9. Municipal Corporations Act 1882 URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Vict/4546/50/part/XIII/enacted?timeline=true&view=plain.
10. Nivero de Jaime, G. (2019) Spain, A Model of Local and Regional Government, Balancing Democracy, Identity and Efficiency: Changes in local and regional structures in Europe (Brussels and Paris: Council of European Municipalities and Regions) pp. 56–84.
11. Wollmann, H. (2019) Local Government Reforms in (Seven) European Countries: Between Convergent and Divergent, Conflicting and Complementary Developments, Local Government Studies, 38(1), pp. 41–70.

УДК 342.7:37.014.3](477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.23

СУТНІСТЬ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЯК КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

Фокін П.В.,
аспірант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
e-mail: pavlo.fokin@uzhnu.edu.ua

Фокін П.В. Сутність освітньої політики як конституційно-правової категорії.

У науковій статті здійснено комплексне наукове дослідження сутності освітньої політики як конституційно-правової категорії. Встановлено, що в умовах трансформаційних змін, викликаних війною, цифровізацією, децентралізацією публічного управління, значення освітньої політики набуває особливої актуальності не лише як управлінського інструмента, а як юридичного механізму реалізації конституційного права на освіту. Підкреслено, що попри зростаючий науковий і прикладний інтерес до тематики освітньої політики, її доктринальне осмислення саме в конституційно-правовому контексті залишається фрагментарним.

Розкрито теоретико-методологічні підходи до визначення освітньої політики як правової категорії. Узагальнено зарубіжний та український науковий дискурс, у межах якого освітня політика трактується як результат балансування між публічними інтересами та індивідуальними правами, а також як інструмент впливу держави на соціальний розвиток. Підтверджено, що в українському правознавстві переважають педагогічні, управлінські та адміністративно-правові інтерпретації цього поняття, тоді як його конституційно-правова природа – як форма реалізації засадничого права на освіту – ще не набула належної систематизації.

Досліджено історико-правовий контекст виникнення терміну «освітня політика» в англомовній і європейській традиції, підкреслено його еволюцію від інструменту державного впливу до багаторівневої структури політико-правових стратегій. Встановлено, що формалізація терміну в англосаксонській системі освіти відбулася в середині XX століття, а в європейському контексті – через Болонський процес, який трансформував підходи до освітнього управління, наблизивши їх до правових і конституційних стандартів.

Окреслено коло ключових науковців, які сприяли доктриналізації поняття «освітня політика», серед яких: В. Журавський, Є. Красняков, Л. Прокопенко, Ю. Терещенко, А. Осмоловська, а також С.Дж. Болл – один із перших, хто інтерпретував освітню політику не лише як нормативну систему, а як простір ідеологічної та інституційної боротьби. Узагальнено сучасні енциклопедичні та доктринальні визначення освітньої політики, а також здійснено спробу їх типологізації за критерієм предметного охоплення та правового значення.

З'ясовано, що освітня політика набуває конституційно-правового виміру через її структурну інтегрованість у механізм реалізації статті 53 Конституції України. Доведено, що освітня політика має ціннісне, нормативне та функціональне навантаження, будучи формою трансформації приписів Основного Закону в конкретні публічно-правові механізми забезпечення освітніх прав.

У структурному плані проаналізовано три основні складові конституційно-правового механізму реалізації права на освіту: нормативну, інституційну та контрольно-гарантійну. Встановлено, що нормативна складова охоплює Конституцію, спеціальне освітнє законодавство та відповідні програмні документи, які деталізують та систематизують конституційні приписи. Інституційна складова розкриває суб'єктний склад освітньої політики, охоплюючи органи законодавчої, виконавчої та місцевої влади, а також суб'єкти громадянського суспільства. Контрольно-гарантійна складова представлена системою судового контролю, передусім діяльністю Конституційного Суду України та адміністративної юстиції, що забезпечують відповідність освітньої політики принципам верховенства права, справедливості та правової визначеності.

Узагальнено, що освітня політика в Україні є формою публічного врядування, яка одночасно виконує функцію реалізації права на освіту та формується у правовому полі, підпорядкованому принципам конституціоналізму. Підкреслено, що нормативні принципи, закріплені у статті 6 Закону України «Про освіту», зокрема верховенство права, людиноцентризм, рівність, підзвітність та відкритість, свідчать про безпосередній зв'язок освітньої політики з ціннісним полем Конституції.

Ключові слова: право на освіту, освітня політика, державна освітня політика, конституційно-правове регулювання права на освіту.

Fokin P.V. The legal nature of educational policy in the context of constitutional law.

The scientific article carries out a comprehensive scientific study of the essence of educational policy as a constitutional and legal category. It is established that in the conditions of transformational changes caused by war, digitalization, decentralization of public administration, the importance of educational policy acquires special relevance not only as a management tool, but as a legal mechanism for implementing the constitutional right to education. It is emphasized that despite the growing scientific and applied interest in the subject of educational policy, its doctrinal understanding in the constitutional and legal context remains fragmentary.

Theoretical and methodological approaches to the definition of educational policy as a legal category are revealed. Foreign and Ukrainian scientific discourse is summarized, within which educational policy is interpreted as the result of balancing between public interests and individual rights, as well as an instrument of state influence on social development. It is confirmed that pedagogical, managerial and administrative-legal interpretations of this concept prevail in Ukrainian jurisprudence, while its constitutional and legal nature – as a form of implementation of the fundamental right to education – has not yet been properly systematized.

The historical and legal context of the emergence of the term «educational policy» in the English-speaking and European tradition is studied, its evolution from an instrument of state influence to a multi-level structure of political and legal strategies is emphasized. It is established that the formalization of the term in the Anglo-Saxon education system took place in the middle of the 20th century, and in the European context - through the Bologna process, which transformed approaches to educational management, bringing them closer to legal and constitutional standards.

The circle of key scholars who contributed to the doctrinalization of the concept of «educational policy»: V. Zhuravsky, E. Krasnyakov, L. Prokopenko, Yu. Tereshchenko, A. Osmolovska, as well as S.J. Ball – one of the first to interpret educational policy not only as a normative system, but as a space for ideological and institutional struggle. Modern encyclopedic and doctrinal definitions of educational policy are summarized, and an attempt is made to typologize them according to the criterion of subject coverage and legal significance.

It has been found that educational policy acquires a constitutional and legal dimension through its structural integration into the mechanism for implementing Article 53 of the Constitution of Ukraine. It has been proven that educational policy has a value, normative and functional load, being a form of transformation of the provisions of the Fundamental Law into specific public-legal mechanisms for ensuring educational rights.

The structural plan analyzes three main components of the constitutional and legal mechanism for the implementation of the right to education: normative, institutional and control and guarantee. It is established that the normative component covers the Constitution, special educational legislation and relevant program documents that detail and systematize constitutional provisions. The institutional component reveals the subject composition of educational policy, covering legislative, executive and local authorities, as well as civil society actors. The control and guarantee component are represented by the system of judicial control, primarily the activities of the Constitutional Court of Ukraine and administrative justice, which ensure the compliance of educational policy with the principles of the rule of law, justice and legal certainty.

It is summarized that educational policy in Ukraine is a form of public governance, which simultaneously performs the function of implementing the right to education and is formed in a legal field subordinated to the principles of constitutionalism. It is emphasized that the normative principles enshrined in Article 6 of the Law of Ukraine «On Education», the rule of law, humanism, equality, accountability and openness, indicate a direct connection of educational policy with the value field of the Constitution.

Key words: right to education, educational policy, state educational policy, constitutional and legal regulation of the right to education.

Постановка проблеми. Освіта як фундаментальна суспільна цінність і конституційне благо посідає ключове місце в системі основоположних прав і свобод людини та громадянина. Право на освіту, закріплене у статті 53 Конституції України, не є абстрактною декларацією, а вимагає чіткого державного механізму його реалізації, складовою якого виступає освітня політика. У сучасних умовах соціальної турбулентності, війни, децентралізації публічного управління та цифровізації освіти, проблема формування ефективної, правової, науково обґрунтованої освітньої політики стає не лише державною, а й конституційною за своєю суттю.

Водночас, попри зростання значущості освітньої політики як інструменту державного впливу в освітній сфері, у вітчизняному правознавстві досі бракує її цілісного теоретико-правового осмислення саме як конституційно-правової категорії. Переважно освітня політика розглядається в ме-

жах педагогічних, управлінських або адміністративно-правових підходів, тоді як її конституційна природа – як інституціонального та змістовного елементу реалізації права на освіту – лишається на периферії наукового аналізу. Наведені обставини потребують комплексного дослідження сутності освітньої політики як правової категорії, визначення її місця в системі конституційного регулювання, а також з'ясування її ролі в механізмі гарантування та реалізації права на освіту.

Стан опрацювання цієї проблематики. Питання, пов'язані з правовим регулюванням освіти, реалізацією права на освіту та публічним управлінням у цій сфері, привертали увагу широкого кола науковців, серед яких: Андрущенко В., Бєлов Д., Бондар В., Бошицький Ю., Ващенко Л., Галицька М., Даниленко Л., Котуха О., Красняков Є., Кремень В., Кузнецова Н., Мельничук М., Продан В., Слінько Т., Чальцева О. та інші.

Разом із тим, категоріальний статус освітньої політики як саме конституційно-правового явища залишається фрагментарно висвітленим у науковій літературі. Наявні дослідження здебільшого не пропонують чіткого визначення освітньої політики як правової категорії, що функціонує в межах механізму реалізації права на освіту. Більшість робіт або зосереджені на політико-управлінському аспекті державної політики у сфері освіти, або аналізують право на освіту як суб'єктивне право без урахування інституційної природи політики як форми його матеріалізації.

У зарубіжній доктрині освітня політика часто розглядається крізь призму соціальної політики держави, дотримання принципу non-discrimination, або як результат балансування між правом особи та суспільним інтересом. Проте й тут бракує уніфікованого підходу до її правового визначення як конституційної категорії.

У зв'язку з цим, виникає наукова потреба у розробці доктринального підходу до освітньої політики як конституційно-правової категорії, що дозволило б закласти теоретичне підґрунтя для її подальшої нормалізації, систематизації та практичної реалізації в межах конституційного механізму гарантування права на освіту.

Метою статті є з'ясування сутності освітньої політики як конституційно-правової категорії через аналіз її змістових характеристик, правової природи та функціонального призначення в системі гарантування права на освіту, а також окреслення її місця в структурі конституційного механізму реалізації зазначеного права.

Виклад основного матеріалу. Політика в сучасному суспільстві постає як багатовимірне явище, що охоплює не лише сферу прийняття владних рішень, а й механізми формування публічних стратегій, спрямованих на реалізацію визначених суспільних пріоритетів. У юридичній доктрині політика дедалі частіше розглядається як складова правового регулювання, що виконує функцію інструменту забезпечення реалізації конституційно закріплених прав і свобод. Вона є проміжною ланкою між правовою нормою й управлінською практикою, виступаючи формою організації та впорядкування дій держави у ключових соціально значущих сферах — таких як охорона здоров'я, соціальний захист, екологія та, зокрема, освіта. Саме через державну політику втілюються базові принципи конституціоналізму, зокрема верховенство права, соціальна справедливість, гарантування прав людини та правова визначеність.

Варто підкреслити, що термін «education policy» (освітня політика) почав активно формалізовуватися та набувати системного характеру в англомовній науковій і політико-адміністративній літературі переважно в середині XX століття. Даний період позначився істотним зростанням ролі держави в регулюванні освітньої сфери, що було зумовлено потребою забезпечити рівний доступ до якісної освіти як важливої складової соціального розвитку та демократизації суспільства. Так, у Сполучених Штатах Америки ключовим етапом формалізації державної освітньої політики стало прийняття в 1965 році Закону про початкову та середню освіту (Elementary and Secondary Education Act), який започаткував нову фазу активного втручання федерального уряду в систему освіти. Цей нормативний акт встановив базові засади фінансування шкіл, зокрема у соціально незахищених регіонах та започаткував концепцію освітньої політики як інструменту подолання нерівностей у доступі до освіти та формування загальнонаціональних пріоритетів у сфері навчання. Саме на підґрунті згаданого закону почала формуватися сучасна американська модель освітньої політики як сфери публічного управління, у якій поєднуються правові, інституційні та програмно-цільові засоби реалізації освітніх прав громадян [1].

В той же час, у європейському контексті ідеї освітньої політики почали формуватися ще в XIX столітті. Зокрема, у Франції ініційовані Жулем Феррі реформи в 1881–1882 роках, започаткували модель обов'язкової, безоплатної та світської початкової освіти, яка згодом стала зразком для країн континентальної Європи. Закон 1881 року закріпив принцип безкоштовності початкової освіти, а закон 1882 року встановив її обов'язковість і відокремлення від релігійного впливу, визначивши вікові рамки навчання від 6 до 13 років. Дані закони, що ще відомі як «закони Жуля Феррі», заклали основи сучасної республіканської школи у Франції. Вони сприяли формуванню єдиного

національного освітнього простору, зменшенню впливу церкви на освіту та підвищенню рівня грамотності населення [2].

Серед дослідників, які зробили вагомий внесок у теоретичне осмислення поняття освітньої політики, особливе місце займає британський вчений Стівен Дж. Болл. У своїй праці «Education reform: a critical and post-structural approach» (1994) він запропонував критичний підхід до аналізу освітньої політики, акцентуючи на тому, що вона не зводиться лише до сукупності урядових рішень або нормативно-правових актів. На його думку, освітня політика є складним, багаторівневим процесом, у межах якого стикаються різні ідеї, інтереси та інституційні логіки, що відображають панівні соціальні, економічні та політичні пріоритети суспільства. У цьому сенсі політика постає як простір боротьби за смисли, цінності та ресурси, а не як нейтральна технічна діяльність. Науковець підкреслює, що розуміння освітньої політики потребує аналізу не лише її змісту, але й контексту, в якому вона формується, та дискурсивних механізмів, що визначають, які освітні питання вважаються актуальними, а які – маргіналізуються [3].

Важливо відмітити також, що з початку XXI століття у європейських країнах концепція освітньої політики набула нового змісту в межах Болонського процесу, який зумовив глибоку трансформацію національних систем вищої освіти. Так, у публікації ЮНЕСКО «The Bologna process: Its impact in Europe and beyond» підкреслюється, що Болонський процес став ключовим політичним інструментом координації освітніх реформ у Європі, забезпечивши рамкову структуру для уніфікації освітніх стандартів, мобільності, прозорості кваліфікацій та забезпечення якості освіти. Даний процес не тільки ініціював структурні зміни (триступеневу систему: бакалавр – магістр – доктор), а й сприяв становленню освітньої політики як цілісної системи державних рішень, спрямованих на досягнення стратегічних цілей у сфері освіти відповідно до принципів взаємного визнання, інституційної автономії, академічної мобільності та соціального виміру освіти. Крім того, в рамках Болонського процесу освітня політика в європейських країнах стала розглядатися як інструмент інтеграції та стандартизації, а також засіб реалізації права на якісну вищу освіту через спільні політичні рамки, узгоджені між державами-учасницями [4].

Як міститься в науковому полі, на сучасному етапі розвитку освітньої сфери основним вектором освітньої політики є забезпечення такої якості освіти, яка відповідала б як актуальним, так і довгостроковим потребам особистості, суспільства та держави. Освітня політика держави ґрунтується на принципі визнання стратегічного значення освіти як пріоритетного напряму публічного управління. Її зміст передбачає, зокрема, недопущення функціонування політичних партій і релігійних організацій у межах державних і комунальних закладів освіти, а також в органах, що здійснюють управління у цій сфері. Інституційною основою реалізації освітньої політики виступають затверджені на національному рівні програми розвитку освіти, що ухвалюються на рівні вищого законодавчого органу. Водночас, освітню політику можна охарактеризувати як складову загальнодержавної політики, що включає систему цілей, концептуальних положень і механізмів, спрямованих на регулювання та удосконалення освітньої галузі. Її ключове призначення полягає у формуванні умов для сталого функціонування та поступального розвитку системи освіти, а також у забезпеченні суспільства знаннями, які є фундаментальними для його соціального, економічного та культурного прогресу [5].

У цьому контексті освітня політика, як це концептуально підкреслював Євген Степанович Березняк – український педагог, державний діяч, письменник і ветеран, – набуває не лише структурно-інституційного чи нормативного змісту, а й розкривається як глибока гуманітарна місія, спрямована на формування цілісної особистості. Йдеться про людину, здатну до самореалізації, критичного мислення, моральної відповідальності та активної життєвої позиції. Сутність такої політики полягає у вихованні інтелектуально й духовно загартованої особистості, яка не втрачає гідності перед викликами часу, здатна долати труднощі, залишаючись вірною власним переконанням і базовим ціннісним орієнтирам [6].

З метою глибшого розуміння сутності політики як багатогранного суспільного явища, вважаємо за необхідне звернутися до наявних підходів щодо її визначення в науковій літературі. Відправною точкою такого аналізу доцільно обрати енциклопедичні дефініції, які фіксують узагальнене уявлення про політику та задають базові координати для подальшого теоретичного осмислення. Так, у «Енциклопедії освіти» В.І. Луговий визначає державну освітню політику як упорядковану систему стратегічних цілей та програмних дій, які реалізуються органами державної влади з метою забезпечення стабільного функціонування та розвитку освітньої сфери. Цей підхід акцентує увагу на цілевизначенні та програмно-організаційній основі політики, підкреслюючи її інституційно-державну спрямованість [7].

Натомість дещо ширше й диференційовано тлумачить освітню політику О.І. Шиян у «Енциклопедії державного управління». Авторка розглядає це поняття як сукупність нормативно-правових

актів і регуляторних механізмів, що визначають функціонування освітньої системи, і розрізняє вузьке та широке розуміння терміну. У вузькому значенні освітня політика зводиться до формально-юридичного набору правил, законів, концепцій і урядових програм. У широкому – включає також реальні управлінські процеси, динаміку змін в освітньому середовищі та вплив політичних рішень на практику функціонування закладів освіти. Запропонований підхід, відтак дозволяє не лише фіксувати формальні межі політики, а й виявляти її дієвість у соціальному контексті [8].

Багатошарову модель освітньої політики пропонує також «Термінологічний словник з основ підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів післядипломної педагогічної освіти». Тут освітня політика визначається як спосіб формування та реалізації ідей, рішень і практик, що походять як від державних, так і від громадських суб'єктів. У структурному плані вона складається з трьох взаємопов'язаних елементів: змісту домінантної та альтернативної ідеологій, правового середовища (чинного законодавства та законодавчих ініціатив), а також характеру щоденної управлінської діяльності. Особливістю цього визначення є також наголос на суб'єктно-об'єктній природі освітньої політики, суб'єктами визнаються як індивіди, так і організовані соціальні спільноти – нація, професійні групи, еліти, політичні рухи, держава тощо, тоді як об'єктом виступає сама освіта – як система, ресурс і суспільне благо [9].

Серед наукових підходів, що деталізують зміст освітньої політики поза межами енциклопедичних дефініцій, варто згадати позицію В.С. Журавського. У його трактуванні освітня політика постає як форма цілеспрямованої державної діяльності, покликаної забезпечити не лише належне функціонування системи освіти, а й її динамічний розвиток відповідно до суспільних потреб. При цьому акцент робиться на ролі освіти як джерела знань, необхідних для поступу та відтворення потенціалу суспільства [10].

Натомість Є. Красняков пропонує більш прикладне та інституційно зорієнтоване розуміння освітньої політики. У його трактуванні вона постає як діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування, спрямована на нормативне, фінансове й організаційне забезпечення функціонування й розвитку освітньої сфери. Якщо в позиції В.С. Журавського основна увага приділяється функціональному призначенню освітньої політики як чинника соціального розвитку, то у підході Є. Краснякова в центрі перебуває управлінський інструментарій і механізми реалізації державної політики в освіті, що дозволяє конкретизувати суб'єктів, форми й засоби впливу держави на освітню систему [11].

Дещо схожу інтерпретацію дає Л. Прокопенко, котрий визначає державну освітню політику як елемент загальнодержавної політики, що відображає сформовані в межах політичної системи цілі та завдання у сфері освіти, які реалізуються державою відповідно до її соціального призначення через належні інструменти впливу [12].

У свою чергу, Ю. Терещенко підкреслює, що освітня політика повинна розглядатися насамперед як інструмент реалізації громадянського права на освіту. У цьому контексті вона трактується як цілеспрямована діяльність держави, спрямована на створення правових, організаційних і соціальних умов, необхідних для практичного забезпечення гарантованого доступу до якісної освіти для кожного члена суспільства [13].

Дещо інакше інтерпретує державну освітню політику А.О. Осмоловська, надаючи їй значно ширшого стратегічного та цивілізаційного значення. В її розумінні освітня політика є не просто інструментом внутрішнього розвитку, а складовою частиною загальнонаціональної стратегії, що визначає не лише пріоритети освітньої сфери, а й відображає світоглядні орієнтири держави. Ба більше, вона розглядається як показник здатності країни поєднувати збереження власної ідентичності з активною участю в міжнародному співробітництві та інтеграційних процесах [14].

Як засвідчує порівняльний аналіз викладених підходів, у науковій літературі не склалося єдиного універсального тлумачення поняття освітньої політики. Термін вживається у різних контекстах, що варіюються від опису нормативно-правового регулювання до стратегічного бачення суспільного розвитку. При цьому важливо наголосити на термінологічній різниці між поняттями «освітня політика» та «державна освітня політика», які хоча й взаємопов'язані, мають відмінне смислове навантаження.

Поняття освітньої політики загалом охоплює ширше коло суб'єктів – як державних, так і недержавних (громадських, міжнародних, корпоративних), а також включає не лише офіційні документи та управлінські рішення, а й ідеології, інтереси, ініціативи та практики, що впливають на освітню сферу. Державна освітня політика, у свою чергу, є дещо вужчою категорією, що відображає системну діяльність органів публічної влади щодо формування та реалізації національних освітніх пріоритетів.

В той же час, конституційно-правовий характер освітньої політики вбачаємо у її нормативному зв'язку з реалізацією права на освіту як основоположного права людини, закріпленого у статті 53 Кон-

ституції України. Це право не лише гарантується на рівні Основного Закону, але й отримує нормативне наповнення через систему принципів, інституцій і механізмів, що визначають сутність і зміст освітньої політики держави [15]. Зокрема, стаття 5 Закону України «Про освіту» встановлює, що освіта визнається державним пріоритетом, а її фінансування – інвестицією в людський потенціал, соціально-економічний і культурний розвиток суспільства та держави. У свою чергу, стаття 6 Закону фіксує основоположні засади державної політики в галузі освіти, серед яких: людиноцентризм, верховенство права, забезпечення рівного доступу до освіти без дискримінації, прозорість і публічність управлінських рішень, підзвітність органів управління освітою перед суспільством, державно-громадське управління та партнерство, формування поваги до прав і свобод людини, формування усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, академічна свобода та доброчесність, доступність усіх форм і типів освітніх послуг для кожного громадянина та інші [16].

Важливо додати, що конституційно-правовий механізм реалізації права на освіту варто розглядати як цілісну систему правових норм, інституцій та процедур, за допомогою яких забезпечується практичне втілення цього права. У межах цієї системи освітня політика займає ключове місце, виступаючи своєрідною з'єднувальною ланкою між конституційними приписами та їх фактичним здійсненням. З позицій теорії конституціоналізму, механізми реалізації прав людини охоплюють способи організації та функціонування публічної влади, які спрямовані на втілення основоположних цінностей, зокрема права на освіту як одного з фундаментальних прав особи [17]. Відтак, конституційно-правовий механізм охоплює декілька взаємопов'язаних складових: нормативну (правові норми й стандарти, закріплені у Конституції та законах), інституційну (органи публічної влади та освітні установи, що реалізують відповідну політику), а також гарантійну (інструменти контролю, відповідальності та захисту прав).

Нормативна складова конституційно-правового механізму реалізації права на освіту формується через ієрархічно впорядковану систему джерел права, які визначають зміст, межі й напрями освітньої політики. Її фундамент закладено в Конституції України, яка у статті 53 закріплює право кожного на освіту, обов'язковість повної загальної середньої освіти, безоплатність здобуття освіти в державних і комунальних закладах, а також гарантії для представників національних меншин щодо мови навчання. Саме з конституційних приписів виводиться принциповий імператив для держави щодо формування й реалізації освітньої політики як цілеспрямованої діяльності у сфері гарантування прав і свобод [15]. На розвиток конституційних норм ухвалюються закони, які деталізують зміст освітнього права і визначають базові параметри політики у відповідній сфері. Так, закон України «Про освіту» виступає системоутворюючим актом, який не лише конкретизує конституційні гарантії, а й визначає принципи, інститути, напрями та механізми реалізації державної освітньої політики [16]. У свою чергу, спеціальні закони, що регулюють дошкільну, загальну середню, професійну (професійно-технічну), фахову передвищу та вищу освіту, формують розгалужене законодавче поле, яке забезпечує реалізацію права на освіту на всіх рівнях. Тобто, у нормативному вимірі освітня політика виступає як змістова проєкція конституційного права на освіту, що розгортається через систему законодавчих актів і нормативних приписів. Конституція задає загальні рамки, ціннісні орієнтири й імперативи, тоді як галузеве законодавство виконує функцію деталізації, інституціоналізації та програмно-цільового оформлення державної політики у сфері освіти.

Інституційна складова механізму реалізації права на освіту охоплює сукупність органів державної влади, місцевого самоврядування та громадянського суспільства, залучених до формування та реалізації освітньої політики. У конституційно-правовому контексті особливого значення набуває розмежування компетенцій між гілками влади. Верховна Рада України, як вищий представницький орган, визначає основи державної політики в галузі освіти шляхом прийняття законів і затвердження загальнодержавних програм. Реалізацію політики забезпечує виконавча влада, передусім Кабінет Міністрів України та Міністерство освіти і науки України, яке розробляє стандарти, здійснює ліцензування, контроль якості та координує діяльність у сфері освіти на національному рівні. Освітні повноваження також мають інші центральні органи виконавчої влади (Міністерства культури, охорони здоров'я тощо). Важливу роль відіграють органи місцевого самоврядування, яким делеговано управління комунальними закладами освіти, планування освітньої мережі та розподіл бюджетних ресурсів. Участь у виробленні рішень та громадському нагляді здійснюють також інститути громадянського суспільства, що підкреслює демократичний характер освітньої політики [18]. У цьому контексті, інституційна структура механізму є багаторівневою, поєднуючи, відтак централізоване державне керівництво з елементами децентралізації та суспільного контролю, що відповідає принципам публічного управління у сфері реалізації конституційного права на освіту.

Контрольно-гарантійна складова механізму реалізації права на освіту містить у собі правові інструменти, що забезпечують захист, поновлення та дотримання освітніх прав у разі їх порушення. У межах конституційно-правового підходу особливого значення набувають механізми судового контролю, що гарантують відповідність освітньої політики основоположним нормам Конституції України. Провідну роль у цій площині відіграє Конституційний Суд України, який забезпечує верховенство Конституції шляхом розгляду справ щодо конституційності нормативно-правових актів у сфері освіти. Через механізм конституційної скарги громадяни та Уповноважений Верховної Ради з прав людини можуть ініціювати перевірку законів чи рішень, що порушують гарантоване право на освіту [17]. Конституційний Суд неодноразово втручався у регулювання освітніх питань, зокрема щодо доступності й безоплатності освіти, мовної політики тощо, відіграючи активну роль у нормативному коригуванні державної освітньої політики відповідно до конституційних засад. Крім того, захист освітніх прав забезпечується в судовому порядку, щодо розгляду спорів, які стосуються доступу до освіти, дій органів управління, порушень трудових прав педагогів тощо. Участь судової влади у контролі за реалізацією освітньої політики слугує гарантією її відповідності принципам верховенства права, правової визначеності та справедливості, що є ключовими елементами правової держави [19].

Висновки. У результаті проведеного аналізу встановлено, що освітня політика у сучасному конституційному дискурсі набуває ознак самостійної конституційно-правової категорії, яка забезпечує реалізацію фундаментального права на освіту. Її зміст розкривається крізь систему взаємопов'язаних складових: нормативної, інституційної та контрольно-гарантійної, які в сукупності формують механізм практичного втілення положень статті 53 Конституції України.

У національному правовому полі освітня політика постає не лише як форма галузевого управління, а як інструмент реалізації ключових засад конституціоналізму — верховенства права, правової визначеності, людиноцентризму та рівного доступу до освіти. В такому контексті, освітню політику доцільно розуміти як стратегічно орієнтовану, нормативно та інституційно оформлену діяльність держави та громадянського суспільства, спрямовану на формування, реалізацію та захист цілісної системи цінностей, цілей, принципів і механізмів у сфері освіти, з метою забезпечення гарантованого права кожної особи на якісну, доступну й соціально орієнтовану освіту відповідно до засад конституціоналізму, демократизму та міжнародних освітніх стандартів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Federal Education Policy Over the Years. URL: https://www.act.org/content/act/en/products-and-services/the-act-educator/states-and-districts/federal-education-policy-history.html.
2. Bergen B.H. Review: Primary Education in Third Republic France: Recent French Works. *History of Education Quarterly.* 1986. Vol. 26 (2). P. 271–285.
3. Ball S.J. Education reform: a critical and post-structural approach. Buckingham [England]; Philadelphia: Open University Press. 1994. URL: https://archive.org/details/educationreformc0000ball/mode/2up.
4. Crosier D., Parveva T. The Bologna process: Its impact in Europe and beyond. *Fundamentals of Educational Planning.* 2013. № 97. UNESCO: International Institute for Educational Planning. 91 p.
5. Дзвінчук Д. Державне управління освітою в Україні: тенденції і законодавство. К.: ЗАТ «Нічлава». 2003. 239 с.
6. Березняк Є.С. Вибрані педагогічні праці: У 3-х т. Т. 1 / [за ред. М.Д. Ярмаченка]. 2-ге вид., доповн. Київ: [НПУ], 2008. 344 с.
7. Енциклопедія освіти / [гол. ред. В.Г. Кремень. К.: Юрінком Інтер. 2008. 1040 с.
8. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін.К.: НАДУ, 2011. Т. 4: Галузеве управління / наук.-ред. колегія: М.М. Іжа, В.Г. Бодров та ін. 2011. 648 с.
9. Термінологічний словник з основ підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів післядипломної педагогічної освіти / авт. кол.: Є.Р. Чернишова, Н.В. Гузій, В.П. Ляхоцький [та ін.]; за наук. ред. Є.Р. Чернишової; Держ. вищ. навч. заклад «Ун-т менедж. освіти». К.: ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», 2014. 230 с.
10. Журавський В.С. Державна освітня політика: поняття, системність, політичні аспекти. *Правова держава.* 2003. Вип. 14. С. 20–30.
11. Красняков Є. Державна освітня політика: сутність поняття, системність, історико-політичні аспекти. *Віче*. 2011. № 20. С. 21–24.
12. Прокопенко Л. Державна освітня політика: поняття та сутність. *Аспекти публічного управління.* 2023. Т. 11 (2). С. 64–71.
13. Терещенко Ю. Філософія освіти та пошуки морально-етичного виховання. *Шлях освіти.* 2002. № 4. С. 11–15.

14. Осмоловська А.О. Сучасні тенденції та виклики щодо формування освітньої політики України. *Політичне життя*. 2017. № 3. С. 70–74.
15. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
16. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 року. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017 р. № 38-39. Ст. 380.
17. Конституційні механізми розвитку освіти в Україні: монографія / В.І. Кафарський, Б.Г. Чижевський, І.Б. Жиляєв; під ред. канд. філософ. наук, док. юрид. наук, професора Кафарського В.І.; Інститут педагогіки АПНУ, Національний університет водного господарства та природокористування, Навчально-науковий інститут права; Івано-Франківськ: Супрун В.П., 2023. 266 с.
18. Державна освітня політика: сутність поняття, системність, історико-політичні аспекти. URL: https://kno.rada.gov.ua/print/73364.html.
19. Право на освіту. URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/4412-pravo-na-osvitu.
20. Бєлов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правові засади статусу особи: окремі аспекти. *Аналітично-порівняльне право*. № 1. 2021. С. 21–26.

РОЗДІЛ III. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 341.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.24

РЕАЛІЗАЦІЯ КОМПЕТЕНТНИМИ ОРГАНАМИ УКРАЇНИ ОКРЕМИХ ПОЛОЖЕНЬ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЮРИСДИКЦІЮ, ПРАВО, ЩО ЗАСТОСОВУЄТЬСЯ, ВИЗНАННЯ, ВИКОНАННЯ ТА СПІВРОБІТНИЦТВО ЩОДО БАТЬКІВСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ЗАХОДІВ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ

Андріїв Д.М.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри права,
Львівський національний університет
ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Ґжицького
ORCID: 0009-0006-4622-9697

Андріїв Д.М. Реалізація компетентними органами України окремих положень Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей.

Стаття присвячена дослідженню механізмів та практики реалізації Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей (далі – Конвенція 1996 року) компетентними органами України. Здійснено аналіз міжнародного та національного законодавства України, яке регулює питання міжнародного співробітництва з питань реалізації заходів захисту дітей. Особливу увагу зосереджено на питанні юрисдикції компетентних органів України щодо вжиття заходів захисту дітей, правових підставах її виникнення, зміни, збереження. Актуальність окреслених питань в умовах війни зумовлена значною кількістю випадків, що стосуються українських дітей, які вимушено тимчасово перемістилися (евакуювалися) за межі України внаслідок війни та потребують захисту. Проведено порівняльний аналіз правового статусу біженця та механізму тимчасового захисту, з'ясовано їх спільні та відмінні риси. За результатами проведеного аналізу відповідного законодавства та практики його застосування зроблено висновок про те, що ст. 6 Конвенції 1996 року за загальним правилом не застосовується до згаданих дітей. Натомість застосуванню підлягають ст.ст. 5, 7–14 Конвенції 1996 року. Зазначена правова позиція потребує щонайширшого представлення та відстоювання перед державами-учасницями Конвенції 1996 року. Також обґрунтовано пропозиції щодо доцільності внесення змін до законодавства України в частині надання дозволу на пряму комунікацію компетентних органів України та відповідних держав за наявності необхідних передумов для цього. Вказане дозволить істотно оптимізувати взаємодію між Україною та іншими державами-учасницями Конвенції 1996 року. Додатково здійснено аналіз зміни повноважень органів влади, відповідальних за захист прав та інтересів дітей, у зв'язку з утворенням Державної служби України у справах дітей, та обґрунтовано необхідність зміни центрального органу України відповідно до Конвенції 1996 року з метою запобігання конфлікту інтересів та належного забезпечення державного контролю за дотриманням прав дітей.

Ключові слова: юрисдикція, звичайне місце проживання дитини, суспільні негаразди, центральний орган України.

Andriyiv D.M. Implementation of specific aspects of the Convention on jurisdiction, applicable law, recognition, enforcement and co-operation in respect of parental responsibility and measures for the protection of children by the competent authorities of Ukraine.

The article focuses on the mechanisms and practice of implementation of the Convention on Jurisdiction, Applicable Law, Recognition, Enforcement and Co-operation in respect of Parental Responsibility and Measures of Protection of Children (hereinafter – the 1996 Convention) by the competent authorities of Ukraine. The study analyzes the international and national legislation

of Ukraine regulating international cooperation in the field of child protection measures. Particular attention is paid to the issue of jurisdiction of the competent authorities of Ukraine to take child protection measures, the legal basis for its formation, change and maintaining. The urgency of these issues in war conditions is due to a significant number of cases involving Ukrainian children who were forced to temporarily move (evacuate) outside Ukraine as a result of the war and need protection. The paper makes a comparative analysis of the legal status of a refugee and the mechanism of temporary protection, and identifies their common and distinctive features. Based on the results of the analysis of the relevant legislation and its enforcement practice, the conclusion is made that Article 6 of the 1996 Convention does not generally apply to these children. Instead, Articles 5, 7–14 of the 1996 Convention are applicable. This legal position requires the widest possible presentation and defense before the States Parties to the 1996 Convention. The article also substantiates the proposals regarding the expediency of amending Ukrainian legislation in terms of authorizing direct communication between the competent authorities of Ukraine and the relevant States, provided that the necessary conditions for this exist. This will substantially optimize the cooperation between Ukraine and other States Parties to the 1996 Convention. In addition, the analysis of changes in the powers of the authorities responsible for protecting the rights and interests of children in connection with the establishment of the State Service of Ukraine for Children is carried out, and the need to change the central authority of Ukraine in accordance with the 1996 Convention is substantiated in order to prevent conflicts of interest and ensure proper state supervision over the respect for children's rights.

Key words: jurisdiction, habitual residence of the child, social disturbances, central authority of Ukraine.

Постановка проблеми. Міжнародна співпраця України з іншими державами у сфері захисту прав та інтересів дітей базується на міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Її активізація останнім часом на жаль обумовлена передусім повномасштабною агресією Російської Федерації (далі – РФ) проти України, внаслідок чого чимало українських дітей змушені покинути свої домівки та переміститися за межі України з надією на майбутнє повернення додому. Перебування дітей за межами території України так чи інакше зумовлює необхідність вирішення різноманітних питань задля забезпечення їх найкращих інтересів. Враховуючи географію переміщення (евакуацію) значної кількості українських дітей, на новий рівень виходять перспективи співпраці відповідно до Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей 1996 року (далі – Конвенція 1996 року), яка набула чинності для України 01 лютого 2008 року [1]. Положення Конвенції 1996 року деталізують механізми співпраці між компетентними органами держав-учасниць з урахуванням відмінностей у національному законодавстві. Тим не менше, обставини повномасштабної війни породили низку викликів перед Україною та іншими державами-учасницями, які потребують нових підходів та спільних зусиль усіх зацікавлених сторін.

Метою статті є аналіз окремих положень Конвенції 1996 року в частині реалізації компетентними органами України своїх повноважень з метою захисту прав та інтересів дітей, зокрема тих, які вимушено тимчасово перемістилися (евакуювалися) за межі території України внаслідок агресії РФ, формування висновків та рекомендацій щодо їх системного та послідовного застосування уповноваженими органами держав-учасниць.

Стан опрацювання проблеми. Питанням правового регулювання захисту прав та інтересів дітей, зокрема міжнародної співпраці у цій сфері присвячені дослідження О.С. Бурлаки, Г.М. Грабовської, К.В. Ігнатенко, Л.Ф. Кривачук, О.В. Легкої, Н.В. Лесько, В.С. Тарасенко, Т.О. Чепульченко, О.С. Шевченко-Бітенської та ін. Водночас, питання застосування Конвенції 1996 року у випадках, які стосуються українських дітей, враховуючи ситуацію, в якій опинилася Україна, зокрема переміщення (евакуацію) значної кількості дітей за межі її території внаслідок агресії РФ, потребують подальших наукових досліджень. Зокрема, вкрай важливим є формування єдиних підходів до реалізації механізмів, передбачених Конвенцією 1996 року, усіма державами-учасницями з урахуванням національних особливостей правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Предметом правового регулювання Конвенції 1996 року є широкий комплекс питань, зокрема застосування національного законодавства державами-учасницями, визнання та виконання прийнятих рішень та вжитих заходів, співробітництво договірних держав, а також інші аспекти захисту прав та інтересів дітей з урахуванням положень Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права дитини 1989 року [2]. Фундаментальним положенням Конвенції, яке посутньо є основою співпраці компетентних органів держав-учасниць, є юрисдикція.

Питанням юрисдикції присвячено Розділ II Конвенції. За загальним правилом, викладеним у ст. 5 Конвенції 1996 року, юрисдикцію щодо вжиття заходів, спрямованих на захист особи або майна

дитини, мають судові або адміністративні органи договірної держави звичайного місця проживання дитини. Із зазначеного випливає, що саме внаслідок зміни звичайного місця проживання дитини до відповідних органів держави нового звичайного місця проживання переходить юрисдикція щодо її захисту, а також захисту її майна. З огляду на те, що Конвенція 1996 року не містить визначення поняття «звичайне місце проживання дитини», рішення приймаються (юрисдикція реалізуються) індивідуально з урахуванням обставин кожного окремого випадку. Така ситуація природньо призводить до формування певної практики в межах окремих держав або їх територій. Водночас питання єдиного підходу до розуміння згаданого поняття залишається відкритим. Очікування появи загальної практики, спільної для усіх або більшості держав-учасниць в умовах, у яких перебувають українські діти з огляду на війну, є недопустимою розкішшю для України, оскільки діти не можуть чекати, залишаючись без необхідної турботи та підтримки. Для прийняття системних та послідовних рішень доцільно, як видається, брати до уваги обставини, які безперечно або з високим рівнем ймовірності свідчать про фактичну зміну місця звичайного проживання дитини (набуття громадянства, права на постійне місце проживання, набуття майнових прав на нерухоме майно, перереєстрація транспортних засобів, інші істотні, довготривалі рішення).

Статтею 6 Конвенції 1996 року передбачено обставини, з настанням яких юрисдикція переходить до іншої договірної держави. Зокрема, перехід юрисдикції передбачено щодо таких категорій:

- діти-біженці;
- діти, які внаслідок суспільних негараздів в їхній країні переміщені до іншої держави;
- діти, чиє звичайне місце проживання не може бути встановлено.

Системний аналіз обставин, зазначених у ст. 6 Конвенції 1996 року, дозволяє дійти висновку про те, що вони логічно об'єднані спільною причиною – неспроможністю держави звичайного місця проживання захистити дитину, яка цього потребує. Головним мотивом переходу юрисдикції від органів держави звичайного місця проживання дитини до держави, до якої вона перемістилась, передбаченим у ст. 6 Конвенції 1996 року, можна вважати усунення загроз для дитини, які походять саме від держави її звичайного місця проживання, а також власне захист дитини, походження якої встановити неможливо.

Насамперед необхідно зазначити, що українські діти за загальним правилом не є біженцями з наступних міркувань. Імплементаційним рішенням Ради Європейського Союзу від 04.03.2022 № 2022/382, що встановлює наявність масового напливу переміщених осіб з України у розумінні ст. 5 Директиви 2001/55/ЄС, та запроваджує тимчасовий захист, введено в дію механізм тимчасового захисту для громадян України, які проживають в Україні та були переміщені, починаючи з 24 лютого 2022 року, в результаті військового вторгнення російських збройних сил, яке розпочалось в цей день [3]. Директива Ради Європейського Союзу від 20.07.2001 № 2001/55/ЄС про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та відповідальності за наслідки такого прийому дає чітке розмежування понять «тимчасовий захист», «переміщені особи» та відповідно «біженці», які не є тотожними [4]. Поняття «біженці» застосовується в розумінні ст. 1А Женевської Конвенції про статус біженців 1951 року (далі – Конвенція 1951 року) [5] зі змінами, внесеними Нью-Йоркським Протоколом 1967 року [6].

Застосування ст. 6 Конвенції 1996 року до українських дітей можливе у випадках отримання ними статусу біженця, або переміщення з території України з інших причин, не пов'язаних з агресією РФ, які, власне, підпадають під визначення «суспільні негаразди», передбачене ст. 6 Конвенції. Окрім цього, згідно з підпунктом 2 пункту В Конвенції 1951 року, будь-яка Договірна Держава, яка прийняла альтернативне значення «a», може будь-коли розширити свої зобов'язання, прийнявши альтернативне значення «b» шляхом повідомлення на адресу Генерального Секретаря Організації Об'єднаних Націй. Враховуючи зазначене, статус біженця визначається згідно з національними законодавством держави, до якої дитину переміщено, урахуванням положень Конвенції 1951 року. З іншого боку, набуття статусу тимчасового захисту дає підстави вважати що, наміри змінити звичайне місце проживання дитини відсутні. Опосередковано на це можуть також вказувати й інші обставини (залишення в Україні інших родичів, майна дитини, її зв'язки з іншими дітьми, які перебувають в Україні, бажання дитини повернутися додому тощо).

Конвенція 1996 року не містить роз'яснення та відповідно вичерпного переліку обставин, які охоплюються словосполученням «суспільні негаразди» з огляду на їх різноманітність та динаміку розвитку суспільних відносин, які вона регулює. Водночас, розміщення цих положень в межах однієї статті Конвенції 1996 року дає можливість стверджувати про їх спільну правову природу, зокрема тотожні наслідки для дітей як «суспільних негараздів», так і обставин, які зумовлюють необхідність набуття статусу біженця, які породжені загрозами для дітей з боку держави їх звичайного місця проживання. Безсумнівно українські діти тимчасово вимушено покинули та здебільшого

продовжують покидати Україну через загрозу для свого життя, здоров'я, джерелом якої є агресія РФ. Відповідно, Україна не є джерелом загрози для них. Додатковим аргументом на користь позиції щодо збереження юрисдикції України є її спроможність забезпечити захист прав та інтересів дітей на територіях, які знаходяться на значній відстані від місць ведення активних бойових дій та, відповідно, є безпечними згідно з критеріями, встановленими чинним законодавством України. Очевидно, що саме з метою врегулювання правового статусу дітей, а також інших осіб, які вимушено тимчасово перемістилися (евакуювалися) з території України, було застосовано механізм тимчасового захисту. Відповідно, ст. 6 Конвенції 1996 року за загальним правилом не може бути застосована до дітей, які вимушено тимчасово перемістилися (евакуювалися) з території України внаслідок агресії РФ. Виняток можуть становити діти, зміна звичайного місця проживання яких співпала за часом з трагічними подіями в Україні та не є їх прямим наслідком. З огляду на це, для визначення юрисдикції застосуванню підлягають ст.ст. 5, 7–14 Конвенції 1996 року.

Важливість та необхідність збереження юрисдикції України відповідно до Конвенції 1996 року обумовлена передусім найкращими інтересами дітей, зокрема необхідністю їх зростання та розвитку в межах українського культурного простору, прищеплення їм українських національних цінностей, традицій, звичаїв, збереження національної ідентичності. З іншого боку, втрата юрисдикції відповідно до Конвенції 1996 року за відсутності інших міжнародно-правових механізмів може мати наслідком розрив існуючих зв'язків дітей з Україною, їх інтеграцію в середовище держав їх тимчасового перебування, яке у найближчій перспективі може перейти у звичайне. Формування правової позиції України та її доведення до усіх держав-учасниць Конвенції 1996 року повинно відбуватися через усі можливі механізми міжнародної співпраці, зокрема за посередництва Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй ЮНІСЕФ, Гаазької конференції з міжнародного приватного права, інших міжнародних організацій. Додатковим шляхом вирішення питань юрисдикції може бути укладення двосторонніх угод з метою покращення співробітництва між державами згідно з ст. 39 Конвенції 1996 року, а також деталізації окремих положень з метою їх однакового розуміння та застосування відповідно до ст. 52 Конвенції 1996 року.

У контексті реалізації положень Конвенції 1996 року, враховуючи зміст та обсяг проблемних питань, які виникли у зв'язку з агресією РФ проти України, потребують перегляду окремі положення Закону України «Про приєднання до Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей» (далі – Закон) [7], зокрема застереження до ст.ст. 34, 44 Конвенції 1996 року, згідно з якими запити компетентних органів держав-учасниць відповідно до ст.ст. 8, 9, 33, а також ч. 2 ст. 34 Конвенції 1996 року повинні надсилатись до центрального органу України. У випадках, коли компетентному органу держави тимчасового перебування дитини відоме її походження (місце постійного проживання в Україні до переміщення) з метою економії часу та оперативного вирішення питань захисту дитини або її майна, доцільно передбачити можливість направлення запитів безпосередньо до компетентних органів України за місцем її походження або інших уповноважених органів, які володіють запитуваною інформацією або повноважні вчинити дії, яких стосуються запити. Направлення ж запитів до центрального органу України повинно мати місце виняткова у разі відсутності інформації про походження дитини, неможливості безпосередньої співпраці з компетентним органом України або за інших особливих обставин.

У межах розгляду питань щодо реалізації положень Конвенції 1996 року окремої уваги заслуговує реформування системи органів влади, відповідальних за захист прав та інтересів дітей, одним із наслідків якого стало утворення Державної служби України у справах дітей (далі – Держдіти). Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 09.08.2024 № 898 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України у зв'язку з утворенням Державної служби у справах дітей» [8] значна частина повноважень від Національної соціальної сервісної служби України (далі – Нацсоцслужба) перейшли до Держдіти. Послідовність внесених змін до законодавства України у зазначеній сфері дозволяє припустити, що за Нацсоцслужбою планується залишити функцію державного контролю за дотриманням прав дітей. Водночас, Нацсоцслужба продовжує здійснювати окремі повноваження у сфері захисту прав та інтересів дітей, які, як видається, повинні підлягати державному контролю. Зокрема, Нацсоцслужба продовжує виконувати обов'язки центрального органу України щодо реалізації положень Конвенції 1996 року відповідно до Закону. Враховуючи те, що зазначена функція, як і діяльність інших уповноважених суб'єктів щодо реалізації прав та інтересів дітей, потребує державного контролю, з метою уникнення конфлікту інтересів необхідним є її перерозподіл на користь Держдіти, що забезпечить ефективний державний контроль з боку Нацсоцслужби за дотриманням прав дітей.

Висновки. Беручи до уваги окреслені питання, можна виокремити пріоритетні завдання, які в умовах повномасштабної війни потребують невідкладного вирішення:

1. Формування та доведення до держав-учасниць Конвенції 1996 року правової позиції України стосовно юрисдикції, згідно з якою ст. 6 Конвенції 1996 року за загальним правилом не застосовується до дітей, які вимушено тимчасово покинули територію України у зв'язку з агресією РФ.
2. Оптимізація взаємодії компетентних органів України та держав-учасниць Конвенції 1996 року шляхом надання дозволу на пряму комунікацію за наявності необхідних передумов для цього.
3. Передача функції центрального органу України відповідно до Конвенції 1996 року від Нацсоцслужби до Держдіти з метою запобігання конфлікту інтересів та належного забезпечення державного контролю за дотриманням прав дітей.

Реалізація згаданих завдань відкриває широкі перспективи для врегулювання більшості проблемних ситуацій, у яких перебувають українські діти в умовах війни, а також закладає фундамент для подальшої тісної співпраці щодо реалізації положень Конвенції 1996 року у найкращих інтересах дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text.
2. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
3. Імплементаційне рішення Ради Європейського Союзу від 04.03.2022 № 2022/382, що встановлює наявність масового напливу переміщених осіб з України у розумінні ст. 5 Директиви 2001/55/ЄС, та запроваджує тимчасовий захист. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU22006?an=2.
4. Директива Ради Європейського Союзу від 20.07.2001 № 2001/55/ЄС про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та відповідальності за наслідки такого прийому. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/mu01293?an=2&ed=2001_07_20.
5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про статус біженців від 28.07.1951. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text.
6. Протокол Організації Об'єднаних Націй щодо статусу біженців від 31.01.1967. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_363#Text.
7. Про приєднання до Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей. Закон України від 14.09.2006 № 136-V (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/136-16#Text.
8. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України у зв'язку з утворенням Державної служби у справах дітей. Постанова Кабінету Міністрів України від 09.08.2024 № 898. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2024-%D0%BF#Text.

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.25

ВИКОРИСТАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СИМВОЛІКИ УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА В ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРКАХ: ПРОБЛЕМИ РЕГУЛЮВАННЯ

Андрощук Г.О.,
кандидат економічних наук, доцент,
головний науковий співробітник
НДІ інтелектуальної власності
НАПрН України
ORCID: 0000-0003-0781-9740

Петриченко А.П.,
аспірант НДІ інтелектуальної власності
НАПрН України,
адвокат
ORCID: 0000-0002-6390-2795

Андрощук Г.О., Петриченко А.П. Використання державної символіки України та Республіки Польща в торговельних марках: проблеми регулювання.

Досліджено міжнародну та національну нормативно-правову базу щодо охорони державної символіки України та Республіки Польща (РП), зокрема у складі торговельної марки. Міжнародне право та національний законодавець встановили захисні норми, які передбачають порядок використання та відповідальність за неправомірне використання державних символів. В статті наводиться порівняння українського та польського законодавства щодо використання державних символів в торговельних марках. Окрім того, була надана критична оцінка застосованого українським законодавцем підходу щодо включення до торговельних марок зображення, що імітує малий Державний герб України, оскільки це суперечить нормам ст. 6 ter Паризької конвенції з охорони промислової власності (Паризької конвенції) як абсолютної підстави для відмови, що зобов'язує визнавати недійсною реєстрацію таких товарних знаків без відповідного дозволу компетентних органів. Проаналізовано стан правового регулювання та використання державної символіки в торговельних марках в РП, генезис правозастосування виняткових умов щодо надання правової охорони позначенням, які містять державні символи РП та їх співвідношення із ст. 6 ter Паризької конвенції щодо загальної заборони на таке використання. Стаття опирається на відповідну релевантну судову практику РП, де зокрема звертається увага на правову невизначеність в частині регулювання правовідносин: відсутність компетентного органу з надання дозволу на використання в торговельній марці державних символів, відсутність у базі даних BOIB реєстрації державного гербу та інших символів РП. Окрім того, враховуючи особливості розгляду ex officio щодо торговельних марок ЄС надано відповідні рекомендації щодо внесення повного переліку офіційних символів РП до відповідної бази даних BOIB, оскільки неправомірне використання державної символіки та позначень, що мають офіційний характер, у торговельних марках є проявом недобросовісної конкуренції.

Статтю підготовлено в межах виконання теми НДР «Захист від недобросовісної конкуренції в системі права інтелектуальної власності в умовах євроінтеграції», яку виконує НДІ інтелектуальної власності НАПрН України.

Ключові слова: торговельна марка, недобросовісна конкуренція, державна символіка, правова охорона.

Androshchuk G.O., Petrychenko A.P. Utilisation of state symbols of Ukraine and the Republic of Poland in trademarks: regulatory issues.

The international and national regulatory framework for the protection of state symbols of Ukraine and the Republic of Poland (RP), in particular as part of trademarks, has been examined. International law and national legislation have established protective norms that provide for the procedure for using state symbols and liability for their unlawful use. The article compares Ukrainian and Polish legislation on the usage of state symbols in trademarks. In addition, a critical assessment was provided of the approach taken by Ukrainian lawmakers to include images imitating the small State Emblem of Ukraine in trademarks, as this contradicts the provisions of Article 6 ter of the Paris Convention for the Protection of Industrial Property (Paris Convention) as an absolute ground for refusal, which obliges to recognise the registration of such trademarks as invalid without the appropriate permission of the competent

authorities. The article analyses the state of legal regulation and use of state symbols in trademarks in the Republic of Poland, the genesis of the application of exceptional conditions for granting legal protection to signs containing state symbols of the Republic of Poland and their relationship with Article 6 ter of the Paris Convention regarding the general prohibition of such use. The article is based on relevant case law of the Republic of Poland, which draws attention to legal uncertainty in the regulation of legal relations: the absence of a competent authority to grant permission to use state symbols in trademarks, and the absence of the state coat of arms and other symbols of the Republic of Poland in the WIPO database. In addition, given the specific nature of ex officio proceedings concerning EU trademarks, relevant recommendations are made to include a complete list of official symbols of the Republic of Poland in the relevant WIPO database, as the unlawful use of state symbols and official designations in trademarks constitutes unfair competition.

This article was prepared as part of the research project 'Protection against unfair competition in the intellectual property law system in the context of European integration', carried out by the Research Institute of Intellectual Property of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine.

Key words: trademark, unfair competition, state symbols, legal protection.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 20 Конституції України Державними символами України є: Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України [1].

Наявність державної символіки це невід'ємний зовнішній атрибут держави. Не існує держав в Світі, які б не використовували державні символи, і ці символи є відмінними від державних символів інших держав. Державні символи несуть в першу чергу розрізняльну функцію відокремлюючи одні держави від інших в свідомості громадян. Державна символіка України, особливо в контексті героїчного спротиву України російській збройній агресії, набуває все більшої популярності як серед громадян України так і громадян інших країн Європи та Світу. Не останню роль в цьому відіграє наш малий державний герб, що має тисячолітню історію та є графічно досконалим для повторення, легко запам'ятовується та закарбовується в пам'яті. Звісно, для громадян України, а також української діаспори державні символи України природньо виконують об'єднуючу роль та викликають глибокі патріотичні почуття. Цілком природньо, що для громадян Республіки Польща (далі – РП) «Білий орел» є таким самим об'єднуючим фактором, роль якого поширюється далеко за межі РП та є символічним осердям так званої Полонії, як узагальнено називають польську діаспору в Світі. Державні символи та торговельні марки відносяться до різних інститутів права, однак те що їх об'єднує це розрізняльна функція, що одночасно в міру розвитку комерційних засобів індивідуалізації формує поживний ґрунт для недобросовісних заявників.

В даному контексті Україна має спільну проблему з країнами членами ЄС, зокрема з Республікою Польща. Використання державної символіки чи назви держави, чи країни, імітація державних символів як з геральдичної точки зору так і використання їх звичайної (не точної) імітації з метою формування чіткої асоціації в пересічного споживача потенційно буде мати певний спекулятивний інтерес для бізнесу так як використання вже існуючого гудвілу держави, певного регіону, організації тощо збільшує доходи правовласника. Тобто, неправомірне використання державної символіки у торговельних марках є проявом недобросовісної конкуренції.

Мета дослідження: проаналізувати міжнародну та національну правову базу в Україні та Республіці Польща щодо охорони державної символіки у складі торговельної марки, дослідити існуючу практику регулювання та розгляду спорів, виробити пропозиції щодо припинення неправомірного використання державної символіки.

Стан опрацювання проблематики. Серед вагомих наукових праць останніх років варто назвати монографію В.В. Карпова «Становлення та розвиток військової символіки України. 1991–2012 рр.» (2014 р.), дисертаційне дослідження Л.М. Какауліної «Конституційно-правове забезпечення порядку використання та захисту державних символів України», здійснене у 2021 р. в Інституті законодавства Верховної Ради України. Міждисциплінарну проблематику регулювання відносин щодо створення, застосування та припинення неправомірного використання державної символіки досліджували М. Андрусяк, О. Безух, Г. Боденгаузен, О. Бєлов, М. Галянтич, П. Гай-Нижник, А. Гречило, О. Дорошенко, Б. Завітій, В. Карпов, Л. Какауліна, О. Копиленко, М. Крук, М. Мишев, О. Пастернак, С. Плохій, В. Сергійчук, В. Федоренко, О. Фоя, Т. Чабанець, Г. Шаповалов та ін. Проблеми правової охорони торговельних марок в Республіці Польща (РП) досліджували польські науковці та практики А. Адамчак, Е. Дембі-Сівек, А. Здроєвська, Л. Желеховський, М. Кондрат, М. Крук, М. Лех, Л. Марціноска, Е. Новінська, Ю. Ожигальська-Трибальська, У. Промінська, Р. Скубіш, А. Тішнер, К. Щепановська-Козловська, В. Шошук, та українські вчені Г. Андрощук, Т. Демченко, О. Дорошенко, Я. Іолкін, Л. Комзюк, П. Немеш, С. Савич, В. Федоренко та ін. Однак питання використання державної символіки України та Республіки Польща в торговельних мар-

ках, їх співвідношення з міжнародними нормами права, правозастосування, судова практика та проблеми у цій сфері, зокрема, стосовно недобросовісного використання, досліджені недостатньо. Попри наявність окремих праць, тема державної символіки потребує подальшого дослідження з урахуванням новітніх матеріалів.

Виклад основного матеріалу. Як відзначає польська дослідниця А.М. Гернацька-Яніковська «Національні символи відіграють надзвичайно важливу роль у соціальному, культурному та політичному житті. Вони помітні в публічному просторі і часто є предметом суспільно-політичного дискурсу. Крім того, вони є базової складовою громадянської освіти…. Роль національних символів полягає у зміцненні патріотичних почуттів та національної приналежності. Державні та національні символи підлягають особливому правовому захисту, оскільки вони не лише ідентифікують державу серед решти світу, а також є патріотичним елементом, що об'єднує громадян у територіальну та культурну спільноту. Вони є важливим аспектом з точки зору почуття ідентичності та територіальної приналежності, елементом якої є спільна державна символіка» [2, с. 55].

Так, на усіх нагородах і нагрудних знаках Української Народної Республіки (УНР) було присутнє зображення Державного герба УНР – Тризуба [3, с. 71].

27 (14) січня 1918 р. Мала Рада (див. Комітет Української Центральної Ради) затвердила Тимчасовий закон про флот УНР, який передбачав уміщення на військово-морському прапорі «історичного золотого тризуба». Так Тризуб посів місце тимчасової державні відзнаки, що, певне, справило вирішальний вплив на остаточний вибір. 25 (12) лютого 1918 р. на засіданні Малої Ради було затверджено, що «Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської Держави часів Володимира Святого». 22 березня 1918 р. Мала Рада затвердила зображення Великого й Малого Державних Гербів та відповідних печаток, виконані В. Кричевським. Герби являли собою Тризуб, оточений вінком з оливкового листя на знак миролюбної політики [4].

Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р., у ст. 20 проголосила Тризуб головним елементом Великого Державного Герба України. Тризуб визначено як знак княжої держави Володимира Великого і малий Державний Герб України [1]. Згідно з Конституцією великий Державний герб мав встановлюватися в майбутньому, окремим законом з урахуванням малого герба та герба Війська Запорізького. Як слушно зазначає Л. Какауліна "розвиток суспільних відносин у сфері використання Державного Герба України у вигляді Золотого Тризуба формується в надрах українського суспільства, він освячений життям мільйонів героїв сучасних і минулих часів. Золотий Тризуб так глибоко зрісся з менталітетом і душею українського народу, що сьогодні є виразом його ідеалів незалежної держави України" [5, с. 109].

Процес відновлення державної атрибутики та створення символіки органів місцевого самоврядування на основі історичної культурної спадщини в Україні розпочав свій поступ після відновлення незалежності, а в широку розумінні державності. Україна, на відміну від Республіки Польща, була де-факто позбавлена комуністичним режимом не тільки всіх реальних елементів державного суверенітету, але й історичних власних символів держави. Одним з реальних кроків щодо відновлення національної символіки України можна вважати прийняття Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», відповідно до ст. 22 якого територіальні громади сіл, селищ, міст можуть мати власну символіку (герб, прапор тощо), яка відображає їх історичні, культурні, соціально-економічні та інші місцеві особливості і традиції, інші місцеві особливості і традиції [6]. Закон України «Про державні нагороди України» сформував заклав законодавчі підстави для розвитку геральдики в Україні, що природнім чином невід'ємно перетинається з державними символами України як показує сучасна практика створення державних нагород [7].

На відміну від України де систему охорони прав на об'єкти права інтелектуальної власності та зокрема на торговельні марки потрібно було створювати майже з чистого аркушу, така система в РП характеризується сталістю правової традиції ще з 20-х років минулого століття. Одним із перших Декретів Тимчасового голови держави Юзефа Пілсудського був декрет від 28 грудня 1918 р., яким було створено Патентне відомство РП, строк безперервного функціонування якого перейшов столітній рубіж [8]. У Відомостях Патентного відомства традиційно публікується офіційна інформація про надання охоронних документів на патенти, винаходи, корисні моделі та торговельні марки.

Еволюцію законодавства РП щодо торговельних марок доцільно відслідкувати за знаковими змінами, такими як прийняття Закону РП Про торговельні марки від 31 січня 1985 р., та Закону РП Про промислову власність від 30 червня 2000 р. (далі – Закон PWP), який повністю інкорпорував положення про торговельні марки та до якого вносяться відповідні зміни. Останні великі зміни відбулися у 2016 та 2019 роках [9]. Зокрема, 16 березня 2019 р. набув чинності Закон про внесення змін до Закону РП про промислову власність, які стосувались імплементації відповідних положень Директиви Європейського парламенту і Ради (ЄС) 2015/2436 від 16 грудня 2015 року про наближення законодавств держав-членів щодо торговельних марок [10].

Варто відзначити, що польське законодавство щодо охорони прав на торговельні марки весь час свого існування вимагало як належну умову отримання правового захисту відповідного дозволу компетентних органів держави щодо використання в товарних знаках чи як елементів цих знаків гербів, прапорів та інших державних емблем країн Союзу, впроваджених ними офіційних знаків і клейм контролю й гарантії, а також забороняло будь-яке наслідування цьому з точки зору геральдики, що встановлено приписами ст. 6 ter Паризької конвенції з охорони промислової власності від 20 березня 1883 р. (далі Паризька конвенція) [11].

Наразі, ст. 129-1 розділу 1 пункту 9 Закону PWP містить пряму заборону для реєстрації позначення, як торговельної марки, що містить символ Республіки Польща (герб, прапор або гімн), знак збройних сил, воєнізованої організації або сил правопорядку, репродукцію польської медалі, відзнаки або почесного знака, військової нагороди або відзнаки, або будь-якої іншої офіційної або загальновживаної відзнаки та знака, зокрема, уряду або органу місцевого самоврядування або громадської організації, що діє у важливих суспільних інтересах, коли сфера діяльності цієї організації охоплює всю країну або значну її частину, **якщо заявник не продемонструє право, зокрема дозвіл компетентного органу держави або органу місцевого самоврядування, або згоду організації, на використання позначення в торгівлі [9]**.

Як зазначає Уршула Промінська «Заборона на комерційне використання зазначених позначень обґрунтована функціями, які вони виконують. Офіційний, публічний характер цих позначень та функцій, які вони виконують, виключає можливість вважати їх торговельними марками в розумінні ст. 120 Закону PWP [12, с. 411].

Відомі польські дослідниці у сфері інтелектуальної власності, професорки Кристина Щепановська-Козловська та Уршула Промінська виокремлюють групу позначень, які вказані в пункті 9 ст. 129-1 Закону PWP називаючи їх «позначеннями, що мають офіційний характер» [12, с. 411].

Згідно п. 1 ст. 6 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» ***не можуть одержати правову охорону позначення***, ***які зображують або імітують***: ***державні герби*** … *Такі позначення можуть бути включені до знака як елементи*, *що не охороняються*, *якщо на це є згода відповідного компетентного органу* [13]. Аналогічні норми містяться у Правилах складання, подання заявки на торговельну марку, заявки на міжнародну реєстрацію торговельної марки та проведення експертизи заявки на торговельну марку, міжнародної реєстрації торговельної марки з поширенням на Україну [14].

Стаття 7(1)(h) Регламенту (ЄС) 2017/1001 Європейського Парламенту та Ради від 14 червня 2017 року про торговельну марку Європейського Союзу (далі EUTMR) - визначає як **абсолютну підставу для відмови** в реєстрації торговельні марки, які не мають дозволу компетентних органів і в реєстрації яких має бути відмовлено відповідно до ст. 6 ter Паризької конвенції) [15].

Це регулює відповідний пункт 2.2 «Захист відповідних емблем та знаків» Розділу 9 «Торговельні марки, що можуть конфліктувати з прапорами та іншими символами» (стаття 7(1)(h) та (i) EUTMR Керівних принципів щодо торговельних марок частини 4 Абсолютні підстави для відмови Європейського патентного відомства (EUIPO) [16].

Автор коментаря до Паризької конвенції Г. Боденгаузен, коментуючи зміст ст. 6ter, роз'яснює: «зазначена стаття скерована на те, щоб не допустити реєстрацію та використання товарних знаків, дещо подібних до *державних гербів.* Оскільки у статті є слово «інші», вираз «державні емблеми» включає *герби і прапори* даної держави. Зміст цієї статті в тому, що така реєстрація або використання порушує право кожної держави контролювати використання символів її суверенітету і, до того, може ввести в оману споживача щодо питання *походження продукції, що має* такі знаки» [17, с. 112].

Попри відсутність в Україні спеціальних законів про державні символи, окремі положення щодо порядку їх використання та захисту, були закріплені в інших нормативно-правових актах. Так, у п. 2 ч. 1 ст. 434 Цивільного кодексу [18] зазначено, що державні символи України не є об'єктами авторського права. Згідно з абз. 6 ч. 1 ст. 8 Закону «Про рекламу» [19] **забороняється використовувати або імітувати зображення Державного Герба**, Державного Прапора, звучання Державного Гімну, крім випадків, передбачених законами у сфері інтелектуальної власності. Одним з елементів порядку використання державних символів є нова редакція ст. 18 Закону України «Про громадські об'єднання» [20], у частині 2 якої **встановлюються заборони відтворювати державні символи України**, **а також державні герби**, прапори або офіційні назви інших держав в символіці громадського об'єднання. Водночас використання зображення державної символіки, зокрема, малого Державного герба України широко поширено в емблематиці військових формувань та громадських об'єднань, перш за все, козацьких організацій. Його поміщують на транспортних засобах, одязі та аксесуарах (шкарпетках, футболках), харчових, алкогольних продуктах, ювелірних виробах тощо.

Варто звернути увагу на факт розширеного застосування положення ст. 6 ter Паризької конвенції в законодавстві РП. Зокрема, йде мова про те, що польський законодавець не обмежився лише забороною на реєстрацію позначень які містять герби, прапори та інші державні емблеми країн Союзу, а використовує поняття символи Республіки Польща (герб, прапор або гімн). Відповідно поняття символи РП є більш ширшим поняттям відносно герба, прапору та емблеми, не лише тому, що охоплює також використання гімну, але й тому що не обмежується виключно нормативним описом згідно законодавства РП. Зокрема, Вищий адміністративний суд РП в знаковому рішенні № II GSK 555/09 від 21.04.2010 р., переглянувши справу за спором між Патентним відомством РП та Вільної профспілки KRP, відмовило в задоволенні касаційної скарги на рішення щодо відмови в наданні права на охорону словесної та графічної торговельної марки з написом Wolny Związek Zawodowy Kierowców (Вільна профспілка водіїв) призначений для маркування товарів і послуг, що входять до класів: 4, 12, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44 і 45 [21]. Так, на думку Патентного відомства РП, подане заявником позначення містило зображення білого орла, що було негативною умовою для надання права охорони, зазначеного в ст. 131 розділу 2 п. 2 Закону від 30 червня 2000 р. – Закону про промислову власність (Закон PWP в редакції Закону РП Офіційний вісник 2003, № 119, поз. 1117). Переглядаючи цю справу, Вищий адміністративний суд дійшов таких висновків: 1) що Закон про промислову власність не визначає поняття «символи Республіки Польща». Це поняття було визначено у ст. 1 Закону про герб, кольори та гімн. Відповідно до ст. 1 цього Закону білий орел, біло-червоні кольори та «Мазурка Домбровського» є символами Республіки Польща. 2) Для тлумачення ст. 131 розділу 2 п. 2 Закону PWP не може залишитися байдужим той факт, що, запроваджуючи заборону надання прав на охорону знакам, що містять символіку Республіки Польща, законодавець зазначив (у дужках), що ця заборона поширюється на знаки, які містять герб, колір або гімн. 3) Законодавче визначення емблеми міститься в ст. 28 розділу 1 Конституції Республіки Польща, в якій зазначено, що гербом Республіки Польща є зображення білого орла з короною в червоному полі. Відповідно до ст. 28 розділ 4 Основного Закону герб підлягає правовій охороні, а відповідно до розділу 5 цього положення відомості про емблему визначаються Законом про герб, кольори та гімн. Відповідно до ст. 2 розділ 1 цього Закону гербом Республіки Польща є зображення білого орла із золотою короною на голові, повернутого вправо, з розпростертими крилами, із золотим дзьобом і кігтями, розміщене в червоному полі щита. У додатку до цього Закону подано зображення герба, а у ст. 2а Закону законодавець вказав установи та органи, зобов'язані використовувати зображення орла, встановлене як герб. Важливо також те, що в ст. 16 Закону про герб, кольори та гімн у редакції, чинній на день подання заяви, законодавець відмежував поняття герба від зображення орла, встановленого як державний герб... Також, в абзаці 2 цього положення йдеться про розміщення герба (...) або зображення орла, встановленого як державний герб, на предметах, призначених для торгівлі. У чинній правовій ситуації положення ст. 16 розділ 1 Закону про герб, кольори та гімн вводить заборону розміщення символів РП на предметах, призначених для комерційних цілей, а розділом 2 допускається розміщення емблеми чи кольорів РП у стилізованому або художньо обробленому вигляді на предметах, призначених для торгівлі. Вищезазначені нормативно-правові норми свідчать про те, що поняття: символи РП, герб РП та зображення орла, встановленого державним гербом, мають різне правове значення, тоді як поняття символів включає два інших. поняття (герб і зображення орла, встановлені державним гербом), а в поняття герба входить також зображення орла, встановлене державним гербом.

Попри те, що станом на сьогодні Закон PWP в чинній редакції вже не містить приписів згаданої ст. 131 розділу 2 п. 2 Закону PWP (в редакції Закону РП Офіційний вісник 2003, № 119, поз. 1117), умова щодо загальної заборони на використання символів РП в позначеннях, які заявляються на реєстрацію як торговельні марки збережена в ідентичній нормативній конструкції приписів пункту 9 ст. 129 прим.1 Закону PWP. Окрім того, дана норма має аналогічний відсильний (бланкетний) характер, як було зазначено вище. Тому є всі підстави розраховувати на тяглість судової практики РП щодо підтримки заборони реєстрації позначень, які не тільки є аналогічними до нормативного визначення яке регулює державну символіку РП, але також імітують чи є схожими до ступені змішування до символів РП.

Варто відзначити, що відповідна судова практика Вищого адміністративного суду РП здебільшого ще опирається на судові справи, які регулюються матеріальним правом РП станом до нової редакції Закону PWP. Йдеться про згадану вище ст. 131 розділу 2 п. 2, яка нині вже вилучена з тексту Закону. Вказана норма окрім заборони на використання символіки РП (державний герб, прапор або гімн), а також на заборону використання позначень, що містять відзнаки збройних сил, воєнізованих організацій або поліції, репродукції польських орденів, відзнак або знаків пошани, військових нагород або знаків розрізнення, інших офіційних або загальновживаних нагород та знаків розрізнення, зокрема органів державної влади або місцевого самоврядування, або громад-

ських організацій, що діють в інтересах суспільства, коли сфера діяльності таких організацій охоплює всю країну або значну її частин (які на даний час збережена) містила також вже не актуальні заборони на використання інших позначень. Зокрема, наразі, законодавство РП не містить жодних законодавчих обмежень щодо використання як елементів торговельних марок позначень, що містять назву або скорочену назву РП чи назви або герби польських воєводств, міст або населених пунктів РП.

Варто підкреслити, що наявні законодавчі обмеження, які збережені в поточній редакції пункту 9 ст. 129 прим. 1 Закону PWP, маючи подібну конструкцію зі ст. 131 розділу 2 п. 2, не є абсолютними. Це випливає з того, що в разі отримання відповідного дозволу заявник все ще може претендувати на реєстрацію позначення, що містить охоронювані державою символи. При цьому невирішеною проблемою залишається не зовсім вдала, на нашу думку, конструкція правової норми ст. 129-1 розділу 1 пункту 9 Закону PWP, оскільки вона є відсилальною до інших нормативно-правових актів РП. При цьому типовою проблемою є повна відсутність зазначених нормативно-правових актів або відсутність унормованої процедури щодо надання таких дозволів. До прикладу варто зазначити, що відповідним органом РП уповноваженим надавати згоду на включення відзнаки відомства до торговельної марки згідно ст. 6а Закону РП від 21 грудня 1978 р. «Про відзнаки та уніформу», є орган місцевого самоврядування, який його заснував [22]. Питання включення репродукції ордена або відзнаки до торговельної марки належить до компетенції Президента РП згідно ст. 8а Закону РП від 16 жовтня 1992 р. «Про ордени та відзнаки» [23].

Однак, як випливає з аналізу законодавства РП досі не було вирішене ключове питання, який саме державний орган уповноважений надавати згоду на використання державних символів РП, як елементів торговельної марки, в першу чергу (герб, прапор). Відповідно, наявність кодифікації норм законодавства РП щодо захисту прав на об'єкти права промислової власності не гарантує належного охоплення цим актом всіх аспектів таких відносин. Цілком зрозуміло, що питання охорони державної символіки та символіки органів місцевого самоврядування очевидно не може бути врегульованим виключно таким кодифікованим актом як PWP, оскільки більшість цих правовідносин лежить за межами відносин щодо промислової власності. Отже, законодавцям РП доцільно розглянути варіант кодифікації всіх актів, що стосується державної символіки, а також символіки що має національне значення такої як знаку «Польща, що бореться», якому надано окремо охорону [24] та інших в єдиному кодифікованому акті. Зазначена пропозиція має нівелювати негативні наслідки застосування норм закону PWP, які мають відсилальний характер та усунути перешкоди в правозастосуванні.

Водночас, маємо відзначити позитивний досвід України зі створення та функціонування компетентного органу держави, що уповноважений надавати дозвіл визначений ст. 6 ter Паризької конвенції. Відповідно до Постанови Президії Верховної Ради України «Про визначення компетентного органу для погодження питань правової охорони знаків для товарів і послуг» № 296/95-ПВ від 22 травня 1995 р. Уряду було запропоновано визначити компетентний орган для погодження питань правової охорони знаків для товарів і послуг [25]. В свою чергу, рішенням Уряду України від 20 жовтня 1995 р. № 846 була утворена Міжвідомча комісія щодо погодження питань правової охорони знаків для товарів і послуг, затверджено положення та її склад. Основним завданням Комісії був розгляд клопотань заявників про внесення до знаків для товарів і послуг позначень, що зображують елементи державних символів України, офіційну назву держави. Частина звернень, які розглядала комісія, стосувалась використання офіційної назви держави у складі торговельної марки. Згодом Постановою Кабміну від 29 січня 2003 р. № 142 [26] вищезгадана Комісія була ліквідована. До внесення 21 липня 2020 р. змін до пункту першого ст. 6 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [27], в якій було унормовано повноваження НОІВ щодо надання дозволу на використання в торговельній марці офіційної назви та міжнародного літерного коду держави Україна, у чинному законодавстві існувала прогалина щодо визначення суб'єктності органу, який мав право надавати відповідні дозволи, або ж «компетентного органу». Як наслідок, новий абзац сьомий пункту першого ст. 6 визначив, що Компетентним органом з надання дозволу на використання в торговельній марці офіційної назви та міжнародного літерного коду держави Україна та/або на **включення до зображення торговельної марки імітації малого Державного герба України** є колегіальний орган, утворений НОІВ» [27].

Однак, зазначена вище редакція повністю не усунула існуючу законодавчу прогалину, а додала нову колізійну норму. Зокрема, з редакції вказаної вище норми випливає, що колегіальний орган, утворений НОІВ надає дозвіл на використання в торговельній марці наступних дискламованих позначень: 1) офіційної назви та міжнародного літерного коду держави Україна 2) включення до зображення торговельної марки **імітації** малого Державного герба України. Тобто, на разі за межами правового регулювання України знаходяться правовідносини щодо надання дозволу на

1) використання державного герба, прапора та інших державних символів (емблеми) України, 2) на офіційні контрольні, гарантійні та пробірні клейма, печатки 3) нагороди та інші відзнаки. Натомість, законодавець застосував розширене застосування ст. 6 ter Паризької конвенції, де поширив заборону на включення до торговельної марки зображення торговельної марки імітації малого Державного герба України. Питання доцільності такого режиму правової охорони є дискусійним враховуючи пряму заборону на будь-яке наслідування цьому (зображення гербів) з точки зору геральдики згідно ст. 6 ter Паризької конвенції. Також, українським законодавцем не було надано належну оцінку умові, що реєстрація позначення яке містить імітацію гербу має проходити тест абсолютної відмови визначеної в статті 6quinquies(B)(3) Паризької конвенції яка передбачає відмову у прийнятті заявок на торговельні марки та визнання недійсними реєстрацій, якщо торговельні марки «суперечать моралі або громадському порядку». Звісно, приписи пункту 2 розділу III Положення про Комісію з надання дозволу на використання в торговельній марці офіційної назви та міжнародного літерного коду держави Україна та/або на включення до зображення торговельної марки імітації малого Державного Герба України [28] встановлюють що таке використання не має суперечити публічному порядку та загальновизнаним принципам моралі. Однак це не вирішує суті проблеми – Паризька конвенція не вимагає встановлення особливого органу держави, який буде вирішувати питання надання дозволів на імітацію - тобто наслідування не з точки зору геральдики. Навпаки, з системного аналізу норм Паризької конвенції, можна прийти до думки, що така імітація не вітається країнами членами Союзу.

Варіант усунення вказаної колізії було запропоновано колективом авторів НДІІВ НАПр України в складі Андрощука Г.О., Дорошенка О.Ф., Тверезенко О.О., Мироненко Н.М. в підготовленому ними проєкті Закону України «Про внесення змін до деяких законів України з метою захисту державних символів». Де власне, запропоновано внести відповідні зміни до статті 6 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [27] шляхом логічної заміни повноважень НОІВ щодо надання дозволу на включення до зображення торговельної марки саме малого Державного герба України замість імітації малого Державного герба України. Також, зазначеними авторами запропоновано доповнити частину 4 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» [29] де пропонується встановити, що неправомірним є використання в господарській діяльності позначень, які імітують державні герби, прапори та інші державні символи (емблеми) або використання в господарській діяльності позначень, які зображують державні герби, прапори та інші державні символи (емблеми) без відповідного дозволу компетентного державного органу (НОІВ).

Важливим аспектом належного захисту державних символів, є включення країною до бази даних «Article 6ter Express» повідомлення інших членів Союзу про список державних емблем. Зокрема, Республіка Польща, на відміну від України, не скористалась своїм правом на повідомлення інших членів Союзу про список державних емблем через ВОІВ, як це визначено в підпункті (a) пункту 3 ст. 6 ter Паризької конвенції. Так, за інформацію бази даних «Article 6ter Express» ВОІВ відносно РП зареєстровано тільки 27 офіційних клейм контролю та гарантії, однак державного прапора, герба чи наприклад Знаку «Польщі, що бореться» там немає. Натомість такі країни як Україна, Естонія та інші країни Союзу зареєстрували свій державний герб та прапор згідно вищезазначеної процедури.

Разом із тим, згідно коментаря Г. Боденгаузена «редакція цього положення має менш обов'язковий характер, ніж аналогічне положення підпункту (b), що стосується повідомлення щодо емблем та інших символів міжурядових організацій. В останньому випадку очевидно, що охорона залежить від такого повідомлення, тоді як у першому випадку повідомлення-це лише процедура, обумовлена державами..» [17].

Польський дослідник Міхал Крук відзначаючи важливість вирішення цієї проблеми зазначає «слід вважати обґрунтованими дії, спрямовані на включення Польщею символів державного характеру до згаданого переліку. Вибір цих символів має відбуватися з урахуванням чинних у Польщі нормативно-правових актів, зокрема Конституції Республіки Польща від 2 квітня 1997 р. та Закону від 31 січня 1980 р. про герб, прапор і гімн Республіки Польща, а також про державні печатки. Вони містять каталог найважливіших символів польської державності. Однак цим перелік не обмежується, оскільки державність стосується існування та функціонування держави в численних аспектах, пов'язаних з обороною, внутрішніми справами або територіальним поділом і функціонуванням місцевого самоврядування» [30].

Стаття 7(1)(h)Регламенту (ЄС) 2017/1001 Європейського Парламенту та Ради від 14 червня 2017 року про торговельну марку Європейського Союзу (далі EUTMR) - визначає як **абсолютну підставу для відмови** в реєстрації торговельні марки, які не мають дозволу компетентних органів і в реєстрації яких має бути відмовлено відповідно до ст. 6ter Паризької конвенції) [31].

Цьому питанню присвячений пункт 2.2 «Захист відповідних емблем та знаків» Розділу 9 «Торговельні марки, що можуть конфліктувати з прапорами та іншими символами» (ст. 7(1)(h) та (i) EUTMR Керівних принципів щодо торговельних марок частини 4 (Абсолютні підстави для відмови) Європейського патентного відомства (EUIPO) [32]. З аналізу вказаного пункту випливає, що експерти EUIPO зобов'язані керуватись в першу чергу офіційною базою BOIB щодо зареєстрованих символів які охороняються державою, окрім державних прапорів.

З аналізу вищезазначеного випливає, що наявний стан правового регулювання реєстрації торговельних марок РП, які містять «позначення, що мають офіційний характер», є таким, що вимагає подальшої гармонізації із законодавством ЄС в частині забезпечення відповідних заходів РП щодо реєстрації державного гербу чи інших офіційних символів РП у базі даних BOIB з метою обґрунтування відмови в реєстрації торговельних марок, що містять державні символи за абсолютною підставою згідно приписів EUTMR.

Висновки. Державні символи виражають національний менталітет, національні ідеї політичного чи історичного змісту та мають загальнообов'язковий характер.

Міжнародне право та національний законодавець встановили захисні норми, котрі передбачають порядок використання та відповідальність за неправомірне використання державних символів.

Ст. 6 ter Паризької конвенції є найважливішою нормою, що підтримує гідність та цілісність гербів, прапорів та державних гербів. Вона запобігає їх несанкціонованому комерційному використанню та експлуатації, одночасно сприяючи міжнародному співробітництву та повазі між країнами і міжнародними організаціями. Ст. 6 ter застосовується до всіх держав – учасниць Паризької конвенції, а також членів СОТ, незалежно від того, чи є вони учасниками Паризької конвенції чи ні, в силу ст. 2.1 Угоди ТРІПС. Тому підхід відомства інтелектуальної власності України щодо включення до торговельної марки зображення, що імітує малий Державний герб України, суперечить як нормам міжнародного права, так і ст. 65 Конституції, яка проголошує, що захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Наявність норм в законодавстві РП, які забороняють використання державних символів в якості елементів торговельної марки, але при цьому зберігають право на таку реєстрацію шляхом надання дозволу компетентного органу не сприяє однаковому застосуванню даної абсолютної підстави для відмови. Наявна судова практика, що полягає в захисті позиції Патентного відомства РП щодо відмови в реєстрації позначенням, що мають офіційний характер, не вирішує проблеми відсутності компетентного органу який би надавав такі дозволи. Окрім того, інші офіційні символи окрім державного герба, прапору та гімну, такі як історичні назви країни, популярний знак «Польща, що бореться», взагалі неохоплені належною правовою охороною в контексті захисту публічних інтересів в частині недопущення монополізації та їх недобросовісного використання суб'єктами господарювання. Законодавство РП потребує подальшої гармонізації із законодавством ЄС. Необхідно на законодавчому рівні визначити чіткий перелік всіх повноважних суб'єктів, які зобов'язані розглядати запити суб'єктів господарювання щодо надання дозволів на використання державних символів в торговельних марках та правила їх розгляду. При цьому законодавцю не потрібно відмовлятись від варіанту законодавчого виключення винятків щодо надання дозволів на використання позначень, що мають офіційний характер. Така абсолютна позиція цілком буде відповідати Паризькій конвенції та законодавству ЄС.

Окрім того, враховуючи особливості розгляду ex officio щодо торговельних марок ЄС рекомендується внести повний перелік офіційних символів РП до відповідної бази даних BOIB. Адже неправомірне використання державної символіки та позначень, що мають офіційний характер, у торговельних марках є проявом недобросовісної конкуренції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення:02.05.2025).
2. Hernacka-Janikowska A.M. Znieważenie symboli i znaków państwowych– aspekty prawno-politologiczne. *Studia Prawnoustrojowe*. 2020. № 47. S. 55–67.
3. Карпов В.В. Становлення та розвиток військової символіки України. 1991–2012 рр.: монографія. – Київ: НАКККіМ, 2014. – 232 с.
4. Гломозда К.Ю. ТРИЗУБ, осн. елемент держ. герба України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Tryzub (дата звернення: 02.05.2025).
5. Какауліна Л.М. Конституційно-правове забезпечення порядку використання та захисту державних символів України: дис….канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2021.202 с.
6. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 02.05.2025).

7. Про державні нагороди України: Закон України від 16.03.2000 № 1549-III URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1549-14#Text (дата звернення: 02.05.2025).
8. Republic of Poland: Dekret tymczasowy o Urzędzie Patentowym z dnia 13 grudnia 1918 r. (Dz.U. 1918, nr 21, poz. 66). URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19180210066/O/D19180066.pdf (дата звернення: 02.05.2025).
9. Republic of Poland: Ustawa z dnia 30 czerwca 2000 r. Prawowłasnościprzemysłowej. (Dz.U. 2001 nr 49 poz. 508). URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20010490508/U/D20010508Lj.pdf (дата звернення: 02.05.2025).
10. European Union: Directive (EU) 2015/2436 of the European Parliament and of the Council of 16 December 2015 to approximate the laws of the Member States relating to trade marks (recast). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2015/2436/oj (дата звернення: 02.05.2025).
11. Паризька конвенція про охорону промислової власності від 28 березня 1883 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_123#Text (дата звернення: 02.05.2025).
12. Nowińska E., Promińska U., Szczepanowska-Kozłowska K. Prawa własności przemysłowej: przedmiot, treść i naruszenie. Warszawa: 2021. Wolters Kluwer. S. 604.
13. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15.12.1993 р. № 3689-XII: станом на 31.12.2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text (дата звернення: 02.05.2025).
14. Про затвердження Правил складання, подання заявки на торговельну марку, заявки на міжнародну реєстрацію торговельної марки та проведення експертизи заявки на торговельну марку, міжнародної реєстрації торговельної марки з поширенням на Україну: Наказ Міністерство економіки України № 19889 від 06.08.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1263-24#Text (дата звернення: 02.05.2025).
15. European Union: Regulation (EU) 2017/1001 of the European Parliament and of the Council of 14 June 2017 on the European Union trade mark (codification). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32017R1001 (дата звернення: 02.05.2025).
16. Guidelines for examination European Union intellectual property office (EUIPO) Part B Examination Section 4 Absolute grounds for refusal. Pages 610-612. URL: https://guidelines.euipo.europa.eu/binary/2214311/2000150000 (дата звернення: 02.05.2025).
17. Боденгаузен Г. Паризька конвенція з охорони промислової власності: коментар / пер. з англ., передм. та наук. ред. Г.О. Андрощука. Київ: Парламентське видавництво, 2018. 264 с.
18. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 02.05.2025).
19. Про рекламу: Закон України від 03.07.1996 р. № 270/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 02.05.2025).
20. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text (дата звернення 02.05.2025).
21. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego. II GSK 555/09. Data orzeczenia 21.04.2021. URL: https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/522E77AD34 (дата звернення: 01.11.2024).
22. Republic of Poland: Ustawa z dnia 21 grudnia 1978 r. o odznakach i mundurach. (Dz.U. 1978 nr 31 poz. 130). URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19780310130/U/D19780130Lj.pdf (дата звернення: 02.05.2025).
23. Republic of Poland: Ustawa z dnia 16 października 1992 r. o orderach i odznaczeniach. (Dz.U. 1992 nr 90 poz. 450). URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19920900450/U/D19920450Lj.pdf (дата звернення: 02.05.2025).
24. Republic of Poland: Ustawa z dnia 10 czerwca 2014 r. o ochronie Znaku Polski Walczącej (Dz.U. 2014 poz. 1062). URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20140001062/O/D20141062.pdf (дата звернення: 02.05.2025).
25. Про визначення компетентного органу для погодження питань правової охорони знаків для товарів і послуг: Постанова Президії Верховної Ради України від 22 травня 1995 року № 296/95-ПВ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/296/95-%D0%BF%D0%B2#Text (дата звернення 02.05.2025).
26. Про ліквідацію деяких консультативних, дорадчих та інших органів, утворених Кабінетом Міністрів України, і визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 січня 2003 року № 142. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/142-2003-%D0%BF#Text (дата звернення: 02.05.2025).
27. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15.12.1993 р. № 3689-XII: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text (дата звернення: 02.05.2025).

28. Про затвердження Положення про Комісію з надання дозволу на використання в торговельній марці офіційної назви та міжнародного літерного коду держави Україна та/або на включення до зображення торговельної марки імітації малого Державного Герба України: Наказ Міністерства економіки України від 20.12.2023 № 19944. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0188-24#Text (дата звернення: 02.05.2025).
29. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від 07.06.1996 року № 236/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-%D0%B2%D1%80#Text дата звернення: 02.05.2025).
30. Kruk M. W stulecie niepodległości warto zadbać o nasze symbole. 2018. URL: https://www.rp.pl/opinie-prawne/art9538771-w-stulecie-niepodleglosci-warto-zadbac-o-nasze-symbole (дата звернення: 02.05.2025).
31. European Union: Regulation (EU) 2017/1001 of the European Parliament and of the Council of 14 June 2017 on the European Union trade mark (codification). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32017R1001 (дата звернення: 02.05.2025).
32. Guidelines for examination European Union intellectual property office (EUIPO) Part B Examination Section 4 Absolute grounds for refusal. Pages 610–612. URL: https://guidelines.euipo.europa.eu/binary/2214311/2000150000 (дата звернення: 02.05.2025).

УДК 346.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.26

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Борцевич П.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри економіко-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ,
ORCID: 0000-0003-0921-0779

Копитова О.С.,
доктор юридичних наук, старший дослідник,
доцент кафедри економіко-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ,
ORCID: 0009-0009-4843-0249

Борцевич П.С., Копитова О.С. Правове забезпечення захисту прав споживачів в сучасних умовах.

Стаття присвячена дослідженню сучасних аспектів правового забезпечення захисту прав споживачів. В статті наголошується на тому, що в контексті глобалізації, цифровізації економіки та розширення споживчого ринку питання ефективності правового забезпечення в сфері захисту прав споживачів набуває особливого значення. В статті досліджено чинне нормативно-правове регулювання захисту прав споживачів. Зазначено, що міжнародні угоди, такі як Угода про асоціацію між Україною та ЄС, сприяють гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, забезпечуючи спільний підхід до вирішення проблем споживачів і підвищення прозорості системи контролю.

Проведено правовий аналіз системи державного контролю в сфері захисту прав споживачів. В статті наголошується на тому, що чинним Законом України «Про захист прав споживачів» докладно визначено правовий статус споживача, а також встановлено механізм захисту його прав.

На сьогодні реалізація державної політики в сфері захисту прав споживачів забезпечується Державною службою України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Антимонопольним комітетом України, Міністерством економіки України, органами місцевого самоврядування та правоохоронними органами.

У висновках наголошується на тому, що в сучасних умовах наявна законодавча база щодо регулювання відносин в сфері захисту прав споживачів є ключовим елементом у забезпеченні ефективності реалізації державної політики. Державний контроль у сфері захисту прав споживачів є важливим механізмом забезпечення дотримання законодавства, яке регулює взаємовідносини між споживачами та суб'єктами господарювання. Він передбачає систематичний моніторинг діяльності підприємств, перевірку відповідності їхньої продукції та послуг вимогам нормативно-правових актів, попередження та усунення порушень прав споживачів, а також забезпечення компенсації збитків у разі порушень. Контроль спрямований на запобігання обману, шахрайства та недобросовісної конкуренції, створення безпечних умов для споживання товарів і послуг, а також на підтримку довіри громадян до державних органів.

Ключові слова: права споживачів, правове забезпечення, державний контроль, нормативно-правове регулювання, моніторинг діяльності підприємств.

Bortsevych P.S., Kopytova O.S. Legal support for consumer rights protection in modern conditions.

The article is devoted to the study of modern aspects of legal support for consumer rights protection. The article emphasizes that in the context of globalization, digitalization of the economy and the expansion of the consumer issue, the effectiveness of legal support for consumer rights protection in the market is of particular importance. The article examines the current regulatory framework for consumer protection. It is noted that international agreements, such as the Association Agreement

between Ukraine and the EU, contribute to the harmonization of national legislation with European standards, ensuring a common approach to solving consumer problems and increasing the transparency of the control system.

A legal analysis of the system of state control in the field of consumer rights protection is conducted. The article emphasizes that the current Law of Ukraine «On Consumer Rights Protection» defines in detail the legal status of the consumer, and also establishes a mechanism for protecting his rights.

Today, the implementation of state policy in the field of consumer protection is ensured by the State Service of Ukraine for Food Safety and Consumer Protection, the Antimonopoly Committee of Ukraine, the Ministry of Economy of Ukraine, local governments, and law enforcement agencies.

The conclusions emphasize that in modern conditions, the existing legislative framework for regulating relations in the field of consumer protection is a key element in ensuring the effectiveness of the implementation of state policy. State control in the field of consumer protection is an important mechanism for ensuring compliance with the legislation regulating the relationship between consumers and business entities. It involves systematic monitoring of the activities of enterprises, verification of the compliance of their products and services with the requirements of regulatory legal acts, prevention and elimination of violations of consumer rights, as well as ensuring compensation for losses in case of violations. Control is aimed at preventing fraud, scams, and unfair competition, creating safe conditions for the consumption of goods and services, and maintaining citizens' trust in government agencies.

Key words: consumer rights, legal support, state control, regulatory and legal regulation, monitoring of enterprise activities.

Постановка проблеми. Захист прав споживачів є одним із фундаментальних елементів функціонування сучасного демократичного суспільства та важливою складовою державної політики, спрямованої на забезпечення добробуту громадян. У контексті глобалізації, цифровізації економіки та розширення споживчого ринку питання ефективності правового забезпечення в цій сфері набуває особливого значення. Вивчення організаційно-правових засад державного контролю в сфері захисту прав споживачів є актуальним через низку чинників, що обумовлюють потребу в удосконаленні правових механізмів. Новітні технології, електронна комерція та глобальні ланцюги постачання товарів і послуг створюють нові виклики для державного контролю. Споживачі дедалі частіше стикаються з проблемами, пов'язаними із неякісними товарами, недобросовісною рекламою, прихованими умовами договорів та порушенням їхніх прав у цифровому середовищі. В таких умовах державний контроль має адаптуватися до нових викликів, забезпечуючи належний рівень захисту прав громадян. Інший аспект актуальності пов'язаний із інтеграцією України до європейського правового простору. Угода про асоціацію з Європейським Союзом передбачає гармонізацію національного законодавства із європейськими стандартами, зокрема в сфері захисту прав споживачів. Це вимагає перегляду діючих норм, впровадження нових механізмів контролю та адаптації організаційної структури відповідних органів державної влади. Ефективна імплементація європейських стандартів не лише посилює правовий захист споживачів, але й сприяє зміцненню довіри до державних інституцій.

Стан опрацювання проблематики. питання організації забезпечення захисту прав споживачів були предметом дослідження багатьох вчених, зокрема Богатко Н.М., Білоус М.В., Буряк Т., Данилюк А.В., Піцурія Н., Савчук Г.В. та інші. Проте, зважаючи на сучасні виклики в сфері захисту прав споживачів, питання забезпечення захисту прав споживачів потребують подальшого дослідження.

Метою статті є визначення сучасних аспектів правового забезпечення захисту прав споживачів.

Виклад основного матеріалу. Правове забезпечення захисту прав споживачів є важливим інструментом досягнення соціальної справедливості та дотримання прав громадян у відносинах із суб'єктами господарювання. Державний контроль в цій сфері спрямований на захист інтересів споживачів шляхом моніторингу, оцінки та регулювання діяльності суб'єктів ринку з метою запобігання порушенням прав споживачів, забезпечення високої якості товарів і послуг, а також дотримання правил добросовісної конкуренції

Задоволення потреб споживачів у продовольчих і промислових товарах, побутових та комунальних послугах повинно здійснюватися з обов'язковим дотриманням стандартів якості та безпеки, а також за умов постійного контролю з боку держави. Особливої актуальності це питання набуває в умовах зростання обсягів споживання і насичення ринку різноманітними товарами та послугами. Часто виникає необхідність забезпечення відповідності цих товарів і послуг встановленим вимогам якості та безпеки. Одночасно, зі збільшенням кількості рекламних матеріалів, що пропагують побутові товари, роботи та послуги, стає нагальною потреба підвищення рівня об'єктивності та до-

стовірності інформації про їх реальні споживчі властивості. За таких умов держава має завдання не лише забезпечувати права споживачів, а й формувати ефективний правовий механізм їх захисту.

Визначення поняття «споживач» наведено у пункті 22 частини 1 статті 1 Закону України «Про захист прав споживачів». Відповідно до цього закону, споживачами є фізичні особи, які набувають, замовляють, використовують або мають намір придбати чи замовити продукцію для власних потреб, що не пов'язані з підприємницькою діяльністю чи виконанням обов'язків найманого працівника [1].

Основні права споживачів на території України визначені у частині 1 статті 4 Закону України «Про захист прав споживачів». Серед них: право на захист своїх прав державою; на належну якість продукції та обслуговування; на безпеку продукції; на отримання необхідної, доступної, достовірної та своєчасної інформації державною мовою про продукцію, її кількість, якість, асортимент і виробника (виконавця, продавця). Ці права ґрунтуються на положеннях Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Крім того, споживачі мають право на обслуговування державною мовою, на відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої дефектами продукції, на звернення до суду та інших уповноважених органів для захисту своїх прав, а також на об'єднання в громадські організації споживачів (об'єднання споживачів) [1].

Такі нормативні положення є ключовими для побудови ефективної системи захисту прав споживачів, що забезпечує їх безпеку, інформованість та можливість відстоювати свої інтереси у правовому полі.

Варто зазначити, що наведений перелік прав споживачів не є вичерпним. У частині 2 статті 4 Закону України «Про захист прав споживачів» вказано, що споживачі мають також інші права, передбачені законодавством про захист прав споживачів. Окрім прав, у частині 3 цієї ж статті визначено низку обов'язків, дотримання яких є необхідною умовою для реалізації споживачами своїх прав [1].

Основою державного контролю у цій сфері є положення законодавства, яке регламентує права та обов'язки споживачів і суб'єктів господарювання. В Україні ці питання врегульовані, зокрема, Законом України «Про захист прав споживачів» та іншими нормативними актами, які визначають механізми реалізації контролюючих функцій держави. Важливим аспектом є те, що державний контроль включає як превентивні заходи, спрямовані на попередження порушень, так і заходи реагування, які дозволяють оперативно усувати виявлені недоліки.

Правове забезпечення захисту прав споживачів включає декілька основних елементів. По-перше, це діяльність уповноважених органів державної влади, які виконують наглядово-контрольні функції. Такими органами в Україні є Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Антимонопольний комітет України, а також інші органи, які здійснюють контроль у межах своїх повноважень. По-друге, це процес збору та аналізу інформації про діяльність суб'єктів ринку, дотримання ними встановлених норм і стандартів, якісних характеристик товарів і послуг.

Державний контроль у сфері захисту прав споживачів є невід'ємною складовою функціонування сучасної правової держави та громадянського суспільства. Забезпечення належного рівня захисту споживачів сприяє стабільності економіки, підвищенню рівня довіри громадян до державних інститутів та стимулюванню сумлінної конкуренції. Державний контроль у цій сфері передбачає цілу низку заходів, спрямованих на регулювання ринку товарів та послуг, запобігання недобросовісній конкуренції, забезпечення якості продукції та дотримання законодавчих норм з боку суб'єктів господарювання.

Сьогодні суб'єктами державного контролю є численні державні органи, які мають відповідні повноваження та ресурси для здійснення контролю за виконанням законодавства у сфері захисту прав споживачів. Основними суб'єктами в Україні є Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Антимонопольний комітет України, Міністерство економіки України, органи місцевого самоврядування та правоохоронні органи. Кожен із цих органів виконує свою специфічну функцію, спрямовану на забезпечення різних аспектів захисту споживачів.

Держпродспоживслужба в Україні була створена шляхом реорганізації кількох структур, зокрема Державної ветеринарної та фітосанітарної служби, Державної інспекції з питань захисту прав споживачів та ліквідації Державної санітарно-епідеміологічної служби. Як зазначено в Аналітичному огляді щодо реалізації державних функцій захисту прав споживачів в Україні, «...було закладено основу для домінування аспектів безпечності харчових продуктів над комплексною системою захисту прав споживачів, яка включає гарантії безпеки та якості всіх видів товарів, послуг і робіт...» [2, с. 2].

У свою чергу, законодавство Європейського Союзу у сфері харчових продуктів орієнтоване на досягнення більш масштабного завдання – забезпечення захисту життя і здоров'я людини та до-

тримання інтересів споживачів. Це включає гарантії чесності в торгівлі харчовими продуктами, регулювання умов утримання тварин, забезпечення їхнього здоров'я, а також збереження довкілля та рослинного біорізноманіття [3].

Беручи до уваги наведене, не можна погодитися з окремими дослідниками, які вважають, що основна мета державного контролю у сфері продовольчої безпеки полягає лише в покращенні безпечності та якості харчових продуктів «...шляхом проведення перевірок діяльності суб'єктів господарювання на відповідність вимогам законодавства та прийняття відповідних рішень» [4, с. 75].

Очевидно, що діяльність Держпродспоживслужби спрямована не лише на моніторинг дотримання законодавства у сферах виробництва продовольчої сировини, її переробки, транспортування, зберігання та реалізації харчових продуктів. Ключовим завданням цього центрального органу виконавчої влади є реалізація державної політики, спрямованої на захист прав споживачів на безпечне середовище для життя. Це підтверджується Постановою Кабінету Міністрів України № 348, де зазначено: «Покласти на Державну службу з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів завдання і функції з реалізації державної політики у сфері санітарного та епідемічного благополуччя населення та із здійснення контролю (нагляду) за дотриманням вимог санітарного законодавства» [5].

Одночасно важливу роль у захисті прав споживачів відіграє Антимонопольний комітет України, який здійснює контроль за дотриманням принципів чесної конкуренції та запобігає зловживанням монопольним становищем, що є значущим елементом захисту прав споживачів.

Держпродспоживслужба, як компетентний орган, має повноваження уповноважувати акредитовані лабораторії, включно з референс-лабораторіями, для проведення лабораторних досліджень зразків харчових продуктів, кормів, матеріалів чи речовин. Ці дослідження стосуються виробництва, обігу харчових продуктів, кормів та інших об'єктів, що підпадають під регулювання законодавства про ветеринарну медицину та благополуччя тварин.

Держпродспоживслужба також створює та впроваджує плани дій у разі надзвичайних ситуацій, пов'язаних із харчовими продуктами чи кормами. Вона затверджує щорічний план державного контролю та план державного моніторингу, а також забезпечує здійснення передзабійного й післязабійного огляду тварин на відповідних підприємствах.

У порядку, встановленому законодавством, Держпродспоживслужба затверджує частоту проведення документальних перевірок, перевірок відповідності та фізичних перевірок. Важливо зазначити, що заходи державного контролю, як правило, здійснюються без попередження операторів ринку, за винятком аудиту та інших випадків, коли попереднє повідомлення є необхідною умовою для забезпечення ефективності контролю [6].

Роль органів місцевого самоврядування полягає у забезпеченні нагляду за дотриманням прав споживачів на місцевому рівні. Вони здійснюють контроль за діяльністю ринків, супермаркетів, комунальних служб та інших об'єктів, які безпосередньо контактують зі споживачами. Співпраця між центральними та місцевими органами влади сприяє більш ефективному контролю та швидкому реагуванню на порушення.

Крім державних органів, значну роль у захисті прав споживачів відіграють громадські організації, які активно співпрацюють із державними структурами, надають правову допомогу споживачам та займаються просвітницькою діяльністю. Завдяки громадському контролю підвищується рівень обізнаності споживачів та зменшується ризик порушень з боку суб'єктів господарювання.

У цивільному праві діє презумпція «якості послуги» [7, с. 61]. Якість послуги залежить від виконавця, тому законодавство передбачає правило про особисте виконання договору про надання послуг. Водночас допускається можливість зміни цього правила за домовленістю сторін, однак виконавець залишається відповідальним за порушення умов договору (ст. 902 ЦК). Навіть у разі залучення третіх осіб виконавець несе відповідальність за їхні дії, що становить виняток із загального правила.

Як справедливо відзначили Р.Б. Шишка та А.С. Амеліна, послуги пов'язуються з особою, яка їх надає та виконує відповідні дії чи діяльність. Тому до виконавця висуваються підвищені вимоги, які гарантують професійність надання послуг і відповідність встановленим вимогам та умовам» [8, с. 538]. Ці характеристики властиві послугам, які надаються як споживачам-фізичним особам, так і юридичним особам. Наприклад, у випадках надання послуг із перевезень, а також медичних, освітніх чи інших, виконавець зобов'язаний мати відповідну ліцензію.

Держава забезпечує контроль за якістю послуг через впровадження відповідних стандартів. Особливу увагу приділяють основним послугам, які мають відповідати встановленим критеріям якості. Сучасна послуга є товаром, що активно реалізується на ринку. Водночас, на відміну від звичайного товару, послуга нерозривно пов'язана з особою виконавця.

Як підкреслили В.К. Федорченко та Н.В. Федорченко, «Наявність у фахівців туристичної сфери правової культури сприятиме підвищенню якості послуг і забезпеченню безпеки клієнтів» [9, с. 200]. Враховуючи це, а також специфіку надання послуг, до виконавця висуваються особливі вимоги. Він повинен бути висококваліфікованим спеціалістом у своїй галузі, що передбачає обов'язкову наявність відповідної освіти.

Функціонування сучасної системи державного нагляду (контролю) за якістю та безпечністю харчових продуктів в Україні базується на концентрації повноважень у межах єдиного центрального органу виконавчої влади. Ці повноваження охоплюють різні, часто не тісно пов'язані між собою напрями, такі як ветеринарна медицина (ветеринарія), гігієна харчування (охорона здоров'я) та реклама харчових продуктів (маркетинг). Як зазначають аналітики, така структура роботи Держпродспоживслужби не сприяє повному дотриманню ключових принципів Європейського Союзу у сфері захисту прав споживачів. Зокрема, це стосується таких засад:

– орієнтація на потреби споживачів;
– визнання споживачів основним елементом сучасного ринку;
– державне забезпечення мінімального рівня споживання за прийнятними цінами;
– балансування інтересів учасників ринку [2]

Попри це, діяльність Держпродспоживслужби має і позитивні аспекти. Одним із таких є створення Інтегрованої автоматизованої системи державного нагляду (контролю). Ця система забезпечує автоматизований збір, накопичення та систематизацію інформації, її аналіз і публічне оприлюднення. Її основною метою є координація роботи органів державного нагляду та моніторинг ефективності й правомірності заходів державного контролю.

Висновки. Узагальнюючи досліджені аспекти правового забезпечення захисту прав споживачів, варто зазначити, що в сучасних умовах наявна законодавча база є ключовим елементом у забезпеченні ефективності реалізації державної політики в цій сфері. В Україні основою регулювання захисту прав споживачів є Закон України «Про захист прав споживачів», який визначає права споживачів, обов'язки суб'єктів господарювання та повноваження державних органів. Додатково застосовуються підзаконні акти, які деталізують порядок проведення перевірок, притягнення порушників до відповідальності та забезпечення компенсацій споживачам. Міжнародні угоди, такі як Угода про асоціацію між Україною та ЄС, сприяють гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, забезпечуючи спільний підхід до вирішення проблем споживачів і підвищення прозорості системи контролю.

Державний контроль у сфері захисту прав споживачів є важливим механізмом забезпечення дотримання законодавства, яке регулює взаємовідносини між споживачами та суб'єктами господарювання. Він передбачає систематичний моніторинг діяльності підприємств, перевірку відповідності їхньої продукції та послуг вимогам нормативно-правових актів, попередження та усунення порушень прав споживачів, а також забезпечення компенсації збитків у разі порушень. Контроль спрямований на запобігання обману, шахрайства та недобросовісної конкуренції, створення безпечних умов для споживання товарів і послуг, а також на підтримку довіри громадян до державних органів. Державний контроль у сфері захисту прав споживачів є багатовимірною системою, яка включає як державні органи, так і громадянське суспільство. Основна мета цієї діяльності – забезпечення справедливості та безпеки для кожного споживача, створення прозорого та відповідального ринкового середовища. Лише за умови ефективного функціонування всіх елементів цієї системи можна досягти високого рівня захисту прав споживачів та гармонійного розвитку економіки країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text.
2. Роль уповноваженого державного органу в системі захисту прав споживачів: Аналітичний огляд щодо здійснення в Україні державних функцій захисту прав споживачів. Режим доступу: https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/2017.ua-eu-assoc.derzprod-spozhyvsluzhba.pdf.
3. Регламент Європейського парламенту і Ради ЄС р № 178/2002 від 28.01.2002 р. Про встановлення загальних принципів і вимог законодавства про харчові продукти, створення Європейського органу з безпеки харчових продуктів і встановлення процедур у питаннях, пов'язаних із безпекою харчових продуктів. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-02#Text.
4. Данилюк А. В. Мета та завдання здійснення державного контролю за безпечністю та якістю харчових продуктів. *Юридична наука.* 2020. № 8 (10). С. 73–80.

5. Деякі питання Державної санітарно-епідеміологічної служби: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.03. 2017 р. № 348. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348-2017-%D0%BF#Text.
6. Fotina T.I., Zapara S.I. Fotina H.A., Fotin A.V. HACCP system as pass for quality and safety products. Journal fopr Veterinary Medicine, Biotechnology and Biosafety. 2016. Vol. 2 (3). P. 19–22.
7. Утєхін І. Б. Якість послуг за договором у цивільному праві/ Університетські наукові записки. *Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2015. Вип. 4. С. 57–61.
8. Цивільне право України: підручник. 3-е вид., перероб і доп. У 2-х частинах /За ред. проф. Р.Б. Шишки. Ч. 2. Особлива. Київ: Ліра-К, 2022. 948 с.
9. Федорченко В.К., Федорченко Н.В. Формування правової культури фахівців туристичної сфери. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2020. № 1. Т. 27. С. 188–204.

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.27

ДЕЯКІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ФОНДОВОГО, КРИПТОВАЛЮТНОГО РИНКІВ ТА ВПЛИВУ НА НИХ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ У СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ ТА ЄВРОПЕСЬКОМУ СОЮЗІ

Боярчук О.М.,
кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
ст. викладач кафедри інтелектуальної власності та приватного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0009-0006-4190-2897

Боярчук О.М. Деякі правові аспекти регулювання фондового, криптовалютного ринків та впливу на них цифрових технологій у Сполучених Штатах Америки та Європейському Союзі.

Дана стаття присвячена розгляду певних правових та регуляторних механізмів фінансових ринків в умовах цифровізації та впровадження новітніх технологій. У роботі висвітлюються ключові особливості правового регулювання фондового та криптовалютного секторів у Сполучених Штатах Америки та Європейського Союзу (надалі – США, ЄС). Проводиться порівняльна характеристика регулювання фондового ринку та криптовалютного США та ЄС, зосереджена увага на відмінностях правової системи у контексті регулювання при застосуванні фінансових та цифрових технологій. Розглядаються відповідність деяких нормативно-правових актів у динаміці до розвитку технологічного процесу, а також оцінюється вплив алгоритмічної торгівлі, блокчейн, хмарних технологій, штучного інтелекту на юридичні механізми контролю та захисту прав інвесторів.

Вказується на те, що фондовий ринок США регулюється низкою федеральних законів, таких як Securities Act, Securities Exchange Act, Sarbanes-Oxley, Dodd-Frank Act які спрямовані на підвищення прозорості ринку, на запобігання маніпуляціям та контролю за процесом проведення інвестиційної діяльності.

В ЄС аналогічні функції по врегулюванню фондового ринку виконують MiFID II, Market Abuse Regulation (MAR), Prospectus regulation, UCINS Directive, що направлені на забезпечення стандартів правової гармонізації між країнами-учасницями та захисту прав інвесторів.

Звернена увага на певне уже регулювання криптовалютного ринку. Наприклад у США таке регулювання, у тому числі здійснює Комісія з цінних паперів і бірж США (SEC), у ЄС прийнятий окремий норматив, такий як Регламент (ЄС) 2023/1114 про ринки криптоактивів (MiCA), який встановлює ліцензування криптопослуг, вимоги до емітентів криптоактивів та механізми контролю.

Особливу увагу приділено правовим викликам, пов'язаним із технологічною трансформацією. Використання штучного інтелекту у трейдингу викликає певне занепокоєння щодо дотримання принципів конкурентності та захисту інформації. У зв'язку із використання блокчейн технології та токенізації активів постає питання юридичного статусу цифрових цінних паперів, а високочастотний трейдинг потребує більш чітких регуляторних механізмів, здатних запобігти ринковим зловживанням.

Проаналізовано проблематику законодавства до існуючих та можливих викликів у процесі застосування цифрових технологій та запропоновані деякі шляхи вдосконалення правових механізмів, спрямованих на забезпечення стабільності та безпеки на ринку фінансових послуг.

Ключові слова: фондовий ринок, цифрові технології, криптовалютний ринок.

Boiarchuk O.M. Some legal aspects of the regulation of the stock and cryptocurrency markets and the impact of digital technologies on them in the United States of America and the European Union.

This article is devoted to the consideration of certain legal and regulatory mechanisms of financial markets in the context of digitalization and the introduction of new technologies. The paper highlights the key features of the legal regulation of the stock and cryptocurrency sectors in the United States of America and the European Union (hereinafter referred to as the USA, EU). A comparative characteristic of the regulation of the stock market and cryptocurrency in the USA and the EU is carried out, focusing on the differences in the legal system in the context of regulation when applying financial and digital technologies. The compliance of some regulatory and legal acts in the dynamics of the development

of the technological process is considered, and the impact of algorithmic trading, blockchain, cloud technologies, artificial intelligence on the legal mechanisms of control and protection of investor rights is also assessed.

It is indicated that the US stock market is regulated by a number of federal laws, such as the Securities Act, Securities Exchange Act, Sarbanes-Oxley, Dodd-Frank Act, which are aimed at increasing market transparency, preventing manipulation and controlling the process of investment activities.

In the EU, similar functions for regulating the stock market are performed by MiFID II, Market Abuse Regulation (MAR), Prospectus regulation, UCINS Directive, which are aimed at ensuring standards of legal harmonization between member states and protecting investor rights.

Attention is drawn to the already certain regulation of the cryptocurrency market. For example, in the USA, such regulation is carried out, among others, by the US Securities and Exchange Commission (SEC), and in the EU, a separate regulation has been adopted, such as Regulation (EU) 2023/1114 on markets in crypto-assets (MiCA), which establishes the licensing of crypto-services, requirements for crypto-asset issuers and control mechanisms.

Particular attention is paid to the legal challenges associated with technological transformation. The use of artificial intelligence in trading raises some concerns about compliance with the principles of competitiveness and information protection. In connection with the use of blockchain technology and asset tokenization, the question of the legal status of digital securities arises, and high-frequency trading requires clearer regulatory mechanisms capable of preventing market abuse.

The issues of legislation related to existing and possible challenges in the process of applying digital technologies are analyzed and some ways of improving legal mechanisms aimed at ensuring stability and security in the financial services market are proposed.

Key words: stock market, digital technologies, cryptocurrency market.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток фондового та криптовалютного ринків, створюють нові правові виклики, а вплив на ці процеси цифрових технологій суттєво змінює перебіг відносин та застосування фінансових механізмів на даних ринках. У свою чергу це потребує створення відповідної правової бази, ефективного правового регулювання.

Мета дослідження: аналіз правових аспектів регулювання фондового та криптовалютного ринків у порівнянні США та ЄС, оцінка ефекту цифрових технологій у даному сегменті, розгляд напрямків впровадження та застосування нормативного регулювання для забезпечення стабільності та захисту інвесторів.

Стан опрацювання проблематики. Дані та подібні питання розглядаються у працях таких дослідників, переважно економічного напрямку як О.О. Павлюк, А.О. Босак, Ю.В. Дойнік, У.Я. Андрусів, Н.О. Крихівська, Н.М. Крючкова, В.М. Мирончук та інші.

Виклад основного матеріалу. Фондовий ринок США є одним з найбільш розвинутих, тому варто проаналізувати їх законодавчі акти. Система законодавства США має два рівні – федеральний і окремих штатів, водночас існує тісне узгодження принципових регулятивних положень. До кожного закону додаються правила й норми, які детально роз'яснюють практичні аспекти їх застосування. Основним регулятором є Комісія з цінних паперів і бірж США (U.S. Securities and Exchange Commission; SEC) [1, с. 295].

Правове регулювання фондового ринку Сполучених Штатів Америки (далі – США) передбачає дворівневу систему регулювання. Юридична система функціонує на федеральному рівні де основним регуляторним органом виступає Комісія з цінних паперів і бірж США (SEC – Securities Exchange Commission) та на рівні окремих штатів, де передбачається можливість встановлювати додаткове регулювання. Така структура спрямована на забезпечення балансу між загальним правовим регулюванням та регіональними особливостями регулювання ринку капіталу. Причому, на регіональному рівні передбачена можливість, а не обов'язок встановлення додаткових регуляторних норм щодо фондового ринку.

З юридичної точки зору, узгодження регулятивних положень між рівнями є критичним для запобігання колізійним ситуаціям та забезпечення ефективного правового захисту інвесторів.

В даному контексті значну роль відіграють «Blue Sky laws». Це закони, які регулюють діяльність компаній, що залучають інвестиційний капітал. Такі нормативні документи мають штати, встановлюють певні правила для фінансових установ у межах штату, окрім федерального законодавства. Вони направлені на запобігання шахрайству та встановлюють додаткові вимоги до розкриття фінансової інформації.

Наведемо деякі основні нормативно-правові акти, що регулюють фондовий ринок США.

Закон про цінні папери від 1933 року [2] запровадив обов'язкову реєстрацію цінних паперів та вимогу попереднього розкриття інформації. Також наведений нормативно-правових документ

визначає відповідальність за шахрайство у процесі емісії цінних паперів. Загалом цей закон став реакцією на, так звану, велику депресію та спрямований був на забезпечення прозорості ринку.

Наступний, Закон про фондову біржу від 1934 року [3] встановив правовий статус Комісії з цінних паперів і бірж США (SEC), визначив норми для регулювання вторинного ринку та боротьби з ринковими маніпуляціями. Даний норматив вважається основою для регулювання для сучасного антимонопольного регулювання фінансового сектору.

Також, до врегулювання певних відносин має відношення Закон Сарбейнса-Окслі (2002) [4]. Відповідно до його положень передбачено посилення відповідальності керівництва корпорацій за подання недостовірної фінансової звітності, визначено обов'язковість аудиту для компаній, що котируються на фондовому ринку, запроваджено жорсткі санкції за маніпуляції з бухгалтерською звітністю, було створено Раду з нагляду за бухгалтерським обліком публічних компаній (PCAOB).

Згідно до Закону про Додда-Франка від 2010 року [5] який саме про реформу Уолл-стріт та захист прав споживачів, встановлені норми підвищеного контролю над фінансовими установами з метою запобігання системним ризикам, визначено регулювання похідних фінансових інструментів, а саме деривативів та операцій з високим рівнем фінансового ризику, створено Бюро захисту прав споживачів у фінансовій сфері.

Ключову роль у регулювання фонового ринку США відіграє Комісія з цінних паперів і бірж США (SEC). Як основний регулятор, комісія здійснює контроль за реєстрацією та проводить емісію цінних паперів, здійснює регулювання бірж та трейдингових платформ (NYSE, NASDAQ), здійснює розслідування маніпуляцій та інсайдерської торгівлі, встановлює стандарти звітності діяльності публічних компаній та загалом діяльності на фондовому ринку.

Звичайно, фінансові закони США мають значний вплив на конкурентне середовище ринку і не тільки США, а й світового фондового ринку, зважаючи на розвинену систему впровадження та реалізації інструментів даного ринку та їх вплив на фінансові ринки у інших правових системах. Юридичний аналіз положень наведених нормативів у їх динамічній складовій, що за тривалий час свого існування зазнавали змін та доповнень, свідчить про те, що недостатнє регулювання може призводити до системних ризиків, які як уже показала практика створюють доволі кризові ситуації, які не завжди вдається виправити без суттєвих наслідків, а надмірне регулювання може знижувати ефективність у діяльності та розвитку даного сегменту ринку.

Порівняємо деякі аспекти регулювання фондового ринку США та Європейського Союзу (надалі – ЄС). Варто зазначити, що дані фондові ринки мають різні підходи до правового регулювання. Можна вказувати на те, що у США переважає так званий принцип ринкової саморегуляції, де наведена уже нами Комісія з цінних паперів та бірж (SEC) відіграє ключову роль, про яку ми вказували вище. У ЄС біржове регулювання переважно здійснюється на наднаціональному рівні, що і характерно для системи організаційно-функціональної побудови діяльності Європейського Союзу. Таке регулювання в ЄС здійснюється через Європейське управління з цінних паперів та ринків (ESMA) [6], регулятор і наглядовий орган ЄС за фінансовими ринками. Поряд з цим, у ЄС регулювання фондових ринків здійснюється також національними регуляторами країн-учасниць.

Тобто, можна вважати, що основною відмінністю між регулюванням фондового ринку США та ЄС є рівні централізації такого регулювання. У США регулювання здійснюється на основі уніфікованої системи на основі федерального законодавства, але з додатковими нормативами окремих штатів. У ЄС передбачена взаємодія регулювання на основі юридичного узгодження між директивами ЄС та національними законодавствами країн-членів.

У зв'язку з чим, вкажемо на деякі нормативи, призначені для регулювання фондового ринку ЄС.

Нормативно-правовим документом, спрямованим на регулювання діяльності інвестиційних компаній і бірж, забезпечення прозорості ринку фінансових послуг та захисту інвесторів була прийнята Директива MiFID II у 2018 році [7]. Правилами, запровадженими цією директивою охоплені торгівля деривативами, високочастотні фірми, що застосовують складні алгоритми для виконання та аналізу ринку – високочастотний трейдинг, алгоритмічні торгівельні стратегії.

Також, можна вказати на інший документ прийнятий у 2016 році, а саме Market Abuse Regulation [8], відомий за абревіатурою як MAR, що в перекладі означає – Регламент зловживання на ринку. Даним регламентом передбачені норми, направлені на запобігання маніпуляціям- зловживанням на ринку, та визначені механізми забезпечення розповсюдження належної інформації, покращення умов транскордонного співробітництва.

Регламент ЄС про проспект емісії прийнятий 2017 року [9] встановив єдині правила щодо проспектів емісії цінних паперів у Європі, сприяв запобіганню розбіжностей на національному рівні, більшій юридичній визначеності у застосуванні норм, підвищення довіри до прозорості ринку, ефективності регулювання і що не менш важливо – зменшення витрат учасників на дотримання вимог.

Необхідним чинником для регулювання відносин на фондовому ринку відіграє ще одна Директива ЄС відома як UCINS Directive [10]. Наведена директива була створена з метою запровадження спільного ринку підприємств спільного інвестування в переказні цінні папери, фактично регулює діяльність інвестиційних фондів та сприяє транскордонному їх розміщенню. Відповідно до положень директиви, UCINS – фонди повинні отримати дозвіл у країні реєстрації, після авторизації передбачено право для фондів здійснювати діяльність у всіх країнах ЄС без додаткової реєстрації. В тому числі встановлено зобов'язання для фондів дотримання принципу диверсифікації активів, щодо розкриття інформації про фонд, його активи, ризики, фінансової звітності, механізмів управління. Поряд з цим, директива здійснює антимонопольний контроль, запобігаючи концентрації ринку, встановлює обмеження на структуру фондів. Також, можна відзначити те, що UCINS передбачає механізм управління ліквідністю, що безперечно, сприяє стабільності фінансових ринків.

Аналіз сучасних тенденцій розвитку фондових ринків дозволяє виділити ключові технології, що найбільше впливають на трансформацію біржової торгівлі цінними паперами: алгоритмічна торгівля і високочастотний трейдинг (HFT); блокчейн-технології та токенізація активів; штучний інтелект та великі дані (Big Data); API та відкриті банківські платформи та хмарні технології [11].

Регулювання алгоритмічної торгівлі та високочастотного трейдингу (HFT), про що вище уже велась мова, є важливим для запобігання ринковим порушенням та забезпечення рівних умов для учасників ринку. У ЄС регулювання HFT здійснюється відповідно до норм також уже згадуваної у дослідженні Директиви MiFID II, визначаючи вимоги до контролю за алгоритмами торгівлі, їх тестування та ризик-менеджмент. У США Комісія з цінних паперів та бірж (SEC) також запроваджує механізми моніторингу HFT, з метою уникнення маніпуляцій з цінами та зловживання швидкістю виконання договорів.

Відносно застосуванню технології блокчейн та токенізації активів, то постає питання правового регулювання цифрових цінних паперів та механізмів їх передачі. В даному контексті, у США регулювання цифрових активів здійснюється SEC, яка встановлює вимоги до безпеки, боротьби з відмиванням коштів. Натомість у ЄС, прийнято у 2023 році Регламент (ЄС) 2023/1114 про ринки криптоактивів (MiCA). [12], який встановлює вимоги до токенізації та регулює діяльність криптовалютних бірж.

Даний Регламент є першим комплексним нормативно-правовим документом в Європейському Союзі, був прийнятий 31 травня 2023 та регулює ринок криптоактивів. Норми регламенту спрямовані на забезпечення юридичної визначеності щодо криптоактивів, включаючи стейблкойни та токенізовані активи, також на забезпечення фінансової стабільності емітентів криптоактивів. Він є документом прямої дії у всіх країнах ЄС, без необхідності додаткової імплементації норм Регламенту національними законодавствами країн-учасниць. Згідно положень нормативу, проведена класифікація криптоактивів, до якої віднесені стейблкойни (e-money tokens), якими визначені криптоактиви, прив'язані до фіатної валюти, токени активів – криптоактиви, прив'язані до інших активів, зокрема до золота, кошика валют, сервісні токени (utility tokens), криптоактиви, що використовуються для доступу до цифрових послуг.

Також, цим документом передбачено обов'язковість для усіх бірж, криптогаманців, платформ отримати ліцензію MiCA CASP, яка діє на всій території ЄС, що усуває національні відмінності у регулюванні.

Встановлені вимоги до емітентів криптоактивів, а саме щодо обов'язкового розкриття фінансової інформації, визначення механізму захисту інвесторів та резервного забезпечення для стейблкойнів.

Поряд з наведеним, слід зазначити, що незважаючи на пряму дію норм MiCA, країни-учасниць ЄС можуть встановлювати додаткові вимоги, також норми Регламенту не розповсюджують свою дію на децентралізовані фінансові платформи (DeFi), що не виключає можливості в подальшому регулювання наведеного напрямку.

Висновки. Загалом, позитивним фактором є уже саме регулювання нового та доволі волатильного ринку криптоактивів, відсутність якого збільшувало зловживання довірою та позбавляє можливості чіткого розуміння та захисту своїх прав від порушень, яких у даній сфері достатньо. Тому, зважаючи, особливо в даний період існування даного напрямку криптоактивів, можливі ризики та виклики, доцільно з обережністю та виваженістю користуватись даними видами фінансових послуг, а власне нормативне регулювання встановлюючи єдині правила застосування, сприяє, перш за все захисту інвесторів, підвищенню стабільності ринку та створенню належної правової бази для усіх його учасників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Босак А.О., Дойнік Ю.В. Фондовий ринок України: перспективи розвитку і світовий досвід державного регулювання. 2021 С. 290–303. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2021/nov/25547/nzmened-290-303_0.pdf (дата звернення 05 травня 2025 р.).

2. Securities Act of 1933. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-1884/pdf/COMPS-1884.pdf (дата звернення 10.05.2025 р.).
3. Securities Exchange Act of 1934. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-1885/pdf/COMPS-1885.pdf (дата звернення 10.05.2025 р.).
4. Sarbanes-Oxley of 2002. URl: https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-1883/pdf/COMPS-1883.pdf (дата звернення 10.05.2025 р.).
5. Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-9515/pdf/COMPS-9515.pdf (дата звернення 10.05.2025 р.).
6. ESMA. URL: https://www.esma.europa.eu/press-news/esma-news/esma-fines-modefinance-srl-eur-420000-misleadingly-using-esmas-name-statements (дата звернення 11.05.2025 р.).
7. MiFID II. URL: https://ec.europa.eu/newsroom/fisma/items/612597/en (дата звернення 11.05.2025 р.).
8. Market Abuse Regulation of 2016. URL: https://www.lseg.com/en/post-trade/regulatory-reporting/regulation/market-abuse#:~:text=MAR%20sought%20to%20enhance%20and,operating%20in%20EU%20financial%20markets (дата звернення 11.05.2025 р.).
9. Prospectus regulation of 2017. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2017/1129/oj/eng (дата звернення 11.05.2025 р.).
10. Directive 2009/65/EC of 13 July 2009. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2009/65/oj/eng (дата звернення 11.05.2025 р.).
11. Андрусів У.Я., & Крихівська Н.О. (2025). Вплив цифровізації на розвиток біржової торгівлі цінними паперами. *Актуальні питання економічних наук*, (10). https://doi.org/10.5281/zenodo.15236680 (дата звернення 11.05.2025 р.).
12. Регламент (ЄС) 2023/1114 про ринки криптоактивів та про внесення змін до Регламентів (ЄС) № 1093/2010 та (ЄС) № 1095/2010 і Директив 2013/36/ЄС та (ЄС) 2019/1937. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng (дата звернення 12.05.2025 р.).

УДК 004.738.5:316.774
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.28

ЦИФРОВА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Булеца С.Б.,
докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Булеца С.Б. Цифрова ідентичність.

У сучасному житті необхідно мати доступ до Інтернету та зареєструватися на веб-сайтах, щоб виконувати свої права та обов'язки, замовляти послуги, виконувати роботи та купувати товари. Користуватися державними установами, банками, медичними закладами та іншими послугами може бути складніше, якщо у вас немає доступу до Інтернету. Крім того, це може призвести до погіршення комунікації та доступу до інформації. Це змінює уявлення про людину як суб'єкта цивільних правовідносин через Інтернет, який існує як у реальному, так і в віртуальному світах. Таким чином, щоб повноцінно брати участь у житті суспільства, кожен повинен мати доступ до Інтернету. Це підкреслює важливість інфраструктури та кібербезпеки для захисту безпеки та приватності користувачів. «Цифрова ідентичність» з'являється в Інтернеті. Для того, щоб визначити свої віртуальні можливості та обмеження, цифрова ідентичність є життєво важливою для сучасного людського спілкування. Для запобігання загрозам та зловживанням цифрова ідентичність повинна бути безпечною та конфіденційною. Як соціальний феномен, інтернет-ідентичність визначає соціальну презентацію людини як онлайн, так і офлайн. Інтернет починався як інформаційно-пізнавальна платформа, але зараз він перетворився на соціальну та комунікативну платформу завдяки цифровим технологіям. Цифрова ідентичність формується через цифровий контакт і цифрову самопрезентацію. Людину постійно індивідуалізують змінні, пов'язані з інформацією та міжособистісними комунікаціями. Социальні мережі сприяють особистій самореалізації та створюють враження, що вони залучені до важливих процесів. Це може призвести до посилення впливу цифрової ідентичності на формування особистості, а також вимагає нових стандартів етики соціальних мереж. Незважаючи на те, що в Україні існує багато законопроектів у сфері ІТ, усі вони спрямовані на покращення існуючої системи законодавства, наприклад: законопроект № 2849, який гарантує право людини на доступ до Інтернету; законопроект № 4047, який зобов'язує інтернет-магазини відповідати за неякісні товари; і законопроект № 4049, який забороняє розповсюдження інформації, яка порушує особисті немайнові права людини в Інтернеті. Діяльність людини в Інтернеті, її профілі в соціальних мережах і її рейтинг визначають її цифровий статус. Це може завдати шкоди репутації та можливостям людини в сучасному світі. Світ бореться з гендерно зумовленим кібернасильством, оскільки це загрожує безпеці та благополуччю в Інтернеті. Для вирішення цієї проблеми необхідні громадська обізнаність і профілактика. Незаконне використання персональних даних у соціальних мережах порушує честь, гідність і комерційну репутацію людей. Серед інших порушень у соціальних мережах це порушення моралі, права та етики інтернет-комунікації. Таким чином, ефективне законодавство, правова обізнаність користувачів і підтримка ІТ-сектору необхідні для захисту приватних осіб у соціальних мережах. Ці гарантії, на нашу думку, достатньо захищають користувачів соціальних мереж. Це гарантує безпеку та конфіденційність інформації, яку вносять учасники платформи.

У позасудовому порядку також можна захистити особисті немайнові права в соціальних мережах. Цифровізація означає, що моральна шкода, завдана порушенням права інтелектуальної власності, має бути відшкодована на загальних підставах, за винятком страждань і переживань, подібних до реальних душевних страждань. Переслідування в реальному житті гірше, ніж за допомогою інформаційних технологій. На нашу думку, частина 2 статті 23 Цивільного кодексу України має бути доповнена. Частина 2 – Відшкодування моральної шкоди Моральна шкода включає в себе фізичний біль і страждання, пов'язані з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також душевні страждання, завдані злочинним діям щодо особи, її сім'ї чи близьких родичів. 3) душевні та фізичні страждання, пов'язані з протиправною поведінкою щодо особи, її сім'ї чи близьких родичів за допомогою інформаційних технологій; 4) душевні страждання, пов'язані з втратою або пошкодженням майна; 5) приниження честі, гідності та ділової репутації особи.

Ключові слова: гендер, сім'я, дитина, рівність, члени родини, цифрова ідентичність, порушення, моральна шкода, права, інтернет, персональні дані.

Buletsa S.B. Digital identity.

In modern life, you need to have access to the Internet and register on websites to exercise your rights and responsibilities, order services, perform work and buy goods. Using government offices, banks, healthcare facilities and other services can be more difficult if you do not have access to the Internet. It can also lead to poorer communication and access to information. This changes the perception of a person as a subject of civil legal relations via the Internet, who exists in both the real and virtual worlds. Thus, to fully participate in society, everyone must have access to the Internet. This underscores the importance of infrastructure and cybersecurity to protect the security and privacy of users. 'Digital identity' is emerging online. In order to define one's virtual capabilities and limitations, digital identity is vital for modern human communication. To prevent threats and abuse, digital identity must be secure and confidential. As a social phenomenon, online identity defines a person's social presentation both online and offline. The Internet started as an information and knowledge platform, but it has now evolved into a social and communication platform thanks to digital technologies. Digital identity is formed through digital contact and digital self-presentation. A person is constantly being individualised by variables related to information and interpersonal communications. Social media facilitates personal fulfilment and gives people the impression that they are involved in important processes. This can lead to an increased influence of digital identity on personality formation and requires new standards of social media ethics. Although there are many draft laws in the IT sector in Ukraine, all of them are aimed at improving the existing legal framework, for example: draft law No. 2849, which guarantees the human right to access the Internet; draft law No. 4047, which obliges online retailers to be responsible for defective goods; and draft law No. 4049, which prohibits the dissemination of information that violates personal non-property rights on the Internet. A person's online activities, social media profiles and ratings determine their digital status. This can harm a person's reputation and opportunities in the modern world. The world is struggling with gender-based cyberviolence as it threatens online safety and well-being. Public awareness and prevention are needed to address this issue. The illegal use of personal data on social media violates the honour, dignity and commercial reputation of people. Among other violations on social media, it is a violation of morality, law and ethics of online communication. Therefore, effective legislation, legal awareness of users and support from the IT sector are essential to protect individuals on social media. These safeguards, in our opinion, sufficiently protect social media users. This guarantees the security and confidentiality of the information entered by platform members.

Personal non-property rights on social media can also be protected out of court. Digitalisation means that non-pecuniary damage caused by infringement of intellectual property rights should be compensated on a general basis, with the exception of suffering and distress similar to real mental anguish. Harassment in real life is worse than through information technology. In our opinion, part 2 of Article 23 of the Civil Code of Ukraine should be supplemented. Part 2 – Compensation for non-pecuniary damage Non-pecuniary damage includes physical pain and suffering associated with injury or other damage to health, as well as mental suffering caused by criminal acts against a person, his or her family or close relatives. 3) mental and physical suffering associated with unlawful behaviour towards a person, his/her family or close relatives through information technology; 4) mental suffering associated with loss or damage to property; 5) humiliation of honour, dignity and business reputation of a person.

Key words: digital identity, breach, non-pecuniary damage, rights, Internet, personal data.

Постановка проблеми. Доступ до Інтернету, реєстрація на сайтах стали невід'ємною складовою сучасного життя, умовою успішної реалізації прав та обов'язків у суспільству, отримання та замовлення послуг, робіт та придбання товарів. Без доступу до Інтернету може ускладнитися взаємодія з державними органами, банками, медичними установами та іншими сервісами. Також це може призвести до втрати можливості отримання актуальної інформації та спілкування з оточуючим світом. Означене, впливає на трансформацію уявлень про категорію фізична особа як суб'єкта цивільних відносин у мережі Інтернет яка одночасно співіснує у фізичному та у віртуальному світі. Таким чином, важливо забезпечити доступ до Інтернету для всіх громадян, щоб забезпечити їхню повноцінну участь у суспільстві. Це також підкреслює необхідність розвитку інфраструктури та кібербезпеки для забезпечення безпеки та конфіденційності користувачів. У цифровому просторі на перший план виходить «цифрова ідентичність». Цифрова ідентичність стає ключовим елементом взаємодії людини з сучасним світом, визначаючи її можливості та обмеження у віртуальному просторі. Важливою задачею є забезпечення безпеки та конфіденційності цифрової ідентичності для запобігання можливим загрозам та зловживанням.

Метою даної статті є дослідження поняття та захисту цифрової ідентичності і цивільному праві України. Цифрова ідентичність стає все більш актуальною в сучасному світі, де велика кількість

особистих даних зберігається в електронному вигляді. Дослідження цього питання допоможе розробити ефективні заходи для захисту конфіденційності та безпеки цифрової ідентичності громадян.

Питанням цифрової ідентичності займаються наступні науковці: О. Грабовська, М. Стефанчук, В. Токарева, О. Кармаза тощо.

Виклад основного матеріалу. З поширенням ролі інтернет-ідентичності як суспільного явища власна соціальна презентація стає важливою умовою онлайн- і офлайн-життя. На початку свого розвитку мережа Інтернет слугувала, здебільшого, інформаційно-пізнавальною платформою, але з поширенням і доступністю цифрових технологій відбулось трансформування її до соціально-комунікативного простору. Явище цифрової ідентичності здійснюється шляхом міжособистісної комунікації і власної репрезентативності в цифровому середовищі. Індивідуалізація особистості набуває динамічного характеру відповідно до нових змінних, які можуть виникати як в інформаційному полі, так і в межах міжособистісної комунікації. Соціальні мережі виступають тими платформами, які надають користувачу можливість особистісної реалізації і породжують оманливе відчуття причетності до включення в масово значимі процеси [1, с. 68]. Це може призвести до збільшення впливу цифрової ідентичності на формування особистості та спричинити необхідність розробки нових етичних стандартів у використанні соціальних мереж.

Як зазначив Мічурін: «Ступень формальної індивідуалізації у мережі Інтернет може бути різною. Це залежить від мети ідентифікації, наявності відповідних юридичних прав та обов'язків суб'єктів. Індивідуалізація може бути офіційною (формальною). Тоді має вказуватися справжнє ім'я фізичної особи. У інших випадках може зазначатися вигаданий NickName. Засобами індивідуалізації фізичної особи у мережі Інтернет можуть бути її ім'я, псевдонім, зображення, URL веб-сторінки, доменне ім'я, IP-адреса, електронна поштова скринька тощо. Коло засобів індивідуалізації фізичної особи у мережі Інтернет не є вичерпним» [2, с. 94].

Частим порушенням в інтернеті є право на індивідуалізацію, слід погодитися з Стефанчуком Р.О., що цифрова індивідуалізація – це визнання за людиною конкретного, притаманного лише їй цифрового відбитка (скріну), що фактично є сукупністю основних ознак її індивідуалізації як учасника цифрових відносин. При цьому під цифрову індивідуалізацію підпадають і індивідуалізуючі ознаки, притаманні людині як учаснику ординарних правовідносин (ім'я, його замінники, їх зміна, дата народження, місце народження, фіксація актів цивільного стану, рівнів право- та дієздатності, обмежень щодо них, сімейного стану, наявності дітей, інших родичів, родинних зв'язків, смерті тощо), і індивідуалізуючі ознаки, зумовлені її безпосередньою участю у цифрових відносинах (електронна пошта, адреса веб-сайту, доменне ім'я, IP-адреса, електронний підпис, ID-паспорт, *Bank* ID, кредитна картка, акаунт у соціальних мережах, сканування відбитка пальця, сканування сітківки ока, *Face ID*, веб-гаманець). Причому окремі способи цифрової індивідуалізації на сьогодні вже активно використовуються, а з інформації щодо такої індивідуалізації формуються відповідні реєстри чи інші бази персональних даних [3, с. 40].

В Україні існує невелика кількість законопроектів у сфері ІТ, можна зробити висновок, що всі вони передусім спрямовані на удосконалення діючої системи законодавства щодо, зокрема: гарантування права на доступ фізичної особи до Інтернету (проект № 2849); встановлення відповідальності Інтернет-магазинів за неналежну якість товарів (проект № 4047); заборони поширення в мережі Інтернет інформації, якою порушуються особисті немайнові права (проект № 4401).

Стефанчук Р.О. зазначив, що слід подумати і про механізм протидії можливим негативним наслідкам від тотальної цифровізації життя людини [3, с.44], тобто повна оцифровізація, яка негативне вплине на людей. Цифровий статус людини – це сукупність її спеціальних цифрових модусів як учасника цифрових правовідносин, якими визначається обсяг і зміст наявних у людини цифрових прав, законних інтересів та обов'язків, особливості їх здійснення чи виконання, захисту й охорони. Зазвичай фіксація цифрового статусу людини може відбуватись у низці електронних реєстрів прав (їх обмежень, обтяжень чи інших особливостей здійснення), правочинів, інших юридичних фактів [3, с. 39]. Як зазначає В. Токарева у цифровому середовищі, фізична особа виступає у відносини у мережі опосередковано через свою проекцією, цифрову ідентичність, зміст якої складає сукупність всієї інформації про особу цифровому просторі, а саме: персональні дані, «цифровий слід», цифрову репутацію, дані про взаємодію із іншими суб'єктами в мережі та інформацію про будь-які вчинювані дії, навіть, якщо вони були видалені із публічного доступу в Інтернеті, тощо [4, с. 38]. Отже, цифровий статус людини визначається її активністю в інтернеті, наявністю профілів у соціальних мережах та репутацією онлайн. Це може впливати на спосіб сприйняття особи та її можливості у сучасному світі.

Весь світ активно бореться з гендерною кібер-насиллю, оскільки це серйозна проблема, що впливає на безпеку та добробут людей у онлайн-середовищі. Необхідно посилювати свідомість громадськості про цю проблему та вживати заходи для її запобігання. Наприклад, 1 січня 1999

року Каліфорнія стала першим штатом у Сполучених Штатах, який запровадив кримінальну відповідальність за кіберпереслідування [5]. Однак досі не було підписано жодних багатосторонніх або регіональних договорів щодо таких типів кіберзлочинності, як кібердомогання та кіберпереслідування. Деякі країни прийняли власні закони, які безпосередньо зачіпають один або кілька видів кіберзлочинів. Наприклад, Закон Пакистану про запобігання електронним злочинам 2007 року [6] та Закон Нігерії про кіберзлочинність 2015 року [7] передбачають кримінальну відповідальність за кіберпереслідування, а Закон Сінгапуру про захист від домагань 2014 року [8] забороняє кібердомагання.

Ситуація в Україні ідентична. Тим не менш, це не означає, що законодавство України не містить жодних правил, які можна використовувати для захисту від кібернасильства. Відповідальність за кіберзлочини визначена Законом України від 15 жовтня 2017 року "Про основні засади забезпечення кібербезпеки України" [9]. У випадку погрози вбивства можна застосувати статтю 129 ККУ. Посилаючись на статтю 161 ККУ, якщо хтось зазнає будь-якого насильства за ознакою статі, гендерної ідентичності, психологічного насильства або погрози заподіяння будь-якої шкоди, він повинен негайно звертатися до поліції. Відповідно до статті 182 ККУ «Про недоторканність приватного життя», сталкінг часто є забороненим. Крім того, закон країни «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» забороняє дискримінацію за ознакою статі. Цей закон також регулює прояви гендерної дискримінації в Інтернеті. У статті 307 Цивільного кодексу України можна заборонити використання переслідувачем ваших персональних даних, фотографій чи відео без вашого дозволу. Це незаконно використовувати ваші паспортні дані, дані про здоров'я, банківські рахунки та навіть номер телефону. Закон України «Про захист персональних даних» [9] та інші законодавчі акти гарантують захист цих персональних даних. Уповноважена Верховної Ради з прав людини, поліція чи суд – це органи, які відповідають за розповсюдження та захист персональних даних кожного [9].

Крім неправомірного використання персональних даних у соціальних мережах, права на повагу до честі, гідності фізичної особи, також порушується ділова репутація фізичних та юридичних осіб. Серед усіх інших можливих порушення в соціальних мережах, це на перетині порушень етики інтернет-спілкування, моральні норми і правова норма. Тому вирішуємо питання захисту фізичних осіб у соціальних мережах потребує не лише відповідного законодавства, але також має включати правову обізнаність користувачів і достатню підтримку ІТ сфера. На нашу думку, комплекс таких заходів забезпечує належний захист користувачів у соціальних мережах. Такий підхід дозволить забезпечити безпеку та конфіденційність даних учасників цих платформ. Також важливо посилювати контроль за вмістом, що публікується, для запобігання поширенню шкідливої інформації.

Захист немайнових прав у соціальних мережах можливий і без звернення до суду. Наприклад, Стандарти спільноти Facebook передбачають можливість звернення до адміністрації цієї соцмережі мережі зі скаргою на користувача (його обліковий запис), його публікацію або коментар, в якому є загрози громадській чи особистій безпеці, або погрози фізичної шкоди особі, переслідування чи приниження. Матеріали які можуть включати порушення прав осіб і які усуваються адміністрацією у разі скарга включає:

1) сторінки, які ображають окремих осіб;

2) зображення, відредаговані для приниження окремих осіб;

3) фото чи відео із зображенням фізичного насильства, розміщене з метою приниження жертви;

4) оприлюднення особистої інформації з метою шантажу чи переслідування;

5) постійне переслідування шляхом надсилання небажаних повідомлень або прохань додати в друзі [11].

Однак у Заяві про права та обов'язки у Facebook зазначено, що адміністрація не несе відповідальності за будь-які дії користувача, а також будь-які претензії, підстави позову, суперечки з адміністрацією мережі. Все претензії користувачі повинні звертатися виключно до федерального окружного суду Північного округу Каліфорнії або в суд штату Каліфорнія [12, с. 52].

Науковці стверджують, що чітке та обґрунтоване розмежування між правами на захист даних, конфіденційність та ідентичність є надзвичайно важливими. І це не лише заради узгодженості і дієвості правової системи, але особливо заради досягнення всеохоплюючої та надійного захисту усіх аспектів, пов'язаних з особистістю людини [13, с. 1051].

Висновки. Таким чином, компенсація моральної шкоди при порушенні ОНП в умовах цифровізації має місце, компенсація має відбуватися на загальних підставах, крім винятку, що особа може зазнати тільки психічних страждань та переживань, які нічим не будуть відрізнятися від страждань чи переживань в реальному світі. Переслідування особи за допомогою інформаційних технологій завдає ще більше страждань ніж переслідування в реальному житті. На нашу думку необхідно внести зміни в статтю 23 ч. 2 ЦК України Відшкодування моральної шкоди: ч. 2. Моральна шкода по-

лягає: 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) у душевних та психічних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів за допомогою інформаційних технологій; 4) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; 5) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Усанова Л.А. Цифрова ідентичність як відображення інформаційного суспільства. Актуальні проблеми філософії та соціології : Науково-практичний журнал / Голов. ред. С.Г. Секундант, відпов. ред. Д.В. Яковлев; Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. Вип. 30. С. 67–70.
2. Мічурін Є. Ідентифікація і індивідуалізація фізичної особи у комп'ютерній мережі інтернет: правові аспекти. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*, 2022. (34), 91–96. URL: https://doi.org/10.26565/2075-1834-2022-34-10.
3. Стефанчук Р.О. Інформаційні технології та право: Quo Vadis? *Право України*, 2018. № 1. С. 30–50.
4. Токарева В.О. Щодо питання цифрової ідентичності у мережі інтернет. *Приватне і публічне право*. 2022. № 4. С. 35–40. URL: http://pp-law.in.ua/archive/4_2022/6.pdf.
5. Penal Code California 1872. URL: https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/codes_displaySection.xhtml?sectionNum=646.9&lawCode=PEN.
6. BILL lo mqkr proviiions for prevenlion of eleclronic crimes. URL: https://www.na.gov.pk/uploads/documents/1470910659_707.pdf.
7. Cybercrimes (Prohibition, Prevention, Etc) Act, 2015. URL: https://www.nfiu.gov.ng/images/Downloads/downloads/cybercrime.pdf.
8. Protection from Harassment Act 2014. URL: https://sso.agc.gov.sg/Act/PHA2014.
9. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: закон України від 28.06.2024, підстава – 3783-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text.
10. Про захист персональних даних. Закон України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2010, № 34, ст. 481.
11. Facebook. Community Standards. [online]. (2020). URL: https://www.facebook.com/communitystandards/recentupdates/violence_criminal_behavior.
12. Milash V. Legal aspects of the emergence and implementation of contractual relations on the Internet. Legal regulation of relations on the Internet. Kharkiv: "Law", 2016, p. 52–91.
13. Mark A. Lemley & Eugene Volokh. Law, Virtual Reality, And Augmented Reality. University *Of* Pennsylvania. Law Review. Vol. 166. April 2018. No. 5. Pp. 1051–1138.

УДК 347.626:347.635/637
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.29

КОНЦЕПТ ДОГОВОРІВ МІЖ МАТІР'Ю, БАТЬКОМ І ДІТЬМИ

Вагіна І.,
аспірантка кафедри приватного права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0002-9077-8144
e-mail: irinavagina@i.ua

Вагіна І. Концепт договорів між матір'ю, батьком і дітьми.

Статтю присвячено концепту договорів між матір'ю, батьком і дітьми. Запропоновано власне бачення шлюбного договору, зокрема: це згодовільність (вільна, взаємна згода) подружжя або осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, яка регулює (регулюватиме) відносини: між дружиною, чоловіком як подружжям; між дружиною, чоловіком як батьком, матір'ю дитини; між подружжям та членами їхньої сім'ї або іншими особами, щодо правового режиму майна, порядку користування житлом, а також права на утримання, що укладається в письмовій формі і нотаріально посвідчується.

Визначено, що договір про виховання дітей, батьки яких розривають шлюб – це згодовільність матері та батька, що перебувають у шлюбі, яка визначає те, з ким із них проживатимуть діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той з батьків, хто буде проживати окремо, а також визначає умови здійснення ним права на особисте виховання дітей, що укладається в простій письмовій формі.

Обґрунтовано важливість відмови від терміносполучення «письмовий договір», що фігурує в приписах ч. 1 ст. 109 Сімейного кодексу України, оскільки насправді йдеться про те, що такий поіменований сімейний договір укладається в письмовій формі.

Запропоновано визначення поняття договору про утримання дитини тим з батьків, який проживає від дитини окремо. Сформульовано поняття договору про сплату аліментів на дитину. Презентований концепт договору про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку із придбанням права власності на нерухоме майно.

Запропоновано власну дефініцію «укладання договорів між матір'ю, батьком і дітьми». Висновано, що недосягнення згоди між матір'ю, батьком і дітьми щодо укладання договорів між ними не позбавляє їх можливості здійснювати сімейні права та (або) виконувати сімейні обов'язки, встановлені актами сімейного законодавства.

Ключові слова: договірне регулювання; договори між матір'ю, батьком і дітьми; правовідносини батьків і дітей.

Vahina I. The Concept of agreements between mother, father and children.

The article is devoted to the concept of contracts between mother, father and children. The author proposes his own vision of the marriage contract, in particular: the consensual (voluntary and mutual) will of the spouses or of the individuals who have submitted an application for marriage registration, which governs (or shall govern) the relations between the wife and husband as spouses; between the wife and husband as parents of a child; between the spouses and their family members or other third parties — in respect of the legal regime of property, the procedure for the use of residential premises, as well as maintenance obligations. Such an agreement shall be concluded in writing and duly notarized. It is established that a child-rearing agreement between parents undergoing divorce constitutes the mutual will of the mother and the father, who are in a marital relationship, and determines with whom the child shall reside, the extent of the financial and other support to be provided by the parent living separately, and the conditions under which such parent shall exercise the right to personal involvement in the upbringing of the child. This agreement is concluded in a simple written form.

The importance of refusing the term «written agreement», which appears in the provisions of Part 1 of Art. 109 of the Family Code of Ukraine, since in fact it is said that such a named family agreement is concluded in writing. The definition of the concept of a child support agreement by the parent who lives separately from the child is proposed. The concept of an agreement on the payment of alimony for a child is formulated. The concept of an agreement on the termination of the child's right to alimony in connection with the acquisition of ownership of real estate is presented. The author's own definition of «conclusion of agreements between mother, father and children» is proposed. It is concluded that the

failure to reach an agreement between the mother, father and children on the conclusion of agreements between them does not deprive them of the opportunity to exercise family rights and (or) fulfill family obligations established by acts of family legislation.

Key words: contractual regulation; agreements between mother, father and children; legal relations between parents and children.

Постановка проблеми. Договори між матір'ю, батьком і дітьми відіграють значну роль в системі сімейних договорів. Вони мають унікальний як теоретичний, так і практичний сенс у механізмі правового регулювання. Однак у теорії сімейного права серед актуальних завдань є створення концепту договорів між матір'ю, батьком і дітьми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти договорів між матір'ю, батьком і дітьми прямо або опосередковано висвітлювалися в наукових публікаціях В.А. Ватраса, Б.П. Карнауха, Л.В. Красицької, В.А. Кройтора, М.В. Логвінової, В.П. Маковія, М.Б. Мельник, О.В. Михальнюк, О.В. Розгон, З.В. Ромовської, Л.В. Сапейко, Р.І. Таш'яна, М.А. Тіхонової, Є.Д. Ханович, В.М. Чернеги. Однак зусилля наукової спільноти не спрямовувалися на досягнення, сформульованої нижче мети наукового дослідження.

Метою дослідження є формування концепту договорів між матір'ю, батьком і дітьми.

Виклад основного матеріалу. Предмет нашого дослідження вимагає щонайперше розгляду шлюбного договору як акта (засобу, інструмента) саморегулювання майнових відносин між дружиною, чоловіком як батьком, матір'ю дитини.

У Сімейному кодексі України (далі – СКУ) не фігурує жодна норма-дефініція сімейного договору [5]; не існує, навіть законодавчого визначення поняття шлюбного договору. Це прерогатива українських учених у галузі сімейного права. Однак у наукових прагненнях попередників повністю не відтворено суб'єктний склад між якими (між дружиною, чоловіком як подружжям, між дружиною, чоловіком як батьком, матір'ю дитини, між подружжям та членами їхньої сім'ї або іншими особами) таким сімейним договором можуть бути врегульовані лише майнові відносини.

Отже, поняття шлюбного договору доцільно визначити як згодовільність (вільна, взаємна згода) подружжя або осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, яка регулює (регулюватиме) відносини між дружиною, чоловіком як подружжям, між дружиною, чоловіком як батьком, матір'ю дитини, між подружжям та членами їхньої сім'ї або іншими особами, щодо правового режиму майна, порядку користування житлом, а також права на утримання, що укладається в письмовій формі і нотаріально посвідчується.

У СКУ відсутня єдина норма, в якій би фігурував перелік сімейних договорів, серед яких договори між матір'ю, батьком і дітьми, що укладаються у письмовій формі і підлягають нотаріальному посвідченню. Такі вимоги розпорошені у різних приписах згаданого кодифікованого акта (ч. 1 ст. 94; ч. 1 ст. 109; ч. 4 ст. 157; абз. 2 ч. 1 ст. 189; абз. 2 ч. 1 ст. 190). Шлюбний договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується (ч. 1 ст. 94 СКУ). Як наголошує З.В. Ромовська, «договір, складений на офіційному, стандартному бланку й посвідчений нотаріусом, має дуже високу доказову вагу. Нотаріальне посвідчення договору презюмує укладення його відповідно до вимог закону. Воно – як специфічний бронежилет, – охоронятиме сторони від нападів осіб, невдоволених його укладенням. Нотаріальне посвідчення договору не виключає, однак, можливості визнання його недійсним через підстави, визначені законом. Вимогу нотаріального посвідчення договорів кожна держава обґрунтовує необхідністю забезпечення інтересів не лише конкретних громадян, а й своїх власних. Нотаріус не лише перевіряє особу учасників договору, справжність їхнього волевиявлення, законність договору, а й надає договору ознаку вічності, завдяки внесенню в державний реєстр» [4, с. 54].

Предмет дослідження також вимагає розгляду питання про концепт договору про виховання дітей, батьки яких розривають шлюб, що фігурує в ч. 1 ст. 109 СКУ. Почати треба з визначення поняття цього сімейного договору. Отже, договір про виховання дітей, батьки яких розривають шлюб доцільно розуміти як згодовільність матері та батька, що перебувають у шлюбі, яка визначає те, з ким із них проживатимуть діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той з батьків, хто буде проживати окремо, а також визначає умови здійснення ним права на особисте виховання дітей, що укладається в простій письмовій формі.

Водночас не видається коректним в єдиній нормі СКУ оперувати терміносполученням «письмовий договір». Адже в інших приписах згаданого кодифікованого акта записано, що «договір укладається в письмовій формі». Схожий підхід наскрізно втілено в Цивільному кодексі України (далі – ЦКУ) [9], що є актом приватноправового спрямування.

Отже, до ч. 1 ст. 109 СКУ треба внести зміни та викласти її в такій редакції: «Подружжя, яке має дітей, має право подати до суду заяву про розірвання шлюбу разом із договором про те, з ким із

них будуть проживати діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той з батьків, хто проживатиме окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей. Такий договір укладається в письмовій формі».

В контексті нормативного регулювання форми договору, передбаченого ч. 1 ст. 109 СКУ необхідно зауважити, що зазначений договір серед іншого має визначати яку участь у забезпеченні умов життя дитини (дітей) братиме той з батьків, хто проживатиме окремо. Очевидно, що участь у забезпеченні умов життя дитини передбачає майнові (аліментні) обов'язки щодо забезпечення вищевказаних умов. Враховуючи те, що згідно положень ч. 2 ст. 109 СКУ, ч. 1 ст. 189 СКУ договір між подружжям про розмір аліментів на дитину має бути нотаріально посвідчений, то відповідно існує правова проблема щодо недосконалого нормативного врегулювання зазначеного питання, що призводить до правової невизначеності і відповідно – до перешкод у реалізації подружжям (батьків) своїх прав, оскільки за такого тлумачення договір передбачений ч. 1 ст. 109 СКУ також необхідно посвідчувати нотаріально. Окрім того, з огляду на конструкцію ст. 109 СКУ та її спрямованість на врегулювання відносин щодо розірвання шлюбу за рішенням суду за спільною заявою подружжя, яке має дітей, можна зробити висновок, що для реалізації права подружжя на розірвання шлюбу необхідно укласти договори визначені як частиною першою так і частиною другою ст. 109 СКУ. Саме тому правозастосовна практика реалізації положень ст. 109 СКУ пішла шляхом укладення подружжям змішаних договорів, якими одночасно врегульовуються як умови щодо сплати аліментів на дитину (дітей) так і відносини щодо визначення місця проживання дитини, забезпечення умов життя дитини та участі в її вихованні (з їх нотаріальним посвідченням). Відповідно положення частини першої та другої ст. 109 СКУ підлягають уніфікації для усунення можливості їх різного тлумачення та для нормативного визначення єдиного сімейного договору (його предмету, форми, вимог щодо нотаріального посвідчення) який подається до суду подружжям, яке має дітей, разом із заявою про розірвання шлюбу за спрощеною процедурою в порядку окремого провадження.

Окремо необхідно зупинитися на дослідженні проблематики питання волевиявлення дитини при договірному врегулюванні батьками умов щодо визначення місця проживання дитини та участі батьків в її вихованні. До досягнення дитиною десяти років місце її проживання визначається за згодою батьків (ч. 1 ст. 160 СКУ); місце проживання дитини, яка досягла десяти років, визначається за спільною згодою батьків та самої дитини (ч. 2 ст. 160 СКУ); якщо батьки проживають окремо, місце проживання дитини, яка досягла чотирнадцяти років, визначається нею самою (ч. 3 ст. 160 СКУ). Спосіб волевиявлення дитини яка досягла десяти років щодо надання згоди при визначенні її місця проживання законодавчо не визначений. Правозастосовна практика укладення договорів умовами яких визначається місце проживання малолітньої дитини, яка досягла десяти років, пішла тим шляхом, що при досягненні батьками відповідної згоди, щодо волевиявлення (згоди) дитини діє принцип «мовчазної згоди», коли презюмується відповідність волі дитини волі її батьків, допоки не заявлено інше. Щодо можливості укладення подружжям (яке має дитину, що досягла чотирнадцяти років) договору про те, з ким із них буде проживати дитина, зокрема для реалізації права подружжя на розірвання шлюбу (ч. 1 ст. 109 СКУ), тривають дискусії, оскільки якщо батьки проживають окремо, місце проживання дитини, яка досягла чотирнадцяти років, визначається нею самою, без участі батьків, тому існує думка, що в такому випадку батьки не можуть укласти договір яким визначити місце проживання дитини. З іншої точки зору, допускається укладення батьками договору про те, з ким із них буде проживати дитина, яка досягла чотирнадцяти років, за умови наявності відповідного одностороннього волевиявлення дитини у формі заяви, яке співпадає (відповідає) з волевиявленням батьків. З огляду на неповну цивільну дієздатність фізичної особи (дитини) у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років та її тісний правовий зв'язок з батьками вважаю, що можливість укладення батьками договору про те, з ким із них буде проживати дитина має бути прямо передбачена законом, з умовою надання дитиною, яка досягла чотирнадцяти років, своєї згоди на проживання з матір'ю або батьком.

Наступним є питанням про концепт договору щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим із батьків, хто проживає окремо від дитини, що фігурує в ч. 4 ст. 157 СКУ. У літературі наявні прагнення окреслити поняття цього сімейного договору. За визначенням Б.П. Карнауха, згаданий сімейний договір являє собою «домовленість між батьками, якою вони погоджують порядок реалізації прав і виконання обов'язків щодо виховання дитини тим із них, хто проживає окремо від дитини» [1, с. 118]. На нашу думку, найкраще розмежовувати сімейно-правові категорії «договір» і «домовленість». В основу варто покласти бачення сімейного договору, що пропонує В.М. Чернега. На думку вченого, сімейним договором є «пойменована (визначена в законі) або непойменована (не визначена в законі, але така, що корелюється із основними засадами сімейного законодавства та моральними засадами суспільства) згода сторін, що зумовлює виникнення, зміну або припинення здебільшого майнових сімейних прав та обов'язків, але не допускає односторон-

ню відмову від неї» [10, с. 9]. До того ж згаданий вище автор пропонує закріпити в СКУ дефініцію «сімейна домовленість», що, за висновками цього правознавця, унеможливить ототожнювати її з сімейним договором. Сімейною домовленістю, за ґрунтовним визначенням В.М. Чернеги, є «згода сторін, що зумовлює виникнення, зміну або припинення особистих немайнових і майнових сімейних прав та обов'язків і може допускати односторонню відмову від неї» [10, с. 7].

Пойменований договір, що фігурує в ч. 4 ст. 157 СКУ, має укладатися в письмовій формі та підлягає нотаріальному посвідченню (абз. 1 ч. 4 ст. 157 того самого кодифікованого акта, викладений відповідно до змін, внесених згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення захисту прав дітей» від 21 травня 2009 року) [2].

Такий сімейний договір батьки укладають після того, як між ними з'ясовано питання про місце проживання дитини і виникає потреба у подальшому здійсненні одним із них своїх батьківських прав у змінених умовах, коли він позбавлений права щоденного контакту зі своєю дитиною [6, с. 165].

Предметом цього пойменованого сімейного договору є дії батьків щодо здійснення ними своїх немайнових батьківських прав щодо дитини під час їхнього роздільного проживання. Таким договором установлюється порядок здійснення цих прав, а не самі права та обов'язки того з батьків, хто проживає: а) окремо від дитини; б) разом із дитиною [6, с. 165].

В аналізованому сімейному договорі можуть бути врегульовані: місце спілкування, його періодичність, тривалість, необхідність присутності третіх осіб під час спілкування. Такий сімейний договір має корелюватися з інтересами дитини. Законодавець не встановлює віку, з якого дитина має право самостійно вирішувати питання свого спілкування з батьками. Проте згідно з ч. 2 ст. 171 СКУ дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана під час вирішення між батьками, іншими особами спору щодо її виховання [6, с. 166].

Відповідно до ч. 2 ст. 161 СКУ орган опіки та піклування або суд не можуть передати дитину для проживання з тим із батьків, хто не має самостійного доходу. Проте, якщо мати і батько дитини прийдуть до спільного рішення, то в договорі про порядок здійснення батьківських прав вони можуть передбачити, що дитина проживатиме з матір'ю, яка не має самостійного доходу, оскільки це більше корелюватиметься з інтересами дитини [6, с. 167].

Приписи абз. 2 ч. 4 ст. 157 СКУ встановлюють відповідальність того з батьків, що проживає з дитиною за невиконання договору щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим з них, хто проживає окремо від дитини. Формою такої відповідальності за вказаною нормою є компенсація матеріальної та моральної шкоди. Відповідно до ч. 2 ст. 18 СКУ компенсація матеріальної та моральної шкоди належить до способів захисту сімейних прав та інтересів. Порядок компенсації такої шкоди встановлений приписами не СКУ, а ЦКУ. Адже в цьому разі йдеться про порушення умов договору, то до таких відносин обґрунтовано застосовувати приписи глави 51 ЦКУ. Приписи абз. 2 ч. 4 ст. 157 СКУ встановлюють відповідальність за порушення договору лише для того з батьків, з ким проживає дитина, але такий сімейний договір може бути порушений також тим з батьків, хто проживає окремо від дитини. Останній також може ухилятися від виконання цього договору, зокрема: участі у вихованні дитини, від спілкування з дитиною. У такому разі той з батьків, з ким проживає дитина, також має право вимагати компенсацію їй матеріальної та моральної шкоди. Крім того, кожен з батьків у разі ухилення іншого від виконання договору може захистити порушені права дитини на виховання та спілкування з батьками, вимагаючи від того з батьків, хто ухиляється від виконання договору, компенсувати матеріальну та моральну шкоду дитині та вимагати примусового виконання договору.

З.В. Ромовська презентує бачення договірного регулювання відносин щодо здійснення батьками виховання дитини. Знана представниця науки національного сімейного права зазначає таке: «Важко збагнути, чому визначення у договорі (а договір – це акт доброї волі сторін) днів та годин, коли батько, який проживає, наприклад, у Львові, матиме можливість спілкуватися з дитиною, котра живе з матір'ю у Харкові, є обмеженням його права? Невідомо на чому базується твердження про те, що договір встановлює моральні обов'язки. Обов'язок, визначений договором, є обов'язком правовим, хоча, з точки зору Конституційного Суду України, правовим є і моральний обов'язок. І цьому важко заперечити. Невиконання матір'ю обов'язку забезпечити право батька у визначені дні спілкування з дитиною може мати наслідком відшкодування матір'ю матеріальної та моральної шкоди, завданої батькові, що чітко визначено у ст. 157 СКУ» [3].

Розлого треба окреслити концепт договору про утримання дитини тим з батьків, який проживає від дитини окремо, що фігурує в ч. 2 ст. 109 СКУ. Якнайкраще *договір про утримання дитини тим з батьків, який проживає від дитини окремо* можна визначити як згодовільність між матір'ю і батьком дитини, якою врегульовано порядок (строк, розмір, форма) участі, того з батьків який проживає окремо від дитини, у здійсненні утримання дитини, необхідного та достатнього для забезпечення її гармонійного розвитку, яка укладається в письмовій формі і нотаріально посвідчується.

Український законодавець установлює обов'язковість нотаріального посвідчення згаданого вище сімейного договору. Це означає, що нотаріус перевіряє зміст договору та за наявності в ньому умов, що не відповідають інтересам дитини (якщо батьки відмовляться внести до нього певні зміни), не посвідчить його. Водночас український законодавець не вказує, що такий сімейний договір *укладається у письмовій формі*, без якої неможливо було б його нотаріально посвідчити. До того ж на правильність такого підходу вказують інші приписи СКУ (ч. 1 ст. 94; ч. 2 ст. 109; абз. 1 ч. 4 ст. 157; абз. 2 ч. 1 ст. 189), якими встановлені вимоги до форми договорів між матір'ю, батьком і дітьми. Подібний підхід втілено в ч. 1 ст. 78 СКУ, щоправда, це стосується форми договору подружжя про надання утримання.

Отже, до першого речення ч. 2 ст. 109 СКУ доцільно внести зміни та викласти його в такій редакції: «*Договір про утримання дитини тим з батьків, який проживає від дитини окремо укладається в письмовій формі та нотаріально посвідчується*».

Питанням, що потребує уваги є концепт договору про сплату аліментів на дитину, що фігурує у ст. 189 СКУ. У літературі наявні прагнення окреслити поняття цього сімейного договору. За визначенням М.А. Тіхонової, договір між батьками про сплату аліментів на дитину являє собою «домовленість між матір'ю та батьком дитини про надання їй утримання з визначення розміру та строків виплати аліментів, яка укладена у письмовій формі та нотаріально посвідчена» [7, с. 101].

На нашу думку, *договір про сплату аліментів на дитину* доцільно визначити як згодовільність між матір'ю і батьком дитини, якою врегульовано порядок (строк, розмір, форма) участі батька та/або матері у здійсненні утримання дитини, необхідного та достатнього для забезпечення її гармонійного розвитку, яка укладається в письмовій формі і нотаріально посвідчується.

Пропонується саме таке визначення з огляду на те, що свобода сторін – батьків визначати їх участь в утриманні дитини є обмеженою правами дитини, а метою означеного договору є забезпечення гармонійного розвитку дитини. Також існує обґрунтована думка, що розмір аліментів на одну дитину, який визначається договором за спільною згодою батьків, не може бути меншим, ніж 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, з огляду на положення абзацу другого частини другої статті 182 СКУ. Договір може визначати як зобов'язання одного з батьків так і їх обох щодо утримання дитини. Участь в утриманні дитини може бути в грошовій та/або натуральній формі (ч. 2 ст. 181 СКУ). Щодо проблематики визначення зазначеним договором строку сплати аліментів, то превалює думка, що аліменти є виключно періодичними платежами, які боржник (як сторона в зобов'язанні) зобов'язаний щомісячно сплачувати. Такий підхід обґрунтовується зокрема тим, що утримання дитини здійснюється безперервно протягом тривалого часу, а мінімальний гарантований та мінімальний рекомендований розмір аліментів на одну дитину, що встановлені частиною другою статті 182 СКУ визначаються виходячи з розміру прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, який в свою чергу визначається нормативним методом у розрахунку на місяць на одну особу (ст. 1 Закону України «Про прожитковий мінімум»). Проте цей підхід можна вважати таким, що обмежує право батьків самостійно визначати строки сплати аліментів, що забезпечують утримання дитини. Одночасно при реалізації наміру сторін – батьків, до прикладу, визначити одразу весь розмір аліментів (що підлягають сплаті за весь час до досягнення дитиною повноліття) та визначити обов'язок сплатити їх одним платежем у певний строк, необхідно враховувати, що такий договір може тлумачитись, як такий що не забезпечує утримання дитини та спрямований на припинення сплати аліментів. Тому при формуванні концепту такого договору пропонується за основу брати саме його мету – забезпечення гармонійного розвитку дитини.

Предмет дослідження вимагає розгляду питання про *концепт* договору про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку із придбанням права власності на нерухоме майно, що фігурує в ст. 190 СКУ. У літературі наявні прагнення окреслити поняття цього сімейного договору. Наприклад, за визначенням М.А. Тіхонової, згаданий сімейний договір являє собою «домовленість, яка укладається між батьками дитини, а якщо дитина досягла 14-ти років, то й за участю неповнолітньої дитини, з дозволу органу опіки та піклування про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно тим із батьків, хто проживає окремо від дитини» [8, с. 114].

На нашу думку, *договір про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку із придбанням права власності на нерухоме майно* варто окреслити як згодовільність, що укладається з дозволу органу опіки та піклування між матір'ю, батьком дитини (а якщо дитина є неповнолітньою, то також за її участю) за якою припиняється право на аліменти для дитини у зв'язку з переданням права власності на нерухоме майно тим із батьків, хто проживає окремо від дитини у власність дитини або у спільну часткову власність дитини та того із батьків, з ким вона проживає, та – виникає зобов'язання у того із батьків, з ким проживає дитина, самостійно утримувати її.

Пойменований договір, що фігурує в ст. 190 СКУ, нотаріально посвідчується. Доцільно зауважити, що такий сімейний договір *укладається у письмовій формі.*

З огляду на викладене, до першого речення абз. 2 ст. 190 СКУ пропонується внести зміни та викласти його в такій редакції: «Такий договір укладається в письмовій формі та нотаріально посвідчується».

Цікавим також є питання про укладання договорів між матір'ю, батьком і дітьми. Досягнення (вільної, взаємної) згоди між матір'ю, батьком і дітьми доцільно розуміти як процес досягнення добровільної згоди між цими учасниками сімейних відносин, що здебільшого оформлюються в письмовій формі та нотаріально посвідчуються, задля пріоритетної сімейно-правової охорони прав та інтересів дітей.

Недосягнення згоди між матір'ю, батьком і дітьми щодо укладання договорів між ними не позбавляє їх можливості здійснювати сімейні права та (або) виконувати сімейні обов'язки, встановлені актами сімейного законодавства.

Висновки. Предмет дослідження дав змогу дійти низки висновків.

1. Шлюбний договір – це згодовільність (вільна, взаємна згода) подружжя або осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, яка регулює (регулюватиме) відносини між дружиною, чоловіком як подружжям, між дружиною, чоловіком як батьком, матір'ю дитини, між подружжям та членами їхньої сім'ї або іншими особами, щодо правового режиму майна, порядку користування житлом, а також права на утримання, що укладається в письмовій формі і нотаріально посвідчується.

2. Договір про виховання дітей, батьки яких розривають шлюб – це згодовільність матері та батька, що перебувають у шлюбі, яка визначає те, з ким із них проживатимуть діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той з батьків, хто буде проживати окремо, а також визначає умови здійснення ним права на особисте виховання дітей, що укладається в простій письмовій формі.

Доцільно відмовитися від терміносполучення «письмовий договір», що фігурує в приписах ч. 1 ст. 109 СКУ, оскільки насправді йдеться про те, що такий пойменований сімейний договір укладається в письмовій формі.

3. Договір про утримання дитини тим з батьків, який проживає від дитини окремо – це згодовільність між матір'ю і батьком дитини, якою врегульовано порядок (строк, розмір, форма) участі, того з батьків який проживає окремо від дитини, у здійсненні утримання дитини, необхідного та достатнього для забезпечення її гармонійного розвитку, яка укладається в письмовій формі і нотаріально посвідчується.

4. Договір про сплату аліментів на дитину – це згодовільність між матір'ю і батьком дитини, якою врегульовано порядок (строк, розмір, форма) участі батька та/або матері у здійсненні утримання дитини, необхідного та достатнього для забезпечення її гармонійного розвитку, яка укладається в письмовій формі і нотаріально посвідчується.

Договір про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку із придбанням права власності на нерухоме майно – це згодовільність, що укладається з дозволу органу опіки та піклування між матір'ю, батьком дитини (а якщо дитина є неповнолітньою, то також за її участю) за якою припиняється право на аліменти для дитини у зв'язку з переданням права власності на нерухоме майно тим із батьків, хто проживає окремо від дитини у власність дитини або у спільну часткову власність дитини та того із батьків, з ким вона проживає, та – виникає зобов'язання у того із батьків, з ким проживає дитина, самостійно утримувати її.

6. Укладання договорів між матір'ю, батьком і дітьми є процесом досягнення добровільної згоди між цими учасниками сімейних відносин, що здебільшого оформлюються в письмовій формі та нотаріально посвідчуються, задля пріоритетної сімейно-правової охорони прав та інтересів дітей.

Недосягнення згоди між матір'ю, батьком і дітьми щодо укладання договорів між ними не позбавляє їх можливості здійснювати сімейні права та (або) виконувати сімейні обов'язки, встановлені актами сімейного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Карнаух Б.П. Договір щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим із батьків, хто проживає окремо від дитини. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В.І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 119–121.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення захисту прав дітей: Закон України від 21.05.2009 № 1397-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1397-17#Text.

3. Ромовська З.В. Українське сімейне право: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Правова єдність, 2009. 500 с. URL: https://westudents.com.ua/glavy/70491-vidi-smeynih-dogovorv.html.
4. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Договірне право. Академічний курс. Львів: ПАІС, 2020. 464 с.
5. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 №2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14.
6. Сімейний кодекс України: наук.-практ. комент. І.В. Жилінкова, В.К. Антошкіна, Н.А. Д'ячкова, В.Ю. Москалюк та ін. / за ред. І.В. Жилінкової, 2008. 855 с.
7. Тіхонова М.А. Договір між батьками про сплату аліментів на дитину. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В.І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 101–103.
8. Тіхонова М.А. Договір про припинення права на аліменти для дитини для у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 12: Сімейне право / редкол.: В.І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків: Право, 2021. С. 114–116.
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
10. Чернега В.М. Механізм правового регулювання сімейних відносин: реф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Хмельницький, 2022. 43 с.
11. Чернега В.М. Українське сімейне ретроправо, проблеми та потенціал національного сімейного законодавства нашого часу. *Правова держава*. 2025. № 57. С. 200–210.

УДК 347.51
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.30

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ДЖЕРЕЛОМ ПІДВИЩЕНОЇ НЕБЕЗПЕКИ

Ганьба О.Б.,
доктор юридичних наук, доцент,
начальник кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності
Національної академії
Державної прикордонної служби України
ім. Б. Хмельницького
ORCID: 0000-0002-8391-8284

Івашкова Т.О.,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності
Національної академії
Державної прикордонної служби України
ім. Б. Хмельницького,
ORCID: 0000-0002-9067-3190

Ганьба О.Б., Івашкова Т.О. Відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки.

У статті авторами акцентованого увагу на важливості дослідження питань відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки як виду спеціального делікту через призму наукових поглядів та актуалізації розглядуваної проблематики з урахуванням сучасної правозастосовної діяльності. Дослідження засад цивілістичної концепції здійснення та захисту цивільних прав та актуальних актів правосуддя у недоговірних зобов'язаннях дозволить узагальнити особливості та конкретизувати розуміння «джерела підвищеної небезпеки», а також концептуально підійти до удосконалення норм цього інституту в процесі здійснення рекодифікації цивільного законодавства з урахуванням особливостей механізму заподіяння шкоди та умов виникнення недоговірних зобов'язань.

Наголошено, що дефініція «джерело підвищеної небезпеки» сформульована на основі поєднання концепцій «діяльності» та «властивостей речей», зміст яких можна аргументувати тим, що джерелом підвищеної небезпеки на є конкретний об'єкт, річ чи їх сукупність, які наділені шкідливими властивостями, а саме діяльність з їх використання, зберігання та утримання. Підкреслено, що законодавець не сформулював вичерпний перелік джерел підвищеної небезпеки, що сприяє проведенню наукових досліджень та формуванню спільних підходів до вирішення дискусійних питань законодавчого регулювання та практики застосування норм права на основі реалізації дискрекційних повноважень суду.

Автори зазначають, що для належного правового захисту потерпілих та, зокрема, застосування належного способу захисту порушених прав, важливе значення має урахування правових висновків Верховного Суду України, що забезпечують єдність у виборі і застосуванні норм права при розгляді подібних спірних правовідносин судами попередніх інстанцій та іншими суб'єктами владних повноважень. Автори підкреслюють на необхідності врахування в суддівській практиці правових позицій, висловлених в постановах Верховного Суду України, що зумовлено відсутністю вичерпного переліку джерел підвищеної небезпеки та назрілою потребою в адаптації норм законодавства до сучасних реалій, зокрема, пов'язаних з появою нових об'єктів правовідносин.

Отже, у статті досліджено теоретичні та практичні аспекти відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки. Зроблено висновок, що держава створює гарантії забезпечення безпеки для громадян та створює механізми захисту порушених прав у випадках заподіяння шкоди охоронюваним благам.

Ключові слова: недоговірні зобов'язання, джерело підвищеної небезпеки, відшкодування шкоди, моральна шкода, судова практика, штучний інтелект.

Hanba O.B., Ivashkova T.O. Compensation for damage caused by a source of increased danger.

The authors of the article emphasize the importance of studying the issue of compensation for damage caused by a source of increased danger as a type of special delict, through the prism of scholarly opinions and the relevance of this problem in light of current law enforcement practice. An analysis of the principles underlying the civilist concept of exercising and protecting civil rights, as well as of the current jurisprudence on non-contractual obligations, allows for a generalization of the specific features and a clarification of the understanding of the term «source of increased danger». Furthermore, it provides a conceptual foundation for improving the legal norms governing this institution during the recodification of civil legislation, taking into account the specifics of damage-causing mechanisms and the conditions under which non-contractual obligations arise.

It is noted that the definition of a «source of increased danger» is based on a combination of the concepts of «activity» and «the properties of things». This is justified by the fact that the source of increased danger is not a specific object, thing, or their aggregate endowed with harmful properties per se, but rather the activity involving their use, storage, or maintenance. The authors stress that the legislator has not provided an exhaustive list of sources of increased danger, which fosters scholarly research and the development of common approaches to resolving contentious issues of legislative regulation and law enforcement based on the exercise of judicial discretion.

The authors point out that, in order to ensure adequate legal protection for victims, particularly through the application of appropriate legal means for the protection of violated rights, it is essential to consider the legal conclusions of the Supreme Court of Ukraine. These conclusions ensure consistency in the selection and application of legal norms when similar legal disputes are considered by courts of lower instances and other public authorities. The authors highlight the necessity for judicial practice to incorporate the legal positions set forth in the decisions of the Supreme Court of Ukraine, which indicate both the absence of an exhaustive list of sources of increased danger and the urgent need to adapt legal norms to modern realities, particularly those related to the emergence of new objects of legal relation.

Thus, the article explores the theoretical and practical aspects of compensation for damage caused by a source of increased danger. It concludes that the state must guarantee safety for its citizens and establish mechanisms for the protection of violated rights in cases of harm caused to legally protected interests.

Key words: non-contractual obligations, source of increased danger, compensation for damage, moral damage, judicial practice, artificial intelligence.

Постановка проблеми. Конституція України з урахуванням загальноприйнятих міжнародних норм гарантує реалізацію та захист прав та свобод людини і громадянина та визначає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3) [1]. Тому актуальні питання відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, ставали предметом досліджень науковців і практиків. Заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки віднесено законодавцем до недоговірних зобов'язань, характерною ознакою яких є заподіяння шкоди в ситуації, коли заподіювач шкоди і потерпілий не знаходились в цивільно-правових відносинах. Однак в силу існування норми права на відповідальну особу покладається обов'язок відшкодувати таку шкоду та передбачає виникнення у потерпілого права вимагати її відшкодування.

Метою статті є загальна характеристика правового регулювання інституту заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки через призму теоретичних концепцій та сформульованих висновків науковців у поєднанні з аналізом правозастосовної діяльності, що відображена в рішеннях Верховного Суду України.

Стан опрацювання проблематики. Серед науковців, які досліджували питання відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки варто відзначити: Ю. Лесько, К. Мануїлову, Р. Стефанчука, які розглядали питання інтерпретації природи джерела підвищеної небезпеки та аналіз основних концепцій джерела підвищеної небезпеки; І. Іліопол досліджувала особливості розгляду справ про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, в судовому порядку; О. Онищенко висвітлювались питання відшкодування моральної шкоди у деліктних зобов'язаннях. Ці наукові дослідження мають певну цінність, однак, в умовах сьогодення, особливого значення набувають актуальності правові висновки Верховного Суду України в питаннях відшкодування (компенсації) шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки.

Виклад основного матеріалу. Одним із ключових питань, що підлягає з'ясуванню в процесі дослідження інституту відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, є розу-

мінення, що саме відноситься до джерела підвищеної небезпеки. На законодавчому рівні у частині 1 статті 1187 Цивільного кодексу України джерелом підвищеної небезпеки є діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогненебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб [2]. В основу цього визначення законодавець поклав розуміння концепції «діяльності», зміст якої полягає у тому, що джерелом підвищеної небезпеки на є конкретний об'єкт, річ чи їх сукупність, а саме діяльність з їх використання, зберігання та утримання. При цьому визначивши одну із ключових ознак – підвищену небезпеку для оточення за умови використання об'єкта чи здійснення іншого впливу на нього. Однак така концепція межує з позицією прихильників концепції «властивості речей», що вбачає існування об'єктів матеріального світу, які володіють шкідливими властивостями, які в певному якісному стані і відповідній кількості створюють небезпеку в процесі впливу на них людини. До цього можна додати ще одну ознаку – це неможливість повного контролю над відповідним об'єктом з боку людини, незважаючи на дотримані заходи безпеки чи рівень досвідченості людини.

Водночас, на основі аналізу тенденцій розвитку ідей дослідників і розширенню підходів до розуміння змісту джерела підвищеної небезпеки можна говорити про інші наявні теорії: «теорія об'єкта», «теорія подвійності», «теорія речей, що перебувають у русі». Втім, можна констатувати, що ці ідеї лише доповнюють одна одну, і врешті, як невід'ємна частина цивілістики, формують підґрунтя для удосконалення законодавства і формування усталеної суддівської практики, забезпечуючи правову визначеність та зміцнюючи основні засади правосуддя.

Дослідивши правову природу джерел підвищеної небезпеки, законодавчу позицію і актуальну судову практику Ю. Лесько висловив власне бачення ознак, які притаманні джерелам підвищеної небезпеки: об'єкт матеріального світу; наявність шкідливих властивостей; перебуває у володінні (фактичному чи юридичному); використовується у діяльності людей (цілеспрямовано за їх призначенням, зберігання, утримання тощо); неможливість повного контролю з боку людини за проявом шкідливих властивостей матеріальних об'єктів; підвищена ймовірність заподіяння шкоди; можливість завдання шкоди випадково [3, с. 83-84.]. Можна констатувати, що відповідальність за заподіяння шкоди настає саме за прояв шкідливих чи небезпечних властивостей речей, що безпосередньо пов'язані з впливом на них людини. При цьому сама по собі діяльність людини є безпечною при умові дотримання правових норм.

З аналізу змісту норми статті 1187 ЦКУ можна дійти висновку, що перелік джерел підвищеної небезпеки є орієнтовний і спрямований на виявлення родових ознак речей поєднаних з активними діями суб'єктів. З огляду на існуючу судову практику у кожному конкретному випадку застосування цієї норми відбувається на основі аналізу фактичних обставин справи та виявлення шкідливих властивостей конкретних речей матеріального світу. Однак слід врахувати ту обставину, що один і той же об'єкт може поєднувати у собі ознаки декількох видів джерел підвищеної небезпеки, а також можливість трансформації одного виду енергії в інший [4, с. 321]. Наприклад, автомобілі як складні у своїй конструкції об'єкти поєднують в собі механічні, електричні, хімічні, вогненебезпечні властивості, які за відповідних умов (в русі чи у статиці) можуть заподіяти шкоду.

Судова практика в більшості випадків визначила види об'єктів, діяльність з якими може бути віднесена до джерел підвищеної небезпеки. Однак з розвитком технологій та існуючими потребами соціуму з'явились різноманітні механізми і транспортні засоби, які дозволяють людям пересуватись в просторі а також перевозити із собою багаж або вантаж (електросамокати, моноколеса, сігвеї, дельтаплани, катамарани, причепи тощо). І щодо окремих їх видів на практиці виникали певні труднощі з притягнення до відповідальності осіб, що їх експлуатували та заподіяли при цьому реальну шкоду іншим особам або майну. За результатами аналізу норм низки нормативно-правових актів: Закону України «Про транспорт», Постанова Кабінету Міністрів «Про Правила дорожнього руху» від 10 жовтня 2001 р. № 1306 та інших, ми дійшли висновку, що переважно законодавець вже відніс до транспортних засобів відповідні їх види, що можна класифікувати на відповідні групи за різними критеріями: в залежності від середовища, у якому відбувається рух (наземний, повітряний, водний, космічний); в залежності від типу рушійної сили (приводяться в рух за допомогою двигуна; що приводяться в рух силою м'язів; що приводяться в рух силою вітру, води); в залежності від мети використання (легкові та вантажні автомобілі, включаючи спецтранспорт, плавзасоби, повітряні судна, рейкові транспортні засоби, тощо). З огляду на існуюче різноманіття транспортних засобів, механізмів, обладнання, речовин та інших небезпечних об'єктів, суди неоднозначно підходять до застосування норм права, тому суди касаційних інстанцій спрямовують свою діяльність на усунення неузгодженостей у прийнятті рішень судами першої та другої інстанцій.

Цікавою в межах нашого дослідження є позиція Верховного Суду України, викладена у Постанові Касасційного цивільного суду від 15.03.2023 р. по справі № 127/5920/22 використання електросамоката чи іншого подібного засобу (моноколеса, сегвея тощо) для переміщення особи як учасника дорожнього руху є джерелом підвищеної небезпеки в розумінні статті 1187 ЦК України, якщо в конкретному випадку такий засіб приводився в рух за допомогою встановленого на ньому електричного двигуна. Для кваліфікації діяльності, пов'язаної з таким використанням електричного самоката, характеристика електросамоката як механічного транспортного засобу з урахуванням потужності електродвигуна, встановленого на ньому, значення не має. Судом уточнено, що джерелом підвищеної небезпеки потрібно вважати діяльність, яка здійснюється з тим чи іншим залученням/використанням предметів матеріального світу та/або природних (фізичних) процесів, які за певних умов часу та місця в силу своїх якісних та кількісних характеристик об'єктивно створюють в процесі володіння ними (незалежно від факту їх експлуатації) підвищену порівняно із звичайними життєвими обставинами небезпеку завдання шкоди [5]. Втім, на нашу думку, слід враховувати як властивості відповідного засобу пересування, так і визначення статусу особи як учасника дорожнього руху і дотримання ним відповідних правил пересування. Також важливо звернути увагу на можливість використання норм страхового права, які можуть забезпечити можливість відшкодування шкоди, заподіяної власником (чи іншою особою) джерела підвищеної небезпеки на підставі укладених цивільно-правових договорів страхування відповідальності за шкоду, що може бути заподіяна третім особам.

Окремо хочемо зауважити, що відповідальність особи, яка на відповідній правовій підставі володіє джерелом підвищеної небезпеки, настає незалежно від наявності вини (за випадкове її заподіяння). Про це зазначено у Постанові Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки» від 01.03.2013 р. № 4 [6]. Іншими словами, для того щоб у потерпілого виникало право на відшкодування шкоди достатньо встановити наявність наступних умов: протиправність в діянні власника (володільця), наявність шкоди (майнової, моральної) та виявити причинний зв'язок між діянням власника (володільця) і шкідливими наслідками для потерпілого. При цьому існують певні правові обмеження застосування цієї норми, що виключають відповідальність в ситуаціях, коли особа, яка здійснювала діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки доведе, що шкоду було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого. А оскільки у правозастосовній практиці діє правова презумпція, то тягар доведення існування непереборної сили чи наявності умислу потерпілого несе сам власник (особа, що правомірно володіла) джерела підвищеної небезпеки.

Варто звернути увагу на позицію колегії суддів Цивільного суду Верховного Суду, висловлену в постанові у справі № 450/4163/18 від 21.04.2021 р. за касаційним зверненням Моторного (транспортного) страхового бюро України на рішення Пустомитівського районного суду Львівської області та постанову Львівського апеляційного суду у справі про скоєння дорожньо-транспортної пригоди за участю пішохода та водія, що кермував автомобілем. Суд дійшов висновку, що чинне законодавство не передбачає такої підстави для звільнення від відповідальності власника джерела підвищеної небезпеки як вина потерпілого. При цьому, акцентовано увагу, що згідно з частиною другою статті 1193 ЦК України, якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди, – також від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом, тобто груба необережність потерпілого може бути підставою для зменшення розміру відшкодування, а не відмови у повному обсязі [7].

Джерелом підвищеної небезпеки може бути заподіяно шкоду як майнову, так і немайнову (моральну). Майнова шкода відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала. При цьому основною формою відповідальності буде відшкодування збитків, з урахуванням розміру витрат, які повинен понести потерпілий для відновлення знищених або пошкоджених благ. Також в окремих випадках можуть стягуватись доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода). Щодо моральної шкоди, то її компенсація відбувається незалежно від відшкодування майнової шкоди. При цьому варто враховувати, що розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості [2]. Верховний Суд у постанові від 21.07.2021 р. у справі № 338/890/20 зазначив, що суди попередніх інстанцій дійшли вірного висновку про зменшення розміру моральної шкоди з 1 500 000,00 грн. до

250 000,00 грн., враховуючи характер та обсяг страждань (фізичних, душевних, психічних), яких зазнала позивачка, характер немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення). Зокрема суд врахував стан здоров`я потерпілої, тяжкість вимушених змін у життєвих стосунках, час та зусилля, необхідні для відновлення психологічного стану та інші обставини [8].

Цікавою є позиція судової практики за зверненнями про відшкодування шкоди у випадках, коли майно знищено та не підлягає відновленню. З огляду на вищезазначене, вартим уваги є висновок, викладений у Постанові Великої Палати Верховного Суду від 4 червня 2023 р. у справі № 125/12621/20, де суд зазначив, що позивач, який заявив про знищення його автомобіля в результаті зіткнення з іншим авто мав передати залишки транспортного засобу відповідачу як особі, яка відповідає за завдану шкоду, чим набути право отримати від останнього відшкодування шкоди в розмірі, який відповідає вартості транспортного засобу до ДТП. Як вбачається із обставин справи – позивач продав автомобіль, попередньо здійснивши його ремонт. При цьому суд вказав, що транспортний засіб вважається фізично знищеним, якщо його ремонт є технічно неможливим чи економічно необґрунтованим. Ремонт вважається економічно обґрунтованим, якщо передбачені згідно зі звітом (актом) чи висновком про оцінку, виконаним оцінювачем або експертом відповідно до законодавства, витрати на відновлювальний ремонт транспортного засобу перевищують вартість транспортного засобу до ДТП. Якщо транспортний засіб вважається знищеним, його власнику відшкодовується різниця між вартістю транспортного засобу до та після ДТП, а також витрати на евакуацію транспортного засобу з місця ДТП [9].

Беззаперечно суди приймають у подібних справах обґрунтовані висновки, керуючись діючими норми права. Однак певною мірою у таких ситуаціях прослідковується необ’єктивне ставлення до водіїв транспортних засобів, які несуть відповідальність за наїзд на пішохода, не зважаючи на те, що в діях останнього чітко прослідковується вина, яка полягає в умисному нехтуванні діючими правилами дорожнього руху. Також фактично відбувається обмеження прав водіїв, а саме: кермувати транспортним засобом на автомобільній дорозі за умови дотриманням правових норм в умовах взаємодії з іншими учасниками дорожнього руху. Вважаємо, що автори ідеї рекодифікації цивільного законодавства врахують існуючі норма права, що викликають дискусії в колі правників. На думку судді В*еликої Палати Верховного Суду* **Сергія Погрібного** ЦК України 2003 року став величезним кроком у розвитку національного цивільного законодавства, проте вочевидь є кодексом перехідного характеру – на шляху від соціалістичного права до класичного права країн континентального (європейського) права. Автор звернув увагу розробники Концепції рекодифікації цивільного законодавства пропонують змінити підходи від концепції юридичної відповідальності як умови відповідальності відшкодування шкоди, завданої незалежному учаснику цивільного обороту, і перейти до концепції запровадження загального правила про існування обов’язку відшкодувати завдану шкоду в усіх випадках, окрім тих, що безпосередньо застережені в законі [10].

Актуальним питанням сучасних наукових дискусій є обговорення появи та залучення у багатьох галузях діяльності людини штучного інтелекту. Наголошується як позитивних змінах так і пов’язаних із цим ризиків, зокрема, заподіяння шкоди та можливості застосування діючих норм законодавства і встановлення винних осіб. Дослідники зазначають, що розвиток систем штучного інтелекту створює передумови для посилення існуючих загроз національній безпеці в інформаційній сфері. Ці загрози включають: посилення кібератак; утворення каналів витоку інформації з обмеженим доступом; атаки отруєння даних (DataPoisoning, DP) – це цільові атаки з метою модифікації або спотворення даних, що використовуються для машинного або глибокого навчання ШІ, внаслідок чого ШІ отримує небажані навички, які можуть завдати шкоди особі, суспільству та державі [11, с. 9-10]. В глобальних масштабах постає питання про високу ймовірність поширення конфіденційних даних про особу, розкриття державної таємниці, розповсюдження комерційної таємниці, порушення права інтелектуальної власності тощо.

У цьому контексті цікавими для нас стали дослідження низки авторів. Зарубіжними дослідниками зазначається, що функціонування ШІ базується на досягненні цілей. Це означає, що своїми діями ШІ може завдати шкоди з тих чи інших причин; і, таким чином, питання компенсації повинні вирішуватися відповідно до існуючих правових положень. Основна проблема полягає в тому, що ні національне, ні міжнародне законодавство не визнає штучний інтелект суб’єктом права, а це означає, що штучний інтелект не може нести особисту відповідальність за шкоду, яку він завдає. З огляду на вищевикладене закономірно виникає запитання: хто несе відповідальність за шкоду, завдану діями штучного інтелекту? [12] Здійснюючи наукові пошуки відповідей на дану проблематику науковці пропонують в питаннях відшкодування шкоди, заподіяної ШІ, застосовувати норми інституту деліктної відповідальності. У цьому контексті автори, аналізуючи норми цивільного законодавства, резюмують, що на даному етапі розвитку ШІ, доцільно було б врегульовувати відповідальність ШІ з посиланням на норми ЦК України, які стосуються відповідальності за шкоду,

завдану неякісними товарами, роботами чи послугами. Українське законодавство у цій частині правового регулювання не позбавлене недоліків та неточностей, тому теж потребує системного удосконалення та приведення у відповідність до актів права ЄС [13, с. 38].

Втім, певною мірою можна вести мову як про деліктну відповідальність так і відповідальність, пов'язану із невиконанням чи неналежним виконанням договірних зобов'язань, що випливають із акту купівлі у власника комп'ютерної програми, що забезпечує потреби користувача у генерації нової інформації (текстової, графічної, у відеоформаті, медичні чи юридичні консультації та іншого контенту).

З огляду на вищезазначене, хочемо навести тезу колишнього міністра закордонних справ України Дмитра Кулеби, який відзначив, що війна є найвищим ступенем протистояння в будь-якій сфері життя з метою змінити реальність у трьох просторах: фізичному (земля, вода, небо), когнітивному (уявлення людини про себе, інших та світ загалом) і віртуальному. Автор акцентує на тому, що особливість віртуального простору в тому, що він має можливості впливу і в фізичному, і в когнітивному просторах [14, с. 22].

У результаті наукових пошуків з позиції правового регулювання відносин з використання ШІ М. Великановою зроблено висновок, що коли розвиток систем штучного інтелекту досягне рівня абсолютної автономності у прийнятті та реалізації рішень, то питання відповідальності за шкоду, спричинену штучним інтелектом, має бути переглянуте з позицій можливості встановлення правового статусу «електронної особи» та визначення її правосуб'єктності [15, с. 21]. На наше переконання важливим етапом розгляду дискусійних питань повинні стати прогресивні ідеї та міркування науковців з метою їх врахування в процесі рекодифікації цивільного законодавства.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволило зробити висновок, що розуміння джерела підвищеної небезпеки сформульовано на основі поєднання двох концепцій «властивості речей» та «діяльності», які визначають існування певного об'єкту матеріального світу, що володіє шкідливими властивостями з високим ступенем ймовірності їх прояву, та діяльністю людини, пов'язаною з впливом на такі об'єкти при відсутності абсолютного контролю за такою діяльністю. Слід звернути увагу, що у кожному конкретному випадку застосування норм цього інституту при вирішенні конкретних спорів судами відбувається на основі аналізу фактичних обставин справи, зокрема, виявлення шкідливих властивостей об'єктів, факту заподіяння шкоди, наявності вини потерпілої особи, існування підстав звільнення від відповідальності заподіювача шкоди тощо. Наголошено, що суди приймають у подібних справах обґрунтовані висновки, керуючись діючими норми права. Втім, дослідження правових позицій, висловлених у постановах Верховного Суду України, дозволяють усунути труднощі у правозастосуванні інституту деліктної відповідальності та забезпечити гнучкість та ефективність правового регулювання інституту відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
3. Лесько. Ю.В. Поняття та ознаки джерела підвищеної небезпеки. *Університетські наукові записки*, 2015, № 55. С. 74–86.
4. Івашкова Т.О. Особливості визначення джерел підвищеної небезпеки в органах охорони державного кордону. *Форум права*. 2011. № 2. С. 320–326. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
5. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду України від 15.03.2023 р. по справі № 127/5920/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109674942.
6. Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01.03.2013 № 4. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004740-13#Text.
7. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду України від 21.04.2021 р. по справі № 450/4163/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96787920.
8. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду України від 21.07.2021 р. по справі № 338/890/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111907078.
9. Петров Є.В. Висновки ВП ВС у справах про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_DTP_shkoda_23_02_2024.pdf.

10. Судді ВС проаналізували судову практику щодо відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/navch_suddiv_praciv_aparativ_2021/1564261.
11. Скіцько О., Складанний П., Ширшов Р., Гуменюк М., Ворохоб М. Загрози та ризики використання штучного інтелекту. *Електронне фахове наукове видання «Кібербезпека: освіта, наука, техніка»*, 2023, 2(22), 6–18. URL: https://doi.org/10.28925/2663-4023.2023.22.618.
12. Paulius Čerka, Jurgita Grigienė, Gintarė Sirbikytė Liability for damages caused by artificial intelligence. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/ S026736491500062X.
13. Марценко Н. Цивільно-правова відповідальність за шкоду, спричинену штучним інтелектом. *Наукові записки. Серія: право*. 2022. Вип. 2. С. 34–39.
14. Кулеба Дмитро Війна за реальність: як перемагати у світі фейків, правд і спільнот». Вид. 3-тє, оновл. Київ: Книголав. 2022. 384 с.
15. Великанова В. Відшкодування шкоди, завданої використанням технологій штучного інтелекту, як спеціальний делікт. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/17.

УДК 341.64:342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.31

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В ПРАВОВУ СИСТЕМУ УКРАЇНИ

Гарбазей Д.О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету
ORCID: 0009-0000-2085-0422
e-mail: dimgar88@gmail.com

Гарбазей Д.О. Теоретико-правове дослідження імплементації рішень Європейського суду з прав людини в правову систему України.

В статті автор висвітлює питання імплементації рішень Європейського суду з прав людини в національну правову систему. Окреслено, що питання наближення національного законодавства, в тому числі і судових рішень було окреслено, ще в 1991 році, коли Україна отримала статус незалежної держави та взяла євроінтеграційних шлях правового розвитку країни.

Починаючи з 1998 року Україна ратифікувала низку Європейський конвенцій, серед них варто зазначити: Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, Європейську конвенцію з прав людини. Поштовхом для наближення права Європейського Союзу та імплементації рішень Європейського Суду з прав людини стало прийняття Верховною Радою України в 2006 році Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». І, хоча романо-германська правова система не передбачає прецедентного права, водночас в українському законодавстві прослідковуються елементи прецедентної практики.

Автор в статті наголошує, що Європейський суд з прав людини називає власну практику прецедентною. В свою чергу судовий прецедент полягає в тому, що Європейський суд під час вирішення певної справи схильний в цілому слідувати підходам, що застосовувалися ним раніше. В той же час в правозастосовній практиці виявились значні труднощі не тільки з правильним розумінням, а й із застосуванням як міжнародних документів так і рішень Європейського суду з прав людини. Застосування практики Європейського суду з прав людини має сприяти формуванню єдності судової практики у захисті прав, свобод та інтересів людини.

Також автор дає власний коментар тезам, висунутим вченими правознавцями з приводу питання імплементації рішень Європейського суду з прав людини в українське законодавство та процедури наближення Європейського законодавство до національного.

В своєму дослідження автор розкриває питання застування в національній правовій системи не лише вирішення окремих справ за аналогією, а й повноправно застосовувати прецедентне право. Також автор вважає, що необхідний розумний консенсус між Конституційним Судом України та іншими органами в державі.

Ключові слова: імплементація, наближення законодавства, міжнародний документ, прецедент, Європейський суд з прав людини, правова реформа.

Garbazey D.O. Theoretical and legal research on the implementation of decisions of the European Court of Human Rights in the legal system of Ukraine.

In the article, the author highlights the issue of implementing the decisions of the European Court of Human Rights into the national legal system. It is outlined that the issue of approximation of national legislation, including court decisions, was outlined back in 1991, when Ukraine received the status of an independent state and took the European integration path of the country's legal development.

Since 1998, Ukraine has ratified a number of European conventions, among which it is worth noting: the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the European Convention on Human Rights. As an impetus for the approximation of European Union law and the implementation of the decisions of the European Court of Human Rights, the Verkhovna Rada of Ukraine in 2006 adopted the Law of Ukraine «On the Execution of Decisions and Application of the Practice of the European Court of Human Rights». And, although the Romano-Germanic legal system does not provide for case law, at the same time elements of case law are traced in Ukrainian legislation.

The author emphasizes in the article that the European Court of Human Rights calls its own practice precedent. In turn, judicial precedent is that the European Court, when resolving a particular case, tends to generally follow the approaches that it used earlier. At the same time, legal practice has shown significant difficulties not only with the correct understanding, but also with the application of both international documents and decisions of the European Court of Human Rights. The application of the European Court of Human Rights practice should contribute to the formation of unity of judicial practice in the protection of human rights, freedoms and interests.

The author also gives his own commentary on the theses put forward by legal scholars on the issue of implementing the decisions of the European Court of Human Rights into Ukrainian legislation and the procedures for approximating European legislation to national legislation.

In his study, the author reveals the issue of stagnation in the national legal system not only in resolving individual cases by analogy, but also in fully applying case law. The author also believes that a reasonable consensus is needed between the Constitutional Court of Ukraine and other bodies in the state.

Key words: implementation, approximation of legislation, international document, precedent, European Court of Human Rights, legal reform.

Постановка проблеми. З отриманням статусу незалежності в 1991 році Україна взяла європейський шлях побудови держави та державних інститутів в цілому. Так, ще в 1994 році між Україною та Європейським співтовариством було укладено Угоду про партнерство та співробітництво, яка наразі втратила чинність. Євроінтеграційні процеси нашої держави полягають в першу чергу в наближенні демократичних та громадянських традицій, дотримання загальноєвропейських принципів правової держави та забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Зараз в Україні продовжуються євроінтеграційні процеси пов`язані зі входженням до Європейського Союзу. Розпочата ще в середні 2000-х років правова реформа передбачає відповідність законодавства України до європейських стандартів з прав людини та врахування прецедентної практики Європейського суду з прав людини.

Мета дослідження: за допомогою спеціальних юридичних методів дослідити питання імплементації рішень Європейського суду з прав людини в національну правову систему.

Стан опрацювання проблеми. Проблематика імплементації та наближення рішень Європейського суду з прав людини свого часу досліджувала ціла плеяда вчених-правознавців, серед них: Гулям У.Х., Дубовий Д.О., Завгородній В.А., Кучук А.М., Лазебна К.Ю., Мінченко Д.А., Страшнюк Т.Ю., Ткаченко В.В., Шумик О.М., Федіна Н.В., Француз А.Й. Незважаючи на значну кількість наукових праць питання імплементації рішень Європейського суду з прав людини залишається актуальним.

Виклад основного матеріалу. Імплементація практики Європейського суду з прав людини для України наразі є актуальною, що свідчить про рівень правової культури та демократії держави. Ще в 2006 році Верховна Рада України прийняла Закон «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», в преамбулі якого говориться, що він покликаний здійснювати процесуальне регулювання правових відносин, яка утворюється на підставі взяття державою обов`язку щодо виконання рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України; невідкладного вирішення питання порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї; запровадженням до національної правової системи та практики адміністративного судочинства європейських стандартів в частині захисту прав та свобод людини; зі створенням передумов для зменшення кількості заяв та звернень до Європейського суду з прав людини проти України [1].

Аналізуючи положення Стратегії євроінтеграції України і, відповідно до неї здійснення процесу адаптація національного законодавства до законодавства Європейського Союзу стає зрозумілим, що першочерговим завдання для законодавця виступає процес наближення нашого законодавства до сучасної європейської правової системи, такий процес має сприяти економічному та соціально-культурному розвитку України та подолати поріг бідності та відновити достойний рівень життя для населення. Також модернізація нашого законодавства в європейському напряму забезпечить розвиток політичної та підприємницької активності громадян України. При цьому варто пам`ятати, що Європейські правові стандарти формуються в рамках двох найбільш регіональних міжнародних об`єднань – Ради Європи і Європейського Союзу. Де Рада Європи здебільшого розробляє стандарти, що стосуються гуманітарної сфери життя людини, а саме: захисту прав людини, охорони довкілля, конституційного права, що зумовлено цілями й метою її функціонування. В свою чергу Європейський Союз шляхом відповідних директив, регламентів та Установчих договорів закріпілює Стандарти, які охоплюють та регулюють всі сфери життя людини та громадянина в Європейському Союзі [2].

Дослідник Гулям У.Х. вважає, що хоча в Україні вже й створений механізм реалізації практики Європейського суду з прав людини завдяки належній правовій базі та національним Стандартам, а також відпрацьованим на національному рівні підходам до цієї процедури. Однак, законодавча динаміка поки що не має очікуваного правового та соціального ефекту. Так, як застування практики Європейського суду з прав людини національними судами на превеликий жаль носить формальний характер. На його думку у суддів відсутні належні знання та навички щодо принципів і доктринальних підходів, покладених в основу юриспруденції Європейського суду з прав людини. Також судді не до кінця розуміють системності правових позицій Європейського суду з прав людини щодо конкретних прав людини та нездатні відрізнити їх від інших положень текстів рішень Європейського суду з прав людини [3, с. 108].

Цікаву тезу висувають дослідники Дубовий Д.О. та Страшнюк Т.Ю., зокрема вони вважать, що під час прийняття нового законодавчого акту або внесення змін до вже чинних за зразок слід брати рішення Європейського суду з прав людини. В разі виявлення прогалин в національній правовій системи їх заповнення повинно бути саме міжнародними нормами. Також дослідники пропонуються щоб міжнародні норми мали вищу юридичну силу над національними нормами при суперечливості інститутів національного права міжнародним правовим інститутам та рішення Європейського суду з прав людини [4, с. 105].

Застосовуючи рішення Європейського суду з прав людини наш законодавець та судові органи повинні чітко усвідомлювати принцип загального права та відповідні стандарти по захисту прав людини.

Нарізі процес належної імплементації щодо рішень Європейського суду з прав людини в українську законодавчу систему залежить в першу чергу від правових заходів, які наша держава повинна ухвалити на законодавчому рівні. Ефективне запровадження повинні реалізувати спеціально уповноважені на те державні органи. Порядок внесення змін до національного законодавства має відбуватися після прийняття Європейським судом з прав людини «заходів загального характеру», які містяться у пілотних постановах Європейського суду з прав людини. Процедура ухвалення таких постанов передбачена ст. 61 Регламенту Європейського Суду з прав людини, прийнятого 21 лютого 2011 р. Суд виносить пілотну ухвалу, будучи пов`язаною Конвенцією про захист прав людини та основних свобод за фактами скарги, а не за абстрактними оцінками та за ними визначає вид заходів загального характеру, які держава-відповідач має прийняти в силу резолютивної частини постанови у строки, які він також може встановити у тієї ж частини рішення (пункти 1, 3 та 4 правила 61 Регламенту). Лише шляхом конструктивного діалогу та тісної співпраці між Конституційним Судом України та вітчизняним законодавцем буде здійснено імплементацію рішень Європейського суду з прав людини в правову систему України. Цьому процесу також повинні сприяти структурні підрозділи Міністерства юстиції України. Рішення Європейського суду з прав людини можуть бути опосередковано імплементовані через рішення судів або через нормативно-правові акти, які містять певні правила, які суди нижчого рівня застосовують при розгляді аналогічних справ (так, як наша правова система не передбачає прецедентного права). Можливою формою впливів на рішення Європейського суду з прав людини на національне законодавство може бути внесення змін до нормативно-правового акту, що був підданий критиці Судом, через його тлумачення таким чином, що найбільше відповідає практиці Європейського суду з прав людини [7, с. 34].

На думку професора А. Кучука практика Європейського суду з прав людини може впливати на національне право декількома способами. По-перше, використання правоположень, сформульованих Європейським судом з прав людини національними судами. У разі невиконання рішення Суду Комітет Міністрів Ради Європи може вжити заходів для забезпечення його виконання. Але через прецедентний характер рішень, практика Європейського суду з прав людини має застосовуватись і судами інших держав. По-друге, тлумачення національними органами публічної влади норм національного законодавства через правоположення, сформульовані Європейським судом з прав людини. По-третє, внесення змін до національного законодавства відповідно до практики Європейського суду з прав людини. У деяких випадках держави-учасниці Конвенції вносять зміни до свого національного законодавства для приведення його у відповідність до практики Суду. По-четверте, розвиток доктрини людських прав. Практика Європейського суду з прав людини сприяє розвитку доктрини прав людини. Рішення Суду визначають загальні стандарти захисту людських прав, які застосовуються у всіх державах-учасницях Конвенції, що дозволяє забезпечити більш ефективний захист прав людини у глобальному масштабі [8, с. 53].

Неналежне виконання рішень Європейського суду з прав людини викликано в перше чергу недосконалою системою законодавства щодо застосування практики та правових позицій Європейського суду з прав людини, яка потребує на думку вчених та практиків юридичного аудиту та

правової експертизи на предмет відповідності не лише законів, а й підзаконних нормативно-правових актів та проєктів таких документів. У вітчизняній юридичній техніці відсутній механізм застосування практики Європейського суду з прав людини та критеріїв за якими здійснюється такий механізм. Великою помилкою є й те, що Україна бере до уваги лише рішення Європейського суду з прав людини проти неї та не бере до уваги загальну практику такого міжнародного судового органу. Питання відповідальності на національному рівні за неналежне виконання рішень Європейського суду з прав людини або взагалі його не виконання не закріплено належним чином та носить декларативний характер. Стосовно повноважень органів, які уповноваження на здійснення перевірки щодо виконання рішень Європейського суду й реагувати на порушення в сфері застосування Європейської конвенції належним чином не задекларовані [9, с. 301].

Фактором гармонізації рішень Європейський суд з прав людини до національного законодавства повинно стати саме запровадження прецеденту, адже рішення зазначеного Суду носять саме прецедентний характер. Держави-члени Ради Європи під час розгляду справ вдаються до консенсусу проблемних питань законодавства тієї чи іншої країни. Саме ця властивість практики Європейського суду з прав людини і обумовлює значну її роль у здійсненні впливу на національну систему права [10, с. 18].

Завгородній В.А. вважає, що інституційну підсистему механізму імплементації рішень Європейського суду з прав людини складають суб`єкти, тобто органи державної влади, їх службові та посадові особи, які використовуючи необхідні правові засоби уповноважені вживати заходів індивідуального та загального характеру. Визначені законодавством суб`єкти імплементації рішень Європейського суду з прав людини можуть бути класифіковані за різними критеріями, а саме: 1) за характером компетенції: загальної (Уряд України, суди загальної юрисдикції); спеціальної (Мін`юст, Урядовий уповноважений у справах Європейського суду з прав людини); галузевої (міністерства, відомства); 2) за функціональним призначенням: суб`єкти координації (Уряд України, Мін'юст), суб`єкти комунікації (Урядовий уповноважений у справах Європейського суду з прав людини), суб`єкти забезпечення виплати компенсації (Державна виконавча служба, Державне казначейство України), суб`єкти моніторингу (Уповноважений парламенту з прав людини), суб`єкти нагляду (Комітет Ради Міністрів Ради Європи); 3) за місцем в системі суб`єктів імплементації рішень Європейського суду з прав людини: основні (парламент, Уряд, Мін`юст, Уповноважений у справах Європейського суду з прав людини, суди) та допоміжні (ГПУ, парламентський омбудсман, міністерства, ВНЗ України) [11].

В процесі наближення Європейського законодавства та імплементації рішень Європейського суду з прав людини до національної правової системи варто враховувати як суспільні так і державні інтереси. За своїм характером імплементаційні правовідносини є тривалими та носять багатосторонній характер, при цьому точна кількість управомочених суб`єктів не визначена жодною державою. Такі правовідносини є відносинами активного типу, оскільки уповноважені державні органи зобов`язані вчинити певні дії з метою імплементації рішень Суду [12, с. 392].

Законодавство Європейського Союзу в усіх сферах є динамічним, а не сталим процесом. Міжнародно-правові документи не окреслюють механізму імплементації найновіших редакцій документів та не передбачаються процедуру залучення України до дискусії щодо найактуальніших питань у тій чи тій сферах. За таких умов Україна завжди «наздоганятиме» Європейський Союз та не матиме належного рівня імплементації законодавства. На підставі досвіду імплементації державами-членами, звітів Європейської Комісії, аналізу труднощів імплементації, виникнення нових обставин, практики Суду Європейського Союзу - законодавство Європейського Союзу постійно вдосконалюється. З`являються нові норми, директиви переглядаються, окремі директиви об`єднують у рамкові, застарілі положення зникають. В Україні мають завжди фіксуватися граничні межі на виконання її реформ. Європейський Суд повинен довгостроково підтримувати умови для стимулювання реальних, а не часткових чи косметичних реформ [13, с. 72].

Висновки. Процес наближення європейської судової практики до національного законодавства, а особливо рішень Європейського суду з прав людини є важливим етапом входження України в європейський простір. При цьому варто розуміти, що питання імплементації полягають не лише в справедливий компенсації та відновленні порушеного права. Воно повинно також передбачати шляхом модернізації окремих елементів національної правової системи механізм застосування прецедентного права. При цьому необхідно усвідомлювати, що процедура імплементації полягає лише в доповненні позитивною практикою українську правову систему, а не сліпе запозичення всіх складових європейського законодавства. Саме тому законодавець має звернути особливу увагу на юридичну техніку та технології під час застосування рішень Європейського суду з прав людини як ефективного засобу запровадження міжнародних стандартів в частині захисту прав і свобод людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 року N 3477-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text.
2. Шумик О.М., Федіна Н.В. Наближення національного законодавства України до права Європейського Союзу в питаннях захисту прав і свобод людини та громадянина. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2302cde5-3116-451c-a6e4-e482826c1e2c/content.
3. Гулям У.Х. Імлементація практики Європейського суду з прав людини в діяльності судів України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Сер.: Юриспруденція. 2022. № 57. С. 108–114.
5. Дубовий Д.О., Страшнюк Т.Ю. Вплив прецедентної практики Європейського суду з прав людини на вітчизняну доказову діяльність захисника у кримінальному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2020, Серія ПРАВО. Випуск 61, том 2. С. 103–106.
6. Мінченко Д.А. Види заходів щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні. *Аналітичне-порівняльне правознавство.* 2023. № 4. С. 596–601.
7. Гулям У.Х. Міжнародно-правові основи механізму імплементації рішень Європейського суду з прав людини до національної правової системи. *Journal «ScienceRise:JuridicalScience».* 2021. № 4 (18). С. 31–35.
8. Кучук А.М. Європейський суд з прав людини як чинник удосконалення забезпечення людських прав в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 6. С. 51–55.
9. Ткаченко В.В. Окремі питання практики застосування рішень Європейського суду з прав людини в Україні. *Актуальні питання юриспруденції: теоретичний та практичний виміри:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 25-26 квітня 2018 року). У 2-х частинах. Частина 1. Суми, 2018. 304 с.
10. Кучук А.М., Пекарчук В.М. Вплив практики Європейського суду з прав людини на національне право: пропедевтичний аспект. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2022. Випуск 4 (45). С. 17–21.
11. Завгородній В.А. Структура механізму імплементації рішень Європейського суду з прав людини. URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/ 2018/n1/ 18zvazpl. pdf.
12. Завгородній В.А. Функціональна підсистема механізму імплементації рішень Європейського суду з прав людини в Україні. *Захист прав людини: національний та міжнародноправовий виміри*: XIV Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»: Збірник тез доповідей. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2018. – 750 с.
13. Француз А.Й., Лазебна К.Ю. Механізм адаптації законодавства України до правової системи Європейського Союзу. *Правничий вісник університету «КРОК».* 2020. № 38. С. 66–76.
14. Бондарчук І. Досягнення діджиталізації адміністративного права України в контексті наближення до Європейського законодавства. *Право в умовах воєнного стану: проблеми та перспективи:* матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 12 травня 2023 року. Ірпінь: Державний податковий університет, 2023. 179 с.
15. Чорномаз О.Б. Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2017/aug/5820/vnulpurn201684531.pdf.
16. Фулей Т. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на судову практику України: підходи та виміри. *Право України.* 2015. № 2. С. 98– 112.
17. Аблязов Д.Е., Кузнецова Л.В. Міжнародно-правовий захист прав людини в умовах сучасних геополітичних викликів. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення:* збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 75-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 8 грудня 2023 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 6-7.

УДК 347.27
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.32

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБ'ЄКТІВ НЕЗАВЕРШЕНОГО БУДІВНИЦТВА

Герц А.А.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-3310-3159

Зборівський Ю.-А.Я.,
доктор філософії в галузі права,
асистент кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0009-0003-2727-1214

Герц А.А., Зборівський Ю.-А.Я. Цивільно-правове регулювання об'єктів незавершеного будівництва.

Цивілісти приділяють значну увагу концепції об'єктів незавершеного будівництва, оскільки це питання залишається актуальним у контексті сучасного правового регулювання будівельної галузі в Україні. Важливо зазначити, що недобудови створюють не лише соціально-економічні проблеми, але й правові ризики, включаючи труднощі з обліком, визначенням права власності та рішеннями щодо подальшого використання чи знесення таких об'єктів. Безперечно, чинне українське законодавство містить суперечності та прогалини в регулюванні правового статусу незавершених будівельних об'єктів, що призводить до зниження ефективності державного нагляду та перешкоджає реалізації інвестиційних можливостей.

Стаття присвячена комплексному дослідженню правового регулювання об'єктів незавершеного будівництва в Україні. Актуальність даної теми зумовлена необхідністю забезпечення належного правового захисту об'єктів незавершеного будівництва та майбутніх об'єктів нерухомості, а також встановлення чіткої процедури державної реєстрації речових прав на ці об'єкти.

Досліджено правову природу об'єкта незавершеного будівництва як специфічного об'єкта цивільних прав. Визначено, що об'єкт незавершеного будівництва має подвійну правову природу – з одного боку, він є самостійним об'єктом цивільного обороту, а з іншого – тимчасовим станом нерухомого майна, яке перебуває в процесі створення.

Особливу увагу приділено аналізу спеціального майнового права на об'єкт незавершеного будівництва та майбутній об'єкт нерухомості як особливого виду речового права, запровадженого для захисту інтересів інвесторів у будівництві. Досліджено порядок державної реєстрації такого права, його ознаки та особливості.

Проаналізовано правовий режим подільних та неподільних об'єктів незавершеного будівництва, особливості державної реєстрації права власності та інших речових прав на такі об'єкти, а також механізм трансформації прав на об'єкт незавершеного будівництва в права на закінчений будівництвом об'єкт нерухомості.

Виявлено основні прогалини та колізії у чинному законодавстві, що ускладнюють правовий обіг зазначених об'єктів. Розглянуто договори, які найчастіше укладаються щодо незавершеного будівництва.

У результаті дослідження запропоновано напрями удосконалення чинного законодавства, включаючи уніфікацію підходів до визначення правового режиму об'єктів незавершеного будівництва.

Ключові слова: будівля, державна реєстрація, земельна ділянка, інвестиції, майбутній об'єкт нерухомості, неподільний об'єкт незавершеного будівництва, нерухомість, об'єкт незавершеного будівництва, подільний об'єкт незавершеного будівництва, речові права, споруда.

Hertz A.A., Zborivskyi Y.-A.Y. Civil law regulation of unfinished construction objects.

Civilians pay considerable attention to the concept of unfinished construction sites, as this issue remains relevant in the context of modern legal regulation of the construction industry in Ukraine. It is important to note that unfinished construction creates not only socio-economic problems, but also

legal risks, including difficulties with accounting, determining ownership and decisions on the further use or demolition of such sites. Undoubtedly, the current Ukrainian legislation contains contradictions and gaps in regulating the legal status of unfinished construction sites, which leads to a decrease in the effectiveness of state supervision and hinders the implementation of investment opportunities.

The article is devoted to a comprehensive study of the legal regulation of construction in progress in Ukraine. The relevance of this topic is stipulated by the need to ensure proper legal protection of construction in progress and future real estate objects, as well as to establish a clear procedure for state registration of property rights to these objects.

The author examines the legal nature of an asset under construction as a specific object of civil rights. It is determined that an object of unfinished construction has a dual legal nature - on the one hand, it is an independent object of civil turnover, and on the other hand, it is a temporary state of real estate which is in the process of creation.

Particular attention is paid to the analysis of the special property right to an object under construction and a future real estate object as a special type of property right introduced to protect the interests of investors in construction. The author examines the procedure for state registration of such a right, its features and characteristics.

The author analyzes the legal regime of divisible and indivisible objects of construction in progress, peculiarities of state registration of ownership and other real rights to such objects, and the mechanism of transformation of rights to an object of construction in progress into rights to a completed real estate object.

The author identifies the main gaps and conflicts in the current legislation that complicate the legal circulation of these objects. The author analyzes the contracts most often concluded in relation to construction in progress.

As a result of the study, the author suggests areas for improvement of the current legislation, including unification of approaches to determining the legal regime of construction in progress.

Key words: building, state registration, land plot, investment, future real estate object, indivisible object of unfinished construction, real estate, object of unfinished construction, divisible object of unfinished construction, real rights, structure.

Постановка проблеми. Вчені-цивілісти акцентують особливу увагу на актуальності поняття об'єктів незавершеного будівництва, адже дана проблематика залишається важливою в умовах сучасного правового регулювання містобудівної діяльності в Україні. Варто звернути увагу на те, що об'єкти незавершеного будівництва створюють численні не лише соціально-економічні, але і правові ризики, зокрема ускладнення в питаннях обліку, прав власності, можливість подальшого використання або демонтажу таких об'єктів. Безумовно, чинне законодавство України містить колізії та прогалини в регулюванні правового статусу об'єктів незавершеного будівництва, відповідно це призводить до зниження ефективності державного контролю і перешкоджає реалізації інвестиційного потенціалу.

Мета дослідження. Метою статті є комплексний аналіз чинного законодавства України з метою дослідження об'єктів незавершеного будівництва та формування подальших шляхів уніфікації правового регулювання їх статусу, обліку, механізму введення в експлуатацію.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика об'єктів незавершеного будівництва неодноразово ставала предметом наукових досліджень таких відомих вчених, як: В.І. Борисова, В.А. Васильєва, М.К. Галянтич, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, В.М. Коссак, О.В. Кохановська, В.М. Кравчук, І.М. Кучеренко, В.В. Луць, І.І. Пучковська, С.І. Шимон, Є.О. Харитонов та ін. Безумовно, тема дослідження залишається вельми актуальною в силу процесів законодавчої трансформації, які мають місце у нашій державі.

Виклад основного матеріалу. Проблематика правового режиму об'єктів незавершеного будівництва є надзвичайно актуальною для цивільного права України. Такі об'єкти займають проміжний стан між матеріалами, з яких вони зведені, та повноцінними об'єктами нерухомості. Протягом тривалого часу правове регулювання незавершеного будівництва було фрагментарним. ЦК України та інші акти визнавали існування таких об'єктів, але не надавали вичерпних відповідей щодо можливості їх відчуження чи застави. Водночас економічні реалії вимагали правових механізмів для залучення інвестицій у будівництво та захисту прав інвесторів (покупців майбутнього житла).

ЦК України не містить прямого визначення поняття «об'єкт незавершеного будівництва», проте виходячи зі змісту норм можна визначити його характерні ознаки. Об'єкт незавершеного будівництва – це нерухома річ (будівля, споруда або інший капітальний об'єкт), створення якої розпочато та триває, але не завершено в установленому порядку. Таким об'єктом є будівля або споруда, на спорудження якої видано належний дозвіл, здійснюються будівельні роботи та витрати, але об'єкт

ще не прийнято в експлуатацію згідно з вимогами закону. Таким чином, об'єкт незавершеного будівництва фактично являє собою матеріально виражену сукупність будівельних матеріалів і конструкцій, частково зведену на земельній ділянці, що робить її нерухомою річчю. Ст. 181 ЦК України визначає, що до нерухомих речей належать, зокрема, об'єкти, розташовані на земельній ділянці і переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення [1].

Цивільно-правовий режим об'єкта незавершеного будівництва характеризується тим, що до завершення його створення права власності на сам об'єкт у будівництві ще не виникає. Частина 3 статті 331 ЦК України прямо встановлює, що до завершення будівництва (створення майна) особа, яка здійснює будівництво, вважається власником лише матеріалів, обладнання та інших речей, що були використані в процесі цього будівництва. Інакше кажучи, незавершена будівля як єдине ціле до певного моменту не розглядається законодавством як окремий об'єкт цивільних прав – натомість право власності поширюється на складові цього об'єкта (будівельні матеріали, конструкції тощо), які належать забудовнику (замовнику будівництва). Такий підхід забезпечує правову визначеність на стадії будівництва: доки об'єкт не зведено, унеможливлюється повноцінний оборот цього об'єкта як нерухомості, аби уникнути невизначеності з його правовим статусом.

Водночас чинне законодавство передбачає умови, за яких об'єкт незавершеного будівництва може набувати статусу самостійного об'єкта права ще до фактичного завершення будівельних робіт. Зокрема, через державну реєстрацію права власності на об'єкт незавершеного будівництва. Проведення такої реєстрації фактично визнає за об'єктом статус окремого нерухомого майна, що перебуває в цивільному обігу.

Згідно з ч. 2 ст. 331 ЦК України, право власності на новостворене нерухоме майно виникає з моменту завершення будівництва (створення майна). Якщо ж законодавством або договором передбачено необхідність прийняття цього майна до експлуатації, право власності виникає з моменту такого прийняття (тобто офіційного введення об'єкта в експлуатацію). Крім того, якщо відповідно до закону право власності на нерухоме майно підлягає державній реєстрації, то моментом виникнення права власності є момент державної реєстрації. Таким чином, для капітальних об'єктів нерухомості передбачається, що право власності остаточно оформлюється лише після завершення будівництва та виконання визначених законом процедур – прийняття в експлуатацію та/або державної реєстрації права. Стосовно об'єктів незавершеного будівництва специфіка полягає в тому, що такі об'єкти ще не досягли стадії завершення будівництва, а отже, за загальним правилом, право власності на «нову річ» (цілісний об'єкт) ще не настало.

Як зазначалося, ч. 3 ст. 331 ЦК України закріплює, що до завершення будівництва особа володіє лише матеріалами та устаткуванням, використаними в процесі зведення. Водночас ця ж норма містить важливе положення, яке відкриває можливість цивільного обороту об'єкта, що ще будується: особа за необхідності може укласти договір щодо об'єкта незавершеного будівництва після здійснення державної реєстрації права власності на нього. Тобто, забудовник (замовник) має право продати, обміняти, передати в іпотеку або іншим чином відчужити об'єкт незавершеного будівництва, але виключно за умови, що попередньо він зареєстрував на себе право власності на цей об'єкт у встановленому законом порядку. Однак слід підкреслити, що реєстрація права – це не обов'язок, а право забудовника. До моменту завершення робіт і прийняття об'єкта в експлуатацію забудовник може і не реєструвати окремо право на такий об'єкт, якщо не планує його відчужувати чи обтяжувати. У такому разі об'єкт залишатиметься в статусі сукупності матеріалів, а повноцінне право власності на будівлю виникне вже після її завершення та офіційного введення в експлуатацію (і, відповідно, реєстрації завершеного об'єкта). Якщо ж виникла необхідність здійснити правочин із незавершеним будівництвом (наприклад, продати його інвестору, передати як внесок або заставу), закон надає можливість попередньо зареєструвати право власності на такий об'єкт як на окрему річ і вже потім розпорядитися ним.

Державна реєстрація права власності на об'єкти нерухомого майна є обов'язковою умовою для набуття та реалізації цього права, що випливає як із положень ЦК України, так і Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень». Згідно з ч. 2 ст. 3 цього Закону, речові права на нерухоме майно, об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості та їх обтяження, що підлягають державній реєстрації, виникають, змінюються та припиняються з моменту такої реєстрації [2]. Таким чином, якщо закон вимагає реєстрації права власності на новостворений об'єкт (як у випадку нерухомості), саме акт державної реєстрації є юридичним фактом, що завершує оформлення права власності на нього. У контексті об'єктів незавершеного будівництва це означає, що право власності такий об'єкт має бути зареєстроване у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. Державній реєстрації підлягає також спеціальне майнове право на об'єкт незавершеного будівництва та майбутній об'єкт нерухомості. Це новий вид речового права, який був запроваджений для захисту інтересів інвесторів у будівництві.

Державна реєстрація спеціального майнового права на об'єкт незавершеного будівництва, яка проводиться вперше, здійснюється виключно за замовником будівництва.

Майбутній об'єкт нерухомості, згідно норм чинного законодавства - це передбачена проектною документацією на будівництво складова частина подільного об'єкта незавершеного будівництва, яка після прийняття в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта стане самостійним об'єктом нерухомого майна (квартира, гаражний бокс, інше житлове або нежитлове приміщення, машиномісце тощо). Майбутні об'єкти нерухомості поділяються на майбутні об'єкти житлової нерухомості (квартира, інше житлове приміщення тощо) та майбутні об'єкти нежитлової нерухомості (гаражний бокс, інше нежитлове приміщення, машиномісце тощо).

Отже, Закон розрізняє поняття «об'єкт незавершеного будівництва» та «майбутній об'єкт нерухомості». Аналіз відповідних положень дозволяє зробити висновок, що майбутній об'єкт нерухомості – це об'єкт, який буде створений у майбутньому після завершення будівництва, а об'єкт незавершеного будівництва – це об'єкт, будівництво якого вже розпочато, але не завершено. Останніми змінами законодавства також введено важливе розмежування понять неподільного та подільного об'єкта незавершеного будівництва, що впливає на порядок реєстрації прав. Подільний об'єкт незавершеного будівництва – це об'єкт, який складається з окремих частин, що можуть бути самостійними об'єктами нерухомості після завершення будівництва (наприклад, багатоквартирний будинок), а неподільний об'єкт незавершеного будівництва – це об'єкт, який не можна поділити на окремі частини без втрати його цільового призначення (наприклад, індивідуальний житловий будинок).

Варто проаналізувати положення Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» [3], який містить визначення неподільного об'єкта незавершеного будівництва, як об'єкта нерухомого майна, який буде споруджено в майбутньому (будівля, споруда), щодо якого отримано право на виконання будівельних робіт та який не прийнято в експлуатацію, за умови що у складі такого об'єкта відсутні майбутні об'єкти нерухомості. Неподільні об'єкти незавершеного будівництва поділяються на неподільні житлові об'єкти незавершеного будівництва (об'єкти, які відповідно до класифікатора відносяться до будівель житлових) та неподільні нежитлові об'єкти незавершеного будівництва (об'єкти, які відповідно до класифікатора відносяться до будівель нежитлових та інженерних споруд). І також визначення подільного об'єкта незавершеного будівництва, як об'єкта нерухомого майна, який буде споруджено в майбутньому (будівля, споруда), щодо якого отримано право на виконання будівельних робіт та який не прийнято в експлуатацію, за умови що у складі такого об'єкта проектною документацією на будівництво передбачено не менше двох майбутніх об'єктів нерухомості.

Відповідно до чинних норм, об'єктом права власності може бути лише неподільний об'єкт незавершеного будівництва. Законодавець забороняє державну реєстрацію права власності на подільні об'єкти незавершеного будівництва, а також на майбутні об'єкти нерухомості (ті самі складові подільного об'єкта, як-от окремі квартири, до завершення будови) [3]. Ці положення пов'язані з впровадженням інституту спеціального майнового права на майбутні об'єкти нерухомості: для захисту інвесторів у житлове будівництво закон визначив, що в багатоквартирних забудовах право власності на кожну окрему квартиру не може реєструватися до завершення всього будівництва. Натомість, якщо будинок будується після 2022 року і продаж квартир відбувається на етапі будівництва, забудовник зобов'язаний зареєструвати на кожну таку квартиру спеціальне майнове право (похідне речове право, що гарантує інвестору закріплення його майбутньої власності). Практичний зміст цього обмеження полягає у тому, що, скажімо, забудовник багатоквартирного будинку не може зареєструвати за собою право власності на «незавершений будинок» як єдиний об'єкт, оскільки в його складі є майбутні квартири (подільні об'єкти) – право на них виникатиме окремо після введення будинку в експлуатацію. Відповідно, до завершення такого будівництва оборотоздатність забезпечується через інші правові інструменти, але не через класичну реєстрацію права власності на недобудову. Натомість у випадку індивідуального (неподільного) об'єкта – наприклад, приватного житлового котеджу – забудовник може зареєструвати право власності на об'єкт незавершеного будівництва і відчужити його цілком, якщо виникне така потреба.

Державна реєстрація права власності на об'єкт нерухомого майна, щодо якого зареєстровано право власності на неподільний об'єкт незавершеного будівництва чи спеціальне майнове право на неподільний об'єкт незавершеного будівництва або майбутній об'єкт нерухомості, здійснюється автоматично програмними засобами ведення Державного реєстру прав у день отримання з Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва відомостей про прийняття в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта.

Отже, право власності на неподільний об'єкт незавершеного будівництва виникає відповідно до закону з моменту державної реєстрації такого права.

Державна реєстрація права власності на неподільний об'єкт незавершеного будівництва здійснюється, якщо одночасно дотримано такі вимоги:

1) наявність у замовника будівництва права власності/права користування земельною ділянкою, на якій споруджується відповідний об'єкт;

2) набуто право на виконання будівельних робіт;

3) проведено технічну інвентаризацію неподільного об'єкта незавершеного будівництва.

Для проведення державної реєстрації прав на об'єкт незавершеного будівництва необхідно подати відповідну заяву та документи, що підтверджують набуття, зміну або припинення речових прав. Після подання необхідних документів та перевірки реєстратором, у Державному реєстрі речових прав здійснюється запис про право власності на об'єкт незавершеного будівництва за заявником. З цього моменту, як вже зазначалося, об'єкт незавершеного будівництва набуває цивільної оборотоздатності. Фактично державна реєстрація «переводить» об'єкт із категорії будматеріалів у категорію нерухомого майна, що є самостійним об'єктом права.

Варто зазначити, що реєстрації підлягають не лише права власності, а й обтяження таких об'єктів. Відповідно до Закону про державну реєстрацію, іпотека, інші речові права чи обтяження щодо нерухомого майна (в тому числі незавершеного будівництва) також підлягають державній реєстрації у встановленому порядку. Зокрема, після реєстрації права власності на об'єкт незавершеного будівництва його можна передавати в іпотеку; договір іпотеки підлягатиме реєстрації як обтяження права власності на цей об'єкт.

З метою недопущення порушення норм законодавства при здійсненні реєстрації прав власності на об'єкти незавершеного будівництва до бюро технічної інвентаризації обов'язково слід подавати дозвіл на виконання будівельних робіт. Цей документ видається, зокрема, на підставі проектної документації, що включає в себе також кошторис будівництва.

Враховуючи вищенаведене та зважаючи на те, що реєстратор у своїх діях керується виключно чинним законодавством України, для реєстрації прав власності на об'єкти незавершеного будівництва, необхідно подавати:

1) державний акт на право власності або постійного користування земельною ділянкою, що посвідчує право власності або постійного користування земельною ділянкою юридичною чи фізичною особою, виданий в установленому порядку або договір оренди земельної ділянки;

2) проектно-кошторисну документацію. У реєстраційній справі залишаються копії тих матеріалів проектно-кошторисної документації, що є необхідними для ідентифікації об'єкта незавершеного будівництва та прийняття реєстратором рішення про державну реєстрацію об'єкта незавершеного будівництва, зокрема, коротка характеристика об'єкта незавершеного будівництва (будови) та його склад, відомості про черговість будівництва та пускові комплекси, а також перелік будинків та споруд, що проектуються у складі комплексу;

3) дозвіл на виконання будівельних робіт, виданий в установленому законодавством порядку;

4) опис об'єкта незавершеного будівництва складається при проведенні інвентаризаційних робіт бюро технічної інвентаризації;

5) документи, які підтверджують виникнення права власності у особи на об'єкт незавершеного будівництва, зокрема:

- якщо будівництво ведеться особою, яка має стати власником цього об'єкта після закінчення його будівництва, то для реєстрації подаються вище перелічені документи;
- якщо у будівництві бере участь підрядник, для реєстрації подається крім вище перелічених документів, договір будівельного підряду;
- якщо у будівництві беруть участь замовник та інвестор, для реєстрації подається крім вище перелічених документів, договір між замовником та інвестором укладений у встановленому законом порядку.

Якщо об'єкт незавершеного будівництва належить на праві власності двом або більше особам, в заяві про реєстрацію прав власності вказуються відповідні частки кожного із співвласників.

Незавершене будівництво як об'єкт нерухомості виникає з моменту набуття ним ознак нерухомого майна – у вигляді тісного зв'язку із землею і неможливості переміщення без непропорційної шкоди його призначенню – і перестає існувати як такий з моменту підписання документа про прийняття в експлуатацію. Тому робимо висновок про існування в процесі виникнення новоствореного нерухомого майна двох окремих об'єктів нерухомості. До моменту підписання документа про прийняття в експлуатацію – йдеться про перебування об'єкта будівництва в режимі такого нерухомого майна, як «незавершене будівництво», а з моменту прийняття в експлуатацію цього об'єкта виникає завершений будівництвом об'єкт нерухомості [4, с. 11].

За заявою заінтересованої особи суд може визнати її власником недобудованого нерухомого майна, якщо буде встановлено, що частка робіт, яка не виконана відповідно до проекту, є незнач-

ною. Незважаючи на те, що чинне законодавство України досить детально намагалося врегулювати відносини щодо права власності на об'єкти незавершеного будівництва, не можна не відзначити деякі з прогалин, що залишились. Так, одна з проблем застосування ст. 331 ЦК України полягає в тому, що дана норма передбачає реєстрацію права на незавершене будівництво тільки при необхідності укладення договору. Практика пішла шляхом застосування ст. 392 ЦК України, коли у суді ставиться питання про визнання права власності на об'єкти незавершеного будівництва. Разом з тим, як відзначається у правовій літературі, суди сприйняли зміни до ст. 331 ЦК України по своєму й іноді навіть не приймають до розгляду справи про визнання права власності на недобудовану нерухомість [5]. С. Сліпченко цілком обґрунтовано стверджує, що такий підхід судової практики є не зовсім виваженим, оскільки позбавляє можливості власників недобудови, у разі виникнення між ними спору, належним чином захистити свої права. [6, с. 56].

Отже, серед об'єктів нерухомого майна особливе місце займають об'єкти незавершеного будівництва, що мають специфічні правові характеристики.

Висновки. Об'єкт незавершеного будівництва є особливим видом нерухомого майна, який має подвійну правову природу – з одного боку, він є самостійним об'єктом цивільного обороту, а з іншого – тимчасовим станом нерухомого майна, яке перебуває в процесі створення.

Законодавство України розрізняє поняття «об'єкт незавершеного будівництва» та «майбутній об'єкт нерухомості», а також «подільний об'єкт незавершеного будівництва» та «неподільний об'єкт незавершеного будівництва», що має важливе значення для визначення правового режиму таких об'єктів.

Державній реєстрації підлягають різні види речових прав на об'єкти незавершеного будівництва та майбутні об'єкти нерухомості, зокрема, право власності, спеціальне майнове право, право довірчої власності, а також обтяження речових прав.

Запровадження спеціального майнового права на об'єкт незавершеного будівництва та майбутній об'єкт нерухомості є важливим механізмом захисту прав інвесторів у будівництві, який дозволяє зареєструвати право на об'єкт ще до його завершення.

Законодавство України передбачає особливості державної реєстрації прав на об'єкти незавершеного будівництва у результаті вчинення нотаріальних дій, зокрема, одночасність вчинення нотаріальної дії та державної реєстрації прав.

Таким чином, правове регулювання об'єктів незавершеного будівництва в Україні є комплексним та охоплює різні аспекти правовідносин, пов'язаних з такими об'єктами, зокрема, державну реєстрацію речових прав, нотаріальні дії, електронну інформаційну взаємодію тощо. Особлива увага приділяється захисту прав інвесторів у будівництві, що є важливим фактором розвитку будівельної галузі та економіки України в цілому.

Існує об'єктивна потреба у створенні єдиного електронного реєстру об'єктів незавершеного будівництва, що дозволить забезпечити прозорість їх обліку, правового статусу, обліку та відстеження динаміки добудови або демонтажу, підвищить рівень захисту прав власників та інвесторів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення 13.05.2025).
2. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 1 липня 2004 р. № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text (дата звернення 13.05.2025).
3. Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому: Закон України від 15 серпня 2022 р. № 2518-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20#Text (дата звернення 13.05.2025).
4. Мацюк Г.Р. Незавершене будівництво як об'єкт цивільних правовідносин. *Адвокат*. 2009. № 8. С. 10–15.
5. Бережна І.Г. Чим загрожує придбання та реєстрація об'єктів незавершеного будівництва. URL: www.notar-berezhnaya.com.ua (дата звернення 13.05.2025).
6. Сліпченко С. Право власності на об'єкти незавершеного будівництва. *Українське комерційне право*. 2009. № 9. С. 51–58.

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.33

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Клипа О.П.,
кандидат юридичних наук,
викладач Відокремленого структурного підрозділу
«Сумський фаховий коледж
Сумського національного аграрного університету»

Клипа О.П. Зловживання правом у цивільних правовідносинах: теорія і практика.

Стаття присвячена комплексному аналізу інституту зловживання правом у цивільних правовідносинах, який набуває все більшого значення в умовах динамічного розвитку приватного права. У роботі з'ясовано доктринальні підходи до визначення поняття зловживання правом, досліджено його відмінність від сумлінного використання суб'єктивного права та обґрунтовано необхідність правових обмежень для недопущення свавільних дій з боку учасників цивільного обороту.

Особлива увага приділяється правовим ознакам зловживання правом, зокрема таким, як формальна правомірність дій у поєднанні з їхньою спрямованістю на завдання шкоди іншій стороні, уникнення виконання обов'язку чи одержання неправомірної вигоди. Автор аналізує класифікацію форм зловживання – наприклад, притягнення до відповідальності за формальну реалізацію прав, ухилення від обов'язків, затягування процесу вирішення спорів тощо.

На підставі аналізу судової практики, у тому числі рішень Верховного Суду України, досліджуються ключові тенденції в тлумаченні та застосуванні норм щодо зловживання правом. Наводяться типові приклади зловживань у договірних зобов'язаннях, сімейних, спадкових і корпоративних правовідносинах.

У статті також розглянуто роль правової культури та етичної відповідальності учасників цивільних правовідносин у запобіганні зловживанню правом. Автор акцентує увагу на важливості формування правосвідомості, яка базується на балансі між реалізацією власних інтересів та повагою до прав і законних інтересів інших осіб. Відповідний рівень правової культури та впровадження освітніх і профілактичних заходів на рівні юридичної освіти й професійної діяльності можуть стати ефективними інструментами у боротьбі з правовим нігілізмом і свавіллям у цивільному обороті.

Зроблено висновки щодо необхідності подальшої уніфікації підходів до оцінки зловживання правом, підвищення ролі принципів добросовісності, розумності та справедливості у правозастосуванні. Запропоновано низку пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства та методології правового аналізу, що дозволить підвищити ефективність правового захисту сторін у цивільних спорах.

Результати дослідження мають як наукову, так і практичну цінність, та можуть бути використані в правотворчій, правозастосовній і навчальній діяльності.

Ключові слова: цивільні правовідносини, добросовісність, судова практика, правозастосування, принцип справедливості.

Klypa O.P. Abuse of law in civil legal relations: theory and practice.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the institution of abuse of law in civil legal relations, which is gaining increasing importance in the conditions of dynamic development of private law. The work clarifies doctrinal approaches to defining the concept of abuse of law, examines its difference from the conscientious use of subjective law, and justifies the need for legal restrictions to prevent arbitrary actions by participants in civil transactions.

Particular attention is paid to the legal signs of abuse of rights, in particular, such as the formal legality of actions combined with their aim of causing harm to the other party, avoiding the fulfillment of an obligation, or obtaining an unlawful benefit. The author analyzes the classification of forms of abuse — for example, holding accountable for the formal exercise of rights, evading obligations, delaying the dispute resolution process, etc.

Based on the analysis of judicial practice, including decisions of the Supreme Court of Ukraine, key trends in the interpretation and application of norms on abuse of law are examined. Typical examples of abuse in contractual obligations, family, inheritance and corporate legal relations are given.

The article also examines the role of legal culture and ethical responsibility of participants in civil legal relations in preventing abuse of law. The author emphasizes the importance of forming a legal

awareness, which is based on a balance between the realization of one's own interests and respect for the rights and legitimate interests of other persons. An appropriate level of legal culture and the implementation of educational and preventive measures at the level of legal education and professional activity can become effective tools in the fight against legal nihilism and arbitrariness in civil turnover.

Conclusions are drawn regarding the need for further unification of approaches to assessing abuse of law, increasing the role of the principles of good faith, reasonableness and fairness in law enforcement. A number of proposals are made to improve national legislation and the methodology of legal analysis, which will increase the effectiveness of legal protection of parties in civil disputes.

The results of the study have both scientific and practical value and can be used in law-making, law enforcement, and educational activities.

Key words: civil legal relations, good faith, judicial practice, law enforcement, principle of justice.

Постановка проблеми. У сучасному правовому полі зловживання правом постає як одна з найгостріших проблем цивільного права, що безпосередньо впливає на ефективність реалізації суб'єктивних прав та охорону інтересів інших учасників правовідносин. Незважаючи на нормативне закріплення заборони зловживання правами, у практиці часто виникають труднощі з визначенням меж допустимої поведінки, кваліфікацією зловживань та правовим реагуванням на них.

Відсутність єдиних доктринальних підходів і усталеної судової практики щодо розмежування правомірного здійснення права та його зловживання створює загрозу неоднозначного трактування правових норм, що, у свою чергу, призводить до правової невизначеності та зниження рівня довіри до правосуддя. У зв'язку з цим, постає необхідність глибшого теоретико-практичного осмислення природи зловживання правом, його форм, ознак та правових наслідків, а також розроблення критеріїв для оцінки таких дій у конкретних правовідносинах.

Метою дослідження є з'ясування теоретичних засад та практичних аспектів зловживання правом у цивільних правовідносинах, а також формування системного підходу до виявлення, класифікації та правової оцінки таких дій. Автор прагне проаналізувати чинне законодавство, судову практику та доктринальні підходи з метою визначення ефективних механізмів протидії зловживанню правами, розробити критерії розмежування між добросовісним здійсненням права і його зловживанням,

Стан опрацювання проблематики. Проблематика зловживання правом у цивільних правовідносинах активно досліджується в українській правовій науці та судовій практиці, адже вона стосується основоположних принципів: добросовісності, розумності й справедливості. Науковці, зокрема В.В. Лазарєв, В.В. Луць, В.В. Рєзнікова, І.В. Спасибо-Фатєєва, Т.Т. Полянський, Т.С. Хохолова, Г.М. Чувакова, Л.М. Шишлов у своїх наукових роботах приділяли увагу дослідженню сутності, форм та ознак зловживання правом, а також наполягали на посиленні правових механізмів протидії недобросовісній реалізації прав та вдосконалення правозастосування. Судова практика поступово виробляє підходи до кваліфікації зловживання, однак гостро стоїть питання узагальнення та уніфікації підходів.

Виклад основного матеріалу. У сучасному правовому середовищі України питання зловживання правом набуває особливої актуальності, оскільки недобросовісне використання суб'єктивних прав може призводити до порушення прав та інтересів інших осіб, а також підривати принципи справедливості та добросовісності у цивільних правовідносинах.

Цивільний кодекс України містить пряме положення про недопустимість зловживання правом [1], що свідчить про закріплення цього інституту на рівні позитивного права. Проте відсутність чітких критеріїв для встановлення факту зловживання у конкретній ситуації часто ускладнює практичне застосування цих норм. Зазвичай суди орієнтуються на оціночні поняття – «розумність», «добросовісність», «справедливість», що вимагає високого рівня правової культури і професійного досвіду від правозастосувача.

Цивільний процесуальний кодекс України містить норму про недопустимість зловживання процесуальними правами учасниками судового процесу; ввкаазною нормою закон також зобов'язує суд вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами [2].

Наукова доктрина пропонує різні підходи до визначення зловживання правом. Один із провідних — функціональний, згідно з яким право не може використовуватися для досягнення цілей, що суперечать його соціальному призначенню. Так, Т.С. Хохлова визначає зловживання правом таку поведінку суб'єкта правовідносин, яка формально відповідає вимогам закону, але фактично порушує права й законні інтереси інших осіб і є несумісною з основними принципами правового порядку та справедливості [3, с. 27].

В.В. Рєзнікова, в свою чергу, наголошувала на необхідності нормативного визначення поняття «зловживання правом» для ефективної протидії вказаному явищу та підкреслюючи потребу у впровадженні уніфікованих правових стандартів для виявлення ознак зловживання [4, с. 33].

В.В. Лазарєв також акцентував на невизначеності правової природи поняття «зловживання правом» та підкреслює неоднозначність вказаного явища, вказуючи на те, що зловживання правом знаходиться на межі з правопорушенням і лише формально залишається в межах дозволеного [5, с. 179; с. 186].

Сучасні науковці-цивілісти, зважаючи на різні точки зору щодо правової природи поняття зловживання правом, вирізняють і наголошують на одній з ключових проблем: відсутності в законодавстві чіткого визначення терміна «зловживання правом» і його можливих проявів. Це підкреслює особливість цього явища як правової категорії. Адже, користуючись своїми формально закріпленими суб'єктивними правами, людина може завдавати шкоди інтересам інших — як особистим, так і суспільним [6, с. 54].

Аналізуючи думки наукової доктрини, погоджуємося з такою позицією, що дії особи визнаються зловживанням правом у тих випадках, коли вона виходить за рамки дозволеної їй поведінки, навіть якщо ці межі не окреслені чіткою юридичною забороною. Таким чином, це означає, що особа фактично посягає на сферу інтересів або прав іншої особи [7, с. 35]. В свою чергу, вважаємо, що відсутність прямої законодавчої заборони не означає вседозволеності. Навпаки, ключовим орієнтиром стає принцип добросовісності, розумності та справедливості, тобто навіть якщо особа формально діє в межах закону, але при цьому порушує права або законні інтереси інших, її поведінка може бути визнана зловживанням правом.

Судова практика демонструє поступове формування підходів до кваліфікації зловживання, зокрема в таких категоріях справ, як спори про поділ майна, припинення права користування житлом, корпоративні конфлікти, а також процесуальні зловживання – наприклад, подання численних безпідставних клопотань або апеляцій з метою затягування розгляду справи. Водночас відсутність усталеної практики та методичних рекомендацій створює ризики суб'єктивізму при ухваленні рішень.

У межах цивільного процесу Верховний Суд України сформував важливі підходи до кваліфікації зловживання процесуальними правами, підкреслюючи необхідність забезпечення балансу інтересів сторін судового провадження, недопущення формалізму та упередженості. Верховний Суд неодноразово наголошував, що процесуальні права мають здійснюватися виключно з метою реалізації права на справедливий суд, а не з метою перешкоджання судочинству чи створення штучних процесуальних переваг.

Верховний Суд України, який у своїх постановах неодноразово звертав увагу на необхідність дотримання принципів добросовісності, розумності та справедливості як засад правозастосування. Суд не лише інтерпретує норми Цивільного кодексу України, а й формує правові позиції, що мають вагоме значення для національної судової системи.

Застосовуючи принципи добросовісності, розумності та справедливості, суд встановлює стандарти поведінки для учасників цивільних правовідносин, що сприяє запобіганню формальному та маніпулятивному використанню прав. У багатьох рішеннях Суд прямо вказує, що реалізація суб'єктивного права не повинна суперечити його соціальній функції, а дії, спрямовані на завдання шкоди іншій стороні під виглядом законних вимог, розцінюються як недопустимі. Таким чином, Верховний Суд виконує не лише контрольну, а й правотворчу функцію, зміцнюючи морально-правові засади правозастосування в Україні.

Судова практика в Україні визнає можливість відмови у захисті права у випадках зловживання ним. Так, у постанові Верховного Суду від 03.06.2020 у справі № 318/89/18 зазначено, що зловживання процесуальними правами може бути підставою для залишення позову без розгляду або застосування інших процесуальних санкцій [8].

У постанові Верховного Суду від 08.05.2018 у справі № 910/1873/17 вказано, що зловживання процесуальними правами є процесуальним правопорушенням, яке характеризується умисними недобросовісними діями учасників процесу, що призводять до порушення процесуальних прав інших учасників [9].

Також, у постанові Верховного Суду від 05.04.2023 у справі № 922/4278/21 підкреслено, що суд має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання, позов чи застосувати інші заходи процесуального примусу у разі зловживання процесуальними правами [10].

Верховний Суд визначив, що зловживання процесуальними правами є процесуальним правопорушенням, яке характеризується умисними недобросовісними діями учасників господарського процесу (їх представників), що призводять до порушення процесуальних прав інших учасників процесу з метою перешкоджання господарському судочинству. Такі дії є підставою для застосування судом процесуальних санкцій, зокрема позбавлення права на процесуальну дію або застосування інших негативних юридичних наслідків, передбачених законом [11].

Окрему увагу Верховний Суд приділяє морально-етичному аспекту здійснення правосуддя, зокрема, вказуючи, що використання нецензурної лексики, образливих і лайливих слів

чи символів у поданих до суду документах і у спілкуванні з судом є виявом очевидної неповаги до честі, гідності інших учасників процесу та може бути визнано зловживанням процесуальними правами [12]. Суд підкреслив, що подібні дії, зокрема подання документів, які містять образливі висловлювання, порушують принципи змагальності та добросовісності сторін у процесі, закріплені у Цивільному процесуальному кодексі України. Таке поводження не лише шкодить репутації учасників процесу, а й порушує загальний порядок здійснення правосуддя.

Зловживання процесуальними правами в такій формі є підставою для застосування до порушника санкцій, визначених цивільним законодавством, зокрема:

- накладення штрафу;
- залишення поданих документів без розгляду;
- обмеження в подальшій реалізації процесуальних прав (наприклад, у поданні повторних аналогічних клопотань);
- інформування органів адвокатського або іншого професійного нагляду у випадку, коли зловживання вчиняється представником [2].

Більше того, Верховний Суд наголосив, що зловживання правом у такому вигляді суперечить функції представництва, адже представник повинен сприяти ефективному здійсненню правосуддя, а не ускладнювати або дискредитувати процес.

Ґрунтуючись на досліджених судових рішеннях, можна зробити висновки, що зловживання правом може мати різні правові наслідки, залежно від характеру правовідносин та конкретних обставин справи, зокрема:

відмова у захисті права - якщо особа здійснює своє право з метою завдання шкоди іншій особі або зловживає ним в іншій формі, суд може відмовити у захисті такого права;

застосування процесуальних санкцій – у випадках зловживання процесуальними правами суд може застосувати відповідні санкції, передбачені процесуальним законодавством;

відшкодування збитків: особа, яка зловживає своїм правом, може бути зобов’язана відшкодувати завдані збитки іншій стороні.

Ці правові позиції чітко демонструють, що судова влада розглядає зловживання не лише як етичну чи моральну проблему, а як порушення базових процесуальних засад, яке має конкретні юридичні наслідки – від залишення заяв без розгляду до стягнення витрат на правову допомогу з недобросовісної сторони.

Таким чином, Верховний Суд України послідовно розвиває доктрину обмеження процесуальних прав у випадках їх недобросовісного здійснення, забезпечуючи єдність судової практики та посилення авторитету правосуддя.

Висновки. Зловживання правом у цивільних правовідносинах є серйозною проблемою, яка може призводити до порушення прав та інтересів інших осіб, а також підривати принципи справедливості та добросовісності. Законодавство України містить норми, спрямовані на запобігання та протидію зловживанню правом, однак їх ефективне застосування залежить від правової культури учасників правовідносин та активної позиції судів у виявленні та реагуванні на такі випадки.

Водночас, попри наявність відповідних норм, зловживання правом залишається поширеним явищем у правозастосовній практиці, що часто пов’язано з недосконалістю механізмів доведення умислу та відсутністю чітких критеріїв кваліфікації таких дій. Це вимагає від суддів не лише високої професійної підготовки, а й здатності враховувати принципи добросовісності, пропорційності та справедливості під час ухвалення рішень. Посилення ролі судів у запобіганні зловживанням правом, зокрема через формування сталої практики, оприлюднення типових правових позицій і активне використання інституту судових витрат як санкційного механізму, є важливою умовою формування правової держави та зміцнення довіри до судової системи.

Зловживання правом – складне і багатогранне явище, що поєднує в собі як юридичні, так і морально-етичні аспекти. Воно виступає своєрідною межею між правом і безправ’ям, коли формально дозволені законом дії втрачають свою правомірність унаслідок протиправної мети чи недобросовісного наміру.

Практика свідчить, що зловживання правом проявляється як у матеріальних, так і процесуальних правовідносинах – від навмисного затягування судового процесу до використання цивільно-правових конструкцій задля уникнення зобов’язань або нанесення шкоди іншим особам.

Ефективна протидія зловживанню правом потребує, насамперед, поглиблення правової свідомості громадян і учасників правовідносин, удосконалення норм законодавства, зокрема щодо відповідальності за такі дії, а а також, розвитку правозастосовчої практики, яка чітко розмежовує добросовісне здійснення прав від їх зловживання.

У перспективі необхідно формувати єдину доктрину щодо виявлення зловживань у різних формах правовідносин, а також розробити чіткі методичні рекомендації для суддів, адвокатів і правників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 11.05.2025).
2. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 11.05.2025).
3. Хохлова Т.С. Форми зловживання правом: теоретико-правовий аспект. *ScienceRise: Juridical Science*. 2020. № 4 (14). С. 23–28. URL: https://doi.org/10.15587/2523-4153.2020.216734.
4. Рєзнікова В.В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1. С. 23–35.
5. Лазарєв В.В. Концепції розуміння сутності категорії «зловживання правом». *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 179–186. URL: file:///C:/Users/olena/Downloads/683-Article%20Text-2311-1-10-20230412.pdf.
6. Бровченко Т.І, Миргород В.О. Зловживання цивільними правами. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 3. С. 51–56.
7. Карнаух Б.П. зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 31–36.
8. Постанова Верховного Суду від 03 червня 2020 року у справі № 318/89/18. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/89675396 (дата звернення: 12.05.2025).
9. Постанова Верховного Суду від 08 травня 2018 року у справі № 910/1873/17. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/74221169 (дата звернення: 12.05.2025).
10. Постанова Верховного Суду від 05 квітня 2023 року у справі № 922/4278/21. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kgs_vp_vid_05_04_2023_roku_u_spravi_922_4278_21/ (дата звернення: 12.05.2025).
11. Постанова Верховного Суду від 27 липня 2023 року у справі № 910/12713/22. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kgs_vp_vid_27_07_2023_roku_u_spravi_910_12713_22/ (дата звернення: 12.05.2025).
12. Постанова Верховного Суду України від 05 червня 2024 року у справі № 127/3026/23. URL :https://verdictum.ligazakon.net/document/120396090 (дата звернення: 15.05.2025).

УДК 347.168
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.34

РОЗВИТОК ТА ВПЛИВ НІМЕЦЬКОГО ПРАВА НА АКЦІОНЕРНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ДЕРЖАВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ[1]

Ковалишин О.Р.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри судочинства
Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника

Ковалишин О.Р. Розвиток та вплив німецького права на акціонерне законодавство держав Східної Європи.

У статті досліджено вплив німецького корпоративного права на становлення та трансформацію акціонерного законодавства держав Східної Європи, зокрема України, Польщі та Чехії. Автором проаналізовано історичні та соціально-економічні передумови формування німецької моделі корпоративного управління, яка стала основою для створення національних систем корпоративного права зазначених країн у період переходу до ринкової економіки. Особливу увагу приділено аналізу характерних рис цієї моделі, таких як дворівнева структура управління акціонерними товариствами, розмежування компетенцій виконавчих та наглядових органів, а також правові механізми запобігання концентрації влади в одному з органів управління.

Проаналізовано інститут співучасті працівників у корпоративному управлінні, що є однією з ключових особливостей німецької корпоративної традиції. Визначено рівень та форми його сприйняття в правових системах Польщі, Чехії та України. Зазначається, що у Чехії та Німеччині участь працівників у складі наглядової ради є обов'язковою за певних умов (визначеної чисельності персоналу), тоді як у Польщі така модель так і не була реалізована. В Україні відповідні дискусії ведуться, однак чинне законодавство передбачає лише консультативну участь працівників без права ухвалення рішень. Аргументовано, що запровадження обов'язкової співучасті працівників може сприяти зростанню ефективності управлінських рішень.

Також у роботі розглянуто гендерний аспект у контексті корпоративного управління. Зокрема, досліджено імплементацію у Німеччині обов'язкових квот на участь жінок у наглядових радах та органах виконавчого управління акціонерних товариств, а також відповідні ініціативи в Чехії. Показано, що, хоча на рівні окремих країн-членів ЄС встановлюються чіткі квоти та строки для досягнення гендерного балансу, в Україні на сьогодні відсутні імперативні норми, що регламентують цей аспект корпоративного управління.

Зроблено висновок про те, що країни Східної Європи, сприйнявши німецьку модель корпоративного управління як основу для побудови національних систем корпоративного права, з часом почали поступово модифікувати її. Підсумовується, що у результаті формуються такі моделі, в яких класичні німецькі елементи співіснують з новими правовими інститутами, зокрема з інститутом незалежних директорів, корпоративних секретарів та консультантів наглядових рад.

Ключові слова: корпоративне право, корпоративне управління, юридична особа, акціонерне товариство, гендерна рівність, співучасть працівників

Kovalyshyn O.R. Conception and influence of German Law on stock corporation law of East European states.

The article examines the influence of German corporate law on the formation and transformation of the corporate legislation of Eastern European countries, in particular Ukraine, Poland and the Czech Republic. The author analyzes the historical and socio-economic prerequisites for the formation of the German model of corporate governance, which became the basis for the creation of national corporate law systems of the mentioned countries during the period of transition to a market economy. Particular attention is paid to the analysis of the characteristic features of this model, such as the two-tier structure of joint-stock company management, the separation of powers of executive and supervisory bodies, as well as legal mechanisms to prevent the concentration of power in one of the management bodies.

The institute of employee participation in corporate governance, which is one of the key features of the German corporate tradition, is analyzed. The level and forms of its perception in the legal systems

[1] This manuscript was published in the framework of the MSCA4Ukraine Fellowship (Regensburg, Germany), funded by the Marie Skłodowska-Curie Actions under Horizon Europe.

of Poland, the Czech Republic and Ukraine are determined. It is noted that in the Czech Republic and Germany, employee participation in the supervisory board is mandatory under certain conditions (a certain number of employees), while in Poland such a model has never been implemented. In Ukraine, relevant discussions are underway, but the current legislation provides for only consultative participation of employees without the right to make decisions. It is argued that the introduction of mandatory employee participation can contribute to increasing the efficiency of management decisions.

The paper also examines the gender aspect in the context of corporate governance. In particular, the implementation of mandatory quotas for women's participation in supervisory boards and executive management bodies of joint-stock companies in Germany is examined, as well as relevant initiatives in the Czech Republic. It is shown that, although clear quotas and deadlines for achieving gender balance are established at the level of individual EU member states, Ukraine currently lacks imperative norms regulating this aspect of corporate governance.

It is concluded that the countries of Eastern Europe, having accepted the German model of corporate governance as the basis for building national systems of corporate law, gradually began to modify it over time. It is summarized that as a result, such models are formed in which classical german elements coexist with new legal institutions, in particular with the legal institution of independent directors, corporate secretary and consultants to supervisory boards.

Key words: corporate law, corporate governance, legal entity, joint-stock company, gender equality, employee participation

Постановки проблеми. Для сучасного корпоративного права характерним є явище конвергенції як між правовими системами, так і між системами права окремих країн. В першому випадку відчутним є взаємовплив континентальної та англо-американської (прецедентної) системи права. В другому випадку має місце взаємне поширення правових інститутів галузі корпоративного права між системами права окремих держав. Наочним прикладом є сприйняття правових інститутів німецького права в країнах Центральної та Східної Європи.

Стан опрацювання. Розвиток та формування корпоративного права та корпоративного управління були предметом досліджень низки вчених в галузі юриспруденції. Варто відзначити таких вчених як О.А. Беляневич, О.В. Гарагонич, О.Р. Зеліско, О.І. Зозуляк, О.Р. Кібенко, О.В. Кологойда, А.В. Смітюх, І.В. Спасибо-Фатєєва, В.В. Щербаков та інших. Однак проблематика конвергенції між системами корпоративного права фактично залишається малодослідженою.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні причин та рівня впливу німецького корпоративного права на акціонерне законодавство країн Східної Європи на прикладі України, Польщі та Чехії.

Виклад матеріалу. Основи сучасної моделі німецького акціонерного товариства були закладені в другій пол. XIX ст. Законом 1870 р. введено *дворівневу систему управління* (виконавчий орган та наглядовому раду), яка є відмітною ознакою німецької моделі корпоративного управління [1, с. 241]. На прийняття Закону вплинули ряд факторів.

По-перше, уряди німецьких держав усвідомили, що жорсткий контроль за створенням товариств не завадив створити великі підприємства, оскільки підприємці з успіхом використовували правову форму командитного товариства на акціях (*KGaA*) для залучення капіталу на ринку. Наприклад, *Disconto-Gesellschaft*, на той час найбільший банк Німеччини, діяв у формі командитного товариства на акціях у 1856–67 рр.

По-друге, до встановлення загального дозвільного порядку створення акціонерних товариств в ряді держав існували досить ліберальні правила щодо октроювання статуту товариства з метою залучення податкових надходжень або інших послуг від компаній. Останні, отримавши реєстрацію в державі з більш ліберальними правилами реєстрації провадили діяльність в інших державах-членах Митного Союзу (*Zollverein*), в яких процедура реєстрація була жорсткішою. Таким чином, обмежувальна політика не завадила компаніям діяти на їх територіях, а навпаки, призводила лише до того, що вони інкорпорувались в інших членах Митного Союзу [2].

Найбільш істотним нововведенням закону 1870 р. слід вважати закріплення реєстраційного порядку створення АТ. В ст. 1 першого проекту Закону зазначалося про те, що «для створення АТ як такого, а також для вирішення загальних зборів про продовження діяльності або про внесення змін до установчого договору, а також про ліквідацію, про зміну розміру статутного капіталу не потрібно дозволу держави» [3, с. 411].

З інших новел Закону 1870 р. в літературі виділяються норми про: 1) мінімальну номінальну вартість акцій; 2) заборону викупу та погашення власних акцій; 3) відповідальність членів виконавчого органу та наглядової ради за збитки компанії та третім особам; 4) обов'язковість публікації річного балансу відповідної форми та змісту; 5) обов'язки члени правління повідомляти комерційний суд, який її зареєстрував, про загрозу її неспроможності [4, с. 44].

Дворівнева система управління. Однак чи не найважливіший елемент акціонерного права Німеччини, який сформувався одночасно з вище наведеними реформами, – дворівнева система корпоративного управління, за якої функції безпосереднього управління та контролю (нагляду) чітко розмежовані. Саме така система була закладена в основу акціонерного права країн Східної Європи в процесі їх трансформації до ринкових умов.

Корпоративне управління польських АТ сприйняло німецьку модель корпоративного управління, і на сьогодні представлене такими органами: правління *(zarząd)*, як управлінсько-виконавчий орган, який провадить справи товариства та представляє його перед третіми особами; наглядова рада *(rada nadzorcza)*, як наглядово-контрольний орган, який здійснює нагляд за товариством в усіх сферах його діяльності; загальні збори акціонерів *(walne zgromadzenie akcjonariuszy)*, як орган власників, який приймає рішення [5, с. 116].

Система компетенцій вищевказаних органів запроектована таким чином, щоб забезпечити кожному з них сферу самостійних (виключних) повноважень і, одночасно, створити дійсні механізми, які забезпечать взаємний контроль та протидію явищу т. зв. мажоритаризації одним з органів (наприклад: право представити питання у порядку денному, право на контрасигнацію деяких дій, право на скликання, відсторонення від справ, відкликання членів органів, право на внесення заперечень щодо рішень тощо).

У 2002 р. Варшавська фондова біржа схвалила Кодекс найкращої практики для компаній, зареєстрованих на Варшавській фондовій біржі, в основі якого лежить принцип «дотримуйся або поясни». Акціонерні товариства організовані за дворівневою системою, де загальні збори акціонерів призначають наглядову раду, а остання призначає правління. Проте статутом може бути передбачено інше. Членами наглядової ради не можуть бути юридичні особи. Існують обмежені законодавчі вимоги щодо кваліфікації членів ради. Кодекс також рекомендує, щоб принаймні два члени наглядової ради були незалежними: вісім із десяти найбільших зареєстрованих на біржі компаній заявляють про дотримання цієї вимоги [6].

Корпоративне управління Чехії також сприйняло німецьку модель. В структурі органів є загальні збори, правління та наглядова рада. До реформи цивільного права Чехії склад як наглядових рад, так і правління становив не менше трьох осіб; тільки у випадку акціонерного товариства з одним акціонером було достатньо одного члена правління (розділ 194 (3), розділ 200 (1)). В новому Законі про компанії закріплено більш гнучкий підхід, допускається функціонування органів і з меншою кількістю осіб, якщо це передбачено статутом.

В АТ з моністичною структурою рада директорів складається з трьох членів (якщо інше не передбачено установчим документом). Строк повноважень окремих членів ради директорів встановлюється в установчому документі або в договорі про виконання повноважень. Якщо термін не вказано в жодному з цих документів, термін повноважень членів ради директорів становить три роки.

В Україні дворівнева система корпоративного управління АТ сформувалась також з урахуванням німецького досвіду і фактично залишалась в своїй основі без змін аж до прийняття діючого Закону України «Про акціонерні товариства». Станом на сьогодні акціонери мають можливість обирати між моністичною та дуалістичною системою корпоративного управління.

Участь працівників в управлінні. Якщо концепція дворівневої структури управління сприйнялася абсолютною більшістю країн Східної Європи, то інститут співучасті в управлінні, який також походить з німецького корпоративного права, сприймається в праві згаданих держав досить суперечливо.

Інститут співучасті працівників в управлінні пов'язаний з прийняттям німецького Закону про залучення працівників в управління (*Mitbestimmungsgesetz*) 1976 р., яким було закріплено обов'язкову участь працівників в складі наглядової ради товариств з кількістю понад 2000 працівників, а для товариств з кількістю працюючих понад 20 000 – кількість членів наглядової ради повинна становити 20 членів [7]. Цим законом принцип співуправління робітників був поширений на АТ у всіх галузях економіки, оскільки до того таке правило діяло тільки щодо АТ у сфері вугільної та сталеливарної промисловості (*MontanMitbestimmungsgesetz, 1951)* [8, с. 31-32]. Участь робітників в складі наглядової ради повинна становити 1/2 від загального складу наглядової ради. При цьому ця квота розподіляється між робітниками товариства та представниками профспілки відповідної галузі.

Представництво працівників у наглядовій раді стало не тільки номінальним. Їх представники дійсно активно відстоювали свої права з врахуванням інтересів товариства. Тому в 2004 р. правило про співучасть працівників в наглядовій раді поширилось також на підприємства з чисельністю працюючих від 500 до 2 000 осіб (*Drittelbeteiligungsgesetz)* [9].

В Чехії в попередньо діючому Комерційному кодексі закріплювалось право працівників обирати 1/3 складу наглядової ради [10]. Відповідне правило діяло допоки обов'язкова співучасть

була скасована (2014 р.) у зв'язку з прийняттям Закону про компанії, а потім знову запроваджена (2017р.) для АТ з кількістю працюючих щонайменше 500 осіб [11]. В АТ з кількістю працівників понад 500 осіб, кількість членів наглядової ради повинна бути кратною трьом, при цьому одна третина членів має бути обрана працівниками. Статутом може бути передбачено, що більше однієї третини членів повинні бути обрані від трудового колективу; однак кількість членів наглядової ради, обраних працівниками, не повинна перевищувати кількості членів наглядової ради, обраних загальними зборами.

В 90-х роках висувалися ідеї стосовно нормативного закріплення участі працівників в наглядовій раді товариств Польщі: «Закріплення участі працівників в наглядових радах є лише питанням часу і буде закріплено в оновленому кодифікованому акті, що регулює діяльність товариств. Доцільно закріпити обов'язкову участь працівників для підприємств чисельністю від 200 осіб» [12]. Однак в підсумку ідея участі працівників так і не була втілена в польському корпоративному праві [13, с. 75-76].

У вітчизняній теорії корпоративного права ряд вчених обґрунтовує, що у наглядовій раді мають бути представники від трудового колективу. Зокрема, такої точки зору притримуються О. Пелипенко [14] та В.В. Щербаков [15, с. 734]. *Включення працівників* до структур управління товариством відображає ширший підхід до врахування більшого кола зацікавлених сторін, визнаючи пріоритетною роль різних груп, а не лише акціонерів. Тобто в тих системах права (Китай, Німеччина тощо), де закріплена обов'язкова участь працівників у корпоративному правлінні, функція захисту інтересів не обмежується лише виключно інтересами акціонерів. Вагоме значення має соціальна складова господарської діяльності товариства, зокрема врахування інтересів працівників компанії. На практиці такий підхід демонструє достатньо високу ефективність. Економіки Німеччини, Китаю відносяться до тих, які демонструють хороші показники економічного зростання, а також витривалості в часи економічних криз.

Втім висловлюється і протилежна точка зору про те, що на працівника компанії значно легше чинити вплив (безпосереднє підпорядкування згідно з трудовими обов'язками), а ніж на незалежну особу незалежного директора: 1) ризик втрати робочого місця за умови вищого рівня безробіття в Україні зумовлює вищий рівень залежності та цілком закономірно знижує незаангажованість працівників, можливість їх об'єктивної оцінки економічних процесів, що відбуваються на підприємстві; 2) вплив профспілкових комітетів робітників, здатність профспілок належно захищати їх інтереси на сьогодні можна ставити під сумнів, оскільки в переважній більшості профспілкове представництво на підприємствах має декларативний характер без реального впливу на органи управління підприємств; 3) рівень соціальної відповідальності окремого працівника, його здатність поставити інтереси трудового колективу вище своїх власних теж варто поставити під сумнів [16, с. 71-73].

Відповідно до ч. 1 ст. 75 Закону України «Про акціонерні товариства» у засіданні наглядової ради на її запрошення з правом дорадчого голосу можуть брати участь представники профспілкового або іншого уповноваженого трудовим колективом органу, який підписав колективний договір від імені трудового колективу.

За запрошенням наглядової ради у засіданні наглядової ради господарської організації, у статутному капіталі якої є корпоративні права держави, державного унітарного підприємства, з питань, що мають або можуть мати вплив на трудові відносини, права та обов'язки трудового колективу, мають право брати участь з правом дорадчого голосу представники місцевого органу самоврядування та профспілок або іншого уповноваженого трудовим колективом органу, який підписав колективний договір від імені трудового колективу (ч. 15 ст. 11 Закону України «Про управління об'єктами державної власності») [17].

Таким чином, станом на сьогодні безпосередня участь працівників в корпоративному управлінні України поки-що перебуває на стадії дискусії, а на практиці обмежується виключно дорадчим характером їх участі в управлінні.

В цілому наукові дослідження свідчать про те, що через лобі приватного бізнесу німецький принцип співучасті в управлінні працівників чи не найменше знаходить підтримку у законодавствах інших європейських країн. Однак висловлюється думка, що варто включати представництво працівників завдяки забезпеченню останніми функції моніторингу та скорочення витрат представництва. При цьому оптимальний рівень представництва зі сторони працівників, ймовірно, мав би бути нижчий за паритетний [18, с. 355].

Гендерна рівність. В Німеччині завжди приділялась особлива увага питанням гендерної рівності в суспільстві у всіх сферах суспільно-політичного життя. Не залишилась осторонь підтримка на нормативному рівні участі жінок в сфері економіки, зокрема участі в корпоративному управлінні. Вперше проблема ширшої участі жінок в управлінні була задекларована в 2015 р. Прийнятий в 2021 р. Закон про внесення змін до законодавства з метою забезпечення рівних умов участі жінок

на керівних посадах в підприємництві та публічній сфері (скорочено – Закон про керівні посади (*Führungspositionen-Gesetz*)) [19] значно розширює права жінок в доступі до керівних посад як в органах державної влади, місцевого самоврядування, так і в сфері корпоративного управління товариств.

Законом передбачається обов'язкова квота для жінок в правлінні лістингових акціонерних товариств, кількість членів яких становить три і більше осіб. Встановлюється вимога обов'язкового обґрунтування, якщо товариство не дотримується даних вимог з можливістю застосування санкцій за невиконання відповідної вимоги. Для акціонерних товариств, в яких держава виступає мажоритарним акціонером, гендерна квота повинна становити не менше 30% від складу наглядової ради товариства.

Тенденція до посилення ролі жінок в корпоративному управлінні поширюється також в корпоративному праві країн Східної Європи. Однак представництво жінок у радах директорів Чехії залишається відносно низьким порівняно з іншими країнами ЄС. Згідно з останніми даними, жінки обіймають приблизно 20% місць у радах директорів чеських компаній, що нижче середнього показника по ЄС у 32% [20].

У зв'язку з цим чеський законодавець розробив проект закону, яким зобов'язується компанії встановити квоту жінок від кількісного складу органів управління. Запропонований закон вимагає, щоб компанії з понад 250 співробітниками та річним оборотом понад 50 мільйонів євро або активами понад 43 мільйони євро відповідали певним вимогам щодо гендерного представництва. Вони повинні мати щонайменше 40% жінок у наглядових радах та щонайменше 33% жінок у виконавчих та директорських радах. Встановлюється для компаній термін досягнення гендерного балансу до середини 2026 р., вимагаючи від них публікації звітів про хід роботи та деталей відбору кандидатів. Невиконання вимог може призвести до штрафів під наглядом відповідних державних органів [21].

В Україні в контексті управління не корпоративного, а державного, свого часу був прийнятий Указ Президента України «Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» (2005 р.), яким запроваджувались гендерні підходи до організації роботи центральних та місцевих органів виконавчої влади, закріплювалась необхідність сприяння створенню рівних умов для поєднання жінками і чоловіками професійних і сімейних обов'язків, у тому числі шляхом розвитку соціальних послуг. Однак даний указ не стосується корпоративного управління.

На необхідності дотримання гендерного балансу акцентується також в Кодексі корпоративного управління України: ключові вимоги та рекомендації [22]. Зокрема, в п. 3.4 зазначається, що наглядова рада повинна розробити політику щодо різноманіття, яка визначає, яким чином буде досягнуто позитивного ефекту від різноманіття в усіх відношеннях, як для наглядової ради, так і для виконавчого органу. Представники однієї зі статей повинні становити принаймні 40% від складу наглядової ради.

Таким чином, стосовно українського корпоративного права, то поки-що відсутня імперативна вказівка на дотримання гендерних квот в корпоративному управлінні.

Висновки. Спільною рисою для систем права Східної Європи є поступове зростання відмінностей (дивергенція) від класичної моделі німецького АТ, яка була взята за основу на момент їх формування. Типовою на сьогодні є можливість вибору між моністичною та дуалістичною системами корпоративного управління (Україна, Чехія), обрання посадових осіб непритаманних класичній дворівневій системі (корпоративний секретар, незалежні директори, радник наглядової ради, тощо).

Дивергенція корпоративного права та корпоративного управління в країнах Східної Європи серед іншого пов'язана з наростанням впливу англо-американської системи корпоративного управління, зростаючими запитами урядів країн на правові інститути англо-американського права як більш гнучких та таких, що краще відповідають інтересам іноземних інвесторів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Wilhelm j. Kapitalgesellschaftsrecht. Berlin. 2009. 572 p.
2. Timothy Guinnane, Ron Harris, Naomi R., Jean-Laurent Rosenthal, Ownership and Control in the Entrepreneurial Firm: An International History of Private Limited Companies, *Yale University Economic Growth Center Discussion*. Paper No. 959. URL: http://ssrn.com/abstract=1071007.
3. Archiv für Theorie und Praxis des allgemeinen deutschen Handelsrechts. 1870. № 20. S. 411-412.
4. Лукач І. Історія становлення корпоративного права в європейських країнах континентальної системи права. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2012. Вип. 91. С. 44.

5. Васильєва В.А., Ковалишин О.Р., Гербет Анджей, Корпоративне право Польщі та України: монографія. Івано-Франківськ, 2016. 375 с.
6. Gian Piero, Cigna, Yaryna Kobel, Alina Sigheartau, Corporate Governance in Transition Economies Poland Country Report, EBRD. URL: https://www.ebrd.com/documents/legal-reform/poland.pdf.
7. Gesetz über die Mitbestimmung der Arbeitnehmer (Mitbestimmungsgesetz, MitbestG), 1976. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/mitbestg/BJNR011530976.html.
8. Wooldridge Frank, Employee participation under German company law, *Amicus Curiae*, Issue 87, Autumn 2011, p. 31-32.
9. Gesetz über die Drittelbeteiligung der Arbeitnehmer im Aufsichtsrat. URL: http://www.gesetze-im-internet.de/drittelbg.
10. Aline Conchon, Unternehmensmitbestimmung in Europa: Fakten und Trends zur Rechtslage [Enterprise Codetermination in Europe: Legal Facts and Legal Trends], *European Lab. Union Rep.* No. 121, 71. 2011.
11. Fulton L., National Industrial Relations: Czech Republic: Board-level Representation: an Update, Worker Participation, 2020. URL: http://www.worker-participation.eu/National-Industrial-Relations/Countries/Czech-Republic/Board-level-Representation#_ftn1.
12. Rudolf S., Kulpińska J. Ustroj pracy i partycypacja pracownicza, *Biała Księga. Polska-Unia Europejska. Seria: Gospodarka*. Warszawa. 1993.
13. Piwowarczyk Jarosław, Uczestnictwo pracowników w nadzorze korporacyjnym – siła, oczekiwania, procedury decyzyjne. *Zeszyty Naukowe*, Nr. 755. 2007. Str. 65-82.
14. Пелипенко О. Формування наглядової ради акціонерного товариства. Офіційний сайт Юридичної компанії Інюрполіс. URL: http://www.ilf-ua.com/ua/publications/articles/formuvannyan aglyadovoyiradyakcionernogotovaristva.
15. Щербаков В.В. Правове положення посадових осіб органів акціонерного товариства залежно від їх розміру. *Вісник Донецького національного університету. Сер. Економіка і Право*. 2010. Вип. 2. С. 733–738.
16. Блаженко Т.В. Правовий статус незалежного члена (незалежного невиконавчого директора) наглядової ради (ради директорів) в акціонерному товаристві. Дис. канд. юрид. наук. 2025. 228 с.
17. Про управління об'єктами державної власності: Закон України № 185-V від 21 вересня 2006 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 46. ст. 456.
18. John T. Addison, Claus Schnabel, Worker Directors: A German Product that Did Not Export? Volume 50. Issue 2. 2011. Pages 354–374.
19. Führungspositionen-Gesetz vom 07. August 2021. URL: https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBl&start=//*[@attr_id=%27bgbl121s3311.pdf%27]#__bgbl__%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl121s3311.pdf%27%5D__1631256237655.
20. Natálie Bruder Badie, Yana Kurdova, Ladislav Tyll, Mohit Srivastava, Gender Diversity in the Boardroom and Firm Performance: *Evidence from the Czech Republic*. 2024.
21. Cara Stevenson, New Bill Proposes at Least One-Third of Women in Large Companies Boards, 2024. URL: https://praguemorning.cz/new-bill-proposes-at-least-one-third-of-women-in-large-companies-boards.
22. Кодекс корпоративного управління: ключові вимоги і рекомендації: №118 від 12.03.2020 р. URL: https://www.nssmc.gov.ua/documents/kodekskorporatyvnoho-upravlinnia-kliuchovi-vymohy-i-rekomendatsii.

УДК 347.168
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.35

ПОРЯДОК ФОРМУВАННЯ НАГЛЯДОВОЇ РАДИ АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА

Кравець В.І.,
аспірантка кафедри судочинства
Навчально-наукового юридичного інституту,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Кравець В.І. Порядок формування наглядової ради акціонерного товариства.

У статті досліджуються теоретико-правові засади формування складу наглядової ради акціонерних товариств, а також їх практична реалізація в умовах трансформації корпоративного управління в Україні. Здійснено аналіз норм чинного законодавства, зокрема Закону України «Про акціонерні товариства», положень Стратегії розвитку фінансового сектору, рекомендацій міжнародних організацій, що визначають загальні підходи до побудови ефективної системи контролю в акціонерних товариствах.

Особлива увага приділена категорії незалежних директорів, визначенню їх статусу, функціоналу та обмежень, а також їх ролі у зміцненні прозорості та доброчесності в діяльності наглядової ради. Обґрунтовано, що залучення незалежних членів ради, за умови забезпечення реальної незалежності, може позитивно впливати на прийняття стратегічно виважених рішень та захист інтересів міноритарних акціонерів.

Окремий розділ роботи присвячено доцільності представництва працівників у наглядовій раді як засобу посилення трудового суверенітету, розвитку соціального партнерства та гармонізації інтересів найманих працівників і власників капіталу. На підставі порівняльного аналізу міжнародної практики (Німеччина, Австрія, Китай) зроблено висновок про ефективність моделей участі трудових колективів в управлінні компаніями через представництво в наглядових радах.

Зазначається, що в Україні питання участі працівників у наглядових радах залишається недостатньо врегульованим, що створює прогалини в системі корпоративного контролю. Автором запропоновано механізм запровадження гарантованої частки представників працівників у складі наглядових рад, що може слугувати додатковим інструментом підвищення рівня довіри до управлінських рішень, зниження внутрішніх конфліктів та сприяння довгостроковій стабільності підприємства.

Автор обґрунтовує необхідність удосконалення законодавства в напрямі формалізації участі різних груп заінтересованих осіб у корпоративному управлінні, що відповідатиме європейським стандартам та національним соціально-економічним реаліям. Доводиться, що окрім незалежних членів до складу наглядової ради необхідно обирати також працівників. Їх квота повинна залежати від величини акціонерного товариства, зокрема за критерієм кількості працюючих на підприємстві осіб.

Ключові слова: наглядова рада,акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, працівник товариства, член наглядової ради, порядок обрання.

Kravets V.I. Procedure for forming the supervisory board of a joint-stock company.

The article examines the theoretical and legal principles of forming the composition of the supervisory board of joint-stock companies, as well as their practical implementation in the context of the transformation of corporate governance in Ukraine. An analysis of the norms of current legislation, in particular the Law of Ukraine «On Joint-Stock Companies», the provisions of the Financial Sector Development Strategy, and the recommendations of international organizations that define general approaches to building an effective control system in joint-stock companies is carried out.

Special attention is paid to the category of independent directors, determining their status, functionality and limitations, as well as their role in strengthening transparency and integrity in the activities of the supervisory board. It is substantiated that the involvement of independent board members, provided that real independence is ensured, can positively affect the adoption of strategically balanced decisions and the protection of the interests of minority shareholders.

A separate section of the work is devoted to the feasibility of employee representation in the supervisory board as a means of strengthening labor sovereignty, developing social partnership and harmonizing the interests of employees and owners of capital. Based on a comparative analysis of

international practice (Germany, Austria, China), a conclusion is made about the effectiveness of models of labor participation in the management of companies through representation in supervisory boards.

It is noted that in Ukraine the issue of employee participation in supervisory boards remains insufficiently regulated, which creates gaps in the corporate control system. The author proposes a mechanism for introducing a guaranteed share of employee representatives in supervisory boards, which can serve as an additional tool for increasing the level of trust in management decisions, reducing internal conflicts and promoting the long-term stability of the enterprise.

The author justifies the need to improve legislation in the direction of formalizing the participation of various groups of stakeholders in corporate governance, which will meet European standards and national socio-economic realities. It is argued that in addition to independent members, employees should also be elected to the supervisory board. Their quota should depend on the size of the joint-stock company, in particular, on the criterion of the number of people working at the enterprise.

Key words: supervisory board, joint-stock company, limited liability company, employee of the company, member of the supervisory board, election procedure.

Постановки проблеми. Корпоративне управління є одним із факторів, що характеризує економічний розвиток країни, і перебуває у процесі постійного удосконалення з метою урахування динамічних соціально-економічних змін.

У зв'язку цим проводяться численні наукові дослідження, спрямовані на вивчення проблем корпоративного управління. Зокрема, серед них варто виділити праці спрямовані на вдосконалення системи діяльності наглядової ради на основі міжнародних стандартів та принципів, створення в економіці збалансованих механізмів діяльності наглядової ради, моделювання процесів діяльності наглядової ради, виявлення взаємозв'язку між ефективністю діяльності наглядової ради та факторами, що впливають на формування її механізмів. У зв'язку з цим, здійснення теоретико-практичних досліджень щодо вдосконалення системи оцінки ефективної діяльності наглядової ради в товариствах капіталу є актуальним питанням.

Тому **мета статті** полягає у виявленні особливостей порядку формування наглядової ради акціонерних товариств та товариств з обмеженою відповідальністю.

Стан опрацювання. Окремі аспекти правового становища наглядової ради господарських товариств досліджували такі вчені як Т.В. Блаженко, О. Блюмхардт, О.Р. Кібенко, О. Кологойда, І.В. Лукач, О.В. Нусінова, Д.І. Погрібний, І.Б. Саракун, А.В. Смітюх, О.О. Терещенко, В.В. Щербаков та інші. Однак комплексного дослідження складу наглядової ради як органу корпоративного управління не проводилося.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 3 ст. 72 Закону України «Про акціонерні товариства» до складу наглядової ради обираються акціонери або особи, які представляють їхні інтереси (далі - представники акціонерів), та/або незалежні директори. Членом наглядової ради може бути лише фізична особа. Якщо звернутися до попереднього Закону України «Про акціонерні товариства» (2008р.), то в ньому було закріплено, що члени наглядової АТ обираються з числа фізичних осіб, які мають повну цивільну дієздатність, та/або з числа юридичних осіб – акціонерів (ч. 1 ст. 53 Закону «Про акціонерні товариства»). Тобто з тлумачення відповідної норми вбачалося, що до складу наглядової ради могли входити як фізичні особи, так і юридичні особи.

В юридичній літературі висловлюється думка, що членами наглядової ради можуть бути виключно фізичні особи. Однак однозначно стосовно цієї ознаки можна вести мову лише щодо незалежних членів наглядової ради. Щодо решти такої вказівки ні в Законі України «Про акціонерні товариства», ні в Законі України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» не міститься. Застосовуючи диспозитивний метод тлумачення, можна припустити, що до складу наглядової ради також можуть обиратися і юридичні особи.

С.В. Артеменко підтримує цю точку зору, зазначаючи, що право бути обраною в члени ради акціонерного товариства повинна мати тільки фізична особа, оскільки обрання до складу ради юридичної особи призведе до необхідності визначення та призначення фізичної особи – представника такої особи, яка б представляла таку юридичну особу в засіданнях ради. Тобто в кінцевому результаті все одно участь в раді здійснюватиме фізична особа, яка є представником юридичної особи [1, с. 15].

Одне із найбільш дискусійних питань полягає в участі незалежних членів наглядової ради. І.Б. Саракун аргументує розширення складу наглядової ради за рахунок включення до нього не лише акціонерів та їх представників, а й кваліфікованих спеціалістів: економістів, фінансистів, банкірів, вчених тощо [2, с. 14]. На доцільність введення до складу наглядової ради сторонніх осіб, які не є акціонерами, також звертав увагу О. Блюмхардт [3, с. 154]. Фактично йде мова про незалежних членів наглядової ради.

Інститут незалежних директорів виступає потужним засобом забезпечення державно-управлінського впливу на процеси структурних змін у корпоративному секторі економіки [4, с. 47], реформування системи господарських організацій. Він є важливою частиною сучасної системи корпоративного управління, унікальним інструментом незалежного контролю за діяльністю менеджерів та захисту міноритарних акціонерів.

А.В. Мягкий зазначав, що для створення дійсно незалежної наглядової ради доцільно і у вітчизняних товариствах включати до її складу незалежних осіб, що не представляють інтереси будь-кого з акціонерів [5]. На думку О.О. Терещенка, зацікавлені особи, що націлені на довгостроковий успіх підприємства, дедалі більше усвідомлюють необхідність залучення професіоналів та вбачають у наглядовій раді і незалежних директорах особливий ресурс якісної експертної думки, якого бракує всередині підприємства й зовнішнім консультантам [6, с. 86]. Д.І. Погрібний наголошує на доцільності запровадження інституту незалежних директорів у чинну систему управління АТ державного сектору економіки України, зокрема шляхом трансформації інституту державного представництва, який на даний момент не забезпечує належного економічного ефекту [7, с. 147].

На думку Р.С. Лукашова, до складу наглядової ради ТОВ можуть входити також і незалежні члени, а не лише учасники (засновники) товариства, і при цьому вимоги щодо них не деталізуються, а тому мають встановлюватися статутом [8, с. 101].

Детальну аргументацію на підтримку участі незалежних директорів наводить Т.В. Блаженко, зазначаючи, що до переваг варто віднести наступне: обмеження участі директорів-інсайдерів; обмеження впливу мажоритарних акціонерів корпоративних правовідносинах; врахування інтересів усіх груп стейкхолдерів, а не лише окремих акціонерів; залучення іноземних інституційних інвесторів; врахування досвіду корпоративного управління інших компаній; підвищення ділової репутації компанії та підвищення фінансових показників компанії (зростання кредитного рейтингу підприємницького товариства, вища операційна та фінансова продуктивність тощо); зниження розміру винагороди посадових осіб підприємницького товариства [9, с. 62-63].

Таким чином, більшість авторів сходиться на думці про необхідність включення незалежних членів до складу наглядової ради. Хоча мають місце і певна обґрунтована критика стосовно їх участі в корпоративному управлінні товариством.

На думку А.В. Смітюха, той факт, що незалежний директор є повністю сторонньою щодо підприємства особою, не гарантує відсутність на неї впливу третіх осіб, не пов'язаних із підприємством, і немає жодних гарантій, що така особа буде діяти в інтересах заснованого на державній власності товариства, а не в інтересах третіх осіб (якими можуть виявитися, зокрема, конкуренти підприємства). Відсутність зв'язків із підприємством та незалежність від його власника жодним чином не гарантує якісного виконання обов'язків незалежним директором [10, с. 250].

О. Кологойда та О. Черненко зазначають, що ті сподівання, які покладав законодавець на запровадження наглядових рад в АТ державного сектора економіки, поки-що не реалізувались, і незалежні члени наглядових рад не забезпечили ефективнішу та прибутковішу діяльність державних підприємств [11, с. 67]. На думку О.В. Сафронової, їх присутність у наглядових радах або навіть виконавчих структурах акціонерних компаній не гарантує додержання інтересів держави як власника відповідних пакетів акцій, не дозволяє уповноваженим органам влади своєчасно і цілеспрямовано впливати на перебіг подій на ринку корпоративного контролю [12, с. 145].

Різні точки зору мають місце і стосовно участі в наглядовій раді представників акціонерів. С.В. Артеменко вважає неправильним обрання до складу наглядової ради представників акціонера, оскільки в такому разі представники, керуючись загальними засадами представництва, повинні діяти в інтересах особи, яку вони представляють, тобто окремого акціонера, але це входить в суперечність із тими цілями, для досягнення яких створюється цей орган – захист інтересів усіх акціонерів та контроль за діяльністю виконавчого органу [1, с. 15].

І навпаки О.В. Нусінова пропонує закріпити обов'язкову квоту за міноритарними акціонерами, які володіють менше 10% акцій товариства, наводячи на підтвердження відповідної тези статистику за період 2007–2011 рр., коли кількість представників акціонерів, що володіють менше ніж 10 відсотками акцій, у складі наглядової ради зменшується, і таким чином посилюючи негативну тенденцію у забезпеченні ефективності наглядової ради [13, с. 32].

Ряд вчених обґрунтовує, що у наглядовій раді мають бути представники від трудового колективу. Зокрема, такої точки зору притримуються О. Пелипенко [14] та В.В. Щербаков [15, с. 734].

Включення працівників до структур управління товариством відображає ширший підхід до врахування більшого кола зацікавлених сторін, визнаючи пріоритетною роль різних груп, а не лише акціонерів. Тобто в тих системах права (Китай, Німеччина тощо), де закріплена обов'язкова участь працівників у корпоративному правлінні, функція захисту інтересів не обмежується лише виключно інтересами акціонерів. Вагоме значення має соціальна складова господарської діяльності това-

риства, зокрема врахування інтересів працівників компанії. На практиці такий підхід демонструє достатньо високу ефективність. Економіки Німеччини, Китаю відносяться до тих, які демонструють хороші показники економічного зростання, а також витривалості в часи економічних криз.

До прикладу, у ФРН для акціонерних товариств із кількістю працівників понад 2000 осіб встановлений принцип рівного представництва в наглядових радах, а інша пропорція на користь акціонерів (2/3 членів наглядової ради обирають акціонери) на менш великих підприємствах з кількістю працівників понад 1000 осіб (за винятком гірничодобувної і металургійної промисловості з кількістю працівників понад 1000, де гарантується не тільки рівне представництво в наглядових радах, але і включення до складу правління директора від найманих робітників).

Клаус Хопт серед переваг участі працівників АТ у порівнянні з незалежними директорами називає такі: 1) внутрішньо-підприємницький ефект; працівники більш мотивовані у порівнянні з незалежними директорами, оскільки відносяться до справ компанії як до «свого», в той час як для незалежних директорів – це виключно ділові відносини без заглиблення у корпоративні та інші зв'язки, які склалися в компанії. До того ж представництво працівників компанії у наглядовій раді здійснюється, як правило, через представників обраних за участю профспілкових органів. Таким чином, мотивація згаданих осіб обумовлюється не лише матеріальними благами, але й можливістю досягти кращих кар'єрних успіхів через якісне та добросовісне представництво трудового колективу в наглядовій раді; 2) ефект на фондовому ринку та економіку в цілому; участь працівників у наглядовій раді сприяє взаєморозумінню між акціонерами-власниками засобів виробництва та найманими працівниками, які на них працюють. Такий діалог у свою чергу зменшує ризик виникнення страйків тощо; 3) соціальний ефект; відчуття того, що працівники беруть участь в управлінні підприємством чинить позитивний соціальний ефект на суспільні відносини в цілому [16]; 4) працівники в наглядовій раді більше дбають про те, щоб прибуток компанії розподілявся в тому числі на підвищення заробітних плат працівників компанії, розширення виробництва (а відповідно і збільшення кількості необхідних робочих місць) і не був направлений виключно на виплату дивідендів. Таким чином, участь працівників відчутна не лише на рівні компанії, а на своєму мікрорівні впливає на покращення соціально-економічної ситуації в державі в цілому.

Часто характер оцінки ролі співучасті працівників в корпоративному управлінні залежить від того, представники якої галузі науки дають відповідну оцінку. Зокрема, при оцінці ролі співуправління в Німеччині представники соціологічної науки акцентують увагу на внеску співуправління у пошуку компромісних рішень у процесі реорганізації східнонімецьких компаній (колишньої Німецької Демократичної Республіки) [17, с. 163] та допомогу в уникненні типових для інших країн пострадянського правового простору та країн Варшавського договору страйків, та загального несприйняття приходу капіталу з ФРН.

Однак представники економічної науки, як критики запровадження принципу співуправління, наголошують на тому, що існують значні недоліки у зв'язку з присутністю найманих працівників у наглядовій раді, такі як: 1) уповільнення процесу прийняття рішень; 2) менша готовність погодитися на реструктуризацію товариства, яка має наслідки для працівників (скорочення кількості, зниження заробітної плати, переміщення виробництв в іншу місцевість); 3) відсутність відкритості та пошуку компромісу в процесі злиття та поглинання, особливо, якщо інвестором є іноземна компанія; 4) небажання голосування за обрання до складу виконавчого органу тих кандидатур, які мають досвід реструктуризації та інвестицій за кордоном, внаслідок побоювання застосування аналогічної практики до товариства і відповідного зменшення штату найманих працівників [18, с. 231]. Відзначається, що на працівника компанії значно легше чинити вплив (безпосереднє підпорядкування згідно з трудовими обов'язками), а ніж на незалежну особу незалежного директора: 1) ризик втрати робочого місця за умови вищого рівня безробіття в Україні зумовлює вищий рівень залежності та цілком закономірно знижує незаангажованість працівників, можливість їх об'єктивної оцінки економічних процесів, що відбуваються на підприємстві [9, с. 71–73]; 2) вплив профспілкових комітетів робітників, здатність профспілок належно захищати їх інтереси на сьогодні можна ставити під сумнів, оскільки в переважній більшості профспілкове представництво на підприємствах має декларативний характер без реального впливу на органи управління підприємств; 3) рівень соціальної відповідальності окремого працівника, його здатність поставити інтереси трудового колективу вище своїх власних теж варто поставити під сумнів.

Висновки. Таким чином, питання складу та порядку формування наглядової ради акціонерного товариства залишається дискусійним. Вважаємо, що окрім незалежних членів до складу наглядової ради необхідно обирати також працівників з метою врахування інтересів не лише акціонерів, але й інших груп зацікавлених осіб.

Квота працівників повинна залежати від величини акціонерного товариства, зокрема за критерієм кількості працюючих на підприємстві осіб. Доречною також є участь представників проф-

спілки, оскільки останні менш залежні від правління товариства, а тому здатні приймати об'єктивні незалежні рішення.

Імплементація норми про співуправління представників трудового колективу наблизить українське корпоративне право до стандартів права компаній ЄС та сприятиме утвердженню соціально орієнтованої моделі корпоративного права України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ *:*

1. Артеменко С.В. Цивільно-правові проблеми управління акціонерним товариством: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. 23 с.
2. Саракун І.Б. Здійснення корпоративних прав учасниками (засновниками) господарських товариств (цивільно-правовий аспект): автореф. Дис.. канд. юрид. наук: 12.00.03. 2008. 20 с.
3. Блюмхардт О. Органи акціонерного товариства (порівняльно-правове дослідження): Дис. канд. юрид. наук: 12.00.04. Київ. 2002. 225 с.
4. Анікіна Г.В. Позасудовий захист корпоративних прав міноритарних акціонерів за правом України та Європейського Союзу. *Порівняльно-аналітичне право*. 20020. № 3. С. 44–50.
5. Мягкий А.В. Корпоративне управління за законодавством України. Дис. канд. юрид. наук. К., 2017. 320 с.
6. Терещенко О.О., Алексін Г.О. Роль інститутів наглядової ради та незалежного директора в максимізації вартості компанії. *Фінанси України*. Вип. 9. 2019. С. 81–93.
7. Погрібний Д.І. Корпоративні права держави: поняття, підстави виникнення, механізм реалізації: монографія. Х. 2009. 168 с.
8. Лукашов Р.С. Товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю як суб'єкти цивільного права. Дис. канд.. юрид. наук. Тернопіль, 2020. 223 с.
9. Блаженко Т.В. Правовий статус незалежного члена (незалежного невиконавчого директора) наглядової ради (ради директорів) в акціонерному товаристві. Дис. канд. юрид. наук. 2025. 228 с.
10. Смітюх А.В. Незалежні директори (незалежні члени наглядових рад) та публічні інтереси. *Політико-правова доктрина державного суверенітету в умовах глобалізації: мат. Міжнар. наук.-практич. конференція*. 26 жовт. м. Одеса. 2018 р. 2018. С. 248–251.
11. Кологойда О., Черненко О. Правовий статус незалежних членів наглядових рад державних підприємств. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 12. С. 62–69.
12. Сафронова О.М. Розвиток інституційних засад державного представництва в органах управління акціонерних товариств України. *Вісник Національної академії державного управління*. 2011. № 1. С. 139–146.
13. Нусінова О.В., Лебідь І.О. Особливості функціонування наглядової ради акціонерного товариства. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія: Економіка.* 2013. Вип. 24. С. 30–33.
14. Пелипенко О. Формування наглядової ради акціонерного товариства. *Офіційний сайт Юридичної компанії Інюрполіс*. URL: http://www.ilf-ua.com/ua/publications/articles/formuvannyan aglyadovoyiradyakcionernogotovaristva.
15. Щербаков В.В. Правове положення посадових осіб органів акціонерного товариства залежно від їх розміру. *Вісник Донецького національного університету. Сер. Економіка і Право*. 2010. Вип. 2. С. 733–738.
16. Klaus J. Hopt, Paul L. Davies, Corporate Boards in Europe – Accountability and Convergence. *American Journal* of *Comparative Law.* 61. 2013.
17. Codetermination: A Sociopolitical Model with Governance Externalities, in: M.M. Blair/M.J. Roe, eds., Employees and Corporate Governance, Washington D.C. 1999, p. 163.
18. Pistor K. Corporate Governance durch Mitbestimmung und Arbeitsmärkte, in: P. Hommelhoff/ K.J. Hopt/A. v. Werder, eds., Handbuch Corporate Governance, 2d ed., Cologne 2009, p. 231.

УДК 341.1/8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.36

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ РЕЗУЛЬТАТІВ ТВОРЧОЇ, ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, СТВОРЕНИХ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ПОВНОВАЖЕНЬ ПІДРОЗДІЛАМИ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ

Лавренюк О.Ю.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
інституту права та безпеки
Одеського державного університету внутрішніх справ,
ORCID: 0009-0009-5774-379X

Лавренюк О.Ю. Особливості правового режиму результатів творчої, інтелектуальної діяльності, створених при здійсненні повноважень підрозділами сектору безпеки і оборони.

Детерміновано правовий режим результатів творчої, інтелектуальної діяльності, створених при здійсненні повноважень підрозділами сектору безпеки і оборони у розрізі наявних напрацювань та нормативно-правового підґрунтя. Звернена увага на його проєкцію у площини законодавства у сфері безпеки та оборони, права інтелектуальної власності та забезпечення державної таємниці.

Встановлено, що правове регулювання суспільних відносин у цій сфері пов'язане зі здійсненням повноважень працівниками органів та підрозділів у межах забезпечення національних інтересів, зокрема під час проходження військової служби, що обґрунтовує потребу винайдення компромісу між інтересами автора, користувачів та державою в умовах екзистенціальних викликів для існування останньої.

Здійснено розподіл змісту права інтелектуальної власності стосовно таких службових об'єктів інтелектуальної власності, який є досить диференційований залежно від віднесення такого результату творчої, інтелектуальної діяльності до відповідної групи об'єктів, а також їх природи.

Встановлено, що з метою досягнення компромісу в конфлікті приватних та публічних інтересів (в сфері інтелектуальної власності та забезпечення національної безпеки) передбачені обмеження прав суб'єктів таких відносин з відповідними компенсаторними механізмами.

Проаналізовано законопроєкт від 17.03.2025 року № 13111 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо прав інтелектуальної власності на об'єкти, створені у зв'язку із проходженням військової служби», що надало можливість висловити власні пропозиції по удосконаленню правового регулювання правового режиму таких об'єктів та правового статусу відповідних суб'єктів права інтелектуальної власності.

У зв'язку з цим, запропоновано здійснити систематизацію викладеного у законопроєкті матеріалу, де виокремити норми, які безпосередньо мають бути відображені у законодавстві щодо правового статусу суб'єктів сектору безпеки та оборони, Законі України «Про національну безпеку України», цивільному законодавстві на рівні закону або підзаконного нормативно-правового акту. При цьому забезпечити дотримання принципу юридичної визначеності й не допущення надмірної правотворчості.

Ключові слова: національні інтереси, право інтелектуальної власності, національна безпека, службові об'єкти інтелектуальної власності, сектор безпеки та оборони, правовий режим, правовий статус.

Lavreniuk O.Y. Peculiarities of the legal regime of the results of creative and intellectual activity created in the exercise of powers by subdivisions of the security and defense sector.

The author determines the legal regime of the results of creative and intellectual activity created in the exercise of powers by the security and defense sector units in the context of existing developments and the regulatory framework. Attention is drawn to its projection into the areas of security and defense legislation, intellectual property rights, and state secrets.

The author establishes that legal regulation of public relations in this area is associated with the exercise of powers by employees of bodies and units within the framework of ensuring national interests, in particular, during military service, which justifies the need to find a compromise between the interests of the author, users and the State in the context of existential challenges to the existence of the latter.

The author divides the content of intellectual property rights in relation to such service intellectual property objects, which is quite differentiated depending on the attribution of such a result of creative and intellectual activity to the relevant group of objects, as well as their nature.

It is established that in order to achieve a compromise in the conflict of private and public interests (in the field of intellectual property and national security), the rights of the subjects of such relations are restricted with appropriate compensatory mechanisms.

The author analyzes the draft law No. 13111 dated 17.03.2025 "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Intellectual Property Rights to Objects Created in Connection with Military Service", which provided an opportunity to express the author's own proposals for improving the legal regulation of the legal regime of such objects and the legal status of the relevant subjects of intellectual property rights.

In this regard, it is proposed to systematize the material set out in the draft law, where the norms that should be directly reflected in the legislation on the legal status of security and defense sector entities, the Law of Ukraine "On National Security of Ukraine", civil legislation at the level of a law or a bylaw should be identified. At the same time, it is necessary to ensure compliance with the principle of legal certainty and avoid excessive lawmaking.

Key words: national interests, intellectual property law, national security, service intellectual property, security and defense sector, legal regime, legal status.

Постановка проблеми. Події останніх років відтворили трансформаційні процеси, за яких гібридна агресія рф перетворилася на відкриту війну щодо незалежної, самобутньої та міцної української держави. Весь світ спостерігає згуртованість та мужність Українського народу, що виборює своє місце на геополітичному просторі нашої планети. Наведені явища системно відобразилися на всіх сферах життя, оскільки кожен українець своїм вкладом долучений до цілеспрямованої роботи на відстоювання національних інтересів власної держави та власного народу.

Сектор безпеки і оборони з огляду на положення ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» в особі Збройних Сил України (далі – ЗСУ), центральних органів державної влади та правоохоронних органів взяв на себе основний тягар щодо усунення загроз національних інтересам України від загрози зовнішньої агресії, що загострило низку питань, пов'язаних з реалізацією функціоналу зазначених органів та підрозділів.

Оскільки людство має справу в умовах сьогодення з різноманіттям інформації, переважна частина якої продукована в межах реалізації права на свободу інтелектуальної, творчої діяльності, то, вочевидь, сфера захисту національних інтересів, в свою чергу, теж потребує додаткового врегулювання, де стикаються приватні інтереси працівників вказаних органів, розумовою працею яких створюються такі об'єкти, та публічні інтереси держави, пов'язані з забезпеченням загального правопорядку та найбільш ефективного механізму захисту національних інтересів з використанням таких об'єктів.

Актуальність піднятого питання безпосередньо продемонстровано статистичними показниками, які корелюють із затребуваністю розвитку інтелектуального потенціалу у вигляді створюваних об'єктів права інтелектуальної власності, зокрема промислової власності, саме органами та підрозділами сектору безпеки і оборони, які беруть безпосередню участь у відсічі збройної агресії. Так, деякі провали першого року війни зі сторицею компенсовані геометричним зростанням продукованих результатів інтелектуальної, творчої діяльності, які забезпечують компенсацію людських та деяких інших ресурсних чинників нашої держави у порівнянні з такими ж показниками держави-агресора саме через впровадження інноваційних розробок воєнного призначення у формі об'єктів права інтелектуальної власності [1].

Викладене безпосередньо формує передумови до дослідження питання особливостей правового режиму результатів творчої, інтелектуальної діяльності, створених при здійсненні повноважень підрозділами сектору безпеки і оборони, що опосередковує вивчення релевантного емпіричного та теоретичного матеріалу.

У зв'язку з цим **метою даної статті** є детермінація правового режиму результатів творчої, інтелектуальної діяльності, створених при здійсненні повноважень підрозділами сектору безпеки і оборони, станом на сьогодні та з погляду на перспективи його розвитку.

Стан опрацювання проблематики. Правовий режим об'єктів інтелектуальної власності в межах службових стосунків були предметом вивчення низки вчених, які є представниками публічно-правового та приватноправового напрямків дослідження сутності вказаної категорії. Так, адміністративно-правову охорону службових об'єктів інтелектуальної власності розглянули Г.Є. Миджин [2], О.М. Коротун [3], І.Д. Горячов [4], Н.П. Капітаненко [5]. З позиції приватного права дане питання більш детально досліджували Ю.О. Сошникова [6], С.І. Шимон та О.А. Лупало [7], О.О. Каращук та С.С. Моховікова [8], В.С. Дмитришин [9], О.О. Штефан [10], О. Аврамова [11].

Більш спеціалізованими є роботи, присвячені правовій охороні службових об'єктів інтелектуальної власності в окремих сферах суспільного буття, у тому числі із забезпечення національних інтересів: Н.В. Глущенко [12], Д.С. Прилипко [13], Г.О. Андрощук [14], Н.Б. Москалюк [15], М. Вербенський та С. Филь [16], Р.В. Бакало, О.М. Варченко та І.І. Бакало [17].

Викладені дослідження у сфері правового регулювання відносин щодо результатів творчої, інтелектуальної діяльності, створених при здійсненні повноважень підрозділами сектору безпеки і оборони, свідчать про досить широку теоретичну та емпіричну базу у подальшому вивченні даного питання й потребу інтерполювати узагальнений підхід до його вирішення в умовах екзистенціальних викликів українській державності.

Виклад основного матеріалу. Правовий режим результатів творчої, інтелектуальної діяльності охоплюється низкою нормативно-правових приписів як публічно-правової, так і приватно-правової складової національної правової системи. При цьому вагомими є питання, пов'язані зі здійсненням повноважень працівниками органів та підрозділів у межах забезпечення національних інтересів, зокрема під час проходження військової служби, що має бути обґрунтованим потребою винайдення компромісу між інтересами автора, користувачів та державою в умовах екзистенціальних викликів для існування останньої. Саме це стало передумовою до розробки й подання на розгляд Верховній Раді України законопроєкту від 17.03.2025 року № 13111 [18]. Перш ніж перейти до аналізу даного законопроєкту варто здійснили аналіз наукових розвідок у цій сфері.

Так, вказано на уніфіковане відображення у чинному законодавстві прикметника «службовий» у контексті об'єкта права інтелектуальної власності, яким може виступати службовий винахід, корисна модель та промисловий зразок. Описано правову модель розподілу змісту права інтелектуальної власності щодо зазначених об'єктів: право авторства належить працівнику, а виняткові права – роботодавцю. Спеціальними ознаками службових об'єктів права промислової власності у порівнянні з неслужбовими є: створення при здійсненні трудових відносин; приналежність деяких прав роботодавцю; нетотожність змісту неслужбових об'єктів. Правовий режим службових об'єктів може бути змінений трудовим чи іншим договором в межах трудових обов'язків працівника. Пропонуються зміни до чинного законодавства в частині притягнення до адміністративної відповідальності працівників органів та підрозділів сектору безпеки та оборони за порушення права інтелектуальної власності [2, с. 78–80, 241–247]. Тобто, фактично визнається спеціальна правосуб'єктність осіб даної категорії як учасників відносин інтелектуальної власності щодо службових та інших об'єктів права інтелектуальної власності, у тому числі шляхом виділення спеціальної процедури притягнення їх до адміністративної відповідальності.

Наявний підхід, за яким сукупність нормативних приписів чинного законодавства встановлює адміністративно-правовий інструментарій порядку реалізації прав та законних інтересів суб'єктів інтелектуальної власності, у тому числі й щодо службових об'єктів інтелектуальної власності [3, с. 177]. Такий підхід дещо звужує правову регламентацію відносин інтелектуальної власності, опускаючи сутність цивільного законодавства.

На думку І.Д. Горячова національне законодавство у сфері інтелектуальної власності забезпечує розвиток інноваційної діяльності через стимулювання інвестиційного клімату, де адміністративно-правове регулювання відіграє визначну роль у питанні патентування та надання правової охорони результатам творчої, інтелектуальної діяльності, для яких правовстановлюючою є відповідна реєстраційна процедура [4, с. 161-162].

З позиції Н.П. Капітаненко правовий режим службових творів, як уніфікованого поняття щодо створених в межах трудових відносин об'єктів права інтелектуальної власності, згідно національного законодавства має бути цілком релевантним положенням міжнародних та національних нормативних актів, серед яких окреме місце займають Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів, Паризький акт від 24 липня 1971 року. Цивільний кодекс України (далі – ЦК України), Кодекс законів про працю України, спеціальні нормативні акти щодо певного об'єкта права інтелектуальної власності. Висловлена незгода з позицією законодавця в законодавстві, що регулює суспільні відносини з приводу об'єктів авторського права (ст. 14 Закону України «Про авторське право і суміжні права»), у співвідношенні з нормами ст. 429 ЦК України в частині виокремлення випадків, передбачених спеціальним законом, коли особисті немайнові права належать роботодавцю. Поширено суб'єктний склад щодо службових творів категорією роботодавців з релевантним обсягом повноважень [5, с. 157–159].

В певній мірі доречною є позиція, за якою правовий режим службового твору підлягає правовому регулюванню лише в рамках відповідних нормативно-правових актів та положенні цивільно-правового (авторського) договору. Тоді як трудове законодавство й положення трудового договору регулювати відносини інтелектуальної власності, зокрема стосовно майнових прав, щодо службового твору не можуть. У зв'язку з наведеним пропонується відмовитись від ототожнення

правового статусу працівника та автора щодо службового твору, де саме останнє поняття відображає зміст та природу таких відносин [6, с. 274-275]. Разом з тим, відображення правового статусу працівника більш доречне у контексті визначення правового режиму службового твору, що опосередковує сутнісні ознаки останнього, про що мова велась вище.

Думки С.І. Шимон та О.А. Лупало цілком вкладаються в канву висловлених міркувань, але вже під кутом зору законодавчих новел, пов'язаних з прийняттям нової редакції Закону України «Про авторське право і суміжні права». Зокрема, пропонується детермінувати колізію нормативних приписів останнього нормативно-правового акта з одного боку в частині невідчужуваності особистих немайнових прав, а з іншого – наділення такими роботодавця (доручення іншій особі завершити незавершений службовий, вносити зміни в завершений службовий твір, супроводжувати службовий твір ілюстраціями, передмовами, післямовами тощо) [7, с. 274-275]. Очевидно, що така наукова позиція є хибною, оскільки фактично передбачає дублювання в спеціальному нормативно-правовому акті, яким є розглянутий закон, положень згаданої ст. 429 ЦК України, яка має правовий режим загального законодавства до зазначених суспільних відносин.

Міркування О.О. Каращук, С.С. Моховікової ґрунтуються на пріоритетності положень цивільно-правового (авторського) договору у порівнянні з трудовим договором за предметом правового регулювання, коли мова йде про визначення правового режиму службового твору. Притому, що обидва договори відіграють значиму роль у деталізації такого правового режиму з огляду на характерні риси службового твору саме як об'єкта права інтелектуальної власності, створеного у зв'язку з виконанням обов'язків за трудовим договором (контрактом). До того ж, наголошено на потребі конкретизації кожного службового твору саме роботодавцем в межах службової документації, положеннях відповідного договору (вимоги, характеристики, елементи, анотації тощо), а особливості розподілу майнових прав щодо такого об'єкта інтелектуальної власності доречно деталізувати у змісті відповідного цивільно-правового договору, що релевантне судовій практиці, відображеній у постанові Пленуму Верховного Суду України від 04.06.2010 року № 5 [8, с. 29–31].

Конструктивно подано правовий режим службових творів В.С. Дмитришиним, на думку якого правове регулювання відносин інтелектуальної власності щодо такого роду об'єктів ґрунтується на положенням трудового законодавства та законодавства про право інтелектуальної власності, які співвідносяться як загальне та спеціальне у наведеному контексті. Саме створення службового твору за таких обставин базується на службовому завданні, яке відображене в змісті трудового договору (контракту) або іншій службовій документації. Порівняльне застосування цивільно-правового та трудового договорів у площині регулювання суспільних відносин щодо службового твору свідчить про пріоритетність саме першого з огляду на його спеціальність у розрізі предмета. Особливо останнє актуальне за умови потреби створення службового твору індивідуалізованого в межах реалізації службових обов'язків працівника [9, с. 48-49]. Наведені міркування в цілому заслуговують на підтримку з розширенням функціоналу та виду цивільно-правових договорів, а також визначення їх місця у змісті трудових відносин, що корелює з сутністю істотних умов укладеного з таким працівником трудового договору.

З огляду на дотримання Україною євроінтеграційного курсу варто відзначити напрацювання, в яких зосереджена увага на імплементації положень законодавства зарубіжних країн, зокрема Європейського Союзу, де пропонується зосередитись на пріоритетності захисту немайнових прав авторів на службовий твір, зокрема наділяючи роботодавця пріоритетним правом на особисті немайнові права щодо цього об'єкта інтелектуальної власності, однак в межах певних часових рамок [10, с. 108]. Такий підхід, вочевидь, доречніше назвати компромісним інструментом у вирішенні колізії інтересів роботодавця, автора та суспільства щодо використання службового твору.

О.Є.Аврамова подовжуючи дослідження правового режиму службових об'єктів інтелектуальної власності розрізняє службові твори як об'єкти авторського та суміжних прав, а також інші службові результати творчої, інтелектуальної діяльності. Звертає увагу на такі ознаки службових об'єктів інтелектуальної власності: наявність трудових відносин автора з похідним суб'єктом права інтелектуальної власності (роботодавцем), створення в межах виконання службового завдання або трудового договору, зв'язок такого об'єкта із творчістю автора, досвідом та завданням роботодавця, нормативним підґрунтям слугує трудове законодавство та цивільне законодавство, яке співвідноситься як загальне та спеціальне. Окремо виділено вільні та залежні об'єкти в числі службових об'єктів права інтелектуальної власності. При цьому вільним об'єктом визнається з однієї сторони такий результат творчої, інтелектуальної діяльності, який створено працівником з власної ініціативи, без використання досвіду та обладнання роботодавця й у вільний від роботи час, а з іншої – об'єкт, який втратив правовий режим залежного (роботодавець відмовився від своїх прав на об'єкт, передав своє право на подання заявки авторові, не реалізував своє право на подання такої заявки у визначений законодавством час або судом встановлено зазначений правовий режим та-

кого об'єкта з огляду на наявні обставини) [11, с. 136–140]. Викладені міркування цілком можуть бути підтримані, однак викликають дискусію думки автора щодо детермінації вільного об'єкта як різновиду службового, який створений працівником з власної ініціативи, без використання досвіду та обладнання роботодавця й у вільний від роботи час. Що ж до залежного об'єкта, який втрачає такий правовий режим у одному з перерахованих вище випадків, то його трансформація у вільний об'єкт заслуговує на підтримку, але тоді виникає питання щодо віднесення його до службового, оскільки ознаки останнього втрачають значення для подальшого обігу в цивільному обороті. Висновки ж автора в частині розмежування сутності службових творів та інших службових об'єктів права інтелектуальної власності цілком корелюють зі змістом чинного законодавства, зокрема ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права», а тому мають рацію.

У розрізі реалізації змісту права інтелектуальної власності на службові об'єкти окреме місце займають наукові роботи, присвячені саме особливостям здійснення таких прав у сфері забезпечення національних інтересів. Зокрема, вказано на специфіку реалізації прав інтелектуальної власності у цій сфері, що обумовлене потребою забезпечення балансу прав суб'єктів інтелектуальної власності, зокрема автора та роботодавця, а також публічних та приватних інтересів, які охоплюються сутністю поняття «національні інтереси» з урахуванням змісту п. 10 ч. 1 ст. Закону України «Про національну безпеку України» [12, с. 180–182]. З урахуванням сфери використання наведених службових об'єктів інтелектуальної власності висловлюється думка щодо так званого інституту секретних винаходів, який «відіграє роль запобіжного клапана для окремих винаходів, який може підвищити рівень економічної безпеки та ефективність державного регулювання», що створює передумови до набуття ним все більшого значення для розвитку науково-технічного прогресу та національного й економічного суверенітету країни [14, с. 39-40]. Дійсно, на порядку денному інформаційного суспільства є питання комерціалізації інтелектуальної власності, що забезпечує трансфер технологій в різні сфери суспільного буття [19, с. 49-50]. У зв'язку з цим питання реалізації змісту права інтелектуальної власності щодо службових результатів творчої, інтелектуальної діяльності у сфері забезпечення національної безпеки вирізняється специфічністю, що враховує публічні та приватні інтереси саме у зазначеній площині, надаючи перевагу першим, де комерціалізація має релевантні особливості.

На прикладі природи права інтелектуальної власності на секретні винаходи та промислові зразки, питома вага яких є службовим об'єктом інтелектуальної власності, здійснено аналіз чинного законодавства, зокрема Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» і Закону України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій», що надало можливість розподілити зміст такого права з огляду на віднесення подібних результатів творчої, інтелектуальної власності до секретних. При цьому виокремлено наступні риси правового режиму останніх: приналежність майнових прав державі; відповідність вимогам законодавства про державну таємницю; наявність імперативних правил використання таких об'єктів з урахуванням публічного інтересу; наявність компенсаторних механізмів для патентовласників у зв'язку із застосуванням передбачених чинним законодавством обмежень прав інтелектуальної власності стосовно об'єктів цієї категорії [15, с. 56-57].

Подовженням викладеного є умовиводи М. Вербенського та С. Филь, які розглядають патентування секретних винаходів і корисних моделей в якості інструменту захисту національних інтересів України. Звернено увагу на комплексний правовий режим таких результатів творчої, інтелектуальної діяльності, який є релевантним нормативно-правовим приписам чинного законодавства у сфері інтелектуальної власності та охорони державної таємниці одночасно. На додаток до висловленого вище конкретизовано обмеження прав патентовласника саме часовими та детермінантними межами засекречуваності секретного винаходу чи корисної моделі. Робиться висновок щодо забезпечення захисту конституційних прав автора такого службового об'єкта інтелектуальної власності шляхом визнання у позитивному праві природи невід'ємності прав на авторство щодо створеного результату його творчої, інтелектуальної діяльності [16, с. 28-29]. Викладене має бути підтримане з доповненням комплексного характеру правового режиму таких об'єктів також і законодавством у сфері забезпечення національної безпеки, а також поєднанням у правовому механізмі регулювання подібних відносин сукупності засобів, які враховують приватні інтереси творця та користувачів, а також публічні інтереси із забезпечення публічного правопорядку та захисту національних інтересів.

У площині захисту службових об'єктів інтелектуальної власності, які покликані забезпечувати національну безпеку, звернено увагу на пріоритетність релевантної поведінки саме відповідних установ, які реалізують правосуб'єктність держави в сфері безпеки та оборони, що потребує формування додаткових засобів організаційної та правової протидії порушенням права інтелектуальної власності у такому випадку. Окреме місце за таких обставин приділяється цивільно-правовому до-

говору в якості засобу оперативного захисту права інтелектуальної власності на службовий об'єкт інтелектуальної власності [17, с. 76-77].

Проаналізовані вище міркування вчених щодо службових об'єктів права інтелектуальної власності свідчать про досить багатоаспектний підхід щодо розуміння природи таких результатів творчої, інтелектуальної діяльності, яка проявляється через їх правовий режим, зокрема зміст та розподіл прав авторів, роботодавців та інших правоволодільців, що трансформується з огляду на віднесення такого об'єкта до того чи іншого виду права інтелектуальної власності, сфери їх використання тощо. Забезпечення національної безпеки як специфічна сфера суспільного буття має низку особливостей, що відповідним чином відображається й змісті правового режиму релевантних об'єктів права інтелектуальної власності. Саме це слугувало підставою до розробки та подання на розгляд Верховної Ради України законопроєкту від 17.03.2025 року № 13111 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо прав інтелектуальної власності на об'єкти, створені у зв'язку із проходженням військової служби».

Дослідження цього законопроєкту свідчить про загальну позитивну ідею розробників у намаганні покращити механізм правового регулювання подібних суспільних відносин з метою гармонізації інтересів автора, роботодавця, користувачів, держави і суспільства. Автори здійснили детермінацію правового режиму службових об'єктів інтелектуальної власності у розрізі правового режиму об'єкта, правового статусу суб'єктів та змісту цих відносин. При цьому основний наголос робиться на внесенні відповідних зміст саме до спеціального законодавства, яке регламентує правосуб'єктність органів та підрозділів сектору безпеки та оборони, серед яких Служба безпеки України, Управління державної охорони України, ЗСУ, Державна прикордонна служба України, Державна спеціальна служба транспорту, Національна гвардія України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, підрозділи розвідки та інші підрозділи, на які поширює чинність Статут внутрішньої служби ЗСУ. Окремо, пропонується унормування таких результатів творчої, інтелектуальної діяльності як об'єктів державної власності у складі відповідного майна вказаних органів та підрозділів. Водночас, запропоновані також зміни й до профільного законодавства у сфері інтелектуальної власності. В числі останнього переглядається зміст Законів України «Про авторське право і суміжні права», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів», зміст яких узгоджується з відповідними змінами до вищезазначених нормативних актів, які визначають правовий статус суб'єктів сектору безпеки та оборони. Додатково законопроєктом редагується механізм здійснення майнових прав щодо цієї категорії об'єктів права інтелектуальної власності шляхом виключення такої діяльності з під дії законодавства у сфері трансферу технологій та одночасного унормування цього питання в межах процедури здійснення оборонних закупівель.

Разом з тим, необхідно було ю висловити певні зауваження щодо реалізованої у даному законопроєкті ідеї, По-перше, надмірна правотворчість почасти шкодить загальним засадам однозначного вирішення тих чи інших правозастосовних ситуацій, що спричиняє порушення закріпленого в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та деталізованого в рішеннях Європейського Суду з прав людини принципу юридичної визначеності. Тому, виникає питання доречності включення до законодавства, яке регламентує правовий статусу органів та підрозділів сектору безпеки та оборони положення щодо правового режиму створених їх працівниками службових об'єктів права інтелектуальної власності. Тим паче, що це питання відображене у вищезазначених змінах до законодавства у сфері інтелектуальної власності.

По-друге, пропонуються зміни в законодавчі акти, що регламентують правовий статус окремих органів та підрозділів сектору безпеки та оборони, безпідставно оминаючи особливості створення та використання таких службових об'єктів інтелектуальної власності в межах повноважень решти, як-то Національна поліція тощо.

По-третє, пропонуються зміни до правового регулювання окремих службових результатів творчої, інтелектуальної діяльності (об'єкти авторського права і суміжних прав, промислової власності, компонування напівпровідникових виробів). У той час як питання правової охорони інших об'єктів, які можуть представляти цінність з позиції забезпечення національної безпеки мова не йде.

По-четверте, фактично в межах запропонованих нормативних новел має місце відтворення правового режиму службових секретних об'єктів інтелектуальної власності, що вже відображене в проаналізованих вище положеннях нормативно-правових актів.

По-п'яте, розробники законопроєкту пропонують деталізувати в окремих приписах законодавства, що детермінує правосуб'єктність органів та підрозділів сектору безпеки та оборони, зокрема їх працівників, процедуру та порядок визнання права та створений за таких обставин службовий об'єкт інтелектуальної власності. З огляду на наявну нормотворчу практику, доцільніше врегулювання цього питання залишити на рівні підзаконних нормативно-правових актів.

Враховуючи викладене, варто здійснити систематизацію викладеного у законопроєкті матеріалу, де виокремити норми, які безпосередньо мають бути відображені у законодавстві щодо правового статусу суб'єктів сектору безпеки та оборони, Законі України «Про національну безпеку України», цивільному законодавстві на рівні закону або підзаконного нормативно-правового акту. При цьому забезпечити дотримання принципу юридичної визначеності й не допущення надмірної правотворчості.

Висновки. Отже, проведене в даній роботі дослідження правового режиму результатів творчої, інтелектуальної діяльності, створених при здійсненні повноважень підрозділами сектору безпеки і оборони у розрізі наявних напрацювань та нормативно-правового підґрунтя надало можливість дійти таких висновків.

По-перше, правовий режим таких об'єктів детермінується через приписи законодавства у сфері інтелектуальної власності, у сфері забезпечення національної безпеки, а також державної таємниці.

По-друге, правове регулювання суспільних відносин у цій сфері пов'язане зі здійсненням повноважень працівниками органів та підрозділів у межах забезпечення національних інтересів, зокрема під час проходження військової служби, що обґрунтовує потребу винайдення компромісу між інтересами автора, користувачів та державою в умовах екзистенціальних викликів для існування останньої.

По-третє, розподіл змісту права інтелектуальної власності стосовно таких службових об'єктів інтелектуальної власності досить диференційований залежно від віднесення такого результату творчої, інтелектуальної діяльності до відповідної групи об'єктів, а також їх природи.

По-четверте, забезпечується захист прав та інтересів автора у спосіб закріплення невід'ємності саме права на авторство щодо такого твору, окрім випадків, визначених законом.

По-п'яте, з метою досягнення компромісу в конфлікті приватних та публічних інтересів (в сфері інтелектуальної власності та забезпечення національної безпеки) передбачені обмеження прав суб'єктів таких відносин з відповідними компенсаторними механізмами.

По-шосте, проаналізовано законопроєкт від 17.03.2025 року № 13111 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо прав інтелектуальної власності на об'єкти, створені у зв'язку із проходженням військової служби», що надало можливість висловити власні пропозиції по удосконаленню правового регулювання правового режиму таких об'єктів та правового статусу відповідних суб'єктів права інтелектуальної власності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Орлюк О. Війна на фронті інтелектуальної власності. Які успіхи? *Українська правда*. URL: https://epravda.com.ua/finances/viyna-na-fronti-intelektualnoji-vlasnosti-yaki-uspihi-804299.
2. Миджин Г.Є. Адміністративно-правовий захист прав інтелектуальної власності в Україні. Дис. докт. філ. у галузі 08 «Право». Львів, 2021. 265 с.
3. Коротун О.М. Законодавче регулювання адміністративно-правового забезпечення охорони прав суб'єктів інтелектуальної власності. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2019. № 5. С. 174–177.
4. Горячов І.Д. Адміністративно-правове регулювання та захист патентних прав: зарубіжний та національний досвід. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2024. № 1. С. 158–162.
5. Капітаненко Н.П. Адміністративно-правове регулювання у сфері реалізації права інтелектуальної власності: стан, проблеми, перспективи: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 412 с.
6. Сошникова Ю.О. Окремі питання вдосконалення правового регулювання службового твору як об'єкта інтелектуальної власності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2013. Випуск 23. Частина 1. Том 1. С. 272–276.
7. Шимон С.І., Лупало О.А. Правовий режим службового твору як об'єкта авторських прав: законодавчі новели. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 1. С. 156–159.
8. Каращук О.О., Моховікова С.С. Службовий твір як об'єкт авторського права: особливості правового регулювання. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2023. Випуск 4. С. 26–32.
9. Дмитришин В.С. Набуття та передання прав на службові об'єкти інтелектуальної власності. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2022. Випуск 2(54). С. 26–32.
10. Штефан О.О. Проблеми правового статусу суб'єктів «службового» твору. *Питання розвитку права інтелектуальної власності*. С. 105–108. URL: http://ppp-journal.kiev.ua/archive/2009/8/30.pdf.

11. Аврамова О. Здійснення майнових прав на службові об'єкти інтелектуальної власності. *Мала енциклопедія нотаріуса.* 2017. № 5 (95). С. 135–141.
12. Глущенко Н.В. Адміністративно-правовий механізм охорони та захисту прав інтелектуальної власності у сфері медицини та біотехнологій. Дис. докт. філ. у галузі 08 «Право». Суми, 2021. 217 с.
13. Прилипко Д.С. Проблеми правового регулювання авторських прав на службові твори в ІТ-сфері за законодавством України. *Юридична Україна.* 2021. № 4. С. 48–55.
14. Андрощук Г.О. Інститут секретних винаходів як фактор забезпечення національної безпеки. *Наука та наукознавство.* 2020. № 4 (110). С. 25–43.
15. Москалюк Н.Б. Особливості правового статусу держави як суб'єкта права інтелектуальної власності на секретні винаходи та корисні моделі. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2016. № 4. С. 54–58.
16. Вербенський М., Филь С. Патентування секретних винаходів і корисних моделей. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2020. № 4. С. 24–31.
17. Бакало Р.В., Варченко О.М., Бакало І.І. Захист права інтелектуальної власності науковими установами військових формувань. *Честь і закон.* 2018. № 3 (66). С. 75–78.
18. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо прав інтелектуальної власності на об'єкти, створені у зв'язку із проходженням військової служби: проєкт Закону від 17.03.2025 року № 13111. *Верховна Рада України*. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56006.
19. Маковій В.П., Кузніченко С.О. Трансфер технологій як засіб до комерціалізації інтелектуальної власності. *Юридичний бюлетень*. 2023. Випуск 30. С. 43–51.

УДК: 347.251
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.37

СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ: ПОНЯТТЯ ТА КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Ліляков О.А.,
аспірант відділу проблем цивільного,
трудового та підприємницького права
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0002-6805-2643

Ліляков О.А. Способи захисту права власності: поняття та критерії ефективності.

У статті здійснено дослідження проблеми забезпечення належного захисту права власності та необхідності обрання для цього найбільш ефективного способу. Висвітлено ключові питання в цій сфері з метою впровадження державою дієвих механізмів захисту права власності, додержання прав і законних інтересів власників. Підкреслено, що обраний спосіб захисту порушеного, невизнаного чи оспорюваного суб'єктивного цивільного права повинен відповідати такому критерію, як ефективність, під яким слід розуміти спроможність відновити майнове становище, що існувало до протиправного посягання.

Вказується, ефективний захист цивільних прав не лише сприяє відновленню порушеного права, а й має велике превентивне значення, адже учасники цивільних відносин повинні бути впевнені в тому, що порушені, невизнані або оспорювані цивільні права, свободи чи інтереси будуть належним чином та надійно захищені.

Разом з тим, констатовано, що право на захист за своєю юридичною природою є невід'ємним елементом прав людини та громадянина. У зв'язку з цим проаналізовано відповідні норми Основного Закону України, Цивільного та Цивільного процесуального кодексів, які регулюють дані правовідносини, а також окремі аспекти, що стосуються розгляду справ цієї категорії в судах.

Наведено правові висновки Верховного Суду, які є важливими для впровадження єдності судової практики. Крім того, здійснено посилання на відповідні норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та прецедентну практику Європейського суду з прав людини.

Звернуто увагу, що способи захисту за своїм призначенням можуть вважатися визначеним законом механізмом матеріально-правових засобів здійснення охорони цивільних прав та інтересів, що приводиться в дію згідно з рішенням суду в разі їх порушення чи реальної небезпеки такого порушення. При цьому, метою застосування певного способу захисту є усунення невизначеності у взаємовідносинах суб'єктів, створення необхідних умов для реалізації права й запобігання дій зі сторони осіб, які перешкоджають його здійсненню.

Незважаючи на те, що найбільш дієвою слід визнати судову форму захисту права власності, наголошено на важливості обрання в кожному випадку такого способу захисту, який зможе забезпечити реальне поновлення порушених прав і законних інтересів власників.

Ключові слова: право власності, способи захисту права власності, відновлення порушеного права власності, речово-правові засоби захисту права власності, зобов'язально- правові засоби захисту права власності, судова форма захисту права власності, ефективний захист права власності.

Liliakov O.A. Methods of property rights protection: concept and efficiency criteria.

The article explores the issue of ensuring proper protection of property rights and the necessity of choosing the most effective method for this purpose. Key issues in this area are highlighted with the aim of implementing effective state mechanisms for the protection of property rights and the observance of the rights and legitimate interests of owners.

It is emphasized that the chosen method for protecting a violated, unrecognized, or disputed subjective civil right must meet the criterion of effectiveness, which should be understood as the ability to restore the property status that existed before the unlawful encroachment.

Effective protection of civil rights not only contributes to the restoration of the violated right but also plays an important preventive role, as participants in civil relations must be confident that their violated, unrecognized, or disputed civil rights, freedoms, or interests will be properly and reliably protected. At the same time, it is stated that the right to protection, by its legal nature, is an integral element of human and citizen rights.

In this regard, the article analyzes the relevant provisions of the Constitution of Ukraine, the Civil Code, and the Civil Procedure Code, which regulate these legal relations, as well as certain aspects related to the consideration of such cases in courts. Furthermore, legal conclusions of the Supreme Court are provided, which are important for ensuring the unity of judicial practice. In addition, references are made to the relevant provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and to the case law of the European Court of Human Rights.

It is noted that the methods of protection, by their purpose, may be considered as legally defined mechanisms of substantive legal means for safeguarding civil rights and interests, which are activated by a court decision in case of their violation or real threat of such violation. At the same time, the aim of applying a particular method of protection is to eliminate uncertainty in the relationships between subjects, create the necessary conditions for the realization of the right, and prevent actions by persons who obstruct its exercise.

Despite the fact that the judicial form of protecting property rights should be recognized as the most effective, the importance of choosing, in each specific case, the method of protection that can ensure the actual restoration of the violated rights and legitimate interests of the owners is emphasized.

Key words: property rights, methods of property rights protection, restoration of violated property rights, proprietary legal means of property rights protection, obligatory legal means of property rights protection, judicial form of property rights protection, effective property rights protection.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку правової держави захист права власності залишається одним з найважливіших завдань правової системи. Стрімкі трансформації економічних відносин, удосконалення механізмів ринкової економіки, а також інтеграція України до європейського правового простору зумовлюють необхідність переосмислення існуючих та розробки нових ефективних способів захисту права власності. Питання ефективності таких способів набуває особливої актуальності в контексті зростання кількості майнових спорів, рейдерських захоплень та інших порушень права власності, що вимагає створення надійних правових механізмів, які б забезпечували своєчасне та повне відновлення порушених прав.

Проблема визначення критеріїв ефективності способів захисту права власності потребує комплексного наукового аналізу з огляду на необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами та практикою Європейського суду з прав людини. Недостатня розробленість теоретичних засад щодо поняття та класифікації способів захисту права власності, відсутність системного підходу до визначення критеріїв їх ефективності створюють перешкоди для правозастосовної практики та зумовлюють неоднакове тлумачення відповідних правових норм. Це підкреслює важливість дослідження даної проблематики як для розвитку правової науки, так і для вдосконалення механізмів практичного захисту права власності в Україні. При цьому, першочерговим завданням є обрання найбільш ефективного способу захисту порушеного, невизнаного чи оспорюваного суб'єктивного цивільного права, під яким, насамперед, слід розуміти спроможність відновити майнове становище, що існувало до протиправного посягання.

Метою статті є дослідження різних форм та способів захисту права власності та критеріїв їх ефективності.

Стан опрацювання проблематики. Українська юридична наука багато зробила для того, щоб привернути увагу суспільства до необхідності дотримання прав людини, в тому числі, й права власності. Так, праці М.В. Буроменського, О.М. Гончаренко, М.І. Козюбри, В.П. Паліюка, П.М. Рабіновича, І.В. Спасибо-Фатєєвої, С.В. Шевчука, С.І. Шимон, О.В. Шупінської, А.А. Яковлєва та інших не тільки містять важливі теоретичні дослідження, але й ґрунтуються на прецедентах Європейського суду з прав людини, правових висновках українських судів.

У свою чергу, до проблем визначення та співвідношення понять охорони та захисту права власності нормами цивільного права, а також класифікації цивільно-правових засобів захисту права власності зверталось багато науковців, зокрема, М.К. Галянтич, О.В. Дзера, В.П. Ємельянов, З.В. Ромовська, Г.П. Тимченко, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова.

Разом з тим, ці питання й досі залишаються дискусійними.

Виклад основного матеріалу. Право власності вважається природним та невід'ємним правом людини, тому гарантування захисту прав усіх суб'єктів даної правомочності визнається однією з ключових завдань кожної розвиненої держави.

В Україні внаслідок значних реформ у соціально-економічних відносинах приватна власність стала основою ринкової економіки. Разом з тим, для належного втілення економічних реформ були необхідні зміни у законодавстві, зокрема, в цивільному праві.

Результатом цих змін стало закріплення принципу недоторканності власності на рівні загальних засад цивільного законодавства. Цей принцип означає, що власника не можна позбавляти його

майна без передбачених законом підстав. Таким чином, законодавець встановив певні рамки для всіх осіб, які можуть стикатися із власником, забезпечуючи нормальний розвиток і реалізацію прав власника та їх захист від незаконних обмежень чи порушень.

Забезпечуючи захист відносин власності в Україні, право вирішує декілька завдань. По-перше, право передбачає стабільність відносин власності в суспільстві, що досягається шляхом законодавчого врегулювання цих правовідносин. По-друге, воно забезпечує відновлення порушених відносин власності, якщо таке трапляється, та притягнення до відповідальності осіб, винних у цих порушеннях. Таким чином, захист права власності розуміють як ряд передбачених законодавством заходів, що застосовуються у випадках порушення цього права, спрямованих на захист і відновлення відносин власності.

Охорона відносин власності передбачає дві мети. Перша полягає в тому, щоб закріпити існуючі в даному суспільстві відносини власності, убезпечити їх від можливих посягань та порушень. Друга проявляє себе, коли охоронювані правом відносини власності виявляються все-таки порушеними.

Можливість захисту права власності є однією з гарантій його недоторканності. Захист права власності - це реакція на правопорушення, вчинена самим власником або уповноваженим на це державним органом, що привела до реституції, тобто, відновлення попереднього юридичного і фактичного стану речі. Як зазначено в частині 1 статті 15 ЦК України, особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Такими є й передумови захисту права власності.

Розглядаючи питання захисту права власності, насамперед, необхідно звернути увагу на те, що в юридичній літературі йдеться як про захист права власності, так і про його охорону.

При визначенні співвідношення цих понять, очевидно, доцільно виходити з того, що «охорона права власності» є поняттям більш широким, яке охоплює всю сукупність норм права, що передбачають підстави набуття права власності та його припинення, обсяг правомочностей власника, порядок та межі здійснення права, правовий режим окремих видів об’єктів права власності, а також сукупність організаційних і правових заходів, спрямованих на забезпечення реалізації і відновлення порушеного права власності. Загалом, цілком припустимим є визначення охорони права власності як «захист права власності у широкому сенсі».

Поняття «захист права власності» у спеціальному значенні охоплює комплекс правових засобів, які застосовуються судом, уповноваженими на те органами держави або самим власником для забезпечення реалізації і відновлення порушеного суб’єктивного права власності.

Слід зазначити, що серед актів законодавства, котрі визначають засади, підстави та порядок захисту права власності, чільне місце належить Конституції України. Відповідно до ст. 13 Основного Закону держава забезпечує захист прав усіх суб’єктів права власності і господарювання. У ст. 41 Конституції, зокрема, указано, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності.

Разом з тим, із точки зору практичного забезпечення здійснення права власності та його захисту в нашій державі головна роль відводиться цивільно-правовим засобам захисту права власності. Це пов’язано з тим, що вони спрямовані, насамперед, на відновлення того становища, яке існувало до порушення, а також припинення дій, якими порушується право власності. Тим самим ці норми покликані відновити порушене право власності, а також ліквідувати наслідки такого порушення та відшкодувати збитки, заподіяні інтересам власника.

Тобто, цивільно-правовий захист права власності – це система активних заходів, які застосовують власник, компетентні державні чи інші органи, спрямованих на усунення порушень права власності, покладення виконання обов’язку і відновлення порушеного права на порушника. Така система захисних заходів є складовою частиною загально-правового механізму захисту права власності та інших цивільних прав.

Поряд із захистом прав суб’єктів цивільних правовідносин, законом передбачено охорону їх прав, що являє собою систему заходів правового, економічного, організаційного та іншого характеру, які мають на меті забезпечення реалізації суб’єктивних прав учасників цивільних правовідносин.

Більшість юристів зазначають, що категорії «захист» і «охорона» перебувають у взаємному зв’язку і являють собою подібні явища. Однак, охорона розглядається як більш широке поняття, що включає в собі захист. При цьому, цивільно-правова охорона права власності здійснюється за допомогою всієї сукупності цивільно-правових норм, які забезпечують нормальний і безперешкодний розвиток відносин власності.

Досліджуючи способи та процесуальні форми захисту цивільних прав, Г.П. Тимченко підкреслив, що право на захист за своєю юридичною природою – невід’ємний елемент прав людини та громадянина. У рамках цього положення в юридичній літературі висунуто теорію, згідно з якою

право на захист є елементом правового статусу громадянина. Воно полягає у можливості власника самому вчинити юридично значущі активні дії. На відміну від інших прав такого типу, право на захист має самостійне значення в механізмі правового регулювання та найвищою мірою фіксує свободу правомірної поведінки [1, с. 21, 28].

М.К. Галянтич зазначив: «Право на захист є однією із правомочностей суб'єктивного права, визначає його характер і зміст. Це означає, що право на захист, як і саме суб'єктивне право, є мірою можливої поведінки уповноваженої особи, яка пов'язана з використанням можливостей правоохоронного характеру. Право на захист є юридично закріплене право особи звернутися до спеціально уповноважених державних органів з вимогою про відновлення порушеного права або припинення порушення права» [2].

У свою чергу, З.В. Ромовська доречно вказує: «Правовий захист – завжди акт, що вже відбувся, оскільки він є безпосередньою реалізацією міри державного примусу, що визначена у рішенні суду чи іншого органу, уповноваженого на здійснення правового захисту. І саме це є головним у суті правового захисту» [3].

Засади цивільно-правового захисту права власності визначені у ч. 1 ст. 386 ЦК України, яка в розвиток положень ст. 13 Конституції встановлює, що держава забезпечує рівний захист прав усіх суб'єктів права власності.

Характерними рисами цивільно-правового захисту права власності є:

1) його гарантованість державою;

2) його загальність (можливість отримати такий захист існує для усіх суб'єктів права власності, на що вказує ст. 13 Конституції України);

3) рівність для усіх суб'єктів;

4) повнота захисту (власник, права якого порушені, має право не лише вимагати відновлення стану, який існував до порушення та припинення порушення, але також і право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди на підставах, передбачених ст.ст. 22, 23 ЦК України).

Загалом цивільно-правові засоби захисту права власності можуть бути поділені на публічні та приватні. Публічні засоби захисту – це ті, що здійснюються на підставі припису закону за допомогою суду та інших державних органів, а приватні – ті, що здійснюються самими власниками без звернення до суду та інших державних органів, тобто, самозахист (або захист на підставі норм, установлених договором, тощо). При цьому, першочергове практичне значення мають публічні засоби захисту права власності. Вони поділяються на судові та адміністративні.

Слід констатувати, що судова форма захисту права власності є найбільш дієвою у сучасних складних умовах цивільного обігу. Разом з тим, дослідження вищевказаної форми захисту прав власності залишається актуальним у зв'язку із постійним удосконаленням юридичних прийомів, що застосовуються суб'єктами цивільних відносин у суді, динамічністю судової практики та відсутністю єдиних підходів у правозастосуванні при вирішенні відповідної категорії цивільних справ.

У вітчизняній юридичній науці найпоширенішим є поділ цивільно-правових засобів захисту права власності на речово-правові, зобов'язально-правові та спеціальні.

Речово-правові засоби захисту права власності спрямовані безпосередньо на захист права власності як абсолютного суб'єктивного права, забезпечення реалізації здійснення правомочностей власника (володіння, користування, розпорядження тощо) стосовно речі, що йому належить.

До них належать:

1) позов власника про витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикаційний позов);

2) позов власника про усунення перешкод, що заважають нормальному здійсненню права власності (негаторний та похідні від нього позови К про визнання незаконним правового акту, який порушує право власності, тощо);

3) позов про визнання права власності (стаття 392 ЦК України).

Речово-правові засоби захисту спрямовані на захист суб'єктивного права власності як абсолютного цивільного права громадян чи організацій, які на момент порушення права не перебувають у договірних чи інших зобов'язальних відносинах з порушником. На думку багатьох авторів, речово-правовими способами захисту є витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикаційний позов) та усунення перешкод у здійсненні власником права власності (негаторний позов). Ці речово-правові способи захисту права власності прийнято вважати основними.

Допоміжними речово-правові засобами захисту, зокрема, є:

– визнання права власності;

– позов про звільнення майна з-під арешту (виключення майна з опису);

– позови про захист прав співвласників у разі виділу, поділу та продажу спільного майна.

Зобов'язально-правові засоби захисту права власності характеризуються тим, що спрямовані проти порушення прав власника певною особою. До таких засобів захисту відносяться, наприклад,

вимоги з відшкодування заподіяної майнової шкоди; вимоги про виконання договору і передачу боржником кредитору (власнику) речі, що йому належить; вимоги про повернення безпідставно одержаного за рахунок власника майна тощо. Ці способи захисту мають на меті захист інтересів власника як учасника зобов'язальних правовідносин.

Можна виділити такі зобов'язально-правові способи захисту права власності:

– способи захисту права власності в договірних відносинах (відшкодування збитків, заподіяних невиконанням чи неналежним виконанням договору);

– повернення речей, наданих у користування за договором;

– способи захисту права власності в деліктних зобов'язаннях;

– повернення безпідставно отриманого чи збереженого майна.

Наразі, окремо визначаються спеціальні способи захисту:

–- позови про визнання правочинів недійсними;

– способи захисту прав власників від неправомірного посягання державних органів, визнання незаконними правових актів, що порушують право власності.

У цивілістиці проблема захисту цивільних прав зазвичай розглядається крізь призму питання щодо змісту суб'єктивного права. Тобто, в разі, якщо суб'єктивне право існує в межах зобов'язальних правовідносин, слід застосовувати зобов'язально-правові засоби захисту, а коли воно існує в межах речових правовідносин, – речово-правові.

Відносини між власником та особою, яка має відповідні речові права на підставі договору, мають зобов'язальний характер, а отже, і обов'язок утримуватися від порушення зазначених прав цієї особи для власника буде існувати у межах виниклого між ними зобов'язання з відповідного договору (наприклад, найму (оренди), позички, зберігання), що обумовлює застосування зобов'язально-правових способів захисту. Натомість, відносини особи, яка має речове право на чуже майно, та інших осіб є абсолютними, в яких речовому праву відповідної особи на майно протистоїть обов'язок необмеженого кола осіб утримуватися від порушення цього права, а отже, в такому випадку підлягають застосуванню речові способи захисту.

Таким чином, способи захисту порушеного права завжди повинні відповідати сутності цього права та правовідносин, які склалися між особами.

Необхідно відзначити, що у статті 16 ЦК України закріплено десять способів захисту права, більшість з яких може бути застосована до захисту права власності. При цьому, з-поміж них два способи захисту: припинення дії, яка порушує право, та відновлення становища, яке існувало до порушення права, – мають універсальне застосування.

До регламентованих ЦК України способів захисту права власності, зокрема, належать:

– заборона вчинення дій, які порушують право власності, або вчинення певних дій для запобігання такому порушенню (ч. 2 ст. 386);

– витребування майна із чужого незаконного володіння, в тому числі від добросовісного набувача (ст.ст. 387, 388);

– усунення перешкод у здійсненні права користування та розпорядження майном (ст. 391);

– визнання права власності (ст. 392);

– визнання незаконним правового акта, що порушує права власника (ст. 393);

– зобов'язання повернути потерпілому безпідставно набуте майно (ст.ст. 1212, 1213) та інші.

Аналізуючи дану проблему, необхідно підкреслити, що обраний спосіб захисту порушеного, невизнаного чи оспорюваного суб'єктивного цивільного права повинен відповідати такому критерію, як ефективність, під яким слід розуміти спроможність відновити майнове становище, що існувало до протиправного посягання.

Незважаючи на те, що вибір способу захисту порушеного, невизнаного чи оспорюваного суб'єктивного цивільного права є прерогативою позивача, цей спосіб має бути для нього ефективним. При вирішенні спору суд, зважаючи на фактичні обставини справи, повинен переконатися в тому, що обраний спосіб захисту відповідає вимогам закону, правовій природі відносин, які виникли між сторонами, а також зможе відновити становище, що існувало до протиправного посягання, без необхідності ініціювання нових спорів.

Окреслене судження співвідноситься з відповідними правовими висновками Верховного Суду. Так, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 30.01.2019 у справі № 569/17272/15-ц наголошено, що право та інтерес, за захистом якого звернулася особа, мають бути захищені судом у спосіб, який є ефективним, тобто таким, що відповідає змісту відповідного права чи інтересу, характеру його порушення, невизнання або оспорення та спричиненим цими діяннями наслідкам [4].

В іншій справі № 910/8060/19 у постанові від 10.11.2021 Верховний Суд, покликаючись на положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та прецедентну практику Європейського суду з прав людини, резюмував, що статтею 6 Конвенції визнається право людини

на доступ до правосуддя, а відповідно до статті 13 Конвенції (право на ефективний засіб юридичного захисту) передбачено, що кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження. При цьому, ефективним способом є такий, що призводить до потрібних результатів, тобто, забезпечує поновлення порушеного права, дає найбільший ефект. Таким чином, ефективний спосіб захисту повинен забезпечити поновлення порушеного права, бути адекватним наявним обставинам.

Тому способи захисту за своїм призначенням можуть вважатися визначеним законом механізмом матеріально-правових засобів здійснення охорони цивільних прав та інтересів, що приводиться в дію за рішенням суду в разі їх порушення чи реальної небезпеки такого порушення. Метою застосування певного способу захисту є усунення невизначеності у взаємовідносинах суб'єктів, створення необхідних умов для реалізації права й запобігання дій зі сторони третіх осіб, які перешкоджають його здійсненню. Надаючи правову оцінку належності обраного зацікавленою особою способу захисту, належить зважати й на його ефективність з точки зору статті 13 Конвенції [5].

Також варто зауважити, що ефективний захист цивільних прав не лише сприяє відновленню порушеного права, а й має велике загальне превентивне значення, адже учасники цивільних відносин повинні бути впевнені у тому, що порушені, невизнані або оспорювані цивільні права, свободи чи інтереси будуть належним чином та надійно захищені. Водночас, слід звернути увагу на наступному. Відповідно до положень процесуального закону (ст. 175 ЦПК України) в позовній заяві має міститися спосіб (способи) захисту, який позивач просить суд визначити в рішенні. При цьому, фактично не вимагається посилання на законодавчу норму, яка передбачає цей спосіб захисту або дозволяє його застосовувати.

Наведений підхід був відомий ще давнім римлянам у формі принципу jura novit curia (суд знає право): позивач не зобов'язаний вказувати суду правові норми, що підтверджують вимогу, суд сам повинен знати їх і застосовувати ті, що підходять до відповідного випадку, хоча б позивач взагалі на них не послався або вказав норми, що не мають відношення до цієї справи [6, с. 60].

Так, у постанові від 27.08.2019 у справі № 925/366/18 Верховний Суд зазначив, що обґрунтовано задовольняючи позовні вимоги про усунення відповідачами перешкод позивачу у користуванні належним йому майном, суди першої та апеляційної інстанції помилково послалися на статтю 387 ЦК України (стосовно права власника на витребування майна із чужого незаконного володіння), фактично ототожнивши поданий негаторний позов з віндикаційним позовом власника.

Разом з тим, зважаючи на те, що самі по собі зазначені посилання судів попередніх інстанцій не призвели до прийняття неправильних по суті рішення та постанови, Верховний Суд указав, що зазначене порушення не може бути достатньою підставою для їх скасування, позаяк не може бути скасоване правильне по суті і законне рішення з одних лише формальних міркувань [7]. Тобто, якщо невідповідність способу захисту критеріям належності та ефективності може призвести до відмови в задоволенні позовних вимог, то в разі посилання позивача на неправильні (невідповідні предмету позову) законодавчі положення суд має застосувати відповідну законодавчу норму самостійно. Така помилка позивача не може бути підставою для відмови у позові.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід підкреслити, що непорушність права власності є одним з основних принципів, що гарантує учасникам цивільних правовідносин охорону та захист їх прав та інтересів як власників певного майна. Цивільним законодавством передбачено відповідні форми та способи захисту прав власника – від здійснення права на самозахист до звернення на адресу компетентних державних органів. При цьому, найбільш дієвою слід визнати судову форму захисту права власності. В той же час, вважаємо, головним завданням є обрання такого способу захисту, який зможе забезпечити реальне поновлення порушеного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тимченко Г.П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав. *Дис. … канд. юрид. наук*. Харків. 2002.
2. Галянтич М.К. Житлове право України. *Навч. посібник*. Київ. Юрінком Інтер. 2008. С. 426.
3. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина. *Підручник*. Київ. Алерта. 2009. С. 490.
4. Постанова ВП ВС від 30.01.2019 у справі № 569/17272/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80116150.
5. Постанова КГС ВС від 10.11.2021 у справі № 910/8060/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101163526.
6. Захист права власності. Правові позиції Верховного Суду: коментарі науковців. Печений О.П., Спасибо-Фатєєва І.В., за заг. ред. Спасибо-Фатєєвої І.В. Харків. ЕКУС. 2020.
7. Постанова КГС ВС від 27.08.2019 у справі № 925/366/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 83901431.

УДК 347.78.01
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.38

БАЗА ДАНИХ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ

Лопатнюк В.А.,
здобувач кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0009-0002-5348-1170

Лопатнюк В.А. База даних як об'єкт правової охорони.

Стаття присвячена правовому аналізу бази даних як об'єкту правової охорони. У статті проаналізовано особливості правового режиму баз даних за законодавством України, визначено ознаки баз даних як об'єкту авторського права. Доведено, що бази даних є важливим об'єктом авторського права, може використовуватися для відновлення України у післявоєнний час. Встановлено, що база даних може бути об'єктом авторського права, або може охороняється за правом sui generis. Обґрунтовано, що об'єктом авторсько-правової охорони є лише ті бази даних, які внаслідок підбору або розташування їхнього інформаційного наповнення є результатом творчої праці автора, і такі бази даних охороняються авторським правом, при цьому жодні інші критерії не застосовуються для визначення їхнього права на охорону. Доведено, що якщо база даних є неоригінальною, тобто вона за добором та/або упорядкуванням їх складових частин не є результатом творчої діяльності, вона охороняється за правом sui generis, а не відповідно до положень про авторське право. Обґрунтовано, що саме наявність творчості, креативності перетворює базу даних з простого матеріального об'єкту, який охороняється правом sui generis, в об'єкт авторського права. Встановлено, що суб'єктом авторського права на бази даних є фізична особа або кілька фізичних осіб, які створили цю базу, або юридична особа, яка набула права на базу даних як роботодавець або замовник. Виключні авторські права на базу даних, створену спільно групою фізичних осіб (співавторами), належать їм спільно. Доведено, що база даних часто поєднана з комп'ютерною програмою, яка забезпечує її функціонування та пошукові можливості всередині бази даних. Обґрунтовано, що електронна форма бази даних є переважаючою станом на сьогодні, оскільки більшість інформації в умовах сьогодення зберігається в електронному форматі. Обґрунтовано, що база даних як об'єкт правової охорони претендує на прийняття окремого спеціального закону, який би комплексно міг визначити її правовий режим як об'єкту правової охорони. Доведено, що для роботи з базою даних потрібна пошукова система, в межах якої може здійснюватися пошук необхідно інформації в базі даних. Встановлено, що база даних зазвичай виступає цифровим контентом, оскільки записи у базі даних зберігаються переважно на комп'ютерах, серверах тощо, зазвичай з доступом до мережі Інтернет. Доведено, що охорона баз даних відповідно до права особливого роду (sui generis) не перешкоджає здійсненню прав, які існують щодо вмісту такої бази даних, при створенні бази даних слід дотримуватися прав авторів (суб'єктів майнових авторських прав) на складові частини цієї бази даних. Встановлено ознаки бази даних як об'єкту правової охорони: сукупність творів, певних даних або будь-якої іншої незалежної інформації; ці твори, дані тощо розташовані у довільній формі; підбір і розташування складових частин бази даних та її упорядкування є результатом творчої, креативної праці її автора (авторів); база даних має спеціальну пошукову систему, зазвичай на основі електронних засобів (комп'ютера), завдяки якій здійснюється пошук її складових частин; база даних існує переважно у цифровій формі.

Ключові слова: авторське право, цифрова форма, право sui generis, оригінальність, твір, база даних.

Lopatniuk V.A. Database as an object of legal protection.

The article considers the legal analysis of database as an object of legal protection. The article analyzes the peculiarities of the legal regime of databases under the legislation of Ukraine, identifies the characteristics of databases as an object of copyright. It has been proven that databases are an important object of copyright, and can be used to restore Ukraine in the post-war period. It is established that the database may be subject to copyright or may be protected by sui generis law. It is substantiated that the object of copyright protection are only those databases which, due to the selection or location of their information content, are the result of the creative work of the author, and such databases are protected by copyright, while no other criteria are used to determine their right to protection It has been proven that if a database is non-original, i.e. it is not the result of creative activity in the selection and/or arrangement of its constituent parts, it is protected under the sui

generis right and not under copyright provisions. It is substantiated that it is the presence of creativity that transforms a database from a simple material object protected by sui generis law into an object of copyright. It is established that the subject of copyright on databases is an individual or several individuals who created this database, or a legal entity that acquired the rights to the database as an employer or customer. The exclusive copyright to a database created jointly by a group of individuals (co-authors) belongs to them jointly. It has been proven that a database is often coupled with a computer program that provides its operation and search capabilities within the database. It is justified that the electronic form of the database is the prevailing state today, since most of the information in today's conditions is stored in electronic format. It is substantiated that the database as an object of legal protection claims the adoption of a separate special law that could comprehensively define its legal regime as an object of legal protection. It has been proven that working with the database requires a search engine within which the necessary information in the database can be searched. It has been established that a database usually acts as digital content, since the records in the database are stored mainly on computers, servers, etc., usually with access to the Internet. It has been proven that the protection of databases in accordance with the right of a special kind (sui generis) does not prevent the exercise of the rights that exist in relation to the contents of such a database, when creating a database, the rights of the authors (subjects of property copyright) to the constituent parts of this database should be respected . The features of a database as an object of legal protection are established: a collection of works, certain data or any other independent information; these works, data, etc. are arranged in an arbitrary form; the selection and location of the constituent parts of the database and its arrangement are the result of the creative work of its author(s); the database has a special search system, usually based on electronic means (computer), thanks to which its component parts are searched; the database exists primarily in digital form.

Key words: copyright, digital form, sui generis right, originality, work, database.

Постановка проблеми. В процесі підприємницької діяльності і в повсякденному житті різні суб'єкти в той чи інший спосіб створюють і використовують різноманітні бази даних. У грудні 2022 р. було прийнято новий Закон України «Про авторське право і суміжні права», який вдосконалив правове регулювання правового режиму баз даних. Законодавство України про бази даних як об'єкт авторського права потребувало вдосконалення, оскільки поодиноких норм, які містилися в ЦК України, законі про авторське право (1993 р.) було недостатньо для регулювання вказаних відносин. Норми Угоди про асоціацію також не заповнювали прогалини правового регулювання цього правового інституту [1, с. 205]. Проблематика баз даних як об'єкта авторського права є особливо актуальною з огляду на той факт, що людство сьогодні вступило в епоху великих даних, наслідки накопичення, компіляції та використання яких у разі недостатнього врегулювання вказаних процесів можуть характеризуватись як такі, що знецінять державу, дестабілізують безпеку в суспільстві та розмиватимуть межі приватного життя індивіда [2, с. 130].

Бази даних є важливим об'єктом авторського права, може використовуватися для відновлення України у післявоєнний час. Бази даних акумулюють значний обсяг інформації і можуть застосовуватися у різних сферах виробництва та сферах надання послуг, у тому числі тих, які використовуються для відновлення зниженої інфраструктури України під час повномасштабного вторгнення. Новий закон про авторське право містить велику кількість новацій щодо правового режиму бази даних, зокрема, запроваджено поділ баз даних на ті, які є об'єктом авторського права, і ті, які охороняються правом sui generis. Відтак з 2023 р. база даних отримала новий правовий режим, який станом на сьогодні не достатньо досліджений у науковій літературі, а також відсутня нова судова практика щодо розгляду справ, пов'язаних із захистом прав на бази даних.

Стан дослідження. У вітчизняній та зарубіжній літературі містяться наукові дослідження щодо правової охорони баз даних за законодавством України та правом ЄС. Зокрема, наукові дослідження щодо баз даних здійснювали такими науковцями як Капіца Ю.М., Орлюк О.П., Підопригора О.А., Стефанчук Р.О., Тарасенко Л.Л., Яворська О.С. Якубівський І.Є та інші. Однак переважна більшість наукових досліджень з даної проблематики здійснювалася без урахування реформи законодавства України у сфері авторського права, яка відбувалася у 2022 р. Відтак наукові праці цих та інших вчених не містять наукового аналізу досліджуваної проблематики з урахуванням змін до законодавства про авторське право, що вказує на актуальність даного наукового дослідження. В науковій літературі питання правового захисту баз даних зазвичай досліджувалися лише на рівні окремих наукових публікацій, що ґрунтувалися на задавнених станом на сьогодні правових підходах.

Метою даного дослідження є комплексний загальнотеоретичний аналіз баз даних як об'єкту правової охорони за законодавством України, визначення прогалин правового регулювання та висловлення пропозицій щодо їх вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. База даних є самостійним об'єктом правової охорони. В Угоді про асоціацію між Україною та ЄС вказано, що термін «база даних» означає сукупність незалежних творів, даних або іншої інформації, розташованих у систематизованому або упорядкованому вигляді та доступних для будь-якої особи за допомогою електронних або інших засобів. Слід звернути увагу на те, що охорона згідно із Угодою про асоціацію між Україною та ЄС не надається комп'ютерним програмам, що використовуються під час створення або функціонування баз даних, доступних за допомогою електронних засобів.

Визначення бази даних, яке наведене у Законі України «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022 р. (далі закон про авторське право) дещо відрізняється від того, яке наведено в Угоді про асоціацію. Зокрема, відповідно до цього закону база даних (компіляція даних) – сукупність творів, даних або будь-якої іншої інформації у довільній формі, що розташовані у систематизованому або упорядкованому вигляді, що можуть бути доступні за допомогою спеціальної пошукової системи та/або на основі електронних засобів (комп'ютера) чи інших засобів. Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» 1993 р. база даних (компіляція даних) визначалася дещо по-іншому – сукупність творів, даних або будь-якої іншої незалежної інформації у довільній формі, в тому числі – електронній, підбір і розташування складових частин якої та її упорядкування є результатом творчої праці, і складові частини якої є доступними індивідуально і можуть бути знайдені за допомогою спеціальної пошукової системи на основі електронних засобів (комп'ютера) чи інших засобів.

У науковій літературі відзначають, що база даних є багатоаспектною категорією, оскільки вона належить до об'єктів цивільних прав та може розглядатися не лише авторсько-правовому, але і в інформаційно-правовому аспектах [3, с. 30].

Станом на сьогодні база даних може бути об'єктом авторського права, а може і не бути. У такому разі вона охороняється за правом sui generis. Звертаємо увагу, що авторське право залишається належною формою охорони виключних прав авторів баз даних. Відповідно до ст. 433 ЦК України компіляції даних (бази даних) є об'єктом авторського права, якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності.

Поєднання у базі даних сукупності творів надає їй схожості зі складеним твором. Водночас у науковій літературі відзначають, що і складений твір, і база даних є самостійними об'єктами правової охорони авторським правом, однак принципової потреби у їх розмежуванні не виникає, оскільки усім об'єктам надається однакова правова охорона, в основу якої покладені специфічні презумпції (авторства, творчого характеру праці, результатом якої є створений об'єкт), надання правової охорони за фактом створення твору без обов'язкової реєстрації авторства чи здійснення інших публічних процедур, законодавче визнання особистих немайнових та майнових прав за автором, використання загальновизнаного знаку правової охорони тощо [4, с. 56]. Погоджуємося з такою позицією і вважаємо, що базу даних у будь-якому разі не слід ототожнювати з складеним твором, оскільки вони мають різну правову природу і призначення.

Як слушно вказано в Угоді про асоціацію між Україною і ЄС об'єктом авторсько-правової охорони є лише ті бази даних, які внаслідок підбору або розташування їхнього інформаційного наповнення є результатом творчої праці автора, і такі бази даних охороняються авторським правом, при цьому жодні інші критерії не застосовуються для визначення їхнього права на охорону.

У науковій літературі відзначають, що розповсюдження правової охорони авторського права на права особливого роду (sui generis) стало результатом імплементації Директиви 96/9/ЄС від 11 березня 1996 року «Про правову охорону баз даних» (далі – Директива), якою виробнику неоригінальної бази даних надається правова охорона та захист sui generis [5, с. 65].

Поділ баз даних на оригінальні, тобто такі, що є результатом творчої діяльності, та неоригінальні є класичним та усталеним. У науковій літературі слушно звертають увагу на те, що право sui generis застосовується незалежно від того, чи підлягає відповідна база даних захисту авторським правом чи іншими правами [5, с. 56]. При цьому у праві ЄС, зокрема у Директиві 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних» від 11 березня 1996 р., допускається захист бази даних як авторським правом, так і правом sui-generis. Тобто і на оригінальну базу даних, що є об'єктом авторського права, може поширюватися право sui-generis. Водночас охорона баз даних через право sui generis не повинна здійснюватися таким чином, щоб полегшувати зловживання домінуючим становищем, зокрема, щодо створення і поширення нових продуктів і послуг з додатковою вартістю інтелектуального, технічного, економічного або комерційного характеру.

Суб'єктом авторського права на бази даних є фізична особа або кілька фізичних осіб, які створили цю базу, або юридична особа, яка набула права на базу даних як роботодавець або замовник. Виключні авторські права на базу даних, створену спільно групою фізичних осіб (співавторами), належать їм спільно.

База даних як об'єкт правової охорони існує переважно в електронній (цифровій формі), а також знаходить нові цифрові форми відображення – у веб-сайтах, у блокчейні тощо [1, с. 205]. Окремі автори, зокрема, вказують, що блокчейн є публічною базою даних щодо всіх транзакцій між суб'єктами мережі блокчейн, оскільки мережа блокчейна відкрита для вільного приєднання, і публічність даних мережі фактично означає загальнодоступність цих даних [6, с. 62], водночас, станом на сьогодні охопити правову охорону блокчейну у межах однієї правової інституції (база даних) – неможливо [7, с. 74]. Дійсно, в умовах сьогодення база даних створюється та використовується саме в електронній формі. При цьому база даних часто поєднана з комп'ютерною програмою, яка забезпечує її функціонування та пошукові можливості всередині бази даних. Електронна форма бази даних є переважаючою станом на сьогодні, оскільки більшість інформації в умовах сьогодення зберігається в електронному форматі.

База даних як об'єкт правової охорони могла би претендувати на прийняття окремого закону, який би комплексно визначив її правовий режим. У разі прийняття певного кодифікованого акту у сфері інтелектуальної власності, наприклад, Кодексу інтелектуальної власності, база даних справедливо могла би отримати бути одним з об'єктів, який би регулювався нормами цього кодифікованого акту, на що наголошують і в науковій літературі [4, с. 57].

База даних визначається законодавцем і як сукупність творів, і як сукупність будь-якої іншої інформації. Для роботи з базою даних потрібна пошукова система, в межах якої може здійснюватися пошук необхідно інформації в базі даних.

Закон також оперує поняттям «законний користувач бази даних», під яким слід розуміти особу, яка правомірно володіє копією бази даних, виготовленою також правомірно.

База даних зазвичай виступає цифровим контентом, оскільки записи у базі даних зберігаються переважно на комп'ютерах, серверах тощо, зазвичай з доступом до мережі Інтернет. На це наголошують і в науковій літературі, вказуючи, що бази даних зазвичай існують саме у цифровій формі, відтак вони виступають як цифрові об'єкти авторського права [8, с. 64].

У статті 21 закону про авторське право (2022) йдеться про право на бази даних (компіляції даних). Зокрема, бази даних (компіляції даних) за загальним правилом охороняються авторським правом, якщо вони за добором та/або упорядкуванням їх складових частин є результатом творчої діяльності. Норма аналогічного змісту міститься і у ст. 6 закону про авторське право, в якій наведено перелік об'єктів авторського права. Тобто беззаперечно бази даних за добором або упорядкуванням їх складових частин повинні бути результатом інтелектуальної діяльності для того, щоб бути об'єктом авторського права.

Охорона баз даних не поширюється і не завдає шкоди будь-яким правам на їх складові частини, що увійшли до складу баз даних.

Водночас охорона баз даних не поширюється на комп'ютерні програми, що використовувалися під час створення або ж необхідні для функціонування баз даних.

Якщо база даних є неоригінальною, тобто вона за добором та/або упорядкуванням їх складових частин не є результатом творчої діяльності, вона охороняється за правом sui generis, а не відповідно до положень про авторське право.

Зокрема, якщо виробник бази даних зробив якісно та/або кількісно значний внесок в отримання, перевірку чи подання вмісту бази даних, для запобігання вилученню та/або повторному використанню – будь-якому наданню невизначеному колу осіб повного вмісту бази даних або значної її частини у якісному чи кількісному вимірі, то на таку базу даних надається право особливого роду (sui generis).

Це право особливого роду (sui generis) здійснюється незалежно від того, чи підлягає відповідна база даних охороні авторським правом або іншими правами. Крім того, право особливого роду (sui generis) здійснюється незалежно від того, чи підлягає вміст відповідної бази даних охороні авторським правом або іншими правами.

У науковій літературі відзначають, що якщо база даних є сукупністю творів, то необхідно, щоб їх використання відбувалося з дотриманням авторських прав на ці твори як складових бази даних. Якщо ж твори використовуються з порушенням авторських прав на них, то правова охорона базі даних не надається. Якщо база даних є сукупністю інформації, то, очевидно, на розсуд суб'єкта, що розробив відповідну базу даних, її правова охорона може здійснюватися авторським правом або як конфіденційна інформація [8, с. 64].

Важливо те, що право особливого роду (sui generis) може передаватися (відчужуватися) відповідно до законодавства, тобто можливим є укладення відповідних договорів щодо надання дозволу на використання бази даних на виключних чи невиключних засадах, або ж взагалі можливим є відчуження прав н відповідні бази даних.

Також, звертаємо увагу на те, що охорона баз даних відповідно до права особливого роду (sui generis) не перешкоджає здійсненню прав, які існують щодо вмісту такої бази даних. Тобто при

створенні бази даних слід дотримуватися прав авторів (суб'єктів майнових авторських прав) на складові частини цієї бази даних.

Момент початку дії права особливого роду (sui generis) визначено з дати закінчення створення бази даних. Строк дії цього права спливає через 15 років в останній день календарного року, в якому базу даних було створено. У випадку оприлюднення бази даних до закінчення строку, визначеного абзацом першим цієї частини, строк чинності цього права спливає через 15 років, в останній день календарного року, в якому базу даних вперше було оприлюднено.

Також слід звернути увагу на те, що будь-яка істотна зміна вмісту бази даних у кількісному чи якісному вимірі, зокрема будь-яка істотна зміна, що випливає з накопичення доповнень, вилучень або послідовних змін, яка дозволяє зробити висновок, що йдеться про суттєвий, визначений якісно і кількісно внесок, надає базі даних, яка є результатом таких змін, окремий строк правової охорони.

База даних можуть бути об'єктом авторського права, якщо її творець (творці) доклали творчих зусиль до її створення (підбір даних, їх упорядкування тощо). Тобто, якщо автор бази даних проявив творчість, креативність, база даних може бути не просто об'єктом права власності, а може охоронятися саме авторським правом. Бази даних використовуються у різних сферах, в тому числі у креативних індустріях.

На нашу думку, саме наявність творчості, креативності перетворює базу даних з простого матеріального об'єкту, який охороняється правом sui generis, в об'єкт авторського права.

Проаналізувавши законодавче визначення бази даних, можна виокремити наступні ознаки бази даних як об'єкту правової охорони:

це сукупність творів, певних даних або будь-якої іншої незалежної інформації;

ці твори, дані тощо розташовані у довільній формі;

підбір і розташування складових частин бази даних та її упорядкування є результатом творчої, креативної праці її автора (авторів);

база даних має спеціальну пошукову систему, зазвичай на основі електронних засобів (комп'ютера), завдяки якій здійснюється пошук її складових частин;

база даних існує переважно у цифровій формі.

Як бачимо, бази даних можуть включати в себе як (чужі, зазвичай) об'єкти авторського права (певні твори), так і інші відомості, інформацію, які не охороняються авторським правом. При цьому не можна просто «включити» чужі об'єкти авторського права у власну базу даних – слід обов'язково отримати згоду від володільця майнових авторських прав на цей об'єкт. Закон також містить це правило, оскільки надання / не надання згоди на включення твору до бази даних – це елемент права на використання твору, виключність якого гарантована володільцю майнових прав.

Довільність форми розташування даних, творів тощо у базі даних – це можливість автора бази даних проявити креативність щодо розташування її складових. Недаремно законодавець наголошує, що якщо підбір і розташування складових частин бази даних та її упорядкування є результатом творчої праці її автора (авторів), лише у цьому випадку виникатиме авторське право на базу даних. Для користувача бази даних важливо: яка інформація є в базі даних, і як ця інформація (твори) розташовані у базі даних, як їх знайти. Власне, щоб була можливість пошуку інформації у базі даних, застосовується спеціальна пошукова система, яка зазвичай базується на основі електронних засобів (комп'ютера), завдяки якій і здійснюється пошук її складових частин.

Пошукова система – це переважно окрема комп'ютерна програма, яка призначена обслуговувати базу даних, та яка повинна бути зручною для користувача (водночас цей критерій в жодному разі не впливає на можливість бази даних чи відповідної комп'ютерної програми бути об'єктом правової охорони).

Пошукова система в базі даних виконує свою власну функцію (пошук інформації, творів тощо), і є складовою частиною бази даних. Чи може база даних використовуватися без наявності пошукової системи? Так, може. Це зрозуміло і юридично, і технічно. Законодавець у визначенні бази даних чітко наголошує, що інформація, твори тощо у базі даних можуть бути доступні за допомогою спеціальної пошукової системи та/або на основі електронних засобів (комп'ютера) чи інших засобів. Інколи автори створюють оригінальну базу даних (або ж неоригінальну), але не закладають спеціальний пошуковий механізм інформації у такій базі даних.

База даних існує переважно у цифровій формі, і це потреба і реалії сьогодення, оскільки відбувається масова діджиталізація, комп'ютеризація. Більшість інформації сприймається людьми саме через комп'ютер, ноутбук, планшет, телефон (смартфон), інші подібні пристрої. «Нецифрові» бази даних, безумовно, існують, але за вимогою часу більшість з них або перейшли, або переходять у цифрову форму. Більшість нових баз даних практично стовідсотково створюються у цифровій формі.

Висновки. База даних як об'єкт правової охорони отримала значне законодавче оновлення, що суттєво вдосконалили її правовий режим. Видається доцільним та виправданим поділ баз даних на оригінальні і на неоригінальні. Важливим є визначення саме права sui generis як регулятора відносин, що виникають у зв'язку із створенням, використанням неоригінальних баз даних та захистом прав на них. Водночас, подальшого вдосконалення потребує законодавство України щодо використання баз даних у цифровому середовищі, щодо здійснення та захисту прав на бази даних.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тарасенко Л.Л. База даних як об'єкт правової охорони. Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Цифрова трансформація та цифрова економіка в умовах воєнного стану: аспекти інтелектуальної власності». Київ: Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності НАПрН України, 2022. С. 201–205.
2. Петренко А. Ознаки бази даних як об'єкта авторського права. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2018. № 6. С. 126–132.
3. Єфіменко М.Ю. База даних як об'єкт інформаційних правовідносин. *Право і безпека*. 2015. № 4 (59). С. 27–31.
4. Яворська О. Охорона прав на бази даних. *Вісник Львівського університету.* Серія юридична. 2021. № 72. С. 55–63.
5. Штефан О.О. Цивільно-правові способи захисту авторського права і суміжних прав: новації законодавства. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2023. № 1-2. С. 64–74.
6. Баранов О.А. Інтернет речей і блокчейн. *Інформація і право*. 2018. № 1. С. 59–71.
7. Теремецький В., Маляр С. Місце блокчейну в системі об'єктів авторських прав. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 4. С. 72–78.
8. Тарасенко Л.Л. Авторське право у цифрову епоху: основні тенденції і зміни. *Вісник Львівського університету*. Серія Юридична. 2022. № 75. С. 61–72.

УДК 347.62:355.01
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.39

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ ШЛЮБУ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Лугина Є.Ю.,
ЗВО 3-го курсу,
Національний університет «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0009-0000-1329-4843

Кочина О.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
Національний університет «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-5625-8703

Лугина Є.Ю. Кочина О.С. Проблемні аспекти правового регулювання державної реєстрації шлюбу в Україні під час воєнного стану.

Стаття присвячена аналізу норм Сімейного кодексу України, Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану», а також підзаконних актів, що регулюють порядок державної реєстрації актів цивільного стану в Україні. Зазначається, що актуальною є проблема державної реєстрації шлюбу у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України. Автори зазначають, що законодавче визначення поняття шлюбу в СКУ дозволяє його відмежувати він інших видів сімейних відносин, однак не відображає основних ознак, що притаманні шлюбу відповідно до Конституції України, інших положень СКУ, що регулюють шлюб, та норм міжнародних правових актів. Загальний порядок реєстрації шлюбу закріплений у СКУ та Законі України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» містить перешкоди для реєстрації шлюбу для осіб у зв'язку з наслідками воєнних дій. Тому Кабінет Міністрів України запровадив інститут державної реєстрації шлюбу в електронній формі, що спершу поширювався на військовослужбовців, які бажали укласти шлюб, але згодом через скасування обмежувальних постанов, така можливість стала загальнодоступною. Аналіз норм Порядку, затвердженого Постановою КМУ № 345, та загального порядку доводить наявність відмінностей у правовому регулюванні цієї процедури. Зазначено, що альтернативний порядок дозволяє особам швидше зареєструвати шлюб, та не вимагає заявників бути особисто присутніми у приміщенні відділу органу ДРАЦС, оскільки всі учасники долучаються до відеоконференції через Портал Дія. У разі невдалої спроби здійснити реєстрацію шлюбу онлайн, наречені можуть обрати іншу дату, не здійснюючи повторно всіх дій, що передують церемонії реєстрації шлюбу. Автори підкреслюють, що альтернативний порядок є необхідним для забезпечення права на шлюб, однак він потребує вдосконалення. Зокрема, зроблено висновок, що зміни мають бути здійснені не лише урядом, але і парламентом. Увагу зосереджено на таких проблемах, як: відсутність змін, пов'язаних із впровадженням реєстрації шлюбу онлайн, у СКУ та Законі України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану»; відсутність норм, що дозволяють реєструвати шлюб онлайн особам, які досягли 16 років та мають право на укладення шлюбу, іноземцям та особам без громадянства.

Ключові слова: реєстрація шлюбу, акти цивільного стану, воєнний стан, Сімейний кодекс України, Єдиний державний вебпортал електронних послуг.

Luhyna E.Yu., Kochyna O.S. Problematic aspects of legal regulation of state registration of marriage in Ukraine during martial law.

The article is devoted to the analysis of the norms of the Family Code of Ukraine, the Law of Ukraine «On State Registration of Acts of Civil Status,» as well as by-laws regulating the procedure for state registration of acts of civil status in Ukraine. It is noted that the actual problem is the state registration of marriage in connection with the military aggression of the Russian Federation against Ukraine. The authors note that the legislative definition of marriage in the Family Code of Ukraine allows it to be distinguished from other types of family relations, but does not reflect the main features inherent in marriage in accordance with the Constitution of Ukraine, other provisions of the Family Code of Ukraine governing marriage, and the norms of international legal acts. The general procedure for registering a marriage is enshrined in the Family Code of Ukraine and the Law of Ukraine «On State Registration

of Acts of Civil Status» contains obstacles to registering a marriage for persons in connection with the consequences of hostilities. Therefore, the Cabinet of Ministers of Ukraine introduced the institution of state registration of marriage in electronic form, which initially extended to military personnel who wanted to marry, but later, due to the abolition of restrictive decisions, such an opportunity became publicly available. The analysis of the norms of the Procedure approved by CMU Resolution No. 345 and the general procedure proves the existence of differences in the legal regulation of this procedure. It is specified that the alternative procedure allows persons to register a marriage more quickly, and does not require applicants to be personally present in the premises of the department of the State Registration Service of Ukraine, since all participants join the video conference through the Diia. In the event of an unsuccessful attempt to register a marriage online, brides can choose a different date without re-performing all the actions preceding the marriage registration ceremony. The authors emphasize that an alternative procedure is necessary to ensure the right to marriage, but it needs to be improved. In particular, it was concluded that changes should be made not only by the government, but also by the parliament. Attention is focused on such problems as: lack of changes related to the introduction of marriage registration online, in the Family Code of Ukraine and the Law of Ukraine «On State Registration of Civil Status Acts»; lack of rules that allow registering marriage online to persons who have reached the age of 16 and have the right to marry, foreigners and stateless persons.

Key words: marriage registration, acts of civil status, martial law, Family Code of Ukraine, Unified State Web Portal of Electronic Services.

Постановка проблеми. Попри те, що сімейні відносини належать до сфери приватного життя особи, законодавством регламентовано певні правові норми щодо шлюбу та прав й обов'язків осіб, що бажають його укласти, щоб ті могли захистити свої права та інтереси у разі виникнення спорів або завдання шкоди, та з метою захисту моральних засад та інтересів населення, про що неодноразово згадується у Конституції України (ст.ст. 35, 54), Цивільному кодексі України (ст. ст. 13, 19, 26, 203 та ін.) та інших актах законодавства. Стаття 51 Конституції України встановлює три основоположні принципи шлюбний правовідносин: добровільність, рівність прав і обов'язків подружжя та захист сім'ї державою [1]. Ці основні засади укладення шлюбу в Україні є базисом для нормативного регулювання умов та порядку реєстрації шлюбу спеціальним законодавством, до якого зокрема входить Сімейний кодекс України (далі – СКУ) як основний кодифікований акт у сфері сімейних правовідносин, а також інші нормативно-правові акти, які в умовах воєнного стану відіграють додаткову роль у забезпеченні права особи на укладення шлюбу.

Воєнний стан, запроваджений в Україні у зв'язку з військовою агресією російської федерації, вніс значні корективи у правове регулювання укладення шлюбу. Зокрема, для забезпечення прав громадян та зменшення бюрократичних процедур було спрощено процес реєстрації шлюбу, запроваджено можливість подачі заяви та проведення реєстрації в електронній формі. На сьогодні такі кроки є необхідними у законодавстві, а їх впровадження породжує багато правових питань, що стосуються як стану нормативного закріплення зазначених змін, так і практичних результатів їх реалізації.

Мета дослідження: визначити особливості укладення шлюбу в умовах воєнного стану; дослідження законодавчих змін у цій сфері, зокрема тих, що були здійснені Кабінетом Міністрів України, та аналіз відповідності їх загальному порядку державної реєстрації шлюбу в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Актуальність проблем у правовому регулюванні державної реєстрації шлюбу розглядали А.О. Дутко, С.Б. Булеца, І.Е. Ревуцька, К.Б. Дудорова, К.М. Семенець та ін. Однак, чинна на момент публікації цієї статті Постанова КМУ «Про реалізацію експериментального проекту щодо проведення державної реєстрації шлюбу в електронній формі» та наслідки її затвердження ще не були науково досліджені. Пропонується порівняння положень СКУ та Закону № 2398-VI, які встановлюють загальний порядок реєстрації шлюбу, та альтернативний Порядок, затверджений Постановою № 345, і виділити окремі особливості, які набули чинності.

Виклад основного матеріалу. Порядок державної реєстрації шлюбу частково регулює СКУ, однак його розширений зміст міститься у ст. 14 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» № 2398-VI від 07.01.2010 р. (далі – Закон № 2398-VI). Умовно положення СК та Закону № 2398-VI, що містять правила державної реєстрації шлюбу, можна назвати загальним порядком реєстрації шлюбу.

В умовах воєнного стану через об'єктивну неможливість реалізації деяких правил, встановлених зазначеними актами, було впроваджено альтернативний порядок реєстрації шлюбу. Введення воєнного стану в Україні 24 лютого 2022 року мало своїм наслідком чимало змін у правовому регулюванні суспільних правовідносин. Вже на початку повномасштабного вторгнення стало зрозуміло,

що традиційні механізми реєстрації шлюбу, передбачені законодавством, наприклад, у частині фізичного присутності подружжя в органах реєстрації, не можуть бути реалізовані в повному обсязі.

Оскільки зазначене вище свідчить про неможливість держави гарантувати захист сімейних правовідносин, Кабінет Міністрів України (далі – КМУ), користуючись практикою цифровізації надання послуг в Україні, з метою полегшення процедури реєстрації шлюбу видав Постанову «Деякі питання державної реєстрації шлюбу в умовах воєнного стану» № 213 від 7 березня 2022 року [2]. Основна суть нововведення, зробленого цією постановою, полягала у наданні військовослужбовцям ЗСУ та інших військових формувань укласти шлюб дистанційно, без присутності себе або нареченої.

Однак, від 30.10.2024 року дана постанова втратила чинність. Натомість, уряд прийняв Постанову «Про реалізацію експериментального проекту щодо проведення державної реєстрації шлюбу в електронній формі» від 29 березня 2024 р. № 345 (далі – Постанова № 345). Постанова покладає на Міністерство юстиції та Міністерство цифрової трансформації обов'язок забезпечити організаційну та технічну можливість впровадження Порядку реалізації експериментального проекту щодо проведення державної реєстрації шлюбу в електронній формі (далі – Порядок) засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг та з використанням мобільного додатка Дія [3].

Отже, якщо проаналізувати такі дії уряду, можна зробити висновок, що поступово було прийнято рішення зробити дистанційне укладення шлюбів доступним не лише для військовослужбовців, та тим самим запровадити альтернативну до загального порядку процедуру реєстрації шлюбу, норми якого поширюються на всіх осіб. На необхідність надання можливості всім особам дистанційно реєструвати шлюб неодноразово вказували й інші юристи, зокрема С.Б. Булеца та І.Е. Ревуцька [4, с. 159]. Погоджуючись з ними, рішення уряду можна вважати обґрунтованим, але водночас постає питання про те, чи було здійснено належну правову регламентацію такого порядку у відповідності з Конституцією України, СКУ та Законом № 2398-VI, та чи не було порушено принципів пропорційності та співмірності при заміщенні загального порядку державної реєстрації шлюбу.

Нові правила не змінюють умов укладення шлюбу, визначених у СКУ, але водночас процедура здійснення деяких дій для наречених та органів ДРАЦС була спрощена, зокрема шляхом легалізації застосування засобів дистанційної комунікації та зв'язку у даній сфері. Процедура реєстрації шлюбу у загальному порядку розпочинається з подання заяви до будь-якого органу державної реєстрації актів цивільного стану (ДРАЦС) (ч. 1 ст. 28 СК України) [5]. Заява подається особисто обома нареченими або через представника, якщо є поважні причини (ч. 3 ст. 28 СК України, ч. 1 ст. 14 Закону № 2398-VI). Під час подання заяви працівники ДРАЦС інформують наречених про умови і порядок державної реєстрації шлюбу, їхніми правами та обов'язками як майбутніх подружжя і батьків, обов'язок повідомити один одному про стан свого здоров'я, попереджають наречених про відповідальність за приховання відомостей про наявність перешкод для державної реєстрації шлюбу (ст. 29 СК України, ч. 3 Закону № 2398-VI) [6].

Новий порядок пропонує одній зі сторін за бажанням ініціювати процес через мобільний додаток Порталу Дія, створивши пропозицію другому партнеру, котрий має підтвердити своє бажання укласти шлюб. Це підтвердження здійснюється в електронному вигляді протягом 14 днів після отримання пропозиції (пункт 4 Порядку). Після підтвердження такої пропозиції заявники можуть переходити до формування заяви. Відомості для заяви вносяться за допомогою додатка з автоматичним підтвердженням даних з реєстрів. Тому, попередньо наречені мають пройти електронну ідентифікацію через інтегровану систему ідентифікації або кваліфікований електронний підпис.

Отже, згідно з новим порядком наречені виражають особисту волю зареєструвати шлюб, оскільки кожен з них самостійно заповнює та подає заяви через сервіс Дія, що відповідає правилам загального порядку щодо особистої подачі заяв. Очевидно, що інститут представництва при електронній реєстрації шлюбу не є необхідною, адже наречені можуть самостійно в будь-який момент, незалежно від місця перебування, подати заяву.

Загальний порядок встановлює, що реєстрація шлюбу здійснюється через один місяць після подання заяви (ч. 1 ст. 32 СК України). Проте, за наявності поважних причин, цей строк може бути скорочений (ч.ч. 1-2 ст. 32 СК) або продовжений не більш як на три місяці, для усунення перешкод реєстрації шлюбу (ч. 3 ст. 32 СК). Такі терміни несуть важливе значення для захисту інтересів наречених. Наприклад, якщо один із наречених після подання заяви відмовляється від вступу в шлюб, він може бути зобов'язаний відшкодувати витрати іншій стороні, понесені у зв'язку з підготовкою до одруження (ч. 3 ст. 31 СК України). Виняток становлять випадки, коли відмова спричинена аморальною поведінкою іншої сторони або приховуванням нею важливих обставин. Якщо заручини розірвано, подарунки, які були зроблені у зв'язку з майбутнім шлюбом, можуть бути повернуті за вимогою дарувальника (ч. 4 ст. 31 СК України).

У Порядку КМУ такі терміни не передбачені. Дата та час для реєстрації шлюбу в електронній формі вибираються через мобільний додаток Порталу Дія (Дія) ініціатором заявки. Ці дані вважа-

ються підтвердженими, коли другий заявник вводить свої відомості у заяві. Дата реєстрації шлюбу не може бути обраною раніше ніж через п'ять календарних днів з моменту вибору дати проведення державної реєстрації шлюбу (п. 6 Порядку).

Отже, електронна державна реєстрація шлюбу може бути здійснена у значно коротші строки, що дає нареченим можливість швидкого набуття статусу подружжя. Але натомість наречені, які швидко стануть подружжям, у випадку відмови від подружнього життя у місячний термін від подання заяви про державну реєстрацію шлюбу, не зможуть скористатися тими гарантіями, що викладені у ст. 31 СКУ.

Закон № 2398-VI зобов'язує наречених повідомити один одного про стан здоров'я, а орган ДРАЦС, що приймає заяву, має з цим обов'язком та іншими правами та обов'язками як майбутніх подружжя і батьків їх ознайомити (ч. 3 ст. 14 Закону № 2398-VI). Приховування відомостей про стан здоров'я може стати підставою для визнання шлюбу недійсним. Наразі це питання окремо регулюється актами Кабінету Міністрів України (Постанова «Про затвердження Порядку здійснення добровільного медичного обстеження наречених» від 16 листопада 2002 року № 1740) та Міністерства охорони здоров'я (Наказ про перелік видів добровільного медичного обстеження осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу від 20.12.2002 року № 480).

Але під час електронного укладення шлюбу орган ДРАЦ безпосередньо не приймає заяви подружжя, а тому і не може повідомити їх про відповідальність за недотримання зазначених обов'язків, що може негативно вплинути на практику визнання таких шлюбів у майбутньому, оскільки наречені можуть не здогадуватися про можливість проходження обстеження стану здоров'я і його роль під час укладення шлюбу.

Ключовою відмінністю порядку електронної державної реєстрації шлюбу від загального порядку є зміна вимог, викладених у ст. 33 СКУ та ч. 8 ст. 14 Закону № 2398-VI, що передбачають реєстрацію шлюбу у приміщенні органу ДРАЦС, або поза приміщенням ДРАЦС за бажанням наречених та за наявності поважних причин: за місцем проживання наречених – якщо вони не можуть прибути до ДРАЦС через певні обставини, у медичних закладах – якщо один із наречених перебуває на стаціонарному лікуванні, в інших місцях – якщо є обґрунтовані причини, що унеможливлюють прибуття до органу реєстрації.

Також при реєстрації шлюбу згідно із загальним порядком участь представника не допускається – особиста присутність обох наречених є обов'язковою. Реалізація саме цього правила через наслідки воєнних дій на території держави стала майже не можливою. Тому, державна реєстрація шлюбу в електронному вигляді дозволяє здійснити процедуру реєстрації у форматі відеоконференції через Портал Дія. Процес включає обов'язкову участь заявників та працівника відділу державної реєстрації актів цивільного стану в відеоконференції в реальному часі. Інші особи, яким заявники надали інформацію про підключення, можуть також переглядати цю відеоконференцію.

Тобто, альтернативний порядок не скасовує обов'язку наречених бути присутніми на момент безпосередньої реєстрації їхнього шлюбу, але усувається вимога фізичного перебування в конкретному місці. Безумовно, це вирішує проблему, коли наречені фізично не можуть одночасно прибути до органу ДРАЦС, або коли обоє з них перебувають у різних місцях.

Важливим є те, що при формуванні Порядку було враховано потенційні перешкоди у здійсненні відеоконференції. Так, наприклад: відсутність стабільного інтернет зв'язку, технічні сервісні проблеми з авторизацією та підключенням до відеоконференції у Порталі Дія, неприбуття наречених чи одного з них та ін. У такому разі встановлюється можливість протягом 15 хвилин всі ці причини усунути та провести державну реєстрацію шлюбу у встановленому порядку. Якщо ж заявники, або один із них, або працівник органу ДРАЦС не доєднаються до відеоконференції, чи не будуть усунуті технічні несправності протягом цього часу, то наречені можуть цього ж дня обрати найближчу дату для здійснення державної реєстрації шлюбу.

Отже, від наречених не вимагається повторно здійснювати всі дії, що передують реєстрації шлюбу у форматі відеоконференції. Крім цього, вони звільняються від повторної сплати державного мита та плати за надання платних послуг відділом органу ДРАЦС. Таким чином залишається пріоритетним надання особам можливості зареєструвати шлюб у спрощеному (а отже, швидшому) порядку.

І у разі реєстрації шлюбу у порядку ст. 14 Закону № 2398-VI та СКУ, так і у разі його реєстрації в електронному вигляді, кожен із подружжя отримує свідоцтво про шлюб. Порядок гарантує доставку свідоцтва, але із застереженням: доставка не здійснюється у адміністративно-територіальні одиниці, що належать до з переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих російською федерацією, затвердженого Мінреінтеграції, для яких не визначена дата завершення бойових дій або тимчасової окупації. Останнє свідчить про неможливість держави повноцінно гарантувати своїм громадянам, які перебувають на непідконтрольних територіях, реалізацію права на державну реєстрацію шлюбу.

Також поруч із позитивними аспектами впровадження державної реєстрації шлюбу в електронному вигляді, слід обґрунтувати недоліки, що породжують законодавчу невизначеність. По-перше, різниця між числом пропозицій зареєструвати шлюб та числом зареєстрованих шлюбів колосальна. Станом на жовтень 2024 року за словами Міністра цифрової трансформації України Михайла Федорова шлюб у електронному вигляді уклали 600 пар. При цьому пропозицій одружитися було подано в сотні разів більше: понад 1 300 000 [7]. Це спричинено тим, що погодження «пропозиції» іншою стороною не породжує обов'язку заповнити заяву для реєстрації шлюбу. Тому користувачі, без наміру одружуватися, мали можливість частково скористатися сервісами застосунку «Дія». Також таке поняття як «пропозиція одруження» не передбачена чинним законодавством і не є умовою для реєстрації шлюбу. Тому закріплення у Порядку можливості зробити однією стороною пропозицію одружитися іншій стороні є лише оцифрованим церемоніалом, який передує офіційній реєстрації шлюбу. Правового значення така дія не має.

По-друге, СК досі не зазнав необхідних змін у зв'язку з впровадженням альтернативної процедури реєстрації шлюбу. Слід погодитися з К.Б. Дудоровою, яка підкреслила, що впровадження шлюбу в електронній формі суперечить правилам, закріпленим у статтях 34 та 48 СК, і ст. 14 Закону № 2398-VI. Невідповідність підзаконного акту законам створює підґрунтя для оспорювання легітимності шлюбів, укладених у спосіб, який не відповідає СК. Тому, на думку вченої, СК слід доповнити новими положеннями а саме: ч. 1 ст. 34 СК викласти у такій редакції: «Присутність нареченої та нареченого в момент реєстрації їхнього шлюбу є обов'язковою за винятком випадків, встановлених актами законодавства»; ч. 1 ст. 48 СК: «Шлюб, зареєстрований у відсутності нареченої і (або) нареченого, вважається неукладеним за винятком випадків, встановлених актами законодавства» [8, с. 56].

По-третє, залишаються невирішеними колізії між нормами СК та Порядку. Наприклад, відповідно до ст. 22 СК шлюб може бути зареєстрований як між особами, які на момент реєстрації шлюбу досягли вісімнадцятирічного віку, але й особи від шістнадцяти років, яким відповідно до ч. 2 ст. 23 СК рішенням суду надано право на шлюб. Водночас пункт 2 Порядку передбачає, що заявниками можуть бути лише чоловіки та жінки, які на день державної реєстрації шлюбу досягли 18 років. Так само порядок не передбачає можливості реєстрації шлюбу в електронній формі, якщо однією зі сторін є громадянин іноземної держави чи особа без громадянства.

Висновки. Експериментальний проект реєстрації шлюбу в електронній формі в Україні сприяє полегшенню процесу реєстрації шлюбу для громадян, підвищує ефективність роботи органів ДРАЦС. Та оскільки реєстрація шлюбу в Порталі Дія для громадян стала доступною зовсім нещодавно, вона ще потребує покращення. Найважливішим завданням ВРУ та КМУ у цьому перспективному напрямку є гармонізація норм законів та постанов уряду. Електронна форма державної реєстрації шлюбу має бути закріплена у СКУ та Законі № 2398-VI, що робитиме її законною альтернативною процедурою укладення шлюбу, а не проєктом, запропонованим та реалізованим лише урядом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 04.05.2025).
2. Деякі питання державної реєстрації шлюбу в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 07.03.2022 № 213. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213-2022-п#Text (дата звернення: 04.05.2025).
3. Про реалізацію експериментального проекту щодо проведення державної реєстрації шлюбу в електронній формі: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 бер. 2024 р. № 345. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-realizatsiiu-eksperymentalnoho-proektu-shchodo-a345 (дата звернення: 04.05.2025).
4. Булеца С.Б., Ревуцька І.Е. Місце діджиталізації при укладенні шлюбу в Україні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2023. С. 156–162.
5. Сімейний кодекс України: Кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 04.05.2025).
6. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 01.07.2010 № 2398-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text (дата звернення: 01.03.2025).
7. Скільки пар одружилися онлайн у «Дії» – розповів Федоров. *Суспільне новини.* 29 жовтня 2024. URL: https://suspilne.media/868563-skilki-par-odruzilisa-onlajn-u-dii-rozpoviv-fedorov/ (дата звернення: 04.05.2025).
8. Дудорова К.Б. Актуальні правові проблеми укладення та розірвання шлюбу в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми здійснення та захисту сімейних прав та інтересів: виклики війни: збірник тез.* Хмельницький, 2024. С. 56-57.

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.40

ПРОБЛЕМИ ДОВЕДЕННЯ ФОРС-МАЖОРНИХ ОБСТАВИН У ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Маріц Д.О.,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувачка кафедрою інтелектуальної власності та приватного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0000-0003-3344-6650

Пазюк М.В.,
студент 2 курсу факультету соціології і права,
освітньо-професійної програми першого рівня вищої освіти «Право»
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0009-0003-3522-4899

Уваров І.А.,
студент 2 курсу факультету соціології і права,
освітньо-професійної програми першого рівня вищої освіти «Право»
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0009-0004-8226-345X

Маріц Д.О., Пазюк М.В., Уваров І.А. Проблеми доведення форс-мажорних обставин у договірних зобов'язаннях під час дії воєнного стану в Україні.

З початком повномасштабного вторгнення в Україну, чимало контрагентів у договірних зобов'язаннях зіштовхнулися з проблемою не можливості виконання частини взятих на себе зобов'язань за договором. Зважаючи на масштабність сфер підприємницької діяльності, кількість учасників договірних відносин, обставин, що унеможливили виконання договорів у визначені строки, тощо, Торгово-промисловою палатою 28.02.2022 року було оприлюднено загальний офіційний лист щодо засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) у період дії введення воєнного стану в Україні. Так, підставою для засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) є наявність однієї або більше обставин, зазначених у п. 2 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні».

У статті проаналізовано судову практику, висвітлено проблеми визнання національними судами форс-мажорних обставин, незважаючи на наявність сертифікату виданого Торгово-промисловою палатою. Проведено співвідношення таких понять як «істотна зміна обставин договору» та «форс-мажорні обставини». Зроблено висновок, про тотожність понять як «непереборна сила» та «форс-мажорні обставини», з огляду на національні нормативно-правові акти, а також Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА. Відзначено, що не всі нормативно-правові акти оперують терміном «форс-мажор», зокрема, ст. 79 Конвенції ООН «Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів» містить «перешкода поза контролем», що за своїм змістом та характером і є форс-мажорною обставиною.

Проаналізовано законодавство різних європейських країн, у контексті підходів до визначення та розуміння форс-мажорних обставин. Зокрема, Цивільний кодекс Румунії, Цивільний кодекс Іспанії, законодавство Хорватії.

Зроблено висновок про те, що засвідчення форс-мажорної обставини Торгово-промислової палатою та отримання заінтересованою особою сертифікату не є презумпцією, що у будь-якому випадку є підставою звільнення від цивільно-правової відповідальності. Встановлено, що форс-мажорні обставини не мають преюдиційого (заздалегідь встановленого) характеру.

Ключові слова: форс-мажор, договір, зобов'язання, воєнний стан, правовідносини, цивільно-правова відповідальність.

Marits D.O., Pazyuk M.V., Uvarov I.A. Problems of proving force majeure circumstances in contractual obligations during martial law in Ukraine.

With the beginning of the full-scale invasion of Ukraine, many counterparties in contractual obligations faced the problem of not being able to fulfill part of their contractual obligations._Given the scale of business activities, the number of participants in contractual relations, circumstances that made it impossible to fulfill contracts within the specified time limits, etc., on February 28, 2022, the Chamber of Commerce and Industry published a general official letter on certifying force majeure circumstances (force majeure circumstances) during the period of martial law in Ukraine._Thus, the basis for certifying force majeure circumstances (force majeure circumstances) is the presence of one or more circumstances specified in clause 2 of Article 14-1 of the Law of Ukraine "On Chambers of Commerce and Industry in Ukraine".

The article analyzes judicial practice and highlights the problems of recognition of force majeure circumstances by national courts, despite the presence of a certificate issued by the Chamber of Commerce and Industry. A correlation has been made between such concepts as «material change in the circumstances of the contract» and «force majeure»._A conclusion was drawn about the identity of the concepts of «force majeure» and «force majeure circumstances», taking into account national regulatory legal acts, as well as the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts._It is noted that not all regulatory legal acts use the term «force majeure», in particular, Article 79 of the UN Convention «On Contracts for the International Sale of Goods» contains «obstacle beyond control», which by its content and nature is a force majeure circumstance.

The legislation of various European countries is analyzed in the context of approaches to defining and understanding force majeure. In particular, the Civil Code of Romania, the Civil Code of Spain, and the legislation of Croatia._It was concluded that the certification of force majeure by the Chamber of Commerce and Industry and the receipt of a certificate by the interested party are not a presumption that in any case is the basis for exemption from civil liability. It was established that force majeure circumstances are not of a prejudicial (pre-established) nature.

Key words: force majeure, contract, obligation, martial law, legal relations, civil liability.

Постановка проблеми. В останні роки ведення бізнесу в Україні супроводжується екстремальними обставинами, які викликані пандемією COVID-19 і повномасштабним вторгненням у 2022 році. Такі чинники ускладнюють належне виконання сторонами своїх договірних зобов'язань, адже, як відомо, «Pacta sunt servanda». Застосування цього принципу закріплено на рівні Віденської конвенції «Про право міжнародних договорів» 1969 р., Законом України «Про міжнародні договори України», а також Цивільним кодексом України (далі – ЦК України). Варто відзначити, що у ст. 27 Віденської конвенції «Про право міжнародних договорів» передбачено: «...що учасник не може посилатися на положення свого внутрішнього права як виправдання для невиконання ним договору». Відтак, постає питання співвідношення принципу pacta sunt servanda та можливості звільнення від відповідальності за договором при доведенні форс-мажорних обставин. Неоднозначною з цього приводу склалась судова практика в Україні, зокрема як приклад, можна навести справу № 910-14259-17, яка була розглянута Верховним Судом про обов'язок внесення орендних платежів орендарем. Суть справи полягає у тому, орендодавець виходив з презумпції того, що орендар розуміє весь спектр ризиків, що несе у собі оренда приміщення на території м. Донецьк, що вже тривалий час непідконтрольна державним органам України, а відповідач, за рішенням суду, в силу принципу pacta sunt servanda зобов'язаний оплатити оренду приміщення у повному обсязі.

Практики А. Ілюк та О. Банніков, своєю чергою зазначають, що «…обов'язковими умовами звільнення від виконання зобов'язань через форс-мажор, по-перше, є те, що обставини, які склалися, мають бути поза контролем сторони зобов'язання, а по-друге, сторона не мала можливості передбачити виникнення таких обставин під час укладення договору» [1]. Таким чином, розуміння форс-мажорних обставин у договорі, вже виходить за рамки його традиційного уявлення, як формальних умов, що містить майже кожен підприємницький договір, а навпаки потребує деталізації та чіткого формулювання на етапі укладання договору, адже з повномасштабним вторгненням, для українських підприємців та їх міжнародних контрагентів, набуває критичного значення перелік обставин, які можуть звільняти від відповідальності за договором.

Мета статті: проаналізувати судову практику щодо встановлення форс-мажорних обставин у договірних зобов'язаннях в умовах воєнного стану, а також проблеми їх доведення.

Виклад основного матеріалу. Так, Б. Карнаух зазначає, що «…римські юристи розрізняли випадок простий (*casus)* і кваліфікований – *vis major*, тобто непереборну силу, як випадок нездоланний, якому неможливо протистояти – *casus cui resisti non potest.* Під непереборною силою розуміли: нездоланні прояви стихійних сил природи: пожежа (коли сталася без будь-чиєї вини),

повінь, буря, землетрус, корабельна катастрофа тощо; тлінність і смертність усього матеріального, зокрема хвороба й смерть рабів і тварин; насильницькі дії людини, якщо вони нездоланні, приміром, напад розбійників, піратів, навала ворога». Однак, римське право передбачало відповідальність при наявності вини, навіть за умови непереборної сили. Це положення знайшло своє відображення у формулюванні Сервія: «*…але й за непереборну силу боржник має відповідати, якщо до справи домішується його вина* [2]. Звичайно, зі спливом часу сучасні підходи до розуміння підстав звільнення від відповідальності зазнали змін, однак і до тепер чинне законодавство оперує різними термінами, які позначають за змістом два схожих поняття: «форс-мажор» та «непереборна сила».

У ст. 617 ЦК України, обставину випадку або непереборної сили визначено як підставу для звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання. Відтак у цивілістичній науці склався не однозначний підхід до розуміння таких понять як «випадок», «непереборна сила», «форс-мажор». Деякі науковці ототожнюють поняття «випадок» та «непереборна сила», деякі, визначають їх принципову різницю, а форс-мажор взагалі відносять до спеціальних підстав, яка звільняє від цивільно-правової відповідальності. Так, А. Тур пропонує класифікувати форс-мажорні обставини на короткострокові (стихійні лиха) та тривалі (війна, валютні обмеження, заборона на експорт певної продукції), на її думку, тимчасовий характер форс-мажору є умовою для відстрочки виконання зобов'язання [3, с. 364]. З наведеного твердження слідує висновок, що короткостроковий характер форс-мажору не є підставою звільнення від відповідальності, а є умовою відстрочки від виконання зобов'язання, що на наш погляд, викликає заперечення. Адже, форс-мажорна обставина не залежно від строку її існування є підставою звільнення від відповідальності, а не від виконання зобов'язання, що є різними за значенням юридичними наслідками, не взаємозаміняючими та не взаємовиключаючими.

Потребує аналізу також співвідношення форс-мажору (обставин непереборної сили) з істотною зміною обставин у контексті ст. 652 ЦК України. З цього питання наводимо висновок, який сформульовано у постановах Верховного Суду у справах № 910/15484/17, № 912/3323/20, № 910/17639/21. Так, на відміну від форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), які роблять неможливим виконання зобов`язання в принципі, істотна зміна обставин є оціночною категорією, яка полягає у розвитку договірного зобов`язання таким чином, що виконання зобов`язання для однієї зі сторін договору стає більш обтяженим, ускладненим, наприклад, у силу збільшення для сторони вартості виконуваного або зменшення цінності отримуваного стороною виконання, чим суттєво змінюється рівновага договірних стосунків, призводячи до неможливості виконання зобов`язання. На відміну від форс-мажору істотна зміна обставин не впливає на строк виконання зобов`язань (не змінює його) і не звільняє сторону від відповідальності за невиконання, а дозволяє припинити таке виконання (розірвання договору) чи змінити умови такого виконання або умови договору в цілому (для досягнення балансу інтересів сторін, який був порушений через істотну зміну обставин).

Своєю чергою, у рекомендаціях Міжнародної ТПП щодо застосування форс-мажорних застережень та застережень про істотну зміну обставин (hardship) 2020 року (ICC Force Majeure and Hardship Clauses 2020), у яких враховано специфіку відносин у період пандемії, також звертається увага на різне визначення та різні правові наслідки форс-мажору та істотної зміни обставин. Розрізняються ці поняття і у Принципах УНІДРУА та Принципах Європейського договірного права. Відтак форс-мажор (ст. 617 ЦК) та істотна зміна обставин (ст. 652 ЦК України) є різними правовими ситуаціями, ст. 652 ЦК може бути застосована у випадку відсутності існування форс-мажору, але позивач має довести наявність всіх чотирьох умов, необхідних для внесення змін до договору за рішенням суду, чого скаржник не довів відповідно до висновків суду апеляційної інстанції.

Так, у п. 3.1.1 ч. 3 Регламенту засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) (далі – Регламент) під «форс-мажорними обставинами» (обставини непереборної сили) (Force Majeure) визначено : «*надзвичайні та невідворотні обставини, які об'єктивно впливають на виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків за законодавчими і іншими нормативними актами, дію яких неможливо було передбачити та дія яких унеможливлює їх виконання протягом певного періоду часу*» [4]. У ч. 2 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати» *під форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) законодавець визначає: «надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливлюють виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами»* [5]. Однак формулювання цього визначення у Законі розширено переліком обставин, які певним чином дублюють Регламент, але містить і інші, перелік яких є не вичерпним.

Підхід ототожнення понять «форс-мажор» та «обставин непереборної сили» спостерігається в Принципах міжнародних комерційних договорів УНІДРУА, Типовому форс-мажорному застереженні МТП, Стандартних зауваженнях про форс-мажор і ускладнення в ЗЕД-договорах на основі нового Типового контракту МТП міжнародної купівлі-продажу товарів. Варто зауважити, що ст. 79 Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів не оперує поняттями «форс-мажор» або «непереборна сила», натомість містить термінологічно-нейтральне поняття *«перешкода поза контролем».* Також, якщо звернутися до принципів УНІДРУА, можемо спостерігати, що поняття «перешкода поза контролем» охоплює поняття «форс-мажор» та «непереборна сила» (останній термін прямо не зазначається в документі, але прямо випливає з його норм) [6].

Верховний Суд у постанові від 25.01.2022 № 904/3886/21 визначив основні елементи форс-мажорних обставин: 1) вони не залежать від волі сторін угоди; 2) мають надзвичайний характер; 3) є невідворотними; 4) перешкоджають виконанню зобов'язань у господарській діяльності [7]. Крім цього, з висновків, сформульованих Верховним Судом (Постановах від 16.07.2019 року у справі № 917/1053/18 та від 09.11.2021 року у справі № 913/20/21), стає очевидним, що форс-мажорні обставини не мають сили преюдиційного факту, а відтак, сторона, яка на них посилається, як на підставу неможливості виконання зобов'язання, повинна доводити, що форс-мажор мав місце саме у цьому випадку.

Цікавим є аналіз законодавства різних європейських країн, у контексті підходів до визначення та розуміння форс-мажорних обставин. Наприклад, Цивільний кодекс Румунії у ст. 1351 містить визначення форс-мажору як «зовнішньої, непередбачуваної, абсолютно нездоланної та неминучої події – «якщо інше не передбачено законом або сторони не домовилися про інше, відповідальність знімається, якщо збиток спричинено форс-мажором або випадковою подією» [8]. У подібному контексті, ст. 105 Цивільного кодексу Іспанії вказує, що, окрім обставин, прямо визначених законом, жодна сторона не несе відповідальності за події, які не могли бути передбачені або, якщо були передбачені, їх наслідки виявилися неминучими [9]. Законодавство Хорватії також має власний підхід: Закон «Про зобов'язання» у ст. 369 прямо зазначає, що якщо після укладення договору виникнуть надзвичайні обставини, які неможливо було передбачити під час його укладення і через які виконання зобов'язань однієї зі сторін стає надмірно обтяжливим або призводить до значних збитків, то така сторона має право вимагати змін у контракті або його розірвання [10]. Стаття 1218 Цивільного кодексу Франції встановлює, що форс-мажор у договірних відносинах виникає, коли подія, незалежна від боржника, не могла бути розумно передбачена на момент укладення договору, а наслідків якої не можна уникнути за допомогою належних заходів, що, у свою чергу, унеможливлює виконання договору та відповідних зобов'язань [11].

Специфічне правове регулювання встановлює Цивільний кодекс Іраку, який передбачає засоби правового захисту для подій, пов'язаних з форс-мажорними обставинами. Наприклад, стаття 168 Цивільного кодексу Іраку передбачає, що «якщо кредитор за контрактом не може конкретно виконати своє зобов'язання, він буде зобов'язаний сплатити збитки за невиконання свого зобов'язання, якщо тільки він не доведе, що неможливість виконання була викликана причиною, яка не залежить від нього…». Крім того, стаття 425 Цивільного кодексу Іраку передбачає, що «зобов'язання припиняється, якщо боржник встановив, що його виконання стало неможливим з причини, яка не залежить від нього». Тому необхідно ретельно зафіксувати всі обставини, що унеможливлюють виконання. Наприклад, це може включати записи про безуспішний пошук альтернативних джерел праці, товарів або матеріалів для виконання зобов'язань [12].

Повертаючись у національну площину, важливою є процедура підтвердження форс-мажорних обставин. В Україні порядок засвідчення форс-мажорних обставин регулюється Регламентом Торгово-промислової палати України та регіональних торгово-промислових палат. Цей процес чітко структурований і вимагає від заявника виконання певних умов та надання відповідних документів. Така процедура характеризується наступним алгоритмом: 1) наявність однієї або кількох подій, передбачених статтею 3.1 Регламенту, які мають непереборний вплив на виконання зобов'язання; 2) подання заяви зацікавленою особою. Заявник має чітко пояснити, чому саме ці обставини, на які він посилається унеможливили виконання обов'язків, підкріпивши свої аргументи доказами.

Варто відзначити про різний строк розгляду заяви про встановлення форс-мажорної обставини у законодавстві, так відповідно до ч. 1 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати України» сертифікат про такі обставини видають протягом семи днів з дня звернення суб'єкта господарської діяльності за собівартістю, а відповідно до п. 6.7 Регламенту – розгляд заяви займає 10 робочих днів, але за бажанням заявника можливий терміновий розгляд – що має складати не більше половини загального строку розгляду. Для визнання обставин форс-мажорними вони повинні відповідати таким критеріям: надзвичайність – бути винятковими і перебувати поза контролем сторін; непередбачуваність – їх неможливо було передбачити на момент укладення договору

чи настання зобов'язання; невідворотність – подія чи її наслідки неминучі; причинно-наслідковий зв'язок – прямий вплив обставин на неможливість виконання конкретного зобов'язання. Тягар доказування лежить на заявникові, який має переконати ТПП у наявності всіх цих умов. Якщо форс-мажор підтверджений, ТПП видає сертифікат на офіційному бланку.

Водночас відсутність сертифікату про наявність форс-мажорної обставини, не позбавляє сторону доводити цей факт у суді. З цього приводу наведемо наступний приклад. Верховний Суд у справі (13.09.2023, № 910/7679/22) дійшов висновку, що «…сертифікат ТПП не є єдиним або обов'язковим доказом існування форс-мажорних обставин; наявність форс-мажорних обставин може доводитися й іншими доказами, якщо інше не передбачено законом або договором. Водночас Верховний Суд звертає увагу, що навіть за відсутності сертифіката ТПП, отриманого в передбаченому законом порядку, сторона не позбавлена можливості доводити наявність форс-мажорних обставин іншими доказами, якщо інше не встановлено законом чи договором». У цій же постанові суд звернув увагу на те, що доведення наявності непереборної сили покладається на особу, яка порушила зобов'язання. Контрагент (кредитор) не повинен доводити існування форс-мажору у іншої сторони, якщо вона на це не посилалася. Контрагент (кредитор) має доводити факт порушення самого договірного зобов'язання боржником, а не причин, внаслідок яких це відбулося (форс-мажорні обставини).

Своєю чергою, Київський апеляційний суд у своїй постанові від 09.01.2023 р., зазначає, що сертифікат торгово-промислової палати, який підтверджує наявність форс-мажорних обставин, не може вважатися беззаперечним доказом про їх існування, а повинен критично оцінюватися судом з урахуванням встановлених обставин справи та у сукупності з іншими доказами (подібні правові висновки викладено у постановах Верховного Суду від 14.02.2018 у справі № 926/2343/16, від 16.07.2019 у справі № 917/1053/18 та від 25.11.2021 у справі № 905/55/21). Адже визнання сертифіката торгово-промислової палати беззаперечним та достатнім доказом про існування форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) без надання судом оцінки іншим доказам суперечить принципу змагальності сторін судового процесу.

Наприклад, у постанові від 31 серпня 2022 року у справі № 910/15264/21 Верховний Суд додав важливе уточнення: між форс-мажорними обставинами та неможливістю виконання зобов'язання має існувати прямий причинно-наслідковий зв'язок. Тобто сторона не може посилатися на форс-мажор, якщо невиконання зобов'язання сталося з інших причин, наприклад, через власну недбалість чи комерційні ризики, які вона мала передбачити та врахувати. Ще одним суттєвим аспектом практики Верховного Суду є те, що сам факт надання стороною доказів на підтвердження форс-мажору не є достатнім для автоматичного визнання її правоти.

Верховний Суд також звертає увагу на процедурні аспекти, пов'язані з форс-мажором. Зокрема, у постанові від 30 листопада 2021 року у справі № 913/785/17 зазначається, що сторона, яка посилається на форс-мажор, повинна своєчасно повідомити іншу сторону про виникнення таких обставин. Несвоєчасне повідомлення або його відсутність може мати негативні наслідки для сторони, яка порушила зобов'язання, аж до відмови у звільненні від відповідальності.

Схожою є постанова Верховного Суду у справі № 910/6519/24 від 18 лютого 2025 року. Важливим аспектом стало те, що суд звернув увагу на необхідність своєчасного повідомлення іншої сторони про настання форс-мажору, а також на те, чи вжила сторона всіх можливих заходів для мінімізації наслідків таких обставин. Форс-мажор не є автоматичною підставою для звільнення від виконання зобов'язань. Суд підкреслив, що сторона, яка посилається на непереборну силу, повинна довести не лише факт її настання, а й те, що ці обставини об'єктивно унеможливили виконання договору, а не просто ускладнили його. Суд акцентує на важливості чіткого визначення умов договору, які регулюють дії сторін у разі форс-мажору. У цій справі суд звернув увагу на те, що договір містив положення про форс-мажор, однак сторони по-різному тлумачили їх застосування. Це підкреслює необхідність ретельного визначення таких умов у контрактах, включаючи перелік можливих форс-мажорних обставин, порядок їх підтвердження та наслідки для виконання зобов'язань.

Так, віднесення введеного в Україні воєнного стану до форс-мажорних обставин не свідчить про існування таких обставин у конкретних правовідносинах та неможливість виконання відповідачем за зустрічним позовом господарських зобов'язань за договором у частині своєчасної оплати за виконані роботи. Це твердження сформульовано Верховним Судом під час розгляду справи в частині оплати виконаних робіт за договором підряду (Постанови КГС ВС від 03.08.2023 у справі № 916/628/22; від 12.06.2024 у справі № 910/6306/21) [13].

В деяких справах суди лише зменшують розмір штрафних санкцій, незважаючи на наданий сертифікат ТПП України про форс-мажорні обставини, який засвідчує тимчасову окупацію територій Луганської області, на якій здійснював свою діяльність відповідач. Оскільки відповідач може здійснювати свою діяльність на всій території України, зокрема не на окупованих рф, і на територіях,

на яких не відбуваються бойові дії. Тому за прострочення оплати за надані послуги, незважаючи на форс-мажорні обставини, Верховний Суд погодився з рішеннями попередніх інстанцій про правомірність зменшення розміру пені на 50% [13].

У справі *Güriş and others v. Syria* [14] було встановлено, що з початком сирійського громадянського конфлікту у 2011 році позивачі втратили контроль, користування та дохід від своїх інвестицій. Вони стверджували, що конфлікт, зокрема дії сирійського уряду, призвів до втрати активів через жорстоке придушення опозиції та передачу контролю над частиною території курдським організаціям (DFNS, PYD, YPG). Сирійська сторона посилалася на форс-мажор, який був прямо прописаний в угоді, однак трибунал визнав, що саме дії сирійського уряду призвели до настання форс-мажорних наслідків у вигляді громадянської війни, а отже, не можуть вважатися форс–мажорними обставинами.

Таким чином, в результаті викладеного, доходимо наступних **висновків**. Застосування у національному законодавстві таких понять як «непереборна сила», «випадок», «форс-мажорні обставини» по суті є тотожними за змістом, які позначають такі особливі обставини, які неможливо було передбачити на момент укладання договору та які унеможливлюють виконання умов договору однією із сторін. Встановлено, що форс-мажорні обставини не мають преюдиційого (заздалегідь встановленого) характеру, адже їх наявність автоматично не звільняє боржника від виконання свого обов'язку в договірному зобов'язанні, а потребує доведення, що саме неможливість виконання зобов'язання пов'язана саме з цими обставинами, оскільки жодні докази не мають, для суду заздалегідь встановленої сили. Таким чином, важливим є саме встановлення причинно-наслідкового зв'язку між обставиною непереборної сили (форс-мажору), що саме вона, а не інші обставини вплинули на неможливість подальшого виконання боржником обов'язків за договором.

Крім того, отримання сертифікату про підтвердження наявності форс-мажорних обставин не є запорукою та однозначною гарантією звільнення від відповідальності за неможливість виконання зобов'язання, так само як і його відсутність, не позбавляє зацікавлену сторону у судовому порядку доводити факт наявності форс-мажору з яким пов'язується не можливість виконання своїх обов'язків за договором.

Встановлено, що засвідчення ТММ України того, що військова агресія рф проти України є форс-мажором у договірних відносинах (Лист № 2024-02.0-7.1 від 28.02.2022 р), не є презумпцією, для всіх учасників договірних відносин, а неможливість виконання своїх зобов'язань стороною має бути доведена та встановлена у кожному випадку індивідуально.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Pacta sunt servanda . *Український адвокат*. № 9. URL: https://pravo.ua/articles/pacta-sunt-servanda-2.
2. Карнаух Б.П. Вина в римському праві. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2761/1/Karnaux_308-311.pdf.
3. Тур А.В. Особливості та специфіка обставин, що звільняють від цивільно-правової відповідальності. *Проблеми цивільного права та процесу.* 2017. С. 363–365. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/19-20_05_2017/pdf/127.pdf.
4. Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0040571-14#Text.
5. Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-вр#Text.
6. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА. URL: https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukranian-bl.pdf.
7. Постанова Верховного Суду № 904/3886/21 від 25.01.2022 URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/102797678?utm_=.
8. Цивільний кодекс Румунії. URL: https://faolex.fao.org/docs/pdf/rom211534.pdf.
9. Цивільний кодекс Іспанії. URL: https://wipolex-resources-eu-central-1-358922420655.s3.amazonaws.com/edocs/lexdocs/laws/en/es/es122en.pdf.
10. Цивільний кодекс Хорватії. URL: https://www.vsrh.hr/CustomPages/Static/HRV/Files/Legislation__Civil-Obligations-Act.pdf.
11. Цивільний кодекс Франції. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721.
12. Цивільний кодекс Іраку. URL: https://www.oilandgasmiddleeast.com/exploration-production/drilling-production/32878-performing-contracts-during-unrest-in-iraq.

13. Форс-мажорні обставини в умовах воєнного стану. Судова практика Верховного Суду. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2024/Prezent_fors_major_obstav_14_10_2024.pdf.
14. Güriş and others v. Syria ((1) Mr Idris Yamantürk (2) Mr Tevfik Yamantürk (3) Mr Müsfik Hamdi Yamantürk (4) Güriş İnşaat ve Mühendislik Anonim Şirketi (Güris Construction and Engineering Inc) v. Syrian Arab Republic, ICC Case No. 21845/ZF/AYZ). URL: https://jusmundi.com/en/document/decision/en-guris-and-others-v-arab-republic-of-syria-final-award-monday-31st-august-2020.

УДК 347.440.76
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.41

ДОГОВІР ТАЙМШЕРУ: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

Менджул М.В.,
докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Стільник І.В.,
аспірант кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Менджул М.В., Стільник І.В. Договір таймшеру: правова природа та проблемні аспекти.
У статті досліджено правову природу договору таймшеру, виявлено проблемні аспекти, які потребують врегулювання під час рекодифікації ЦК України у аспекті європеїзації приватного права. Досліджено поширений підхід розглядати природу договору через правовідношення, виокремлено характерні для нього особливі характеристики договірного правовідношення.

Здійснено огляд підходів до розуміння вченими таких понять як «договір таймшеру», «таймшер», «клубний відпочинок» та «володіння відпусткою». Обґрунтовано неприпустимість ототожнення вказаних термінів. Для з'ясування правової природи договору таймшеру, здійснено його порівняння із договором оренди. Зауважено, що в ЄС вже скалося розуміння різності цих договорів, так при таймшері право користування як об'єкт не можна передати, а також різні підходи до строків користування та оплати за договорами оренди та таймшеру.

Окремо з'ясовано ознаки майнових відносин, які виникають при укладені договору таймшеру, зауважено, що вони не є інвестиціного характеру, адже споживач укладає договір таймшеру для організації своєї відпустки. Наведено для посилення аргументованості даної позиції порівняння із договором про участь у фонді фінансування будівництва.

Розглянуто довірчу природу таймшеру, а також здійснено його порівняння із споживчими продуктами. Доведено, що договори таймшеру мають комплексну (мішану) правову природу, поєднують різні ознаки договорів про надання послуг.

Наведено результати компаративних досліджень щодо закріплення правових засад регулювання таймшеру у таких державах як Нідерланди, ФРН, Австрія, Ліхтенштейн, Сполучене Королівство, Бельгія, Ірландія, Румунія, Іспанія, Італія, Португалія, Фінляндія, Франція, Швеція, Хорватія, Чорногорія. Доведено, що Україні слід обрати шлях за якого, у ЦК України передбачити норми про особливості регулювання договору таймшеру із імплементацією при цьому основних положень директив ЄС щодо регулювання таймшерних відносин, внесення потрібних змін також до закону про захист прав споживачів.

Ключові слова: договір, таймшер, відносини з таймшером, споживач, установник таймшеру, туристичні послуги, правове регулювання.

Mendzhul M.V., Stilnyk I.V. Timeshare agreement: legal nature and problematic aspects.
The article examines the legal nature of a timeshare agreement, identifies problematic aspects that require regulation during the recodification of the Civil Code of Ukraine in the aspect of Europeanization of private law. The widespread approach of considering the nature of the agreement through a legal relationship is investigated, and the special characteristics of a contractual relationship characteristic of it are highlighted.

A review of approaches to the understanding of such concepts as "timeshare agreement", "timeshare", "club vacation" and "vacation ownership" by scientists is carried out. The inadmissibility of identifying the specified terms is substantiated. In order to clarify the legal nature of a timeshare agreement, its comparison with a lease agreement is carried out. It is noted that the EU has already developed an understanding of the differences between these agreements, so in timeshare the right to use as an object cannot be transferred, as well as different approaches to the terms of use and payment under lease and timeshare agreements.

Separately, the features of property relations that arise when concluding a timeshare agreement are clarified, it is noted that they are not of an investment nature, since the consumer concludes a timeshare agreement to organize his vacation. To strengthen the argumentation of this position, a comparison with the agreement on participation in a construction financing fund is presented.

The fiduciary nature of timeshare is considered, and its comparison with consumer products is also made. It is proved that timeshare agreements have a complex (mixed) legal nature, combining various features of service agreements.

The results of comparative studies on the consolidation of legal principles for regulating timeshare in such countries as the Netherlands, Germany, Austria, Liechtenstein, the United Kingdom, Belgium, Ireland, Romania, Spain, Italy, Portugal, Finland, France, Sweden, Croatia, Montenegro are presented. It is proven that Ukraine should choose a path that includes provisions in the Civil Code of Ukraine on the specifics of regulating timeshare contracts, while implementing the main provisions of EU directives on the regulation of timeshare relations, and making the necessary changes to the law on consumer protection.

Key words: contract, timeshare, timeshare relations, consumer, timeshare installer, tourist services, legal regulation.

Постановка проблеми. Європеїзація приватного права в Україні у поєднанні із рекодифікацією Цивільного кодексу потребує системних та комплексних досліджень теоретичних засад та практичних аспектів застосування як договорів, що вже отримали належне правове визначення у цивільному законодавстві, так і тих, що укладаються на разі у силу дії принципу свободи договору і не регулюються ЦК України. Серед таких договорів – договір таймшеру, що вже майже століття використовується поширено у США та європейських державах, може відіграти важливу роль для інвестицій та відновлення України у аспекті розширення ринку туристичних послуг.

Метою дослідження є аналіз правової природи договору таймшеру та виокремлення проблемних аспектів у процесі його укладення.

Стан наукової розробки. У доктрині приватного права грунтовні дослідження є правової природи та видів правочинів, поняття послуги та туристичних послуг (у працях М.М. Гудими, А.Б. Гриняка, О.В. Дзери, А.С. Довгерта, О.О. Кота, Н.С. Кузнєцової, Р.А. Майданика, Н.В. Міловської, Є.О. Мічуріна, С.О. Погрібного, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Р.О. Стефанчука, М.О. Стефанчука, Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, Н.В. Федорченко, С.І. Шимон та інших). Окремі дослідження питання правової природи таймшерних відносин та договору таймшеру здійнювали Р.А. Майданик, М.В. Музика, Н.В. Федорченко, І.В. Фатхудінова та інші. Водночас низка аспектів правової природи договору таймшеру залишаються не розкритими, що зумовлює актуальність відповідного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Доволі поширеним є підхід природу договору розглядати через правовідношення. У такому випадку наводять наступні особливі характеристики: «самостійність правових регулятивних зв'язків відносного типу; як виникнення, так і будь-які зміни та припинення правовідношення по договору не має суперечити правовій нормі; договір не є інструментом превентивної охорони чи захисту; передбачається індивідуалізація суб'єктів, персоніфікація прав та обов'язків сторін; гарантування засади рівності, свободи волі; наявні примусові засоби гарантування стабільність договору [1, с. 7–9]. Не з усіма вказаними характеристиками можна погодитися, зокрема що «договір не є інструментом превентивної охорони чи захисту». Навпаки укладення договору вже само по собі є певною превенцією та захистом для учасників договірних відносин, а із поєднанням принципів розумності, справедливості та свободи договору, часто є інструментом, що дозволяє детальніше прописати захисні та превентивні норми у самому договору задля гарантування належного виконання зобов'язання та захисту прав сторін.

Серед вітчизняних вчених є спроби дослідити природу саме договору таймшеру. Наприклад, М.В. Музика підкреслює синонімічне застосування українськими вченими таких понять як «договір таймшеру», «таймшер», «клубний відпочинок» та «володіння відпусткою» [2, с. 23-24]. Водночас вирішення вказаної проблеми науковцем не запропоновано. Аналіз таймшерних відносин та підходів до розуміння договору таймшеру в державах ЄС та США, дозволяє зауважити, що «таймшер» є правим інститутом, який має своєрідні, унікальні правові ознаки, договір таймшеру передує виникненню таймшерних відносин, безумовно є правочином із складною правовою природою.

Те, що таймшер часто ототожнюють із поняттям «володіння відпусткоою» теж невірний підхід. Це доволі близькі поняття, але вони мають свої особливості та відмінності. В ЄС та США «володіння відпусткою» набагато ширше поняття за таймшер, в наукових працях наголошується зарубіжними вченими на ключові відмінності цих дох понять. Аналогічно не є припустимим ставити знак рівності між термінами «клубний відпочинок» та «таймшер».

Так як, договори таймшеру передбачали надання права тимчасового проживання, їх доволі часто ототожнюють із договорами оренди, що не вірно. Тут чітку крапку у розмежуванні даних договорів поклали Директиви, прийняті в ЄС. Так, обидві преамбули Директиви 94/47/ЕС (вже не чинна) та 2008/122/ЕС містили положення, що «договір таймшеру не слід вважати орендою у її

традиційному розумінні, оскільки при таймшері право користування як об'єкт не можна передати, а також через різні підходи до строків користування та оплати за договорами оренди та таймшеру» [3].

На думку М.В. Музики, таймшерним відносинам притаманні такі ознаки: окремий різновид майнових відносин щодо володіння/користування/розпорядження об'єктами нерухомості; право власності на нерухомість можливе як на певний строк, так і безстроково, права користування для споживачів завжди строкові, що визначено договором; об'єкти нерухомості можуть належати багатьом чи одному власнику; майнові відносини характеризуються гнучкістю у заміні об'єкту користування, яке надається на тимчасове проживання; можуть виникати майнові відносини щодо додаткових послуг (наявність права використання спа/спортивної зали/оздоровчих комплексів, ресторанів, тенісних кортів тощо); допустимість використання нерухомого майна на основі бальної системи; допустимість майнових інвестиційних відносин, що передбачають отримання прибутку у випадку передання права користування майном іншим особам (але тут вчений зауважує, що договори таймшеру не передбачають ключовою метою отримання прибутків, бо це йде у розріз із природою споживчих відносин); наявність також окремих немайнових відносин (наприклад щодо права на інформацію про нерухоме майно та послуги). На основі вказаних ознак вчений пропонує під таймшерними відносинами розуміти «майнові та немайнові відносинами, що виникають із договору, переслідують мету задовольнити духовні та інші потреби (майнові), які тісно пов'язані із відпочинком та можливістю використовувати майном з певною періодичністю» [2, с. 40–42]. Вказаний підхід має право на існування, хоча і містить низку дискусійних положень, щодо наявності немайнових прав, то вони тільки ті, що пов'язані із майновими правами споживача таймшерних відносин. Окрема дискусія виникає щодо думки автора про «інвестиційний характер таймшерних відносинам», тут потрібне чітке розмежування таймшерних відносин між установниками таймшеру, які переслідують інвестиційну мету, мають намір отримати прибуток, а також таймшерних відносин між установником таймшеру та споживачем, коли метою таких відносин є організація споживачем свого відпочинку на сталій основі протягом певних періодів на декілька років вперед чи навіть десятків років.

Чому договори таймшеру все ж вчені розглядають як інвестиційні інструменти? Серед інвестиційних договорів, пов'язаних із нерухомим майном, доволі поширеним є договір про участь у фонді фінансування будівництва (є по суті договором управління, за яким установник управління надає управителю кошти для управління їх з метою будівництва та передачі у майбутньому установнику управління на праві власності нерухомого майна, вказані послуги надаються на оплатній основі [4, с. 68]. Отож, на прикладі цього договору одразу видно, що договори, які є інвестиційними інструментами та фінансують будівництво не так у же і близькі до договорів таймшеру. При укладенні договорів про участь у фонді фінансування будівництва споживач інвестує у те житло, яке у майбутньому буде належати йому на праві власності. Договори таймшеру як правило, не передбачать набуття нерухомості у власність, а надають споживачам тільки право користуватися майном почергово на певний проміжок, визначений договором з метою відпочинку.

Крім того, правова природа таймшеру нерозривно пов'язана із наявністю довіри, споживач має надію щодо добросовісного виконання зобов'язань установником таймшеру, можливого обрання періоду для відпустки, гнучкості у заміні/обранні об'єкту поселення для відпочинку. Таймшер вчені пропонують розглядати через призму споживчих продуктів, що у такому разі може означати і «поділ одиниць розміщення на щотижневі інтервали, їх продаж споживачам», і «оригінальне спільне користання майном для відпочинку» [5].

Проведені дослідження практики укладення договорів дозволяють нам обґрунтовано дійти висновку, що договори таймшеру мають комплексну (мішану) правову природу, поєднують різні ознаки договорів про надання послуг.

На думку, Н.В. Федорченко, договір має мати специфіку предмету, об'єкту та суб'єктного складу [6, с. 98]. Все із переліченого є у договорі таймшеру, який належить до договорів у сфері туристичних послуг, має особливий предмет, специфічний об'єкт та суб'єктний склад. С.І. Шимон зауважує, що предмет договору – це дія/сукупність дій, що сторони вчинятимуть для досягнення цілей договору, якщо договір є поіменованим, то на рівні закону такі цілі чітко визначені [7, с. 63]. На нашу думку, договір таймшеру у процесі рекодифікації ЦК України має стати поіменованим договором, що на рівні кодексу отримає належне правове регулювання. При цьому, щодо предмету договору таймшеру слід закріпити наступне: «предметом договору таймшеру є туристична послуга строкового, періодичного розміщення у одному чи декількох об'єктах майна, придатного для туристичного проживання з метою відпочинку».

У науковій літературі можна віднайти і порівняльні дослідження підходів до регламентації договорів таймшеру в законодавстві різних держав. Музика М.В. виділив такі: «1) договір таймшеру

визначено та врегульовано цивільними кодексами (Нідерланди, ФРН); 2) регулюється нормами спеціальних законів (Австрія, Ліхтенштейн, Сполучене Королівство); 3) повна імплементація у національне законодавство положень директив ЄС (Бельгія, Ірландія, Румунія); 4) регулювання таймшеру різними галузевими нормативними актами (наприклад, про захист прав споживачів, податковим законодавством, – Іспанія, Італія, Португалія, Фінляндія, Франція, Швеція, Хорватія, Чорногорія)» [2, с. 47]. Україні слід обрати перший підхід у поєднанні із третім, у ЦК України передбачити норми про особливості регулювання договору таймшеру із імплементацією при цьому основних положень директив ЄС щодо регулювання таймшерних відносин, внесення потрібних змін також до закону про захист прав споживачів. У доповнення вказаного доволі вірним видається підхід, що процес рекодифікації ЦК України має не тільки передбачати зближення правової системи України та права ЄС, але і трансформацію концепту приватного права, що можливо тільки при переосмислені правових принципів, повсюдне впровадження підходу – недопустимості зарегульованості приватних відносин [8, с. 29].

Вже є перші спроби законодавчого регулювання договору таймшеру, зокрема у процесі прийняття нового закону про захист прав споживачів у 2023 році [9], проте в ньому не всі стандарти та європейські підходи, визначені директивами ЄС впроваджені. Директива 2008/122/ЕС містить наступне визначення: «договір таймшеру передбачає багаторазове бронювання житла, включаючи готельні номери». При цьому у законодавстві України, вказане визначення має бути доповнене сутнісними ознаками договору таймшеру.

Висновки. Договір таймшеру у процесі рекодифікації ЦК України має стати поіменованим договором, що на рівні кодексу отримає належне правове регулювання. При цьому, щодо предмету договору таймшеру слід закріпити наступне: «предметом договору таймшеру є туристична послуга строкового, періодичного розміщення у одному чи декількох об'єктах майна, придатного для туристичного проживання з метою відпочинку». Правову природу договору таймшеру розкривають такі його сутнісні ознаки: двосторонність, строковість, оплатність, довірча основа, цільове використання об'єкту та консенсуальність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сергій Вавженчук. Деякі ознаки договору як юридичного факту та договору-правовідношення. *Підприємництво, господарство і право*. 2019 № 5. С. 6–11.
2. Музика М.В. Договір таймшеру в цивільному праві: дисертація на здобуття наук. ступ. доктора філософії. Хмельницький, 2023. 224 с.
3. DIRECTIVE 2008/122/EC OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 14 January 2009 on the protection of consumers in respect of certain aspects of timeshare, long-term holiday product, resale and exchange contracts. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:033:0010:0030:EN:PDF.
4. Плукар І.І. Договір управління майном у сфері будівництва житла: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 237 с.
5. Daniela Penela, Ana Isabel Morais, Amy Gregory. An analytical inquiry on timeshare research: A continuously growing segment in the hospitality industry. International Journal of Hospitality Management. Volume 76, Part A, January 2019, P. 132–151.
6. Федорченко Н.В. Правова природа договору про надання правових послуг. *Проблеми цивільного права та процесу*. Харків, 2017. С. 96–98.
7. Шимон С.І. Об'єкт і предмет договору і цивільного правовідношення: нотатки до наукової дискусії. *Юридична Україна*. 2011. № 4. С. 58–64.
8. Черняк О.Ю., Музика М.В. Договір таймшеру в контексті рекодифікації цивільного законодавства України. *Право та державне управління.* 2023. № 2. С. 25–30.
9. Про захист прав споживачів: Закон України від 10.06.2023 № 3153-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20#Text.

УДК 347.61
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.42

БАНКРУТСТВО ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ – ПІДПРИЄМЦЯ В УКРАЇНІ

Михальнюк О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права ННІ права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-7685-131X

Пиріг Б.,
магістрант кафедри цивільного права ННІ права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Михальнюк О.В., Пиріг Б. Банкрутство фізичної особи - підприємця в Україні.
Стаття розкриває сутність інституту банкрутства фізичної особи – підприємця (далі – ФОП) в Україні як правової процедури врегулювання відносин між неплатоспроможним боржником та його кредиторами. Проаналізовано чинне законодавство, що регулює банкрутство ФОП, зокрема Цивільний кодекс України та Кодекс України з питань банкрутства, визначаючи ключові умови та підстави для порушення справи про банкрутство.

У статті детально розглянуто процесуальні аспекти банкрутства ФОП, включаючи підсудність справ, порядок подання заяви про банкрутство, критерії для її порушення, а також наслідки відкриття провадження, такі як внесення відомостей до Єдиного державного реєстру та порядок задоволення вимог кредиторів. Особливу увагу приділено черговості задоволення вимог кредиторів, яка має відмінності від процедури банкрутства юридичних осіб, та наслідкам завершення процедури банкрутства, включаючи звільнення боржника від боргів та встановлені законом обмеження для осіб, визнаних банкрутами.

Крім того, стаття аналізує актуальні питання судової практики, зокрема щодо визначення юрисдикції спорів, пов'язаних з банкрутством ФОП, та можливість обмеження боржника у виїзді за кордон під час провадження у справі про неплатоспроможність. Наведено приклади судових рішень Верховного Суду та апеляційного господарського суду з цих питань. Проаналізовано підхід до розмежування юрисдикції справ та застосування стандарту підвищеного доказування вимог кредиторів.

Також у статті було розглянуто особливості процедури банкрутства ФОП у період дії воєнного стану в Україні, розглядаючи тимчасові положення Кодексу України з питань банкрутства, що адаптують процедуру банкрутства до надзвичайних умов, зокрема, щодо продовження строків, призупинення штрафних санкцій та спрощення окремих процесуальних дій, регулюють проведення зборів кредиторів, відповідальність арбітражного керуючого, продовження процесуальних строків, нарахування відсотків, авансування винагороди арбітражного керуючого та інші важливі аспекти.

Ключові слова: фізична особа, фізична особа - підприємець, підприємництво, банкрутство, неплатоспроможність, процедура, наслідки.

Mykhalniuk O.V., Pyrih B. bankruptcy of an individual entrepreneur in Ukraine.
The article reveals the essence of the institution of bankruptcy of an individual entrepreneur in Ukraine as a legal procedure for settling relations between an insolvent debtor and their creditors. The current legislation regulating the bankruptcy of individual entrepreneurs, in particular the Civil Code of Ukraine and the Bankruptcy Code of Ukraine, is analyzed, defining the key conditions and grounds for initiating bankruptcy proceedings.

The article examines in detail the procedural aspects of individual entrepreneur bankruptcy, including the jurisdiction of cases, the procedure for filing a bankruptcy petition, the criteria for its initiation, as well as the consequences of opening proceedings, such as entering information into the Unified State Register and the procedure for satisfying creditors' claims. Special attention is paid to the order of priority for satisfying creditors' claims, which differs from the bankruptcy procedure for legal entities, and the consequences of completing the bankruptcy procedure, including the debtor's discharge from debts and the legally established restrictions for individuals declared bankrupt.

Furthermore, the article analyzes current issues of judicial practice, particularly regarding the determination of the jurisdiction of disputes related to individual entrepreneur bankruptcy, and the possibility of restricting the debtor's travel abroad during insolvency proceedings. Examples of court decisions of the Supreme Court and the appellate commercial court on these issues are provided.

The article also considered the peculiarities of the individual entrepreneur bankruptcy procedure during the period of martial law in Ukraine, examining the temporary provisions of the Bankruptcy Code of Ukraine governing the holding of creditors' meetings, the liability of the insolvency receiver, the extension of procedural deadlines, the accrual of interest, the advance payment of the insolvency receiver's remuneration, and other important aspects.

Key words: individual, individual entrepreneur, entrepreneurship, bankruptcy, insolvency, procedure, consequences.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження питань банкрутства ФОП зумовлена кількома факторами. По-перше, зростаючою кількістю випадків неплатоспроможності серед представників малого та середнього бізнесу в Україні, що негативно впливає на економічну стабільність та соціальний добробут. По-друге, наявністю певних прогалин та неузгодженостей у чинному законодавстві, що регулює процедуру банкрутства ФОП, що ускладнює її практичне застосування та потребує наукового осмислення. По-третє, необхідністю адаптації національного законодавства до європейських стандартів у сфері врегулювання неплатоспроможності.

Мета дослідження. Метою даної статті є науковий аналіз загальних положень законодавства України з метою визначення сутності та особливостей інституту банкрутства ФОП в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичну основу нашого дослідження становлять наукові праці таких науковців, як В.І. Борисова, О.В. Дзера, В.І. Жилінкова, О.Ю. Заіка, І.В. Спасибо-Фатєєва, Р.А. Майданик, О.В. Михальнюк, Н.С. Кузнєцова, Є.О. Харитонов, З.В. Ромовська, Р.О. Халфіна, та інші.

Виклад основного матеріалу. Сутність інституту банкрутства ФОП полягає у встановленій державою правовій процедурі, спрямованій на врегулювання відносин між неплатоспроможним ФОП (боржником) та його кредиторами. Ця процедура застосовується у випадках, коли ФОП не в змозі своєчасно та в повному обсязі виконувати свої грошові зобов'язання, сплачувати податки, збори (обов'язкові платежі) протягом встановленого законом строку.

Щодо чинного законодавства України, то банкрутство ФОП регулюється, зокрема, Цивільним кодексом України (далі – ЦК України) та Кодексом України з питань банкрутства (далі – КУзПБ).

Відповідно до ст. 53 ЦК України фізична особа - підприємець, яка неспроможна задовольнити вимоги кредиторів, пов'язані із здійсненням нею підприємницької діяльності, може бути визнана банкрутом у порядку, встановленому законом.

ЦК України передбачає можливість застосування процедури банкрутства лише для фізичних осіб, що здійснюють підприємницьку діяльність. Банкрутством вважається визнана господарським судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність та задовольнити визнані судом вимоги кредиторів не інакше як через застосування ліквідаційної процедури.

Ст. 53 ЦК України містить загальні умови визнання підприємця банкрутом: 1) неспроможність боржника через недостатність його майна задовольнити вимоги кредиторів; 2) підставою до порушення справи про банкрутство можуть бути лише вимоги, які пов'язані з підприємницькою діяльністю. Вимоги, що випливають з особистих зобов'язань, в тому числі про стягнення аліментів, відшкодуванням шкоди, заподіяної життю та здоров'ю громадян, а також інші вимоги особистого характеру тощо підставою для порушення справи про банкрутство бути не можуть. Такі вимоги кредитори вправі заявити в процесі провадження у справі про банкрутство. Справи про банкрутство підсудні господарським судам за місцем проживання боржника – підприємця і розглядаються в порядку, передбаченому ГПК України та Кодексом України з процедур банкрутства з урахуванням особливостей, передбачених Кн. 4 КУзПБ щодо ФОП.

З введенням в дію КУзПБ Верховний Суд почав активно формувати понятійно-категоріальний апарат у зазначеній категорії справ. Однією з таких категорій став підвищений стандарт доказування для кредиторів у справах про банкрутство.

Судова практика наголошує, що в разі виникнення мотивованих сумнівів сторін у справі про банкрутство щодо обґрунтованості кредиторських вимог на заявника таких кредиторських вимог покладається обов`язок підвищеного стандарту доказування задля забезпечення перевірки господарським судом підстав виникнення таких грошових вимог, їх характеру, встановлення розміру та моменту виникнення цих грошових вимог (постанови Верховного Суду від 07.10.2020 у справі № 914/2404/19, від 28.01.2021 у справі № 910/4510/20, від 01.06.2021 у справі № 911/2581/14) [1].

Згідно із ст. 115 КУзПБ заява про порушення справи про банкрутство може бути подана виключно ФОП, який є боржником.

Справа про банкрутство порушується господарським судом, якщо**:**

1) розмір прострочених зобов'язань боржника перед кредитором (кредиторами) становить не менше 30 розмірів мінімальної заробітної плати;

2) боржник припинив погашення кредитів чи здійснення інших планових платежів у розмірі більше 50 відсотків місячних платежів за кожним з кредитних та інших зобов'язань упродовж двох місяців;

3) ухвалено постанову у виконавчому провадженні про відсутність у фізичної особи майна, на яке може бути звернено стягнення;

4) існують інші обставини, які підтверджують, що найближчим часом боржник не зможе виконати грошові зобов'язання чи здійснювати звичайні поточні платежі (загроза неплатоспроможності).

Відповідно до ч. 1 ст. 137 КУзПБ у разі відкриття провадження у справі про неплатоспроможність ФОП до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, ФОП та громадських формувань вноситься відповідний запис.

Вимоги кредиторів задовольняються за рахунок належного підприємцю майна, на яке може бути звернено стягнення в порядку черговості.

Законом визначено 5 черг, які суттєво відрізняються від порядку черговості при банкрутстві юридичних осіб: у першу чергу задовольняються вимоги до боржника щодо сплати аліментів, відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне та інше соціальне страхування; у другу чергу задовольняються вимоги щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) та проводяться розрахунки з іншими кредиторами; у третю чергу сплачуються неустойки (штраф, пеня), внесені до реєстру вимог кредиторів. Вимоги кожної наступної черги задовольняються за рахунок коштів від продажу майна боржника після повного задоволення вимог попередньої черги, крім випадків, встановлених цим Кодексом. У разі недостатності коштів, одержаних від продажу майна банкрута, для повного задоволення всіх вимог однієї черги вимоги задовольняються пропорційно до суми вимог, що належить кожному кредиторові однієї черги.

Позачергово та у повному обсязі відшкодовуються витрати, пов'язані з провадженням у справі про неплатоспроможність (витрати на оплату судового збору, сплату винагороди і відшкодування витрат арбітражного керуючого, пов'язаних з виконанням ним своїх повноважень, оплату послуг спеціалістів для проведення оцінки майнових об'єктів, що підлягають продажу, а також витрати на проведення аукціону) [2, с. 267; 3, с. 328].

Після завершення розрахунків за заявленими вимогами кредиторів господарський суд постановляє ухвалу про завершення процедури погашення боргів боржника та закриття провадження у справі про неплатоспроможність та ухвалює рішення про звільнення боржника - фізичної особи від боргів відповідно до ст. 134 КУзПБ.

Вимоги, не задоволені через недостатність майна боржника, вважаються погашеними. ФОП звільняється від подальшого виконання вимог кредиторів після завершення судових процедур у справі про неплатоспроможність та обов'язку повернення непогашених боргів.

Виняток становлять вимоги до боржника щодо сплати аліментів, відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, а також інші вимоги, нерозривно пов'язані з особистістю фізичної особи, які не були задоволені або погашені частково у процедурі задоволення вимог кредиторів. Вони можуть бути заявлені після закінчення провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи у непогашеній частині.

У зв'язку із проведенням процедури банкрутства державна реєстрація фізичної особи як підприємця не скасовується. Особа вправі продовжувати підприємницьку діяльність. Відповідно до ч. 2 ст. 137 КУзПБ про закриття провадження у справі про неплатоспроможність ФОП до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, ФОП та громадських формувань вноситься відповідний запис.

Водночас, з метою усунення зловживань з боку боржника у майбутньому, законом встановлено обмеження стосовно осіб, визнаних банкрутами (ст. 135 КУзПБ). Зокрема, передбачено п'ятирічний строк з моменту визнання ФОП банкрутом, протягом якого не може бути порушено провадження у справі про банкрутство за його ініціативою, крім випадку, якщо боржник погасив усі борги в повному обсязі у порядку, передбаченому цим Кодексом. Також протягом п'яти років після визнання фізичної особи банкрутом така особа зобов'язана перед укладенням договорів позики, кредитних договорів, договорів поруки чи договорів застави письмово повідомляти про факт своєї неплатоспроможності інші сторони таких договорів. Крім того, фізична особа не може вважатися такою, яка має бездоганну ділову репутацію, протягом трьох років після визнання її банкрутом [4].

Так, у справі № 398/3936/20, Верховний суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду розглянув касаційну скаргу на ухвалу суду першої інстанції про закриття провадження у справі, яка вже була переглянута апеляційним судом.

У цій справі між АТ «Ощадбанк» та ФОП було укладено кредитний договір. У справі про банкрутство ФОП господарським судом було встановлено господарський характер кредитних правовідносин та задоволено вимоги банку як кредитора. Банк сам ініціював розгляд своїх вимог у господарському суді в межах справи про банкрутство. Ухвала господарського суду про визнання вимог банку набрала законної сили. Провадження у справі про банкрутство ФОП було завершено. Банк звернувся до суду з цивільним позовом про стягнення заборгованості за тим же кредитним договором.

Верховний суд дійшов висновку, що оскільки господарським судом у межах справи про банкрутство вже було встановлено господарський характер спірних правовідносин за кредитним договором, а банк сам ініціював розгляд цих вимог у господарському суді, спір підлягає розгляду в порядку господарського судочинства. Втрата відповідачем статусу ФОП не змінює юрисдикції спору. Задоволення касаційної скарги банку могло б призвести до розгляду одних і тих самих вимог у судах різних юрисдикцій.

Верховний Суд не знайшов підстав для висновку про порушення судами норм матеріального або процесуального права при закритті провадження у цивільній справі. Правильне по суті і законне рішення не може бути скасоване з формальних міркувань.

Отже, Верховний Суд у цій справі став на захист принципу сталості судових рішень та чіткого розмежування компетенції між судами різних юрисдикцій [5].

У справі № 2-1053-1108/11 колегія суддів Верховного Суду дійшла висновку про відмову у відкритті касаційного провадження, вважаючи касаційну скаргу необґрунтованою через те, що приватний виконавець здійснює примусове виконання виконавчого листа Шевченківського районного суду м. Києва від 17 жовтня 2018 року про стягнення з ОСОБА_1 на користь АТ «Сбербанк» заборгованості за кредитним договором як з **фізичної особи**, а не як з ФОП.

У 2013 році Господарським судом Харківської області ОСОБА_1 було визнано банкрутом як **ФОП**, відкрито ліквідаційну процедуру, яка станом на час розгляду скарги апеляційним судом не була завершена.

Оскільки заборгованість ОСОБА_1 перед АТ «Сбербанк» стягувалася як з **фізичної особи** за кредитним договором, а не у зв'язку з його підприємницькою діяльністю, обмеження, встановлені статтею 91 Закону про банкрутство щодо ФОП, на нього не поширюються.

Положення пункту 8 частини першої статті 39 цього Закону (в редакції на час відкриття виконавчого провадження), які передбачали закінчення виконавчого провадження у зв'язку з визнанням боржника банкрутом, не можуть бути застосовані, оскільки ОСОБА_1 як **фізична особа** банкрутом не визнавався (банкрутом було визнано його як ФОП).

Апеляційний суд правильно застосував норми матеріального та процесуального права.

Доводи касаційної скарги є необґрунтованими та зводяться до переоцінки доказів, що не належить до компетенції суду касаційної інстанції.

Правильне застосування норм права апеляційним судом є очевидним і не викликає розумних сумнівів.

Верховний Суд відмовив у відкритті касаційного провадження, підтримавши рішення апеляційного суду. Це означає, що постанова апеляційного суду про відмову у задоволенні скарги ОСОБА_1 на дії приватного виконавця залишається чинною [6].

Ще одне актуальне для боржників питання - це можливість обмеження боржника у виїзді за кордон під час провадження у справі про неплатоспроможність такої особи. Зокрема, ч. 2 ст. 120 КУзПБ передбачає: господарський суд за клопотанням арбітражного керуючого або з власної ініціативи може ухвалити рішення про тимчасову заборону боржнику без дозволу суду виїжджати за кордон на період здійснення провадження у справі про неплатоспроможність, якщо боржник вчиняє дії, спрямовані на перешкоджання проведенню стосовно нього процедур, передбачених цим Кодексом. Разом з тим, у ч. 1 ст. 118 КУзПБ, яка передбачає загальні засади застосування заходів забезпечення вимог кредиторів у справі про неплатоспроможність, зроблено висновок: господарський суд має право за вмотивованим клопотанням сторін у справі про неплатоспроможність чи за своєю ініціативою вжити заходів для забезпечення вимог кредиторів. До заходів для забезпечення вимог кредиторів належить, зокрема, заборона виїзду боржника за кордон. У зв'язку з цим виникає запитання: за чиєї ініціативи може бути застосовано заборону виїзду боржника за кордон у справі про неплатоспроможність – за ініціативи сторін (боржника та кредиторів) чи за ініціативи арбітражного керуючого? Судова практика свідчить, що частіше це відбувається все-таки за ініціативи арбітражного керуючого на підставі ч. 2 ст. 120 КУзПБ, хоч і виходить, що це суперечить загальним положенням ст. 118 КузПБ.

Так, Господарський суд Тернопільської області ухвалою від 26.03.2020 розглянув і задовольнив клопотання керуючого реструктуризацією арбітражного керуючого: заборонив боржнику без дозволу суду тимчасово виїжджати за кордон на період здійснення провадження у справі № 921/786/19 про неплатоспроможність. Суд прийняв до уваги твердження керуючого реструктуризацією про те, що за результатами перевірки декларацій про майновий стан та доходи боржника інформація, яка зазначена боржником, є неповною і не достовірною, не відповідає дійсності, а сама декларація заповнена із суттєвими відхилення ми та не відповідно до вимог; боржник надав неповну та недостовірну інформацію про майно, доходи та витрати боржника та членів його родини, які здійснювались ними протягом останніх трьох років. Також керуючий реструктуризації вважає, що ініціатива боржника щодо відкриття провадження у справі про його неплатоспроможність є метою ухилення боржника від погашення боргу перед кредиторами.

Західний апеляційний господарський суд, скасовуючи вказану ухвалу, зазначив, що для заборони боржнику виїзду за кордон згідно з ч. 2 ст. 120 КУзПБ, суд повинен встановити, що боржник вчиняє дії, спрямовані на перешкоджання проведенню стосовно нього процедур, передбачених цим Кодексом. Неотримання боржником листів, запитів керуючого реструктуризацією, неподання керуючому реструктуризацією декларацій, плану санації чи плану реструктуризації не доводить тієї обставини, що боржник саме вчиняв дії, спрямовані на перешкоджання проведенню стосовно нього процедур, передбачених КУзПБ. До того ж доказом не може бути подання боржником до господарського суду заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність. Суд апеляційної інстанції звернув увагу й на те, що ухвалення судом за клопотанням арбітражного керуючого або з власної ініціативи рішення про тимчасову заборону боржнику без дозволу суду виїжджати за кордон є одним із наслідків відкриття провадження у справі про неплатоспроможність боржника. Натомість заходи забезпечення вимог кредиторів, передбачені ч. 2 ст. 118 КУзПБ, суд вживає за клопотанням сторін чи за своєї ініціативи. Арбітражний керуючий не є стороною у справі про неплатоспроможність боржника. Право суду за клопотанням арбітражного керуючого або з власної ініціативи та за наявності підстав ухвалити рішення про тимчасову заборону боржнику без дозволу суду виїжджати за кордон на період здійснення провадження у справі, визначене ст. 120 КУзПБ, як один з наслідків відкриття провадження у справі про неплатоспроможність боржника-фізичної особи.

Отже, заборона виїзду боржника за кордон є заходом забезпечення вимог кредиторів, що повинен застосовуватися не автоматично у всіх справах, а тільки тоді, коли буде доведено факт умисного вчинення боржником дій, спрямованих на перешкоджання проведенню стосовно нього процедур, передбачених КУзПБ.

Особливості процедури банкрутства у період дії воєнного стану.

У КУзПБ наявні тимчасові положення, які діятимуть на час воєнного стану в Україні та протягом шести місяців з дня його припинення або скасування:

– збори (комітет) кредиторів можуть проводитися у режимі відеоконференції, за умови дотримання вимог статті 48 цього Кодексу;

– арбітражний керуючий не несе дисциплінарної відповідальності за невчинення дій та невиконання обов'язків, передбачених цим Кодексом, якщо їх вчинення та/або виконання було унеможливлено у зв'язку з веденням бойових дій у районах за місцезнаходженням або місцем проживання чи перебування боржника, кредитора, місцезнаходженням майна боржника, місцезнаходженням офісу або місцем проживання чи перебування арбітражного керуючого, що зумовлювало існування загроз для життя і здоров'я;

– господарський суд за клопотанням комітету кредиторів, кредитора, арбітражного керуючого чи з власної ініціативи може продовжити окремі процесуальні строки;

– зупиняється нарахування відсотків на зобов'язання боржника перед кредиторами, що реструктуризовані згідно з планом санації чи планом реструктуризації боргів боржника. Штрафні санкції за невиконання боржником таких зобов'язань не нараховуються;

– стосовно боржника справу про банкрутство (неплатоспроможність) може бути відкрито без здійснення авансування передбаченої цим Кодексом винагороди арбітражному керуючому на депозитний рахунок суду.

– шкода та/або збитки, завдані боржнику внаслідок збройної агресії проти України, підлягають обов'язковій оцінці в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;

– не застосовується відповідальність, передбачена частиною шостою статті 34 цього Кодексу, до органів управління боржника, якщо боржник не звернувся до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі у випадках, передбачених цим Кодексом, внаслідок збройної агресії проти України;

– не допускається відкриття проваджень у справах про банкрутство господарських товариств в оборонно-промисловому комплексі, визначених частиною першою статті 1 Закону України «Про

особливості реформування підприємств оборонно-промислового комплексу державної форми власності», крім тих, що ліквідуються за рішенням боржника, протягом трьох років з дня набрання чинності цим Законом.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати такі основні висновки:

1. Зростання випадків неплатоспроможності серед представників малого та середнього бізнесу в Україні, а також необхідність адаптації законодавства до європейських стандартів зумовлюють значну практичну та теоретичну важливість дослідження інституту банкрутства ФОП.
2. У законодавстві України встановлено чіткі умови для відкриття провадження про банкрутство, коло вимог кредиторів, що підлягають задоволенню, а також стадії і наслідки процедури неплатоспроможності.
3. Визнання ФОП банкрутом не позбавляє особу статусу фізичної особи і не припиняє її державну реєстрацію як підприємця. Особа має право продовжувати підприємницьку діяльність після завершення процедури, хоча на неї покладаються певні обмеження протягом визначених законом строків.
4. Верховний Суд України сформував стабільний підхід до розмежування юрисдикції справ та застосування стандарту підвищеного доказування вимог кредиторів. Практика підкреслює важливість чіткого дотримання компетенції судів та недопущення дублювання розгляду вимог у різних юрисдикціях.
5. На період воєнного стану законодавець передбачив низку тимчасових норм, що адаптують процедуру банкрутства до надзвичайних умов, зокрема, щодо продовження строків, призупинення штрафних санкцій та спрощення окремих процесуальних дій.
6. Подальша наукова розробка має бути спрямована на вдосконалення правового регулювання механізмів захисту прав кредиторів і боржників, оптимізацію процедур банкрутства, а також на гармонізацію національного законодавства із міжнародними стандартами врегулювання неплатоспроможності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бутирська І.А. Банкрутство фізичних осіб: проблеми теорії та практики. *Економіка та право.* 2021. № 1, с. 91-92.
2. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за ред.: О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. К.: «Юрінком Інтер», Т. 1. 5-те вид., перероб. і доп. 2013. 832 с.
3. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. К.: «Істина», 2004. 928 с.
4. Цвєткова К., Рудник І. Нововведення у процедурі банкрутства. URL: https://eba.com.ua/novovvedennya-u-protseduri-bankrutstva-shho-zminylos-u-2023-rotsi.
5. ВС КЦС, справа № 398/3936/20 від 20.09.2023 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113867151.
6. ВС ЦКС, справа № 2-1053-1108 від 08.09.2022 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106190918.
7. Бялий Г., Жеревчук М. Судова практика Верховного Суду у справах про банкрутство фізичних осіб: на що варто звернути увагу. *Юридична газета Online*. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/sudova-praktika-verhovnogo-sudu-u-spravah-pro-bankrutstvo-fizichnih-osib-na-shcho-varto-zvernuti-uva.html.

УДК 347.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.43

ПРАВО ПОДРУЖЖЯ НА УТРИМАННЯ (АЛІМЕНТИ): ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Молявко О.М.,
кандидат юридичних наук,
науковий співробітник
Відділу проблем цивільного, трудового і підприємницького права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0000-7506-9756

Трунова Г.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
Відділу проблем цивільного, трудового і підприємницького права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-1829-2561

Молявко О.М., Трунова Г.А. Право подружжя на утримання (аліменти): порівняльно-правовий аспект.

У статті на основі порівняльно-правового методу досліджуються особливості правового регулювання утримання подружжя у правових системах зарубіжних країн. Акцентовано увагу на системній проблемі національного законодавства та правозастосовної практики щодо визначення розміру утримання (аліментів) подружжя, що зумовлено відсутністю чітких критеріїв у визначенні права подружжя на утримання та його розміру. Відзначено, що порівняльно-правовий метод дослідження забезпечує детальне розуміння суті правового явища та сприяє імплементації провідних правових тенденцій щодо досліджуваної проблематики. Наведена характеристика правових положень зарубіжного законодавства щодо критеріїв утримання, цілей та принципів утримання подружжя. Деталізуються норми англійського, німецького, американського, південно-африканського, канадського законодавства щодо підстав, умов, критеріїв утримання подружжя та їхніх сучасних тенденцій. Розкрито питання щодо розподілу пенсій під час розлучення. Аналізуються норми національного пенсійного законодавство щодо розподілу пенсійних активів під час розлучення. Зауважується, що особливістю канадського сімейного законодавства є те, що при вирішенні питання щодо утримання подружжя суд не бере до уваги неналежну поведінку подружжя, тобто неправомірну поведінку подружжя щодо шлюбу. Детально аналізується безпрецедентний досвід Канади у розробці та застосуванні Консультаційних рекомендацій щодо утримання подружжя, які незважаючи на свій незаконодавчий статус, значно підвищують ефективність законодавства у сфері підтримки подружжя у Канаді, а також сприяють прозорості та передбачуваності у питаннях визначення права на утримання подружжя та його розміру. Рекомендації мали значний вплив на практику сімейного права в Канаді і зараз широко прийняті та використовуються як юристами, так і суддями по всій країні. У підсумку зроблено висновки щодо необхідності деталізації критеріїв утримання подружжя у національному законодавстві та правозастосовній практиці, спираючись на відповідні положення зарубіжного законодавства з урахуванням сучасних тенденцій у сфері сімейного права.

Ключові слова: утримання подружжя, критерії утримання, аліменти, розлучення, суд, судова практика, реалізація права, правозастосування, зарубіжне законодавство, порівняльно-правовий метод, цивільне судочинство, спадкування, договір, контракт, угода, неправомірна поведінка, медіація.

Moliavko O.M., Trunova H.A. The right of spouses to maintenance (alimony): comparative legal aspect.

The article uses the comparative legal method to study the peculiarities of legal regulation of spousal maintenance in the legal systems of foreign countries. The author focuses on the systemic problem of national legislation and law enforcement practice with regard to determining the amount of spousal maintenance (alimony), which is caused by the lack of clear criteria for determining the spouses' right to maintenance and its amount. It is noted that the comparative legal method of research provides a detailed understanding of the essence of the legal phenomenon and facilitates the implementation of the leading legal trends in the area under study. The author provides a description of the legal

provisions of foreign legislation on the criteria for maintenance, purposes and principles of spousal maintenance. The author details the provisions of English, German, American, South African and Canadian legislation on the grounds, conditions, criteria for spousal maintenance and current trends. The author discusses the issue of pension distribution during divorce, and provides the norms of national pension legislation on the distribution of pension assets during divorce. It is noted that the peculiarity of Canadian family law is that when deciding on spousal support, the court does not take into account the inappropriate behaviour of the spouses, i.e. the misconduct of the spouses in relation to the marriage. The author analyses in detail the unprecedented experience of Canada in developing and applying the Spousal Support Guidelines, which, despite their non-legislative status, significantly increase the effectiveness of spousal support legislation in Canada, as well as promote transparency and predictability in determining the right to spousal support and its amount. The recommendations have had a significant impact on the practice of family law in Canada and are now widely accepted and used by lawyers and judges across the country. As a result, the author concludes that it is necessary to detail the criteria for spousal support in national legislation and law enforcement practice, based on the relevant provisions of foreign legislation, taking into account current trends in family law.

Key words: spousal support, criteria for maintenance, alimony, divorce, court, court practice, implementation of law, law enforcement, foreign law, comparative legal method, civil proceedings, inheritance, agreement, contract, misconduct, mediation.

Постановка проблеми. Право подружжя на утримання (аліменти) – один з ключових аспектів реалізації майнових прав подружжя. Правозастосовна практика свідчить про досить різноманітний діапазон призначення розміру утримання (аліментів) подружжя у судових рішеннях [1, 2], що цілком зрозуміло, зважаючи на широкі дискреційні повноваження суду та відсутність чітких критеріїв в національному законодавстві щодо визначення розміру утримання. В свій час професор Я.М. Шевченко акцентувала увагу на відсутності у Сімейному кодексі України критеріїв для визначення права на утримання та його розміру, адже, на переконання науковиці, в законодавстві застосовується сумнівний і неоднозначний вираз, як «має змогу таке утримання надавати», що може означати просто, що зарплата утримувача вища за прожитковий мінімум [3, с. 150–152]. У даному контексті актуальним та доцільним є досвід зарубіжних країн у питаннях визначення права подружжя на утримання та його критеріїв, адже, порівняльно-правовий метод дослідження забезпечує детальне розуміння суті правового явища та сприяє імплементації провідних правових тенденцій щодо досліджуваної проблематики.

Мета дослідження полягає в характеристиці та аналізі правових норм щодо утримання подружжя в правових системах зарубіжних країн, що сприятиме підвищенню ефективності національного сімейного законодавства та правозастосовної практики у питаннях реалізації права подружжя на утримання.

Стан опрацювання проблематики. Питання права подружжя на утримання у національному та зарубіжному законодавстві були предметом наукових досліджень таких вчених, як Боднар Т.В. [4], Мельниченко О.В. [5], Чернега В.М. [6], Шевченко Я.М. [3] та ін. Однак порівняльно-правові дослідження проблематики утримання подружжя не втрачають своєї актуальності, особливо у контексті вивчення досвіду деталізації критеріїв щодо права та розмірів такого утримання, що й зумовлює необхідність подальших наукових розвідок за даною тематикою.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до англійського законодавства суд при визначенні розміру аліментів подружжю повинен враховувати всі обставини справи, включаючи вік, стан здоров'я, фінансові ресурси сторін, їхні фінансові потреби та рівень життя, який був до розпаду шлюбу. Положеннями сімейного законодавства (Matrimonial Causes Act 1973) встановлено, що суд повинен враховувати наступні фактори: 1) дохід, здатність заробляти, майно та інші фінансові ресурси, які кожна зі сторін шлюбу має або, ймовірно, матиме в осяжному майбутньому, включаючи у випадку здатності заробляти будь-яке збільшення такої спроможності, яке, на думку суду, було б розумно очікувати від сторони шлюбу, щоб вона вжила заходів для її набуття; 2) фінансові потреби, зобов'язання та відповідальність, які кожна зі сторін у шлюбі має або ймовірно матиме в осяжному майбутньому; 3) рівень життя сім'ї до розірвання шлюбу; 4) вік кожного з подружжя та тривалість шлюбу; 5) будь-яка фізична або психічна вада будь-якої зі сторін шлюбу; 6) внески, які кожна зі сторін зробила або, ймовірно, зробить в осяжному майбутньому для добробуту сім'ї, включно з будь-яким внеском, шляхом догляду за домом або піклування про сім'ю; 7) поведінка кожної зі сторін, якщо ця поведінка є такою, що, на думку суду, було б несправедливо її ігнорувати та ін. [7].

В Німеччині справи щодо утримання подружжя знаходяться в юрисдикції судів сімейного права, які є спеціальними департаментами місцевих судів. За загальним правилом згідно німецького цивільного законодавства кожен із подружжя відповідає за своє утримання після розірвання шлюбу.

Заразом законодавством передбачено ряд обставин, за яких надаються аліменти подружжю, а саме: аліменти по догляду за дитиною, аліменти у зв'язку з досягненням похилого віку, аліменти через хворобу, аліменти для професійної підготовки, аліменти на випадок безробіття та додаткові аліменти, якщо позивач працює за наймом, але його доходу недостатньо для покриття рівня, що відповідає умовам життя в шлюбі. Крім того, законодавством передбачено позов про аліменти з міркувань справедливості. Зокрема, колишнє подружжя може вимагати аліменти від іншого подружжя до тих пір, поки він або вона не можуть працювати з інших серйозних причин, і відмова у аліментах була б вкрай несправедливою, беручи до уваги інтереси обох подружжя. Розмір утримання визначається не з огляду на прожитковий мінімум, а з огляду на рівень життя подружжя. До того ж у німецькому сімейному праві компенсаційний принцип щодо наслідків розірвання шлюбу втілюється у коригуванні пенсійних прав. Так, пенсійні права, зароблені під час шлюбу, можуть бути розділені порівну між колишнім подружжям [8]. Німеччина була першопочатківцем у питанні розподілу пенсій під час розлучення, передбачивши розподіл пенсій ще у 1976 році. Інші ж країни наслідували цей приклад, зокрема, Нідерланди у 1995 році, Англія та Швейцарія у 2000 році. Сьогодні існує багато правових систем, які не розподіляють пенсії під час розлучення [9, с. 147]. Водночас, в Україні питання розподілу пенсійних активів впроваджено Законом України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 9.07.2003 № 1057-IV. Згідно із частиною першою статті 66 зазначеного Закону, пенсійні кошти, накопичені за час перебування у шлюбі одним з подружжя у пенсійному фонді чи на пенсійному депозитному рахунку, є спільним майном подружжя, якщо інше не передбачено шлюбним контрактом або законом. У разі розподілу пенсійних коштів у зв'язку з розірванням шлюбу кожна із сторін визначає відповідно пенсійний фонд чи банківську установу, яка має право на відкриття пенсійного депозитного рахунку, для передачі належної їй частини пенсійних коштів та письмово повідомити про це адміністратора та банківську установу, з яких передаються пенсійні кошти [10].

У США утримання подружжя врегульовано Уніфікованим законом про шлюб і розлучення 1970 р. (the Uniform Marriage and Divorce Act (UMDA) [11, с. 94], відповідно до якого судам рекомендується враховувати наступні фактори при прийнятті рішень щодо присудження аліментів без урахування вини у розлученні: 1) фінансові ресурси сторони, яка вимагає аліментів, 2) час, необхідний для отримання достатньої освіти або професійної підготовки, щоб сторона, яка вимагає аліментів, могла знайти відповідну роботу, 3) рівень життя, встановлений під час шлюбу, 4) тривалість шлюбу, 5) вік, фізичний та емоційний стан того з подружжя, хто вимагає аліментів, і 6) спроможність того з подружжя задовольняти потреби обох з подружжя. Однак, суд може присудити утримання, в першу чергу, лише в тому випадку, якщо той з подружжя, хто вимагає утримання: 1) не має достатнього майна для забезпечення розумних потреб; 2) не може утримувати себе за рахунок відповідної роботи або є опікуном дитини, тому дана обставина дозволяє не шукати роботу. Водночас багато штатів створили своє законодавство про утримання подружжя на основі Уніфікованого закону про шлюб і розлучення з певними особливостями. Наприклад, в Індіані аліменти подружжя доступні лише за трьох обставин: 1) доки подружжя не може утримувати себе через фізичну або психічну недієздатність; 2) коли подружжя не може утримувати себе внаслідок фізичної або розумової недієздатності дитини; або 3) до трьох років «реабілітаційного утримання» на основі a) освітнього рівня кожного з подружжя, b) перерви в освіті, навчанні чи роботі подружжя через обов'язки по догляду за домом або доглядом, c) здатність заробляти кожного з подружжя та d) час і витрати, необхідні для здобуття достатньої освіти або підготовки, щоб дозволити подружжю, який вимагає аліментів, знайти відповідну роботу. Це демонструє тенденцію щодо обмежень штатів на підтримку подружжя в останні роки. Багато штатів віддають перевагу розділу майна, а не аліментам на подружжя, оскільки це дозволяє подружжю, яке розлучається, отримати повне розірвання відносин один від одного замість створення майбутніх зобов'язань [12].

У Південно-Африканській республіці, приймаючи рішення про присудження аліментів іншій стороні, суд розглядає широкий спектр факторів, а саме: існуючі та потенційні засоби сторін, відповідні можливості заробітку сторін, фінансові потреби та зобов'язання сторін, вік кожної зі сторін, тривалість шлюбу, рівень життя сторін до розлучення, будь-яке розпорядження відповідно до розділу 7 (3) Закону про розірвання шлюбу (наказ про перерозподіл), будь-який інший фактор, який може взяти до уваги суд [13, с. 110].

Найбільш цікавим та інформативним у питаннях реалізації права подружжя на утримання є досвід Канади. Аліменти подружжя регулюються Федеральним Законом про розлучення 1985 р. Оскільки Закон про розлучення є федеральним законом, правила застосовуються по всій Канаді. Заразом законодавство провінцій регулює питання утримання щодо неодружених пар [14].

Відповідно до п. 15.2 (6) Федерального Закону про розлучення утримання подружжя наслідує наступні цілі, а саме: (a) визнавати будь-які економічні переваги або недоліки подружжя, що ви-

никають внаслідок шлюбу або його розірвання; (b) розподіляти між подружжям будь-які фінансові наслідки, що виникають у зв'язку з доглядом за будь-якою дитиною від шлюбу понад будь-який обов'язок утримувати будь-яку дитину від шлюбу; (c) полегшити будь-які економічні труднощі подружжя, що виникли внаслідок розпаду шлюбу; та (d) наскільки це практично можливо, сприяти економічній самодостатності кожного з подружжя протягом розумного періоду часу. До того ж п. 15.2. (4) зазначеного Закону перераховано чинники (фактори), які суду слід брати до уваги у визначенні питання та розміру аліментів подружжя, зокрема, умови, засоби, потреби та інші обставини кожного з подружжя, а також: (a) тривалість спільного проживання подружжя; (b) функції, які виконував кожен з подружжя під час спільного проживання; та (c) будь-яке розпорядження, угоду або домовленість, що стосується підтримки одного з подружжя. Особливістю канадського сімейного законодавства є те, що при вирішення питання щодо утримання подружжя суд не бере до уваги неналежну поведінку подружжя, тобто неправомірну поведінку подружжя щодо шлюбу (п. 15.2. (5) вказаного Закону) [15].

Проте безпрецедентними є канадські Консультаційні рекомендації щодо утримання подружжя (Spousal Support Advisory Guidelines – SSAG) [16], які були розроблені за фінансування Міністерства юстиції двома професорами сімейного права Роллі Томпсоном та Керол Роджерсон, щоб зробити допомогу подружжя більш передбачуваною та послідовною.

Консультаційні рекомендації щодо підтримки подружжя пропонують відповідні діапазони підтримки в різних ситуаціях для подружжя, яке має право на підтримку. Інструкції не містять порад щодо того, чи має подружжя право на аліменти. У кожному випадку право на підтримку залежить від того, як закон застосовується до їхньої ситуації.

Рекомендації щодо допомоги подружжю не є законом. Однак судді часто приймають рішення щодо аліментів на подружжя на основі цих інструкцій. Багато сімейних юристів також користуються цими рекомендаціями, коли допомагають клієнтам приймати рішення та укладати позасудові угоди про допомогу подружжю [17].

Незважаючи на свій незаконодавчий статус, Рекомендації мали значний вплив на практику сімейного права в Канаді і зараз широко прийняті та використовуються як юристами, так і суддями по всій країні. Крім надання можливості для більш послідовного прийняття судових рішень, керівні принципи також виявляють так звані «нетипові» випадки, рішення, які розглядатимуться як «суперечливі загальнонаціональним тенденціям», вимагаючи змін або пояснень. Рекомендації сприяють реалізації права на аліменти подружжю в тих сферах, де такі виплати були «помітно нижчими та не відповідали загальним моделям по всій країні». Як наслідок, було відзначено, що практикуючі юристи тепер більш схильні подавати позови про аліменти на подружжя для одержувачів з низькими доходами, оскільки без необхідності «складних аргументів» суди «зазвичай присуджують принаймні нижню межу діапазонів» [18, с. 75].

Наразі чинними є Консультаційні рекомендації щодо підтримки подружжя (переглянуті) 2016 року, які включають у себе актуальну судову практику, визначають новітні тенденції та сприяють ефективності правозастосування [19]. Консультативні рекомендації становлять належний вибір інструменту та містять потенціал для відновлення легітимності допомоги подружжю, яка раніше була підірвана невизначеністю та непослідовністю, пов'язаною з широкими правами судового розсуду. Загалом Консультаційні рекомендації сприяють основоположним конституційним принципам, утверджуючи верховенство права [20, с. 6].

До того ж цікавим є той факт, що в Канаді можна навіть скористатися базовим онлайн калькулятором щодо розрахунку аліментів подружжя, який розроблений на основі Консультаційних рекомендацій щодо підтримки подружжя. Цей онлайн розрахунок базується на доходах кожного з подружжя, також враховується період шлюбу та вік подружжя [21].

Звертаючись до національного законодавства та правозастосовної практики у сфері цивільного судочинства, йдеться здебільшого про деталізацію критеріїв утримання подружжя у випадку непрацездатності одного з них. Основними критеріями зазвичай виступають «потреби» одного з подружжя та «можливість надавати таке утримання» іншим з подружжя.

Висновки. Підсумовуючи все вищезазначене, відзначимо, що вивчення та запозичення досвіду зарубіжних країн у питаннях застосування критеріїв у визначенні права на утримання подружжя та його розміру забезпечить ефективність реалізації майнових прав подружжя та сприятиме позасудовому врегулювання спорів щодо утримання подружжя на договірних началах та шляхом застосування медіації. Наразі існуюча абстрактність у визначенні критеріїв права на утримання подружжя та відсутність мінімальних стандартів сприяє підвищеному рівню судової дискреції та непередбачуваності у реалізації цього права, а також у визначенні розміру такого утримання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рішення Деснянського районного суду м. Києва від 03.03.2025 у справі № 754/17742/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125522890.
2. Рішення Київського районного суду м. Одеси від 28.02.2025 у справі № 947/41166/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125537299.
3. Шевченко Я.М., Шевченко О.А. Проблеми нового Сімейного кодексу України. Правова держава: *Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*. К., 2002. Вип. 13. С. 147–153.
4. Боднар Т.В. Деякі проблемні аспекти здійснення та захисту майнових прав подружжя. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2020. Т. 27. № 1. С. 72–88.
5. Мельниченко О.В. Поділ майна подружжя за законодавством України та країн Європейського Союзу: автореф. дисерт. … канд. юрид. наук: спец.: 12.00.03. Київ. 2015. 19 с.
6. Чернега В.М. Проблеми та потенціал механізму правового регулювання сімейних відносин: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 508 с.
7. Matrimonial Causes Act 1973. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1973/18.
8. Kaesling Katharina. Spousal support after divorce in Germany. *Houston Journal of International Law*. Vol. 41 No. 3. June 2019. P. 54–-581. URL: https://international.vlex.com/vid/spousal-support-after-divorce-826923477.
9. Perspectives for the Unification and Harmonisation of Family Law in Europe / ed. Katharina Boele-Woelki. Antwerp – Oxford – New York. 2003. 574 p.
10. Про недержавне пенсійне забезпечення: Закон України від 09.07.2003 № 1057-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-15#Text (дата звернення: 13.05.2025).
11. Katz, Sanford N. Family Law in America. Oxford University Press. USA, 2011. 268 p. URL: http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/57105/1/Sanford%20N.%20Katz.pdf.
12. Ryznar Margaret. Spousal Support (Spousal Maintenance) (September 19, 2019). Marriage and Divorce in America: Issues, Trends, and Controversies, Jaimee L. Hartenstein, ed., 2023, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=3456450 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3456450.
13. Morei Neo. Should Spousal Maintenance be Left Solely to Judge's Discretion? *Mediterranean Journal of Social Sciences*. 2014. 5. P. 109–114. DOI: 10.5901/mjss.2014.v5n23p109/.
14. About spousal support. URL: https://www.justice.gc.ca/eng/fl-df/spousal-epoux/ss-pae.html.
15. Divorce Act R.S.C., 1985, c. 3 (2nd Supp.). URL: https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/d-3.4/page-4.html#h-173185.
16. Spousal Support Advisory Guidelines. 2008. URL: https://digitalcommons.schulichlaw.dal.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1050&context=reports.
17. About spousal support. URL: https://www.justice.gc.ca/eng/fl-df/spousal-epoux/ss-pae.html.
18. O'Sullivan K. Spousal maintenance in Ireland: past, present and future. *Journal of Social Welfare and Family Law.* 2022. Volume 44. Issue 1. P. 63–83. https://doi.org/10.1080/09649069.2022.2028412.
19. Spousal Support Advisory Guidelines: The Revised User's Guide. URL: https://www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/fl-lf/spousal-epoux/ug_a1-gu_a1/PDF/ug_a1-gu_a1.pdf.
20. Lazare Jodi Marissa. Judicial Reliance on the Spousal Support Advisory Guidelines: Spousal Support and Soft Law Across Canadian Jurisdictions. Faculty of Law McGill University. Montreal, 2019. 299 p.
21. MSC Basic Spousal Support Calculator. URL: https://www.mysupportcalculator.ca/calculator/results.

УДК 347.23
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.44

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ПОЗОВУ ПРО ВИЗНАННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Олешко О.М.,
аспірант Інституту правотворчості
та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Олешко О.М. Поняття та сутність позову про визнання права власності.

У статті зазначається про різні характеристики правової природи позову про визнання права власності як: позову, що супроводжує віндикаційний позов; виду негаторного позову; самостійного позову. Аргументовано, що визнання права власності може бути самостійною вимогою про захист права власності, а також вимога про визнання права власності може бути заявлена разом з іншими вимогами, які в сукупності забезпечать ефективний захист права власності.

Підтримано підхід науковців про дуалістичну природу позову про визнання права власності (речово-правовий та зобов'язально-правовий характер). Обґрунтовано, що у речово-правових відносинах позов про визнання права власності – це позов власника до особи, яка не визнає чи оспорює право власності, або до особи, яка потенційно може вважати себе власником майна у разі втрати власником документа, який засвідчує його право власності. У зобов'язально-правових відносинах позов про визнання права власності – це позов особи, яка бажає стати власником майна, (потенційного власника) про визнання за нею права власності на майно до особи, яка не виконала належним чином свої обов'язки щодо набуття позивачем права власності або не визнає та заперечує це право. Пред'явлення позову про визнання права власності у зобов'язальних правовідносинах допускається, якщо іншими способами в судовому та позасудовому порядку не можна набути чи підтвердити право власності.

Доведено, якщо подається позов про визнання права власності в речово-правових відносинах, коли існує невизначеність відносин власності, право власності на майно оспорюється або не визнається, або втрачені документи, які засвідчують право власності на нього, то позовна давність на такі вимоги не поширюється. Якщо подається позов про визнання права власності в зобов'язальних правовідносинах або про визнання права власності і про зняття з майна арешту, то на такі вимоги поширюється загальна позовна давність, перебіг якої починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права, або від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про арешт належного їй майна.

Ключові слова: право власності, позов про визнання права власності, способи захисту права власності, речові правовідносини, зобов'язальні правовідносини, зняття з майна арешту, позовна давність.

Oleshko O.M. Concept and essence of actions for declaration of the right to ownership.

The author of the article notes various characteristics of the legal nature of the action for declaration of the right to ownership as: a complaint supplementing a vindicatory action; the type of negatory action; stand-alone action. It has been argued that declaration of the right to ownership may be an independent requirement for protecting the right to ownership, as well as a requirement for the declaration of the right to ownership may be stated together with other requirements that, in aggregate, should ensure the effective protection of the right to ownership.

The author has supported the approach of scholars about the dualistic nature of an action for declaration of the right to ownership (pecuniary legal and binding legal nature). It has been substantiated that an action for declaration of the right to ownership in pecuniary legal relations is a complaint of an owner to a person who does not recognize or challenges the right to ownership, or to a person who can potentially consider oneself as the owner of the property in case if the owner lost document certifying his / her right to ownership. An action for declaration of the right to ownership in binding legal relations is a complaint of a person who strives to become the owner of the property (potential owner) on declaration of the right to ownership to a person who has not duly performed his / her obligations to acquire the right to ownership by a plaintiff or does not recognize or denies this right. Filing an action for declaration of the right to ownership in binding legal relations is allowed, unless there are other court or extrajudicial proceedings for acquiring or confirming the right to ownership.

It has been proved that limitation of action period is not subject if an action for declaration of

the right to ownership in pecuniary legal relations is filed, when there is an uncertainty of property relations, when the right to ownership is disputed or is not recognized, or documents certifying its right to ownership are lost. If an action for declaration of the right to ownership in binding legal relations or an action for declaration of the right to ownership and for releasing the property from attachment, then a general limitation of action period is applied to such requirements, whose running begins from the date when a person found out or could find out about his / her right's violation, or from the date when a person found out or could find out about arrest of his / her property.

Key words: right to ownership, action for declaration of the right to ownership, methods of protecting the right to ownership, pecuniary legal relations, binding legal relations, release the property from attachment, limitation of action period.

Постановка проблеми. Спори про визнання права власності є однією із розповсюджених категорій спорів, що виникають з цивільних правовідносин. В умовах проведення в Україні антитерористичної операції, введення воєнного стану кількість справ про визнання права власності зростає, оскільки багато хто з власників майна втратив на нього правовстановлюючі документи, не має можливості отримати дублікати цих документів у зв'язку з тимчасовою окупацією рф окремих територій України тощо. Судовий порядок визнання права власності на майно в цьому випадку стає єдиним способом захисту порушеного права власності.

Згідно зі ст. 392 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) власник майна може пред'явити позов про визнання його права власності, якщо це право оспорюється або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності [1]. Застосування цих законодавчих положень у правозастосовній практиці викликає питання щодо визначення належних відповідачів у справах про визнання права власності, застосування позовної давності до вимог про визнання права власності тощо.

Метою цієї статті є визначення сутності позову про визнання права власності як засобу захисту права власності.

Стан опрацювання проблематики. У правничій літературі проблемні питання визнання права власності були предметом дослідження в наукових працях І. Дзери [2], І.М. Панченко [3], Я.М. Романюка, О.Є. Бурлай [4] та інших правників. Зокрема І. Дзера, характеризуючи позов про визнання права власності, визначає цей позов як речово-правовий спосіб захисту права власності, який застосовуються у разі відсутності між позивачем та відповідачем зобов'язально-правових відносин та має стосуватися індивідуально визначеної речі [2, с. 20]. На думку І.М. Панченко правова природа позову про визнання права власності є двоїстою, оскільки зазначеній вимозі одночасно властиві як речово-правовий, так і зобов'язально-правовий характер в залежності від виду спірних правовідносин [3, с. 179]. Я.М. Романюк, О.Є. Бурлай зазначають, що визнання права власності, витребування майна з чужого незаконного володіння та усунення перешкод у користуванні майном як способи захисту права власності застосовуються у спорах, предметом яких є відносини зв'язку особи з річчю, тобто речово-правові відносини. … Вказані способи захисту права власності також мають цю ознаку та можуть застосовуватися до відносин між власником і будь- якою особою, яка порушила право власності. Наступна ознака – це те, що вони, як правило, застосовуються у спорах між сторонами, не пов'язаними між собою зобов'язальними відносинами щодо спірної речі. У разі наявності таких відносин мають застосовуватися інші способи захисту. Винятком може бути лише позов про визнання права власності, оскільки в деяких випадках він може застосовуватися в умовах існування між сторонами зобов'язально-правових відносин [4, с. 34].

Наведені вище положення щодо позову про визнання права власності свідчать про дискусійність наукових поглядів про сутність позову про визнання права власності і доцільність подальшого наукового аналізу законодавства України, правозастосовної практики та цивільно-правової доктрини щодо визначення поняття і сутності позову про визнання права власності.

Виклад основного матеріалу. У правничій літературі існують різні характеристики правової природи цього позову. Так, вважається, що позов про визнання права власності є: 1) позовом, що супроводжує віндикаційний позов; 2) видом негаторного позову; 3) самостійним позовом. Наведені визначення свідчать про неоднозначність правової природи позову про визнання права власності. Усі вони можуть бути певною мірою прийнятними, але залежно від конкретних обставин справи [5, с. 168-169].

І.О. Дзера запропонувала поділяти способи захисту права власності на 4 групи: 1) основні речово-правові способи захисту (віндикаційний та негаторний позови); 2) допоміжні речово-правові способи захисту (позов про визнання права власності й позов про виключення майна з опису); 3) зобов'язально-правові способи (способи захисту права власності в договірних відносинах, в деліктних зобов'язаннях; позови про повернення безпідставно отриманого чи збереженого майна;

4) спеціальні способи захисту (позови про визнання правочинів недійсними; позови про захист прав співвласника у випадку виділу, поділу та продажу частки спільного майна; способи захисту права власності померлих та осіб, визнаних безвісно відсутніми або оголошених померлими, про визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади чи місцевого самоврядування та інші способи захисту) [6, с. 277]. За такою класифікацією способів захисту права власності позов про визнання права власності віднесено до допоміжно-речового способу захисту.

О.О. Кот зазначає, що хоча позов про визнання права власності зазвичай і визнається речово-правовим способом захисту, такий підхід є певною мірою умовним. По-перше, визнання права власності є лише різновидом загального способу захисту, передбаченого у п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України, за допомогою якого може захищатися будь-яке суб'єктивне цивільне право. По-друге, оскільки умовою застосування будь-якого речового способу захисту власником є доведення свого права власності на спірне майно, то елемент визнання права власності є (закладений) у будь-якій речово-правовій вимозі про захист порушеного, невизнаного чи оспорюваного права власності [7, с. 333].

З огляду на те, що визнання права власності як спосіб захисту права власності передбачено цивільним законодавством України (ст. 392 ЦК України), можна стверджувати, що визнання права власності може бути, перш за все, самостійною вимогою про захист права власності, відповідно, позов про захист права власності буде належним та ефективним засобом захисту права власності. Крім того, вимога про визнання права власності може бути заявлена разом з іншими вимогами, які в сукупності забезпечать ефективний захист права власності.

І. Дзера з цього приводу зазначає, що на відміну від інших речово-правових способів захисту, вимога про визнання права власності може як застосовуватися самостійно, так і поєднуватися з іншими способами захисту права власності, наприклад, віндикаційним, негаторним позовами або з позовом про виключення майна з опису та/або звільнення з-під арешту [2, с. 20].

Підтвердженням обґрунтованості зазначеного вище підходу до позову про визнання права власності можна вважати положення ч. 1 ст. 59 Закону України «Про виконавче провадження»: «Особа, яка вважає, що майно, на яке накладено арешт, належить їй, а не боржникові, може звернутися до суду з позовом про визнання права власності на це майно і про зняття з нього арешту» [8].

І.М. Панченко зауважує, що «вимога про визнання права власності як правило носить речово-правовий характер (наприклад, вимога про визнання права власності на самочинне будівництво, на безхазяйну річ, на цінні папери та ін.), проте трапляються випадки, коли визнання права власності як спосіб захисту переходить у площину зобов'язальних правовідносин. Як приклад можна навести вимогу про визнання права власності на об'єкт будівництва, коли виникає спір про право власності на нерухомість між замовником та підрядником. Тобто, попри те, що між сторонами мають місце договірні відносини (договір будівельного підряду), спір вирішується за допомогою саме такого способу захисту як визнання права власності. Плутанина у даному питанні посилюється також через те, що даний спосіб захисту міститься у ЦК України поміж класичних речових позовів. Ще однією причиною слугує той факт, що визнання права власності найчастіше використовується при вирішенні саме речових позовів, однак це не дає нам підстави припускати неможливість його використання у зобов'язальних спорах. Таким чином, попри те, що частина вчених-цивілістів вбачає у позові про визнання права власності перевагу речового-правого характеру, а інша частина науковців – зобов'язального, ми все ж можемо зробити висновок щодо дуалістичної природи позову про визнання права власності, якому одночасно властиві як речово-правовий, так і зобов'язально-правовий характер в залежності від виду спірних правовідносин» [3, с. 54].

Стрімкий розвиток суспільних відносин свідчить про необхідність застосування усталених правових категорій з більш «гнучким» підходом. Дійсно, позови про визнання права власності традиційно пред'являлися, якщо між позивачем і відповідачем існували речово-правові відносини, проте розвиток суспільних відносин ставить перед правниками нові завдання щодо пошуку ефективних способів захисту права власності, і в деяких випадках при існуванні зобов'язально-правових відносин між позивачем та відповідачем позов про визнання права власності стає саме таким ефективним способом захисту права власності.

У постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 23 січня 2019 року у справі № 638/13803/14-ц зазначається, що «позов про визнання права подається у випадках, коли належне певній особі право не визнається, оспорюється іншою особою, або у разі відсутності в неї документів, що засвідчують приналежність їй права. …Оскаржуваними рішеннями правильно встановлено, що ОСОБА_3 свої зобов'язання за договором про дольову участь у будівництві від 10 січня 2006 року виконала, повністю сплатила грошові кошти за будівництво спірної квартири, що підтверджується платіжними дорученнями, будинок, в якому знаходиться спірна квартира побудований та введений в експлуатацію, проте забудовник не виконав свої зобов'язання за договором

та не надав позивачу акт прийому-передачі квартири, а відчужив права на спірну квартиру іншій особі. Позивач намагалася у позасудовому порядку набути право власності на спірну квартиру, звертаючись до державного реєстратора прав на нерухоме майно із відповідною заявою, у відповідь на яку отримала рішення про відмову у здійсненні державної реєстрації права власності на квартиру у зв'язку із ненаданням відповідного акта прийому-передачі квартири, забудовник ТОВ «Оргтехбуд» відповідно до відомостей із Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань припинило свою діяльність 02 грудня 2015 року, тобто позивач немає іншого способу набуття права власності на спірну квартиру, ніж визнання цього права в судовому порядку, а тому обраний нею спосіб судового захисту є ефективним та єдино можливим. … Враховуючи усі обставини цієї конкретної справи, Верховний Суд погоджується з висновками судів попередніх інстанцій, що порушене право позивача підлягає захисту шляхом визнання права власності на спірну квартиру, оскільки відсутня можливість здійснити оформлення права власності на об'єкт інвестування в позасудовому порядку у зв'язку з ліквідацією забудовника» [9].

Наведений приклад свідчить про те, що в сучасних умовах розвитку економіки та суспільних відносин позов про визнання права власності може бути пред'явлений в суд і при існуванні зобов'язально-правових відносин між сторонами, що надає підстави підтримати погляд І. М. Панченко щодо дуалістичної природи позову про визнання права власності, якому одночасно властиві як речово-правовий, так і зобов'язально-правовий характер.

При цьому варто зазначити, що розповсюдженим є підхід щодо саме речово-правового характеру позову про визнання права власності. Зокрема О.С. Яворська зазначає, що позов про визнання права власності може бути заявлений власником, права якого оспорюються, заперечуються чи не визнаються будь-якими третіми особами, що не перебувають із власником у договірних відносинах [10, с. 227].

Отже, в речово-правових відносинах позов про визнання права власності – це позов власника до особи, яка не визнає чи оспорює право власності, або до особи, яка потенційно може вважати себе власником майна у разі втрати власником документа, який засвідчує його право власності.

У зобов'язально-правових відносинах позов про визнання права власності – це позов особи, яка бажає стати власником майна, (потенційного власника) про визнання за нею права власності на майно до особи, яка не виконала належним чином свої обов'язки щодо набуття позивачем права власності або не визнає та заперечує це право.

Пред'явлення позову про визнання права власності у зобов'язальних правовідносинах допускається, якщо іншими способами в судовому та позасудовому порядку не можна набути чи підтвердити право власності.

О.Б. Гнатів зазначає, що у чистому вигляді даний позов застосовуватиметься у разі, коли особа, яка не втратила володіння, дізнається про оспорювання її права власності іншою особою. Слід також зазначити, що позови про визнання права власності здебільшого пред'являє власник, який повинен довести свої права на спірне майно. Іншими словами, право в особи має місце, проте воно підлягає захисту в судовому порядку не в результаті його порушення, а щоб уникнути його порушень [11, с. 80].

Дійсно, найчастіше позови про визнання права власності пред'являються, коли власник не втрачає володіння майном, проте його право власності оспорюється чи не визнається третьою особою, або він втратив правовстановлюючі документи на майно. Проте існують випадки, коли з позовом про визнання права власності звертається особа, яка претендує стати власником майна в силу заволодіння майном як підставою набуття права власності.

Так, в правничій літературі підтримується такий підхід щодо порядку та моменту набуття права власності на рухому річ, від якої власник відмовився, що «для більшості рухомих речей не виникає проблеми документального оформлення моменту виникнення права власності, однак для окремих видів рухомих речей, зокрема тих із них, права на які потребують державної реєстрації (наприклад, транспортні засоби), це питання все ж таки постає. В такій ситуації не виключається звернення нового власника до суду з позовом про визнання права власності на рухому річ. Однак у будь-якому випадку моментом набуття права власності слід вважати момент заволодіння річчю, незалежно від часу винесення рішення суду» [12, с. 147-148].

Я.М. Романюк, О.Є. Бурлай звертають увагу на те, що позивачем у справі про визнання права власності є власник індивідуально визначеної речі (незалежно від того, чи перебуває річ у його володінні), права якого оспорюються, заперечуються або не визнаються іншою особою, яка не перебуває з власником у зобов'язальних або інших відносинах щодо речі. Право на такий позов має також титульний володілець майна. Відповідач у справі про визнання права власності – особа, яка може заявляти своє право на річ або не заявляти такого права, але не визнавати за позивачем

права на майно. Предметом позову про визнання права власності є лише констатація факту наявності права власності в особи, але не виконання відповідачем якихось певних обов'язків. Рішення у справі про визнання права власності усуває сумнів у праві, забезпечує необхідну впевненість у наявності права, надає визначеності взаємовідносинам сторін і становить основу для здійснення конкретних правомочностей щодо володіння, користування і розпорядження майном [4, с. 35].

Так, Велика Палата Верховного Суду у своїй постанові від 23 червня 2020 року у справі № 909/337/19 зазначила, що «вирішуючи спір про визнання права власності на підставі статті 392 цього Кодексу, слід враховувати, що за змістом вказаної норми права судове рішення не породжує права власності, а лише підтверджує наявне у позивача право власності, набуте раніше на законних підставах, якщо відповідач не визнає, заперечує або оспорює його. Отже, передумовами та матеріальними підставами для захисту права власності в судовому порядку є наявність підтвердженого належними доказами як права власності на майно, яке оспорюється або не визнається іншою особою, так і порушення (невизнання або оспорювання) цього права на спірне майно» [13].

Розглядаючи спори про визнання права власності, достатньо часто виникає питання щодо застосування позовної давності. З цього приводу в пункті 37 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 07.02.2014 № 5 «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав» зазначається, що «з урахуванням положень частини першої статті 15 та статті 392 ЦК власник майна має право пред'явити позов про визнання його права власності, якщо це право оспорюється або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності. Виходячи зі змісту наведених норм права, потреба в такому способі захисту права власності виникає тоді, коли наявність суб'єктивного права власника не підтверджена відповідними доказами, підлягає сумніву, не визнається іншими особами або ними оспорюється, а не в тому разі, коли цими особами не виконується відповідне рішення суду, ухвалене раніше. Стаття 392 ЦК не регулює правовідносин щодо самочинно збудованого нерухомого майна. Оскільки позови про визнання права власності, що пред'явлені на підставі статті 392 ЦК, пов'язані з невизначеністю відносин права власності позивача щодо свого майна, то на ці позови не поширюються правила про позовну давність» [14].

Зважаючи на те, що в сучасних умовах можна говорити про дуалістичну природу позову про визнання права власності (про речово-правовий та зобов'язально-правовий характер цього позову), то доречно було б підходити до питання про застосування позовної давності з урахуванням цих обставин. Так, якщо подається позов про визнання права власності в речово-правових відносинах, коли існує невизначеність відносин власності, право власності на майно оспорюється або не визнається, або втрачені документи, які засвідчують право власності на нього, то позовна давність на такі вимоги не поширюється. Якщо ж йдеться про визнання права власності на майно в зобов'язальних правовідносинах, коли особа (позивач) намагається визнати право власності на майно, то на такі вимоги поширюється загальна позовна давність, перебіг якої починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права.

Так само позовна давність поширюється на вимоги про визнання права власності і про зняття з майна арешту. Цей підхід є усталеним в судовій практиці. Зокрема в абз. 1 пункту 12 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 03.06.2016 № 5 «Про судову практику в справах про зняття арешту з майна» зазначається, що «на позовні вимоги про визнання права власності на арештоване майно та/або зняття арешту з майна поширюється передбачений статтею 257 Цивільного кодексу України трирічний строк позовної давності. Перебіг цього строку починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про арешт (опис) належного їй майна» [15].

Висновки. Підсумовуючи розгляд питання про поняття та сутність позову про визнання права власності, можна зробити такі висновки. По-перше, підтримано підхід науковців про дуалістичну природу позову про визнання права власності (речово-правовий та зобов'язально-правовий характер). У речово-правових відносинах позов про визнання права власності – це позов власника до особи, яка не визнає чи оспорює право власності, або до особи, яка потенційно може вважати себе власником майна у разі втрати власником документа, який засвідчує його право власності. У зобов'язально-правових відносинах позов про визнання права власності – це позов особи, яка бажає стати власником майна, (потенційного власника) про визнання за нею права власності на майно до особи, яка не виконала належним чином свої обов'язки щодо набуття позивачем права власності або не визнає та заперечує це право. По-друге, якщо подається позов про визнання права власності в речово-правових відносинах, то позовна давність на такі вимоги не поширюється. Якщо подається позов про визнання права власності в зобов'язальних правовідносинах або про визнання права власності і про зняття з майна арешту, то на такі вимоги поширюється загальна позовна давність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 12.04.2025).
2. Дзера І. Деякі питання визнання права власності за статтею 392 Цивільного кодексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 19–24.
3. Панченко І.М. Визнання права власності як спосіб захисту цивільних прав: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2016. 204 с.
4. Романюк Я.М., Бурлай О.Є. Позов про визнання права власності, віндикаційний та негаторний позови: деякі проблеми практичного застосування. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 8. С. 34–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2012_8_10 (дата звернення: 16.04.2025).
5. Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав: монографія / за заг. ред. академіків НАПрН України О.Д. Крупчана та В.В. Луця. К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. 400 с.
6. Дзера І.О. Санкції у цивільному праві України: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ: ВД «Дакор», 2022. 540 с.
7. Кот О.О. Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03 / НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2017. 550 с.
8. Про виконавче провадження: Закон України від 2 червня 2016 року № 1404-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (дата звернення: 16.04.2025).
9. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 23 січня 2019 року, судова справа № 638/13803/14-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79957736 (дата звернення: 18.04.2025).
10. Яворська О.С. Правове регулювання відносин власності за цивільним законодавством України: навч. посібник. К.: Атіка, 2008. 256 с.
11. Гнатів О.Б. Захист права власності в цивільному праві: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / Львівський нац. ун-т імені Івана Франка. Львів, 2014. 202 с.
12. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 3: Право власності та інші речові права / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2023. 808 с. (Серія «Коментарі та аналітика»).
13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 червня 2020 року, судова справа № 909/337/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90359317 (дата звернення: 24.04.2025).
14. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 07.02.2014 № 5 «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-14#Text (дата звернення: 24.04.2025).
15. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 03.06.2016 № 5 «Про судову практику в справах про зняття арешту з майна». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-16#Text (дата звернення: 26.04.2025).

УДК 347.441.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.45

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ СТРОКУ ОДНОМОМЕНТНИХ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ

Панченко С.С.,
кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри історії та теорії держави і права
Чорноморського національного університету ім. Петра Могили
ORCID: 0000-0002-5561-7716
e-mail: yukatan@ukr.net

Панченко С.С. Особливості визначення строку одномоментних цивільно-правових договорів.

Встановлено, що ситуаційно-визначений строк договору характерний для одномоментних договорів. Виділено ознаки одномоментних договорів: 1) укладаються з метою передання майна у власність; 2) укладення, виконання та припинення відбуваються одночасно; 3) укладення, виконання та припинення договору здійснюються сторонами шляхом вчинення за один раз дій (фактичного (безпосередня передача речі), юридичного (нотаріальне посвідчення та (або) державна реєстрація речових прав) або символічного характеру (символічна передача макету дарунка, документів, ключів до нього).

На підставі проведеного аналізу запропоновано визначення поняття «одномоментний договір». Розкрито особливості визначення строку одномоментних договорів залежно від їх груп: прості одномоментні договори та одномоментні договори з ускладненою процедурою оформлення.

До ознак простих одномоментних договорів віднесено такі: об'єктом договору є виключно рухомі речі; укладення, виконання та припинення договору пов'язуються з вчиненням лише дій фактичного характеру; форма договору – усна. Наприклад, одномоментними є договори роздрібної купівлі-продажу, дарування рухомої речі.

Складні одномоментні договори (договори з ускладненою процедурою оформлення) наділено такими ознаками: об'єктом такого договору є нерухомі чи інші речі, щодо яких передбачається державна реєстрація; форма договору – письмова; договір потребує нотаріального посвідчення та (або) державної реєстрації; укладення, виконання та припинення договору пов'язується з нотаріальним посвідченням; моментом виникнення права власності в набувача є момент нотаріального посвідчення договору, а якщо передбачена державна реєстрація – з її моменту. Так, до договорів цієї групи віднесено договори купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна (крім договорів купівлі-продажу майна, що перебуває в податковій заставі); договір дарування нерухомої речі; договір дарування валютних цінностей на суму, яка перевищує п'ятдесятикратний розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян.

Ключові слова: цивільно-правовий договір, строк, одномоментний договір, купівля-продаж, прості одномоментні договори, складні одномоментні договори, реальний договір дарування.

Panchenko S.S. Peculiarities of defining the term of simultaneous civil law contracts.

It has been determined that the situational-defined term of the contract is typical for simultaneous contracts. Features of one-time contracts are allocated: 1) are concluded in order to transfer property to property; 2) conclusion, execution and termination occur simultaneously; 3) the conclusion, execution and termination of the contract are carried out by the parties by committing at a time actions (actual (direct transfer of the thing), legal (notarization and (or) state registration of real rights) or symbolic nature (symbolic transfer of the layout of the gift, documents, keys to it).

Based on the analysis, the definition of the concept of «one-time contract» is proposed. The features of determining the term of one-time contracts depending on their groups are disclosed: simple one-time contracts and one-time contracts with a complicated procedure of registration. Thus, the contracts of this group include contracts of sale of land, a single property complex, a residential building (apartment) or other real estate (except for contracts of sale of property in tax lien); contract of donation of immovable things; a contract for the donation of currency values for an amount that exceeds fifty times the amount of the tax-free minimum income of citizens.

Complex one-time contracts (contracts with complicated registration procedure) are endowed with the following features: the object of such a contract is immovable or other things for which state registration is provided; form of contract - written; the contract requires notarization and (or) state

registration; conclusion, execution and termination of the contract is associated with notarization; the moment of occurrence of ownership of the acquirer is the moment of notarization of the contract, and if state registration is provided - from its moment.

The signs of simple one-time contracts include the following: the object of the contract is exclusively moving things; the conclusion, execution and termination of the contract are associated with the commission of only actions of an actual nature; form of contract - oral. For example, one-time contracts are retail sales, donation of a moving thing.

Key words: civil law contract, term, one-time contract, purchase and sale, simple one-time contracts, complex one-time contracts, real gift contract.

Постановка проблеми. Строк дії договору та проміжні строки, що можуть бути встановлені в його межах, мають істотне значення для всього договірного зобов'язання, що виникає на підставі цивільно-правового договору.

Визначення строку договору не відбувається саме по собі, у відриві від узгодження інших умов цивільно-правового договору і від процесу його укладення. Процес укладення договорів визначається самою їх природою. Оскільки суть договору полягає в домовленості, то й укладення договору передбачає волевиявлення кожної із сторін та їх узгодження.

Загальні правила визначення строків цивільно-правового договору залежать від того, яким саме є строк договору за зазначеним поділом строків. Значна частина договорів, які укладаються сторонами, має чітко визначений наперед строк дії договору, а деколи – й проміжні строки. У багатьох інших випадках, укладаючи договір, сторони не визначають його строк. Це може відбуватися внаслідок об'єктивних чи суб'єктивних причин. Особливе місце в цьому аспекті займають ситуаційно-визначені строки, які властиві одномоментним договорам. Визначення строку таких договорів значною мірою відрізняється від інших цивільно-правових договорів. Відповідно необхідно зупинитися на запропонованій нами концепції одномоментних договорів.

Стан опрацювання цієї проблематики. Питання строків одержали в юридичній літературі досить широке і різноманітне висвітлення. З цієї теми підготовлено низку праць, де розкриваються цивільно-правові строки та їх види загалом (Т.М. Вахонєва, П.Д. Гуйван, В.В. Луць, О.В. Шовкова та ін.), проблеми строку окремих цивільно-правових договорів і зобов'язань (І.А. Безклубий, О.А. Беляневич, С.М. Бервено, Т.В. Боднар, І.В. Венедиктова, Л.К. Веретельник, М.К. Галянтич, А.Б. Гриняк, С.Д. Гринько, Н.Ю. Голубєва, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, І.Р. Калаур, Н.С. Кузнєцова, Р.А. Майданик, Д.О. Маріц, О.І. Міхно, В.Г. Олюха, Н.Б. Пацурія, М.Д. Пленюк, М.М. Сібільов, І.В. Спасибо-Фатєєва, Р.О. Стефанчук, М.О. Стефанчук, Є.Д. Стрельцова, Н.В. Федорченко, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, Н.В. Хащівська, Р.Б. Шишка, В.В. Юсип, О.С. Яворська, І.Є. Якубівський та ін.). Однак комплексне дослідження строку цивільно-правового договору не здійснювалось, хоча нагальна потреба в цьому на сьогодні існує.

Метою статті є визначення особливостей строку одномоментних цивільно-правових договорів

Виклад основного матеріалу. Серед загальних ознак, які належать усім одномоментним договорам, можна виділити такі:

1) укладаються з метою передання майна у власність;

2) укладення, виконання та припинення відбуваються одночасно;

3) укладення, виконання та припинення договору здійснюються сторонами шляхом вчинення за один раз дій (фактичного, юридичного або символічного характеру).

Слід зупинитися на характеристиці зазначених вище ознак одномоментних цивільно-правових договорів.

Укладаються з метою передання майна у власність. Серед тих, яким характерні виведені ознаки, можна назвати деякі види договорів купівлі-продажу (наприклад, договір роздрібної купівлі-продажу, договір купівлі-продажу товарів з використанням автоматів) та договір дарування (в т. ч. пожертва, якщо він відповідає іншим ознакам).

Укладення, виконання та припинення відбуваються одночасно. Встановлення строку дії одномоментного договору відбувається ситуаційно. В окремих випадках може йтися взагалі про вчинення разової дії, яка триває дуже короткий час. У зв'язку з цим, вважаємо, що договори про передачу майна у власність з обов'язком доставки товарів, що здійснюється через органи зв'язку чи транспорту, не відповідають цій ознаці. Відповідно такі договори не є одномоментними.

Воно пов'язується з діями фактичного (безпосередня передача речі), юридичного (нотаріальне посвідчення та (або) державна реєстрація речових прав) чи символічного характеру (символічна передача макету дарунка, документів, ключів до нього тощо).

Отже, під одномоментним договором слід розуміти цивільно-правовий договір, за яким виконання зобов'язання співпадає в часі з укладенням та припиненням договору.

Аналіз цивільного законодавства серед одномоментних договорів дозволяє виділити: прості одномоментні договори; складні одномоментні договори (одномоментні договори з ускладненою процедурою оформлення); реальний договір дарування. При цьому реальний договір дарування може бути віднесений до одного із виділених вище груп одномоментних договорів. Проте наявність серйозних дефектів у його правовому регулюванні чинною редакцією ЦК України спонукало нас виділити його окремо.

Прості одномоментні договори є досить розповсюдженими в повсякденному житті. Наприклад, такими є договори роздрібної купівлі-продажу, дарування рухомої речі. Окрім загальних ознак одномоментних договорів, названих вище, їм властиві такі спеціальні ознаки: об'єктом договору є виключно рухомі речі; укладення, виконання та припинення договору пов'язуються з вчиненням лише дій фактичного характеру; форма договору – усна.

Об'єктом такого договору є виключно рухомі речі. Перехід майнових прав на нерухомі речі зазвичай вимагає нотаріального посвідчення письмового договору, а часто – й державної реєстрації речових прав, що обумовлюється вчиненням не тільки фактичних, але й юридичних дій. Момент виникнення відповідних прав, виконання та припинення договору пов'язуються саме з таким оформленням. Це дозволяє зробити висновок, що об'єктом простих одномоментних договорів не можуть бути нерухомі речі. Аналіз цивільного законодавства також дозволив визначити, що об'єктом договорів, які укладаються та виконуються одночасно, не можуть бути майнові права, виконання робіт, надання послуг та інші об'єкти цивільни правовідносин.

Укладення, виконання та припинення договору пов'язуються з вчиненням лише дій фактичного характеру. Наприклад, ч. 2 ст. 703 ЦК України передбачає, що договір роздрібної купівлі-продажу з використанням автоматів є укладеним з моменту вчинення покупцем дій, необхідних для одержання товару [1]. Фактичне передання речі вказує на те, що річ передана «із рук у руки» [2, с. 123]. У юридичній літературі подібну фактичну передачу майна розглядають одночасно і як юридичну практично завжди при укладанні дрібних побутових правочинів. Тобто оскільки більшість із них виконується в момент їх укладання (передання продавцем у магазині продуктів харчування покупцю, побутової техніки та ін.) [2, с. 124], то зазначені дії свідчать і про передачу права власності на майно.

Таким чином, простим одномоментним договором є цивільно-правовий договір між набувачем та відчужувачем про передання у власність рухомих речей, вчинений в усній формі, укладення, виконання та припинення якого пов'язується з вчиненням за один раз дій фактичного характеру і для якого згідно з вимогами закону не вимагається нотаріальне посвідчення та (або) державна реєстрація.

Складні одномоментні договори (одномоментні договори з ускладненою процедурою оформлення). Найбільш характерними особливостями таких договорів є необхідність їх нотаріального посвідчення або державної реєстрації речових прав на нерухоме майно.

У ч. 1 ст. 209 ЦК України вказується, що правочин, який вчинений у письмовій формі, підлягає нотаріальному посвідченню лише у випадках, встановлених законом або домовленістю сторін [1]. Відповідно право власності на майно за договором, який підлягає нотаріальному посвідченню, виникає в набувача з моменту такого посвідчення або з моменту набрання законної сили рішенням суду про визнання договору, не посвідченого нотаріально, дійсним (п. 5 постанови Пленуму ВСС України від 7.02.2014 р. № 5 «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав») [3]. Проте якщо права на нерухоме майно підлягають державній реєстрації, то право власності в набувача виникає з дня такої реєстрації відповідно до закону (ст. 334 ЦК України) та з урахуванням положення про дію закону в часі на момент виникнення спірних правовідносин (ст. 5 ЦК України) [3]. Згідно з ч. 1 ст. 210 ЦК України правочин підлягає державній реєстрації лише у випадках, встановлених законом. Такий правочин є вчиненим з моменту державної реєстрації [1].

Не всі договори про передачу майна у власність, які потребують нотаріального посвідчення та (або) державної реєстрації, можна віднести до цієї групи одномоментних договорів. Так, договір довічного утримання (догляду), договір ренти та договір про передачу нерухомого майна під виплату ренти (ст. 745, ч. 2 ст. 732 ЦК України) не пов'язуються з вчиненням дій за один раз (тобто, протягом дуже короткого періоду часу). Навпаки, набувач майна зобов'язаний вчиняти певні дії періодично протягом тривалого строку (зазвичай відносно-визначеного).

Отже, спеціальними ознаками одномоментних договорів з ускладненою процедурою оформлення є такі:

об'єктом такого договору є нерухомі чи інші речі, щодо яких передбачається нотаріальне посвідчення та (або) державна реєстрація;

форма договору – письмова;

договір потребує нотаріального посвідчення та (або) державної реєстрації;

укладення, виконання та припинення договору пов'язується з нотаріальним посвідченням та (або) державною реєстрацією;

моментом виникнення права власності в набувача є момент нотаріального посвідчення договору, а якщо передбачена державна реєстрація – з її моменту.

Найбільшої уваги із зазначених ознак потребує саме остання. Зупинимося на ній детальніше.

Особливість договорів про відчуження нерухомого майна, які підлягають нотаріальному посвідченню, полягає в тому, що фактичне передання речі, наприклад, у приміщенні нотаріальної контори, практично виключено. Сторони мають право вказати у договорі, що річ передано набувачеві та про факт її передачі внаслідок символічної передачі речі (ст. 722 ЦК України). У той же час, моментом набуття прав на майно є саме момент, визначений законом – нотаріальне посвідчення та (або) державна реєстрація.

Необхідність нотаріального посвідчення зумовлюється виконанням нотаріусами наданих державою функцій: забезпечення безспірності та доказової сили документів; забезпечення законності правочинів та інших юридичних актів; сприяння громадянам та юридичним особам у здійсненні їх прав і законних інтересів [4, с. 1210].

Вимоги щодо обов'язкової державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та її порядок визначені у Законі України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [5].

Таким чином, складним одномоментним договором (одномоментним договором з ускладненою процедурою оформлення) є цивільно-правовий договір між набувачем та відчужувачем про передачу у власність нерухомих та інших речей, за яким укладення, виконання та припинення договору пов'язується з нотаріальним посвідченням та (або) державною реєстрацією, які згідно закону визначають момент набуття права власності на предмет договору.

На особливу увагу заслуговує *реальний договір дарування*. Як свідчить аналіз практики, більшість договорів дарування є саме реальними. Така характеристика договору вказує на те, що права та обов'язки, обумовлені договором, виникають з моменту передачі майна [6, с. 178]. Фактично з цього ж моменту договір дарування є виконаним [7, с. 10] та при відповідності цього виконання принципам реальності та належності – припиненим. З цього можна підсумувати, що укладення, виконання та припинення реального договору дарування відбувається майже одночасно. Отже, з укладенням договору дарування юридичний зв'язок між сторонами фактично припиняється; дарувальник втрачає статус сторони договору, як і обдаровуваний перестає бути таким, набуваючи статусу власника майна. Такий висновок випливає із суті цього договору.

Аналіз строку дії реального договору дарування у співставленні з чинною редакцією ст. 727 ЦК України дозволяє зробити такі висновки.

1. Реальний договір дарування належить до особливої групи договорів – одномоментних, строк дії яких є надзвичайно коротким; його укладення, виконання та припинення фактично співпадають. Тобто строк дії такого договору визначається терміном як моментом у часі (в розумінні ч. 2 ст. 251 ЦК України).

2. Положення ЦК України (насамперед ст. 727) потребують змін, які дозволять узгодити правове регулювання договору дарування із загальними положеннями цивільного законодавства. Суть змін повинна полягати в тому, що врахування морально-етичних норм та їх недотримання для відміни договору дарування повинно мати виняткове значення і повинно застосовуватися лише у випадку найтяжчих проявів «невдячності» з боку обдаровуваного. Йдеться про тяжкі кримінальні правопорушення проти особи дарувальника та близьких йому осіб. Інші випадки відміни можуть пов'язуватися лише із невиконанням умов, передбачених самим договором дарування, з якими обдаровуваний був обізнаний на момент укладення договору.

Зокрема пропонується внести до ЦК України наступні зміни:

1) доповнити Кодекс статтею 724^1 такого змісту:

«*Стаття 724^1. Договір дарування з умовою щодо предмета договору*

1. Договір дарування може передбачати обов'язок обдаровуваного здійснювати певні дії або утримуватися від певних дій щодо предмета дарування»;

2) у назві та змісті статті 727 замінити слова «вимагати розірвання» («розірвання») на «*відміну*» у відповідних відмінках;

3) частину 2 статті 727 викласти у такій редакції:

«*Дарувальник має право відмінити договір дарування, якщо обдаровуваний порушує обов'язок, встановлений договором щодо здійснення або утримуватися від певних дій щодо предмета дарування*»;

4) частину 3 статті 727 скасувати;

5) відповідно частини 4 та 5 статті 727 ЦК України вважати частинами 3 та 4 статті 727.

Таке удосконалення правового регулювання договору дарування дозволить узгодити його зі змістом загальних засад цивільного законодавства.

Висновки. Одномоментний договір – це цивільно-правовий договір, за яким виконання зобов'язання співпадає в часі з укладенням і припиненням договору.

Ознаки одномоментних договорів: 1) укладаються з метою передання майна у власність; 2) укладення, виконання та припинення відбуваються одночасно; 3) укладення, виконання та припинення договору здійснюються сторонами шляхом вчинення за один раз дій (фактичного (безпосередня передача речі), юридичного (нотаріальне посвідчення та (або) державна реєстрація речових прав) або символічного характеру (символічна передача макету дарунка, документів, ключів до нього).

Особливості визначення строку одномоментних договорів залежать від їх груп: прості одномоментні договори та одномоментні договори з ускладненою процедурою оформлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
2. Мічурін Є.О. Техніка складання договорів: науково-практичний посібник. Харків: Юрсвіт, 2006. 536 с.
3. Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав: постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 7.02.2014 р. № 5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-14#Text.
4. Курс цивільного процесу: підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін.; за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. 1352 с.
5. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 р. № 1952-IV; в редакції закону від 26.11.2015 р. № 834-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 1. Ст. 9. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text.
6. Цивільне право України: Загальна частина / За ред. професорів І.А. Бірюкова і Ю.О. Заіки. К.: Алерта, 2014. 510 с.
7. Почтарьов С.О. Договір дарування в цивільному праві та в нотаріальній діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2015. 20 с.

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.46

МАЙНОВІ ПРАВА ЯК ПРЕДМЕТ ДОГОВОРУ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ НЕРУХОМОГО МАЙНА

Перейман В.Ю.,
здобувач вищої освіти
ступеня доктора філософії
зі спеціальності 081 – Право
Міжнародного гуманітарного університету

Перейман В.Ю. Майнові права як предмет договору купівлі-продажу нерухомого майна.
У статті аналізуються правовідносини, що виникають між покупцем квартири в новобудові та забудовником, зокрема в контексті договорів купівлі-продажу майнових прав на майбутні об'єкти нерухомості. Вказується, що такі договори не передбачають права власності на житло, а лише надають покупцю майнові права, які згодом можуть бути трансформовані у право власності після завершення будівництва.

До моменту прийняття Закону України № 5091 «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» у 2022 році, законодавче регулювання в цій сфері не забезпечувало належного захисту прав покупців. Покупці не мали ефективних механізмів впливу на забудовників у разі порушення умов договору. Закон № 5091 вперше врегулював порядок набуття речових прав на майбутні об'єкти та встановив низку суттєвих гарантій.

У статті особливу увагу приділено положенням статті 13 Закону, де деталізовано обов'язки забудовника, істотні умови договору, перелік документів для ознайомлення покупця та порядок регулювання стосунків при розстрочці платежів. Закон зобов'язує реєструвати спеціальне майнове право на кожну одиницю нерухомості, що унеможливлює її повторний продаж, і передбачає прозорі механізми відчуження такого права.

Окремо аналізуються обмеження і прогалини Закону, зокрема пов'язані з необґрунтованими штрафними санкціями при розірванні договору, відсутністю чітких строків повернення коштів у ряді випадків тощо. Разом з тим, прийняття Закону № 5091 значно підвищує рівень захисту інвесторів, систематизує договірні відносини у сфері первинного ринку житла та сприяє уникненню типових зловживань з боку забудовників.

Положення цього Закону є важливим кроком на шляху до підвищення правової визначеності у сфері інвестування в житлове будівництво.

Зроблено висновок, що деталізація положень договору між забудовником та покупцем несе суттєве збільшення гарантій для покупців та в певній мірі упорядковує форму договору, що має припинити ряд зловживань з боку забудовників, які існують на даний час.

Ключові слова: майно, договір, сторони, забудовник, відповідальність, нерухоме майно, майнові права, об'єкт нерухомості, взаємні права і обов'язки, договору купівлі-продажу.

Pereiman V.Y. Property rights as the subject of a real estate purchase agreement.
The article analyzes the legal relations that arise between a buyer of an apartment in a new building and the developer, particularly in the context of agreements for the purchase of property rights to future real estate objects. It is noted that such agreements do not confer ownership rights to the housing itself but only grant the buyer property rights, which may later be transformed into ownership rights after the completion of construction.

Prior to the adoption of Law of Ukraine No. 5091 «On Guaranteeing Real Property Rights to Real Estate Objects to Be Constructed in the Future» in 2022, the legislative framework in this area did not provide adequate protection for buyers. Buyers lacked effective mechanisms to influence developers in the event of a breach of contract. Law No. 5091 was the first to regulate the procedure for acquiring real property rights to future real estate and established a number of essential guarantees.

The article pays particular attention to the provisions of Article 13 of the Law, which details the obligations of the developer, the essential terms of the agreement, the list of documents available for the buyer's review, and the procedure for regulating installment payments. The Law requires the registration of a special property right for each unit of real estate, preventing its double sale, and provides transparent mechanisms for the disposal of such rights.

The article also analyzes the limitations and gaps in the Law, particularly those related to unreasonable penalties upon termination of the agreement and the absence of clear deadlines for refunds in some

cases. At the same time, the adoption of Law No. 5091 significantly enhances investor protection, systematizes contractual relations in the primary housing market, and helps prevent common developer abuses.

The provisions of this Law represent an important step toward increasing legal certainty in the field of housing investment.

It is concluded that the detailing of the agreement's provisions between the developer and the buyer significantly increases guarantees for buyers and, to some extent, standardizes the agreement form, which should eliminate a number of existing abuses by developers.

Key words: property, contract, parties, developer, liability, real estate, property rights, real estate object, mutual rights and obligations, purchase agreement.

Постановка проблеми. Майнові права можуть існувати не тільки по відношенню до об'єктів цивільних прав, які «реально» існують (речі, кошти, об'єкти інтелектуальної власності), але й щодо речей, які на даний час в об'єктивованому стані не існують, але виникнуть у майбутньому (майнові права на квартиру, що буде збудована в майбутньому, ф'ючерси, опціони тощо).

Стан опрацювання проблематики. Теоретичною основою дослідження стали праці українських і зарубіжних науковців у галузі цивільного права, таких як С.О. Бородовський, І.І. Банасевич, М.І. Брагінський, В.І. Борисова, В.А. Васильєва, М.К. Галянтич, Ю.О. Гладьо, В.В. Головченко, А.В. Гордієнко, А.Б. Гриняк, О.В. Дзера, А.В. Зеліско, О.В. Ільків, А.М. Ісаєв, О.В. Коваленко, Є.Г. Комар, Ю.І. Корнієнко, В.М. Коссак, А.В. Коструба, Н.С. Кузнєцова, А.В. Луць, В.В. Луць, Р.А. Майданик, О.І. Міхно, О.О. Полуніна, В.І. Пушай, Р.Б. Сабодаш, В.А. Січевлюк, М.В. Скаржинський, А.В. Смітюх, І.В. Спасибо-Фатєєва, Я.М. Шевченко, Г.Ф. Шершеневич, С.І. Шимон, О.Р. Шишка, О.С. Яворська та інші.

Метою статті є поточне тлумачення поняття майнового права згідно із законодавством та законом № 5091 «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому».

Виклад основного матеріалу. Між покупцем квартири в новобудові та забудовником виникають стосунки, врегулювати які можна шляхом підписання сторонами договору купівлі-продажу майнових прав на нерухоме майно. Такі договори сьогодні досить поширені.

Відповідно до ст. 656 Цивільного кодексу України предметом договору купівлі-продажу можуть бути майнові права на нерухомість. Це право володіти й користуватися квартирою, що ще знаходиться на етапі забудови. Але це не можна вважати правом власності на житло.

Інакше кажучи, уклавши такий договір, покупець отримує майнове право на квартиру в новобудові, що ще будується. Теоретично пізніше власник майнових прав матиме право підписати звичайний договір купівлі-продажу квартири.

В договорі на продаж майнових прав чи іншого роду договорів, наслідком укладення яких є придбання об'єкта нерухомості в будинку, що будується, встановлювались всі можливі права та захищались інтереси забудовника, в той же час майже не передбачалась відповідальність забудовника за вчинені ним порушення умов договору та в мінімальному обсязі визначались права покупця. За умови виникнення спірних питань між забудовником та покупцем, у останнього майже не залишалось засобів впливу на забудовника, наявність яких забезпечував би договір.

Прийняття Закону України № 5091 «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» є знаковою подією у сфері будівництва. Не дивлячись на те, що Закон набув чинності ще у 2022 році, лише зараз його норми стають актуальними для забудовників та майбутніх власників нерухомості. Цей Закон визначає особливості цивільного обороту об'єктів незавершеного будівництва і майбутніх об'єктів нерухомості та спрямований на гарантування речових прав на такі об'єкти. Статтею 13 законодавець суттєво покращив положення покупця (інвестора), передбачивши цілий ряд гарантій, а саме:

– ч. 1 статті 13 Закону № 5091 визначаються взаємні права і обов'язки продавця і покупця. Зокрема, для продавця визначаються обов'язки забезпечити будівництво, прийняття в експлуатацію об'єкта будівництва, підключення до інженерних мереж, реєстрацію за покупцем прав на майбутній об'єкт нерухомості та передачу вказаного об'єкта в натурі після завершення будівництва будинку. Основним нововведеннями в даній частині є обов'язок забудовника здійснити реєстрацію прав на майбутній об'єкт нерухомості за покупцем. Дане положення гарантує покупцю, що після укладання договору та реєстрації прав на ще не збудований об'єкт нерухомості у покупця зникають ризики того, що об'єкт нерухомості може бути перепроданий іншим покупцям, оскільки всі дані на власника вже внесені в реєстр прав власності. Раніше покупець був вимушений покладатись на добросовісність забудовника і чекати реєстрації прав власності після прийняття будинку до експлуатації;

– ч. 2 статті 13 цього ж Закону передбачені істотні умови договору. Тобто, умови, які в обов'язковому порядку мають міститись у договорі. Серед найбільш цікавих слід відзначити наступні:

1. Відомості про земельну ділянку, що забудовується, та її власника або користувача. Якщо продавцем є не замовник будівництва, а девелопер чи інший посередник, то інформація про земельну ділянку та її користувача найчастіше не вказувалась у договорі, що для звичайного покупця, який не звертався за юридичним супроводом та не розуміє порядку роботи з державними реєстрами, ускладнювало розуміння того, хто ж є фактичним користувачем та забудовником земельної ділянки, а відтак і його безпосередній зв'язок із посередником, який здійснює відчуження об'єкта нерухомості на користь продавця;

2. Основні дані про будинок, що будується і складовою частиною якого є об'єкт нерухомості, який купується покупцем. До таких відомостей віднесена загальна площа будинку та площа окремих приміщень, їх функціональне призначення, кількість поверхів, опис основних конструктивних елементів та інженерного обладнання. Інформація, що безпосередньо не стосується об'єкта нерухомості, який купується, майже ніколи не зазначалась в договорі із покупцем, що суттєво зменшувало поінформованість покупця і знижувало його можливості по контролю за дотриманням попередньо заявлених параметрів будинка, що будується. На практиці, забудовник міг пообіцяти, що в будинку будуть розташовані цілий ряд об'єктів, на які розраховував покупець при придбанні квартири (спортивний клуб, дитячий садочок, продуктовий магазин тощо), а після введення будинку в експлуатацію виявлялось, що всі ці об'єкти відсутні, а на їх місці розміщені квартири;

3. Номер відомостей про спеціальне майнове право у Державному реєстрі речових прав. Обов'язковість зазначення вказаних відомостей у договорі означає, що до моменту укладання договору права на майбутній об'єкт нерухомості вже зареєстровані за певним власником. Це додаткова гарантія того, що майбутній об'єкт нерухомості належить (зареєстрований) за фактичним продавцем;

4. Графічне зображення об'єкта нерухомості на поверсі. Найчастіше забудовники зазначаються дані про майбутній об'єкт нерухомості і іноді зображують його схему. Але в даному випадку в договорі буде не просто схема об'єкта нерухомості, а чітке його зображення на поверсі відносно інших об'єктів, що додатково гарантує, що покупець отримає саме той об'єкт, який попередньо узгодив перед купівлею і в тому місці на поверсі, де планував.

5. Строк повернення покупцю коштів у разі дострокового припинення дії договору, який не може перевищувати 60 календарних днів. Слід зазначити, що небагато забудовників вказували на строки повернення грошей покупцю у разі дострокового припиненні дії договору, або якщо і вказували, то прив'язували цей строк до моменту продажу об'єкта іншому покупцю, після чого і мав відбутись розрахунок з попереднім покупцем. А коли саме могло відбутись зазначене придбання, невідомо. Таким чином, забудовник намагався уникати добровільного повернення грошей або суттєво розтягував цей строк, що примушувало покупця звертатись до суду. Проте не все так однозначно. З однієї сторони законодавець обмежив строк для повернення грошових коштів шістдесятьма днями, що покращує захищеність прав покупця, проте сума, яка підлягає поверненню, не конкретизується. Справа в тому, що забудовники часто передбачають величезні штрафні санкції у разі одностороннього розірвання договору за ініціативи покупця. В такому разі забудовник погоджується повернути покупцю його гроші, але за мінусом штрафних санкцій, що є необґрунтовано завищеними, а отже покупець поверне лише незначну частину сплачених коштів. В судовому порядку можна довести, що штрафні санкції не пропорційні до сплачених коштів, проте для цього покупець буде вимушений звертатись до суду.

– ч. 3 статті 13 Закону, передбачений обов'язок продавця ознайомити покупця із рядом відомостей та документами. Розповсюдженою є практика, коли забудовники намагаються балансувати між тим, щоб задовольнити інтерес покупців та надати їм інформацію про об'єкт будівництва, в той же час мінімізувати об'єм вказаної інформації. Законодавець вирішив «складнощі» забудовника і передбачив, що він має надати на ознайомлення, серед іншого, проектну документацію, експертизу проекту, містобудівні умови та обмеження та технічні умови. На даний час, здебільшого, всі ці документи мають перебувати у відповідних реєстрах, проте, звісно, набагато легше отримати їх безпосередньо від забудовника, ніж перевіряти реєстри. Тим більше, що на період воєнного стану доступ до реєстрів став обмеженим.

– ч 4 і частково ч. 5 статті 13 передбачені взаємні гарантії продавця та покупця в разі оплати вартості майбутнього об'єкта нерухомості в розстрочку. Якщо вартість майбутнього об'єкта нерухомості сплачується частинами, то право власності на такий об'єкт залишається за продавцем до моменту повного розрахунку покупця. В такому разі на об'єкт накладається обтяження, яке реєструється у відповідному реєстрі і фіксує неможливість відчуження об'єкта продавцем. Отже, навіть за відсутності прав на майбутній об'єкт нерухомості покупець забезпечений гарантіями виконання продавцем взятих на себе зобов'язань. В той же час, продавець має право, навіть за умо-

ви внесення покупцем часткової оплати, зареєструвати за ним право власності на майбутній об'єкт нерухомості. За таких умов законодавець дає право вже продавцю накласти обтяження на об'єкт, щоб покупець до моменту повної оплати не зміг здійснити його відчуження. Таким чином сторони можуть узгодити різні варіанти взаємодії при укладанні договорів з розстрочкою платежів. А також ч. 5 статті 13 Закону № 5091 визначено обов'язки продавця. То серед тих, на які варто звернути увагу, можна виділити наступні:

1. Видати довідку про повну сплату ціни майбутнього об'єкта нерухомості протягом трьох днів з дати звернення покупця. Дуже важливо, що законодавець конкретизує строки та порядок отримання такої довідки, оскільки без неї покупець не зможе зареєструвати право власності на об'єкт нерухомості.

2. Повернути покупцю надміру сплачені кошти, у разі якщо за результатами технічної інвентаризації об'єкта нерухомого майна фактична загальна площа об'єкта нерухомого майна виявиться меншою за площу, зазначену в договорі купівлі-продажу. Даний пункт з однієї сторони є не зовсім конкретним, оскільки не визначає строків повернення грошових коштів, проте основна ідея закладена в цей пункт в тому, що за будь-яких обставин продавець має повернути грошові кошти незважаючи на площу, на яку об'єкт нерухомості виявився менше, ніж встановлювалось договором. Забудовники часто зазначали, що поверненню підлягає вартість площі, на яку об'єкт нерухомості виявився меншим, ніж визначено договором, але за умови, що така площа перевищує певний відсоток від площі об'єкта. Найчастіше вказували від одного до трьох відсотків. Деякі забудовники зловживали своїм положенням і знаючи, що фактично збудують об'єкти меншої площі, вказували в договорах більшу площу, а потім не повертали надміру сплачені покупцем кошти за недоотримані метри, оскільки зменшення площі було в рамках того відсотка, який визначений в договорі. Ця площа начебто була незначною, але якщо взяти в масштабах всього будинку – це дуже суттєві гроші.

Законом введено ряд нових термінів, зокрема вперше з'явилося в законодавства визначення хто такий «девелопер будівництва», окреслив способи залучення коштів для будівництва, визначив правила для цивільного обороту об'єктів незавершеного будівництва і майбутніх об'єктів нерухомості, але найголовніше, що цікавило завжди інвесторів/покупців майбутньої нерухомості, Закон виключив можливість подвійного продажу одного й того ж об'єкта майбутньої нерухомості, зокрема у статті ми говоримо про подільні об'єкти незавершеного будівництва – багатоквартирні будинки. Так, замовник будівництва чи девелопер зобов'язані реєструвати спеціальне майнове право на кожен майбутній об'єкт нерухомості (квартира, гаражний бокс, паркомісце). Без державної реєстрації, яка має відображатися у розділі Державного реєстру речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, перший продаж замовник будівництва (девелопер) здійснити не зможе.

Як тепер бути інвесторам, покупцям майбутніх квартир (паркінгів, комерційної нерухомості), котрі займаються бізнес-діяльністю, що полягає у перепродажу таких майнових прав на майбутню нерухомість третім особам? Закон, зокрема, визначає два способи «передачі» спеціального майнового права на майбутній об'єкт нерухомості: 1) договори відчуження (купівля-продаж, міна, дарування тощо); 2) відступлення прав за договором купівлі-продажу.

Висновки. Договір між забудовником та покупцем завжди був предметом невдоволення покупців. Загалом деталізація положень договору між забудовником та покупцем несе суттєве збільшення гарантій для покупців та в певній мірі упорядковує форму договору, що має припинити ряд зловживань з боку забудовників. Законодавець суттєво покращив положення покупця (інвестора), передбачивши цілий ряд гарантій, які передбачені Законом України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому». Такі гарантії захищають покупця та продавця від невиконання або неналежного виконання своїх обов'язків одна перед одною та мають важливе значення для досягнення встановленої при купівлі-продажі майнових прав мети кожної зі сторін.

Майнові права на об'єкти нерухомості, які ще не збудовані, стали важливим елементом правовідносин у сфері первинного ринку нерухомого майна. Закон № 5091 «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» запровадив нову законодавчу модель регулювання таких прав, визнавши можливість їх легального обороту, включаючи можливість бути предметом договору купівлі-продажу. Це стало суттєвим кроком до захисту інвесторів, прозорості будівельного ринку та зміцнення гарантій правовласників у майбутньому.

У ході дослідження встановлено, що майнові права мають ознаки цивільних прав, які виникають у контексті зобов'язальних правовідносин, але можуть бути предметом окремого правочину, в тому числі купівлі-продажу. Зміст таких прав включає очікування набуття речового права у майбутньому, що вимагає особливого підходу до забезпечення правочинності, правонаступництва та державної реєстрації.

Таким чином, майнові права як предмет договору купівлі-продажу повинні мати чітке правове закріплення, обмеження щодо змісту і обсягу, та гарантії захисту добросовісного набувача. Закон № 5091 став важливим кроком на шляху до врегулювання правових механізмів інвестування в будівництво та удосконалення правового режиму нерухомості, яка перебуває на стадії зведення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Цивільний Кодекс України: Закон України № 435-IV від 16 січня 2003 року. Верховна Рада України.
3. Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому: Закон України від 15.08.2022 року № 2518-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20#Text.
4. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18.09.1991 року № 1560-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text.
5. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 року № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text.
6. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: Закон України від 12.07.2001 року № 2658-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text.
7. Мотов Є. Характеристика майнових прав на об'єкти незавершеного будівництва та об'єкти, які будуть споруджені у майбутньому. Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні: збірник матеріалів VI Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Львів, 09 грудня 2022 р.) / за заг. ред. І.В. Красницького. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 337–340.
8. Спєсівцев Д.С. Нотатки до проєкту закону про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому (№ 5091). Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу: зб. тез доповідей Всеукраїнської наукової конференції, 17 квітня 2021 р. (м. Хмельницький). Хмельницький: ХНУ, 2021. С. 190–194.
9. Спєсівцев Д.С. Спеціальне майнове право на об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості: проблеми правової природи та захисту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 99–102.
10. Тріпульський Г.Я. Перспективи захисту та охорони прав інвесторів житлової нерухомості: судові та позасудові засоби. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2021. № 66. С. 103–107.
11. Постанова ВСУ від 30 січня 2013 року у справі № 6-168цс12. URL: https://zib.com.ua/ua/15297-postanova_verhovnogo_sudu_ukraini_vid_30012013_6-168cs12.html.
12. Як будувати за відсутності держреєстру речових прав на нерухоме майно? URL: https://fima.org.ua/yak-buduvaty-za-vidsutnosti-derzhreyestru-rechovyh-prav-na-neruhome-majno.

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.47

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА МЕЖІ РОЗПОРЯДЖАННЯ МАЙНОВИМИ ПРАВАМИ НА ОБ'ЄКТИ СУМІЖНИХ ПРАВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Печерова Н.Г.,
кандидатка юридичних наук, докторантка
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0001-9750-1693

Печерова Н.Г. Цивільно-правові засади та межі розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав за законодавством України.

Ідея написання даної роботи виникла у зв'язку з відсутністю визначення у профільному Законі України «Про авторське право і суміжні права» майнового права. Чому визначення майнового права є важливим?

Важливим воно є тому, що становить невід'ємну частину права інтелектуальної власності і визначення останнього є запорукою вірного розуміння предмету договорів у сфері розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав.

В результаті проведеного дослідження, автором встановлюються неузгодженості щодо меж розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав за такими договорами як трудовий договір (контракт) в частині розподілу майнових прав на службовий об'єкт суміжних прав через, зокрема, різний суб'єктний склад за вище згаданим профільним Законом та Цивільним кодексом України, аналогічні неузгодженості, пов'язані із різним суб'єктним складом існують по відношенню до такої форми розпоряджання як договір про створення за замовленням об'єкту суміжних прав. Чому встановлення суб'єктного складу і його узгодження є настільки важливим?

Це зумовлено обсягом та повнотою володіння правомочностями щодо здійснення розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, в контексті роботи.

До прикладу, чомусь роботодавець не будучи співавтором створення того чи іншого об'єкту суміжних прав наділяється правомочностями щодо розпоряджання майновими правами на службовий об'єкт суміжних прав.

Стосовно таких форм розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, що передбачають надання майнового права в користування встановлюються також неточності, у зв'язку із зазначенням про передачу в користування об'єкту суміжних прав, а не майнового права на користування об'єктом суміжних прав.

В результаті проведеного аналізу, автором наголошується на тому, що все ж таки надання в користування відбувається по відношенню до майнового права визначеним способом (способами), а не надання в користування власне об'єкту суміжних прав визначеним способом (способами).

Для прикладу, пишучи цю роботу, яку зараз читає читач автор передає в користування редакції цю роботу чи право на видання цієї роботи на умовах, що визначаються та погоджуються між автором та майбутнім видавцем?

Ключові слова: право інтелектуальної власності, об'єкти суміжних прав, майнове право на об'єкти суміжних прав, форми розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, первинні суб'єкти суміжних прав, спадкоємці первинних суб'єктів суміжних прав, строки чинності майнових прав на об'єкти суміжних прав.

Pecherova N.H. Civil law principles and limits of disposal of property rights to objects of related rights under the legislation of Ukraine.

The idea of writing this work arose due to the lack of a definition of property rights in the relevant Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights". Why is the definition of property rights important?

It is important because it is an integral part of intellectual property law and the definition of the latter is the key to a correct understanding of the subject matter of contracts in the field of disposal of property rights, including objects of related rights.

As a result of the research, the author reveals inconsistencies regarding the boundaries of the disposal of property rights to objects of related rights under such agreements as an employment contract (contract) in terms of the distribution of property rights to an official object of related rights

due to, in particular, a different subject composition under the above-mentioned profile Law and the Civil Code of Ukraine, similar inconsistencies associated with a different subject composition exist in relation to such a form of disposal as an agreement on the creation of an object of related rights on order. Why is the determination of the subject composition and its coordination so important?

This is due to the scope and full possession of the powers to dispose of property rights to objects of related rights, in the context of work.

For example, for some reason, the employer, not being a co-author of the creation of a particular object of related rights, is granted the authority to dispose of property rights to an official object of related rights.

Regarding such forms of disposal of property rights to objects of related rights, which involve the granting of a property right for use, inaccuracies are also revealed, due to the indication of the transfer of use of the object of related rights, and not of the property right to use the object of related rights.

As a result of the analysis, the author emphasizes that nevertheless the provision for use occurs in relation to the property right in a certain way (ways), and not the provision for use of the object of related rights itself in a certain way (ways).

For example, by writing this work, which the reader is currently reading, does the author transfer to the editorial office this work or the right to publish this work on the terms determined and agreed upon between the author and the future publisher?

Key words: intellectual property law, objects of related rights, property right to objects of related rights, forms of disposal of property rights to objects of related rights, primary subjects of related rights, heirs of primary subjects of related rights, terms of validity of property rights to objects of related rights.

Постановка проблеми. Працюючи над даною роботою автором пропонується розділити поставлену у статті тему на два окремі підпитання. Перше – це цивільно-правові засади розпоряджання майновими правами на об’єкти суміжних прав за законодавством України. Друге – межі розпоряджання майновими правами на об’єкти суміжних прав за законодавством України.

Почнемо розгляд з першого питання, що собою являють, на думку автора, цивільно-правові засади розпоряджання майновими правами на об’єкти суміжних прав за законодавством України.

Згідно ст. 11 Цивільного кодексу України (далі – Кодекс) «1. Цивільні права та обов’язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов’язки. 2. Підставами виникнення цивільних прав та обов’язків, зокрема, є: 1) договори та інші правочини; 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності; 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі; 4) інші юридичні факти. 3. Цивільні права та обов’язки можуть виникати безпосередньо з актів цивільного законодавства. 4. У випадках, встановлених актами цивільного законодавства, цивільні права та обов’язки виникають безпосередньо з актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіка Крим та органів місцевого самоврядування. 5. У випадках, встановлених актами цивільного законодавства, цивільні права та обов’язки можуть виникати з рішення суду. 6. У випадках, встановлених актами цивільного законодавства або договором, підставою виникнення цивільних прав та обов’язків може бути настання або ненастання певної події» [1]. Згідно ч. 1 ст. 13 Кодексу «1. Цивільні права особа здійснює у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства» [1]. Забігаючи наперед відмітимо, що наш погляд, вище зазначене положення ч. 1 ст. 13 Кодексу є ключовим при визначенні особливостей меж здійснення розпоряджання майновими правами різними суб’єктами суміжних прав, в контексті їхнього поділу на первинних та вторинних.

Згідно ч. 1, ч. 2 ст. 418 Кодексу «1. Право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об’єкт права інтелектуальної власності, визначений цим Кодексом та іншим законом. 2. Право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об’єктів права інтелектуальної власності визначається цим Кодексом та іншим законом» [1].

Виходячи із зазначених вище положень, цивільно-правові засади представляють собою підґрунтя для здійснення розпоряджання майновими правами та, забігаючи наперед, це розуміння майнового права, в контексті роботи, на об’єкти суміжних прав та меж розпоряджання таким правом в аспекті видів форм розпоряджання відповідними правами на об’єкти суміжних прав. Розглянемо розуміння майнового права згідно чинного законодавства нашої держави.

Згідно ч. 1, 3 ст. 424 Кодексу «1. Майновими правами інтелектуальної власності є: 1) право на використання об’єкта права інтелектуальної власності; 2) виключне право дозволяти використан-

ня об'єкта права інтелектуальної власності; 3) виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання; 4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом. 3. Майнові права інтелектуальної власності можуть відповідно до закону бути вкладом до статутного капіталу юридичної особи, предметом договору застави та інших зобов'язань, а також використовуватися в інших цивільних відносинах» [1].

Згідно ч. 1, 2 ст. 427 Кодексу «1. Майнові права інтелектуальної власності можуть бути передані відповідно до закону повністю або частково іншій особі. 2. Умови передання майнових прав інтелектуальної власності можуть бути визначені договором, який укладається відповідно до цього Кодексу та іншого закону» [1].

Згідно ч. 1, 2 ст. 452 Кодексу «1. Майновими правами інтелектуальної власності на об'єкт суміжних прав є: 1) право на використання об'єкта суміжних прав; 2) виключне право дозволяти використання об'єкта суміжних прав; 3) виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта суміжних прав, у тому числі забороняти таке використання; 4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом. 2. Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт суміжних прав належать відповідно виконавцеві, виробнику фонограми, виробнику відеограми чи організації мовлення, якщо інше не встановлено договором чи законом» [1]. При цьому, як ми можемо бачити з вище зазначених положень Кодексу – відсутнє власне визначення самого майнового права. Дане визначення – відсутнє і згідно ст. 1 профільного Закону.

При цьому, згідно ч. 1 ст. 35 Закону «Про авторське право і суміжні права» (далі – Закон) «1. Суміжні права становлять: 1) суміжні права виконавця – особисті немайнові права виконавця і майнові права на виконання; 2) суміжні права виробника фонограми – право на ім'я (найменування) виробника фонограми і майнові права на фонограму; 3) суміжні права виробника відеограми – право на ім'я (найменування) виробника відеограми і майнові права на відеограму; 4) суміжні права організації мовлення – право на найменування організації мовлення і майнові права на програму організації мовлення» [2].

Майнові права в залежності від виду об'єкту суміжних прав визначаються ст. 38, 39, 40, 41 профільного Закону. При цьому одразу слід зазначити, що наш погляд, майнове право на будь-який з об'єктів суміжних прав реалізується через способи його використання. Кожна з вище зазначених статей надає відповідний перелік, який є не вичерпним згідно положень профільного Закону.

Так, наприклад, згідно ч. 1 ст. 41 Закону «1. Суб'єкт суміжних прав на програму організації мовлення має право на використання програми організації мовлення будь-яким способом (способами) та виключне право дозволяти або забороняти використання програми організації мовлення іншими особами. Способами використання програми організації мовлення є, зокрема: 1) публічне сповіщення; 2) ретрансляція; 3) фіксування; 4) відтворення запису програми організації мовлення; 5) розповсюдження примірників запису програми організації мовлення; 6) публічне демонстрування запису програми організації мовлення; 7) інтерактивне надання доступу. Цей перелік не є вичерпним» [2]. На думку автора, способи використання того чи іншого об'єкту суміжних прав є відображенням правової природи майнового права на об'єкти суміжних прав. Дана правова природа полягає у тому, що фактично майнове право не є чимось неподільним, а навпаки воно є подільним, оскільки розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав можливе і не на всі способи, і не у всіх державах. Про зазначене вище свідчать наступні положення.

Згідно ч. 2 ст. 41 Закону «2. Майнові права на програму організації мовлення, зазначені в частині першій цієї статті, можуть бути передані (відчужені) іншій особі на підставі закону чи правочину повністю (на всі способи використання програми організації мовлення на території всіх держав світу) або частково (на окремі способи використання програми організації мовлення на території всіх держав світу або на окремі способи використання програми організації мовлення на території окремих держав світу, або на всі способи використання програми організації мовлення на території окремих держав світу). Особа, яка набула майнові права на програму організації мовлення у повному складі або частково, є суб'єктом суміжних прав у межах набутих прав. Суб'єкт суміжних прав на програму організації мовлення має право надавати дозвіл на використання програми організації мовлення та розпоряджатися майновими правами на програму організації мовлення в інший спосіб, що не суперечить закону» [2]. Аналогічні положення щодо інших об'єктів суміжних прав відображені у таких положеннях профільного Закону як ч. 2 ст. 38, ч. 2 ст. 39, ч. 2 ст. 40.

Якщо вище зазначені положення стосуються розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав в контексті їх передачі, відчуження, то в контексті надання таких прав у користування ситуація є незмінною, зокрема, згідно ч. 1 ст. 50 Закону «1. За ліцензійним договором одна сторона (ліцензіар) надає другій стороні ліцензіату дозвіл на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав визначеним способом (способами) протягом певного строку на

певній території, а ліцензіат зобов'язується вносити плату за використання об'єкта, якщо інше не встановлено договором. Ліцензіаром може бути суб'єкт майнових авторських або суміжних прав, а у випадках, передбачених договором або законом, - інша уповноважена особа. Ліцензіат не має права використовувати об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав способами, прямо не передбаченими ліцензійним договором» [2].

Схоже положення міститься і в ч. 1 ст. 1108 Кодексу, а саме «1. Особа має виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності (ліцензіар), може надати іншій особі (ліцензіату) дозвіл на використання цього об'єкта в певній обмеженій сфері (ліцензія на використання об'єкта права інтелектуальної власності). Ліцензіат не має право використовувати об'єкт права інтелектуальної власності в іншій сфері, ніж визначено ліцензією на використання об'єкта права інтелектуальної власності» [1].

Говорячи про подільність майнового права, що передається (відчужується) зазначимо, що наприклад якщо передається (відчужується) майнове право на ретрансляцію програми організації мовлення, тобто майнове право передається (відчужується) фактично лише щодо даного способу використання, то разом із ним передається згідно ч. 1 ст. 452 Кодексу «1) право на використання об'єкта суміжних прав; 2) виключне право дозволяти використання об'єкта суміжних прав; 3) виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта суміжних прав, у тому числі забороняти таке використання; 4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом» [1], але лише щодо майнового права на здійснення ретрансляції.

Щодо надання майнового права в користування визначеним способом (способами), то ліцензіат отримує фактично лише можливість щодо користування відповідним майновим правом. Вся повнота здійснення захисту у зв'язку із неправомірним використанням належить все ж таки ліцензіару.

Таким чином, у зв'язку з розглянутими вище питаннями можемо зробити висновок, що незважаючи на наявні цивільно-правові засади розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав, вважається за доцільне ввести визначення майнового права до змісту ст. 1 Закону шляхом оновлення її редакції у цьому контексті.

Щодо того, як автор визначає майнове право, то, на думку автора, майнове право, в тому числі на об'єкти суміжних прав реалізується через способи використання того чи іншого об'єкту. Майнове право може бути, в контексті здійснення розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав подільним. Тобто, у випадку передання (відчуження) майнового права частина цього ж майнового права в частині способів, що не передаються (не відчужується) лишається за правовласником цього майнового права. Подільність стосується і надання майнового права в користування.

Надання ж визначення майнового права в профільному Законі буде сприяти кращому розумінню не тільки його природи, але й природи форм розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, до розгляду яких пропонується перейти. Форми розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав задають межі їхнього розпоряджання, фактично задають параметри. Які ж форми розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав, визначені згідно Кодексу та профільного Закону?

Так, згідно ч. 1 ст. 1107 Кодексу «1. Розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності здійснюється на підставі таких правочинів: 1) ліцензія на використання об'єкта права інтелектуальної власності; 2) ліцензійний договір; 3) договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності; 4) договір про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності; 5) інший правочин щодо розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності» [1].

Щодо положень профільного Закону, то згідно ч. 1 ст. 48 Закону «1. Розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав може здійснюватися на підставі: 1) трудового договору (контракту) - в частині умов щодо розподілу майнових прав на службовий твір або службове виконання, службову фонограму, службову відеограму; 2) договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 3) договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав; 4) ліцензійного договору на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 5) публічної ліцензії на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав; 6) іншого правочину щодо розпоряджання майновими правами на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав. Умови правочинів щодо розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав стосовно передання (відчуження) або надання дозволу на використання (ліцензії) щодо майнового права на справедливу винагороду, передбаченого відповідно частиною третьої статті 12, частиною третьою статті 38, частиною третьою статті 39, частиною третьою статті 40 цього Закону, є нікчемними» [2].

Зважаючи на те, що перелік форм розпоряджання за профільним Законом є ширшим пропонується розглянути перелічені форми розпоряджання саме за ним. У свою чергу, розгляд кожної з форм розпоряджання майновими правами, зокрема на об'єкти суміжних прав дозволить дослідити відповідні межі розпоряджання через рамки кожного з договорів.

Метою даної роботи є дослідження цивільно-правових засад розпоряджання майновими правами як фундаменту меж здійснення розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, дослідження меж розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав крізь параметри кожної з форм розпоряджання майновими правами, в тому числі на об'єкти суміжних прав, що передбачена профільним Законом (оскільки перелік форм розпоряджання за профільним Законом є ширшим), дослідження особливостей меж здійснення розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, в контексті суб'єктного складу (первинних та вторинних суб'єктів).

Стан опрацювання проблематики. Питаннями дотичними до поставленої у статті теми займалися у свій час такі відомі вчені як Шимон С.І, Штефан А.С., Якубівський І.Є. та інші. Проте, незважаючи на всю вагу проведених раніше досліджень, питання, що висвітлюються у даній роботі залишилися поза увагою вчених, а тому представлене дослідження є одним із перших на теренах нашої держави.

Виклад основного матеріалу. Почнемо розгляд меж розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав через групу договорів, які передбачають передання (відчуження) майнового права. Договорами зазначеної групи, на думку автора, є наступні: трудовий договір (контракт) в частині розподілу майнових прав на службові об'єкти суміжних прав, договір про створення за замовленням і використання об'єкту суміжних прав, договір про передання (відчуження) майнових прав на об'єкти суміжних прав. Отже, першим договором, що пропонується до розгляду є трудовий договір (контракт) в частині розподілу майнових прав на службові об'єкти суміжних прав.

Зазначимо, що дана форма розпоряджання передбачена лише профільним Законом. Проте, вона передбачена лише серед переліку форм розпоряджання в ст. 48 Закону і сформульована згідно п. 1 ч. 1 ст. 48 як «1) трудового договору (контракту) – в частині умов щодо розподілу майнових прав на службовий твір або службове виконання, службову фонограму, службову відеограму» [2]. У самому розділі 4 Закону відсутня окрема стаття, яка була б присвячена даній формі розпоряджання.

В Кодексі з зазначеної форми розпоряджання є ч. 1, 2, 3 ст. 429, а саме «1. Особисті немайнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, належать працівникові, який створив цей об'єкт. У випадках, передбачених законом, окремі особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт можуть належати юридичній або фізичній особі, де або у якої працює працівник. 2. Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору (контракту), належать працівникові, який створив цей об'єкт, та юридичній або фізичній особі, де або у якої він працює, спільно, якщо інше не встановлено цим Кодексом або договором. 3. Особливості здійснення майнових прав інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, можуть бути встановлені законом» [1].

Згідно ч. 1, 2 ст. 14 Закону «1. Особисті немайнові авторські права на службовий твір належать працівникові, творчою працею якого створено такий твір. 2. Майнові права на службовий твір переходять до роботодавця з моменту створення службового твору у повному складі, якщо інше не передбачено цим Законом, трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір, укладеним між працівником (автором) і роботодавцем. Якщо майнові права на твір переходять до роботодавця, працівник, який є автором службового твору, має право на винагороду. Якщо посадові обов'язки працівника прямо передбачають створення службових творів відповідних видів, авторська винагорода за створення і використання таких творів, а також за перехід прав на них може бути включена до заробітної плати працівника відповідно до договору між працівником і роботодавцем» [2].

Таким чином, якщо проаналізувати обидва вище зазначених положення приходимо до висновку, що згідно положень Кодексу виникає фактично спільне майнове право як у особи, що створила об'єкт суміжних прав, так і у роботодавця. При цьому момент переходу майнового права до роботодавця відсутній. Згідно положень Кодексу воно виникає у роботодавця одразу після створення об'єкту суміжних прав.

Хоча, згідно ч. 1, 2 ст. 13 Закону «1. Автори, спільною творчою діяльністю яких створено твір (твір, створений у співавторстві), є співавторами. 2. Якщо твір, створений у співавторстві, становить нерозривне ціле та інше не передбачено договором або Законом: 1) майнові права, передбачені частиною першою статті 12 цього Закону, належать усім співавторам спільно і здійснюються за згодою між ними; 2) жоден із співавторів не має права без достатніх підстав відмовити іншим співавторам у наданні дозволу на опублікування, на переробку такого твору» [2].

Тобто, згідно вище зазначених положень Закону роботодавець без творчого внеску у створення, зокрема об'єкту суміжних прав стає його співавтором. Чому нами було зазначено саме щодо спільної сумісної власності на той чи інший об'єкт суміжних прав. Так, було зазначено у зв'язку з тим, що у роботодавця відсутній творчий внесок при створенні того чи іншого об'єкту суміжних прав, а відповідно мова про спільну часткову власність йти не може. Хоча така мова не може йти і при спільній сумісній власності також з причин відсутності творчого внеску зі сторони роботодавця.

Таким чином, якщо виходити із положень Кодексу з даної форми розпоряджання майнове право на об'єкт суміжних прав є спільним для особи, що його створила та для роботодавця. Тобто, виходить така ситуація, що межами розпоряджання такого права буде і як надання його в користування, і передання (відчуження), що може здійснюватися і особою, що створила відповідний об'єкт, і роботодавцем.

Але при цьому постає питання щодо справедливості продовження належності такого майнового права роботодавцеві за умови, що працівник вже в нього не працює? На наш погляд, така ситуація буде не справедливою по відношенню до особи, що створила відповідний об'єкт суміжних прав, оскільки потенційно можливі зловживання зі сторони роботодавця у цьому аспекті.

Більше того, згідно положень профільного Закону таке майнове право, за загальним правилом, переходить одразу до роботодавця. Таким чином, особа, що працювала над його створенням ніби взагалі його не мала. Тоді, логічним питанням, що постає є питання про те, хто ж тоді створював такий об'єкт?

Тобто, межі розпоряджання майновим правом у особи, що створила службовий об'єкт суміжних прав – відсутні. Такі межі є лише у роботодавця і визначаються вони тим, що роботодавець може далі надавати відповідний об'єкт суміжних прав або в користування, або передавати (відчужувати) згідно профільного Закону.

У зв'язку з цим, наступним питанням, що постає із вище зазначеного абзацу є питання щодо справедливості наділення роботодавця такими широкими межами розпоряджання майновими правами, беручи до уваги розібраний нами аспект щодо того, що майнове право на об'єкт суміжних прав носить подільний характер, а також строк чинності майнового права на той чи інший об'єкт суміжних прав.

До прикладу, згідно ч. 2 ст. 45 Закону «2. Право інтелектуальної власності на фонограму є чинним з моменту вироблення фонограми. Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на фонограму спливає через 50 років, що обчислюються з 1 січня року, наступного за роком вироблення фонограми. Якщо фонограму протягом цього строку правомірно оприлюднено, строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на фонограму спливає через 50 років, що обчислюються з 1 січня року, наступного за роком такого оприлюднення» [2].

При цьому, до уваги варто взяти ще й перелік способів використання відповідного об'єкту. Так, згідно ч. 1 ст. 39 Закону «1. Суб'єкт суміжних прав на фонограму має право на використання фонограми будь-яким способом (способами) та виключне право дозволяти або забороняти використання фонограми іншими особами. Способами використання фонограми є, зокрема: 1) відтворення у будь-якій формі і будь-яким способом; 2) включення до аудіовізуального твору, відеограми, іншої фонограми; 3) розповсюдження примірників фонограми; 4) здавання в найм чи позичку примірників фонограми; 5) інтерактивне надання доступу; 6) будь-яка видозміна; 7) публічне сповіщення; 8) імпорт примірників фонограми; Цей перелік не є вичерпним» [2].

Якщо взяти для аналізу ч. 2 ст. 35 Закону «2. Суб'єктами суміжних прав є: 1) виконавець (первинний суб'єкт суміжних прав на виконання), спадкоємці виконавця та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на виконання на підставі договору або закону; 2) виробник фонограми (первинний суб'єкт суміжних прав на фонограму), спадкоємці (правонаступники) виробника фонограми та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на фонограму на підставі договору або закону; 3) виробник відеограми (первинний суб'єкт суміжних прав на відеограму), спадкоємці (правонаступники) виробника відеограми та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на відеограму на підставі договору або закону; 4) організація мовлення (первинний суб'єкт суміжних прав на програму організації мовлення), правонаступники організації мовлення та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на програму організації мовлення на підставі договору або закону» [2].

То, особа, що створювала об'єкт суміжних прав, в тому числі і службовий, не представлена у редакції вище зазначеної статті по відношенню до всіх об'єктів суміжних прав, окрім виконання.

Адже, наприклад згідно п. 11 ст. 1 Закону «виробник відеограми – фізична та/або юридична особа, яка бере на себе ініціативу та несе відповідальність за вироблення відеограми;» [2], згідно ж п. 12 ст. 1 Закону «виробник фонограми – фізична та/або юридична особа, яка бере на себе ініціативу і несе відповідальність за створення фонограми;» [2]. При цьому під ініціативою ство-

рення нами розуміється відповідна зроблена публічна оферта у випадку фізичної особи – фізичною особою, що здійснює підприємницьку діяльність.

Можна було б зазначити, що особа, що створює службовий об'єкт суміжних прав отримає заробітну плату за нього, але при цьому постає питання в еквівалентності цієї заробітної плати по відношенню до того, що майнове право є подільним і що по суті роботодавець може його як надавати в користування, так і передавати (відчужувати) повністю або частково фактично весь час існування такого майнового права, а працівник вже давно, наприклад, не буде в такого роботодавця працювати.

Виходом з цієї ситуації вважаємо її врегулювання через інші договірні конструкції, а саме договір про створення за замовленням об'єкту суміжних прав або взагалі введення нової форми розпоряджання, а саме договір про передання (відчуження) майнових прав на службовий об'єкт суміжних прав. На існуючому етапі регулювання даного питання через трудовий договір (контракт) вважаємо доцільним розгляд пропозиції щодо введення часових обмежень володіння майновим правом роботодавцем.

Переходимо до розгляду меж розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав згідно договору про створення за замовленням. Згідно п. 3 ч. 1 ст. 1107 Кодексу даний вид розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав відображений наступним чином «3) договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності;» [1]. Згідно ж п. 2 ст. 48 Закону «2) договору про створення за замовленням і використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав;» [2].

Переходячи до дослідження меж розпоряджання майновими правами всередині цього договору зазначимо, що згідно ч. 1, 2, 3, 4 ст. 1112 Кодексу «1. За договором про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності одна сторона (творець-письменник, художник тощо) зобов'язується створити об'єкт права інтелектуальної власності відповідно до вимог другої сторони (замовника) та в установлений строк. 2. Договір про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності повинен визначати способи та умови використання цього об'єкта замовником. 3. Оригінал твору образотворчого мистецтва, створеного за замовленням, переходить у власність замовника. При цьому майнові права інтелектуальної власності на такий твір залишаються за його автором, якщо інше не встановлено договором або законом. 4. Умови договору про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності, що обмежують право творця цього об'єкта на створення інших об'єктів, є нікчемними» [1].

Виходячи з вище зазначеного положення не має чіткого розуміння належності майнових прав, прописано лише щодо їхньої належності автору у випадку створення твору образотворчого мистецтва. Забігаючи наперед зазначимо, що на наш погляд, все ж таки має відбуватися перехід майнових прав від особи, що створює, в контексті роботи той чи інший об'єкт суміжних прав, майнового права до замовника, але даний перехід не може бути автоматичним, оскільки він може не відбутися, наприклад в результаті відсутності оплати за договором. До того ж, при створенні об'єкту права інтелектуальної власності необхідно пам'ятати, що зміст права інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права та майнові права. Це є важливим, оскільки, на нашу думку, особливістю даного договору є те, що за ним має відбуватися фактично і передача власне об'єкту суміжних прав, і власне майнового права, що відрізняє дану форму розпоряджання від усіх інших форм розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав.

Щодо надання майнового права в користування через визначені способи при створенні об'єкту суміжних прав за замовленням, вважаємо, що дану частину потрібно виключити, оскільки в чому тоді сенс робити замовлення на створення того чи іншого об'єкту суміжних прав, при цьому не маючи можливості щодо користування. Вважаємо, що звичайно первинним суб'єктом того чи іншого об'єкту суміжних прав буде особа, що створювала його за замовленням, а від неї вже відбувається перехід до вторинного суб'єкта, власне до замовника. Для надання того чи іншого об'єкту суміжних прав в користування існують такі договірні конструкції як ліцензійний договір та публічна ліцензія.

Зауважимо до розгляду попереднього положення Кодексу, що згідно ч. 1, 2 ст. 430 Кодексу «1. Особисті немайнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, належать творцеві цього об'єкта. У випаках, передбачених законом, окремі особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт можуть належати замовникові. 2. Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений за замовленням, належать творцеві цього об'єкта та замовникові спільно, якщо інше не встановлено договором або законом» [1].

Виходячи з положень вище зазначеної норми межі майнових прав на об'єкти суміжних прав створених за замовленням полягають у тому, що виходячи із їхньої спільної належності як творцю об'єкта, так і замовнику – обидва суб'єкта мають однакові можливості як у наданні такого майнового

права в користування, так і його передання (відчуження). Але чи буде це відповідати повністю інтересам замовника, який здійснив повну оплату замовлення на створення об'єкту суміжних прав?

Розглянемо як розглядається дана форма розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав згідно профільного Закону. Зауважимо, що в розділі 4 профільного Закону відсутня окрема стаття, яка б була присвячена даній формі розпоряджання. Натомість, згідно ч. 1, 2, 3 ст. 15 Закону «1. Особисті немайнові авторські права на твір, створений за замовленням, належать автору. 2. Майнові права на твір, створений за замовленням, переходять до замовника з моменту створення твору у повному складі, якщо інше не передбачено договором замовлення. Майнові права інтелектуальної власності на твір образотворчого мистецтва, створений за замовленням (крім твору, спеціально створеного як елемент комп'ютерної програми), належать його автору, якщо інше не встановлено договором або законом. 3. Якщо майнові права на твір переходять до замовника, автор має право на винагороду» [2].

Таким чином, в результаті проаналізованого положення профільного Закону приходимо до висновку щодо неузгодженості у визначенні меж розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав за даною формою розпоряджання за Кодексом та профільним Законом. Щодо належності та переходу майнових прав за даною формою розпоряджання, наша думка, була висловлена вище по тексту роботу. У зв'язку з висловленою позицією, вважаємо доцільним проведення узгодження положень профільного Закону та Кодексу із врахуванням висловленої позиції.

Переходимо до розгляду меж розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав за такою формою розпоряджання як договір про передання (відчуження) майнових прав. Згідно п. 4 ч. 1 ст. 1107 Кодексу дана форма розпоряджання відображена наступним чином «4) договір про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності;» [1]. Згідно п. 3 ч. 1 ст. 48 Закону «3) договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав;» [2].

Межі розпоряджання майновими правами для даної форми договору визначені ч. 1, ч. 4 ст. 1113 Кодексу, а саме «1. За договором про передання майнових прав інтелектуальної власності одна сторона (особа, що є суб'єктом майнових прав на об'єкт права інтелектуальної власності) передає другій стороні частково або у повному складі ці права відповідно до закону та на визначених договором умовах. Предметом договору про передання майнових прав не можуть бути об'єкти і майнові права, яких не існувало на момент укладання договору. 4. Майнові права інтелектуальної власності переходять до набувача за договором про передання майнових прав інтелектуальної власності з моменту його укладення, якщо інше не встановлено договором або законом. Майнові права інтелектуальної власності, набуття яких відповідно до положень цього Кодексу чи іншого закону пов'язується із їх державною реєстрацією, переходять до набувача за договором про передання майнових прав інтелектуальної власності з моменту такої державної реєстрації» [1].

Таким чином, згідно положень вище зазначеної норми межі розпоряджання майновими правами полягають у передачі (відчуженні) майнових прав повністю або частково. Згідно ж ч. 1, абзацу першого ч. 2 ст. 49 Закону «1. Суб'єкт авторського права або суміжних прав може передати (відчужити) свої майнові права на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав, передбачені відповідно частиною першою статті 12, частиною першою статті 38, частиною першою статті 39, частиною першою статті 40 цього Закону будь-якій іншій особі у повному складі на території всіх держав світу або частково на окремі способи використання на території окремих держав світу, або на всі способи використання на території окремих держав світу. У разі передання (відчуження) майнових прав на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав частково майнові права в обсязі, не передбаченому у договорі, є такими, що не передані (не відчужені). Предметом договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкти авторського права і об'єкти суміжних прав не можуть бути об'єкти і майнові права, яких не існувало на момент укладення договору. 2. Особа, яка набуває майнові права на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав, стає суб'єктом майнових прав у межах набутого нею обсягу майнових прав на такий об'єкт протягом визначеного законом строку чинності відповідних майнових прав на такий об'єкт. Умова договору про передання (відчуження) майнових прав на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав на інший, ніж передбачено законом строк чинності набутих майнових прав, є нікчемною» [2].

Виходячи з вище зазначеного положення, профільний Закон відтворює закріплені межі розпоряджання майновими правами за даним видом договору, що відображені у Кодексі, дещо їх при цьому деталізувавши, в контексті того, що передача (відчуження) майнових прав може відбуватися як на території всіх держав світу, так і окремих держав.

Розглядаючи дану форму розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав вважається за доцільне зазначити щодо вся повнота розпоряджання майновими правами

в незалежності від виду об'єкта суміжних прав належить первинним суб'єктам, які в свою чергу, укладаючи вище зазначений договір можуть передати (відчужити) свої майнові права частково.

Перейдемо до розгляду меж розпоряджання майновими правами через форми розпоряджання, що передбачають надання майнових прав в користування. Такими формами розпоряджання є ліцензійний договір та публічна ліцензія. Ліцензія нами розглядається як складова частина ліцензійного договору і не розглядається нами з точки зору одностороннього правочину. Тому, розгляд її як окремої форми розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав вважається не доцільним. Односторонній правочин ліцензія, на нашу думку, не представляє, оскільки виникають взаємні права та обов'язки у обох сторін договору.

Отже, почнемо з розгляду меж розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав за ліцензійним договором. Згідно п. 2 ч. 1 ст. 1107 Кодексу дана форма розпоряджання визначена як «2) ліцензійний договір;» [1]. Згідно п. 4 ч. 1 ст. 48 Кодексу «4) ліцензійного договору на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав;» [1].

Згідно ч. 1, 3, 4, 6, 7 ст. 1109 Кодексу «1. За ліцензійним договором одна сторона (ліцензіар) надає другій стороні (ліцензіату) дозвіл на використання об'єкта права інтелектуальної власності визначеним способом (способами) протягом певного строку на певній території, а ліцензіат зобов'язується вносити плату за використання об'єкта, якщо інше не встановлено договором. 3. У ліцензійному договорі визначаються вид ліцензії, сфера використання об'єкта права інтелектуальної власності (конкретні права, що надаються за договором, способи використання зазначеного об'єкта, територія та строк на які надаються права, тощо), розмір, порядок і строки виплати плати за використання об'єкта права інтелектуальної власності, а також інші умови, які сторони вважають за доцільне включити у договір. 4. Вважається, що за ліцензійним договором надається невиключна ліцензія, якщо інше не встановлено ліцензійним договором. 6. Права на використання об'єкта права інтелектуальної власності та способи його використання, які не визначені у ліцензійному договорі, вважаються такими, що не надані ліцензіату. 7. У разі відсутності в ліцензійному договорі умови про територію, на яку поширюються надані права на використання об'єкта права інтелектуальної власності, дія ліцензії поширюється на територію України» [1].

Тобто, межами розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав за ліцензійним договором є фактично умови на яких відповідне майнове право надається в користування. Однією із таких умов є вид ліцензії. Згідно ч. 3 ст. 1108 Кодексу «3. Ліцензія на використання об'єкта права інтелектуальної власності може бути виключною, одиничною, невиключною, а також іншого виду, що не суперечить закону. Виключна ліцензія видається лише одному ліцензіату і виключає можливість використання ліцензіаром об'єкта права інтелектуальної власності у сфері, що обмежена цією ліцензією, та видачі ним іншим особам ліцензій на використання цього об'єкта у зазначеній сфері. Одинична ліцензія видається лише одному ліцензіату і виключає можливість видачі ліцензіаром іншим особам ліцензій на використання об'єкта права інтелектуальної власності у сфері, що обмежена цією ліцензією, але не виключає можливості використання ліцензіаром цього об'єкта у зазначеній сфері. Невиключна ліцензія не виключає можливості використання ліцензіаром об'єкта права інтелектуальної власності у сфері, що обмежена цією ліцензією, та видачі ним іншим особам ліцензій на використання цього об'єкта у зазначеній сфері» [1].

Згідно ч. 1, 4 ст. 50 Закону «1. За ліцензійним договором одна сторона (ліцензіар) надає другій стороні (ліцензіату) дозвіл на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав визначеним способом (способами) протягом певного строку на певній території, а ліцензіат зобов'язується вносити плату за використання об'єкта, якщо інше не встановлено договором. Ліцензіаром може бути суб'єкт майнових авторських або суміжних прав, а у випадках, передбачених договором або законом, - інша уповноважена особа. Ліцензіат не має право використовувати об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав способами, прямо не передбаченими ліцензійним договором. 4. У разі відсутності визначення у ліцензійному (субліцензійному) договорі виду ліцензії вважається, що ліцензія є невиключною. У разі відсутності визначення у ліцензійному договорі території дії ліцензійного договору (ліцензії) дія ліцензії поширюється на територію України. У разі відсутності у ліцензійному договорі строку, на який поширюється дія ліцензійного договору (ліцензії), договір вважається укладеним на строк, що залишився до спливу строку чинності виключного майнового права на визначений у договорі об'єкт права інтелектуальної власності, але не більше ніж на п'ять років. Якщо за шість місяців до спливу зазначеного п'ятирічного строку жодна із сторін не повідомить письмово другу сторону про відмову від договору, договір вважається продовженим на невизначений строк. У такому разі кожна із сторін може в будь-який час відмовитися від договору, письмово повідомивши про це другу сторону за шість місяців до розірвання договору, якщо більший строк для повідомлення не встановлений за домовленістю сторін. Ліцензіат (субліцензіат) здійснює свої повноваження виключно за умови дотримання особистих немайнових прав автора

та/або виконавця, немайнових прав виробника фонограми та/або виробника відеограми, та/або організації мовлення відповідно до статей 11 і 37 цього Закону» [2].

Таким чином, положення профільного Закону із зазначеного виду договору цілком кореспондуються з положеннями Кодексу, які ми вище розглянули. Проте, слід зазначити, що положення профільного Закону доповнюють положення Кодексу в частині ліцензійного видавничого договору, який може укладатися і щодо об'єктів суміжних прав.

На наш погляд, переосмислення потребує положення як Кодексу, так і профільного Закону в аспекті того, що надається в користування об'єкт суміжних прав. Вважаємо, що за даною формою розпоряджання надається в користування не об'єкт суміжних прав, а майнове право на використання об'єкту суміжних прав визначеним способом (способами) та на визначених умовах. До того ж, знову ж таки зміст права інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права та майнові права. У зв'язку з чим, представляється доцільним внесення в майбутньому відповідних змін до діючих редакцій статей як Кодексу, так і профільного Закону з висловленого питання.

Перейдемо до розгляду меж розпоряджання останньої форми розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав – публічної ліцензії. Відмітимо одразу, що дана форма розпоряджання майновими правами відсутня згідно змісту ст. 1107 Кодексу. Проте, в той же час, згідно ч. 1, 2 ст. 455 Кодексу «1. Суб'єкт суміжних прав може надати дозвіл на використання відповідного об'єкта будь-якою особою на визначених ним умовах (публічна ліцензія). 2. Особа, яка використовує об'єкт суміжних прав на основі публічної ліцензії, зобов'язана дотримуватися визначених суб'єктом суміжних прав умов, на яких її було видано» [1].

Згідно п. 5 ч. 1 ст. 48 Закону дана форма розпоряджання майновими правами визначена наступним чином «5) публічної ліцензії на використання об'єкта авторського права або об'єкт суміжних прав;» [2]. Згідно абзацу 1 ч. 1, ч. 3, ч. 4 ст. 51 Закону «1. Суб'єкт авторського права або суб'єкт суміжних прав може надати дозвіл на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав будь-якою особою на визначених ним умовах (публічна ліцензія). 3. Умовами публічної ліцензії може бути передбачено, що така ліцензія є безвідкличною. У такому разі публічна ліцензія діє протягом усього строку чинності майнових авторських прав або майнових суміжних прав і може бути достроково припинена лише стосовно особи, яка порушила умови, зазначені у частині другій цієї статті. 4. Публічна ліцензія є невиключною. Виключні та одиничні публічні ліцензії є нікчемними» [2].

Таким чином, межами розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав за публічною ліцензією є фактично умови на яких майнове право надається в користування. Зауважимо, що публічна ліцензія, не розглядається нами також як односторонній правочин, хоча б з причини того, що згідно ч. 2 ст. 51 Закону «2. Особа, яка використовує об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав на основі публічної ліцензії, зобов'язана дотримуватися визначених суб'єктом авторського права або суб'єктом суміжних прав умов, на яких її було видано» [2]. При цьому, це зовсім не має бути буквально прочитано, в контексті відсутності виникнення прав та обов'язків у суб'єкта суміжних прав, що таку публічну ліцензію видає. Дещо даний вид розпоряджання за своєю природою є чимось, на зразок, договору приєднання.

У зв'язку з тим, що як зазначено у п. 5, ч. 1 ст. 1107 Кодексу «5) інший правочин щодо розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності;» [1], у п. 6 ч. 1 ст. 48 Закону «6) іншого правочину щодо розпоряджання майновими правами на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав» [2], розпоряджання майновими правами, в тому числі на об'єкти суміжних прав може здійснюватися на підставі інших цивілістично-правових конструкцій.

При цьому, з огляду на розглянуті вище межі розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав крізь призму кожного з виду договорів, що наводить законодавець як в Кодексі, так і в Законі приходимо до висновку, що межі розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав – у випадку укладення видів договорів, що передбачають передання (відчуження) – передача (відчуження) такого майнового права повністю або частково, на території окремих країн чи всіх країн, при цьому суб'єкт суміжних прав, а саме первинний суб'єкт суміжних прав може передати (відчужити) таке право не повністю, а частково на визначені у договорі способи використання, що дає можливість зробити висновок про належність максимального обсягу меж розпоряджання первинному суб'єкту суміжних прав на той чи інший об'єкт. Що стосується групи договорів, що передбачають надання майнового права в користування, то межі розпоряджання в частині надання майнового права в користування визначаються умовами договору, зокрема способами використання, видом ліцензії, територією використання.

Таким чином, якщо вести мову про вторинних суб'єктів суміжних прав, їхній обсяг меж буде фактично визначатися на основі того, які способи використання майнового права їм передав (відчужив) первинний правовласник за відповідним видом договору. При цьому, не беремо до уваги

на разі у даній роботі питання спадкування майнових прав на об'єкти суміжних прав, вважаючи, що дане питання представляє собою окрему тему для проведення дослідження.

Згідно ч. 2 ст. 36 Закону «2. Суб'єктами суміжних прав є: 1) виконавець (первинний суб'єкт суміжних прав на виконання), спадкоємці виконавця та інші фізичні та юридичні особи, які набули майнові права на виконання на підставі договору або закону; 2) виробник фонограми (первинний суб'єкт суміжних прав на фонограму), спадкоємці (правонаступники) виробника фонограми та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на фонограму на підставі договору або закону; 3) виробник відеограми (первинний суб'єкт суміжних прав на відеограму), спадкоємці (правонаступники) виробника відеограми та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на відеограму на підставі договору або закону; 4) організація мовлення (первинний суб'єкт суміжних прав на програму організації мовлення), правонаступники організації мовлення та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на програму організації мовлення на підставі договору або закону» [2].

При цьому, як вже зазначалося вище по тексту роботи, відсутність зокрема серед первинних суб'єктів, зокрема, осіб, що працювали над створенням того чи іншого об'єкту суміжних прав за трудовим договором (контрактом) є тим питанням, що на наш погляд, потребує переосмислення з точки зору розширення наведеного суб'єктного складу суб'єктів суміжних прав з метою дотримання інтересів відповідних осіб.

З приводу питання спадкування, зокрема в контексті роботи суміжних прав зазначимо, що ч. 1, 2 ст. 32 Закону «1. Майнові права на твір входять до складу спадщини. Особисті немайнові права автора не входять до складу спадщини. 2. У разі спадкування майнових прав на твір за законом спадкоємець набуває такі права у повному складі разом з правом на одержання передбаченої законом справедливої винагороди за використання творів. У разі наявності декількох спадкоємців відповідної черги такі спадкоємці набувають майнові права на твір у повному складі спільно, разом з правом на одержання передбаченої законом справедливої винагороди за використання твору у рівних частках, якщо в договорі між спадкоємцями не зазначено інше. Положення абзацу другого цієї частини застосовуються також у разі наявності кількох спадкоємців за заповітом, якщо в заповіті не визначено інший розподіл між спадкоємцями майнових прав на твір, а також у разі наявності кількох спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку у спадщині. Спадкоємці автора мають право оприлюднити твір, не оприлюднений за життя автора, якщо автор безпосередньо не заборонив оприлюднення такого твору» [2].

Варто відмітити, що важливим питанням, що може бути розглянутим з точки зору взаємозв'язку з межами розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав є питання строків чинності таких майнових прав, оскільки строки є ніби зовнішньою оболочкою за яку межі розпоряджання майновими правами розповсюджуватися не можуть.

Ми вже наводили вище по тексу приклад строків чинності суміжних прав проте для ілюстративності зазначимо, що згідно ч. 1 ст. 45 Закону «1. Право інтелектуальної власності на виконання є чинним з моменту здійснення виконання. Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на виконання спливає через 50 років, що обчислюються з 1 січня року, наступного за роком здійснення виконання. Якщо запис виконання протягом цього строку правомірно оприлюднено, строк чинності майнових прав інтелектуальної власності на виконання спливає через 50 років, що обчислюються з 1 січня року, наступного за роком такого оприлюднення» [2].

І наостанок, як можна було зауважити, читаючи тест даної роботи, автор веде мову про межі передачі (відчуження) майнових прав на об'єкти суміжних прав, межі надання в користування майнового права на об'єкти суміжних прав, а не межі надання в користування об'єкта суміжних прав. Чому? Відповіддю на це є розуміння поняття права інтелектуальної власності (до якого ми вже неодноразово зверталися по тексту роботи) згідно ч. 2 ст. 418 Кодексу, а саме «2. Право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності визначається цим Кодексом та іншим законом» [1], а також розуміння правової природи співвідношення права інтелектуальної власності та права власності згідно ч. 1, 2, 3 ст. 419 Кодексу, а саме «1. Право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного. 2. Перехід права на об'єкт права інтелектуальної власності не означає переходу права власності на річ. 3. Перехід права власності на річ не означає переходу права на об'єкт права інтелектуальної власності» [1]. Останнє положення є ключовим для таких форм розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав як договір про створення за замовленням об'єкту суміжних прав, ліцензійного договору, публічної ліцензії.

Вважаємо, що вище зазначене правове розуміння має бути в основі визначення майнового права, зокрема на об'єкти суміжних прав в профільному Законі (нами було зазначено на початку

роботи про відсутність такого визначення), а також відповідні зміни до діючих редакцій статей як Кодексу, так і профільного Закону мають бути внесені саме в контексті того, що здійснення розпоряджання майновими правами відбувається по відношенню до майнового права, а не об'єкту суміжних прав.

Таким чином, межі розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав були розглянуті в аспектах кожної з форм розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, які були нами фактично систематизовані на дві групи, а також в контексті первинних та вторинних суб'єктів, що в котрий раз дозволяє нам говорити про особливу правову природу об'єктів права інтелектуальної власності і об'єктів суміжних прав, зокрема.

Висновки. Досліджувана тема розглядається автором через три рівні. Так, спочатку автором розглядаються цивільно-правові засади меж розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав, тобто фактично фундамент, який лежить в основі розуміння та змісту майнового права. Далі проводиться розгляд меж розпоряджання через параметри кожної з форм розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав. І наостанок, межі розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав розглядаються через призму суб'єктного складу (первинних та вторинних суб'єктів) та особливостей, які у зв'язку з цим виникають.

У зв'язку з розглянутими вище питаннями та відсутністю визначення майнового права, в тому числі і на об'єкти суміжних права, пропонується ввести відповідну дефініцію до ст. 1 профільного Закону та відобразити її наступним чином «майнове право на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав – це складова частина права інтелектуальної власності суб'єкта таких прав, яке може бути передане (відчужене) або надане в користування як повністю, так і частково».

На зміну трудовому договору (контракту) в частині розпоряджання майновими правами на службові об'єкти суміжних прав пропонується ввести таку форму розпоряджання як договір про передання (відчуження) майнового права на службові об'єкти авторського права та об'єкти суміжних прав.

Вважається за доцільне врегулювання неузгодженостей щодо меж розпоряджання майновими правами, в тому числі і на об'єкти суміжних прав щодо такої форми розпоряджання як договір про створення за замовленням об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав, що існує як на рівні Кодексу, так і на рівні профільного Закону шляхом закріплення майнового права при створенні об'єкту суміжних прав за особою, що створювала такий об'єкт із відображенням переходу майнового права до нового (вторинного) суб'єкта суміжних прав.

Пропонується відобразити вище запропоновані зміни шляхом викладу ст. 15 профільного Закону наступним чином «1. Особисті немайнові авторські права на твір, створений за замовленням, належать автору. У випадках, передбачених законом, окремі особисті немайнові авторські права на такий об'єкт можуть належати замовникові. 2. Майнові права на твір, створений за замовленням належать його автору. Майнові права на твір, створений за замовленням переходять до замовника у повному складі на підставі договору. 3. Якщо майнові права на твір переходять до замовника, автор має право на винагороду. 4. Замовник має право вносити зміни до твору, створеного за замовленням, супроводжувати його ілюстраціями, передмовами, післямовами тощо, якщо інше не передбачено договором замовлення».

Зауважимо додатково, що у запропонованій новій редакції ст. 15 профільного Закону нами підтримується думка висловлена законодавцем в абзаці другому ч. 1 ст. 430 Кодексу, а саме «У випадках, передбачених законом, окремі немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт можуть належати замовникові» [1].

Дана думка нами підтримується, оскільки вона вже знайшла своє відображення, зокрема при створенні такого об'єкту суміжних прав як програма організації мовлення. Так, згідно п. 4 ч. 2 ст. 35 Закону «4) організація мовлення (первинний суб'єкт суміжних прав на програму організації мовлення), правонаступники організації мовлення та інші фізичні або юридичні особи, які набули майнові права на програму організації мовлення на підставі договору або закону» [2].

Тобто, виходячи із вище зазначеного положення, особа, що створювала вище зазначений об'єкт за замовленням, а також і за трудовим договором (контрактом) навіть не зазначена серед суб'єктного складу на такий об'єкт, що на наш погляд, є прогалиною діючого законодавства, що потребує також переосмислення.

Щодо запропонованої редакції ст. 15 профільного Закону вважаємо, що згідно неї мають бути оновлені та узгоджені положення Кодексу з даного виду договору.

З огляду на вище розглянуті питання, на наш погляд, потребують оновлення у новій редакції і положення ч. 1 ст. 1109 Кодексу. Пропонується викласти зазначену норму наступним чином «1. За ліцензійним договором одна сторона (ліцензіар) надає другій стороні (ліцензіату) дозвіл на використання майнового права на об'єкт права інтелектуальної власності визначеним способом

(способами) протягом певного строку на певній території, а ліцензіат зобов'язується вносити плату за використання об'єкта, якщо інше не встановлено законом».

Тим паче, що згідно ч. 6 ст. 1109 Кодексу «6. Права на використання об'єкта права інтелектуальної власності та способи його використання, які не визначені у ліцензійному договорі, вважаються такими, що не надані ліцензіату» [1].

Аналогічних оновлень, на наш погляд, потребує і ч. 1 ст. 50 Закону. Пропонується викласти відповідну норму у наступній редакції «1. За ліцензійним договором одна сторона (ліцензіар) надає другій стороні (ліцензіату) дозвіл на використання майнового права на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав визначеним способом (способами) протягом певного строку на певній території, а ліцензіат зобов'язується вносити плату за використання майнового права на об'єкт, якщо інше не встановлено договором. Ліцензіаром може бути суб'єкт майнових авторських або суміжних прав, а у випадках передбачених договором або законом, - інша уповноважена особа. Ліцензіат не має право використовувати майнове право на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав способами, прямо не передбаченими ліцензійним договором».

Відмітимо, що в контексті запропонованих змін демонстративним є абзац 1 ч. 2 чинної ст. 50 Закону, а саме «2. Ліцензійний договір, згідно з яким ліцензіар надає ліцензіату дозвіл на виготовлення і опублікування примірників зафіксованого або записаного твору, записаного виконання, фонограми, відеограми (примірників відповідних об'єктів) у кількості (тиражем), здатній задовольнити розумні потреби публіки, є ліцензійним видавничим договором. Ліцензіат ліцензійного видавничого договору, який забезпечує опублікування зазначеного в цій частині об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав, вважається видавцем» [2].

З метою узгодженості із запропонованою новою редакцією ч. 1 ст. 50 Закону, вважаємо, що назва даної статті має бути викладена також у новій редакції, а саме «Ліцензійні договори на використання майнового права на об'єкт авторського права або об'єкта суміжних прав». Відповідно п. 4 ч. 1 ст. 48 Закону має бути викладений у наступній редакції «4) ліцензійного договору на використання майнового права на об'єкт авторського права або об'єкт суміжних прав;».

Зауважимо, що вище запропонована редакція п. 4 ч. 1 ст. 48 Закону буде цілком кореспондуватися з чинною назвою ст. 48 Закону, а саме «Розпоряджання майновими правами на об'єкти авторського права або об'єкти суміжних прав» [2].

Щодо такої форми розпоряджання майновими правами, як публічна ліцензія, на наш погляд, викладу у новій редакції потребує абзац 1 ч. 1 ст. 51 Закону. Пропонується викласти зазначене положення наступним чином «1. Суб'єкт авторського права або суб'єкт суміжних прав може надати дозвіл на використання майнового права на об'єкт авторського права або об'єкта суміжних прав будь-якою особою на визначених ним умовах (публічна ліцензія)». Саму ж назву ст. 51 Закону викласти у наступній редакції «Публічна ліцензія на використання майнового права на об'єкт авторського права або об'єкта суміжних прав».

Вважаємо, що відповідні запропоновані зміни мають знайти своє відображення і в викладі в оновленій редакції ст. 455 Кодексу, а саме «1. Суб'єкт суміжних прав може надати дозвіл на використання відповідного майнового права на об'єкт будь-якою особою на визначених ним умовах (публічна ліцензія). 2. Особа, яка використовує майнове право на об'єкт суміжних прав на основі публічної ліцензії, зобов'язана дотримуватися визначених суб'єктом суміжних прав умов, на яких її було видано». Саму ж назву ст. 455 Кодексу викласти у наступній редакції «Публічна ліцензія на використання майнового права на об'єкт суміжних прав».

Таким чином, розглянувши питання цивільно-правових засад та меж розпоряджання майновими правами на об'єкти суміжних прав за законодавством України приходимо до наступного висновку. Договори у сфері розпоряджання майновими правами на об'єкти права інтелектуальної власності є особливими та відмінними від інших цивілістично-правових конструкцій, що передбачені як Кодексом, так і профільним Законом. Предметом даних видів договорів є майнове право на об'єкт права інтелектуальної власності. Лише за таким видом договору як договір про створення за замовленням об'єкта права інтелектуальної власності буде відбуватися ще й передача (відчуження) самого об'єкту права інтелектуальної власності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
2. Закон України «Про авторське право і суміжні права» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text.

УДК 342.7:004
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.48

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ПРАВОМІРНОГО ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА НЕДОТОРКАННІСТЬ ПРИВАТНОГО ЖИТТЯ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Полонська О.І.,
викладач кафедри цивільно-правових дисциплін,
Національна академія Служби безпеки України
ORCID: 0000-0001-7003-0422

Полонська О.І. Правова регламентація правомірного обмеження права на недоторканність приватного життя в умовах правового режиму воєнного стану.

У статті здійснюється комплексний аналіз правових аспектів правомірного обмеження прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного стану, що є особливо актуальним в контексті сучасних геополітичних викликів та збройних конфліктів. Дослідження охоплює як теоретичні засади допустимості таких обмежень з точки зору міжнародного права, так і їх практичне застосування відповідно до положень національного законодавства України. В статті автором розглянуто ключові міжнародні документи, такі як Європейська конвенція з прав людини, щодо відступу від зобов'язань під час надзвичайного стану, та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, що встановлюють критерії правомірності обмежень прав, включаючи принципи необхідності, пропорційності та недискримінації. Особлива увага приділяється аналізу відповідності національного законодавства України, зокрема Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та інших нормативно-правових актів, що регламентують діяльність державних органів в умовах війни. У роботі досліджуються конкретні обмеження прав і свобод, що запроваджуються в Україні у зв'язку з повномасштабною російською агресією, включаючи обмеження таємниці листування, недоторканності житла, дотримання прав суб'єктів персональних даних. Проводиться оцінка пропорційності та обґрунтованості цих обмежень з огляду на необхідність забезпечення національної безпеки, територіальної цілісності та захисту життя і здоров'я громадян в умовах збройного конфлікту. На основі аналізу законодавства, рішень Конституційного суду, а також з урахуванням практики Європейського Суду з прав людини щодо можливості застосування обмежень фундаментальних прав в умовах воєнного стану в Україні, у статті запропоновані рекомендації щодо удосконалення правового регулювання в цій сфері. Вбачається, що викладені у висновках заходи, спрямовані на забезпечення більш ефективного балансу між захистом національної безпеки та дотриманням основоположних прав і свобод людини та громадянина, мінімізацію негативного впливу воєнного стану на їх реалізацію та зміцненню правових основ демократичної держави.

Ключові слова: недоторканість приватного життя, воєнний стан, обмеження прав людини, конституційні права, національна безпека, принцип пропорційності, державні гарантії, міжнародні стандарти.

Polonska O.I. Legal regulation of legitimate restrictions on the right to privacy under martial law.

The article provides a comprehensive analysis of the legal aspects of legitimate restrictions on human and civil rights and freedoms under martial law, which is particularly relevant in the context of contemporary geopolitical challenges and armed conflicts. The research encompasses both theoretical foundations of the permissibility of such restrictions from the perspective of international law and their practical application in accordance with the provisions of Ukrainian national legislation. The author examines key international documents, such as the European Convention on Human Rights regarding derogation from obligations during states of emergency, and the International Covenant on Civil and Political Rights, which establish criteria for the legitimacy of rights restrictions, including the principles of necessity, proportionality, and non-discrimination. Special attention is given to analyzing the compliance of Ukraine's national legislation, particularly the Law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law» and other normative legal acts regulating the activities of state bodies during wartime. The paper investigates specific restrictions on rights and freedoms implemented in Ukraine in connection with the full-scale russian aggression, including limitations on correspondence confidentiality, inviolability of housing, and adherence to the rights of personal data subjects. The proportionality and justification of these restrictions are evaluated in light of the need to ensure national security, territorial integrity,

and protection of citizens' lives and health in the conditions of armed conflict. Based on the analysis of legislation, Constitutional Court decisions, and considering the practice of the European Court of Human Rights regarding the possibility of applying restrictions to fundamental rights under martial law in Ukraine, the article proposes recommendations for improving legal regulation in this field. The measures outlined in the conclusions are aimed at ensuring a more effective balance between protecting national security and respecting fundamental human and civil rights and freedoms, minimizing the negative impact of martial law on their implementation, and strengthening the legal foundations of a democratic state.

Key words: privacy rights, martial law, human rights limitations, constitutional rights, national security, proportionality principle, state guarantees, international standards.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України, що розпочалося 24 лютого 2022 року, спричинило запровадження на всій території держави правового режиму воєнного стану. Це зумовило актуалізацію питань нормативного закріплення підстав та порядку обмеження конституційних прав і свобод громадян, серед яких особливе місце посідає право на недоторканність приватного життя. Зазначене право належить до фундаментальних особистих прав людини, втім, як і більшість інших прав, може підлягати правомірному обмеженню за наявності виключних обставин, до яких належить і воєнний стан.

Водночас обмеження будь-яких прав людини, у тому числі й права на таємницю особистого і сімейного життя, потребує дотримання визначених національним законодавством та міжнародними актами умов та критеріїв правомірності. Особливої актуальності проблема правомірності обмеження права на недоторканність приватного життя набуває в умовах воєнного стану, коли держава об'єктивно змушена вдаватися до більш суворих заходів з метою захисту національної безпеки та територіальної цілісності.

Мета дослідження: проаналізувати положення національного законодавства, що встановлює підстави правомірного обмеження права на приватність. Запропонувати рекомендації щодо вдосконалення механізмів забезпечення балансу між інтересами національної безпеки та захистом права на приватність з урахуванням обмежень, зумовлених введенням правового режиму воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Науково-теоретичну основу дослідження становлять праці вітчизняних та зарубіжних учених, які досліджували різні аспекти правової регламентації права на недоторканність приватного життя та обмеження конституційних прав людини в особливих умовах. Зокрема, ці питання досліджували О.В. Скрипнюк, М.І. Хавронюк, О.В. Петришин, М.В. Савчин, С.П. Погребняк, А.Р. Крусян, В.В. Середюк та інші науковці.

Виклад основного матеріалу. Право на недоторканність приватного життя належить до фундаментальних особистих прав людини і гарантується як національним законодавством України, так і міжнародними актами з прав людини. У статті 32 Конституції України закріплено, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України [1].

Відповідно до правової позиції Конституційного Суду України, право на недоторканність приватного життя є засадничою цінністю, необхідною для повного розквіту людини в демократичному суспільстві, та розглядається як право фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб [2].

У міжнародному праві право на недоторканність приватного життя передбачене статтею 12 Загальної декларації прав людини, статтею 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, статтею 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зокрема, стаття 8 Конвенції гарантує право на повагу до приватного і сімейного життя, житла і кореспонденції [3].

Право на недоторканність приватного життя не є абсолютним і може бути обмежене в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. За позицією Конституційного Суду України обмеження прав людини розглядається як «звуження змісту та обсягу конституційних прав і свобод» [4]. Такі обмеження повинні бути передбачені законом і бути необхідними в демократичному суспільстві, тобто відповідати принципу пропорційності. Як зазначає М.В. Савчин, концепція пропорційності у застосуванні до права на недоторканність приватного життя вимагає, щоб будь-яке обмеження цього права було: а) встановлене законом; б) переслідувало легітимну мету; в) було необхідним у демократичному суспільстві [5, с. 327].

Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та пе-

редбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [6]. Правовою основою введення воєнного стану є Конституція України, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» та Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України.

24 лютого 2022 року у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України Указом Президента України № 64/2022 було введено воєнний стан на всій території України [7]. Відповідно до пункту 3 Указу Президента України № 64/2022, на період дії правового режиму воєнного стану можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України. Серед них – право на недоторканність житла (стаття 30), таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (стаття 31), право на невтручання в особисте і сімейне життя (стаття 32).

Важливо зазначити, що запровадження обмежень конституційних прав і свобод потребує повідомлення Генерального секретаря ООН та Генерального секретаря Ради Європи про відступ від зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. 28 лютого 2022 року Україна повідомила про відступ від окремих зобов'язань, передбачених Конвенцією, зокрема про відступ від статей 4 (пункт 3), 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, статей 1, 2 Додаткового протоколу, статті 2 Протоколу № 4 до Конвенції. Враховуючи зміни у кримінальному процесі, зумовлені воєнним станом, 23 березня 2022 року Україна повідомила також про відступ від зобов'язань за статтями 5, 6 і 13 Конвенції. Надалі ці відступи від зобов'язань неодноразово продовжувалися з огляду на продовження періоду режиму воєнного стану в Україні. У 2024 року Україна подала уточнену заяву щодо відступу [8].

Обмеження права на недоторканність приватного життя в умовах воєнного стану повинно відповідати ряду критеріїв правомірності, встановлених як національним законодавством, так і міжнародними актами. Ці критерії випливають з аналізу конституційних положень, правових позицій Конституційного Суду України та практики Європейського суду з прав людини. Зокрема, можливість обмеження права людини повинно бути передбачено законом. Відповідно до частини 2 статті 64 Конституції України, в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень [1].

Як зазначає С.П. Погребняк, вимога законності обмеження прав людини включає не лише формальну наявність закону, але й якісні характеристики такого закону: він повинен бути доступним для громадян, достатньо чітким і передбачуваним у своєму застосуванні [9, с. 93].

Обмеження конституційного права і зокрема права на приватність вважатиметься правомірним, лише за умови що таке обмеження обґрунтовується досягненням легітимної мети. В умовах воєнного стану такими цілями є захист національної безпеки, територіальної цілісності, суверенітету держави, забезпечення громадського порядку, запобігання заворушенням або злочинам, захист здоров'я населення тощо. Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово підкреслював, що обмеження прав і свобод людини і громадянина є допустимими, якщо вони спрямовані на досягнення суспільно значущої мети [10]. Принцип пропорційності передбачає, що обмеження має бути обґрунтовані необхідністю у демократичному суспільстві, пропорційними легітимній меті, яку вони переслідують, і не повинні покладати на особу, права якої обмежуються, надмірний тягар. Зокрема, заходи, спрямовані на обмеження права, повинні бути дієвими для досягнення легітимної мети; з усіх однаково придатних заходів повинен бути обраний той, який найменше обмежує право; негативні наслідки для права не повинні бути надмірними порівняно з вагомістю легітимної мети [11, с. 63]. Як зазначає А.Р. Крусян, принцип пропорційності вимагає, щоб обмеження права на недоторканність приватного життя в умовах воєнного стану не посягало на сутнісний зміст цього права [12, с. 118].

Відповідно до правової позиції Конституційного Суду України, «обмеження конституційного права на недоторканність особистого і сімейного життя має бути домірним та не порушувати сутнісний зміст цього права» [13]. Сутнісний зміст права на недоторканність приватного життя включає гарантії захисту особи від свавільного втручання в її приватну сферу, що дозволяє особі зберігати певний мінімум приватності навіть в умовах воєнного стану [14].

Стаття 30 Конституції України гарантує недоторканність житла. В умовах воєнного стану ця гарантія може бути обмежена шляхом надання військовому командуванню повноважень проводити огляд житла без вмотивованого рішення суду. Відповідно до пункту 8 статті 8 Закону України «Про

правовий режим воєнного стану», військове командування має право встановлювати для фізичних і юридичних осіб військово-квартирну повинність з розквартирування військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, особового складу служби цивільного захисту, евакуйованого населення та розміщення військових частин, підрозділів і установ [6]. В той же час, такі обмежувальні заходи не мають позбавляти людину місця проживання, і застосовуватись із дотриманням принципу пропорційності і обґрунтованості.

Стаття 31 Конституції України гарантує таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Відповідно до пункту 11 статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», військове командування разом із військовими адміністраціями має право регулювати роботу постачальників електронних комунікаційних мереж та/або послуг, забороняти роботу приймально-передавальних радіостанцій особистого і колективного користування та передачу інформації через комп'ютерні мережі [6]. Обмеження повинні бути спрямовані на запобігання витоку інформації, що може загрожувати національній безпеці, та не повинні використовуватися для політичного переслідування чи цензури [15].

Важливим елементом права на недоторканність приватного життя є захист персональних даних. В умовах воєнного стану можуть бути розширені повноваження державних органів щодо збору, обробки та зберігання персональних даних громадян з метою забезпечення національної безпеки. Відповідно до статті 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені законодавством України. Тихомиров О.О. слушно зазначає, що в умовах правового режиму воєнного стану, через утворення нових владних суб'єктів і оперативну зміну розподілу повноважень, можливості застосування державного примусу на розсуд адміністрації збільшується, що за відсутності належного контролю створює передумови для можливих порушень прав людини. У цьому контексті проблема правової визначеності повноважень відповідних суб'єктів, обсягів і процедур запроваджених обмежень прав людини постає дуже гостро [16, с. 64]. Навіть в умовах воєнного стану збір та обробка персональних даних повинні відповідати міжнародним засадам правового регулювання із дотриманням принципів законності, конкретизації мети, мінімізації даних та обмеження часу зберігання.

Міжнародні стандарти обмеження прав людини в умовах надзвичайних ситуацій, включаючи воєнний стан, встановлені Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (стаття 4) та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Відповідно до статті 15 Конвенції, під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, держава може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом [3]. Сіракузькі принципи тлумачення обмежень та відступів від положень Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1984 року та Паризькі мінімальні стандарти прав людини в періоди надзвичайних станів 1984 року також встановлюють важливі стандарти правомірного обмеження прав людини в умовах надзвичайних ситуацій [17]. Згідно з цими документами, обмеження прав людини в умовах надзвичайних ситуацій можуть бути запроваджені при дотриманні обов'язкових умов, зокрема щодо офіційного проголошення та нотифікації введених обмежень; обґрунтованості виключною загрозою життю нації; можливістю застосування лише мінімально необхідних заходів і контроль за недопущенням обмеження прав, які не підлягають обмеженню; чітка регламентація періоду дії обмежень (на період дії воєнного стану); відсутності будь-якого прояву дискримінації та узгодженості нормативних обмежень з іншими міжнародними зобов'язаннями [18].

Аналіз судової практики щодо обмеження права на недоторканність приватного життя в умовах воєнного стану дозволяє виявити підходи судів до оцінки правомірності таких обмежень. Конституційний Суд України у своєму рішенні № 4-р(II)/2023 від 22 лютого 2023 року зазначив, що «в частині другій статті 32 Конституції України йдеться про те, що лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини може бути встановлене обмеження конституційного права особи на недоторканність особистого і сімейного життя» [13]. Європейський суд з прав людини у справі «Роман Захаров проти Росії» (2015) встановив, що для того, щоб системи таємного спостереження були сумісні зі статтею 8 Конвенції, вони повинні містити такі гарантії: визначення категорій осіб, щодо яких може застосовуватись спостереження; обмеження тривалості спостереження; процедура вивчення, використання та зберігання отриманих даних; запобіжні заходи при передачі даних іншим особам; обставини, за яких дані можуть або повинні бути знищені [19]. У справі «Big Brother Watch та інші проти Сполученого Королівства» (2021) Європейський суд визнав, що масове перехоплення комунікацій само по собі не порушує Конвенцію, однак воно повинно супроводжуватися «наскрізними гарантіями», які забезпечують, щоб втручання у приватне життя було пропорційним меті захисту національної безпеки [20].

Висновки. Правова регламентація правомірного обмеження права на недоторканність приватного життя в умовах правового режиму воєнного стану є складним і багатоаспектним питанням, що передбачає суворе дотримання балансу між інтересами національної безпеки та захистом прав людини. Обмеження вказаного права вважатиметься правомірним лише за умови дотримання критеріїв законності, легітимної мети, необхідності в демократичному суспільстві (пропорційності) та недопустимості порушення сутнісного змісту права. Аналіз законодавства України та міжнародних стандартів у сфері запровадження обмежень прав людини в умовах надзвичайних ситуацій свідчить про наявність належної правової основи для регламентації обмеження права на недоторканність приватного життя в умовах воєнного стану. Водночас існують проблеми, пов'язані з недостатньою конкретизацією меж і порядку обмеження цього права, відсутністю ефективних механізмів контролю за діяльністю органів державної влади та військового командування.

Проведене дослідження дає змогу визначити деякі аспекти щодо вдосконалення правової регламентації обмеження права на недоторканність приватного життя в умовах воєнного стану, а саме конкретизувати в Законі України «Про правовий режим воєнного стану» межі, порядок та процедури обмеження права на недоторканність приватного життя з урахуванням принципу пропорційності; запровадити ефективні механізми парламентського, судового та громадського контролю за діяльністю органів державної влади та військового командування в частині обмеження права на недоторканність приватного життя в умовах воєнного стану, в тому числі щодо відповідності обмежень міжнародним стандартам, зокрема вимогам статті 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; розробити чіткі інструкції для органів державної влади та військового командування щодо порядку застосування обмежень права на приватність в умовах воєнного стану; забезпечити періодичний перегляд необхідності застосування обмежень та їх скасування, якщо обставини, що їх спричинили, перестали існувати. Їх впровадження сприятиме підвищенню ефективності захисту прав людини в умовах воєнного стану та зміцненню правових основ демократичної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України від 20.01.2012 р. № 2-рп/2012. *Офіційний вісник України*. 2012. № 9. Ст. 332.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. Ст. 270.
4. Рішення Конституційного Суду України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/5-rp/2005.doc.
5. Савчин М.В. Конституційне право України. Підручник. Київ: Правова єдність, 2009. 1008 с.
6. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
7. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. *Офіційний вісник України*. 2022. № 37. Ст. 2052.
8. Відступ від окремих зобов'язань. Центр демократії та верховенства права. URL: https://cedem.org.ua/news/vidstup-vid-konventsiyi.
9. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. 240 с.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» від 20.12.2017 р. № 2-р/2017. *Офіційний вісник України*. 2018. № 18. Ст. 619.
11. Шевчук С.В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ: Реферат, 2007. 640 с.
12. Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика: монографія. Одеса: Юридична література, 2010. 424 с.
13. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Лазуренка Ігоря Олександровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) приписів абзаців четвертого, п'ятого частини другої статті 70 Закону України „Про виконавче провадження", абзаців третього, четвертого частини другої статті 50 Закону України „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" (щодо гарантованості пенсії, що

є основним джерелом існування, не нижче прожиткового мінімуму). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-23.
14. Права людини і громадянина: Навч. посібник. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. К.:Атіка, 2004. 363 с.
15. Загальна теорія права: підручник / О.В. Петришин, Д.В. Лук'янов, С.І. Максимов, В.С. Смородинський та ін.; за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2020. – 568 с.
16. Тихомиров О.О. Проблеми обмеження інформаційних прав людини в умовах воєнного стану в Україні. *Juris Europensis Scientia*. 2022. С. 62–67.
17. Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights, UN Doc. E/CN.4/1985/4, Annex (1985). *Human Rights Quarterly*. – 1985. – Vol. 7. – Pp. 3–14.
18. Paris Minimum Standards of Human Rights Norms in a State of Emergency, adopted by the International Law Association in 1984 // *The American Journal of International Law*. 1985. Vol. 79. No. 4. Pp. 1072–1082.
19. European Court of Human Rights, Case of Roman Zakharov v. Russia, Application no. 47143/06, Judgment of 4 December 2015. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159324 (дата звернення: 01.05.2025).
20. European Court of Human Rights, Case of Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom, Applications nos. 58170/13, 62322/14 and 24960/15, Judgment of 25 May 2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-210077 (дата звернення: 01.05.2025).

УДК 347.78.01
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.49

ОНОВЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ АВТОРСЬКОГО ПРАВА ТА ЙОГО АДАПТАЦІЯ ДО СТАНДАРТІВ ЄС

Тарасенко Л.Л.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права,
Львівський національний університет імені Івана Франка
ORCID: 0000-0003-4359-8965

Тарасенко Х.Ю.,
доктор філософії в галузі права,
старша викладачка кафедри теорії права та прав людини,
Український католицький університет
ORCID: 0000-0001-9960-0169

Тарасенко Л.Л., Тарасенко Х.Ю. Оновлення законодавства України у сфері авторського права та його адаптація до стандартів ЄС.

У статті розглядаються окремі проблемні аспекти щодо адаптації законодавства України у сфері авторського права до стандартів ЄС. Встановлено, що Угода про асоціацію між Україною та ЄС (2014) визначила засади реформування українського законодавства у сфері інтелектуальної власності, і відповідно Україна за період 2014-2024 рр. суттєво оновила правове регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності, наблизивши його до європейських стандартів. Встановлено, що значним кроком уперед для України стала інституційна реформа державної системи правової охорони інтелектуальної власності, зокрема, було створено національний орган інтелектуальної власності. Україна впродовж 2017–2022 рр. реформувала законодавство про авторське право, і станом на сьогодні відповідні законодавчі положення майже повністю відповідають європейським стандартам. Доведено, що закон про авторське право (2022) слід сприймати позитивно, оскільки він передбачив імплементацію в національне законодавство численних Директив ЄС у цій сфері. Встановлено, що закон розмежовує фотографічний твір і фотографію, яка створена без творчої праці автора і не наділена оригінальністю (це призводить до того, що така фотографія не охороняється авторським правом). Доведено, що право sui generis поширюється на базу даних, виробник якої зробив якісно та/або кількісно значний внесок в отримання, перевірку чи подання вмісту бази даних; право особливого роду (sui generis) здійснюється незалежно від того, чи підлягає відповідна база даних або її вміст охороні авторським правом або іншими правами і це право sui generis на базу даних може передаватися (відчужуватися) відповідно до закону. Встановлено, що правове регулювання відносин, пов'язаних із генеруванням неоригінальних об'єктів та їх правовим режимом, в Україні запроваджено вперше, і Україна є одна з небагатьох країн світу, в якій законом внесено правову визначеність щодо цих об'єктів. Обґрунтовано, що комп'ютерна програма станом на сьогодні в умовах цифровізації потребує більш якісного правового регулювання, яке мало би деталізувати порядок створення комп'ютерних програм, набуття, здійснення та захист прав на комп'ютерні програми. Обґрунтовано, що потребує правової визначеності також правовий режим комп'ютерних програм, які повязані з винаходами чи корисними моделями (так звані «computer implemented inventions»), а також правовий режим вільного, відкритого програмного забезпечення. Обґрунтовано, що потребує правової визначеності розмежування різних видів відеоматеріалів, які включають в себе аудіовізуальні твори, відеограму (як відеозапис) та інші відеозаписи (зважаючи на значне поширення відеоматеріалів, які створюються щодня майже усіма користувачами смартфонів, і в подальшому ці відеозаписи (у том числі змонтовані) потрапляють у мережу Інтернет (зокрема, соціальні мережі, відеохостинги тощо).

Ключові слова: інтелектуальна власність, авторське право, Інтернет, комп'ютерна програма, право sui generis, фотографічний твір, база даних.

Tarasenko L.L., Tarasenko Kh.Yu. Updating the legislation of Ukraine in the field of copyright and its adaptation to EU standards.

The article considers certain problematic aspects of adapting the legislation of Ukraine in the field of copyright to EU standards. It is established that the Association Agreement between Ukraine and the

EU (2014) defined the principles of reforming Ukrainian legislation in the field of intellectual property, and accordingly, Ukraine for the period 2014–2024 significantly updated the legal regulation of relations in the field of intellectual property, bringing it closer to European standards. It is established that a significant step forward for Ukraine was the institutional reform of the state system of legal protection of intellectual property, in particular, the creation of a national intellectual property authority. Ukraine during 2017–2022 reformed the legislation on copyright, and as of today the relevant legislative provisions almost fully comply with European standards. It has been shown that the Copyright Act (2022) should be viewed positively, as it has provided for the implementation of numerous EU Directives in this area into national law. It has been established that the law distinguishes between a photographic work and a photograph that is created without the creative work of the author and is not endowed with originality (which leads to the fact that such a photograph is not protected by copyright). It has been shown that the sui generis right extends to a database whose creator has made a qualitatively and/or quantitatively significant contribution to the acquisition, verification or presentation of the content of the database; the sui generis right is exercised regardless of whether the relevant database or its content is protected by copyright or other rights and this sui generis right to the database can be transferred (alienated) in accordance with the law. It is established that the legal regulation of relations related to the generation of non-original objects and their legal regime was introduced in Ukraine for the first time, and Ukraine is one of the few countries in the world where the law has introduced legal certainty regarding these objects. It is substantiated that a computer program as of today in the conditions of digitalization requires better legal regulation, which should detail the procedure for creating computer programs, acquiring, exercising and protecting rights to computer programs. It is substantiated that the legal regime of computer programs related to inventions or utility models (the so-called «computer implemented inventions»), as well as the legal regime of free, open source software, also requires legal certainty. It is justified that legal certainty is needed to distinguish between different types of video materials, which include audiovisual works, videograms (as video recordings) and other video recordings (given the significant spread of video materials created daily by almost all smartphone users, and subsequently these video recordings (including edited ones) end up on the Internet (in particular, social networks, video hosting sites, etc.).

Key words: intellectual property, copyright, Internet, computer program, sui generis right, photographic work, database.

Постановка проблеми. Реформування законодавства України про інтелектуальну власність є важливим етапом для України на шляху набуття членства в Європейському Союзі (далі – ЄС). Угода про асоціацію між Україною та ЄС (2014) налічує близько 100 статей (157–252), які визначили засади реформування українського законодавства у сфері інтелектуальної власності. Україна за період 2014–2024 рр. суттєво оновила правове регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності, наблизивши його до європейських стандартів. При цьому законодавчі зміни стосувалися всіх блоків інтелектуальної власності – авторського права, суміжних прав, колективного управління, промислової власності (патенти, промислові зразки, торговельні марки, географічні зазначення тощо), результатів селекційних досліджень (сорти рослин), захисту прав інтелектуальної власності.

Значним кроком уперед стала також інституційна реформа державної системи правової охорони інтелектуальної власності. Було створено національний орган інтелектуальної власності (далі – НОІВ), до компетенції якого входять всі повноваження щодо надання правової охорони об'єктам авторського права, промислової власності, щодо захисту прав інтелектуальної власності (процедури pre-grant opposition, post-grant opposition тощо). Спочатку повноваження НОІВ виконував УКРПАТЕНТ (заклад експертизи у сфері інтелектуальної власності), в подальшому було створено окрему організацію, яка з листопада 2022 р. здійснює повноваження НОІВ. Так, відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2022 р. державна організація "Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій" виконує функції НОІВ [1].

Наприкінці 2022 р. було прийнято Закон України «Про авторське право і суміжні права», який слід вважати суттєвим кроком вперед щодо якісного оновлення вітчизняного законодавства у цій сфері. Також цей закон виступає яскравим маркером адаптації національного законодавства України до стандартів ЄС.

Метою дослідження є аналіз оновленого правового регулювання відносин щодо авторського права в Україні, визначення проблемних аспектів, обґрунтування висновків щодо вдосконалення правового регулювання досліджуваних відносин.

Стан дослідження. У науковій літературі наявні наукові статті, дисертаційні дослідження щодо даної проблематики. Зокрема, слід звернути увагу на наукові доробки Андрощука Г.О., Дорошенка О.Ф., Капіци Ю.М., Кодинця А.О., Штефан А.С., Яворської О.С. та інших науковців, які досліджу-

вали різні проблемні аспекти у сфері авторського права. Окремі з цих досліджень були виконані давно, хоча, слід відзначити, вони не втратили свою актуальність. В умовах сьогодення є потреба в оновленні наукового аналізу окремих проблемних аспектів, пов'язаних із оновленням законодавства України про авторське право. Вітчизняне законодавство породжує багато дискусійних питань щодо різних аспектів набуття, здійснення та захисту авторських і суміжних прав, що зумовлює актуальність цього наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу. Інтелектуальна власність в Україні та ЄС, інших країнах Європи з правової точки зору трактується однаково. Водночас групування правових інститутів права інтелектуальної власності частково відрізняється. Наприклад, на думку британських дослідників Rochelle C. Dreyfuss і Justine Pila, право інтелектуальної власності включає в себе: авторське право, патенти, торговельні марки і дотичні до них об'єкти (комерційні найменування, географічні зазначення, доменні імена, недобросовісну конкуренцію), комерційну таємницю, право на захист від публічності, захист прав [2, с. 55]. Натомість в Україні у науковій літературі традиційно виділяють наступні складові права інтелектуальної власності: авторське право і суміжні права (включає в себе і колективне управління), патентне право (винаходи, корисні моделі, промислові зразки), засоби індивідуалізації (торговельні марки, комерційні найменування, географічні зазначення), інші об'єкти права інтелектуальної власності (комерційна таємниця, права на сорти рослин, породи тварин, наукове відкриття, раціоналізаторська пропозиція, компонування інтегральних мікросхем) [3; 4].

Як бачимо, певні концептуальні відмінності на перший погляд є. Водночас йдеться про розгляд однакого масиву питань інтелектуальної власності, але окремі з них розглядаються в межах різних блоків, різних правових інститутів. Так, недобросовісна конкуренція в Україні має окреме правове регулювання [5], і стосується комерційних позначень (торговельні марки, комерційні найменування, географічні зазначення, інші комерційні позначення) та комерційної таємниці. Відтак питання, пов'язані з недобросовісною конкуренцією, включені до відповідних правових інститутів інтелектуальної власності (засоби індивідуалізації, комерційні таємниці). Право на приватність (право на захист від публічності) також розкрито у національному законодавстві України, але не в законодавстві України про інтелектуальну власність, а у Цивільному кодексі України. Так, статті 307, 308 Цивільного кодексу України регламентують захист інтересів фізичної особи при проведенні фото-, кіно-, теле- та відеозйомок та охорону інтересів фізичної особи, яка зображена на фотографіях та в інших художніх творах. Ці статті містяться не в Книзі 4 Цивільного кодексу України (Право інтелектуальної власності), а в Книзі другій (Особисті немайнові права). Водночас ці законодавчі положення тісно повязані з правом на приватність та охороняють особу від зайвої публічності (вимагається згода фізичної особи на знімання її на на фото- чи відеоплівку, таємне знімання особи заборонено; фотографія, інші художні твори, на яких зображено фізичну особу, можуть бути публічно показані, відтворені, розповсюджені лише за згодою цієї особи).

Україна впродовж 2017–2022 рр. реформувала законодавство про авторське право, і станом на сьогодні відповідні законодавчі положення майже повністю відповідають європейським стандартам. Вказані реформи відбувалися у кілька етапів:

- 2017 р. – прийняття змін щодо охорони та захисту авторських та суміжних прав у цифровому середовищі (введено поняття веб-сайту, веб-сторінки, власника веб-сайту, власника облікового запису, передбачено порядок захисту авторських прав на цифрові об'єкти в позасудовому порядку в рамках механізму take down notice) [6];
- 2018 р. – прийняття змін щодо колективного управління (прийнято новий закон, який визначив правові та організаційні засади колективного управління майновими правами суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав в Україні) [7];
- 2022 р. – прийняття нового закону про авторське право [8] (вказаний закон було прийнято на виконання положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС з метою удосконалення правової охорони авторського права і суміжних прав).

Законодавство у сфері авторського права станом на 2022 р. залишалося одним з небагатьох інститутів права інтелектуальної власності, який ще не був оновлений в рамках реформи законодавства про інтелектуальну власність. Так, у 2020 р. відбулася реформа законодавства про промислову власність, яка зумовила появу НОІВ та суттєво змінила правове регулювання винаходів, корисних моделей, промислових зразків, торговельних марок та інших об'єктів права промислової власності.

Новий закон про авторське право (2022) справді слід сприймати позитивно, оскільки він передбачив імплементацію в національне законодавство численних Директив ЄС у цій сфері. Зокрема, було вдосконалено законодавчі положення щодо особистих немайнових та майнових прав, службових творів і творів, які створені на замовлення, випадки вільного використання творів, поло-

ження щодо права слідування, щодо договірних форм розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, щодо захисту авторських прав, у тому числі і у цифровому середовищі, було запроваджено правову охорону неоригінальних баз даних, неоригінальних об'єктів, згенерованих штучним інтелектом, сирітських творів. Закон також відображає більшість тенденцій розвитку авторського права у цифрову епоху.

Основні законодавчі зміни полягають у наступному. Закон про авторське право (2022) запровадив поняття оригінальності твору (як ознаки об'єкту авторського права), яка характеризує твір як результат власної інтелектуальної творчої діяльності автора та відображає творчі рішення, прийняті автором під час створення твору. Поняття «оригінальності» з'явилося фактично на заміну «творчому характеру».

Передбачено певні новації щодо правової охорони оригінальної назви твору, оригінального персонажу твору, у разі їх використання окремо від твору. Зокрема, оригінальна назва твору чи оригінальний персонаж трактується законодавцем як твір та самостійно охороняється відповідно до закону.

Закон розмежовує фотографічний твір і фотографію, яка створена без творчої праці автора і не наділена оригінальністю (це призводить до того, що така фотографія не охороняється авторським правом). У науковій літературі з цього приводу відзначають, що правовий режим фотографії як об'єкту все ж законом не визначено, тому запропоновано на рівні закону надати правову визначеність фотографії як об'єкту, застосувавши до неї право особливого роду (sui generis), як це має місце щодо неоригінальних баз даних та об'єктів, згенерованих комп'ютерною програмою [9, с. 299]. Щодо права sui generis, відзначаємо, що воно поширюється на базу даних, виробник якої зробив якісно та/або кількісно значний внесок в отримання, перевірку чи подання вмісту бази даних. Право особливого роду (sui generis) здійснюється незалежно від того, чи підлягає відповідна база даних або її вміст охороні авторським правом або іншими правами і це право sui generis на базу даних може передаватися (відчужуватися) відповідно до закону. Правова охорона неоригінальної бази через механізм права особливого роду спрямоване на охорону бази даних як певного цифрового об'єкту, який також може використовуватися особою, яка її створила, а також іншими особами (користувачами), які для того, щоб набути статус законного користувача, повинні отримати дозвіл на використання від особи, яка створила таку базу даних [10, с. 213].

У ст. 33 закону про авторське право (2022) йдеться про право особливого роду (sui generis) на неоригінальні об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою. Так, під неоригінальним об'єктом, згенерованим комп'ютерною програмою, законодавець розуміє об'єкт, що відрізняється від існуючих подібних об'єктів та утворений у результаті функціонування комп'ютерної програми без безпосередньої участі фізичної особи в утворенні цього об'єкта. Правове регулювання відносин, пов'язаних із генеруванням неоригінальних об'єктів та їх правовим режимом, в Україні запроваджено вперше, і Україна є одна з небагатьох країн світу, в якій законом внесено правову визначеність щодо цих об'єктів. Підхід законодавця є загалом правильним та логічним: визначено поняття та ознаки неоригінального об'єкту, згенерований комп'ютерною програмою, суб'єктів майнових прав, обсяг таких прав, строк їх дії, можливості передання (відчуження) цих прав, а також надано можливість належно захищати такі права. Окремі законодавчі положення, безумовно, потребують уточнення або, деталізації (наприклад, щодо належності майнових прав на неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою), для усунення суперечностей у правозастосуванні, водночас ці потенційні вдосконалення не є настільки критичними, щоб їх негайно просувати на законодавчому рівні. Загалом позитивно оцінюємо прийняття відповідних спеціальних норм щодо правового режиму об'єктів, згенерованих комп'ютерною програмою, та вважаємо підхід законодавця виправданим та прийнятним для правозастосування.

Певні новації торкнулися і особистих немайнових та майнових прав автора. Так, перелік особистих немайнових прав автора доповнено правом надати назву твору або залишити його без назви, та правом присвятити твір особі (особам), події або даті. Це, безумовно, слушне законодавче нововведення, водночас можливо, було б слушним додатково доповнити перелік особистих немайнових прав, які передбачені в законодавстві зарубіжних країн. Зокрема, до особистих немайнових прав автора, які не передбачені у новому законі про авторське право, є право на доопрацювання твору, право на першу публікацію твору (оприлюднення твору), право заперечувати проти знищення чи видалення твору, право на збереження конфіденційності певних фотографій та ін. [11, с. 65].

Відзначаємо і вдосконалення правового режиму комп'ютерної програми як об'єкту авторського права. Зокрема, законодавець врахував підходи, викладені у відповідних Директивах ЄС, та адаптував положення вітчизняного законодавства у відповідності до них. Водночас, на нашу думку, комп'ютерна програма станом на сьогодні в умовах цифровізації потребує більш якісного правового регулювання, яке мало би деталізувати порядок створення комп'ютерних програм, набуття,

здійснення та захист прав на комп'ютерні програми. Потребує правової визначеності і правовий режим комп'ютерних програм, які «супроводжують» винаходи чи корисні моделі (так звані «computer implemented inventions»), а також правовий режим вільного, відкритого програмного забезпечення. Загалом позитивно оцінюючи законодавчі зміни, відзначаємо необхідність прийняття спеціального закону, який би унормував цілісно правовий режим комп'ютерної програми. Безумовно, цей закон мав би бути спрямований саме на визначення особливостей правового регулювання цього об'єкту, і не мав би дублювати загальні положення про авторське право.

Закон про авторське право (2022) вдосконалив порядок припинення порушень авторського права і суміжних прав з використанням мережі Інтернет. Ці норми спрямовані на регламентацію позасудової процедури припинення порушення авторських прав. Безумовно, такий підхід законодавця є вдалим, оскільки він надає альтернативний варіант суб'єкту авторських прав щодо обрання процедури захисту. Вперше на законодавчому рівні в Україні цей порядок було запроваджено ще у 2017 р. Закон 2022 р. цю процедуру вдосконалив, надавши можливість суб'єкту авторських прав вимагати припинення незаконного використання будь-яких об'єктів авторського права. Положення Закону про авторське право 2022 р. в цій частині, безумовно, не можуть вважатися панацеєю від всіх порушень авторських прав у цифровому середовищі, однак поступове застосування вказаних законодавчих норм на практиці покликане спростити процедурні аспекти щодо захисту авторських прав, які порушуються у мережі Інтернет. Законодавець також передбачив положення про відповідальність провайдерів послуг обміну контентом за порушення авторського права та/або суміжних прав. Зокрема, провайдери послуг обміну контентом не будуть нести відповідальності за порушення авторського права за умови що вони: вжили всіх можливих заходів для отримання відповідного дозволу; вжили всіх можливих заходів для унеможливлення обміну контентом стосовно об'єктів авторського права, щодо яких суб'єкти авторського права подали в порядку, визначеному законом, заяву з вимогою унеможливлення доступу до цифрового контенту та недопущення подальшого розміщення на веб-сайті відповідного контенту; вжили заходів для припинення порушень авторського права з використанням мережі Інтернет, передбачених законом, а також для недопущення повторного розміщення на веб-сайті (веб-сторінці) відповідних об'єктів авторського права, доступ до яких було унеможливлено (conception of safe harbour privilege for providers) [12, с. 305].

Висновки. Незважаючи на те, що закон про авторське право (2022) суттєво змінив правове регулювання у сфері авторського права, окремі правові інститути все ж слід вдосконалювати додатково. Так, на нашу думку, слід визначити правовий режим фотографії, поширивши на неї право особливого роду sui generis, яке також унормовує і неоригінальні бази даних, а також доцільно чітко розмежувати фотографію та фотографічний твір.

Окрім того, окрему увагу слід приділити таким об'єктам авторського права як комп'ютерні програми та бази даних, щодо яких доцільно прийняти окремі законодавчі акти, які можуть більш повно визначити їх правовий режим (порядок набуття прав на них, особливості здійснення і захисту прав, випадки вільного використання, публічні ліцензії тощо).

Також потребує правової визначеності розмежування на рівні закону різних видів відеоматеріалів, які включають в себе аудіовізуальні твори, відеограму (як відеозапис) та інші відеозаписи (зважаючи на значне поширення відеоматеріалів, які створюються щодня майже усіма користувачами смартфонів, і в подальшому ці відеозаписи (у том числі змонтовані) потрапляють у мережу Інтернет (зокрема, соціальні мережі, відеохостинги тощо). Відповідна норма дасть змогу чітко визначити правовий режим такого об'єкту та усуне виникнення спорів щодо його правової природи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Деякі питання Національного органу інтелектуальної власності: Розпорядження КМУ від 28.10.2022 р. № 943-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2022-%D1%80#Text (дата звернення 13.05.2025).
2. The Oxford Handbook of Intellectual Property Law. Oxford University Press. 2018. 1024 p.
3. Право інтелектуальної власності. За ред. О.П. Орлюк, О.Д. Святоцького. К. Видавничий Дім «Ін Юре». 2007. 696 с.
4. Інтелектуальне право України. За заг. ред. професора О.С. Яворської. Тернопіль. Підручники і посібники. 2016. 608 с.
5. Про захист від недобросовісної конкуренції: Закон України від 07.06.1996 р. № 236/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 13.05.2025).
6. Про державну підтримку кінематографії в Україні: Закон України від 23.03.2017 р. № 1977-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1977-19#Text (дата звернення 13.05.2025).

7. Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав: Закон України № 2415-VIII від 18.05.2018 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2415-19#Text (дата звернення 13.05.2025).
8. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text (дата звернення 13.05.2025).
9. Тарасенко Л.Л. Фотографічний твір як об'єкт авторського права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2025. № 87. Ч. 1. С. 299–304.
10. Тарасенко Л.Л. База даних: правова природа за законодавством України та правом ЄС. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2024. № 86. Ч. 2. С. 213–219.
11. Simon Stokes. Digital Copyright: Law and Practice. Bloomsbury Publishing. 2014. 310 p.
12. EU Internet Law: Regulation and Enforcement. Tatiana-Eleni Synodinou, Philippe Jougleux, Christiana Markou, Thalia Prastitou. Springer, Nov 9, 2017. 433 p.

УДК 347.922
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.50

ЦИФРОВІ АКТИВИ ЯК ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ: СПРОБА КВАЛІФІКАЦІЇ В УМОВАХ ВІДСУТНОСТІ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРАВОВОГО РЕЖИМУ

Федосенко Н.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Національного аерокосмічного університету
імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0002-6615-3937
e-mail: n.fedosenko@khai.edu

Федосенко Н.А. Цифрові активи як об'єкт цивільних прав: спроба кваліфікації в умовах відсутності спеціального правового режиму.

У статті здійснено комплексне дослідження цифрових активів як новітніх об'єктів цивільних прав, які виникли в результаті стрімкого розвитку інформаційних технологій. Акцентовано увагу на проблематиці правової кваліфікації цифрових активів, зокрема криптовалют, токенів, NFT та інших форм цифрового майна, у межах чинного цивільного законодавства України. Підкреслюється, що в умовах цифрової трансформації суспільства виникає потреба в осмисленні нових форм вартості, які мають економічну та юридичну значущість, але не вписуються в традиційні категорії об'єктів речового чи зобов'язального права.

Проаналізовано законодавчі підходи до визначення правового режиму цифрових активів у зарубіжних юрисдикціях, зокрема в країнах Європейського Союзу, Сполучених Штатах Америки, Великій Британії та Швейцарії. Водночас розглянуто окремі положення Закону України «Про віртуальні активи» та наголошено на їх обмеженості у врегулюванні цивільно-правових аспектів обігу цифрових активів. У статті розкривається проблема відсутності чіткого правового визначення та класифікації таких активів у контексті системи об'єктів цивільних прав, що ускладнює правозастосування та захист прав учасників цифрових правовідносин.

Звертається увага на необхідність врахування особливостей оборотоздатності цифрових активів, способів набуття і припинення прав на них, можливостей їхнього використання як об'єкта застави, успадкування, предмета договорів купівлі-продажу, міни, дарування тощо. Окрему увагу приділено аналізу судової практики, в якій поступово формуються підходи до кваліфікації та захисту цифрових активів у межах національного правового поля. Автор підкреслює важливість міждисциплінарного підходу до дослідження цього феномену, який має не лише юридичний, а й економічний, технологічний та етичний виміри. Наголошено на доцільності адаптації цивільного законодавства до цифрових реалій із врахуванням динамічності ринку цифрових активів та з метою забезпечення належного рівня правового регулювання й захисту прав учасників цифрового обороту. Такий підхід дозволить сформувати єдину концепцію цифрового майна в системі цивільного права.

Ключові слова: цифрові активи, правова природа криптовалют і токенів, нормативне регулювання віртуальних активів, кваліфікація цифрового майна в цивільному законодавстві, інформаційні технології, судова практика щодо цифрових активів, цивільно-правовий режим інноваційних об'єктів, трансформація об'єктного складу цивільного права.

Fedosenko N.A. Digital assets as an object of civil rights: an attempt to qualify in the absence of a special legal regime.

The article provides a comprehensive study of digital assets as emerging objects of civil rights, which have arisen due to the rapid development of information technologies. The focus is placed on the issue of the legal qualification of digital assets, particularly cryptocurrencies, tokens, NFTs, and other forms of digital property, within the framework of current Ukrainian civil legislation. It is emphasized that, in the context of the digital transformation of society, there is a need to understand new forms of value that have both economic and legal significance but do not fit into traditional categories of property or contractual rights.

Legislative approaches to defining the legal regime of digital assets in foreign jurisdictions, particularly in the European Union, the United States, the United Kingdom, and Switzerland, are analyzed. At

the same time, certain provisions of the Law of Ukraine «On Virtual Assets» are discussed, with an emphasis on their limitations in regulating the civil law aspects of digital asset circulation. The article highlights the problem of the lack of a clear legal definition and classification of such assets within the system of civil rights objects, which complicates law enforcement and the protection of the rights of participants in digital legal relations.

Attention is drawn to the necessity of considering the specific characteristics of the circulation of digital assets, methods of acquiring and terminating rights to them, as well as the possibility of using them as collateral, inheritance, or subject matter of contracts for sale, exchange, gift, etc. Special attention is given to the analysis of judicial practice, in which approaches to the qualification and protection of digital assets within the national legal framework are gradually being formed. The author emphasizes the importance of an interdisciplinary approach to studying this phenomenon, which has not only legal but also economic, technological, and ethical dimensions. It is noted that adapting civil legislation to digital realities, taking into account the dynamism of the digital asset market, is essential to ensure an appropriate level of legal regulation and the protection of the rights of participants in the digital economy. This approach will enable the formation of a unified concept of digital property within the system of civil law.

Key words: digital assets, legal nature of cryptocurrencies and tokens, regulatory framework of virtual assets, qualification of digital property in civil legislation, information technologies, judicial practice concerning digital assets, civil law regime of innovative objects, transformation of the object composition in civil law.

Постановка проблеми. Інформаційні технології суттєво трансформують традиційні уявлення про об'єкти цивільних прав. В епоху цифровізації дедалі більшого поширення набувають цифрові активи – віртуальні об'єкти, які мають вартість, можуть перебувати у власності та бути предметом правочинів. Їх використання виходить за межі криптовалютної сфери та проникає у сфери інтелектуальної власності, цифрового мистецтва (NFT), фінансових інструментів та комерційного обороту.

Однак українське цивільне законодавство не містить системного правового регулювання таких активів. Відсутність визначеності у правовій природі цифрових активів створює серйозні виклики як для учасників цивільного обороту, так і для судової практики. Постає потреба у з'ясуванні: чи можуть цифрові активи бути кваліфіковані як об'єкти речових або зобов'язальних прав, чи потребують вони окремого правового режиму, чи достатні наявні конструкції Цивільного кодексу України для врегулювання цих відносин?

Метою цієї статті є спроба комплексного аналізу цифрових активів як об'єкта цивільних прав, з урахуванням порівняльно-правових підходів, положень чинного законодавства та практичних викликів, які вже виникають у сфері правозастосування. Дослідження має також на меті окреслити перспективи вдосконалення цивільного законодавства в умовах цифрової трансформації суспільства.

Стан опрацювання проблематики. Проблема правового статусу цифрових активів є однією з найактуальніших в умовах швидкого розвитку інформаційних технологій. У науковій літературі це питання активно досліджується в контексті правової кваліфікації та врегулювання прав і обов'язків учасників цифрових правовідносин. Основними об'єктами досліджень є криптовалюти, токени, NFT (non-fungible tokens), а також інші новітні форми цифрового майна, які мають економічну та юридичну значущість.

Багато науковців, зокрема в Україні, займаються дослідженням правового статусу цифрових активів через призму традиційних інститутів цивільного права, таких як право власності, зобов'язальні відносини, правочини. Значна частина робіт присвячена аналізу правової природи криптовалют і токенів. Наприклад, Некід К.Г. у статті «Правовий статус криптовалют в Україні та світі» [1] розглядається питання правової природи криптовалют та їх можливість бути об'єктами цивільних прав, зокрема права власності та зобов'язальних відносин. Автор аналізує, чи можуть криптовалюти бути предметом цивільно-правових угод, таких як купівля-продаж, дарування, застава тощо, а також можливості їх включення до цивільного обігу як об'єктів правової кваліфікації в рамках діючого законодавства. Логойда В.М. обгрунтовує необхідність конституювання у ст. 177 Цивільного кодексу України нового об'єкту цивільних прав як особливої форми грошей (в підкатегорії об'єкту цивільних прав «інше майно»): цифрових приватних (нефіатних) грошей, а саме: такого їх підвиду як децентралізована віртуальна валюта (криптовалюта); опрацьовано авторську дефініцію криптовалюти, що визначена як «віртуальний актив (різновид цифрових приватних грошей) з відкритим вихідним кодом, заснований на технології розподіленого реєстру або подібній технології, який не має центрального адміністратора, захищається засобами криптографії та використовується в однорангових (децентралізованих) віртуальних мережах між їх учасниками та за їх згодою в якості

міри вартості та засобів обігу, платежу і збереження вартості» (пропозиції до ст. 192 Цивільного кодексу України) [2]. Капліна В.А. в статті «Місце криптовалюти в системі об'єктів цивільних прав» досліджує фізико-технічні властивості криптовалюти та порівнює її з основними елементами системи об'єктів цивільних прав, такими як речі, гроші та цінні папери [3, с. 33].

У зарубіжній практиці правоохоронні органи та суди вже мають певний досвід вирішення спорів, пов'язаних із цифровими активами. Визнання криптовалют та інших цифрових активів в окремих країнах як платіжних засобів або економічних об'єктів є прикладами впровадження правових норм, що адаптуються до новітніх технологічних реалій. Наприклад, у США та країнах ЄС існують законодавчі ініціативи, які стосуються регулювання криптовалют, їх обігу, оподаткування, а також правового захисту інвесторів та учасників ринку.

В Україні в 2021 році було ухвалено закон «Про віртуальні активи» [4], який визначає правовий статус цифрових активів, але на практиці залишається низка невизначених питань, таких як застосування цього закону до різних форм цифрових активів та його зв'язок із іншими галузями права. Відсутність чіткої класифікації та визначення обсягу прав і обов'язків осіб, що взаємодіють із цифровими активами, значною мірою ускладнює правозастосування.

З аналізу судової практики видно, що питання захисту прав учасників цифрових правовідносин тільки набирає популярності. В Україні ще відсутнє узгоджене розуміння правового статусу криптовалют у контексті обігу, використання їх як застави чи предмета договору. Водночас, на міжнародному рівні з'являються рішення судів, що стосуються правового захисту користувачів криптовалют, інвесторів у NFT та інших учасників ринку цифрових активів. Так, у справі *D'Aloia v Persons Unknown* (2022) Високий суд Англії та Уельсу вперше дозволив повідомлення про судовий процес через передачу NFT у цифровий гаманець відповідача. Це рішення стало важливим прецедентом для захисту прав потерпілих від криптовалютних шахрайств [5]. У справі *LCX AG v John Doe Nos. 1-25* (2022) Верховний суд штату Нью-Йорк дозволив компанії LCX повідомити невідомих хакерів через передачу NFT у їхні гаманці, що містили посилання на судові документи. Це рішення стало важливим кроком у використанні технології блокчейн для юридичних повідомлень [6]. Отже, ці приклади демонструють, як суди різних юрисдикцій адаптуються до нових технологій для забезпечення правового захисту учасників ринку цифрових активів.

Таким чином, питання правової кваліфікації цифрових активів та їхнього регулювання вимагає подальшого ґрунтовного дослідження як на рівні наукової теорії, так і на практиці. Враховуючи стрімкий розвиток технологій, необхідно адаптувати національне законодавство до нових реалій і визначити правовий статус цифрових активів у цивільному обігу для належного захисту прав учасників таких правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Цифрові активи – це об'єкти, які мають економічну цінність, перебувають у цифровій формі та можуть бути використані в економічних відносинах. Вони включають криптовалюти, токени, NFT та інші форми цифрового майна. Їхня правова природа викликає складнощі, оскільки ці об'єкти не вписуються в традиційні категорії об'єктів цивільного права, такі як речові права чи зобов'язальні відносини.

Криптовалюти, наприклад, є децентралізованими цифровими валютами, що не мають центрального емітента та функціонують на основі технології блокчейн. Токени можуть мати різну правову природу в залежності від їхнього типу, таких як utility tokens (які надають доступ до певних послуг), security tokens (які можуть мати характеристики цінних паперів) і asset-backed tokens (які забезпечені реальними активами). NFT (невзаємозамінні токени) є цифровими активами, які використовуються для підтвердження права власності або іншого інтересу до унікальних цифрових об'єктів, таких як мистецькі твори чи колекційні предмети.

На національному рівні правове регулювання цифрових активів у різних країнах є на початковій стадії. В Україні прийнято закон «Про віртуальні активи» (2022), який визначає правовий статус віртуальних активів і основи їх обігу. Однак цей закон має обмежену дію в частині регулювання цивільно-правових аспектів, таких як визначення права власності на криптовалюти або порядок здійснення угод з ними. Міжнародні підходи до правового статусу цифрових активів варіюються. У країнах Європейського Союзу, США та Великій Британії правові системи активно розробляють регулювання для захисту інвесторів та учасників ринку цифрових активів, зокрема щодо кваліфікації криптовалют як товару чи цінних паперів.

Однією з основних проблем є відсутність чіткої правової кваліфікації цифрових активів у контексті національного законодавства. В Україні, попри ухвалення Закону «Про віртуальні активи», проблема правового визначення залишається актуальною. Зокрема, криптовалюти не можна ототожнити з традиційними валютами, а токени не завжди мають чітке співвідношення з традиційними фінансовими інструментами, такими як акції чи облігації. Це ускладнює їх правовий статус, а отже, і правозастосування у разі спорів або порушень прав учасників ринку. Також виникає проблема

класифікації NFT. Ці токени є унікальними і не взаємозамінними, що ставить питання про те, чи можна їх віднести до об'єктів інтелектуальної власності, чи вони повинні розглядатись як інші види цифрових активів. У цьому контексті важливим є розвиток правових норм, які б адекватно відображали особливості технологій блокчейн і цифрових активів.

Судова практика також розвивається в напрямку захисту прав користувачів криптовалют та інвесторів у цифрові активи. Однією з важливих проблем є питання захисту прав на криптовалюту в разі її викрадення чи шахрайства. Судові рішення у Великій Британії та США надають прецеденти для вирішення таких спірних питань, зокрема через використання технології блокчейн для обміну інформацією про правовий статус криптовалют та NFT. Захист прав учасників ринку також стосується питань оборотоздатності цифрових активів. Наприклад, необхідність розробки механізмів для використання криптовалют як застави, предмета договорів купівлі-продажу чи дарування.

У зв'язку з розвитком цифрових активів та їх використанням в економічних відносинах, необхідно здійснити адаптацію цивільного законодавства до нових реалій. Це включає розробку чітких норм щодо кваліфікації цифрових активів, їх правового режиму та механізмів захисту прав учасників цифрових правовідносин. Міжнародний досвід, а також розвиток судової практики допоможуть формувати єдину правову концепцію для ефективного управління цифровими активами на національному та міжнародному рівнях. Завершуючи, необхідно наголосити на важливості міждисциплінарного підходу, що включає правовий, економічний, технологічний та етичний аналіз цифрових активів для забезпечення збалансованого та ефективного правового регулювання цієї нової сфери.

Висновки. Цифрові активи, зокрема криптовалюти, токени та NFT, становлять новітній феномен у сучасному цивільному праві, що вимагає комплексного правового врегулювання. У ході дослідження проблеми правового статусу цих активів важливо відзначити, що їхня правова природа та кваліфікація є складними й багатогранними. Незважаючи на прогрес у сфері цифрових технологій, правова система все ще не адаптована до нових реалій цифрової економіки. Враховуючи це, питання правового статусу цифрових активів набуває особливої актуальності, адже ці об'єкти не підпадають під традиційні правові категорії, такі як об'єкти власності чи зобов'язальні відносини.

В Україні питання правової кваліфікації цифрових активів також є досить гострим. Законодавче врегулювання в цій сфері, зокрема Закон України «Про віртуальні активи», хоча й став важливим кроком у правовому забезпеченні обігу цифрових активів, проте не охоплює всі аспекти цієї проблеми. Закон не визначає чітко правовий режим для криптовалют, токенів та NFT, що ускладнює правозастосування та захист прав учасників цифрових правовідносин. Потрібно розробити нові підходи до класифікації цих активів, враховуючи їх економічну та правову значущість, що дозволить ефективно захищати права власників та користувачів цифрових активів.

Інтернаціональний досвід регулювання цифрових активів показує, що в інших країнах, зокрема в Європейському Союзі, США та Великобританії, активно розробляються правові механізми для їхнього регулювання. Однак, навіть на міжнародному рівні, правовий статус таких активів залишається невизначеним, а наявні рішення судів не завжди забезпечують однакові підходи до їхнього захисту. Водночас важливо відзначити, що в Україні необхідно продовжити роботу над вдосконаленням національного законодавства з урахуванням динамічності ринку цифрових активів та постійно змінюваного технологічного середовища.

Адаптація національного законодавства до цифрових реалій вимагає розробки нових правових норм, що охоплюватимуть всі аспекти обороту цифрових активів. Для цього важливо не тільки враховувати специфіку технологічних інновацій, але й інтегрувати міждисциплінарний підхід, що поєднує юридичні, економічні та технологічні аспекти. Таке комплексне розуміння проблеми дозволить розробити ефективні правові механізми для захисту прав учасників цифрових правовідносин, забезпечення безпеки і стабільності на ринку цифрових активів.

Отже, правова проблематика цифрових активів потребує подальших досліджень та вдосконалення нормативно-правових актів, а також розробки нових правових концепцій, що забезпечать належний рівень правового регулювання та захисту прав учасників цього ринку в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Некіт К.Г. Правовий статус криптовалют в Україні та світі. *Юридичний науковий журнал*. № 1. 2018. С. 40–42.
2. Логойда В.М. Криптовалюти як об'єкт цивільних прав: порівняльно-правовий аналіз. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/45948.
3. Капліна В.А. Місце криптовалюти в системі об'єктів цивільних прав. *Право та інноваційне суспільство*. 2019. № 1(12). С. 30–36.

4. Про віртуальні активи. Закон України від 15.03.2022 № 2074-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2074-20 (дата звернення: 12.04.2025).
5. NFT at your service – English court grants service of proceedings by blockchain. 16.08.2022. URL: https://www.hoganlovells.com/en/ publications/nft-at-your-service-english-court-grants-service-of-proceedings-by-blockchain?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 10.04.2025).
6. How The Courts Are Dealing With Crypto Disputes – Recent Developments In Crypto Asset Litigation Across Jurisdictions. 21.05.2023. URL: https://www.mondaq.com/fin-tech/1304686/how-the-courts-are-dealing-with-crypto-disputes--recent-developments-in-crypto-asset-litigation-across-jurisdictions?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 12.04.2025).

УДК 347.63
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.51

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВ ДІТЕЙ 1996 р.: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДІТЕЙ ПРИ УСИНОВЛЕННІ

Чернік С.Д.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри права та правоохоронної діяльності
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
ORCID: 0000-0003-3290-1797

Чернік С.Д. Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 р.: забезпечення прав та інтересів дітей при усиновленні.

Стаття присвячена аналізу положень Європейської конвенції про здійснення прав дітей 1996 року (ETS № 160) з метою визначення інструментів забезпечення прав та інтересів дитини в процесі усиновлення. Досліджено основні праці вчених-юристів, об'єктом вивчення яких стало міжнародно-правове регулювання прав та інтересів дитини під час розгляду справ про усиновлення. Визначено, що складовою забезпечення процесуальних прав дитини є її право на поінформованість та висловлення власної думки. Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 р. покладає на органи, які приймають рішення про усиновлення, обов'язок належним чином враховувати думку дитини, виходячи з її віку та рівня розвитку. Це питання набуває особливої значущості при усиновленні, оскільки забезпечує можливість урахування позиції дитини щодо її майбутньої сім'ї та, у випадках міжнародного усиновлення, країни подальшого проживання. Встановлено, що визначальним процесуальним правом дитини є право на представництво та отримання інформації про судове провадження. Доведено, що залучення представника дитини є гарантією належного захисту її прав та інтересів незалежно від позиції інших учасників процесу. Підкреслено, що судове рішення ухвалюється лише за умови наявності достатнього обсягу інформації, необхідної для всебічного забезпечення найвищих інтересів дитини. Суд зобов'язаний переконатися в отриманні дитиною всієї необхідної інформації та усвідомленні наслідків своїх дій, а також обов'язково заслухати її думку, якщо вона здатна її висловити. Розкрито роль Постійного комітету, створеного державами, які підписали Конвенцію, у гармонізації міжнародного та національного законодавства, а також у сприянні міжнародному співробітництву у сфері забезпечення прав та інтересів дітей. Зроблено висновок про те, що Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 р. є важливим елементом міжнародного механізму захисту прав та інтересів дитини, який акцентує увагу на процесуальних правах дитини, забезпечуючи її активну участь у прийнятті рішень, що безпосередньо впливають на її життя.

Ключові слова: міжнародне право, Європейська конвенція про здійснення прав дітей, права дитини, найвищі інтереси дитини, усиновлення.

Chernik S.D. The European Convention on the Exercise of Children's Rights of 1996: ensuring the rights and interests of children in adoption.

The article analyzes the provisions of the European Convention on the Exercise of Children's Rights of 1996 with a view to identifying the instruments for ensuring the rights and interests of a child in the adoption process. The author analyzes the main works of legal scholars whose object of study was the international legal regulation of the rights and interests of the child in adoption cases. It is determined that a component of ensuring the procedural rights of a child is his/her right to be informed and express his/her own opinion. The Convention imposes on the adoption authorities the obligation to take due account of the child's opinion based on his or her age and level of development. This issue is of particular importance in adoption, as it provides an opportunity to take into account the child's position regarding his or her future family and, in cases of international adoption, the country of residence. The author establishes that the defining procedural right of a child is the right to representation and to receive information about court proceedings. It is proved that the involvement of a child's representative is a guarantee of proper protection of the child's rights and interests regardless of the position of other participants to the proceedings. It is emphasized that a court decision is made only if there is sufficient information necessary to fully ensure the best interests of the child. The court is obliged to make sure that the child receives all the necessary information and is aware of the consequences of its actions, and must hear his or her opinion if he or she is able to express it. The role of the Standing Committee

established by the Parties to the Convention in harmonizing international and national legislation, as well as in promoting international cooperation in the field of ensuring the rights and interests of children is revealed. It is concluded that the European Convention on the Exercise of Children's Rights is an important element of the international mechanism for protecting the rights and interests of the child, which focuses on the procedural rights of the child, ensuring his or her active participation in decision-making that directly affects his or her life.

Key words: international law, European Convention on the Exercise of Children's Rights, child rights, best interests of the child, adoption.

Постановка проблеми. Відповідно до Сімейного кодексу України, усиновлення – це прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду [1]. Національне законодавство встановлює порядок усиновлення громадянами України, які проживають в Україні або за її межами, та іноземцями. Значну роль у правовому регулюванні відносин, пов'язаних з усиновленням, відіграють міжнародні нормативно-правові акти, зокрема, Конвенція ООН про права дитини 1989 р., Гаазька конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міжнародного усиновлення 1993 р., Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 р., Європейська конвенція про усиновлення (переглянута) 2008 р. та інші міжнародні угоди. Враховуючи пріоритетність забезпечення інтересів дитини на всіх стадіях процесу усиновлення, особливого значення набуває неухильне дотримання норм національного та міжнародного законодавства. Вагомою у цьому аспекті є Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 р., яка покликана забезпечити захист прав та інтересів дитини під час розгляду справ про усиновлення.

Мета дослідження – проаналізувати положення Європейської конвенції про здійснення прав дітей 1996 р. для визначення основних інструментів забезпечення прав та інтересів дитини в процесі усиновлення.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми правового регулювання усиновлення на міжнародному рівні стали предметом багатьох наукових досліджень вчених-юристів: К. Березовської, І. Борисюк, О. Розгон, В. Калакури, А. Зубарєвої, Т. Мусіюк, О. Мамич, Л. Мілімко, О. Мельник, К. Глиняної, О. Головко та інших. Так, К. Березовська та О. Розгон вивчали зміст основних конвенцій про міжнародне усиновлення та можливості їх впровадження у національне законодавство, зокрема, Гаазької конвенції про захист дітей та співробітництво в галузі міжнародного усиновлення 1993 р. [2; 3]. Аналіз змісту Європейської конвенції про здійснення прав дітей 1996 року та її імплементація в правову систему України представлено у дослідженні О. Мамич [4]. А. Зубарева зосередила увагу на розкритті міжнародних інструментів захисту прав дитини в процесі міждержавного усиновлення з метою запобігання таким протиправним діям, як викрадення, продаж та торгівля дітьми [5]. Отже, зважаючи на значущість інституту усиновлення, постає наукова необхідність у поглибленому вивченні міжнародних нормативно-правових актів, дія яких спрямована на забезпечення прав та інтересів дитини, зокрема Європейської конвенції про здійснення прав дітей 1996 року.

Виклад основного матеріалу. Європейська конвенція про здійснення прав дітей (ETS № 160) (далі – Конвенція) була ухвалена Радою Європи 25 січня 1996 року та набрала чинності 1 липня 2000 року. Цей міжнародно-правовий документ поряд з іншими нормативними актами, Конвенцією ООН про права дитини 1989 р., Гаазькою конвенцію про захист дітей та співробітництво в галузі міжнародного усиновлення 1993 р. тощо, є важливим інструментом захисту прав та інтересів дитини в судовому процесі. Європейська конвенція про здійснення прав дітей є документом високого міжнародного стандарту, так як проголошує права дитини як повноцінної і повноправної особистості та відокремлює їх як самостійний суб'єкт права [4]. Україна приєдналася до зазначеної Конвенції, ратифікувавши її 03 серпня 2006 року.

У ст. 1 Конвенції визначено, що її положення застосовуються до дітей, які не досягли 18 років. У документі наголошується, що метою її створення є забезпечення прав та найвищих інтересів дітей, яким має бути надано можливість здійснювати свої права, зокрема під час розгляду сімейних справ, які стосуються їх [6]. Конвенція встановлює, що держава-підписант має визначити щонайменше три категорії справ, на які поширюється її дія. Законом України «Про ратифікацію Європейської конвенції про здійснення прав дітей» від 03.08.2006 р. визначено наступні категорії справ: судові провадження щодо усиновлення; встановлення опіки, піклування над дитиною; визначення місця проживання дитини; позбавлення або оспорювання батьківських прав; інших питань про відносини між батьками та дитиною; будь-яких інших питань, що стосуються дитини особисто, а також питань її сім'ї (у тому числі її виховання, поновлення батьківських прав, управління її майном) [7].

Складовою забезпечення процесуальних прав дитини при усиновленні є її право на поінформованість та висловлення власної думки. Міжнародне та національне законодавство акцентує на

необхідності надання дітям, з метою забезпечення їхніх прав та інтересів, необхідної інформації та належної уваги до їхніх поглядів. Так, Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 р. визначає: «дитина, яка внутрішнім законодавством визнається такою, що має достатній рівень розуміння, під час розгляду судовим органом справи, що стосується її, наділяється правами, використання яких вона може вимагати: отримувати всю відповідну інформацію; отримувати консультацію та мати можливість висловлювати свої думки; бути поінформованою про можливі наслідки реалізації цих думок та про можливі наслідки будь-якого рішення» [6]. Під «відповідною інформацією» розуміється інформація, яка відповідає віку й рівню розуміння дитини та яка надається для того, щоб дитина могла здійснювати свої права в повному обсязі, якщо надання цієї інформації не завдає шкоди благополуччю дитини. Зауважимо, що зазначене право також гарантоване в інших міжнародних документах. Зокрема, Європейська конвенція про усиновлення (переглянута) 2008 р. вказує, що особам, згода на усиновлення яких вимагається, повинні бути надані консультації, які можуть бути необхідними, і належним чином повідомлено про наслідки їхньої згоди, зокрема чи призведе усиновлення дитини до припинення правових відносин між дитиною та сім'єю її походження [8]. Право на поінформованість дитини під час розгляду справи про усиновлення закріплено в законодавстві України, зокрема в ст. 45 Цивільного процесуального кодексу України [9], ст. 218 Сімейного кодексі України (далі – СК України) [1], ст. 9 Закону України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. [10]. Необхідно підкреслити, що в національному законодавстві не встановлено чіткого вікового критерію, з якого дитина може самостійно висловлювати свою думку. Такий підхід зумовлений особливостями індивідуального розвитку кожної дитини та її фізичним і психологічним станом, що впливає на її здатність до усвідомлення ситуації.

У контексті забезпечення права дитини на отримання відповідної інформацію, доцільно розглянути проблему забезпечення таємниці усиновлення. Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 р. вказує на важливість поінформованості дитини про всі обставини справи про усиновлення, однак таємниця усиновлення не є предметом її регулювання. У міжнародному праві увага переважно зосереджується на гарантуванні права на інформацію про усиновлення, тоді як питання збереження таємниці усиновлення регулюються законодавством окремих держав. Засобами забезпечення таємниці усиновлення є право усиновлювача бути записаним матір'ю, батьком дитини; право усиновлювача на зміну відомостей про місце народження та дату народження дитини; зміна прізвища, імені та по батькові особи, яка усиновлена. У такий спосіб надається можливість захистити дитину від можливого розголошення таємниці усиновлення [11, с. 36], оскільки це може в певних випадках нашкодити їй.

В юридичній літературі зазначається, що Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 р. не передбачає надання дитині права на згоду або накладання вето на рішення, оскільки охоплює безліч різних видів справ. Водночас підкреслюється доцільність цього в питаннях усиновлення [2; 4]. На наше переконання, надання дитині права на згоду або накладання вето на рішення особливо актуально при усиновленні, оскільки першочерговим є забезпечення дитині належних умов для її подальшого проживання у сім'ї усиновлювача. Слід зазначити, що ст. 1 Конвенції встановлює можливість Сторонам застосовувати правила, які є більш сприятливими для підтримки та здійснення прав дітей [6]. Так, СК України визначає, що для усиновлення дитини потрібна її згода, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити. Згода дитини на її усиновлення дається у формі, яка відповідає її вікові та стану здоров'я. Разом з тим, передбачається можливість здійснення усиновлення без згоди дитини, якщо вона у зв'язку з віком або станом здоров'я не усвідомлює факту усиновлення. Також згода дитини не є обов'язковою, якщо вона проживає в сім'ї усиновлювачів і вважає їх своїми батьками [1]. Науковиця І. Борисюк висловлює слушну позицію, що незгоду дитини на всиновлення за правовим значенням якраз можна вважати своєрідним «вето», і окремих норм для такого випадку не потрібно [12, с. 71].

Отже, під час розгляду справи про усиновлення дитина має бути поінформованою та розуміти правові наслідки усиновлення. Усиновлення дитини допускається виключно за умови попереднього встановлення інформації стосовно усиновлювача, дитини та її сім'ї компетентним органом, яке дозволяє оцінити його можливість. Під час такого встановлення обставин і після цього дані можуть збиратися, оброблятися й розповсюджуватися лише відповідно до правил, які стосуються професійної конфіденційності й захисту персональних даних [13, с. 222]. Європейська конвенція про усиновлення (переглянута) 2008 р. визначає, що дитина має бути ознайомлена з інформацією про особу усиновлювача (медична карта, історія сім'ї тощо), причини усиновлення. До особистої інформації про дитину належать її біографічні дані, відомості про соціальне оточення, історію сім'ї, медичну карту, включаючи таку ж для сім'ї дитини, та будь-які особливі потреби дитини [8]. Таким чином, Конвенція зобов'язує органи, що приймають рішення про усиновлення, належним чином враховувати думку дитини відповідно до її віку та можливостей. У процесі усиновлення ця пробле-

ма набуває особливої актуальності, оскільки дозволяє врахувати позицію дитини, якщо вона може її висловити, щодо її майбутньої сім'ї та, у випадку міжнародного усиновлення, країни проживання.

Відповідно до Європейської конвенції про здійснення прав дітей 1996 р., визначальним процесуальним правом дитини є право на представництво та отримання інформації про процедуру усиновлення. Дитина має право подавати особисто або через інших осіб чи органи клопотання про призначення спеціального представника під час розгляду судовим органом справ, що стосуються її у випадках, коли внутрішнє законодавство позбавляє суб'єктів батьківської відповідальності права представляти дитину в результаті виникнення у них конфлікту інтересів з останньою. Крім того, ст. 5 Конвенції гарантує дитині низку інших процесуальних прав, а саме: право клопотати про одержання допомоги від відповідної обраної ними особи у висловленні ними своєї думки; право клопотати самостійно або через інших осіб чи органи про призначення окремого представника, а у відповідних випадках – адвоката; право призначити свого представника; право здійснювати деякі або всі права сторін у такому процесі [6]. Зокрема, в Україні реалізація права на представництво дитиною забезпечується через звернення до органів опіки та піклування або системи безоплатної правової допомоги. При усиновленні дитина має право на призначення представника або адвоката для захисту її інтересів, особливо у випадках, коли біологічні батьки не беруть участі в процесі або наявності конфлікту інтересів між ними та дитиною.

Констатуємо, що ст. 6 Конвенції гарантує право дитини на отримання повної інформації, що стосується судового провадження, викладеної в зрозумілий дитині спосіб. Представник, якщо його дії явно не суперечать найвищим інтересам дитини: надає дитині всю відповідну інформацію, якщо згідно з внутрішнім законодавством дитина визнається такою, що має достатній рівень розуміння; надає дитині роз'яснення, якщо внутрішнім законодавством дитина визнається такою, що має достатній рівень розуміння, стосовно можливих наслідків реалізації її думки та стосовно можливих наслідків будь-якої дії представника; з'ясовує думку дитини та доводить її до відома судового органу [6]. Роль представника є визначальною у забезпеченні права дитини на поінформованість під час розгляду справи про усиновлення, оскільки від його дій залежить рівень розуміння дитиною наслідків висловленої нею думки.

Суд приймає рішення лише за умови наявності достатнього обсягу інформації, необхідної для всебічного врахування найвищих інтересів дитини. Суд зобов'язаний переконатися, що дитина отримала всю необхідну інформацію та усвідомлює наслідки своїх дій, а також обов'язково заслухати її думку, якщо вона здатна її висловити. Водночас, ст. 7 Конвенції встановлює, що суд повинен приймати рішення швидко для уникнення будь-яких невиправданих зволікань, виконання яких має бути забезпечено відповідною процедурою. При розгляді справ, що стосуються дитини, судовий орган має повноваження самостійно вживати заходів у встановлених внутрішнім законодавством випадках, коли благополуччю дитини загрожує серйозна небезпека [6]. О. Мамич зауважує, що судова влада не завжди має змогу діяти швидко з причини недостатньої кількості інформації і, отже, неможливості прийняття такого рішення, яке б найбільше відповідало інтересам дитини. Отже, найбільш доцільним у таких випадках було б визначити порядок, який встановлював би часові обмеження [4, с. 43]. Процес усиновлення заслуговує особливої уваги до цієї проблеми, оскільки суду вкрай важливо володіти повним обсягом інформації, необхідної для прийняття обґрунтованого рішення, що відповідатиме найвищим інтересам дитини.

Для досягнення цілей Європейської конвенції про здійснення прав дітей 1996 р. утворюється Постійний комітет. До його повноважень належить: розглядати будь-які питання, що стосуються тлумачення або імплементації Конвенції; пропонувати зміни та поправки до Конвенції та розглядати їх; надавати консультації та допомогу національним органам, що виконують функції щодо забезпечення прав та інтересів дітей, та сприяти міжнародному співробітництву між ними. Кожна держава-підписант представлена в Постійному комітеті одним або кількома делегатами. При цьому кожна Сторона Конвенції має однин голос. Держави, які не є учасницями цього міжнародно-правового акту, можуть брати участь у роботі Постійного комітету в статусі спостерігачів. Крім того, до складу цього органу як спостерігачі можуть бути запрошені представники Комітету Організації Об'єднаних Націй з прав дитини, Європейського Співтовариства, а також будь-яких міжнародних урядових та неурядових організацій, що здійснюють діяльність у сфері забезпечення прав та інтересів дітей [6]. Відмітимо, що Постійний комітет відіграє суттєву роль в узгодженні міжнародного законодавства з національними правовими нормами та сприяє міжнародному співробітництву у сфері забезпечення прав та інтересів дітей.

Висновки. Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 року є важливою складовою міжнародного механізму захисту прав та інтересів дитини. Конвенція зосереджується на процесуальних правах дитини, забезпечуючи її активну участь у процесі прийняття рішень, що мають безпосередній вплив на її життя. Особливої значущості цей міжнародно-правовий акт набуває у

процесі усиновлення, сприяючи формуванню більш орієнтованого на дитину процесу, що передбачає врахування її потреб та думки. Ключовим аспектом забезпечення процесуальних прав дитини при усиновленні є її право на отримання інформації та висловлення власної думки, за умови досягнення нею відповідного віку та рівня розвитку. Незважаючи те, що Конвенція не наділяє дитину правом на згоду або вето щодо рішення про усиновлення, її думка є надзвичайно вагомою. Врахування позиції дитини щодо її майбутньої сім'ї та, у випадку міжнародного усиновлення, країни проживання є пріоритетним елементом забезпечення її найвищих інтересів, а висловлена незгода стає підставою для відмови у задоволенні заяви про усиновлення.

Згідно з Європейською конвенцією про здійснення прав дітей 1996 року, право дитини на представництво та отримання інформації є фундаментальним процесуальним правом. У справах про усиновлення призначення представника або адвоката для захисту інтересів дитини є особливо актуальним, зокрема, у випадках відсутності участі біологічних батьків або наявності конфлікту інтересів. Залучення представника дитини є гарантією належного захисту її прав та інтересів незалежно від позиції інших учасників процесу. Судове рішення у справах про усиновлення має ухвалюватися без зайвих зволікань та виключно за умови наявності повного обсягу інформації, необхідної для всебічного забезпечення найвищих інтересів дитини. Координація дій між національними органами держав-учасниць у сфері забезпечення прав та інтересів дітей покладається на Постійний комітет, чим підкреслюється важливість міжнародного співробітництва у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text.
2. Березовська К.І. Проблеми і перспективи ратифікації Гаазької конвенції про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення. *Наука і правоохорона.* 2018. № 4. С. 287–294.
3. Розгон О.В. Роль конвенцій у регулюванні міжнародного усиновлення. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2016. Вип. 3. С. 132–135.
4. Мамич О. В. Конвенція Ради Європи «Про здійснення прав дітей» 1996 р. та виконання її положень в Україні. *Актуальні проблеми держави і права.* 2012. Вип. 64. С. 40–46.
5. Зубарева А.Є. Захист прав дитини під час міждержавного усиновлення. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.* 2024. Випуск 82: частина 3. С. 214–219.
6. Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 р. (ETS № 160). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text.
7. Про ратифікацію Європейської конвенції про здійснення прав дітей: Закону України від 03.08.2006 р. № 69-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/69-16#Text.
8. Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) 07 травня 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17#Text.
9. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
10. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text.
11. Чернік С.Д. Правове забезпечення таємниці усиновлення: міжнародні стандарти та законодавство України. *Наукові записки. Серія: Право.* 2024. Випуск 16. С. 33–38.
12. Борисюк І.Е. Конвенції Ради Європи та законодавство України у сфері захисту прав дитини: проблеми співвідношення. *Правова позиція.* 2021. № 2 (31). С. 69–73.
13. Чернік С.Д. Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута): проблемні аспекти. *Наукові записки. Серія : Право.* 2023. Випуск 14. С. 219–223.

УДК 347.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.52

ВИДИ ТУПИКОВИХ СИТУАЦІЙ У ТОВАРИСТВІ З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

Шишковський Б.Л.,
аспірант,
Університет Короля Данила
ORCID: 0009-0009-7734-1632

Шишковський Б.Л. Види тупикових ситуацій у товаристві з обмеженою відповідальністю та їх класифікація.

У статті розглядається проблема корпоративних конфліктів в Україні, зокрема, тупикових ситуацій, які набувають все більшої актуальності та впливають на інвестиційний клімат і розвиток бізнесу. Автор зазначає, що корпоративні конфлікти, які виникають через розбіжності між учасниками та менеджментом, не мають чіткого законодавчого визначення, що ускладнює їх вирішення. Особливу увагу приділено видам тупикових ситуацій, які виникають у ситуаціях, де жодна із сторін не може самостійно вирішити предмет конфлікту, що призводять до блокування важливих рішень.

У дослідженні виділено основні види тупикових ситуацій, зокрема: на рівні загальних зборів учасників (найпоширеніший тип, пов'язаний з відсутністю необхідної кількості голосів для прийняття рішень); на рівні наглядової ради (за умов рівноваги голосів або блокування рішень окремими членами); на рівні колегіального виконавчого органу (за відсутності більшості для ухвалення управлінських рішень); між мажоритарними та міноритарними учасниками (конфлікти через дисбаланс впливу); між паритетними учасниками (50/50); а також ситуації, що виникають внаслідок порушення положень корпоративного договору.

У статті пропонується класифікація тупикових ситуацій за різними критеріями, такими як рівень корпоративного управління, де виникає тупикова ситуація, склад учасників, юридична підстава виникнення, тривалість та вплив на діяльність товариства. Це дозволяє глибше зрозуміти причини виникнення тупикових ситуацій та визначити ефективні правові механізми для їх вирішення в товариствах з обмеженою відповідальністю з подальшим їх закріпленням на законодавчому рівні або в практичних рекомендаціях для юристів-практиків.

Автор підкреслює важливість інтеграції міжнародного досвіду для підвищення ефективності управління корпоративними конфліктами в Україні. Подальші дослідження можуть зосередитися на розробці юридичних механізмів для запобігання та вирішення тупикових ситуацій, а також на виявленні недоліків в українському законодавстві з наданням відповідних рекомендацій. Результати дослідження можуть бути корисними для юристів, менеджерів та інших фахівців, які займаються питаннями корпоративного управління.

Ключові слова: корпоративний конфлікт, тупикова ситуація, учасники, корпоративний договір, класифікація тупикових ситуацій.

Shyshkovskyi B.L. Types of deadlocks in a limited liability company and their classification.

The article addresses the issue of corporate conflicts in Ukraine, particularly deadlocks, which are becoming increasingly relevant and affecting the investment climate and business development. The author notes that corporate conflicts, arising from disagreements between participants and management, lack a clear legal definition, complicating their resolution. Special attention is given to deadlock types, where neither party can independently resolve the conflict, leading to the blocking of important decisions.

The study highlights the main types of deadlock situations, including: at the level of the general meeting of participants (the most common type, associated with the lack of the required number of votes to make decisions); at the level of the supervisory board (in cases of vote parity or when decisions are blocked by individual members); at the level of the collegial executive body (in the absence of a majority to adopt management decisions); between majority and minority participants (conflicts due to an imbalance of influence); between parity participants (50/50 ownership); as well as situations arising from breaches of the corporate agreement.

The article proposes a classification of deadlocks based on various criteria, such as the level of corporate governance where deadlock occurs, the composition of participants, the legal basis for occurrence, duration, and impact on the company's activities. This allows for a deeper understanding of the causes of deadlocks and the identification of effective legal mechanisms for their resolution in

limited liability companies with their subsequent consolidation at the legislative level or in practical guidelines for legal practitioners.

The author emphasises the importance of integrating international experience to enhance the effectiveness of managing corporate conflicts in Ukraine. Further research may focus on developing legal mechanisms to prevent and resolve deadlocks, as well as identifying shortcomings in Ukrainian legislation and providing relevant recommendations. The research results may be useful for lawyers, managers, and other professionals involved in corporate governance issues.

Key words: corporate conflict, deadlock, participants, shareholders, shareholders agreement, deadlock classification.

Постановка проблеми. Корпоративні конфлікти в Україні стають дедалі актуальнішими, впливаючи на інвестиційний клімат та розвиток бізнесу в цілому. Проте «корпоративний конфлікт» не має законодавчого визначення, а в науковій доктрині залишається дискусійним питанням. Як зазначає Л.М. Дорошенко, корпоративні конфлікти – це суперечки між товариством, його учасниками та менеджментом [2, с. 45]. Одним із поширених видів таких конфліктів є тупикова ситуація (deadlock), яка виникає при антагоністичному розподілі голосів між учасниками [2, с. 45]. У певних випадках, найчастіше за умов недостатньої кількості голосів, учасники виявляються нездатними ухвалити рішення, що призводить до «тупикової» ситуації. Саме тому тематика тупикових ситуацій у товариствах з обмеженою відповідальністю (надалі - **ТОВ**), як у найбільш поширеному виді юридичних осіб, потребує глибшого дослідження – особливо систематизації й класифікації таких випадків з урахуванням як національного, так і міжнародного досвіду.

Метою статті є визначення видів «тупикових» ситуацій (deadlock) та пропозиції до їх класифікації.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження проблематики тупикових ситуацій як окремого явища від корпоративних конфліктів у юридичній науці детально не проводилися. Як було нами досліджено раніше в рамках визначення тупикової ситуації, останнє як поняття розглядалося разом із загальними питаннями корпоративних конфліктів. В той же час як, «корпоративний конфлікт» неодноразово ставав ключовим питанням дослідження таких науковців, як Ю.М. Жорнокуй, А.В. Чайковська, Л.М. Дорошенко, Т.Б. Штим та інших. Натомість доступні публікації практиків звертають увагу на поширеність в корпоративному світі випадків тупикових ситуацій. Зокрема, KPMG відзначає, що deadlock виникає, коли жоден учасник не має повноважень ухвалити рішення самостійно (класичне співвідношення голосів 50:50 або кілька учасників без домінуючого пакета) [1; 4]. У західній літературі питанням deadlock присвячена увага відомих міжнародних юридичних компаній, зокрема, Baker McKenzie, CMS, Dentons [11; 12; 13], де пропонуються механізми попередження тупикових ситуацій. Таким чином, враховуючи наявність поширеної проблематики «тупикових» ситуацій, водночас спостерігається відсутність достатньої уваги до цієї теми на доктринальному рівні.

Виклад основного матеріалу. Як було визначено нами в ході нашого попереднього дослідження, корпоративний конфлікт – це суперечка між учасниками корпоративних відносин, що виникає через розбіжності в інтересах, поглядах або діях, що, в свою чергу, створюють загрозу для здійснення прав акціонерів або інших учасників. Корпоративний конфлікт є комплексною ситуацією, яка може включати порушення прав, економічних інтересів та боротьбу за ресурси компанії, в тому числі, такий конфлікт може відбутися на різних рівнях корпоративних відносин [8, с. 304].

В свою чергу, як було визначено в ході дослідження, тупикова ситуація як різновид корпоративного конфлікту – це стан, при якому учасники корпоративних відносин не можуть досягти згоди через глибокі розбіжності в інтересах або поглядах, що призводить до блокування прийняття важливих рішень та паралізації діяльності компанії. Така ситуація характеризується неможливістю ефективного здійснення прав акціонерів, а також може включати порушення економічних інтересів та боротьбу за контроль над ресурсами компанії [8, с. 305]. В нашому дослідженні до основних ознак «тупикової» ситуації було віднесено наступні:

– тупикова ситуація порушує або перешкоджає суб'єктам реалізовувати свої інтереси;

– в окремих випадках тупикова ситуація може зупиняти або перешкоджати здійсненню юридичної особою звичайної господарської діяльності;

– передумовою виникнення тупикової ситуації є наявність в одного із суб'єктів відносин можливості блокувати прийняття рішення або виконувати свої зобов'язання. Такі дії можуть бути як протиправні, так і правомірні;

– корпоративний конфлікт потребує розв'язання за допомогою тих правових механізмів, які передбачені в законі та/або у договорі між учасниками/акціонерами [8, с. 306].

Із визначення тупикової ситуації випливає, що вона може виникнути лише за наявності двох і більше учасників відповідних правовідносин. Тому, насамперед при класифікації конкретних видів тупикових ситуацій пропонується розглядати їх залежно від складу учасників.

Аналіз Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» (надалі – Закон про ТОВ) свідчить, що корпоративне управління в ТОВ за замовчуванням здійснюється загальними зборами учасників, наглядовою радою та виконавчим органом [5, ст. 28]. Водночас, виконавчий орган не завжди є колегіальним, а наглядова рада як орган управління – створюється за бажанням та рішенням учасників ТОВ. Відповідно, тупикові ситуації на рівні виконавчого органу та наглядової ради можуть виникати лише у разі створення колегіального виконавчого органу (дирекції) або наглядової ради.

Щодо тупикової ситуації, яка може виникнути на рівні наглядової ради та колегіального виконавчого органу, слід зазначити, що така ситуація виникає тоді, коли для прийняття рішень необхідна певна кількість голосів, якої бракує під час голосування. Зазвичай подібні ситуації характерні для великих компаній із розвиненим корпоративним управлінням, де участь учасників в операційній діяльності компанії є обмеженою. Водночас, саме для таких випадків, як правило, передбачаються механізми, за якими питання, щодо яких не вдається ухвалити рішення, передаються на розгляд вищого органу. У разі колегіального виконавчого органу ТОВ такі питання можуть бути передані наглядовій раді або загальним зборам учасників, а у разі наглядової ради – загальним зборам.

Стосовно тупикової ситуації на рівні загальних зборів учасників слід зазначити, що саме вона є серцевиною «тупикових» ситуацій у цілому – найбільше уваги правники-практики приділяють саме цьому аспекту. Причиною виникнення такого виду тупикової ситуації є недостатність голосів для прийняття рішень. Так, стаття 34 Закону про ТОВ чітко передбачає різні рівні необхідної кількості голосів для прийняття рішень загальними зборами, а саме:

– **одностайність**, або так звана *абсолютна більшість* голосів усіх учасників, – вимагається, зокрема, для прийняття рішень щодо: затвердження грошової оцінки негрошового вкладу учасника; перерозподілу часток між учасниками товариства у передбачених законом випадках; створення інших органів товариства та визначення порядку їх діяльності; придбання товариством частки (частини частки) учасника; обліку або припинення обліку часток товариства в обліковій системі часток;

– **три чверті голосів**, або *кваліфікована більшість* голосів учасників, – необхідна, зокрема, для прийняття рішень про: внесення змін до статуту товариства; здійснення діяльності на підставі модельного статуту; зміну розміру статутного капіталу; виділ, злиття, поділ, приєднання, ліквідацію та перетворення товариства; обрання ліквідаційної комісії; затвердження порядку припинення товариства та розподілу майна після ліквідації; затвердження ліквідаційного балансу;

– **проста більшість голосів** учасників, які мають право голосу з відповідного питання, – застосовується до рішень, що не належать до жодної з вищенаведених категорій [5, ст. 34].

Варто відзначити, що учасники одностайно можуть встановити іншу кількість голосів для прийняття рішень загальними зборами, за винятком випадків, які передбачені Законом про ТОВ для рішень, що потребують одностайності [5, ст. 34].

З тих чи інших причин учасники ТОВ, не дійшовши згоди, не зможуть ухвалити рішення, якщо для його прийняття потрібна більшість голосів, якою не володіє жоден із них окремо. Така ситуація є типовим прикладом тупикової ситуації, коли відсутність мажоритарного учасника або коаліції учасників унеможливлює прийняття рішень, навіть критично важливих для функціонування товариства. У результаті діяльність компанії може бути заблокована, що, у свою чергу, створює ризики як для її подальшого розвитку, так і для збереження інвестицій, активів і ділової репутації.

Аналогічні випадки є предметом дослідження Ю.М. Жорнокуй [3], А.В. Чайковська [7], Л.М. Дорошенко [2] та Т.Б. Штим [9] у своїх працях.

Слід також відзначити, що порядок голосування може визначатися не лише на рівні законодавства чи статуту ТОВ. Досить поширеною є практика закріплення в корпоративному договорі як вищого рівня кількості голосів, необхідних для ухвалення окремих рішень, так і зобов'язань учасника голосувати у певний спосіб. Наприклад, це може бути обов'язок учасника проголосувати за кандидата на посаду директора, висунутого іншим учасником, у межах реалізації права «номінування», що є відомим у правовій доктрині низки європейських країн, зокрема Австрії [10]. Відповідно, порушення такого зобов'язання може також призвести до виникнення тупикової ситуації.

До прикладу, у справі № 927/1593/23 досліджувалася обставини, за яких сторони домовилися про те, що в разі неповідомлення сторони 1 про зміну (можливу зміну) складу учасників (засновників) сторони 2 в порядку та строки, встановлені корпоративним договором, виникає також безвихідна ситуація в розумінні відповідних положень корпоративного договору [6].

Окремим критерієм, що може впливати на класифікацію тупикових ситуацій, є статус осіб, між якими така ситуація виникає. Зокрема, серед найбільш поширених статусів у корпоративних правовідносинах варто розрізняти тупикову ситуацію між мажоритарним та міноритарним учасником, а також між паритетними учасниками, які володіють рівними частками у статутному капіталі.

На нашу думку, однією з найбільш ґрунтовних наукових праць, присвячених узагальненню досліджень у сфері класифікації корпоративних конфліктів у господарських товариствах на національному рівні, є дисертаційне дослідження Чайковської А.В. щодо правового врегулювання корпоративних конфліктів у товариствах з обмеженою відповідальністю.

Чайковська А.В. пропонує класифікувати корпоративні конфлікти за такими критеріями:

I. За суб'єктами:

1) конфлікти між мажоритарними та міноритарними учасниками;

2) конфлікти між учасниками та органами управління;

3) конфлікти між іншими групами учасників.

II. За тривалістю:

1) короткострокові.

2) затяжні.

III. За структурою:

1) приховані.

2) відкриті.

IV. За змістом:

1) конфлікти, пов'язані із особистими інтересами.

2) конфлікти пов'язані із професійною діяльністю.

V. За видом правовідносин:

1) конфлікти, пов'язані із скликанням загальних зборів учасників.

2) конфлікти, пов'язані із формуванням органів управління;

3) конфлікти, пов'язані із виплатою дивідендів;

4) конфлікти, пов'язані із купівлею/продажем частки;

5) конфлікти, пов'язані із виходом з товариства тощо [7, с. 22].

В цілому ця систематизація дозволяє детально проаналізувати як причини, так і механізми виникнення корпоративних конфліктів, що є корисним при визначенні класифікації тупикових ситуацій як одного із видів корпоративного конфлікту.

Засновуючись на класифікації вище та аналізованих видах тупикових ситуацій, найбільш доцільним є запровадити наступні критерії класифікації тупикових ситуацій:

I. За рівнем корпоративного управління, на якому виникає тупикова ситуація:

1) на рівні загальних зборів учасників. Найбільш поширений тип тупикових ситуацій. Виникає у випадках, коли учасники не мають змоги ухвалити рішення через відсутність необхідної кількості голосів, зокрема для рішень, що потребують одностайності або кваліфікованої більшості. Така ситуація є типовою у випадку рівноваги голосів (50/50) або коли у складі учасників відсутній мажоритарій чи об'єднана група учасників;

2) на рівні наглядової ради. Виникає в разі створення цього органу та неможливості прийняти рішення через рівномірний розподіл голосів або блокування окремими членами;

3) на рівні колегіального виконавчого органу. Аналогічна ситуація можлива за умови наявності дирекції як колегіального органу, у разі чого відсутність більшості серед директорів може паралізувати виконавчу діяльність.

II. За складом учасників, між якими виникає ситуація:

1) між мажоритарним і міноритарним учасником. Deadlock виникає тоді, коли міноритарій блокує рішення, реалізуючи свої права, наприклад, не голосуючи за рішення, маючи блокуючий голос в своїй суті;

2) між паритетними учасниками. Типова ситуація для товариств з рівним розподілом часток (наприклад, 50/50), коли жодна зі сторін не має вирішального впливу;

3) між учасниками та органами управління. Зокрема, у випадках, коли виконавчий орган відмовляється виконувати рішення зборів, або учасники не можуть призначити новий склад органів.

III. За юридичною підставою виникнення:

1) тупикові ситуації, що виникають унаслідок недосягнення згоди з питань, регламентованих у статуті товариства, що встановлюють високі кворуми або вимагають одностайності;

2) тупикові ситуації, пов'язані з порушенням зобов'язань за корпоративним договором, наприклад, щодо порядку голосування або погодження кандидатур на посади, або порушення порядку продажу частки, тощо.

IV. За тривалістю:

1) короткострокові тупикові ситуації, які можуть бути подолані шляхом проведення повторних зборів або перегляду позицій сторін;

2) затяжні тупикові ситуації, що мають системний характер і вимагають складних юридичних інструментів для їх подолання, включно з реструктуризацією участі, змінами до статуту або навіть судовим втручанням.

V. За впливом на діяльність товариства:

1) часткове блокування: блокується ухвалення лише окремих важливих рішень, наприклад, щодо змін до статуту чи розподілу прибутку, або призначення нового директора;

2) повне блокування, при якому неможливе ухвалення жодного рішення, що необхідне для функціонування товариства загалом.

Варто відзначити, що така класифікація є невичерпною й може бути в подальшому доопрацьована в силу розвитку досліджень проблематики вирішення тупикових ситуацій в Україні. До прикладу, одним із додаткових критерії для класифікації тупикових ситуацій в подальшому можуть бути види способів запобігання та/або вирішення таких ситуацій.

Висновки. Аналіз корпоративних конфліктів в Україні, зокрема, тупикових ситуацій, підкреслює їхню важливість у контексті корпоративного управління та інвестиційного клімату. Тупикові ситуації, як різновид корпоративного конфлікту, характеризуються антагоністичним розподілом голосів між учасниками, що може призвести до блокування прийняття важливих рішень і паралізації діяльності компанії. Вони часто виникають через відсутність законодавчого визначення корпоративних конфліктів та недостатню увагу до цієї теми на доктринальному рівні.

Запропоновано класифікувати тупикові ситуації за рівнем корпоративного управління, складом учасників, юридичною підставою виникнення, тривалістю та впливом на діяльність товариства. Така класифікація дозволяє детально аналізувати причини та визначити ефективні правові механізми для їх розв'язання у товариствах з обмеженою відповідальністю. Це підкреслює важливість вирішення тупикових ситуацій, особливо для товариств, де учасники можуть мати суперечливі інтереси. Ефективне управління такими конфліктами вимагає розробки чітких правових механізмів, включаючи корпоративні договори, що регулюють порядок голосування та інші аспекти корпоративних відносин.

На базі проведеного дослідження, подальші розробки в цій сфері можуть зосередитися на детальному пропрацюванні юридичних механізмів для попередження та вирішення тупикових ситуацій, а також на виявленні недоліків, неточностей чи недосконалостей в українському законодавстві з наданням відповідних пропозицій. Це сприятиме покращенню корпоративного управління, стабільності бізнес-середовища та розвитку економічних відносин в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дацiв С. Новий закон про ТОВ: ризикуй, стріляй, торгуйся. *Економічна правда*. URL: https://epravda.com.ua/columns/2018/07/4/638305/ (дата звернення: 14.05.2025).
2. Дорошенко Л.М. Способи усунення дедлока як різновиду корпоративних конфліктів. *Правничий часопис*. 2019. № 1. С. 45–54.
3. Жорнокуй Ю.М. Цивільно-правова природа корпоративних конфліктів в акціонерних товариствах: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2016. 476 с.
4. Кацер Ю., Вельгус В. Deadlock. Репетиція «корпоративного розлучення» задля збереження бізнесу – Юридична газета. *Юридична газета – онлайн версія*. URL: https://yurgazeta.com/publications/practice/korporativne-pravo-ma/deadlock-repeticiya-korporativnogo-rozluchennya-zadlya-zberezhennya-biznesu.html (дата звернення: 14.05.2025).
5. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06 лютого 2018 р. № 2275-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 13. Ст. 69 (із змінами).
6. Рішення Господарського суду Чернігівської області від 07.02.2024 у справі № 927/1593/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117009907 (дата звернення: 14.05.2025).
7. Чайковська А.В. Правове врегулювання корпоративних конфліктів у товариствах з обмеженою відповідальністю. Академічні Тексти України. URL: https://uacademic.info/ua/document/0420U101411#! (дата звернення: 11.03.2025).
8. Шишковський Б.Л. (2025). Поняття та ознаки тупикової ситуації як одного із видів корпоративного конфлікту. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права, (44), 301–307. Retrieved із https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/1544.
9. Штим Т.Б. Акціонерні угоди, правочини із заінтересованістю та значні правочини в акціонерних товариствах: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2014. 242 с.

10. Austria Minority Shareholder Rights IBA Corporate and M&A Law Committee 2022. International Bar Association / International Bar Association. URL: https://www.ibanet.org/document?id=Austria-minority-shareholder-rights-2022 (дата звернення: 13.05.2025).
11. Deadlock clauses. cms-lawnow. URL: https://cms-lawnow.com/en/ealerts/2023/09/deadlock-clauses (date of access: 14.05.2025).
12. International Joint Ventures Handbook. Baker McKenzie | The Leading Global Law Firm. URL: https://www.bakermckenzie.com/-/media/files/insight/publications/2018/03/bk_international-jointventureshandbook_mar22.pdf?la=en (date of access: 14.05.2025).
13. Unlocking corporate deadlock. Dentons – Home. URL: https://www.dentons.com/en/insights/alerts/2019/april/11/unblocking-corporate-deadlocks (date of access: 14.05.2025).

УДК 347.65
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.53

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ СПАДКУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА МОЖЛИВІ ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Юніна М.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін ФПФПКП,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-0311-4591

Буякова І.О.,
здобувач вищої освіти 2 курсу
факультету підготовки фахівців
для органів досудового розслідування
Національної поліції України,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

Юніна М.П., Буякова І.О. Проблемні аспекти спадкування в умовах воєнного стану та можливі шляхи їх вирішення.

Дослідження присвячене визначенню окремих проблемних аспектів спадкування в умовах воєнного стану та окресленню можливих шляхів їх вирішення. Зазначено, що воєнний стан, запроваджений на території України, спричинив суттєві наслідки для всіх галузей права, зокрема й для спадкового. Зміни, що відбулися у спадковому законодавстві в умовах воєнного стану, вплинули на правовий статус як спадкоємців, так і спадкодавців, змінюючи підходи до набуття прав та обов'язків у спадкових відносинах. Значні проблеми виникають через труднощі у доступі до нотаріальних послуг, втрату спадкових документів, зруйноване спадкове майно, визначення місця відкриття спадщини дотримання строків її прийняття. У цих умовах виникає потреба у перегляді та адаптації законодавчої бази для захисту прав спадкоємців і спадкодавців в умовах надзвичайного стану. У першу чергу, це стосується визначення строку прийняття спадщини, які залишається одним із найважливіших аспектів, що регулює процес передачі спадкових прав. В статті робиться висновок про те, що однією з ключових проблем у визначенні строку прийняття спадщини є розбіжності між тимчасовими нормативними актами та довгостроковою законодавчою базою, а також зазначається, що збільшення строку до десяти місяців може бути виправданим в умовах воєнного стану або інших надзвичайних обставин, але в мирний час шість місяців достатньо для оформлення спадщини. Також у дослідженні доводиться необхідність внесення змін до ст. 1221 Цивільного кодексу щодо визначення місця відкриття спадщини, що дозволить створити більш ефективний механізм захисту прав внутрішньо переміщених осіб. Також зроблено висновок про необхідність розвитку дистанційних технологій, зокрема, щодо можливості використання цифрових підписів, відеоідентифікації та інших засобів дистанційного підтвердження особи-учасника спадкових відносин. Підсумовується, що для вирішення зазначених проблем необхідно продовжувати вдосконалювати законодавство, зокрема шляхом усунення суперечностей у нормах щодо строку прийняття спадщини та визначенні місця її відкриття, а також впровадження цифрових технологій для дистанційного оформлення спадщини та спрощення процедур для отримання спадкових прав.

Ключові слова: спадкове право, воєнний стан, спадкоємець, спадкодавець, нотаріальні дії, оформлення спадщини.

Yunina M.P., Buyakova I.O. The problematic aspects of inheritance under martial law and possible ways of resolving them.

The study is devoted to identifying certain problematic aspects of inheritance under martial law and outlining possible ways to resolve them. It is noted that martial law imposed on the territory of Ukraine has had significant consequences for all branches of law, including inheritance law. Changes in the inheritance legislation under martial law have affected the legal status of both heirs and testators, changing approaches to the acquisition of rights and obligations in inheritance relations. Significant problems arise due to difficulties in accessing notarial services, loss of inheritance documents, destroyed inheritance property, determining the place of opening the inheritance and meeting the deadlines for its acceptance. In these circumstances, there is a need to revise and adapt the legal framework to protect the rights of heirs and testators in a state of emergency. First of all, this concerns the determination

of the term of inheritance acceptance, which remains one of the most important aspects regulating the process of transferring inheritance rights. The article concludes that one of the key problems in determining the time limit for inheritance is the discrepancy between temporary regulations and the long-term legislative framework, and notes that an increase in the time limit to ten months may be justified in martial law or other emergency circumstances, but in peacetime, six months is sufficient for inheritance. The study also argues for the need to amend Article 1221 of the Civil Code to determine the place of inheritance opening, which will create a more effective mechanism for protecting the rights of internally displaced persons. The author also concludes that it is necessary to develop remote technologies, in particular, the possibility of using digital signatures, video identification and other means of remote confirmation of the identity of a participant in inheritance relations. The author concludes that in order to solve these problems, it is necessary to continue improving legislation, in particular by eliminating contradictions in the rules on the term of inheritance and determining the place of its opening, as well as by introducing digital technologies for remote inheritance and simplifying procedures for obtaining inheritance rights.

Key words: inheritance law, martial law, heir, testator, notarial acts, inheritance registration.

Постановка проблеми. Введення воєнного стану в Україні, спричинене збройною агресією росії, поставило перед законодавством нові виклики у сфері спадкових правовідносин. Значні проблеми виникають через труднощі у доступі до нотаріальних послуг, втрату спадкових документів, зруйноване спадкове майно та строки прийняття спадщини. У цих умовах виникає потреба у перегляді та адаптації законодавчої бази для захисту прав спадкоємців і спадкодавців в умовах надзвичайного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблемних аспектів спадкування в умовах воєнного стану присвячені праці таких вчених, як Голубенко І.І., Кармаза О.О., Кухарєв О.Є., Печений О.П. та інших.

Мета статті – дослідження проблемних аспектів спадкування в умовах воєнного стану, аналіз змін до законодавства, а також пошук можливих шляхів вирішення юридичних труднощів, що виникають у спадкових правовідносинах в умовах війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. За останні роки воєнний стан, активні бойові дії та окупація частини території України створили нові виклики для реалізації прав спадкоємців. Ці труднощі стосуються як процесуальних питань оформлення спадкових прав, так і самої юридичної природи спадкових відносин в умовах надзвичайних обставин. Серед основних проблем можна виділити питання строків прийняття спадщини, визначення місця її відкриття, особливості оформлення спадкування знищеного житла, дистанційне оформлення спадкових прав, а також адміністративно-процесуальні труднощі, пов’язані з втратою документів і неповноцінною роботою нотаріальних установ.

Перш за все, строк прийняття спадщини залишається одним із найважливіших аспектів, що регулює процес передачі спадкових прав. За загальним правилом, спадкоємцю потрібно подати заяву про прийняття спадщини протягом шести місяців від моменту відкриття спадщини, тобто з дня смерті спадкодавця. Однак ще на початку воєнного стану, у лютому 2022 року, були прийняті нормативні акти, згідно з якими на цей строк додатково надавалися чотири місяці для оформлення спадщини, що створило в уявленні громадян можливість користуватися десятимісячним терміном [2]. Ця інформаційна кампанія, яку активно проводили органи місцевого самоврядування, нотаріуси та юристи, призвела до того, що багато спадкоємців розраховували на подовження строку. Проте вже навесні 2023 року суди та нотаріуси повернулися до чіткої норми Цивільного кодексу України, згідно з якою строк прийняття спадщини становить шість місяців [3]. Це спричинило численні звернення від осіб, що пропустили встановлений строк, і зумовило необхідність звернення до суду для встановлення додаткового строку на підставі поважних причин, зокрема, неможливості доступу до нотаріальних установ через бойові дії. Прикладом такого звернення може бути рішення Жовтневого районного суду м. Дніпро № 201/13445/23 [4].

Для вирішення питання щодо строку прийняття спадщини, слід проаналізувати доцільність його подовження. З одного боку, шестимісячний строк, закріплений у Цивільному кодексі України, є усталеним правилом і забезпечує достатній період для прийняття спадщини в умовах звичайного правопорядку. Проте ситуація, що склалася у зв’язку з воєнним станом, показала, що у певних регіонах спадкоємці фізично не можуть скористатися своїм правом через бойові дії або інші перешкоди. Отже, збільшення строку до десяти місяців може бути виправданим в умовах воєнного стану або інших надзвичайних обставин, але в мирний час шість місяців достатньо для оформлення спадщини за умови належної інформаційної кампанії та можливості доступу до нотаріальних органів.

Таким чином, одна з ключових проблем полягає у розбіжностях між тимчасовими нормативними актами та довгостроковою законодавчою базою, що створює інформаційний дисбаланс серед громадян.

Запровадження воєнного стану завжди супроводжується обмеженням низки основних прав і свобод людини, серед яких не винятком є і майнові права. Слід зазначити, що право на спадкування – це не лише юридичний акт, але й важливий елемент забезпечення економічної безпеки сім'ї та збереження майнового благополуччя. В умовах воєнного стану спадкоємці можуть зіткнутися з численними перешкодами, серед яких – труднощі в отриманні інформації про місцезнаходження спадкового майна, затримки у проведенні державної реєстрації смерті, а також обмеження доступу до нотаріальних послуг [5, с. 145].

З початку воєнного стану в Україні було прийнято низку підзаконних актів, серед яких важливе місце посіли постанови Кабінету Міністрів та накази Міністерства юстиції. Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 № 164 було врегульовано питання нотаріату в умовах воєнного стану, а наказом Мін'юсту від 11.03.2022 № 1118/5 затверджено зміни до нормативно-правових актів у сфері нотаріату. Пізніше, наказом Мін'юсту від 07.11.2022 № 4990/5 було внесено уточнення, що стосуються відмови у вчиненні нотаріальних дій підсанкційним особам відповідно до Закону України № 361-IX від 06.12.2019 [2, 3, 6].

Нововведення в законодавстві передбачають, з одного боку, спрощення процедур для забезпечення захисту прав спадкоємців, а з іншого – необхідність адаптації до теперішніх умов.

Ще одним важливим питанням є визначення місця відкриття спадщини. Традиційно, місцем відкриття спадщини вважалося останнє місце проживання спадкодавця або місцезнаходження його нерухомого майна. Однак Законом № 2923-IX від 23.02.2023 р. [2], були внесені зміни до Цивільного кодексу, відповідно до яких місцем відкриття спадщини визнавалось місце подання першої заяви про волевиявлення щодо спадкового майна. Це правило дозволяло спадкоємцям звертатися до нотаріусів або уповноважених осіб місцевого самоврядування в будь-якому місті України, яке перебуває під контролем держави, навіть якщо спадкодавець проживав або його майно знаходилося на території, яка наразі тимчасово окупована. Проте такі зміни породжували низку складнощів. Наприклад, якщо спадкодавець помер на окупованій території, виникала необхідність встановлення факту смерті в судовому порядку на підконтрольній території. Оскільки документи, видані органами влади на окупованих територіях (зокрема, органами, створеними за законодавством агресора), не визнаються українськими судами, спадкоємцю доводилось вирішувати питання через суд, що затягувало процес оформлення спадщини та могло призвести до втрати правових строків. Ці зміни також призвели до таких складнощів, як конфлікти між спадкоємцями щодо «першості заяви», коли декілька осіб подають заяви одночасно. У таких випадках виникала необхідність у складному механізмі перевірки, яка саме заява була подана першою, що додатково затягувало процес оформлення спадщини.

Проте останні законодавчі зміни, зокрема Закон України від 08 листопада 2023 року № 3450-IX [1], внесли суттєві корективи. Зараз місцем відкриття спадщини вважається останнє місце проживання спадкодавця.

Однак таке правило також має певні недоліки. Зокрема, в умовах воєнного стану у спадкоємців можуть виникнути складнощі з підтвердженням останнього місця проживання спадкодавця, особливо якщо він проживав на тимчасово окупованих територіях або територіях, де ведуться активні бойові дії. У таких випадках, наприклад, у спадкоємців взагалі може бути відсутня змога звернутись до нотаріуса або суду для оформлення спадщини. Також дані, що підтверджують місце останнього проживання спадкодавця, можуть бути знищені або недоступні для спадкоємців.

Саме тому, на нашу думку, є доцільним внести зміни до ст. 1221 Цивільного кодексу, що дозволять створити більш ефективний механізм захисту прав внутрішньо переміщених осіб. Пропонуємо доповнити ч. 2 ст. 1221 Цивільного кодексу наступним абзацем:

Якщо неможливо визначити або підтвердити останнє місце проживання спадкодавця на тимчасово окупованій території чи місцезнаходження його нерухомого майна, місцем відкриття спадщини є місце подання першої заяви про її відкриття. Така заява може бути подана до будь-якого нотаріуса в Україні.

Також проблемним питанням є спадкування житла, яке зазнало руйнувань під час бойових дій. Фізичне знищення будинків створює складнощі для спадкоємців, оскільки виникає юридичне питання: чи можна успадкувати майно, яке фізично зруйноване, але юридично ще не виключене зі складу активів, тобто право власності не припинено через державну реєстрацію відповідного акту. В положеннях Закону України № 2923-IX [8], визначено, що компенсація за знищене житло надається лише верифікованим власникам, тобто тим, хто має інформацію про право власності, внесену до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно (ДРРП). Це означає, що спадкоємці, які

отримують спадщину від померлих власників зруйнованої нерухомості, повинні оформити спадкові права належним чином, зареєструвати право власності та лише після цього мати можливість звернутися до державних компенсаційних програм. Проте на практиці виникають суперечності: в окремих регіонах компенсаційні комісії вимагають додаткові документи, такі як окреме свідоцтво про право на компенсацію. Проте на практиці виникають складнощі з реалізацією компенсаційних програм для спадкоємців зруйнованого житла. Відповідно до положень Закону України № 2923-IX, компенсація за знищене майно надається лише верифікованим власникам, тобто тим, чиї права власності зареєстровані в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно (ДРРП) [9]. Це означає, що спадкоємці повинні не лише отримати спадщину, але й зареєструвати право власності на зруйноване житло, перш ніж мати можливість звернутися за компенсацією. Однак на практиці в окремих регіонах виникають суперечності, коли компенсаційні комісії вимагають додаткові документи, такі як окреме свідоцтво про право на компенсацію.

Водночас, законодавці активно працюють над удосконаленням нормативно-правової бази, що регулює спадкові права спадкоємців. За чинним законодавством спадкоємці мають право подати заяву про прийняття спадщини поштою або через органи місцевого самоврядування. Проте, нотаріальне засвідчення підпису на заяві вимагає особистої присутності або звернення до консульських установ за кордоном, що створює додаткові труднощі. У таких умовах критично важливо розвивати системи електронного документообігу, що включають можливості використання цифрових підписів, відеоідентифікації та інших засобів дистанційного підтвердження особи. Створення централізованої онлайн-платформи, де нотаріуси могли б оперативно оновлювати інформацію про свої контакти та місцезнаходження, сприятиме зниженню адміністративних бар'єрів та пришвидшенню процесу оформлення спадкових прав.

Кармаза О.О. зазначив, що в Україні активно впроваджуються цифрові зміни у сфері нотаріальних послуг. Важливим кроком є оцифрування спадкових документів через Портал «Дія» [10] та вдосконалення системи Е-нотаріату. Це дозволить проводити нотаріальні дії в електронній формі з використанням відеоконференцій, що значно полегшить доступ до послуг. Крім того, в Україні запроваджуються експериментальні проекти на основі законодавчих актів Кабінету Міністрів, що гармонізують національне законодавство з європейськими стандартами, наближаючи нашу правову систему до вимог ЄС [11, с. 140].

Не менш важливими є й адміністративно-процесуальні питання. У зв'язку з активними бойовими діями відбувається переміщення нотаріальних архівів або навіть їх часткова втрата, що ускладнює відновлення спадкових справ. Важливу роль у вирішенні цих питань відіграє нова постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2025 року № 131. Цей нормативно-правовий акт має на меті захистити документи нотаріального діловодства та архів приватних нотаріусів, які працюють у зонах можливих та активних бойових дій. Постанова № 131, яка набула чинності у лютому 2025 року, є ключовим кроком у напрямку забезпечення збереження важливих нотаріальних документів від пошкодження, знищення або втрати. Вона доповнює та змінює положення попередньої постанови Кабінету Міністрів від 28 лютого 2022 року № 164, розширюючи правила організації нотаріальної діяльності та ведення нотаріального діловодства в умовах воєнного стану. Цей нормативний акт спрямований на те, щоб нотаріуси, які працюють у зонах бойових дій або на тимчасово окупованих територіях, мали можливість оперативно переміщувати документи до безпечних регіонів України, що в свою чергу сприятиме збереженню правової спадщини громадян. Таким чином, постанова № 131 є важливим інструментом для захисту нотаріального архіву та забезпечення безперебійної роботи нотаріатів, що відіграють ключову роль у процесах оформлення спадкових прав [12, 13].

Для вирішення цих проблем необхідно вжити кілька ключових заходів. Зокрема, на нормативно-правовому рівні необхідно провести узгодження всіх положень, що стосуються строків прийняття спадщини, місця її відкриття та процедури оформлення спадкових прав. Також пріоритетним має стати розвиток дистанційних технологій. Впровадження електронного документообігу, цифрових підписів, відеоідентифікації та створення єдиної онлайн-платформи для моніторингу роботи нотаріусів допоможе спадкоємцям здійснювати оформлення спадкових прав незалежно від їхнього місцезнаходження. При цьому інформаційна підтримка громадян, особливо внутрішньо переміщених осіб, організація консультаційних центрів та гарячих ліній допоможуть роз'яснити нові правила, строки та процедури, що діють у воєнний період. Для цього є необхідним створення ефективного механізму взаємодії між нотаріусами, органами місцевого самоврядування та судовими інстанціями.

Висновки. Воєнний стан в Україні створив нові виклики для спадкового права, зокрема у зв'язку з обмеженим доступом до нотаріальних послуг, зруйнуванням спадкового майна, затримками в оформленні спадкових прав та суперечностями у строках прийняття спадщини та визначенні місця відкриття спадщини. Через бойові дії багато громадян не мають можливості вчасно звернутися до нотаріуса, що призводить до пропуску встановлених законодавством строків для прийняття спад-

щини. Це зумовлює необхідність поновлення пропущених строків через суд, що ускладнює процес для спадкоємців.

Крім того, фізичне знищення спадкового майна під час війни створює додаткові труднощі, оскільки спадкоємцям потрібно не лише прийняти спадщину, але й зареєструвати право власності на зруйноване майно, щоб мати змогу отримати компенсацію. Однак на практиці існують труднощі з реалізацією компенсаційних програм через різні вимоги до документів та процедури, що створює правову невизначеність для спадкоємців.

Отже для вирішення зазначених проблем необхідно продовжувати вдосконалювати законодавство, зокрема шляхом впровадження цифрових технологій для дистанційного оформлення спадщини, спрощення процедур для отримання спадкових прав, а також розробки єдиного підходу до компенсацій за зруйноване житло. Це сприятиме забезпеченню прав спадкоємців та підвищенню ефективності правового захисту в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII: станом на 8 лют. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 11.03.2025).
2. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану: Постанова Каб. Міністрів України від 28.02.2022 № 164: станом на 27 берез. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-п#Text (дата звернення: 11.03.2025).
3. Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів у сфері нотаріату: Наказ М-ва юстиції України від 11.03.2022 № 1118/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0325-22#Text (дата звернення: 11.03.2025).
4. Єдиний державний реєстр судових рішень. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118798912 (дата звернення: 11.03.2025).
5. Тімуш І., Коваль І. Особливості спадкування в умовах воєнного стану в Україні. *Scientific works of national aviation university. series: law journal «air and space law»*. 2023. Т. 4, № 69. С. 144–150. URL: https://doi.org/10.18372/2307-9061.69.18352 (дата звернення: 11.03.2025).
6. Про внесення змін до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Наказ М-ва юстиції України від 07.11.2022 № 4990/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1386-22#Text (дата звернення: 11.03.2025).
7. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини: Закон України від 08.11.2023 № 3450-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3450-20#Text (дата звернення: 11.03.2025).
8. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX: станом на 11 груд. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text (дата звернення: 11.03.2025).
9. Інформація з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. *Державні послуги онлайн | Дія*. URL: https://diia.gov.ua/services/informaciya-z-derzhavnogo-reyestru-rechovih-prav-na-neruhome-majno (дата звернення: 11.03.2025).
10. Дія – Державні послуги онлайн. *Державні послуги онлайн | Дія*. URL: https://diia.gov.ua/ (дата звернення: 11.03.2025).
11. Кармаза О.О. Модифікація спадкових прав в умовах дії воєнного стану та євроінтеграційних процесів. *Південно-український правничий часопис*. 2022. № 4. Ч. 1. С. 136–141. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/4/part_1/22.pdf (дата звернення: 11.03.2025).
12. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 164: Постанова Каб. Міністрів України від 07.02.2025 № 131: станом на 10 лютого 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/131-2025-%D0%BF#Text (дата звернення: 11.02.2025).
13. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану: Постанова Каб. Міністрів України від 28.02.2022 № 164: станом на 27 берез. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-п#Text (дата звернення: 11.02.2025).

РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.736
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.54

ЗАСТОСУВАННЯ ОКРЕМИХ НОРМ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО

Бутирський А.А.,
доктор юридичних наук, професор,
суддя Господарського суду Чернівецької області
ORCID: 0000-0002-3225-7017

Бутирська І.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри процесуального права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0002-6827-9939

Бутирський А.А., Бутирська І.А. Особливості застосування норм Господарського процесуального кодексу України у справі про банкрутство.

У статті досліджено особливості застосування норм Господарського процесуального кодексу України (ГПК України) у справах про банкрутство. Наголошено, що Кодекс України з процедур банкрутства (КУзПБ) є матеріально-процесуальним нормативно-правовим актом, тоді як ГПК України – суто процесуальним актом. Це призводить до розмежування регулювання процедурних аспектів, внаслідок чого у випадку наявності прогалин у КУзПБ застосовуються норми ГПК України. Водночас акцентовано, що навіть норми ГПК України не завжди охоплюють всі процесуальні питання, що обумовлює певні проблеми у правозастосуванні.

Авторами проаналізовано практичні проблеми, що виникають у зв'язку з застосуванням окремих норм ГПК України у справі про банкрутство, зокрема питання зупинення відокремлених проваджень у справі про банкрутство, оцінку грошових вимог кредиторів, підтверджених рішенням третейського суду, та підвищений стандарт доказування щодо обґрунтування вимог кредиторів. Увага акцентується на специфіці застосування преюдиційності судових рішень у справах про банкрутство. Зокрема, авторами підкреслено, що суди мають право поставити під сумнів навіть грошові вимоги, підтверджені рішенням суду, яке набрало законної сили, але виключно у виняткових випадках, що зумовлює необхідність додаткового обґрунтування таких вимог кредитором із застосуванням підвищеного стандарту доказування.

У статті також розглянуто проблематику визнання правочинів недійсними у процедурі банкрутства та наголошено, що хоча цей інструмент покликаний наповнити ліквідаційну масу, він водночас є засобом відновлення правового порядку у відносинах між кредиторами та боржником. Встановлено, що рішення третейського суду не є самостійною підставою для звільнення кредитора від доказування обставин, на яких ґрунтуються його грошові вимоги, що узгоджується з останньою судовою практикою.

Таким чином, проведене авторами дослідження підкреслює необхідність адаптації норм ГПК України до специфіки процедур банкрутства, враховуючи конкурсний характер провадження, підвищені стандарти доказування, а також врахування останньої практики Верховного Суду України.

Ключові слова: банкрутство, неплатоспроможність, господарське судочинство, господарський процес, відокремлене провадження, зупинення провадження, спір про право, Кодекс України з процедур банкрутства.

Butyrskyi A.A., Butyrska I.A. Peculiarities of applying the provisions of the Economic Procedural Code of Ukraine in bankruptcy proceedings.

The article examines the peculiarities of applying the provisions of the Economic Procedural Code of Ukraine (EPC of Ukraine) in bankruptcy cases. It is emphasized that the Code of Ukraine on Bankruptcy

Procedures (Bankruptcy Code) is a substantive and procedural legal act, while the EPC of Ukraine is purely a procedural act. This leads to a division in the regulation of procedural aspects, resulting in the application of the EPC of Ukraine in cases where there are gaps in the Bankruptcy Code. At the same time, even the provisions of the EPC of Ukraine do not always cover all procedural issues, which gives rise to certain problems in law enforcement practice.

The authors analyze practical problems that arise in connection with the application of certain provisions of the EPC of Ukraine in bankruptcy cases, in particular, the issue of suspension of separate proceedings in bankruptcy cases, the assessment of creditors' monetary claims confirmed by arbitral awards, and the application of an increased standard of proof regarding the substantiation of creditors' claims. Special attention is paid to the specifics of applying the principle of res judicata in bankruptcy cases. In particular, the authors emphasize that courts have the right to question even monetary claims confirmed by a court decision that has entered into legal force, but only in exceptional cases, which necessitates additional substantiation of such claims by the creditor using an increased standard of proof.

The article also addresses the issue of recognizing transactions as invalid in bankruptcy procedures, emphasizing that although this tool is intended to replenish the liquidation estate, it is also a means of restoring the legal order in the relations between creditors and the debtor. It has been established that an arbitral award is not an independent basis for exempting a creditor from proving the circumstances underlying their monetary claims, which is consistent with the latest judicial practice.

Thus, the research conducted by the authors highlights the need to adapt the provisions of the EPC of Ukraine to the specifics of bankruptcy procedures, taking into account the competitive nature of the proceedings, the increased standards of proof, as well as the latest practice of the Supreme Court of Ukraine.

Key words: bankruptcy, insolvency, economic proceedings, economic process, separate proceedings, suspension of proceedings, dispute over rights, Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures.

Постановка проблеми. Розгляд справ про банкрутство здійснюється відповідно до положень Кодексу України з процедур банкрутства (далі – КУзПБ) та норм Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України), при цьому застосування положень ГПК України здійснюється з урахуванням особливостей, передбачених КУзПБ.

КУзПБ є матеріально-процесуальним нормативно-правовим актом, а ГПК України – суто процесуальним нормативно-правовим актом, тобто процесуальні норми знаходяться у різних законодавчих актах і у випадку відсутності правового регулювання правовідносин у КУзПБ, ми застосовуємо норми ГПК України. Але навіть і ГПК України іноді не дає відповіді на всі процесуальні питання. Наприклад, і у КУзПБ, і у ГПК України відсутні процесуальні строки розгляду скарг на дії арбітражного керуючого, або ж заяв про покладення субсидіарної відповідальності на керівника боржника тощо.

Така ситуація призводить до необхідності підлаштування принципів і норм ГПК України до правовідносин банкрутства, про що і піде мова у нашому дослідженні.

Стан дослідження проблематики. Серед науковців, які обрали предметом своїх досліджень актуальні питання розгляду справ про банкрутство, слід відзначити: О. Беляневич, О. Бірюкова, І. Вечірка, Л. Грабован, М. Гурина, В. Джуня, В. Дутку, Ю. Кабенок, Я. Левшину, Л. Ніколенко, Б. Полякова, Р. Полякова, П. Пригузу, В. Радзивілюк та інших. У працях цих вчених всебічно досліджуються різні інститути права неспроможності (банкрутства), проте в частині процесуальних особливостей розгляду справ про банкрутство все ще залишається ряд проблемних питань, що потребують дослідження.

Метою статті є розкриття особливостей та проблемних аспектів застосування норм ГПК України у справі про банкрутство.

Виклад основного матеріалу. Якщо якесь питання напряму не врегульовано КУзПБ або ГПК України, то для його вирішення слід аналізувати дані нормативно-правові акти у їх системі та на підставі цього робити той чи інший висновок [1, с. 177]. Застосування норм ГПК України у справі про банкрутство у певних випадках відрізняється від звичайного застосування норм процесуального закону, що обумовлено специфікою інституту банкрутства. Наприклад, розглядаючи позов в межах справи про банкрутство (відокремлене провадження), суд, у провадженні якого перебуває справа про банкрутство боржника, не повинен обмежуватися дослідженням доказів, наданих заявником та іншими учасниками провадження (матеріали позовного провадження), але має в силу особливостей природи банкрутства надавати оцінку заявленим вимогам з урахуванням дослідження усієї сукупності доказів, в тому рахунку і тих, що містяться в матеріалах справи про банкрутство боржника.

За загальним правилом, провадження у справі про банкрутство юридичної особи не підлягає зупиненню (ч. 17 ст. 39 КУзПБ). Дане правило стосується виключно юридичної особи і справи в цілo-

му. Якщо ж мова йде про зупинення відокремленого провадження (наприклад, розгляд заяви про покладення субсидіарної відповідальності на керівника боржника), то таке зупинення є можливим (у випадку призначення судової експертизи), а головним є те, щоб така зупинка не обмежувала дії учасників справи про банкрутство в межах, передбачених КУзПБ.

Детального розгляду потребує питання зупинення провадження у справі про банкрутство до припинення перебування учасника справи у складі Збройних сил України (далі – ЗСУ) та в інших, утворених відповідно до закону, військових формуваннях, що переведені на воєнний стан.

Так, Верховний Суд у постанові від 11 березня 2025 року у справі № 904/4027/22 вказав наступне: «Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 227 ГПК України суд зобов`язаний зупинити провадження у справі у випадках перебування сторони або третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, у складі Збройних Сил України або інших утворених відповідно до закону військових формувань, що переведені на воєнний стан або залучені до проведення антитерористичної операції. Зупинення провадження у справі – це тимчасове припинення судом вчинення процесуальних дій під час судового розгляду із визначених у законі об`єктивних підстав, які перешкоджають подальшому розгляду справи і щодо яких неможливо передбачити їх усунення. У даній справі суд апеляційної інстанції дійшов висновку, що документами, які підтверджують призов військовозобов`язаних на військову службу під час мобілізації, крім військового квитка, можуть бути: довідка про призов військовозобов`язаного на військову службу, видана військовим комісаріатом або військовою частиною, а для резервістів – витяг із наказу або довідка про зарахування до списків військової частини, які видаються військовою частиною. Однак, виходячи зі змісту п. 3 ч. 1 ст. 227 ГПК України процесуальний закон пов`язує необхідність зупинення провадження у справі з фактом перебування сторони або третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, у складі Збройних Сил України, що переведені на воєнний стан або залучені до проведення антитерористичної операції» [2].

Отже, для вирішення питання про зупинення провадження недостатньо самого факту введення воєнного стану і формального перебування сторони у складі ЗСУ, оскільки не кожен структурний елемент в складі ЗСУ переведений на воєнний стан, тобто виконує бойові завдання у зоні бойових дій. До того ж необхідним є надання учасником справи письмового наказу по особовому складу про зарахування на військову службу.

Системний аналіз статей 1, 8, 34, 39 КУзПБ свідчить про те, що правовими підставами для відкриття провадження у справі про банкрутство є:

- наявність грошового зобов`язання боржника перед кредитором, строк виконання якого сплив на дату звернення кредитора до суду;
- відсутність між кредитором та боржником спору про право стосовно заявлених вимог;
- до підготовчого засідання суду вимоги кредитора (кредиторів) боржником у повному обсязі не задоволені.

Таким чином, встановлення факту відсутності спору про право щодо вимог ініціюючого кредитора є обов`язковою умовою для відкриття провадження у справі про банкрутство боржника. Поняття «відсутність спору про право» слід тлумачити як відсутність будь-яких сумнівів чи невизначеності щодо визначення сторін зобов'язання, його предмета, підстав виникнення та розміру боргу, структури заборгованості, а також строків, у які має бути виконане відповідне зобов'язання, та інших істотних умов.

Необхідно зауважити, що суд не наділений на стадії розгляду заяви ініціюючого кредитора правом дослідження та оцінки укладених правочинів на предмет їх фіктивності або на предмет наявності обставин, які свідчать про те, що такі правочини є фраудаторними (фіктивними), оскільки положеннями КУзПБ прямо передбачено «інструменти» (стаття 42, частина друга статті 61 КУзПБ тощо), які надають учасникам провадження у справі про банкрутство можливість оскаржити такі правочини або притягти винних осіб до відповідальності за їх вчинення та мінімізувати негативний вплив як на окремих учасників провадження у справі про банкрутство, так і на таке провадження в цілому вже після його відкриття (постанова Верховного Суду від 04 березня 2025 року у справі № 908/334/24) [3].

Грошові вимоги кредиторів до боржника у межах провадження у справі про банкрутство можуть бути обґрунтовані первинними бухгалтерськими та договірними документами (зокрема, угодами, товарними накладними, рахунками, актами приймання-передачі виконаних робіт тощо), які підтверджують наявність між сторонами цивільно-правових зобов'язань та існування відповідної заборгованості боржника. Або ж такі вимоги можуть базуватися на рішенні відповідного юрисдикційного органу, до компетенції якого віднесено вирішення такого спору (рішення суду).

Часто на практиці постає питання про дійсність правочинів, на яких ґрунтуються грошові вимоги кредиторів. Для протидії зловживанням у цій сфері в КУзПБ передбачено інститут визнання

правочинів недійсними у процедурі банкрутства (неплатоспроможності), який, як відзначається у науковій літературі, можна розглядати не лише у площині досягнення мети – наповнення ліквідаційної маси та погашення вимог кредиторів, а як правовий механізм поновлення прав кредиторів і відновлення правового порядку за рішенням суду у відносинах між кредиторами, які мають легітимні очікування щодо задоволення своїх вимог у процедурі банкрутства (неплатоспроможності), та боржником, у зв'язку із недобросовісною поведінкою останнього, яка проявляється у намаганні уникнути виконання своїх зобов'язань [4, с. 64]. Проте постає питання, чи можна піддавати сумнівам грошові вимоги кредиторів, які підтверджені судовим рішенням, яке набрало законної сили.

Так, наявність рішення суду свідчить про безспірність грошових вимог кредиторів, яка не підлягає сумніву (преюдиційність судового рішення). Проте, у справі про банкрутство застосування такої норми ГПК України (ст. 75) має свої особливості. Зокрема, якщо у сторін справи про банкрутство виникають мотивовані сумніви щодо обґрунтованості вимог кредитора, то на останнього покладається обов'язок підвищеного стандарту доказування задля забезпечення перевірки господарським судом підстав виникнення таких грошових вимог, встановлення їх розміру, характеру та моменту виникнення цих зобов'язань.

Отже, заборгованість боржника перед кредитором, яка підтверджена судовим рішенням, що набрало законної сили, може ставитися під сумнів господарським судом під час розгляду заяви кредитора з грошовими вимогами виключно у виняткових випадках. Водночас саме у цих випадках є необхідність у додатковому доведенні кредитором обґрунтованості своїх безспірних вимог первинними документами з урахуванням «підвищеного стандарту доказування».

Якщо ж вимоги кредитора ґрунтуються на рішенні третейського суду, то у попередньому засіданні суд не обмежується лише констатацією факту існування такого рішення, а перевіряє його обґрунтованість, що зумовлено наступним.

Частиною 4 ст. 75 ГПК України унормовано, що обставини, встановлені рішенням суду в господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді іншої справи, у якій беруть участь ті самі особи або особа, стосовно якої встановлено ці обставини, якщо інше не встановлено законом.

Водночас ч. 8 ст. 75 ГПК України визначає, що обставини, встановлені, зокрема, рішенням третейського суду, підлягають доказуванню в загальному порядку при розгляді справи господарським судом.

Аналіз наведених приписів ст. 75 ГПК України свідчить про те, що для господарського суду під час розгляду справи (вирішення певного спору чи розгляді заяви у справі про банкрутство) преюдиційний характер мають обставини, встановлені рішенням суду в господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, натомість обставини, встановлені у мотивувальній частині рішення третейського суду, підлягають доказуванню в загальному порядку.

Отже, рішення третейського суду не є самостійною підставою для звільнення кредитора від доказування обставин, на які він посилається в обґрунтування своїх грошових вимог до боржника. Обставини, встановлені таким рішенням, підлягають обов`язковому доказуванню у загальному порядку під час розгляду господарським судом справи про банкрутство (постанова Верховного Суду від 12 березня 2025 року у справі № 903/347/24) [5].

Одним з основних завдань провадження у справі про банкрутство є задоволення сукупності вимог кредиторів неплатоспроможного боржника.

Процедура банкрутства, за своєю природою, є конкурсним процесом, ключовою ціллю якого є забезпечення пропорційного та справедливого задоволення вимог усіх кредиторів боржника, який став неплатоспроможним. Відтак, однією з головних цілей провадження у справі про банкрутство є досягнення максимально можливого рівня задоволення кредиторських вимог.

Водночас, процедури банкрутства мають строковий характер. У справах про банкрутство часто має місце ситуація, коли справи тривають понад 10 років і з часом кредитори втрачають інтерес до справи, що зумовлено об'єктивними обставинами (ліквідація кредитора, відсутність майна у банкрута тощо). У зв'язку із наведеним виникає питання, що робити із такою справою, оскільки КУзПБ не передбачає таку підставу для закриття провадження у справі про банкрутство, як втрату інтересу у кредиторів до справи.

Відповідно до положень КУзПБ, ліквідатор зобов'язаний вчинити певний комплекс заходів у межах ліквідаційної процедури. Крім того, передбачено перелік документів, які додаються до звіту ліквідатора та підлягають розгляду судом під час засідання, що підсумовує проведення ліквідаційної процедури, із залученням кредиторів (комітету кредиторів). Після завершення всіх необхідних дій ліквідатор подає до суду звіт та ліквідаційний баланс. При цьому на ліквідатора покладається обов'язок здійснити весь можливий комплекс заходів для якомога більш повного виявлення майна

боржника, а дії ліквідатора мають бути прозорими та не викликати жодних сумнівів у їх добросовісності та належності.

Процедура банкрутства є особливим видом провадження, що має власну специфіку, яка проявляється як у складі учасників такої справи, так і в характері їх процесуальних прав та обов'язків, обумовлених природою правовідносин, пов'язаних із неплатоспроможністю. Ця процедура відрізняється від загального позовного провадження застосуванням спеціальних механізмів захисту прав учасників, специфікою процедурних етапів, складу сторін та інших процесуальних особливостей.

Кредитор, беручи участь у справі про банкрутство, повинен виконувати не формальну, а активну роль, оскільки КУзПБ надає йому широкий спектр прав та інструментів впливу. Зокрема, кредитор має право звертатися до суду із заявами про оскарження правочинів боржника, подавати скарги на неправомірні дії або бездіяльніість арбітражного керуючого, а також ініціювати визнання недійсними угод, укладених із порушенням порядку проведення аукціонів. Використовуючи свої повноваження, кредитор зобов'язаний діяти своєчасно, послідовно та у межах передбачених законом процедур.

Отже, у межах провадження у справі про банкрутство кредитор, користуючись наданими йому законом правами, не може покладатися виключно на дії ліквідатора у частині оскарження правочинів або вжиття заходів щодо виявлення та повернення майна боржника. Як особа, яка має безпосередній інтерес у максимальному задоволенні своїх грошових вимог до боржника, кредитор повинен виявляти належну обачливість, активно контролювати хід провадження та забезпечувати належний захист своїх прав та інтересів.

Якщо ж кредитори не приймають активної участі у справі про банкрутство, зокрема не приймають участь у відповідних судових засіданнях; не ініціюють питання щодо скликання зборів кредиторів у відповідному складі для вирішення тих чи інших питань у даній справі (в тому числі щодо кандидатури арбітражного керуючого для виконання повноважень ліквідатора у справі про банкрутство та/або прийняття рішення щодо подальшого розгляду справи) тощо, то це свідчить про відсутність зацікавленості у кредиторів у найефективнішому вирішенні справи.

У такому випадку, для забезпечення принципів розгляду справи впродовж розумного строку незалежним та безстороннім судом та гарантування правової певності кредиторів, провадження у справі про банкрутство підлягає закриттю відповідно до загальних процесуальних норм (пункт 2 частини першої статті 231 ГПК України) – з причин відсутності предмету спору та статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка відповідно до статті 9 Конституції України є частиною національного законодавства України (Постанова Верховного Суду від 10 грудня 2024 року у справі № 5/104б) [6].

Висновки. Таким чином, особливості застосування окремих норм ГПК України у справах про банкрутство обумовлені специфікою процедури банкрутства, в якій поєднуються матеріально-правові та процесуальні елементи. КУзПБ як спеціальний закон містить прогалини у регулюванні окремих процесуальних аспектів, що зумовлює необхідність звернення до норм ГПК України. Однак таке застосування має супроводжуватися врахуванням особливостей провадження у справі про банкрутство, метою якого є не лише задоволення вимог кредиторів, а й збереження балансу інтересів усіх учасників справи та досягнення загальної мети – відновлення платоспроможності боржника або рівномірне задоволення вимог кредиторів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дутка В.В. Процесуальні особливості розгляду справ про банкрутство. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 10. С. 176–178. URL: http://lsej.org.ua/10_2023/41.pdf (дата звернення: 14.04.2025) DOI: 10.32782/2524-0374/2023-10/41.
2. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 11 березня 2025 р. у справі № 904/4027/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125768903 (дата звернення: 14.04.2025).
3. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 04 березня 2025 р. у справі № 908/334/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125804580 (дата звернення: 14.04.2025).
4. Кабенок Ю. Визнання правочинів недійсними у процедурі неплатоспроможності фізичної особи. *Право України.* 2022. № 7. С. 63–76. DOI: 10.33498/louu-2022-07-063.
5. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 12 березня 2025 р. у справі № 903/347/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125983115 (дата звернення: 14.04.2025).
6. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 10 грудня 2024 р. у справі № 5/104б *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125983115 (дата звернення: 14.04.2025).

УДК 347.2:346.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.55

ДО ПИТАННЯ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИХ ОСНОВ ЗАХИСТУ МАЙНОВИХ ПРАВ СУБ`ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Вашкович В. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-5726-5374

Бисага Ю.Ю.,
аспірант 3 року навчання
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Вашкович В.В., Бисага Ю.Ю. До питання теоретико-правових основ захисту майнових прав субєктів господарювання.

Вказується, закріпивши у статті 42 Конституції України право на провадження підприємницької діяльності, не забороненої законом [1], Українська держава прийняла на себе суттєве зобов'язання щодо забезпечення захисту даного права, а також супутніх прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності. Слід також наголосити, що об'єктом правового захисту виступають не лише конституційні та суб'єктивні права, деталізовані в різних правових галузях, але й охоронюваний законом інтерес (законний інтерес) господарюючих суб'єктів як окремий предмет правової охорони.

Актуальність дослідження полягає в тому, що на сьогоднішній день захист прав та інтересів суб'єктів господарювання безумовно виступає одним з найважливіших завдань держави у сфері забезпечення розвитку підприємницької діяльності та здійснення сталого розвитку економіки України.

Захист прав та інтересів здійснюється за допомогою певних способів захисту, які виступають передбаченими законом діями, що безпосередньо спрямовані на захист прав. У науці розрізняють так звані «юрисдикційні» та «неюрисдикційні» форми (способи) захисту порушених прав. До юрисдикційних слід відносити форми захисту, які побудовані на зверненні управомоченого суб'єкта до державного чи громадського органу, який наділено певною компетенцією щодо управомоченого суб'єкта та особи, яка, на думку останнього, порушує його право.

Захист прав та інтересів суб'єктів підприємницької діяльності в Україні регламентовано на найвищому рівні, шляхом закріплення у Конституції України права на здійснення підприємницької діяльності, що не заборонена законом.

Тому, дослідження способів, за допомогою яких суб'єкти підприємницької діяльності можуть здійснити захист своїх майнових прав (як самостійно, так і за зверненням до відповідних інституцій) набуває особливого значення, адже декларативне проголошення права набуває свого змістовного значення лише в процесі своєї реалізації, що і показує здатність держави до врегулювання даних суспільних відносин та захисту прав фізичних та юридичних осіб – суб'єктів господарювання.

Ключові слова: конституція, підприємницька діяльність, право власності, економічна система, права людини, економічні права людини, право на підприємницьку діяльність.

Vashkovich V.V., Bysaga Yu.Yu. On the issue of theoretical and legal foundations of protection of property rights of business entities.

It is indicated that by enshrining in Article 42 of the Constitution of Ukraine the right to conduct entrepreneurial activity not prohibited by law [1], the Ukrainian state has assumed a significant obligation to ensure the protection of this right, as well as related rights and legitimate interests of business entities. It should also be emphasized that the object of legal protection is not only constitutional and subjective rights detailed in various legal branches, but also the legally protected interest (legitimate interest) of business entities as a separate subject of legal protection.

The relevance of the study lies in the fact that today the protection of the rights and interests of business entities is undoubtedly one of the most important tasks of the state in the field of ensuring the development of entrepreneurial activity and the implementation of sustainable development of the economy of Ukraine.

The protection of rights and interests is carried out using certain methods of protection, which are actions provided for by law and directly aimed at protecting rights. In science, the so-called «jurisdictional» and «non-jurisdictional» forms (methods) of protecting violated rights are distinguished. Jurisdictional forms of protection should include those that are based on the appeal of an authorized entity to a state or public body that is endowed with certain competence in relation to the authorized entity and the person who, in the opinion of the latter, violates his right.

The protection of the rights and interests of business entities in Ukraine is regulated at the highest level, by enshrining in the Constitution of Ukraine the right to engage in business activities that are not prohibited by law.

Therefore, the study of the ways in which business entities can protect their property rights (both independently and by contacting the relevant institutions) is of particular importance, because the declarative proclamation of the right acquires its substantive meaning only in the process of its implementation, which shows the ability of the state to regulate these social relations and protect the rights of individuals and legal entities - business entities.

Key words: constitution, entrepreneurial activity, property rights, economic system, human rights, economic human rights, right to entrepreneurial activity.

Постановка проблеми. Захист прав та інтересів суб'єктів підприємницької діяльності в Україні регламентовано на найвищому рівні, шляхом закріплення у Конституції України права на здійснення підприємницької діяльності, що не заборонена законом.

Тому, дослідження способів, за допомогою яких суб'єкти підприємницької діяльності можуть здійснити захист своїх майнових прав (як самостійно, так і за зверненням до відповідних інституцій) набуває особливого значення, адже декларативне проголошення права набуває свого змістовного значення лише в процесі своєї реалізації, що і показує здатність держави до врегулювання даних суспільних відносин та захисту прав фізичних та юридичних осіб – суб'єктів господарювання.

Способи, за допомогою яких суб'єкти господарювання можуть захистити свої права та законні інтереси є різноманітними та багатоаспектними. До них належать, як захист таких прав у судах різних інстанцій, так і звернення до державних органів, а також вирішення питань щодо врегулювань спірних питань за допомогою звернення до незалежних медіаторів або самозахист прав.

Метою дослідження є спроба визначии основні способи захисту майнових прав суб'єктів господарювання, дослідити сутність захисту прав суб'єктів господарювання та виокремити види такого захисту.

Аналіз наукових джерел. Теоретико-правові основи захисту майнових прав суб'єктів господарювання привертають значну увагу вітчизняних та зарубіжних науковців, що зумовлено важливістю даного правового інституту для забезпечення ефективного функціонування ринкової економіки.

Фундаментальні засади правового регулювання майнових відносин у господарській сфері досліджували такі провідні вчені-правознавці, як В.К. Мамутов, В.С. Щербина, О.М. Вінник, Д.В. Задихайло, О.П. Подцерковний, які сформували концептуальні підходи до розуміння природи майнових прав господарюючих суб'єктів та механізмів їх захисту.

Питання захисту майнових прав у цивільно-правовій площині ґрунтовно розробляли Н.С. Кузнєцова, О.В. Дзера, І.В. Спасибо-Фатєєва, С.О. Харитонов, які визначили загальні принципи та способи захисту суб'єктивних майнових прав, що мають важливе значення для господарських правовідносин.

Сучасні дослідження проблематики захисту майнових прав суб'єктів господарювання представлені у працях О.Р. Кібенко, А.Г. Бобкової, В.А. Устименка, О.М. Коротуна, які аналізують актуальні виклики та перспективи вдосконалення правових механізмів захисту в умовах трансформації економічних відносин.

Виклад основного матеріалу. Починаючи розгляд даного питання перш за все варто зазначити те, що встановлюючи у ст. 42 Конституції України право на здійснення підприємницької діяльності не забороненої законом [1], Українська держава взяла на себе важливе зобов'язання щодо захисту цього права, а також інших прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності, які виходять з нього. Також варто зазначити те, що захисту підлягають не тільки права, конституційні та суб'єктивні, конкретизовані у різних галузях права, а й охоронюваний законом інтерес (законний інтерес) суб'єктів господарювання як самостійний об'єкт захисту.

На відміну від суб'єктивного права, яке надає носію налагоджений механізм реалізації можливості, визнаної нормою об'єктивного права, інтерес виражений лише в загальних обрисах. Як відзначається практично всіма науковцями, інтерес не може суперечити нормам законодавства. Інтерес

може бути підтверджений принципами господарсько-правового регулювання. Акти законодавства і локальні джерела права визначають інтерес як об'єкт захисту поряд із суб'єктивним правом, але ніколи – замість або як взаємозамінний термін [2, с. 25-26].

Охоронювані законом інтереси – це правове явище, якому притаманні наступні ознаки:

а) не може суперечити загальним засадам права;

б) виходить за межі змісту суб'єктивного права;

в) не опосередковане правовими нормами;

г) має на меті задоволення соціально-економічних потреб;

д) означає прагнення (не юридичну можливість) до користування у межах правового регулювання конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом;

е) реалізується у правовідносинах;

є) є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони [3, с. 131].

Переходячи безпосередньо до захисту прав та законних інтересів, зазначимо, що у загальній теорії права під захистом права, як правило, розуміється державно-примусова діяльність, спрямована на відновлення порушеного права суб'єкта правовідносин та забезпечення виконання юридичного обов'язку зобов'язаною стороною [4, с. 63].

До того ж, слід зазначити, що під захистом у рамках господарського права розуміємо сукупність способів (заходів), які застосовуються до порушників господарських правовідносин. У матеріально-правовому розумінні - це норми господарського права, що визначають форми, способи і терміни відновлення порушених прав та інтересів, захист їх від порушень у майбутньому. У процесуально-правовому значенні це - діяльність, за допомогою якої досягається необхідний ефект щодо реалізації прав і обов'язків: відновлення можливості учасника відносин діяти в межах його правосуб'єктності; володіти, користуватися, розпоряджатися майном; вступати у відносини і реалізовувати права, що випливають з них, тощо. Зміст процесуальної сторони інституту захисту права складає правозастосовна діяльність, здійснювана у формах і способами, встановленими законом, з метою відновлення порушеного права та інтересу, впливу на правопорушника і запобігання правопорушенням у майбутньому. Діючи на підставі матеріальних норм права, суб'єкт самостійно або за допомогою компетентних органів установлює власні права і кореспондуючі їм обов'язки суб'єктів господарських відносин, які не визнають або порушують його права та законні інтереси [5, с. 42].

Також поняття захисту прав суб'єктів господарювання (та споживачів) пропонують визначати, як введення в дію системи правових та організаційно-технічних заходів, спрямованих на забезпечення реалізації прав цих суб'єктів та недопущення їх порушень [6].

Господарсько-правовий захист прав господарюючих суб'єктів переслідує дві основні цілі. З одного боку – забезпечити безпеку від несприятливих дій зі сторони інших учасників ринкових відносин, які займають поряд з ним рівне становище. З іншого боку – попередити, а можливо й усунути вже на початковій стадії порушення його прав у відносинах, де стороною виступає держава в особі органів, наділених владними повноваженнями. Метою захисних заходів є встановлення балансу інтересів держави та суб'єктів господарювання [2, с. 25].

Розвиваючи відомі наукові погляди на проблеми правового захисту, необхідно зазначити, що цей інститут згідно з вкладеним у нього змістом є багатофункціональною юридичною системою, яка охоплює як матеріальну, так і процесуальну сторону відновлення права, порушеного неправомірними діями. Пусковим механізмом для включення правових інструментів захисту є порушення, невизнання чи оспорювання прав учасників господарських відносин. Уся процедура їх застосування супроводжується процесуально дозованими порціями легітимізованого державою впливу на порушника прав, завершальним етапом якої виступає запровадження заходів примушування до дотримання встановленого законом порядку ведення господарської діяльності [7, с. 2].

Порушення права пов'язано з позбавленням його володільця можливості здійснити (реалізувати) своє право повністю або частково. Під порушенням права слід розуміти такий стан суб'єктивного права, при якому воно зазнавало протиправного впливу з боку правопорушника, внаслідок якого суб'єктивне право уповноваженої особи зазнало зменшення або ліквідації як такого. Порушення права пов'язане з позбавленням його носія можливості здійснити, реалізувати своє право повністю або частково. При оспоренні або невизнанні права виникає невизначеність у праві, викликана поведінкою іншої особи. Таким чином, порушення, невизнання або оспорення суб'єктивного права є підставою для звернення особи за захистом свого права із застосуванням відповідного способу захисту [8].

Захист прав та інтересів здійснюється за допомогою певних способів захисту, які виступають передбаченими законом діями, які безпосередньо спрямовані на захист прав. При цьому, спосіб захисту є кінцевим актом захисту у вигляді матеріально-правових дій, або юрисдикційних дій, з усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав чи припинення правопорушень, поновлення положення, що існувало до порушення [9, с. 9-10].

У науці розрізняють так звані «юрисдикційні» та «неюрисдикційні» форми (способи) захисту порушених прав. До юрисдикційних слід відносити форми захисту, які побудовані на зверненні управомоченого суб'єкта до державного чи громадського органу, який наділено певною компетенцією щодо управомоченого суб'єкта та особи, яка, на думку останнього, порушує його право. Вочевидь, юрисдикційним формам захисту прав притаманний і обов'язковий характер рішення, що виноситься зазначеним органом по суті звернення. Навпаки ж, неюрисдикційними формами захисту можна визнати дії самого управомоченого суб'єкта (наприклад, самозахист прав) або звернення до певної особи, органу чи організації, що не мають впливу на учасників спору та рішення яких не матиме для них обов'язкового характеру (прикладом може виступати звернення до медіатора або використання інших альтернативних процедур вирішення спорів) [10, с. 70-71].

Для підприємців нерідко проблемою є правильний вибір та ефективне використання і застосування передбачених законодавством засобів захисту — тих правових засобів, за допомогою яких можна запобігти, припинити, усунути порушення прав. Щоб змусити або спонукати правопорушника припинити дії, які порушують право підприємця, або запобігти таким діям, необхідно знати положення законодавства, що регулює різні засоби захисту, і вміти їх застосовувати, бо саме від знання законодавства і вміння захищати свої права та інтереси залежить успіх та результат діяльності підприємців. Часто права суб'єктів підприємницької діяльності порушуються через незаконне втручання в їхню діяльність державних органів, особливо органів державної податкової служби та інших контролюючих органів [11].

Відповідно до ст. 20 Господарського кодексу України, держава забезпечує захист прав і законних інтересів суб'єктів господарювання та споживачів. Кожний суб'єкт господарювання та споживач має право на захист своїх прав і законних інтересів. Права та законні інтереси зазначених суб'єктів захищаються шляхом:

– визнання наявності або відсутності прав;

– визнання повністю або частково недійсними актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування, актів інших суб'єктів, що суперечать законодавству, ущемлюють права та законні інтереси суб'єкта господарювання або споживачів; визнання недійсними господарських угод з підстав, передбачених законом;

– відновлення становища, яке існувало до порушення прав та законних інтересів суб'єктів господарювання;

– припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення;

– присудження до виконання обов'язку в натурі;

– відшкодування збитків;

– застосування штрафних санкцій;

– застосування оперативно-господарських санкцій;

– застосування адміністративно-господарських санкцій;

– установлення, зміни і припинення господарських правовідносин;

– іншими способами, передбаченими законом [12].

У теорії права відсутня однозначність думок щодо видів форм захисту. Так, наприклад, одні науковці виділяють досудову, позасудову, судову форми захисту, інші – судову, альтернативну, нотаріальну [13, с. 20].

Висновки. Таким чином, на підставі проведеного дослідження, зауважимо, що захист прав та інтересів суб'єктів підприємницької діяльності в Україні регламентовано на найвищому рівні, шляхом закріплення у Конституції України права на здійснення підприємницької діяльності, що не заборонена законом. Враховуючи, що це право є базовим для суб'єкта підприємницької діяльності, з нього випливають всі інші права та законні інтереси останнього.

Захист прав та інтересів суб'єктів господарювання доречно визначити як введення в дію системи правових та організаційно-технічних заходів, спрямованих на забезпечення реалізації прав цих суб'єктів та недопущення їх порушен

Захист прав та інтересів здійснюється за допомогою певних способів захисту, які виступають передбаченими законом діями, що безпосередньо спрямовані на захист прав. У науці розрізняють так звані «юрисдикційні» та «неюрисдикційні» форми (способи) захисту порушених прав. До юрисдикційних слід відносити форми захисту, які побудовані на зверненні управомоченого суб'єкта до державного чи громадського органу, який наділено певною компетенцією щодо управомоченого суб'єкта та особи, яка, на думку останнього, порушує його право. Вочевидь, юрисдикційним формам захисту прав притаманний і обов'язковий характер рішення, що виноситься зазначеним органом по суті звернення. Навпаки ж, неюрисдикційними формами захисту можна визнати дії самого управомоченого суб'єкта (наприклад, самозахист прав) або звернення до певної особи, органу чи організації, що не мають впливу на учасників спору та рішення яких не матиме для них

обов'язкового характеру (прикладом може виступати звернення до медіатора або використання інших альтернативних процедур вирішення спорів).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996, № 30. Ст. 141.
2. Петруня В.В. Поняття та система способів захисту прав суб'єктів господарювання: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право». Одеса, 2019. 221 с.
3. Чепис О.І. Охоронюваний законом інтерес у цивільному праві: поняття та структура*. Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 1. С. 129–134.
4. Беляневич О. Про форми захисту прав суб'єктів господарювання. *Науково-практичний журнал «Українське комерційне право»*. 2007. № 8. С. 62–69.
5. Кучеренко А.В. Конституційне право людини на підприємництво. *Вісник Дніпропетровського університету ім. Альфреда Нобеля:* Серія «Юридичні науки». 2013. № 2 (5). С. 38–44.
6. Лісніча Т.В. Особливості господарсько-правового захисту прав суб'єктів господарювання. *Часопис з юридичних наук.* 2014. URL: https://periodicals.karazin.ua/jls/article/view/1685.
7. Григорчук М.В. Захист прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання. *Теорія і практика правознавства*. 2017. Вип. 1 (11). С. 1–13.
8. Постанова Вищого Господарського Суду України від 10.03.2017 року у справі № 910/21737/15. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_vgsu_vid_10_03_2017_roku_ u_spravi_910_21737_15.
9. Вершинин А.П. Способы защиты гражданских прав в суде: автореф. дис. … докт. юрид. наук: 12.00.03. СПб., 1998. 56 с.
10. Кот О. Захист прав суб'єктів підприємництва в третейських судах. *Науково-практичний журнал «Українське комерційне право».* 2007. № 8. С. 70–78.
11. Рум'янцева В.В. Проблеми захисту прав суб'єктів підприємницької діяльності в господарських судах України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_1956.
12. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.
13. Ніколенко Л.М. Захист прав та інтересів суб'єктів господарювання в умовах реформування законодавства. *Економіка та право*. 2017. № 2 (47). С. 19–24.

УДК 347.7+343.35
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.56

ШАХРАЙСТВО З БОКУ БІЗНЕС-ПАРТНЕРІВ У ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИНАХ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ, СУДОВА ПРАКТИКА ТА МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ

Возняковська К.А.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри цивільного, господарського права
та приватноправових дисциплін
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»,
ORCID: 0000-0002-0351-7107

Возняковська К.А. Шахрайство з боку бізнес-партнерів у господарських відносинах: правовий аналіз, судова практика та механізми протидії.

У статті здійснено комплексне міжгалузеве дослідження договірного шахрайства як системного виклику для правової та економічної безпеки в умовах цифрової трансформації господарських відносин. Авторка вводить і обґрунтовує поняття «контрагентська загроза» як юридико-економічну категорію, що відображає нову генерацію ризиків у підприємницькому середовищі, зумовлену умисною недобросовісністю однієї зі сторін правочину. Висвітлюються основні індикатори шахрайських дій, що маскуються під формально легальні угоди, зокрема: підміна бенефіціарів, фіктивні контракти, штучна неплатоспроможність, конфлікт інтересів тощо.

Особливу увагу приділено проблемам правозастосування: аналізується непослідовність судової практики, невизначеність кваліфікації злочину між кримінально- та цивільно-правовим полем, недосконалість механізмів доказування. В роботі розглянуто типові тактичні моделі шахрайства – від договорів з навмисно завищеними зобов'язаннями до ланцюгових угод із транскордонною мінімізацією відповідальності.

Окремим блоком представлено судову практику України, включаючи аналіз рішень Верховного Суду та рішень перших інстанцій, що демонструють колізії в оцінці ознак умисного обману, фіктивності зобов'язань та прихованих конфліктів інтересів. Уперше системно проаналізовано понятійний вакуум у вітчизняному законодавстві стосовно договірного шахрайства. Наводяться приклади українських та зарубіжних рішень.

У науковій роботі також подано концепцію державної стратегії безпеки бізнесу з акцентом на цифрову перевірку реквізитів, історії компаній, судового бекграунду, а також - на обов'язковість due diligence як умови зниження договірних ризиків. Значна увага приділена досвіду ЄС, практиці FATF, ЕРРО та США (SOX, Dodd-Frank, RICO).

Стаття поєднує глибокий теоретико-правовий аналіз із практичними рекомендаціями для законодавця, судової влади, бізнес-спільноти. Вона буде цікавою для дослідників у сфері господарського та кримінального права, державної політики у сфері фінансової безпеки, а також для фахівців, що формують корпоративну антикризову інфраструктуру.

Ключові слова: договірне шахрайство; контрагентська загроза; due diligence; фінансова безпека; фіктивні угоди; цифрова перевірка контрагента; судова практика; шахрайство у бізнесі; економічна злочинність; FATF; превентивні правові механізми.

Vozniakovska K.A. Fraud committed by business partners in commercial relations: legal analysis, case law and mechanisms of counteraction.

This article presents a comprehensive interdisciplinary study of contractual fraud as a systemic threat to legal and economic security in the context of the digital transformation of business relations. The author introduces and substantiates the concept of a «counterparty threat» as a legal and economic category that reflects a new generation of risks in the entrepreneurial environment, stemming from the intentional bad faith of one party to a transaction. The study outlines key indicators of fraudulent conduct disguised as formally legal agreements, including the substitution of beneficiaries, fictitious contracts, artificial insolvency, and conflicts of interest.

Special attention is given to challenges in law enforcement and judicial application, including inconsistencies in case law, ambiguity in the classification of such offenses between criminal and civil jurisdictions, and imperfections in evidentiary mechanisms. The paper analyzes typical tactical models

of fraud – from contracts with deliberately inflated obligations to chain agreements involving cross-border liability evasion.

A separate section is devoted to Ukrainian judicial practice, with a focus on decisions of the Supreme Court and first-instance courts, which reveal contradictions in assessing indicators of intentional deception, the fictitious nature of obligations, and undisclosed conflicts of interest. For the first time, the article systematically examines the conceptual vacuum in Ukrainian legislation regarding contractual fraud. References are made to both Ukrainian and foreign case law.

The article also proposes a state business security strategy, emphasizing digital verification of counterparties' credentials, corporate histories, and litigation backgrounds, as well as the mandatory implementation of due diligence procedures as a condition for minimizing contractual risks. Particular attention is paid to the practices of the EU, FATF, EPPO, and the United States (including SOX, the Dodd–Frank Act, and RICO).

Combining in-depth theoretical and legal analysis with practical recommendations, the article is valuable for legislators, judicial authorities, business entities. It will be of interest to researchers in commercial and criminal law, policymakers in financial security, and practitioners involved in building corporate anti-crisis infrastructure.

Key words: contractual fraud; counterparty threat; due diligence; financial security; fictitious agreements; digital verification of counterparties; case law; business fraud; economic crime; FATF; preventive legal mechanisms.

Постановка проблеми. У господарській діяльності будь-якого підприємства укладення договорів з контрагентами є важливою умовою забезпечення ефективного функціонування та розвитку бізнесу. Водночас сучасна господарська практика демонструє збільшення ризиків, пов'язаних із ненадійними або навмисно шахрайськими діями з боку партнерів. Відсутність належної перевірки, слабке правове забезпечення, а також обмеженість превентивних механізмів призводять до того, що бізнес уразливий до махінацій, які можуть призвести до значних збитків або повного знищення ділової репутації.

Феномен шахрайства у відносинах між суб'єктами господарювання охоплює широкий спектр дій – від подачі неправдивої інформації про фінансовий стан до цілеспрямованої побудови схем ухилення від виконання договірних зобов'язань. Особливу небезпеку становить те, що такі дії часто складно виявити на початкових етапах співпраці. Це зумовлює необхідність глибокого правового аналізу, створення механізмів раннього попередження та вироблення рекомендацій щодо підвищення правової безпеки.

Метою цієї статті є здійснення комплексного теоретико-правового аналізу явища шахрайства з боку контрагентів і партнерів у господарських правовідносинах, виявлення ключових проблем у правовому регулюванні та правозастосовній практиці, а також обґрунтування ефективних механізмів протидії таким проявам шахрайства. Особливу увагу приділено прогалинам у чинному законодавстві, судовій практиці, а також способам упередження договірного шахрайства через удосконалення юридичних інструментів ділової перевірки (due diligence), цивільно-правових запобіжників та кримінально-правових санкцій.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика шахрайства у сфері договірних відносин, зокрема з боку контрагентів та бізнес-партнерів, є предметом постійної наукової уваги як у межах цивільного та господарського права, так і в кримінально-правовій науці. Проте попри актуальність теми, дослідження часто носять фрагментарний характер і не завжди враховують міждисциплінарний підхід. Існує об'єктивна потреба у формуванні цілісної правової позиції, яка б поєднувала превентивні (договірно-цивільні), захисні (кримінально-правові) та відновлювальні (процесуально-правові) інструменти для ефективної протидії договірному шахрайству в умовах сучасного ринку.

У контексті загальної теорії зобов'язального права питання зловживань з боку сторін договору досліджували такі українські науковці, як О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова. У господарсько-правовій площині питання шахрайських дій у підприємницькому середовищі досліджував О.П. Подцерковний, який звертає увагу на прогалини в договірному регулюванні. У сфері кримінально-правової науки питання кваліфікації шахрайства у договірних правовідносинах висвітлювали В.Я. Тацій, Є.В. Дехтярьова. М.М. Єфімов, Н.В. Павлова, С.В. Чучко досліджували особливості розслідування шахрайства, пов'язаного із купівлею-продажем товарів через мережу Інтернет [17, с. 4].

Виклад основного матеріалу. Проблема шахрайства у ділових відносинах має давнє коріння, що простежується ще з античних часів. У римському праві існувала концепція «furtum», яка охоплювала низку посягань на присвоєння чужого майна [20, с. 424]. У середньовіччі на теренах Європи активно формувались інститути відповідальності за торгове шахрайство, зокрема в межах

гільдій. На українських землях, у Литовських статутах, а пізніше – в Законі Божому та цивільному праві Російської імперії, передбачались певні санкції за зловживання у сфері приватного господарювання. Після розпаду СРСР і початку ринкових реформ на території України, правова база виявилась неготовою до нових реалій ведення бізнесу. Перехідний період 1990-х років став часом стрімкого зростання кількості злочинів у сфері економіки, в тому числі фіктивного підприємництва, махінацій із договором, вексельного шахрайства тощо.

Сьогодні в Україні питання шахрайства врегульоване Кримінальним кодексом України, але цієї норми недостатньо для охоплення всього спектра махінацій, з якими стикається бізнес. Часто такі дії не підпадають під ознаки кримінального злочину, але становлять значну загрозу з точки зору цивільного або господарського права. Значну роль у регулюванні мають норми Цивільного кодексу України та Господарського кодексу України. Також важливим є Закон України «Про запобігання корупції», оскільки певна частина шахрайств здійснюється у змові з державними посадовцями.

За інформацією ресурсу Опендатабот, у 2023 році в Україні було відкрито понад 82 000 кримінальних проваджень за статтею 190 ККУ [16]. У січні 2024 року було зафіксовано новий анти рекорд - 8 421 відкритих проваджень. До порівняння, це в 1,4 рази більше правопорушень, ніж у січні 2023 року. Хоча, якщо проаналізувати надану статистику, в 2024 році відкрито було кримінальних проваджень за ст. 190 ККУ «Шахрайство» на 21% ніж у 2023 році, що свідчить про масовий характер цього явища [24]. За дослідженням PwC, 51% українських компаній у 2019-2020 роках повідомили про втрати від шахрайських дій з боку партнерів [15]. Однак, однією з характерних ознак економічного шахрайства є латентність – більшість правопорушень залишаються поза межами офіційної статистики. Методики кримінального аналізу в господарській сфері передбачають використання таких інструментів, як аналіз аномальних фінансових операцій; встановлення бенефіціарних зв'язків між суб'єктами; OSINT-розвідка із відкритих джерел (YouControl, Opendatabot, Clarity); мережевий аналіз для виявлення системної взаємодії між суб'єктами ризику; профілювання ризикованих контрагентів за поведінковими та економічними маркерами.

Проблематика шахрайства в господарській діяльності активно досліджується вітчизняними та зарубіжними науковцями. Зокрема, Чубай В.М. зазначає, що відсутність чітких критеріїв ідентифікації фінансово-економічного шахрайства ускладнює процес його виявлення та запобігання [22]. Варічева Р.В. та Замлинський В.А. досліджують вплив міжособистісних конфліктів на виникнення шахрайства в організації. Вони підкреслюють, що внутрішні конфлікти можуть призводити до розголошення конфіденційної інформації та інших форм зловживань, що підривають економічну безпеку підприємства. Автори пропонують комплекс профілактичних заходів для запобігання таким загрозам [14]. Низка авторів аналізувала сучасні методи виявлення шахрайства, корупції та змов у державних закупівлях. Вони підкреслюють ефективність використання аналізу соціальних мереж та машинного навчання для виявлення підозрілих схем у ланцюгах постачання [6]. У дослідженні Ніколас-Карлок Ж.Р. та Луна-Пла І. проаналізовано поведінку мереж фіктивних компаній у сфері закупівель. Вони використовують підхід аналізу мереж для виявлення організованих схем шахрайства та пропонують рекомендації щодо політики та реформ для запобігання таким практикам [7]. Деякі автори досліджують можливості застосування методів машинного навчання для автоматичного виявлення шахрайства у сфері закупівель. Вони розробляють моделі, які можуть ідентифікувати підозрілі транзакції та класифікувати типи шахрайства, що сприяє підвищенню ефективності аудитів [1]. Ці дослідження свідчать про необхідність розробки ефективних механізмів виявлення та запобігання шахрайству в господарській сфері, а також про важливість підвищення рівня обізнаності працівників щодо етичних норм та стандартів поведінки.

В умовах стрімкої глобалізації господарських зв'язків, цифровізації бізнес-процесів і зростання кількості договірних зобов'язань особливої актуальності набуває запобігання шахрайству з боку контрагентів і партнерів. У міжнародній договірній практиці одним із найефективніших інструментів запобігання шахрайству з боку контрагентів виступає процедура due diligence - ретельна попередня перевірка бізнес-партнера перед укладенням правочину. Цей інструмент став стандартом у комерційній діяльності, особливо в сферах з високим фінансовим ризиком: злиття і поглинання (M&A), інвестиційні угоди, довгострокові контракти на значні суми тощо. Згідно з визначенням Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD), *due diligence* – це «процес виявлення, запобігання, пом'якшення та усунення потенційних негативних наслідків у сфері прав людини, корупції, екології, етики та комерційної відповідальності» у процесі ведення бізнесу [8]. В юридичному вимірі *due diligence* виконує як інформаційну, так і запобіжну функції. Його проведення дозволяє стороні договору отримати об'єктивну картину про потенційного партнера: структуру власності, фінансовий стан, участь у судових спорах, виконання податкових зобов'язань, пов'язаних осіб, наявність санкційного статусу тощо. Особливу увагу приділяють ризику використання фіктивних директорів, офшорних юрисдикцій, підставних компаній, що можуть вказувати на шах-

райський характер правочину. Згідно з дослідженнями Вільяма М. Кріллі та Ендрю Дж. Шермана, належна перевірка стала «золотим стандартом» і охоплює всі етапи процесу перевірки, від попереднього аналізу до завершення угоди, з акцентом на виявлення потенційних ризиків та можливостей [13, с. 240]. Судова практика у Великій Британії та США вже давно визнає невиконання *due diligence* як прояв необачності або навіть порушення обов'язку добросовісної поведінки (duty of care). У рішенні *Barings plc v. Coopers & Lybrand* (1997) суд прямо зазначив, що компанія-аудитор несе відповідальність за упущення, які можна було б виявити при належному рівні перевірки [2]. У контексті договірного шахрайства це означає, що сторона, яка не провела перевірку партнера, сама несе частину ризику за негативні наслідки угоди .

У країнах Європейського Союзу функція *due diligence* вийшла за межі суто комерційного інструменту. У 2023 році було ухвалено Директиву ЄС про корпоративну належну обачність (CSDDD), яка зобов'язує великі компанії здійснювати юридичну, етичну та екологічну перевірку всіх контрагентів, зокрема у третіх країнах [4]. Таким чином, *due diligence* стає частиною корпоративної відповідальності та механізмом управління ланцюгами поставок.

На тлі міжнародного досвіду українська господарська та цивільна правова система лише частково інтегрує підходи *due diligence*. Прямого нормативного закріплення цього інституту в національному законодавстві немає, однак деякі його елементи простежуються в положеннях Цивільного кодексу України щодо зловживання правом (ст. 13), укладення договору під впливом обману (ст. 230), обов'язку добросовісності, розумності та справедливості (ст. 3, ст. 509). У рамках вітчизняної правничої науки поступово формується розуміння *due diligence* як превентивного правового інструменту. Зокрема, дослідниця Н.В. Щербакова розглядає *due diligence* як сукупність інформаційно-аналітичних заходів, спрямованих на проведення комплексного і глибокого аналізу, належної перевірки й оцінки всіх аспектів фінансово-господарської діяльності господарюючого суб'єкта (організаційних, правових, фінансових, маркетингових, податкових, ринкових, технологічних) [25].

Що ж стосується боротьби з таким явищем, то правоохоронна діяльність у сфері боротьби з шахрайством з боку контрагентів відіграє системну роль. Співпраця аналітичних служб підприємств з органами досудового розслідування, зокрема підрозділами БЕБ, НПУ та СБУ, дозволяє не лише оперативно реагувати на виявлені загрози, але й формувати превентивну політику. Кримінальний аналіз дозволяє структурувати фактичну базу для формування доказів у кримінальному провадженні, що є критичним для кваліфікації складу злочину. Зокрема, виявлення узгоджених транзакцій, що не відповідають комерційній логіці, може свідчити про змову. Такі дані необхідно документально фіксувати, оформляючи висновки аналітичних служб у вигляді довідок, аналітичних записок або експертних оцінок для оперативного підрозділу або слідчого. У своїй науковій роботі Андрій Рейнгольд здійснив комплексне дослідження проблем розслідування шахрайства в інтернет-комерції, підкресливши стрімке зростання кількості таких злочинів в умовах цифровізації та воєнного стану. Рейнгольд А. наголошує, що шахраї постійно адаптуються до нових умов, створюючи фальшиві сайти, маніпулюючи соціальними мережами, використовуючи фіктивні компанії та електронні платіжні системи для введення потерпілих в оману [19].

Крім того, правоохоронні органи можуть використовувати результати кримінального аналізу у власних інформаційно-аналітичних системах для формування профілів правопорушників, карт ризику та автоматизованих сценаріїв реагування на повідомлення про злочин. Але переважна більшість компаній не звертається до правоохоронних органів, остерігаючись втрат, пов'язаних з репутацією, або через недовіру до ефективності правосуддя. Правоохоронні органи не лише розслідують, а й здійснюють превенцію, активно залучаючи інструменти кримінального аналізу. Це включає ідентифікацію ризиків ще на етапі укладення договору, перевірку контрагента в реєстрах, оцінку ризиковості за критеріями активності транзакцій та участі у сумнівних господарських операціях. Синергія бізнесу, аналітичних служб і правоохоронців має бути інституційно закріплена. На законодавчому рівні варто впровадити обов'язкову процедуру due diligence [26] та інструмент контролю з боку БЕБ і ДПС за ланцюгами постачання, зокрема, в публічних закупівлях. Це значно зменшить простір для реалізації шахрайських схем із боку партнерів і контрагентів.

Світова практика боротьби з шахрайством у господарській сфері є значно більш розвиненою. У країнах ЄС, США, Канаді діють багаторівневі системи фінансового моніторингу, незалежного комплаєнсу та ризик-менеджменту, які дозволяють виявляти ризики до початку співпраці з потенційно неблагонадійними партнерами. Наприклад, США є одним із лідерів у нормативному врегулюванні боротьби з шахрайством у сфері господарських відносин. Зокрема, Закон Сарбейнса–Окслі регулює фінансову звітність публічних компаній. Відповідно до розділу 404 Закону**,** керівництво публічних компаній зобов'язане щорічно оцінювати ефективність внутрішнього контролю над фінансовою звітністю. Результати цієї оцінки мають бути включені до щорічного звіту компанії (форма 10-K)

[12]. Крім того, розділ 404(b) вимагає, щоб незалежні зовнішні аудитори підтверджували оцінку керівництва щодо ефективності внутрішнього контролю. Це забезпечує додаткову впевненість у надійності фінансової звітності компанії. Хоча Закон і не вимагає окремого щорічного підтвердження процедур управління ризиками шахрайства, щорічна оцінка внутрішнього контролю над фінансовою звітністю включає в себе аналіз ризиків, пов'язаних із шахрайством, оскільки це є ключовим аспектом забезпечення точності та достовірності фінансової інформації [12]. Ці процедури прямо пов'язані з попередженням шахрайства у відносинах із постачальниками та контрагентами. Також, Закон про шахрайство в сфері торгівлі - встановлює кримінальну відповідальність за шахрайські дії з використанням засобів поштового чи електронного зв'язку у ділових операціях, включаючи контрагентські махінації [10]. А Законом про організації, які впливають на рекет і корупцію передбачена можливість переслідувати організовані злочинні групи, що здійснюють шахрайство в рамках фіктивного партнерства або з використанням фальшивих компаній [11]. Закон Dodd-Frank встановлює вимоги до прозорості фінансових ринків і передбачає створення офісу захисту споживачів фінансових послуг, що також охоплює боротьбу з шахрайством у сфері постачання та партнерства [5]. Ці закони забезпечують багаторівневий захист бізнесу в США: від обов'язкової внутрішньої звітності до кримінального переслідування за шахрайські схеми. Їх вивчення є корисним для імплементації ефективних механізмів в українське законодавство.

У Європейському Союзі боротьба з шахрайством у господарській сфері базується на низці законодавчих актів та інституційних механізмів. Зокрема, Директива (ЄС) 2017/1371 про боротьбу з шахрайством, що шкодить фінансовим інтересам ЄС – передбачає криміналізацію шахрайства у фінансових правопорушеннях, зокрема, при тендерах, субсидіях та господарських контрактах [3]. Регламент ЄС 2017/1939 про Європейську прокуратуру забезпечує кримінальне переслідування осіб, підозрюваних у шахрайстві в транснаціональних господарських справах, особливо щодо розкрадання бюджетних коштів [9]. Рекомендації FATF, як і в США, є обов'язковими до виконання країнами-членами ЄС. Зокрема, це стосується принципів KYC (Know Your Customer) та обов'язкової верифікації постачальників, що беруть участь у державних і приватних контрактах. Більшість країн також імплементували рекомендації FATF, що передбачає багаторівневу перевірку клієнтів та партнерів у господарських операціях.

В українській судовій практиці справи щодо шахрайства контрагентів розглядаються як у кримінальному, так і в господарському процесі. Зокрема, у справі № 537/756/23 Крюківський районний суд м. Кременчука розглядав позов щодо визнання кредитного договору та договору страхування недійсними. Позивач стверджував, що підпис на документах було підроблено, а кошти незаконно списані з її рахунку. Суд частково задовольнив позов, визнавши деякі документи недійсними та зобов'язавши відповідача повернути незаконно списані кошти [21]. Інша справа, № 810/3116/18 Верховний Суд розглядав питання щодо ухилення від сплати податків через фіктивні господарські операції. Суд встановив, що платник податків включив до податкового кредиту суми, сплачені за нереальні операції з контрагентами, які не мали фактичного виконання. У результаті суд підтримав позицію податкового органу про донарахування податкових зобов'язань та штрафних санкцій [23]. В справі № 727/6661/15-к Верховний Суд розглядав питання щодо шахрайства, пов'язаного з господарською діяльністю. Суд встановив, що обвинувачений, діючи умисно, заволодів чужим майном шляхом обману та зловживання довірою, що кваліфікується як шахрайство у великих розмірах. Суд підтримав вирок суду першої інстанції про визнання обвинуваченого винним та призначення покарання у вигляді позбавлення волі [18]. Аналіз подібної практики свідчить про необхідність розширення механізмів досудового вирішення спорів, активного використання третейських судів, а також створення спеціалізованих бізнес-омбудсменів з питань захисту від шахрайства.

Висновки. Шахрайство з боку контрагентів та партнерів є серйозною загрозою для стабільного функціонування підприємств. Ефективна протидія цьому явищу вимагає комплексного підходу, що включає правове регулювання, впровадження внутрішніх контролів, використання сучасних технологій та постійне підвищення обізнаності персоналу.

З огляду на сучасні реалії, одним із перспективних напрямів є автоматизація процесу перевірки через інтеграцію *due diligence* у цифрові системи державного і приватного сектора. Уже зараз на ринку функціонують платформи, що здійснюють багаторівневу перевірку контрагентів за кілька хвилин: наприклад, LexisNexis Risk Solutions, World-Check, YouControl. У перспективі можливе створення національного реєстру бізнес-репутації з відкритим доступом, що стане інструментом для масового використання *due diligence* навіть у малому бізнесі. Впровадження *due diligence* як правового, інформаційного та поведінкового стандарту є ключовим елементом ефективної протидії шахрайству з боку контрагентів. Його формалізація у вітчизняному законодавстві та правозастосуванні дозволить не лише гармонізувати українське правове поле із європейськими стандартами, але й забезпечити більш прогнозований, безпечний і справедливий договірний обіг.

У перспективі розвитку боротьби з господарським шахрайством доцільним також є створення єдиної платформи міжвідомчого кримінального аналізу та запровадження електронної профілізації ризикових угод у реальному часі.

Доречним було б і закріплення терміну «контрагентська загроза» в антикорупційному та господарському законодавстві. Запровадження цього поняття в антикорупційне та господарське законодавство дозволить чітко класифікувати правові та економічні ризики, пов'язані з партнерською взаємодією, та сформувати підґрунтя для запобігання їх реалізації. У цьому контексті «контрагентська загроза» може бути визначена як ймовірність виникнення негативних юридичних чи фінансових наслідків унаслідок співпраці з особою, що діє у спосіб, який викривлює природу зобов'язань або приховує свої фактичні наміри**.**

Не останнє місце в боротьбі з господарським шахрайством є і посилення міжнародної співпраці з Європолом та FATF для протидії транснаціональному шахрайству. Запровадження єдиної цифрової платформи обміну підозрілою інформацією між НАБУ, БЕБ, НАЗК та партнерами з ЄС за моделлю SIENA, могло б істотно підвищити швидкість реагування на міжнародні загрози. Крім того, участь українських слідчих у програмах тренінгів від OLAF, CEPOL і Egmont Group дозволить підвищити рівень підготовки до роботи з фінансовими слідами в складних транснаціональних схемах.

Національне законодавство, хоча й містить основні механізми протидії, потребує серйозного вдосконалення з огляду на міжнародні стандарти. Тільки за умови системної роботи в цьому напрямку можна забезпечити належний рівень захисту бізнесу від шахрайських дій. Лише комплексний підхід – нормативний, організаційний та технологічний може забезпечити ефективний захист підприємств від недобросовісної поведінки партнерів і зберегти інвестиційну привабливість українського бізнес-середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bai Jin, Qiu Tong. Automatic Procurement Fraud Detection with Machine Learning. 2023, 10 URL: https://www.researchgate.net/publication/370152871_Automatic_Procurement_Fraud_Detection_with_Machine_Learning.
2. *Barings Plc v. Coopers & Lybrand & Others*. BCLC 427. 1997, CaseMine. URL: https://www.casemine.com/judgement/uk/5a8ff8d960d03e7f57ece7c2.
3. Directive (EU) 2017/1371 of the European Parliament and of the Council on the fight against fraud to the Union's financial interests by means of criminal law. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32017L1371.
4. European Commission. *Proposal for a Directive on Corporate Sustainability Due Diligence and Annex*. Brussels, 23.2.2022. COM (2022) 71 final. URL: https://commission.europa.eu/publications/proposal-directive-corporate-sustainability-due-diligence-and-annex_en.
5. Implementing the Dodd–Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act // U.S. Securities and Exchange Commission (SEC). URL: https://www.sec.gov/rules-regulations/implementing-dodd-frank-wall-street-reform-consumer-protection-act.
6. Lyra Marcos, Damásio Bruno, Pinheiro Flávio, Bação Fernando. Fraud, corruption, and collusion in public procurement activities, a systematic literature review on data-driven methods. Applied Network Science. 2022, 7. URL: https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s41109-022-00523-6.pdf.
7. Nicolás-Carlock J.R., Luna-Pla I. Organized crime behavior of shell-company networks in procurement: prevention insights for policy and reform. *Trends Organ Crim,* 2024.27. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s12117-023-09499-w.
8. OECD DUE DILIGENCE GUIDANCE FOR RESPONSIBLE BUSINESS CONDUCT. 2018. URL: https://mneguidelines.oecd.org/OECD-Due-Diligence-Guidance-for-Responsible-Business-Conduct.pdf.
9. The European Public Prosecutor's Office (EPPO). Official website. URL: https://www.eppo.europa.eu/en.
10. U.S. Code Title 18 § 1341 - Fraud and Swindles / Legal Information Institute. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/1341.
11. U.S. Code Title 18, Chapter 96 - Racketeer Influenced and Corrupt Organizations (RICO) / Legal Information Institute. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/part-I/chapter-96.
12. What Is the Sarbanes–Oxley (SOX) Act? / AuditBoard. URL: https://auditboard.com/blog/sarbanes-oxley-act.
13. William M. Crilly, Andrew J. Sherman. *The AMA Handbook of Due Diligence*. Publisher: AMACOM; 2010; 848 p.
14. Варічева Р., Замлинський В. Вирішення проблем міжособистісних відносин в організації бухгалтерського обліку задля попередження шахрайств і посилення економічної безпеки підприємства. *Облік і фінанси*. 2017, 78. С. 13–19. URL: https://afj.org.ua/ua/article/515.

15. Всесвітнє дослідження економічних злочинів та шахрайства 2020. *PwC Україна*. URL: www.pwc.com/ua/uk/survey/2020/economic-crime-survey.html.
16. Кількість справ про шахрайство сягла історичного максимуму у 2023 році. *Opendatabot*. 21.02.2024. URL: https://opendatabot.ua/analytics/fraud-2023.
17. Методика розслідування шахрайств, пов'язаних із купівлеюпродажем товарів через мережу «Інтернет»: теоретичні та праксеологічні засади: монографія / М.М. Єфімов, Н.В. Павлова, С.В. Чучко. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 200 с.
18. Постанова Верховного Суду у справі № 727/6661/15-к від 06.03.2018 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/72670494.
19. Рейнгольд А.В. Основи методики розслідування шахрайства в інтернет-комерції: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.09; ДУВС. Дніпро, 2023. https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/12027/1/%d0%b0%d0%b2%d1%82%d0%be%d1%80%d0%b5%d1%84%20%d0%a0%d0%b5%d0%b9%d0%bd%d0%b3%d0%be%d0%bb%d1%8c%d0%b4.pdf.
20. Римське право: підруч. / О.А. Підопригора, Є.О. Харитонов. 2-ге вид. К.: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
21. Рішення Крюківського районного суду м. Кременчука у справі № 537/756/23 від 19.04.2024 // ZakonOnline. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/118620253.
22. Стецюк О., Чубай В. Шахрайство на підприємствах: види, критерії ідентифікації та причини виникнення. *Економіка та суспільство*, 2023, 47. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2259.
23. Судове рішення у справі № 810/3116/18 від 23.05.2022 / Єдиний державний реєстр судових рішень. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104759436.
24. Шахраї в Україні: чи вдається їх зупинити?. *Київ Пост*. 10.01.2025. URL: https://www.kyivpost.com/uk/post/45227.
25. Щербакова Н.В. Впровадження due diligence як ефективного інструменту в процедурі реорганізації господарських організацій шляхом злиття/приєднання. *Юридичний науковий електронний журнал. 2024, 10.* URL: http://lsej.org.ua/10_2024/41.pdf.
26. Що таке due diligence і чому це важливий етап угоди. ЮРЛІГА. Аналітика. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/217795_shcho-take-due-diligence--chomu-tse-vazhliviy-etap-ugodi.

УДК 347.73:004.738.5:339 (447)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.57

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ КОМЕРЦІЇ В США

Волинець В.В.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри готельно-ресторанної справи,
Київський університет туризму, економіки і права
ORCID: 0009-0003-0714-236X

Волинець В.В. Окремі аспекти правового регулювання електронної комерції в США.
У статті досліджуються деякі актуальні питання правового регулювання електронної комерції в США, з акцентом на її вплив на глобальну економіку та необхідність гнучкого законодавства. Констатовано, що електронна комерція – це стрімко зростаючий сектор, який, за прогнозами, досягне $4,3 трлн у світових роздрібних продажах до 2025 року. Автор установив, що Сполучені Штати, як держава – піонер цифрової торгівлі, не мають єдиного закону про електронну комерцію, а натомість використовують систему федеральних і штатних актів, зокрема E-SIGN Act (2000), UETA (1999), COPPA (1998) та CAN-SPAM Act (2003). Ці закони, зміст яких стисло проаналізовано в статті, регулюють електронні підписи, захист даних (особливо дітей) та боротьбу зі спамом.

Виявлено, що в США регулювання електронної комерції ґрунтується на принципах мінімального втручання держави, що дозволяє ринку саморегулюватись, але водночас гарантує захист прав споживачів. Особливу увагу приділено судовій практиці, яка відіграє ключову роль у тлумаченні нормативних приписів та встановленні прецедентів. На прикладі розглянутих справ «Tompkins v. 23andMe» та «U.S. v. Google & YouTube» показано важливість чітких правил для електронних угод і захисту дитячих даних.

Також визначено, що чинна американська модель регулювання електронної комерції базується на принципах мінімального втручання держави, що дозволяє ринку саморегулюватись, але водночас гарантує захист прав споживачів. Особливу увагу приділено судовій практиці, яка відіграє ключову роль у тлумаченні законів та встановленні прецедентів у досліджуваному напрямі.

Автор також аналізує деякі сучасні виклики, пов’язані з кібербезпекою, оподаткуванням та міжнародною гармонізацією законодавства в сфері електронної комерції. Підкреслюється, що Україні варто враховувати досвід США для розробки ефективної нормативної бази, яка стимулюватиме розвиток цифрової економіки. У статті пропонуються конкретні рекомендації щодо вдосконалення українського законодавства, зокрема щодо електронних підписів, захисту даних та онлайн-договорів.

Ключові слова: федеральне законодавство, електронна комерція, правове регулювання, захист прав споживачів, судова практика.

Volynets V.V. Some aspects of legal regulation of e-commerce in the United States.
The article examines some topical issues of legal regulation of e-commerce in the United States, with an emphasis on its impact on the global economy and the need for flexible legislation. It is stated that e-commerce is a rapidly growing sector that is projected to reach $4.3 trillion in global retail sales by 2025. The author found that the United States, as a pioneering country in digital commerce, does not have a single e-commerce law, but instead uses a system of federal and state acts, including the E-SIGN Act (2000), UETA (1999), COPPA (1998), and CAN-SPAM Act (2003). These laws, the content of which is briefly analyzed in the article, regulate electronic signatures, data protection (especially for children) and anti-spam.

It is found that in the United States, e-commerce regulation is based on the principles of minimal government intervention, which allows the market to self-regulate, but at the same time guarantees consumer protection. Particular attention is paid to case law, which plays a key role in interpreting regulations and setting precedents. The author analyzes the cases of Tompkins v. 23andMe and U.S. v. Google & YouTube” cases, the importance of clear rules for electronic transactions and protection of children’s data is demonstrated.

It is also determined that the current American model of e-commerce regulation is based on the principles of minimal government intervention, which allows the market to regulate itself, but at the same time guarantees consumer protection. Particular attention is paid to case law, which plays a key role in interpreting laws and setting precedents in this area.

The author also analyzes some of the current challenges related to cybersecurity, taxation and international harmonization of e-commerce legislation. It is emphasized that Ukraine should take into account the experience of the United States to develop an effective regulatory framework that will stimulate the development of the digital economy. The article offers specific recommendations for improving Ukrainian legislation, in particular, on electronic signatures, data protection, and online contracts.

Key words: federal legislation, e-commerce, legal regulation, consumer protection, case law.

Постановка проблеми. У наш час електронна комерція стала невід'ємною частиною глобальної роздрібної торгівлі. Як і багато інших галузей, купівля та продаж товарів зазнали суттєвих змін після появи Інтернету, і завдяки цифровізації сучасного життя, що триває, споживачі в усьому світі тепер отримують прибуток від переваг онлайн-транзакцій. Оскільки глобальний доступ до Інтернету та його впровадження стрімко зростають, кількість людей, які здійснюють покупки в Інтернеті, постійно зростає. За оцінками, у 2025 році роздрібні продажі електронної комерції у всьому світі перевищать 4,3 трлн (!) дол. США, і очікується, що ця цифра досягне нових рекордів у найближчі роки [1].

Очевидно, що електронна комерція відіграє важливу роль у розвитку економіки сучасної України, сприяючи зростанню підприємницької активності та інтеграції у світові ринки. Завдяки цифровим технологіям бізнеси мають можливість здійснювати торгівлю без територіальних обмежень, що відкриває нові перспективи для малого та середнього бізнесу. Українські компанії та фізичні особи – підприємці далі частіше успішно використовують онлайн-платформи, маркетплейси та соціальні мережі для продажу товарів і послуг, що робить електронну комерцію одним із найбільш динамічних секторів економіки.

Розвиток електронної комерції вимагає ефективного правового регулювання, яке забезпечує безпеку електронних угод, захист прав споживачів та врегулювання взаємовідносин між суб'єктами ринку. В Україні правові аспекти електронної комерції регулюються такими законодавчими актами, як Закон «Про електронну комерцію», Закон «Про захист прав споживачів», а також нормами цивільного та господарського права. Особлива увага приділяється питанням електронного документообігу, цифрових платежів та захисту персональних даних, що є ключовими факторами для формування довіри між продавцями та покупцями.

Важливим аспектом правового регулювання є кібербезпека, адже електронна комерція пов'язана з ризиками шахрайства, витоку даних та кібератак. Держава поступово вдосконалює нормативно-правову базу для протидії таким загрозам, зокрема через впровадження заходів із посилення контролю за електронними фінансовими операціями. Водночас цифровізація правозастосовної діяльності, розвиток онлайн-судочинства та електронної ідентифікації сприяють підвищенню ефективності правового захисту у сфері електронної комерції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загалом проблемні питання регулювання електронної комерції порушувались в роботах І.О. Трубіна, А.В. Чучковської, Д.С. Артеменка, В.Л. Плескач, Я.В. Петруненка, деяких інших фахівців. Водночас наукові розробки порівняльного спрямування, з активним зверненням до відповідного американського досвіду, практично не проводились. Ця робота покликана частково усунути цю прогалину.

Мета дослідження полягає в ретельному опрацюванні окремих аспектів правового регулювання електронної комерції в американській практиці з метою формулювання певних тез та висновків, спрямованих на вдосконалення відповідного правового режиму в Україні.

Виклад основного матеріалу. Електронна комерція є важливим фактором економічного розвитку України, а її ефективне правове регулювання забезпечує стабільність ринку, захист учасників та стимулює подальший розвиток цифрових технологій. Електронну комерцію варто визнати комплексним і системним правовим явищем, яке охоплює три основні групи правовідносин: відносини, пов'язані з укладенням правочинів через мережі електрозв'язку у сфері господарської діяльності; відносини, що стосуються використання електронних документів; відносини, пов'язані із застосуванням електронного підпису.

Водночас як зауважує А.В. Чучковська, перший у світі закон, який регулював укладення правочинів через мережі електрозв'язку та запровадив використання електронних підписів, було ухвалено у США в 1995 році. Після цього, починаючи з середини 90-х років у багатьох країнах почало формуватися сучасне законодавство, спрямоване на регулювання укладення правочинів у цифровому середовищі, що стало основою для розвитку електронної комерції [2, с. 4].

Відповідно, враховуючи те, що саме Сполучені Штати стали каталізатором «діджиталізованої» економіки, і саме там було закладено початок стрімкого розвитку електронної комерції, авторське звернення до правового досвіду регулювання відповідного сегменту національної економіки видається актуальним та своєчасним.

Із самого початку, з метою актуалізації обраної тематики дослідження, варто навести декілька показників релеватної статистичної інформації. Так, Сполучені Штати є другим за величиною ринком для електронної комерції у світі, з доходом 862,4 млрд дол. США у 2021 року, поступаючись тут лише Китаю. Паралельно, країни в Американському регіоні, які зазнають найбільшого зростання ринку електронної комерції протягом наступних кількох років, є Аргентина, Бразилія та Мексика, де середньорічні темпи зростання (2024-2027 рр.) становитимуть 19,6%, 19% та 17,8% відповідно.

Всесвітньо відома компанія «Amazon» є домінуючим гравцем на ринку електронної комерції на американському континенті, з сильною присутністю на всіх чотирьох основних ринках цього регіону [3]. До того ж, «Amazon» також наразі активно розвиває свій європейський та китайський бізнеси.

Загалом найбільші п'ять компаній електронної комерції за ринковою капіталізацією, що слідують за «Amazon»: «Alibaba», «Pinduoduo», «Shopify», «Meituan» - три китайські та одна канадська. Водночас ринкова капіталізація «Amazon» більша в чотири рази за всі ці сукупно – вражаючі 2,15 трлн дол. [4].

Ці високі показники, з одного боку, демонструють важливість та обсяги сучасної електронної комерції в світі, а з іншого актуалізують важливість ретельної правової регламентації такого великого бізнесу, мільйонів транзакцій щоденно, захисту прав споживачів, додержання внутрішнього законодавства в країнах, де здійснюється діяльність, тощо.

Далі власне до «нормативного» боку висвітлюваного питання, а саме – яким чином в США здійснюється правова регламентація електронної комерції.

Показово, що в США немає єдиного комплексного закону про електронну комерцію, проте правове регулювання здійснюється через низку законодавчих актів (Актів Конгресу), серед яких наступні: 1) Electronic Signatures in Global and National Commerce Act (E-SIGN, 2000) – визначає юридичну силу електронних підписів і електронних документів; 2) Uniform Electronic Transactions Act (UETA, 1999) – модельний закон, ухвалений у більшості штатів, який встановлює правила для електронних угод та електронних підписів; 3) Children's Online Privacy Protection Act (COPPA, 1998) – обмежує збір персональних даних дітей до 13 років; 4) CAN-SPAM Act (2003) – регулює маркетингові електронні розсилки та захищає користувачів від спаму. До деяких із цих Актів ми уже звертались в одній із попередніх наукових праць [5].

Щодо питання про захист персональних даних і конфіденційність в мережі Інтернет, то в США немає єдиного закону про захист персональних даних, як-от GDPR у ЄС. Натомість діє комбінація федеральних і штатних законів. Серед них: 1) California Consumer Privacy Act (CCPA, 2018), який встановлює вимоги до компаній щодо збору й обробки персональних даних споживачів у Каліфорнії; 2) Health Insurance Portability and Accountability Act (HIPAA, 1996) – він регулює обробку медичних даних, які можуть збиратися в рамках електронної комерції.

В контексті захисту прав споживачів, то тут пріоритет надано нормам саме федерального законодавства, зокрема положенням трьох Актів: 1) Federal Trade Commission Act (1914, із поправками) – Федеральна торгова комісія (FTC) має право розглядати випадки недобросовісної реклами, обману споживачів і шахрайства в електронній комерції; 2) Truth in Advertising Laws – спеціальні закони, які зобов'язують продавців надавати точну інформацію про товари та послуги; 3) Fair Credit Billing Act (FCBA, 1974) – захищає покупців від неправомірних списань із кредитних карток.

Додатково, норми спеціально ухвалених федеральних Актів регламентують питання оподаткування електронної комерції, захисту об'єктів інтелектуальної власності та авторського права, а також використання криптовалют та інших сучасних форм електронних розрахунків.

Аналіз такого великого масиву федерального законодавства очевидно ускладнює діяльність компаній в сфері електронної комерції. Адже доводиться постійно здійснювати моніторинг нормативних вимог, додержуватися вимог корпоративного комплаєнсу та режиму дотримання місцевого і федерального законодавства в під час здійснення операції в галузі електронної комерції. При цьому складний баланс між захистом даних споживачів та інтересами бізнесу (в частині розвитку та збільшення доходів) залишається актуальним.

Загальновідомо, що Сполучені Штати належать до англо-американської системи права, ключова роль джерела права в якій належить судовим рішенням – судовим прецедентам. Статутне право формулює норму права та відповідальність за її виконання – натомість ця норма отримує належне тлумачення та практичне застосування саме через призму судової практики, яка зберігає і частку послідовності, і частку гнучкості [6, с. 109-110]. Це є особливо важливим у контексті регулювання відносин електронної комерції, яка швидко розвивається, змінюється, випереджаючи інші, більш традиційні сектори економіки.

Наведемо декілька рішень, ухвалених американськими судами, які стосувались саме ключових аспектів правової регламентації електронної комерції.

Почнемо зі справи «Tompkins v. 23andMe, Inc.» (2014 р.). Вона була розглянута Дев'ятим окружним апеляційним судом США, яка стосувалася примусового арбітражу та правозобов'язуючих електронних контрактів відповідно до Закону про уніфікацію електронних транзакцій (Uniform Electronic Transactions Act, UETA) і Федерального закону про електронні підписи в глобальній і національній комерції (Electronic Signatures in Global and National Commerce Act, E-SIGN Act).

Позивачі подали колективний позов проти «23andMe, Inc.», компанії, що надає послуги генетичного тестування, стверджуючи, що компанія неправильно рекламувала свої продукти та ввела споживачів в оману. Однак компанія посилалася на умови використання, які містили положення про обов'язковий арбітраж, стверджуючи, що позов слід розглядати не в суді, а через арбітражне провадження.

Ключовим питанням було те, чи є умови використання «23andMe» юридично зобов'язуючим контрактом відповідно до UETA. Суд перевірив, чи користувачі надали електронну згоду на ці умови, і чи таке прийняття було достатнім для укладання правозобов'язуючого договору.

Федеральний апеляційний суд ухвалив, що умови використання «23andMe» не створювали зобов'язуючого контракту, оскільки спосіб їх представлення користувачам не забезпечував достатньої згоди відповідно до Акту UETA. Суд дійшов висновку, що компанія не довела, що користувачі усвідомлено погодилися з положенням про арбітраж.

Суд відзначив, що електронні контракти можуть бути дійсними, якщо вони відповідають принципам UETA, а саме: користувач повинен мати розумну можливість ознайомитися з умовами перед тим, як погодитися; згода повинна бути явною та добровільною, а не передбачуваною за замовчуванням; також формат представлення договору повинен бути досить помітним, щоб користувач розумів, що приймає на себе юридичні зобов'язання.

У цьому випадку 23andMe використала так званий «browsewrap» – тобто контракт, де умови були доступні за посиланням, але не вимагали активного підтвердження згоди. Суд визнав, що цього недостатньо для правозобов'язуючого електронного контракту, оскільки користувачі могли не усвідомлювати, що погоджуються на арбітраж [7].

Рішення в цій справі запровадило важливий прецедент у сфері електронних контрактів, підтверджуючи, що «browsewrap»-угоди не завжди є обов'язковими, якщо користувачі не отримали явного та чіткого повідомлення про їх умови. Вона підкреслила важливість правильного представлення договорів у цифровому середовищі та дотримання вимог UETA для забезпечення юридичної чинності електронних угод.

Ось інша судова справа в контексті розглядуваної проблематики – «United States v. Google LLC & YouTube, LLC» (2019). Цей юридичний кейс був порушений Федеральною торговою комісією США (FTC) та генеральним прокурором штату Нью-Йорк проти власне «Google LLC» та її дочірньої компанії «YouTube». Обидва цифрові бізнеси, до слова, широко відомі в світі та зокрема в Україні. Основною юридичною проблемою в цій справі було порушення положень Акту про захист конфіденційності дітей в Інтернеті (Children's Online Privacy Protection Act, COPPA), про який вже згадувалось вище.

Позивачі стверджували, що YouTube збирав персональні дані дітей віком до 13 років без згоди їхніх батьків, що є прямим порушенням COPPA. Серед зібраних даних були ідентифікатори пристроїв, IP-адреси, файли cookie, які використовувалися для таргетованої реклами. YouTube позиціонував себе як платформу, що не призначена для дітей, проте при цьому активно просував дитячий контент і отримував значний дохід від реклами, орієнтованої на неповнолітніх користувачів. Тобто тут вкотре простежується «прибуткова» складова в діяльності компанії в сфері електронної комерції, яка не завжди здійснюється у визначеному правовому полі.

У вересні 2019 року Google та YouTube погодилися укласти мирову угоду в цій справі, зобов'язавшись сплатити рекордний штраф у розмірі 170 млн дол. Це стало найбільшим штрафом, накладеним на компанію за порушення COPPA на той час. Із них 136 млн дол. було сплачено до Федеральної торгової комісії (FTC), а 34 млн дол. були спрямовані до штату Нью-Йорк.

Головне, що окрім штрафу, YouTube зобов'язався внести суттєві зміни у свої політики щодо дитячого контенту. Основні зобов'язання компанії включали: запровадження нової системи маркування контенту – автори відео тепер повинні вказувати, чи їхній контент призначений для дітей; обмеження збору даних від користувачів, які переглядають дитячий контент, навіть якщо вони не авторизовані в системі; відмова від персоналізованої реклами на відео для дітей – YouTube більше не міг використовувати зібрані дані дітей для таргетованої реклами [8].

Потрібно зазначити, що ця справа стала прецедентною у сфері захисту конфіденційності дітей в Інтернеті. Вона посилила вимоги до онлайн-платформ, що працюють із дитячим контентом, та

встановила нові стандарти відповідальності для технологічних компаній. Також це рішення показало, що великі корпорації з великими ресурсами та зв'язками, навіть такі як «Google», не будуть уникати дотримання законів про конфіденційність, і що урядові органи США готові застосовувати санкції за порушення прав дітей в цифровому просторі.

Наведені справи (їх насправді чимало в американській судовій практиці) підтверджують, що акти про електронну комерцію активно застосовуються на практиці. Вони також показують тенденцію судів до захисту прав споживачів, особливо коли справа стосується персональних даних дітей, онлайн-договорів і електронної реклами.

Рухаючись далі в обраному для цілей статті напрямі, зазначимо, що електронна комерція продовжує зростати в глобальному бізнес-ландшафті. Справді, використання кредитних і дебетових карток в електронній комерції майже не обмежується юридичними перешкодами, якщо такі взагалі існують в електронній комерції. Як зауважує американський дослідник Дж. Маггс, саме приватні контракти, а не законодавчі акти встановлюють більшість прав та обов'язків власників карток, емітентів карток та торговців. Тією мірою, якою ці контракти потребують модернізації для пристосування до електронної комерції, ці сторони можуть їх модифікувати. При цьому, хоча приватні договори загалом регулюють права держателів карток, власники карток також користуються встановленими законом обмеженнями щодо їхньої відповідальності за несанкціоноване використання їхніх кредитних і дебетових карток. Зокрема, ст. 134 федерального Акта «Про захист прав споживачів у сфері кредитування» та ст. 909 федерального Акта про електронні перекази коштів можуть обмежити їхню відповідальність до $50. Таке обмеження відповідальності значно зменшує занепокоєння, яке споживачі споживачі могли б мати щодо використання своїх кредитних та дебетових карток для здійснення електронних покупок. При цьому важливо, що ці нормативні положення однаково застосовуються також до транзакцій в електронній комерції [9, с. 678].

Дійсно, однією з найважливіших правових проблем сучасної електронної комерції є можливість бізнесу та споживачів укладати контракти, навіть не «торкаючись ручки і не потискаючи руки». Ідеться про укладання договорів у письмовій та конклюдентній формі. «Поширеною практикою для веб-сайтів є вимога до користувачів укладати укладати «клікабельні» або онлайн-контракти, вимагаючи від користувача натиснути на поле з позначкою «Я згоден» або іншим чином піддавати його «Я згоден», або іншим чином підпорядковувати користувачів «Правилам та умовам використання» [10, с. 336, 338].

Завершуючи власний науковий аналіз у межах цієї роботи, підтримуємо вітчизняних науковців, які пишуть, що для успішної співпраці з країнами ЄС та США у сфері електронної комерції Україна повинна відповідати умовам, які визначені правилами її ведення як технічно, так і по суті. Тому, з метою вдосконалення механізму правового регулювання та зокрема оподаткування суб'єктів електронної комерції необхідно, внести системні зміни до Податкового кодексу України та господарських нормативних актів [11, с. 181-182].

Ідеться зокрема, на думку фахівців, про такі пропоновані новели: привести Закон України «Про електронну комерцію» у відповідність до чинного законодавства, зокрема включити посилання на Закон України «Про електронні довірчі послуги» щодо визначення термінів «електронний підпис» та «кваліфікований електронний підпис»; доповнити статтю 11 Закону України «Про електронну комерцію», яка визначає істотні умови електронного договору, положеннями про порядок обробки та захисту персональних даних споживачів, включаючи їхнє право на видалення даних після виконання договору, а також положеннями про відповідальність за шкоду, заподіяну споживачу внаслідок технічних чи інших супутніх проблем; внести зміни до Закону України «Про рекламу», доповнивши його окремою статтею, що передбачатиме обмеження та заборони щодо рекламних послуг, наданих за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій [12, с. 284].

Висновки. Проведене в межах цієї статті наукове дослідження спонукає зробити декілька узагальнювальних висновків.

По-перше, електронна комерція в США регулюється відповідно до принципів мінімального державного втручання, що відображає загальну філософію вільного ринку та капіталізму. Основна ідея полягає в тому, що приватний сектор має відігравати провідну роль у розвитку та регулюванні цифрової економіки, а уряди повинні утримуватися від надмірного контролю, щоб не стримувати інновації та розвиток бізнес-моделей.

По-друге, державне регулювання електронної комерції, як демонструє американський досвід, необхідне для захисту прав споживачів, конкуренції, інтелектуальної власності та боротьби з шахрайством. Водночас воно має бути гнучким і відповідати швидкому розвитку технологій, щоб не створювати зайвих бар'єрів для бізнесу. Найкращим підходом вважається використання договірної моделі, яка дозволяє забезпечити правову визначеність і водночас зберегти адаптивність до змін у сфері електронної комерції.

По-третє, політика США в галузі електронної комерції спрямована на стимулювання саморегулювання приватного сектору та забезпечення мінімального державного втручання, що відповідає загальній концепції вільного ринку. Це дозволяє підтримувати баланс між економічною свободою та необхідними правовими гарантіями для всіх учасників цифрової торгівлі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. E-commerce worldwide – statistics & facts. *Statista.* URL: https://www.statista.com/topics/871/online-shopping/#topicOverview (дата звернення: 23.03.2025).
2. Чучковська А.В. Правове регулювання електронної комерції в Україні. Навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 224 с.
3. E-commerce in the Americas. Market Overview. *Infomineo.* URL: https://knowledge.infomineo.com/hubfs/Ecommerce/E-Commerce-in-the-Americas.pdf (дата звернення: 23.03.2025).
4. Largest e-commerce companies by market cap. URL: https://companiesmarketcap.com/e-commerce/largest-e-commerce-companies-by-market-cap/ (дата звернення: 22.03.2025).
5. Волинець В.В. Виклики правового регулювання електронної комерції в контексті глобалізації цифрової економіки. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2024. Серія ПРАВО. Випуск 84: частина 2. С. 9–15. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.2.1.
6. Каменський Д.В. Методологічні особливості порівняльних кримінально-правових досліджень: здобутки української та американської доктрини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2020. № 44. С. 108–112. DOI: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.44.23.
7. Tompkins v. 23andMe, Inc., 840 F.3d 1016 (9th Cir. 2016).
8. United States v. Google LLC & YouTube, LLC, No. 1:19-cv-02642 (D.D.C. 2019).
9. Maggs G. Regulating Electronic Commerce. *American Journal of Comparative Law*. 2002. № 50. P. 665–685.
10. Pappas C. Comparative U.S. & (and) EU Approaches to E-Commerce Regulation: Jurisdiction, Electronic Contracts, Electronic Signatures and Taxation. *Denver Journal of International Law and Policy.* 2002. № 31. P. 325–347.
11. Товкун Л.В., Перепелиця М.О. Правове регулювання електронної комерції та особливості її оподаткування в Україні та світі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 178–182.
12. Петруненко Я.В., Сиротко М.В., Тройніков В.В. Правове регулювання електронної комерції в умовах розвитку цифрової економіки в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. № 79. Том 1. С. 278–285.

УДК 347.72:351.82:342.9(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.58

ОСОБЛИВОСТІ КОРПОРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Головачова А.С.,
магістр права,
Юридичний факультет
Фордгемського університету,
Нью-Йорк, штат Нью-Йорк, США
LL.M. in Banking, Corporate and Finance Law
ORCID: 0009-0005-8387-9261

Головачова А.С. Особливості корпоративного права України в умовах воєнного стану.
У статті здійснено поглиблений аналіз трансформацій корпоративного права України в умовах дії правового режиму воєнного стану, запровадженого у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації проти України. Визначено основні тенденції правового регулювання корпоративної діяльності під впливом зовнішніх викликів і кризових явищ, пов'язаних з обмеженням зв'язку, переміщенням трудових ресурсів, фізичним знищенням майна та інфраструктури. З'ясовано, що особливості функціонування корпоративного сектору у цей період полягають у нормативному закріпленні спрощених процедур скликання загальних зборів, дистанційного голосування, відтермінування розкриття інформації, автоматичного подовження повноважень органів управління та призупинення ліцензійних обов'язків.

Увагу зосереджено на питаннях вилучення корпоративних прав у стратегічних компаніях, правових наслідках примусового втручання держави у майнову сферу та ризиках інвестиційного арбітражу. Також розкрито юридичну природу санкційних обмежень щодо корпоративних прав суб'єктів, пов'язаних з державою-агресором.

Проаналізовано перспективи постконфліктного відновлення корпоративного управління, роль цифрових інструментів, необхідність забезпечення прозорості, повернення конкурсних процедур та незалежності наглядових рад. Сформульовано висновки про доцільність реформування корпоративного законодавства на основі принципів сталості, правової визначеності та балансу публічного і приватного інтересів. У цьому контексті актуалізується завдання формування нової моделі корпоративного регулювання, здатної ефективно функціонувати в умовах правової невизначеності, загроз безпеці та обмежених ресурсів.

Показано, що воєнний стан виступив каталізатором для впровадження цифрових рішень в корпоративному управлінні, які мають бути збережені й інституціоналізовані в мирний час. Питання захисту прав міноритарних акціонерів, забезпечення рівного доступу до участі в управлінні, а також правової відповідальності за порушення внутрішньокорпоративних процедур набувають особливої ваги.

Ключові слова: корпоративне право, воєнний стан, загальні збори, дистанційне управління, корпоративні права, вилучення майна, акціонерне товариство.

Holovachova A.S. Peculiarities of corporate law of ukraine in conditions of martial law.
The article provides an in-depth analysis of the transformations of Ukrainian corporate law under the legal regime of martial law introduced in response to the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The main trends in the legal regulation of corporate activity under the impact of external threats and crisis phenomena-such as disrupted communications, displacement of labor resources, physical destruction of assets and infrastructure-are identified. It is established that the specific features of corporate sector functioning during this period include the formalization of simplified procedures for convening general meetings, remote voting mechanisms, deferral of information disclosure obligations, automatic extension of managerial mandates, and suspension of certain licensing requirements.

The focus is placed on the issues of compulsory seizure of corporate rights in strategically important companies, legal consequences of state intervention in the property sphere, and the risks of investment arbitration. The legal nature of sanctions restricting corporate rights of entities associated with the aggressor state is also examined. The paper analyzes prospects for post-conflict recovery of corporate governance, the role of digital instruments, the imperative of ensuring transparency, reinstatement of competitive selection procedures, and the independence of supervisory boards. Conclusions are drawn regarding the necessity of reforming corporate legislation based on the principles of sustainability, legal

certainty, and a balanced relationship between public and private interests. In this context, the task of forming a new model of corporate regulation capable of operating effectively under conditions of legal uncertainty, security threats, and limited resources becomes increasingly urgent.

It is demonstrated that martial law has served as a catalyst for the introduction of digital solutions in corporate governance, which should be preserved and institutionalized in peacetime. Issues concerning the protection of minority shareholders' rights, equal access to participation in decision-making, and legal liability for violations of internal corporate procedures have gained particular significance.

Key words: corporate law, martial law, general meetings, remote governance, corporate rights, assetse izure, joint-stock company.

Постановка проблеми. Корпоративне право України, як один із ключових елементів національної економіки, перебуває у стані масштабної трансформації під впливом воєнного стану. Запровадження правового режиму воєнного стану відповідно до Указу Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 р. «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» [1] поставило перед державою завдання збереження керованості корпоративного сектору за умов надзвичайної загрози.

Порушення ланцюгів управління, міграція трудових ресурсів, обмеження в переміщенні та зв'язку, руйнування інфраструктури й примусове вилучення активів - усе це суттєво вплинуло на здатність господарських товариств здійснювати свою діяльність у правовому полі. Поряд із цим держава була змушена швидко ухвалювати нові нормативні рішення, що зачіпають ключові механізми корпоративного регулювання - скликання та проведення загальних зборів, повноваження органів управління, звітність, розпорядження корпоративними правами, тощо. Проблема посилюється тим, що частина рішень має тимчасовий характер, а частина -може мати довготривалі наслідки для правового порядку в післявоєнний період. Актуальним стає питання: чи зможе українське корпоративне право забезпечити баланс між гнучкістю управління в екстремальних умовах і захистом прав акціонерів, учасників, інвесторів. Не менш важливими є також правові виклики, пов'язані з вилученням корпоративних прав у стратегічних компаніях, трансформацією корпоративного управління у держсекторі та спробами зберегти елементи реформ корпоративної прозорості, що впроваджувалися в мирний час.

Метою статті є систематизація та аналіз трансформацій корпоративного права України в умовах правового режиму воєнного стану, зокрема в частині правового регулювання діяльності акціонерних товариств та товариств з обмеженою відповідальністю, втручання держави в корпоративні права, діджиталізації управлінських процедур і правових обмежень, зумовлених військовою необхідністю.

Особлива увага приділяється оцінці ефективності нормативно-правових актів, що забезпечують гнучкість корпоративного управління, а також розробці рекомендацій щодо удосконалення корпоративного законодавства в післявоєнний період. Встановлення балансу між публічним інтересом та гарантіями прав учасників корпоративних відносин розглядається як ключовий виклик для подальшої модернізації національного корпоративного права.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика корпоративного права в умовах війни досліджується переважно у зв'язку з практичними аспектами реалізації корпоративних прав, обмеженням повноважень органів управління та державним втручанням у діяльність підприємств. Суттєвий внесок у наукове осмислення цього питання зроблено в працях К. Возняковської, яка вказує на потребу адаптації правового регулювання господарських товариств до умов ризиків, обмеження юридичних гарантій, форс-мажору та діджиталізації управління [8], а також Л. Сіщук [10].

Також варті уваги матеріали експертів Transparency International Ukraine, які фіксують загрози згортання корпоративної реформи в державних підприємствах через ручне втручання уряду в наглядові ради у зв'язку з війною.

Незважаючи на обмежену кількість системних праць, окремі дослідження вже сформували первинне наукове підґрунтя для подальшого осмислення трансформації корпоративного права під час воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Одним із головних викликів для правової системи України у зв'язку із запровадженням воєнного стану стало забезпечення неперервності управління в корпоративному секторі. Йдеться, насамперед, про акціонерні товариства (АТ) та товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ), у яких важливі рішення мають ухвалюватися колегіальними органами, часто – зі складною процедурною формою.

На тлі загального форс-мажору та порушення логістичних ланцюгів, закономірно виникла потреба в спрощенні корпоративних процедур і нормативній легалізації дистанційної участі в управлінні. Вже в березні 2022 року Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР)

ухвалила рішення № 176, яким адаптувала порядок проведення загальних зборів акціонерів у дистанційному форматі на період дії воєнного стану [2].

Право на дистанційне управління **та** відстрочка загальних зборів поширюється лише на акціонерні товариства. Для ТОВ законодавство України залишає ширший простір для договірної автономії учасників. Учасники ТОВ можуть ухвалювати рішення заочно (одноголосно підписаним протоколом), або через відеозв'язок – за згодою більшості.

Окрему увагу слід звернути на Закон України «Про захист інтересів суб'єктів подання звітності…» № 2115-IX від 03.03.2022, яким встановлено мораторій на штрафи за неподання звітності та відтерміновано обов'язки розкриття інформації для емітентів цінних паперів [3].Це дозволило компаніям не оприлюднювати річну фінансову інформацію до припинення воєнного стану.

Законодавець створив спеціальний режим функціонування корпоративного сектора, який базується на таких ключових інструментах: дистанційне голосування акціонерів, автоматичне подовження повноважень, зупинення строків звітності, послаблення в частині ліцензування та державного нагляду [4]. В умовах повномасштабної війни держава змушена здійснювати пряме втручання в майнову сферу приватних осіб та суб'єктів господарювання**,** у тому числі шляхом примусового вилучення корпоративних прав. Такі дії регламентуються не лише Конституцією України, а й спеціальними законами, ухваленими з урахуванням потреб воєнного часу.

Ключовими нормативно-правовими актом, що регламентує таке втручання, є Закон України № 2116-IX від 03.03.2022 «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» [6]. В листопаді 2022 року було вилучено корпоративні права в таких компаніях, як ПАТ «Мотор Січ», ПрАТ «Запоріжтрансформатор», ПАТ «Укрнафта», та ін., які були передані під контроль Міністерства оборони України [7]. Ці заходи набули розголосу не лише в Україні, але й на міжнародному рівні, адже деякі з акціонерів вилучених підприємств є іноземними особами, зокрема з Китаю.

Хоча примусове вилучення корпоративних прав у держави-агресора має обґрунтування з позицій національної безпеки, воно викликає низку правових та економічних ризиків. Насамперед, це питання інвестиційного арбітражу. Наприклад, китайські інвестори подали скарги проти України у зв'язку з вилученням їхніх прав у ПАТ «Мотор Січ», що може мати міжнародні правові наслідки. Крім того, важливо відрізняти вилучення активів агресора від тимчасового управління активами приватних українських або іноземних компаній, що може бути здійснено на підставі рішень РНБО, наприклад, у випадках, коли підприємство є стратегічно важливим для оборони (аналогічно до концепції requisition у міжнародному праві). На думку окремих дослідників, такий механізм слід вважати тимчасовим заходом**,** який не змінює форми власності, а лише передбачає обмежене управління в інтересах обороноздатності держави [8].

Станом на 2024 рік, питання компенсацій та подальшої долі вилучених активів залишається відкритим. В офіційних заявах уряду неодноразово лунали запевнення, що після війни власники активів отримають компенсації або зможуть повернути свої права, якщо не є особами, пов'язаними з державою-агресором. Однією з найпомітніших трансформацій корпоративного права України в умовах воєнного стану стало масове впровадження дистанційного управління в акціонерних товариствах та товариствах з обмеженою відповідальністю.

Ще у 2020 році під час пандемії COVID-19 НКЦПФР розробила Тимчасовий порядок скликання та дистанційного проведення загальних зборів акціонерів [9]. Втім, реальне широке застосування цього механізму стало можливим лише у 2022 році під тиском воєнних обставин. Однак дистанційна форма несе й певні недоліки. Зокрема, втрачається можливість обговорення питань у режимі живої дискусії, що іноді знижує якість ухвалених рішень. Також існує ризик технічних збоїв або порушення принципу рівності акціонерів, якщо частина з них має обмежений доступ до електронних сервісів.

Сіщук Л.В. справедливо зазначає, що повна заборона очних зборів на всій території України без урахування регіональної специфіки виглядає надмірною мірою обмежувальною[10]. На її думку, варто було б дозволити проведення очних зборів у регіонах, де відсутні активні бойові дії. У практиці 2022–2024 років багато ТОВ почали активно використовувати: електронну пошту для обміну проектами рішень, сервіси для відеоконференцій (Zoom, GoogleMeet) для обговорення проектів, електронні підписи для засвідчення рішень. Це свідчить про позитивний тренд – прискорення діджиталізації корпоративного управління в українському бізнес-середовищі.

За даними аналітичного дослідження USAID «Економічний вплив війни на українські МСП», понад 62% опитаних малих та середніх підприємств заявили, що почали використовувати електронні форми ухвалення рішень у 2022–2023 рр. [11]. На підставі аналізу практики можна зробити висновок, що дистанційне корпоративне управління повинно стати повноцінною опцією в післявоєнній корпоративній культурі України. Воєнний стан об'єктивно зумовив необхідність застосування

особливих заходів щодо окремих корпоративних прав. Це стосується передусім прав, які прямо чи опосередковано пов'язані з державою-агресором або із суб'єктами, що становлять загрозу національній безпеці України.

Одним із інструментів обмеження корпоративних прав є їх арешт у межах санкційної політики. Відповідно до Закону України «Про санкції» від 14.08.2014 р. № 1644-VII до юридичних і фізичних осіб можуть застосовуватися спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи, включаючи: блокування активів, обмеження права користування корпоративними правами, заборону розпорядження корпоративними правами [12].

На виконання Рішень Ради національної безпеки і оборони України та Указів Президента були запроваджені санкції проти сотень юридичних осіб, у тому числі компаній, що володіють корпоративними правами в Україні.

За даними Офісу Президента України, станом на 2024 рік арешт накладено на понад 900 об'єктів корпоративних прав, включаючи частки в ТОВ та пакети акцій в акціонерних товариствах [13].

У разі вилучення корпоративних прав на підставі спеціальних законів (наприклад, щодо активів РФ), передбачається передача таких прав у державну власність. Передача на управління здійснюється на період дії воєнного стану або до ухвалення окремого рішення про приватизацію чи реструктуризацію.

Проблемою залишається недосконалість механізмів оперативного управління вилученими корпоративними правами. Частина компаній, щодо яких ухвалено рішення про вилучення, залишаються у фактичному «замороженому» стані через відсутність чітких процедур передачі, призначення управителів або погодження планів подальшої діяльності.

На період дії воєнного стану обіг корпоративних прав зазнав певних обмежень. Відповідно до рішень НКЦПФР, операції з акціями на організованих ринках були фактично припинені у 2022 році [14]. Передача часток у ТОВ підпадала під вимоги попереднього погодження в окремих випадках, якщо мали місце санкційні обмеження.

Водночас, для інших суб'єктів господарювання законодавець залишив можливість укладення угод з корпоративними правами без особливих обмежень за умови відсутності заборонених обтяжень чи санкцій. Такий підхід відповідає загальному принципу мінімізації втручання в господарську діяльність, якщо це не диктується безпековими міркуваннями.

Окрема специфіка корпоративного права України у період воєнного стану пов'язана із трансформацією підходів до управління державними підприємствами та банками, що мають стратегічне значення для національної безпеки. Закон України № 2182-IX від 01.04.2022 р. «Про внесення змін щодо здійснення моніторингу потенційних загроз нацбезпеці» надав можливість достроково припиняти повноваження членів наглядових рад державних підприємств та банків, якщо вони не здатні працювати на території України [15]. Ця норма викликала обґрунтовану критику з боку експертного середовища. Так, Transparency International Ukraine прямо вказувала на ризики згортання реформ корпоративного управління та повернення політичного впливу на стратегічні підприємства [16].

З точки зору принципів належного корпоративного врядування, усунення конкурсних процедур і скорочення незалежності наглядових рад становить суттєвий ризик для прозорості та ефективності державних підприємств. Як зазначає у своїх роботах Возняковська К.А., війна не повинна бути приводом для згортання досягнутих результатів реформ, і після стабілізації ситуації слід відновити дію всіх стандартів корпоративного управління, включно з поверненням незалежних членів рад та конкурсних процедур відбору [17].

Збереження прозорості та підзвітності державних підприємств є критично важливим не лише для внутрішньої економічної стабільності, а й для залучення міжнародної допомоги та інвестицій у процесі післявоєнної відбудови України. Воєнний стан не лише поставив перед корпоративним правом України безпрецедентні виклики, але й відкрив можливості для його подальшого розвитку та вдосконалення. Успішне відновлення економіки та інтеграція України до Європейського Союзу вимагають адаптації корпоративного законодавства до нових реалій.

Після припинення воєнного стану важливо провести ретельний аудит усіх нормативно-правових актів, що були ухвалені під час війни. Такі рекомендації пропонуються в аналітичних матеріалах, підготовлених у рамках ініціатив з післявоєнної відбудови економіки [18]. Законодавець має уникнути спокуси «консервувати» кризові механізми надто довго, оскільки це може негативно вплинути на інвестиційний клімат і ефективність корпоративного управління. Позитивним здобутком воєнного періоду є масове впровадження електронних технологій у сфері корпоративного управління. Подальший розвиток діджиталізації корпоративних процедур відповідає рекомендаціям Європейської комісії у сфері Corporate Digitalization [19]. Особливу увагу слід приділити відновленню незалежності наглядових рад у державних підприємствах та банках, а також поверненню конкурсного порядку

відбору керівників. Це вимога як внутрішньої політики реформ, так і міжнародних партнерів України, що фінансують програми післявоєнної відбудови та моніторять стан корпоративного управління через механізми контролю умов макрофінансової допомоги [20]. Корисним може стати досвід країн Східної Європи, які проходили через подібні виклики в посткризових трансформаціях [21].

Висновки. Функціонування корпоративного права України в умовах воєнного стану стало прикладом правової адаптації до екстремальних умов, що вимагають невідкладного реагування з боку законодавця та виконавчої влади. У результаті було сформовано спеціальний правовий режим, який забезпечив збереження керованості корпоративного сектору через запровадження механізмів дистанційного управління, пролонгації повноважень, мораторіїв на обов'язки розкриття інформації та гнучких процедур ухвалення рішень. Поряд з тим, втручання держави в корпоративні права, включаючи примусове вилучення активів та арешт корпоративних прав, продемонструвало необхідність чіткої регламентації гарантій відшкодування, подальшого правового статусу таких прав і механізмів їх повернення або компенсації після завершення війни. Практика реалізації санкцій, а також трансформація управління у державному секторі, засвідчили ризики відходу від принципів доброчесності та прозорості, що вимагає відновлення конкурсних процедур і незалежності наглядових рад.

Отриманий досвід має стати основою для післявоєнної ревізії корпоративного законодавства, інституціоналізації електронних форм корпоративного управління та приведення нормативної бази у відповідність до європейських стандартів. Лише системний підхід до законодавчих змін, заснований на балансі публічного інтересу та корпоративних прав, забезпечить стійкість корпоративного сектору в умовах відбудови України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про введення воєнного стану в Україні: Закон України від 24 лютого 2022 р. № 2102-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text.
2. Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 176 від 16 березня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0176863-22#Text (втратив чинність 07.07.2023 на підставі URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0754863-23#Text).
3. Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни: Закон України від 3 березня 2022 р. № 2115-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2115-20#Text.
4. Про внесення змін до деяких законів України щодо спрощення умов провадження господарської діяльності в період дії воєнного стану в Україні: Закон України від 17 липня 2024 р. № 3869-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3869-IX.
5. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
6. Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів: Закон України від 3 березня 2022 р. № 2116-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text.
7. Ukraine seizes stakes in strategic companies. Reuters. URL: https://www.reuters.com/markets/europe/ukraine-lawmaker-publishes-document-nationalisation-stakes-several-strategic-2022-11-07.
8. Возняковська К.А., Біленець Д.А. Суб'єкти господарювання в зонах митного контролю під час воєнного стану. *JurisEuropensisScientia*. 2022. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/4_2022/4_2022.pdf.
9. Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 196 від 16 квітня 2020 р. URL: https://www.nssmc.gov.ua/documents/pro-zatverdzhennia-tymchasovoho-poriadku-sklykannia-ta-dystantsiinoho-provedennia-zahalnykh-zboriv-aktsioneriv-ta-zahalnykh-zboriv-uchasnykiv-korporatyvnoho-investytsiinoho-fondu.
10. Сіщук Л.В. Управління акціонерними товариствами в умовах воєнного стану. *Зміни у корпоративному законодавстві: збірник наукових праць*. 2022. С. 113–120. URL: http://lsej.org.ua/10_2022/65.pdf.
11. USAID. *Economic impact of the war on Ukrainian SMEs: Surveyresults*. 2023. URL: https://www.usaid.gov/ukraine/documents/economic-impact-war-ukrainian-smes.
12. Про санкції: Закон України від 14 серпня 2014 р. № 1644-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text.
13. Офіс Президента України. Офіційний сайт. URL: https://www.president.gov.ua/news.
14. Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку № 1053 від 4 серпня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1053863-22.

15. Про внесення змін до деяких законів України щодо здійснення моніторингу потенційних загроз національній безпеці України у сфері економіки: Закон України від 1 квітня 2022 р. № 2182-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2182-20#Text.
16. Transparency International Ukraine. URL: https://ti-ukraine.org/en/news/destruction-of-corporate-governance-reform-must-be-stopped.
17. Возняковська К.А., Біленець Д.А. Антикорупційні механізми у системі публічного адміністрування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. № 84. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/08/84-part-3.pdf.
18. Bilenets D., Ulianova H., Vozniakovska K. Three Seas Initiative and Ukrainian Seaports' Prospectsamid Russian Aggression. *LexPortus*. 2022. URL: https://www.lex-portus.law/vol-8-issue-5-2022.
19. European Commission. *Digitalization of Corporate Law and Governance: Policy Report.* 2022. URL: https://commission.europa.eu/publications/corporate-law-digitalisation-policy-report_en.
20. *EU Support Measures for Ukraine.* 2024. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_24_1256.
21. *Comparative Characteristics of the Banking Sector in Eastern Europe. International Journal of Computer Science and Network Security.* 2022. URL: https://www.researchgate.net/publication/360620352.

УДК 347.736:347.774
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.59

СПІР ПРО ПРАВО ЯК ЗАПОБІЖНИК ВІДКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО БАНКРУТСТВО: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Гудіма Т.,
доктор юридичних наук,
старший дослідник,
заступник завідувача відділу проблем модернізації
господарського права та законодавства
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова НАН України»
ORCID: 0000-0003-1509-5180

Джабраілов Р.,
доктор юридичних наук, професор,
заступник директора з наукової роботи
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова НАН України»
ORCID: 0000-0002-4422-2102

Гудіма Т., Джабраілов Р. Спір про право як запобіжник відкриття провадження у справах про банкрутство: порівняльно-правовий аспект.

У статті досліджено зміст та правову природу інституту спору про право як підстави для відмови у відкритті провадження у справі про банкрутство за заявою кредитора відповідно до статті 39 Кодексу України з процедур банкрутства. Обґрунтовано, що спір про право є юридичним феноменом, який виникає у разі наявності невирішеної суперечки між кредитором і боржником щодо права вимоги, що вимагає розгляду в окремому позовному провадженні. Автори доводять, що спір не повинен зводитися до формального заперечення боргу, а має ґрунтуватися на реальних і підтверджених доказах, зокрема наявності позову або ініційованого спору до подання заяви про банкрутство. Наводяться ключові критерії, вироблені судовою практикою Верховного Суду, що дозволяють відрізнити реальний спір про право від штучних заперечень, зокрема часовий фактор, обґрунтованість заперечень, предмет спору та характер доказів. Розглянуто сучасні тенденції в судовій практиці України щодо тлумачення і застосування цього інституту, з акцентом на прагнення судової системи до уніфікації критеріїв та балансу між захистом прав боржника і забезпеченням права кредитора на ефективний захист. Проведено порівняльно-правовий аналіз з правовими системами Сполучених Штатів Америки (США) та Великої Британії, де також передбачено обмеження щодо ініціювання процедур банкрутства на підставі оспорюваних вимог. У праві США для цього застосовується концепція bona fide dispute, у Великій Британії – регулятивні механізми попередження зловживань при поданні заяв про банкрутство з боку кредиторів. Запропоновано шляхи вдосконалення інституту спору про право в українському законодавстві, зокрема шляхом законодавчого уточнення поняття, процесуальних стандартів доказування, запровадження запобіжників проти зловживань, а також врахування зарубіжного досвіду. Зроблено висновок, що належне застосування інституту спору про право потребує високого професіоналізму судів, сумлінності учасників процесу та нормативної визначеності, що дозволить уникнути як безпідставних відмов у відкритті проваджень, так і зловживань процедурою банкрутства.

Ключові слова: банкрутство, кредитор, боржник, неплатоспроможність, спір про право, відкриття провадження, безспірність вимог, bona fide dispute, зловживання правом, позовне провадження, господарський процес.

Hudima T., Dzhabrailov R. Dispute of right as a safeguard against premature commencement of bankruptcy proceedings: a comparative legal perspective.

The article explores the substance and legal nature of the dispute over a right as a ground for rejecting the opening of bankruptcy proceedings upon a creditor's application, pursuant to Article 39 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures. It is argued that a dispute over a right constitutes a legal phenomenon arising from an unresolved conflict between the creditor and the debtor regarding

the claim, which requires separate adjudication through a lawsuit. The authors maintain that such a dispute should not be reduced to a mere formal denial of the debt but must be based on concrete and substantiated evidence, in particular the existence of a pending lawsuit or an initiated legal conflict prior to the filing of a bankruptcy petition. The article outlines key criteria developed by the Supreme Court of Ukraine's case law that help distinguish a genuine legal dispute from artificial objections, including the timing of the dispute, the substantiation of objections, the subject matter of the claim, and the nature of the supporting evidence. Contemporary trends in Ukrainian judicial practice concerning the interpretation and application of this legal construct are examined, with emphasis on the judiciary's efforts to unify standards and strike a balance between protecting debtor rights and ensuring creditors' access to effective legal remedies. A comparative legal analysis is conducted with reference to the legal systems of the United States and the United Kingdom, where restrictions on initiating bankruptcy proceedings based on disputed claims are also present. U.S. law applies the bona fide dispute doctrine, while the U.K. utilizes regulatory safeguards to prevent abuse of insolvency petitions by creditors. The article proposes ways to improve the regulation of legal disputes in bankruptcy under Ukrainian law, including legislative clarification of the term, procedural standards of proof, safeguards against abuse, and the integration of foreign best practices. The authors conclude that the proper application of the dispute over a right doctrine requires a high level of judicial professionalism, good faith among participants, and clear normative regulation. Such improvements would help avoid both unjustified refusals to open proceedings and abuses of the bankruptcy procedure.

Key words: bankruptcy, creditor, debtor, insolvency, dispute over a right, commencement of proceedings, undisputed claims, bona fide dispute, abuse of rights, civil procedure, commercial litigation.

Постановка проблеми. Спір про право у процедурі банкрутства – це ключове питання, від якого залежить можливість відкриття провадження за ініціативою кредитора. Відповідно до ст. 39 Кодексу України з процедур банкрутства, суд відмовляє у відкритті справи про банкрутство, якщо вимоги ініціюючого кредитора є предметом невирішеного правового спору. Такий підхід, з одного боку, покликаний запобігти використанню інституту банкрутства як засобу стягнення сумнівних чи не підтверджених боргів; з іншого - він створює ризики блокування доступу кредиторів до процедури у випадках, коли спір навмисно ініціюється боржником задля уникнення відповідальності.

Особливої ваги ця проблема набуває у сучасних умовах, коли зростає кількість неплатоспроможних суб'єктів господарювання унаслідок воєнної агресії РФ, порушення господарських зв'язків, знищення активів та загального економічного спаду. У цих умовах спори про право стають інструментом маніпулювання процедурою банкрутства, перешкоджаючи ефективному відновленню платоспроможності, справедливому задоволенню вимог кредиторів та формуванню культури відповідального бізнесу. Водночас, законодавче визначення спору про право залишається загальним, а судова практика – нерідко суперечливою, що створює значні виклики для правозастосування.

З огляду на зазначене, актуальним є аналіз правової природи спору про право, його ознак та меж розуміння у контексті процедури банкрутства, а також оцінка підходів Верховного Суду та порівняння з міжнародною практикою. Дослідження цієї проблеми має міжгалузеве значення, зачіпаючи питання цивільного процесу, господарського права, інституту справедливого судочинства та економічної безпеки. Це зумовлює потребу у формулюванні чітких підходів до кваліфікації таких спорів, а також пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства та судової практики в інтересах стабільності правової системи та економіки.

Метою статті є дослідження природи та ознак спору про право у контексті відкриття провадження у справі про банкрутство за заявою кредитора, аналіз підходів судової практики, виявлення проблем у кваліфікації такого спору та розробка пропозицій щодо вдосконалення національного правового регулювання. Особливу увагу приділено зарубіжному досвіду правового регулювання відносин з банкрутства (зокрема праву США, Великої Британії) та праву окремих країн-членів ЄС (Німеччина) у контексті адаптивного використання механізмів реагування на disputed claims у банкрутстві.

Стан опрацювання проблематики. Питання відкриття провадження у справі про банкрутство за заявою кредитора та зумовлені цим правові спори неодноразово ставали предметом уваги вітчизняних науковців, зокрема: О. Бірюкова [1], І. Бутирської [2], С. Жукова [3], Л. Ніколенко [4], О. Маліневського [5], В. Радзивілюк, Ю. Серебрякової [6] та інших. Особливий інтерес викликає ситуація, коли вимоги заявника є предметом спору про право – обставини, що відповідно до ст. 39 Кодексу України з процедур банкрутства (КУзПБ) унеможливлюють відкриття провадження. На практиці така норма виступає бар'єром на шляху реалізації інструментів банкрутства кредитором, створює підґрунтя для зловживань з боку боржника і викликає неоднозначну судову практику. Тому дослідження спору про право у цій процедурі є не лише теоретично значущим, але й має при-

кладне значення для захисту прав кредиторів, забезпечення балансу інтересів сторін і дотримання засад справедливого судочинства.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж з'ясувати роль спору про право у процедурі банкрутства, слід, визначити саме поняття цього явища. У теорії цивільного права спір про право розуміється як формально визнана суперечність між суб'єктами права, що виникла внаслідок порушення або оспорювання одним учасником суб'єктивного права іншого, і яка потребує врегулювання сторонами або вирішення судом. Іншими словами, це наявність невирішеного конфлікту щодо юридичного права чи обов'язку, котрий має бути підтверджений належним чином (угодою сторін чи рішенням суду). Отже, під спором про право слід розуміти особливий стан суб'єктивного права, який є суттю протиріччя або протиборства сторін правовідносин [7].

У контексті процедур банкрутства спір про право найчастіше виникає з приводу грошових вимог кредитора до боржника - тобто щодо самого зобов'язання, його дійсності, розміру, підстав виникнення чи строків виконання [8]. Важливо підкреслити, що справа про банкрутство не призначена для вирішення двосторонніх цивільно-правових спорів, вона має іншу мету - встановлення факту неплатоспроможності та колективне врегулювання боргів [1]. Традиційно вважалося, що для ініціювання банкрутства вимоги кредитора повинні бути безспірними, аби суд не перетворював провадження у справі про банкрутство на позовний розгляд спору між окремим кредитором і боржником. Ще попередній Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника…» містив вимогу про безспірність (наявність незаперечного боргу) як умову відкриття провадження. Хоча у КУзПБ формально відмовились від необхідності судового рішення про стягнення боргу перед поданням заяви про банкрутство [9], концепція безспірності трансформувалася у категорію «спір про право» [1]. Тобто нині закон прямо встановлює, що наявність невирішеного спору щодо вимог кредитора є перешкодою для відкриття процедури банкрутства боржника (ст. 39).

Особливістю спору про право у справі про банкрутство є те, що такий спір стосується саме предмета вимог ініціюючого кредитора. Це може бути спір щодо факту заборгованості, розміру боргу, чинності договору, на якому ґрунтуються вимоги, правильності нарахування відсотків чи штрафів тощо. Важливо, що йдеться про спір, який ще не вирішений судом у позовному порядку. Якщо ж на момент звернення з заявою про банкрутство всі розбіжності вже усунуто, наприклад, якщо набрало законної сили рішення про стягнення боргу або боржник визнав претензії, то спору про право не існує. Отже, безспірність вимог означає відсутність будь-якої неоднозначності щодо сторін, суті, підстав, суми та строків виконання зобов'язання [7]. Навпаки, спір про право існує, коли наявні заперечення боржника проти вимог, і такі заперечення мають правовий характер (оспорювання права вимоги, невизнання боргу тощо) та потребують судового розгляду. Законодавство не містить вичерпного переліку критеріїв наявності спору про право; натомість це поняття є оціночним і наповнюється змістом через судову практику.

Верховний Суд у низці рішень сформулював підхід до розуміння спору про право у банкрутстві. Зокрема, було зазначено, що відсутність спору про право у контексті банкрутства означає відсутність неоднозначності щодо елементів зобов'язання (сторін, предмета, підстав, суми, структури боргу, строків тощо) [7]. Натомість спір про право пов'язаний із порушенням, оспорюванням або невизнанням суб'єктивного права, коли існують конкретні особи, які перешкоджають його реалізації [10]. Для існування спору про право необхідні певні юридичні факти: наявність претензії, яку одна сторона заперечує, та необхідність залучення суду для усунення цього протиріччя. Саме така ситуація і виникає, коли боржник не погоджується з вимогами кредитора, що подає заяву про відкриття справи про банкрутство.

Процедура відкриття провадження у справі про банкрутство за заявою кредитора регламентована ст. 39 КУзПБ. На стадії підготовчого засідання суд перевіряє обґрунтованість вимог заявника та з'ясовує, чи немає підстав для відмови у відкритті справи. Однією з таких підстав якраз і є наявність спору про право, який має вирішуватися в позовному порядку. Це означає, що господарський суд під час розгляду заяви про банкрутство не вирішує самого спору по суті, а лише встановлює факт його наявності або відсутності. Якщо буде встановлено, що між кредитором і боржником є невирішений спір щодо права (наприклад, триває судовий розгляд щодо дійсності боргу), суд зобов'язаний відмовити у відкритті провадження у справі про банкрутство [10].

Причина такого підходу детермінована відмінностями між конкурсним і позовним провадженням. Справа про банкрутство не передбачає з'ясування правомірності вимог окремого кредитора шляхом повноцінного судового розгляду всіх доказів, як це відбувається у позовному провадженні. Навпаки, банкрутство – це процедура, спрямована на колективне врегулювання заборгованості після встановлення факту неплатоспроможності боржника [1]. Тому під час підготовчого засідання у справі про банкрутство суд не має можливості вирішити спір про право по суті, оскільки для цього потрібне окреме позовне провадження з притаманними йому елементами (пред'явлення по-

зову, зустрічний позов, змагальність сторін, повне дослідження доказів тощо) [10]. Фактично суд на стадії відкриття справи про банкрутство обмежений у своїх процесуальних засобах: він може лише оцінити наявні документи та заперечення боржника, але не може, скажімо, допитати свідків чи призначити експертизу для вирішення спірних питань щодо боргу.

Враховуючи такі процесуальні особливості, закон покладає на суд обов'язок з'ясувати, чи існує спір про право, до відкриття провадження у справі про банкрутство. Верховний Суд підкреслив, що встановлення відсутності спору про право є необхідною передумовою відкриття провадження [7].

Слід зазначити, що на стадії підготовчого засідання господарський суд активно перевіряє наявність чи відсутність спору про право. Методами встановлення цього факту можуть бути: аналіз відзиву боржника та доданих до нього доказів, заслуховування пояснень представників сторін, а також перевірка даних Єдиного державного реєстру судових рішень щодо наявності позову боржника до ініціюючого кредитора з аналогічних підстав [9]. Тобто суддя зобов'язаний з'ясувати, чи не звернувся боржник до суду з позовом, предметом якого є оспорення вимог кредитора, причому чи було таке звернення зроблено до подання заяви про банкрутство [9]. Якщо встановлено, що такий позов існує і перебуває на розгляді, це засвідчує наявність спору про право, і за ч. 6 ст. 39 КУзПБ суд мусить відмовити у відкритті справи (постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду (КГС ВС) № 916/3619/19). Навпаки, якщо боржник не подав жодних позовів і не надав доказів оспорення боргу, суд може дійти висновку про відсутність реального спору про право та відкрити провадження.

Ключовим питанням є: за яких умов вимоги кредитора «свідчать про наявність спору про право» у розумінні ст. 39 КУзПБ? Аналіз судової практики дозволяє виділити кілька основних критеріїв: (1) наявність заперечень боржника щодо вимог, які мають істотний, юридичний характер; (2) правова природа заперечень - пов'язаність із суб'єктивним правом, а не лише з фінансовими труднощами; (3) наявність доказів на підтримку заперечень або ініціювання окремого позову; (4) час виникнення спору - до моменту подання заяви про відкриття провадження; (5) документальна визначеність вимог – відсутність суперечностей і формальних ознак спору.

Верховний Суд у своїх постановах фактично сформував два підходи (позиції) щодо оцінки спору про право:

(1) формальний підхід: будь-які неналежно усунуті суперечності трактуються як спір про право, навіть якщо боржник лише висловив заперечення у відзиві. За цією позицією достатньо самого факту наявності відзиву боржника із запереченнями, які не були предметом попереднього судового розгляду і щодо яких відсутнє рішення суду, – і суд має відмовити у відкритті провадження. Наприклад: Постанова КГС ВС від 13.12.2022 у справі № 910/862/22, де було відмовлено в порушенні справи про банкрутство лише на підставі заперечень боржника, без їх детального розгляду по суті. Такий підхід критикується, адже він дозволяє боржнику фактично блокувати процедуру одним лише твердженням про незгоду, навіть нічим не підтвердженим. Кредитор у такому разі позбавлений можливості ефективно захистити свої права із використанням механізмів банкрутства.

(2) матеріальний (змістовний) підхід: суд повинен з'ясувати, чи підтверджуються заперечення боржника реальними обставинами та доказами; якщо ні – то вважати, що спору про право немає. За цим підходом наявність спору про право має підтверджуватися належними доказами, а не лише заявами боржника. Суд у кожному випадку оцінює, чи заперечення боржника ґрунтуються на фактичних даних і чи документально підтверджені (постанови КГС ВС від 10 серпня 2023 року у справі № 918/246/23, від 2 серпня 2023 року у справі № 910/4288/22, від 6 квітня 2023 року у справі № 902/560/20, від 9 березня 2023 року у справі № 911/931/22). Лише якщо боржник доведе певні обставини, які ставлять під сумнів обґрунтованість вимог (наприклад, надасть рішення іншого суду, експертний висновок, що спростовує суму боргу, копію позову, прийнятого до розгляду тощо), можна говорити про наявність спору про право. Цей підхід знайшов вияв у новіших постановах ВС (2023 року) (постанови КГС ВС від 10 серпня 2023 року у справі № 918/246/23, від 2 серпня 2023 року у справі № 910/4288/22, від 9 березня 2023 року у справі № 911/931/22) і спрямований на запобігання зловживанням з боку боржників.

Обидва підходи наразі присутні в судовій практиці, що створює проблему непередбачуваності для заявників-ініціюючих кредиторів.

Практика Верховного Суду (в даному разі – Касаційного господарського суду у його складі) відіграє вирішальну роль у тлумаченні та застосуванні поняття «спір про право» на практиці. Від моменту набрання чинності КУзПБ (2019 рік) і до сьогодні сформувався значний масив постанов ВС, присвячених цьому питанню. Системний огляд цих рішень показує еволюцію підходів та деяку непослідовність, яку наразі намагаються подолати.

Одним із перших ключових рішень стала постанова КГС ВС від 15.10.2020 у справі № 922/1174/20, в якій Суд роз'яснив природу спору про право, визначивши його як формально визнану суперечність, що потребує вирішення судом. Також ВС наголосив, що відсутність спору про право є обов'язковою передумовою відкриття провадження у справі про банкрутство, а протилежне тягне відмову [7]. Цей підхід став відправною точкою: будь-яка невизначеність щодо вимог – ризик для відкриття справи.

Далі практика стала розвиватися у напрямі деталізації критеріїв. У низці постанов 2020-2021 років Верховний Суд окреслив рамки, як саме встановлювати наявність чи відсутність спору. Наприклад, у постанові від 02.02.2021 (справа № 922/2503/20) Суд зазначив, що подання боржником позову до кредитора до подання заяви про банкрутство беззаперечно свідчить про наявність спору про право [10]. В іншій справі (постанова від 10.02.2021 № 910/1678/20) було сформульовано ознаки відсутності спору: немає неоднозначностей щодо сторін, предмета, суми, строків тощо. А в постанові від 13.08.2020 у справі № 910/4658/20 підкреслено обов'язок суду дослідити Єдиний реєстр рішень на предмет наявності позову боржника. Таким чином, на початковому етапі ВС доволі послідовно розвивав тезу: якщо боржник десь оскаржує вимоги кредитора - це спір, немає оскарження – немає спору.

Однак з часом постала проблема: боржники почали широко користуватися інструментом «спір про право» для ухилення від банкрутства. Достатньо було подати будь-який позов (інколи явно безперспективний) або хоча б заявити заперечення – і деякі суди автоматично відмовляли у відкритті провадження у справі про банкрутство. Це призвело до того, що у практиці Верховного Суду стали з'являтися певні розбіжності в підходах, про які згадано вище. Наприклад, у постановах КГС ВС від 19.08.2020 (справа № 910/2522/20) та від 13.12.2022 (справа № 910/862/22) можна простежити більш формальний підхід: суд виходив з того, що сам факт наявності заперечень боржника, які не вирішені судом, є підставою для відмови. В цих рішеннях Верховний Суд підтвердив відмову у відкритті провадження, навіть якщо боржник лише заперечував борг у відзиві, без завершеного судового рішення.

Натомість у низці інших рішень, особливо 2023 року, ВС зайняв протилежну позицію. Зокрема, у справі № 918/246/23 від 10.08.2023 Верховний Суд скасував рішення судів нижчих інстанцій про відмову у відкритті провадження, вказавши, що боржник створив штучний спір, не надавши належних доказів своїх заперечень. Такий зсув у практиці спрямований на те, щоб відфільтровувати випадки зловживань (фіктивних спорів) і не давати боржникам необґрунтовано блокувати процедуру банкрутства.

Станом на кінець 2024 – початок 2025 року можна констатувати, що ВС усвідомлює проблему і рухається до вироблення єдиних підходів. На необхідність усунути суперечності у правозастосуванні звертають увагу і практики [7]. Першочергово, Верховний Суд має узгодити свою практику таким чином, щоб чітко визначити: що саме вважати спором про право, а що ні. Від цього залежить, чи буде інститут банкрутства ефективним або ж надалі блокуватиметься формальними приводами.

Окремо варто згадати, що судді Верховного Суду публічно аналізували це питання. У жовтні 2021 року було проведено круглий стіл, за результатами якого прес-служба ВС повідомила ключові позиції: відсутність спору про право означає однозначність щодо зобов'язання, а наявність відкритого позовного провадження щодо боргу зумовлює обов'язок відмовити у відкритті справи [12]. Ці висновки корелюють з наведеними вище рішеннями.

Таким чином, судова практика України наразі виходить з того, що: 1) наявність невирішеного спору щодо вимог кредитора перешкоджає відкриттю провадження у справі про банкрутство; 2) суд має активно перевіряти це на підготовчій стадії; 3) спір повинен бути реальним, підтвердженим і не штучно створеним; 4) у разі найменших обґрунтованих сумнівів у безспірності боргу – провадження у справі про банкрутство не відкривається. Подальша уніфікація цієї практики і вироблення чітких орієнтирів очікується, адже від цього залежить єдність судової практики та правова визначеність для учасників відносин у сфері господарювання.

Проблема співвідношення спірних вимог і проваджень у справі про неплатоспроможність не є унікальною для України. В різних правових системах вироблено механізми, що запобігають зловживанням процедурою банкрутства з метою стягнення сумнівних боргів. Розглянемо досвід двох ключових юрисдикцій – США та деяких європейських країн (на прикладі Великої Британії) - щодо аналогічних ситуацій із disputed claims.

У США інститут ініціювання банкрутства кредиторами (involuntary bankruptcy) також передбачає вимогу відсутності bona fide dispute (добросовісного спору) щодо боргу. Згідно з §303(b)(1) Bankruptcy Code (Кодексу про банкрутство США), кредитори можуть подати позов про визнання боржника банкрутом лише якщо їхні вимоги є неоспорюваними (не підпадають під bona fide dispute) та відповідають іншим критеріям. Якщо боржник заперечує проти involuntary petition, то

кредитори повинні довести, що боржник загалом не сплачує безспірні борги в строк [13]. Поняття *bona fide dispute* у США означає наявність суттєвого, небезпідставного спору щодо відповідальності боржника за вимогою чи щодо суми боргу. Це положення не визначено у самому Кодексі чітко, але вироблено судовою практикою: суд має встановити, чи існує об'єктивний спір по суті претензії [14]. Якщо так – вимога не враховується для цілей ініціювання банкрутства. По суті, це схоже на український "спір про право", хоча процесуально в США суд зобов'язаний сам оцінити наявність спору (а не відкладати розгляд до вирішення спору в іншому провадженні). Таким чином, у США також не допускається примусове банкрутство на підставі спірного боргу, однак суд перевіряє bona fide nature of dispute в межах самого провадження у справі про банкрутство [13]. Варто зауважити, що після відкриття провадження у справі про банкрутство (добровільно чи примусово) усі кредиторські вимоги – навіть спірні – розглядаються судом у межах процедури банкрутства (через процедуру визнання та заперечення вимог). Тобто американська модель прагматичніша: вона не вимагає від кредитора окремо вирішувати «спір про право» до відкриття провадження у справі про банкрутство, але відфільтровує найбільш сумнівні вимоги на початку процедури. Це досягається шляхом слухання щодо наявності bona fide dispute – якщо боржник покаже наявність серйозних доводів проти вимоги, суд відхилить петицію. Наприклад, згідно з практикою, навіть частково оспорювана вимога може розглядатися як спірна та не враховуватися для ініціювання банкрутства [14]. Отже, американський досвід демонструє баланс: закон захищає боржника від недобросовісних петицій, але й не вимагає обов'язково мати судове рішення до подання заяви - достатньо переконатися у відсутності істотного спору.

У країнах загального права (Великої Британії) традиційно діє принцип, що процедура неплатоспроможності не може використовуватися для стягнення спірного боргу. Англійське право не містить формального поняття «bona fide dispute» у законі, але ця доктрина закріплена у практиці судів. Згідно з усталеним правилом (rule in *Mann v. Goldstein* [15] та ін.), якщо боржник добросовісно і суттєво заперечує борг, то подання проти нього петиції про ліквідацію (winding-up petition) розглядається як зловживання процесом і така петиція буде відхилена судом. Англійський Високий суд не буде розглядати і вирішувати спір щодо боргу в межах провадження про ліквідацію – натомість кредитору пропонується спочатку підтвердити свою вимогу у порядку позовного провадження. Як зазначається в коментарях, *«when a debt is disputed, a winding up petition should not be filed, as the court will not attempt to resolve the dispute»*. Лише за виняткових обставин (наприклад, коли є інші підстави вважати компанію неплатоспроможною навіть без урахування спірного боргу, або відсутній будь-який інший ефективний спосіб захисту кредитора) суд може допустити процедуру навіть зі спірним боргом. Загальний підхід такий, що презюмується зловживання з боку кредитора, якщо він намагається ліквідувати компанію через борг, який компанія заперечує на суттєвих підставах [16]. Подібні принципи спостерігаються і в інших європейських юрисдикціях: кредитор зобов'язаний довести очевидність і безспірність своїх вимог, або ж надати судове рішення, інакше заява про банкрутство не буде задоволена. Наприклад, у Німеччині заявник-кредитор повинен обґрунтувати Insolvenzgrund – неспроможність боржника, і якщо боржник доведе, що спірний борг не підлягає негайній оплаті, суд також може відмовити у відкритті процедури [17]. Таким чином, підходи у європейській та вітчизняній практиці в цілому є схожими: первинно кредитор повинен мати «чисту» вимогу для того, щоб ініціювати колективне стягнення.

Міжнародні стандарти банкрутства (наприклад, рекомендації Світового банку, UNCITRAL) підкреслюють необхідність балансу між доступністю процедур неплатоспроможності та запобіганням їх недобросовісному використанню. Занадто жорсткі вимоги (як-от обов'язкова наявність рішення суду) можуть ускладнити доступ кредиторів до захисту, тоді як повна відсутність бар'єрів може стимулювати необґрунтовані заяви. Україна, за участі міжнародних експертів, у 2019 році скасувала вимогу про судове рішення на етапі відкриття провадження у справі про банкрутство, що саме собою є прогресивним кроком [9]. Але одночасно була введена норма про спір про право, котра фактично виконує ту ж функцію, що й попередня «безспірність». Експерти МВФ та Світового банку неодноразово звертали увагу на проблемність таких бар'єрів. Зокрема, зазначалося, що законодавство має дозволяти кредитору звернутися з заявою про банкрутство навіть за відсутності остаточного рішення щодо боргу, покладаючи на суд функцію оперативно перевірити обґрунтованість вимог. У країнах зі зрілою системою банкрутства суди зазвичай здатні на ранній стадії оцінити, чи є борг prima facie дійсним, і принаймні ввести тимчасові заходи. В Україні ж суд змушений просто відмовити і відсторонитися, що, на думку критиків, виглядає як *відмова у правосудді* [1]. Таким чином, міжнародний досвід підтверджує: принцип «no bankruptcy on disputed debt» є поширеним, але реалізується по-різному. Українська модель наразі ближча до британської (суди не розглядають спір, просто відмовляють), тоді як, наприклад, американська - більш гнучка (суд сам встановлює

відсутність bona fide dispute як передумову руху справи). З точки зору ефективності, другий підхід може краще захистити кредиторів, оскільки дозволяє врахувати колективні інтереси навіть якщо деякі вимоги спірні.

Аналіз наведеної ситуації виявляє низку проблемних аспектів правового регулювання спору про право у справах про банкрутство в Україні: (1) ризик зловживання боржниками; (2) непослідовність судової практики; (3) порушення балансу інтересів; (5) теоретична невідповідність концепції банкрутства.

З огляду на зазначені проблеми, актуальною є потреба у вдосконаленні законодавства та практики. Йдеться про наступні напрями змін та пропозиції.

Одним із доцільних підходів до подолання проблеми спору про право як бар'єра для відкриття провадження у справі про банкрутство є істотне вдосконалення ч. 6 ст. 39 КУзПБ. З огляду на ризики зловживань та порушення балансу інтересів, варто розглянути можливість або перенесення розгляду спірних вимог до етапу після відкриття справи, або чіткого нормативного окреслення умов, за яких спір про право може перешкоджати відкриттю провадження. Такими умовами можуть бути, наприклад, наявність прийнятого до розгляду позову боржника або надання ним належних доказів обґрунтованості заперечень. Водночас доцільно передбачити для суду інструменти реагування на випадки штучно створених спорів. Такий підхід сприятиме зменшенню маніпуляцій, підвищенню правової визначеності й узгодженню українського законодавства з міжнародними рекомендаціями щодо недопущення формальних бар'єрів у процедурах банкрутства.

Важливу роль також може відіграти уніфікація судової практики Верховним Судом. Бажаним є визнання лише обґрунтованих, документально підтверджених заперечень як таких, що утворюють спір про право, із забезпеченням одноманітності застосування норм права судами нижчих інстанцій у частині оцінки якості заперечень. Суд також міг би бути уповноваженим витребувати докази на підтримку заперечень ще до ухвалення рішення про відкриття провадження.

Додатково вбачається за доцільне підвищити інформаційну відкритість та контроль за діями боржника. На законодавчому рівні можна було б закріпити обов'язок боржника повідомляти суд про всі подані ним позови щодо вимог кредитора одночасно з відзивом на заяву про банкрутство. Приховування таких даних або подання позову вже після початку розгляду могло б вважатися зловживанням із визначеними законом наслідками.

Україна також може використати зарубіжний досвід. Зокрема, у США діє критерій bona fide dispute, який дозволяє суду швидко оцінити наявність обґрунтованого спору. Суд має право розглядати окремі докази та заслуховувати пояснення ще до відкриття справи. У Великій Британії, хоч загальна логіка подібна до української, дієвим є механізм відповідальності кредитора за зловживання. Той, хто подає петицію про банкрутство на підставі спірного боргу, може бути зобов'язаний відшкодувати збитки боржника. Зазначений підхід може знайти втілення у національному законодавстві, щоб стимулювати кредиторів критично оцінювати безспірність своїх вимог перед поданням заяви.

Нарешті, у разі збереження нинішньої редакції норми ст. 39 КУзПБ, яка блокує доступ до процедури банкрутства за наявності спору про право, створюються передумови для визнання порушення принципу верховенства права у частині забезпечення дотримання правової визначеності та вимог «якості» закону. Адже відмова у відкритті провадження фактично може порушувати право кредиторів на справедливий суд і захист майнових прав (ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ст. 1 Першого протоколу). Щоб уникнути таких негативних сценаріїв, доцільно проактивно усунути суперечливі положення законодавства.

Висновки. Спір про право за заявою кредитора у справі про банкрутство – це юридичний феномен, який визначає допустимість відкриття провадження у справі про банкрутство за ініціативою кредитора. Він виникає тоді, коли між кредитором і боржником існує невирішена суперечка щодо права вимоги, яка вимагає окремого судового розгляду. Українське законодавство (ст. 39 КУзПБ) відносить наявність спору про право до підстав для відмови у відкритті провадження у справі про банкрутство. Така норма спрямована на захист боржника від передчасних колективних процедур за спірними боргами.

Проведений правовий аналіз показав, що поняття спору про право охоплює будь-яку неоднозначність щодо зобов'язання: спірні питання сторін, предмета, суми, підстав виникнення боргу тощо. Процесуально суд на стадії підготовчого засідання з'ясовує наявність такого спору, але не може його вирішувати по суті. Критерії спору про право вироблені практикою: реальні заперечення боржника, підтверджені доказами, наявність позову, поданого до заяви про банкрутство, і т.д. Якщо такі критерії виконано, суд відмовляє у відкритті провадження у справі про банкрутство, відкладаючи розгляд питання до вирішення спору в позовному порядку. Наслідком цього є захист боржника від негайного банкрутства, але водночас – ускладнення для кредиторів у колективному

захисті своїх прав. Кредитори змушені спершу довести своє право в окремому провадженні, що може призводити до зволікання та ризику втрати майна боржника.

Судова практика України щодо спору про право пройшла шлях від формального підходу (будь-яке заперечення дорівнюється спору) до більш зваженого (необхідні реальні докази наявності спору). Нині Верховний Суд прагне уніфікувати критерії, щоб уникнути як зловживань з боку боржників, так і надмірного формалізму судів. Зарубіжний досвід підтверджує виправданість самої ідеї фільтрації спірних вимог: і у США, і в окремих країнах Європи кредитору не дозволять запустити банкрутство на основі боргу, який боржник добросовісно оспорює. Водночас, іноземні правові системи пропонують інші шляхи вирішення проблеми - від процедури оцінки bona fide dispute самим судом (США) до суворого карального підходу до недобросовісних петицій (Велика Британія).

Для України на часі є вдосконалення інституту спору про право. Серед пріоритетних кроків – законодавче уточнення поняття та умов застосування інституту спору про право, запровадження запобіжників проти зловживань з боку кредиторів або боржників тощо. Як справедливо зазначається в наукових джерелах, нинішня конструкція створює ризик відмови у правосудді для кредиторів. Оптимальне рішення повинно забезпечити, щоб неплатоспроможні боржники не уникали відповідальності через штучні спори, і щоб добросовісні кредитори могли своєчасно ініціювати процедури банкрутства.

Отже, інститут спору про право водночас створює як юридичні запобіжники, так і закладає уразливості у сучасні засоби захисту прав та законних інтересів кредиторів або боржників у процедурі банкрутства. Його правильне застосування вимагає високого професіоналізму та добросовісності від усіх учасників: кредитор повинен реально оцінити безспірність своєї вимоги, боржник – не зловживати удаваними спорами, суд - ретельно і неформально перевіряти аргументи. Лише за таких умов інститут спору про право виконуватиме позитивну роль, не перетворюючись на інструмент затягувань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бутирська І. Провадження у справах про банкрутство як особливий вид провадження у господарському судочинстві. *Право України*. 2021. № 4. С. 23–32. URL: https://doi.org/10.33498/louu-2021-04-023.
2. Жуков С. Деякі нюанси відкриття та закриття провадження у справі згідно Кодексу України з процедур банкрутства. URL: https://algiz.legal/deyaki-nyuansi-vidkrittya-ta-zakrittyaprovadzhennya-u-spravi-zgidno-kodeksu-ukraini-z-procedur-bankrutstva.
3. Бутирський А.А., Ніколенко Л.М. Виплата винагороди арбітражному керуючому у справі про банкрутство: теоретичні і практичні проблеми. *Економіка та право*. 2021. № 2. С. 25–32. URL: https://doi.org/10.15407/econlaw.2021.02.025.
4. Маліневський О. Зловживання правом на порушення провадження у справі про банкрутство та заходи протидії. *Актуальні проблеми процедур банкрутства в Україні та міжнародний досвід врегулювання неплатоспроможності : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 18 жовтня 2019 р.). Київ, 2019. С. 51–65.
5. Серебрякова Ю.О. Наявність спору про право як умова відкриття провадження у справі про банкрутство. *Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу, наукових працівників і здобувачів наукового ступеня за підсумками науково-дослідної роботи за 2019–2020 рр.* (квітень–травень 2021 р.). Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. С. 88-89.
6. Писаренко О. Поняття та ознаки спору про право. 2024. URL: https://fides.com.ua/our-publications/ponyattya-ta-oznaky-sporu-pro-pravo.
7. Ярмоленко О.С. Відкриття провадження у справі про банкрутство за ініціативою кредитора. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. С. 419–424. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.62.
8. Бірюков О. Реформа законодавства про банкрутство: спір про право. *Юридична газета*. 2025. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/reforma-zakonodavstva-pro-bankrutstvo-spir-pro-pravo.html.
9. Манойленко К. Бар'єри у банкрутстві. *Golaw*. 2024. URL: https://golaw.ua/ua/insights/publication/baryeri-u-bankrutstvi.
10. ВС висловився щодо наявності спору про право як підстави для відмови у відкритті провадження у справі про банкрутство. *Судово-юридична газета*. 2021. URL: https://sud.ua/ru/news/sudebnaya-praktika/222011-vs-vislovivsya-schodo-nayavnosti-sporu-pro-pravo-yak-pidstavi-dlya-vidmovi-u-vidkritti-provadzhennya-u-spravi-pro-bankrutstvo.

11. Про неможливість застосування ч. 6 ст. 39 Кодексу України з процедур банкрутства у випадку відкриття провадження у справі про банкрутство боржником. URL: https://court.opendatabot.ua/lp/vidkryttia-provadzhennia-u-spravi-pro-bankrutstvo-1813/3961?offset=24.
12. У Верховному Суді обговорили актуальні питання правозастосування і судову практику у процедурах банкрутства. 2021. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1111899.
13. Chafetz E., Sklar L. Unsecured Creditors Beware: The Bona Fide Dispute Requirement of Bankruptcy Code Section 303(b)(1) is Still Evolving. *Lowenstein Sandler LLP*. URL: https://www.loeb.com/en/insights/publications/2014/01/involuntary-bankruptcy-determining-when-a-claim.
14. Given B.R. II. Involuntary Bankruptcy: Determining When a Claim is Subject to a Bona Fide Dispute. 2014. URL: https://www.loeb.com/en/insights/publications/2014/01/involuntary-bankruptcy-determining-when-a-claim.
15. Mann v. Goldstein [1968] 1 WLR 1091. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Mann_v_Goldstein.
16. Irwin Mitchell. Can you file a winding up petition in relation to a disputed debt? 2018. URL: https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=1b0a161e-cd09-44a6-967b-ed5362a5f1e1.
17. *Insolvenzordnung (InsO) – §14 Antrag eines Gläubigers*. Bundesministerium der Justiz. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/inso/__14.html.

УДК 346.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.60

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО ІНВЕСТУВАННЯ

Єремєєва Н.В.,
кандидат юридичних наук,
завідувач відділу господарсько-правових досліджень
проблем економічної безпеки
ДУ «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова НАН України»
ORCID: 0000-0001-8682-1384

Єремєєва Н.В. Пріоритетні напрями модернізації правового забезпечення сталого інвестування.

Розглядаються проблеми правового забезпечення модернізації системи інвестування з урахуванням викликів війни, потреб відновлення та вимог євроінтеграції.

Виявлено недоліки та проблеми чинного нормативно-правового забезпечення інвестиційної діяльності, що полягають у відсутності критеріїв, що дозволяють визначити масштаб соціального та екологічного ефекту інвестування; уніфікованих підходів до пріоритезації, оцінки, відбору інвестиційних проєктів, дієвої системи моніторингу їх реалізації, узгоджених критеріїв застосування стимулів, які дозволяють інвестору визначити в довгостроковій перспективі ризики та переваги проєкту; системи норм, яка забезпечує врахування пріоритетів національної безпеки у сфері інвестування; відставання від практики господарського обігу щодо новітніх форм залучення інвестицій; несистемність, нестабільність та неузгодженість із законодавством іншої галузевої приналежності (законодавством про національну безпеку і оборону, бюджетним, податковим тощо).

Запропоновано основні напрями модернізації правового забезпечення сталого інвестування на засадах національної безпеки України з врахуванням правових стандартів ЄС: впровадження системи захисту інтересів національної безпеки в інвестуванні, яка з одного боку дозволяє виявляти та блокувати потенційно небезпечні інвестиції, а з іншого – здатна забезпечити довіру інвесторів у частині цільового і прозорого використання коштів, елементами якої є процедури скринінгу прямих іноземних інвестицій та моніторингу інвестиційних проєктів; створення механізму залучення та відбору інвестицій, орієнтованого на сталу модель інклюзивного зростання шляхом визначення нормативних пріоритетів і критеріїв відбору інвестиційних проєктів у розрізі галузей, територій і стадій повоєнного відновлення, з урахуванням принципу «Build Back Better»; гармонізації критеріїв сталості та інноваційності інвестування відповідно до Регламенту ЄС 2020/852, Таксономії ЄС та стратегічних документів щодо соціально відповідального бізнесу; модернізація економіко-правових форм здійснення інвестиційної діяльності, інвестиційних стимулів та гарантій прав інвесторів.

Ключові слова: модернізація законодавства, сталі інвестиції, національна безпека, імпакт-інвестування, прямі іноземні інвестиції, скринінг інвестицій, моніторинг інвестицій, воєнний час, повоєнний період, право Європейського Союзу.

Eremeeva N.V. Key areas for modernizing the legal framework to support sustainable investment.

The challenges related to legal support for the modernization of the investment system are analyzed, taking into consideration the impacts of conflict, the essential requirements for reconstruction, and the standards associated with European integration.

The existing regulatory and legal framework governing investment activities presents several significant shortcomings and challenges. Notably, there is a lack of established criteria for assessing the social and environmental impacts of investments. Additionally, there is an absence of unified approaches for the prioritization, evaluation, and selection of investment projects. The monitoring system for tracking the implementation of these projects is ineffective, and there are insufficient criteria for applying incentives, which impedes investors from accurately evaluating the long-term risks and benefits associated with their projects. Furthermore, the current regulations do not adequately incorporate national security priorities into investment considerations. There is also a notable lag in adapting to contemporary practices for attracting investments, compounded by issues of unsystematic organization, instability, and inconsistencies with pertinent legislation across other sectors such as

national security, defense, budgeting, and taxation. These deficiencies collectively contribute to the ineffective management of investment activities.

The key objectives for modernizing Ukraine's legal framework for sustainable investment, in alignment with European Union standards, are outlined as follows: (1) National Security Investment Protection System: Develop a system to identify and mitigate potentially risky investments, enhancing investor confidence through transparent fund allocation. This includes protocols for screening foreign direct investments and monitoring projects. (2) Investment Attraction and Selection Mechanism: Establish a mechanism that promotes sustainable and inclusive growth by defining regulatory priorities and criteria for selecting investment projects based on industry, geographic location, and post-war recovery stages, adhering to the «Build Back Better» principle. (3) Harmonization of Sustainability and Innovation Criteria: Align investment criteria with EU Regulation 2020/852, the EU Taxonomy, and related strategic documents for socially responsible business practices. (4) Modernization of Investment Activities: Refine economic and legal frameworks governing investment, improve incentives, and strengthen investor rights protections. These strategies aim to bolster the legal infrastructure for sustainable investment while protecting national security interests in Ukraine.

Key words: modernization of legislation, sustainable investments, national security, impact investing, foreign direct investment, investment screening, investment monitoring, wartime, post-war period, European Union law.

Постановка проблеми. Подолання наслідків військової агресії проти України в умовах масштабного руйнування господарського комплексу країни актуалізує завдання мобілізації та оптимізації використання всіх наявних ресурсів для відбудови економіки. Політика відновлення має ґрунтуватися на чіткому визначенні викликів та відповідних їм засобів реагування, заснованих на захисті національних інтересів, що своєю чергою обумовлює вектори спрямування інвестицій в економіку країни. Визначення пріоритетних цілей спрямування інвестицій закладає параметри розвитку країни в середньо - та довгостроковій перспективі, тому вже на початкових етапах діяльність із відновлення зруйнованих об'єктів, передусім критичної інфраструктури та житла, необхідно поєднувати із заходами щодо сталого розвитку країни (принцип build back better). Таким чином, формування системи інвестиційного забезпечення економічного відновлення країни має ґрунтуватися на прийнятній моделі економічного розвитку з врахуванням завдань забезпечення національної безпеки. У контексті модернізації системи інвестування в умовах війни та повоєнного відновлення саме правовий вимір відіграє роль інтегруючого елементу, який поєднує та узгоджує інші компоненти структурної політики відбудови. Така оцінка юридичної складової інвестиційної політики відповідає підходам, закладеним у новелах вітчизняного законодавства, зокрема у Законі України «Про правотворчу діяльність», що спрямований на посилення в правотворчій діяльності дії принципів верховенства права, пропорційності, необхідності, системності, наукової обґрунтованості. Разом із тим, чинне нормативно-правове забезпечення інвестиційної діяльності не відповідає сучасному стану економічної системи, яка, у зв'язку з триваючою широкомасштабною війною, характеризується високим рівнем динамізму. Загострення загроз національним інтересам в умовах війни зумовлює необхідність формування правового механізму перевірки, ідентифікації та блокування потенційно шкідливих для національної безпеки інвестиційних проєктів. Важливого значення для інвесторів набуває впровадження орієнтованих на правові стандарти ЄС уніфікованих підходів до пріоритезації, оцінки, відбору інвестиційних проєктів, дієвої системи моніторингу їх реалізації, а також узгоджених критеріїв застосування стимулів, які дозволяють інвестору визначити в довгостроковій перспективі ризики та переваги проєкту, що наразі відсутні у чинному законодавстві. Окрім того, суттєвим недоліком інвестиційного законодавства України залишається його фрагментарність, нестабільність та неузгодженість із законодавством суміжних галузей (зокрема, законодавством про національну безпеку й оборону, бюджетним, податковим тощо). За таких умов першочергового значення набуває виокремлення у межах встановленого правового господарського порядку найважливіших складових модернізації правового забезпечення сталого інвестування. Запровадження ефективної регуляторної рамки на засадах захисту національної безпеки України, виходячи із визначених правових пріоритетів, вже на початковому етапі реконструкції економіки, забезпечить формування правової бази для реалізації конкретних заходів, спрямованих на досягнення цілей сталого інвестування у процесі економічного відновлення. Розв'язання завдань правового забезпечення сталого інвестування відповідає актуальним потребам країни у формуванні та спрямуванні інвестиційних ресурсів, що має суттєве значення для поетапного подолання економічної кризи, спричиненої війною, із дотриманням європейського вектору розвитку.

Метою дослідження є визначення пріоритетних напрямів модернізації правового забезпечення сталого інвестування на засадах національної безпеки України з врахуванням правових стандартів ЄС.

Стан опрацювання проблематики. Слід зауважити, що проблематика розбудови миру на постконфліктних територіях посідає досить важливе місце у наукових працях зарубіжних та вітчизняних економістів та юристів. Так, у працях зарубіжних дослідників, зокрема П. Маєра, А. Ленджера, Грехема К. Брауна, А. Джоргенсона, Б. Кларка, К. Стаха, Є. Айверсона, Дж.С. Істеді, Г.Дж. Шатца, Ч. Ріеса, Дж. Доббінса, Г. Лаосена, Р. Чамі, Р. Еспінози, П.Дж. Монтіеля, М. Аль-Барзі, М. Хайата [1–8] зазначається, що процес повоєнного відновлення має спиратися на стратегічне планування, врахування глобальних тенденцій і довгострокових соціально-економічних цілей. В роботах А. Ефендіка, С. Віллямса, Дж. Моржинської, А. Шпака, Р. Вілли, С. Нейта та ін. особлива увага приділяється необхідності створення готової до застосування правової інфраструктури (ready-to-use legal framework) для залучення інвестицій, здатної враховувати соціальні, бюджетні, екологічні виміри інвестиційної діяльності [9–11]. Результати досліджень у сфері розвитку інвестиційного права ЄС та досвід гармонізації законодавства країн-кандидатів на вступ до ЄС дозволяють визначити релевантні напрями правової адаптації України. Водночас ці джерела не охоплюють специфіку українських реалій - масштаб бойових дій, асиметрію ресурсів сторін конфлікту, стан правової системи в умовах війни.

Аналіз робіт українських вчених – економістів, зокрема С.І. Пирожкова, Е.М. Лібанової, Н.В. Хамітова, Є.І. Головахи, С.С. Дембіцького, О.В. Скрипнюка, С.В. Стоєцького, Л.М. Черенько, С.В. Полякової, В.С. Шишкіна, А.Г. Реут, О.І. Крикуна, Ю.Л. Когатько, В.С. Заяця, Ю.А. Клименко, Л.В. Дейнеко, С.В. Глібка, О.В. Розгон, І. Демішева, С. Войтка, Р.Ю. Грицка, Г.М. Гринишин [12–18] та представників юридичної науки – О.М. Вінник, О.В. Шаповалової, В.Г. Чорної, Л.О. Кожури, А.В. Омельченка, О.П. Сущ [19–21] – засвідчує наявність ґрунтовних напрацювань у сфері повоєнного відновлення, екоінновацій, інвестиційної привабливості. Водночас вони лише частково охоплюють проблематику модернізації правового забезпечення сталого інвестування з позицій національної безпеки та європейських стандартів. Системні дослідження з проблем формування правових засад інвестиційної політики в контексті національної безпеки проводяться в межах наукової школи Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова НАН України» та відображені зокрема у працях О.Р. Зельдіної, В.А. Устименка, Р.А. Джабраілова, Т.С. Гудіми [22; 23, с. 165–189]. Зазначений науковий доробок становить міцне теоретичне підґрунтя для подальшого розвитку цієї тематики з урахуванням сучасних викликів і потреб правового оновлення.

Виклад основного матеріалу. Поняттям «модернізація» охоплюється широкий спектр значень. Так, у сфері суспільних наук модернізація характеризується як комплексний, багатовимірний здвиг у важливих сферах суспільного життя – економіці, політиці, освіті, релігії і соціальній стратифікації; як своєрідне зрушення у колективної свідомості – схильність до економічного зростання, готовність адаптуватися до змін; як прагнення економічно менш розвинутих суспільств досягнути якості життя провідних, найбільш розвинутих країн, які існують з ними в одному історичному часі, в рамках єдиного глобального суспільства; як загальне позначення усіх прогресивних соціально-економічних змін, коли суспільство рухається уперед [24, с. 197]. У доктрині господарського права термін «модернізація законодавства» є усталеним. Так, поняття «модернізація господарського законодавства» охоплює науково обґрунтований належно керований правотворчий процес, який забезпечує новий якісний рівень правового регулювання господарської діяльності та сприяє сталому зростанню економіки країни. Досягнення нового якісного рівня правового регулювання передбачає системне впорядкування всього масиву відповідного законодавства та його масштабне оновлення, адекватне тим викликам, які постали перед ним в сучасних умовах [25, с. 213-214]. Отже відправною точкою модернізації господарського законодавства в цілому або окремих його складових (підгалузей) є виявлення викликів та загроз, що обумовлюють необхідність якісних змін; визначення моделі економічного розвитку країни як цільового орієнтира модернізації.

В цьому контексті головними викликами є необхідність одночасного виконання в умовах широкомасштабної війни завдань оборони країни і завдань економічного, соціального, екологічного відновлення та розвитку. Економічне відновлення територій, що зазнали мілітарного впливу, проходить декілька етапів: розмінування території; відновлення або створення базових послуг та інфраструктури, зруйнованої під час війни; модернізація - створення макро- і мікроекономічних, інституційних, політичних, правових рамок, необхідних для функціонування життєздатної економіки; стале економічне зростання (за умови успішного виконання завдань перших етапів). Особливості кожної стадії обумовлюють специфічне коло завдань і заходів у межах загальної мети повоєнного відновлення. Разом з тим, правове забезпечення державної політики відновлення здійснюється за спільними для всіх етапів напрямами: стимулювання економічної активності суб'єктів господарювання; забезпечення оптимального узгодження публічних та приватних інтересів; формування та спрямування інвестиційних ресурсів. Для України важливим фактором модернізації сталого ін-

вестування в умовах війни та повоєнного відновлення є набуття статусу кандидата у члени ЄС з огляду на можливості поступової інтеграції у європейську економіку, зокрема, через залучення країни у спільні програми ЄС із отриманням відповідного фінансування. Разом з тим, навіть при узгодженні для України перехідних умов з урахуванням завдань відновлення економіки, наближення до повноправного членства можливо лише за умов відповідності європейським стандартам сталого інвестування. Так, у Аналітичному звіті до Повідомлення Європейської Комісії щодо заявки України на членство в Європейському Союзі [26] зазначається необхідність врахування положень Європейського зеленого курсу в усіх сферах політики країни, узгодження нормативно-правової бази із acquis communautaire ЄС. Наголошується, що існує загроза зростання прогалин у зв'язку із динамічним розвитком законодавства ЄС в процесі реалізації стратегії зеленого курсу. За останні два роки ЄС значно посилив свої регулятивні зусилля для використання потенціалу цифрової трансформації, отримання переваг від можливостей циркулярної економіки, застосування проривних технологій у ключових галузях промисловості, сприяння сталим («зеленим») інвестиціям. Необхідно також враховувати і нові тенденції розвитку законодавства, що відображені в проєктах актів ЄС. Так, проєкт Європейської програми оборонної промисловості та системи заходів забезпечення своєчасної наявності і постачання продукції оборонного призначення [27] спрямований зокрема на врахування безпекових аспектів інвестиційної діяльності; передбачає правові засоби формування інвестиційних ресурсів за рахунок різних джерел та критеріїв їх спрямування. Отже потрібність подолання наслідків російської агресії зумовлює необхідність такої модернізації інвестиційного законодавства, яка сприятиме формуванню «висхідного тренду розвитку економіки, соціальної сфери, відновлення навколишнього природного середовища з використанням внутрішніх ресурсів, економічного потенціалу бізнесу, іноземного капіталу, який може бути залучений за сприятливих умов, людського капіталу..» [28, с. 65].

З врахуванням цивілізаційного вибору України цільовим орієнтиром такої модернізації може слугувати стала модель інклюзивного зростання, що запропонована у стратегії Європейського зеленого курсу (The European Green Deal [29]). Ця модель економічного розвитку передбачає не просто збільшення ВВП, але й всебічний розвиток людського капіталу (високий рівень зайнятості населення, інвестування в освіту та охорону здоров'я); скорочення нерівності та бідності (вдосконалення системи соціального захисту, підвищення якості життя громадян, особливо найбільш незахищених верств населення); розвиток соціальної активності, підвищення участі громадян в економічному житті; захист навколишнього середовища, перехід економіки на «зелені принципи»; територіальну єдність країни з позицій рівня економічного розвитку та якості життя, усунення регіональних диспропорцій; розвиток економіки, заснованої на знаннях та інноваціях [30]. Однією із складових глибокої трансформаційної політики, спрямованої на втілення зазначеної моделі економічного розвитку, є стале інвестування. Відповідно до положень Стратегії ЄС щодо фінансування переходу до сталої економіки [31], Регламенту ЄС 2020/852 [32] стале інвестування розглядається як економічна діяльність, що має на меті не тільки економічний результат (отримання прибутку), але також спрямована на запобігання заподіяння шкоди навколишньому середовищу протягом життєвого циклу відповідних продуктів і послуг**,** суттєво сприяє досягненню однієї або кількох нормативно встановлених екологічних цілей, має інноваційний характер, здійснюється відповідно до Керівних принципів ООН щодо бізнесу та прав людини (інноваційні, соціально сприятливі, екологічно безпечні та економічно ефективні інвестиції).

Вітчизняне законодавство не містить поняття «стале інвестування», та критеріїв, які б дозволяли визначити соціальний та екологічний ефект інвестиційної діяльності. Окрім того, в актуальних наукових дослідженнях наголошується, що попри прийняття останніми роками значної кількості актів законодавства, досі не досягнуто належне правове забезпечення цих відносин через низку чинників як об'єктивного (складність відносин, їх динамізм), так і суб'єктивного характеру (повільність реагування законодавця на зміни у розвитку відповідних правовідносин) [20, с. 281]. Інвестиційне законодавство характеризується відсутністю конкретності, послідовності, стабільності, належної узгодженості з іншими законами, неодноманітністю процедур підготовки, оцінки, відбору та реалізації інвестиційних проектів. За таких умов модернізація правового забезпечення інвестиційної діяльності в Україні має охоплювати не тільки удосконалення форм та інструментів інвестування, а й врахування пріоритетів національної безпеки України в сфері інвестування; визначення критеріїв спрямування капіталу у коротко- середньо- та довгостроковій перспективі, формування правових підвалин системи інвестиційного забезпечення відновлення економіки.

В умовах вразливості та фінансової нестабільності економіки країни набуває значення впровадження системи захисту інтересів національної безпеки в інвестуванні, яка з одного боку дозволяє виявляти та блокувати потенційно небезпечні інвестиції, а з іншого – здатна забезпечити довіру інвесторів у частині цільового і прозорого використання коштів. Елементами такої системи можуть

слугувати процедури скринінгу прямих іноземних інвестицій (ПІІ) та моніторингу інвестиційних проєктів.

Скринінг як правовий механізм контролю та перевірки прямих іноземних інвестицій щодо можливого негативного впливу на об'єкт інвестування та національні інтереси держави загалом, не передбачений чинним законодавством України. У ЄС правове регулювання скринінгу ПІІ запроваджено у 2019 р. з прийняттям Регламенту ЄС 2019/452 [33]. В цілому механізм скринінгу включає регламентацію підстав, умов, заходів та процедури контролю ПІІ; визначення уповноваженого органу для здійснення такого контролю та його компетенції. При всьому різноманітті законодавчих практик впровадження скринінгу в межах національних юрисдикцій, можна виокремити такі умови здійснення державного контролю іноземних інвестицій: основні – секторальні обмеження (в окремих галузях, наприклад, авіаційного, морського транспорту, атомної енергетики, фінансового сектору); кросс-секторальні обмеження, які застосовуються до інвестування в межах певних проєктів (проєктів та програм, які передбачають значне фінансування приймаючої держави, проєктів щодо критичної інфраструктури, критичних технологій або критичних вхідних даних); додаткові – обмеження за обсягом інвестицій (встановлення порогових значень в залежності від типу угоди, наприклад, не більше 25% при купівлі частки в капіталі компанії); за певними характеристиками інвестора (зв'язок чи підконтрольність уряду іноземної держави, інформація про участь інвестора чи його менеджменту у діяльності, що загрожувала чи загрожує національній безпеці приймаючої держави, серйозний ризик того, що іноземний інвестор займається незаконною або злочинною діяльністю).

З врахуванням євроінтеграційних прагнень країни, у якості параметрів формування такого механізму доцільно визначити координацію вітчизняного підходу до скринінгу із відповідною політикою ЄС за напрямами узгодження термінології, нормативного визначення секторальних та міжсекторальних критеріїв необхідності проведення оцінки впливу інвестицій, критеріїв відмови в допуску інвестиційних проєктів; узгодження процедури скринінгу із законодавством в сфері національної безпеки; організаційно-правового забезпечення провадження скринінгу. Зокрема необхідно враховувати, що відповідно до Регламенту 2019/452 під «скринінгом» розуміється процедура, що дає змогу оцінювати, розслідувати, дозволяти, обумовлювати, забороняти та згортати прямі іноземні інвестиції. Об'єктом скринінгу є прямі іноземні інвестиції – будь-які інвестиції іноземного інвестора, що відповідають таким ознакам: здійснюються з метою ведення економічної діяльності в державі-члені ЄС; спрямовані на встановлення або підтримку тривалих і прямих зв'язків між ним та фізичною або юридичною особою, що є реципієнтом інвестиції, включаючи інвестиції, що дають можливість ефективній участі в управлінні або контролі компанії, яка веде економічну діяльність. Невід'ємним елементом європейського механізму скринінгу ПІІ є здійснення щорічного моніторингу тенденцій і проблем, пов'язаних із його впровадженням, та періодичного (раз на п'ять років) оцінювання ефективності відповідного законодавства.

Важливою передумовою досягнення цілей інвестиційної діяльності є моніторинг реалізації інвестиційного проєкту. Особливої регламентації процедура моніторингу потребує в межах проєктів державного інвестування, місцевого інвестування та проєктів, що мають суспільне значення не тільки в масштабах держави, але й на рівні окремих територій. Разом з тим, питання моніторингу інвестиційних проектів, зокрема з урахуванням особливостей реалізації проекту на кожній стадії його життєвого циклу, залишилися фактично неврегульованими на рівні Закону. Наразі процедура моніторингу регламентована на рівні підзаконних нормативних актів для проєктів економічного і соціального розвитку України, що підтримуються міжнародними фінансовими організаціями, та окремих державних інвестиційних проєктів. На проблемі уніфікації процедури моніторингу наголошується у Дорожній карті реформування системи управління публічними інвестиціями, розробленої Міністерством фінансів України [34]. Разом з тим, у цьому документі запровадження дієвої системи моніторингу розглядається в контексті створення системи управління саме *публічними* інвестиціями, під якими розуміються капітальні витрати суб'єктів публічного сектора (центральних та місцевих органів влади, державних та комунальних підприємств) на створення і відновлення основних фондів з продуктивним використанням строком понад один рік за рахунок коштів державного або місцевого бюджету, державного або комунального підприємства (власні кошти та залучені), міжнародної технічної допомоги, плати з користувачів інфраструктури. Відтак запропоновані заходи поширюються лише на публічні інвестиційні проекти. Разом з тим, уніфікована система моніторингу має бути орієнтована на пріоритети та критерії відбору інвестиційних проєктів відповідно до завдань економічного відновлення, встановлення узгоджених прозорих процедур оцінки імплементації таких проєктів як на національному, так і на місцевому рівнях, незалежно від джерел та механізмів фінансування. Для України впровадження такої системи є перспективним з огляду на можливість залучення широкого кола інвесторів до реалізації пріоритетних інвестиційно-інноваційних проектів, які потребують значних витрат.

Реалізація інвестиційної складової цільової економічної моделі ґрунтується на забезпеченні правової визначеності щодо механізмів залучення інвестицій, стимулів та гарантій прав інвесторів, передбачуваності, стабільності законодавства, узгодженості положень законів, що регулюють інвестиційну діяльність із нормами інших законодавчих актів. В умовах обмеженості фінансових ресурсів основою системи інвестиційного забезпечення відновлення економіки мають стати нормативно встановлені пріоритети та критерії відбору для спрямування інвестицій у відновлення за принципом «Build Back Better». Комплекс пріоритетів, перш за все, має бути орієнтований на відповідний етап відновлення. В розрізі галузей економіки – на нормативне визначення галузей, першочергових для держави на кожному етапі відновлення з врахуванням пріоритетів розвитку певних секторів відповідно до актів ЄС, та тих секторів, що мають перспективи збереження інвестиційної привабливості. В розрізі територій – на обсяг і характер заподіяної в результаті воєнних дій шкоди, ступінь ризиків і загроз внаслідок наближеності до зони бойових дій та можливості ворога заподіювати шкоду.

При визначенні критеріїв інвестування в проєкти однакової пріоритетності слід враховувати загальні рамки сталості інвестицій відповідно до Регламенту ЄС 2020/852: спрямування інвестицій в економічну діяльність, що не завдає шкоди навколишньому середовищу протягом життєвого циклу відповідних продуктів і послуг, суттєво сприяє досягненню однієї або кількох нормативно встановлених екологічних цілей, має інноваційний характер, є соціально сприятливою, здійснюється відповідно до Керівних принципів ООН щодо бізнесу та прав людини, Декларації основоположних принципів і прав у сфері праці Міжнародної організації праці, Хартії основних прав Європейського Союзу. Отже встановлення черговості інвестування щодо проєктів однакової пріоритетності має ґрунтуватися на *критеріях сталості* та *інноваційності*. В свою чергу критерії сталості орієнтовані на дві групи параметрів: *екологічності* (екологічна безпечність, скорочення та повторне використання матеріалів, відповідність ієрархії управління відходами, т.щ.) та *людиноцентричності* (дотримання міжнародних стандартів прав людини, трудових прав і стандартів, сприяння створенню якісних робочих місць, підвищенню кваліфікації, гендерної рівності, врахування інтересів громади, на території якої здійснюється відповідна економічна діяльність). Комплекс критеріїв сталості має бути гармонізованим із Таксономією ЄС [35], положеннями Стратегії людського розвитку, Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні [36]. Критерій *інноваційності* передбачає впровадження високих технологій, технічних і технологічних інновацій в усі сфери життя. Так, на початковому («нульовому») етапі відновлення країни від наслідків війни пріоритетним є розмінування постраждалих територій, завершення якого дозволяє повноцінно перейти до подальших етапів комплексного процесу відновлення, зокрема до відновлення інфраструктурних об’єктів, логістичних шляхів. Якістю і швидкістю розмінування постраждалих від війни регіонів великою мірою визначатимуться можливості підвищення інвестиційної привабливості різних галузей економіки завдяки зниженню ризиків інвестиційної діяльності. З іншого боку, галузь розмінування сама критично потребує якомога ширшого залучення передовсім приватних інвестицій, адже досвід низки постконфліктних країн свідчить про неможливість ефективного розв’язання проблеми мінного забруднення лише за рахунок державних коштів. У цьому контексті доцільно зосередити увагу на інноваційних методах і технологіях, які дозволяють забезпечити високу якість розмінування та одночасно мінімізувати його несприятливий вплив на різні компоненти довкілля і здоров’я людей [37]. Запропонований підхід до формування системи пріоритетів та критеріїв сталого інвестування дозволить сполучати дотримання європейського вектору розвитку із забезпеченням потреб поточного відновлення. Окрім того, впровадження такої системи слугуватиме орієнтиром для розвитку імпакт-інвестування, формуванню вітчизняних стандартів звітності та системи оцінки впливу інвестицій [38].

Разом з тим, слід погодитися із застереженням, що правова рамка сталого інвестування ЄС розроблена головним чином для фінансового ринку. Вимогою до сталості інвестицій є впровадження належних практик управління в компанії-отримувачі інвестицій, які не інтегровані в корпоративне право України. Окрім того, реалізація сталого інвестування нерозривно пов’язана з розкриттям інформації щодо екологічних, соціальних та управлінських аспектів їхньої діяльності - ESG-звітністю (Environmental, Social, Governance), що, як виявила практика, не є досконалим інструментом у забезпеченні корпоративної відповідальності за негативні впливи на права людини і довкілля та вимагатиме не твльки адаптації європейських підходів, але й розробки власних інструментів сталого інвестування» [39, с. 156-157].

Слід також наголосити, що чинне законодавство України у сфері інноваційної діяльності не містить визначень та критеріїв для класифікації моделей здійснення діяльності, які передбачають інноваційну складову. У цьому контексті є доцільним при формуванні критеріїв інноваційності інвестиційних проєктів врахувати підходи, що реалізуються в Європейському Союзі відповідно «Но-

вому інноваційному порядку денному Європи» [40], якій зокрема визначає стратегічні напрями формування інноваційної політики.

Попередні дослідження вказують на те, що інвестиційні стимули у співставних за розвитком країнах охоплюють стимули податкового характеру (податкові канікули для значних інвестиційних проєктів, податкові пільги для індустріальних парків, податкові пільги для роялті за користування патентами), надання державної допомоги значним проєктам, створення цільових фондів. Норми чинного законодавства щодо інвестиційних гарантій мають здебільше декларативний характер, положення окремих актів, що регулюють інвестиційну діяльність в цій частині, є неузгодженими. Вітчизняна система інвестиційних стимулів має бути впорядкована з врахуванням стану економіки, завдань в умовах воєнного часу і повоєнного відновлення, пріоритетів та критеріїв відбору інвестиційних проєктів. Отже модернізація системи інвестиційних гарантій має здійснюватися за критеріями адекватності (відповідність форми та рівня гарантій цілям економічного відновлення, реальність застосування); збалансованості (забезпечення інтересів суб'єктів інвестиційної діяльності); передбачуваності (послідовність регуляторної діяльності, відповідність її визначеним цілям державної політики, стабільність законодавства, узгодженість положень Закону, що регулює інвестиційну діяльність щодо гарантій із нормами інших законодавчих актів).

Важливими елементами інвестиційної привабливості країни є наявність гнучких економіко-правових форм здійснення інвестиційної діяльності, системи стимулів та гарантій для інвесторів [41, с. 62–70]. Законодавство України здебільше орієнтовано на великі інвестиційні проєкти і в цій частини в останні роки зазнало відповідних змін, що мали на меті забезпечення більш сприятливого бізнес-середовища. Так, зазнали відповідних змін Закони України «Про державно-приватне партнерство», «Про концесію», «Про індустріальні парки». Втім на сьогодні законодавство не встигає за практикою господарського обігу, пов'язаною із залученням приватного інвестування малим та середнім бізнесом через різні форми участі в колективному фінансуванні (краудінвестинг та краудлендинг), використання правової конструкції договорів позики, комерційного посередництва, різноманітних змішаних договірних форм. Певною проблемою є те, що в чинному законодавстві відсутнє визначення інвестиційного договору, як загального поняття, та змісту інвестиційного договору, що не сприяє захисту прав та законних інтересів учасників таких договірних відносин, окрім тих, що регламентовані спеціальними Законами. Отже практика застосування різноманітних договірних форм потребує аналізу, виявлення як життєздатних, ефективних правових форм інвестування, так і таких, що створюють загрози інтересам учасників інвестиційної діяльності.

На увагу заслуговує дослідження новітніх форм здійснення інвестиційної діяльності, пов'язаних із цифровізацією економіки: функціонування краудінвестингових платформ, стартап-акселераторів, інвестиційних онлайн-маркетплейсів, регуляторних платформ («пісочниць»-«sandbox») для тестування інноваційних продуктів. До основних напрямів цифровізації інвестиційної діяльності, як правило, відносять: запровадження електронних сервісів; використання штучного інтелекту; краудфандинг та краудінвестинг; електронний документообіг та електронний підпис; блокчейн технології [42, с. 63]. В науковій літературі слушно наголошується, що попри Значний потенціал Закону «Про цифровий контент та цифрові послуги» існує проблема уніфікації поняття цифрової послуги як такої з метою визначення особливостей таких послуг на певних ринках (цифрового контенту, електронних комунікацій, хмарних послуг, фінансових послуг тощо) [20, с. 279–281].

Дослідження останніх років вказують на те, що й усталені форми інвестування мають значний потенціал. Так, наголошується на високої адаптивності до сучасних викликів державно-приватного партнерства, зокрема як інструмента для інвестування проектів розвитку циркулярної економіки [43, с. 51–55], ефективності та перспективності використання концесійної форми державно-приватного партнерства у сфері поводження з відходами за умови доповнення спеціальними нормами щодо концесій у відповідній сфері [44, с. 36–41]. Відмічається, що наразі малодослідженим є правовий механізм, передбачений Регламентом ЄС 2021/2085 від 19 листопада 2021 р. «Про заснування спільних підприємств у рамках Horizon Europe» [45], – інституційне державно-приватне партнерство, засновниками та учасниками якого можуть бути кілька держав – членів ЄС та суб'єкти підприємництва, що дозволяє акумулювати значні ресурси для вирішення відповідних проблем в масштабі кількох держав [20, с. 276-277].

В умовах одночасного виконання завдань оборони країни і завдань економічного, соціального, екологічного відновлення спостерігається процес трансформації економіко-правових форм здійснення інвестиційної діяльності, що супроводжується широким застосуванням різноманітних змішаних договорів, адаптацією усталених форм інвестування до сучасних викликів, залученням цифрових моделей інвестування, який поки не має адекватного відображення у вітчизняному інвестиційному законодавстві.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє визначити таки пріоритетні напрями модернізації правового забезпечення сталого інвестування на засадах національної безпеки України з врахуванням правових стандартів ЄС:

1) інтеграція безпекового компонента в інвестиційну політику (розробка правових механізмів скринінгу, ідентифікації та блокування ризикованих інвестицій з потенційною загрозою для національної безпеки шляхом визначення критеріїв ризикованості інвестицій, включаючи секторальні, кросс-секторальні та інституційні обмеження, засновані на досвіді ЄС, Канади, США; гармонізація національного регулювання із Регламентом ЄС 2019/452, зокрема щодо термінології, процедур, повноважень уповноваженого органу, а також прав інвестора; інституційного забезпечення скринінгу – визначення правового статусу органу, компетентного на здійснення перевірки інвестицій та прийняття обґрунтованих рішень; уніфікації системи моніторингу реалізації інвестиційних проєктів незалежно від джерел фінансування, з урахуванням вимог прозорості, пріоритетності, звітності та впливу на відновлення держави; інтеграція скринінгу та моніторингу в загальну архітектуру управління інвестиціями з урахуванням національних пріоритетів безпеки, економічної стійкості та стратегічного розвитку);

2) створення механізму залучення та відбору інвестицій, орієнтованого на сталу модель інклюзивного зростання (стимулювання довгострокових інвестицій та створення інституційних та правових умов для стимулювання інвестицій що поєднують фінансову результативність з позитивним соціальним і екологічним ефектом з урахуванням положень Європейського зеленого курсу шляхом визначення нормативних пріоритетів і критеріїв відбору інвестиційних проєктів у розрізі галузей, територій і стадій повоєнного відновлення, з урахуванням принципу «Build Back Better»; гармонізації критеріїв сталості та інноваційності інвестування відповідно до Регламенту ЄС 2020/852, Таксономії ЄС та стратегічних документів щодо соціально відповідального бізнесу; формування правової моделі інвестування в інноваційно значущі сфери, включаючи високотехнологічні рішення в галузі розмінування, інфраструктури, критичних технологій; адаптація стандартів ESG-звітності та підвищення прозорості інвестиційної діяльності, з урахуванням практик ЄС та обмежень українського корпоративного права; модернізації інструментів інвестиційного стимулювання та гарантування на основі принципів адекватності, збалансованості, передбачуваності та узгодженості законодавства; удосконалення правових механізмів захисту інвесторів шляхом забезпечення стабільності законодавства, правової визначеності та імплементації acquis ЄС у сфері інвестиційних гарантій);

3) модернізація економіко-правових форм здійснення інвестиційної діяльності, інвестиційних стимулів та гарантій прав інвесторів (запровадження сучасних економіко-правових інструментів, зокрема механізмів публічно-приватного партнерства, спеціальних інвестиційних договорів, ESG-класифікацій, цифрових моделей інвестування та інших моделей, що відповідають міжнародним практикам).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Rolf Maier. Early recovery in post-conflict countries: A conceptual study. Clingendael Institute. 2010. 100 p. URL: https://www.jstor.org/stable/resrep05432.1?seq=2 (дата звернення: 30.04.2025).
2. Building Sustainable Peace: Timing and Sequencing of Post-Conflict Reconstruction and Peacebuilding. Arnim Langer (ed.), Graham K. Brown (ed.). Oxford University Press eBooks. 2016. URL:https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198757276.001.0001 (дата звернення: 30.04.2025).
3. Jorgenson A.K., Clark B. The temporal stability and developmental differences in the environmental impacts of militarism: the treadmill of destruction and consumption-based carbon emissions. *Sustainability Science*. 2015. Т. 11, № 3. С. 505–514. URL: https://doi.org/10.1007/s11625-015-0309-5 (дата звернення: 30.04.2025).
4. Environmental Protection and Transitions from Conflict to Peace: Clarifying Norms, Principles, and Practices. Edited by Carsten Stahn, Jens Iverson, and Jennifer S. Easterday. 2017. URL: https://fdslive.oup.com/www.oup.com/academic/pdf/openaccess/9780198784630.pdf (дата звернення: 30.04.2025).
5. Howard J. Shatz, Gabrielle Tarini, Charles P. Ries, James Dobbins. Reconstructing Ukraine: Creating a Freer, More Prosperous, and Secure Future. Santa Monica. CA: RAND Corporation. 2023. URL:https://www.rand.o rg/pubs/research_reports/RRA2200-1.html (дата звернення: 30.04.2025).
6. Henrik Larsen. Thinking About Post-War Ukraine. *Texas National Security Review.* 2023. Vol. Issue 3. URI: https://hdl.handle.net/2152/120568 (дата звернення: 30.04.2025).

7. Macroeconomic Policy in the Fragile States. Ralph Chami (ed.), Raphael Espinoza (ed.), Peter J. Montiel (ed.).2021. URL: https://academic.oup.com/book/39767 (дата звернення: 30.04.2025). URL: https://doi.org/10.1093/oso/9780198853091.001.0001. (дата звернення: 30.04.2025).
8. Al-Barzngy, M.Y.M., Khayat, M. Post-Conflict Safeguarding of Built Heritage: Content Analysis of the ICOMOS Heritage at Risk Journal, 2000–2019. *Sustainability*. 2023. № 15. 12364. URL: https://doi.org/10.3390/su151612364 (дата звернення: 30.04.2025).
9. Efendic, A., & Williams, C. (2025). Evaluating the Undeclared Economy in Transitional and Post-Conflict Bosnia and Herzegovina. *Southeastern Europe*, *48*(2-3), 215-241. URL:https://doi.org/10.30965/18763332-48020003/ (дата звернення: 30.04.2025).
10. Modrzyńska, J., Szpak, A., & Willa, R. (2024). The concept of 'building back better' and the reconstruction of Ukraine and its cities. *European Planning Studies*. *33*(1). 1–19. URL: https://doi.org/10.1080/09654313.2024.2405960/ (дата звернення: 30.04.2025).
11. Ukraine's Journey to Recovery, Reform and Post-War Reconstruction: A Blueprint for Security, Resilience and Development. Ed. Silviu Nate. 2025. Lucian Blaga University of Sibiu. Sibiu, Romania. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-66434-2 (дата звернення: 30.04.2025).
12. Якість життя населення України та перші наслідки війни / Черенько Л.М., Полякова С.В., Шишкін В.С., Реут А.Г., Крикун О.І., Когатько Ю.Л., Заяць В.С., Клименко Ю.А.; Нац. акад. наук. Укр., Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи. Електронне видання. Київ, 2023: URL: https://idss.org.ua/arhiv/% 8C.pdf (дата звернення: 30.04.2025).
13. Промисловість України перед викликами майбутнього: у пошуках відповідей та рішень: колективна монографія / за ред. д-ра екон. наук Л.В. Дейнеко. НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Електрон. дані. К. 2022. 346 с. URL: http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2022/08/Promyslovist-Ukrainy-pered-vyklykavy.pdf (дата звернення: 30.04.2025).
14. Збереження і розвиток України в умовах війни та миру: національна доповідь / ред. кол. С.І. Пирожков, Н.В. Хамітов, Є.І. Головаха, С.С. Дембіцький, Е.М. Лібанова, О.В. Скрипнюк, С.В. Стоєцький; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2024. 220 с.
15. Демішев І., Войтко С. Аналіз інвестиційної привабливості України. *Економіка та суспільство*. 2024 (60). URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-60-30 (дата звернення: 30.04.2025).
16. Правове забезпечення інноваційного процесу в умовах адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: монографія/ за ред. С.В. Глібка, О.В. Розгон. Харків: НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2022. 290 с. С. 209–289. URL: https://ndipzir.org.ua/wpcontent/uploads/2023/03/monografiya_lyutij2023_compressed.pdf (дата звернення: 30.04.2025).
17. Створення правових умов здійснення інноваційної діяльності на шляху набуття членства України в ЄС: монографія/ [С.В. Глібко, О.В. Розгон, І.Ю. Матюшенко та ін.]; за ред. С.В. Глібка, О.В. Розгон. Харків: НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2023. 250 с. Електронне видання. URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2024/09/stvorennya-pravovih-umov-zdijsnennya-innovaczijnoi-diyalnosti.pdf (дата звернення: 30.04.2025).
18. Грицко Р., Гринишин Г. Актуальні проблеми державного регулювання надходження іноземних інвестицій в Україну: економічний та правовий аспект. *Університетські наукові записки*. 2020. Т. 19, № 2. С. 140–150. URL: https://unz.univer.km.ua/article/view/74_140-150/pdf (дата звернення: 30.04.2025).
19. Чорна В.Г., Кожура Л.О., Омельченко А.В. Правове регулювання інвестиційної діяльності в Україні. *Наукові записки. Серія: Право*. 2024. Випуск 16. С. 264–268. URL: https://doi.org/10.36550/2522-9230-2024-16-264-268 (дата звернення: 30.04.2025).
20. Вінник О., Шаповалова О. Проблеми правового забезпечення стратегічного інвестування та поступу цифровізації з використанням досвіду ЄС в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови України. *Приватне право і підприємництво*. 2024 Вип. 24. Ч. 1. С. 274–283. URL: https://doi.org/10.32849/2409-9201.2024.24.36 (дата звернення: 30.04.2025).
21. Сущ О.П. Юридична характеристика спеціального інвестиційного договору. *Право та інновації*. 2023. № 1(41). С. 40–48. URL: https://doi.org/10.37772/2518-1718-2023-1(41)-6 (дата звернення: 30.04.2025).
22. Зельдіна О.Р. Інвестиційна привабливість України в умовах сталого розвитку: проблеми та напрями модернізації: монографія. Чернігів. Десна Поліграф. 2018. 192 с.
23. Правова модель сталого розвитку України: монографія / під заг. ред. чл.-кор. НАН України В.А. Устименка. Київ: НАН України, ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова НАН України», 2021. 296 с.

24. Поліщук Ю. Модернізація як теоретичний концепт: витоки, становлення, сучасні виклики. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2015. № 5-6 (79-80). С. 183–193.
25. Концепция модернизации хозяйственного законодательства на базе Хозяйственного кодекса Украины (Проект). Мамутов В.К. Кодификация: сборник научных трудов / В.К. Мамутов. К.: Юником Интер.2011. 248 с. С. 211–232.
26. Аналітичний звіт до Повідомлення Комісії для Європейського Парламенту, Європейської Ради та Ради Висновок Європейської Комісії щодо заявки України на членство в Європейському Союзі. Брюссель, 01.02.2023. SWD(2023) 30 final. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/commission-analytical-report-ukraines-alignment-eu-acquis_en (дата звернення: 06.05.2025).
27. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council establishing the European Defence Industry Programme and a framework of measures to ensure the timely availability and supply of defence products ('EDIP'). COM (2024) 150 final. Brussels, 05.03.2024. URL:https://defence-industry-space.ec.europa.eu/edip-proposal-regulation_en (дата звернення: 06.05.2025).
28. Устименко В.А. Політико-правові детермінанти повоєнного розвитку економіки України: Стенограма виступу на сесії Загальних зборів НАН України 27 квітня 2023 р. *Вісник НАН України*. 2023. № 5. С. 64–71. URL: https://doi.org/10.15407/visn2023.05.064 (дата звернення: 06.05.2025).
29. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee, and the Committee of the Regions: The European Green Deal. Brussels, 11.12.2019. Com/2019/640 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52019DC0640 (дата звернення: 06.05.2025).
30. Communication from the Commission. EUROPE 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. COM(2010) 2020 final. Brussels, 03.03.2010. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52010DC2020 (дата звернення: 06.05.2025).
31. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee, and the Committee of the Regions: Strategy for Financing the Transition to a Sustainable Economy, 06.07.2021. Com/2021/390 final/. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52021DC0390 (дата звернення: 06.05.2025).
32. Regulation (EU) 2020/852 of the European Parliament and of the Council of 18 June 2020 on the establishment of a framework to facilitate sustainable investment. PE/20/2020/INIT/. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2020/852/oj/eng (дата звернення: 06.05.2025).
33. Regulation (EU) 2019/452 of the European Parliament and of the Council of 19 March 2019 establishing a framework for the screening of foreign direct investments into the Union. PE/72/2018/REV/1. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/452/oj/eng (дата звернення: 06.05.2025).
34. Дорожня карта реформування системи управління публічними інвестиціями. URL: https://mof.gov.ua/uk/regulatory_documents-747 (дата звернення: 06.05.2025).
35. Regulation (EU) 2020/852 of the European Parliament and of the Council of 18 June 2020 on the establishment of a framework to facilitate sustainable investment. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2020/852/oj/eng/ (дата звернення: 06.05.2025).
36. Токунова А. Повага бізнесу до прав людини як частина таксономії сталого інвестування ЄС: значення для України. *Освіта та наука в умовах війни: конституційно-правові стандарти та сучасні українські реалії*: матеріали міжнародного круглого столу, м. Ужгород, 22 вересня 2022 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С. 142–148.
37. Трегуб О.А. Поняття і види розмінування в Україні: нормативно-правовий контекст. *Вісник ЛННІ ім. Е.О. Дідоренка*. 2024. Вип. 3 (107). С. 147–157. URL: https://doi.org/10.32782/2786-9156.107.3.147-157 (дата звернення: 06.05.2025).
38. Скоробогатова Н.Є., Дорошенко О.С. Impact-інвестування: світовий досвід та перспективи застосування в Україні. *Економічний вісник НТУУ «Київський політехнічний інститут»*. 2022. № 23. С. 69–76. URL: https://doi.org/10.20535/2307-5651.23.2022.264633 (дата звернення: 06.05.2025).
39. Поєдинок В.В. Поняття сталого інвестування в праві ЄС. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 10. С. 154–157. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/35 (дата звернення: 06.05.2025).
40. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the New European Innovation

Agenda, 05.07.2022 COM (2022) 332 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022DC0332 (дата звернення: 06.05.2025).
41. Зельдіна О. Інвестиційна привабливість України в умовах сталого розвитку. *Право України*. 2018. № 5. С. 60–70.
42. Пивовар П.В., Тарасович Л.В., Присяжна Т.Т. Діджиталізація інвестиційної діяльності територіальних громад: концептуальні основи, механізм управління та стратегічні орієнтації *Київський економічний науковий журнал*. 2023. № 1. С. 60–68. URL: https://doi.org/10.32782/2786-765X/2023-1-8 (дата звернення: 06.05.2025).
43. Стоянова-Коваль С.С., Слуцький Є.В. Гоголь М.М. Формування моделі державно-приватного партнерства у інвестуванні проектів розвитку циркулярної економіки. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Економічні науки.* 2023. № 1 (68). С. 50–55. URL: https://doi.org/10.32689/2523-4536/68-8 (дата звернення: 06.05.2025).
44. Трегуб О.А. Розвиток правового регулювання концесії у сфері поводження з відходами. *Економіка та право*. 2020. № 4 (59). С. 35–43. URL: https://doi.org/10.15407/econlaw.2020.04.035 (дата звернення: 06.05.2025).
45. Council Regulation (EU) 2021/2085 of 19 November 2021 establishing the Joint Undertakings under Horizon European and repealing Regulations (EC) No 219/2007, (EU) No 557/2014, (EU) No 558/2014, (EU) No 559/2014, (EU) No 560/2014, (EU) No 561/2014 and (EU) No 642/2014. ST/12156/2021/INIT. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32021R2085 (дата звернення: 06.05.2025).

УДК 346.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.61

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВЕНЧУРНОГО ІНВЕСТУВАННЯ В УКРАЇНІ

Кудрявцева В.В.,
кандидат юридичних наук, асистент,
асистентка кафедри господарського права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-7998-8485

Борищак В.О.,
студентка IV курсу факультету прокуратури,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0009-5376-0111

Кудрявцева В.В., Борищак В.О. Проблемні питання та перспективи розвитку венчурного інвестування в Україні.

Стаття присвячена аналізу сучасного стану венчурного інвестування в Україні, виявленню ключових проблем та окреслення перспектив його подальшого розвитку. Досліджено сутність венчурного інвестування, а також проведено аналіз розвитку й ефективності венчурного підприємництва в міжнародній практиці. Вивчення зарубіжного досвіду дає змогу оцінити ключові переваги та недоліки цієї моделі фінансування, а також окреслити шляхи її адаптації до економічних реалій України з метою стимулювання інноваційного розвитку та залучення інвестицій. Венчурне фінансування є важливою складовою модернізації національної економіки, зокрема в умовах глобальної конкуренції та технологічних змін. Його ефективне впровадження здатне створити нові можливості для розвитку малого та середнього бізнесу, що є основою економічного зростання. Формування національної венчурної екосистеми вимагає комплексного підходу та активної участі всіх зацікавлених сторін.

Особливо актуальним питання венчурного інвестування стає в умовах воєнного стану. Економічна нестабільність, скорочення традиційних джерел фінансування та потреба у швидкій відбудові країни роблять інноваційний бізнес одним із ключових факторів стійкості економіки. Венчурні інвестиції можуть сприяти розвитку критично важливих галузей, таких як оборонні технології, кібербезпека, енергетична незалежність та цифровізація. Стимулювання венчурного капіталу в Україні в умовах війни є не лише можливістю для економічного зростання, а й стратегічною необхідністю для забезпечення технологічного прориву, відбудови інфраструктури та зміцнення економічної безпеки країни.

У статті особливу увагу приділено ролі державної політики у створенні сприятливого інвестиційного клімату. Серед основних проблем виділено недостатню розвиненість венчурного капіталу, високі ризики для інвесторів, а також недостатність законодавчої бази. У статті розглянуто можливі шляхи подолання цих перешкод, зокрема через розвиток інноваційної інфраструктури, стимулювання стартап-екосистеми та створення державних механізмів підтримки венчурного фінансування. Перспективи розвитку венчурного інвестування в Україні пов'язані з інтеграцією у світовий фінансовий ринок, цифровізацією економіки та підвищенням привабливості країни для міжнародних інвесторів. Зроблено висновок про необхідність активної співпраці між державою та бізнесом.

Ключові слова: венчурне інвестування, інновації, стартапи, інвестиційний клімат, економічна безпека, фінансовий ринок України.

Kudryavtseva V.V., Boryshchak V.O. Problems and prospects of venture capital investment in Ukraine.

The article is devoted to the analysis of the current state of venture investment in Ukraine, the identification of key problems and the outline of the prospects for its further development. The essence of venture investment is studied, and the development and effectiveness of venture entrepreneurship in international practice are analyzed. The study of foreign experience makes it possible to assess the key advantages and disadvantages of this financing model, as well as to outline ways of its adaptation to the economic realities of Ukraine in order to stimulate innovative development and attract investment. Venture financing is an important component of the modernization of the national economy, in particular in the context of global competition and technological change. Its effective implementation can create

new opportunities for the development of small and medium-sized businesses, which is the basis of economic growth. The formation of a national venture ecosystem requires a comprehensive approach and active participation of all stakeholders.

The issue of venture capital investment becomes especially relevant in times of martial law. Economic instability, reduction of traditional sources of financing and the need for rapid reconstruction of the country make innovative business one of the key factors of economic stability. Venture capital can contribute to the development of critical industries, such as defense technologies, cybersecurity, energy independence and digitalization. Stimulating venture capital in Ukraine during wartime is not only an opportunity for economic growth, but also a strategic necessity to ensure technological breakthrough, infrastructure reconstruction and strengthening the country's economic security.

The article pays special attention to the role of state policy in creating a favorable investment climate. Among the main problems, the insufficient development of venture capital, high risks for investors, as well as the inadequacy of the legislative framework are highlighted. The article considers possible ways to overcome these obstacles, in particular through the development of innovation infrastructure, stimulation of the startup ecosystem and the creation of state mechanisms to support venture financing. The prospects for the development of venture investment in Ukraine are associated with integration into the global financial market, digitalization of the economy and increasing the country's attractiveness for international investors. The conclusion is made about the need for active cooperation between the state and business.

Key words: venture capital investment, innovations, startups, investment climate, economic security, financial market of Ukraine.

Постановка проблеми. Венчурне інвестування є одним із ключових механізмів розвитку інноваційної економіки, сприяючи створенню технологічних стартапів, модернізації виробництва та інтеграції країни у глобальні ринки. В умовах війни в Україні питання залучення венчурного капіталу набуває особливої гостроти, оскільки традиційні джерела фінансування значно обмежені, а економіка потребує швидкої трансформації та адаптації до нових викликів.

З одного боку, військові дії створюють значні ризики для інвесторів, знижують довіру до фінансового ринку та ускладнюють доступ до міжнародного капіталу. З іншого боку, війна стимулює розвиток критично важливих галузей, таких як оборонні технології, кібербезпека, енергетична незалежність, медичні інновації та цифрові рішення для управління державними процесами. Саме ці сфери можуть стати точками зростання для венчурного бізнесу в Україні.

Попри складну економічну ситуацію, українська стартап-екосистема демонструє стійкість і продовжує розвиватися. Проте для повноцінного розкриття її потенціалу необхідно вирішити низку проблем, серед яких відсутність державних стимулів для венчурного інвестування, низька доступність фінансових ресурсів для стартапів, недосконалість законодавчої бази та загроза відтоку перспективних підприємців за кордон.

Дослідження проблем і перспектив розвитку венчурного інвестування в Україні є надзвичайно актуальним, оскільки воно дозволить визначити ефективні шляхи залучення інвестицій, сприятиме відбудові економіки та забезпеченню технологічного прориву країни в умовах війни та післявоєнного відновлення.

Метою статті є аналіз сучасного стану венчурного інвестування в Україні, виявлення основних проблем, що перешкоджають його розвитку, та визначення перспектив залучення венчурного капіталу в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про значну увагу науковців до розвитку венчурної індустрії та її впливу на економіку. Зокрема, питання венчурного інвестування стали предметом досліджень Єрешко Ю.О., Дихи М.В., Полозової В.М., Орлова В.В., Березівського З.В., Материнської О.А., Литвин І.В., Булак Ю.В., Терлецької В.О. та багатьох інших вітчизняних науковців.

Виклад основного матеріалу. Венчурний капітал – це особлива форма приватного інвестування, спрямована на підтримку стартапів і малих підприємств із високим потенціалом зростання. Основна мета такого фінансування – отримання прибутку в довгостроковій перспективі шляхом збільшення вартості компанії та подальшого продажу частки в ній [1].

В свою чергу стартап – це підприємницький проєкт на початкових етапах діяльності, який зазвичай створюється для вирішення реальних життєвих проблем. Оскільки багато стартапів спрямовані на задоволення потреб суспільства, вони привертають увагу інвесторів і фінансових донорів завдяки значним можливостям зростання [2].

Фінансування стартапів через венчурний капітал зазвичай здійснюється за рахунок приватних інвесторів, інвестиційних фондів, інвестиційних банків, фінансових корпорацій та установ.

Окрім прямих грошових інвестицій, венчурний капітал може включати надання експертної підтримки, зокрема консультацій з управління, розробки стратегії розвитку, виходу на ринок та залучення додаткових інвесторів.

Завдяки венчурному капіталу багато інноваційних компаній отримують можливість масштабуватися, розширювати виробництво, впроваджувати нові технології та користуватися успіхом на ринках. Проте такі інвестиції пов'язані з високими ризиками, адже не всі стартапи досягають успіху. Тому венчурні інвестори ретельно аналізують перспективність проєктів перед прийняттям рішення про фінансування [1].

Насьогодні венчурне інвестування є досить дієвим інструментом покращення економічної ситуації в багатьох країнах світу. Більш того, воно забезпечено значною підтримкою державної політики.

Дослідження Єрешко О. містить ґрунтовний аналіз світових тенденцій у сфері венчурного інвестування, що дозволяє виділити переваги та недоліки останнього.

Однією з основних переваг є активна державна підтримка, яка може значно сприяти розвитку інноваційних стартапів і малого бізнесу, особливо в країнах з нерозвиненим венчурним середовищем. Наприклад, в Фінляндії Національний фонд досліджень та розвитку (SITRA) фінансує стартапи, які стикаються з труднощами у доступі до традиційних джерел капіталу, надаючи їм операційну незалежність. Це дозволяє створити сприятливе середовище для розвитку високотехнологічних компаній [3, с. 431].

Також важливою перевагою є ефективність венчурного фінансування у підтримці високотехнологічних проєктів, що є основою для переходу до інноваційно орієнтованих моделей розвитку економіки. В Ізраїлі, де активне залучення іноземних венчурних інвесторів сприяло колективному навчанню місцевих фахівців, спостерігається значний ріст інноваційної активності. Залучення досвідчених міжнародних інвесторів дозволяє місцевим підприємцям отримувати нові знання, що прискорює розвиток індустрії [3, с. 432].

Крім того, досвід США вказує на те, що венчурне інвестування також має здатність адаптуватися до кризових ситуацій. Наприклад, під час пандемії COVID-19 інвестиції в сектор охорони здоров'я зросли, що показує здатність венчурних капіталістів оперативно реагувати на глобальні зміни і забезпечувати необхідне фінансування для життєво важливих індустрій [4].

Однак венчурне інвестування не позбавлене і недоліків. Одним із основних недоліків є його циклічність і залежність від економічної ситуації. Наприклад, після рекорду 2021 року, коли венчурні інвестиції у США досягли 345 мільярдів доларів, у 2023 році спостерігалося значне падіння до 170,6 мільярдів доларів. Це свідчить про те, що венчурне інвестування може бути нестабільним, і підприємці не завжди можуть передбачити, коли і в який сектор будуть спрямовані інвестиції.

Ще одним недоліком є невизначеність у доступі до капіталу для різних секторів. Наприклад, в США пік венчурних інвестицій припав на інтернет-індустрію, а сектор охорони здоров'я отримав менше фінансування. Це може призводити до нерівномірного розвитку галузей і зменшувати можливості для інвестицій у певні напрямки [4].

Нарешті, венчурне інвестування залежить від зовнішніх факторів, таких як економічна ситуація або глобальні кризи. Під час таких подій венчурне фінансування може бути спрямоване на конкретні сектори, що також може створювати дисбаланс у розвитку різних індустрій. Тому для успішного розвитку венчурної індустрії важлива стабільна державна підтримка та синергія держави, підприємців та науковців, що сприятиме розвитку інноваційної економіки [3, с. 432].

Адаптація світового досвіду венчурного інвестування до України вимагає врахування кількох ключових аспектів. По-перше, необхідно створити сприятливу державну політику, що включає зменшення бюрократії, захист інтелектуальної власності та підтримку стартапів, як це робить фінська модель SITRA.

По-друге, важливо розвивати інфраструктуру для стартапів, зокрема технопарки, акселератори та залучати міжнародних інвесторів для підтримки місцевих підприємців. Це сприятиме розвитку венчурної екосистеми та підвищенню кваліфікації фахівців.

Залучення іноземних інвесторів, як у випадку з Ізраїлем, може допомогти українським стартапам отримати не тільки капітал, а й досвід. Для цього важливо створювати спільні інвестиційні програми.

Не менш важливим є підвищення кваліфікації підприємців і інвесторів через освітні ініціативи, що допоможе створити професійну спільноту для ефективного управління ризиками.

Також потрібно враховувати місцеві економічні умови та забезпечити стабільний інвестиційний клімат, створюючи умови для інвестування в перспективні сектори, такі як агробізнес, енергетичні інновації та IT-сектор.

Інститути венчурного фінансування та розвиток венчурного бізнесу в Україні були засновані у 1992 році, але їхній розвиток відбувається повільно. В цілому в Україні існує така тенденція: вен-

чурні фонди здебільшого інвестують у будівництво та нерухомість, тоді як вкладення в «хай-тек» технології залишаються обмеженими [5, с. 1].

Поняття венчурного фонду в Україні має свої особливості: це специфічний інститут спільного інвестування, правила формування, функціонування та закриття якого інтегровані в загальні положення про інститути спільного інвестування та компанії з управління активами [5, с. 2]. Наразі венчурне інвестування регулюється Законом України «Про інститути спільного інвестування» [6].

В Україні роль венчурних капіталістів виконують компанії з управління активами, які, на відміну від інших країн, здебільшого створюються середніми інвесторами. Однак у майбутньому очікується, що розвиток інвестиційного бізнесу буде зосереджений на залучених коштах [5, с. 2].

Тобто, можна зробити висновок, що законодавче регулювання питання венчурного інвестування в Україні досить обмежене і не враховує успішний досвід розвитку інституту венчурного інвестування в зарубіжних країнах.

Окрім цього, державна підтримка відіграє важливу роль у розвитку венчурного інвестування, оскільки вона створює умови для залучення приватних інвестицій та стимулює розвиток інноваційного бізнесу. У країнах з розвиненими економіками державні програми підтримки венчурних фондів включають податкові пільги, субсидії на інвестиції в стартапи, а також створення спеціальних інвестиційних платформ для підтримки молодих підприємств.

В Україні проблема полягає в недостатній державній підтримці венчурного інвестування. Незважаючи на потенціал для розвитку технологічних стартапів та інновацій, венчурне інвестування в Україні зіштовхується з численними бар'єрами, такими як нестабільність економічної ситуації, відсутність стимулів для венчурних фондів та слабке правове регулювання. Це ускладнює залучення значних інвестицій в інноваційні компанії.

На наш погляд, венчурне інвестування в Україні потребує не лише фінансової підтримки, але й створення сприятливого правового середовища для венчурних інвесторів, що дозволить знизити ризики та підвищити привабливість інвестицій у стартапи.

Державі необхідно створити умови для розвитку венчурного бізнесу, зокрема через податкові пільги, залучення міжнародних інвестицій та розробку ефективних механізмів підтримки стартапів з боку держави.

Не можна не погодитися з Терлецькою В.О., яка зазначає, що для розвитку та функціонування венчурного підприємництва в Україні необхідно створити індустрію венчурного фінансування, яка стане важливою частиною господарського механізму і розвиватиметься відповідно до потреб інноваційного виробництва. Для стимулювання внутрішньої венчурної діяльності та залучення іноземних інвестицій слід забезпечити сприятливий інноваційний клімат, стабільне макроекономічне зростання, удосконалення структури народного господарства, відповідність міжнародним стандартам, стабільність правової бази, легкість входу та виходу з ринку, відсутність бар'єрів для руху товарів і факторів виробництва, ефективну податкову систему та політичну стабільність [7, с. 90].

Як було вказано вище, держава недостатньо уваги приділяє розвитку інституту венчурного інвестування, недооцінюючи його перспективи. Так, згідно з дослідженням Дихи М.В., Полозової В.М. та Орлова В.В. венчурне підприємництво в Україні є ще недостатньо розповсюдженим, проте аналіз показує позитивну динаміку його розвитку. Оцінка результатів венчурної діяльності в Україні за період 2015–2021 років виявила зростання кількості зареєстрованих інвестиційних компаній та посилення їх концентрації на венчурному ринку управління активами [8, с. 60].

Однак розвиток венчурного інвестування в Україні зіткнувся з низкою проблем через повномасштабне російське вторгнення. Українські компанії намагаються продовжувати свій розвиток навіть під час війни, створюючи безпечні умови для праці та передаючи частину операцій на аутсорсинг [9].

Зокрема, можна виділити кілька проблем: зменшення кількості укладених угод у технологічній сфері через пандемію та повномасштабну війну в Україні, неможливість забезпечення безперервності бізнес-операцій, складнощі з фінансуванням заходів для забезпечення безпеки праці, зменшення кількості співробітників, а також проблеми з доступом до інтернету [10, с. 288-289].

Венчурне інвестування стало ще більш ризикованим, що призвело до його зменшення. За даними Crunchbase, у серпні 2023 року венчурні фонди інвестували $22 млрд, що на 19% більше порівняно з липнем, але на 16% менше, ніж у липні 2022 року ($26,2 млрд). Середній обсяг інвестицій у 2023 році становив близько $23 млрд на місяць, оскільки інвестори знижували темпи фінансування. Ситуація ускладнюється тим, що через повномасштабне вторгнення менше компаній готові співпрацювати з українськими. Однак Horizon Capital залучив $298 млн для інвестування в українські технологічні компанії, які будуть підтримані протягом 4-5 років у сферах технологій в Україні та Молдові [11].

Незважаючи на те, що розвиток венчурного інвестування потребує значної уваги з боку держави, варто також відзначити позитивні аспекти його стану. Зокрема, Березівський З.В. та Кривов'яза В. виділяють такі основні переваги венчурного інвестування в Україні: - консолідація капіталу різних інвесторів для спільної реалізації проектів; -оптимізація процесу розподілу та перерозподілу фінансових ресурсів між проектами або компаніями в межах венчурного фонду; - доступ фізичних осіб до інвестування у венчурні фонди; -можливість надання фінансових позик юридичним особам за рахунок активів фонду; - інтеграція до складу активів венчурного фонду боргових інструментів, таких як векселі та позики: - повноцінне включення до активів фонду грошових коштів, нерухомого майна, корпоративних прав і цінних паперів, що не котируються на фондовій біржі [12, с. 464-465].

Тож, на наш погляд, венчурне інвестування є критично важливим для України під час війни з кількох причин. По-перше, воно допомагає відновлювати економіку та сприяти розвитку інновацій, що стало особливо важливим після значних збитків, завданих війною. Інвестиції можуть стати джерелом фінансування для стартапів та інноваційних компаній, що дозволить відновити економічні зв'язки і покращити інфраструктуру.

По-друге, венчурні інвестиції підтримують технологічні компанії, які мають великий потенціал для розвитку, зокрема в таких сферах, як IT, кібербезпека та штучний інтелект. Це важливо для забезпечення національної безпеки та інтеграції українських розробок у глобальний ринок.

По-третє, інвестиції сприяють збереженню існуючих робочих місць і створенню нових. У часи війни багато підприємств припиняють свою діяльність, і венчурне інвестування дозволяє підтримувати малий і середній бізнес, що є важливим для соціальної стабільності.

По-четверте, залучення венчурних інвестицій сприяє створенню міжнародних партнерств. Це допомагає Україні отримувати не лише фінансову підтримку, а й доступ до передових технологій, що забезпечить стійкість української економіки в майбутньому.

По-п'яте, венчурне інвестування може підтримувати розвиток оборонних технологій, таких як дрони, кібербезпека та інші інноваційні рішення, що є важливими для обороноздатності України.

Зрештою, венчурне інвестування дозволяє диверсифікувати економіку, зменшуючи залежність від окремих галузей, і підвищує стійкість до економічних шоків. Таким чином, венчурне інвестування стає важливим інструментом для економічної стійкості та відновлення України в умовах війни.

Більше того, після завершення війни Україна матиме значний потенціал для залучення іноземних інвесторів і венчурного капіталу. Відновлення економіки, інфраструктури та технологічного сектору відкриє широкі можливості для інвестицій у стартапи, інноваційні проекти та перспективні галузі, такі як IT, енергетика, агротехнології та військові розробки.

Очікується, що міжнародна підтримка, реформи у сфері бізнес-клімату та адаптація найкращих світових практик сприятимуть створенню сприятливого середовища для венчурного фінансування. Україна може стати центром технологічних інновацій, залучаючи капітал як від приватних інвесторів, так і від державних та міжнародних фондів [13, с. 5].

Однак, цікавим в цьому аспекті є дослідження зарубіжного досвіду та інвестиційної діяльності венчурних капіталістів. У цьому дослідженні розглядається вплив венчурних капіталістів із зарубіжним досвідом на ефективність інвестицій. Виходячи з вибірок венчурних капіталістів і угод, було встановлено, що венчурні капіталісти з іноземним досвідом приносять значно гірші інвестиційні результати, ніж ті, хто має внутрішній досвід у Китаї. Одним з основних механізмів, завдяки якому венчурні капіталісти з іноземним досвідом досягають нижчих результатів, є культурна дистанція [14].

Тож, для України важливим є розвиток внутрішнього венчурного інвестування, оскільки місцеві інвестори мають краще розуміння ринку, культурних та економічних особливостей країни. Інвестиції від українських венчурних капіталістів можуть призвести до більш ефективного управління ризиками та кращого контролю над проектами, що сприятиме їх успішному розвитку. Враховуючи специфіку місцевих умов, внутрішнє венчурне інвестування може забезпечити більшу адаптованість стратегій, підвищити рівень інновацій та сприяти створенню нових робочих місць.

Висновок. Венчурне інвестування в Україні має великий потенціал для розвитку, однак існує низка суттєвих проблем, які стримують його ефективність. Основними з них є недостатня державна підтримка, відсутність стабільного правового середовища, високі ризики через політичну та економічну нестабільність, а також обмежений доступ до фінансування для інноваційних стартапів. Водночас, аналіз міжнародного досвіду показує, що для розвитку венчурного бізнесу в Україні необхідно запровадити програми державної підтримки, створити сприятливий інвестиційний клімат, вдосконалити захист інтелектуальної власності та покращити правове регулювання.

Венчурне інвестування в Україні має перспективи розвитку, оскільки дозволяє підтримувати інноваційні компанії та стартапи, сприяючи їх росту та виходу на міжнародні ринки. В умовах

економічної трансформації та розвитку технологічного сектору, венчурні інвестиції можуть стати важливим джерелом фінансування для українських підприємств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Hayes A. What Is Venture Capital?. *Investopedia*. URL: https://www.investopedia.com/terms/v/venturecapital.asp (дата звернення: 18.03.2025).
2. Indeed Editorial Team. What Is A Startup? (With Definition, Types And Advantages). Indeed.com India. URL: https://in.indeed.com/career-advice/career-development/what-is-a-startup (дата звернення: 21.03.2025).
3. Єрешко Ю. О. Венчурне інвестування: становлення та світовий досвід Економічний вісник НТУУ «КПІ». 2015. № 12. С. 429–433 URL: https://core.ac.uk/download/pdf/47234307.pdf.
4. Value of venture capital investment U.S. 2006-2023 | Statista. *Statista*. URL: https://www.statista.com/statistics/277501/venture-capital-amount-invested-in-the-united-states-since-1995/ (date of access: 25.03.2025).
5. Українська асоціація інвестиційного бізнесу. Історія венчурних фондів в Україні. 2022. С. 1–2. URL: https://www.uaib.com.ua/files/articles/201/15_4.pdf (дата звернення: 24.03.2025).
6. Про інститути спільного інвестування : Закон України від 05.07.2012 № 5080-VI : станом на 1 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5080-17#Text (дата звернення: 27.03.2025).
7. Терлецька В. Моделі державної підтримки розвитку венчурного бізнесу у світі. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Проблеми економіки та управління".* 2020. Т. 4, № 2. С. 86–93. URL: https://doi.org/10.23939/semi2020.02.086 (дата звернення: 27.03.2025).
8. Диха М., Полозова В., Орлов В. Венчурна індустрія в Україні: стан, проблеми та шляхи їх вирішення. *Економіка, управління та адміністрування*. 2022. № 2 (100) 2022. С. 54–61. URL: https://www.researchgate.net/publication/362672468_Vencurna_industria_v_Ukraini_stan_problemi_ta_slahi_ih_virisenna.
9. Війна в Україні: криза в індустрії технологічних стартапів. URL: https://www.globaldata.com/datainsights/technology/ukraine-war-crisis-in-tech-startup-industry/ (дата звернення 25.03.2025).
10. Литвин, І. В., and Ю. В. Булак. «Венчурний бізнес в Україні в умовах воєнного часу.» *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку* 2.8 (2022).
11. Тартачний О. Венчурні інвестиції в українські стартапи та IT в 2023. *Speka - онлайн медіа про технології та підприємництво | SPEKA.media | SPEKA.media*. URL: https://speka.media/vencurni-fondi-pro-investiciyi-u-vojennii-cas-p1qex9 (дата звернення: 25.03.2025).
12. Березівський З., Кривов'яза В. Особливості венчурного інвестування в Україні. *Актуальні проблеми сучасного бізнесу: обліково-фінансовий та управлінський аспекти: матеріали VI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 27-28 березня 2024 р. Львів: ЛНУП, 2024. 579 с.*, 2024.
13. Материнська, О., & Пустова, П. (2024). Відновлення та розвиток: Інвестиційні перспективи України після війни. *Економіка та суспільство*, (64). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-64-28.
14. Zhang L., Zhang X. The foreign experience and investment performance of venture capitalists. *Accounting & Finance*. 2021. URL: https://doi.org/10.1111/acfi.12836 (дата звернення: 26.03.2025).

УДК 346.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.62

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ МАЙНА ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ: ПИТАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Ляшенко А.А.,
кандидат юридичних наук,
адвокат «Одеської обласної колегії адвокатів».
ORCID: 0009-0001-4078-9195.
e-mail: aliashenko27@ukr.net

Ляшенко А.А. Правовий режим майна органів внутрішніх справ України: питання ефективності правового регулювання.

Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави наголошується у статті третій Конституції України. Система органів внутрішніх справ України (далі – ОВС та/або система) є одним з провідних суб'єктів владних повноважень, покликаний безпосередньо виконувати цей державний обов'язок, а ефективність його діяльності напряму залежить від рівня матеріально-технічного забезпечення системи.

У період російсько-української війни система ОВС виступає як суб'єкт максимально залучений до безпекового середовища України. Особливості організації діяльності ОВС в умовах воєнного стану визначено чинним законодавством, зокрема Законом України «Про правовий режим воєнного стану» і залежать, насамперед, від поточної оперативної обстановки, а також від політичних, економічних, соціальних умов та інших обставин, з урахуванням яких розробляються спеціальні плани, спрямовані забезпечити окрім іншого ефективне використання внутрішніх матеріальних та організаційних ресурсів системи.

Безумовно, головним завданням післявоєнного відновлення країни стане концентрація зусиль держави на посиленні обороноздатності країни та конкурентоспроможності національної економіки.

Складовою сучасних економічних відносин в Україні є господарська діяльність суб'єктів системи ОВС, ефективність якої залежить, перш за все, від

обрання перспективних варіантів правотворчих рішень, здатних забезпечити належний правовий режим майна, на яком вона базується.

Слід визнати, що вивчення особливостей майнової основи господарювння в ОВС досі не стали предметом належної уваги науковців. Дослідження проблемних аспектів у цій сфері є нагальною необхідністю в сучасних умовах, запорукою їх своєчасного і успішного розв'язання.

У науковій статті запропоновано системно-управлінський підхід у якості дієвого інструменту для дослідження правового режиму та майнового стану суб'єктів господарської діяльності у системі ОВС. Здійснено короткий огляд та аналіз законодавства, надані пропозиції щодо його удосконалення.

Особливу увагу приділено визначенню видів матеріально-технічного забезпечення ОВС як системи господарських взаємин, запропоновано першочергові заходи, які дозоволять об'єктивно оцінити ефективність правового регулювання у досліджуваній сфері та намітити шляхи раціоналізації господарської діяльності у системі ОВС в умовах суворої економії бюджетних коштів.

Ключові слова: органи внутрішніх справ, система, ефективність правового регулювання, господарська діяльність, правовий режим майна суб'єктів господарювання, майновий стан та облік майна суб'єктів господарювання, системно-управлінськоий підхід, інвентаризація, аудит.

Liashenko A.A. Legal regime of the property of internal affairs bodies of Ukraine: the question of the effectiveness of legal regulation.

Article 3 of the Constitution of Ukraine emphasises that the establishment and maintenance of human rights and freedoms is the main duty of the state. The system of internal affairs bodies of Ukraine (hereinafter - IAB and/or the system) is one of the leading subjects of power, called upon to directly fulfil this state duty, and the effectiveness of its activities directly depends on the level of material and technical support of the system.

In the period of the Russian-Ukrainian war, the IAA system acts as an entity that is involved in the security environment of Ukraine to the maximum extent possible. The peculiarities of organising the activities of internal affairs agencies under martial law are determined by current legislation, in particular the Law of Ukraine 'On the Legal Regime of Martial Law', and depend primarily on the current operational situation, as well as on political, economic, social conditions and other circumstances,

including the state is developing special plans to ensure, among other things, the efficient use of internal material and organisational resources of the system. Undoubtedly, the main task of the country's post-war recovery will be to concentrate the state's efforts on strengthening the country's defence capability and the competitiveness of the national economy.

A component of modern economic relations in Ukraine is the economic activity of the subjects of the internal affairs system, the effectiveness of which depends primarily on selection of promising options for law-making decisions capable of ensuring the proper legal regime of the property on which it is based.

It should be acknowledged that the study of the peculiarities of the property basis of economic activity in the IAA has not yet been the subject of due attention of scholars. The study of problematic aspects in this area is an urgent necessity in modern conditions and a guarantee of their timely and successful resolution.

The article proposes a systemic management approach as an effective tool for studying the legal regime and property status of business entities in the system of internal affairs. A brief review and analysis of the legislation is made, and proposals for its improvement are made.

Particular attention is paid to determining the types of material and technical support of internal affairs agencies as a system of economic relations, and the author suggests priority measures which will allow an objective assessment of the effectiveness of legal regulation in the area under study and outline the ways to rationalise economic activities in the internal affairs system under conditions of strict budgetary austerity.

Key words: internal affairs agencies, system, efficiency of legal regulation, economic activity, legal regime of property of economic entities, property status and accounting of property of economic entities, systemic management approach, inventory, audit.

Постановка проблеми. Сучасний стан розвитку господарської діяльності в ОВС України вимагає всебічного дослідження майнового стану її суб'єктів, адже, як слушно зазначає А.І. Суббот, питання фінансових відносин і фінансового забезпечення правоохоронних органів завжди стояли надзвичайно гостро через особливості системи господарювання й обмеженість бюджетних коштів. При цьому, науковець наголошує, що правоохоронні органи є юридичними особами публічного права, тож у межах законодавства України можуть самостійно організовувати товарно-грошову діяльність щодо матеріально-технічного та фінансового забезпечення, а перспектива отримання коштів від фінансово-господарської діяльності є цілком реальною можливістю, адже є чимало послуг, які можуть здійснюватися правоохоронними органами на комерційній основі [2, с. 16–18].

Здійснення матеріально-технічного забезпечення ОВС із використанням позабюджетних коштів; вишукання додаткових джерел фінансування; раціональне використання виділених коштів: створення жорсткого режиму економії грошових коштів, енергетичних та матеріально-технічних ресурсів шляхом скорочення витрат на службові відрядження, утримання автотранспорту, засобів зв'язку, навчальних та оздоровчих закладів, а також можливість залучення інших позабюджетних коштів, пропонує М.Ф. Криштанович [3].

Наведене вказує на актуальність обраної теми, на необхідність розробки та обґрунтування пропозицій щодо удосконалення правової основи господарської діяльності у системі ОВС.

Загальні правові засади господарювання визначені Господарським кодексом України [4], зокрема, основні положення щодо майнової основи господарювання (ст. 67; розділ III). У зв'язку з цим, не можна обійти стороною безвідповідальне рішення Верховної Ради України щодо скасування зазначеного кодексу, який згідно пункту 3 статті 17 Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 09.01.2025 року № 4196-IX [5] втрачає чинність з дня введення в дію цього Закону (28.08.2025).

Стисло узагальнюючи негативні наслідки прийняття цього Закону, О.П. Подцерковний обгрунтовано наголошує, що така декодифікація дестабілізує судову практику та правове поле економіки, адже лише Господарський кодекс систематизує інструменти державної економічної політики, запобігає банкрутству некомерційних суб'єктів (політичних парті, релігійних організацій тощо), встановлює правила некомерційної господарської діяльності, правила агентського договору і т.п. [6].

За таких обставин ми повинні прагнути розробляти та приймати не окремі нормативно-правові акти, а по можливості, підходити до питань нормотворчості системно, пропонуючи одразу кодифікований акт, працюючи на перспективу майбутньої кодифікації, яка, за нашим глибоким переконанням, не змусить себе довго чекати.

Про необхідність систематизації нормативно-правових актів неодноразово вказувала низка вітчизняних науковців (М.Ф. Криштанович [3], А.О. Рибалкін [7], І.М. Вороніна [8] та ін.), слушно

підкреслюючи, що запровадження сучасних правових основ механізму управління ОВС в сфері їх матеріально-технічного забезпечення і фінансово-господарської діяльності, зокрема, створення єдиного кодифікованого акту, дасть змогу намітити ті реальні шляхи розвитку, за якими можна вийти на принципово новий рівень їх діяльності із вирішення питань національної безпеки.

Для досягнення поставлених цілей нам необхідно дослідити особливості правового режиму майна суб'єктів господарювання в системі ОВС, застосовуючи метод економічного аналізу права [27, с. 1], насамперед визначити його структуру, розглядаючи ОВС з позицій системно-управлінського підходу, коли майнове забезпечення елементів системи чітко корелірується із завданням, поставленим перед окремим її елементом в контексті ефективності функціонування системи у цілому [1].

У результаті такої взаємодії частини (елементи) системи набувають нових властивостей, які непритаманні її окремим елементам, мовою системного аналізу – **емерджентність** (англ. emergence – виникнення, поява, прояв нового) [9, с. 82, 485-486], що значно підвищує ефективність системи, коли у діяльності об'єкта проявляються не тільки окремі функціональні властивості, а й загальні системні, які мають кумулятивний (концентрований) ефект [1, с. 65].

Мета дослідження: встановлення оптимального правового режиму майна, переданого господарюючим суб'єктам (елементам) системи ОВС і як результат: ефективне правове регулювання господарської діяльності, здатне забезпечити її розвиток у системі ОВС. Відповідно до вказаної мети: обгрунтування необхідності проведення першочергових заходів щодо визначення та вивчення майнового стану окремих господарюючих суб'єктів (елементаів) системи ОВС.

Стан опрацювання проблематики. Питання удосконалення економіко-правових методів управління в органах державної та місцевої влади, у тому числі у системі ОВС, досліджували у своїх наукових працях такі автори як О.М. Бандурка, В.О. Соболєв, М.С. Ільницький, М.Ф. Криштанович, С.М. Дрозд, А.О. Рибалкін, А.І. Суббот, Г.О. Крамаренко та інші науковці.

Господарсько-правова проблематика досліджуваних правовідносин (в узагальненому аспекті) розглядається в працях В.К. Мамутова, Г.Л. Знаменського, О.М. Вінник, О.А. Беляневич, В.С. Щербини, О.П. Подцерковного, інших вітчизняних і зарубіжних авторів.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення мети нашого дослідження, буде корисним спочатку визначитись з деякими базовими поняттями, оскільки це дозволить виділити та відрізнити їх від інших предметів, запобігти їх змішуванню, плутанині в міркуваннях.

Так, під ефективністю правового регулювання більшість науковців розуміє (і з ними не можна не погодитись) зумовлену його організацією конкретну міру результативності правового регулювання, яка виявляється у певному співвідношенні між очікуваними та фактичними наслідками дії права на суспільні відносини [10, с. 223], при цьому, пропонуються кілька критеріїв виміру дієвості правового регулювання, а саме: цінність, економність та ефективність [11, с. 150–161].

Спираючись на різні наукові думки теоретичного характеру, буде слушним наголосити, що майнова основа господарювання – це система, як правило, комплексних інститутів господарського права, тобто конкретизованих правовим режимом відносно відособлених правових норм, за допомогою яких здійснюється регулювання груп (видів) взаємозалежних суспільних відносин через застосування галузевого методу регулювання для досягнення спільної мети [12, с. 304; 13, с. 135; 14, с. 198]. При цьому, зміст даного галузевого методу (у нашому дослідженні це поєднання системно-управлінського та господарсько-правового методів) полягатиме у рівному підпорядкуванні усіх учасників господарських відносин суспільному господарському порядку [15, с. 94].

Погоджуючись з думками окремих науковців, під правовим режимом слушним буде розуміти створення особливого порядку законодавчого регулювання господарської діяльності, який складається з установлення системи стимулів, нормативів, гарантій, заборон, зобов'язань, обмежень, а також їх виконання, застосування заходів примусу та притягнення винних до відповідальності [16, с. 254–258].

Правовий режим майна суб'єктів господарювання є комплексним інститутом права, який визначає структуру цього майна, порядок його придбання (формування), використання і вибуття, межі розпорядження майном з боку третіх осіб, а також порядок звернення на нього стягнення кредиторів.

Таке розуміння правового режиму майна, як своєрідного правового інституту, передбачає з'ясування та визначення його окремих складових для кожного елемента системи, що у свою чергу передбачає розгляд ОВД як системи з точки зору теорії систем як сукупності об'єктів і процесів, які називаються елементами та які взаємопов'язані і взаємодіють між собою і при цьому утворюють єдине ціле, яке набуває властивостей, що непритаманні складовим елементам єдиного цілого, узятим окремо. Такий підхід повністю корелирується з діючим законодавством України, яке розглядає ОВД виключно як систему.

Наприклад, проект Закону України від 18.01.2008 № 1376 «Про органи внутрішніх справ України» [17] та проект Закону України від 06.04.2015 № 2561 «Про органи внутрішніх справ України»

[18] характеризують органи внутрішніх справ України як єдину систему органів влади. Поняття «система» має місце у розпорядженнях Кабінету Міністрів України № 1118-р від 22.10.2014 [19] та № 213-р від 04.03.2015 [20]. Саме останнім розпорядженням було передбачено розроблення законопроекту «Про Національну поліцію», де Міністерство внутрішніх справ ставало своєрідним системоутворюючим холдингом, який здійснює функції управління господарською діяльністю підпорядкованих йому суб'єктів (елементів-підсистем): Національною поліцією, Національною гвардією, Міграційною служба, Державною прикордонною службою, Службою сервісних центрів та ін.

При цьому, слід зауважити, що елемент системи – це об'єкт, який виконує певні функції і не підлягає подальшому поділу у межах поставленого завдання і кожному елементу необхідно встановити свій правовий режим переданого йому майна, який би охоплював: склад (структуру) майна**;** підстави виникнення й припинення майнових прав суб'єктів господарювання; порядок набуття та формування майна; правовий статусу майна та окремих об'єктів; порядок використання майна у процесі здійснення господарської діяльності; порядок розпорядження, управління майном тощо; особливості обліку майна та звітності щодо його використання; особливості порядку та способів захисту майна та майнових прав; порядок вибуття майна; особливості порядку звернення стягнень на майно [21].

Науковці визначають майновий стан суб'єктів господарювання у системі ОВД, як сукупність належних їм майнових прав та майнових зобов'язань, пов'язаних з забезпеченням грошовоими коштами, озброєнням, бойовою та іншою технікою, боєприпасами, засобами зв'язку, транспортними засобами, оперативною та організаційною технікою, речовим, господарським майном, спецодягом, казарменим інвентарем, а також пільгами та компенсаціями; соціальним страхуванням; пенсійним, житловим, медичним та санаторно-курортним забезпеченням у системі господарських і грошово-товарних взаємин між органами влади, організаціями, установами, підприємствами, фізичними особами, з одного боку й органами правопорядку та їхніми підрозділами – з другого [22, с. 17; 23, с. 180-181; 24, с. 24; 4], що відображається у бухгалтерському обліку господарської діяльності відповідно до вимог закону.

Задля досягнення мети нашого дослідження необхідна інвентаризація зазначеного майна в рамках аудиту окремих елементів системи, яка дозволить встановити основу господарювання системи, а саме склад (структуру) її майна, перевірити та переконатися у фактичній наявності майна, вивчити стан зобов'язань органу правопорядку як елементу системи, правильність й достовірність оцінки майна згідно показників фінансової звітності, що є запорукою прийняття ефективних рішень щодо його раціонального використання. Інвентаризацію слід розглядати як елемент методу бухгалтерського обліку, як метод господарського контролю та функцію збереження майна системи ОВС.

Мета участі аудитора в проведенні інвентаризації полягає у виявленні відповідності між даними бухгалтерської звітності і фактичною наявністю майна, а також в оцінці та аналізі системи внутрішньогосподарського контролю у системі ОВС [25, с. 19–32; 26, с. 49–51].

Періодична інвентаризаія майна елементів системи в рамках аудиту дає можливість контролю, який є своєрідною формою зворотного зв'язку. Саме облік є тим інструментом, який дозволяє виявити наскільки ефективно використовується майно при здійсненні господарської діяльності в системі ОВС, зокрема, він дозволить у подальшому розрізнити доходи, отримані від господарської діяльності окремих елементів системи, встановити їх загальні нормативні засади, що забезпечить правомірне використання майна, визначити перелік видів господарської діяльності, дозволеної у системі ОВС, встановити порядок її легалізації.

Висновки. Слід погодитись з думками вітчизняних науковців, що економічний аналіз права в рамках сучасного міждисциплінарного системно-управлінського підходу дозволяє аналізувати та систематизовувати результати діяльності правової системи, а відтак, забезпечити ефективність правового регулювання у сфері господарських відносин, коли за великої соціальної значимості позитивного результату обирається оптимальний економний спосіб його досягнення.

Практичне застосування методу економічного аналізу права передбачає послідовне здійснення наступних заходів: **1) чітке визначення структури ОВС;** 2) проведення аудиту майнового стану **кожного господарюючого суб'єкту, що входить до структури ОВС;** 3) за результатами інвентаризіціїї в рамках аудиту визначення складу (структури) майна кожного господарюючого суб'єкту, що входить до структури ОВС; 4) за результатами аудиту та інвентаризації майна встановлення для кожного його різновиду окремого правового режиму; 5) визначити перелік дозволених, обмежено дозволених та заборонених видів господарської діяльності в системі ОВС; 6) вибір оптимальних організаційно-правових форм для господарюючих суб'єктів, що входять до структури ОВС; 7) на підставі отриманих результатів почати роботу над створенням єдиного кодифікованого нормативно-правового акту, який би створював економіко-правове підґрунтя для розвитку господарської діяльності у системі ОВС.

Проведення запропонаваних заходів дають можливість у подальшому побудувти модель системи ОВС, здійснити її системне дослідження та апробацію в рамках державно-правового експерименту, об'єктивно оцінити та підвищити економічну ефективність системи при вирішенні стратегічних завдань, поставлених у Стратегії національної безпеки та у Конституції України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ляшенко А.А. Управління господарською діяльністю в системі органів внутрішніх справ України: питання ефективності правового регулювання. *Збірник «Науковий вісник УжНУ. Серія: Право».* Випуск 88: частина 2. С. 62–70.
2. Суббот А.І. Фінансове та матеріально-технічне забезпечення правоохоронних органів як складові їх безпечної діяльності. *Віче*. 2012. № 24 (333). С. 16–18.
3. Криштанович М.Ф. Організаційно-правові та фінансові засади матеріально-технічного забезпечення діяльності ОВС України. *Науковий вісник*. 2014. Вип. 14 «Демократичне врядування», електронне видання, URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2014_14_10.
4. Господарський кодекс України. Верховна Рада України. Закон України від 16.01.2003 року № 436-IV. *Офіційний вісник України.* № 11. 2003. Ст. 462.
5. Закон України № 4196-IX «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 09.01.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#n820.
6. Подцерковний О.П. Тіньові законопроєкти дестабілізації економіки. Український новинний суспільно-політичний інтернет-портал «Цензор.НЕТ». URL: Спроба скасування Господарського кодексу | Цензор.НЕТ (censor.net).
7. Рибалкін А.О. Проблеми систематизації нормативних актів органів внутрішніх справ. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2001. № 14. С. 128–133.
8. Вороніна І.М. Актуальні питання відомчої нормотворчості в системі органів внутрішніх справ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2015. № 17. Том 1. С. 43–45.
9. Знаменский Г.Л. Новое хозяйственное право. Избранные труды: сб. науч. трудов. Киев. Юринком Интер, 2012. 488 с.
10. Загальна теорія держави і права. Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін. За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
11. Рабінович П.М. Основи загальної теорії держави і права. П.М. Рабінович. К.: Атіка, 2001.176 с.
12. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. 2-ге вид. Київ: Алерта, 2010. 520 с.
13. Общетеоретическая юриспруденция. Учебный курс: учебник / под ред. Ю.Н. Оборотова. Одесса: Феникс, 2011. 436 с.
14. Подцерковний О.П. Універсалізація поняття зобов'язання як фактор розвитку галузей права. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2009. С. 192–201. URL: file:///C:/Users/admin/ Downloads/23.pdf.
15. Знаменський Г.Л. Господарське право України: сучасний стан та перспективи. *Юридична Україна*. № 10–12/2015. С. 92–97.
16. Коваленко Н.В. До питання про визначення поняття та ознак правового режиму. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 254–258. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/12/48.pdf.
17. Проект Закону України від 18.01.2008 № 1376 «Про органи внутрішніх справ України». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=31401.
18. Проект Закону України від 02.07.2015 № 2561 «Про органи внутрішніх справ України» URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54672.
19. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1118-р від 22.10.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1118-2014-%D1%80#Text.
20. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 213-р від 04.03.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213-2015-%D1%80#Text.
21. Коментарі до статей 133, 144-145 до Господарського кодексу України. За загальною редакцією Г.Л. Знаменського, В.С. Щербини. Юрінком Інтер. Київ. 776 с.
22. Бандурка О.М. Теорія та методи роботи з персоналом в органах внутрішніх справ. Х. НУВС. 2000. 353 с.
23. Криштанович М.Ф. Модернізація механізмів державного управління в системі органів внутрішніх справ сучасної України. дис ... д-ра. юрид. наук. 25.00.02. Львів. 2016. 474 с.
24. Бідюкова М.С. Правове регулювання матеріального забезпечення працівників ОВС. дис ... канд. юрид. наук. 12.00.05. Харків. 2008. 217 с.

25. Бутинець Ф.Ф. Інвентаризація в аудиті: проблеми організації та методики проведення. *Вісник ЖДТУ*. 2006. № 1(35). С. 19–32.
26. Височан О.С. Височан О.О. Інвентаризація: сутність, класифікація, принципи, функції та завдання. *Науковий вісник УЖНУ*. 2018. Вип. 22, ч. 1, с. 48–52.
27. Подцерковний О.П. Про розбіжність економічного змісту та юридичної форми суспільних відносин. *Наукові праці НУ «ОЮА».* 2010. Том 9, с. 217–225.

УДК 346.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.63

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ДЛЯ РОЗВИТКУ АВТОМОБІЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ З УРАХУВАННЯМ ТРАНЗИТНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ КРАЇНИ

Марасін О.В.,
аспірант

Марасін О.В. Соціально-економічні засади для розвитку автомобільної інфраструктури України з урахуванням транзитних можливостей країни.

В статті проведений аналіз основних засад та проблем соціально-економічного розвитку та нормативно-правового регулювання автомобільної інфраструктури України. Наведено основні напрямки, визначені державою, для забезпечення розвитку автомобільної інфраструктури та збільшення транзитних можливостей. Розглянуто окремі досягнення щодо покращення транспортної інфраструктури в передвоєнний період. Надано аналіз нормативно-правового регулювання питання розвитку автомобільної інфраструктури. При цьому досліджено законодавство та Національну транспортну стратегію з питань розвитку автомобільної інфраструктури, розширення транзитних можливостей, підвищення якості логістичних та транспортних послуг, задоволення соціальних потреб населення, покращення інвестиційного мікроклімату не лише в транспортній галузі, а і в аграрній, промисловій та інших сферах бізнес-середовища. Також наголошується на тому, що значний вплив на розвиток автомобільної інфраструктури та транзитні можливості України має війна, а тому має особливе значення швидке та ефективне вирішення викликів, проблем та завдань, які поставлені перед державою для забезпечення євроінтеграції, розвитку ринку логістичних послуг, наповнення бюджетів усіх рівнів, задоволення соціальних потреб населення.

Робиться висновок, що потребує подальшого удосконалення Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року у напрямку закріплення конкретних процедур, підстав, порядку і строків проведення реформування електромобільної інфраструктури, з огляду на зростання з кожним роком, незважаючи на воєнний стан, кількості власників екомобілів.

Відтак, на підставі аналізу норм правових актів, а також чинного законодавства, державних програм, з огляду на статистичні дані офіційних органів державної влади, сформовано висновки щодо нагальної необхідності підготовки окремого документа на державному рівнів стосовно розвитку електромобільної сфери. Для ефективності такого документа, запропоновано взяти за основу досвід сформований на місцях, оскільки програми розвитку електромобільної галузі є в кожному обласному центрі, великих міста України, особливої уваги заслуговує програма столиці, яка враховую міжнародний досвід, й, кожного року змінюється відповідно до потреб власників екомобілів.

Ключові слова: соціально-економічні засади, нормативно-правовий акт, законодавче регулювання, автомобільна інфраструктура, сталий розвиток, транспортна система, транзитні можливості.

Marasin O.V. Socio-economic foundations for the development of Ukrainian road infrastructure with regard to the country's transit capabilities.

The article analyses the main principles and problems of socio-economic development and legal regulation of the automotive infrastructure of Ukraine. The main directions determined by the state to ensure the development of road infrastructure and increase transit opportunities are presented. Some achievements in improving the transport infrastructure in the pre-war period are considered. The author analyses the legal and regulatory framework for the development of road infrastructure. The author examines the legislation and the National Transport Strategy on the development of road infrastructure, expansion of transit opportunities, improvement of the quality of logistics and transport services, satisfaction of social needs of the population, and improvement of the investment climate not only in the transport sector, but also in the agricultural, industrial and other areas of the business environment. It is also noted that the war has had a significant impact on the development of Ukraine's road infrastructure and transit capabilities, and therefore it is of particular importance to quickly and effectively address the challenges, problems and tasks facing the state to ensure European integration, develop the logistics services market, fill budgets at all levels, and meet the social needs of the population.

The author concludes that the National Transport Strategy of Ukraine for the period up to 2030 needs to be further improved in the direction of establishing specific procedures, grounds, procedure

and timing for reforming the electric vehicle infrastructure, given the growing number of eco-vehicle owners every year, despite the martial law.

Therefore, based on the analysis of legal acts, as well as current legislation, government programmes, and statistical data from official government bodies, the author draws conclusions about the urgent need to prepare a separate document at the state level on the development of the electric vehicle sector. To ensure the effectiveness of such a document, it is proposed to take as a basis the experience gained locally, since there are programmes for the development of the electric vehicle industry in every regional centre and major city of Ukraine, with special attention being paid to the programme of the capital, which takes into account international experience and changes every year in accordance with the needs of eco-mobility owners.

Key words: socio-economic foundations, regulatory act, legislative regulation, automotive infrastructure, sustainable development, transport system, transit opportunities.

Постановка проблеми. Необхідними умовами для соціального та економічного розвитку будь-якої держави є побудова ефективної, розвиненої, доступної транспортної інфраструктури в цілому та електротранспорту, зокрема.

У цьому зв'язку звернемо увагу на програми стимулювання розвитку електротранспорту в Україні, зміст пояснювальних записок до законодавчих ініціатив. В цих документах прослідковується спільна мета, а саме, повна зміна в України до 2030 всього міського громадського транспорту на електричний у тому числі зі створенням для цього відповідної інфраструктуру.

Водночас для України розвиток автомобільної інфраструктури, у тому числі електротранспорту, неможливий без урахування транзитних можливостей країни та ефективного реформування з урахуванням сталого світового досвіду та правових норм Євросоюзу, зокрема, всієї правової та соціально-економічної системи транспортної галузі.

В Україні нормативно-правовими актами різного рівня визначено автомобільну інфраструктуру як складову транспортної галузі.

Наразі в Україні відсутній законодавчий акт, в якому були б об'єднані і систематизовані правові норми чинних законів у сфері транспорту [1, с. 44].

Таким чином, основні засади, що стосуються правового регулювання автомобільної інфраструктури, електромобілів містяться в різних законах та підзаконних нормативно-правових актах, програмах, що створює певні проблеми та незручності.

Наразі в Україні лише на місцевих рівнях наявні програми розвитку електрозарядної інфраструктури, фінансування яких здійснюється за рахунок коштів локальних бюджетів. Використання коштів з державного бюджета на вказаний напрямок не передбачалось й не передбачено.

На даний час основним документом розвитку транспорту є Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 430-р «Drive Ukraine 2030» [2] (далі – Стратегія), яка визначає пріоритети комплексного формування транспортної політики та ефективного державного управління, основні напрями розвитку транспортної галузі на період до 2030 року. Вказаний документ передбачає: 1) від 50% – частка електрокарів у продажі автомобілів; 2) на 100% громадський транспорт електричний; 3) два заводи з виробництва електрокарів і батарей.

Зважаючи, що метою Стратегії є створення інтегрованого до світової транспортної мережі безпечно функціонуючого та ефективного транспортного комплексу України, відповідно, широке використання та розширення виробництва електротранспорту, на нашу думку, буде одним із ключових елементів соціально-економічного розвитку країни.

Також важливо наголосити, що наявність затвердженого урядом плану заходів з реалізації Стратегії сприяла ефективній підтримці органами місцевого самоврядування популяризації електротранспорту шляхом прийняття локальних актів, спрямованих на стимулювання впровадження екологічного транспорту.

В той же ж час питання регулювання транспортної інфраструктури відображено і в міжнародних документах, ратифікованих у встановленому порядку Україною: Угоді про асоціацію, Рамковій конвенції ООН про зміну клімату, ратифікованій Законом України від 29 жовтня 1996 р. № 435/96-ВР, Паризькій угоді, ратифікованій Законом України від 14 липня 2016 р. № 1469-VIII [3], резолюції Генеральної Асамблеї ООН 25 вересня 2015 р. № 70/1 "Перетворення нашого світу: Порядок денний розвитку у галузі сталого розвитку на період до 2030 року".

Виходячи із воєнного стану в Україні та активної політики держави в напрямку євроінтеграції, актуальною є також соціально-економічна, нормативно-правова проблематика розвитку автомобільної інфраструктури, у тому числі, електромобілів, з урахуванням всіх викликів сьогодення, незважаючи на великий транзитний потенціал нашої держави. Про подолання наслідків війни в

транспортній сфері йдеться в Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 № 695 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2024 р. № 940) [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання засад для розвитку електромобільної інфраструктури в цілому та автомобільної, зокрема, впорядкування регуляторної бази та розширення мережі зарядних станцій неодноразово були предметом досліджень з метою забезпечення ефективного функціонування та напрацювання концепцій сталого розвитку галузі, що вбачається із праць В. Богомолової, О. Дейнеки, В. Диканя, І. Дмитрієва, О. Євсєєвої, В. Ільчука, І. Зайцевої, О. Зоріної, Л. Калініченко, О. Кірдіної, О. Криворучко, В. Компанієць, М. Міщенка, Є. Малицької, О. Никифорук, В. Овчиннікової, Ю. Пащенка, Л. Позднякової, Є. Сича, І. Токмакової, В. Третяк, І. Чорнобровки, В. Шинкаренка, В. Яновської тощо.

В той же час, враховуючи виклики сьогодення, транзитні можливості України, приведення законодавства України у відповідність із європейським у рамках Євроінтеграції, необхідним є детальний та ґрунтовний аналіз соціально-економічних засад та нормативно-правового регулювання розвитку автомобільної інфраструктури України з напрацюванням швидких та ефективних механізмів розвитку галузі, підвищення її економічного потенціалу, напрацювання дієвих інвестиційних механізмів та складових у цій перспективній та важливій для всієї економіки галузі, а також спрямування її на вирішення важливих соціальних, в тому числі інклюзивних, проблем, серед іншого, створення національної мережі швидкісних зарядних станцій та станцій вздовж доріг міжнародного значення.

Мета статті полягає в аналізі і систематизації соціально-економічних та нормативно-правових засад розвитку автомобільного транспорту України для визначення основних проблем та шляхів їх подолання.

Виклад основного матеріалу. Автомобільний транспорт в Україні на даний час став одним із ключових у галузі як пасажирських, так і вантажних перевезень, враховуючи фактичну відсутність повітряного транспорту, знищення портової інфраструктури, блокування та небезпеки для морських перевезень. Саме тому розвиток електротранспорту – питання національної безпеки й енергонезалежності України.

Зіставивши статистичні дані офіційних органів державної влади, а також провідних автомобільних організацій слідує, що станом на 1 березня 2023 року в Україні зареєстровано 49 753 електромобілі. Реєстрації в Україні електромобілів (нових і старих) у січні 2024 року зросли у 2,8 раза порівняно з тим самим місяцем 2023 року – більш ніж до 3,5 тис. од., зокрема частка нових зросла до 24% із 23%.

Тож, від розвитку транспортної інфраструктури та послуг залежить розвиток логістичних послуг, належний рівень переміщення вантажів та пасажиропотоків, якісь життя громадян, продовольча безпека, економічне зростання промислової, аграрної та транспортної галузей економіки.

З цих причин транспорт, у тому числі, електромобільний, є однією з ключових сфер співпраці між ЄС та Україною, й відповідно до статті 368 Угоди про асоціацію основною метою такої співпраці є сприяння реструктуризації та оновленню транспортного сектору України і поступовій гармонізації діючих стандартів та політики з існуючими в ЄС [7].

Верховною Радою України 12.04.2017 прийнято Закон України «Про ратифікацію Фінансової угоди (Проект «Міський громадський транспорт в Україні») між Україною та Європейським інвестиційним банком», який передбачав залучення коштів в обсязі 200 млн євро на реалізацію до 14 травня 2023 року під проектів з розвитку міського пасажирського транспорту в містах України, а реалізація зазначеного проекту спрямовувалася на покращення якості надання населенню послуг з перевезення, забезпечення стабільного функціонування і подальшого розвитку міського пасажирського транспорту; покращення екологічного стану у містах.

До Проекту «Міський громадський транспорт України» було включено підпроекти 11 міст України: Києва, Харкова, Луцька, Одеси, Львова, Запоріжжя, Суми, Івано-Франківська, Миколаєва, Тернополя, Чернігова [5].

Станом на січень 2020 року Європейським інвестиційним банком погоджено виділення коштів на реалізацію 13 підпроектів міст Харкова, Львова, Чернігова, Сум, Києва, Луцька, Одеси, Тернополя та Запоріжжя в обсязі 176,2 млн євро. Також було Укладено 11 Угод про передачу коштів позики між Мінфіном, Мінінфраструктури, міськими радами та комунальними підприємствами обсягом 159,36 млн євро [5].

У цей же ж самий час державою було визначено основні соціально-економічні засади розвитку автомобільної інфраструктури України з урахуванням транзитних можливостей та їх суттєвого збільшення в Національній транспортній стратегії України на період до 2030 року, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 430-р. [2].

Тобто, наведені ініціативи уряду щодо підтримки розвитку транспорту, зокрема, електромобілів шляхом надання різних пільг та створення програм, призвело до їх зростання серед українських водіїв, що робить використання електромобілів ще зручнішим та доступнішим.

З метою розвитку автомобільної інфраструктури Національною транспортною стратегією України на період до 2030 року передбачено:

використання високотехнологічних та ергономічних транспортних засобів, принципів мультимодальності;

використання паливно-економічних та екологічних транспортних засобів, застосування альтернативних видів палива, "зелених" видів транспорту, пріоритетність потреб охорони навколишнього природного середовища та збереження цінних природоохоронних територій під час розвитку транспортної інфраструктури;

забезпечення транспортної доступності для населення, високої мобільності трудових ресурсів, збільшення дальності та скорочення часу поїздки пасажирів у мегаполісах;

забезпечення розвитку транспортної інфраструктури відповідно до стандартів ЄС, зокрема удосконалення функціонування пунктів пропуску через державний кордон;

впровадження сервісів електронного надання адміністративних послуг в транспортній галузі;

підвищення ефективності внутрішніх логістичних операцій вантажного транспорту через усунення існуючих перешкод та вдосконалення відповідної інфраструктури, а також її поєднання з міжнародною та Транс'європейською транспортною мережею (TEN-T);

забезпечення розвитку пріоритетної мережі автомобільних шляхів, а саме:

– забезпечення коротко-, середньо- та довгострокового планування розвитку автомобільних шляхів;

– введення європейських стандартів проектування, розроблення та обслуговування автомобільних доріг, підвищення рівня якості автодорожнього покриття та обґрунтованість вибору його типу, зокрема шляхом поступового відновлення експлуатаційних характеристик дорожньої мережі;

– розбудова мережі пунктів дорожнього сервісу для забезпечення проведення перевірки дотримання вимог режимів праці та відпочинку водіїв відповідно до Європейської угоди щодо роботи екіпажів транспортних засобів, які виконують міжнародні автомобільні перевезення (ЄУТР) (Закон України від 7 вересня 2005 р. № 2819-IV), та регламентів;

– впровадження довгострокових контрактів з експлуатаційного утримання автомобільних доріг на основі їх роботи та кінцевих результатів;

– створення конкурентного середовища та сприятливого бізнес-клімату на ринку надання транспортних послуг, зокрема розширення переліку послуг, що надаються підприємствами транспортної галузі;

– забезпечення створення рівних та прозорих умов (на ринку) надання транспортних послуг, а саме:

– прийняття нормативно-правових актів щодо лібералізації транспортного ринку та недискримінаційної відкритої конкуренції відповідно до законодавства ЄС;

– забезпечення розвитку автомобільного транспорту, а саме:

– поступова лібералізація міжнародних автомобільних вантажних перевезень;

– запровадження нового підходу до ліцензування автомобільних перевізників з передбаченням, зокрема, вимог щодо ділової репутації, фінансової спроможності, професійної компетентності персоналу та забезпечення процедури доступу до ринку автомобільних перевезень відповідно до законодавства ЄС;

– запровадження механізму стимулювання поетапної модернізації та розвитку транспортної інфраструктури, оновлення транспортних засобів для потреб галузі, зокрема удосконалення системи управління розвитком транспортної інфраструктури та виконання плану розвитку транспортної мережі на основі національної транспортної моделі;

– удосконалення на законодавчому рівні механізму використання державно-приватного партнерства під час реалізації проектів з розбудови транспортної інфраструктури;

– впровадження вимог Хартії Якості міжнародних автомобільних вантажних перевезень у системі багатосторонньої квоти Європейської Комісії Міністрів транспорту, прийнятої міністрами транспорту країн - членів Міжнародного транспортного форуму 28 травня 2015 р. у м. Лейпцигу;

– перехід до планового та стабільного фінансування будівництва та утримання автомобільних доріг у середньо- та довгостроковій перспективі;

– удосконалення законодавства щодо вироблення спрощеного механізму вилучення та викупу земельних ділянок для розвитку транспортної інфраструктури, передачі земель в концесію для будівництва автомобільних доріг та оформлення підприємствам та організаціям транспорту земельних ділянок у користування;

– удосконалення законодавства та економічного механізму сприяння локалізації кращих інноваційних технологій будівництва транспортної інфраструктури, виробництва та оновлення рухомого складу на базі вітчизняних підприємств, зокрема стимулювання розвитку їх зовнішньоекономічної діяльності шляхом встановлення митних пільг;

– забезпечення ефективного використання коштів та запобігання корупції під час реалізації проектів розвитку транспортної галузі, а саме:

– впровадження довгострокового фінансового планування реалізації інфраструктурних проектів в транспортній галузі відповідно до стратегічних пріоритетів, строку реалізації та життєвого циклу об'єктів транспорту з пріоритизацією проектів, що пов'язані з мережею TEN-T;

– створення уніфікованої (єдиної) системи координації, планування, залучення та моніторингу міжнародної допомоги для ефективного розподілу інвестицій за пріоритетами розвитку транспортної галузі;

– надання права громадськості на здійснення контролю за якістю виконання робіт та цільовим використанням коштів;

– розроблення та впровадження механізму заохочення та компенсації інвестицій в стратегічні інвестиційні та інноваційні проекти;

– розроблення механізму залучення та локалізації кращих світових технологій в транспортну галузь та галузь транспортного будівництва;

– забезпечення комплексного інноваційного розвитку транспорту, зокрема шляхом реалізації державної стратегії (цільового підходу) інноваційної діяльності і розвитку та інвестиційних проектів у транспортній галузі, передбачивши при цьому можливе створення Інноваційного фонду транспорту, та взаємозв'язок цілей і ресурсів за допомогою відповідних планів та програм діяльності і розвитку: автомобільних доріг, автомобільного транспорту; цифрових транспортних коридорів та електронної логістики; оновлення міського транспорту з переважним переходом на електротранспорт;

– створення умов для впровадження інтегрованих інформаційних систем для пасажирів та вантажовласників, а саме:

– стимулювання впровадження інноваційних технологій (смарт-інфраструктури та смарт-мобільності) та інтелектуальних транспортних систем;

– підвищення пропускної спроможності дорожньої мережі шляхом впровадження інтелектуальних транспортних систем;

– впровадження систем автоматизованого контролю збереження вантажів під час транспортування всіма видами транспорту;

– удосконалення державної системи управління безпекою на транспорті відповідно до міжнародних стандартів та зміцнення інституціональної спроможності органів виконавчої влади, що прямо або опосередковано здійснюють регулювання ринку транспортних послуг та заходи державного нагляду (контролю) за безпекою на транспорті;

– приведення нормативно-правових актів у сфері безпеки у відповідність з регламентами та директивами ЄС стосовно врахування вимог щодо безпечної експлуатації інфраструктури та рухомого складу;

– запровадження стратегічного планування надання транспортних послуг в містах та прилеглих до міст територій як складової частини їх стратегічного планування розвитку, в тому числі з урахуванням забезпечення ефективного та зручного приміського сполучення між об'єктами транспорту (аеропорти, залізничні вокзали, морські та річкові порти, автовокзали тощо);

– виділення у містах окремих смуг руху для перевезення пасажирів [2].

Водночас, виходячи із державних програм розвитку транспортної інфраструктури, зокрема, для електромобілів, слід відзначити, що залишає бажати кращого в частині розширення мережі зарядних станцій та покращенні якості їх обслуговування та доступності для користувачів.

Вирішенням вказаного питання в Україні частково займаються організації, які сприяють розвитку інфраструктури для електромобілів. Наприклад, компанія Go To-U формує міжнародну партнерську платформу зарядних станцій для електромобілів і спеціальний додаток To-U, де користувачі бачать, чи доступна та чи інша станція, і можуть зарезервувати її на потрібний час. Платформа Go To-U складається із двох частин: мобільного додатка для кінцевого користувача й операційної системи, якою користується бізнес, щоб керувати цим процесом [15, с. 118].

Крім того, в рамках реалізації покращення автомобільної інфраструктури у березні 2020 року була ініційована Президентом України Володимиром Зеленським урядова програма «Велике будівництво».

Завдяки Національній програмі «Велике будівництво» станом на грудень 2021 року за два роки в Україні вдалося оновити й побудувати понад 14 тис. км автомобільних доріг, Укравтодор відновив понад 350 штучних споруд, загалом разом з місцевою владою відбудовано понад 600 мостів [6].

У рамках вказаної Програми на 2022 рік також планувалася модернізація міжнародних пунктів пропуску, з метою збільшення пропускної спроможності завдяки електронній черзі, а на подальшу розбудову й ремонт доріг було закладено понад 140 млрд грн. за рахунок залучення не лише коштів міжнародних організацій, а й бізнесу, планувалася реалізація першого концесійного автобану Краківець – Броди – Львів – Рівне, що мало дати додатковий поштовх для розвитку інфраструктури, туристичного й транзитного потенціалу України.

Також важливий і розвиток зручної інфраструктури, за допомогою якої власник електромобіля матиме змогу без проблем зарядити автомобіль. За даними маркетингового агентства IRS Group, у вересні 2020 р. в Україні налічувалося 8529 пунктів електрозарядних станцій. Протягом року їх кількість збільшилася більш ніж на половину [16].

Однак, з поширенням російської військової агресії на значну територію України у 2022 році велику кількість інфраструктурних проектів у рамках Програми «Велике будівництво» не вдалося реалізувати, а значна частина автомобільної транспортної інфраструктури або була повністю знищена, або пошкоджена.

Вказане зумовлює необхідність коригування державних планів і програм з метою вирішення першочергових заходів та проблем, що виникають в сфері розвитку автомобільної інфраструктури, зокрема, електротранспорту.

Висновок. Підсумовуючи вище вказане, можна зробити висновок, що Україна чітко окреслила основні соціально-економічні та політико-правові засади розвитку автомобільної інфраструктури з урахуванням транзитних можливостей не лише на даний час, а й у майбутньому, незважаючи на виклики та проблеми, пов’язані з війною.

Однак, на жаль, війна та часткове знищення автомобільної інфраструктури призвели до того, що Україна стрімко втрачає свої позиції транзитера та стає неконкурентоспроможною на міжнародному ринку транспортних послуг. Водночас недостатність обсягів та темпів розбудови автомобільної інфраструктури, її руйнування призводить до зростання вартості доставки товарів, зниження пасажиропотоків, що негативно позначається на економічних процесах та соціальному середовищі в державі.

Тривала відсутність належної та ефективної політики держави щодо розбудови транзитного потенціалу України, її широкої та доступної автомобільної інфраструктури призвела до неможливості належного розвитку галузі, достатньої інтеграції у світову та європейську логістичні системи, і як наслідок, до значних втрат на макро- та мікроекономічному рівнях.

Разом з тим, на сьогоднішній день, спостерігається певний прогрес у розвитку інфраструктури для зарядки електрокарів. З’являються нові зарядні станції, які дозволяють водіям електромобілів подорожувати більш комфортно та безперебійно. Аналіз ринку електромобілів, показав, що за останні три роки ринок має стійку динаміку зростання. В 2024 році українці частіше купували нові електромобілі в порівнянні з 2023 роком. Не зважаючи на відключення світла, у 20224 році, попит на електрокари зростає.

Тому найшвидша та повна реалізація Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року, а також відновлення знищених та пошкоджених війною інфраструктурних об’єктів сприятиме наближенню України до ЄС, оскільки вона стосується запровадження Угоди про асоціацію та створення умов, які сприятимуть поступовій інтеграції України у внутрішній ринок ЄС, підвищенню якості надання транспортних послуг, забезпеченню створення рівних умов для надання транспортних послуг, розширенню транзитних можливостей України, інноваційному розвитку транспортної галузі, залученню в Україну глобальних інвестиційних проєктів, а відтак і збільшенням надходжень до бюджетів усіх рівнів, збільшення кількості високооплачуваних робочих місць, розвиток туризму, вирішення інших соціальних питань та проблем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Деркач Е.М. Концептуальні засади господарсько-правового регулювання транспортної діяльності: монографія. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. 376 с.
2. Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 430-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення 15.10.2024).
3. Про ратифікацію Паризької угоди: Закон України від 14 липня 2016 року № 1469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення 11.10.2024).
4. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 № 695. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення 17.09.2024).
5. Інфраструктурні проекти в галузях автомобільного та міського транспорту. URL: https://mtu.gov.ua/content/potochni-infrastrukturni-proekti.html (дата звернення: 12.08.2024).

6. Володимир Зеленський: За два роки в межах програми «Велике будівництво» оновлено й побудовано понад 40% основної мережі доріг України. URL: https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-za-dva-roki-v-mezhah-programi-velike-bud-72245 (дата звернення: 09.10.2024).
7. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами – членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011/conv#n1435 (дата звернення: 12.07.2024).
8. Про автомобільний транспорт: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2344-III. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 15.07.2024).
9. Про транспорт: Закон України від 10.11.1994 № 232/94-ВР. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення 11.11.2023).
10. Концепція Державної цільової економічної програми розвитку автомобільних доріг загального користування державного значення на 2018-2022 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 січня 2018 р. № 34-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення 23.01.2024).
11. Про затвердження переліку автомобільних доріг загального користування державного значення: постанова Кабінету Міністрів України від 30.січня 2019 року № 55. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-2019-%D0%BF (дата звернення 26.06.2024).
12. Шиба О.А. Аналіз ринку транспортної інфраструктури країн-членів Європейського Союзу. Актуальні питання менеджменту та маркетингу (м. Одеса, 17-18 березня 2017 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 11–14.
13. Шиба О.А. Взаємозв'язок розвитку транспортної інфраструктури та економічного зростання. *Вісник Львівського університету*. Серія «Міжнародні відносини». 2016. № 39. С. 286–296.
14. Про затвердження переліку автомобільних доріг загального користування державного значення: постанова Кабінету Міністрів України від 30.січня 2019 року № 55. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-2019-%D0%BF (дата звернення 26.05.2024).
15. Про автомобільні дороги: Закон України від 08.09.2005 № 2862-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення 11.09.2024).
16. Терлецька В.О. Сан і динаміка розвитку ринку автомобілів з електричним двигуном в Україні. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія "Проблеми економіки та управління". 2022. 2 (10). С. 112–122.
17. Розвиток інфраструктури для електромобілів. URL: https://eu4business.org.ua/success-stories/developingthe-infrastructure-for-electric-cars. (дата звернення 11.09.2024).

УДК 346.6:355.61
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.64

СУБ'ЄКТИ ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ: ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ

Матвєєв О.М.,
аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
та судочинства
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0009-0003-2509-3258

Матвєєв О.М. Суб'єкти оборонних закупівель: правовий статус та особливості взаємодії.

У статті здійснено комплексний аналіз правового статусу суб'єктів оборонних закупівель в Україні. На основі системного дослідження нормативно-правової бази та наукових джерел визначено особливості правового становища основних категорій суб'єктів та специфіку їх взаємодії у рамках системи оборонних закупівель. Обґрунтовано, що на відміну від звичайних публічних закупівель, де коло учасників визначається переважно економічними параметрами, у сфері оборонних закупівель воно обмежується додатковими критеріями стратегічного значення, безпеки та режиму державної таємниці.

Автором виявлено, що правовий статус суб'єктів оборонних закупівель формується на перетині кількох правових режимів: адміністративно-правового регулювання державних закупівель, законодавства про національну безпеку та спеціальних норм оборонного законодавства. Це утворює комплексний правовий інститут, який поєднує загальні принципи публічних закупівель із особливими вимогами оборонної сфери.

Досліджено правовий статус Кабінету Міністрів України як координуючого органу в системі оборонних закупівель. Виокремлено й охарактеризовано три групи його повноважень. Проаналізовано правове становище головного органу у сфері планування оборонних закупівель – Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості.

Охарактеризовано комплексний правовий статус Міністерства оборони України як головного органу у сфері здійснення оборонних закупівель, що охоплює реєстраційно-облікові, економіко-аналітичні, регулятивні, координаційні, антикорупційні та стратегічно-планувальні повноваження.

Визначено специфіку правового статусу державних замовників у сфері оборонних закупівель та виокремлено його ключові функціональні виміри: планувальний і адміністративно-бюджетний, економіко-фінансовий, техніко-конструктивний, контрольно-якісний та взаємодійно-координаційний. Досліджено правовий статус виконавців державних контрактів, який поєднує комерційну автономію з підвищеними вимогами щодо якості, надійності та безпеки оборонної продукції.

Ключові слова: оборонні закупівлі, правовий статус, Кабінет Міністрів України, Міністерство оборони України, державний замовник, виконавець державного контракту, національна безпека, оборонне законодавство.

Matvieiev O.M. Subjects of defence procurement: legal status and interaction specifics.

The article presents a comprehensive analysis of the legal status of defence procurement entities in Ukraine. Based on a systematic examination of the regulatory framework and academic sources, the study identifies the legal features of the main categories of actors involved and the specifics of their interaction within the defence procurement system. It is substantiated that, unlike conventional public procurement, where participation is primarily determined by economic parameters, the sphere of defence procurement is governed by additional criteria such as strategic significance, security considerations, and state secrecy regulations.

The author establishes that the legal status of defence procurement entities is formed at the intersection of several legal regimes: administrative regulation of public procurement, national security legislation, and specific provisions of defence law. This results in a complex legal institution that combines the general principles of public procurement with the specific requirements of the defence sector.

The legal status of the Cabinet of Ministers of Ukraine as the coordinating authority within the defence procurement system is explored, with three distinct groups of powers identified and characterised. The legal position of the key body responsible for defence procurement planning—the Ministry for Strategic Industries – is analysed.

The article also outlines the multifaceted legal status of the Ministry of Defence of Ukraine as the principal body responsible for executing defence procurement. Its powers encompass registration and accounting, economic and analytical functions, regulatory and coordination responsibilities, anti-corruption efforts, and strategic planning.

The legal status of state customers in the defence procurement system is defined, with key functional dimensions identified: planning and administrative-budgetary, economic-financial, technical-design, quality-control, and coordination and interaction. The legal status of state contract executors is also examined, highlighting their commercial autonomy alongside heightened requirements for the quality, reliability, and safety of defence products.

Key words: defence procurement, legal status, Cabinet of Ministers of Ukraine, Ministry of Defence of Ukraine, state customer, state contract executor, national security, defence legislation.

Постановка проблеми. Питання ефективного функціонування системи оборонних закупівель в Україні набуває особливої актуальності в умовах сучасних викликів національній безпеці. Чітке визначення правового статусу суб'єктів оборонних закупівель є засадничою умовою для забезпечення прозорості, ефективності та законності використання державних ресурсів у сфері національної безпеки та оборони. Суб'єктний склад учасників оборонних закупівель має специфічну структуру, що відображає багаторівневу організацію системи національної безпеки. На відміну від звичайних публічних закупівель, де коло учасників визначається переважно економічними параметрами, у сфері оборонних закупівель воно обмежується додатковими критеріями стратегічного значення, безпеки та режиму державної таємниці.

Правовий статус суб'єктів оборонних закупівель формується на перетині кількох правових режимів: адміністративно-правового регулювання державних закупівель, законодавства про національну безпеку та спеціальних норм оборонного законодавства. Це утворює комплексний правовий інститут, який поєднує загальні принципи публічних закупівель із особливими вимогами оборонної сфери. Аналіз правового статусу таких суб'єктів має не лише теоретичне значення для розуміння механізму правового регулювання, але й практичну цінність для забезпечення ефективного функціонування системи оборонних закупівель.

Стан опрацювання. Теоретичною основою дослідження стали праці вітчизняних учених, які розглядали окремі аспекти функціонування системи оборонних закупівель та правового статусу її суб'єктів. Зокрема, С. Мельник та Г. Гончаренко аналізували повноваження Кабінету Міністрів України в контексті військового управління та сектору безпеки. Проблеми стандартизації, уніфікації технічних вимог і контрактної документації досліджували А. Кропівна, Г. Бондаренко та В. Кропівний, тоді як фінансові механізми стимулювання ОПК висвітлював В. Дем'янишин.

Регулювання оборонних закупівель досліджували Т. Швидка та В. Повидиш. Умови воєнного стану у правовому регулюванні аналізували О. Голота та А. Ярусевич, антикорупційні аспекти – О. Бондаренко. Також важливі напрацювання належать І. Марку, І. Чернишовій, О. Остапенко та Т. Писаренко щодо якості оборонної продукції, життєвого циклу та моніторингу закупівель. Проте в науковій літературі досі відсутній цілісний аналіз правового статусу всіх суб'єктів оборонних закупівель у їх взаємодії, що й обумовлює актуальність даного дослідження.

Метою даної статті є комплексний аналіз правового статусу суб'єктів оборонних закупівель в Україні, визначення ключових елементів їх правового становища та особливостей взаємодії у рамках системи оборонних закупівель.

Виклад основного матеріалу. Система суб'єктів оборонних закупівель в Україні характеризується ієрархічною структурою, яка відображає специфіку оборонної сфери. На відміну від звичайних публічних закупівель, де відносини зазвичай будуються за принципом «замовник-постачальник», система оборонних закупівель передбачає складнішу модель взаємодії між різними державними органами та іншими учасниками процесу.

На вершині цієї ієрархії перебуває Кабінет Міністрів України, який виконує координаційну функцію та забезпечує формування державної політики у сфері оборонних закупівель. Правовий статус Кабінету Міністрів України у цій сфері визначається Конституцією України та Законом України «Про Кабінет Міністрів України», а конкретизується у статті 4 Закону України «Про оборонні закупівлі» [1]. Аналіз повноважень Кабінету Міністрів України дає підстави класифікувати їх за трьома основними групами.

Перша група охоплює стратегічно-нормативні повноваження, які включають затвердження зведеного трирічного плану закупівель за закритими закупівлями, порядку розроблення та випуску нових видів продукції оборонного призначення, основних показників закупівель за закритими закупівлями та інші документи стратегічного характеру. Ці повноваження мають фундаментальне значення, оскільки забезпечують єдність підходів до планування, фінансування та реалізації закупівель, а також їх відповідність національним пріоритетам у сфері оборони.

Другу групу складають організаційно-процедурні повноваження, які включають визначення державних замовників, критеріїв та методик оцінювання найбільш економічно вигідної пропозиції, заходів економічної підтримки виконавців державних контрактів, порядку формування очікуваної вартості товарів за неконкурентною процедурою тощо. Ці повноваження забезпечують чіткість і структурованість процесу оборонних закупівель.

Третя група передбачає вирішення інших питань у сфері оборонних закупівель, що входять до компетенції Кабінету Міністрів України відповідно до Конституції та законів України. Це надає уряду необхідну гнучкість для адаптації системи оборонних закупівель до нових викликів.

Як зазначає С. Мельник, повноваження Кабінету Міністрів України у сфері військового управління потребують динамічного вдосконалення з огляду на нові виклики національній безпеці, що безпосередньо стосується й сфери оборонних закупівель [2, с. 212]. Г. Гончаренко також наголошує на ключовій ролі уряду в управлінні сектором безпеки через забезпечення державного суверенітету, економічної незалежності та здійснення наглядових функцій за діяльністю виконавчих органів у цій сфері [3, с. 82].

Наступним важливим суб'єктом у системі оборонних закупівель є головний орган у сфері планування оборонних закупівель, яким в Україні є Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 363 від 3 березня 2021 року [4]. Його повноваження, визначені статтею 5 Закону України «Про оборонні закупівлі», можна класифікувати за трьома функціональними групами.

Перша група охоплює повноваження у сфері стратегічного планування та формування закупівельних планів, які включають складання зведеного трирічного плану закупівель за закритими закупівлями, подання основних показників закупівель на затвердження Ради національної безпеки і оборони України, отримання пропозицій від державних замовників тощо.

Друга група включає координаційні та методологічні повноваження, спрямовані на забезпечення ефективної взаємодії між суб'єктами оборонних закупівель: координація діяльності державних замовників, організація роботи щодо створення та функціонування Реєстру суб'єктів господарювання, надання методичної та консультаційної допомоги державним замовникам, розробка порядку проведення переговорів із єдиним виконавцем [5, с. 590].

Третя група охоплює повноваження у сфері моніторингу, звітності та комунікації, включаючи отримання звітів від державних замовників, інформування Кабінету Міністрів України та громадськості, складання щорічного звіту про результати закритих закупівель.

Третім ключовим суб'єктом у системі оборонних закупівель є головний орган у сфері здійснення оборонних закупівель, яким визначено Міністерство оборони України. Правовий статус цього органу характеризується комплексністю та багатоаспектністю, охоплюючи широкий спектр повноважень: від реєстраційно-облікових до економіко-аналітичних, регулятивних, координаційних, антикорупційних та стратегічно-планувальних.

Реєстраційно-облікова функція реалізується через ведення обліку товарів, робіт і послуг оборонного призначення, що забезпечує прозорість оборонного ринку та створює інформаційну основу для стратегічного планування. Економіко-аналітичні повноваження включають визначення методики розрахунку вартості життєвого циклу товарів оборонного призначення, що дозволяє оптимізувати витрати на весь період експлуатації техніки, а не лише на етапі закупівлі. Як зазначають І. Марко, І. Чернишова та О. Остапенко, такий підхід до оцінки вартості життєвого циклу є важливим інструментом оптимізації оборонних витрат [6, с. 76].

Регулятивні повноваження реалізуються через розробку порядку проведення випробувань зразків озброєнь та методології формування потреб на оборонну продукцію, що забезпечує науково обґрунтований підхід до вибору перспективних зразків озброєння. Координаційні повноваження проявляються у погодженні пропозицій щодо розроблення нових видів озброєння, що запобігає дублюванню науково-дослідних робіт та сприяє раціональному використанню ресурсів.

Особливу увагу слід приділити антикорупційному аспекту правового статусу Міністерства оборони України, який реалізується через взаємодію з іншими органами державної влади та громадськими організаціями щодо запобігання корупції в оборонних закупівлях. О. Бондаренко наголошує на необхідності системного підходу до протидії корупційним проявам у оборонному секторі, який має включати як внутрішні механізми контролю, так і участь громадськості у моніторингу закупівельних процесів [7, с. 325].

Четвертою категорією суб'єктів оборонних закупівель є державні замовники, перелік яких затверджено постановою Кабінету Міністрів України № 363 від 3 березня 2021 року і включає 19 центральних органів виконавчої влади, військових формувань та інших державних органів [4]. Правовий статус державних замовників характеризується комплексністю та охоплює кілька функціональних вимірів.

Планувальний і адміністративно-бюджетний вимір включає стратегічне планування закупівель на основі довгострокових прогнозів потреб, формування бюджетних запитів та погодження планів закупівель з профільними комітетами Верховної Ради України. В умовах воєнного стану особливого значення набуває гнучкість адміністративного механізму та здатність оперативно адаптувати плани до динаміки воєнної ситуації.

Економіко-фінансовий аспект охоплює регулювання фінансових потоків, управління витратами за державними контрактами, укладання договорів та визначення вартості життєвого циклу продукції. Державний замовник має право ініціювати перегляд цін у контрактах у разі зміни умов виконання, що дозволяє оперативно реагувати на інфляційні ризики або дефіцит ресурсів [8, с. 310].

Технічно-конструктивні повноваження державного замовника включають організацію випробувань зразків озброєння, затвердження технічної документації, ідентифікацію та кодифікацію продукції, ведення обліку конструкторської документації, що забезпечує відповідність закупівель технічним стандартам та тактико-технічним вимогам [9, с. 152].

Контрольно-якісний вимір реалізується через оцінювання якості продукції, аналіз ризиків, перевірку дотримання контрактних зобов'язань та фінансовий контроль витрат виконавця, особливо при здійсненні закупівель у єдиного постачальника. Це забезпечує прозорість та обґрунтованість всіх етапів оборонного постачання.

Взаємодійно-координаційний компонент визначає здатність державного замовника інтегруватися в міжнародний оборонно-промисловий простір, брати участь у програмах оборонного співробітництва та взаємодіяти з громадськими інституціями для забезпечення публічного контролю. А. Ярусевич акцентує увагу на значенні такої взаємодії для забезпечення ефективного цивільного контролю за оборонними закупівлями [10, с. 82].

Завершальним суб'єктом у системі оборонних закупівель є виконавець державного контракту (договору), правовий статус якого формується як сукупність прав, обов'язків та обмежень, спрямованих на забезпечення ефективного виконання контрактних зобов'язань [1]. Основна функціональна вісь правового статусу виконавця полягає у виконанні виробничо-постачальних зобов'язань, що включає право залучати співвиконавців або субпідрядників при збереженні відповідальності за якість і своєчасність виконання.

Техніко-якісний аспект правового статусу передбачає забезпечення відповідності продукції технічній документації, стандартам державного замовника та обов'язкову участь у випробуваннях. О. Голота наголошує на прямій відповідальності виконавця за якість продукції, що виключає можливість перекладання вини на державного замовника або інші сторони [11].

Особливу роль відіграють положення, що регулюють взаємодію виконавця з державним замовником, включаючи обов'язок сприяти контролю за виконанням контракту та дотримання принципів відкритості, прозорості та своєчасного інформування. При цьому виконавець зберігає автономію у виробничій діяльності, що вимагає балансу між комерційною самостійністю та публічним контролем.

Фінансово-економічний компонент правового статусу виконавця відображає можливість реагувати на зміну економічних умов шляхом ініціювання перегляду договірної ціни при забороні необґрунтованого завищення вартості. Стратегічно-обмежувальні положення включають заборони на ліквідацію, приватизацію або перепрофілювання оборонних виробничих потужностей державних підприємств без відповідного погодження, що забезпечує стабільність оборонного виробництва [1].

Висновки. Отже, аналіз правового статусу всіх категорій суб'єктів оборонних закупівель свідчить про їх системну взаємодію та функціональну взаємодоповнюваність. Кабінет Міністрів України виконує стратегічно-координаційну функцію, забезпечуючи формування державної політики та нормативної бази. Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості відповідає за стратегічне планування та методологічну підтримку, тоді як Міністерство оборони України зосереджується на технічних, якісних та інноваційних аспектах оборонних закупівель. Державні замовники реалізують конкретні закупівельні проєкти, а виконавці забезпечують виробництво та постачання товарів, робіт і послуг оборонного призначення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про оборонні закупівлі: Закон України № 808-IX від 17 лип. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/808-20#n507 (дата звернення: 13.05.2025).
2. Мельник С.М. Повноваження Кабінету Міністрів України у сфері військового управління: сучасний стан та шляхи вдосконалення. *Право і суспільство*. 2019. № 4. С. 211–216.
3. Гончаренко Г.А. Компетенція Кабінету Міністрів України в управлінні сектору безпеки: адміністративно-правове регулювання. *Держава та регіони*. 2020. № 2 (68). С. 77–81.

4. Питання оборонних закупівель : постанова Кабінету Міністрів України № 363 від 3 берез. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/363-2021-%D0%BF#Text (дата звернення: 13.05.2025).
5. Повидиш В.В. Правовий статус Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості України у сфері забезпечення державного оборонного замовлення. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 12. С. 588–590.
6. Марко І., Чернишова І., Остапенко О. Модель взаємозв'язку оборонних витрат та економічного зростання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2022. № 50. С. 74–78. https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.50.74-78.
7. Бондаренко О.С. Корупційні прояви в оборонному секторі в умовах воєнного стану та післявоєнний період: характеристика та заходи нівелювання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 323–327. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.59.
8. Швидка Т.І. Особливості державного регулювання оборонних закупівель. Н*ауковий вісник Ужгородського Національного* Університету. 2024. Випуск 81. Частина 1. С. 308–312.
9. Кропівна А.В., Бондаренко Г.С., Кропівний В.М. Стандартизація: навчальний посібник. Кропивницький; ЦНТУ, 2021 307 с.
10. Ярусевич А.С. Адміністративно-правовий статус суб'єктів управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі: дис. ... доктора філософії: 081 Право. СумДУ. Суми, 2024. 240 с.
11. Голота О.П. Система державних оборонних закупівель України: теоретичний аспект. *Ефективна економіка*. 2020. № 4. https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.4.72. URL: https://surl.li/ommjd (дата звернення: 13.05.2025).

УДК: 346.91
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.65

ПРИНЦИП НАЛЕЖНОЇ ОБАЧНОСТІ ЯК ЗАСІБ УПРАВЛІННЯ РИЗИКОМ ПРИ ЗАСТОСУВАННІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ

Олюха В.Г.,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу господарсько-правових досліджень проблем економічної безпеки,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-3339-1154

Олюха В.Г. Принцип належної обачності як засіб управління ризиком при застосуванні штучного інтелекту у господарському процесі.

Стаття присвячена визначенню ризиків, які виникають при застосуванні штучного інтелекту у господарському судочинстві та обґрунтуванню доцільності застосування принципу належної обачності для запобігання ризикам, що виникають при його застосуванні в умовах відсутності належного правового регулювання цього процесу. Статтею 16 Кодексу суддівської етики передбачена допустимість використання суддею технологій штучного інтелекту якщо це не впливає на незалежність та неупередженість судді, не стосується оцінки доказів і процесу ухвалення рішень та не порушує вимог законодавства Проте ГПК України не містить положень якими б визначався порядок такого застосування у господарському процесі самим суддею та іншими учасниками господарського процесу, з врахуванням ризиків, які породжуються застосуванням штучного інтелекту. Зроблено наступні висновки. Використання штучного інтелекту у господарському судочинстві створює певні переваги: вирішення проблеми перевантаженості суду, пришвидшення розгляду судових справ, мінімізація впливу людського фактору для усунення суддівського свавілля, полегшення ведення процесу, мінімізація судових помилок. В той же час, існують і ризики при його використанні у господарському судочинстві: 1) інформаційний; 2) помилки у судових рішеннях, які можуть виникати внаслідок недосконалості штучного інтелекту; 3) відсутність прозорості в розробленні та діяльності систем штучного інтелекту, що може призводити до упередженості або навіть дискримінації при формуванні штучним інтелектом результатів та внаслідок цього формування упереджених судових рішень; 4) ризик пов'язаний з людським фактором; 5) безпековий; 6) етичний ризик. В умовах відсутності відповідних змін до ГПК України управління ризиками, які виникають при застосуванні штучного інтелекту у господарському судочинстві має відбуватись на основі принципу належної обачності, який вироблений вітчизняною судовою системою. У контексті застосування його для управління ризиком, пов'язаним з використанням штучного інтелекту у господарському судочинстві він полягає у тім, що при його застосуванні особа має діяти виважено, обачливо, добросовісно та розсудливо, запроваджуючи всі необхідні заходи безпеки.

Ключові слова: господарське судочинство, правосуддя, принципи господарського судочинства, принцип належної обачності, штучний інтелект.

Oliukha V.H. The principle of due diligence as a means of risk management when using artificial intelligence in commercial proceedings.

The article is devoted to the definition of risks that arise when using artificial intelligence in commercial proceedings and the justification of the expediency of applying the principle of due diligence to prevent risks that arise when using it in the absence of proper legal regulation of this process. Article 16 of the Code of Judicial Ethics provides for the admissibility of the use of artificial intelligence technologies by a judge if this does not affect the independence and impartiality of the judge, does not concern the assessment of evidence and the decision-making process and does not violate the requirements of the legislation. However, the Code of Civil Procedure of Ukraine does not contain provisions that would determine the procedure for such use in commercial proceedings by the judge himself and other participants in the commercial proceedings, taking into account the risks that arise from the use of artificial intelligence. The following conclusions are drawn. The use of artificial intelligence in commercial litigation creates certain advantages: solving the problem of court overload, speeding up

the consideration of court cases, minimizing the influence of the human factor to eliminate judicial arbitrariness, facilitating the conduct of the process, minimizing judicial errors. At the same time, there are risks when using it in commercial litigation: 1) informational; 2) errors in judicial decisions that may arise due to the imperfection of artificial intelligence; 3) lack of transparency in the development and operation of artificial intelligence systems, which may lead to bias or even discrimination when forming results by artificial intelligence and, as a result, the formation of biased judicial decisions; 4) risk associated with the human factor; 5) security; 6) ethical risk. In the absence of relevant amendments to the Code of Civil Procedure of Ukraine, the management of risks arising from the use of artificial intelligence in commercial proceedings should be based on the principle of due diligence, which has been developed by the domestic judicial system. In the context of its application to manage the risk associated with the use of artificial intelligence in commercial proceedings, it consists in the fact that when using it, a person must act thoughtfully, prudently, in good faith and prudently, introducing all necessary security measures.

Key words: commercial litigation, justice, principles of commercial litigation, principle of due diligence, artificial intelligence.

Постановка проблеми. Цифровізація є фактором, що впливає на розвиток суспільних відносин у всьому світі. Цей вплив є настільки істотним, що цілком доречно казати про трансформацію суспільних відносин, яка відбувається внаслідок використання інформаційно-комунікаційних технологій. Штучний інтелект є одним із логічних результатів розвитку цифрових технологій на основі якого відбувається моделювання інтелектуальної поведінки людини із застосуванням відповідних інформаційно-комунікаційних технологій машинами. Це обумовлює входження штучного інтелекту у різні сфери діяльності людини, в тому числі і у правничу. Сучасна світова тенденція розвитку штучного інтелекту свідчить про те, що його можливості дедалі більше використовуються навіть при здійсненні правосуддя.

Статтею 16 Кодексу суддівської етики передбачена допустимість використання суддею технологій штучного інтелекту якщо це не впливає на незалежність та неупередженість судді, не стосується оцінки доказів і процесу ухвалення рішень та не порушує вимог законодавства [1]. Оскільки господарські суди є частиною судової системи України, застосування штучного інтелекту суддями суду господарської юрисдикції є допустимим. Проте ГПК України не містить положень якими б визначався порядок такого застосування у господарському процесі самим суддею та іншими учасниками господарського процесу, з врахуванням ризиків, які породжуються застосуванням штучного інтелекту.

Бачиться, що на сучасному етапі формування законодавства з регулювання відносин у сфері штучного інтелекту для управління ризиком, який виникає у зв'язку з застосуванням штучного інтелекту у господарському судочинстві може бути застосовано принцип належної обачності.

Метою цієї статті є визначення ризиків, які виникають при застосуванні штучного інтелекту у господарському судочинстві та обґрунтування доцільності застосування принципу належної обачності для запобігання ризикам, що виникають при його застосуванні у господарському судочинстві.

Стан опрацювання проблематики. Філософсько-правові аспекти використання штучного інтелекту дослідила Ю.С. Размєтаєва. Теоретичні підходи до правового регулювання штучного інтелекту в ЄС розглянуті у дисертаційному дослідженні В.І. Камишанського та у статті К.В. Єфремової. Проблеми використання штучного інтелекту у правничій діяльності дослідили у своїх статтях І.В. Жукевич, К.О. Клименко, О.А. Лохматов, А.М. Меденцев, О.В. Плахотнік, О.О. Храпенко, Н.В. Шишка. Зміст принципів господарського судочинства розкрито у наукових працях О.А. Беляневич, Л.М. Ніколенко, В.В. Рєзнікової, В.С. Щербини. Принцип належної обачності вибору контрагента та встановлення з ним договірних відносин з позицій господарського права дослідили А.А. Маліновська, а у контексті податкових правовідносин в адміністративному судочинстві – В.П. Мороз.

Проте дослідження можливості використання принципу належної обачності при використанні штучного інтелекту у господарському процесі не розглядалось. Таким чином, з урахуванням неведеного, тема цієї статті є актуальною.

Виклад основного матеріалу. «Штучний інтелект – організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань» [2].

Відтак, штучний інтелект є технологією яка дозволяє моделювати процес прийняття рішення людиною, має певний рівень автономності, здатна навчатись та адаптуватись відповідно до поставлених завдань. Також штучний інтелект має можливість у режимі реального часу безперервно збирати, отримувати дані та аналізувати їх і на цій основі, обробляючи дані, генерувати результати у вигляді звіту, аналітичного прогнозу, рекомендацій, рішень тощо. Тобто штучний інтелект має здатність істотно трансформувати загальноприйняті процеси та процедури, впливаючи не тільки на фізичне, але і на віртуальне середовище. Це створює додаткові позитивні можливості для виконання поточних завдань, які виникають у різних сферах діяльності людини, особливо там, де необхідним є аналіз великих масивів даних у скорочені терміни.

Тому застосування штучного інтелекту при здійсненні судочинства, в тому числі і господарського буде поширюватись дедалі більше. Недаремно у науковій літературі наголошується на перевагах які можуть бути пов'язані з його використанням судами: мінімізація впливу людського фактору для усунення суддівського свавілля, вирішення проблеми перевантаженості суду [3, с. 145]; пришвидшення розгляду судових справ, полегшення ведення процесу, мінімізація судових помилок [4, с. 202]. Наведені переваги для всієї судової системи цілком логічно перенести і на сферу господарського судочинства.

Разом з цим, існують і певні ризики, які виникають при використанні штучного інтелекту, які не можливо ігнорувати, в тому числі і у правничій сфері. Перший вид ризику – інформаційний. Наприклад, існує ризик витоку конфіденційної, персональної інформації, у випадку її неналежного зберігання або оброблення. Такі дані можуть використовуватись при підготовці адвокатами позовів, скарг, клопотань при виконанні представницьких функцій у господарському процесі, а господарським судом процесуальних рішень або рішень по справі тощо. З іншого боку, штучний інтелект при виконанні дорученого йому завдання може використовувати персональні дані з електронних джерел, в тому числі з соціальних мереж без отримання згоди суб'єктів яким належать ці дані, що буде порушувати права людини на конфіденційність.

Також штучний інтелект використовує ай-трекінг як технологію аналізу поведінки людини, що лежить в основі програми яка здатна розпізнавати обличчя людини, може створювати окремі ризики для приватності даних, які система використовує шляхом стеження через веб-камеру за процесом читання та при цьому проводити ідентифікацію особи [5, с. 4].

Другий вид ризику – помилки у результатах діяльності штучного інтелекту, які виникають внаслідок недосконалості процесів. Як справедливо вказує Ю.С. Размєтаєва машинне навчання штучного інтелекту включає обробку даних, що випливають з попередньої роботи судової системи, і це призводить до викривлень при прийнятті рішення [6, с. 135]. Дійсно, алгоритми штучного інтелекту можуть відтворювати дані, сформовані у судових рішеннях раніше, але не врахувати актуальні зміни, що відбулись у судовій практиці. Також вже зафіксовані випадки коли штучним інтелектом формувались висновки на основі вигаданих ним самим норм законодавства та судової практики. Відтак штучний інтелект щодо правових питань може формувати фейкові висновки які будуть виглядати переконливо, але використання цих висновків при підготовці господарськими судами рішень призводитиме до судових помилок.

Третій вид ризику пов'язаний з відсутністю прозорості в розробленні та діяльності систем штучного інтелекту, що може призводити до упередженості або навіть дискримінації при формуванні штучним інтелектом результатів. Наслідком цього може бути посилення наявних соціальних упереджень, що відображатиметься у судових рішеннях господарського суду, в результаті цього може відбутися порушення прав людини.

Четвертий вид ризику пов'язаний з людським фактором. Він має прояв у двох аспектах. Перший полягає у низькій цифровій грамотності людей нашої країні. «Цифровою компетентністю є динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, інших особистих якостей у сфері інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність із використанням таких технологій» [7]. Тобто, цифрова компетентність є багатоаспектною категорією і вимагає певного часу та ресурсів для її опанування, а її відсутність може призводити до помилок при застосуванні систем штучного інтелекту у практичній діяльності та як наслідок виникатимуть помилки у результатах які формуватиме штучний інтелект при виконанні завдань у господарському судочинстві. Іншим аспектом є зменшення здатності учасників судового процесу до критичного мислення та самостійного прийняття рішень внаслідок формування звички покладатись на штучний інтелект, в тому числі навіть при прийнятті суддями господарських судів рішень по справі. Суддівський розсуд є важливим елементом при здійсненні правосуддя, який не має бути втрачений внаслідок використання штучного інтелекту при здійсненні правосуддя.

П'ятий вид ризику – безпековий і пов'язаний він з можливістю несанкціонованого доступу до систем штучного інтелекту і за рахунок цього не виключена можливість незаконного впливу на

прийняття судового рішення. Особливо небезпечним це є у справах які вирішують суди у справах про банкрутство, корпоративних спорах.

Шостий вид ризику пов'язаний з етичними аспектами, оскільки виникають питання щодо дотримання правил адвокатської та суддівської етики, їх порушення тощо. Наприклад, щодо особистого надання послуг адвокатом, прийняття рішення у справі компетентним судом. Відтак виникає проблема визначення суб'єкта, який буде нести відповідальність за неякісне надання послуг та судову помилку відповідно у випадку застосування штучного інтелекту у господарському процесі.

Бачиться, що запровадження використання штучного інтелекту у господарському судочинстві має відбуватись поступово. На першому етапі має бути розроблена концепція щодо напрямів застосування штучного інтелекту у господарському судочинстві, а згодом на основі цієї концепції має бути визначений господарський суд першої інстанції у якому будуть апробовані питання використання штучного інтелекту для виявлення всіх проблемних моментів та напрямів їх усунення. Завершальним етапом має бути розроблення та прийняття відповідних нормативно-правових актів.

В умовах коли правові норми щодо застосування штучного інтелекту перебувають у процесі розроблення виникає питання яким чином здійснювати на сучасному етапі управління ризиками, які виникають при застосуванні штучного інтелекту у господарському процесі? Бачиться, що для управління таким ризиком може бути використано принцип належної обачності, який дістав розвитку у судових рішеннях.

Взагалі принципи права є основою та одними із важливих елементів вітчизняної правової системи. Вони «виступають не довільними конструкціями людського розуму, а особливою формою вираження об'єктивних соціальних закономірностей» [8, с. 31]. Тому їх регулююча здатність проявляється незалежно від того чи закріплені вони безпосередньо у правових нормах. Така властивість принципів права дозволяє використовувати їх для регулювання суспільних відносин навіть у тому випадку коли повністю відсутнє впорядкування суспільних відносин нормами права або воно є не повним.

Вітчизняними науковцями цілком справедливо значення принципів господарського судочинства убачається у тому, що вони є основними засадами, загальними керівними положеннями, які визначають характер діяльності суду щодо здійснення судочинства в господарських відносинах (В.С. Щербина, В.В. Рєзнікова) [9, с. 15], а також орієнтиром у тлумаченні процесуального законодавства та його застосування господарськими судами всіх рівнів (Л.М. Ніколенко) [10, с. 174]. Відтак, застосування у господарському процесі штучного інтелекту на сучасному етапі може відбуватись на основі правових принципів. Одним із доцільних принципів для нівелювання ризиків, які можуть виникати у зв'язку з використанням штучного інтелекту в господарському процесі бачиться принцип належної обачності.

Принцип належної обачності застосовується у адміністративному, господарському, цивільному судочинстві щодо питань які так чи інакше пов'язані з управлінням ризиком. Можна казати про те, що судова гілка влади формує у судових рішеннях розвиток цього принципу, хоча у кожному виді судочинства цей принцип має і свою специфіку, обумовлену предметною підсудністю.

В.П. Мороз, досліджуючи застосування принципу належної обачності адміністративними судами, справедливо вказує, що при розгляді податкових спорів його сутність проявляється у тім, що для покупця як платника податку не настає відповідальність у вигляді позбавлення права на податковий кредит або витрати за податкові зловживання свого постачальника або його контрагентів тільки у випадку, якщо він проявив належну обачність і йому не було відомо про зловживання своїх контрагентів [11, с. 62]. Тобто, у податкових відносинах принцип належної обачності спрямований на управління податковим ризиком.

Судами господарської юрисдикції визначено більш широкий спектр застосування принципу належної обачності. Так, Господарський суд міста Києва у справі № 910/17079/23 вказує: «постачання товарів Відповідачем є його підприємницькою діяльністю з метою отримання прибутку, а отже належна обачність у виборі контрагентів є його власною відповідальністю» [12]. У справі № 45/49 Господарський суд міста Києва використав принцип належної обачності для оцінки дій учасника торгів: «позивачем, який став переможцем тендеру по лотах 2, 4, 7, під час проведення тендеру не ставив під сумнів зміст оголошення, і він проявивши належну обачність надав замовнику торгів такі тендерні пропозиції, які забезпечили позивачеві перемогу по лотах 2, 4, 7» [13].

Також господарські суди принцип належної обачності застосовували для оцінки дій сторін при реалізації своїх процесуальних прав. «Проявивши належну обачність відповідач міг дізнатись, в тому числі з Єдиного державного реєстру судових рішень, інформація якого є загальнодоступною, цілодобовою та безкоштовною, про рух справи № 905/645/22 та про постановлені ухвали в даній справі, в т. ч. і ухвали від 08.11.2022 року, тому міг скористатись своїм конституційним правом на захист та участь в судовому засіданні.» [14].

При розгляді цивільних справ суди застосовували принцип належної обачності для оцінки юридично значимих дій сторін при здійсненні ними правочину. Так, Шевченківський районний суд м. Києва у рішенні від 20.06.2022 року по справі № 761/7257/20 вказує, що «набувач майна який діє добросовісно, має виявити "належну обачність" при придбанні майна та перевірити дійсність підстав реєстрації права власності за продавцем. У разі відсутності, "належна обачність" кваліфікується як "халатність" та накладає відповідальність за настання несприятливих подій на сторону, що не була обачливою, але могла та мала би бути такою. Належна обачність як елемент добросовісності, передбачає, що сторона діяла, по-перше, чесно, по-друге, стороною були вжиті заходи, аби не бути втягнутими у недобросовісні відносини» [15].

У постанові Херсонського апеляційного суду від 26.08.2020 року по справі № 664/2596/19 вказується, шо «позивач або інші особи у його інтересах мали об`єктивну та реальну можливість на свій вільний розсуд проявити належні обачність та розумність при здійсненні юридично значимих дій у даних правовідносинах, зокрема в момент підшукування відповідної особи, якій видавалася довіреність на продаж частини квартири, в момент наданням цій особі правовстановлюючих документів на квартиру, в момент оформлення довіреності у нотаріуса» [16].

У рішенні Червонозаводського районного суду м. Харкова від 04.10.2023 року по справі № 646/2799/23 вказується, що «при вирішенні питання наявності у позивача об`єктивних труднощів для своєчасного прийняття спадщини за законом, суд враховує, що вона виїхала за межі території України до закінчення строку для прийняття спадщини та протягом тривалого часу докладала значних зусиль для отримання усіх необхідних документів, проявивши належну обачність для вирішення спадкового права» [17].

Короткий аналіз судових рішень дозволяє виявити певний загальний підхід за яким принцип належної обачності має свій прояв у тім, що особа при реалізації своїх прав та обов'язків має діяти виважено, обачливо, розсудливо, здійснювати реалізацію своїх прав та обов'язків на практиці добросовісно, що у кінцевому підсумку знизить або усуне ризик настання негативних наслідків. У контексті застосування його для управління ризиком, пов'язаним з використанням штучного інтелекту у господарському судочинстві він полягає у тім, що при його застосуванні особа має діяти виважено, обачливо, добросовісно та розсудливо, запроваджуючи всі необхідні заходи безпеки. Відтак, принцип належної обачності може застосовуватись для управління ризиками, пов'язаних з використанням штучного інтелекту у господарському процесі.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє дійти наступних висновків.

Використання штучного інтелекту у господарському судочинстві створює певні переваги: вирішення проблеми перевантаженості суду, пришвидшення розгляду судових справ, мінімізація впливу людського фактору для усунення суддівського свавілля, полегшення ведення процесу, мінімізація судових помилок.

В той же час, існують і ризики при його використанні у господарському судочинстві: 1) інформаційний - ризик витоку конфіденційної, персональної інформації; несанкціоноване використання персональних даних; 2) помилки у судових рішеннях, які можуть виникати внаслідок недосконалості штучного інтелекту – відтворення ним даних, сформованих у судових рішеннях раніше, але на момент аналізу які вже втратили актуальність; формування ним неіснуючих судових рішень та нормативно-правових актів; 3) відсутність прозорості в розробленні та діяльності систем штучного інтелекту, що може призводити до упередженості або навіть дискримінації при формуванні штучним інтелектом результатів та внаслідок цього формування упереджених судових рішень; 4) ризик пов'язаний з людським фактором – низька цифрова компетентність або її відсутність призводять до неправильного формулювання завдань штучному інтелекту внаслідок чого виникатимуть помилки у судових рішеннях; зменшення здатності учасників судового процесу до критичного мислення та самостійного прийняття рішень; 5) безпековий, який виникає у зв'язку з можливістю несанкціонованого доступу до систем штучного інтелекту і за рахунок цього не виключена можливість незаконного впливу на прийняття судового рішення; 6) етичний ризик – полягає у можливому порушенні правил адвокатської та суддівської етики та складності визначення особи яка має нести відповідальність за неякісне надання послуг та судові помилки.

В умовах відсутності відповідних змін до ГПК України управління ризиками, які виникають при застосуванні штучного інтелекту у господарському судочинстві має відбуватись на основі принципу належної обачності, який вироблений вітчизняною судовою системою. У контексті застосування його для управління ризиком, пов'язаним з використанням штучного інтелекту у господарському судочинстві він полягає у тім, що при його застосуванні особа має діяти виважено, обачливо, добросовісно та розсудливо, запроваджуючи всі необхідні заходи безпеки.

Напрямом подальших досліджень є з'ясування співвідношення принципу належної обачності при використанні штучного інтелекту у господарському судочинстві з іншими принципам, встановленими у ГПК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс суддівської етики : Рішення «Про затвердження Кодексу суддівської етики» від 22.02.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13?find=1&text=%D1%88%D1%82%D1%83#w1_1(дата звернення: 25.04.2025).
2. Про затвердження переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 31 грудня року, наступного після припинення або скасування воєнного стану в Україні року: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 квітня 2024 № 476. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/476-2024-%D0%BF#Text (дата звернення: 25.04.2025).
3. Шишка Н.В. Штучний інтелект в українському правосудді: правові передумови запровадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 143–145. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/12455e60-8125-470f-8052-a69413c1b209/content (дата звернення: 28.03.2025).
4. Жукевич І.В. Застосування штучного інтелекту в механізмі судового контролю за виконанням рішень у цивільному судочинстві України. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 4. С. 200–203. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/04/36.pdf.
5. Остіян Є.З. Штучний інтелект та персональні дані: захист приватності в цифровому середовищі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* 2024. Випуск 85: частина 3. С. 47–53.
6. Размєтаєва Ю.С. Право у технологічному світі: ключові точки змін. *Філософія права і загальна теорія права.* 2019. № 1. С. 130–145.
7. Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 № 167-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-%D1%80#Text (дата звернення: 28.03.2025).
8. Уварова О.О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика: монографія. Харків: «Друкарня МАДРИД», 2012. 196 с.
9. Щербина В.С., Рєзнікова В.В. Основні засади (принципи) господарського судочинства. *Право України*. 2018. № 7. С. 13–33.
10. Ніколенко Л.М. Реалізація основних принципів господарського судочинства при перегляді судових актів. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 174–180.
11. Мороз В.П. Перспективи трансформації податкового законодавства України в аспекті застосування принципу належної обачності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2020 р. № 45. С. 61–65.
12. Рішення Господарського суду міста Києва від 06.02.2024 р. у справі № 910/17079/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116854149 (дата звернення: 25.04.2025).
13. Рішення Господарського суду міста Києва від 12.03.2008 р. у справі №45/49. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/1507386 (дата звернення: 25.04.2025).
14. Рішення Господарського суду Донецької області від 10.01.2023 р. у справі № 905/645/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108514830 (дата звернення: 25.04.2025).
15. Рішення Шевченківського районного суду м. Києва від 20.06.2022 р. у справі № 761/7257/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105514614 (дата звернення: 22.04.2025).
16. Постанова Херсонського апеляційного суду від 26.08.2020 р. у справі № 664/2596/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91262814 (дата звернення: 22.04.2025).
17. Рішення Червонозаводського районного суду м. Харкова від 04.10.2023 року по справі № 646/2799/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113919564 (дата звернення: 22.04.2025).

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.66

AMICUS CURIAE: ПРОЦЕСУАЛЬНІ ТА ЕТИЧНІ ВИМІРИ СТОРОННЬОЇ ДОПОМОГИ ВЕРХОВНОМУ СУДУ У ПИТАННЯХ ПРАВА

Пільков К.М.,
кандидат юридичних наук, старший дослідник,
суддя, Велика Палата Верховного Суду,
старший науковий співробітник
відділу приватного права та процесу,
НДІППіП ім. академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України
ORCID: 0000-0002-8931-0413

Пільков К.М. Amicus curiae: процесуальні та етичні виміри сторонньої допомоги Верховному Суду у питаннях права.

Стаття зосереджує увагу на особливостях реалізації в українському судочинстві практики amicus curiae, сторонньої допомоги у вирішенні складних питань, які виходять за межі інтересу сторін конкретної судової суперечки. Автор вказує на те, що в національних реаліях допустимі форми такої допомоги стосуються вирішення питань права. У статті приділена увага поняттю та сучасним проявами практики amicus curiae у правових системах, в яких вона особливо поширена, а також висвітлено тенденцію до розширення застосування цієї практики. Автор доводить, що в українському судочинстві допомога сторонніх осіб, інституцій, груп у вирішенні складних питань права ґрунтується на принципі jura novit curia, у якому втілюється неспростовна презумпція знання судом права. Автор аргументує, що внаслідок дії цього принципу будь-які заяви, в тому числі публічні або безпосередньо адресовані суду, від фахівців, професійних спільнот і організацій, які містять аргументи стосовно вирішення питань права, не можуть сприйматись як недозволений вплив на суд, і не становлять загрозу для незалежності суду чи неупередженості у здійсненні правосуддя. При цьому автор звертає увагу, що мають бути дотримані етичні обмеження: висновки не повинні стосуватись того, яким чином належить загалом вирішити справ, яка перебуває на розгляді суду, і висновок не повинен містити критики чинного судового рішення, яка виходить за межі критики висновків у питаннях права. У статті викладено основні формати, у яких Верховний Суд залучає допомогу фахівців у питаннях права: індивідуальні висновки; засідання робочих груп Науково-консультативної ради при Верховному Суді. Автор вказує на потенціал групових форматів роботи amici curiae та обґрунтовує застосування у судочинстві технік організації цієї роботи, притаманних для експертиз у сфері права в міжнародному арбітражі. У статті зроблений загальний висновок про допустимість розширення практики amicus curiae, залучення до формування правових позицій професійних юридичних спільнот і відповідність цього інтересам правосуддя, правничих та інших фахових спільнот і суспільства в цілому.

Ключові слова: висновок у питанні права, експерт у сфері права, незалежність суду, неупередженість, jura nivit curia, res judicata.

Pilkov K.M. Amicus curiae: procedural and ethical dimensions of external assistance to the Supreme Court in matters of law.

The article focuses on the peculiarities of implementation of amicus curiae practice in Ukrainian court proceedings, i.e. external assistance in resolving complex issues which go beyond the interests of the parties to a particular court case. The author points out that in the national context, the permissible forms of such assistance relate to the resolution of issues of law. The article focuses on the concept and current manifestations of amicus curiae practice in the legal systems where it is particularly widespread, and also highlights the trend towards the expansion of this practice. The author argues that in Ukrainian legal proceedings, assistance of legal experts, institutions and groups in resolving complex legal issues is based on the principle of jura novit curia, which embodies the irrefutable presumption of the court's knowledge of the law. The author argues that, as a result of this principle, any statements, including those publicly made or directly addressed to the court, from professionals, professional communities and organisations containing arguments on the resolution of legal issues cannot be perceived as an unauthorised influence on the court and do not pose a threat to the independence of the court or impartiality in the administration of justice. At the same time, the author draws attention to the fact

that ethical restrictions must be observed: opinions should not concern how the case before the court should be finally resolved, and the opinion should not contain criticism of valid court decisions that goes beyond criticism of the opinions in matters of law. The article outlines the main formats in which the Supreme Court engages the assistance of legal experts: individual opinions; meetings of working groups of the Scientific Advisory Council of the Supreme Court. The author points out the ways of further development of group formats of amici curiae work and justifies the use of techniques for organising this work in court proceedings which are typical for obtaining legal expert evidence in international arbitration. The article draws a general conclusion that it is permissible to expand the practice of amicus curiae, involve professional legal communities in the development and debates around pending legal matters and that this is in the interests of the administration of justice, legal practitioners and other professional communities and society as a whole.

Key words: opinion in a matter of law, legal expert, independence of the court, impartiality, jura nivit curia, res judicata.

Постановка проблеми. У 2023 році Верховний Суд повідомив, що його Велика Палата вперше звернулася до *amicus curiae* (*лат*. друг суду), визнаного у світі інструменту одержання компетентних висновків від неупереджених фахівців стосовно проблемних питань справи [1]. На той час Велика Палата скористалась можливостями за нормами Положення про Науково-консультативну раду при ВС, які дозволяють залучати до участі в її роботі практиків, і сама запитала висновки від фахівців Міжнародного комерційного арбітражного суду при ТПП України та Української арбітражної асоціації як від *amici curiae (лат. мн.* друзі суду*)*.

Попри те, що саме тоді вперше у практиці Великої Палати були одержані висновки, позначені саме як висновки *amicus curiae*, фахова стороння допомога суду у питаннях права не є новим чи екстраординарним явищем в українському судочинстві. Верховний Суд вже навіть в одній зі своїх постанов звернув увагу на те, що запроваджений у процесуальний закон інститут висновків експерта з питань права бере витоки з інституту *amicus curiae*, «що покликаний сприяти суду шляхом надання відповідей та кваліфікованих роз`яснень, забезпечення суду експертними знаннями, які є необхідними для правильного та об`єктивного вирішення спору» [2]. Також вітчизняні дослідники розглядають висновки експертів у галузі права у господарському, цивільному та адміністративному судочинстві саме як різновид *amicus curiae* [3, с. 232]. Власне діяльність Науково-консультативної ради при Верховному Суді (НКР) також розглядається як така дружня допомога суду.

У практиці Верховного Суду також мали місце випадки, коли той посилався на висновки *amicus curiae*, що їх надавала Венеційська комісія, щоправда на запит іншого суду (Конституційного Суду України) [4; 5; 6]. Слід визнати, що у прийнятті цих висновків як авторитетного джерела значення мало не стільки те, що вони були надані *amicus curiae*, скільки визнана вага Венеційської комісії та авторитет її висновків стосовно відповідності засад діяльності державних інституцій, проєктів реформ критеріям верховенства права.

Всі ці випадки мають доволі віддалений стосунок до сучасної практики одержання висновків *amicus curiae* у правових системах, де така практика є розвиненою. Однак вони дозволяють ширше поглянути на потенціал розвитку в українській судовій практиці як окремих інструментів сторонньої допомоги суду в одержанні важливої інформації, яка не стосується суто фактів певної справи, а також на те, наскільки взагалі допустимою є стороння допомога для суду, особливо у питаннях права.

У зв'язку з цим, постає також питання про те, чи є в тих рамках, які встановлює сучасне процесуальне законодавство практика *amicus curiae* обмеженою для Верховного Суду тими форматами, які визначені у законі, тобто лише допомогою від його НКР. Чи може допомога суду бути «непрошеною»? Тобто мова про те, чи допустимо з правової та етичної точки зору для окремих фахівців, інституцій, зацікавлених груп висловлювати і повідомляти у різний спосіб суду про свою позицію у питанні права, якщо таке перебуває на вирішенні Верховного Суду. Саме через те, що фаховий підхід до вирішення складних правових питань, а також врахування суспільного інтересу є важливими при розгляді справ Верховним Судом, актуальним є питання про ефективні інструменти, які б дозволили забезпечити цю допомогу, а також допустимість як загалом сторонньої участі чи стороннього впливу на формування судом позицій у питаннях права, так і окремих інструментів такої участі.

Це дослідження ставить собі за **мету** окреслити засадничі правові та етичні орієнтири для різних форматів сторонньої участі у формуванні позицій у питаннях права, які перебувають на вирішенні у Верховному Суді, а також допустимих форматів донесенні цієї позиції до найвищої судової інстанції.

Стан опрацювання проблеми. Використанню в українському судочинстві висновків експертів у галузі права як різновиду *amicus curiae* присвячені дослідження О. Дроздова, Є. Григоренка,

О. Передерія, А. Стєбєлєва. Окремі аспекти застосування *amicus curiae* у практиці ЄСПЛ досліджувала А. Алєксєєва [7].

Виклад основного матеріалу. У найбільш загальних рисах висновок «друга суду» (лат. *amicus curiae*) надається особою, інституцією, групою, які здійснюють адвокацію певного інтересу і які мають високий рівень зацікавленості в предметі розгляду, але не є стороною та не беруть безпосередньої участі у судовому процесі [8, с. 4]. Використання практики *amicus curiae* розглядається як спосіб демократизації судочинства шляхом сприйняття нових ідей та надання можливості «бути почутим голосам, до яких не часто дослухаються суди» [9, с. 5]. У цьому значенні *amicus curiae* у західній практиці розглядається як один з найбільш поширених інструментів, за допомогою якого різні зацікавлені групи намагаються втілити у право свої економічні, політичні та соціальні вподобання [10, с. 230]. Дійсно, головною, а можливо, і єдиною «аудиторією», адресатом висновків *amicus curiae*, є судді, а єдиною метою цих висновків є формування права у напрямі, який є вигідним для авторів висновку [11, с. 78]. Практика подання висновків *amicus curiae* до Верховного Суду США відверто розглядається дослідниками як форма лобіювання інтересів груп у судовій гілці влади [12, с. 398]. В окремих випадках таке лобіювання може мати характер недобросовісної практики (англ. *faux advocacy*), коли надавачі висновків заявляють про те, що є виразниками інтересів певних груп, які потребують особливого захисту чи врахування, а насправді такими не є, і лише на основі цієї самоідентифікації вимагають врахування своєї позиції [13, с. 655].

Дослідники практики застосування *amicus curiae* у країнах, де вона особливо поширена, розглядають такі рівні впливу *amicus curiae*: а) впив на те, хто переможе і програє у судовій справі; б) вплив на ідеологічний напрям судових рішень; в) вплив на зміст висновків суду; г) інший можливий вплив [10, с. 226]. Через таку багатогранність цієї практики, яка дозволяє вдатися до неї не тільки для широкого суспільного блага, *amicus curiae* має не лише прихильників, але й авторитетних критиків. Напевне використання *amicus curiae* саме з метою вплинути на результат вирішення конкретної справи дозволили Річарду Познеру негативно оцінювати практику *amicus curiae* як такої, що надає незначну допомогу суду, якщо така взагалі є, оскільки насправді *amicus* є дублюванням аргументів сторін [14, с. 745].

Все ж протягом останніх тридцяти років десятки країн світу, які раніше не визнавали практику залучення *amicus curiae*, сприйняли її. Це охоплює країни Латинської Америки (наприклад Бразилія, Аргентина, Венесуела та Перу), Африки (Руанда, Ефіопія та Намібія), Азія (наприклад, Південна Корея, Таїланд) і Європа (наприклад, Іспанія, Швеція, Австрія, Чехія та Бельгія), а також велику кількість міжнародних організацій та юрисдикційних органів (таких як Світова організація торгівлі та Європейський суд з прав людини), які одна за одною перейняли практику одержання *amicus curiae* або значно її розширили. Використання *amicus curiae* також посилилось в більшості систем загального права (США, Канада, Австралія, Сполучене Королівство, Південна Африка, Нова Зеландія, Ірландія). Загалом важливо, що практика *amicus curiae* набуває поширення в країнах, які належать як до континентальної правової традиції, так і до систем загального права [15, с. VIII].

1. Висновки amicus curiae і публічні заяви стосовно питань права на розгляді Верховного Суду: фахова допомога чи вплив на суд?

Після ілюстрації того, що практика подання висновків *amicus curiae* має доволі широке застосування і може переслідувати різну мету, зосередимось на тому аспекті цієї практики, який відомий українському судочинству і при цьому має потенціал для розвитку: стороння допомога фахівців, окремих інституцій у вирішенні питань тлумачення та правильного застосування права.

Може видатись парадоксальним, однак принципом, який є відправною точною для визначення специфіки застосування в українському судочинстві сторонньої допомоги у питаннях права, є принцип *jura novit curia* («суд знає право»). Ця неспростовна презумпція знання судом права у вітчизняному судочинстві, з одного боку, покладає обов'язок на суд самостійно встановити зміст права, а зі сторін цей обов'язок знімає, внаслідок чого зміст права не належить до предмету доведення у вітчизняних судових процесах, а діяльність суду із самостійного встановлення змісту права не порушує засади змагальності, яка таким чином на питання права не поширюється. З іншого ж боку, саме через те, що неспростовно презюмується обізнаність суду зі змістом права і здатність суду самостійно вирішити, як належить це право застосовувати, з цього ж випливає неможливість будь-якої сторонньої інформації у питаннях права справити недозволений вплив на суд або порушити засади змагальності. Тобто оскільки презюмується, що суд знає право, публічні заяви сторонніх осіб або донесення до суду позицій цих осіб у питаннях права саме по собі не може розглядатись як вплив на суд, загроза безсторонності суду.

Отже доти, доки *amici* у своїх спробах допомогти суду у правозастосуванні не виходять за межі питань права, тобто зосереджені на тлумаченні права, і не вдаються до критики результату вирішення конкретних судових справ, не піддають сумніву судові рішення, зокрема ті, що набули зна-

чення *res judicata*, і не висловлюються з приводу того, як слід вирішити ту чи іншу справу в цілому, така допомога суду заслуговує на позитивне сприйняття.

Цікаво, що висновок *amicus curiae* не є доказом навіть у системах загального права, де питання права у суді також вважається предметом суперечки сторін, на яке поширюються засади змагальності. Навіть у Верховному Суді США, процесуальні правила якого передбачають право сторони відреагувати на *amicus*, якщо такий подано на противагу її позиції, з різних причин така реакція сторін є нечастою [16, с. 1915].

Все ж варто врахувати, що в умовах сучасної обережної практики національних судів у питанні забезпечення права сторони бути почутою, її права прокоментувати стосовно будь-якого нового матеріалу, який приєднується до справи, в тому числі того, який стосується питання права, особливо якщо це відбувається внаслідок подання такого матеріалу іншою стороною, суди небезпідставно застосовують цю загальну засаду доказового права, а саме надання іншій стороні можливості прокоментувати, також до матеріалів, які стосуються правових питань і вочевидь доказами не є.

Водночас опосередковані форми допомоги суду у формуванні правових позицій, які здійснюються не з ініціативи сторони і не передбачають приєднання до справи нових матеріалів, на яких могло б ґрунтуватись судове рішення, описаними вище вимогам не підкорюються. Стверджувати про протилежне означало б, що будь-який матеріал з питань права з будь-якого джерела, з яким суддя знайомиться після початку розгляду справи, а, може, й до цього, слід було б надати сторонам для ознайомлення і коментарів, тобто будь-який підручник, посібник, стаття чи почутий суддею виступ колеги на конференції, які здатні вплинути на правову позицію, повинні були б стати відкритими для коментарів сторін, а це вже абсурд.

З огляду на це більшою практичною проблемою у сучасному судочинстві є не питання допустимості сторонньої допомоги суду у питаннях права, оскільки така є допустимою, а питання ефективності самої допомоги.

2. Ефективні інструменти amicus curiae

Досі основним інструментом допомоги Верховному Суду у питаннях права були індивідуальні висновки окремих членів НКР. Це при тому, що власне діяльність такого колегіального органу як рада в своїй основі передбачає колегіальну роботу, а Положення про НКР передбачає її засідання та засідання її робочих груп як основну форму діяльності (§ 4.2) [17].

Індивідуальний характер висновків, що їх готують науковці на запит Верховного Суду, в умовах, коли з одного питання висновки можуть надати декілька фахівців, звичайно, не передбачає їх узгодження науковцями між собою і навіть не передбачає єдності доктринальних підходів. На практиці це приводить до ситуації, коли з одного питання фахівці часто займають діаметрально протилежні підходи. Об'єднана палата Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду у 2018 році звернула увагу на цю проблему: «У наукових висновках, що надійшли у справі, надано різні, часом протилежні відповіді на кожне з викладених вище питань. Відзначаючи відсутність доктринальної єдності у вирішенні цих складних питань права, а також те, що автори висновків у своїх міркуваннях значною мірою покладались на судову практику, Суд не вважає за можливе покластися у цьому питання на якийсь один доктринальний підхід, натомість у своїх висновках покладатиметься на судову практику, яка одержала наукове осмислення» (§ 24 постанови від 07.12.2018) [18].

Тільки порівняно нещодавно НКР активізувала роботу у форматі засідань робочих груп, у яких беруть участь фахівці з певної галузі, що дозволяє в одному засіданні «зіштовхнути» різні підходи у спробі виявити їх переваги і слабкі місця на рівні фахової науково-практичної дискусії, а не залишати суддів сам на сам з діаметрально протилежними індивідуальними висновками, роблячи їх тим самим ще й суддями у питаннях наукового методу.

Групові формати допомоги суду у питаннях права мають ще й ту перевагу, що питання конфлікту інтересів у ньому не настільки гостре, як у випадку надання індивідуального висновку, оскільки запрошення до участі у дискусії декількох фахівців передбачає критичну оцінку висновків одне одного, а не виклад єдиної позиції без критики, хоча в результаті дискусії можливе й узгодження позицій.

Звичайно, робота фахівців, які надають суду допомогу як експерти у питаннях права, може бути організована також з урахуванням найкращих відомих практик, які застосовуються у юрисдикційних органах та споріднених інститутах, зокрема в арбітражі. Автор у більш ранніх публікаціях приділяв увагу різноманітним технікам ефективної організації групової роботи експертів, в тому числі й експертів у питаннях права, зокрема таким технікам, як конференція експертів, різні протоколи групової експертної роботи (які можуть передбачати узгодження експертами спершу методів, а згодом проведення дослідження і узгодження вже їх результатів) [19, с. 394]. Метою такої групової роботи, яку влучно називають *hot-tubbing* (від англ. *hot tub* – гаряча ванна, джакузі), є помістити фахівців з різними підходами на певне питання в середовище, в якому вони фахово спе-

речатимуться одне з одним, зануряться у гарячу дискусію, фахово виявлять недоліки позицій одне одного, а можливо, й напрацюють в результаті єдину позицію.

Ці ж техніки цілком можуть бути використані також іншими особами, інституціями, групами, які бажають надати суду допомогу як *amici curiae*. Юридичні та інші фахові спільноти, дотримуючись вже загаданих вище етичних орієнтирів (неприпустимість заяв про те, як в цілому слід вирішити певну справу, та відсутність критики чинних судових рішень), загалом можуть досліджувати питання права, які знаходяться на розгляді суду, і в таких умовах без шкоди для незалежності та неупередженості суду висловлювати публічно і навіть звертати увагу суду на власні висновки у питаннях права. Якщо ж при цьому будуть застосовані найкращі техніки групової роботи, які передбачають фахове представлення різних позицій стосовно певного питання права, то від цього тільки зросте цінність такої допомоги суду. Адже це дозволить суду не тільки розкрити більше різних аспектів певної правової проблеми, а й громадськості побачити, що певне питання є справді дискусійним та багатоаспектним.

Висновки. В умовах, коли принцип *jura novit curia* є наріжним каменем національного правосуддя і, з одного боку, покладає на суд обов'язок самостійно встановити і правильно застосувати право, а з іншого – робить для суду доступними будь-які джерела інформації, що дозволяють правильно встановити зміст права, без шкоди для засад змагальності та права сторін бути почутими, і суди, і професійні спільноти, і суспільство в цілому мають бути зацікавлені в розвитку ефективних інструментів надання суду допомоги у питаннях права. Ця допомога з огляду на цей же принцип *jura novit curia* може бути надана саме тоді, коли певне питання права знаходиться на розгляді в суді, і за умови дотримання етичних меж (утримання від критики чинних судових рішень і уникнення заяв про те, як в цілому слід вирішити ту чи іншу справу), така допомога, яка може полягати у висловленні позицій суто у питаннях права, не повинна сприйматись як втручання у здійснення правосуддя. Багатоманіття відомих технік виявлення, протиставлення і узгодження різних фахових поглядів на правові питання дозволять стати *amici curiae,* «друзями суду» будь-яким фахівцям, організаціям, спільнотам, які здатні донести до суду свої висновки. В цьому полягає не тільки інтерес правосуддя, який забезпечується врахуванням ширшого спектру фахової інформації, а також інтереси цих спільнот (адже вони мають можливість бути почутими до формування певної позиції судом, а не тільки *post factum* аналізувати або й критикувати вже сформовану позицію) і суспільства в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. ВП ВС висловила проарбітражну позицію у справі, спір у якій виник із приватноправових відносин з іноземним елементом. 08 листопада 2023. *Верховний Суд* : веб-сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1506818/ (дата звернення 11.05.2025).
2. Верховний Суд. Касаційний господарський суд. Постанова від 18.06.2024. Справа № 910/11933/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120204702 (дата звернення 11.05.2025).
3. Дроздов О., Григоренко Є., Передерій О., Стєбєлєв А. Експерт з питань права: теоретико-методологічні засади та вектори реалізації. *Право України.* 2021. № 6. С. 221–263. DOI: 10.33498/louu-2021-06-221
4. Верховний Суд. Касаційний адміністративний суд. Постанова від 16.03.2023. Справа № 400/4409/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109601428 (дата звернення 11.05.2025).
5. Верховний Суд. Касаційний адміністративний суд. Постанова від 14.02.2022. Справа № 991/3440/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103466876 (дата звернення 11.05.2025).
6. Верховний Суд. Касаційний адміністративний суд. Постанова від 14.12.2022. Справа № 990/124/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107878072 (дата звернення 11.05.2025).
7. Алєксєєва А. «Третя сторона»: нові практики ЄСПЛ для забезпечення дотримання справедливості судового розгляду. *Наукові розвідки з актуальних проблем приватного та публічного права*: Збірник матеріалів ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 24 квітня 2024 року). Київ, 2025. С. 159–165.
8. Концепція amicus curiae у сучасному правосудді: Концептуальний документ для Конституційного Суду України 10 червня 2022 р. А. Тенасе, Г. Папуашвілі. Київ, 2022. 53 с. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/3/c/523443.pdf (дата звернення 11.05.2025).
9. Bagashka, T., Chapa, S., Tiede, L. Influenced by Power or Reasons? The Role of Amicus Curiae Briefs in Constitutional Court Decision-Making. *East European Politics and Societies*. 2023. Vol. 38, Issue 1. P. 5–29. URL: https://doi.org/10.1177/08883254221148485.

10. Collins P.M., Jr. The Use of Amicus Briefs. *Annual Review of Law and Social Science*. 2018. Vol. 14. P. 219–237. DOI: 10.1146/annurev-lawsocsci-101317-031248.
11. Doerfler M.E. Bishops and Friends: History and Legal Interpretation in Recent Amicus Curiae Briefs before the Supreme Court. *Journal of Law and Religion*. 2023. Vol. 38, No. 1. P. 55–80. DOI: 10.1017/jlr.2022.47.
12. Abi-Hassan S, Box-Steffensmeier JM, Christenson DP, Kaufman AR, Libgober B. The Ideologies of Organized Interests and Amicus Curiae Briefs: Large-Scale, Social Network Imputation of Ideal Points*. Political Analysis*. 2023. Vol. 31, No. 3. P. 396–413. DOI: 10.1017/pan.2022.34.
13. Dwyer J.G. Faux Advocacy in Amicus Practice. *Pepperdine Law Review*. 2023. Vol. 50, Issue 4. P. 633–717.
14. Kearney J.D. The Influence of Amicus Curiae Briefs on the Supreme Court. *University of Pennsylvania Law Review*. 2000. Vol. 743. P. 743–855.
15. Farber S. The Amicus Curiae Phenomenon: Theory, Causes and the Significance of Third Party Interventions. Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice, Vol. 119. Springer, Cham, 2024. 330 p. DOI: 10.1007/978-3-031-67225-5.
16. DeMatteo D., Wiltsie K. When Amicus Curiae Briefs are Inimicus Curiae Briefs: Amicus Curiae Briefs and the Bypassing of Admissibility Standards. *American University Law Review*. 2023. Vol. 72, No. 187. P. 1871–1918.
17. Положення про Науково-консультативну раду при Верховному Суді, затверджене постановою Пленуму Верховного Суду від 02.02.2018 № 1. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/ppn_kr/ (дата звернення 11.05.2025).
18. Верховний Суд. Касаційний господарський суд. Об'єднана палата, Постанова від 07.12.2018. Справа № 910/7547/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78484783 (дата звернення 11.05.2025).
19. Пильков К.Н. Доказательства и доказывание в международном коммерческом арбитраже: Научно-практическое пособие. – Киев: Освита Украины, 2016. 20+610 с. URL: https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/472 (дата звернення 11.05.2025).

УДК 346+351.75
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.67

УЧАСТЬ ПОЛІЦІЇ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ БЕЗПЕКИ БІЗНЕСУ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ В УКРАЇНІ

Попович С.М.,
аспірантка кафедри господарсько-правових дисциплін
та економічної безпеки,
Донецький державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0009-0006-4147-1572

Попович С.М. Участь поліції в забезпеченні безпеки бізнесу: зарубіжний досвід і перспективи розвитку інституту в Україні.

Стаття присвячена аналізу ролі поліції в забезпеченні безпеки бізнесу в Україні з урахуванням зарубіжного досвіду та перспектив розвитку інституту в умовах сучасних викликів. Актуальність дослідження зумовлена зростанням економічної злочинності, необхідністю адаптації до європейських стандартів у контексті інтеграції України до Європейського Союзу. У статті проаналізовано правовий статус поліції як суб'єкта публічного права, який може надавати платні охоронні послуги на договірній основі. Підкреслено, що чинне законодавство в Україні допускає можливість надання поліцією платних послуг на умовах договору, що передбачає вступ до економічних правовідносин у формі окремих комерційних ініціатив.

Розглянуто зарубіжний досвід, зокрема модель community policing у Великої Британії, де Business Crime Reduction Partnerships (BCRP) забезпечує співпрацю поліції з бізнесом на основі платних внесків і прозорих угод, а також державно-приватне партнерство (ДПП) у Німеччині, яке базується на договорах про обмін інформацією та спільне реагування. Особливу увагу приділено використанню цифрових технологій, таких як системи CompStat у США та інтелектуальне відеоспостереження в Японії, для підвищення ефективності захисту бізнесу. Досліджено договірну складову щодо надання відповідних послуг щодо забезпечення безпеки бізнесу. На основі аналізу зарубіжного досвіду запропоновано нові напрями розвитку інституційної взаємодії в Україні. Зокрема, акцентовано увагу на необхідності реформування законодавчої бази, впровадження цифрових технологій для моніторингу безпеки бізнесу, створення платних партнерств на зразок BCRP та запровадження моделей державно-приватного партнерства. Висновки статті підкреслюють, що формування ефективного механізму участі поліції у забезпеченні безпеки бізнесу є ключовою умовою сталого економічного розвитку України. Запропоновані напрями розвитку можуть бути адаптовані до національного правового поля з урахуванням специфіки українського суспільства та безпекових загроз. Підкреслено, що подальші дослідження у цій сфері мають бути спрямовані на забезпечення балансу між захистом прав підприємців та недопущенням зловживань з боку правоохоронних органів.

Ключові слова: бізнес, Національна поліція України, договірні відносини, економічне законодавство, економічна безпека, поліція, забезпечення безпеки, community policing, охорона, охоронна діяльність.

Popovich S.M. Police participation in ensuring business security: foreign experience and prospects for the development of the institute in Ukraine.

The article is devoted to the analysis of the role of the police in ensuring business security in Ukraine, taking into account foreign experience and prospects for the development of the institute in the context of modern challenges. The relevance of the study is due to the growth of economic crime, the need to adapt to European standards in the context of Ukraine's integration into the European Union. The article analyzes the legal status of the police as a public law entity that can provide paid security services on a contractual basis. It is emphasized that the current legislation in Ukraine allows the provision of paid services by the police under a contract, which involves entering into economic legal relations in the form of separate commercial initiatives.

Foreign experience is considered, in particular, the community policing model in the United Kingdom, where Business Crime Reduction Partnerships (BCRP) ensures cooperation between the police and business on the basis of paid contributions and transparent agreements, as well as public-private partnership (PPP) in Germany, which is based on agreements on information exchange and joint response. Particular attention is paid to the use of digital technologies, such as CompStat systems in the USA and intelligent video surveillance in Japan, to increase the effectiveness of business protection. The contractual component of the provision of relevant services for ensuring business

security is studied. Based on the analysis of foreign experience, new directions for the development of institutional interaction in Ukraine are proposed. In particular, attention is focused on the need to reform the legislative framework, introduce digital technologies for monitoring business security, create paid partnerships like BCRP, and introduce public-private partnership models. The conclusions of the article emphasize that the formation of an effective mechanism for police participation in ensuring business security is a key condition for the sustainable economic development of Ukraine. The proposed directions for development can be adapted to the national legal field, taking into account the specifics of Ukrainian society and security threats. It is emphasized that further research in this area should be aimed at ensuring a balance between protecting the rights of entrepreneurs and preventing abuses by law enforcement agencies.

Key words: business, National Police of Ukraine, contractual relations, economic legislation, economic security, police, security, community policing, security, security activities.

Постановка проблеми. Безпека бізнесу є одним із ключових факторів економічного розвитку, залучення інвестицій і забезпечення соціальної стабільності. В умовах глобалізації та зростання економічних ризиків, таких як кіберзлочини, шахрайство та корупція, роль правоохоронних органів у захисті підприємницької діяльності набуває особливого значення. Україна, яка перебуває в умовах воєнного стану та постійних економічних викликів, потребує ефективних механізмів захисту бізнесу від кримінальних загроз, корупції та рейдерства. Поліція як ключовий суб'єкт забезпечення публічної безпеки має вирішальне значення у створенні сприятливого середовища для підприємництва. Актуальність теми також підтверджується такими факторами, як:

зростання злочинності у сфері економіки держави – згідно Звіту Національної поліції України про результати роботи у 2024 році, у 2024 викрито на 15% більше (з 10,4 тис. до 12 тис.) кримінальних правопорушень у сфері діяльності, у тому числі на 12% більше (з 3 тис. до 3,4 тис.) – пов'язаних із неправомірною вигодою [1];

необхідність адаптації до європейських стандартів – інтеграція України до Європейського Союзу (далі – ЄС) вимагає реформування правоохоронної системи, зокрема в сфері захисту бізнесу. Аналіз зарубіжного досвіду демонструє, що в багатьох країнах інститути участі поліції у забезпеченні безпеки бізнесу є високорозвиненими та базуються на сучасних технологіях, чітких правових нормах та принципах прозорості. Вивчення цього досвіду може стати основою для реформування української системи та покращення взаємодії між поліцією та бізнесом;

дефіцит досліджень – попри значний зарубіжний досвід, в Україні недостатньо наукових праць, присвячених спеціалізованим поліцейським підходам до захисту бізнесу.

Тому тема дослідження є надзвичайно актуальною, оскільки вона спрямована на пошук нових напрямів розвитку інституційної взаємодії в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Питання діяльності поліції та безпеки бізнесу були окремими темами досліджень багатьох вчених, серед яких: О.М. Бандурка, А.Г. Бобкова, В.В. Бондар, С.С. Вітвіцький, Б.В. Дерев'янко, Р.А. Джабраілов, О.В. Дячук, Д.В. Задихайло, А.М. Захарченко, О.В. Крижановська, Л.М. Ніколенко, В.В. Ноник, О.В. Проневич, В.В. Устименко та інші поважні вчені. Однак, незважаючи на серйозну й ретельну увагу вчених до означених питань, дослідження участі поліції в забезпеченні безпеки бізнесу потребує подальшого вивчення та наукового обґрунтування.

Таким чином, **метою даної статті** є аналіз проблематики участі поліції в забезпеченні безпеки бізнесу, вивчення зарубіжного досвіду та пропозиція нових напрямів розвитку цього інституту в Україні.

Виклад основного матеріалу. Безпека бізнесу безпосередньо впливає на економічну стабільність та інвестиційну привабливість країни. За даними Світового банку, рівень безпеки є одним із ключових факторів, які враховують інвестори при виборі країни для ведення бізнесу. Опитування Європейської бізнес-асоціації показало, що 62% підприємців в Україні вважають недостатнім рівень захисту їхніх прав і майна з боку держави [2]. Правовий статус органів Національної поліції України в контексті їхньої участі у господарських правовідносинах є складним і багатовимірним. З одного боку, поліція є суб'єктом публічного права, основною функцією якого є охорона прав і свобод громадян, громадського порядку та боротьба зі злочинністю. З іншого боку, чинне законодавство допускає можливість надання поліцією платних послуг на умовах договору, що передбачає вступ до економічних правовідносин у формі окремих комерційних ініціатив. Поліція як ключовий суб'єкт сектору безпеки [3, с. 15] має потенціал стати партнером бізнесу у протидії економічним злочинам, не тільки спираючись на договірні відносини з бізнес структурами, а й розвиваючи сферу договірних відносин між органами поліції та іншими суб'єктами з надання послуг охорони.

Свою діяльність в цьому напрямі поліція здійснює відповідно до п. 19 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію» [4], постанови Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2018 року № 975 «Про затвердження категорій об'єктів державної форми власності та сфер державного регулювання, які підлягають охороні органами поліції охорони на договірних засадах» [5], Положення про Міністерство внутрішніх справ України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 878 [6], а також наказу МВС від 14.12.2022 р. № 816 «Про затвердження Порядку забезпечення охорони об'єктів органами поліції охорони на договірних засадах» [7]. На підставі «Інструкції про організацію службової діяльності органів поліції охорони під час виконання заходів з фізичної охорони об'єктів», затвердженої наказом МВС України № 577 від 07 липня 2017 року [8] органи поліції охорони виконують завдання з організації охорони рухомого і нерухомого майна (об'єктів) суб'єктів господарювання різних форм власності, вантажів, що перевозяться, об'єктів права державної власності у випадках та порядку, визначених законодавством України, відповідно до чинного законодавства надання послуг з інкасації, забезпечення пропускного та внутрішньо об'єктового режимів на об'єктах охорони, оперативного реагування на повідомлення про спрацювання технічних засобів охорони на об'єктах, підключених до пунктів централізованого спостереження поліції охорони, чи інші повідомлення про правопорушення, особистої та майнової безпеки фізичних осіб, публічної безпеки і порядку (громадського порядку і громадської безпеки) в межах постів і маршрутів охорони, беруть участь у здійсненні державної охорони, профілактичних заходів, спеціальних операцій (оперативних планів), запобігають, виявляють і припиняють правопорушення в місцях несення служби [9].

Зарубіжний досвід свідчить про можливість підвищення ефективності поліції у сфері економічної безпеки в Україні та розвиток договірних відносин між поліцією та бізнесом щодо надання послуг з охорони.

У Великої Британії поліція активно співпрацює з місцевими бізнес-асоціаціями через програми community policing. Такі ініціативи передбачають регулярні зустрічі з підприємцями, спільне визначення пріоритетів безпеки та профілактику злочинів [10, с. 42–46]. Наприклад, у великих містах, таких як Лондон і Манчестер, створено Business Crime Reduction Partnerships (BCRP) - ініціативи, які об'єднують представників поліції, місцевих бізнес-асоціацій і торговельних палат для координації зусиль у боротьбі з економічними злочинами, зокрема крадіжками, шахрайством і кіберзлочинами. Причому їх співпраця ґрунтується на партнерському підході [11]. Крім того, у 2018 році був створений National Business Crime Centre - це міжвідомчий центр, для кардинальних змін у боротьбі з економічною злочинністю. Він об'єднує колективні зусилля правоохоронних, регуляторних органів, урядових відомств і приватного сектору для оптимізації спільного впливу на загрозу економічної злочинності. Включає партнерство з різними партнерами, які співпрацюють у державному та приватному секторах, в тому числі з Підрозділом фінансової розвідки Великобританії (UKFIU), Центром доходів від злочинів (PoCC) [12].

Діяльність поліції в межах партнерств із бізнесом має змішану модель фінансування, яка крім бюджетного фінансування, базується на договірних відносинах та є оплатною. Наприклад, участь у BCRP є платною для бізнес-структур. Вони сплачують регулярні платежі, які йдуть на фінансування додаткових заходів безпеки, таких як: встановлення та обслуговування систем відеоспостереження; організація спільних патрулів; проведення тренінгів із кібербезпеки чи профілактики крадіжок. Наприклад, у Лондоні бізнеси в межах BCRP сплачують внески, які варіюються залежно від розміру підприємства та обсягу послуг [11].

Ще одним із напрямів забезпечення безпеки бізнесу є залучення поліції до профілактичних заходів, таких як спільні патрулювання у торговельних районах або консультації з питань безпеки інфраструктури. Наприклад, у Бірмінгемі поліція співпрацює з власниками магазинів для встановлення сучасних систем відеоспостереження, які інтегруються з поліцейськими базами даних [13]. Такий підхід не лише знижує рівень злочинності, але й підвищує довіру бізнесу до правоохоронців.

Досвід Великої Британії показує, що чітко визначені договори, які включають обов'язки всіх сторін, сприяють ефективній співпраці. В Україні можна адаптувати модель BCRP, створивши платні партнерства, де бізнес-структури фінансують додаткові заходи безпеки, а поліція забезпечує координацію та експертизу. Однак це потребуватиме розробки законодавчої бази, подібної до Crime and Disorder Act, і пілотних проектів у великих містах.

Важливим елементом community policing у Великобританії є акцент на прозорості та підзвітності [14, с. 19–25]. Поліція регулярно звітує перед громадами про результати своєї роботи, що сприяє зміцненню партнерських відносин. Цей досвід демонструє, що залучення бізнесу до спільного вирішення питань безпеки не лише підвищує ефективність поліції, але й створює сприятливе середовище для економічного розвитку. Адаптація подібних практик в Україні могла б сприяти формуванню довіри між поліцією та підприємцями, а також посилити захист економічної діяльності.

У сучасному світі цифрові технології стали невід'ємною частиною ефективного забезпечення безпеки бізнесу. У США та Японії поліція активно впроваджує цифрові платформи для моніторингу безпеки бізнесу, аналізу даних та прогнозування злочинів [15, с. 51–56]. Наприклад, система CompStat у США дозволяє ефективно координувати дії правоохоронних органів на основі аналізу великих даних. У контексті забезпечення безпеки бізнесу такий підхід може бути адаптований для моніторингу територій навколо торгових центрів, логістичних складів та інших об'єктів [16].

Сучасні технології відеоспостереження, поєднані з алгоритмами штучного інтелекту, дозволяють автоматично виявляти підозрілу поведінку, визначати особи та передбачати потенційні загрози. У Японії, наприклад, широко використовуються інтелектуальні системи відеоспостереження для захисту торгових об'єктів та офісних будівель. Такі системи можуть інтегруватися з базами даних поліції для оперативного реагування [17].

У багатьох країнах поліція розробляє спеціалізовані мобільні додатки для бізнесу, які дозволяють швидко подавати заявки на охорону, отримувати консультації щодо безпеки або повідомляти про інциденти. Наприклад, у Канаді існує додаток Business Watch, який сприяє взаємодії між підприємствами та правоохоронними органами [18].

Україні потрібно впроваджувати схожі технологічні рішення для покращення участі поліції у забезпеченні безпеки бізнесу. Першочерговими кроками можуть бути: створення єдиного цифрового порталу для взаємодії поліції з бізнесом; впровадження систем аналізу даних для прогнозування злочинів у бізнес-сфері. Цифрові технології мають потенціал стати ключовим чинником у модернізації правоохоронної системи України та забезпеченні безпеки бізнесу.

У Німеччині державно-приватне партнерство (далі - ДПП) є ключовим інструментом співпраці поліції з бізнес-структурами для забезпечення безпеки підприємницької діяльності. Цей підхід дозволяє оптимізувати ресурси, підвищувати ефективність захисту бізнесу від зовнішніх і внутрішніх загроз, а також адаптувати правоохоронні заходи до специфічних потреб підприємців. ДПП у Німеччині ґрунтується на принципах спільної відповідальності, де державні органи, зокрема федеральна поліція (Bundespolizei) та земельні поліцейські структури (Landespolizei), співпрацюють із приватним сектором для протидії економічним злочинам, кіберзагрозам, рейдерству та іншим ризикам, що загрожують бізнесу.

Правовою основою такої співпраці є спеціальні угоди про партнерство, укладені на федеральному чи земельному рівнях. Наприклад, договори про ДПП часто включають положення про обмін інформацією, спільне патрулювання та координацію дій у кризових ситуаціях [19].

Практичним прикладом є співпраця поліції з асоціаціями бізнесу, такими як Bundesverband der Deutschen Industrie (BDI), для захисту критичної інфраструктури. У рамках ДПП поліція та приватні охоронні фірми спільно розробляють плани реагування на надзвичайні ситуації, такі як кібератаки чи терористичні загрози. Наприклад, у Баварії діє програма Sicherheitsnetzwerk Bayern, яка об'єднує поліцію та підприємства для обміну даними про потенційні загрози в реальному часі. Поліція також проводить тренінги на платній основі для працівників приватних компаній, щоб підвищити їхню кваліфікацію у сфері виявлення економічних злочинів [20].

Завдяки чітко визначеним договорам і прозорим механізмам взаємодії, німецька модель ДПП забезпечує високий рівень довіри між поліцією, бізнесом і приватними охоронними структурами. Цей досвід є цінним для України, де створення подібних партнерств могло б сприяти підвищенню безпеки бізнесу, зниженню корупційних ризиків, формуванню сприятливого інвестиційного клімату, а також розвитку договірних відносин. Крім того, така взаємодія виступає як форма участі органів поліції в економічних відносинах.

Незважаючи на те, що поліція в Україні в окремих випадках виступає як суб'єкт економічної діяльності, що діє на основі цивільно-правових договорів, її участь у таких правовідносинах має певні обмеження, зумовлені її публічно-правовою природою. Поліція не може здійснювати підприємницьку діяльність у загальному розумінні цього терміну, а її платні послуги повинні бути спрямовані виключно на досягнення цілей, визначених законом, - тобто забезпечення правопорядку та громадської безпеки. Крім того, такі договірні відносини мають особливий публічно-правовий характер, адже вони не змінюють статусу поліції як органу виконавчої влади, а лише розширюють її функціональні можливості у взаємодії з суб'єктами господарювання. Участь поліції в економічних правовідносинах має бути чітко врегульована для запобігання зловживанням та забезпечення балансу між публічним інтересом і потребами бізнесу. Тому така форма як ДПП є можливістю реалізувати поліції свої функції повною мірою.

Отже, на підставі аналізу публічно-приватне партнерство у сфері безпеки бізнесу можна визначити як форму взаємодії, яка базується на договорі, між державними правоохоронними органами та суб'єктами господарювання, що ґрунтується на принципах добровільності, взаємної вигоди, прозорості та відповідальності, спрямована на спільне забезпечення правопорядку, за-

побігання правопорушенням та захист бізнесу від кримінальних та інших загроз, з можливістю використання механізмів спільного фінансування, інформаційного обміну, спільного реагування та профілактики.

Висновки. Участь поліції в забезпеченні безпеки бізнесу є важливою складовою стратегії економічної стабільності та інвестиційної привабливості держави. На тлі зростання економічної злочинності, корупційних ризиків та нових викликів воєнного часу, українські правоохоронні органи мають не лише виконувати охоронні функції, а й активно розвивати партнерські моделі співпраці з бізнесом. Формування ефективного механізму участі поліції у забезпеченні безпеки бізнесу є важливою умовою сталого економічного розвитку України.

Таким чином безпеку бізнесу слід розуміти, як стан захищеності підприємницької діяльності, її майнових, інформаційних, кадрових та інших ресурсів від протиправних посягань, зовнішніх і внутрішніх загроз, що забезпечується шляхом застосування комплексу організаційно-правових, економічних та технічних заходів з боку суб'єктів господарювання у взаємодії з державними інституціями, насамперед - правоохоронними органами на підставі відповідних договорів.

Зарубіжний досвід свідчить про ефективність моделей партнерської співпраці, що базуються на договірних відносинах, і які можуть бути адаптовані в національне правове поле з урахуванням специфіки українського суспільства та безпекових загроз. Таким чином, поліція повинна трансформуватись із традиційного силового інституту в проактивного партнера бізнесу. Це сприятиме не лише зниженню рівня злочинності, а й формуванню довіри до правоохоронної системи, що є запорукою сталого економічного зростання держави.

Важливо, щоб подальші дослідження у цій сфері були спрямовані не лише на правову уніфікацію, а й на забезпечення балансу між захистом прав підприємців та недопущенням зловживань з боку правоохоронних органів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2024 році. *Національна поліція України*. URL: https://npu.gov.ua/diyalnist/zvitnist/richni-zviti.
2. Дослідження. Європейська Бізнес Асоціація. *Eba*. URL: https://eba.com.ua/research/doslidzhennya-ta-analityka.
3. Бандурка О.М. Захист економічної безпеки підрозділами Національної поліції України. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми: тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф. 2019. С. 15–17.
4. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VII. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України: Законодавство.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19/print.
5. Про затвердження категорій об'єктів державної форми власності та сфер державного регулювання, які підлягають охороні органами поліції охорони на договірних засадах: постанова Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2018 року № 975. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України: Законодавство.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-2018-%D0%BF#Text.
6. Положення про Міністерство внутрішніх справ України: постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 878. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України: Законодавство.* URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF#Text.
7. Про затвердження Порядку забезпечення охорони об'єктів органами поліції охорони на договірних засадах: наказ МВС від 14.12.2022 р. № 816. *Document*. URL:https://document.vobu.ua/doc/17220.
8. Інструкція про організацію службової діяльності органів поліції охорони під час виконання заходів з фізичної охорони об'єктів: наказ МВС України від 07 липня 2017 року № 577. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України: Законодавство.* URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0989-17#Text.
9. Чистоклетов Л. Взаємодія поліції із суб'єктами господарювання в умовах російської агресії. *Академічні візії*. 2023. № 20. URL:https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/481/441.
10. Ніколенко Л.М. Взаємодія поліції та населення (на прикладі Великої Британії). *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* 2024. Вип. 85 (3). С. 42–46.
11. Business Crime Reduction Partnerships. URL: https://nbcc.police.uk/partnerships/business-crime-reduction-partnerships-bcrp/what-is-a-bcrp-brc-content.
12. National Business Crime Centre. URL: https://nbcc.police.uk/partnerships/business-crime-reduction-partnerships-bcrp.

13. Birmingham residents urged to join new CCTV system that has 'solved major crimes'. *Birmingham Live*. URL: https://www.birminghammail.co.uk/news/midlands-news/birmingham-residents-urged-join-new-30694038.
14. Ніколенко Л.М. Принципи діяльності поліції: сутність та особливості. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика.* 2021. № 1 (1). С. 19–25.
15. Мамедова Е.А., Войтушенко І.О. Новий рубіж поліцейської діяльності. Засади використання штучного інтелекту Національної поліції України. Міжнародний досвід. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління.* 2024. № 4 (88). С. 51–56.
16. CompStat: Its Origins, Evolution, and Future in Law Enforcement Agencies. *Police Executive Research Forum (PERF).* URL: https://www.policeforum.org.
17. Japan's National Police Agency Report on Smart Surveillance Systems. URL: https://www.npa.go.jp.
18. Business Watch Canada. URL: https://www.businesswatchcanada.ca.
19. Public-Private Partnership Resource Center. URL: https://ppp.worldbank.org/public-private-partnership/country-profile-germany.
20. Security Network Munich. URL: https://security-network-munich.org/news.

УДК 338.31(477) (1-073)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.68

БАНКРУТСТВО ПІДПРИЄМСТВ, РОЗТАШОВАНИХ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ

Предместніков О.Г.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри права
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0001-8196-647X

Пархоменко М.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права
ДВНЗ «Донецький національний технічний університет»
ORCID: 0000-0001-6993-6534

Предместніков О.Г., Пархоменко М.М. Банкрутство підприємств, розташованих на окупованих територіях.

У даній роботі здійснено комплексне дослідження особливостей процедури банкрутства підприємств, що знаходяться на тимчасово окупованих територіях України. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю правового реагування на виклики, які постали внаслідок широкомасштабної агресії рф, що призвела до втрати контролю над підприємствами, а також спричинила правову невизначеність у питаннях регулювання процедур банкрутства в умовах воєнного стану. В умовах війни виникають додаткові складнощі, які потребують перегляду та адаптації чинного законодавства.

Здійснено аналіз змін, внесених до Кодексу України з процедур банкрутства в період воєнного стану, які мали на меті забезпечити правовий захист підприємств, які зазнали впливу війни. У роботі детально розглядаються правові, економічні та соціальні аспекти банкрутства в умовах окупації, зокрема проблеми, пов'язані з втратою доступу до активів, недостатньою доказовою базою та невизначеним правовим статусом підприємств на окупованих територіях.

Особлива увага приділена основним проблемам, таким як відсутність доступу до майна боржників, неможливість проведення інвентаризації активів, недоступність бухгалтерських документів, а також складнощі з визначенням місця перебування керівних органів підприємств. Судова практика у справах про банкрутство в умовах війни демонструє різноманітність підходів, а також значні виклики, зокрема відмову у відкритті проваджень через розташування активів на окупованих територіях.

У результаті дослідження встановлено, що для ефективного регулювання процедури банкрутства в умовах війни необхідно створення спеціальних правових механізмів, які забезпечать доступ до активів, а також адаптацію судової практики до умов воєнного часу. Також підкреслено важливість гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами. Дослідження вказує на необхідність подальшого вдосконалення правової системи для забезпечення економічної стабільності та захисту прав учасників господарських відносин у повоєнний період.

Ключові слова: банкрутство підприємств, окуповані території, воєнний стан, законодавче регулювання, Кодекс України з процедур банкрутства, судова практика, неплатоспроможність, активи, правова невизначеність, кредитори.

Predmestnikov O.G., Parkhomenko M.M. Bankruptcy of enterprises located in the occupied territories.

In this work, a comprehensive study of the peculiarities of the bankruptcy procedure of enterprises located in the temporarily occupied territories of Ukraine is carried out. The topicality of the research is due to the need of a legal response to the challenges that arose as a result of russia's large-scale aggression, which is led to the loss of control over enterprises, and also caused legal uncertainty in the regulation of bankruptcy procedures under martial law. In the conditions of war, the additional difficulties arise that require revision and adaptation of the valid legislation.

The analysis of the change has been carried out, which are inserted to the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures during Martial Law, which were aimed at providing legal protection of enterprises

affected by the war. The legal, economic and social aspects of bankruptcy in the condition of the occupation are being considered, in particular, problems which are related to the loss of access to assets, insufficient evidence base and uncertain legal status of enterprises in the occupied territories.

The special attention is paid to the main problems, such as lack of access to debtors' property, the impossibility of conducting an inventory of assets, the inaccessibility of accounting documents, and also the difficulties with the definition of the location of the governing bodies of enterprises. Jurisprudence in bankruptcy cases during the war demonstrates the variety of the approaches, and also the significant challenges, in particular, the refusal to open proceedings due to the location of assets in the occupied territories.

As a result of the research, it has been installed that for the effective regulation of the bankruptcy procedure in wartime, it is necessary to create the special legal mechanisms that will provide access to assets, and also the adaptation of judicial practice to wartime conditions. The importance of the harmonization of the Ukrainian legislation with international standards has been also emphasized. The research indicates to the necessity of further improvement of the legal system to ensure the economic stability and to protect the rights of participants of economic relations in the post-war period.

Key words: bankruptcy of enterprises, occupied territories, martial law, legislative regulation, the Bankruptcy Code of Ukraine, jurisprudence, insolvency, assets, legal uncertainty, creditors.

Постановка проблеми. Сьогодні український бізнес переживає одні з найскладніших часів у своїй історії через триваючу війну та її наслідки. Багато підприємств змушені шукати способи адаптації до нових умов або навіть розглядати процедуру банкрутства як останній можливий варіант для виживання. В таких умовах виникають нові правові виклики, пов'язані з особливостями функціонування бізнесу на окупованих територіях та в регіонах, де ведуться активні бойові дії.

Процедура банкрутства є складним і багатогранним процесом, який може виступати як інструмент реструктуризації боргів і збереження активів для підприємств, що опинилися у скрутному становищі. Проте в умовах війни процедура банкрутства набуває додаткових нюансів і викликів, пов'язаних з безпекою, управлінням активами та дотриманням правових норм.

Введення воєнного стану в Україні призвело до змін у законодавстві, які мають безпосередній вплив на процедуру банкрутства. Зокрема, до Кодексу України з процедур банкрутства (КУзПБ) було внесено ряд тимчасових положень, що діють під час воєнного стану та протягом шести місяців після його припинення або скасування. Ці зміни спрямовані на забезпечення захисту підприємств, які зазнали впливу військових дій або перебувають на окупованих територіях.

Актуальність цього питання зумовлена тим, що наявність активів на окупованих територіях або в зонах активних бойових дій значно ускладнює можливість відкриття провадження у справах про банкрутство. Зокрема, суди повинні відмовляти у відкритті таких проваджень, якщо боржник доведе, що його активи знаходяться на цих територіях і що це є причиною незадоволення вимог кредиторів.

Стан дослідження: Проблематика банкрутства підприємств, розташованих на окупованих територіях, залишається недостатньо дослідженою у вітчизняній правовій доктрині, що зумовлено відносною новизною цього явища. Водночас у міжнародній практиці існують напрацювання щодо функціонування бізнесу в умовах конфліктних зон та екстремальних економічних обставин.

У наукових дослідженнях українських та зарубіжних авторів акцентується увага на необхідності удосконалення механізмів банкрутства підприємств у кризових умовах. Зокрема, Бутирська І.А. аналізує історичний розвиток правового регулювання неплатоспроможності та зазначає, що законодавча еволюція цього інституту нерозривно пов'язана з економічною стабільністю держави. Євсікова О.В. досліджує проблеми участі органів Державної податкової служби у справах про банкрутство, що є особливо актуальним у контексті проваджень, пов'язаних із підприємствами, які втратили доступ до своїх активів через окупацію.

Окремі науковці звертають увагу на зловживання у сфері банкрутства. Найдзьон Є.М. розглядає питання фіктивного банкрутства, зазначаючи, що в умовах правової невизначеності підприємства можуть використовувати процедури банкрутства для ухилення від виконання зобов'язань перед кредиторами. У свою чергу, Радзивілюк В.В. аналізує трансформацію законодавчої політики у сфері банкрутства та наголошує на необхідності розробки спеціальних механізмів для підприємств, що втратили контроль над своїми активами.

Однак, попри наявність міжнародних напрацювань, в Україні відсутні чіткі механізми регулювання банкрутства підприємств, що втратили доступ до активів через окупацію. Судова практика демонструє різні підходи до вирішення таких справ, а законодавство залишається недостатньо адаптованим до умов воєнного стану.

Робота має на **меті** проаналізувати особливості законодавчого регулювання банкрутства підприємств у зоні окупації, вивчити судову практику у цій сфері, виявити основні проблеми та за-

пропонувати шляхи їх вирішення. Зокрема, увага приділяється аналізу Кодексу України з процедур банкрутства, міжнародному досвіду та перспективам гармонізації вітчизняного законодавства з європейськими стандартами.

Виклад основного матеріалу. Розвиток інституту банкрутства в Україні активно тривав упродовж періоду незалежності, адаптуючись до змін економічного середовища та викликів часу. Важливим кроком стало ухвалення у 1992 році першого Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», який заклав основи правового регулювання взаємовідносин між боржниками та кредиторами, визначив процедури ліквідації неплатоспроможних підприємств та механізми розподілу їхніх активів.

Водночас законодавство у сфері банкрутства зазнавало постійних змін, спрямованих на підвищення ефективності процедур та врахування економічних реалій. Зокрема, у 2011 році було уточнено підстави для відкриття провадження у справах про банкрутство, а також закріплено положення щодо ролі органів Державної податкової служби (ДПС) у цих процесах. Це стало відповіддю на зростання кількості неплатоспроможних підприємств та необхідність посилення контролю з боку держави. Важливість цієї теми підтверджується численними науковими дослідженнями, які аналізують проблематику участі органів ДПС у справах про банкрутство [5].

Черговим етапом у вдосконаленні законодавства стало прийняття у 2018 році Кодексу України з процедур банкрутства, що став фундаментом для впровадження більш прозорої та збалансованої системи врегулювання неплатоспроможності. Кодекс передбачив нові механізми санації підприємств, що сприяло збереженню їхньої діяльності, а також запровадив процедуру банкрутства фізичних осіб. Проте, незважаючи на прогресивні нововведення, нормативний акт все ще містить низку невирішених питань, зокрема щодо регулювання банкрутства в умовах економічних криз та форс-мажорних обставин [7].

Прийняття Кодексу України з процедур банкрутства у 2018 році стало важливим етапом у реформуванні правового регулювання неплатоспроможності. Новий нормативний акт не лише систематизував і модернізував процедури банкрутства, а й адаптував їх до сучасних економічних викликів, сприяючи гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами.

Одним із ключових нововведень стала можливість ініціювання процедури банкрутства фізичними особами. Це рішення було зумовлене необхідністю врегулювання боргових зобов'язань на рівні, що враховує економічні реалії, надаючи не лише підприємцям, а й звичайним громадянам механізм вирішення фінансових труднощів. Водночас, хоча цей інструмент є прогресивним, його впровадження супроводжувалося певними викликами, зокрема прогалинами у захисті прав боржників, що створювало потенційні ризики для їхнього фінансового становища.

Не менш важливою зміною стало чітке розмежування процедур санації, реструктуризації та ліквідації боржників. Запроваджені механізми сприяли збереженню діяльності підприємств завдяки можливості реструктуризації боргів, що, у свою чергу, дозволяло уникнути масової ліквідації бізнесу та підтримувати економічну стабільність.

Окремої уваги заслуговують зміни в регулюванні діяльності арбітражних керуючих. Кодекс посилив вимоги до їхньої відповідальності, зокрема щодо недобросовісних дій, та встановив більш чіткі правила взаємодії з кредиторами й боржниками. Це сприяло підвищенню прозорості процедур банкрутства, хоча на практиці продовжують виникати ситуації, коли баланс між правами кредиторів і боржників залишається дискусійним.

Попри позитивні нововведення, Кодекс України з процедур банкрутства зазнав критики, зокрема за свою прокредиторську спрямованість. Окремі його положення створюють ризики для боржників, особливо в ситуаціях, коли кредитори можуть використовувати недоліки законодавства для тиску або недобросовісних дій. Це питання набуває ще більшої актуальності в умовах воєнного стану, коли доступ до активів підприємств є обмеженим, а правові механізми не завжди дозволяють ефективно врегулювати питання неплатоспроможності [7].

Зокрема, ситуація з банкрутством підприємств, розташованих на окупованих територіях, породжує низку правових, економічних та практичних викликів. Тимчасова втрата контролю над активами, обмеження у взаємодії з кредиторами та відсутність чітко визначених механізмів регулювання таких випадків ускладнюють застосування стандартних процедур банкрутства.

У відповідь на ці виклики до Кодексу було внесено низку тимчасових норм, що діють протягом воєнного стану та шести місяців після його завершення або скасування. Проте навіть ці зміни не повною мірою вирішують проблему доступу до активів та їх обліку. В умовах окупації підприємства втрачають можливість виконувати свої зобов'язання перед кредиторами, а самі кредитори, у свою чергу, не мають доступу до достовірної інформації щодо стану активів. Це призводить до правової невизначеності, що ускладнює процедури банкрутства та обмежує можливості реалізації законних прав усіх сторін процесу [5].

В українському законодавстві процедура банкрутства тісно пов'язана з можливістю доступу до майна боржника, оскільки саме це визначає склад ліквідаційної маси. Однак для підприємств, розташованих на тимчасово окупованих територіях, цей процес значно ускладнюється. Втрата контролю над активами або неможливість їхнього належного обліку створює сприятливі умови для зловживань з боку як окремих кредиторів, так і інших зацікавлених осіб, що ускладнює ефективне врегулювання питань неплатоспроможності [8].

Війна та окупація значно вплинули на загальну динаміку банкрутств в Україні. Так, у 2022 році було відкрито 9725 проваджень у справах про банкрутство, що на 42% менше, ніж у 2021 році (16 791 провадження) [10]. Це скорочення пояснюється комплексом економічних і соціальних факторів, серед яких – втрата доступу до активів, зниження ділової активності та обмежений доступ до судової системи.

Зокрема, у 2022 році кількість справ про банкрутство юридичних осіб скоротилася на 28% (583 заяви проти 813 у 2021 році), що свідчить про суттєве зменшення кількості активних підприємств [10]. Багато компаній або припинили свою діяльність, або втратили можливість управляти своїми активами через окупацію. Подібна тенденція простежується і серед фізичних осіб та фізичних осіб-підприємців – кількість поданих заяв на банкрутство у 2022 році скоротилася на 18,5% порівняно з попереднім роком (419 проти 514) [10]. Це підтверджує, що значна частина боржників, які зіткнулися з фінансовими труднощами, не змогли скористатися процедурою банкрутства через неможливість подати необхідні документи або звернутися до суду.

Найбільше скорочення відбулося у категорії грошових вимог кредиторів: у 2022 році було подано 2367 заяв, що на 50% менше, ніж у 2021 році (4722 заяви) [10]. Така ситуація може бути наслідком економічного спаду, обмеженого доступу кредиторів до фінансових документів боржників, а також загального призупинення діяльності підприємств у зонах активних бойових дій та на окупованих територіях.

Водночас інші категорії справ про банкрутство склали 6356 заяв, що становить близько 65% від загальної кількості проваджень у 2022 році [10]. Це свідчить про значну кількість різнопланових юридичних проблем, які виникають у господарській сфері в умовах воєнного часу.

Запровадження воєнного стану не спричинило автоматичного зупинення процесуальних строків у судових провадженнях. Водночас Верховний Суд визнав воєнний стан поважною причиною для поновлення пропущених строків, що дозволяє учасникам судових процесів відновлювати свої права за наявності обґрунтованих доказів неможливості виконання процесуальних дій у визначений строк через об'єктивні обставини, пов'язані з воєнними діями.

У відповідь на виклики, спричинені війною, було ухвалено низку нормативних актів, спрямованих на захист національних інтересів та регулювання зобов'язань підприємств у період воєнного стану. Зокрема, Постановою Кабінету Міністрів України «Про забезпечення захисту національних інтересів за майбутніми позовами держави Україна у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації» від 3 березня 2022 року було запроваджено мораторій на виконання грошових та інших зобов'язань перед кредиторами, пов'язаними з державою-агресором. Цей захід спрямований на запобігання фінансовим втратам держави та унеможливлення виведення коштів до юрисдикції РФ [3].

Додаткові зміни було внесено й до Кодексу України з процедур банкрутства. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань провадження та застосування процедур банкрутства у період дії воєнного стану» передбачив заборону на відкриття проваджень у справах про банкрутство за заявами кредиторів на період воєнного стану та протягом 90 днів після його завершення. Це рішення було ухвалене з метою захисту підприємств від надмірного фінансового тиску в умовах кризи, спричиненої війною [2].

Однак, попри запроваджені зміни, законодавство не завжди враховує специфіку окупації. Господарські суди продовжують розглядати справи про банкрутство за загальними правилами, що не враховують втрату доступу до активів, розташованих на окупованих територіях. Це, своєю чергою, спричиняє затягування процесів та створює додаткові перешкоди для ефективного вирішення спорів.

Одним із ключових нововведень стало положення, яке зобов'язує суди відмовляти у відкритті проваджень про банкрутство за заявою кредитора, якщо боржник доведе, що:

- він включений до реєстру учасників державних оборонних контрактів;
- заборгованість виникла внаслідок війни, зокрема через розташування майна боржника на окупованих територіях або в зоні бойових дій.

Судова практика свідчить, що господарські суди активно застосовують ці норми, відмовляючи у відкритті справ про банкрутство, якщо активи боржника перебувають на окупованих територіях. При цьому суди акцентують увагу на тому, що окупація унеможливлює здійснення господарської діяльності, а отже, і виконання боржником своїх зобов'язань перед кредиторами.

Окремо слід зазначити, що положення Кодексу України з процедур банкрутства мають ретроспективну дію. Згідно із судовими висновками, заборона на відкриття проваджень у справах про банкрутство поширюється на всі відповідні правовідносини, навіть якщо вони виникли до набуття чинності цих змін. Такий підхід, хоча й викликає суперечки щодо його відповідності Конституції України, активно використовується судами як підстава для відмов у відкритті проваджень.

Органи Державної податкової служби (ДПС) часто виступають ініціаторами проваджень про банкрутство підприємств, розташованих на окупованих територіях. Однак такі справи супроводжуються значними труднощами, зокрема щодо оцінки заборгованості, оскільки більшість підприємств у цих регіонах не мають доступу до актуальної фінансової документації. Судова практика свідчить, що господарські суди у подібних випадках керуються лише документально підтвердженими даними, що суттєво ускладнює швидке врегулювання спорів і може призводити до затягування процедур банкрутства [5].

Додаткові складнощі виникають для кредиторів, активи яких перебувають на окупованих територіях. Вони стикаються з проблемами у підтвердженні своїх вимог, оскільки доступ до необхідних доказів є обмеженим або взагалі відсутній. Унаслідок цього суди часто визнають такі вимоги лише частково або навіть повністю їх відхиляють. Це створює серйозні ризики для кредиторів і вказує на нагальну необхідність розробки спеціальних правових механізмів, які враховували б специфіку таких ситуацій.

Судова практика демонструє, що складність доступу до документів і активів на окупованих територіях не завжди є достатньою підставою для відмови у задоволенні позовів. Водночас, через відсутність чітко визначених процедур для підтвердження вимог у таких випадках, виникає правова невизначеність, що ускладнює судові процеси та посилює ризики як для боржників, так і для кредиторів.

Крім того, чинне законодавство України у сфері банкрутства здебільшого базується на загальних нормах, які не враховують специфіку окупації. Це змушує господарські суди застосовувати загальні процедури, що не завжди є ефективними в умовах обмеженого доступу до активів та фінансових документів боржників. Така ситуація підкреслює необхідність розробки спеціальних законодавчих положень, які б регулювали питання доступу до активів та визначення правового статусу угод, укладених на окупованих територіях.

Судова практика у справах про банкрутство підприємств, що втратили доступ до своїх активів через окупацію, свідчить про критичну потребу у вдосконаленні законодавчих норм. Для ефективного функціонування механізмів банкрутства в умовах війни необхідно розробити окремі правові інструменти, які б ураховували особливості ведення бізнесу на окупованих територіях, забезпечували баланс інтересів кредиторів, боржників і держави, а також гарантували ефективний захист майнових прав усіх сторін.

Однією з найгостріших проблем залишається статус підприємств, які фактично припинили свою діяльність, але юридично залишаються зареєстрованими. Це особливо актуально для компаній, розташованих на окупованих територіях, які через фізичну втрату контролю над активами або блокування операцій не можуть продовжувати свою господарську діяльність. Відсутність чітких механізмів для ліквідації таких підприємств створює правові колізії, які вимагають додаткового законодавчого врегулювання.

Такі підприємства опиняються в так званій «правовій сірій зоні», оскільки, з одного боку, вони формально залишаються зареєстрованими юридичними особами, а з іншого – фактично не здійснюють господарську діяльність через втрату контролю над активами. Це призводить до низки проблем, зокрема ускладнює процеси їхньої ліквідації чи реорганізації, створює ризики для кредиторів, контрагентів та держави, а також сприяє зростанню тіньового сектору економіки. У багатьох випадках такі підприємства можуть бути використані для незаконних схем, оскільки їх діяльність залишається неврегульованою належним чином [9].

Законодавство України передбачає, що неспроможність підприємства виконати свої зобов'язання може бути підставою для ініціювання процедури банкрутства. Однак судова практика свідчить, що формальна наявність юридичної особи не завжди є достатньою підставою для визнання її банкрутом. Додатковим ускладненням є відсутність необхідних доказів, що підтверджують фактичний стан неплатоспроможності, оскільки в умовах окупації підприємства можуть втратити доступ до фінансової документації або можливість представляти свої інтереси в суді.

У випадках, коли підприємство фактично припинило свою діяльність, державні органи, зокрема Державна податкова служба та Фонд державного майна, можуть ініціювати процедуру його ліквідації. Однак на практиці такі провадження часто затягуються через правову невизначеність статусу активів, розташованих на окупованих територіях, а також неможливість фізичного доступу до майна боржника. Це ускладнює ефективне управління такими підприємствами та створює правові колізії щодо їх ліквідації.

Окремою проблемою є зловживання юридичним статусом таких підприємств. Нерідко компанії, які фактично припинили діяльність, продовжують існувати як суб'єкти господарювання та використовуються для ухилення від податкових зобов'язань або навіть для здійснення незаконних операцій. Відсутність чітко визначених законодавчих норм щодо таких підприємств лише посилює ці ризики. Саме тому необхідним є удосконалення правового регулювання, яке дозволило б чітко визначати статус таких компаній та унеможливлювати їх недобросовісне використання [9].

Законодавство України передбачає, що підприємство може бути ліквідоване через процедуру банкрутства або за рішенням власників. Однак для підприємств, які втратили зв'язок із власниками чи активами, реалізація цих процедур є майже неможливою. Судова практика свідчить, що у таких випадках часто застосовуються спрощені механізми ліквідації, які, втім, не забезпечують належний захист інтересів кредиторів та інших зацікавлених сторін.

Додатковим фактором, який ускладнює процедуру банкрутства, є розташування активів підприємств на тимчасово окупованих територіях. У таких випадках боржник втрачає можливість вести господарську діяльність, що, у свою чергу, унеможливлює виконання зобов'язань перед кредиторами. При цьому судова практика підтверджує, що з моменту відкриття провадження у справі про банкрутство боржник набуває особливого правового статусу. Це змінює його юридичні взаємовідносини з кредиторами, а також впливає на можливість розпоряджатися активами.

Таким чином, банкрутство підприємств, які перебувають у зоні окупації, залишається складним та неврегульованим процесом. Відсутність ефективних механізмів для ліквідації таких компаній створює значні виклики для правозастосування та потребує подальшого удосконалення законодавчого регулювання.

Однак, перебування цілісного майнового комплексу боржника на тимчасово окупованій території значно звужує можливості повноцінного застосування правового режиму, передбаченого законодавством, до такого боржника. Це ускладнює реалізацію наслідків банкрутства (наприклад, накладення мораторію), захист прав та інтересів як боржника, так і його кредиторів. У результаті виникають перешкоди для досягнення цілей провадження у справі про банкрутство, визначених Кодексом України з процедур банкрутства.

Таким чином, факт знаходження майна боржника на тимчасово окупованих територіях стає вирішальним аргументом для суду. Незалежно від часу виникнення заборгованості, це вважається достатньою підставою для відмови у відкритті провадження про банкрутство.

Висновок. Дослідження особливостей процедури банкрутства підприємств, розташованих на окупованих територіях, підтверджує, що сучасна правова система України стикається з численними викликами через вплив воєнного стану та окупації. Аналіз законодавчих змін, судової практики та міжнародного досвіду виявив низку ключових проблем, серед яких: обмежений доступ до активів, складнощі з доказовою базою, недостатня адаптація правових механізмів до специфіки окупації та правова невизначеність статусу підприємств.

Внесені зміни до Кодексу України з процедур банкрутства, спрямовані на захист постраждалих підприємств, є важливим кроком, але вони не вирішують усіх проблем, зокрема щодо доступу до активів на окупованих територіях. Запровадження спеціальних правових механізмів для врегулювання процедур банкрутства в умовах війни та після її завершення є необхідним для забезпечення балансу інтересів кредиторів, боржників та держави.

Зміни демонструють спробу адаптації правової системи до умов воєнного стану. Зокрема, введення тимчасових положень для підприємств, які постраждали від військових дій, спрямоване на захист їхніх інтересів і забезпечення стабільності економіки. Однак цей напрямок потребує подальшого вдосконалення.

Для забезпечення ефективності правового регулювання банкрутства в умовах війни необхідно:

- розробити спеціальні процедури, які враховують особливості роботи підприємств на окупованих територіях;
- запровадити чіткі механізми доступу до активів і захисту прав кредиторів;
- гармонізувати українське законодавство з міжнародними стандартами, враховуючи досвід країн, які стикалися зі схожими викликами.

Подальший розвиток правового інституту банкрутства в Україні можливий лише за умови активного вдосконалення нормативної бази, підвищення прозорості процедур і ефективної адаптації до сучасних реалій. Це дозволить забезпечити не лише захист прав учасників господарських відносин, але й стабільність національної економіки в умовах кризи.

З огляду на дослідження, доцільним є впровадження законодавчих ініціатив, які враховуватимуть специфіку роботи підприємств у зоні окупації, гармонізуватимуть українське законодавство з міжнародними стандартами та сприятимуть економічній стабільності в умовах повоєнної відбудови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 10 жовтня 2024 р. № 4017-IX. *Відомості Верховної Ради*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19 (дата звернення: 15.12.2024).
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань провадження та застосування процедур банкрутства у період дії воєнного стану: Закон України від 13 липня 2023 р. № 3249-IX. *Відомості Верховної Ради*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3249-20 (дата звернення: 15.12.2024).
3. Про забезпечення захисту національних інтересів за майбутніми позовами держави Україна у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 березня 2024 р. № 330. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-2022-%D0%BF (дата звернення: 15.12.2024).
4. Бутирська І.А. Історія становлення регламентації правового становища учасників справи про банкрутство. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2014. Вип. 65. С. 127–133.
5. Євсікова О.В. Проблеми розгляду судових справ за участю органів Державної податкової служби в контексті оновленого законодавства про банкрутство. *Юридичний вісник.* 2013. № 1(26). С. 114–118.
6. Найдзьон Є.М. Способи скоєння злочинів, пов'язаних з фіктивним банкрутством (на основі практики діяльності підрозділів податкової міліції міністерства доходів і зборів України). *Митна справа*. Спеціальний випуск. 2013. С. 26–29.
7. Радзивілюк В.В. Концептуальні зміни цільової спрямованості новітнього законодавства про банкрутство. *Право України*. 2019. № 8. С. 107–119.
8. Стрільчук В., Іванюк Н. Удосконалення законодавства у сфері припинення діяльності суб'єкта господарювання, яке не пов'язане з його банкрутством. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 5. С. 31–36.
9. Островська О.А., Ушеренко С.В., Харченко Є.Ю. Новації чеського законодавства про банкрутство та доцільність їх імплементації в Україні. *Бізнес Інформ*. 2018. № 2. С. 40–45.
10. Банкрутство під час війни: практика Верховного Суду. Верховный Суд, Огляд від 22.03.2023. URL: https://ips.ligazakon.net/document/VSS0106.

УДК 347.736
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.69

МАЙНОВІ СПОРИ ЩОДО НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ БОРЖНИКА У ВІДОКРЕМЛЕНОМУ ПРОВАДЖЕННІ У СПРАВАХ ПРО БАНКРУТСТВО

Райчева С.І.,
аспірантка Інституту економіко-правових досліджень
Національної академії наук України,
суддя Господарського суду Одеської області
ORCID: 0009-0001-0019-4496

Райчева С.І. Майнові спори щодо недійсності правочинів боржника у відокремленому провадженні у справах про банкрутство.

У статті розглядається проблема недійсності правочинів боржника у процедурі банкрутства в контексті ст. 42 Кодексу України з процедур банкрутства (КУзПБ) та положень Цивільного кодексу України. Досліджено підстави недійсності, які можна поділити на загальні – передбачені цивільним правом (зокрема зловживання правом, порушення принципів добросовісності й розумності) – та спеціальні, які закріплені у профільних нормах КУзПБ та інших законах. Акцент зроблено на правовій природі фраудаторних правочинів, тобто таких, що укладені боржником або за його участі з метою виведення майна й унеможливлення задоволення вимог кредиторів.

Спеціальні підстави, передбачені ст. 42 КУзПБ, дозволяють оскаржувати правочини, що вчинені у «підозрілий період» або мають ознаки фіктивності, а також укладені з афілійованими особами, за заниженими цінами чи без зустрічного виконання. Стаття акцентує увагу на важливості критеріїв фраудаторності, вироблених судовою практикою, таких як момент вчинення, суб'єктний склад та економічна необґрунтованість. Підкреслено, що добросовісність контрагентів боржника та економічна обґрунтованість угоди мають ключове значення для визнання правочину дійсним або недійсним.

Увагу приділено складності доведення умислу боржника завдати шкоди кредиторам, особливо у випадках, коли правочини укладаються без його прямої участі, через афілійованих осіб. Наводиться порівняльний аналіз із законодавством Німеччини, де передбачено презумпцію фраудаторності певних дій боржника. На цьому тлі українські суди зобов'язані ретельно досліджувати всі обставини справи, включаючи економічну мету правочину, джерела походження коштів та реальність зобов'язань.

Розглянуто ризики надмірного розширення підстав для визнання правочинів недійсними, зокрема, якщо такі угоди не були укладені безпосередньо боржником, але могли бути результатом його впливу чи домовленості з афілійованими особами. Зроблено висновок, що формалізм або, навпаки, надмірна гнучкість у правозастосуванні можуть поставити під загрозу правову визначеність та інтереси добросовісних контрагентів.

Обґрунтовано, що ефективне запобігання зловживанням у процедурі банкрутства потребує балансу між формальним підходом і гнучким тлумаченням правових норм, аналізу економічної сутності угод, виявлення зв'язків між сторонами та розширення обов'язку боржника щодо розкриття інформації про пов'язаних осіб.

Ключові слова: банкрутство, недійсний правочин, підстави недійсності, фраудаторний правочин, спростування майнових дій боржника, боржник, кредитор, зловживання правом, принцип добросовісності, принцип правової визначеності.

Raicheva S.I. Property dispute about Invalidating Debtor's Transactions in separate proceedings in bankruptcy cases.

The article addresses the issue of the grounds for invalidating a debtor's transactions in bankruptcy proceedings. It examines the problem of the invalidity of debtor transactions within the bankruptcy procedure in the context of Article 42 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures (CUBP) and the provisions of the Civil Code of Ukraine. The grounds for invalidity are analyzed and divided into general grounds – established by civil law (including abuse of rights, violation of the principles of good faith and reasonableness) – and special grounds, which are provided for by the specific norms of the CUBP and other legislation. Special attention is paid to the legal nature of fraudulent transactions, i.e., those concluded by or involving the debtor with the intent to divert assets and prevent the satisfaction of creditors' claims.

The special grounds outlined in Article 42 of the CUBP and Article 38 of the Law of Ukraine "On the Deposit Guarantee System" allow for the challenge of transactions made during the "suspect period" or those bearing signs of fictitiousness, as well as transactions concluded with affiliated persons, at undervalued prices, or without reciprocal performance. The article emphasizes the importance of fraudulence criteria developed through case law, such as the timing of the transaction, the identity of the parties involved, and the economic unreasonableness of the transaction. It is underscored that the good faith of the debtor's counterparties and the economic justification of the transaction are key in determining whether it is valid or invalid.

The author highlights the difficulty of proving the debtor's intent to harm creditors, especially in cases where transactions are executed not directly by the debtor but through affiliated persons. A comparative analysis with German legislation is provided, where certain actions by the debtor are presumed fraudulent. Against this background, Ukrainian courts are required to thoroughly examine all the circumstances of a case, including the economic purpose of the transaction, the source of funds, and the actual existence of obligations.

The article also considers the risks of excessively broad grounds for invalidating transactions, particularly in cases where the agreements were not directly made by the debtor but may have resulted from their influence or arrangements with affiliated parties. It concludes that either excessive formalism or excessive flexibility in the application of the law may undermine legal certainty and the interests of good-faith counterparties.

The paper substantiates that effectively preventing abuse in bankruptcy proceedings requires a balance between a formal legal approach and a flexible interpretation of legal norms, an analysis of the economic substance of transactions, identification of connections between parties, and an expansion of the debtor's duty to disclose information about affiliated persons.

Key words: bankruptcy, invalid transaction, grounds for invalidity, fraudulent transaction, refutation of the debtor's property actions, debtor, creditor, abuse of rights, principle of good faith, principle of legal certainty, affiliated persons.

Постановка проблеми. Справи про банкрутство представляють собою одну з найскладніших категорій справ з огляду на особливі завдання, процедури, а особливо – завчасно невизначений склад учасників з протилежними інтересами. Нерідко боржники, щодо яких відкрито провадження у справі про банкрутство через несвоєчасне виконання ними своїх зобов'язань перед кредиторами, в умовах загрози неплатоспроможності продовжують діяти недобросовісно, укладаючи правочини та вчиняючи дії з метою виведення своїх активів з ліквідаційної маси. Сучасне законодавство у сфері банкрутства містить важливі норми, що допускають визнання таких правочинів недійсними, якщо вони вчинені у «підозрілий період». Будучі предметом розгляду у відокремленому провадження у межах справи про банкрутство, вимоги про визнання правочинів недійсними оцінюються господарськими судами, насамперед, з погляду впливу на майновий стан боржника. Але не виключаються й інші підстави недійсності правочинів, що є відображенням принципу концентрації спорів за участі боржника при його банкрутстві. З огляду на це розрізняються дві тісно пов'язані підкатегорії: спори про недійсність правочинів боржника та спори про спростування (оспорювання) майнових дій боржника.

Першочергової уваги у цьому контексті потребують правочини, які укладаються боржником із метою виведення активів, приховування майна чи заподіяння шкоди кредиторам, що у доктрині та судовій практиці отримали назву фраудаторних [1; 2]. У процедурі банкрутства такі дії ускладнюють справедливе задоволення вимог кредиторів, спотворюють об'єктивну картину активів боржника та підривають довіру до процедури неплатоспроможності. Відсутність чіткого законодавчого визначення фраудаторних правочинів, формальна законність правочину у момент його укладення, складність доведення умислу боржника, використання афілійованих (заінтересованих) осіб для виведення майна посилюють необхідність дослідження підстав визнання таких правочинів недійсними в теоретичному та правозастосовчому аспектах.

У такому ж контексті розглядаються і спори про спростування майнових дій боржника. Це поняття, близьке до оскарження правочинів, але ширше за змістом. Під майновими діями розуміють будь-які дії боржника з його майном, що призводять до зменшення майнової маси або зміни черговості задоволення вимог. Слово «спростування» в цьому контексті означає оспорювання з метою скасування правових наслідків таких дій. Закон об'єднує обидва різновиди оспорювань єдиною метою майнового спору – наповнення конкурсної/ліквідаційної маси. Тому обидві вказані категорії спорів є об'єктами відокремлених проваджень у справах про банкрутство. Це обумовлює потребу не лише враховувати при вирішенні відповідних спорів загальні підстави недійсності правочинів, але й співвідносити ці підстави із тим, аби під категорію фраудаторних не підпадали цілком добросовісні правочини, що руйнувало б стабільність економічного обороту.

Метою статті є аналіз спеціальних та загальних підстав для визнання правочинів боржника недійсними у відокремленому провадженні у справах про банкрутство та їх співвідношення і взаємодія. Досліджується питання ознак фраудаторності правочинів, у яких боржник виступав стороною не безпосередньо, а через пов'язану (афілійовану) особу, і результати правочину призвели до зменшення активів саме боржника або збільшення його зобов'язань, що впливає на можливість у належному обсязі задовольнити вимоги кредиторів боржника.

Стан опрацювання проблематики недійсності правочинів, особливо в контексті банкрутства, характеризується постійною увагою як українських, так і зарубіжних науковців, правників, суддів. Значна частина досліджень, зокрема, О.А. Беляневич, С.В. Дяченка, В.І. Крата, І. Ольшевського, Б.М. Полякова, П.Д. Пригузи, присвячена встановленню ознак фраудаторних правочинів, відмежуванню їх від фіктивних, особливостям провадження. Динамічне зростання кількості відокремлених проваджень у справах про банкрутство щодо визнання правочинів боржника недійсними та різноманіття фактичних обставини укладення оспорюваних угод вимагає продовження наукового дослідження впливу розмитості законодавчих формулювань, зокрема таких як «порушення прав», на оцінку судом умислу боржника; доцільність впровадження об'єктивних економічних критеріїв замість оціночних понять; допустимості спростування підозрілих правочинів, стороною яких боржник безпосередньо не виступав. Нагальність та актуальність дослідження вказаних питань була висвітлена у нещодавно (14.02.2025 р.) проведеному Науково-дослідним інститутом приватного права і підприємництва імені Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України семінарі на тему «Фраудаторні правочини у судовій практиці господарських судів», особливу увагу на якому було приділено співпраці між науковцями та суддями у визначенні правових підходів до кваліфікації недійсних правочинів.

Виклад основного матеріалу. Усі матеріально-правові підстави недійсності правочинів боржника у рамках провадження у справах про банкрутство можна умовно поділити на загальні та спеціальні. До загальних відносяться підстави, передбачені п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України (правочин вчинений всупереч принципу добросовісності), частин 3, 6 ст. 13 ЦК України (недопустимість зловживання правом), недодержання загальних вимог ст. 203 ЦК України, які є необхідними для чинності правочину.

Застосовуючи загальні підстави для визнання правочинів недійсними, суди використовують одночасно положення п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України та частин 3, 6 ст. 13 ЦК України у системному взаємозв'язку, оскільки саме недобросовісна поведінка сторони дозволяє відокремити належне користування правом від зловживання ним. Формулювання «зловживання правом» необхідно розуміти як суперечність, оскільки якщо особа користується власним правом, то його дія дозволена, а якщо вона не дозволена, то саме тому відбувається вихід за межі свого права та дію без права. Сутність зловживання правом полягає у вчиненні уповноваженою особою дій, які складають зміст відповідного суб`єктивного цивільного права, недобросовісно, в тому числі всупереч меті такого права. Правочини, які укладаються учасниками цивільних відносин, повинні мати певну правову та фактичну мету, яка не має бути очевидно неправомірною та недобросовісною. Правочин не може використовуватися учасниками цивільних відносин для уникнення сплати боргу або виконання судового рішення [3]. Так, наприклад, вчинення власником майна правочину з розпорядження належним йому майном з метою унеможливити задоволення вимоги іншої особи-стягувача за рахунок майна цього власника, може бути кваліфіковане як зловживання правом власності, оскільки власник використовує правомочність розпорядження майном на шкоду майновим інтересам кредитора [4].

Оскільки основною метою вчинення боржником фраудаторного правочину є намагання виведення майна з-під можливості звернення на нього стягнення кредитором, тобто намір унеможливити або ускладнити задоволення вимог кредитора, увага суддів має бути направлена на її виявлення при з'ясуванні справжнього змісту договору та дій його сторін. Корисний прикладний аспект мають вироблені судовою практикою критерії фраудаторності правочину, які можуть виступати орієнтиром в залежності від того, яку договірну конструкцію для виведення майна та завдання шкоди кредиторам обрав боржник. Зокрема, але не виключно, такими критеріями можуть бути: 1) момент вчинення оплатного відчуження майна або дарування (вчинення правочину в підозрілий період, упродовж 3-х років до порушення провадження у справі про банкрутство, після відкриття провадження судової справи, відмови в забезпеченні позову і до першого судового засіданні у справі; 2) контрагент, з яким боржник вчинив оспорювані договори (родичі боржника, пов`язані або афілійовані юридичні особи); 3) щодо оплатних цивільно-правових договорів важливе значення має ціна (ринкова, неринкова ціна) [5].

Поширення практики визнання недійсними правочинів у банкрутстві відповідно до ст. 7 КУзПБ лише на підставі загальних положень ст.ст. 3 та 13 ЦК України дозволяє охопити випадки порушення прав кредиторів, які прямо не передбачені спеціальними підставами: «правопорядок не

може залишати поза реакцією такі дії, які хоч і не порушують конкретних імперативних норм, але є очевидно недобросовісними та зводяться до зловживання правом» [6], тим самим посилюючи стандарти та гарантії судового захисту у справах про банкрутство.

Власне, спеціальними підставами визнання договорів боржника недійсними у рамках банкрутства є положення статті 42 Кодексу України з процедур банкрутства. Відповідно до положень статті господарські суди розглядають справи за позовами арбітражного керуючого або кредитора про визнання недійсними правочинів або спростування майнових дій, вчинених боржником після відкриття провадження у справі про банкрутство або протягом трьох років (за раніше діючим Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» - протягом одного року), що передували відкриттю провадження у справі про банкрутство, якщо вони порушили права боржника або кредиторів. У рамках цього «підозрілого» періоду можуть бути перевірені будь-які правочини, наслідком яких стали зміна майнового стану боржника, доведення до стійкої неплатоспроможності, уникнення від виконання зобов'язання, зміна характеру зобов'язання з метою маніпулювання черговістю задоволення вимог кредиторів на користь т.зв. «дружніх» кредиторів, штучне збільшення кредиторської заборгованості у боржника задля зміни пропорційності розподілу ліквідаційної маси та уведення до складу кредиторів афілійованої з боржником особи зі значною часткою в реєстрі кредиторів та, відповідно, перевагою у кількості голосів, створення додаткових необґрунтованих переваг перед іншими кредиторами боржника тощо.

Зважаючи на те, що на момент укладення справжня мета вчинення правочину може бути прихованою, неявною, проте об'єктивується через дії сторони, «презумпція фраудаторності» може бути розповсюджена на будь-який правочин, у тому числі і на ті, що, на нашу думку, виходять за межі «підозрілого періоду». Складність доведення умислу боржника, направленого на заподіяння шкоди кредиторам, обумовила різні підходи до обґрунтування та стандартів доказування цих обставин. Наприклад, §133 Кодексу про неплатоспроможність Німеччини передбачає, що певні дії боржника автоматично вважаються фраудаторними (недійсними), якщо вони «вчинені протягом десяти років до подання заяви про відкриття провадження у справі про банкрутство або після цієї заяви з наміром завдати шкоди своїм кредиторам, якщо інша сторона знала про намір боржника під час дії. Це знання вважається презюмованим, якщо інша сторона знала, що боржнику загрожує неплатоспроможність і що така дія завдасть шкоди кредиторам» [7]. На практиці ця презумпція упередженості до кредиторів означає відсутність потреби прямого доказування умислу боржника.

У вітчизняному регулюванні, навпаки, простежується намагання законодавця використовувати об'єктивні індикатори для підтвердження умислу завдати шкоду (наприклад, занижена/завищена ціна). У цьому контексті можна визнати позитивним моментом новітню практику вітчизняних судів щодо застосування підвищених стандартів доказування реальності (дійсності) заборгованості до сторін відповідного правочину за наявності обґрунтованих сумнівів інших кредиторів та зацікавлених осіб. Суд наголосив, що «оскільки існує ризик обопільної недобросовісної поведінки певного кредитора та боржника щодо створення фіктивної (неіснуючої, штучної) заборгованості за договором позики задля збільшення кількості голосів цього кредитора на зборах кредиторів і можливості впливу на саму процедуру неплатоспроможності фізичної особи, дослідженню підлягають, зокрема, джерела походження коштів та взагалі наявність коштів, наданих фізичною особою – кредитором у позику фізичній особі – боржнику, реальність зобов'язальних відносин між сторонами договору» [8]. Акцент на доведенні добросовісних намірів обох сторін підозрілого правочину шляхом покладення на них зобов'язання надати додаткові докази повністю відповідає не лише принципу змагальності, а й є необхідним і обґрунтованим з огляду на ускладнений доступ кредиторів до документів та інформації про угоди боржника.

Навіть поверхневий аналіз змісту підстав недійсності правочинів у банкрутстві, передбачених вітчизняним законодавцем, підтверджує тезу, що ці причини можна звести до об'єктивного критерію – негативних наслідків у вигляді зменшення вартості майна боржника та неплатоспроможності (цей критерій інколи називають «істотним критерієм» [9, с. 320]. Натомість, суди виділяють об'єктивний та суб'єктивний критерії фраудаторності: об`єктивний – коли вчиняється правочин цілеспрямовано на ухилення від виконання обов`язку за наявності існуючої вже заборгованості; суб`єктивний – усвідомлення боржником появи боргу в результаті укладення правочину, що повинно аналізуватися через призму економічної мети договору, сумлінність та добросовісність дій боржника, які мають бути спрямовані на погашення боргу, а не навпаки, на неможливість виконання зобов`язання [10]. У господарському процесі довести учасникам справи такий умисел часто доволі складно.

Проаналізуємо деякі спеціальні підстави недійсності відповідних правочинів.

Боржник до відкриття провадження у справі про банкрутство взяв на себе зобов'язання, внаслідок чого він став неплатоспроможним або виконання його грошових зобов'язань перед іншими

кредиторами повністю або частково стало неможливим. Така ситуація прямо стосується фраудаторної поведінки боржника та має правову кваліфікацію зловживання правом. Так, боржник, формально маючи право укладати нові договори або брати на себе зобов'язання, використовує це право на шкоду іншим кредиторам, що прямо суперечить і ст. 13 ЦК України (добросовісність і розумність), і принципу недопущення зловживання правом. Такий новий обтяжуючий борговий правочин може бути оспорений іншими кредиторами або арбітражним керуючим у межах справи про банкрутство, якщо він: був укладений до відкриття провадження, але коли боржник вже був у передбанкрутному стані; погіршив стан інших кредиторів або зробив виконання їхніх вимог неможливим. Однак видається спірним необхідність доведення того, що контрагент боржника знав або повинен був знати про такий стан, як і тієї обставини, що умисел мав бути у обох сторін договору, а не лише у боржника. У справі № 910/430/22 (910/17608/23) суд дійшов висновку, що «така кваліфікуюча ознака, як завдання збитків боржнику або кредиторам, повинна виражатися не лише у наявності у боржника заборгованості перед кредиторами, а також і у наявності умислу у сторін договору завдати шкоди кредиторам» [11]. Проте, якщо буде доведено, що дії боржника були навмисні та спрямовані на виведення активів або створення фіктивної заборгованості – це може стати підставою для відкриття кримінального провадження за ст. 219 Кримінального кодексу України «Доведення до банкрутства».

Боржник здійснив відчуження або придбав майно за цінами, відповідно нижчими або вищими від ринкових, за умови що в момент прийняття зобов'язання або внаслідок його виконання майна боржника було (стало) недостатньо для задоволення вимог кредиторів. До складу цієї підстави законодавцем уведено об'єктивні цінові показники як маркери недобросовісності боржника та неправомірних наслідків для кредиторів у вигляді неможливості повного задоволення їх вимог. Так, у справі № 927/531/18 суд відзначив, що «дії боржника, зокрема але не виключно, щодо безоплатного відчуження майна, відчуження майна за ціною значно нижче ринкової, для цілей не спрямованих на досягнення розумної ділової мети або про прийняття на себе зобов'язання без відповідних майнових дій іншої сторони, або відмова від власних майнових вимог, якщо вони вчинені у підозрілий період, можуть свідчити про намір ухилення від розрахунків із контрагентами та спрямовані на завдання шкоди кредиторам» [12]. Ситуація, описана у цій справі, є класичним прикладом фраудаторного правочину, де за сукупністю досліджених обставин – договір купівлі-продажу рухомого майна укладено між боржником та товариством менше ніж за рік до відкриття провадження у справі про банкрутство при наявності заборгованості перед кредиторами та за ціною нижче ринкової – суд належним чином кваліфікував дії боржника.

Частина 2 ст. 42 КУзПБ містить додаткові спеціальні підстави, які вочевидь свідчать про фраудаторність правочинів. Зокрема це випадки, коли боржник безоплатно здійснив відчуження майна, взяв на себе зобов'язання без відповідних майнових дій іншої сторони, відмовився від власних майнових вимог; боржник уклав договір із заінтересованою особою; боржник уклав договір дарування [13]. При цьому лаконічність їх формулювання не виключає визнання недійсним правочину як на підставі однієї, так і сукупності цих підстав. Наприклад, у справі № 910/9177/20, де суди встановили відмову боржника від своїх майнових вимог шляхом їх безоплатного відчуження афілійованим особам (керівником та засновником (учасником) юридичних осіб виявилась одна й та сама особа) [14].

Слід відзначити, що законодавство іноземних країни містить подібні за змістом підстави для визнання недійсними фраудаторних правочинів. Наприклад, у Главі 3 Розділу 3 Кодексу про неплатоспроможність Німеччини закріплено право керуючого провадженням звертатися до суду із клопотанням про визнання недійсними правочинів, укладених боржником перед початком та у межах процедури банкрутства, якщо такий правочин безпосередньо створює невигідні умови для кредиторів: якщо правочин надав або дозволив іншій стороні отримати забезпечення або сатисфакцію (§ 133), боржник здійснив безоплатне виконання обов'язку за договором (§ 134), через укладення правочину дію внесок мовчазного партнера повністю або частково повертається або його частка у понесених збитках повністю або частково прощається (§ 133), правочин укладений з пов'язаними особами тощо [7]. Відмінністю у порівнянні із українським правом є строки, які можуть досягати десяти та дванадцяти років (наприклад, при визнанні недійсними забезпечувальних зобов'язань на користь учасників боржника (§ 135) або ж, якщо боржник виконує грошові зобов'язання перед іншими кредиторами із прямим наміром не задовольняти вимоги інших кредиторів (абз. 1 § 133) [15, с. 12] .

На користь висновку про те, що правочини боржника, які підлягають визнанню недійсними з підстав, встановлених у ст. 42 КУзПБ, одночасно можуть мати ознаки фраудаторних, свідчать визначені ч. 3 цієї статті правові наслідки такої недійсності. Так, сторона за таким правочином зобов'язана повернути боржнику майно, яке вона отримала від боржника (двостороння реституція),

а в разі неможливості повернути майно в натурі – відшкодувати його вартість грошовими коштами за ринковими цінами, що існували на момент вчинення правочину. Це важлива зміна законодавця на користь утвердження фраудаторності таких правочинів. Вона прийшла на заміну попереднім установленням, відповідно до яких кредитор зобов'язувався повернути майно, яке він отримав від боржника, саме до складу ліквідаційної маси.

Разом із тим, за межами підстав, передбачених ст. 42 КУзПБ, та «підозрілого періоду» може залишатися велика кількість правочинів, які лише з формальних причин не підпадають під перевірку їх дійсності, хоча можуть завдавати серйозної шкоди інтересам кредиторів у процедурі банкрутства. Так, у справі № 904/7905/16 Верховний Суд у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду дійшов важливого висновку, що «укладення договору боржника поза межами «підозрілого періоду», визначеного статтею 20 Закону про банкрутство, та відсутність підстав для застосування статті 42 КУзПБ з огляду на непоширення її дії на правовідносини, що склалися до вступу в дію КУзПБ, не виключає можливості визнання недійсним правочину боржника, спрямованого на уникнення звернення стягнення на його майно, на підставі загальних засад цивільного законодавства та недопустимості зловживання правом за умови доведеності відповідних обставин заявником» [16]. Зокрема, це стосується випадків, коли вибуття майнових активів від боржника пов'язано з укладенням правочину, стороною якого боржник формально не є, проте аналіз економічних наслідків підтверджує завдання шкоди первісним кредиторам, мету уникнення виконання зобов'язань перед ними та надання преференцій щодо фактичного виконання зобов'язань перед іншим кредитором (кредиторами) поза межами конкурсного процесу та у період дії мораторію на задоволення вимог кредиторів.

Практично такі дії можуть бути втілені через укладання договорів факторингу чи цесії права вимоги до боржника, яка відступається кредитором боржника афілійованій або заінтересованій стосовно боржника особі (ст. 1 КУзПБ) на оплатній основі, що призводить до фактичного виконання вимог первісного кредитора без дотримання правил черговості. Укладення правочину з таким суб'єктним складом ускладнює виявлення істинної мети угоди і відокремлення дійсних комерційних відносин. Такі правочини на перший погляд не мають ознак фраудаторності через те, що укладаються поза участю і волею боржника та не призводять до зміни розмірів вимог кредиторів. Проте, у результаті їх укладання кредитор, який взагалі не заявляв своїх вимог у процедурі банкрутства, або конкурсний кредитор, чиї вимоги були визнані у межах провадження у справі про банкрутство, не чекає етапу розрахунків зі всіма кредиторами боржника, а отримує задоволення своїх вимог через третю особу, пов'язану з боржником. Крім того, наслідки таких правочинів можуть напряму вплинути на розмір формованої ліквідаційної маси, якщо боржник вдасться до негайних компенсаційних дій такій афілійованій особі, з якою він може бути пов'язаний відносинами засновництва, наприклад.

Розглядаючи подібну справу, Велика Палата Верховного Суду зауважила, що досліджувати на предмет наявності ознак фраудаторності у даному випадку потрібно правочин, який сторони насправді хотіли вчинити, склад сторін такого правочину та юридично значимі дії цих сторін, мету такого правочину та результат (зміна, припинення прав, виконання зобов`язань та інше), якого прагнули досягнути сторони вчиненням юридично значимих дій. При цьому суди не надали жодної оцінки доводам позивача про те, що третьою особою-1 [боржником у справі про банкрутство – прим. авт.] було фактично «компенсовано» відповідачу-2 [афілійованій особі боржника – прим. авт.] його оплату за набуте «право вимоги», яке мало ознаки виконання обов`язку боржника іншою особою, що унеможливило задоволення вимог кредиторів боржника, зокрема позивача як заставного і конкурсного кредитора першої, четвертої черг у справі про банкрутство [17]. Проте колегія суддів Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду відмовилась задовольняти касаційну скаргу кредитора та визнати недійсним договір відступлення права вимоги з огляду на те, що його стороною не був ні боржник, ні позивач. А також відзначив, що у справі не заявлялась вимога про повернення коштів боржнику у порядку статті 1212 ЦК України, яка є належним та ефективним способом захисту кредиторів та боржника у подібних ситуаціях [18].

Одним із аргументів суду щодо незастосування до спірного договору критеріїв/ознак фраудаторності зазначено необхідність аналізувати умови спірного договору окремо, а здійснені боржником «компенсаційні» виплати за договором відступлення права вимоги необхідно також аналізувати через призму дій боржника на шкоду інтересам кредиторів. Проте, виходячи з усталених в судовій практиці підходів до застосовування положень ст. 42 КУзПБ, визнати недійсним договір з мотивів завдання ним шкоди інтересам кредиторів, стороною якого боржник не є, і повернути сплачені боржником кошти майже неможливо (позиція ВС у справі № 910/16579/20: «для класифікації правочину як фраудаторного має значення фактична участь боржника у ньому як одного з учасників вольових дій, направлених на виведення майна боржника з метою незадоволення вимог одного

або декількох його кредиторів у легальній судовій процедурі» [17]). Захист інтересів кредиторів у такому випадку максимально залежить від дій суду, направлених на з'ясування реального економічного та правового змісту формально законного правочину, виявлення ознак зловживання правом або ухилення від обов'язків, мети виведення активів тощо. Застосування підходу «суть переважає форму» (substance over form), який є функціональним аналогом принципу добросовісності зі ст. 13 ЦК України, дозволяє подолати певний формалізм при кваліфікації подібних правочинів як фраудаторних та вийти за межі суб'єктного критерію складу сторін такого договору при задоволенні позовів, поданих кредиторами або арбітражним керуючим.

Зазначене відповідає позиції О. Беляневич, яка наполягає на тому, що для визнання правочину фраудаторним (недійсним) не має значення в чиїх інтересах такий правочин укладено: зловживання правом особою не у власних інтересах при укладанні договору, а в інтересах пов'язаної з нею третьої особи та встановлення фактичних обставин вчинення нею дій з укладення такого правочину, перебуваючи під управлінням третьої особи (за вказівкою третьої особи) може бути підставою визнання такого правочину недійсним. При розгляді спору про визнання недійсним оспорюваного правочину як фраудаторного факт того, що боржник не був стороною спірного договору значення не має, визначальним є встановлення умислу сторін правочину завдати шкоди іншій особі [19].

Обґрунтованість такого висновку зрозуміла, адже юридична практика пропонуватиме усе нові і нові «схеми» ухилення від виконання зобов'язань боржником та виведення його активів, які не вкладатимуться в межі підстав ст. 42 КУзПБ, а правочини продовжать укладати без участі боржника. Одним з можливих засобів запобігання поширенню таких випадків може слугувати розширення обов'язків боржника щодо розкриття інформації про пов'язаних осіб, надання суду повноважень перевіряти афіліацію, що за умови глибокого аналізу економічної доцільності угоди даватиме можливість виявляти подібні підозрілі угоди та визнавати їх недійсними.

Варто зазначити, що законодавцем зроблено крок у цьому напрямку – розширено поняття заінтересованої особи стосовно боржника та зобов'язано кредитора (ч. 3 ст. 45 КУзПБ) у заяві про кредиторські вимоги до боржника зазначати інформацію про заінтересованість кредитора стосовно боржника [20]. Однак, закон не містить положень про відповідальність за неподання або невчасне подання такої інформації. Крім того, доцільним є запровадження аналогічних вимог по відношенню до боржника. Тому, пропонується доповнити ч. 2 ст. 36 КУзПБ положеннями, що «крім відомостей, передбачених Господарським процесуальним кодексом України, у відзиві боржника зазначаються: *інформація про заінтересованість кредитора стосовно боржника»,* доповнити ст. 45 частиною 5^1, що *«боржник у відзиві на заяву кредитора зобов'язаний окремо повідомити господарський суд та розпорядника майном про заінтересованість кредитора стосовно боржника».*

Попри це, визнання недійсним правочину, укладеного між особами, які формально діють самостійно, лише через те, що інша особа (боржник) нібито мала вплив на одну зі сторін, має ризики з погляду правової визначеності, що має бути враховано при розгляді справ у відокремленому провадженні. Цей підхід стирає межі відповідальності і потенційно дозволяє визнавати недійсними правочини, які взагалі не стосуються майнової маси боржника, що є сумнівним з позиції правової безпеки контрагентів. Такий підхід може створити простір для зловживань з боку кредиторів, які керуючись мотивами, не пов'язаними із стягненням майна з боржника, можуть оскаржувати будь-який правочин, що формально не укладений боржником; розширеного трактування ознаки «перебування під управлінням» – поняття, яке є оціночним і важко доводиться без прямих доказів (вказівок, залежності, впливу). Розмитість критерію «умислу завдати шкоди», коли цивільне та господарське право загалом не орієнтовані на встановлення форми вини правопорушника, створює ризики судової помилки.

Як видається, лише якщо правочин укладено не боржником, а пов'язаною особою, то лише за умови доведення, що така особа фактично діяла від імені або в інтересах боржника (тобто виступала номінальним учасником або фігурантом схеми виведення активів), правочин може бути за відповідною підставою визнано недійсним. Ключове питання – участь боржника або його вплив на правочин. Якщо це доведено, навіть непряма участь може бути підставою для визнання правочину недійсним. Але без належного доказу такого впливу визнання правочину недійсним лише із урахуванням його наслідків – небезпечна практика, що шкодить правовій визначеності та стабільності обороту.

Загалом, якщо підходити до відповідності положень ст. 42 КУзПБ з погляду принципу правової визначеності, то можна помітити, що слабкою ланкою підстав недійсності правочинів боржника є спроба об'єктивізації негативних наслідків відповідних правочинів з метою відділити правомірні правочини від неправомірних. У частині першій цієї статті цей критерій охарактеризований випадком правочинів, «якщо вони порушили права боржника або кредиторів», а в частині другій ст. 42 КУзПБ взагалі такий критерій не згадується.

Щодо категорію «порушення прав кредитора чи боржника», як критерію недійсності правочину, то він викликає кілька принципових зауважень з точки зору юридичної техніки, правової визначеності та відповідності меті законодавчого регулювання процедур банкрутства.

По-перше, центральна мета процедури банкрутства – захист інтересів кредиторів шляхом забезпечення справедливого, пропорційного задоволення їхніх вимог. Відокремлене провадження функціонує як механізм захисту цих інтересів. У цьому контексті порушення прав боржника як критерій для спростування його ж дій виглядає неточним – адже саме боржник ці дії вчинив чи сприяв таким діям.

По-друге, формулювання, закріплене в частині першій статті 42 КУзПБ, зокрема в частині, де вказано, що правочини можуть бути визнані недійсними, «якщо вони порушили права боржника або кредиторів», викликає обґрунтовану критику з огляду на некоректність підходу до розуміння самої природи фраудаторних дій у межах справи про банкрутство. Сам по собі правочин, навіть якщо він укладений із порушенням економічної логіки чи принципів добросовісності, не є актом, який прямо порушує чиєсь суб'єктивне право. Йдеться не про юридичний факт порушення, а про економічні наслідки, які зменшують майнову базу боржника – потенційне джерело задоволення вимог усіх кредиторів. Проблема полягає в тому, що правочин, укладений до моменту відкриття провадження у справі про банкрутство, ще не створює ситуації, в якій кредитор не може реалізувати своє право – така ситуація виникає пізніше, коли виявляється, що майна не вистачає. Саме тому юридична конструкція «порушення прав» тут не працює – вона не охоплює типові випадки, коли правочин був укладений формально легально, не містив прямого порушення права кредитора на момент укладання, але мав наслідком чи своєю метою зменшення активів або створення преференцій певним особам.

Наприклад, якщо «боржник до відкриття провадження у справі про банкрутство взяв на себе зобов'язання, внаслідок чого він став неплатоспроможним», то на момент укладання такого правочину жодні права кредитора не могли порушуватися. Права кредитора могли навіть не виникнути на той момент.

Отже, ключовим критерієм для визнання правочину недійсним у межах справи про банкрутство є не факт абстрактного «порушення прав», а те, що правочин був спрямований на зменшення конкурсної маси, надання переваг окремим кредиторам або перешкоджання справедливому задоволенню вимог кредиторів у загальному порядку. Тобто йдеться про дії, які з моменту їх вчинення мали економічну мету – змінити розподіл активів боржника на користь окремих осіб, вивести майно, приховати його або обтяжити. Такі дії можуть бути юридично формально допустимими, але з огляду на наслідки, які вони мають для кредиторів, і на умисел, який стоїть за ними, вони набувають фраудаторного характеру. Тому акцент має бути зміщений із формального порушення прав на оцінку мети й ефекту правочину щодо зменшення ліквідаційної маси боржника, а також усвідомлення сторонами таких наслідків. Залишення в тексті Кодексу згадки про «порушення прав» не тільки вносить правову невизначеність, а й дозволяє суду відмовити у задоволенні обґрунтованих вимог про визнання правочинів недійсними лише з тієї підстави, що формально ніяке суб'єктивне право кредитора не було порушене в момент їх укладення. Такий підхід суперечить природі банкрутства як публічного процесу справедливого розподілу ризику неплатоспроможності між усіма кредиторами.

Окремо слід наголосити на необхідності посилення ролі арбітражного керуючого у питаннях виявлення підозрілих/фраудаторних правочинів та пред'явлення відповідних позовів, коли кредитори боржника, особливо ті, що не заявляли вимог у межах провадження у справі про банкрутство, визнаються судом неналежними позивачами. Зокрема, подальша робота у цьому напрямку має бути направлена на розширення повноважень арбітражного керуючого на доступ до банків, реєстрів, контрагентів боржника та уведення обов'язку автоматичної перевірки угод боржника, наслідком яких є зменшення його активів у будь-який спосіб.

Висновки. Проблематика недійсності правочинів у межах справ про банкрутство полягає у складному балансуванні між потребою захисту інтересів кредиторів і забезпеченням стабільності цивільного обороту. Основні труднощі виникають через відсутність чітких критеріїв недійсності, розмитість законодавчих формулювань, зокрема таких як «порушення прав», а також через складність доведення умислу боржника та зв'язку між правочином і зменшенням ліквідаційної маси. Це створює значний простір для зловживань з боку як боржників, так і недобросовісних кредиторів. Ефективне застосування інституту недійсності правочинів у банкрутстві вимагає як вдосконалення правового регулювання – зокрема, через впровадження об'єктивних економічних критеріїв замість оціночних понять – так і послідовної судової практики, зорієнтованої на виявлення реальної мети правочинів, а не лише на формальні ознаки їх чинності.

Фраудаторні правочини – один із найбільших ризиків для ефективного банкрутства, основна мета якого полягає у максимізації зусиль усіх учасників провадження для справедливого та повно-

го задоволення вимог кредиторів. Відсутність чіткого підходу до їх виявлення та правових наслідків призводить до втрати активів, зниження задоволення вимог кредиторів і зловживань. Вирішення цих проблем потребує як законодавчих змін, так і послідовної практики судів щодо розширення переліку підстав для визнання таких правочинів недійсними, що не обмежуються вимогами про оскарження укладення таких правочинів за участі боржника, а також допускають спростування підозрілих правочинів, стороною яких боржник безпосередньо не виступав.

Підстави недійсності у процедурах банкрутства можуть виходити за межі фраудаторності, позаяк прямий позов про визнання правочину недійсним з будь-яких підстав може бути заявлений у відокремленому провадженні. Положення статті 42 КУзПБ не можуть обмежувати права зацікавлених осіб у цій сфері.

З метою удосконалення правового регулювання підстав недійсності правочинів боржника необхідно у частині першій статті 42 КУзПБ слова «якщо вони порушили права боржника або кредиторів» замінити словами «якщо вони були спрямовані на неринкове зменшення активів боржника, збільшення його зобов'язань або створення перешкод належному задоволенню вимог кредиторів».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дяченко С.В., Динюк А.А. Фраудаторні угоди в господарському судочинстві. Судова практика. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал.* 2023. Вип. 3 (12). С. 151–159. URL: https://dpu.edu.ua/images/2023/Photo_dlya_novyn_2023/Kafedra%20pryvatnogo%20prava/Ur.%20casopis%20312%202023.pdf.
2. Білецька Л. Правочин на шкоду кредиторам. Нормативна і прецедентна фраудаторність в українському та зарубіжному судочинстві. *Закон і Бізнес*. 19.01.2023. URL: https://zib.com.ua/ua/154493.html.
3. Постанова Верховного Суду у складі суддів Касаційного господарського суду від 24 квітня 2024 року у справі № 925/1577/20(925/298/23). ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118983062.
4. Постанова Верховного Суду у складі об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 07 грудня 2018 року у справі № 910/7547/17. ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78484783.
5. Морозов Є. Щодо визнання правочинів недійсними за ознакою фраудаторності в межах справи про банкрутства боржника. *Advokat Post*. URL: https://advokatpost.com/shchodo-vyznannia-pravochyniv-nedijsnymy-za-oznakoiu-fraudatornosti-v-mezhakh-spravy-pro-bankrutstva-borzhnyka.
6. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 19.01.2023 у справі № 925/1248/21(925/111/22). ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/108685876.
7. Insolvenzordnung vom 5. Oktober 1994 (BGBl. I S. 2866). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/inso/BJNR286600994.html#BJNR286600994BJNG000100000.
8. Постанова судової палати з розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 15.08.2024 у справі № 916/896/23 (916/3968/23). URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/Prezent_fraudat_pravoch_1.pdf p.28.
9. Харківська цивілістична школа: захист суб'єктивних цивільних прав та інтересів: монографія / І.В. Спасибо-Фатєєва, М.М. Сібільов, В.Л. Яроцький та ін.; за заг. ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: Право. 2014. 672 с.
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 14 березня 2024 року у справі № 904/3153/22 (904/5022/22). ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117754288.
11. Рішення Господарського суду міста Києва від 18.07.2024 у справі № 910/430/22 (910/17608/23). ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120827467.
12. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 15.07.2021 у справі № 927/531/18. ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98560703.
13. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18.10.2018 № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР),* 2019, № 19, ст. 74.
14. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 27.07.2021 у справі № 910/9177/20. ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98645740.
15. Вільчик Т.Б. Інститут банкрутства в Україні та Німеччині. *Forum Prava*, 2023. 74 (1). С. 6–19. URL: http://forumprava.pp.ua/files/006-019-2023-1-FP-Vilchyk_3.pdf.
16. Постанова Касаційного господарського суду у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Верховного Суду від 02 червня 2021 року у справі № 904/7905/16. ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97806436.

17. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 07 вересня 2022 року у справі № 910/16579/20. ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140913c.
18. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 29 лютого 2024 року у справі № 908/2828/19 (910/16579/20). ЄДРСР. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117438165.
19. Беляневич О.А. Науковий висновок щодо застосування інституту недійсності правочину (щодо фраудаторних та фіктивних правочинів). Платформа стратегічної та законотворчої аналітики «Координата». 26.06.2022. URL: https://coordynata.com.ua/naukovij-visnovok-sodo-zastosuvanna-institutu-nedijsnosti-pravocinu-sodo-fraudatornih-ta-fiktivnih-pravociniv.
20. Закон України «Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації» від 19.09.2024 № 3985-IX. *Голос України*., 2024, № 151.

УДК 346.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.70

ПОРЯДОК ТА ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ ВЕНЧУРНИХ КОРПОРАТИВНИХ ФОНДІВ ЗА УКРАЇНСЬКИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

Сніжко А.О.,
аспірант кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівського національного університету
імені Івана Франка
ORCID: 0009-0001-9660-8525
e-mail: andriy.snizhko00@gmail.com

Сніжко А.О. Порядок та особливості створення венчурних корпоративних фондів за українським законодавством.

У статті описано законодавчий порядок та особливості створення венчурних корпоративних фондів за законодавством України. Автор акцентує увагу на тому, що використання венчурних корпоративних фондів в моделях продажу нерухомості існують на ринку нерухомості багато років, оскільки вони мають ряд податкових переваг для продавців нерухомого майна. Нещодавніми змінами в законодавчому регулюванні цих правовідносин законодавець намагався уніфікувати моделі залучення інвестицій в будівництво житлової нерухомості та виключив інститути спільного інвестування із раніше дозволених способів інвестування. Проте, оскільки така схема залучення інвестицій дозволяє українським забудовникам значно оптимізувати податкове навантаження, то вона не зникла з ринку нерухомості, а лише зазнала певних змін. Саме тому інститути спільного інвестування, незважаючи ні на що, залишаються популярним та домінуючим механізмом в процесі залучення інвестицій для будівництва нерухомості.

Враховуючи це, актуальним питанням є процес та особливості створення венчурних корпоративних фондів, як одного із можливих видів залучення коштів в будівельний процес через інститути спільного інвестування. При цьому, автор наголошує, що процес створення венчурного корпоративного фонду довготривалий, складний, та потребує послідовного дотримання виконання етапів створення такого фонду. Порушення цієї послідовності буде підставою для відмови у реєстрації фонду в Єдиному державному реєстрі інститутів спільного інвестування Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку.

Дослідження правового регулювання процесу та особливостей створення венчурних корпоративних фондів за законодавством України має прикладне значення та в першу чергу необхідне для майбутніх засновників таких фондів, щоб досконало знати процес та уникати помилок в процесі створення фонду, які можуть негативно впливати на і без того довготривалий процес реєстрації. Окрім того, матеріали цього дослідження можуть бути корисними та використовуватись в навчальних цілях здобувачами освіти за правничими та економічними спеціальностями.

Ключові слова: інститут спільного інвестування; пайовий інвестиційний фонд; компанія з управління активами.

Snizhko A.O. Procedure and peculiarities of creation of venture capital corporate funds under Ukrainian legislation.

The article describes the legislative procedure and peculiarities of establishment of venture corporate funds under Ukrainian law. The author emphasises that the use of venture corporate funds in real estate sales models has existed in the real estate market for many years, as they have a number of tax advantages for real estate sellers. With recent changes to the legal regulation of these legal relations, the legislator has attempted to unify the models of attracting investment in the construction of residential real estate and excluded collective investment institutions from the previously permitted investment methods. However, since this investment scheme allows Ukrainian developers to significantly optimise their tax burden, it has not disappeared from the real estate market, but has only undergone certain changes. That is why collective investment institutions, despite everything, remain a popular and dominant mechanism in the process of attracting investments for real estate construction.

Given this, the process and peculiarities of establishing venture corporate funds as one of the possible types of raising funds in the construction process through collective investment institutions is

a relevant issue. At the same time, the author emphasises that the process of establishing a venture capital corporate fund is long and complex, and requires consistent compliance with the stages of such fund establishment. Violation of this sequence will be the basis for refusal to register the fund in the Unified State Register of UCITS by the National Securities and Stock Market Commission.

The study of the legal regulation of the process and peculiarities of establishment of venture capital corporate funds under the laws of Ukraine is of practical importance and is primarily necessary for future founders of such funds to know the process perfectly and avoid mistakes in the process of fund establishment, which may negatively affect the already lengthy registration process. In addition, the materials of this study may be useful and used for educational purposes by students of law and economics.

Key words: collective investment institution; mutual investment fund; asset management company.

Постановка проблеми. В серпні 2022 року законодавець прийняв Закон України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» [1]. З набранням чинності 10 жовтня 2022 року вищезгаданого закону введено заборону на продаж майнових прав на нерухоме майно та визначено три виключні способи залучення інвестицій замовниками будівництва чи девелоперами від фізичних та юридичних осіб. Цим самим законодавець вносить зміни до Закону України «Про інвестиційну діяльність» та виключає з статті 4 цього закону частину 3, в якій передбачалось, що в житлове будівництво можливо інвестувати та фінансувати, посеред іншого, через інститути спільного інвестування [2]. На перший погляд, ці зміни однозначно мали би поставити крапку у застосуванні інвестиційних фондів для залучення інвестицій в будівельний процес, проте, український забудовник успішно продовжує їх використання. Незважаючи на це, автор не ставить в цій статті за мету з'ясувати законність чи не законність такого використання інститутів спільного інвестування надалі.

Враховуючи актуальність інвестування в будівництво нерухомості через інститути спільного інвестування, в цій статті поставлено завдання з'ясувати та описати законодавчий порядок та особливості створення венчурних корпоративних фондів, а також визначити ризики недотримання законодавчо встановленого порядку створення таких фондів.

Метою цієї статті є комплексний аналіз українського законодавства, дослідження процесу створення венчурних корпоративних фондів, визначення його особливостей та ризиків недотримання цього процесу.

Стан опрацювання проблематики. Порядок та особливості створення венчурних корпоративних фондів за українським законодавством раніше висвітлювали у працях О. Яворська, І. Спасибо-Фатєєва, О. Сущ, Т. Рим, Ю. Гладьо (Суха).

Виклад основного матеріалу. Венчурні фонди є важливим та популярним фінансовим інструментом для залучення інвестицій українськими забудовниками. Завдяки їхнім перевагам при оподаткуванні прибутку, підприємці часто включають венчурні фонди до своїх юридичних моделей продажу нерухомості в цілях оптимізації податкового навантаження. Враховуючи популярність такого інструменту, як венчурні фонди, вважаємо за доцільне більш детально розібратись із порядком та особливостями їх створення, відповідно до національного законодавства.

Основним нормативно-правовим актом в Україні, що регулює порядок створення та функціонування венчурних та інших інвестиційних фондів, є Закон України «Про інститути спільного інвестування» (далі по тексту – Закон про ІСІ) [3]. Так, відповідно до цього закону, венчурні фонди можуть створюватись у формі корпоративного чи пайового інвестиційного фонду. Основною відмінністю між корпоративним та пайовим інвестиційним фондом є те, що на відміну від корпоративного фонду, пайовий не є юридичною особою та створюється компанією з управління активами. В цій статті пропонуємо детальніше дослідити порядок та особливості створення корпоративних венчурних фондів у відповідності до українського законодавства.

Корпоративним інвестиційним фондам присвячений другий розділ Закону про ІСІ. Відповідно до ч. 1. ст. 8 цього Закону, корпоративний фонд – це юридична особа, яка утворюється у формі акціонерного товариства і провадить виключно діяльність із спільного інвестування. Характерною особливістю такої юридичної особи є те, що відповідно до ч. 3 ст. 8 Закону про ІСІ, вона може бути створена виключно шляхом заснування. Злиття, поділ, виділ, приєднання чи перетворення корпоративного фонду забороняється. Виділ з корпоративного фонду іншої юридичної особи чи приєднання до корпоративного фонду іншої юридичної особи також забороняються.

Корпоративний фонд вважається створеним і набуває статусу юридичної особи з дня його державної реєстрації в установленому законодавством порядку. Проте, лише реєстрації юридичної особи не достатньо, щоб визнавати її інститутом спільного інвестування. Корпоративний фонд набуває статусу інституту спільного інвестування з дня внесення відомостей про нього до Єдиного

державного реєстру інститутів спільного інвестування (далі по тексту – Реєстр). У період між реєстрацією в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців і внесенням відомостей до Реєстру корпоративний фонд не має права вчиняти будь-які дії, крім тих, що спрямовані на його створення та внесення відомостей про нього до Реєстру. Такими діями, зокрема, можуть бути укладення договорів з компанією з управління активами та зберігачем активів корпоративного фонду.

Варто зазначити, що детальний перелік етапів створення корпоративного фонду міститься в ч. 4 ст. 9 Закону про ІСІ. Створення корпоративного фонду здійснюється в такій послідовності:

1) прийняття зборами засновників рішення про створення корпоративного фонду, затвердження проекту його статуту та про приватне розміщення акцій корпоративного фонду;

2) подання до Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (далі по тексту – Комісія) заяви та всіх документів, необхідних для погодження проекту статуту корпоративного фонду та реєстрації випуску акцій з метою формування початкового статутного капіталу корпоративного фонду;

3) реєстрація Комісією випуску акцій корпоративного фонду, погодження проекту його статуту та видача тимчасового свідоцтва про реєстрацію випуску акцій;

4) присвоєння акціям корпоративного фонду міжнародного ідентифікаційного номера цінних паперів;

5) укладення з депозитарієм цінних паперів договору про обслуговування емісії акцій корпоративного фонду та оформлення глобального сертифіката;

6) приватне розміщення акцій серед засновників корпоративного фонду;

7) оплата повної номінальної вартості акцій корпоративного фонду з метою формування початкового статутного капіталу;

8) затвердження установчими зборами корпоративного фонду результатів приватного розміщення акцій серед засновників корпоративного фонду, затвердження статуту, обрання членів наглядової ради корпоративного фонду, затвердження проектів договорів з компанією з управління активами та зберігачем активів корпоративного фонду;

9) державна реєстрація корпоративного фонду та його статуту в органах державної реєстрації;

10) укладення договорів з компанією з управління активами та зберігачем активів корпоративного фонду;

11) подання до Комісії всіх документів, необхідних для реєстрації звіту про результати приватного розміщення акцій серед засновників корпоративного фонду, регламенту та внесення відомостей про корпоративний фонд до Реєстру;

12) отримання свідоцтва про реєстрацію випуску акцій корпоративного фонду, зареєстрованого регламенту, свідоцтва про внесення до Реєстру та зареєстрованого звіту про результати приватного розміщення акцій серед засновників корпоративного фонду.

Порушення цієї послідовності є підставою для відмови Комісією у видачі свідоцтва про реєстрацію випуску акцій корпоративного фонду, реєстрації регламенту та звіту про результати приватного розміщення акцій серед засновників корпоративного фонду. В такому випадку усі залучені корпоративним фондом кошти повинні бути повернені учасникам корпоративного фонду протягом 30 робочих днів з дня отримання такої відмови.

Визначення належності корпоративного фонду до венчурного відбувається на першому із вище перелічених етапів. Засновники чи одноосібний засновник корпоративного венчурного фонду своїми рішеннями про створення фонду обов’язково зазначають в проекті статуту такого фонду його тип – закритий, вид - недиверсифікований, та належність до венчурних фондів. Після цього проект статуту направляється на затвердження Комісією. Паралельно з цим відбуваються усі необхідні дії по емісії та розміщенню акцій між засновниками фонду. Так, до моменту державної реєстрації корпоративного фонду повинна бути повністю оплачена номінальна вартість акцій такого фонду. Зауважимо, що станом на 2025 рік мінімальний розмір статутного капіталу корпоративного інвестиційного фонду становить 1250 мінімальних заробітних плат у місячному розмірі, встановленому законом на день реєстрації фонду як юридичної особи. Поряд з цим потрібно враховувати вимогу ч. 2 ст. 4 Закону про ІСІ, що фізична особа може бути учасником венчурного фонду лише за умови придбання цінних паперів такого фонду в кількості, яка за номінальною вартістю цих цінних паперів складає суму не менше ніж 1500 мінімальних заробітних плат у місячному розмірі, встановленому законом на 1 січня 2014 року, а це дорівнює 1 827 000,00 грн. В цьому контексті справедливою є думка Яворської О.С., щодо неефективності встановлення лімітів у твердій грошовій сумі [5]. Зважаючи на сучасні воєнні події та постійний ріст інфляції в Україні, в найближчі роки цілком можливо що доведеться переглядати цей ліміт, оскільки він не буде відповідати сучасним реаліям.

Отже, щоб заснувати корпоративний венчурний фонд станом на 2025 рік (мінімальна заробітна плата станом на 01.01.2025 року дорівнює 8 000,00 грн) мінімальний розмір статутного капіталу повинен становити 10 000 000,00 грн. При цьому фізична особа може стати засновником при мінімальному вкладі 1 827 000,00 грн. Для юридичних осіб законодавець таких обмежень до мінімального вкладу не встановлює, проте, корпоративний фонд не може бути заснований юридичними особами, у статутному капіталі яких частка державної або комунальної власності перевищує 25 відсотків.

Наступним кроком є проведення установчих зборів засновників. Вони повинні відбутись протягом трьох місяців з дня повної оплати засновниками вартості акцій корпоративного фонду. На установчих зборах корпоративного фонду вирішуються питання про: 1) затвердження статуту корпоративного фонду; 2) створення наглядової ради корпоративного фонду та обрання її членів; 3) уповноваження представника (представників) на вчинення дій, пов'язаних із створенням корпоративного фонду; 4) затвердження результатів приватного розміщення акцій корпоративного фонду серед засновників; 5) затвердження проектів договорів з компанією з управління активами та зберігачем активів корпоративного фонду; 6) вчинення інших дій, необхідних для створення корпоративного фонду.

Окремо хочемо звернути увагу на момент створення наглядової ради в корпоративному інвестиційному фонді. Відповідно до ч. 2. ст. 33 Закону про ІСІ наглядова рада в корпоративному фонді повинна створюватись в обов'язковому порядку, де мінімальна кількість членів такої ради має становити не менш як три особи. Проте, в ч. 6 цієї ж статті вказано, що, як виняток, у корпоративному фонді з одним учасником повноваження наглядової ради покладають на такого учасника. Чіткої вказівки про те, що в такому випадку наглядова рада не створюється Закон про ІСІ не містить. Проте, якщо комплексно аналізувати законодавство та акти Комісії, для прикладу, Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 20.06.2013 року № 1104 «Про затвердження Положення про порядок реєстрації проспекту емісії та випуску акцій корпоративного інвестиційного фонду», то можемо зробити висновок, що в корпоративному фонді з одним учасником існує опція не створювати наглядову раду [4]. Враховуючи це, вважаємо за потрібне здійснити деталізацію норм статті 33 Закону про ІСІ, та чітко зазначити, що наглядова рада може не створюватись у корпоративному фонді з одним учасником. В такому випадку одноосібний засновник приймає відповідне рішення на установчих зборах.

Наступним етапом після проведення установчих зборів корпоративного фонду є державна реєстрація такого акціонерного товариства та його статуту в органах державної реєстрації. Одночасно із цим у новоствореного фонду виникає обов'язок зареєструвати регламент протягом шести місяців з дня державної реєстрації корпоративного фонду як юридичної особи. Також після державної реєстрації фонду потрібно в обов'язковому порядку укласти договори з компанією з управління активами та зберігачем активів корпоративного фонду, оскільки без їх залучення фонд не може самостійно здійснювати свою діяльність.

Завершальними етапами реєстрації венчурного корпоративного фонду є подання до Комісії всіх документів, необхідних для реєстрації звіту про результати приватного розміщення акцій серед засновників корпоративного фонду, регламенту та внесення відомостей про корпоративний фонд до Реєстру. Як наслідок - отримання свідоцтва про реєстрацію випуску акцій корпоративного фонду, зареєстрованого регламенту, свідоцтва про внесення до Реєстру та зареєстрованого звіту про результати приватного розміщення акцій серед засновників корпоративного фонду.

Щодо акцій корпоративного фонду варто зазначити, що Закон про ІСІ встановлює обмеження і дозволяє емітувати таким фондам виключно прості іменні акції. Як зазначає Сущ О.П., емісія корпоративним фондом виключно простих іменних акцій здійснюється з метою залучення інвесторів [6].

Висновки. Отже, порядок створення та функціонування інвестиційних фондів в Україні, в тому числі венчурних корпоративних, регулює спеціальний нормативно-правовий акт – Закон України «Про інститути спільного інвестування». Відповідно до цього Закону створення венчурного корпоративного фонду здійснюється в такій послідовності:

1) прийняття зборами засновників рішення про створення корпоративного фонду, затвердження проекту його статуту та про приватне розміщення акцій корпоративного фонду (на цьому етапі одразу потрібно зазначити, що створюваний інвестиційний фонд належить до венчурних фондів);

2) подання до Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку заяви та всіх документів, необхідних для погодження проекту статуту корпоративного фонду та реєстрації випуску акцій з метою формування початкового статутного капіталу корпоративного фонду;

3) реєстрація Комісією випуску акцій корпоративного фонду, погодження проекту його статуту та видача тимчасового свідоцтва про реєстрацію випуску акцій;

4) присвоєння акціям корпоративного фонду міжнародного ідентифікаційного номера цінних паперів;

5) укладення з депозитарієм цінних паперів договору про обслуговування емісії акцій корпоративного фонду та оформлення глобального сертифіката;

6) приватне розміщення акцій серед засновників корпоративного фонду;

7) оплата повної номінальної вартості акцій корпоративного фонду з метою формування початкового статутного капіталу;

8) затвердження установчими зборами корпоративного фонду результатів приватного розміщення акцій серед засновників корпоративного фонду, затвердження статуту, обрання членів наглядової ради корпоративного фонду, затвердження проектів договорів з компанією з управління активами та зберігачем активів корпоративного фонду;

9) державна реєстрація корпоративного фонду та його статуту в органах державної реєстрації;

10) укладення договорів з компанією з управління активами та зберігачем активів корпоративного фонду;

11) подання до Комісії всіх документів, необхідних для реєстрації звіту про результати приватного розміщення акцій серед засновників корпоративного фонду, регламенту та внесення відомостей про корпоративний фонд до Реєстру;

12) отримання свідоцтва про реєстрацію випуску акцій корпоративного фонду, зареєстрованого регламенту, свідоцтва про внесення до Реєстру та зареєстрованого звіту про результати приватного розміщення акцій серед засновників корпоративного фонду.

Здійснивши аналіз перелічених вище етапів створення венчурних корпоративних фондів, можна дійти висновку, що цей процес досить довготривалий та нелегкий. Окрім того, що потрібно вчинити цілий ряд підготовчих дій, потрібно враховувати специфічні вимоги та обмеження, які ставляться до засновників. Так, фізична особа може бути учасником венчурного фонду лише за умови придбання його цінних паперів загальною номінальною вартістю на суму не менше ніж 1 827 000,00 грн. Для юридичних осіб законодавець таких обмежень до мінімального вкладу не встановлює, проте, корпоративний фонд не може бути заснований юридичними особами, у статутному капіталі яких частка державної або комунальної власності перевищує 25 відсотків.

Лише чітке та послідовне дотримання усіх етапів дозволить створити корпоративний венчурний фонд та ефективно використовувати його у своїй інвестиційній чи підприємницькій діяльності. Недотримання будь-якого із етапів, що встановлені в Законі про ІСІ, буде достатньою підставою для Комісії відмовити у реєстрації такого фонду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому: Закон України від 15 серпня 2022 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20#Text.
2. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18 вересня 1991 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text.
3. Про інститути спільного інвестування: Закон України від 05 липня 2012 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5080-17#Text.
4. Про затвердження Положення про порядок реєстрації проспекту емісії та випуску акцій корпоративного інвестиційного фонду: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 20 червня 2013 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1187-13#Text.
5. Яворська О.С. Правовий статус суб'єктів спільного інвестування. *Часоп. Акад. адвокатури України*. 2013. № 19. С. 1–5.
6. Сущ О.П. Особливості правового становища корпоративних інвестиційних фондів. *Право та інновації*. 2015. № 4 (12). С. 44–50.

УДК 347.736
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.71

ОСОБЛИВОСТІ ОСКАРЖЕННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ, ЩО УХВАЛЮЮТЬСЯ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОЗГЛЯДУ ВІДОКРЕМЛЕНИХ ПРОВАДЖЕНЬ У СПРАВАХ ПРО БАНКРУТСТВО

Федоренко Ю.С.,
аспірант кафедри господарсько-правових дисциплін
та економічної безпеки
Донецького державного університету внутрішніх справ

Федоренко Ю.С. Особливості оскарження судових рішень, що ухвалюються за результатами розгляду відокремлених проваджень у справах про банкрутство.

Стаття присвячена дослідженню особливостей оскарження судових рішень, ухвалених у відокремлених провадженнях у справах про банкрутство в Україні, з урахуванням національного законодавства, судової практики Верховного Суду та європейського досвіду. Наголошено, що метою даної статті є дослідження специфіки оскарження судових рішень, ухвалених в межах відокремлених проваджень у справах про банкрутство, із урахуванням доктринальних поглядів, судової практики та пропозицій щодо вдосконалення нормативного регулювання.

Зазначено, що процедура банкрутства є складним багатоступеневим процесом, де відокремлені провадження відіграють ключову роль у вирішенні окремих спорів, таких як визнання вимог кредиторів, оскарження аукціонів чи притягнення до субсидіарної відповідальності. Ці рішення, хоча й не є остаточними, суттєво впливають на права учасників, зокрема на формування ліквідаційної маси та черговість задоволення вимог.

Проаналізовано правову природу ухвал, винесених у відокремлених провадженнях в межах справи про банкрутство, та виявлено ключові проблеми їх апеляційного і касаційного оскарження. Доведено, що в Україні чинне законодавство характеризується правовою невизначеністю через відсутність чіткого переліку ухвал, які підлягають апеляційному чи касаційному перегляду. Це призводить до неоднакової судової практики та обмеження права на ефективний юридичний захист. Порівняльний аналіз із європейськими юрисдикціями показує переваги гнучкішого підходу, де замість загальних заборон на касацію застосовуються винятки та критерії допуску.

Запропоновано вдосконалити процесуальне законодавство України, запровадивши єдиний підхід до оскарження, розширивши критерії касаційного перегляду та встановивши презумпцію оскаржуваності ухвал із матеріально-правовим значенням. Такі зміни сприятимуть підвищенню правової визначеності, ефективності банкрутства та гармонізації з європейськими стандартами. Крім того, узагальнення правових позицій Верховним Судом може стати інструментом забезпечення єдності практики, що дозволить усунути прогалини в регулюванні та підвищити довіру до судового захисту в справах про банкрутство.

Ключові слова: банкрутство, відокремлене провадження, господарське судочинство, оскарження, перегляд судових рішень, касаційне провадження, апеляційне провадження, судове рішення, судовий розгляд.

Fedorenko Yu.S. Peculiarities of appealing court decisions made as a result of consideration of separate proceedings in bankruptcy cases.

The article is devoted to the study of the features of appealing court decisions made in separate proceedings in bankruptcy cases in Ukraine, taking into account national legislation, judicial practice of the Supreme Court and European experience. It is emphasized that the purpose of this article is to study the specifics of appealing court decisions made within the framework of separate proceedings in bankruptcy cases, taking into account doctrinal views, judicial practice and proposals for improving regulatory regulation.

It is noted that the bankruptcy procedure is a complex multi-stage process, where separate proceedings play a key role in resolving individual disputes, such as recognizing creditors' claims, appealing auctions or bringing to subsidiary liability. These decisions, although not final, significantly affect the rights of participants, in particular, the formation of the liquidation estate and the priority of satisfying claims.

The legal nature of decisions made in separate proceedings within the bankruptcy case has been analyzed, and key problems of their appeal and cassation appeal have been identified. It has been

proven that in Ukraine the current legislation is characterized by legal uncertainty due to the lack of a clear list of decisions that are subject to appeal or cassation review. This leads to uneven judicial practice and restrictions on the right to effective legal protection. A comparative analysis with European jurisdictions shows the advantages of a more flexible approach, where exceptions and admission criteria are applied instead of general prohibitions on cassation.

It is proposed to improve the procedural legislation of Ukraine by introducing a unified approach to appeal, expanding the criteria for cassation review and establishing a presumption of appealability of decisions with substantive legal significance. Such changes will contribute to increasing legal certainty, the efficiency of bankruptcy and harmonization with European standards. In addition, the generalization of legal positions by the Supreme Court can become a tool for ensuring the unity of practice. This will eliminate gaps in regulation and increase confidence in judicial protection in bankruptcy cases.

Key words: bankruptcy, separate proceedings, economic proceedings, appeal, review of court decisions, cassation proceedings, appellate proceedings, court decision, court hearing.

Постановка проблеми. Процедура банкрутства є складним та багатоступеневим процесом, що включає різноманітні судові рішення, ухвалені протягом судового розгляду. Ухвалення судових рішень в межах відокремлених проваджень у справах про банкрутство має ключове значення для ефективного функціонування всієї процедури неплатоспроможності. Ці акти хоч і не є фінальними рішеннями у справі, однак можуть суттєво впливати на хід провадження, обсяг та черговість задоволення вимог кредиторів, формування ліквідаційної маси та притягнення винних осіб до відповідальності.

Оскарження судових рішень у справах про банкрутство є важливим елементом забезпечення справедливості та захисту прав учасників процесу [1, с. 341]. В Україні ці питання регулюються Кодексом України з процедур банкрутства (далі – КУзПБ), Господарським процесуальним кодексом України (далі - ГПК України), а також формуються через судову практику, зокрема позиції Верховного Суду. Водночас чинне процесуальне законодавство України не забезпечує належного рівня правової визначеності у питанні оскарження таких рішень. Відсутність чіткого переліку ухвал, що можуть бути предметом апеляційного чи касаційного перегляду, породжує неоднакову судову практику, правову невизначеність для учасників провадження та потенційно порушує принципи справедливого суду, зокрема права на ефективний засіб юридичного захисту. У контексті відокремлених проваджень, що виникають у межах справ про банкрутство, оскарження має свої особливості, які варто розглянути з урахуванням європейського досвіду та національних реалій.

Стан дослідження. Безпосередньо окремі питання банкрутства та оскарження судових рішень були досліджені поважними вченими, серед яких: О. Беляневич, А. Бобкова, А. Бутирський, І. Бутирська, А. Гушилик, Ю. Кабенок, Л. Ніколенко, Б. Поляков, Р. Поляков, П. Пригуза, В. Резнікова, Т. Степанова та інші вчені. Проте, визначення особливостей оскарження судових рішень, що ухвалюються за результатами розгляду відокремлених проваджень потребує подальшого дослідження.

Таким чином, **метою даної статті** є дослідження специфіки оскарження судових рішень, ухвалених у межах відокремлених проваджень у справах про банкрутство, із урахуванням доктринальних поглядів, судової практики та пропозицій щодо вдосконалення нормативного регулювання.

Виклад основного матеріалу. Відокремлене провадження в межах справи про банкрутство є процесуальним механізмом, спрямованим на вирішення окремих питань, що виникають під час розгляду справи. Воно має самостійний предмет та об’єкт, хоча і не є окремим провадженням у загально процесуальному розумінні. Прикладами таких проваджень є розгляд заяв про визнання вимог, оскарження результатів аукціону з продажу майна, звернення про залучення контролюючих осіб до субсидіарної відповідальності тощо. Науковці зазначають, що відокремлене провадження є формою захисту суб’єктивного права, що включає систему взаємопов’язаних процесуальних дій, спрямованих на вирішення конкретного питання в межах справи про банкрутство [2, с. 34].

Судові акти, ухвалені у відокремлених провадженнях, зазвичай мають форму ухвал. Важливим є питання визначення, чи є ухвала такою, що перешкоджає подальшому провадженню у справі, оскільки це впливає на можливість її апеляційного або касаційного оскарження.

Стаття 9 КУзПБ визначає порядок оскарження судових рішень у справах про банкрутство. Ухвали місцевих господарських судів можуть бути оскаржені в апеляційному порядку, однак у касаційному порядку оскарженню підлягають лише певні рішення апеляційних судів, зокрема: ухвали про відкриття провадження у справі про банкрутство; ухвали за результатами розгляду грошових вимог кредиторів; ухвали про закриття провадження; постанови про визнання боржника банкрутом та відкриття ліквідаційної процедури [3]. Таким чином, рішення, ухвалені у відокремлених провадженнях, не завжди підлягають касаційному оскарженню, що створює певні обмеження для сторін.

Процесуальне право на апеляційне оскарження є ключовим елементом доступу до правосуддя, що реалізує принцип двоінстанційності судового розгляду. З огляду на особливості справ про банкрутство, де відокремлені провадження відіграють значну роль, питання можливості апеляційного перегляду ухвал, що виносяться у таких провадженнях, набуває особливої ваги. Відповідно до ч. 1 ст. 254 ГПК України, учасники справи мають право на апеляційне оскарження судового рішення повністю або частково, якщо інше не передбачено цим Кодексом. Частина 2 цієї ж статті встановлює, що ухвали суду першої інстанції можуть бути оскаржені, якщо вони перешкоджають подальшому провадженню у справі [4].

Касаційне провадження в господарському судочинстві виконує ключову функцію забезпечення єдності судової практики, а також коригування суттєвих помилок, допущених судами нижчих інстанцій. У справах про банкрутство, де наслідки судових рішень можуть бути незворотними, зокрема для майнових прав кредиторів і боржника, касаційний перегляд має не лише процедурне, а й системне значення. Проте механізми касаційного оскарження судових актів, ухвалених у межах відокремлених проваджень, мають низку суттєвих обмежень як нормативного, так і практичного характеру.

Відповідно до ч. 1 ст. 287 ГПК України, рішення та ухвали судів апеляційної інстанції можуть бути оскаржені у касаційному порядку з підстав порушення норм матеріального або процесуального права. Разом із тим, ч. 3 ст. 9 КУзПБ визначає, що у касаційному порядку можуть бути розглянути тільки судові рішення визначені законодавством. Таке формулювання значною мірою дублює норму про апеляційне оскарження, однак у касаційному процесі застосовується ще жорсткіше, оскільки касаційний суд додатково перевіряє відповідність оскаржуваного акту критеріям «завершеності правової позиції».

Верховний Суд сформував низку ключових позицій, які впливають на оскарження рішень у відокремлених провадженнях. Наприклад, у постанові від 19 січня 2021 року у справі № 916/97/20 Верховний Суд наголосив, що спори, які виникають у межах справи про банкрутство, розглядаються без застосування повного циклу позовного провадження [5]. Це означає, що ухвали у відокремлених провадженнях не завжди підлягають окремому оскарженню, якщо вони не впливають на права та обов'язки сторін у спосіб, передбачений ст. 9 КУзПБ.

У постанові від 4 жовтня 2023 року у справі № 910/20057/16 Верховний Суд підкреслив, що провадження у справах про банкрутство має особливий процесуальний порядок, відмінний від загального позовного. Зокрема, судовий контроль у відокремлених провадженнях спрямований на забезпечення балансу інтересів боржника та кредиторів, а оскарження має бути обмеженим, щоб не затягувати основну процедуру банкрутства [6]. Такий підхід узгоджується з ч. 5 ст. 9 КУзПБ, де зазначено, що оскарження судових рішень у процедурі банкрутства (неплатоспроможності) не зупиняє провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) [3].

Ще одна важлива позиція міститься у постанові від 16 липня 2020 року у справі № 910/4475/19, де Верховний Суд визначив, що кредитор набуває повної процесуальної дієздатності для оскарження лише після визнання його вимог судом. Це обмежує можливості оскарження рішень у відокремлених провадженнях особами, які не є учасниками основної справи [7].

Верховний Суд, розглядаючи касаційну скаргу, визнав, що ухвали про визнання грошових вимог кредиторів мають істотний вплив на права та обов'язки боржника та кредиторів, оскільки визначають склад і розмір вимог, які підлягають задоволенню в процедурі банкрутства. Тому такі ухвали можуть бути предметом касаційного оскарження. Цей підхід узгоджується з практикою Верховного Суду, який у подібних справах наголошує, що ухвали, які впливають на права та обов'язки сторін у процесі банкрутства, підлягають касаційному перегляду, оскільки від них залежить реалізація прав кредиторів на участь у зборах кредиторів та отримання частини ліквідаційної маси [8].

Водночас Верховний Суд у справі № 908/6167/15 (908/1258/20) від 02 серпня 2021 року відмовив у відкритті касаційного провадження з підстав передбачених п. 1 ч. 1 ст. 293 ГПК України [9].

Огляд практики свідчить про наявність правової невизначеності, зумовленої відсутністю чітких критеріїв щодо визначення ухвал, які вважаються такими, що перешкоджають провадженню. Це створює ситуації, коли право на перегляд фактично залежить не від суті ухвали, а від правозастосовної практики конкретного суду.

В науковій літературі справедливо підкреслюється, що така ситуація суперечить принципу правової визначеності та єдиної судової практики [10, с. 234]. Пропонується сформулювати загальні функціональні критерії, які дозволяли б об'єктивно встановлювати наявність перешкоди подальшому провадженню.

У доктрині неодноразово наголошувалося, що встановлення надмірних або формальних бар'єрів для касаційного перегляду ухвал, які мають значення для правового статусу учасників судового розгляду у справах про банкрутство, може суперечити ст. 6 Конвенції про захист прав людини і

основоположних свобод. Не можна допустити щоб касаційне судочинство в Україні перетворилося на інструмент фільтрації скарг, а не виправлення помилок, що суперечить європейському стандарту доступності касації при вирішенні економічно значущих спорів.

Варто також враховувати позиції Європейського суду з прав людини, згідно з якими реальний доступ до ефективного правового засобу захисту повинен забезпечувати не лише формальну можливість подання скарги, а й реальне її розглядання судом на основі чітких і зрозумілих правил (див., зокрема, рішення у справі Delcourt v. Belgium, № 2689/65).

Європейське законодавство про неплатоспроможність, зокрема Директива ЄС 2019/1023 про реструктуризацію та неплатоспроможність, акцентує на гнучкості процедур і захисті прав усіх сторін [11]. У багатьох країнах ЄС, в тому числі, таких як Німеччина чи Франція, оскарження рішень у справах про банкрутство регулюється спеціальними нормами, які дозволяють швидко вирішувати спори, але водночас забезпечують право на перегляд судових актів у вищих інстанціях. Наприклад, у Німеччині (Insolvenzordnung) рішення, ухвалені у відокремлених провадженнях (зокрема щодо визнання правочинів недійсними), можуть бути оскаржені в апеляційному порядку, а в окремих випадках - у касаційному, якщо вони стосуються суттєвих прав сторін [12]. Це контрастує з українською практикою, де касаційні фільтри значно звужують коло оскаржуваних рішень.

Директива ЄС також наголошує на принципі ефективності: оскарження не повинно перешкоджати основній процедурі банкрутства. В Україні цей принцип частково реалізовано через норму про незастосування зупинення провадження, але обмеження касаційного оскарження може порушувати право на справедливий судовий розгляд, гарантоване ст. 6 Європейської конвенції з прав людини.

Європейський суд з прав людини у справі Kudla v. Poland підкреслив, що ефективний судовий засіб повинен бути не лише формально доступним, але й таким, що дозволяє усунути порушення прав заявника [13].

Отже, із метою усунення правової невизначеності та підвищення ефективності процедур банкрутства пропонується внести зміни до ст. 254 ГПК України, зокрема:

встановити єдиний підхід до оскарження ухвал, винесених у відокремлених провадженнях, які мають самостійний вплив на права учасників;

запровадити відкритий перелік ухвал, які підлягають оскарженню, з прикладами та правовими критеріями;

розширити доступ до перегляду тих ухвал, які мають матеріально-правовий вплив, навіть якщо формально не перешкоджають провадженню.

З метою удосконалення процесуального законодавства щодо касаційного оскарження пропонується:

розширити критерії допустимості касаційного перегляду ухвал, що ухвалюються у відокремлених провадженнях, зокрема у випадках, коли вони мають самостійне матеріально-правове значення;

запровадити загальну презумпцію оскаржуваності актів, які впливають на права та обов'язки учасників провадження, навіть якщо вони не перешкоджають подальшому розгляду;

забезпечити єдність практики шляхом ухвалення Верховним Судом узагальнюючих правових позицій з окремих категорій ухвал, які часто виникають у справах про банкрутство;

розглянути можливість внесення змін до ст. 287 ГПК України, визначивши винятки, а не загальні заборони для касаційного оскарження ухвал, як це реалізовано в окремих європейських юрисдикціях. Наприклад, у Польщі Кодекс цивільного судочинства (KPC) у ст. 398^1–398^{21} визначає касаційне оскарження через Верховний Суд (Sąd Najwyższy). Замість переліку рішень, які не підлягають оскарженню, закон установлює умови допуску касаційної скарги (ст. 398^9 KPC): наявність правового питання, що потребує тлумачення; необхідність усунення суперечностей у судовій практиці; суттєве порушення процесуальних норм. Винятки з оскарження стосуються лише дрібних справ (до 50 000 злотих), але навіть тут Верховний Суд може прийняти скаргу за наявності «виняткових обставин». У справах про банкрутство (Prawo upadłościowe) ухвали оскаржуються за аналогічними критеріями, що забезпечує гнучкість [14].

Висновки. На підставі вищезазначеного слід підкреслити, що оскарження судових рішень у відокремлених провадженнях у справах про банкрутство в Україні має свої особливості, зумовлені принципом концентрації та межами встановленими щодо перегляду. Водночас чинне процесуальне законодавство України не забезпечує належного рівня правової визначеності у цьому питанні, що створює ризики неоднакового застосування права та порушення принципу доступу до правосуддя. Як свідчить аналіз судової практики, позиції Верховного Суду, а також європейського досвіду, важливо забезпечити баланс між ефективністю процедури банкрутства та правом на перегляд судових рішень, які мають істотне значення для сторін процесу. У межах досягнення мети до-

слідження, встановлено, що подальше вдосконалення нормативного регулювання має включати: запровадження чітких критеріїв визначення ухвал, що перешкоджають провадженню; розширення підстав для апеляційного та касаційного перегляду актів, які мають самостійний матеріально-правовий вплив; орієнтацію на європейські стандарти забезпечення ефективного засобу правового захисту, гарантованого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Запропоновані зміни сприятимуть не лише підвищенню правової визначеності, але й посиленню гарантій процесуальної справедливості в процедурах банкрутства, що має особливу вагу в умовах зростання економічних ризиків та навантаження на судову систему.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ніколенко Л.М. Перегляд судових актів у системі судового захисту в господарському судочинстві України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2013. Т. 26 (65). № 2-1. С. 341–351.
2. Антощук С.І. Щодо поняття та правової природи відокремленого провадження у процедурі банкрутства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 54. Т. 2. С. 34–38.
3. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18.10.2018. № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 19. Ст. 74.
4. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06 листопада 1991 р. № 1798-XII. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/ed20200523#Text.
5. Постанова Верховного Суду від 19 січня 2021 року у справі №916/97/20. *Verdictum*. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/94803670.
6. Постанова Верховного Суду від 4 жовтня 2023 року у справі № 910/20057/16. *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_sud_palat_kgs_vs/2023_10_04_910_20057_16.
7. Постанова Верховного Суду від 16 липня 2020 року у справі № 910/4475/19. *Zakononline*. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/90743553.
8. Постанова Верховного Суду від 15 березня 2023 у справі № 904/10560/17. *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_sud_palat_kgs_vs/2023_03_15_904_10560_17.
9. Постанова Верховного Суду від 02 серпня 2021 року у справі №908/6167/15 (908/1258/20). *Zakononline*. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/98760450?utm_source=chatgpt.com.
10. Ніколенко Л.М. Перегляд судових актів у господарському судочинстві: монографія Донецьк: Юго-Восток, 2013. 490 с.
11. Directive (EU) 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks, on discharge of debt and disqualifications, and on measures to increase the efficiency of procedures concerning restructuring, insolvency and discharge of debt, and amending Directive (EU) 2017/1132 (Directive on restructuring and insolvency). *Eur-lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/1023/oj/eng.
12. Insolvenzordnung: vom 5. Oktober 1994. URL: https://www.gesetze-iminternet.de/inso/BJNR286600994.html#BJNR286600994BJNG000100000.
13. Постанова Європейського суду з прав людини у справі Kudla v. Poland від 26 жовтня 2000 року № 30210/96. *Hudoc*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58920%22]}.
14. Kodeks postępowania cywilnego. Dz.U.2024.1568 t.j. *Czytaj więcej w Systemie Informacji Prawnej LEX*. URL: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/kodeks-postepowania-cywilnego-16786199/art-398-9.

УДК 347.736
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.72

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУТУ ОСКАРЖЕННЯ ФРАУДАТОРНИХ ДІЙ БОРЖНИКА

Ципляк П.С.,
здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»,
адвокат, арбітражний керуючий
ORCID: 0009-0001-8836-1817

Ципляк П.С. Історико-правовий аналіз інституту оскарження фраудаторних дій боржника.
Стаття присвячена історико-правовому аналізу інституту оскарження фраудаторних дій боржника, які спричинили шкоду кредиторам. Автором досліджено розвиток та становлення вказаного інституту в романо-германській, загальній, релігійній та традиційній правових сім'ях.

Встановлено, що перші практичні та наукові напрацювання механізму оскарження фраудаторних правочинів прослідковуються ще з часів римського права, а також в стародавніх джерелах ісламського та юдейського права, які ґрунтуються на релігійних текстах.

В подальшому цей інститут почав активно запроваджуватись в США, країнах Європи та Далекого Сходу, тощо. В Україні відповідне регулювання було закріплено в 1992 році в Законі України «Про банкрутство», проте широкого застосування вказаний інститут набув тільки в останні роки з розширенням сфери на всі боргові правовідносини, не обмежуючись тільки процедурами банкрутства.

В статті проаналізовано наукові джерела стосовно історії регулювання фраудаторних дій боржника відповідно до римського права, законодавства США, Великобританії, Нідерландів, Японії та України. Також досліджено наукові статті стосовно регулювання цього інституту в ісламському (мусульманському) праві, а також першоджерела юдейського права.

Вбачається, що підґрунтям у всіх системах виступали принципи добросовісності, чесності та заборони зловживання правом у відносинах боржника та кредитора.

Встановлено концептуальну незмінність інституту оскарження фраудаторних правочинів протягом багатьох століть та максимальну схожість регулювання у різних правових сім'ях, що свідчить про його сталість та справедливість. При цьому, якщо в романо-германській та загальній правовій сім'ях відповідне регулювання стало результатом правотворчої діяльності держави задля регулювання суспільних відносин, то в релігійній правовій сім'ї вказаний правовий інститут є наслідком тлумачення та розвитку релігійних норм.

Сучасні юридичні напрацювання були лише частково видозмінені в правових системах тільки з огляду на розвиток різноманітності правовідносин та розширення приватно-правового інструментарію, доступного недобросовісним боржникам.

Ключові слова: суб'єкти господарювання, банкрутство, неплатоспроможність, зловживання правом, фраудаторні правочини, боржник, кредитор, захист прав, історія права, підозрілий період, економічна активність.

Tsypliak P.S. Historical and legal analysis of the institution of appealing against fraudulent debtors.
The article is devoted to the historical and legal analysis of the institution of appealing against the debtor's fraudulent actions that caused harm to creditors. The author investigated the development and formation of this institution in the Romano-Germanic, common, religious, and traditional legal systems.

It has been established that the first practical and scientific developments of the mechanism for appealing fraudatory transactions can be traced back to the time of Roman law, as well as in the ancient sources of Islamic and Jewish law, which are based on religious texts.

Subsequently, this institute began to be actively introduced in the USA, European and Far Eastern countries, etc. In Ukraine, the relevant regulation was enshrined in 1992 in the Law of Ukraine "On Bankruptcy". However, this institution has become widely used only in recent years with the expansion of the scope to all debt legal relations, not limited to bankruptcy procedures.

The article analyzes scientific sources regarding the history of regulation of the debtor's fraudatory actions in accordance with Roman law, the legislation of the USA, Great Britain, the Netherlands, Japan

and Ukraine. Scientific articles on the regulation of this institution in Islamic (Muslim) law, as well as the primary sources of Jewish law, were also researched.

It can be seen that all systems were based on the principles of good faith, honesty and the prohibition of the abuse of law in the relations between the debtor and creditor.

It has been established the conceptional immutability of the institution of appealing fraudulent transactions for many centuries and the maximum similarity of regulation in different legal systems, which indicates its stability and fairness. At the same time, if in the Romano-Germanic and common legal families the corresponding regulation was the result of the law-making activity of the state for the regulation of social relations, then in the religious legal family the specified legal institution is a consequence of the interpretation and development of religious norms.

Modern legal developments were only partially modified in legal systems only in view of the development of the diversity of legal relations and the expansion of the private legal tools available to unscrupulous debtors.

Key words: business entities, bankruptcy, insolvency, abuse of law, fraudulent transactions, debtor, creditor, protection of rights, history of law, suspicious period, economic activity.

Постановка проблеми. Інститут оскарження фраудаторних дій боржника в українському законодавстві знаходиться на активному етапі свого становлення.

Дослідження розвитку вказаного інституту має вкрай важливе значення для господарських відносин, оскільки він є ефективним правовим механізмом захисту прав кредиторів, відновлення платоспроможності боржника або проведення справедливої ліквідаційної процедури.

Генезис вказаного інституту з часів римського права, його трансформація та становлення в світових правових системах дасть можливість більш глибокого розуміння цього правового явища.

Метою статті є дослідження становлення інституту оскарження фраудаторних дій боржника з часів його запровадження до сучасного світового правового регулювання, генезис правових конструкцій та правозастосування в розрізі правових сімей.

Стан опрацювання проблематики. В українській правовій науці генезис оскарження фраудаторних угод боржника досліджували В.І. Крат, М.Ю. Самох та ін. Значний внесок в дослідження історії розвитку фраудаторних угод в системах загального та континентального права було зроблено іноземними правознавцями M. Radin, D.G. Baird, T.H. Jackson, K.C. Kettering, D.D. Ruysscher та ін. В системах релігійної правової сім'ї, зокрема, в ісламському (мусульманському) праві це питання досліджувалось науковцями A.C. Yaacob, N. Omar та ін.

При цьому, зважаючи, що інститут оскарження фраудаторних дій боржника знаходиться в стані активної наукової та практичної розробки, є потреба в подальших наукових дослідженнях задля встановлення історичних тенденцій розвитку та світових критеріїв віднесення дій боржника до фраудаторних.

Виклад основного матеріалу. Інститут оскарження фраудаторних дій боржника став активно розвиватись в науці та правозастосовній практиці в Україні протягом останніх декількох років, проте його історія налічує на даний момент майже 15 століть.

Одним з найбільш концептуальних досліджень витоків розвитку інституту оскарження фраудаторних правочинів є стаття професора М. Радіна «Фраудаторні операції за римським правом» [1], опублікована в 1931 році, де ним безпосередньо досліджувались першоджерела римського права.

Як наголошує автор, перші нормативно-консолідовані згадки про фраудаторні угоди містяться в Інституціях Юстиніана VI століття нашої ери: «Якщо хтось передав своє майно іншій особі, обманувши своїх кредиторів, за рішенням головного магістрату провінції кредитори того, хто передав майно можуть накласти арешт на його майно, не допустити передачі і повернути передане». При цьому, відповідні рішення судів датуються значно раніше [1, с. 109].

Відповідно до положень римського права вказане правило розповсюджувалось на угоди між пов'язаними особами (розглядалось безпосередньо угоди між чоловіком та жінкою, чоловіком та дітьми), на безоплатне відчуження майна, відмову від власного майна, щоб воно не досталось кредиторам (зокрема, надання свободи рабам за заповітом), продаж за заниженою вартістю, відмова від набуття майна або прав на нього, якщо є підстави для цього (зокрема, необґрунтована відмова від спадщини, від приданого або непродовження сервітуту), передачу майна в заставу за борг, коли останній фактично не існував. Поверненню підлягало як саме майно, яке було відчужене на шкоду кредиторам, так і отримані доходи та плоди від майна [1, с. 113, 115, 119, 120].

Однією з ключових умов повернення майна вважалось, що набувач мав «знати про обман і брати участь у ньому». Якщо інша сторона просто знає, що існує кредитор, проте необізнана про недобросовісні наміри, це не було достатньою підставою для притягнення його до відповідальності [1, с. 117].

Також велика увага приділялась захисту прав добросовісних набувачів майна. Якщо майно було передано іншій особі з умислом спричини шкоду кредитору, а потім відчужено на користь сумлінного набувача, майно не витребовувалось у останнього, але первісний набувач мав відшкодувати збитки. Витребування майна у добросовісного набувача допускалось тільки у випадку безоплатного набуття, при цьому не було обов'язку повернути отримані доходи [1, с. 114, 115, 129].

Строк позовної давності становив в один рік з дня угоди, проте за поважних причин магістрат міг цей строк поновити [1, с. 115, 120, 121].

Основним способом оспорювання фраудаторних правочинів був позов actio Pauliana, головними умовами якого було: зменшення майна боржника, намір боржника заподіяти шкоду своїм кредиторам та недостатність майна, що залишилось, для погашення вимог кредиторів [2, с. 197].

Як наголошує професор М. Радін actio Pauliana досягла великого успіху після відродження систематичного вивчення римського права в дванадцятому столітті і під цією назвою було прийнято майже в усіх правових системах сучасної Європи [1, с. 110].

Так, зокрема, парламент Англії у 1571 році ухвалив закон, відомий також як Статут 13 Єлизавети, який започаткував регулювання інституту фраудаторних дій боржника.

Основна заборона цього статуту, яка забороняла боржникам здійснювати операції, що перешкоджають, затримують або вводять в оману кредиторів. Боржник не може маніпулювати своїми справами, щоб обдурити кредиторів і привласнити різницю. Ті, хто вступає в змову з боржником у таких операціях, також не захищені. Кредитор, який виявляє, що активи його боржника були передані за фраудаторною угодою, може зменшити свої вимоги до нього і накласти арешт на майно, яке вже не перебуває в руках боржника, за виключенням добросовісного набуття [3, с. 829-830].

Вказана норма була діючою також на території сучасних Сполучених Штатів Америки в період до та після оголошення незалежності в 1776 році. А в подальшому було викладене в американській кодифікації в Уніфікованому законі про фраудаторні транзакції від 1918 року та Кодексі про банкрутство, відповідно до якої недійсною є будь-яка передача майна боржником, здійснена з «наміром перешкодити, затримати або обманути» кредиторів [4, с. 778].

Відомим та гучним випадком оспорювання фраудаторної угоди в середньовіччя було банкрутство голландського художника Рембрандта, а саме відчуження на користь свого сина прав на будинок незадовго до оголошення неплатоспроможності.

Відповідно до законодавства Нідерландів 1644 року передача рухомого чи нерухомого майна, що передувала неплатоспроможності, вважалася фраудаторною, якщо вона мала місце протягом місяця, що передував оголошенню про неплатоспроможність. Кредитор мав право на повернення активів у випадку, якщо покупець поділяв наміри або волю боржника ухилитись від вимог кредиторів [5, с. 17].

Відповідне регулювання також було закріплено в інших європейських державах, зокрема, в Комерційному кодексі Франції 1807 року [6].

Частково норми кодексу включали відверто неправомірні діяння боржника (відсутність обліку або його спотворення (ст. 594 Комерційного кодексу Франції), але й було початкове регулювання інституту фраудаторних угод в сучасному вигляді – банкрутство визнавалось шахрайським у випадках, зокрема, взяття на себе фіктивних боргів за домовленістю (ч. 4 ст. 593), здійснення витрат «без виправдання цілі» (ч. 1 ст. 593), придбання майна на номінального власника (ч. 6 ст. 593).

Вбачається наявність відповідного інституту не тільки в системах загального та континентального права, а також і в релігійних правових сім□ях, зокрема, в ісламському (мусульманському) та юдейському праві.

Так, Д.Т. Міленіа та А. Машдурохатун підкреслюють, що Actio Pauliana сприяє реалізації принципів справедливості та відповідальності в ісламській правовій системі, інтегруючи цінності шаріату у захист економічного права. На їх думку Actio Pauliana відповідає таким принципам шаріату, як заборона невизначеності і спекуляції. Принцип суспільного інтересу підтримує захист кредиторів, а концепція хізба в ісламі, яка спрямована на нагляд і регулювання економічної поведінки заради соціальної справедливості, підтримує скасування угод, які є несправедливими і завдають шкоди кредиторам. Також автори наголошують, що у вірші 282 Сури Аль-Бакара в Корані підкреслюється важливість чесного та прозорого обліку боргів, що підтримує захист прав кредиторів в ісламському праві [7, с. 270, 273].

Наведені релігійні норми стали в тому числі підґрунтям для статті 1341 Цивільного кодексу Індонезії, яка дозволяє кредиторам скасовувати юридичні дії боржника, які можна вважати шкідливими для них, особливо коли боржник наближається до неплатоспроможності [7, с. 269].

При цьому, існує думка ісламських правознавців, які заперечили ідею спадкоємності відповідного інституту в ісламському праві від Рима, наголошуючи на самостійному розвитку відповідно до Корану та Сунни [8, с. 129-130].

В Шулхан Арух [9], юдейському довіднику релігійних правил і ритуалів, який датується XVI сторіччям та є консолідацією правил поведінки, етичних обов'язків і релігійних дій, які регулюють всі сторони життя людей і їхніх відносин один до одного і до Бога міститься регулювання оскарження фраудаторних дій боржника.

Відповідно до ст. 99:1 Шулхан Арух позичальник, беручи борг, дає клятву, що не дасть подарунка нікому у світі. Витрачати гроші дозволяється на їжу на тридцять днів та одяг на дванадцять місяців, при цьому їжа та одяг мають бути «гідними його, а не їжа і одяг багатих чи синів царів».

Відповідно до ст. 105:6 Шулхан Арух, якщо майно було подаровано боржником, то воно не вважається подарованим. Також встановлено підставою недійсності договору дарування, навіть якщо його було укладено до отримання боргу, якщо його намір «не що інше, як вкрасти його у кредиторів, щоб вони не знайшли з чого стягнути» (ст. 99:7).

Не може отримати вигоди позичальник, який заборгував два або більше років і не має коштів для їх повного погашення, а також особа, яка заволоділа рухомим майном позичальника (ст. 105:1).

Боржнику забороняється «грати на час», вигадуючи фальшиві приводи для несплати та відчужувати активи. Якщо кредитор стверджує, що боржник здійснив фраудаторні перекази своїх активів або відчужив майно іншим чином тільки для того, щоб уникнути відповідальності перед кредитором, то, згідно з Шулхан Арух, Бейт Дін (юдейський релігійний суд) може насильно увійти в приміщення і захопити його майно [10].

В сім'ях традиційного права, зокрема в Японії, регулювання оскарження фраудаторних дій боржника було введено під впливом французьких та німецьких правових напрацювань, враховуючи філософію традиційного права Далекого Сходу, яка базувалась на звичаях та моральних нормах.

Цивільний кодекс Японії 1896 року в статтях 424-426 містив положення, що дають кредиторам можливість замінити сторону у фраудаторній угоді. Зміни 2017 року розширили регулювання до 14 статей, з наданням кредитору права визнати правочин, що завдав йому шкоди, недійсним, якщо третя особа, яка отримує вигоду від правочину, не знає, що ця дія завдає шкоди кредитору [11].

Перше законодавче регулювання оскарження фраудаторних угод в межах справи про банкрутство в Україні з'явилось в ст. 15 Законі України «Про банкрутство» в редакції від 1992 року [12].

Відповідно до вказаної норми суд за поданням прокуратури, клопотанням боржника, розпорядника майна або кредиторів міг визнати недійсною будь-яку угоду щодо продажу майна боржника на користь заінтересованої особи, здійсненого протягом трьох місяців до початку провадження у справі про банкрутство, а також визнати недійсною будь-яку угоду боржника щодо продажу майна чи прийняття останнім на себе зобов'язань якщо продаж майна здійснено з метою приховування цього майна або несплати боргів, якщо боржник в результаті угоди отримав набагато менше, ніж реальна ціна угоди (майна), а також у разі, якщо боржник на момент укладання угоди вже був фактично неплатоспроможним чи став неплатоспроможним в результаті виконання цієї угоди.

Наведене знайшло свій подальший розвиток в ч. 11 ст. 17 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» редакції від 30.06.1999 [13]. З підстав недійсності закон також виділив укладення угоди з заінтересованою особою, яка (угода) спричинила збитки кредитору, а також угоди, яка надає переваги одному кредитору перед іншими.

В 2011 році в закон були внесено суттєві зміни [14], розширено перелік підстав та умов для оспорювання кредиторами угод боржника, які мають ознаки фраудаторності. Вказані зміни лягли в основу сучасного Кодексу України з процедур банкрутства [15].

Так, на даний момент кредитори можуть оспорити угоди боржника, якщо вони порушили права боржника або кредиторів у випадках (ч. 1 ст. 42 Кодексу України з процедур банкрутства):

боржник виконав майнові зобов'язання раніше встановленого строку;

боржник до відкриття провадження у справі про банкрутство взяв на себе зобов'язання, внаслідок чого він став неплатоспроможним або виконання його грошових зобов'язань перед іншими кредиторами повністю або частково стало неможливим;

боржник здійснив відчуження або придбав майно за цінами, відповідно нижчими або вищими від ринкових, за умови що в момент прийняття зобов'язання або внаслідок його виконання майна боржника було (стало) недостатньо для задоволення вимог кредиторів;

боржник оплатив іншій особі або прийняв майно в рахунок виконання грошових вимог у день, коли сума вимог кредиторів до боржника перевищувала вартість майна;

боржник узяв на себе заставні зобов'язання для забезпечення виконання грошових вимог.

Також кредитори можуть оскаржити угоди боржника без наявності умови про порушення їх прав або боржника у випадках:

боржник безоплатно здійснив відчуження майна, взяв на себе зобов'язання без відповідних майнових дій іншої сторони, відмовився від власних майнових вимог;

боржник уклав договір із заінтересованою особою;

боржник уклав договір дарування.

Наразі юридична конструкція «фраудаторний договір» чинним законодавством не визначена, проте вона має широке практичне використання з огляду на напрацювання судової практики та юридичної науки. Перше її застосування та тлумачення, як правочину, що вчинений боржником на шкоду кредиторам вбачається з окремої думки судді Верховного Суду 14.02.2018 у справі № 379/1256/15-ц [16], який наголосив, що не виключається визнання договору недійсним, направленого на уникнення звернення стягнення на майно боржника, на підставі загальних засад цивільного законодавства (пункт 6 статті 3 ЦК) та недопустимості зловживання правом (частина третя статті 13 ЦК). В подальшому наведений висновок був закріплений на рівні постанови Великої Палати Верховного суду від 03.07.2019 у справі № 369/11268/16-ц [17], який в подальшому був неодноразово підтверджений (постанови ВП ВС від 08.06.2022 у справі № 2-591/11 [18], від 07.09.2022 у справі № 910/16579/20 [19], від 18.12.2024 у справі № 916/379/23 [20]), а також численними постановами касаційних господарських судів.

Підсумовуючи все вищевикладене, доречним вбачається також процитувати професора К.С. Кеттерінга, який, аналізуючи інститут оскарження фраудаторних правочинів протягом майже п'яти століть, доходить висновку, що «*покоління минають і приходить інше покоління, але закон про фраудаторні передачі залишається вічним. Поправки до законів є незначними, і це є ознакою незмінності цього акту*» [4, с. 834].

Висновки. Отже, в результаті проведеного дослідження було проаналізовано становлення та розвиток інституту оскарження фраудаторних дій боржника – від його виникнення до сучасного правового регулювання у різних правових системах світу. У межах дослідження отримано такі наукові результати:

Констатовано, що витоки інституту оскарження фраудаторних дій боржника сягають римського права, де були сформовані його базові правові засади, зокрема, позов actio Pauliana, які збереглися та використовуються в більшості правових систем.

Встановлено, що у релігійних правових системах (зокрема ісламській та юдейській) сформувалися альтернативні підходи до захисту прав кредиторів. Хоча ці концепції мають певну подібність до actio Pauliana, вони базуються переважно на морально-етичних та релігійних засадах.

Констатовано, що в українському законодавстві інститут фраудаторних правочинів перебуває на етапі активного становлення.

Встановлено, що чинне законодавство України не містить легального визначення конструкції «фраудаторний правочин», однак судова практика вже сформувала підходи до його правової кваліфікації та застосування. Сучасна українська правова доктрина в цьому питанні орієнтується як на історико-правову традицію, так і на провідні світові практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Max Radin. Fraudulent Conveyances at Roman Law. *Virginia Law Review*, Vol. 18, № 2. 1931. P. 109–130. URL: https://www.jstor.org/stable/1066960 (дата звернення 12.05.2025).
2. Самох М.Ю. Генезис фраудаторних правочинів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 1, с. 195–199.
3. Douglas G. Baird, Thomas H. Jackson. Fraudulent Conveyance Law and Its Proper Domain. *Vanderbilt Law Review*. 1985. P. 829–855. URL: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2046&context=journal_articles (дата звернення 12.05.2025).
4. Kenneth C. Kettering. The Uniform Voidable Transactions Act; or, the 2014 Amendments to the Uniform Fraudulent Transfer Act. *The Business Lawyer*. 2015. № 3, pp. 777–834. URL: https://www.jstor.org/stable/26417516 (дата звернення 12.05.2025).
5. Dave De ruysscher, Cornelis M. in 't Veld. Rembrandt's insolvency: The artist as legal actor. *Oud Holland.* 2021. № 1. P. 9–24. URL: https://www.jstor.org/stable/27114711 (дата звернення 12.05.2025).
6. Code de commerce 1807 URL: https://archive.org/details/A031002I/ (дата звернення 12.05.2025).
7. Deras Tirta Milenia, Anis Mashdurohatun. Implications of the Debtor's Reverse Evidence in the Actio Pauliana Case In Bankruptcy Law Based on Efforts to Protect The Creditor's Interests. *Ratio Legis Journal*. 2024. № 3. P. 264–276. URL: https://jurnal.unissula.ac.id/index.php/rlj/article/download/40081/11958 (дата звернення 12.05.2025).
8. Ahmad Che Yaacob, Normah Omar. Fraudulent business practices in early Islam as reported in a classical text. *Malaysian accounting review*. 2014. № 1. P. 129–142. URL: https://mar.uitm.edu.my/images/Vol-13-1/06.pdf (дата звернення 12.05.2025).

9. Shulchan Arukh. URL: https://www.sefaria.org/Shulchan_Arukh,_Choshen_Mishpat?tab=contents (дата звернення 12.05.2025)
10. Raphael Grunfeld. Hard Times: The Laws Of Debt Collection. URL: https://jewishlink.news/hard-times-the-laws-of-debt-collection/ (дата звернення 12.05.2025).
11. Nguyen Duc Viet. Choice of Law in Fraudulent Transactions. A View of Japan and Its Problems. *The University of Tokyo Business Law Working Paper Series*. № 2022-E-01. URL: https://www.j.u-tokyo.ac.jp/en/wp-content/uploads/sites/10/2022/09/BLWPS2022E01_Nguyen.pdf (дата звернення 12.05.2025).
12. Про банкрутство: Закон України № 2343-XII від 14.05.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2343-12/ed19920514 (дата звернення 12.05.2025).
13. Про внесення змін до Закону України «Про банкрутство»: Закон України № 784-XIV від 30.06.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-14/ed19990630 (дата звернення 12.05.2025).
14. Про внесення змін до Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»: Закон України № 4212-VI від 22.12.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4212-17/ed20130411 (дата звернення 12.05.2025).
15. Кодекс України з процедур банкрутства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text (дата звернення 12.05.2025).
16. Окрема думка судді Верховного Суду від 14.02.2018 у справі № 379/1256/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/72348706 (дата звернення 12.05.2025).
17. Постанова Великої Палати Верховного суду від 03.07.2019 у справі № 369/11268/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83482786 (дата звернення 12.05.2025).
18. Постанова Великої Палати Верховного суду від 08.06.2022 у справі № 2-591/11. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105110382 (дата звернення 12.05.2025).
19. Постанова Великої Палати Верховного суду від 07.09.2022 у справі № 910/16579/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140913 (дата звернення 12.05.2025).
20. Постанова Великої Палати Верховного суду від 18.12.2024 у справі № 916/379/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124809039 (дата звернення 12.05.2025).

РОЗДІЛ V. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349-2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.73

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОНЯТТЯ «ПРАЦЯ» З ПОЗИЦІЙ РОЗВИТКУ НЕСТАНДАРТНИХ ФОРМ ЗАЙНЯТОСТІ

Анатійчук В.В.,
кандидат юридичних наук, асистент,
асистент кафедри приватного права
юридичного факультету
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича,
ORCID: 0000-0002-8036-4351

Анатійчук В.В. Трансформація поняття «праця» з позицій розвитку нестандартних форм зайнятості.

Цифрова ера змінює характер праці в суспільстві: кількість працюючих зростає дистанційно, відповідно, зміни в організації праці та відношенні «працівник – роботодавець», «праця» – «робота» вимагають адекватних законодавчих рішень. Відповідно, є необхідність розуміння і визначення праці на інтернет-платформах, оскільки саме цей вид зайнятості вимагає переосмислення традиційних уявлень про вище вказані правові дефініції.

На основі дослідження МОП 2016 р, дослідження Європейського фонду з покращення умов праці та життя, присвячених новим формам зайнятості, наукових розробок вчених можна констатувати, що роботу на цифрових платформах характеризують такі ознаки як присутність працівника (особи), що виконує роботу (замовлення) особисто, гнучкість**,** можливість самостійного врегулювання режиму робочого часу, контроль за працівниками, оцінка роботи та організація робочих процесів, визначення рівня оплати. При цьому зауважується, що право контролю щодо виконання трудових обов'язків працівника (надання послуг) є найважливішою ознакою, яка свідчить про наявність трудових правовідносин. Критерій економічної залежності працюючого повинен також розглядатися як умова для застосування норм трудового права до відносин, пов'язаних з працею. Інформаційна залежність від роботодавця також може розглядатися як ознака трудових відносин за умови, коли вищеназвана винагорода (заробітна плата) може бути отримана працівником лише за допомогою інформаційних пристроїв, технологій або самої інформації, яку надають роботодавці.

На основі аналізу ознак нестандартних форм зайнятості визначено поняття праці як це специфічної, інформаційної, економічно – залежної зі сторони цифрової платформи, роботодавця мотиваційної, інноваційної діяльності, яка виступає підродовим видом трудової діяльності, пов'язаної з реалізацією розумових здібностей людини, шляхом її творчих, професійних компетентностей видозмінювати, створювати матеріальні і духовні цінності з метою задоволення своїх потреб та потреб суспільства, держави і така, «що породжує особливий вид суспільних відносин та потребує у зв'язку з цим правового регулювання».

Ключові слова: нестандартні форми зайнятості, праця, послуга, ознаки трудових відносин, Міжнародна організація праці, цифрова ера, цифрові платформи, працівник, фрілансер, штучний інтелект.

Anatiychuk V.V. Transformation of the concept of «work» from the perspective of the development of non-standard forms of employment.

The digital era is changing the nature of work in society: the number of people working remotely is increasing, accordingly, changes in the organization of work and the relationship «employee – employer», «labor» – «work» require adequate legislative solutions. Accordingly, there is a need to understand and define work on online platforms, since this type of employment requires rethinking traditional ideas about the above legal definitions.

Based on the 2016 ILO study, the study of the European Foundation for the Improvement of Working and Living Conditions dedicated to new forms of employment, and scientific developments of scientists, it can be stated that work on digital platforms is characterized by such features as the presence of an employee (person) performing the work (order) in person, flexibility, the ability to independently regulate working hours, control over employees, work evaluation and organization of work processes, and determination of the level of pay. It is noted that the right to control the performance of an employee's labor duties (provision of services) is the most important sign indicating the existence of an employment relationship. The criterion of economic dependence of the employee should also be considered as a condition for the application of labor law norms to labor-related relationships. Information dependence on the employer can also be considered a sign of an employment relationship provided that the above-mentioned remuneration (salary) can be obtained by the employee only with the help of information devices, technologies or the information itself provided by employers.

Based on the analysis of the features of non-standard forms of employment, the concept of labor is defined as a specific, informational, economically dependent on the digital platform, employer, motivational, innovative activity, which acts as a subgenre of labor activity associated with the realization of a person's mental abilities, through his creative, professional competencies to modify, create material and spiritual values in order to meet his needs and the needs of society, the state, and such, «which gives rise to a special type of social relations and requires legal regulation in this regard.»

Key words: non-standard forms of employment, labor, service, signs of labor relations, International Labor Organization, digital era, digital platforms, employee, freelancer, artificial intelligence.

Постановка проблеми. Розвиток нових технологій та штучного інтелекту поставило на порядок денний переглянути класичне розуміння поняття праці, трудового договору, трудових відносин та правового статусу суб'єктів трудового права. Звичні уявлення про роботу, найманого працівника і роботодавця в традиційному розумінні руйнуються так званою економікою вільного заробітку (gig economy), що набирає сили, у поєднанні з досягненнями штучного інтелекту. Відбувається осмислення правового фундаменту цифрової економіки тому важливо обрати правильний напрямок його розвитку. Звичайно, розвиток робототехніки і штучного інтелекту несуть для суспільства відповідні ризики, проте, доводиться констатувати, що відмовитися від технічного прогресу неможливо. В умовах подальшого розвитку науково-технічного прогресу та економіки важливо дослідити як технологічні фактори впливають на правову природу понятійного апарату трудового права.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням розуміння правової природи і її ознак, нестандартних форм зайнятості, приділялася в юридичній літературі значна увага українських науковців, таких як: Вишновецької С.В., Гаращенко Л.П., Гетьманцевої Н.Д., Глущенко М.П., Купіної Л.Ф., Кудінська І., Михайлової І.Ю, Прогонюк Л.Ю., Рим О.М., Середи О.Г., Сімутіної Я.В., Сірохи Д.І, Черноус С.М., Юшко А.М., Тищенко О.В., Шумила М.М., Щербини В.І., Чанишевої Г.І., Ярошенка О.М. та інших вчених, які внесли значний доробок у розвиток науки трудового права. Але цифрова ера змінює ринок праці, наповнюючи його нестандартними формами зайнятості, піддаючи трансформації категоріальний апарат трудового права що, у свою чергу, видозмінюють традиційне розуміння як поняття праці так і її ознак. Все це потребує подальших наукових досліджень.

Мета статті полягає у дослідженні та розкритті поняття праці з позицій розвитку нестандартних форм зайнятості.

Виклад основного матеріалу. Оскільки економічний уклад у глобальному масштабі зазнає масштабних змін, питання ознак трудових відносин, сфера дії норм трудового права, розмежування власне трудових та цивільно-правових відносин, пов'язаних з працею, стають знову на порядок денний. Поступово наростає тенденція до зміни стандартної моделі трудових відносин і зайнятості.

Цифровізація як серцевина сучасного етапу техніко-технологічного прогресу має своїм наслідком корінні зміни як в організації виробництва, так і в повсякденному житті. Смартфон, Інтернет речей, доповнена реальність, цифрове виробництво, криптовалюта, блокчейн, автоматизація, машинне навчання, штучний інтелект стають радикальними технологіями повсякденного життя людей [13, с. 27]. На переконання фахівців Міжнародної організації праці (МОП), завдяки технологічним досягненням – штучному інтелекту, автоматизації та робототехніці, – обов'язково будуть створюватися нові робочі місця, проте ті, хто втратить роботу в цей перехідний час, будуть найменш підготовленими до того, щоб скористатися новими можливостями. Професійні навички, затребувані сьогодні, не будуть відповідати робочим місцям завтрашнього дня, а знову придбані навички можуть швидко застарівати. А тому загальною тенденцією стало зростання попиту і витрат держав і корпорацій на різноманітні програми професійного перенавчання, підвищення кваліфікації, навчання комп'ютерної грамотності, поліпшення соціально-поведінкових навичок працівників тощо [13, с. 37]. Міжнародна організація праці, у свою чергу, зазначає, що тепер багато праців-

ників не мають доступу до соціального захисту. Вони часто не в змозі брати участь у колективних переговорах, які б дозволили їм вирішувати те чи інше питання [10].

Цифрова ера змінює характер праці в суспільстві: кількість працюючих зростає дистанційно, відповідно, зміни в організації праці та відношенні «працівник – роботодавець», «праця» – «робота» вимагають адекватних законодавчих рішень. Вимагає відповідного законодавчого вирішення і правовий статус осіб, які працюють через інтернет-платформи. Та попри все, щоб реалізувати адекватні законодавчі вирішення цієї проблеми, необхідно переосмислити саме розуміння праці (роботи) в нових економічних реаліях, оскільки саме праця лежить в основі трудових відносин і впливає як на специфіку трудових відносин так і на його носіїв – працівника і роботодавця. Відповідно, є необхідність розуміння і визначення праці на інтернет-платформах, оскільки саме цей вид зайнятості вимагає переосмислення традиційних уявлень про вище вказані правові дефініції.

У юридичній літературі часто висловлюється думка, що відносини між платформою та виконавцем повинні регулюватися саме трудовим законодавством. Трудове законодавство визначає працівника як – «фізичну особу, яка працює на підставі трудового договору на підприємстві, в установі, організації чи у фізичної особи, яка використовує найману працю» [18], тобто, вступила в несамостійні, наймані відносини, що підпорядковується господарській владі роботодавця. Відповідно, для осіб, які працюють через інтернет-платформи поширення на них трудового законодавства буде знаходитися у суперечності з деякими концептуальними положеннями трудового права.

Саме з цієї причини перші судові рішення, які стосувалися питання визнання самозайнятих залежними чи виконавцями, виникли під час розгляду діяльності платформ-таксі та платформ з доставки їжі. Так, у Люксембурзі 20 грудня 2017 р. Європейський суд (European Court of Justice) визнав, що послуга, що надається Uber Technologies Inc., є посередницькою, яка полягає у підключенні за допомогою додатка для смартфона, що з'єднує непрофесійного водія на власному транспортному засобі та людину, яка хоче здійснити поїздку. У вказаній ситуації постачальник пропонує транспортні послуги, які він робить доступними за допомогою програмних засобів і чию спільну діяльність він організовує на користь осіб, які бажають прийняти цю пропозицію, щоб здійснити поїздку. Суд відзначає у зв'язку з цим, що Uber надає значний вплив на умови, в яких водії надають свої послуги [7].

Касаційний суд Франції у березні 2020 р визнав статус самозайнятого водія Uber «фіктивним», а самі відносини між водієм та платформою засновані на принципі підпорядкованості, а водія – працівником у рамках трудового законодавства [9].

Верховний суд Великобританії (лютий 2021 р.) виклав докази, за якими визнав водіїв компанії Uber працівниками. Справа стосується статусу зайнятості водіїв приватних автомобілів, які надають свої послуги через додаток для смартфонів Uber. Позивачі є членами групи компаній, що надають послуги з бронювання приватних транспортних засобів у Великобританії та за кордоном. Поїздки бронюються через додаток компаній для смартфонів, який з'єднує пасажирів із водіями. Відповідачами є водії, які є або були активними користувачами цієї програми. Відповідачі стверджують, що протягом періодів, охоплених їхніми претензіями, вони були «працівниками» для цілей Закону про права на зайнятість 1996 року, Національного закону про мінімальну заробітну плату 1998 року та Положення про робочий час 1998 року. Таким чином, відповідачі стверджують, що вони мають право на мінімальну заробітну плату, оплачувану відпустку та інші правові гарантії [8].

Апелянти стверджують, що відповідачі були незалежними сторонніми підрядниками, а не «робітниками» [8]. Після попереднього слухання Трибунал у справах зайнятості встановив, що відповідачі були «робітниками» і що вони «працювали» кожного разу, коли у них (a) був увімкнений додаток апелянтів; (b) перебували на території, на якій їм було дозволено працювати; та (c) були здатні та бажали прийняти завдання. Ці висновки підтвердили апеляційний трибунал із питань зайнятості та апеляційний суд. Потім апелянти подали апеляцію до Верховного суду. Верховний суд одноголосно відхилив апеляцію, а лорд Леггат виніс основне рішення. Суд постановив, що транспортні послуги, які надаються водіями та пропонуються пасажирам через додаток Uber, дуже жорстко визначаються та контролюються Uber. Водії перебувають у підлеглому та залежному стані по відношенню до Uber, тому вони мають невеликі можливості покращити своє економічне становище завдяки професійним чи підприємницьким навичкам[8]. На практиці єдиний спосіб, за допомогою якого вони можуть збільшити свої заробітки, – це працювати більше годин, постійно дотримуючись показників ефективності Uber. Верховний суд вирішив, що порівняння Uber з цифровими платформами, які діють як агенти з бронювання готелів та іншого житла, а також з водіями мікроавтобусів не сприяли його справі. Водіїв справедливо визнали «робочими» [5].

Верховний суд також постановив, що трудовий суд мав право визнати, що час, проведений позивачами, працюючи в Uber, не обмежувався (як стверджувала Uber) періодами, коли вони фактично возили пасажирів до місця призначення, але включав будь-який період, коли водій входив

у програму Uber на території, на якій водій мав ліцензію на роботу, і був готовий приймати поїздки [5].

Верховний суд Великої Британії також заявив, що будь-які спроби організації створюють штучні контракти, спрямовані на обхід основних гарантій зайнятості, є недійсними та не мають юридичної сили. Суди розкритикували контракти, які Uber просив підписати своїх водіїв, а також прийшли до висновку, що водії були саме працівниками, оскільки Uber їх контролював, у тому числі встановлював тарифи і не повідомляв їм про пункти призначення пасажира, поки його не забрали. Верховний суд Великобританії постановив, що Uber повинен розглядати водіїв як працівників з моменту входу в додаток до моменту виходу із системи. У цьому контексті у них буде більше прав, ніж у незалежних підрядників, але менше, ніж у службовців, які мають право на допомогу по вагітності та родам і можуть оспорити несправедливе звільнення з роботи [8].

М.М. Шумило, досліджуючи трудові відносини на цифрових платформах акцентує увагу на наукові розвідці професора Жосепа Морено Жене1 (Josep Moreno Gené), який звертає увагу на те, «що основний вплив нових технологій і змін в організації компаній, що випливають з них на індивідуальні трудові відносини, полягає в тому, що вони рішуче сприяли розмиванню і без того нечітких контурів самих суб'єктів, тобто роботодавців і працівників. Крім цього, навіть після рішення Верховного суду Іспанії щодо визнання гловерів працівниками, компанія продовжувала його ігнорувати. Наслідком ситуації, що склалася, стало прийняття Королівського законодавчого указу № 9/2021 від 11 травня 2021 р., який змінює консолідований текст Закону про статус працівників, затверджений Королівським законодавчим указом № 2/2015 від 23 жовтня 2015 р., щоб гарантувати трудові права людей, які зайняті у сфері доставки послуг із використанням цифрових платформ. Згідно з цими змінами, зауважує вчений, іспанське законодавство було доповнено новелою, а саме: **«**презумпцією зайнятості на цифрових платформах у сфері доставки**»**, на підставі якої «передбачається, що в сферу дії Закону про статус працівників, входить діяльність осіб, які надають платні послуги, що складаються з доставки будь-якого споживчого продукту чи товарів, за умови, якщо роботодавцями є компанії, які здійснюють повноваження щодо організації, керівництва та контролю прямо, опосередковано чи неявно, через алгоритмічне керування сервісом або умовами роботи, через цифрову платформу». Очевидно, що йдеться про так звану презумпцію iuris tantum, коли особі немає необхідності встановлювати факт трудових відносин у суді» [24, с. 205].

З точки зору Українського законодавства відносини між платформою та водієм таксі (кур'єром) лежать поза сферою дії трудового законодавства. Як підкреслює М.М. Шумило, існує значна сфера зайнятості, яка не унормована в трудовому законодавстві, і такий стан спричиняє відсутності будь-якої визначеності у цій сфері, а ринок праці у цьому сегменті економіки розвивається хаотично і безсистемно [24, с. 196]. Причиною цього є незадекларована праця. Основними та найбільш актуальними формами прояву незадекларованої праці в України є чотири основних та п'ята додаткова: 1)неформальна зайнятість у формальному секторі; 2) зайнятість у неформальному секторі; 3) приховування фактично відпрацьованого робочого часу та виплата заробітної плати, «в конверті»; 4) підміна фактичних трудових договорів цивільними та господарськими, а також штучне використання дистанційних та аутсорсингових механізмів для приховування найманої праці; 5) не оформлена належним чином вторинна зайнятість осіб, які мають оформлені трудові відносини за основним місцем роботи [16, с. 12]. Окрім того, «залучення до праці в нових формах не завжди оформляється договорами, а інтернет-платформи виступають посередниками, що спричиняє розмивання правового статусу як роботодавця так і працівника» [12, с. 285].

Для того, аби визначити, чи дійсно на цифровій платформі працюють справжні самозайняті, чи приховуються трудові відносини, багато держав застосовують перелік критеріїв наявності трудових відносин. У деяких державах вони напрацьовуються судовою практикою, а в інших - одразу прописуються в законодавстві (девять країн Європи мають окремі законодавчі положення щодо захисту працівників платформ) [15].

В Україні поняття незадекларованої праці є відомим лише у вузькому колі зацікавлених фахівців. Для опису різних форм зайнятості, що не відповідає вимогам законодавства, в Україні на офіційному рівні використовується дві концепції. Концепцію тіньової економіки, що базується на рекомендаціях системи національних рахунків СНР-2008, використовує Мінекономрозвитку України [16, с. 12]. Концепцію неформальної економіки, що базується на рекомендаціях 15-ї МКСП (до 2013 р.) щодо зайнятості у неформальному секторі та рекомендаціях 17-ї МКСП (з 2014 р.) щодо неформальної зайнятості – використовує для проведення регулярних та репрезентативних обстежень Держстат України [16, с. 12]. Наявність даних про незадекларовану працю в Україні, відсутність офіційного визнання терміна «незадекларована праця» в Україні обумовлює брак досліджень щодо її масштабів та особливостей. Явища близькі до тих, що описуються терміном «незадекларована праця», вивчаються в Україні, але для цього використовується різна термінологія,

методологія оцінки якої не завжди обґрунтована та визнана [16, с. 12]. Більшість соціологічних обстежень, де використовується термінологія «неформальна» або «тіньова» зайнятість, як правило, присвячені досягненню іншої мети. Вони проводяться несистематично, у ході їх проведення не дотримуються єдиної методології збору та обробки відповідної інформації. Оцінки, отримані в результаті подібних соціологічних обстежень, припустимо використовувати для формування загального розуміння проблем незадекларованої праці, але не для напрацювання обґрунтованих висновків [16, с. 12]. На практиці єдиним регулярним та методологічно витриманим джерелом інформації щодо окремих форм прояву незадекларованої праці є результати обстеження економічної активності населення України, зокрема в частині обстеження неформальної зайнятості, яке на регулярній основі проводить Держстат України, а також дані системи національних рахунків, які використовує Мінекономрозвитку для оцінки обсягів тіньової економіки [16, с. 12].

Отож, систематична підміна трудових договорів цивільними договорами та приховування найманої праці штучним використанням механізмів дистанційного і аутсорсингового характеру, наявність вторинної зайнятості, яка не є оформленою з правової точки зору вносить у правове поле невизначеність через відсутність законодавчої бази, що регламентує вказані види зайнятості. Проте, «активний розвиток цифрових платформ в Україні, велика кількість людей зайнятих на них, особливо в часи війни, і триваюча реформа трудового законодавства повинні спонукати до врегулювання сфери платформенної економіки, а напрацювання ЄС у цій темі та міжнародний досвід можуть стати орієнтиром майбутніх змін» [15]. Тому щоб врегулювати сферу платформенної економіки, насамперед, потрібно, на нашу думку, визначити поняття праці з правової точки зору і охарактеризувати її основні ознаки відповідно до нових форм праці, а для цього необхідно дослідити які ж саме форми праці передбачає нестандартна зайнятість. Хоча не всі форми нестандартної зайнятості слід відносити до нових форм праці, що є результатом запровадження цифрових технологій. Проте сектор нестандартної зайнятості збільшується за рахунок зростання нових форм праці.

Нестандартній зайнятості було присвячено дослідження МОП 2016 р., де виділяються нестандартні форми зайнятості досить широко: тимчасова зайнятість (строкові трудові договори, включаючи договори щодо робіт у рамках проекту або разових завдань, сезонну роботу; разові роботи, включаючи роботи на один день); роботу на умовах неповного робочого часу (включаючи роботу на запит, а також договори «з нульовим робочим часом»); трудове відношення з більш ніж двома сторонами (позикова праця, субконтракти та ін); прихована зайнятість або залежна самозайнятість (трудові відносини, що видаються за цивільно-правові та ін.) [4].

Європейським фондом з покращення умов праці та життя також було здійснено дослідження, присвячене новим формам зайнятості [1], до яких віднесені: «спільне використання праці працівників (employee sharing), у межах якого група роботодавців одночасно наймає працівників і разом несе перед ними відповідальність. При цьому виділяють дві схеми спільного використання праці: стратегічне та разове (ad hoc). Друга схема схожа на працю через агенції тимчасової зайнятості з тією різницею, що попередній роботодавець не є агентством зайнятості, надання праці працівників не відноситься до сфери його діяльності і його мета полягає у тимчасовому наданні праці працівника, який в подальшому повернеться до нього. Ця практика вже використовується роботодавцями і найчастіше називається секондментом (від англ. secondment) спільне працевлаштування (job sharing, work sharing) – трудове правовідношення, в якому один роботодавець наймає кількох (зазвичай двох) працівників для спільного виконання однієї трудової функції, що сумарно виконується повний робочий час; проміжне управління (interim management) – зайнятість, коли компанія «здає в оренду» працівників іншим компаніям на певний термін і з певною метою. Надання праці – основна сфера діяльності роботодавця при цій формі зайнятості, але, на відміну від агентств тимчасової зайнятості, працівники таких компаній є висококваліфікованими експертами, які направляються в приймаючі компанії для вирішення специфічних управлінських або технічних проблем або для допомоги в складні, з економічної точки зору, періоди діяльності приймаючих компаній; разова робота (casual work) це тип роботи, при якій зайнятість не має стабільності і тривалості, а роботодавець не зобов'язаний регулярно надавати роботу, проте має право викликати працівника за необхідності: мобільна робота, заснована на інформаційно-комунікаційних технологіях (ІКТ, ICTbased mobile work) – трудові відносини, що виконуються частково, але регулярно, за межами «основного офісу», що належить роботодавцю, або спеціально пристосованого домашнього приміщення, з використанням ІКТ для приєднання до загальних комп'ютерних мережам компанії, краудворкінг, краудсорсинг (crowd working, crowd sourcing, crowd employment) – зайнятість, в рамках якої для зв'язку між особою, яка виконує роботу, та замовником використовується спеціальна онлайн-платформа [3].

На платформі, перед тим, як розпочати роботу, необхідно ознайомитись із правилами виконання замовлень на платформі, тобто правилами користування цифровим сервісом. На перший погляд

можна зауважити, що сторони – замовник і виконавець – укладають між собою цивільний договір про надання послуг, який укладається між рівноправними сторонами в силу ст. 901 ЦК України та які є вільні у визначенні умов договору. Проте цифрові платформи підписують так звані договори про партнерство (partnership agreements) де особа, як правило, погоджується лише на умови, які їй пропонують. А це вказує на правила прийняття на роботу за трудовим договором, де особа може прийняти умови праці за трудовою функцією, або відмовитися.

Цифрові платформи з виконавців за свої послуги беруть комісію і, виконавці на цифрових платформах підлягають оцінюванню клієнтами (замовниками). Окрім рейтингу, рішення щодо організації та логістики отримання замовлень у цифрових платформах приймає штучний інтелект. Алгоритм відповідальний за функціонування цифрової платформи, визначення рівня оплати та її нарахування, контроль та перевірку виконання роботи. То й же алгоритм може заблокувати сторінку (профіль) людини, яка працює на платформі, за певними формальними показникам, наприклад, у разі порушення правил користування платформою або скарги від клієнтів (замовників) [15].

Відмінними рисами платформної бізнес-моделі є алгоритмічний менеджмент: за допомогою алгоритмів ЦП досягають ефективного зв'язку між працівниками та клієнтами. Основними складовими такої алгоритмічної сполучуваності є рейтинги, відгуки клієнтів, рівень кваліфікації працівників, відмова від послуг та приймання робіт. Завдяки алгоритмам здійснюється контроль за працівниками, відстеження та оцінювання їхньої роботи, організація робочих процесів [17, с. 51]. Так, у 47 % виконавців клієнти контролювали кількість пропрацьованих годин на платформі, від 46 % вимагали робити скірншоти, як вони працюють, а від 43 % – бути присутніми в конкретні години на «робочому місці» - цифровій платформі [15]. Як зауважує І. Кудінська, «такі умови роботи на платформах почали викликати питання: чи дійсно всі виконавці замовлень на платформах є фрілансерами або незалежними підрядниками (independent contractors), та чи не маскуються трудові відносини під видом самозайнятості (bogus self-employment). У 2019 році вийшов фільм Кена Лоуча «Sorry, We Missed You», який яскраво демонструє всі тонкощі роботи «незалежних підрядників» у сфері доставки» [15]. Часто виконавці на платформах, пише І. Кудінська не мають можливості працювати на своїх умовах, вільно визначати графік роботи та спосіб виконання, залишаються у відносинах підпорядкування із цифровою платформою (хоча цей факт всіляко заперечується компаніями), перебування на робочому місці в конкретні години контролюється, у той час як непрозорі алгоритми часто призводять до безпідставних закриттів профілів на платформах, а відсутність варіантів оскарження таких рішень – до подальшої неможливості працювати на ній [15].

На противагу вище сказаному, роботи на інтернет-платформах визначається як гнучкий формат включення в ринок праці через онлайн-платформи (цифрові платформи), що діють як посередники між постачальниками послуг (виконавцями робіт) і споживачами (клієнтами). Платформна зайнятість може виконувати роль як основної так і додаткової зайнятості, збільшуючи варіативність доступних режимів зайнятості. Зауважується, що перевагою включення до платформної економіки є можливість зберегти свободу у виборі графіка роботи та її обсягу [2].

Отже, можна підкреслити, що роботу на цифрових платформах характеризують такі ознаки як присутність працівника (особи), що виконує роботу (замовлення) особисто, гнучкість**,** можливість самостійного врегулювання режиму робочого часу, контроль за працівниками, оцінка роботи та організація робочих процесів, визначення рівня оплати. При цьому право контролю щодо виконання трудових обов'язків працівника (надання послуг) є найважливішою ознакою, яка свідчить про наявність трудових правовідносин. Контроль особи (роботодавця, цифрової платформи), може бути спрямований на процес праці, результат праці, де і коли виконується робота. Критерій економічної залежності працюючого повинен також розглядатися як умова для застосування норм трудового права до відносин, пов'язаних з працею.

Залежний характер праці завжди був ознакою трудових відносин. Цифровізація економіки піддала корегуванню вказану ознаку, яка може розумітися у більш ширшому аспекті. Проте слід зауважити, що класична залежність все ж таки буде існувати, коли працівник здійснює свою діяльність під контролем, управлінням зі сторони роботодавця і при цьому підпорядковується правилам внутрішнього трудового розпорядку, правилам поведінки на підприємстві, в установі, організації, які є складовою правил внутрішнього трудового розпорядку в силу ч. 2 ст. 142 КЗпП України.

Рекомендація МОП № 198 щодо трудових відносин [22] передбачає, що: «держави-члени МОП повинні передбачити можливість визначення у своїх законах і нормативних актах або іншими засобами конкретних ознак існування трудових відносин. Такі ознаки можуть включати: (а) той факт, що робота: виконується відповідно до вказівок і під контролем іншої сторони; припускає інтеграцію працівника в організаційну структуру підприємства; виконується виняткова або головним чином в інтересах іншої особи; повинна виконуватися особисто працівником; виконується відповідно до певного графіка або на робочому місці, що вказується або узгоджується стороною, яка замовила

її; має певну тривалість і передбачає певну спадкоємність; вимагає присутності працівника; або передбачає надання інструментів, матеріалів і механізмів стороною, що замовила роботу; (b) періодична виплата винагороди працівникові; той факт, що дана винагорода є єдиним або основним джерелом доходів працівника; здійснення оплати праці в натуральному виразі шляхом надання працівникові, приміром, харчових продуктів, житла або транспортних засобів; визнання таких прав, як щотижневі вихідні дні й щорічна відпустка; оплата стороною, що замовила виконання роботи, поїздок, що здійснюються працівником у цілях виконання роботи; або те, що працівник не несе фінансового ризику [22].

В главі II «Визначення існування трудових відносин» п. 11. Рекомендації МОП 2006 року щодо трудових відносин (№ 198) зазначено періодична виплата винагороди працівникові; той факт, що дана винагорода є єдиним або основним джерелом доходів працівника. Тобто, чи можливо розглядати як ознаку трудових відносин в подальшому, у зв'язку з трансформацією трудових відносин, отримання винагороди від роботодавця як єдине або основне джерело доходів.

В умовах свободи праці, різноманітності способів її реалізації громадянами своїх здібностей до праці, трудове законодавство, здавалося, не може встановлювати як ознаку трудових відносин - що працівник лише тоді включається до сфери дії норм трудового права, коли його винагорода (заробітна плата), одержувана від певного роботодавця, є єдиним або основним джерелом доходів працівника (членів його сім'ї). Так, до прикладу робота осіб зайнятих на Інтернет платформах характеризується певною автономією, працівник може самостійно визначати свій робочий графік і працювати у різних Інтернет платформах у будь яких куточках світу. Платформи надають доступ шукачу роботи до більшої кількості потенційних роботодавців. Це збільшує можливості фахівців вигідно презентувати і реалізовувати свої компетенції. Відповідно, фінансова залежність може розглядатися як ознака трудових відносин, з єдиною поправкою, що «отримана заробітна плата, доходи (дохід) працівнику від виконаної роботи (надання послуг) є, як правило, є джерелом гідного його життя відповідно до його потреб.

Інформаційна залежність від роботодавця також може розглядатися як ознака трудових відносин за умови, коли вищеназвана винагорода (заробітна плата) може бути отримана працівником лише за допомогою інформаційних пристроїв, технологій або самої інформації, яку надають роботодавці.

При цьому необхідно мати на увазі, що цифрові (онлайн) платформи це - «цифровий сервіс, який сприяє взаємодії між двома або більше різними, але взаємозалежними групами користувачів (юридичними чи фізичними особами), які взаємодіють між собою через Інтернет» [6]. Онлайн-платформа – це цифровий сервіс, який полегшує взаємодію між двома або більше різними, але взаємозалежними групами користувачів (чи фірми або фізичні особи), які взаємодіють через службу через Інтернет [6]. Крім того, слово «користувачі» потрібно тлумачити в широкому сенсі цього визначення. До тих, хто користується та отримує користь від онлайн-платформ, відносяться не просто так індивідуальні споживачі, а й працівники, уряди, великі та малі підприємства, які можуть виступати в ролі покупців, продавців або роботодавців [6].

До онлайн-платформ відносять Airbnb, Kickstarter, OLX, Zoom, Uber, Bolt, Amazon, Meta та інші. На рівні міжнародних інституцій, включаючи МОП, не існує офіційно єдиного визначення платформної економіки. Для позначення цього явища використовується багато інших термінів, як-от: collaborative consumption, collaborative economy, sharing economy, peer-to-peer economy, short-term services or gig economi, demand economy or platform economy. Проте, слід зауважити, що не всі компанії-платформи є цифровими трудовими платформами (digital labor platforms), де відбувається організація та здійснення трудових функцій. МОП розрізняє два види цифрових платформ, на яких може здійснюватись робота: online web-based (глобальні онлайн (веб) платформи) та location-based platforms (сервіс на основі місця розташування) [6]. На online web-based платформах завдання виконуються онлайн або ж у дистанційному форматі (віддалено), тобто незалежно від місця перебування виконавця та замовника. Це, наприклад, переклад текстів, юридичні та бухгалтерські послуги, дизайн та редагування текстів, робота в IT, аналіз та систематизація даних, модерування контенту в соцмережах та веб-сайтах, репетиторство, тощо. До такого виду платформ, поширених в Україні, можна віднести Freelancehunt, Upwork, Freelance.ua, Kabanchik.ua та інші [15].

Location-based platforms відрізняються тим, що завдання виконуються особисто у визначених географічних місцях (локальна праця), тобто доставка кур'єром їжі, перевезення в таксі, сантехнічні та інші побутові послуги, ремонт помешкання, прибирання будинку, догляд за дітьми чи особами похилого віку вдома, тощо. Усім нам відомі їх приклади - Bolt, Uber, Uklon, Glovo, Bolt Food, Kabanchik.ua, тощо [15].

Переважна більшість тих осіб, які працюють на платформах, позиціонують себе фрілансерами. Термін фріланс (походить від англ. «free» – вільний), тобто фріланс це виконання роботи (тру-

дових операцій, завдань, в межах своєї професійної компетенції, проектів) особою (виконавцем) поза штатом компанії, від різних замовників. Трудові та соціальні гарантії, які передбачені для звичайних працівників, що працюють у штаті компанії на фрілансерів не розповсюджуються. Вітчизняне законодавство не оперує термінами «фріланс» та «фрілансер». Але Міністерство праці та соціальної політики України визначає «фріланс» як віддалену роботу за допомогою мережі Інтернет, «фрілансера» як вільного працівника (самозайняту особу), позаштатного працівника, який виконує разове замовлення або тимчасову роботу без зарахування до штату підприємства» [25].

Л.Ю Прогонюк досліджуючи проблеми правового регулювання дистанційної роботи в Україні зауважила, що для фрілансера відсутні такі поняття, як «основне місце роботи» та «робота за сумісництвом». Фрілансер протягом певного періоду може як співпрацювати одразу з кількома роботодавцями або лише з одним, так і взагалі тимчасово перебувати без роботи. Фрілансер, як правило, не зобов'язаний підкорятися правилам внутрішнього розпорядку роботодавця та сам визначає для себе норму робочого часу та часу відпочинку. Оплата праці фрілансера не є нормованою та безпосередньо залежить від обсягу виконаної роботи [20, с. 158].

Зазвичай, на фріланс-основі працюють Гіг-спеціалісти які є професіоналами своєї справи, виконують проєкти на контрактній основі (Гіг-контракти). Такий працівник обирає проєкти, які найкраще відповідають його професійним компетенціям і навичкам. Так, Закон «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» закріплює поняття «Гіг-контракт», під яким розуміється: «цивільно-правовий договір, за яким гіг-спеціаліст зобов'язується виконувати роботи та/або надавати послуги відповідно до завдань резидента Дія Сіті як замовника, а резидент Дія Сіті зобов'язується оплачувати виконані роботи та/або надані послуги і забезпечувати гіг-спеціалісту належні умови для виконання робіт та/або надання послуг, а також надавати соціальні гарантії, передбачені цим Законом» [19]. Що є визначальним у порівнянні із ст. 21 КЗпП України, то це зобов'язання виконати роботу, зобов'язання оплачувати виконані роботи, забезпечувати належні умови для виконання робіт і, основне – надавати соціальні гарантії.

Звертає на себе увагу норма закону про те, що «гіг-спеціаліст зобов'язується виконувати не тільки роботи, а й надавати послуги відповідно до завдань резидента..». Якщо звернутися до ЦК України, то можна зауважити, що систематизований закон не дає офіційного поняття послуга. Статтею 177 ЦК України послуга закріплена як самостійний об'єкт цивільних прав. ЦК України не розкриває зміст цього поняття. Відповідно до ст. 901 ЦК за договором про надання послуг одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором. Якщо звернутися до Великого тлумачного словника сучасної української мови, то послуга означає дію, вчинок, що дає користь, допомогу іншому; сприяння розвиткові, поширенню чогось. Що таке дія, за тим же тлумачним словником, – це перш за все робота, здійснення чого-небудь. Отож, виходить, що дія зводиться до роботи. За тим же тлумачним словником української мови, слово споживання також означає дію, діяльність. Діяльність, у свою чергу, означає сукупність цілеспрямованих дій, що потребують фізичної або розумової енергії і мають своїм призначенням створення матеріальних і духовних благ. Отож мета діяльності – створення матеріальних і духовних благ. Іншими словами це означає працю (роботу).

Оскільки у більшості наукових досліджень праця асоціюється з діяльністю, нам, насамперед, необхідно з'ясувати, чи будь-яка праця є діяльністю, і чи будь-яка діяльність є працею? Адже та сама послуга, споживання є також діями. На перший погляд відмінність між цими поняттями не є суттєвим, оскільки слово «діяльність», у самому широкому розумінні, означає різнобічний процес створення суспільним суб'єктом умов для свого існування і розвитку, процес перетворення соціальної реальності у відповідності із суспільними потребами, цілями і завданнями. Проте діяльність людей має різні форми і види [11, с. 123]. Адже ще не достатньо сказати, що праця є діяльність. Необхідно, щоб дане поняття розкривало саму суть праці, оскільки праця є саме такою діяльністю, яка має специфічні, тільки їй властиві якості [11, с. 123]. При з'ясуванні співвідношення поняття «діяльність» і «праця» Н.Д. Гетьманцева стверджує, що «діяльність – це спосіб існування і розвитку суспільства і людини, всебічний процес перетворення нею навколишньою природою і соціальної реальності (включаючи його самого) у відповідністю з її потребами, метою і завданнями. Дане визначення збігається з визначенням праці як доцільної діяльності, в результаті якої створюються матеріальні і духовні цінності та умови, необхідні для задоволення суспільних та індивідуальних потреб. У цьому сенсі праця характеризує найбільш істотні риси саме людської діяльності. Щоб діяльність перетворити на працю, необхідне дотримання основних умов: «включення діяльності людини в систему суспільної праці; доцільність, результативність процесу діяльності, її необхідність і корисність як для суспільства, так і для окремої людини; адекватна її оплата» [11, с. 124].

Як зауважується в юридичній літературі, «діяльність людини може виступати і умовою і передумовою праці. Праця є, насамперед, процес, а тому в процесі праці працівник зосереджується, пильнує, мислить, уявляє, «якби краще щось зробити», тобто у процесі праці проявляються усі його суб'єктивні функції, які є «внутрішніми аспектами предметної діяльності людини» і в тій чи іншій мірі включаються також в процес праці, якби також його обслуговують….[11, с. 124-125]. «Необхідно вказати також на особистісний момент: діяльність працівника знаходиться в єдності з речовими моментами – предметами і засобами праці. Адже діяльність людини в матеріальному виробництві перестає бути працею, якщо вона не пов'язана з його речовими моментами і виступає як якась «чиста» діяльність не спрямована на зміну предмета праці за допомогою засобів праці. Також діяльність людини перестає бути працею якщо вона здійснюється без будь-якої мети. Праця, як така, існує у двох формах: діяльності та предметності. Можна сказати, що всяка праця - це діяльність, але не всяка діяльність є праця. Необхідні деякі умови для того, щоб діяльність стала працею: діяльність повинна бути перетворюючою, предметною, інноваційною, спрямованою на отримання результату і бути корисною для суспільства і для окремого індивіда» [11, с. 124-125]. Отже, виходячи з вищевикладеного, поняття «послуга» і «споживання» відображають ознаки і суть праці.

Досліджуючи особливості правового регулювання трудових відносин, Н.Д. Гетьманцева дає визначення праці, в її юридичному розумінні: як первинно-необхідну, суспільно-корисну, інноваційну, доцільну, цілеспрямовану, вольову, оціночну діяльність, пов'язану з реалізацією унікальних властивостей людини: фізичних та розумових здібностей, шляхом її творчого і фізичного самоствердження, свідомо і цілеспрямовано змінювати навколишнє середовище, з метою створення (нових) матеріальних і духовних цінностей та задоволення потреб і інтересів людини, суспільства, держави і така, що породжує особливий вид суспільних відносин та потребує у зв'язку з цим правового регулювання. Як бачимо, дане поняття розкриває саму суть праці з правової точки зору, оскільки праця є саме такою діяльністю, яка має специфічні, тільки неї властиві якості. Тому на основі вище вказаного аналізу визначимо поняття праці з точки зору розвитку і запровадження різного роду нестандартних форм зайнятості, тобто цифрових платформ, взявши за основу визначення поняття праці, наведеного у дослідженні Н.Д. Гетьманцевої. Праця на цифрових платформах **–** це специфічна, інформаційно, економічно залежна зі сторони цифрової платформи, роботодавця мотиваційна, інноваційна діяльність, яка виступає підродовим видом трудової діяльності, пов'язаної з реалізацією розумових здібностей людини, шляхом її творчих, професійних компетентностей видозмінювати, створювати матеріальні і духовні цінності з метою задоволення своїх потреб та потреб суспільства і держави і така, «що породжує особливий вид суспільних відносин та потребує у зв'язку з цим правового регулювання».

Повертаючись до ознак трудових відносин та Закону «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», та базуючись на положеннях п. 13 Рекомендацій МОП № 198, де наведено перелік ознак трудових правовідносин (серед них: «(b) періодична виплата винагороди працівникові; визнання таких прав, як щотижневі вихідні дні й щорічна відпустка тощо)» та на підставі огляду окремих положень Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» від 15.07.2021 р. № 1667-IX (у редакції станом на 01.01.2023 р.), О.В. Тищенко зауважує, що у цьому Законі щодо особливостей Гіг-контрактів застосовуються правові поняття, які характеризують саме трудові відносини. Серед них, такі, як-от: належні умови (п. 1 ст. 1), заробітна плата (п. 12 ст. 1), час відпочинку (п. 2 ст. 20), перерви протягом дня (п. 3 ст. 20), щотижневий відпочинок (п. 3 ст. 20), додаткові компенсаційні виплати та гарантії (п. 6 ст. 20) тощо. Окреслений стан речей дозволяє зробити висновок, що закріплені у Законі «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», характерні ознаки Гіг-контрактів як виду угоди складають симбіоз цивільно-правових та трудових ознак, розмежування яких варто чітко закріпити у законодавстві з відповідними уточненнями щодо поширення положень кодифікованого акту у сфері праці на відносини між гіг-спеціалістами та резидентами Дія Сіті, вказавши на цю особливість у Проєкті ТКУ (п. 3 ст. 9) [23, с. 229].

Як підкреслює М.М. Шумило, «положення Рекомендації з часом не тільки не втратили своєї актуальності, але і стали більш вагомими та нагальними. Очевидно, що зміна економічної парадигми, виклики, спричинені цифровізацією усіх сфер життєдіяльності людини, повсякчас видозмінюють відносини у сфері праці» [24, с. 199]. «Проте, з 2006 р. національне законодавство фактично не зрушилося з місця у своєму розвитку» [24, с. 199]

Рекомендація МОП № 198 щодо трудових відносин у главі «Національна політика захисту працівників у контексті трудових відносин» закріпила, що «Держави-члени повинні розробляти й застосовувати національну політику, спрямовану на перегляд через належні періоди часу і, у разі потреби, на уточнення і адаптацію сфери застосування відповідних законів і нормативних актів із

метою гарантувати ефективний захист працівників, які виконують свою роботу в контексті трудових відносин» [22].

У Рекомендації передбачено, що «національна політика повинна, як мінімум, передбачати заходи, спрямовані на: (a) надання настанов зацікавленим сторонам, зокрема роботодавцям і працівникам, щодо ефективного встановлення факту існування трудових відносин, а також стосовно розрізнення між найманими і самозайнятими працівниками; (b) боротьбу з замаскованими трудовими відносинами в контексті, наприклад, інших відносин, які можуть включати застосування інших форм договірних домовленостей, що приховують істинний правовий статус, беручи до уваги, що замасковані трудові відносини виникають тоді, коли роботодавець поводиться з особою не як із найманим працівником, причому таким чином, щоб приховати його або її істинний правовий статус як найманого працівника, і що можуть виникати ситуації, коли договірні домовленості призводять до позбавленням працівників захисту, на який вони мають право; (c) забезпечення норм, застосовних до всіх форм договірних домовленостей, зокрема тих, у яких беруть участь декілька сторін, для того, щоб найманим працівникам надавався захист, на який вони мають право; (d) забезпечення того, щоб норми, застосовні до всіх форм договірних домовленостей, дозволяли встановити особу, яка відповідає за надання передбаченого в них захисту; (e) ефективне забезпечення доступу зацікавлених сторін, зокрема роботодавців і працівників, до належних, швидких, недорогих, справедливих і дієвих процедур та механізмів урегулювання спорів, що стосуються існування та умов трудових відносин; (f) забезпечення дотримання і ефективного застосування законів та нормативних актів щодо трудових відносин; (g) проведення належного і адекватного навчання з питань відповідних міжнародних трудових норм, порівняльного й прецедентного права для співробітників органів судової влади, арбітрів, посередників, інспекторів праці та інших осіб, які відповідають за вирішення питань, пов'язаних із урегулюванням спорів і забезпеченням дотримання національних законів і норм у сфері зайнятості» [22].

Як бачимо, захист працівників є головним мандатом Міжнародної організації праці та відповідає принципам, що закладені у Декларації МОП основних принципів та прав у світі праці [14], а також у Програмі гідної праці для України, яка є результатом тристоронніх консультацій стосовно підтримки МОП в Україні на 2020–2024 роки [21]. Відповідно, основною ознакою трудових відносин повинна бути така ознака як встановлення державних гарантій трудових прав.

Висновки. Працю на цифрових платформах у юридичному контексті можна охарактеризувати як особливий різновид трудової діяльності, що має інформаційно-економічну залежність від цифрової платформи (роботодавця) і здійснюється з мотивів самореалізації та отримання доходу. Така діяльність ґрунтується на інтелектуальних здібностях, професійних навичках та творчому потенціалі особи, спрямована на задоволення її особистих потреб, водночас формує специфічні суспільні відносини, які вимагають належного правового регулювання.

Доктрину трудового права потрібно модифікувати так, щоб предмет трудового права поширювався на будь-які відносини із застосуванням несамостійної праці, незалежно від форм її організації. На всіх працюючих повинні поширюватися норми таких інститутів трудового права, як охорона праці, соціальне страхування та по мірі можливості, соціальне партнерство.

На державні органи покладається обов'язок забезпечити належне правове регулювання відносин у сфері праці та соціального забезпечення. Держава фактично вдалася лише до нормотворчої функції і усунулася від забезпечення і захисту прав осіб, які застосовують свою несамостійну працю у відносинах, що не вписуються в класичний предмет трудового права та доктрину єдиного трудового правовідношення. Цифрова ера диктує необхідність вироблення нових підходів до визначення поняття «праця», «робота», «трудові правовідносини», «працівник», «роботодавець», що дозволить за допомогою норм трудового права включити в сферу захисту значно ширше коло працюючих. З урахуванням змін у структурі самозайнятих осіб, появою нових форм самостійної праці, поширення нестандартних форм зайнятості необхідна модифікація, нове тлумачення поняття «праця» та існуючих ознак трудових правовідносин, які повинні бути закріплені у новому Трудовому кодексі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Eurofound. New forms of employment. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2015. 168 p. URL: https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef1461en.pdf.
2. Eurofound (2018), Employment and working conditions of selected types of platform work, Publications Office of the European Union, Luxembourg. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/219377081.pdf.
3. Green, A., de Hoyos M., Barnes, S.-A., Baldauf, B., Behle, H., & Stewart, J. (Ed.). (2013). Exploratory research on Internet-enabled work exchanges and employability: Analysis and

synthesis of qualitative evidence on crowdsourcing for work, funding and volunteers. Luxembourg: Publications Office of the European Union. URL://ftp.jrc.es/pub/EURdoc/EURdoc/JRC85646.pdf.
4. Non-standard employment around the world: Understanding challenges, shaping prospects – Overview International Labour Office – Geneva: ILO, 2016. 37p. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/@publ/documents/publication/wcms_534496.pdf.
5. New Judgment: Uber BV and Ors v Aslam and Ors [2021] UKSC 5 – UKSCBlog. URL: https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2019–0029.html.
6. OECD (2019), An Introduction to Online Platforms and Their Role in the Digital Transformation, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/53e5f593-en.
7. Press Release No 136/17 Luxembourg, 20 December 2017 Judgment in Case C-434/15 Asociación Profesional Elite Taxi v Uber Systems Spain SL / Court of Justice of the European Union. URL: https://ru.scribd.com/document/458947006/UBER-studiu-de-caz.
8. Uber BV and others (Appellants) v Aslam and others (Respondents). URL: https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2019-0029.
9. Cour de cassation, civile, Chambre sociale, 4 mars 2020, 19-13.316, Publié au bulletin. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000042025162.
10. World Employment and Social Outlook 2021: The role of digital labour platforms in transforming the world of work International Labour Office – Geneva: ILO, 2021. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/@publ/documents/publication/wcms_771749.pdf.
11. Гетьманцева Н.Д. Правове регулювання трудових відносин в сучасних умовах господарювання. дис … докт. юрид. наук: 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення: Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Київ, 2016. 481 с.
12. Гетьманцева НД., Вакарюк Л.В. Соціальна політика держави на ринку праці. *Юридичний науковий електронний журнал,* 2024. № 4. С. 282–285. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/66.pdf.
13. Гриценко А, Бурлай Т. Вплив цифровізації на соціальний розвиток. *Економічна теорія*. 2020. № 3: С. 24–51. URL: http://etet.org.ua/docs/ET_20_3_24_uk.pdf.
14. Декларація МОП основних принципів та прав у світі праці від *18 червня 1998 року.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_260#Text.
15. Кудінська І. Робота на платформах: регулювати не можна залишити. URL: https://trudovi.org.ua/analytics/robota-na-platformakh-rehuliuvaty-ne-mozhna-zalyshyty.
16. Незадекларована праця в Україні: форми прояву, масштаби та шляхи її подолання. 2018. 89 с. URL: https://dsp.gov.ua/wp-content/uploads/2018/05/protydija-nezadeklarovanij-praci-1.pdf.
17. Новікова Н., Дьяченко О, Гончаренко О. Цифрові платформи як драйвер розвитку економіки. *Науковий журнал. Scientia Fructuosa,* № 4 (150). 2023. С. 47–67. URL: https://www.researchgate.net/publication/382083022_cifrovi_platformi_ak_drajver_rozvitku_ekonomiki.
18. Про профспілки їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15 вересня 1999 року № 1045-XIV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14#Text.
19. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15.07.2021 р. № 1667-IX URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text.
20. Прогонюк Л.Ю Проблеми правового регулювання дистанційної роботи в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал,* № 1, 2022. С. 157–160. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2022/38.pdf.
21. Програмі гідної праці для України на період 2020–2024 рр. URL: https://me.gov.ua/view/ad264f95-cbc5-44c5-ad30-3420a2efad0f.
22. Рекомендація МОП № 198 щодо трудових відносин від 31.05.2006. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/wcms_748379%20(5).pdf.
23. Тищенко О.В Проект трудового кодексу України: Концептуальні проблеми змісту. *Юридичний науковий електронний журнал,* 2024. № 7. С. 228–233. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2024/56.pdf.
24. Шумило М. Трудові відносини на цифрових платформах: складнощі унормування та проблеми правозастосування Соціально-трудові права і виклики цифровізації: монографія / кол. авт.; за ред. Я.В. Сімутіної, М.М. Шумила. Київ: Ніка-Центр, 2023. С. 195–252
25. Щодо проблем застосування актів законодавства про працю: Лист Міністерства праці та соціальної політики України № 105/13/116-08 від 15.05.2008 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN43309.htm.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.74

ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ТА ПОНЯТТЯ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ

Жеребцов Д.Є.,
докторант Харківського національного університету внутрішніх справ,
доктор філософії

Жеребцов Д.Є. До визначення правової природи та поняття трудових правовідносин працівників Державного бюро розслідувань.

Вказується, термінологічний апарат відіграє ключову роль у юридичній науці. Тому одним із пріоритетних напрямків наукових досліджень є визначення та модернізація термінів, що використовуються в юриспруденції. У галузевих юридичних науках традиційно важливе місце займає визначення відносин, які становлять предмет відповідної правової галузі. Хоча трудове право регулює широкий спектр суспільних відносин, його основу формують саме трудові відносини, які є центральним елементом цієї правової галузі.

Стаття присвячується визначенню правової природи та поняття трудових правовідносин працівників Державного бюро розслідувань. Вивчаються точки зору вчених щодо поняття та природи трудових правовідносин. Звертається увага на те, що визначення категорії «правовідносини», як і категорії «трудові правовідносини» у юридичній літературі здійснюються, переважно, через використання слова «відносини». Доводиться хибність такої позиції, адже визначення певного слова через таке ж саме слово не спряє розумінню законодавчої або наукової термінології та не призводить до з'ясування змісту досліджуваної категорії. Вказується, що більш правильно визначати категорії «правовідносини» та «трудові правовідносини» через слово «зв'язок».

Відзначається, що сучасний етап розвитку людства характеризується зміною змісту праці, виникненням нових професій, розвитком інформаційних технологій, впровадженням нових форм і методів організації та управління працею. Це зумовлює виникнення у людини необхідності у нових знаннях, зміні світогляду та мотивації трудової діяльності, задоволенні нових потреб та інтересів. Особливе значення праця має для трудового права - галузі де праця є центром її предмета правового регулювання.

Досліджуються загальні особливості правового регулювання проходження служби різними категоріями працівників Державного бюро розслідувань. Обґрунтовується, що трудові правовідносини працівників Державного бюро розслідувань слід визначити як врегульований загальним трудовим законодавством, спеціальним законодавством та угодою сторін добровільний вольовий зв'язок працівника з Державним бюро розслідувань у сфері проходження служби, що виражаються у їх взаємних суб'єктивних правах та обов'язках.

Ключові слова: трудові правовідносини, працівник, правоохоронні органи, служба, праця, трудовий договір, контракт, Державне бюро розслідувань.

Zherebtsov D.E. To determine the legal nature and concept of labor relations of employees of the State Bureau of Investigation.

It is indicated that the terminological apparatus plays a key role in legal science. Therefore, one of the priority areas of scientific research is the definition and modernization of terms used in jurisprudence. In sectoral legal sciences, an important place is traditionally occupied by the definition of relations that constitute the subject of the relevant legal branch. Although labor law regulates a wide range of social relations, its basis is formed by labor relations, which are the central element of this legal branch.

It is devoted to the definition of the legal nature and concept of labor relations of employees of the State Bureau of Investigation. The views of scientists on the concept and nature of labor relations are studied. Attention is drawn to the fact that the definition of the category «legal relations», as well as the category «labor relations» in the legal literature is carried out mainly through the use of the word «relations». The fallacy of such a position is proved, since the definition of a certain word through the same word does not contribute to the understanding of legislative or scientific terminology and does not lead to the clarification of the content of the category under study. It is indicated that it is more correct to define the categories «legal relations» and «labor relations» through the word «connection».

It is noted that the modern stage of human development is characterized by changes in the content of work, the emergence of new professions, the development of information technologies, and the introduction of new forms and methods of labor organization and management. This causes a person to need new knowledge, change their worldview and motivation for work, and satisfy new needs and interests. Labor is of particular importance for labor law - an area where labor is the center of its subject of legal regulation.

The general features of the legal regulation of service by various categories of employees of the State Bureau of Investigation are studied. It is argued that the labor relations of employees of the State Bureau of Investigation should be defined as a voluntary, volitional relationship between an employee and the State Bureau of Investigation in the field of service, regulated by general labor legislation, special legislation and agreement of the parties, expressed in their mutual subjective rights and obligations.

Key words: labor relations, employee, law enforcement agencies, service, labor, employment contract, contract, State Bureau of Investigation.

Постановка проблеми. Особливе значення для юридичної науки має її термінологічний апарат. З огляду на це, визначення термінів, якими оперує юридична наука, та їх осучаснення є одним з найголовніших завдань наукового пошуку. Традиційно одне з основних місць у галузевих юридичних науках посідає визначення відносин, які складають предмет відповідної галузі права. Трудове право як галузь права регулює цілу низку суспільних відносин. Разом з тим існує ядро цієї галузі права, яке становлять трудові відносини.

Стан дослідження проблеми. Проблеми трудових відносин досліджували такі вчені, як: С.М. Бортник, В.С. Венедіктов, О.В. Гоц, О.Ю. Дрозд, В.В. Жернаков, М.І. Іншин, М.М. Клемпарський, С.С. Лукаш, К.Ю. Мельник, Л.В. Могілевський, Н.М. Неумивайченко, П.Д. Пилипенко, Є.Ю. Подорожній, С.М. Прилипко, В.І. Прокопенко, О.І. Процевський, Д.І. Сіроха, Г.І. Чанишева, А.М. Юшко, О.М. Ярошенко та ін. Разом із тим, сучасність викликає необхідність проведення дослідження поняття трудових правовідносин працівників Державного бюро розслідувань.

Мета і завдання дослідження. Метою є визначення поняття трудових правовідносин працівників Державного бюро розслідувань. Завдання дослідження: вивчити надбання науковців щодо поняття та природи трудових правовідносин; дослідити загальні особливості правового регулювання проходження служби різними категоріями працівників Державного бюро розслідувань.

Наукова новизна дослідження. Вперше визначено поняття трудових правовідносин працівників Державного бюро розслідувань.

Виклад основного матеріалу. У юридичній літературі висловлюються наступні підходи стосовно назви, поділу та кількості відносин, які регулюються трудовим правом. Так, К.Ю. Мельник пише: «Трудові відносини становлять ядро предмета трудового права. Трудове право не обмежується регулюванням тільки трудових відносин. Існує група суспільних відносин, які, хоча і не припускають безпосередньої участі працівників у процесі праці, однак мають трудову природу, передбачаючи працю в майбутньому або в минулому, або існують поряд із процесом праці. Вони виконують допоміжну функцію і цілком залежать від трудових відносин. Такі відносини прийнято називати «відносинами, пов'язаними з трудовими» Правовідносинами, пов'язаними з трудовими, є: правовідносини з працевлаштування, правовідносини з організації та управління працею, правовідносини з професійного навчання, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників безпосередньо у роботодавця, правовідносини соціального діалогу, правовідносини з вирішення трудових спорів, правовідносини з нагляду і контролю за додержанням трудового законодавства» [1, с. 16, 24, 25]. На думку О.М. Ярошенка: «Центральне місце серед суспільних відносин, що становлять предмет трудового права, займають трудові відносини. Трудові відносини мають об'єктивний характер. Об'єктом і основним змістом трудових відносин виступає робота, тобто діяльність, пов'язана з безпосередньою реалізацією здатності громадян до праці. До предмета трудового права разом із трудовими входять також відносини, пов'язані з трудовими. Це відносини щодо зайнятості та працевлаштування; відносини з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації; відносини з нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю; відносини з організації та управління працею; відносини щодо матеріальної відповідальності працівників і роботодавців; відносини соціального партнерства; відносини щодо встановлення умов праці; відносини з розгляду трудових спорів» [2, с. 13]. Як відзначає В.І. Прокопенко: «об'єктом регулювання трудового права є суспільні трудові відносини, змістом яких виступає праця. Будучи урегульованими нормами права, суспільні трудові відносини набувають форми правових відносин. Саме ці відносини становлять головну, найчисленнішу групу відносин, що регулюються трудовим правом. Проте предмет трудового права не тотожний з трудовими відносинами. Трудове право регулює й інші

відносини, що безпосередньо пов'язані з працею. Поряд з трудовими в галузі суспільної організації праці створюються відносини по працевлаштуванню, колективні правові відносини і відносини по соціальному страхуванню і пенсійному забезпеченню трудящих, які також відносяться до предмета регулювання трудового права України. Всі ці відносини групуються навколо трудових відносин, які в даній системі є головними» [3, с. 18-19].

Таким чином, традиційно у науці трудового права виділяють трудові і пов'язані з ними відносини у якості предмета трудового права. Разом з тим у науці трудового права були висловлені й інші точки зору з цього приводу. Так, П.Д. Пилипенко вважає, що всі відносини, які регулює трудове право слід називати – «трудові відносини». Вчений пише: «трудові правовідносини - це врегульовані нормами трудового права суспільні відносини, що виникають у результаті укладення трудового договору (власне трудові), а також відносини з приводу встановлення умов праці на підприємствах, навчання й перекваліфікації за місцем роботи та відносини, пов'язані з наглядом і контролем за додержанням трудового законодавства, вирішенням трудових спорів та працевлаштуванням громадян. Ядром і основним видом трудових правовідносин є власне трудові правовідносини, або як їх ще прийнято називати - індивідуально-трудові» [4, с. 59]. Г.І. Чанишева відносини, які входять в предмет трудового права поділяє на індивідуальні та колективні трудові відносини. Вчена пише: «Змістом перших є безпосередня трудова діяльність працівників, а сторонами – працівник і роботодавець. Слід виділити такі види індивідуальних трудових відносин щодо: професійного добору кадрів роботодавцем; укладення, зміни та припинення трудового договору; нормування і оплати праці; робочого часу; часу відпочинку; охорони праці та здоров'я працівників на виробництві; дисципліни праці; професійного навчання і підвищення кваліфікації працівників; оцінки результатів праці працівника; матеріальної відповідальності сторін трудового договору; вирішення індивідуальних трудових спорів. У сучасний період можна виділити такі види колективних трудових відносин: з участі працівників (їх представників) в управлінні підприємствами, установами, організаціями; з участі трудових колективів у встановленні й зміні умов праці; з ведення колективних переговорів з укладення колективних угод і колективних договорів; із діяльності професійних спілок, їх об'єднань з представництва і захисту прав та інтересів працівників; із діяльності організацій роботодавців, їх об'єднань з представництва і захисту прав та інтересів роботодавців; із вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» [5, с. 11-12].

У подальшому дослідженні ми будемо притримуватися традиційного підходу стосовно поділу предмета трудового права на трудові відносини та відносини пов'язані з ними. Де трудові відносини є центром правового регулювання трудового права. А отже визначення терміну «трудові правовідносини». є найважливішим завданням науки трудового права.

Слід відзначити, що до сьогодні ще не вироблено уніфіковане визначення вказаного терміну. У сучасній вітчизняній науці трудового права можна виокремити наступні підходи до такого визначення. Так, з точки зору О.М. Ярошенка «трудові правовідносини – це добровільні вольові відносини працівника з роботодавцем у сфері застосування і реалізації праці, що виражаються у взаємних суб'єктивних правах та обов'язках, визначених законодавством чи договором» [2, с. 151-152]. М.І. Іншин вказує: «трудові правовідносини – це добровільний юридичний зв'язок працівника з роботодавцем у вигляді кореспондуючих один одному прав та обов'язків, відповідно до яких працівник зобов'язується якісно виконувати свою трудову функцію з підпорядкуванням внутрішньому трудовому розпорядку підприємства, установи, організації, а роботодавець повинен створювати для такої праці передбачені нормативно-правовими актами умови і своєчасно її оплачувати» [6, с. 29]. На думку В.В. Жернакова: «трудове правовідношення – це двосторонній правовий зв'язок між працівником та роботодавцем, що виникає на підставі трудового договору, і зміст якого полягає у сукупності суб'єктивних прав і обов'язків з виконання працівником за винагороду роботи за певною професією, спеціальністю, кваліфікацією, посадою з підпорядкуванням внутрішньому трудовому розпорядку, та зі створення належних умов для її виконання й оплати праці роботодавцем» [7, с. 15]. В.І. Прокопенко вказує: «трудові правовідносини – це двосторонні відносини працівника з власником або створюваним ним підприємством по виконанню за винагороду роботи за обумовленою спеціальністю, кваліфікацією або посадою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядку, що виступають формою закріплення суб'єктивних трудових прав і обов'язків» [3, с. 163]. В.В. Юровська зазначає: «трудові правовідносини – це специфічний вид правових відносин, які виникають між особою та роботодавцем з приводу надання ним певного виду робіт, вони обов'язково мають добровільний характер і регулюються нормами трудового права» [8, с. 69]. На думку Н.В. Веренич: «трудові правовідносини – це складний, свідомий, вольовий, триваючий, відплатний юридичний зв'язок, що виникає в результаті трудового договору і містить у своєму змісті взаємодію кореспондуючих один одному прав і обов'язків роботодавця і працівника з приводу виконання останнім своєї трудової функції» [9, с. 96].

З метою визначення власної позиції стосовно терміну «трудові правовідносини» дослідимо його складові, а саме термін «праця», який характеризує першу частину терміну, оскільки саме так перекладається з російської мови слово «труд», яке лежить в основі слова «трудовий», та термін «правовідносини».

Одразу відзначимо, що таке явище як праця має міждисциплінарний та багатогранний характер та здійснює суттєвий вплив на фізичну особу та її життєдіяльність. Традиційно простежується взаємозв'язок між якістю та кількістю праці фізичної особи та рівнем її життя. Так, праця впливає на кількість отриманих за неї фізичною особою засобів для свого існування та розвитку. Чим більше засобів одержує фізична особа, тим більш якісне життя вона може забезпечити собі та своїй сім'ї, і навпаки.

Сучасний етап розвитку людства характеризується зміною змісту праці, виникненням нових професій, розвитком інформаційних технологій, впровадженням нових форм і методів організації та управління працею. Це зумовлює виникнення у людини необхідності у нових знаннях, зміні світогляду та мотивації трудової діяльності, задоволенні нових потреб та інтересів.

Особливе значення праця має для трудового права - галузі де праця є центром її предмета правового регулювання. О.І. Процевський у свій час писав: «в основі побудови всієї системи трудового права лежить праця, як природна здатність людини створювати матеріальні і духовні цінності для задоволення потреб своєї сім'ї і суспільства в цілому» [10, с. 161]. В.І. Прокопенко відзначав: «Тільки завдяки праці люди можуть задовольняти свої матеріальні та моральні потреби. Саме тому праця становить єдність двох функцій: засобу до життя і сферу ствердження особи. Перша з цих функцій знаходить своє відображення в орієнтації працівника на матеріальне задоволення потреб результатами своєї праці; друга — в орієнтації працівника на зміст праці, її відповідність його внутрішнім запитам, моральне задоволення роботою. Потреби матеріального порядку є головними і становлять основу життя людей. Для того, щоб мати їжу, одяг, взуття, люди незалежно від своєї волі та свідомості вступають у відносини з іншими людьми щодо виробництва і розподілу цих благ» [3, с. 7]. На думку В.О. Процевського: «саме значення праці як складного багатогранного процесу взаємодії людини з природою, з оточуючим її світом; як основи життя людини, призначенням якої є задоволення особистих потреб, (а також і суспільства в цілому), яке б забезпечувало достатній рівень для себе, своєї сім'ї; її природно обґрунтована характеристика як життєво необхідної істини в умовах держави знайшло законодавче закріплення в Основному Законі – Конституції України у вигляді конкретних прав і свобод людини, називаючи, зокрема, право на працю» [11, с. 12].

У словниковій та енциклопедичній літературі слово «праця» визначається як цілеспрямована діяльність людей зі створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб кожного індивіда і суспільства в цілому [12]; наполеглива, старанна діяльність людини, що вимагає великих затрат фізичної або розумової енергії [13, с. 485].

Вчені у галузі трудового права зі свого боку також надають визначення досліджуваному терміну. Так, О.А. Ситницька вказує: «праця – це цілеспрямована діяльність людини щодо створення, зміни та збереження матеріальних і духовних цінностей, виробництва товарів і послуг для задоволення власних і суспільних потреб» [14, с. 56]. В.В. Юровська зазначає: «праця - це цілеспрямована діяльність людини, здійснюючи яку, особа вступає у правові відносини з іншою фізичною чи юридичною особою, з метою отримання доходів для забезпечення своїх фізіологічних та соціальних потреб» [8, с. 68].

Н.Д. Гетьманцева розглядає категорію «праця» у широкому та вузькому розумінні. Вчена пише: «У широкому розумінні праця – це первиннонеобхідна, суспільно-корисна, інноваційна, доцільна, цілеспрямована, особиста, вольова, оціночна діяльність, пов'язана з реалізацією унікальних властивостей людини – фізичних та розумових здібностей – шляхом її творчого і фізичного самоствердження, свідомої і цілеспрямованої зміни навколишнього середовища з метою створення (нових) матеріальних і духовних цінностей та задоволення на цій основі потреб і інтересів людини, суспільства, держави і така, що породжує особливий вид суспільних відносин та потребує у зв'язку із цим правового регулювання. У вузькому розумінні праця – це цілеспрямована діяльність людини, спрямована на створення матеріальних і духовних благ з метою задоволення її потреб і інтересів» [15, с. 65].

Погоджуючись із необхідністю розрізнять категорію «праця» у широкому та вузькому розумінні, разом з тим з вищенаведеного не можна зрозуміти у чому ж таки Н.Д. Гетьманцева бачить різницю між цими двома підходами. Вважаємо, що у широкому розумінні категорія «праця» має стосуватися будь-якої діяльності, яка здійснюється фізичною особою, а у вузькому розуміння праця стосується конкретних форм її реалізації, зокрема у рамках трудових правовідносин, або цивільних правовідносин, або господарських правовідносин.

Дослідженням категорії «правовідносини», передусім, займалися теоретики права. Так, В.В. Копєйчиков зазначає: «правові відносини – це специфічні вольові суспільні відносини, які виникають на основі відповідних норм права, і учасники яких взаємопов'язані суб'єктивними правами та юридичними обов'язками» [16, с. 190, 191]. О.Ф. Скакун вказує: «правовідносини – це врегульовані нормами права вольові суспільні відносини, що виражаються в конкретному зв'язку між правомочними і зобов'язаними суб'єктами – носіями суб'єктивних юридичних прав, обов'язків, повноважень і відповідальності – і забезпечуються державою» [17, с. 345]. З точки зору О.Р. Дашковської: «правовідносини – це суспільні відносини, які є юридичним виразом фактичних суспільних відносин, де одна сторона на основі правових норм вимагає від іншої сторони виконання певних дій або утримання від них, а інша сторона повинна виконати ці вимоги, що охороняються державою» [18, с. 335]. І.М. Погрібний відзначає: «правові відносини – це врегульовані нормами права суспільні відносини (соціальні зв'язки), учасники яких виступають носіями суб'єктивних прав, юридичних обов'язків, повноважень та юридичної відповідальності» [19, с. 234].

Вищенаведені визначення категорії «правовідносини», як і категорії «трудові правовідносини» здійснюються, переважно, з використанням слова «відносини». З таким підходом важко погодитися, адже визначення певного слова через таке ж саме слово не спряє розумінню законодавчої або наукової термінології та не призводить до з'ясування змісту досліджуваної категорії. Представляється, що більш правильно визначати категорії «правовідносини» та «трудові правовідносини» через слово «зв'язок».

Також для з'ясування терміну «трудові правовідносини» важливе значення має визначення трудового договору, оскільки він є підставою виникнення трудових правовідносин. На відміну від терміну «трудові правовідносини», термін «трудовий договір» визначено у Кодексі законів про працю України. Так, ст. 21 Кодексу передбачає наступне визначення: «трудовим договором є угода між працівником і роботодавцем (роботодавцем – фізичною особою), за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, а роботодавець (роботодавець □ фізична особа) зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін» [20].

З огляду на вищезазначене, під трудовими правовідносинами слід розуміти врегульований трудовим законодавством та угодою сторін добровільний вольовий зв'язок працівника з роботодавцем у сфері застосування праці, що виражаються у їх взаємних суб'єктивних правах та обов'язках.

Стаття 14 «Працівники Державного бюро розслідувань» Закону України «Про Державне бюро розслідувань» до працівників Державного бюро розслідувань відносить три категорії працюючих: 1) осіб рядового і начальницького складу; 2) державних службовців; 3) осіб, які уклали трудовий договір (контракт) із Державним бюро розслідувань.

Порядок проходження служби особами рядового та начальницького складу Державного бюро розслідувань регулюється, передусім, Законом України «Про Державне бюро розслідувань» та Положенням про проходження служби особами рядового та начальницького складу Державного бюро розслідувань, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 743. Служба державних службовців Державного бюро розслідувань регламентується, передусім, Законом України «Про Державне бюро розслідувань» та Законом України «Про державну службу». Особи, які уклали трудовий договір (контракт) із Державним бюро розслідувань, працюють на підставі Закону України «Про Державне бюро розслідувань» та загального трудового законодавства.

Частина 3 ст. 14 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» передбачає: «на службу до Державного бюро розслідувань приймаються на конкурсній основі в добровільному порядку (за контрактом) громадяни України, які спроможні за своїми особистими, діловими та моральними якостями, віком, освітнім і професійним рівнем та станом здоров'я ефективно виконувати відповідні службові обов'язки» [21].

Таким чином, підставою виникнення трудових відносин у Державному бюро розслідувань є трудовий договір або контракт.

Висновок. Підсумовуючи вищенаведене, трудові правовідносини працівників Державного бюро розслідувань слід визначити як врегульований загальним трудовим законодавством, спеціальним законодавством та угодою сторін добровільний вольовий зв'язок працівника з Державним бюро розслідувань у сфері проходження служби, що виражаються у їх взаємних суб'єктивних правах та обов'язках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мельник К.Ю. Трудове право України: підручник. Харків: Діса плюс, 2014. 472 с.
2. Трудове право України: підручник (за ред. проф. О.М. Ярошенко). Харків: Вид-во 2022. 376 с.

3. Прокопенко В.І. Трудове право України: підручник. Харків: Консум, 1998. 480 с.
4. Трудове право України. Академічний курс: підручник. / П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, З.Я. Козак та ін.; за ред. П.Д. Пилипенка. 2-е вид., иереробл. і доп. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. 544 с.
5. Чанишева Г.І. Трудове право України: навчально-методичний посібник. Одеса: Фенікс, 2022. 282 с.
6. Іншин М.І. Проблеми правового регулювання праці державних службовців України: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.05. Одеса, 2005. 44 с.
7. Трудове право: підручник / В.В. Жернаков, С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко та ін.; за ред. В.В. Жернакова. Харків: Право, 2012. 496 с.
8. Юровська В.В. Поняття та ознаки трудових правовідносин. *Право та інновації*. 2016. № 1 (13). С. 67–72.
9. Веренич Н.В. Особливості правового регулювання праці за сумісництвом та суміщенням професій (посад): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2003. 173 с.
10. Процевський О.І. Методологічні засади трудового права. Харків: ХНАДУ, 2014. 260 с.
11. Процевський В.О. Приватноправове та публічно-правове регулювання соціально-трудових відносин: монографія. Харків: ХНАДУ, 2012. 332 с.
12. Праця: Вікіпедія URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Праця (дата звернення: 10.02.2025).
13. Івченко А.О. Тлумачний словник української мови. Харків: Фоліо, 2002. 540 с.
14. Ситницька О.А. Юридичні гарантії права на працю та права на відпочинок за трудовим законодавством України: дис. ... канд. юрид наук: 12.00.05. Хмельницький, 2008. 222 с.
15. Гетьманцева Н.Д. Поняття і сутність праці як правової категорії. *Підприємництво господарство і право*. 2016. № 7. С. 60–65.
16. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник / А.М. Колодій, В.В. Копєйчиков, С.Л. Лисенков та інші; За ред. В.В. Копейчикова. Стер. вид. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 320 с.
17. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / Пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
18. Загальна теорія держави і права : підручник. / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
19. Теорія держави і права: підручник / О.М. Бандурка, О.М. Головко, О.С. Передерій та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О.М. Бандурки; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с.
20. Кодекс законів про працю України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08?find=1&text=призуп#n817 (дата звернення: 13.02.2025).
21. Про Державне бюро розслідувань : закон України від 12 листопада 2015 р. № 794-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19?find=1&text=чесніст#n148 (дата звернення: 13.02.2025).

УДК 349.2:331.103.1:004.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.75

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДИСТАНЦІЙНОЇ ПРАЦІ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Зеленський В.М.,
доктор юридичних наук,
старший викладач кафедри приватного та соціального права
юридичного факультету
Сумського національного аграрного університету

Зеленський В.М. Правове регулювання дистанційної праці в умовах цифрової трансформації та воєнного стану в Україні.

У статті досліджується правове регулювання дистанційної праці в контексті цифрової трансформації та особливостей сучасного ринку праці України. Актуальність дослідження обумовлена стрімким розвитком цифрових технологій та їх впливом на організацію праці, що призвело до масового поширення дистанційної роботи, особливо під час пандемії COVID-19 та в умовах воєнного стану в Україні. Проаналізовано нормативно-правову базу організації дистанційної роботи, зокрема зміни, внесені до трудового законодавства України Законом від 4 лютого 2021 року, який удосконалив правове регулювання дистанційної та надомної роботи. Особлива увага приділяється специфіці укладання трудових договорів про дистанційну роботу, особливостям організації робочого часу та періодів відпочинку, забезпеченню технічними засобами та програмним забезпеченням, а також захисту персональних даних дистанційних працівників. Розкрито особливості правового регулювання дистанційної праці в умовах воєнного стану, що включає спрощений порядок укладання трудових договорів, можливість одностороннього запровадження дистанційної роботи роботодавцем, пристосування до безпекових викликів та інші гнучкі підходи до організації трудових відносин.

На основі аналізу наукових праць вітчизняних дослідників та результатів міжнародних соціологічних досліджень виявлено переваги та недоліки дистанційної зайнятості, а також сформульовано пропозиції щодо удосконалення законодавства в цій сфері. Запропоновано комплексний підхід до модернізації нормативно-правової бази, який включає розробку спеціалізованих норм для нового Трудового кодексу України, створення програм підвищення кваліфікації дистанційних працівників, активізацію просвітницької діяльності, посилення державної підтримки та забезпечення безпеки праці в умовах дистанційної роботи. Впровадження новітніх цифрових технологій, зокрема штучного інтелекту та автоматизованих систем контролю, ставить нові виклики перед правовою системою України, що потребує ефективного вирішення для забезпечення балансу між гнучкістю дистанційної роботи та захистом базових трудових прав працівників.

Ключові слова: дистанційна праця, цифрова трансформація, трудовий договір, воєнний стан, правове регулювання.

Zelensky V.M. Legal regulation of remote work in the context of digital transformation and martial law in Ukraine.

The article explores the legal regulation of remote work in the context of digital transformation and the characteristics of Ukraine's modern labor market. The relevance of the research is determined by the rapid development of digital technologies and their impact on work organization, which has led to the widespread adoption of remote work, especially during the COVID-19 pandemic and under martial law in Ukraine. The article analyzes the regulatory framework for organizing remote work, particularly the changes introduced to Ukrainian labor legislation by the Law of February 4, 2021, which improved the legal regulation of remote and home-based work. Special attention is paid to the specifics of concluding employment contracts for remote work, the peculiarities of organizing working time and rest periods, providing technical equipment and software, as well as protecting personal data of remote workers. The article reveals the features of legal regulation of remote work under martial law, which includes simplified procedures for concluding employment contracts, the possibility of unilateral implementation of remote work by the employer, adaptation to security challenges, and other flexible approaches to organizing labor relations.

Based on the analysis of scientific works by domestic researchers and the results of international sociological studies, the advantages and disadvantages of remote employment are identified, and

proposals for improving legislation in this area are formulated. A comprehensive approach to modernizing the regulatory framework is proposed, which includes developing specialized norms for the new Labor Code of Ukraine, creating programs for improving the qualifications of remote workers, intensifying educational activities, strengthening state support, and ensuring occupational safety in remote work conditions. The implementation of the latest digital technologies, particularly artificial intelligence and automated control systems, poses new challenges for Ukraine's legal system that require effective solutions to ensure a balance between the flexibility of remote work and the protection of basic labor rights of workers.

Key words: remote work, digital transformation, employment contract, martial law, legal regulation.

Постановка проблеми. Розвиток цифрових технологій докорінно змінив організацію праці, а пандемія COVID-19 прискорила масовий перехід до дистанційної роботи, переваги якої оцінили обидві сторони трудових відносин.

Проте правове регулювання віддаленої праці, особливо в Україні, залишається недосконалим. Чинне законодавство не враховує особливості цифрових трудових відносин, створюючи правову невизначеність щодо робочого часу, контролю виконання обов'язків, охорони праці та захисту персональних даних.

Актуальною проблемою є забезпечення балансу між гнучкістю дистанційної роботи та захистом базових трудових прав. Впровадження штучного інтелекту, автоматизованого контролю та хмарних технологій у робочі процеси ставить нові виклики перед правовою системою.

Метою статті є комплексний аналіз правового регулювання дистанційної праці в умовах цифрової трансформації, виявлення сучасних проблем нормативно-правового забезпечення віддаленої роботи в Україні, особливо в контексті воєнного стану, та розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення трудового законодавства для забезпечення ефективного балансу між гнучкістю дистанційної зайнятості та захистом трудових прав працівників.

Стан опрацювання проблематики. Правове регулювання дистанційної праці в умовах цифрової трансформації та воєнного стану активно досліджується українськими науковцями. О. Демченко характеризує дистанційну зайнятість як систематичну трудову діяльність поза офісним простором із використанням сучасних інформаційних технологій. О. Герасименко розглядає її як інноваційне явище, що впроваджує новаторські підходи до взаємодії учасників трудових відносин. А. Колот визначає дистанційну працю як діяльність, що здійснюється віддалено з використанням цифрових технологій, характеризується гнучким графіком та віртуальним робочим середовищем. О. Середа фокусується на статусі дистанційного працівника як тимчасово залученого фахівця без довготривалого контракту. І. Беззуб аналізує міжнародний досвід, наводячи дані німецьких дослідницьких центрів про підвищення продуктивності та покращення балансу між роботою і особистим життям. І. Таран та Л. Васечко зосереджуються на питаннях безпеки праці дистанційних працівників.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі цифровізація та глобалізація кардинально змінюють підходи до організації праці, сприяючи поширенню дистанційної зайнятості. Дистанційна праця, як форма організації трудових відносин, набуває популярності завдяки розвитку інформаційних технологій, віртуалізації економічного простору та впливу таких факторів, як пандемія COVID-19. Водночас правове регулювання цієї сфери в Україні залишається недостатньо розвиненим, що потребує аналізу сучасного стану та визначення шляхів удосконалення.

Дистанційна праця в Україні регулюється низкою нормативно-правових актів, зокрема Кодексом законів про працю України (далі – КЗпП). Згідно зі змінами, внесеними Законом України від 4 лютого 2021 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу», у статті 60-2 КЗпП визначено дистанційну роботу як форму організації праці, за якої працівник виконує свої обов'язки поза приміщеннями роботодавця, використовуючи інформаційно-комунікаційні технології [1; 2]. Конституція України, зокрема стаття 43, гарантує право на працю, включаючи можливість вільного вибору трудової діяльності, що створює основу для розвитку дистанційної зайнятості [3].

Визначальними особливостями віддаленої зайнятості вважаються: здійснення трудових обов'язків за межами офіційного робочого приміщення, відсутність фіксованого робочого графіку, застосування цифрових комунікаційних засобів та адаптивність трудових взаємовідносин.

На думку дослідника О. Демченка, віддалену роботу можна охарактеризувати як систематичну трудову діяльність, що відбувається з дотриманням чинного трудового законодавства та інших відповідних нормативних актів у сфері праці. Ключовою відмінністю цього формату організації праці є розташування робочої зони поза традиційним офісним простором, а також обов'язкове використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій для забезпечення ефективної взаємодії

між співробітником та роботодавцем [4, с. 43]. Відповідно до поглядів О. Герасименко, дистанційну зайнятість варто аналізувати не лише як нестандартну форму, але й як інноваційне явище, оскільки такий формат трудових відносин впроваджує цілий комплекс новаторських підходів до взаємодії між державою, працівниками та роботодавцями, що створює певні соціально-економічні переваги, одночасно підкреслюючи необхідність чіткішого організаційно-правового регулювання [5, с. 229]. У свою чергу, А. Колот визначає дистанційну організацію праці як трудову діяльність, що завдяки використанню інформаційно-комунікаційних технологій здійснюється віддалено від приміщень роботодавця та характеризується відсутністю фіксованого робочого розкладу, віртуальним робочим середовищем і ґрунтується на гнучких соціально-трудових взаємовідносинах [6, с. 6]. О. Середа натомість зосереджується на визначенні статусу дистанційного працівника як особи, що виконує трудові функції без укладання довготривалого контракту з роботодавцем і залучається тимчасово для реалізації конкретних завдань (як позаштатний співробітник). За сучасним розумінням, дистанційним працівником можна вважати практично будь-якого фахівця, який працює поза постійним штатом організації без оформлення тривалого трудового договору [7, с. 245]. Можна стверджувати, що поширення віддаленої зайнятості охоплює не лише юридичний вимір, але й має соціальний, економічний та екологічний аспекти. При цьому такий формат організації праці характеризується певними перевагами та недоліками.

Німецькі дослідницькі центри IGES та Forsa на замовлення медичної страхової компанії DAK провели масштабне соціологічне опитування із залученням близько 7 тисяч найманих працівників для визначення ключових позитивних і негативних сторін дистанційної роботи. Результати дослідження показали, що прихильники домашнього офісу, окрім економії часу та коштів на транспортні витрати, відзначають такі переваги: можливість працювати з будь-якої локації; збільшення часу для спілкування з близькими; розширення можливостей для осіб з інвалідністю; можливість самостійно планувати робочий час протягом доби; підвищення рівня самостійності, мотивації та ефективності праці; комфортніші умови виконання професійних обов'язків; зменшення рівня стресового навантаження.

Згідно з опитуванням, 56% респондентів, які постійно працюють віддалено, вважають, що це підвищує їхню продуктивність порівняно з офісною роботою. Приблизно дві третини опитаних зазначили, що дистанційна зайнятість допомогла їм краще збалансувати професійні та сімейні обов'язки. Майже така ж кількість учасників дослідження позитивно оцінила додатковий вільний час, який з'явився завдяки відсутності необхідності щоденних поїздок до місця роботи [8, с. 7].

Трудовий договір виступає ключовим правовим інструментом регулювання дистанційної роботи, фіксуючи основні умови та гарантії для обох сторін трудових відносин у цифровому середовищі. В умовах воєнного стану трудовий договір про дистанційну роботу набуває особливого значення та специфічних рис, зокрема щодо спрощеного порядку його укладання, можливості одностороннього запровадження дистанційної роботи роботодавцем з метою збереження життя та здоров'я працівників, а також забезпечення безперервності виробничих процесів. Особливості трудового договору про дистанційну роботу в умовах воєнного стану також проявляються у більш гнучкому підході до організації робочого часу, використання засобів комунікації та звітності, що дозволяє адаптувати трудові відносини до непередбачуваних обставин і безпекових викликів сьогодення.

Для укладання трудового договору про віддалену роботу письмова форма вважається обов'язковою [1, п. 6-1 ст. 24]. Типову форму такого договору було затверджено 05 травня 2021 р. наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України № 913-21 [9]. Однак, враховуючи умови воєнного стану, згідно з ч. 1 ст. 2 Закону № 2136-IX [10], учасники трудових відносин мають можливість за взаємною згодою самостійно обирати форму трудового договору. Таким чином, працівник і роботодавець можуть на власний розсуд встановлювати письмову або усну форму оформлення договору про дистанційну роботу.

У Кодексі законів про працю вказано, що «...у разі виникнення загрози збройної агресії...» керівництво підприємства може впроваджувати дистанційний режим роботи через видання наказу (розпорядження) без необхідності оформлення письмового трудового договору [1]. Співробітник повинен бути проінформований про такий наказ (розпорядження) впродовж 48 годин після його затвердження, але обов'язково до початку впровадження дистанційної роботи. Важливо також зауважити, що під час дії воєнного стану положення ч. 3 ст. 32 КЗпП стосовно інформування працівника про зміни істотних умов праці не застосовуються [10].

Існування стандартизованої форми трудового договору про віддалену роботу вказує на те, що учасники трудових відносин не можуть змінювати основну структуру договору, проте мають можливість деталізувати його умови. Зокрема, трудовий договір про дистанційну роботу повинен містити такі елементи: найменування посади; визначення необхідності випробувального терміну та його тривалості; місце виконання трудових обов'язків; опис функціональних обов'язків працівника;

часові рамки дії договору (безстроковий чи строковий характер); система оплати праці; регламентація тривалості робочого дня та періодів відпочинку; технічне забезпечення (терміни та порядок надання обладнання, програмного забезпечення, засобів захисту інформації); розмір, механізм і періодичність виплати компенсацій за використання власного або орендованого обладнання та відшкодування додаткових витрат, пов'язаних із дистанційною роботою (за потреби); методи спілкування між сторонами, електронні засоби зв'язку (електронна пошта, телефонний номер, мобільні додатки тощо), порядок і терміни подання звітності про виконану роботу (за необхідності); перелік прав та обов'язків сторін; положення щодо захисту та обробки особистих даних працівника; умови збереження конфіденційної інформації (за бажанням сторін); відповідальність сторін; процедура припинення договірних відносин.

У заключній частині договору зазначаються: формат документа (паперовий чи електронний), момент набуття чинності, дата початку виконання трудових функцій, підтвердження ознайомлення (дата та підпис працівника) з колективним договором за його наявності, правилами внутрішнього трудового розпорядку (за потреби) та іншими нормативними документами роботодавця щодо організації дистанційної роботи. Таким чином, можна констатувати наявність законодавчо встановлених умов трудового договору про дистанційну роботу, серед яких можна виділити обов'язкові (необхідні для цього типу договору) та додаткові (факультативні, які можуть бути включені за взаємною згодою сторін).

При формуванні трудового договору неминуче постає питання його тривалості. Трудове законодавство віддає перевагу безстроковим договорам. Строкові договори укладаються лише за наявності об'єктивних причин: специфіка роботи, особливі умови виконання, інтереси працівника чи інші законодавчо визначені випадки, коли неможливо встановити безстрокові трудові відносини.

В умовах воєнного стану розширився перелік обґрунтованих підстав для укладання строкових трудових договорів. Значна кількість громадян України виїхала за кордон або змінила місце проживання всередині країни, багато хто оформив відпустки або втратив працездатність. Тому «для швидкого залучення нових працівників та подолання кадрового дефіциту роботодавці мають право укладати строкові трудові договори під час дії воєнного стану або для заміщення тимчасово відсутніх працівників» [10, абз. 2 ч. 2 ст. 2]. Це положення поширюється і на дистанційні трудові договори, особливо через обставини, пов'язані з військовими діями.

За стандартних умов дистанційний працівник має право самостійно розподіляти робочий час у межах законодавчих норм. Однак під час воєнного стану це право обмежується, оскільки «час початку і завершення роботи визначається роботодавцем» [10, ч. 4 ст. 6]. Водночас законодавчо збільшено нормальну та скорочену тривалість робочого часу для всіх категорій працівників, включаючи дистанційних. При цьому оплата праці має зростати пропорційно до збільшення відпрацьованого часу.

Враховуючи постійне використання цифрових технологій під час віддаленої роботи, працівнику забезпечується «час відпочинку (період відключення), протягом якого він має право призупиняти інформаційно-телекомунікаційний зв'язок з роботодавцем, що не розглядається як порушення трудових зобов'язань чи дисципліни» [1]. Для офіційного закріплення цього права в трудовому договорі про дистанційну роботу фіксуються «конкретні часові проміжки впродовж доби та/або тижня, коли працівник може відключатися від будь-якого інформаційно-телекомунікаційного зв'язку з роботодавцем» [9].

Для забезпечення якісного розвитку дистанційної праці в Україні необхідна комплексна модернізація законодавчої бази. Основні напрями вдосконалення включають:

1. Розробка спеціалізованих норм: включення окремих розділів до нового Трудового кодексу України, які чітко регулюватимуть дистанційну зайнятість, визначатимуть права та обов'язки дистанційних працівників, а також заборонятимуть будь-яку дискримінацію [6].
2. Підвищення кваліфікації працівників: створення програм професійного розвитку для дистанційних працівників, що сприятиме їхній конкурентоспроможності на ринку праці [11].
3. Інформування суспільства: активна просвітницька діяльність щодо можливостей і переваг дистанційної роботи для працівників і роботодавців [12].
4. Державна підтримка: створення інститутів, які координуватимуть і підтримуватимуть розвиток дистанційної зайнятості, а також розробка державної політики, спрямованої на стимулювання цієї форми праці [11].
5. Безпека праці: обов'язкове проведення інструктажів з охорони праці та пожежної безпеки для дистанційних працівників, які використовують обладнання, надане роботодавцем [13].

Висновки. Комплексний аналіз правового регулювання дистанційної праці в умовах цифрової трансформації виявив суттєві прогалини в нормативно-правовому забезпеченні віддаленої роботи в Україні, особливо загострені в умовах воєнного стану. Дослідження продемонструвало необхід-

ність вдосконалення трудового законодавства шляхом чіткішого визначення прав та обов'язків сторін трудових відносин при дистанційній праці, впровадження механізмів контролю за дотриманням норм робочого часу та відпочинку, розробки спеціальних положень щодо охорони праці та соціального захисту дистанційних працівників. Запропоновані зміни до законодавства сприятимуть досягненню оптимального балансу між гнучкістю дистанційної зайнятості та належним захистом трудових прав працівників в умовах цифрової економіки та надзвичайних ситуацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 1971. додаток до № 50. ст. 375.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу: Закон України 04.02.2021 № 1213-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2021. № 20. ст. 178.
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141.
4. Демченко О.В. Механізм правового регулювання дистанційної зайнятості за трудоправовою регламентацією. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія «Юридичні науки». 2019. № 2. С. 42–45.
5. Герасименко О.О. Дистанційна зайнятість як тренд цифрової економіки: нові можливості, нові соціальні ризики. Сфера зайнятості і доходів в умовах цифрової економіки: механізми регулювання, виклики та домінанти розвитку: збірник тез доп. учасників Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 23-24 жовт. 2019 р.). Київ: КНЕУ, 2019. С. 228–231.
6. Колот А.М. Трансформація інституту зайнятості як складова глобальних змін у соціально-трудовій сфері. *Україна: аспекти праці*. 2010. № 2. С. 6.
7. Середа О.Г. Деякі аспекти впровадження регулювання дистанційної роботи в сучасному законодавстві. Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (Суми, 5–7 черв. 2014 р.). Суми: СумДУ, 2014. С. 245–248.
8. Беззуб І. Дистанційна форма зайнятості: українські та зарубіжні реалії. *Громадська думка про правотворення*. 2020. № 16 (201). С. 4–11.
9. Про затвердження типових форм трудових договорів про надомну та дистанційну роботу: Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 05 травня 2021 р. № 913-21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0886-21#Text.
10. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text.
11. Герасименко О.О. Дистанційна зайнятість як тренд цифрової економіки: нові можливості, нові соціальні ризики. Сфера зайнятості і доходів в умовах цифрової економіки: механізми регулювання, виклики та домінанти розвитку: збірник тез доп. учасників Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 23-24 жовт. 2019 р.). Київ: КНЕУ, 2019. С. 228–231
12. Демеченко О.В. Механізм правового регулювання дистанційної зайнятості за трудоправовою регламентацією. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2019. № 2. С. 42–45.
13. Таран І.О., Васечко Л.О. Правове регулювання дистанційної роботи в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2021. № 67. С. 134–138.

УДК 349.2:351.74
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.76

ТРУДОВІ ТА СОЦІАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ПРАЦІВНИКІВ МИТНИЦІ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Козуб І.Г.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, господарського права
та приватно-правових дисциплін
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0001-7744-5970

Біленець Д.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, господарського права
та приватно-правових дисциплін
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0003-0866-0698

Факас І.Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, господарського права
та приватно-правових дисциплін
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-4408-766

Козуб І.Г., Біленець Д.А., Факас І.Б. Трудові та соціальні гарантії працівників митниці: правовий аналіз українського законодавства.

У статті здійснено нормативно-правовий аналіз чинного українського законодавства, що регулює трудові та соціальні гарантії працівників митної служби. Акцентовано на тому, що правовий статус працівника митниці поєднує елементи публічної служби та правоохоронної діяльності, що вимагає спеціального підходу до соціального забезпечення. Досліджено положення Конституції України, Кодексу законів про працю, Митного кодексу, законів України «Про державну службу», «Про оплату праці», «Про охорону праці», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», «Про відпустки», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та інших нормативно-правових актів.

Визначено правову природу й обсяг основних гарантій, передбачених законодавством, охарактеризовано проблеми фрагментарності та відсилочності норм, що ускладнює їх практичне застосування. Увагу зосереджено на особливостях оплати праці, преміювання, наданні службового житла, забезпеченні медичної допомоги, гарантіях охорони праці та компенсаціях у випадках травм або загибелі працівника. Окремо розглянуто питання пенсійного забезпечення митників до та після реформи державної служби 2016 року. Запропоновано напрями вдосконалення чинного законодавства, що включають уніфікацію підходів до гарантій для всіх категорій працівників, інституційну модернізацію процедур призначення та реалізації виплат, впровадження державної програми соціального захисту працівників митниці. Результати дослідження мають практичне значення для нормотворчої діяльності у сфері публічної служби.

Зазначене дослідження також окреслює проблеми, що виникають у контексті воєнного стану, коли працівники митної служби стикаються з додатковими ризиками, збільшеним навантаженням та правовою невизначеністю. Саме в цих умовах соціальні гарантії набувають критичного значення не лише як інструмент підтримки персоналу, але й як фактор стабільності державної митної інституції загалом. Врахування зазначених аспектів у майбутньому законодавчому процесі сприятиме зміцненню професійного потенціалу митниці, підвищенню довіри до служби та зниженню ризиків кадрової нестабільності.

Ключові слова: митна служба, трудові гарантії, соціальний захист, публічна служба, державна служба, Митний кодекс, заробітна плата, службове житло, охорона праці, пенсійне забезпечення, компенсації, правовий статус, воєнний стан, законодавство України.

Kozub I.G., Bilenets D.A., Fakas I.B. Labour and social guarantees for customs officers: legal analysis of ukrainian legislation.

The article provides a regulatory and legal analysis of the current Ukrainian legislation governing labour and social guarantees for customs officers. The focus is placed on the fact that the legal status of a customs officer combines elements of public service and law enforcement activities, which necessitates a specialised approach to social protection. The study examines the provisions of the Constitution of Ukraine, the Labour Code, the Customs Code, and the Laws of Ukraine «On Civil Service», «On Remuneration of Labour», «On Occupational Safety», «On Compulsory State Social Insurance», «On Leave», «On Compulsory State Pension Insurance», as well as other relevant regulatory legal acts.

The legal nature and scope of the main guarantees provided by legislation are identified, and the issues of fragmentation and referentiality of norms that hinder their practical implementation are highlighted. Attention is given to specific aspects such as remuneration, incentive payments, provision of service housing, access to medical care, occupational safety guarantees, and compensations in cases of injury or death. Particular emphasis is placed on the pension provision for customs officers both before and after the 2016 civil service reform. The article proposes directions for improving current legislation, including the unification of guarantees for all categories of personnel, institutional modernisation of procedures for granting and implementing benefits, and the introduction of a state programme for social protection of customs officers. The research findings have practical value for legislative activities in the field of public service.

The study also outlines issues arising under martial law, when customs officers face additional risks, increased workload, and legal uncertainty. Under such circumstances, social guarantees become critically important not only as a means of staff support but also as a factor of institutional stability within the national customs system. Considering these aspects in future legislative processes will contribute to strengthening the professional potential of customs authorities, enhancing trust in the service, and mitigating the risks of human resource instability.

Key words: customs service, labour guarantees, social protection, public service, civil service, Customs Code, remuneration, service housing, occupational safety, pension provision, compensations, legal status, martial law, Ukrainian legislation.

Постановка проблеми. У сучасних умовах працівники митної служби України виконують службові обов'язки в обстановці підвищеної відповідальності, нормативної нестабільності та безпекових ризиків. Це вимагає наявності ефективної та правого обґрунтованої системи трудових і соціальних гарантій, яка б не лише забезпечувала їх базові права, але й відповідала галузевим особливостям митної діяльності. Водночас чинне законодавство, що регулює соціальний захист працівників митниці, сформоване на стику загальних норм трудового та соціального права, а також спеціальних положень митного й адміністративного законодавства, що часто ускладнює його застосування на практиці.

Особливої ваги проблема набуває в умовах воєнного стану та системної трансформації державної служби, які ставлять під сумнів сталість гарантій і доступність компенсаційних механізмів. Фрагментарність правового регулювання, відсутність єдиної стратегії соціального забезпечення, нерівномірність у доступі до пільг, а також ускладнені процедури реалізації прав - все це потребує глибокого правового аналізу. Підвищення ролі митниці як елементу публічної безпеки актуалізує потребу у переосмисленні правового статусу її працівників крізь призму ефективного соціального захисту.

Метою статті є системний правовий аналіз чинного українського законодавства, що регламентує трудові та соціальні гарантії працівників митної служби, з урахуванням галузевої специфіки їх професійної діяльності, статусу державних службовців, умов проходження служби та особливостей правового режиму воєнного стану; виявлення прогалин, суперечностей і практичних проблем реалізації цих гарантій, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення відповідного нормативно-правового регулювання.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика трудових і соціальних гарантій працівників митної служби України комплексно не врегульована в єдиному спеціалізованому законодавчому акті, що зумовлює потребу в аналізі низки нормативно-правових джерел. Станом на 2025 рік правове регулювання здійснюється на основі положень Конституції України, Митного кодексу України, Кодексу законів про працю, Законів України «Про державну службу», «Про оплату праці», «Про відпустки», «Про охорону праці», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та інших нормативних актів.

Незважаючи на наявність широкого масиву правових норм, зазначені акти є фрагментарними, часто відсилочними за своєю природою, і не враховують у повній мірі галузеву специфіку митної

служби. Актуальність аналізу чинного законодавства зумовлена його багаторівневою структурою, нерівномірною реалізацією на практиці та потребою у систематизації гарантій, що стосуються умов праці, матеріального стимулювання, охорони здоров'я та пенсійного забезпечення посадових осіб митниці.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення трудових і соціальних гарантій працівників митної служби є ключовим елементом функціонування системи державного управління у сфері митної політики. Особливий характер діяльності митників, що поєднує елементи адміністративного контролю та правоохоронних повноважень, зумовлює необхідність надання їм стабільного правового статусу, належних умов праці, матеріального стимулювання, захисту під час виконання службових обов'язків. У контексті постійного оновлення українського законодавства, реформ державної служби та адаптації до стандартів Європейського Союзу, аналіз чинної нормативно-правової бази у сфері трудових і соціальних гарантій митників має не лише наукову, а й практичну значущість.

На рівні конституційного регулювання основоположні гарантії закріплено у Конституції України, відповідно до якої кожному громадянину гарантується право на працю, яка включає можливість заробляти на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується (ст. 43), а також право на соціальний захист - у тому числі у випадках повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття та інших випадках, передбачених законом (ст. 46) [1].

Загальні трудові гарантії передбачено у Кодексі законів про працю України, який визначає порядок укладення та розірвання трудових договорів, права працівників на оплату праці, охорону праці, відпочинок, відпустки, а також гарантії при звільненні. Особливості застосування Кзпп до державних службовців митної системи конкретизуються у спеціальному законодавстві [2].

Одним з ключових актів є Митний кодекс України, який регламентує правовий статус посадових осіб митниці, умови їх служби, порядок присвоєння звань, проходження служби, оплату праці, медичне та соціальне забезпечення. В окремому розділі XX (глави 82-83) встановлено систему гарантій, зокрема щодо матеріального забезпечення, страхування, охорони праці та пенсійного забезпечення [3].

Особливості правового статусу державних службовців, до яких належать посадові особи митниці, визначає Закон України «Про державну службу», у якому закріплено гарантії оплати праці, соціального страхування, медичного забезпечення, пенсійного забезпечення та захисту під час проходження служби. Закон установлює класифікацію посад, правовий режим несення служби, атестації, дисциплінарної відповідальності [4]. Правові засади оплати праці містяться у Законі України «Про оплату праці», який визначає структуру заробітної плати, встановлює гарантії щодо її розміру, порядку виплати, компенсацій у разі затримки, індексації тощо. Цей закон поширюється і на працівників митниці, хоча для держслужбовців визначено специфічні схеми посадових окладів [5]. Щорічні основні та додаткові відпустки врегульовано Законом України «Про відпустки», який встановлює гарантії працівників на щорічну оплачувану відпустку тривалістю не менше 24 календарних днів, а для державних службовців – до 30 днів із додатковими за вислугу років. Працівники митниці підпадають під дію цього закону з урахуванням спеціального режиму [6]. Окремі види забезпечення у випадках непрацездатності, травм, нещасних випадків та інших соціальних ризиків регулюються Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», який передбачає виплати за тимчасову непрацездатність, вагітність і пологи, нещасні випадки на виробництві, професійні захворювання та безробіття [7].

Питання охорони праці, безпеки на робочому місці, обов'язкових медичних оглядів і профілактики регламентуються Законом України «Про охорону праці». Цей закон гарантує працівникам, зокрема працівникам митниці, належні умови праці, захист життя і здоров'я та передбачає право на відшкодування шкоди, заподіяної у зв'язку з виконанням службових обов'язків [8].

Пенсійне забезпечення регулюється Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [9], а також спеціальними нормами Закону України «Про державну службу» [4] - з урахуванням положень щодо стажу державної служби, коефіцієнтів обчислення пенсій і права на пенсію держслужбовця. Крім того, галузеве правове регулювання уточнюється окремими постановами Кабінету Міністрів України, які встановлюють класифікацію посад державної служби, затверджують схеми посадових окладів, порядок виплати надбавок і премій. Окреме значення мають відомчі акти Державної митної службиУкраїни, що стосуються проходження служби, атестації, ротації кадрів, надання відпусток, матеріального забезпечення, а також заходів з охорони праці-з урахуванням специфіки служби в умовах прикордонного контролю.

Оплата праці та матеріальне стимулювання працівників митниці

Оплата праці посадових осіб митних органів України регламентується спеціальними нормами Митного кодексу України, законодавством про державну службу, а також загальним трудовим за-

конодавством. Основні положення містяться у статті 585 Митного кодексу, згідно з якою держава гарантує працівникам митниці достатній рівень оплати праці, що забезпечує їхню фінансову незалежність і створює умови для виконання службових обов'язків на засадах доброчесності [3].

Заробітна плата митника формується з кількох складових: посадового окладу, надбавок, доплат, премій та інших заохочувальних виплат. Визначальне значення мають надбавки за спеціальне звання, вислугу років, інтенсивність праці, складність та напруженість службових завдань, а також премії за результатами роботи. Відповідно до підпункту 4 частини першої статті 585 МКУ, мінімальний розмір посадового окладу посадової особи митного органу центрального рівня не може бути меншим, ніж 14 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, а для регіонального рівня - не меншим ніж 12 таких мінімумів. Питання структури та умов оплати праці державних службовців, включно з митниками, деталізується в урядових актах. Зокрема, актуальною на 2025 рік є Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2023 р. № 1414 «Деякі питання підвищення оплати праці працівників на територіях активних бойових дій під час інтенсивних обстрілів», якою затверджено оновлені схеми посадових окладів та передбачено впровадження прозорої, єдиної системи преміювання [10]. Преміювання здійснюється на підставі оцінки результатів службової діяльності згідно з критеріями ефективності, що визначаються уповноваженими підрозділами Державної митної служби України та мають відповідати загальним вимогам Закону України «Про державну службу» [4].

Окрім основної заробітної плати, працівники митниці мають право на одержання матеріальної допомоги для вирішення соціально-побутових питань. Такі виплати здійснюються у разі тривалого лікування, смерті близького родича, стихійного лиха або інших виняткових обставин. Порядок її надання визначається в локальних актах Держмитслужби та підзаконних нормативних документах.

Соціальні гарантії: житло, медичне обслуговування, відпустки

Соціальні гарантії для працівників митної служби є важливою складовою правового забезпечення служби, оскільки забезпечують стабільність, мотивацію та соціальну захищеність кадрів. Відповідно до глави 83 Митного кодексу України, посадові особи митниці мають право на низку соціальних пільг, які зумовлені специфікою та складністю виконуваних ними службових обов'язків [3].

Однією з ключових гарантій є забезпечення службовим житлом, передбачене статтею 586 МКУ [3]. Право на отримання службового житла мають посадові особи митних органів, які переведені до роботи в іншу місцевість, а також молоді фахівці, направлені на роботу за розподілом. Законодавчо визначено обов'язок органу забезпечити житлом, однак не встановлено строки чи санкції за невиконання цього обов'язку, що створює правову невизначеність у реалізації такого права.

Наступною гарантією є право на безоплатне медичне обслуговування, встановлене статтею 587 МКУ [3]. Це право поширюється не лише на посадових осіб митниці, а й на членів їхніх сімей. Обслуговування здійснюється в державних та комунальних закладах охорони здоров'я, включаючи право на щорічний профілактичний медичний огляд. Після звільнення зі служби у зв'язку з виходом на пенсію або у відставку гарантії медичного обслуговування зберігаються. Ця норма кореспондує із загальними положеннями Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», згідно з якими працівники державної сфери, що піддаються професійним ризикам, мають пріоритет у медичному обслуговуванні [11].

Крім того, працівники митниці мають розширене право на відпустки, що врегульовано як у Митному кодексі, так і в загальному законодавстві. Відповідно до статті 586 МКУ [3], тривалість щорічної основної оплачуваної відпустки для посадових осіб митниці становить не менше 30 календарних днів. У разі тривалого стажу служби або роботи у специфічних умовах (чергування, нічні зміни тощо) можуть надаватися додаткові дні відпочинку.

У Законі України «Про відпустки» закріплено право державних службовців на основну тривалу щорічну відпустку та додаткові дні за вислугу років (від 5 до 15 днів), що застосовується і до посадових осіб митних органів [6]. Порядок її надання регулюється графіком відпусток та відповідними внутрішніми наказами митниці, з урахуванням безперервності служби та потреб підрозділів.

Законодавство України створює нормативне підґрунтя для реалізації соціальних гарантій у формі житлового забезпечення, доступу до медицини та належних умов відпочинку. Ефективність реалізації цих прав залежить не лише від норм, а й від бюджетних можливостей, адміністративної спроможності органів та наявності відповідної інфраструктури. Практика свідчить, що службове житло часто надається з затримками або взагалі відсутнє, а медичне обслуговування обмежується стандартними послугами.

Гарантії безпеки праці, компенсації, охорона здоров'я

Однією з центральних складових соціального захисту працівників митної служби є забезпечення безпеки праці, охорони здоров'я та компенсаційних механізмів у разі виникнення шкідливих або небезпечних наслідків виконання службових обов'язків. Ці гарантії є особливо важливими,

враховуючи характер служби на митниці, що пов'язаний з цілодобовими чергуваннями, роботою в пунктах пропуску, ризиком контакту з контрабандою, інфекціями, психоемоційними навантаженнями тощо. Відповідно до статті 589 Митного кодексу України, митникам гарантується охорона праці під час виконання службових обов'язків**.** Це передбачає створення безпечних умов праці, обов'язкові періодичні медичні огляди, проведення заходів з профілактики захворювань та інструктажів з техніки безпеки [3].

Комплексна регламентація гарантій у сфері охорони праці міститься у Законі України «Про охорону праці»**,** відповідно до якого роботодавець зобов'язаний створити безпечні та нешкідливі умови праці, забезпечити працівників засобами індивідуального захисту, інформувати про наявні ризики, організувати навчання з безпеки, проводити атестацію робочих місць, а також гарантувати медичне обслуговування у зв'язку з професійними ризиками [8]. У разінастання нещасного випадку на службі, працівники митниці мають право на відповідні компенсації. Згідно зі статтею 590 Митного кодексу, у разі загибелі посадової особи митниці під час виконання службових обов'язків, її родині виплачується одноразова допомога в розмірі десятикратного річного грошового забезпечення (за останньою займаною посадою). У разі отримання тяжкого тілесного ушкодження, що призводить до втрати працездатності, - виплата становить п'ятикратний розмір річного заробітку; у випадку ушкодження середнього або легкого ступеня-однорічна сума [3].

Такі виплати здійснюються за рахунок коштів Фонду соціального страхування України відповідно до положень Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», а в разі наявності винної особи - з подальшим стягненням витрат у порядку регресу [7]. Працівники митної служби також підлягають обов'язковому державному особистому страхуванню**.** Хоча законодавство не виділяє для митників окремого закону про спеціальне страхування (як для військових або працівників СБУ), загальні положення про страхування застосовуються до них на основі МКУ, законів про соцстрахування та положень про державну службу.

Гарантії безпеки праці працівників митниці базуються на нормативному поєднанні загального трудового та спеціального митного законодавства. Вони охоплюють: створення безпечних умов, проходження медоглядів, обов'язкове навчання, виплати у разі травм, нещасних випадків, компенсації сім'ям загиблих. Однак реалізація таких гарантій на практиці потребує не лише належного фінансування, а й функціонуючих адміністративних механізмів контролю, реєстрації та стягнення витрат.

Пенсійне забезпечення працівників митної служби

Право працівників митниці на пенсійне забезпечення є складовою системи соціального захисту, яка має вирішальне значення для формування професійного, мотивованого та стабільного кадрового складу. Особливість пенсійного забезпечення цієї категорії осіб полягає в тому, що працівники митних органів поєднують риси державної служби та специфічного адміністративного повноваження з елементами правоохоронної діяльності. Це зумовлює як використання загальних норм, так і спеціальних положень.

Базовим нормативним актом у сфері є Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»**,** що регламентує порядок обчислення трудового стажу, призначення пенсій за віком, у разі втрати годувальника, а також пенсій по інвалідності. Працівники митниці, які не мають статусу державного службовця (зокрема, технічний персонал, контрактні співробітники тощо), підпадають під дію загального пенсійного законодавства [9].

Водночас посадові особи митниці, які займали посади державної служби до 1 травня 2016 року, мають право на призначення пенсії на умовах, визначених Законом України «Про державну службу»**,** чинним на момент набуття права. Відповідно до пункту 10 розділу XI цього закону, особам, які до 01.05.2016 р. набули необхідний стаж державної служби (не менше 10 років), гарантується право на пенсію державного службовця у порядку, визначеному попереднім Законом від 1993 року. Таким чином, у системі діє подвійний підхід: для «старих» держслужбовців - спецпенсії, для «нових» - загальна солідарна система [4].

Важливо враховувати положення статті 588 Митного кодексу України, згідно з якою пенсійне забезпечення посадових осіб митниці здійснюється за нормами Закону України «Про державну службу», а період роботи на відповідній посаді зараховується до стажу держслужби незалежно від форми підпорядкування митного органу. Це має особливе значення для працівників, які працювали в митних структурах у періоди реорганізацій (ліквідація ДМСУ, утворення Держмитслужби), оскільки забезпечує спадковість правового статусу та збереження прав на пенсію [3].

Пенсійне забезпечення митників в Україні регламентується одночасно нормами загального і спеціального законодавства. І хоча для частини працівників гарантуються підвищені пенсійні виплати, тенденція останніх років демонструє поступову уніфікацію пенсійного режиму.

Галузеві особливості проходження служби в митних органах

Служба в митних органах має не лише адміністративно-правовий, а й частково правоохоронний характер, що зумовлює низку галузевих особливостей, які істотно впливають на правовий статус працівника, зміст соціальних гарантій і форми організації служби. Такі особливості обґрунтовують розширене трактування поняття «соціального захисту» в цій сфері та потребу в окремому нормативному підході до працівників митниці.

По-перше, митна служба має власну систему спеціальних звань, що наближує її до правоохоронних структур. Відповідно до статті 573 Митного кодексу України, посадовим особам митних органів можуть присвоюватися спеціальні звання, які визначаються за окремими нормативно-правовими актами та пов'язані з відповідною структурою посад, правом носіння форми й символіки [3]. Звання мають вплив не лише на посадовий статус, але й на розмір оплати праці та пенсійні пільги.

По-друге, службові обов'язки митників супроводжуються підвищеним ступенем ризику. Відповідно до статті 581 МКУ, посадові особи митниці в разі загрози можуть застосовувати фізичну силу, спеціальні засоби та вогнепальну зброю. Такий рівень відповідальності вимагає додаткових гарантій охорони життя, здоров'я, соціального страхування. У статті 580 МКУ прямо закріплено, що держава гарантує митникам захист їхнього життя, здоров'я, честі, гідності, майна та житла у зв'язку з виконанням службових обов'язків [3].

По-третє, важливу роль відіграє особливий режим проходження служби. Відповідно до статті 574 МКУ, час роботи посадових осіб митниці встановлюється з урахуванням цілодобової діяльності органів [3]. Це означає можливість зміни графіків, залучення до нічних змін, роботи у вихідні дні - що впливає як на режим відпочинку, так і на потребу в підвищених виплатах, додаткових відпустках тощо.

По-четверте, у 2024 році було ухвалено спеціальний Закон України № 3977-IX від 17 вересня 2024 року «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби вмитних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів», яким запроваджено нову модель організації митної служби. Згідно з новими нормами, передбачено контрактну форму проходження служби, проведення обов'язкової атестації, можливість ротації кадрів, створення Дисциплінарного комітету в структурі Держмитслужби. У новій редакції розділу XX МКУ були додані статті 570^1–570^3, які деталізують підстави для укладення та припинення контракту, критерії службової відповідності, порядок оцінювання результатів діяльності та наслідки її незадовільного рівня[12].

У цьому ж законі вперше на рівні кодифікованого акту передбачено, що до працівників митниці застосовуються стандарти етичної поведінки, зокрема щодо конфлікту інтересів, службових подарунків, збереження службової інформації.

Важливим елементом галузевої специфіки є і обмеження прав працівників митниці, які типові для служби у публічному секторі. Зокрема, працівники не можуть бути членами політичних партій, публічно висловлювати свою політичну позицію, займатися підприємницькою діяльністю, брати участь у страйках. Усі ці обмеження мають компенсаційний характер і підлягають врахуванню під час визначення обсягу соціальних гарантій, передбачених законодавством.

Проходження служби в митних органах має яскраво виражену галузеву специфіку, яка визначає не лише особливий статус працівників, але й формує підвищені вимоги до системи їх соціального захисту. праці, оплати, медичної допомоги, страхування та пенсійного забезпечення.

Проблеми реалізації соціальних гарантій і шляхи удосконалення

Незважаючи на існування нормативно врегульованої системи соціального захисту працівників митниці, на практиці реалізація багатьох гарантій є неповною, формальною або неефективною.

Однією з найгостріших проблем є недостатній рівень фінансування соціальних гарантій**.** Формально встановлені розміри окладів, надбавок, компенсацій і допомог часто не відповідають фактичному фінансовому забезпеченню органів Держмитслужби. Це стосується, зокрема, матеріальної допомоги на вирішення соціально-побутових питань, компенсацій у разі нещасного випадку, страхових виплат, виплат за ненадання службового житла.

Іншим системним викликом є відсутність єдиної централізованої політики у сфері соціального захисту митників**.** Незважаючи на існування норм у Митному кодексі [3], Законах України «Про державну службу» [4], «Про оплату праці» [5] та інших актах, держава досі не розробила окремої галузевої державної програми або концепції соціального забезпечення працівників митниці. Окрему групу становлять адміністративно-процедурні бар'єри. Практика оформлення матеріальної допомоги, компенсації на лікування, відшкодування витрат на відпустку або переїзд часто супроводжується тривалими погодженнями, великою кількістю внутрішніх документів та складними процедурами погодження у головному апараті. Це не лише ускладнює реалізацію права, а й демотивує працівників подавати відповідні звернення, що суперечить самій ідеї соціального захисту. Про-

блемним залишається і питання правової визначеності у галузевих актах. Наприклад, в статті 586 МКУ [3] щодо службового житла визначено право, але відсутні конкретні строки надання, відповідальність за його невиконання або підстави для відмови. Питання соціального захисту працівників митної служби є не лише інституційною справедливістю, але й складовою національної безпеки. Адже лише захищений, професійно мотивований персонал здатен ефективно протистояти контрабанді, корупції, зловживанням та реалізовувати митну політику держави в умовах війни й реформ.

Висновки. Аналіз нормативно-правового регулювання соціального захисту працівників митниці дозволяє зробити висновок, що чинне законодавство України закладає достатньо повну й багатоаспектну систему гарантій для цієї категорії службовців. У Митному кодексі України, Законах України «Про державну службу», «Про оплату праці», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» та інших актах визначено правові засади матеріального забезпечення, медичного обслуговування, службового житла, охорони праці, пенсійного забезпечення та компенсаційних виплат. Водночас законодавча база містить фрагментарність, неоднорідність і надмірну відсилочність, що ускладнює практичне застосування і реалізацію закріплених прав.

Галузеві особливості митної служби - зокрема режим несення служби, система спеціальних звань, застосування примусу, участь у протидії контрабанді - вимагають спеціального підходу до соціального захисту, відмінного від загального підходу до державних службовців. Проте на практиці багато з цих особливостей не трансформовані у реальні пільги, компенсації чи фінансові стимули. Наявні гарантії часто залишаються декларативними або реалізуються вибірково, що знижує ефективність кадрової політики, породжує правову невизначеність і підриває мотивацію персоналу.

Реформування митної служби має супроводжуватись системним оновленням правового забезпечення соціального захисту її працівників. Доцільним є розроблення та ухвалення національної стратегії або галузевої програми соціального забезпечення персоналу митниці, удосконалення процедур реалізації пільг, спрощення адміністрування компенсацій, забезпечення фінансової сталості механізмів підтримки. Крім того, уніфікація системи пенсійного забезпечення, врахування особливостей служби у системі оплати праці, збереження підвищених стандартів безпеки та охорони праці є ключовими напрямами, які мають бути враховані у подальшому законодавчому процесі.

Соціально захищений митник - це не лише гарант професійного виконання обов'язків, а й складова стійкості державного апарату в умовах воєнного часу, економічної турбулентності та боротьби з транснаціональними загрозами. Відповідно, питання соціального захисту має розглядатися не лише як адміністративно-правова категорія, а як питання стратегічної спроможності митної системи України.

СПИСОК ВИКРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
2. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text.
3. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text.
4. Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 № 108/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-вр#Text.
5. Про відпустки: Закон України від 15.11.1996 № 504/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-вр#Text.
6. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text.
7. Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992 № 2694-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text.
8. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text.
9. Про затвердження постанови Кабінету Міністрів України від 29.12.2023 № 1414 «Деякі питання підвищення оплати праці працівників на територіях активних бойових дій під час інтенсивних обстрілів». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-2023-п#Text.
10. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text.
11. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби вмитних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів: Закон України від 17.09.2024 № 3977-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3977-20#Text.

УДК 349.2(477)»2024»
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.77

ЗАКОНОДАВЧІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ У 2024 Р.

Колб С.О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права,
Волинський інститут імені В'ячеслава Липинського,
Міжрегіональна академія управління персоналом,
адвокат АО «БОНА ФІДЕ»
ORCID: 0009-0009-8834-6826

Колб С.О. Законодавчі та інституційні зміни у трудовому праві України у 2024 р.

У статті здійснено системний аналіз ключових законодавчих та інституційних новацій у сфері трудового права України, що були реалізовані упродовж 2024 року. Актуальність теми зумовлена масштабністю правових змін, які є відповіддю на трансформаційні виклики, пов'язані з воєнним станом, цифровізацією ринку праці, модернізацією кадрових процедур і необхідністю гармонізації з європейським трудовим правом. Проаналізовано нормативне закріплення інституту правонаступництва у трудових відносинах у разі передачі суб'єкта господарювання, запровадження правового статусу домашніх працівників, розширення підстав для звільнення працівників з ініціативи роботодавця, а також спеціальні гарантії для працівників окремих державних органів, зокрема Бюро економічної безпеки України.

Автор приділяє увагу проблематиці юридичних колізій, що виникають у зв'язку з множинністю нових норм, а також оцінює ефективність нормативних рішень з точки зору доктрини трудового права. Висвітлено нормативні ініціативи щодо спрощення процедур кадрового діловодства, зокрема можливість пересилання трудової книжки за кордон та оновлення Класифікатора професій з урахуванням нових форм зайнятості. Окремо розглядається концепція проєкту нового Трудового кодексу, спрямованого на системну кодифікацію трудового законодавства, підвищення гнучкості трудових відносин та розширення сфери договірного регулювання.

Зроблено висновок, що оновлення трудового законодавства у 2024 р. має не стільки кількісний, скільки якісно-змістовий характер, спрямований на переосмислення базових принципів правового регулювання праці в умовах війни, цифровізації та євроінтеграції. Зміни охоплюють як розширення предметного поля трудового права (зокрема, у сфері регулювання праці домашніх працівників, правонаступництва, припинення трудових відносин), так і посилення імперативної складової для державної служби. Окремо акцентовано на розробці проєкту нового Трудового кодексу, що закладає фундамент для майбутньої кодифікації трудового законодавства з урахуванням європейських стандартів. Зазначено, що реформування поєднує точкові законодавчі ініціативи із системною трансформацією правового поля, водночас вимагаючи узгодження норм, усунення колізій та методичного супроводу правозастосування.

Ключові слова: трудове право, трудові відносини, законодавчі новації, правонаступництво, домашні працівники, цифровізація, Трудовий кодекс.

Kolb S.O. Legislative and institutional changes in Ukrainian labour law in 2024.

The article presents a systematic analysis of the key legislative and institutional innovations in the field of Ukrainian labour law implemented throughout 2024. The relevance of the topic is driven by the scale of legal changes introduced in response to transformational challenges related to martial law, labour market digitalization, modernization of HR procedures, and the need to align national regulations with European labour standards. The paper examines the legal consolidation of the institution of succession in labour relations in cases of business transfers, the introduction of the legal status of domestic workers, the expansion of grounds for dismissal at the employer's initiative, and the provision of special guarantees for employees of certain state bodies, in particular the Bureau of Economic Security of Ukraine.

The author highlights the issue of legal inconsistencies arising from the multiplicity of new norms and assesses the effectiveness of legislative decisions from the standpoint of labour law doctrine. The article reviews regulatory initiatives aimed at simplifying HR documentation procedures, including the possibility of sending employment record books abroad and updating the national Classification of Occupations in line with emerging forms of employment. Special attention is given to the concept of the

draft Labour Code, which aims to systematize labour legislation, increase the flexibility of employment relations, and expand the scope of contractual regulation.

The author concludes that labour law reforms introduced in 2024 are primarily qualitative rather than quantitative, reflecting a substantial rethinking of the fundamental principles of labour regulation in the context of war, digital transformation, and European integration. The changes affect both the expansion of the material scope of labour law (particularly in regulating domestic labour, succession, and termination of employment) and the strengthening of imperative provisions in the public service sector. Emphasis is placed on the development of the draft Labour Code, which lays the foundation for future codification of labour legislation in accordance with European legal standards. It is emphasized that current reforms combine targeted legislative initiatives with systemic legal transformation, while also requiring normative harmonization, resolution of legal conflicts, and methodological support for law enforcement.

Key words: labour law, labour relations, legislative innovations, succession, domestic workers, digitalization, Labour Code.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток трудового законодавства України зумовлює потребу у його системному оновленні. Таке оновлення є відповіддю на виклики, що виникли внаслідок запровадження воєнного стану, цифрової трансформації ринку праці та зобов'язань, пов'язаних з євроінтеграційним курсом держави. У цьому контексті важливого значення набуває аналіз законодавчих та інституційних змін, що відбулися у 2024 р. Актуальність дослідження зумовлена як масштабністю та інтенсивністю нормативних змін, так і потребою в доктринальному осмисленні їх змісту, логіки та наслідків для правової системи в цілому. Законодавчі ініціативи 2024 р. засвідчують прагнення законодавця адаптувати трудове право до нових соціально-економічних умов, однак одночасно породжують низку складних питань, пов'язаних із юридичною технікою, колізіями та правозастосуванням. Особливого значення набувають нові інститути правового регулювання, як-от праця домашніх працівників, правонаступництво при передачі суб'єкта господарювання, спеціальні гарантії для окремих категорій працівників, а також посилення конфіденційного режиму трудових відносин.

Метою статті є системний аналіз законодавчих і нормативно-інституційних змін у трудовому праві України, здійснених впродовж 2024 р., з урахуванням особливостей правового регулювання в умовах воєнного стану, цифрової трансформації та розробки нової кодифікації трудового законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання трудових відносин в умовах викликів воєнного часу та цифровізації набули відображення в сучасній науковій літературі. Зокрема, О. Максимов і О. Бондар дослідили правові аспекти припинення трудового договору за ініціативою роботодавця, акцентуючи на потребі забезпечення балансу інтересів сторін трудових відносин [4]. У роботі Л. Менів [5] проаналізовано нові підстави для звільнення в контексті воєнного стану та обґрунтовано необхідність доктринального переосмислення підходів до правової природи трудової дисципліни. У публікації Г. Сандула, І. Кудінської [10] окреслено концептуальні новації проєкту Трудового кодексу України з урахуванням європейських трудових стандартів. Водночас, у праці С. Венедіктова [11] висвітлено вплив збройного конфлікту на трансформацію трудового законодавства, включаючи зміни щодо соціального захисту, гнучкості зайнятості та захисту прав працівників.

Виклад основного матеріалу. У 2024 р. до КЗпП України були внесені важливі зміни, спрямовані на уточнення та розширення правового регулювання трудових відносин. Зокрема, набув чинності Закон України № 3677-IX від 25.04.2024 р., яким Кодекс доповнено новою статтею 36-1 щодо правонаступництва у трудових відносинах при передачі суб'єкта господарювання [1]. Введено саме поняття «передача суб'єкта господарювання», під яким розуміється зміна власника підприємства, установи, організації або інша реорганізація (злиття, приєднання, поділ, перетворення тощо) із збереженням виду діяльності. Відтепер у разі зміни власника або реорганізації трудові відносини працівників автоматично продовжуються з новим роботодавцем (правонаступником), а всі права та обов'язки за трудовими договорами переходять до нього. Закон зобов'язує колишнього і нового роботодавця не пізніше ніж за 10 робочих днів до передачі підприємства проінформувати працівників або їх представників (профспілку) про дату та причини передачі, а також про правові, економічні та соціальні наслідки для працівників [1]. Таким чином, українське законодавство наблизилося до європейських стандартів захисту трудових прав у разі зміни власника, закріпивши гарантії від автоматичного звільнення персоналу при передачі бізнесу.

Наступною значною новацією стало офіційне визнання та правове регулювання праці домашніх працівників. Закон України № 3680-IX від 25.04.2024 р. запровадив у КЗпП нову главу XI-A «Пра-

ця домашніх працівників» (статті 173^2–173^7) [2]. Визначено правовий статус домашнього працівника як фізичної особи, яка виконує роботу по домовогосподарству у рамках трудового договору з роботодавцем (фізичною особою)

Домашня праця відмежована від разових послуг: робота для домогосподарства, що здійснюється нерегулярно і менше 40 годин на місяць, не вважається домашньою працею. Закон забороняє прийняття на роботу домашнім працівником осіб молодше 16 років. Нові норми глави XI-А деталізують особливості такої праці, зокрема: права та обов'язки домашніх працівників, умови праці (робочий час і відпочинок у домогосподарстві), додаткові гарантії для тих, хто проживає в сім'ї роботодавця, особливий порядок припинення трудового договору з домашнім працівником, а також специфіку державного нагляду за дотриманням трудового законодавства у цій сфері. Врегулювання праці домашніх працівників мало на меті вивести з тіні цей сектор та забезпечити соціальний захист домробітників. Закон № 3680-IX було опубліковано у квітні 2024 року і він набув чинності через три місяці після опублікування, тобто в серпні 2024 р., що дало час роботодавцям та працівникам пристосуватися до нових вимог [2].

У відповідь на сучасні виклики національної безпеки та потребу захисту конфіденційної інформації законодавець розширив перелік підстав для розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, визначених у ст. 40 КЗпП. Закон України № 3768-IX від 04.06.2024 доповнив ст. 40 двома новими пунктами 13 і 14 [3]. Пункт 13 встановлює, що трудовий договір може бути розірвано у разі набрання законної сили обвинувальним вироком суду, яким працівника засуджено за вчинення злочину проти основ національної безпеки України (за винятком випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням). Таким чином, якщо працівник визнаний судом винним у державній зраді, шпигунстві, колабораційній діяльності чи іншому злочині проти основ безпеки, роботодавець отримує право звільнити такого працівника. Пункт 14 передбачає звільнення у разі невиконання працівником правил поведінки на підприємстві щодо нерозголошення інформації з обмеженим доступом (державної таємниці, комерційної таємниці тощо) або невиконання умов роботи з конфіденційною інформацією [3]. Для реалізації цього положення роботодавцям надано право запроваджувати внутрішні правила поведінки на підприємстві, що зобов'язують працівників не розголошувати секретну чи конфіденційну інформацію. Закон № 3768-IX зробив обов'язковим встановлення таких правил для підприємств, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави та для критичної інфраструктури. Зазначені зміни набули чинності 27 вересня 2024 р. (через три місяці з дня офіційного опублікування закону). У сучасних наукових дослідженнях наголошується, що запровадження нових законодавчих положень спрямоване на посилення інституційного механізму запобігання витоку інформації з обмеженим доступом, а також на забезпечення оперативного реагування на прояви колабораціонізму в умовах воєнного стану. Одночасно обґрунтовується необхідність чіткого регламентування на рівні внутрішніх нормативних актів підприємств переліку дій працівників, які можуть бути кваліфіковані як порушення режиму конфіденційності. Такий підхід покликаний мінімізувати ризики зловживань та суб'єктивного тлумачення з боку роботодавця в умовах посиленої юридичної відповідальності працівників [4].

Разом із тим, практика реалізації положень щодо розірвання трудового договору за ініціативою роботодавця свідчить про наявність окремих проблемних аспектів. Зокрема, складнощі викликає питання правового тлумачення поважності причин відсутності працівника на робочому місці при застосуванні положень пункту 4 ст. 40 Кодексу законів про працю України, що потребує додаткового доктринального та практичного опрацювання [5].

Окрім загальних норм КЗпП, у 2024 р. були ухвалені закони, що стосуються окремих категорій працівників. Зокрема, Закон України № 3840-IX від 20.06.2024 (набрав чинності 30.06.2024) запровадив додаткову підставу для звільнення працівників Бюро економічної безпеки України (БЕБ) [6]. Ст. 40 КЗпП було доповнено новим пунктом 13 (ще одним), згідно з яким співробітника БЕБ можна звільнити у разі відмови від проходження атестації або непроходження атестації за спеціальним законом. Важливо, що звільнення за цією підставою дозволено навіть під час тимчасової непрацездатності працівника чи його перебування у відпустці, що є винятком із загальних гарантій статті 40 КЗпП (яка зазвичай забороняє звільняти під час лікарняного чи відпустки). Ця норма продиктована необхідністю швидкого оновлення кадрового складу новоствореного органу (БЕБ) та очищення його від працівників, які не відповідають професійним вимогам. Водночас така швидка процедура звільнення викликала певні дискусії щодо дотримання прав працівників БЕБ на захист від необґрунтованого звільнення. Через неузгодженість у нумерації пунктів статті 40 після різних законів, що набули чинності майже одночасно, виникла колізія двох пунктів 13 – загального (щодо засудження за злочин) та спеціального (щодо атестації в БЕБ) [7].

На практиці цю колізію вирішують шляхом роз'яснення, що спеціальна норма для БЕБ має застосовуватися тільки до цієї категорії держслужбовців, а для інших працівників діє загальна підстава, пов'язана з обвинувальним вироком суду.

В 2024 р. Уряд та Мінекономіки також ухвалили низку підзаконних актів, що спрощують трудові процеси. Так, Постанова КМУ № 1045 від 10.09.2024 дозволила пересилати трудову книжку за кордон на прохання працівника [8]. Раніше паперова трудова книжка належала до предметів, заборонених для пересилання поштою, що створювало проблеми для працівників, які виїхали за кордон та не могли отримати свою трудову книжку. Тепер роботодавець має право надіслати працівникові трудову книжку міжнародним поштовим відправленням за письмовою згодою самого працівника. Ця зміна особливо актуальна в умовах масового переміщення громадян за межі України під час війни, оскільки спрощує оформлення працевлаштування українців за кордоном і убезпечує їхній трудовий стаж. Крім того, триває реформа системи класифікації професій з урахуванням нових реалій ринку праці. Наказом Мінекономіки № 2751 від 13.12.2024 було оновлено національний Класифікатор професій (ДК 003:2010) – додано 50 нових сучасних професій (наприклад, фах «оператор з пошуку вибухонебезпечних предметів (демінер)», «копірайтер», «аналітик з захисту критичної інфраструктури» тощо) та скасовано 42 застарілі назви. Зокрема, посада «юрисконсульт» відтепер офіційно має уточнену назву «юрисконсульт (радник юридичний)» у переліку професій [9]. Внесені зміни спрямовані на гармонізацію кадрової документації з актуальними нормативно-правовими умовами та термінологічними стандартами, а також сприяють реалізації процесів цифрової трансформації в системі регулювання праці, з огляду на використання класифікатора у структурі електронних реєстрів зайнятості.

Паралельно з точковими змінами до чинного законодавства в Україні активізувалася робота над новою редакцією Трудового кодексу. 15 січня 2024 р. Міністерство економіки України передало соціальним партнерам для обговорення проєкт нового Трудового кодексу, покликаного замінити нинішній КЗпП 1971 р. [10]. Проєкт налічує 264 статті та охоплює весь спектр трудових відносин: від індивідуальних трудових договорів до колективних переговорів і страйків. У пояснювальній записці зазначено, що чинний КЗпП є неоднорідним за часом і умовами прийняття норм, тому потребує системного оновлення. Серед ключових ідей нового Кодексу – спрощення укладення та зміни трудового договору, розширення гнучких форм зайнятості, цифровізація кадрових документів та посилення ролі договорів у регулюванні умов праці. Наприклад, пропонується запровадити процедуру зміни істотних умов трудового договору шляхом оформлення додаткових угод, а не тільки наказами по підприємству. Водночас у проєкті вдосконалюються гарантії для працівників при звільненнях, визначаються сучасні засади охорони праці тощо [10]. Хоча цей проєкт поки що не внесено до Верховної Ради як законопроєкт, його поява свідчить про наміри влади провести глибоку реформу трудового законодавства у найближчій перспективі. У наукових публікаціях підкреслюється, що проєкт Трудового кодексу сформовано з орієнтацією на європейські підходи до регулювання трудових відносин, передусім щодо гнучкості зайнятості та паритету інтересів працівника і роботодавця, однак при цьому має бути забезпечене збереження належного рівня соціального захисту працівників [11].

Серед інших законодавчих ініціатив 2024 р. варто згадати проєкти, спрямовані на дерегуляцію та цифровізацію трудових процесів. Так, Мінекономіки у вересні 2024 р. оприлюднило проєкт наказу про скасування ще радянської процедури реєстрації трудових договорів з фізичними особами (роботодавцями) у службі зайнятості [12]. Оскільки норма КЗпП про обов'язкову реєстрацію таких договорів була скасована ще у 2015 р., нині пропонується офіційно визнати недійсним старий наказ Мінпраці № 260 від 08.06.2001, що затверджував форму трудового договору між працівником і фізособою та порядок його реєстрації. Реалізація цієї ініціативи прибере застарілу бюрократичну вимогу, спростивши найм домашніх працівників і інших осіб фізичними особами. У контексті політики дерегуляції Міністерство економіки послідовно наголошує, що цифровізація трудових відносин є запорукою зменшення бюрократії та прискорення процедур [12].

Ще з 2021 р. в Україні запроваджено електронний облік трудової діяльності – так звана електронна трудова книжка, що замінила паперову книжку після внесення змін до КЗпП (закон № 1217-IX) [12]. Наразі роботодавці зобов'язані подавати відомості про прийняття та звільнення працівників до Реєстру застрахованих осіб Пенсійного фонду, а працівники можуть переглядати свій стаж онлайн. У 2024 р. електронний документообіг міцно ввійшов у трудову сферу, дозволяючи укладати трудові договори і контракти з кваліфікованим електронним підписом. На цьому тлі скасування паперових процедур на кшталт реєстрації договорів та пересилання трудових книжок поштою є логічним кроком. Отже, трудове законодавство України у 2024 р. значно оновилося: прийнято точкові закони, що закривають прогалини (праця в домогосподарствах, правонаступництво при зміні власника, захист конфіденційної інформації), а також розроблено фундаментальні реформи на майбутнє.

Висновки. У 2024 р. трудове законодавство України зазнало глибоких трансформацій, що характеризуються не стільки кількісним оновленням нормативно-правової бази, скільки змістовним

переосмисленням принципів і механізмів правового регулювання трудових відносин. Аналіз законодавчих змін засвідчує системну спрямованість реформ на адаптацію трудового права до умов воєнного стану, євроінтеграційних зобов'язань, викликів цифрової трансформації та новітніх соціально-економічних реалій. Законодавчі новели 2024 р. відзначаються розширенням предметного поля трудового права, зокрема через нормативне закріплення правового статусу домашніх працівників, імплементацію інституту правонаступництва при зміні суб'єкта господарювання, а також уточнення підстав припинення трудового договору в умовах загроз національній безпеці. Окремого значення набули спеціальні положення, що регламентують припинення трудових відносин у сфері державної служби, зокрема в органах спеціального призначення, таких як Бюро економічної безпеки України. Такі положення засвідчують посилення імперативного впливу публічного інтересу на сферу праці.

Важливою віхою поточного етапу розвитку трудового законодавства слід визнати спробу комплексного оновлення Кодексу законів про працю шляхом підготовки нового проєкту Трудового кодексу. Його концептуальні положення –гнучкість зайнятості, пріоритет договірного регулювання, цифровізація трудових процедур – є векторно співзвучними із сучасними підходами європейського трудового права, хоча остаточне формування змісту майбутньої кодифікації потребує всебічного фахового обговорення. Також заслуговують на увагу заходи дерегуляційного та цифрового характеру, спрямовані на спрощення трудових процедур, скасування застарілих форм обліку та забезпечення інтеграції електронних інструментів у кадровий документообіг. У цьому контексті оновлення національного класифікатора професій розглядається як технічний інструмент, що водночас відображає процес оновлення нормативної бази відповідно до сучасних змін у структурі ринку праці.

Загалом реформування трудового законодавства у 2024 р. характеризується поєднанням точкових рішень із засадами довгострокового системного оновлення. Проте, з огляду на множинність нормотворчих ініціатив та їх фрагментарність, необхідним є забезпечення внутрішньої узгодженості нормативного масиву, зокрема шляхом усунення колізій, а також супровід змін практикою правозастосування, у тому числі у формі методичних рекомендацій та судових роз'яснень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення зміни до Кодексу законів про працю України щодо трудових відносин при передачі суб'єкта господарювання: Закон України від 25 квіт. 2024 р. № 3677-IX. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T243677.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників: Закон України від 25 квіт. 2024 р. № 3680-IX. URL: https://ips.ligazakon.net/document/t243680.
3. Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо встановлення додаткових підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця та деяких інших питань: Закон України від 4 черв. 2024 р. № 3768-IX. URL: https://ips.ligazakon.net/document/t243768.
4. Максимов О.М., Бондар О.С. Правове регулювання припинення трудового договору з ініціативи роботодавця // *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 5. С. 310–312. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/71.
5. Менів Л.Д. Нові підстави розірвання трудового договору в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2023. Вип. 76, ч. 1. С. 236–242. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.37.
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення роботи Бюро економічної безпеки України: Закон України від 24 трав. 2024 р. № 3840-IX // *Відомості Верховної Ради України*. 2024. № 46. Ст. 265. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3840-20#Text.
7. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10 груд. 1971 р. № 322-VIII (в ред. станом на 2 трав. 2025 р.) // *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Дод. до № 50. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text.
8. Про визначення органу, що укладає державний контракт з оператором поштового зв'язку, та внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 5 берез. 2009 р. № 270 і від 8 верес. 2023 р. № 958: Постанова Кабінету Міністрів України від 10 верес. 2024 р. № 1045. URL: https://ips.ligazakon.net/document/kp241045.
9. Про затвердження Зміни № 14 до національного класифікатора ДК 003:2010: Наказ Міністерства економіки України від 13 груд. 2024 р. № 27751. URL: https://ips.ligazakon.net/document/ME240141.
10. Сандул Г., Кудінська І., Музиченко А., Швець К., Йолкіна Н. Проєкт Трудового кодексу 2024: ключові моменти. Трудові ініціативи. 2024. URL: https://trudovi.org.ua/analytics/proekt-trudovoho-kodeksu-2024-kliuchovi-momenty.

11. Venediktov S. The Impact of the Armed Conflict on Labour Law: The Case of Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2023. Vol. 4, No. 21. URL: https://doi.org/10.33327/AJEE-18-6.4-n000478.
12. Проєкт наказу Міністерства економіки України «Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства праці та соціальної політики України від 08.06.2001 № 260». URL: https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=08d03441-866c-4003-bc17-c7837fd04fb1.
13. Дядюра І. Цифровізація – невід'ємна складова реформи трудових відносин (виступ на форумі «Україна 30. Трудові ресурси»). Міністерство економіки України – Новини. 21 лип. 2021 р. URL: https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=d7791049-47cb-4259-98aa-ca300ca1eee9.
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обліку трудової діяльності працівника в електронній формі: Закон України від 5 лют. 2021 р. № 1217-IX. URL: https://ips.ligazakon.net/document/t211217.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.78

ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ

Костенко В.Г.,
кандидат юридичних наук,
суддя Ковпаківського районного суду міста Суми
ORCID: 0009-0004-2635-1316

Костенко В.Г. Поняття соціальної безпеки державної служби.

Стаття присвячена з'ясуванню соціально-правової суті соціальної безпеки державної служби. Встановлюється, що соціальна безпека державної служби – це інституційний рівень вираження забезпечення соціальної безпеки держави у сфері публічної служби, а соціальна безпека державного службовця – це індивідуальний рівень вираження соціальної безпеки держави, оцінювання якого здійснюється щодо персоналу державної служби. Обґрунтовано позицію, що між соціальною безпекою державної служби та соціальною безпекою державного службовця існує причинно-наслідковий зв'язок. По-перше, зниження соціальної безпеки на організаційно-інституційному рівні автоматично підриває індивідуальний рівень соціальної захищеності службовців відповідного органу державної служби. По-друге, зміцнення та розвиток організаційно-інституційних гарантій соціальної безпеки державної служби підвищує рівень соціальної безпеки кожного державного службовця відповідного органу державної служби. Зазначається, що соціальна безпека державної служби у сучасних умовах є інтегрованим комплексом властивостей (умов, форм, інструментів і практичних заходів їх застосування), що комплексно забезпечують стабільне, безпечне та ефективне функціонування системи державного управління, а саме органу державної служби. Кінцева мета соціальної безпеки державної служби полягає у досягненні такого стану організації та забезпечення діяльності (і самої діяльності) державної служби, за якого запобігаються соціальні ризики та виклики (внутрішнього та зовнішнього характеру), мінімізується (та/або компенсується) їх негативний вплив на державних службовців. Відтак, соціальна безпека державної служби виконує завдання попередження та протидії ризикам, а також створення умов удосконалення рівня соціально-безпечного буття державних службовців. У зв'язку із цим, основними функціями соціальної безпеки державної служби є захисна, стимулююча та організаційно-управлінська. Констатується, що соціальна безпека державної служби в Україні є особливим об'єктом правового регулювання, який характерний для соціального законодавства, а також для адміністративного законодавства (в частині норм, щодо соціально-правового характеру).

Ключові слова: державна служба, публічне адміністрування, соціальна безпека, соціальне право, соціальний захист, соціальні права.

Kostenko V.H. Concept of social security of public service.

This article is devoted to elucidating the socio-legal essence of social security within the civil service of Ukraine. It is established that the social security of the civil service constitutes an institutional-level manifestation of the broader imperative to ensure the state's social security in the domain of public administration. In parallel, the social security of an individual civil servant reflects the personalised, or individual-level, expression of the state's social security, the assessment of which is undertaken with respect to the public service workforce. The article advances the argument that a causal relationship exists between these two levels (the institutional and the individual). First, any weakening of social security guarantees at the organisational and institutional level directly undermines the personal social security of those employed within the respective public service bodies. Second, the consolidation and advancement of institutional guarantees of social security within the civil service invariably lead to an increase in the level of protection afforded to each individual civil servant serving within that institutional framework. It is observed that, under contemporary conditions, the social security of the civil service constitutes an integrated set of attributes (including conditions, forms, instruments, and practical measures) designed to comprehensively ensure the stable, secure, and effective functioning of the public administration system, and, more specifically, of the public service body itself. The ultimate objective of civil service social security is to achieve an organisational and procedural state in which the operations of the civil service are protected from internal and external social risks and challenges, and in which such risks are either prevented or their negative impact upon civil servants is minimised and/or compensated. Accordingly, the social security of the civil service serves both preventive and reactive functions: it is tasked with pre-empting and counteracting socio-legal risks while simultaneously

creating the necessary conditions to enhance the socially secure existence of civil servants. In this context, the principal functions of civil service social security are identified as protective, incentivising (stimulative), and organisational-managerial in nature. It is further asserted that the social security of the civil service in Ukraine represents a specific object of legal regulation, situated at the intersection of social legislation and administrative legislation (particularly in relation to norms possessing a socio-legal character).

Key words: public administration, public service, social law, social protection, social rights, social security.

Постановка проблеми. Соціальна безпека державної служби є необхідною умовою повноцінного функціонування сучасної соціальної, правової та демократичної держави, орієнтованої на дійсне забезпечення прав та інтересів громадян. У цьому контексті важливо підкреслити, що державна служба як інститут публічної влади реалізує функції держави, спрямовані на гарантування безпеки та благополуччя населення, однак, ефективність публічного адміністрування у відповідних сферах насамперед залежить від соціального благополуччя тих, хто наділений повноваженнями здійснювати такі публічно-владні функції. Це пояснюється тим, що особа, котра виконує владні функції, на практиці не спроможна виконувати роль гаранта соціальної безпеки суспільства, якщо сама у достатній мірі не захищена від соціальних ризиків і загроз. Ця обставина прямо вказує на необхідність формування соціально захищених умов службового та позаслужбового буття державних службовців, що дозволяють їм цілісно реалізовувати публічні функції держави, перебуваючи у соціально захищеному становищі за рахунок забезпечення соціальної безпеки державної служби. Разом з тим, слід врахувати, що законодавець по сьогоднішній день не приділяє належної уваги соціальним аспектам функціонування державної служби, концентруючись у процесах реформування системи публічної адміністрації переважно на адміністративно-правових питаннях удосконалення державної служби [1, с. 75]. Зважаючи на це, можемо констатувати потребу формування теоретико-практичного розуміння соціально-правової сутності соціальної безпеки державної служби, яке у подальшому може стати науковою основою для вдосконалення правового режиму забезпечення соціальної безпеки державної служби в Україні.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. На сьогоднішній день ученими ще не робились спроби комплексно розкрити соціально-правовий зміст соціальної безпеки державної служби, хоча поняття соціальної безпеки і соціальної безпеки державних службовців вже були предметом наукового дослідження багатьох українських науковців, серед яких: В.Д. Бєлоусов, М.І. Іншин, М.А. Кальницька, О.П. Коваль, О.К. Любимов, Л.Ю. Малюга, Р.П. Підлипна, Д.І. Сіроха, В.М. Соколов, Б.М. Цимбал, М.М. Шевченко, О.М. Ярошенко та ін. Наукові праці цих та інших учених можуть слугувати теоеретичною основою для формування актуальної наукової думки про сутнісний зміст соціальної безпеки державної служби.

Метою цієї статті є визначення соціально-правової суті соціальної безпеки державної служби. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*: 1) сформулювати загальне теоретико-практичне розуміння соціальної безпеки державних службовців; 2) уточнити зв'язок соціальної безпеки державної служби з соціальною безпекою державних службовців; 3) визначити поняття «соціальна безпека державної служби»; 4) вказати основні риси соціальної безпеки державної служби.

Виклад основного матеріалу. У загальному соціально-правовому сенсі поняття соціальної безпеки державної служби, враховуючи сутність соціальної безпеки [2, с. 446; 3, с. 64; 4; 5, с. 63] та соціальної безпеки державних службовців [6, с. 216; 7, с. 67], може бути розкрита як самостійне правове явище, пов'язане з охороною та захистом соціальних прав і законних інтересів (у соціальній та суміжних сферах) професійних публічних службовців, які є державними службовцями, у зв'язку із зайняттям і перебуванням їх на посадах (також зі звільненням з посади) в органах державної служби. Отже, у процесі теоретико-практичного осмислення окресленого поняття воно повинно визначатися через призму стану захищеності державних службовців, що відбивається на їх соціально-правовому статусі. При цьому важливо відзначити, що мета соціальної безпеки державних службовців, на думку В.М. Соколова, полягає у створенні та підтримці стану стабільності, визначеності та надійності механізмів реалізації, забезпечення та захисту соціальних прав державних службовців, використовуючи сучасні правові засоби і методи, з орієнтацією на потреби самих службовців та відповідно до принципів рівності та недискримінації [8, с. 236]. Зважаючи на це, можемо припустити, що соціальна безпека державних службовців тісно пов'язана з соціальною безпекою державної служби, що в цілому являє собою рівень гарантованості соціальних прав і благополуччя працівників державного сектора, за якого вони відчувають себе соціально захищеними та впевненими у своєму майбутньому.

Зазначене нами опосередковано підтверджується й позиціями учених, які досліджували соціально-правову природу соціальної безпеки державних службовців. Так відзначимо, що в наявних наукових напрацюваннях ученими підкреслюється, що соціальна безпека державних службовців охоплює виключно осіб, які працюють в системі державної служби, враховуючи їх потреби насамперед як працівників, які працюють в органах публічної влади [8, с. 234]. Таким чином, у відповідному контексті йдеться про створення рівних умов проходження служби та можливостей повноцінної реалізації соціальних прав і задоволення законних соціальних інтересів для всіх категорій державних службовців, незалежно від їх статі, стану здоров'я (зокрема, вагітності), національності, віку тощо. Для конкретного державного службовця соціальна безпека виявляється у наявності дієвих, простих і зрозумілих (однозначних) правових механізмів здійснення його соціальних прав та їх захисту – аналогічних тим, які регламентовані для працівників приватного сектору [8, с. 235], а також тих, що повинні пропорційним чином враховувати ризики перебування особи на державній службі в цілому та в конкретному органі державної служби зокрема (враховуючи, приміром, професійні захворювання для працівників митних органів). Таким чином, сутність соціальної безпеки державних службовців корелюється з соціальною безпекою державної служби, охоплюючи: по-перше, систему правових гарантій (права на оплату праці, відпочинок, соціальне забезпечення та ін.), передбачених для службовців; по-друге, фактичну захищеність – обґрунтоване відчуття у персоналу державної служби стабільності свого соціально-безпечного буття, а також впевненості у соціально-безпечному майбутньому.

Відзначаючи той факт, що соціальна безпека державних службовців безпосередньо корелюється з соціальною безпекою державної служби необхідно відзначити, що їх в теоретико-практичному сенсі не варто змішувати (вважати синонімічним, хоча вони часто перетинаються). Перш за все, слід мати на увазі, що соціальна безпека державної служби – це інституційний рівень вираження забезпечення соціальної безпеки держави у сфері публічної служби. Отже, соціальна безпека державної служби в цілому охоплює стан нормативно-правового, інституційно-організаційного, а також ресурсного забезпечення функціонування та розвитку всієї системи державної служби, за якого соціально орієнтованим чином здійснюється, зокрема: по-перше, кадрова політика державної служби; по-друге, бюджетне і матеріально-технічне забезпечення державної служби; по-третє, політика охорони праці державних службовців, узгоджена зі стандартами гідної праці державних службовців; по-четверте, процедури управлінського контролю та антикорупційної політики відповідного органу публічної влади тощо. Таким чином, розглядаючи соціально-правову сутність соціальної безпеки державної служби важливо розуміти, що; по-перше, у такому контексті йдеться переважно про режим соціально-безпечного функціонування цього суб'єкта владних повноважень як інституту публічної влади; по-друге, порушення означеного режиму соціально-безпечного функціонування обумовлює соціальні ризики в роботі державних службовців внаслідок чого пропорційним чином знижується й рівень соціальної безпеки державних службовців, а як наслідок – погіршується безпекова обстановка у сфері забезпечення національної безпеки в цілому та соціальної безпеки держави, зокрема.

Отже, соціальна безпека державного службовця – це індивідуальний рівень вираження соціальної безпеки держави, оцінювання якого здійснюється щодо персоналу державної служби. У цьому контексті соціальна безпека державного службовця постає в якості результативного стану соціального благополуччя конкретного працівника публічного сектора (котрий володіє статусом державного службовця), що виявляється в тому, що така особа: по-перше, здійснює посадові повноваження в безпечних умовах праці; по-друге, забезпечена стабільним доходом (грошовою винагородою за публічну службу), соціальним і медичним страхуванням, а також правовим захистом; по-третє, захищена від ґендерного насильства (наруги) та дискримінації, а також дискримінації за іншими ознаками; по-четверте, зберігає відчуття впевненості у соціальній захищеності як в робочий, так і в позаробочий час (приміром, у період відпустки, вихідних днів, а також після звільнення – через застосовані до нього пенсійні, страхові, реабілітаційні та ін. соціально-захисні заходи, які здійснюються державою, як основним гарантом соціальної безпеки державних службовців). Таким чином, соціальна безпека державного службовця – це наслідок належного рівня соціальної безпеки державної служби, а також вплив зовнішніх «фонових» факторів (загальносоціальних – економічних, політичних, епідеміологічних та ін.), що відображаються на його стані життєдіяльності, яке повинно оцінюватися в якості належним чином соціально захищеного.

Виходячи з викладеного зазначимо, що: по-перше, соціальна безпека державної служби утворює умови, які об'єктивуються в інституційно-організаційній формі забезпечення соціальної безпеки держави, що являє собою ключову умову досягнення соціальної безпеки державного службовця. По-друге, між соціальною безпекою державної служби та соціальною безпекою державного службовця існує причинно-наслідковий зв'язок, який виражається у наступному: зниження такого

типу безпеки на організаційно-інституційному рівні автоматично підриває індивідуальний рівень соціальної захищеності службовців відповідного органу державної служби; зміцнення та розвиток організаційно-інституційних гарантій соціальної безпеки державної служби (зокрема, стабільна оплата праці, зважений баланс роботи та відпочинку, гнучкі умови праці, адаптація робочих місць до особливих потреб службовців з інвалідністю, захист від професійного вигорання, страхування професійних ризиків тощо) підвищує рівень соціальної безпеки кожного державного службовця відповідного органу державної служби.

Отже, виходячи з викладеного зазначимо, що *соціальна безпека державної служби* у сучасних умовах є інтегрованим комплексом властивостей (умов, форм, інструментів і практичних заходів їх застосування), що комплексно забезпечують стабільне, безпечне та ефективне функціонування системи державного управління, а саме органу державної служби. Зміст цієї безпеки передбачає належний рівень захищеності прав і законних інтересів державних службовців, а також попередження й усунення соціальних ризиків (викликів), які можуть загрожувати як самим службовцям, так і правомірності та результативності державної в цілому. При цьому соціальна безпека державної служби як комплекс характеристик соціально-безпечного буття формується через своєчасну, дієву та соціально орієнтовану реалізацію нормативно-правових, інституційних і ресурсних заходів забезпечення державної служби.

Для більш повного розуміння суті відповідної безпеки проаналізуємо наступні основні характеристики соціальної безпеки державної служби:

1) соціальна безпека державної служби характеризується наявністю особливої мети (призначення), що закономірно, адже, як відзначають українські учені, існування, функціонування (здійснення) будь-чого визначає його динамічну об'єктивацію «в практичній дійсності, зводячи її до певної логічної форми, розумність і раціональність якої обумовлюється достатньою адекватністю відповідної мети, а більш точно – розумністю та раціональністю того, хто визначає цю мету (вказане випливає з того, що абстрактна (модельна) чи конкретна мета всього, що регулюється правом, визначається суб'єктами права)» [9, с. 101]. Відтак, мета соціальної безпеки державної служби полягає в тому, щоб забезпечити належний інституційний рівень соціально-безпечного функціонування та розвитку всієї системи державної служби, у рамках чого забезпечуються умови для гідного рівня життя та праці державних службовців, що опосередковано підвищує ефективність реалізації функцій держави. Іншими словами, кінцева мета соціальної безпеки виражається в досягненні такого стану організації та забезпечення діяльності (і самої діяльності) державної служби, за якого запобігаються соціальні ризики та виклики (внутрішнього та зовнішнього характеру [10, с. 567]), мінімізується (та/або компенсується) їх негативний вплив на державних службовців. З огляду на таку мету соціальної безпеки державної служби доходимо висновку, що призначення цієї безпеки виражається в тому, щоб служити гарантією стійкості та передбачуваності реалізації права на працю шляхом отримання доступу до посади органу державної служби, а також мінімізації факторів, які можуть загрожувати соціальній захищеності персоналу державного апарату, що володіють правовим статусом державного службовця;

2) соціальна безпека державної служби виконує певний набір завдань, основними з яких є наступні: по-перше, запобігання чи зниження соціальних ризиків (з подальшою компенсації шкоди від них), що безпосередньо впливають на роботу державного апарату; по-друге, створення умов, за яких система державної служби спроможна забезпечити високий рівень соціальної захищеності відповідного кола працівників, мінімізуючи негативний вплив різного роду кризових явищ (епідемії, економічних потрясінь, військових дій, окупації територій України тощо);

3) соціальна безпека державної служби об'єктивується, реалізуючи певні функції, до яких слід віднести, зокрема, такі: по-перше, *захисну* функцію, яка проявляється в нормативно-правовому, інституційно-організаційному та ресурсному забезпеченні стабільних і гідних умов праці державних службовців, процедур контролю за дотриманням їх соціальних прав, а також механізмах попередження та усунення дискримінації в рамках забезпечення функціонування та функціонування інституту державної служби; по-друге, *стимулюючу* функцію, що полягає у формуванні та підтримці сприятливого соціально-трудового середовища, що сприяє здоровій мотивації та професійному зростанню державних службовців, включаючи профілактику професійного вигорання таких працівників і надміру стресових станів (зокрема, формування здорового психологічного клімату в органах державної служби); по-третє, *організаційно-управлінську* функцію, що забезпечує вироблення та реалізацію ефективних управлінських процедур і механізмів, спрямованих на підвищення соціальної стійкості персоналу державної служби, прозорість кадрової політики, адаптивність робочих місць і режиму роботи до особливих потреб службовців (вагітних жінок-державних службовців, службовців з інвалідністю, службовців з особливими сімейними обов'язками та ін.), а також ефективні процедури соціального контролю та профілактики корупції, інших зловживань на державній службі, які можуть позначатись на соціальній безпеці службовців;

4) для соціальної безпеки державної служби характерним є комплексність правового регулювання такої безпеки, що обумовлено міжгалузевим характером цієї правової категорії. Даний вид безпеки забезпечується інтеграцією та взаємодією норм трудового права (робочий час, відпустки, умови праці та ін.), права соціального забезпечення (зокрема, пенсії, допомоги, пільги та ін. соціальні гарантії), адміністративного права (управління персоналом та його контроль), зокрема, спеціального законодавства про державну службу (насамперед, нормами Закону України «Про державну службу»). При цьому важливо врахувати, що саме Закон України «Про державну службу» є законодавчим актом, який містить базові нормативні засади з оплати праці, соціальних гарантій, режимів робочого часу і відпочинку, механізмів забезпечення низки соціальних прав державних службовців. Отже, можна дійти висновку, що соціальна безпека державної служби є особливим об'єктом правового регулювання, який характерний для соціального законодавства, а також для адміністративного законодавства (в частині норм, щодо соціально-правового характеру).

Висновки. Підводячи підсумок викладеному відзначимо, що на сьогоднішній день в соціальному праві України «соціальна безпека державної служби» сформувалася як самостійне поняття, пов'язане з гарантуванням державою певного рівня соціально-безпечного буття для державних службовців. У цьому контексті соціальна безпека державної служби – це багатоаспектна система гарантій та стану соціальної захищеності, за якого кожен державний службовець може бути впевненим у спроможності реалізації своїх соціальних прав, а держава в свою чергу може гарантувати, що її функції будуть реалізовуватися мотивованими і лояльними до держави державними службовцями. Тому, при науково-практичному осмисленні сутності соціальної безпеки державної служби необхідно враховувати, що цей тип безпеки безпосередньо позначається на комплексі прав (їх набутті та повноцінній реалізації), дієвості гарантій та заходів соціального захисту, які забезпечують державним службовцям гідні умови праці та життя. Це пояснюється тим, що соціальна безпека державної служби в цілому спрямована на створення соціально-безпечних умов вступу на державну службу, перебування на посаді органу державної служби, а також звільнення зі служби, за яких кожен службовець буде соціально захищений від соціальних ризиків (зокрема, ризиків економічного характеру у вигляді втрати трудового доходу, трудового характеру у вигляді звільнення, небезпечних і негідних умов праці, психологічного характеру тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Любимов О.К. Реформування публічної служби крізь призму забезпечення соціальної безпеки професійних публічних службовців. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 5, т. 2. С. 74–79. DOI: 10.32844/2618-1258.2019.5-2.14.
2. Бєлоусов В.Д. Соціальна робота як особливий гарант соціальної безпеки держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 80, Ч. 2. С. 443–448. DOI: 10.24144/2307-3322.2023.80.2.71.
3. Коваль О.П. Семантика та сутність терміна соціальна безпека. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 2 (39). С. 58–65.
4. Підлипна Р.П. Методологічні засади тлумачення дефініції «соціальна безпека». *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України*. 2015. Т. 25, № 2. С. 275–280.
5. Цимбал Б.М. Соціальні механізми в системі управління безпекою особистості. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. № 2. С. 60–63. DOI: 10.51547/ppp.dp.ua/2022.2.9.
6. Соколов В.М. Завдання соціальної безпеки державних службовців. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020 № 5 (33), vol. 4. С. 213–217.
7. Шевченко М.М. Соціально-філософський аналіз кадрової безпеки системи публічного управління. *Scientific Journal Virtus*. 2018. № 28. С. 65–68.
8. Соколов В.М. Мета соціальної безпеки державних службовців. *Юридична наука*. 2020. № 9 (111). С. 232–237. DOI: 10.32844/2222-5374-2020-111-9.29.
9. Гладкий В.В. Мета трудового права як сучасної цивілізаційної цінності. *Соціальне право*. 2021. № 3. С. 99–105. DOI: 10.32751/2617-5967-2021-03-12.
10. Кальницька М.А. Соціальна безпека: поняття та рівні дослідження. *Глобальна та національні проблеми економіки*. 2017. № 17. С. 566–571.

УДК 349.2:004.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.79

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ В ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ: ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Кузнецова М.Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувачка кафедри приватного та соціального права
юридичного факультету
Сумського національного аграрного університету

Кузнецова М.Ю. Штучний інтелект в трудових відносинах: проблеми та виклики правового регулювання.

У статті досліджуються ключові проблеми та виклики правового регулювання впровадження штучного інтелекту у трудові відносини. Актуальність теми зумовлена стрімким розвитком інформаційних технологій та масштабним впровадженням систем ШІ у виробничі процеси, що кардинально змінює характер та структуру сучасних трудових відносин. Пандемія COVID-19 прискорила цифровізацію робочих процесів, перевівши значну частину роботи в дистанційний формат і підкресливши вразливість людського фактора, що посилило впровадження ШІ у трудову сферу.

Проаналізовано різні рівні застосування ШІ в трудових відносинах: від полегшення виконання рутинних завдань до повної заміни працівників. Особливу увагу приділено проблемі визначення правового статусу ШІ у трудових відносинах у контексті двох основних підходів: ШІ як об'єкт трудових відносин (з відповідальністю роботодавця) та ШІ як суб'єкт трудових відносин (з власними правами та обов'язками).

У статті розглядається концепція «електронної особи» та її потенційний вплив на трудове право, а також юридичні наслідки появи працівників із нейропротезами та іншими біотехнологічними удосконаленнями. Досліджено необхідність переосмислення фундаментальних принципів трудового права.

Виявлено основні виклики інтеграції ШІ у трудові відносини, включаючи масове безробіття, етичні проблеми, психосоціальні ризики та нові форми дискримінації. Практичним прикладом є впровадження ChatGPT у рекрутингу, що вже демонструє ефективність у створенні описів вакансій, дослідженні ринку, аналізі резюме та інших HR-процесах.

Запропоновано комплекс заходів для ефективного правового регулювання ШІ у трудових відносинах в Україні, що включає проведення державного дослідження щодо впливу ШІ на безробіття, визначення правового статусу ШІ, створення переліку незамінних професій, встановлення квот для людських працівників, розробку правил взаємодії між ШІ та людьми, забезпечення захисту від дискримінації та врегулювання психосоціальних ризиків.

Дослідження підкреслює, що чинне трудове законодавство України, сформоване в доцифрову епоху, не містить адекватних механізмів регулювання трудових відносин за участю або під впливом технологій штучного інтелекту, що вимагає комплексного перегляду існуючих правових інститутів для відповідності вимогам цифрового суспільства.

Ключові слова: штучний інтелект, трудові відносини, правове регулювання, цифровізація, автоматизація.

Kuznetsova M.Yu. Artificial intelligence in labor relations: problems and challenges of legal regulation.

The article examines key problems and challenges of legal regulation regarding the implementation of artificial intelligence in labor relations. The relevance of the topic is driven by the rapid development of information technologies and the large-scale implementation of AI systems in production processes, which fundamentally changes the nature and structure of modern labor relations. The COVID-19 pandemic accelerated the digitalization of work processes, shifting a significant portion of work to remote formats and highlighting the vulnerability of the human factor, which intensified the implementation of AI in the labor sphere.

The analysis covers various levels of AI application in labor relations: from facilitating routine tasks to completely replacing workers. Special attention is paid to the problem of determining the legal status of AI in labor relations in the context of two main approaches: AI as an object of labor relations (with employer responsibility) and AI as a subject of labor relations (with its own rights and obligations).

The article examines the concept of an «electronic person» and its potential impact on labor law, as well as the legal consequences of the emergence of workers with neuroprosthetics and other

biotechnological enhancements. The necessity of rethinking the fundamental principles of labor law is explored.

The main challenges of integrating AI into labor relations are identified, including mass unemployment, ethical issues, psychosocial risks, and new forms of discrimination. A practical example is the implementation of ChatGPT in recruitment, which already demonstrates effectiveness in creating job descriptions, market research, resume analysis, and other HR processes.

A set of measures is proposed for effective legal regulation of AI in labor relations in Ukraine, including conducting state research on the impact of AI on unemployment, determining the legal status of AI, creating a list of irreplaceable professions, establishing quotas for human workers, developing rules for interaction between AI and humans, ensuring protection against discrimination, and addressing psychosocial risks.

The research emphasizes that the current labor legislation of Ukraine, formed in the pre-digital era, does not contain adequate mechanisms for regulating labor relations involving or influenced by artificial intelligence technologies, which requires a comprehensive review of existing legal institutions to meet the requirements of digital society.

Key words: artificial intelligence, labor relations, legal regulation, digitalization, automation.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційних технологій та масштабне впровадження систем штучного інтелекту (далі – ШІ) у виробничі процеси кардинально змінюють характер та структуру сучасних трудових відносин. Автоматизація робочих процесів, використання алгоритмів для управління персоналом, впровадження роботизованих систем на виробництві та залучення програмних рішень на базі ШІ для виконання завдань, які традиційно належали до компетенції людини, створюють принципово нову реальність на ринку праці. При цьому існуюче трудове законодавство України, як і більшості країн світу, формувалося в доцифрову епоху та не містить адекватних механізмів регулювання трудових відносин за участю або під впливом технологій штучного інтелекту.

Відсутність належного правового регулювання ШІ у трудовій сфері створює проблеми з розподілом відповідальності, захистом персональних даних, правовим статусом результатів інтелектуальної діяльності та ризиком масового безробіття через автоматизацію. Особливо гострими є питання дискримінації та прозорості рішень алгоритмічних систем управління персоналом. Швидке впровадження ШІ у бізнес-процеси вимагає наукового осмислення та розробки нових підходів до трудового законодавства для збалансування інновацій та захисту прав працівників.

Метою статті є комплексний аналіз правових аспектів інтеграції штучного інтелекту в трудові відносини, визначення основних проблем і викликів, пов'язаних з правовим статусом ШІ та його впливом на традиційні інститути трудового права, а також розробка практичних рекомендацій щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання трудових відносин.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження правового регулювання штучного інтелекту в трудових відносинах активно розвивається в науковому дискурсі. Р. Бутинська розглядає правові проблеми впровадження ШІ у сферу праці, наголошуючи на необхідності перегляду традиційних підходів до регулювання трудових відносин в умовах цифровізації.

Н. Азьмук аналізує економічні аспекти впровадження ШІ в трудові процеси, виокремлюючи виклики (структурне безробіття) та можливості (підвищення продуктивності праці). С. Гуцу досліджує еволюційний вплив ШІ на трудове право та перспективи правового регулювання, особливо проблеми визначення правового статусу ШІ.

H. Eidenmueller аналізує міжнародний контекст юридичних наслідків використання ШІ для трудового законодавства. Підручники за редакцією В. Жернакова та М. Іншина та ін. формують теоретичну основу для розуміння трансформації трудового права в умовах цифровізації.

Практичні аспекти висвітлює дослідження WORK.ua, яке показує що 53% роботодавців вважають взаємодію з ChatGPT корисною. C. Frey та M. Osborn розглядають вплив автоматизації на ринок праці, аналізуючи вразливість професій до комп'ютеризації.

Попри наявні дослідження, комплексного аналізу правового регулювання впровадження ШІ в трудові відносини в Україні недостатньо, особливо з огляду на швидку еволюцію самих технологій ШІ, що зумовлює потребу подальших наукових розвідок.

Виклад основного матеріалу. Штучний інтелект стрімко інтегрується у різні сфери суспільного життя, зокрема у трудові відносини, трансформуючи їхню природу та зміст. Цифрова трансформація відкриває нові можливості для підвищення продуктивності, але водночас створює виклики для правового регулювання. Ця стаття аналізує вплив ШІ на трудові відносини, розглядає проблеми правового регулювання та пропонує перспективи розвитку законодавства в Україні з урахуванням міжнародного досвіду [1].

Цифрові технології, зокрема ШІ, кардинально змінюють бізнес-моделі, прискорюють вихід підприємств на глобальний ринок і трансформують процеси найму персоналу. ШІ сприяє автоматизації рутинних завдань, підвищенню якості продукції та швидкості виробництва, що особливо актуально в умовах політики імпортозаміщення. Водночас цифровізація створює нові робочі місця, розкриває креативний потенціал працівників і вимагає нових підходів до регулювання праці в цифровій економіці.

Пандемія COVID-19 прискорила впровадження ШІ у трудові відносини, перевівши значну частину роботи в дистанційний формат і підкресливши вразливість людського фактора. Роботодавці, які раніше скептично ставилися до ШІ, почали активно його використовувати для мінімізації ризиків, пов'язаних із людською працею. Це підкреслює необхідність адаптації трудового законодавства до нових реалій [2; 3].

Розвиток технологій ШІ сприяє розширенню переліку суб'єктів, визнаних у трудовому праві. Із вдосконаленням ШІ концепція «електронної особи» набуває популярності, зокрема у цивільному праві. Резолюція Європейського парламенту 2017 року запропонувала визнати спеціальний правовий статус для складних роботів, здатних до автономного прийняття рішень, що передбачає можливість прирівняння «розумних» роботів до людей у певних правових контекстах.

Такий розвиток подій відкриває перспективу визнання розумних роботів суб'єктами трудових відносин, особливо якщо вони отримають правосуб'єктність у цивільному праві. Це вимагатиме перегляду визначення суб'єктів трудового права, розширюючи його для включення нелюдських суб'єктів. Юридичне визнання роботів як суб'єктів трудового права потребуватиме ґрунтовного перегляду чинного трудового законодавства для визначення їхніх прав, обов'язків та взаємодії з людськими працівниками [4].

Поява працівників, оснащених нейропротезами – електронними імплантатами з елементами ШІ, які значно покращують фізичні чи когнітивні здібності, – додає додатковий рівень складності для трудового права. Ці біотехнологічні досягнення створюють нові категорії працівників, кожна з яких потребує окремих правових підходів:

1. Працівники з інвалідністю, які потребують нейропротезів за медичними показаннями для відновлення втрачених функцій.
2. Працівники, які добровільно встановлюють нейропротези для покращення своїх здібностей без медичних показань.
3. Працівники, які не використовують біотехнологічні удосконалення, покладаючись виключно на природні здібності.

Визначення правового статусу цих груп є ключовим для забезпечення справедливого ставлення у трудових відносинах. Працівники з нейропротезами можуть перевершувати своїх колег без удосконалень, що може призвести до конкурентних диспропорцій на робочому місці. Така нерівність може посилити соціальні розбіжності, що вимагає правових механізмів для запобігання дискримінації за наявністю чи відсутністю технологічних удосконалень [5].

Інтеграція ШІ та біотехнологій у трудові відносини вимагає оновлення принципів трудового права. Такі ключові принципи, як рівність, недискримінація, безпека праці, стабільність роботи та захист від безробіття, потребують переосмислення для відповідності сучасним реаліям.

Принцип рівності у трудових правах, закріплений у міжнародних документах, таких як Загальна декларація прав людини (1948) та Конституція України (стаття 24) [6], забороняє дискримінацію за різними ознаками. Кодекс законів про працю України (стаття 22) [7] додатково підкреслює неприпустимість будь-яких прямих чи непрямих обмежень трудових прав залежно від походження, соціального стану, раси, статі чи релігії. Однак ці норми застаріли в умовах цифровізації, оскільки вони зосереджені переважно на людських суб'єктах і не враховують ШІ чи працівників із удосконаленнями.

Наявність або відсутність доступу до передових технологій, таких як нейропротези чи системи ШІ, може створити нові форми нерівності. Це може проявлятися у конкуренції між людськими працівниками та ШІ або між працівниками з удосконаленнями та без них. Для вирішення цього трудове право має еволюціонувати, щоб забезпечити рівні можливості для всіх учасників трудових відносин, незалежно від їхніх технологічних удосконалень. Можливі заходи включають запровадження квот для працівників без удосконалень або фінансових стимулів для роботодавців, щоб підтримувати різноманітність робочої сили [8].

Принципи безпеки праці, захисту трудових прав, чіткості трудових функцій, стабільності трудових відносин і підтримки зайнятості також потребують перегляду. Ці принципи тісно пов'язані з правовим статусом працівників, який ускладнюється з включенням ШІ та працівників із удосконаленнями. Чинне трудове законодавство, розроблене в доцифрову епоху, не готове до цих змін. Необхідний комплексний перегляд інститутів трудового права для відповідності вимогам цифрового суспільства [9].

ШІ може застосовуватися у трудових відносинах на кількох рівнях, кожен із яких має унікальні правові наслідки:

1. Полегшення праці: ШІ спрощує виконання рутинних завдань, підвищуючи ефективність працівників.
2. Автоматизація праці: ШІ замінює людину у виконанні певних функцій, наприклад, у виробничих процесах.
3. Розширення можливостей працівника: ШІ, інтегрований у нейропротези чи мікрочипи, посилює фізичні або когнітивні здібності працівників.
4. Повна заміна працівника: ШІ повністю виконує функції, які раніше належали людині, що може призвести до скорочення робочих місць.

Прикладом практичного застосування ШІ є використання ChatGPT у рекрутингу. Рекрутери відзначають його ефективність у: створенні привабливих описів вакансій; дослідженні ринку (конкуренти, зарплати, попит); підготовці запитань для співбесід; комунікації з кандидатами (переписка, робота із запереченнями, делікатний зворотний зв'язок); пошуку кандидатів (створення булевих запитів, підбір ключових слів); аналізі резюме (розпізнавання ключових слів для оцінки навичок); презентації кандидатів менеджеру з найму.

За даними Work.ua, 53% роботодавців вважають досвід використання ChatGPT корисним, а близько 10 тис. роботодавців скористалися цією функцією за тиждень після її впровадження [10].

Однією з ключових проблем є визначення правового статусу ШІ у трудових відносинах. Існують два основні підходи:

1. ШІ як об'єкт трудових відносин: відповідальність за дії ШІ покладається на роботодавця. Цей підхід підтримує Ніколя Петі (Льєзький університет), який вважає, що визнання ШІ об'єктом запобігає дискримінації людських працівників.
2. ШІ як суб'єкт трудових відносин: професор Оксфордського університету Хорст Айденмюллер стверджує, що ШІ, як прототип людини, має бути суб'єктом із правами та обов'язками, подібними до людських. Авторка статті підтримує цю позицію, зазначаючи, що швидкий розвиток технологій може незабаром наділити ШІ ознаками автономії, свідомості та волі.

Визнання ШІ суб'єктом вимагатиме значних змін у трудовому законодавстві, зокрема щодо розподілу відповідальності, деліктоздатності та регулювання взаємодії між ШІ та людьми. Наприклад, у Швеції з 2015 року застосовуються мікрочипи RFID, які імплантуються працівникам для доступу до офісів або управління обладнанням. Такі технології можуть зменшити відповідальність роботодавця за виробничі травми, якщо працівник порушує інструкції, але водночас створюють етичні та правові дилеми [4].

Інтеграція ШІ у трудові відносини породжує низку викликів:

1. Безробіття та соціально-економічні наслідки: Прогнозується, що до 2030 року від 2 млн до 2 млрд людей можуть втратити роботу через автоматизацію. Масштабне безробіття може дестабілізувати соціальну ситуацію, підвищити рівень злочинності та погіршити добробут сімей.
2. Етичні проблеми: ШІ не має людських почуттів і моральних якостей, що може призвести до об'єктивного, але нечутливого підбору персоналу, ігноруючи особистісні якості кандидатів.
3. Психосоціальні ризики: заміна працівників ШІ може спричинити стрес, відчуття непотрібності або конфлікти на робочому місці. Ці ризики наразі не врегульовані законодавством.
4. Недискримінація: впровадження ШІ та біотехнологій (наприклад, нейропротезів) може створити нерівність між працівниками з удосконаленнями та без них, що потребує правового захисту [11].

Для ефективного впровадження ШІ у трудові відносини в Україні необхідно:

1. Провести державне дослідження: оцінити вплив ШІ на безробіття та соціально-економічні наслідки, щоб уникнути дестабілізації соціальної ситуації.
2. Визначити правовий статус ШІ: чітко розмежувати, чи є ШІ об'єктом чи суб'єктом трудових відносин, і врегулювати відповідальність за його дії.
3. Створити перелік незамінних професій: визначити посади, які не можуть бути автоматизовані, щоб захистити людську працю.
4. Встановити квоти: запровадити квоти для людських працівників на підприємствах, де використовується ШІ.
5. Розробити правила взаємодії: визначити порядок взаємодії між ШІ та людьми, особливо у фріланс-ситуаціях.
6. Забезпечити захист від дискримінації: розробити механізми для запобігання нерівності між працівниками з технологічними удосконаленнями та без них.
7. Врегулювати психосоціальні ризики: створити норми, які захищають працівників від стресу та інших негативних наслідків роботи з ШІ.

Висновки. Проведений аналіз проблем та викликів правового регулювання штучного інтелекту в трудових відносинах свідчить про необхідність комплексного оновлення трудового законодавства України відповідно до вимог цифрової економіки. Ключовим викликом є визначення правового статусу ШІ у трудових відносинах – як об'єкта з відповідальністю роботодавця або як суб'єкта з певними правами та обов'язками, що потребуватиме значної трансформації базових категорій трудового права. Дослідження виявило особливо гострі проблеми правового регулювання, пов'язані з появою працівників із біотехнологічними удосконаленнями та ризиком масового технологічного безробіття, що вимагає переосмислення фундаментальних принципів трудового права: рівності, недискримінації, безпеки праці та соціального захисту. Для вдосконалення нормативно-правового регулювання ШІ в трудових відносинах рекомендовано запровадити низку цілеспрямованих заходів: провести державне дослідження соціально-економічних наслідків впровадження ШІ, законодавчо визначити його статус, створити перелік незамінних професій, встановити квоти для людських працівників, розробити правила взаємодії між ШІ та людьми, забезпечити захист від дискримінації та врегулювати психосоціальні ризики. Перспективним напрямом розвитку трудового законодавства має стати розробка спеціального нормативно-правового акту, який би комплексно регулював особливості трудових відносин в умовах цифровізації, забезпечуючи баланс між технологічним прогресом і захистом трудових прав працівників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бутинська Р.Я. Штучний інтелект у сфері праці: проблеми та перспективи правового регулювання. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 2. С. 301–308.
2. Азьмук Н.А. Штучний інтелект у процесі праці у цифровій економіці: нові виклики та можливості. *Економічний вісник Донбасу.* 2019. № 3 (57). С. 137–145.
3. Гуцу С.В. Роль штучного інтелекту в еволюції трудового права. Актуальні проблеми та перспективи розвитку юридичної науки, освіти та технологій у XXI столітті в дослідженнях молодих учених. Харків, 2023. С. 18–21.
4. Eidenmueller H. The Rise of Robots and the Law of Humans.Oxford Legal Stud-ies Research Paper. 2017. № 27. URL: https://blogs.law.ox.ac.uk/business-law-blog/blog/2017/04/rise-robots-and-law-humans.
5. Гуцу С.Ф. Упровадження штучного інтелекту в трудові відносини: перспективи правового регулювання. *ВІСНИК НТУУ «КПІ».* 2021. № 2 (50).
6. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 3,. ст. 141.
7. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 1971. додаток до № 50, ст. 375.
8. Трудове право: підручник для студ. юрид. спец. навч. закл. / В.В. Жернаков, С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко та ін.; за ред. В.В. Жернакова. Харків: Право, 2012. 496 с.
9. Трудове право України: підручник / за загальною редакцією М.І. Іншина, В.Л. Костюка, В.П. Мельника. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 472 с.
10. 53% роботодавців вважають досвід взаємодії з ChatGPT корисним. *WORK.ua.* 2023. URL: https://www.work.ua/news/ukraine/2.
11. Frey C.B., Osborn M.A. The Future of Em-ployment: How Susceptible Are Jobs to Computerisation? 2013. URL: https://robo-hunter.com/pdf/The_Future_of_Employment.pdf.

УДК 349.22:331
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.80

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ СПІВРОБІТНИКІВ ПОЛІЦІЇ ЯК ФАКТОР ПЛИННОСТІ КАДРІВ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Логінова М.В.,
викладач кафедри цивільного права та процесу
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-5608-9911

Логінова М.В. Ціннісні орієнтації співробітників поліції як фактор плинності кадрів в Національній поліції України.

У статті досліджено проблему плинності кадрів у Національній поліції України через призму ціннісних орієнтацій її співробітників. Актуальність дослідження зумовлена високим рівнем звільнень серед поліцейських, що негативно впливає на ефективність правоохоронної діяльності та довіру суспільства. Традиційні дослідження плинності кадрів часто зосереджуються на матеріальних аспектах, проте дана робота акцентує увагу на значенні ціннісних орієнтацій як потенційного фактора, що впливає на рішення поліцейських залишатися на службі чи звільнятися. Метою дослідження є аналіз взаємозв'язку між ціннісними орієнтаціями співробітників поліції та плинністю кадрів у Національній поліції України. У статті розглянуто теоретичні засади дослідження ціннісних орієнтацій, їхню роль у контексті правоохоронної діяльності та світовий досвід у вивченні плинності кадрів у поліції. Особливу увагу приділено аналізу статистики плинності кадрів в Національній поліції України за вказаний період, виявленню основних причин звільнень та дослідженню впливу ціннісних орієнтацій на ці процеси. Було представлено праці українських науковців, які досліджують цінності, ціннісні орієнтації та плинність кадрів у правоохоронних органах. Розглянуто специфіку ціннісних орієнтацій, що формуються у співробітників поліції в процесі професійної підготовки, та їхню відповідність організаційним цінностям. Проаналізовано вплив зовнішніх факторів, таких як реформи в поліції та воєнний стан в країні, на ціннісні пріоритети та рівень плинності кадрів. У висновках наголошено на важливості ціннісних орієнтацій як фактора плинності кадрів у Національній поліції України. Високий рівень добровільних звільнень свідчить про необхідність глибшого розуміння цінностей співробітників та причин їхніх рішень. Рекомендовано проведення подальших досліджень для виявлення конкретних ціннісних орієнтацій поліцейських та розробки стратегій для підвищення рівня утримання кадрів, зокрема через удосконалення процесів набору та навчання, а також покращення організаційної культури та умов праці.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, плинність кадрів, Національна поліція України, співробітники поліції, організаційні цінності.

Loginova M.V. Value orientations of police officers as a factor of personnel turnover in the National Police of Ukraine.

The article examines the problem of personnel turnover in the National Police of Ukraine through the prism of the value orientations of its employees. The relevance of the study is due to the high level of dismissals among police officers, which negatively affects the effectiveness of law enforcement activities and public trust. Traditional studies of personnel turnover often focus on material aspects, however, this work emphasizes the importance of value orientations as a potential factor influencing the decision of police officers to remain in service or resign. The purpose of the study is to analyze the relationship between the value orientations of police officers and personnel turnover in the National Police of Ukraine. The article examines the theoretical principles of the study of value orientations, their role in the context of law enforcement activities and world experience in studying personnel turnover in the police. Particular attention was paid to the analysis of staff turnover statistics in the National Police of Ukraine for the specified period, identifying the main reasons for dismissals and studying the influence of value orientations on these processes. The works of Ukrainian scientists who study values, value orientations and staff turnover in law enforcement agencies were presented. The specifics of value orientations formed in police officers during professional training and their compliance with organizational values were considered. The influence of external factors, such as police reforms and martial law in the country, on value priorities and the level of staff turnover was analyzed. The conclusions emphasized the importance of value orientations as a factor in staff turnover in the National

Police of Ukraine. The high level of voluntary dismissals indicates the need for a deeper understanding of the values of employees and the reasons for their decisions. Further research is recommended to identify specific value orientations of police officers and develop strategies to increase staff retention, including through improved recruitment and training processes, as well as improved organizational culture and working conditions.

Key words: value orientations, staff turnover, National Police of Ukraine, police officers, organizational values.

Постановка проблеми. Національна поліція України відіграє ключову роль у підтриманні громадської безпеки та правопорядку в країні. Ефективність та стабільність цього правоохоронного органу є вкрай важливими для забезпечення безпеки громадян та функціонування держави в цілому. Одним із значних викликів, що постають перед Національною поліцією, є плинність кадрів. Високий рівень звільнень серед поліцейських може призвести до зриву операцій, втрати досвідчених співробітників та негативно вплинути на довіру суспільства до правоохоронних органів. Розуміння факторів, які сприяють плинності кадрів, є необхідним для розробки ефективних стратегій утримання особового складу. Традиційно, дослідження плинності кадрів часто зосереджуються на таких аспектах, як рівень заробітної плати, умови праці та можливості кар'єрного зростання. Однак, важливу роль у цьому процесі можуть відігравати також ціннісні орієнтації співробітників поліції. Дане дослідження зосереджується на потенційному впливі ціннісних орієнтацій поліцейських як значущого фактора, що впливає на їхнє рішення залишатися на службі в Національній поліції України чи звільнятися з неї. Існує потреба в поглибленому вивченні цього взаємозв'язку в унікальному контексті Національної поліції України, враховуючи її нещодавні реформи та поточне соціально-політичне середовище. Якщо основні цінності поліцейських не узгоджуються з цінностями та практиками правоохоронного органу, вони частіше відчуватимуть незадоволеність і шукатимуть роботу в іншому місці, що свідчить про те, що для вирішення проблеми плинності кадрів необхідно враховувати не лише матеріальні чинники.

Метою дослідження є аналіз взаємозв'язку між ціннісними орієнтаціями співробітників поліції та плинністю кадрів у Національній поліції України. У статті розглянуто теоретичні засади дослідження ціннісних орієнтацій, їхню роль у контексті правоохоронної діяльності та світовий досвід у вивченні плинності кадрів правоохоронців. Акцентовано увагу на результатах аналізу статистики плинності кадрів в Національній поліції України до повномасштабного вторгнення , зокрема за період 2019–2022 років, висвітлено ряд основних причин звільнень та досліджено вплив ціннісних орієнтацій на ці процеси. Згадано праці українських науковців, які досліджують цінності, ціннісні орієнтації та плинність кадрів у правоохоронних органах.

Стан опрацювання проблематики. Проблема цінностей та ціннісних орієнтацій є предметом дослідження багатьох наукових дисциплін, включаючи філософію, соціологію та психологію. Аксіологія, спеціальна філософська дисципліна, займається дослідженням та аналізом цінностей, підкреслюючи, що розуміння цінностей змінюється в залежності від історичної епохи. У наукових працях розглядаються різні аспекти цінностей, їх сутність та значення для суспільства та особистості. У контексті правоохоронної діяльності особлива увага приділяється цінностям та принципам професійної етики поліцейських. Дослідження наголошують на таких ключових цінностях, як верховенство права, гуманізм, професіоналізм, чесність, служіння суспільству та повага до прав людини. Українські науковці, зокрема Рошканюк В.М. та Нагорна О.О., досліджують ціннісні орієнтації співробітників поліції як фактор плинності кадрів в Національній поліції України, аналізуючи підготовку майбутніх фахівців та відповідну нормативно-правову базу. У контексті Національної поліції України, професійна підготовка наголошує на певних ціннісних орієнтаціях. Однак, вплив поточних реформ та війни в Україні на ціннісні орієнтації та рівень плинності кадрів потребує подальшого вивчення.

Виклад основного матеріалу. Дослідження динаміки плинності кадрів у період з 2019 по 2022 рік, засноване на даних аналітичного звіту, виявляє суттєві коливання в показниках звільнень персоналу [1]. Протягом 2019 року організацію залишило 8977 співробітників. Наступного, 2020 року, спостерігалося помітне зниження кількості звільнених – до 7292 осіб. Однак у 2021 році показник плинності знову зріс, досягнувши 9127 звільнень. Кульмінаційним у досліджуваному періоді став 2022 рік, коли кількість співробітників, що припинили трудові відносини, сягнула 10 747. Детальний аналіз причин припинення трудових відносин протягом зазначеного чотирирічного інтервалу вказує на домінування звільнень за власним бажанням. Так, у 2019 році зафіксовано 6049 таких випадків. У 2020 році кількість добровільних звільнень скоротилася до 4615, що корелює із загальним зниженням плинності того року. Проте вже у 2021 році число звільнень за власною ініціативою знову зросло до 6029. У 2022 році, попри

найвищий загальний показник плинності, кількість звільнень за власним бажанням дещо зменшилася порівняно з попереднім роком, склавши 5826. Переважання добровільних звільнень упродовж усього періоду сигналізує про можливі глибинні проблеми, пов'язані із задоволеністю персоналу умовами праці, відсутністю чітких кар'єрних траєкторій або розбіжністю між корпоративними та особистими цінностями працівників. Особливу увагу привертає динаміка звільнень з негативних причин. У 2019 році зафіксовано 1123 таких випадки. Протягом 2020 року їх кількість залишилася приблизно на тому ж рівні – 1089. Незначне зростання спостерігалося у 2021 році, коли з негативних причин було звільнено 1274 співробітники. Надзвичайно різкий стрибок цього показника стався у 2022 році, коли кількість звільнень з негативних мотивів досягла 4091 (табл. 1). Таке більш ніж трикратне збільшення порівняно з попередніми роками може свідчити про вплив специфічних кризових явищ, кардинальних змін у внутрішній політиці організації або загострення зовнішніх факторів, що суттєво вплинули на стабільність трудових відносин та лояльність персоналу. Глибший аналіз цих причин, включаючи можливий вплив соціально-економічних чинників, змін у законодавстві або управлінських рішень, є необхідним для повного розуміння ситуації та розробки ефективних заходів зі стабілізації кадрового складу. Розглянуті дані підкреслюють важливість моніторингу не лише кількісних показників плинності, а й якісної структури причин звільнень для своєчасного виявлення проблемних зон та впровадження превентивних заходів.

Таблиця 1. Плинність кадрів в Національній поліції України (2019–2022)

Причина звільнення	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**
За власним бажанням	6,049	4,615	6,029	5,826
Закінчення строку контракту	1	6	3	6
За віком	7	10	21	17
За хворобою	1,199	1,210	1,400	537
Переведення до інших міністерств та відомств (організацій)	259	103	22	22
Скорочення штатів або організаційні заходи	257	171	270	22
З негативних причин	1,123	1,089	1,274	4,091
Інші причини	82	88	108	226
Всього звільнено	8,977	7,292	9,127	10,747

Дослідження показують, що невідповідність між особистими та організаційними цінностями може призвести до плинності кадрів. Наголос на певних цінностях під час навчання вказує на спробу прищепити поліції певну етичну основу. Поліцейські академії прагнуть соціалізувати новобранців у професію, підкреслюючи певні цінності та принципи, які вважаються важливими для ефективної та етичної роботи поліції [2, с. 114]. Однак, ефективність цього на практиці та його довгостроковий вплив на утримання кадрів потребують вивчення. Обговорення основних цінностей, таких як відданість служінню суспільству, дотримання закону та забезпечення безпеки, та того, як відчуття нездатності реалізувати ці цінності в поточному організаційному контексті може призвести до незадоволеності. Слід також враховувати, як такі фактори, як корупція, брак ресурсів або організаційна несправедливість, можуть суперечити основним цінностям співробітників та сприяти їхньому рішенню звільнитися. Розбіжності між проголошеними цінностями Національної поліції та реальним досвідом співробітників можуть призвести до розчарування та збільшення плинності кадрів. Якщо співробітники вважають, що заявлені цінності організації не відображаються в її практиці або їхній щоденній роботі, вони можуть відчувати зраду або моральний конфлікт, що спонукає їх шукати роботу в середовищі, яке краще відповідає їхнім цінностям.

Українські науковці, зокрема Рошканюк В.М. та Нагорна О.О., присвятили свої дослідження вивченню ціннісних орієнтацій співробітників поліції як фактора плинності кадрів у Національній поліції України [3, с. 250]. У своїх працях вони зазначають, що ціннісні орієнтації співробітників поліції є сукупністю переконань, норм поведінки, установок і правил, прийнятих у підрозділі та значною мірою розділяються всіма працівниками поліції. На думку авторів, ціннісні орієнтації є пріоритетною складовою діяльності співробітників поліції та важливим інструментом для створення позитивного настрою, підвищення ефективності та якості роботи.

Рошканюк В.М. та Нагорна О.О. також розглядають ціннісні орієнтації як важливий компонент структури особистості, морально-психічний орієнтир її поведінки та діяльності, тісно пов'язаний з морально-правовими категоріями та принципами, що утверджені в суспільстві та державі [3, с. 251]. Автори наголошують на важливості узгодження індивідуальних цінностей з цінностями суспільства та суб'єктивній оцінці соціально-правової значущості у професійній діяльності поліцейських. У контексті службово-професійної діяльності поліції, Рошканюк В.М. та Нагорна О.О. звертаються до досвіду зарубіжних країн, таких як країни ЄС, Німеччина, Великобританія, США та Франція, де поліцейські усвідомлюють соціальну цінність своєї професії та відчувають гордість за неї. Автори підкреслюють, що основні ціннісні філософсько-стратегічні напрями діяльності поліції цих країн були взяті на озброєння вітчизняними органами та зафіксовані в нормативно-правових актах, зокрема в Законі України «Про Національну поліцію», де людські цінності та їх охорона є першочерговим завданням [4]. Дослідники також відзначають центральну роль неухильного дотримання законності, справедливості та гуманного ставлення до особи як соціально-правових цінностей у професійній діяльності працівників Національної поліції [3, с. 252].

Триваючий збройний конфлікт в Україні глибоко трансформує операційне середовище та психологічний ландшафт для співробітників правоохоронних органів, що проявляється в ескалації професійних вимог, підвищенні рівня стресу та значних зрушеннях в їхніх аксіологічних орієнтаціях. Зовнішні катаклізми, прикладом яких є поточна війна, здатні фундаментально змінювати системи цінностей поліцейських або суттєво посилювати професійні стресори та робоче навантаження, тим самим створюючи умови, сприятливі для зростання плинності кадрів. Всеохоплюючий тиск, спричинений воєнними діями на всі суспільні сфери в Україні, включно з правоохоронними органами, зумовлює підвищений ризик професійного вигорання, індукує трансформації в індивідуальних ієрархіях цінностей – наприклад, акцентоване надання пріоритету особистій безпеці або пошук більш стабільних професійних занять – і часто призводить до рішень про пошук альтернативних кар'єрних шляхів [5].

Функціональні обов'язки поліцейських установ у періоди воєнного стану значно розширюються, охоплюючи додаткові завдання, безпосередньо пов'язані із забезпеченням національної безпеки та виконанням оборонних операцій. Таке розширення повноважень неминуче призводить до збільшення операційного темпу та інтенсифікації психологічного напруження, які, у свою чергу, визнаються значущими змінними, що впливають на динаміку кадрової плинності в поліцейських структурах. Суспільне сприйняття ефективності правоохоронної діяльності та панівний рівень суспільної довіри до поліцейських інституцій також виступають критичними детермінантами морального духу офіцерів та їхньої схильності до організаційної відданості. Наявність життєздатних альтернативних можливостей працевлаштування та загальна конкурентоспроможність, що характеризує сучасний ринок праці, становлять суттєві фактори для співробітників, які розглядають можливість залишення служби в поліції [6, с. 356]. Поєднання зазначених чинників підкреслює складну взаємодію між макрорівневим збройним конфліктом, індивідуальним психологічним благополуччям, організаційною стабільністю та суспільною динамікою в українському поліцейському контексті. Інтенсивні та часто травматичні переживання, пов'язані з поліцейською діяльністю у воєнний час, можуть призвести до переоцінки того, що офіцери вважають важливим, потенційно знижуючи відносну цінність кар'єрного зростання чи ідеалів державної служби на користь більш нагальних турбот про особисту та сімейну безпеку. Процес переоцінки, поєднаний з хронічним впливом ситуацій високого ризику, сприяє кумулятивному стресовому навантаженню, яке може перевищувати індивідуальні адаптаційні можливості, призводячи до таких явищ, як втома від співчуття, вікарна травматизація та, зрештою, до професійної дезадаптації [7, с. 135]. Організаційна відповідь на ці виклики, включно з наданням послуг психологічної підтримки, адаптивним керівництвом та заходами щодо пом'якшення надмірного робочого навантаження, стає вирішальною у формуванні стійкості та зменшенні негативних наслідків тривалого операційного стресу.

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що ціннісні орієнтації відіграють важливу роль у плинності кадрів в Національній поліції України. Високий рівень добровільних звільнень свідчить про необхідність глибшого розуміння цінностей співробітників та причин їхнього рішення залишити службу. Для вирішення проблеми плинності кадрів рекомендується провести подальші дослідження, можливо, за допомогою опитувань та інтерв'ю, щоб отримати глибше розуміння конкретних ціннісних орієнтацій співробітників та причин їхніх рішень про звільнення. Слід переглянути та, можливо, переробити процеси набору та навчання, щоб краще відбирати кандидатів, чиї цінності узгоджуються з основними цінностями Національної поліції, та подальшого прищеплення цих цінностей під час початкової та поточної підготовки. Впровадження стратегій покращення організаційної культури, вирішення проблем, таких як робоче навантаження, компенсація та можливості кар'єрного зростання, а також сприяння більшому відчуттю узгодженості цінностей серед співро-

бітників є важливим. Розробка механізмів підтримки та ресурсів для допомоги співробітникам у подоланні стресів та етичних дилем, властивих роботі в поліції, також може сприяти зменшенню плинності кадрів. Майбутні дослідження можуть включати комплексні дослідження для відстеження еволюції ціннісних орієнтацій серед співробітників поліції та їх впливу на довгострокове утримання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт за результатами аналітичного дослідження перспектив удосконалення кадрової політики та зміни умов оплати праці поліцейських з метою підвищення конкурентоспроможності служби в поліції на ринку праці. URL: https://mvs.gov.ua/upload/1/7/9/2/2/3/zvit-za-rezultatami-analiticnogo-doslizennia-1.pdf (дата звернення: 09.05.2025).
2. Тулінов В.С., Мердова О.М. Поліцейська діяльність: підручник / ред. С.С. Вітвіцького. Київ: ВД Дакор, 2021. 372 с.
3. Рошканюк В., Нагорна О. Ціннісні орієнтації співробітників поліції як фактор плинності кадрів в Національній поліції України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Т. 1, № 76. С. 250–254.
4. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII: станом на 16 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (дата звернення: 09.05.2025).
5. Фрідріх Ю. Питання довіри: відносини між громадянами та поліцією на деокупованих і прифронтових територіях. URL: https://gppi.net/assets/Friedrich_2024_A_Matter_of_Trust_UKR_final.pdf (дата звернення: 09.05.2025).
6. Ряшко О. Цінність і ціннісні орієнтації в професійній діяльності поліції: філософсько-правовий аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 2. С. 356–367.
7. Роман Ш. Проблема толерантності правоохоронців у сучасному мультикультурному суспільстві. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки"*. 2020. № 3 (27). С. 133–138.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.81

ЦИФРОВИЙ КОНТРОЛЬ НА РОБОЧОМУ МІСЦІ: ІНТЕРЕС РОБОТОДАВЦЯ ТА ПРАВО НА ПРИВАТНІСТЬ ПРАЦІВНИКА

Малєнко О.В.,
асистент кафедри приватного права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
e-mail: o.malenco@gmail.com

Вакарюк Л.В.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри приватного права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
e-mail: l.vakaryuk@chnu.edu.ua

Малєнко О.В., Вакарюк Л.В. Цифровий контроль на робочому місці: інтерес роботодавця та право на приватність працівника.

Стаття присвячена дослідженню цифрового контролю на робочому місці з позиції балансу між інтересом роботодавця та правом на приватність працівника. Відзначено, що контроль роботодавця за виконанням працівниками своїх трудових обов'язків є однією з основних ознак трудових відносин.

Метою статті є дослідження цифрового моніторингу та контролю на робочому місці працівника в контексті забезпечення права на приватність працівника.

Звернуто увагу на те, що чинний КЗпП України не містить загальних норм про поняття, види, порядок здійснення роботодавцем контролю за виконанням працівниками трудових обов'язків, водночас у деяких нормах згадується про контроль з боку роботодавця. Встановлено, що застосовуючи різні прилади та цифрові технології роботодавець використовує все більш нетрадиційні форми контролю та моніторингу поведінки працівників. Підкреслено, що через цифровий контроль працівників на робочому місці роботодавець реалізує свої інтереси. Розглянуто випадки здійснення моніторингу електронного листування.

Аргументовано, що здійснення цифрового контролю роботодавцем може порушувати право працівників на приватність на робочому місці. Обґрунтовано, що відповідно до Конституції України кожному гарантується таємниця особистого життя. Акцентовано увагу на тому, що національне трудове законодавство не містить норм, які б закріплювали право на приватність працівника на робочому місці, а також, що відсутні норми, які б визначали підстави та межі допустимості втручання у приватне життя працівника.

На підставі практики Європейського суду з прав людини надано правову характеристику поняття «приватне життя» з урахуванням положень статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Проаналізовано практику Європейського суду з прав людини щодо порушення права працівника на приватність на робочому місці, зокрема права на приватне життя і таємницю кореспонденції, права на приватне життя при здійсненні відеоспостереження за працівниками на робочому місці. Досліджено рішення національних судів щодо захисту прав працівників на приватність на робочому місці. Визначено критерії втручання роботодавця у право на приватність працівника та запропоновано способи забезпечення права на приватність на робочому місці.

Ключові слова: інтерес, право, приватність, таємниця, робоче місце, моніторинг, контроль, інформація, згода, працівник, роботодавець, трудові відносини.

Malienko O.V., Vakariuk L.V. Digital control in the workplace: the interest of the employer and the right to privacy of the employee.

The article is devoted to the study of digital control in the workplace from the standpoint of a balance between the interest of the employer and the right to privacy of the employee. It is noted that the employer's control over the performance by employees of their labor duties is one of the main signs of labor relations.

The article is aimed at researching digital monitoring and control at the employee's workplace in the context of ensuring the right to privacy of the employee.

Attention is drawn to the fact that the current Labor Code of Ukraine does not contain general norms on the concept, types, procedure for the employer to exercise control over the performance of labor duties by employees, while some norms mention control by the employer. It is established that using various devices and digital technologies, the employer uses increasingly non-traditional forms of control and monitoring of employee behavior. It is emphasized that through digital control of employees in the workplace, the employer realizes his interests. Cases of monitoring of electronic correspondence are considered.

It is argued that the implementation of digital control by the employer may violate the right of workers to privacy in the workplace. It is substantiated that, in accordance with the Constitution of Ukraine, everyone is guaranteed privacy. It is emphasized that the national labor legislation does not contain norms that would enshrine the right to privacy of the employee in the workplace, as well as that there are no norms that would determine the grounds and limits of the admissibility of interference in the employee's private life.

Based on the practice of the European Court of Human Rights, a legal description of the concept of «private life» has been provided, taking into account the provisions of Article 8 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The practice of the European Court of Human Rights on violation of the employee's right to privacy in the workplace, in particular the right to privacy and privacy of correspondence, the right to privacy in the implementation of video surveillance of employees in the workplace, has been analyzed. The decisions of national courts to protect the rights of workers to privacy in the workplace have been studied. The criteria of the employer's interference with the right to privacy of the employee are defined and the ways of ensuring the right to privacy in the workplace are proposed.

Key words: interest, law, privacy, secrecy, workplace, monitoring, control, information, consent, employee, employer, labor relations.

Постановка проблеми. У епоху стрімкого інформаційного та технологічного розвитку процес праці зазнає суттєвих змін, де автоматизація та цифровізація зумовлюють такі зміни. Одним із головних аспектів зміни процесу праці стає впровадження систем цифрового контролю на робочому місці. Саме право роботодавців здійснювати контроль за працівниками є визначальною особливістю трудових відносин, яка притаманна усім правовим системам. В сучасних умовах таке право роботодавця трансформується, адже з'являються нові форми для спостереження за працівниками, збору та моніторингу даних про працівників. З однієї сторони, такі системи контролю дозволяють роботодавцю контролювати робочі процесси з метою підвищення ефективності праці та забезпечення конфіденційності. З іншої сторони, такі системи контролю породжують проблему щодо забезпечення інтересів працівника на приватність. А тому, дослідження нових форм моніторингу і цифрового контролю працівників, а також правового забезпечення такого контролю є назрілою проблемою сьогодення, вирішення якої дозволить забезпечити оптимальний баланс прав та інтересів працівників та роботодавців при здійснені цифрового контролю останніми.

Стан опрацювання. Проблематика цифрового контролю на робочому місці досліджувалась низкою українських вчених через призму права працівника на невтручання у приватне життя, контролю кореспонденції працівника, застосування відеоспостережень на робочому місці, серед яких: Вєтухова І., Капліна В. (досліджували поняття «приватність» у розрізі контролю роботодавця особистої кореспонденції працівників) [1], Вишновецька С., Вишновецький В., Головченко В., Кравченко І., Паліюк В., Посикалюк О. (аналізував особливості обмеження права працівника на приватність на робочому місці) [2], Спасських Ю. (досліджував порядок захисту прав працівника на робочому місці) [3].

Метою статті є дослідження цифрового контролю на робочому місці працівника через призму дотримання права на приватність працівника, з'ясування особливостей здійснення такого контролю.

Виклад основного матеріалу. Контроль роботодавця за виконанням працівниками своїх трудових обов'язків є однією з основних ознак трудових відносин. Такий контроль може включати як діяльність роботодавця із моніторингу процесу здійснення працівниками своєї трудової функції, оцінки відповідності дій працівників вимогам трудового законодавства, локальних нормативних актів, трудового договору, перевірки результатів роботи, так й право роботодавця застосовувати до працівників необхідні заходи впливу та стягнення у випадку невиконання чи неналежного виконання останніми покладених на них трудових обов'язків.

Незважаючи на те, що чинний КЗпП України не містить загальних норм про поняття, види, порядок здійснення роботодавцем контролю за виконанням працівниками трудових обов'язків, водночас, у деяких нормах згадується про контроль з боку роботодавця. Так, відповідно до ч.9 ст.

60 КЗпП України, яка врегульовує гнучкий режим робочого часу, «роботодавець зобов'язаний…забезпечити облік відпрацьованого часу та ефективний контроль за найбільш повним і раціональним використанням робочого часу працівником» [4]. Також, відповідно до ч.9. ст. 60-1 КЗпП України («Надомна робота»), «роботодавець самостійно вирішує, в який спосіб доручати працівникові роботу і контролювати її виконання, та забезпечує достовірний облік виконаної роботи» [4].

Отже, працівники підпорядковуються організаційно-виробничому управлінню роботодавця, а роботодавець здійснює контроль за виконанням працівниками покладених на них трудових обов'язків. При цьому, важливим аспектом є способи здійснення такого контролю та межі його здійснення, адже способи і форми здійснення контролю за виконанням працівниками своїх трудових обов'язків мають бути пропорційними меті контролю та не порушувати особисті немайнові права працівників.

В сучасних умовах роботодавці зацікавлені у тому, щоб працівник сумлінно виконував роботу визначену трудовим договором та, при цьому, використовував робочий час раціонально та з якнайбільшою користю для підприємства, установи, організації. Застосовуючи різні прилади та цифрові технології роботодавець використовує все більш нетрадиційні форми контролю та моніторингу поведінки працівників, зокрема:

- Моніторинг телефонних розмов;
- Моніторинг електронного листування;
- Моніторинг використання мережі Internet;
- Моніторинг соціальних мереж працівників;
- Моніторинг активності працівника за комп'ютером під час виконання ним своєї роботи;
- Здійснення відеоспостереження за працівниками та прослуховування його розмов;
- GPRS -спостереження та GPS-спостереження.

Через цифровий контроль працівників на робочому місці роботодавець реалізує свої інтереси, а саме: інтерес у контролі за виконанням працівниками своїх обов'язків, інтерес у захисті конфіденційної інформації, інтерес у запобіганні витоку важливих даних чи конфіденційної інформації, інтерес у забезпеченні ефективного та належного використання ресурсів роботодавця.

Так, приміром, поширеною стала практика впровадження на підприємствах, установах, організаціях корпоративної електронної пошти, тобто, для листування щодо робочих питань працівникам присвоюється корпоративна електрона пошта. При цьому, така електронна пошта надається працівникам виключно для виконання ними своїх трудових обов'язків, а використовувати її в особистих цілях заборонено. І якщо роботодавцем проводиться моніторинг корпоративної пошти, то у випадку використання працівником такої пошти для відправки особистих листів, будуть виявлені не тільки робочі, а й приватні повідомлення працівника.

Також, на практиці досить часто роботодавець здійснює моніторинг особистої електронної пошти працівника, якщо той використовує її на своєму робочому пристрої, моніторинг спілкування працівників за допомогою програм миттєвого обміну повідомленнями, здійснених за допомогою робочих засобів зв'язку, а також - перевірку персональних даних, які збережені на робочому комп'ютері. Проводячи такі спостереження та збір інформації роботодавець може втручатися у право на приватність працівника. Водночас, у цих випадках все ж таки не слід нівелювати інтерес роботодавця у тому, щоб працівник використовував свій робочий час раціонально та з максимальною користю для підприємства, а не вирішував власні особисті проблеми у робочий час за допомогою робочих приладів, комп'ютерних програм, інтернет-трафіку та зв'язку.

Отже, здійснення цифрового контролю роботодавцем може порушувати право працівників на приватність на робочому місці, адже при проведенні такого моніторингу на робочому місці працівника фактично здійснюється збір інформації про такого працівника, що є порушенням конституційних прав працівників, приміром такого як право на таємницю листування, телефонних розмов, іншої кореспонденції.

Відповідно до ст. 31 Конституції України, «кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції» [5]. Окрім того, відповідно до ст. 32 Конституції України, «ніхто не може зазнавати втручання в його особисте й сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України» [5]. Аналогічно, стаття 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини), що була ратифікована Україною 17 липня 1997 р., передбачає, що «кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції» [6].

Водночас, національне трудове законодавство не містить норм, які б закріплювали право на приватність працівника на робочому місці, відповідно, відсутні й норми, які б визначали підстави та межі допустимості втручання у приватне життя працівника та умови відповідальності за порушення даного права працівника.

У судовій практиці України право людини на приватне життя розглядається у розрізі втручання органів державної влади у приватне та сімейне життя, як-от, обшук (ст. 234 КПК України); аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК України); огляд та виїмка кореспонденції (ст. 262 КПК України); спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК України); опрацювання та зберігання персональної інформації (статті 259 і 266 КПК України) тощо.

У свою чергу, Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях вказує, що поняття «приватне життя» є широким і не має вичерпного визначення. При цьому, «приватне життя» охоплює такі аспекти життя людини: фізичну та психічну цілісність людини (рішення ЄСПЛ у справі «X. і Y. Проти Нідерландів» (1985); деякі аспекти фізичного та соціального «я» людини (рішення Євросуду у справі «Мікулич проти Хорватії» (2002); гендерну ідентифікацію, ім'я та сексуальну орієнтацію, статеве життя; особистий розвиток і право налагоджувати й розвивати стосунки з іншими людьми та зовнішнім світом [7, с. 77].

Таким чином, до приватного життя можна віднести ті сторони особистого життя людини, які вона не бажає розкривати для будь-яких інших осіб. Водночас, приватне життя може включати професійну діяльність чи суспільну діяльність.

Варто відзначити, що Європейський суд з прав людини вже неодноразово розглядав справи про порушення права працівника на приватність на робочому місці, зокрема, про правомірність здійснення моніторингу електронних повідомлень працівника та доступу до їх змісту, про правомірність відеоспостереження за працівниками на робочому місці.

Так, у справі «Копленд проти Сполученого Королівства» («Copland v. the United Kingdom» від 03.07.2007) заявниця вказала, що роботодавцем було порушено її права на приватне життя і таємницю кореспонденції, які гарантовані статтею 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, шляхом здійснення контролю її електронних листів, прослуховування телефонних розмов та перевірки запитів в мережі Інтернет. Суд визнав, що має місце порушення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, аргументувавши свою позицію тим, що збір та зберігання особистої інформації при використанні телефону, електронної пошти та Інтернету – без попередження заявниці **–** є втручанням в її приватне життя. Окрім цього, суд зауважив, що в локальних актах коледжу, в якому працювала заявниця, відсутні положення про можливість керівних органів втручатися у листування своїх працівників [8].

У іншій справі «Барбулеску проти Румунії» («Barbulescu v. Romania» від 12.01.2016) ЄСПЛ змінив свою позицію щодо законності втручання роботодавця в приватне життя працівника. Так, у даній справі заявника було звільнено з роботи за те, що він при листуванні із своєю дружиною та братом використовував Інтернет-додаток «Yahoo Messenger», який згідно правил внутрішнього трудового розпорядку мав використовуватись тільки для комунікації з покупцями. Суди Румунії та ЄСПЛ визнали, що у даній справі роботодавцем не було порушено статтю 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, адже працівника було повідомлено про заборону використання в особистих цілях комп'ютерну техніку, сканери та інші прилади, в свою чергу, працівник не надав вмотивованого пояснення причин порушення правил внутрішнього трудового розпорядку. Окрім того, суд взяв до уваги той факт, що роботодавцем здійснювалась перевірка тільки листування у Інтернет-додатку «Yahoo Messenger», інше листування чи документи, які містились на тому ж комп'ютері не перевірялись [9].

У справі «Антовіч та Мірковіч проти Чорногорії» (Antović and Mirković v. Montenegro від 28 листопада 2017 року), яка стосувалась впровадження відеоспостереження в аудиторіях університету, де відбувались заняття, ЄСПЛ визначив, що відеоспостереження за працівниками на робочому місці є значним втручанням в їхнє приватне життя, а тому воно може бути виправдане лише за умови відповідності закону, наявності легітимної цілі та має бути необхідним в демократичному суспільстві. Позиція ЄСПЛ у даній справі була обґрунтована тим, що робочим місцем викладачів є аудиторії університету, де вони виконують свої обов'язки як щодо подання матеріалу студентам, так й щодо взаємодії з студентами, розвитку взаємовідносин та побудови їхньої соціальної ідентичності. Суд наголосив, що встановлення камер для спостереження в університетських аудиторіях, які є публічними місцями, були вжиті не лише з метою захисту чи безпеки, а й з метою нагляду за викладанням. В свою чергу, така мета як спостереження за викладацьким процесом не передбачена законом. Тому, ЄСПЛ визнав такі заходи порушенням статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [10].

Таким чином, аналізуючи правозастосовну практику ЄСПЛ можна дійти висновку, що зона взаємодії однієї людини з іншою людиною може включатися у поняття «приватне життя», й відповідно, навіть на робочому місці працівник зберігає своє право на приватність та недоторканість особистого життя, і як наслідок, працівник вправі очікувати від роботодавця непорушення свого права на приватність та нерозголошення конфіденційної інформації, яка стала відома роботодавцю.

З огляду на те, що Україною ратифіковано Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини), та відповідно до положень ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» вважаємо, що обґрунтованим буде використання положень вказаної конвенції та судових рішень ЄСПЛ при врегулюванні питань законності втручання роботодавця в приватне життя працівника.

Так, практика національних судів щодо захисту прав працівників на приватність на робочому місці не є численною, хоча такі питання вже стають предметом судового розгляду. Наприклад, Окружний адміністративний суд міста Києва у своєму рішенні від 10.05.2019 року у справі № 640/18800/18 застосував положення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, використав висновки судових рішень ЄСПЛ у справі «Копланд проти Сполученого королівства» та вказав, що «діяльність професійного або ділового характеру підпадає під поняття «приватне життя» для цілей статті 8 Конвенції, у зв`язку із чим електронна кореспонденція працівників деяких юридичних осіб, яку у межах даної справи Антимонопольний комітет України отримав від Національного бюро, використав для цілей справи та розповсюдив серед необмеженого кола осіб, підпадає під захист статті 8 Конвенції. Цими діями Антимонопольний комітет України здійснив втручання в права Публічного акціонерного товариства та інших учасників справи, які захищені статтею 8 Конвенції» [11].

Таким чином, роботодавці можуть використовувати певні технології для цифрового контролю та моніторингу працівників, однак втручання роботодавця у право на приватність працівника повинно відповідати таким критеріям:

- визначення легітимної мети використання цифрових технологій для моніторингу і контролю,
- дотримання принципу пропорційності, тобто засіб моніторингу повинен бути пропорційним ступеню втручання в приватне життя працівника,
- інформування працівника про усі засоби моніторингу і контролю їх роботи та про мету використання таких засобів,
- отримання згоди працівника на використання конкретних засобів моніторингу чи контролю,
- заборона здійснювати збір інформації про працівника у неробочий час,
- використання отриманої про працівника інформації тільки для мети задля якої вона була зібрана, й відповідно, заборона передання інформації третім особам без згоди працівника,
- заборона зберігати інформацію про членів сім'ї працівника, яка випадково стала відома роботодавцю та не має відношення до мети самого моніторингу чи контролю,
- обмеження строку зберігання інформації, яка зібрана про працівників в межах моніторингу,
- дотримання вимог законодавства щодо конфіденційної, службової інформації, та іншої інформації з обмеженим доступом.

Висновки. Таким чином, роботодавець, реалізуючи інтерес у підвищенні ефективності праці та у забезпеченні конфіденційності, може впроваджувати системи цифрового контролю на робочому місці. Однак, такі способи контролю за працівниками не повинні обмежувати їхніх прав на приватність на робочому місці. Право на приватність працівника на робочому місці повинно забезпечуватись недоторканністю його кореспонденції, зокрема, електронного листування, спілкування за допомогою програм миттєвого обміну повідомленнями, персональних даних, які збережені на робочому комп'ютері, а також нерозголошенням конфіденційної інформації, яка стала відома роботодавцю. Водночас, втручання роботодавця у право на приватність працівника повинно відповідати таким умовам: законність підстави втручання, легітимність мети втручання, співмірність втручання поставленій меті, інформування працівника про здійснення контролю та моніторингу. А тому, з метою забезпечення балансу інтересів роботодавців і працівників з позиції непорушення права на приватність необхідним є:

1) на законодавчому рівні – закріпити право працівника на приватність на робочому місті, визначити підстави та допустимі межі втручання у приватне життя працівника, закріпити відповідальність роботодавця за порушення права на приватність працівника на робочому місці та за зловживання заходами моніторингу працівника;

2) для роботодавців – регламентувати внутрішні процедури цифрового контролю та моніторингу працівників та забезпечити доведення їх до відома працівників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вєтухова І., Капліна В. Контроль особистої кореспонденції працівника роботодавцем: виробнича необхідність чи порушення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основопоожних свообод. *Підприємництво, господарство і право*, № 3 2019. С. 105–109. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/3/20.pdf.

2. Посикалюк О.О. Захист права праівника на приватність у практиці Європейського суду з прав людини. *Університетські наукові записки*, 2016. № 59. С. 112–124.
3. Спасських Ю.В. Забезпечення приватності працівника на робочому місці: сучасний стан та проблеми. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету,* 2024. Серія ПРАВО. Випуск 83: частина 2. С. 42–47. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/07/8-1.pdf.
4. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII: станом на 27.09.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення: 01.05.2024).
5. Конституція України від 28 червня 1996 р. Верховна Рада України. URL: http:// http://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 01.05.2025).
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). № 995_004 (редакція від 01.08.2021). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 01.05.2025).
7. Паліюк В.П. Застосування судами загальної юрисдикції України Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у разі «неякісного» законодавства (положення ст. 8 Конвенції щодо права на повагу до приватного і сімейного життя). *Часопис цивільного і кримінального судочинства.* 2014. № 1. С. 73–88. URL: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/Chcks_2014_1_8.
8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Копленд проти Сполученого Королівства» від 03.07.2007 (заява № 62617/00). URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-118562&filename=CASE%20OF%20COPLAND%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20-%20%5BUkrainian%20Translation%5D%20legal%20summary%20by%20the%20COE%20Human%20Rights%20Trust%20Fund.pdf&logEvent=False (дата звернення: 01.05.2025).
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Барбулеску проти Румунії» від 05.09.2017 (заява № 61496/08) URL: https://hudoc.echr.coe.int/spa?i=001-177082 (дата звернення: 01.05.2025).
10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі від 28.11.2017 у справі «Антовіч та Мірковіч проти Чорногорії» (Antović and Mirković v. Montenegro) URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-178904%22]} (дата звернення: 01.05.2025).
11. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 10.05.2019 у справі № 640/18800/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81695852 (дата звернення: 01.05.2025).

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.82

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ ЗА СУМІСНИЦТВОМ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Олійник У.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, трудового
та господарського права,
Харківський національний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-7846-6842
e-mail: uljanka2009@ukr.net

Олійник У.М. Окремі питання організації роботи за сумісництвом в період воєнного стану.

В статті проведено аналіз сутності організації трудових відносин на умовах сумісництва в період воєнного стану. Звертається увага на те, що саме воно є додатковою гарантією реалізації особою належного їй права на працю. З часів повномасштабного вторгнення російської держави, робота на умовах сумісництва набула особливого поширення, оскільки дає можливість не лише забезпечити подальший розвиток діяльності багатьох галузей, але й отримувати додатковий заробіток працівникам та реалізовувати трудові функції, що відповідають їхнім професійним навичкам.

Законом України «Про запобігання корупції» встановлені обмеження щодо сумісництва осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за винятком викладацької, наукової та творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики зі спорту, однак в умовах воєнного стану вказані вище обмеження не поширюються на державних службовців (крім державних службовців категорії «А»), посадових осіб місцевого самоврядування (крім посадових осіб, посади яких віднесені до першої - третьої категорій), якщо такі особи перебувають у відпустці без збереження заробітної плати або у разі простою.

Серед позитивних моментів в організації трудових відносин за сумісництвом в умовах воєнного стану виділено втрату чинності постановою Кабінету міністрів України від 03.04.1993 № 245 «Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій» та наказу Міністерства праці України, Міністерства юстиції України, Міністерства фінансів України від 28 червня 1993 року № 43 «Про затвердження Положення про умови роботи за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій», що дало можливість відкинути не лише пережитки радянського періоду, а й організувати трудові відносини у відповідності до темпів розвитку сучасного ринку праці.

Звертається увага на особливості організації роботи за сумісництвом при прийнятті на роботу, організацію робочого графіка, наданні щорічних відпусток, виплати при тимчасовій непрацездатності, декларуванні, призупиненні трудового договору.

Ключові слова: сумісництво, роботодавець, трудові відносини, повний робочий день, воєнний стан, щорічна відпустка, тимчасова непрацездатність, основне місце роботи, звільнення з роботи, зайнятість.

Oliinyk U.M. Certain issues of organizing part-time work during martial law.

The article analyzes the essence of the organization of labor relations on the terms of part-time work. Attention is drawn to the fact that it is an additional guarantee of the realization by a person of his right to work. Since the full-scale invasion of the Russian state, part-time work has become particularly widespread, as it allows not only to ensure the further development of many industries, but also to receive additional earnings for employees and to implement labor functions that correspond to their professional skills.

The Law of Ukraine «On Prevention of Corruption» establishes restrictions on the part-time work of persons authorized to perform state or local government functions, with the exception of teaching, scientific and creative activities, medical practice, instructor and referee practice in sports, however, under martial law, the above restrictions do not apply to civil servants (except for civil servants of category «A»), local government officials (except for officials whose positions are classified as first - third categories), if such persons are on unpaid leave or in case of downtime.

Among the positive aspects of organizing part-time employment relations under martial law, the invalidation of the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 03.04.1993 No. 245 "On

Part-time Work of Employees of State Enterprises, Institutions and Organizations" and the Order of the Ministry of Labor of Ukraine, the Ministry of Justice of Ukraine, the Ministry of Finance of Ukraine dated June 28, 1993 No. 43 "On Approval of the Regulations on the Conditions of Part-time Work of Employees of State Enterprises, Institutions and Organizations" was highlighted, which made it possible not only to discard the remnants of the Soviet period, but also to organize labor relations in accordance with the pace of development of the modern labor market.

Attention is drawn to the peculiarities of organizing part-time work when hiring, organizing a work schedule, providing annual leave, payments in case of temporary incapacity for work, declaring, and suspending an employment contract.

Key words: part-time work, employer, labor relations, full-time work, martial law, annual leave, temporary disability, main place of work, dismissal from work, employment.

Постановка проблеми. В умовах триваючого стану існує загроза повного або часткового зупинення діяльності багатьох підприємств, установ та організацій різної форми власності, що тягне за собою не лише зниження необхідного соціального та економічного рівня розвитку, а й зменшення рівня заробітної плати працівників та реалізації ними їх трудового потенціалу. Щоб врегулювати це несприятливе явище, багато працівників намагаються поряд із основною роботою реалізувати свої трудові функції на додаткових роботах – за сумісництвом.

Робота за сумісництвом є додатковою гарантією реалізації особою належного їй права на працю, оскільки воно дає можливість не лише набути нових та реалізувати існуючі професійні навички, а й отримати додаткову заробітну плату за виконану роботу.

Зважаючи на те, що відносини роботодавця із найманим працівником, який працює за сумісництвом, на сьогоднішній день є доволі звичним та поширеним явищем, через що й потребує чіткого правового врегулювання державою.

Метою дослідження є комплексний аналіз організації роботи за сумісництвом, визначення особливостей його застосування та пошук законодавчих шляхів вирішення окремих проблем його урегулювання.

Стан опрацювання проблематики. Зважаючи на те, що сумісництво застосовується здавна на підприємствах, установах та організаціях різної форми власності та підпорядкування, воно було неодноразово предметом дослідження багатьох науковців. Значні напрацювання щодо розвитку та аналізу цього поняття були зроблені Веренич Н.В. [1], Джулай Г.Г. [2], Панченко М.В. [3], Гамалюком Б.М. [4], Маловичко С.П. [5], Гевел О. [6], однак питання сумісництва потребує подальшого дослідження, зважаючи на зміни, які були внесені в чинне законодавство та, зокрема, воєнний стан в нашій державі.

Виклад основного матеріалу. Кожен працівник, який працює на умовах трудового договору, наділений правом окрім основної роботи виконувати іншу оплачувану роботу на умовах строкового або безстрокового трудового договору шляхом сумісництва у вільний час від основної роботи. Сумісництво є невід'ємним правом кожного, яке, згідно чинного законодавства, особа, що працює може реалізувати на тому самому або іншому підприємстві, установі чи організації або ж у фізичної особи підприємця, зважаючи на обмеження, які встановлені для окремих категорій осіб.

Чинними нормативно-правовими актами, які регулюють організацію трудових відносин із сумісниками, не встановлено обмеження щодо кількості роботодавців, з якими може одночасно працювати за сумісництвом.

Згідно п. 1 ч. 1 ст. 25 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 встановлені обмеження щодо сумісництва осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за винятком викладацької, наукової та творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики зі спорту [7]. В даному контексті слід звернути увагу на те, що в умовах воєнного стану обмеження, встановлене зазначеною вище нормою законодавства, не поширюється на державних службовців (крім державних службовців категорії «А»), посадових осіб місцевого самоврядування (крім посадових осіб, посади яких віднесені до першої - третьої категорій), якщо такі особи перебувають у відпустці без збереження заробітної плати або у разі простою. У відповідності до п. 28 Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про запобігання корупції» щодо особливостей застосування законодавства у сфері запобігання корупції в умовах воєнного стану» від 008.07.2022 № 2381-IX, такі особи зобов'язані припинити зайняття іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту) чи підприємницькою діяльністю відповідно до частини другої статті 25 цього Закону протягом 15 робочих днів з дня припинення простою або закінчення відпустки [8].

Окрім обмежень щодо роботи за сумісництвом, встановлених чинним законодавством, окремі з них можуть встановлюватися роботодавцем в колективному договорі, що укладається між ним та

профспілковим органом. До прикладу, такі обмеження закріплюються ними на локальному рівні, якщо роботу за сумісництвом не можливо поєднувати з роботою за основним місцем, оскільки це може спричинити надмірне перевантаження чи перевтому працівника.

При організації роботи на умовах сумісництва було б доцільно звернутися до актів міжнародного законодавства, зокрема вимог Директиви 2003/88/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 4 листопада 2003 року «Про деякі аспекти організації робочого часу», згідно якої щоденний відпочинок працівника має тривати не менше 11 послідовних годин впродовж кожних двадцяти чотирьох годин [9]. Нажаль, на сьогоднішній день ця норма в чинному законодавстві не застосовується, однак, зважаючи на те, що Україна стоїть на шляху європеїзації, було б доцільно імплементувати її у національне законодавство.

Рядом нормативно-правових актів, таких як постанова Кабінету міністрів України від 03.04.1993 № 245 «Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій» та наказ Міністерства праці України, Міністерства юстиції України, Міністерства фінансів України від 28 червня 1993 року № 43 «Про затвердження Положення про умови роботи за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій» встановлювали обмеження щодо роботи за сумісництвом, однак, постановою Кабінету Міністрів України від 22 листопада 2022 року № 1306, і розпорядженням № 1047-р. цього ж дня вище вказані постанови були скасовані. Зазначеним вище нормативно-правовими актами, були встановлені, в тому числі, обмеження щодо тривалості роботи за сумісництвом – не більше чотирьох годин на день і повного робочого дня у вихідний день. Загальна тривалість роботи за сумісництвом протягом місяця не повинна була перевищувати половини місячної норми робочого часу [10]. Втрата цими нормативними актами чинності дала можливість організувати іншим чином трудові відносини на засадах сумісництва.

Окрім того, це стало позитивним чинником в організації трудових відносин, оскільки цим самим було стерто не лише їх радянські пережитки, а й значно розширило права їх учасників.

Аналізуючи працевлаштування на роботу за сумісництвом, можна виділити його наступні особливості:

1) сам факт прийняття працівника на роботу на умовах сумісництва (обсяг його навантаження) повинен бути відображений у заяві працівника та в подальшому, в наказі роботодавця про прийняття на роботу. Виходячи з рекомендацій Міністерства соціальної політики України, запис працівнику про роботу за сумісництвом може вноситися до трудової книжки працівника кадровою службою за основним місцем роботи на підставі довідки або наказу з місця роботи за сумісництвом [11]. Згода роботодавця з основного місця роботи на роботу за сумісництвом такого працівника, згідно чинного законодавства, не вимагається. Однак, на роботодавця, який розпочинає трудові правовідносини із найманим працівником покладено обов'язок направити відповідне повідомлення до податкових органів.

2) Згідно ст. 21 Кодексу законів про працю України, працівник має право працювати на умовах трудового договору на одному або одночасно на декількох підприємствах, в установах, організаціях [12]. Однак, працюючи за сумісництвом, як сторона роботодавця, так і сторона працівника має дотримуватися порядку організації роботи у вільний від основної роботи час. Особливість такої роботи полягає в тому, що графік роботи сумісника не повинен співпадати із графіком роботи за основним місцем роботи, що відображається в табелі обліку робочого часу такого працівника[13].

3) Згідно чинного законодавства сумісник може працювати повний робочий день, узгодивши це попередньо із роботодавцем. При чого на нього поширюються всі чинні норми трудового законодавства, включаючи соціальні, норми праці та відпочинку. Окрім того, на роботодавця покладено обов'язок забезпечити оплату праці за кожною з посад, не нижче рівня мінімальної заробітної плати, встановленої чинним законодавством. У разі, якщо працівник за основним місцем роботи перебуває у відрядженні, то оплата роботи за сумісництвом в такому разі не проводиться.

4) При оформленні на роботі працівника, який має намір працювати за сумісництвом, діє той самий порядок, що й при прийнятті за основним місцем роботи із врахуванням відповідності особи кваліфікаційним вимогам, які встановлені до обумовленої посади. Окрім того, сумісніку на загальних підставах у відповідності до ст. 26 Кодексу законів про працю України може бути встановлено випробувальний термін [12].

5) Окремо слід звернути увагу на те, що Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», починаючи з 2023 року була обмежена можливість оплати лікарняних сумісніку, якщо цю виплату вони отримували за основним місцем роботи. Проте перші п'ять днів тимчасової непрацездатності оплачуються роботодавцями як за основним місцем роботи, так і за сумісництвом у формі матеріального забезпечення, що повністю або частково компенсує втрату заробітної плати (доходу). Однак з 04.04.2025, згідно із Законом України від 18.12.2024 № 4158-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо загальнообов'язкового держав-

ного соціального страхування» застрахованим особам надають допомогу у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю як за основним місцем роботи, так і за сумісництвом [14].

6) Зважаючи на триваючий воєнний стан в нашій державі, чинним законодавством щодо ведення військового обліку не розмежовує сумісників та основних працівників. А тому, військовозобов'язані працівники, які оформлені за сумісництвом, поряд з основними працівниками, відображаються у військовому обліку на підприємстві, установі організації наступним чином: шляхом подачі військово-облікових документів при прийомі на роботу та відображенні у списках персонального військового обліку та відомості оперативного обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів. [16]

7) В контексті подальшого розкриття зазначеного питання, доцільно звернути увагу, що працівникам-сумісникам щорічні відпустки надаються на загальних підставах. При чому оформляти таку відпустку працівник має право як окремо за основним місцем роботи та сумісництвом, так і одночасно. Крім цього, сумісник має право на отримання компенсації за невикористану відпустку так само, як і основний працівник. Якщо тривалість відпустки за місцем роботи за сумісництвом менша, ніж за основним місцем роботи, сумісникам, за їхнім бажанням, в обов'язковому порядку повинна надаватися відпустка без збереження заробітної плати на термін до закінчення відпустки за основним місцем роботи. Для цього сумісніку достатньо подати заяву про надання відпустки без збереження заробітної плати за його місцем роботи за сумісництвом. Щорічні відпустки повної тривалості до настання шестимісячного терміну безперервної роботи у перший рік роботи на цьому підприємстві за бажанням працівника надаються сумісникам одночасно з відпусткою за основним місцем роботи [16]. Тобто, працівник-сумісник наділений правом на відпустку нарівні з іншими працівниками.

8) У разі, якщо на основному місці роботи з працівником призупинено дію договору, відповідно до ст. 13 Закону України «Про особливості організації трудових відносин в умовах воєнного стану», або ж він знаходиться у неоплачуваній відпустці, чи у випадку встановлення простій, то такого працівника можна прийняти за сумісництвом на повну зайнятість (повний робочий день).

9) Окремо слід звернути увагу на те, що у випадку звільнення з роботи за сумісництвом статус безробітного таким працівником не набувається, а тому підстав для отримання ним допомоги по безробіттю, у відповідності до Закону України «Про зайнятість населення» немає. Якщо працівник-сумісник звільняється з основного місця роботи, то місце роботи за сумісництвом може стати для нього основним [17].

10) За умови, якщо особа, що працює за сумісництвом, є суб'єктом декларування, та працювала на умовах сумісництва впродовж звітного періоду, то така робота (посада) в обов'язковому порядку підлягає декларуванню у розділі XV «Робота за сумісництвом».

Висновки. Отже, впровадження воєнного стану в нашій державі, змінило підходи щодо організації праці. Зважаючи на мобілізаційні процеси, міграцію працездатного населення значно поширився кадровий дефіцит, що призводить, в свою чергу до залучення до роботи працівників на умовах сумісництва, яке дає можливість забезпечити безперервність робочих та виробничих процесів.

Втрата чинності постановою Кабінету міністрів України від 03.04.1993 № 245 «Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій» та наказом Міністерства праці України, Міністерства юстиції України, Міністерства фінансів України від 28 червня 1993 року № 43 «Про затвердження Положення про умови роботи за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій» дало можливість на сьогоднішній день, зокрема, в умовах воєнного стану, запровадити новий режим організації праці, який більше відповідає сучасним ринковим відносинам.

Сумісництво є фактором, на якому базується політика зайнятості працездатного населення нашої держави, оскільки дає можливість реалізувати належне особі конституційне право на працю. На сьогоднішній день невирішеним залишається питання адаптації чинного трудового законодавства щодо врегулювання взаємовідносин між роботодавцем та працівником, який працює на умовах сумісництва, забезпечення ефективного захисту обох сторін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Веренич Н.В. Особливості правового регулювання праці за сумісництвом та суміщенням професій (посад): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення; Національний університет внутрішніх справ. Харків. 2003. 19 с.
2. Джулай Г.Г. Правове регулювання праці за сумісництвом. *Гуманіт. вісн. НУК*. Миколаїв: НУК, 2011. Вип. 4. С. 63–68.
3. Панченко М.В. Особливості суміщення та сумісництва професій (посад) в органах СБ України. *Європейські перспективи*. 2012. № 3(3). С. 132–136.

4. Гамалюк Б.М. Трудове право: конспект лекцій для студентів усіх форм навчання. Івано-Франківськ: ІМЕ "Галицька Академія", 2004. 344 с.
5. Маловичко С.П. До питання правового регулювання роботи за сумісництвом. URL: http://donetsk.medprof.org.ua/uploads/media/%D0%94%D0%BE_%D0%BF%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D1%81%D1%83%D0%BC%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%B0.pdf.
6. Гевел О. Про умови роботи за сумісництвом. *Право України*. 2002. № 2. С. 67-68.
7. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/1700-18.
8. Про внесення змін до Закону України «Про запобігання корупції»: Закон України від 08.07.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2381-20#Text.
9. Про деякі аспекти організації робочого часу: Директива 2003/88/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 04.11.2003. URL: https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=77782.
10. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань роботи за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій: Постанова Кабінету міністрів України від 22.11.2022 № 1306. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2022-%D0%BF#Text.
11. Щодо працевлаштування за сумісництвом: Лист Міністерства соціальної політики України від 14.04.2017 р. URL: http://consultant.parus.ua/?doc=0ASC8931B6.
12. Кодекс законів про працю України, Кодекс України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08.
13. Робота за сумісництвом: що варто знати? URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/230880_robota-za-sumsnitstvom-shcho-varto-znati.
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо загальнообов'язкового державного соціального страхування: Закон України від 18.12.2024 № 4158-IX. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4158-20#Text.
15. Сумісництво: особливості працевлаштування в 2024 році. URL: https://smartfin.ua/blog/sumisnytstvo-osoblyvosti-pratsevlashtuvannya-v-2024-rotsi.
16. Про відпустки: Закон України від 15.11.1996 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80#Text.
17. Про особливості організації трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.83

РОБОЧИЙ ЧАС ПРАЦІВНИКА ЯК УМОВА ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ

Синчук С.М.,
аспірант кафедри трудового права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0009-0005-5250-9348

Синчук С.М. Робочий час працівника як умова трудового договору.

У статті з'ясовано правові характеристики робочого часу як умови трудового договору в сучасних умовах. Акцентовано на тому, що договірний правовий статус суб'єктів трудових правовідносин є змістом трудового договору як сукупності умов, сформованих взаємним волевиявленням цих суб'єктів. Серед індивідуально-договірних (взаємно погоджувальних) умов трудового договору виокремлено істотні умови. Підтримано обґрунтовану в науковій літературі потребу законодавчого закріплення поняття та переліку істотних умов трудового договору. Наведено аргументи, що робочий час працівника як об'єкт та правовий результат взаємного волевиявлення сторін трудового договору є істотною умовою трудового договору. На підставі аналізу міжнародних/європейських актів та конституційних засад України зроблено висновок про соціально об'єктивні параметри та конституційні/законодавчі гарантії визначення робочого часу серед істотних умов трудового договору. Наголошено, що робочий час співвідноситься із правом працівника на відпочинок, безпекою та охороною його здоров'я. Тому, аргументовано, що розширення меж договірного визначення тривалості робочого часу працівника повинно бути жорстко регламентованим, а внутрідержавна законодавча дискреція повинна бути обмежена відповідними наднаціональними (міжнародними) актами. Адже, певний момент/період трудових правовідносин, позначений як робочий час працівника, характеризується правовим зв'язком підпорядкування працівника роботодавцю у здійсненні обов'язків, що формують його трудову функцію. Наведені приклади закріплення у КЗпП України робочого часу, його тривалості, режиму та обмеження в контексті забезпечення права працівника на відпочинок як істотної умови трудового договору: трудові договори про дистанційну роботу, з нефіксованим робочим часом, за спрощеного режиму регулювання трудових відносин. Під кутом зору індивідуально-договірного регулювання робочого часу розглянуто питання права працівника на відключення. Проаналізовано питання врегулювання робочого часу в умовах цифровізації трудових процесів.

Ключові слова: трудові правовідносини, роботодавець, трудове законодавство, істотні умови трудового договору, права і обов'язки працівника, право на відпочинок, договірне регулювання, робочий час.

Synchuk S.M. Employee's working hours as a condition of the employment contract.

The article clarifies the legal characteristics of working hours as a condition of an employment contract in modern conditions. The author emphasizes that the contractual legal status of the subjects of labor relations is the content of an employment contract as a set of conditions formed by the mutual expression of will of these subjects. Among the individually negotiated (mutually agreed) terms of an employment contract, the essential terms are distinguished. The author supports the need for legislative consolidation of the concept and list of essential terms of an employment contract, which is substantiated in the scientific literature. The article provides arguments that an employee's working time as an object and legal result of mutual expression of will of the parties to an employment contract is an essential condition of an employment contract. Based on the analysis of international/European acts and constitutional principles of Ukraine, the author concludes that socially objective parameters and constitutional/legislative guarantees of working time are among the essential terms of an employment contract. It is emphasized that working time is correlated with the employee's right to rest, safety and health protection. Therefore, it is argued that the expansion of the limits of contractual determination of the employee's working time should be strictly regulated, and domestic legislative discretion should be limited by the relevant supranational (international) acts. After all, a certain moment/period of labor relations, designated as the employee's working time, is characterized by the legal bond of subordination of the employee to the employer in the performance of duties that form his/her labor function. The author provides examples of working time, its duration, regime and restrictions in the Labor Code of Ukraine in the context of ensuring an employee's right to rest as an essential condition of an employment contract: employment contracts for remote work, with unlimited working hours, under a

simplified regime of labor relations regulation. From the perspective of individual contractual regulation of working time, the author examines the issue of an employee's right to be disconnected. The article analyzes the issues of working time regulation in the context of digitalization of labor processes.

Key words: labor relations, employer, labor legislation, essential terms of the employment contract, employee's rights and obligations, right to rest, contractual regulation, working hours.

Постановка проблеми. Умови трудового договору як об'єкт та результат правого впливу взаємного волевиявлення двох його сторін все ще продовжують викликати наукову полеміку щодо визначення їх поняття, структурування на істотні та такі, без яких зазначений правочин відбудеться, а також про сучасні детермінанти нових підходів, трактувань та законодавчих пропозицій щодо їх удосконалення. Особливо це важливо в контексті продовження тривалої кодифікаційної роботи у сфері трудового права та нових підходів до неї в умовах впровадження у національне законодавство європейських стандартів реалізації права на працю.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні правових характеристик робочого часу як умови трудового договору в сучасних умовах появи нових видів таких договорів та цифровізації сфери трудових правовідносин.

Стан опрацювання проблематики. Істотні умови трудового договору та індивідуально-договірне визначення робочого часу як одного із їх видів ґрунтовно досліджувалося у працях В.С. Дейнеки [1], Т.В. Парпан [2], Л.П. Гаращенко [3, с. 151–170], Н.Д. Гетьманцевої [4, с. 422–429], В.Л. Костюка, І.І. Яцкевича [5], О.О. Коваленко [6], П.Д. Пилипенка [7, с. 337–342; 8, с. 168], О.Г. Середи [9, с. 170–175], А.М. Юшко [10, с. 253–286] та інших вчених. Однак законодавче закріплення нових видів трудових договорів піднімає на поверхню наукової полеміки питання істотних умов, без яких такі договори не можуть вважатися укладеними. Під таким кутом зору важливо з'ясувати місце та роль робочого часу або пов'язаних з ним величин, які повинні або можуть бути врегульовані взаємним погодженням між сторонами.

Виклад основного матеріалу. Одним із галузевих принципів, з яким пов'язують впорядкування суб'єктивних прав та обов'язків сторін трудових правовідносин, є договірний характер їх визначення [11, с. 34]. Договірний правовий статус суб'єктів трудових правовідносин є змістом трудового договору як сукупності умов, сформованих взаємним волевиявленням цих суб'єктів. Трудовий договір є угодою про працю між працівником та роботодавцем [8, с. 154]. Як зазначає О.О. Коваленко, він є підставою для трансформації прав та обов'язків сторін цієї угоди у суб'єктивні права та обов'язки сторін трудових правовідносин, що виникають на його підставі [6, с. 131].

Серед індивідуально-договірних (взаємно погоджувальних) умов трудового договору виділяють істотні умови [8, с. 168]. Т.В. Парпан істотними умовами трудового договору називає ті, що передбачені чинним законодавством і щодо яких сторони при укладенні трудового договору повинні досягти згоди та умови договору внесені до його змісту за ініціативою будь-якої із сторін [13, с. 367; 14]. Н.Д. Гетьманцева стверджує, що необхідними (істотними) умовами трудового договору є ті, які визначають галузево-правову природу договору саме як трудового [15, с. 66]. Вважаємо, що істотні умови є суб'єктивно-об'єктивною межею правового статусу сторін трудових правовідносин, оскільки попередньо визначаються за погодженням між ними відповідно до КЗпП України та трудового законодавства, а згодом набувають ознак їхньої обов'язкової поведінки. За невиконання трудових обов'язків в межах робочого часу або недотримання режиму робочого часу тощо, визначених зокрема трудовим договором або на його підставі, до працівника можуть бути застосовані заходи дисциплінарної відповідальності. Так, згідно із п. 4 ч. 1 ст. 40 КЗпП України за вчинений працівником прогул, в тому числі відсутність на роботі більше трьох годин протягом робочого дня без поважних причин, його можна притягнути до дисциплінарної відповідальності – з ним можна розірвати трудовий договір. Аналогічною за правовими наслідками є підстави, визначені в п.п. 3,7 ч. 1 ст. 40 КЗпП України

Погоджуємося із Я.В. Сімутіною, що визначальним під час укладення трудового договору є існування приватно-правових та публічно-правових засад у регулюванні трудових відносин, що істотно впливає на свободу сторін такого договору під час його укладення [16, с. 140].

Відзначимо, що на істотні умови трудового договору поширюється правило ст. 31 КЗпП України [17], де закріплено, що роботодавець не вправі вимагати від працівника виконання роботи, яка не обумовлена трудовим договором.

Обов'язкові істотні умови трудового договору можна визначити зі ст. 29 КЗпП України [17]. Серед них – правила внутрішнього трудового розпорядку або умови встановлення режиму роботи, тривалість робочого часу і відпочинку (п. 5 ч. 1 ст. 29 КЗпП України). Підтримуємо висновок В.С. Дейнеки щодо потреби законодавчого закріплення поняття та переліку істотних умов трудового договору в КЗпП України [1, с. 162]. Автор пропонує до обов'язкових (істотних) умов трудового

договору віднести питання режиму праці та відпочинку у разі, якщо він відрізняється від загальних, встановлених у конкретного роботодавця.

Н.Д. Гетьманцева обґрунтовує тривалість робочого часу, тобто часу, протягом якого працівник відповідно до законодавства, колективного договору, угоди про працю і правил внутрішнього розпорядку повинен перебувати у визначеному йому місці і виконувати роботу, яка йому доручається, істотними умовами трудового договору [4, с. 422]. П.Д. Пилипенко на підставі аналізу ст. 32 КЗпП України обґрунтовує, що робочий час (режим роботи, встановлення неповного робочого часу) є в групі інших істотних умов трудового договору, так званої третьої групи [7, с. 340]. Обов'язковий (істотний) характер умови про тривалість робочого часу і часу відпочинку на підставі аналізу Типового договору про дистанційну роботу [18] обґрунтовує С.С. Севостьянов [19, с. 302].

Висновок про те, що робочий час є істотною умовою трудового договору за соціально-об'єктивними параметрами та конституційними/законодавчими гарантіями робимо також із аналізу міжнародних/європейських актів та конституційних засад в Україні.

По-перше, відповідно до міжнародних стандартів (п. 2 ст. 31 Хартії Європейського Союзу [20], Директиви 2003/88/ЄС «Про деякі аспекти організації робочого часу» [21], ст. 23, 24 Загальної декларації прав людини [22], ст. 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [23] та ст. 45 Конституції України) робочий час співвідносять із правом на відпочинок, безпекою та охороною здоров'я працівника. Під цим кутом зору розширення меж робочого часу повинне бути жорстко регламентоване, а внутрідержавна правотворчість обмежується відповідними наднаціональними (міжнародними) актами. Відтак, будь-які визначення параметрів робочого часу у трудовому договорі конкретного працівника набувають важливого значення.

По-друге, робочий час – це певний момент/період трудових правовідносин, який характеризується правовим зв'язком підпорядкування працівника роботодавцю у здійсненні обов'язків, що формують його трудову функцію (ст. 2 Директиви 2003/88/ЄС). Зокрема, закріплено, що робочий час – це будь-який період, протягом якого працівник відповідно до національного законодавства та/або практики перебуває на робочому місці в розпорядженні роботодавця, здійснює трудову функцію, інші обов'язки. Ознаки підпорядкованості та залежності працівника є стандартизованими на рівні Рекомендації МОП № 198 щодо трудових відносин [24].

Вагомість визначення договірних параметрів робочого часу в межах законодавчих норм підтверджує й практика європейських судових інституцій. Так у рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Барбулеску проти Румунії» (заява № 61496/08) робочий час пов'язують із правом роботодавця здійснювати моніторинг приватного листування працівників у робочий час та застосовувати дисциплінарні стягнення у разі виявлення такого [25], тобто йдеться про втручання роботодавця у його приватність. Відтак межі такого часу повинні бути чітко окресленими. У рішенні Суду справедливості ЄС питання факту робочого часу та його тривалості розглядалося у справі щодо визначення меж робочого часу та стосувалося працівників, які не мають фіксованого або звичного робочого місця [26].

Вказівка на робочий час як істотну умову трудового договору міститься у КЗпП України. Наведемо аналіз відповідних законодавчих норм. Так ст. 211 КЗпП України закріплено вимоги щодо змісту трудового договору з нефіксованим робочим часом, де істотна умова – тривалість робочого часу, передбачає не лише період-інтервали часу, коли від працівника роботодавець вправі вимагати виконувати трудові обов'язки (базові години та дні), а й спосіб та мінімально достатній строк для повідомлення роботодавцем працівника про початок такої роботи, а також спосіб й максимально достатній час для працівника повідомити про готовність/відмову приступити до виконання завдання. Водночас об'єктивні межі погодження сторонами трудового договору зазначених вище умов закріплені положеннями цієї ж статті: кількість базових годин, що відповідає гарантії ст. 50 КЗпП України; правові підстави правомірності відмови працівника виконувати трудові обов'язки під час базових годин та днів; мінімальна тривалість робочого часу, яку попередньо презюмують як відпрацьовану в контексті виникнення права працівника на оплату праці (32 години протягом календарного місяця).

Про приналежність питання визначення робочого часу працівника до істотних умов трудового договору в умовах спрощеного режиму регулювання трудових відносин прямо зазначено у п. 5 ч. 4 ст. 496 КЗпП України (режим роботи, тривалість робочого часу і відпочинку, роботи в нічний та надурочний час) [17]. Вказівку про робочий час як можливий предмет взаємної домовленості сторін трудового договору передбачено у ст. ст. 495 КЗпП України: «сторони можуть на власний розсуд за взаємною згодою погодити» … «норми робочого часу та відпочинку з додержанням нормальної тривалості робочого часу на тиждень, тривалості щотижневого безперервного відпочинку …».

Умовами трудового договору про дистанційну роботу також можуть бути часові інтервали протягом робочого дня або тижня, під час яких працівник може переривати будь-який інформаційно-

телекомунікаційний зв'язок з роботодавцем, і це не вважатиметься порушенням графіку роботи та трудової дисципліни, або так зване «право на відключення» [3, с. 152].

Досліджуючи трансформацію умов праці в умовах цифровізації Л.П. Гаращенко акцентує увагу на одночасно двох сторонах таких змін: підвищена автономія працівників в межах робочого часу та обов'язок бути на зв'язку із роботодавцем [3, с. 152]. Вчена підсумовує про вплив цифровізації на характеристику робочого часу працівника та констатує як додаткові можливості, так і ризики для працівників. Серед прикладів – вказівка на використання різних алгоритмів, які можуть впливати на організацію індивідуального робочого часу кожного працівника або визначати її, а також акцент на можливості застосування технологій для здійснення моніторингу та спостереження за продуктивністю та робочим часом працівників [3, с. 152]. З огляду на наведене, підвищується значення гарантій права працівника на відключення як різновид права на відпочинок, яке передбачає можливість не відповідати на робочі дзвінки та електронні повідомлення у неробочий час. Все це, безумовно, підвищує рівень істотності як характеристики робочого часу в межах умов трудового договору.

Висновки. Поняття та перелік істотних умов трудового договору потребують цілісного та єдиного підходу під час їхнього законодавчого регламентування в КЗпП України. Станом на зараз чимало їхніх правових ознак залишаються оцінними, тлумачаться сторонами трудових правовідносин на власний розсуд, тим самим не завжди правильно застосовуються ними під час укладення трудового договору, що може призводити до порушення трудових прав працівників. Тому пропонуємо доповнити КЗпП України універсальною дефініцією істотних умов трудового договору та вичерпним переліком цих умов, зміст яких в індивідуально договірному порядку сторони визначатимуть самостійно.

Робочий час як цілісне поняття, що передбачає його тривалість, початок та закінчення, види та режими тощо, за міжнародними/європейськими стандартами та національним законодавством у певних видах трудових договорів визнається істотною умовою трудового договору, оскільки перебуває у тісному взаємозв'язку із реалізацією трудових суб'єктивних прав та виконанням обов'язків працівниками, а також їхньою відповідальністю. Водночас робочий час є важливою складовою реалізації працівниками трудових прав, пов'язаних із обов'язком дотримуватися робочого часу, не залежно від виду трудового договору. Відтак важливо передбачити робочий час у законодавчому переліку істотних умов трудового договору та окреслити законодавчі гарантії застосування взаємного погодження щодо наповнення його індивідуальним змістом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дейнека В.С. Істотні умови трудового договору. *Науковий вісник Ужгородського національного університет.* Серія ПРАВО. 2019. Випуск 58. Том 1. С. 60–163.
2. Парпан Т.В. Істотні умови трудового договору: дис. ... канд. юрид. наук: Київ. 2005. 12.00.05. 135 с.
3. Гаращенко Л. Трансформація умов праці в умовах цифровізації. *Соціально-трудові права і виклики цифровізації*: монографія. / кол. авт.; за ред. Я.В. Сімутіної, М.М. Шумила. Київ: Ніка-Центр, 2023. С. 130–170.
4. Гетьманцева Н.Д. Особливості правового регулювання трудових відносин: монографія. Чернівці: Технодрук, 2015. 592 с.
5. Костюк В.Л., Яцкевич І.І. Принципи новітньої концепції правового регулювання робочого часу. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2019. Том 4. С. 42–51.
6. Коваленко О.О. Аксіологічні аспекти свободи волі сторін трудового договору. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 4. С. 130–132.
7. Пилипенко П.Д. Про істотні умови трудового договору та проблеми, пов'язані з переведенням і переміщенням працівників. Вісник Львівського університету. Серія ПРАВО. Львів. 2002. № 37. С. 337–342.
8. Трудове право України : академічний курс : підруч. П.Д. Пилипенко, В.Я. Буряк, З.Я. Козак та ін. за ред П.Д. Пилипенка. 5-е вид. перероб. і доп. К. Ін- Юре, 2014. 552 с.
9. Середа О.Г. Державно-правовий механізм захисту прав працівників в умовах інтеграції України до Європейського Союзу: дисер. … докт. юрид. наук, Харків, 2019. 473 с.
10. Середа О.Г., Юшко А.М. Нові види договорів у сфері праці: гіг-контракти, трудові договори з нефіксованим робочим часом. *Соціально-трудові права і виклики цифровізації*: монографія / кол. авт.; за ред. Я.В. Сімутіної, М.М. Шумила. Київ: Ніка-Центр, 2023. С. 253–286.
11. Мельничук Н.О. Договірне регулювання трудових відносин в нових економічних умовах: монографія. Хай-Тек Прес Київ. 2012. 340 с.
12. Коваленко О.О. Аксіологічні аспекти свободи волі сторін трудового договору. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 4. С. 130–132.

13. Парпан Т.В. Про істотні умови трудового договору. *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* 2001. Вип. 36. С. 366–369.
14. Парпан Т.В. Співвідношення понять: «зміна умов трудового договору» та «переведення на іншу роботу». *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 1. С. 122–125.
15. Гетьманцева Н.Д. Новація умов трудового договору. *Юридична наука.* 2007. Вип. 3. С. 64–70.
16. Сімутіна Я.В. Юридичні факти в механізмі правового регулювання трудових відносин : монографія. Київ: Ніка-центр, 2018. 436 с.
17. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII. / *База «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text/
18. Про затвердження типових форм трудових договорів про надомну та дистанційну роботу: Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сіл господарства України від 05 травня 2021. № 913–21 / *База «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0886-21#Text/
19. Севост'янов С.С. Зміст трудового договору про дистанційну роботу. *Актуальні проблеми права: теорія і практика.* 2024. № 2 (48). С. 297–307.
20. Charter of Fundamental Rights of the European Union. OJ C 326, 26.10.2012, p. 391–407 URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT.-.4.European Convent.
21. Directive 2003/88/EC of the European Parliament and of the Council of 4 November 2003 concerning certain aspects of the organisation of working time. 2003. 04.11. European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2003/88/oj/eng.
22. Загальна декларація прав людини: міжнародний документ Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. / *База «Законодавство України».* URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
23. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: пакт від 16. Грудня 1966 р. Організація Об'єднаних Націй. / *База «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
24. Employment Relationship Recommendation: International Labor Organization. 2006. 31.05. № 198. URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p= NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312535.
25. Case of Bărbulescu v. Romania (App. №. 61496/08): 12.01.2016. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159906.
26. Federación de Servicios Privados del sindicato Comisiones obreras (CC.OO.) v Tyco Integrated Security SL and Tyco Integrated Fire & Security Corporation Servicios SA. Judgment of the Court (Third Chamber) of 10 September 2015. Official Journal of the European Union. 03.11.2015. C 363/16. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/PDF/?uri= uriserv%3AOJ.C.

УДК 331.5; 339.92
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.84

ЄВРОПЕЙСЬКІ ІНІЦІАТИВИ ПІДТРИМКИ ТРУДОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ ТА ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ У ЄВРОПЕЙСЬКИЙ РИНОК ПРАЦІ

Теличко О.А.,
кандидатка юридичних наук, доцент, завідувачка кафедри права
Державний університет економіки і технологій
ORCID: 0000-0003-2536-7442

Рекун В.А.,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри права
Державний університет економіки і технологій
ORCID: 0000-0002-2636-9426

Теличко О.А., Рекун В.А. Європейські ініціативи підтримки трудової мобільності та інтеграції України у європейський ринок праці.

Внаслідок повномасштабного злочинного вторгнення рф в Україну велика кількість українців була змушена покинути свої домівки та шукати притулку в країнах ЄС. З одного боку, війна створює додаткові виклики, такі як масова міграція, руйнування економіки та нестабільність, з іншого – підкреслює необхідність інтеграції українського ринку праці до європейського для підтримки економіки та забезпечення можливостей для українців.

У статті досліджуються ключові поточні європейські ініціативи, спрямовані на інтеграцію України в європейський ринок праці, особливо в умовах безпрецедентної міграції українців, спричиненої війною. Проаналізовано програми і проєкти підтримки, такі як тимчасовий захист, ініціативи з визнання кваліфікацій, програми перекваліфікації та можливості працевлаштування.

Окрему увагу приділено огляду регіональних ініціатив підтримки трудової мобільності на прикладі окремих країн ЄС, як важливого інструменту інтеграції України до європейського ринку праці. Наведені приклади успішних ініціатив і проєктів (включаючи інформаційну підтримку, професійне навчання, сприяння у легалізації працевлаштування та адаптації на новому робочому місці), що спрямовані на полегшення доступу українських громадян до працевлаштування в оремих країнах Європейського Союзу.

Особлива увага приділяється дослідженню ефективності існуючих глобальних європейських ініціатив підтримки трудової мобільності в контексті поточних геополітичних реалій та перспектив подальшого розширення співпраці між Україною та Європейським Союзом у сфері праці. Проаналізовано діяльність мережі EURES та низці її ініціатив і проєктів щодо сприяння вільній мобільності працівників у межах Європейського економічного простору. Наведені статистичні дані мережі EURES щодо інтеграції українців на європейський ринок праці, включаючи заповнення дефіциту робочої сили в певних секторах.

Аналізуються потенційні перспективи та виклики, пов'язані з відкриттям європейського ринку праці для українських громадян, а також необхідні кроки для успішної інтеграції та забезпечення гідних умов праці. Стаття має на меті надати комплексне розуміння ролі європейських ініціатив у процесі зближення України з Європейським Союзом у сфері праці в контексті набуття асоційованого членства та поступової гармонізації законодавства з європейськими стандартами.

Ключові слова: трудова міграція, трудова мобільність. ринок праці, інтеграція, ЄС, EURES.

Telichko O.A., Rekun V.A. European initiatives to support labor mobility and Ukraine's integration into the European labor market.

As a result of the full-scale criminal invasion of the Russian Federation into Ukraine, a large number of Ukrainians were forced to leave their homes and seek refuge in EU countries. On the one hand, the war creates additional challenges, such as mass migration, economic destruction and instability, on the other hand, it emphasizes the need to integrate the Ukrainian labor market into the European one to support the economy and provide opportunities for Ukrainians.

The article examines key current European initiatives aimed at integrating Ukraine into the European labor market, especially in the context of unprecedented migration of Ukrainians caused by the war. Support programs and projects, such as temporary protection, initiatives for the recognition of qualifications, retraining programs and employment opportunities, are analyzed.

Special attention is paid to the review of regional initiatives to support labor mobility on the example of individual EU countries, as an important tool for Ukraine's integration into the European labor market.

Examples of successful initiatives and projects (including information support, vocational training, assistance in legalizing employment and adaptation to a new workplace) are given, aimed at facilitating Ukrainian citizens' access to employment in other countries of the European Union.

Special attention is paid to the study of the effectiveness of existing global European initiatives to support labor mobility in the context of current geopolitical realities and prospects for further expansion of cooperation between Ukraine and the European Union in the field of labor. The activities of the EURES network and a number of its initiatives and projects to promote free mobility of workers within the European Economic Area are analyzed. Statistical data of the EURES network on the integration of Ukrainians into the European labor market, including filling the labor shortage in certain sectors, are given.

The potential prospects and challenges associated with the opening of the European labor market for Ukrainian citizens are analyzed, as well as the necessary steps for successful integration and ensuring decent working conditions. The article aims to provide a comprehensive understanding of the role of European initiatives in the process of Ukraine's rapprochement with the European Union in the labor sphere in the context of obtaining associate membership and gradual harmonization of legislation with European standards.

Key words: labor migration, labor mobility. labor market, integration, EU, EURES.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року кардинально змінило життя мільйонів українців, спричинивши найбільшу хвилю міграції в Європі з часів Другої світової війни. Ця криза не лише призвела до вимушеного переміщення значної кількості населення, але й суттєво вплинула на трудову міграцію та мобільність українців у країни Європейського Союзу. До війни українці вже були активними учасниками європейського ринку праці, шукаючи кращих економічних можливостей та гідних умов праці. Однак, війна надала цьому процесу якісно нового характеру. Якщо раніше трудова міграція була добровільною та економічно мотивованою, то тепер вона, переважно, стала вимушеною, спричиненою загрозою життю, безпеці та руйнуванням звичного способу життя.

Дефіцит кадрів у ЄС існував ще до початку повномасштабного вторгнення росії в Україну. Демографічні тенденції, старіння населення та недостатня кількість кваліфікованих працівників у певних секторах економіки створювали значні проблеми для багатьох країн ЄС. Проблема дефіциту кадрів для потреб нової цифрової економіки призвела до появи ініціативи Єврокомісії із оголошенням 2023 року роком навичок та компетенцій [1]. Нині понад три чверті компаній у ЄС заявляють, що мають труднощі з пошуком працівників, які мають необхідні знання і навички. Європейському союзу необхідно вирішити проблему нестачі фахівців певних професій, таких як лікарі, медсестри, системні аналітики, зварювальники та газорізальники, водії великовантажних та вантажних автомобілів, інженери-будівельники та розробники програмного забезпечення. Нестача кваліфікованої робочої сили також проявляється на регіональному рівні, що пов'язано із значною соціально-економічною диференціацією держав усередині Європейського Союзу [2].

Тож, війна в Україні стала каталізатором міграційних процесів. Мільйони українців, рятуючись від війни, були змушені покинути свої домівки та шукати притулку в країнах ЄС. Ця масова міграція створила унікальну ситуацію: з одного боку, країни ЄС отримали значний приплив потенційної робочої сили, з іншого – виникла необхідність в інтеграції та адаптації цих мігрантів на європейському ринку праці.

У Європейському Союзі запроваджено низку ініціатив, направлених на підтримку трудової мобільності, які відіграють ключову роль у створенні єдиного ринку праці та сприяють інтеграції України в європейський економічний простір. Але інтеграція України у європейський ринок праці є складним та багатогранним процесом, який вимагає не лише адаптації законодавства та інституцій, але й ефективного запровадження і використання інструментів підтримки трудової мобільності. Тому, актуальним є дослідження поточних ініціатив Європейського Союзу, які сприяють ефективній інтеграції України у європейський ринок праці та визначення ключових зустрічних кроків з боку України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження трудової міграції і трудової мобільності в ЄС є предметом інтересу багатьох зарубіжних авторів з різних галузей, включаючи економіку, соціологію та право. Теми глобального управління міграцією, її соціального впливу, а також проблеми інтеграції українських біженців у ринок праці ЄС порушені у дослідженнях: J. Arendt, I. Bolvig, S. Carrera, M. Foged, K. Fóti, L. Hasager, M. Ineli-Cigerю, G. Peri тощо. Питання сприяння професійній мобільності та різні аспекти діяльності EURES висвітлюють: M. Mangano, Papaioannou, A. Wójcik, Д. Бездєнєжна, М. Зуб, Д. Шуліка, Д. Лубко. Дослідженню трансформації європейського ринку праці та особливостей інтеграції переміщених українців у ринок праці ЄС присвятили свої

праці D. Adunts, L. Asscher, J. Braunfels, L. Goßner, G. Güzelant, C. Katsiaficas, T. Koch, R. Konle-Seidl, A. Piłat S. Schwanhäuser, M. Vandenhirtz, В. Бардась, С. Барилюк, К. Гацкова, І. Голубчук, Ю. Косякова, Н. Ширшиков та багато інших.

Активно та плідно за цим напрямком працюють європейські дослідницькі центри та оранізації, публікуючи звіти, аналітичні та статистичні матеріали, що стосуються різних аспектів трудової мобільності в ЄС, включаючи її економічні, соціальні та правові наслідки: Глобальний центр міграції (GMC), Міжнародна організація міграції (IOM), Міжнародний центр розвитку міграційної політики (ICMPD), Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD), Eurofound, European Commission, Eurostat тощо.

Метою статті є аналіз основних європейських ініціатив підтримки трудової мобільності та інтеграції України у європейський ринок праці.

Виклад основного матеріалу. Політика інтеграції мігрантів до ЄС регулюється великим програмним документом Європейської комісії – «Планом дій ЄС щодо інтеграції та інклюзивності на 2021–2027 рр.». Він містить конкретний набір заходів, які мають сприяти більш ефективній адаптації мігрантів у країнах – членах ЄС, а заходи, у свою чергу, поділяються на чотири блоки: освіту та навчання, підвищення кваліфікації та інтеграція на ринок праці, охорону здоров'я, житло [3].

4 березня 2022 року Рада ЄС імплементаційним рішенням 2022/382 [4] вперше в історії активувала Директиву про тимчасовий захист (TPD) (2001/55/ЕС) та запровадило тимчасовий захист для переміщених осіб з України [5]. Механізм надзвичайних ситуацій, вбудований у TPD, пропонує швидкий захист і права тим, хто потребує допомоги та прибуває у великій кількості і є обов'язковим для всіх держав-членів ЄС. Для громадян України, а також інших громадян третіх країн або осіб без громадянства в Україні та членів їхніх сімей, які користуються міжнародним захистом (BTP – beneficiaries of temporary protection), TPD надає низку прав, серед яких, окрім доступу до дозволу на проживання, житла, медичної та соціальної допомоги, освіти для дітей і підлітків. безсумнівно, є і доступ до ринку праці [6]. Згідно зі статтею 12 TPD, переміщені особи з України мають право на роботу чи самозайнятість відповідно до законодавства держав-членів [7]. Незважаючи на те, що Директива залишала певний простір для національних відмінностей, усі країни-члени беззастережно відкрили свої кордони та ринки праці для всіх громадян України [8].

Країни-члени ЄС практикують різні набори заходів та стратегії політики, які сприяють інтеграції українських біженців на ринок праці. Деякі країни приймають підхід «спочатку робота», надаючи пріоритет негайному працевлаштуванню без початкових підготовчих заходів, таких як мовні курси чи кваліфікаційні заходи. Ця стратегія спрямована на швидке працевлаштування, але часто ігнорує потребу в розвитку комплексних навичок. Навпаки, інші країни зосереджуються на довгостроковій, стійкій інтеграції на ринку праці. Ці країни впроваджують комплексні мовні програми, кваліфікаційні заходи та цільове працевлаштування, які більше відповідають кваліфікаціям біженців. Країни, які наголошують на моделі «спочатку працюй», як правило, демонструють вищі показники зайнятості біженців у короткостроковій перспективі. Однак країни, які інвестують в освіту та вивчення мови, демонструють кращі результати інтеграції в середньостроковій та довгостроковій перспективі. Цей успіх виходить за рамки простого рівня зайнятості та заробітків і включає ширші аспекти соціальної інтеграції та якості життя біженців. Такі висновки підкреслюють важливість спеціально розробленої політики інтеграції, яка враховує як безпосередні потреби в працевлаштуванні, так і довгострокові переваги для суспільства.

Отже, у першу чергу, розглянемо локальні ініціативи на прикладі деяких з приймаючих країн, які сприяють інтеграції українців на європейський ринок праці.

У листопаді 2022 р. Федеральна канцелярія Австрії та Фонд притулку, міграції та інтеграції (AMIF) запустили проєкт «MIKA – Mit Kompetenzen Ankommen!» [8]. Цей проєкт спрямований на прискорення процесу визнання кваліфікацій, орієнтуючись на українських біженців, які мають досвід роботи у соціальних, комерційних, адміністративних, медійних та технічних сферах. Він пропонує комплексну перевірку компетенцій, допомагає у пошуку можливостей навчання, готує план визнання кваліфікацій та відповідної підтримки, пропонує консультації та забезпечує мовну підготовку за спеціальністю працевлаштування. Наступний проєкт з прискорення процедур «Fast Track», що фінансується Віденським фондом сприяння зайнятості (WAFF) та містом Відень, зосереджений на медичних та технічних професіях (через проєкти прискорення процедур у галузі охорони здоров'я «Fast Track Health» та технічної галузі «Fast Track Technic» відповідно). З липня 2022 р. по червень 2023 р. проєкт запропонував кілька послуг підтримки, щоб допомогти українцям продовжити свою професійну діяльність в Австрії: інформація про проживання в Австрії, безкоштовні майстер-класи, тренінги та семінари, допомога у пошуку роботи та подачі заяви, підготовка до співбесіди, а також консультації з визнання дипломів. Через платформу Skills4Vienna місто Відень здійснювало пошук людей з України, які хотіли працювати в некомерційній організації

або державній установі. Ця програма була орієнтована на людей з педагогічною, психологічною чи соціальною освітою, а також з підготовкою в галузі охорони здоров'я. Зацікавлені сторони могли надати свої контактні дані, після чого місто Відень координувало свої дії з консультаційними службами та установами підтримки та встановлювало контакти з відповідними кандидатами [9, p. 4-5]. У Польщі, окрім комплексної підтримки інтеграції на ринок праці на національному рівні, у діяльності місцевих органів влади було створено пункти допомоги «єдиного вікна», що надають доступ до основних служб зайнятості. Проєкт, реалізований Міжнародною організацією з міграції (МОМ) у Польщі для Міністерства сімейної та соціальної політики Польщі, спрямований на вироблення заходів щодо визнання та підтвердження навичок та кваліфікацій, здобутих в Україні в окремих регульованих професіях [10]. Це завдання виконується шляхом порівняння навичок, необхідних у Польщі та Україні, та вдосконалення системи визнання іноземних кваліфікацій.

Багато приймаючих країн віддають перевагу покращенню надання інформації, у тому числі через заходи та ярмарки вакансій або спеціалізовані проєкти (наприклад, Словацька Республіка) [11, p. 14]. У Фінляндії організовуються вебінари, інформаційні заходи та ярмарки вакансій, щоб сприяти працевлаштуванню. Естонія надає інформаційні сесії та онлайн-портали для роботодавців, а також спеціальну веб-сторінку інспекції праці для трудових відносин. Чеська Республіка наголошує на необхідності постійних кампаній з підвищення обізнаності щодо легальної зайнятості та прав працівників, зміцнюючи довіру до державних установ. Чеське агентство розвитку бізнесу та інвестицій (CzechInvest) у співпраці з Міністерством промисловості та торгівлі Чехії, Торгово-промисловою палатою та основними національними організаціями роботодавців створили «Jobs4UA.cz» – сайт, який допоміг багатьом переміщеним українцям знайти роботу в Чехії. Італійський проект PUOI зосереджується на соціально-професійній інтеграції з різними напрямками. Шлях до соціальної та трудової адаптації має кілька етапів, включаючи прийом, зарахування, орієнтацію, керівництво для визначення можливостей працевлаштування, стажування (шість місяців) і завершення. Люксембург пропонує ряд заходів щодо працевлаштування, таких як контракти підтримки працевлаштування та учнівство [11, p. 14]. У Швеції приватні актори та організації працюють над тим, щоб узгодити ВПР з роботодавцями. Український центр професійної підтримки, запущений у 2022 році Skill Shift Initiative (Beredskapslyftet) і низкою кадрових фірм, зосереджується на підборі навичок між новоприбулими людьми з України та потребами в працевлаштуванні для шведських компаній [12]. Також запроваджено низку проєктів CARE [13], які фінансуються через Європейський соціальний фонд Plus (ESF+). У період з квітня 2022 року по жовтень 2023 року Fast Care охоплював 143 проєкти інтеграції на ринок праці та соціальної інтеграції, а проєкти включали підбір, картографування та оцінку навичок, додаткове професійне навчання, навчання шведською та англійською мовами, громадську інформацію та консультування [14]. Німецька ініціатива JobTurbo, запущена у жовтні 2023 року Федеральним міністерством праці та соціальних справ і Федеральним агентством зайнятості передбачає відповідні заходи із допомогти працевлаштувати ВПР (а також інших біженців) [15]: 1) ВПР та інші біженці, які перебувають під опікою центру зайнятості, отримують регулярні запрошення для підтримки курсу після інтеграції та розширення контактів. Після досягнення рівня володіння німецькою мовою B1 або A2 їх зазвичай працевлаштовують для отримання початкового досвіду роботи. Шляхи інтеграції, включаючи розвиток навичок і вивчення мови разом з роботою, адаптовані до індивідуальних потреб. Кваліфікаційні записи оновлюються, за необхідності встановлюються заходи для визнання та підвищення; 2) центри зайнятості та агенції з працевлаштування сприяють зв'язкам між випускниками інтеграційних курсів, роботодавцями та галузевими партнерами, розширюючи зусилля щодо відповідності в галузях. Служби роботодавців Федерального агентства зайнятості інформують роботодавців про розвиток навичок і пов'язані з роботою мовні курси, які доповнюють роботу. Роботодавців і біженців інформують про можливості отримати дозвіл на трудових мігрантів відповідно до Закону Німеччини про кваліфіковану імміграцію; 3) компанії закликають наймати ВПР та інших біженців у більшій кількості, навіть якщо вони не мають хороших знань німецької мови (нижче рівня B2), і підвищувати їх кваліфікацію в тандемі з роботою (де це доречно, використовуючи заходи підтримки, передбачені в книгах II і III соціального кодексу). Федеральний уряд прагне залучити великі компанії, сектор тимчасової праці та промислові асоціації до добровільних зобов'язань у цьому відношенні [11, p. 15].

Деякі заходи підтримки та інтеграції зосереджені саме на жінках. Наприклад, в Австрії програма ÖIF KOMPASS – Кар'єрні шляхи для жінок-іммігранток протягом шести місяців підтримує жінок-мігранток на початку кар'єри, створенні професійної мережі та підвищенні кваліфікації, приділяючи особливу увагу жінкам з України. У Польщі достатня кількість висококваліфікованих працівниць з України, включаючи економістів, бухгалтерів, лікарів і вчителів, стикаються з труднощами в адаптації своїх регульованих професій до польських вимог. Міністерство сім'ї, праці та соціальної політики підтримує набуття необхідних навичок і кваліфікацій через такі ініціативи, як фінансуван-

ня групового навчання польською мовою та покриття витрат на визнання дипломів іноземних університетів і підтвердження завершення навчання. Фонд праці Міністерства співфінансує навчання польської мови для людей з України, які займаються медичними професіями, зокрема медсестер та акушерок [8, p. 15]. Греція повідомила про поточний проєкт «Momentum» [16], в якому беруть участь організації з п'яти держав-членів ЄС і який спрямований на зменшення бар'єрів, з якими стикаються жінки-мігрантки та біженки, які проходять соціально-економічну інтеграцію [17].

Важливими інструментами підтримки трудової мобільності, які ми розглянемо нижче, виступають цифрові ініціативи, які спрямовані на покращення мобільності працівників у межах Європейського Союзу [18]. Серед них найпомітнішими є: EURES – портал доступних вакансій країн ЄС [19]; EU Skills Profile Tool for Third-Country Nationals; EU Talent Pool Pilot. Органом, який відповідає за дотримання правил ЄС щодо трудової мобільності та соціального забезпечення є Європейське управління праці (ELA) [20].

Мережа EURES діє з 1994 року, та наразі регулюється Регламентом (ЄС) 2019/1149 Європейського Парламенту та Ради від 20 червня 2019 року про про заснування Європейського Органу з трудових питань, про зміну Регламентів (ЄС) 883/2004, (ЄС) 492/2011 та (ЄС) 2016/589, а також про скасування Рішення (ЄС) 2016/344 [21].

EURES, що означає «Європейські служби зайнятості», – це фінансована ЄС мережа співпраці, яка сприяє обміну вакансіями та працевлаштуванню між європейськими країнами. Заснована в 1994 році, EURES діє як співпраця між Європейською Комісією, національними державними службами зайнятості, профспілками, організаціями роботодавців та іншими зацікавленими сторонами. Його основна мета – сприяти мобільності робочої сили в межах Європейської економічної зони (ЄЕЗ) та Швейцарії, а також надавати послуги шукачам роботи та роботодавцям за межами цих регіонів [22]. З моменту свого створення EURES зазнала різноманітних модифікацій і реформ, спрямованих на досягнення своєї основної мети – перетворити європейську структуру на єдиний ринок праці, де збільшується кількість можливостей знайти роботу, що відповідає професійним та освітнім кваліфікаціям громадян Союзу. Тому необхідно коротко окреслити найважливіші віхи, які привели EURES до його нинішньої позиції як порталу вакансій.

Впровадження цієї мережі служб зайнятості почалося в 1994 році, хоча перший веб-сайт EURES було запущено лише в 1998 році, який поступово включав бази даних пошуку резюме. У 2003 році можна говорити про перший портал EURES. У 2011 році було опубліковано перше положення [23] з метою кодифікації різних правил, пов'язаних із вільним пересуванням працівників, і єдиної нормативної бази для згоди та обміну інформацією між членами стосовно мобільності робочої сили в країнах, що входять до Союзу. Фундаментальна підтримка для просування цього механізму зайнятості була забезпечена набуттям чинності Програми зайнятості та соціальних інновацій (EASI) у 2014 році, що складається з трьох основних осей, включаючи вісь EURES. 13 квітня 2016 р. було ухвалено Регламент (ЄС) №2016/589 Європейського парламенту та Ради «Про європейську мережу служб зайнятості (EURES)», покликану забезпечити доступ робочої сили до актуальних вакансій і тим самим сприяти подальшій інтеграції ринків праці [24]. Портал управляється Європейським агентством праці, об'єднує національні служби зайнятості, приватні агенції з працевлаштування та роботодавців по всьому ЄС, сприяє міжкраїновому обміну інформацією про мобільність робочої сили в ЄС.

Ця мережа складається з [25]:

– національні координаційні бюро – кожна країна-учасниця мережі призначила для EURES національне координаційне бюро, яке відповідає за координацію національної мережі учасників та партнерів;

– учасники та партнери EURES – надають на місцевому рівні роботодавцям та здобувачам роботи інформацію, а також послуги з найму та працевлаштування;

– Європейське координаційне бюро – мережа координується на європейському рівні Європейським координаційним бюро, створеним у рамках Європейського органу з питань праці.

EURES надає послуги підтримки роботодавцям, які бажають найняти працівників з інших європейських країн, включаючи допомогу з оголошеннями про роботу, кампаніями з працевлаштування та доступом до групи кваліфікованих кандидатів. Послуги EURES для шукачів роботи та роботодавців включають [25; 26, p. 48]:

– зіставлення вакансій із резюме на порталі EURES;

– надання інформації, рекомендацій та інших допоміжних послуг для працівників і роботодавців;

– пропонування інформації про умови життя та праці в державах-членах ЄС, що охоплює такі аспекти, як оподаткування, пенсії, медичне страхування та соціальне забезпечення;

– індивідуальне консультування з кар'єри та допомога під час пошуку роботи та працевлаштування;

– інформацію про роботу в іншій державі або про найм працівників з іншої держави Європи;

– надання індивідуальних послуг підтримки для прикордонних працівників і роботодавців у транскордонних регіонах;

– підтримка певних груп за допомогою цільових схем мобільності EURES;

– допомога в динамічних рекрутингових подіях через платформу European (Online) Job Days;

– інформацію для отримання роботи/знаходження працівника на наступні теми: загальноєвропейські програми, що підтримують пересування робочої сили; інформація про трудове законодавство, соціальні гарантії, оподаткування, інтеграцію та багато іншого пов'язаного з роботою в Європі;

– пропонування інформації та доступу до допомоги після прийому на роботу, такої як мовне навчання та підтримка з інтеграцією в країні призначення.

У березні 2022 року Європейська Комісія запустила українську версію EU Skills Profile Tool for Third-Country Nationals (Інструмент профілю навичок ЄС для громадян третіх країн) [27], що полегшує ідентифікацію та картографування навичок і профілю переселенців з України. Українські шукачі роботи також можуть отримати нові мовні та базові цифрові навички завдяки Pact for Skills (Пакт про навички) [28]. 5 квітня 2022 року Європейська комісія опублікувала рекомендації щодо визнання кваліфікацій, отриманих в Україні [29], а в лютому 2023 року було опубліковано порівняння Європейської рамки кваліфікацій і національної рамки кваліфікацій України [30], щоі допомогло зрозуміти, наскільки українські кваліфікації порівнюються з європейськими та навпаки.

У жовтні 2022 року Європейська комісія та Європейське управління праці запустили через портал EURES пілотний проєкт EU Talent Pool Pilot (Фонд Талантів) [31]. Проєкт спрямований на сприяння ефективній інтеграції осіб, які користуються тимчасовим захистом на ринок праці ЄС шляхом відображення їхніх навичок і зіставлення їх із відповідними вакансіями. Здобувачі, які шукають роботу, незалежно від країни-члена, у якій вони проживають, можуть реєструвати свої профілі на платформі, завантажувати своє резюме, переглядати вакансії та робити свої профілі доступними для роботодавців, національних державних служб зайнятості і приватних агентств зайнятості по всьому ЄС [32].

ЄС також створив проєкт у рамках EURES під назвою EURES Targeted Mobility Scheme. Він спрямований на підвищення мобільності робочої сили в ЄС, орієнтуючись на вакансії, які важко заповнити, і підбираючи шукачів роботи та роботодавців за допомогою різноманітної фінансової підтримки та послуг мобільності EURES [33]. До 2022 року він називався «Your First EURES Job» і був націлений на шукачів роботи віком до 35 років, тоді як програму цільової мобільності EURES було розширено для більшої кількості шукачів роботи без верхнього вікового обмеження. Проєкт цільової мобільності EURES є ще одним інструментом для підтримки мобільності робочої сили, і вона виконується як цільові проєкти за участю кількох партнерів.

Загалом дані показують, що українці виходять на ринок праці незабаром після прибуття до країн-членів. Дослідницький звіт Eurofound, опублікований у березні 2024 року «Соціальний вплив міграції: вирішення проблем прийому та інтеграції українських біженців» наголошує, що українські біженці мають високий рівень зайнятості в приймаючих країнах ЄС (від 11% до понад 50%), особливо в порівнянні з іншими групами біженців [34, p. 18]. Згідно з інформаційним документом Європейської міграційної мережі (EMN) та OECP, опублікованим у травні 2024 року, у період з вересня 2022 по 2023 рік спостерігалося помітне збільшення кількості зайнятих бенефіціарів тимчасового захисту. Українці в приймаючих країнах переважно були зайняті в (i) послугах розміщення та харчування, (ii) адміністративних та допоміжних послугах, (iii) виробництві, (iv) оптовій та роздрібній торгівлі та (v) будівництві [11, p. 4].

Станом на 11 березня 2025 року на порталі EURES було розміщено 2 023 313 відкритих вакансій у всіх країнах EU-27, EEA, EFTA та Швейцарії [35]. Крім того, 1 167 970 шукачів роботи наразі опублікували свої резюме онлайн через портал, а на порталі зареєстровано 3319 компанію з 3629 робочих місць [36]. Топ-10 відкритих вакансій цього дня по всій мережі EURES: продавці магазину – 94 135; вантажники – 58 900; механіки та ремонтники сільськогосподарських і промислових машин – 57 865; бухгалтери – 57 559; будівельні та споріднені електрики – 55 135; медичні працівники – 55 014; робітники промисловості, не віднесені до інших групувань – 42 249; слюсарі та ремонтники автомобілів – 40 087; професіонали соціальної роботи – 38 720; налагоджувачі та оператори металообробних верстатів – 33 290 [37].

У 2024 році Україна розпочала підготовчу фазу для приєднання до європейської структури зайнятості, відповідно до рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України за 2023 рік у рамках пакету заходів щодо розширення Європейського Союзу, та 29 жовтня

2024 року український уряд затвердив План заходів щодо приєднання до мережі Європейських служб зайнятості (EURES) [38].

Затверджений план є важливим кроком на шляху інтеграції до європейського ринку праці та встановлення вільного пересування працівників. Підготовчі заходи, викладені в плані, спрямовані на створення основи для приєднання до EURES. Серед основних напрямків плану приєднання до мережі Європейських служб зайнятості (EURES) можемо виокремити наступні:

– аналітичні заходи (вивчення можливостей сумісності українських систем і структур з вимогами EURES; вивчення досвіду країн, які вже приєдналися до EURES, зокрема Польщі та Хорватії; роль посередників на ринку праці; включення студентів та інтернів у мережу EURES [39]; оцінка політичних ризиків та соціально-економічних наслідків);

– інституційні заходи (законодавче забезпечення відповідності існуючих українських систем європейським стандартам; імплементація нормативних актів, які дозволять Україні ефективно взаємодіяти з європейськими базами даних праці; налаштування відповідної технічної сумісності для ефективного узгодження вакансій і резюме; вдосконалення внутрішніх інформаційних систем та адаптація технічних аспектів для забезпечення відповідності даним, необхідним для EURES [39]; впровадження регламентів, що дозволять Україні ефективно взаємодіяти з європейськими базами даних про робочу силу; узгодження національних класифікаторів професій з міжнародними та європейськими нормами та стандартами);

– інформаційні заходи (підвищення обізнаності українців про можливості, які надає EURES).

Інтеграція України у європейський ринок праці, беззаперечно, має низку переваг як для України, так і для Європейського Союзу: підвищення професійної мобільності та розвитку працівників; покращення умов праці та соціального захисту українських працівників у світлі адаптації законодавства України до вимог ЄС; обмін досвідом та найкращими практиками з іншими країнами-членами щодо політики зайнятості, професійної підготовки та працевлаштування; поширення європейських цінностей, таких як демократія, верховенство права та права людини; покращення іміджу України як країни, що прагне інтегруватися в європейське співтовариство та дотримується європейських стандартів у сфері праці; підтримка у боротьбі з нелегальною міграцією; заповнення дефіциту робочої сили в певних секторах економіки ЄС, особливо в тих, де спостерігається нестача кваліфікованих кадрів; зростання економіки ЄС та створення нових робочих місць; зміцнення європейської ідентичності та єдності тощо.

Але також, не слід забувати про певні складності і ризики відкриття ринків праці між Україною та ЄС і можливі потенційні наслідки цього процесу для національних економік, ринків праці та суспільства в цілому: невідповідність професійних кваліфікацій та необхідність адаптації освітніх програм та стандартів до вимог ЄС; нерівномірне представництво українців у різних сегментах ринку праці ЄС та конкуренція; збільшення еміграції кваліфікованих фахівців, який викликає внутрішній дефіцит робочої сили в Україні; заохочення повернення критичного людського капіталу для майбутнього відновлення України (зворотні потоки робочої сили) тощо.

Попри ризики, інтеграція України у європейський ринк праці має значний потенціал для обох сторін, а ефективне управління цим процесом вимагає співпраці між Україною та ЄС, а також вжиття заходів для мінімізації ризиків. Для того, щоб подолати існуючі перешкоди, необхідно: своєчасно формувати стратегію відкритості до нових міграційних потоків; gдривести законодавчу базу у відповідність до acquis ЄС щодо доступу до ринку праці, і, зокрема, до правил щодо недискримінації працівників ЄС за національною ознакою; працювати над укладенням угод про координацію соціального забезпечення та медичного страхування з державами-членами ЄС; ініціювати відкриття ринку праці не лише для українців в ЄС, а й для іноземців в Україні; розробити комплексні програми реінтеграції, які передбачають податкові пільги, підтримку бізнесу, визнання кваліфікації та заходи соціального захисту мігрантів, які повертаються; реформувати застаріле трудове законодавство України тощо.

Висновки. На основі аналізу регіональних та глобальних європейських ініціатив підтримки трудової мобільності та інтеграції України у європейський ринок праці, можемо зробити наступні висновки.

У 2022 році рішення про надання українцям статусу тимчасового захисту фактично відкрило доступ до ринку праці ЄС. Широкий спектр ініціатив, які впроваджують європейські країни для сприяння працевлаштуванню українських біженців, включає: доступ до інформації про наявні пропозиції роботи (онлайн-інструменти, ярмарки вакансій тощо), консультування та працевлаштування; оцінка навичок, прискорене визнання кваліфікацій і спрощений доступ до регульованих професій; професійна (пере)підготовка, мовні та орієнтаційні курси, стажування/учнівство та інші дії, щоб допомогти біженцям краще задовольнити потреби ринку праці; субсидування заробітної плати та інші стимули для роботодавців тощо. Ці заходи впроваджуються не лише державними установами,

такими як державні служби зайнятості, але й неурядовими організаціями, донорськими установами або в рамках приватних ініціатив.

Послуги та проєкти EURES відіграють важливу роль у сприянні мобільності робочої сили на шляху інтеграції України у європейський ринок праці. Надаючи всебічну підтримку як шукачам роботи, так і роботодавцям, EURES сприяє обміну вакансіями та працевлаштуванню за кордоном, сприяючи досягненню ширших цілей ЄС щодо економічної інтеграції та соціальної згуртованості.

Глобальна політика ЄС щодо підтримки трудової мобльності українців демонструє, що ефективна інтеграція до спільного ринку праці потребує не лише політичної волі, а й сильної правової та інституційної готовності. Для України це означає необхідність заздалегідь підготувати добре обґрунтовану позицію, спираючись на позитивний досвід, розширення та поточні міграційні тенденції. Вільне пересування працівників слід розглядати не як загрозу, а як ресурс – за умови, що політика підтримується адаптацією систем освіти, державних послуг і систем захисту прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. European Year of Skills 2023. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europefit-digital-age/european-year-skills-2023_en.
2. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Attracting skills and talent to the EU. Brussels, 27.4.2022 COM (2022) 657 final.
3. Action Plan on Integration and Inclusion 2021–2027. COM/2020/758 final. *European Commission*. URL: https://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0758.
4. Council Implementing Decision (EU) 2022/382 of 4 March 2022 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC and having the effect of introducing temporary protection. *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32022D0382.
5. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2001/55/oj/eng.
6. Displaced Ukrainians: Challenges and outlook for integration in the EU: Briefing. *European Parliament*. 19-02-2025. 10 p. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2025/769497/EPRS_BRI(2025)769497_EN.pdf.
7. Carrera S., Ineli-Ciger M. EU responses to the large-scale refugee displacement from Ukraine: An analysis on the temporary protection directive and its implications for the future EU asylum policy. *Fiesole: EUI*. 2023. URL: https://cadmus.eui.eu/handle/1814/75377?fbclid= IwAR2S37j6AkZfOmyC3FjpGpKeQ6kX4WkLvE647kI4Fa2S2FzJ7pPJbAJYve0.
8. BBE Kompetenzzentrum. *ÖJAB*. URL: https://www.oejab.at/bildung-integration/bpi/qualifikations-check/kompetenzzentrum.
9. Katsiaficas C., Segeš Frelak J., Güzelant G., Piłat A. Creative approaches to boosting the employment of displaced Ukrainians in Central and Eastern Europe. Briefing note. *ICMPD*. September 2023. 7 p. URL: https://www.icmpd.org/file/download/60098/file/Creative_approaches_to_boosting_the_employment_of_displaced_Ukrainians.pdf.
10. Technical support to facilitate the social and labour market inclusion of third country nationals in Poland, including those fleeing Ukraine. *IOM Poland*. URL: https://poland.iom.int/pl/technical-support-facilitate-social-and-labour-market-inclusion-third-country-nationals-poland-including-those-fleeing-ukraine#%3A~%3Atext%3DThe%20project%20%E2%80%9CTechnical%20support%20to%20facilitate%20the%20social%2Cthe%20area%20of%20social%20and%20labour%20market%20inclusion.
11. Labour market integration of beneficiaries of temporary protection from Ukraine. *European Migration Network. Organisation for Economic Cooperation and Development*. May 2024. 15 p. URL: https://emnbelgium.be/sites/default/files/publications/EMN_INFORM_Labour%20market%20integration%20of%20BoTP%20from%20Ukraine.pdf.
12. Ukrainian Professional Support Centre. URL: https://professionalcenter.se.
13. CARE: Cohesion's action for refugees in Europe: Factsheet. *European Commission*. 8 March 2022. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/information-sources/publications/.
14. Great interest in projects to support Ukrainian refugees in Sweden. *Council of the European Social Fund in Sweden*. 18 oktober 2023. URL: https://www.esf.se/pressmeddelanden/stort-intresse-for-projekt-till-stod-for-ukrainska-flyktingar-i-sverige/?query=ukraina.

15. Job-Turbo. *Federal Ministry of Labour and Social Affairs*. URL: https://www.bmas.de/DE/Arbeit/Migration-und-Arbeit/Flucht-und-Aysl/Turbo-zur-Arbeitsmarktintegration-von-Gefluechteten/turbo-zur-arbeitsmarktintegration-von-gefluechteten.html.
16. Momentum project. URL: https://www.momentumproject.eu/.
17. 24-month Asylum and Migration Integration Fund (AMIF)-funded project co-financed by the Directorate-General for Migration and Home Affairs (DG HOME), with five participating Member States (ES, EL, HU, IT, PT). URL: https://www.momentumproject.eu/.
18. Europe 2020: A European Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth. *European Commission*. 2020. URL: https://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf.
19. EURES. *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/eures/public/index_en.
20. European Labour Authority. URL: https://www.ela. europa.eu/en.
21. Regulation (EU) 2019/1149 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 establishing a European Labour Authority, amending Regulations (EC) No 883/2004, (EU) № 492/2011, and (EU) 2016/589 and repealing Decision (EU) 2016/344 (Text with relevance for the EEA and for Switzerland). *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019R1149.
22. European Commission. 2023b. *EURES Services*. URL: https://eures.ec.europa.eu/euresservices_en.
23. Regulation (EU) № 492/2011 of the European Parliament and of the Council of 5 April 2011 on freedom of movement for workers within the Union Text with EEA relevance. *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2011/492/oj/eng.
24. Regulation (EU) 2016/589 of the European Parliament and of the Council of 13 April 2016 on a European network of employment services (EURES), workers' access to mobility services and the further integration of labour markets, and amending Regulations (EU) № 492/2011 and (EU) No 1296/2013 (Text with EEA relevance). *EUR-Lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/589/oj/eng.
25. EURES (EURopean Employment Services). *EURES*. URL: https://eures.europa.eu/ index_en.
26. Wójcik A. EURES: facilitating occupational mobility across transborder areas. *Journal on Transborder Economics, Finance, Politics*. 2024. Vol. 5, № 1. Pp. 47–58.
27. EU skills profile tool for third-country nationals. *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1412&langId=en.
28. Виїзд з України: доступ до ринку праці. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/topics/eu-solidarity-ukraine/eu-assistance-ukraine/information-people-fleeing-war-ukraine/fleeing-ukraine-access-jobs_uk.
29. Commission Recommendation (EU) 2022/554 of 5 April 2022 on the recognition of qualifications for people fleeing Russia's invasion of Ukraine. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022H0554.
30. Comparison report of European Qualifications Framework and Ukrainian National Qualifications Framework. *European Commission*. 15 February 2023. URL: https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&furtherNews=yes&newsId=10513.
31. EU Talent Pool Pilot. *EURES*. URL: https://eures.ec.europa.eu/eu-talent-pool-pilot_en.
32. European Commission launches EU Talent Pool pilot initiative. *European Commission*. 10 October 2022. URL: https://ec.europa.eu/migrant-integration/news/european-commission-launches-eu-talent-pool-pilot-initiative_en.
33. EURES Targeted Mobility Scheme and useful links. URL: https://arbetsformedlingen.se/other-languages/englishengelska/eures-targeted-mobility-scheme/information-and-useful-links.
34. Fóti K. Social impact of migration: Addressing the challenges of receiving and integrating Ukrainian refugees. *Eurofound*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2024. 78 p. URL: https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/2024/social-impact-migration-addressing-challenges-receiving-and-integrating-ukrainian.
35. Statistics Job vacancies. *EURES.* URL: https://europa.eu/eures/eures-apps/searchengine/page/main?lang=en#/jvStatistics.
36. EURES Statistics – 11/03/2025. *EURES.* URL: https://europa.eu/eures/eures-apps/cvo/page/statistics?lang=en&app=2.20.0-build-0&pageCode=statistics_cvo.
37. Statistics. Most required occupations. *EURES.* URL: https://europa.eu/eures/eures-apps/searchengine/page/main?lang=en#/jvStatistics.
38. Про затвердження плану заходів з підготовки до приєднання до Європейської мережі служб зайнятості (EURES): Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 жовтня 2024 р.

№ 1058-р. *Кабінет Міністрів України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-2024-%D1%80#Text.

39. Ukraine is starting preparations for integration into the European labor market. *The Odessa Journal*. 30 Oct, 2024. URL: https://odessa-journal.com/ukraine-is-starting-preparations-for-integration-into-the-european-labor-market.

UDC 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.85

SOCIAL AND LEGAL PROBLEMS OF EMPLOYMENT OF THE POPULATION OF UKRAINE DURING MARTIAL LAW

Tyshchenko O.,
Doctor of Law, Professor,
Professor of the Department of Labor Law
and Social Security Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Chernous S.,
Acting Head of the Department of Labor Law
and Social Security Law.
Candidate of Law,
Associate Professor of the Department of Labor Law
and Social Security Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Sirokha D.,
Doctor of Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Labor Law
and Social Security law
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Tyshchenko O., Chernous S., Sirokha D. Social and legal problems of employment of the population of Ukraine during martial law.

The article reveals the current trends in the Ukrainian labor market in the context of analyzing the issues of labor supply and demand in various spheres of labor activity. The author analyzes the impact of the COVID-19 pandemic on the effectiveness of the Decent Work Program for Ukraine for 2020-2024, initiated by the International Labor Organization to intensify reforms in the field of employment in Ukraine.

The authors analyze the socio-economic crisis processes that have escalated in the labor market due to the full-scale invasion of Ukraine by russia. It is noted that the war resulted in the mass migration of the population, an increase in the number of unemployed, and loss of earnings and livelihoods. The authors focus attention on the changes that have affected the list of professions in demand in Ukraine today. The following categories of workers proved to be the most competitive under the martial law regime: salespeople, sales managers, accountants, drivers, cooks, etc. At the same time, it is pointed out that today and in the near future, the demand for specialists in the field of construction is projected, which is aimed at the planned rapid implementation of the restoration of destroyed housing and infrastructure.

The authors study the anti-crisis directions of reforming the employment sector of Ukraine, in particular, analyze the provisions of some amendments to the legislative acts of Ukraine on reforming the employment service, social insurance in case of unemployment, promoting productive employment of the population, including young people, and introducing new active programs in the labor market. The article emphasizes the importance of changing the social and legal concept of abolishing job quotas for certain categories of employees in the direction of compensatory incentives for employers to enter into employment contracts with those categories of employees who need assistance in finding employment (internally displaced persons; persons with disabilities who have not reached retirement age; combatants, etc.) The employment legislation applies a flexible approach to determining the range of persons who may need additional employment assistance. The progress of such socially significant projects as: «Army of Restoration» and «Own Business», was launched to rebuild Ukraine, develop entrepreneurship, and reduce unemployment.

Key words: social protection, social legislation, labor market, right to work, employment, unemployment, social services, vocational training, non-standard employment, forms of employment, right to employment, subjects of the right to employment, jobs, legislation on population employment, additional guarantees for promoting employment, persons with disabilities.

Тищенко О., Черноус С., Сіроха Д. Соціально-правові проблеми зайнятості населення України під час воєнного стану.

В статті розкриваються сучасні тенденції ринку праці України, в контексті аналізу проблематики попиту і пропозиції робочої сили у різних сферах трудової діяльності. Аналізується вплив пандемії COVID -19 на ефективність реалізації Програми Гідної праці для України на 2020–2024 рр., ініційованої Міжнародною організацією праці з метою активізації реформ у сфері зайнятості населення України.

Розглядаються соціально-економічні кризові процеси, які загострилися на ринку праці у зв'язку з повномасштабним вторгненням рф в Україну. Зазначається, що наслідком війни стали масова міграція населення, збільшення чисельності безробітних, втрата заробітку і засобів до існування. Зосереджується увага на змінах, які торкнулися переліку затребуваних на сьогодні в Україні професій. Найбільше конкурентноздатними в умовах правового режиму воєнного стану виявилися такі категорії працівників: продавці, менеджери з продажу, бухгалтери, водії та кухарі тощо. Разом з тим, вказується, що вже на сьогодні і в найближчому майбутньому, прогнозується попит на фахівців у сфері будівництва, що спрямований на плановану швидкісну реалізацію відновлення зруйнованого житла та об'єктів інфраструктури.

Вивчаються антикризові напрямки реформування сфери зайнятості населення України, зокрема аналізуються положення деяких змін до законодавчих актів України щодо реформування служби зайнятості, соціального страхування на випадок безробіття, сприяння продуктивній зайнятості населення, у тому числі молоді, та впровадження нових активних програм на ринку праці. Підкреслюється вагоме значення зміни соціально-правової концепції щодо відміни квотування робочих місць для окремих категорій працівників у напрямку компенсаційного заохочення роботодавців до укладання трудових договорів з тими категоріями працівників, які потребують сприяння у працевлаштуванні (внутрішньо переміщені особи; особи, з інвалідністю, які не досягли пенсійного віку; учасники бойових дій тощо). В законодавстві про зайнятість населення застосовується гнучкий підхід до визначення кола осіб. що можуть потребувати додаткового сприяння у працевлаштуванні. Наголошується на прогресивності таких суспільно-значущих проєктів, як от: «Армія відновлення», «Власна справа», започаткованих для відбудови України, розвитку підприємницької діяльності та зменшення безробіття.

Ключові слова: соціальний захист, соціальне законодавство, ринок праці, право на працю, зайнятість, безробіття, соціальні послуги, професійне навчання, нестандартна зайнятість, форми зайнятості, право на зайнятість, суб'єкти права на зайнятість**,** робочі місця, законодавство про зайнятість населення, додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню, особи з інвалідністю.

Problem statement. The effectiveness of the State social policy of promoting employment depends on many factors that form the social and legal framework of the labor market. By choosing the European integration civilization path of development, Ukraine has committed itself to the adaptation of Ukrainian legislation to the legislation of the European Union (hereinafter - the EU) as a priority component of the process of Ukraine's integration into the EU, which in turn is one of the main directions of Ukrainian foreign policy [1]. First and foremost, the integration process was aimed at conducting active reforms in the labor sphere as the main environment for realizing the aspirations, professional aspirations, and skills of a person. At the same time, the crisis processes in the national economy in 2014 and 2015, caused by the temporary occupation of part of Ukraine's territories as a result of russia's armed aggression, led to a decline in the economy and a curtailment of production, which led to negative trends in the labor market, in particular, an increase in the number of unemployed people [2]. The employment sector suffered even more damage after February 24, 2022, when the aggressor country's full-scale criminal invasion of Ukraine took place, causing significant damage and massive destruction of enterprises, institutions, organizations, critical infrastructure facilities, etc. This state of affairs has necessitated the formation of a new anti-crisis model of legal regulation of employment based on the challenges of the martial law regime. The reformatting of the labor market caused by the war, and disruption of logistics and production links have led to many problematic phenomena, including a significant decrease in business activity in many areas, which has caused a massive increase in unemployment. In view of the above, there is an urgent need to find and immediately implement effective changes in the legal regulation of employment aimed at optimizing efforts to provide employment in this difficult period.

Status of the issue. Many Ukrainian scholars have devoted their works to the modern issues of social and legal trends in the employment of the population of Ukraine during the special legal regime of martial law, which is primarily due to the needs of society and the objective circumstances of today. This issue was covered in their works by such domestic scholars as Andriyiv V., Burak V., Burka A., Bodnaruk M., Vyshnovetska S., Hetmantseva N., Horobets N., Libanova E., Novak I., Kuchma O.,

Kovalenko O., Sineva L., Shcherbyna V., Chanysheva H., Yaroshenko O. and others. However, the complex socio-economic realities in terms of the effectiveness of the legal, economic, and organizational framework for the implementation of employment, which have become even more acute during the war, point to the need for further in-depth analysis and study of the socio-legal features of the Ukrainian labor market.

The purpose of the article is to study the current issues, trends, and peculiarities of legal regulation of employment in Ukraine under martial law, as a special legal regime introduced in Ukraine to ensure national security, eliminate the threat to Ukraine's state independence, and its territorial integrity in connection with the armed aggression of the russian federation.

Presentation of research material. The experience of social life confirms that work for each person is primarily an environment of socialization, fulfillment, and material interest. All this should be facilitated by stability and growth, effective social dialogue, and improvement of social protection and working conditions as the basic foundations for the implementation of the Decent Work Program for Ukraine for 2020-2024 (hereinafter referred to as the Decent Work Program), which was the result of tripartite consultations on the ILO's support for employment reforms in Ukraine. It should be noted that the process of harmonizing the provisions of the Decent Work Program coincided with the beginning of the COVID-19 pandemic, the negative consequences of which significantly exacerbated the problems in the employment sector. As outlined in the Decent Work Program, the main labor market challenges facing Ukraine remain low employment with a pronounced gender gap, high labor force emigration, high unemployment, and economic inactivity among young people, and a significant mismatch between qualifications and labor market needs. As the global health crisis has had a negative impact on the labor sector, addressing structural labor market issues has become even more urgent. The main problems in the area of working conditions and social protection are the lack of a culture of prevention in the area of occupational safety and health, growing participation in the informal economy, large wage arrears, a pronounced gender pay gap, and insufficient coverage and financial sustainability of the social insurance system. Social dialogue on key labor and social policy issues also needs to be strengthened [3]. It is worth noting that these problematic issues did not prevent the emergence of new stabilization processes that began to take place in the national economy, which, in turn, should have created the necessary conditions for a gradual improvement in the situation in the labor market of Ukraine. Certain positive tendencies were also recorded as a result of the implementation of the Main Directions for the Implementation of the State Policy in the Field of Employment and Stimulation of New Jobs Creation for the Period up to 2022, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine on December 24, 2019, No 1396-p. According to this document, the state employment policy was implemented in the following main areas: development of the national economy as a basis for ensuring productive employment and creating new jobs; stimulating the development of entrepreneurship and self-employment; ensuring the creation of decent working conditions and de-shadowing of relations in the field of employment; development of the system of vocational (vocational-technical) education and ensuring the creation of conditions for lifelong learning; ensuring the development of inclusive Promoting youth employment; reforming the state employment service and ensuring innovative development of labor market services; ensuring the implementation of an effective state policy in the field of labor migration [4]. In other words, the policy of stimulating employers' interest in creating new jobs was seen as the basis for productive employment and progressive social policy in the labor market.

However, the russian federation, having carried out a full-scale invasion of Ukraine, violating all international legal norms, has criminally interfered with the right of the Ukrainian people to choose the future of their state. In order to optimize all efforts necessary to ensure the defense of our state against the aggressor, the Decree of the President of Ukraine No. 64/2022 [5] of 24.02.2022 introduced the legal regime of martial law, the period of which has been repeatedly extended by the relevant subsequent Decrees, as the war continues. The difficult realities of the war have significantly affected the social and legal situation of the population in the labor market. As a result, a significant number of employees have seen their salaries reduced or lost their jobs altogether. According to a survey conducted by the Rating Group, 64% of Ukrainians have seen their incomes fall. In particular, 18% of respondents have slightly decreased their income, 32% - significantly decreased, and 14% have lost almost all their income. The largest financial losses were incurred by people living in the South and East of Ukraine, with 30-49-year-olds being the most affected. According to the job search portal grc.ua, only 20.5% of working citizens did not experience a decrease in wages during the war [6]. According to the forecasts of the National Bank of Ukraine, the unemployment rate in the country is expected to remain high throughout 2023–2025. Although strong demand for labor will lead to a gradual decrease in unemployment, it will still remain above the pre-full-scale invasion level. In particular, the unemployment rate is projected to be around 10–11% in 2025–2027, due to persistent mismatches

between employers' needs and the skills and capacities of potential workers [7].The need to adapt to work under the high risks of martial law has affected the organization of the labor market in the context of adjusting the list of professions that are in demand in Ukraine today. Analyzing the data available on the job search website Work.ua, Mr. Paziy points out that the top five most sought-after professions in Ukraine include salespeople, sales managers, accountants, drivers, and cooks. These professionals are offered average salaries of 12 thousand to 22 thousand UAH (the highest salaries are for drivers). It is worth noting that after the war is over, professions in construction, medicine, education, science, security, and IT will be especially relevant. Employers will also be looking for power engineers and specialists in logistics and telecommunications [8]. An important factor of the modern Ukrainian labor market is that in many cases the fact of having a higher education no longer influences the high salary. International drivers, taxi drivers, and real estate agents remain in high demand, even in the difficult conditions of war [9].

In order to support the effective employment of the Ukrainian population in the agricultural sector, the United States Agency for International Development (USAID) has initiated a subgrant program for Ukrainian employers to help attract qualified workers to the agricultural sector. The purpose of this sub-grant program is to reduce the negative effects of military operations, energy, and economic crisis resulting from the russian military invasion and to provide prompt access to technical, technological, and other services aimed at ensuring the full operation of the agri-food sector's facilities. The program was aimed at providing subgrants to Ukrainian non-governmental enterprises, NGOs, and business associations to support and strengthen the sustainability of Ukrainian micro, small, and medium-sized enterprises (MSMEs) that are food producers and/or processors of agricultural products [10]. The relevant initiatives are intended to gradually correct the imbalance of the labor market, as according to the State Employment Service of Ukraine, the largest mismatch between labor demand and supply in terms of professional qualifications was observed among skilled agricultural workers (40 people applied for 1 vacancy), technical workers (21 people), employees and managers (17 people), and workers in the trade and services sector (17 people) [11].

The supply and demand in the registered labor market in 2022 were as follows: according to the information provided by employers to employment centers, 396 thousand vacancies were available. The structure of vacancies by type of economic activity was as follows: 18% of vacancies were offered at manufacturing enterprises; 17% – in agriculture; 14% – in wholesale and retail trade; 10% – in education; 7% –- in healthcare; 7% – in transportation; 6% – in public administration and defense. In terms of occupation, most vacancies were offered for the following: maintenance and operation of equipment and machinery (25%); skilled workers with tools (15%); representatives of the simplest professions (14%); trade and service workers (13%); professionals (10%); specialists (10%); and employees and managers (6%).

For example, the following statistics can be presented: as of January 1, 2023, the number of vacancies reported by employers to the State Employment Service amounted to 21 thousand, which is 48% less than the corresponding date last year (41 thousand). By type of economic activity, the majority of vacancies are in the manufacturing industry (20%), wholesale and retail trade (16%), education (11%), healthcare and social assistance (10%), transport and postal services (9%) [12]. As we can see, at the beginning of 2023, there was a significant decrease in vacancies, almost by half, compared to last year. In our opinion, this is due to massive internal and external migration provoked by the war, as well as the inability to obtain real data in the temporarily occupied territories and territories where active hostilities are taking place.

Studying the impact of the war on the dynamics of employment in Ukraine through the prism of the practice of the State Employment Service of Ukraine, analyst Zhiriy K. notes that despite the fact that millions of Ukrainians lost their jobs due to the war, the unemployment rate has also increased significantly as a result of the withdrawal of some of the population from the labor force. The national labor market is currently expected to face significant competition for jobs. According to various estimates, the number of vacancies in Ukraine has decreased by 20 times compared to the pre-war period. Under these conditions, those who have the tools and skills in driving or repairing a vehicle are the fastest to find work. The average job search now takes almost three months [13].

At the same time, if we analyze which occupational groups as of January 1, 2023, have the largest number of unemployed persons by gender (see Table 1), it should be noted that, given the above provisions, there is a contradictory trend when people who have a popular profession in the labor market in Ukraine cannot find a job that meets their preferences. First of all, this is influenced by the minimization of the motivational aspect, when, as noted, there is a significant reduction in wages, as well as the lack of opportunities for employers to provide additional guarantees to employees (private insurance, soft loans, provision of office housing, etc.) for objective reasons.

Table 1. Occupations with the highest number of unemployed by gender, as of October 1, 2022 [14]

Men	Women
driver of motor vehicles	salesman
Driver (boiler house superintendent)	office cleaner
security guard	cooker
laborer	laborer
tractor driver	postman (mailman)
loader	boiler room operator
mechanic-repairman	nurse
road worker	stacker-packer
storekeeper	cashier of the trading floor
electric and gas welder	Civil service (local government) specialist

These trends accelerated the process of reforming the legal regulation of employment in Ukraine. As a result, the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Reforming the Employment Service, Social Unemployment Insurance, Promoting Productive Employment of the Population, including Youth, and Implementing New Active Labor Market Programs» No. 2622-IX dated 21.09.2022 (hereinafter – the Law of Ukraine «On Employment of the Population») was adopted. This regulatory act updated the peculiarities of the legal procedure for providing the population of Ukraine with employment with the assistance of the employment service. Among the new amendments and additions, the following are worth noting. In order to reduce the pressure on employers, the institute of employment quotas based on a percentage of the average number of full-time employees is abolished, and instead, the mechanism of incentives for employers to hire those categories of the population that are entitled to additional guarantees in facilitating employment is improved. According to Article 14 of the Law of Ukraine «On Employment of the Population», additional guarantees in facilitating employment are provided to the following categories of the population: one of the parents or a person replacing them has a dependent child (children) under the age of six; is raising a child under the age of 14 or a child with a disability without a spouse; is raising a person with a disability since childhood (regardless of age) and/or a person with a disability of group I (regardless of the cause of the disability) without a spouse; orphans and children deprived of parental care; persons released after serving a sentence or undergoing compulsory treatment; young people who have graduated from or ceased studying at general secondary, vocational, professional, higher and higher education institutions, discharged from regular military or alternative (non-military) service, military service by conscription of persons from among reservists during a special period (within six months after graduation or termination of study or service) and who are hired for the first time; persons who have reached the age of 15 and who, with the consent of one of their parents or a person in loco parentis, may, as an exception, be employed; unemployed able-bodied persons receiving state social assistance to low-income families; persons in respect of whom, in accordance with the Law of Ukraine «On Social and Legal Protection of Persons in Respect of Whom the Deprivation of Personal Liberty as a Result of Armed Aggression against Ukraine and Members of Their Families has been Established», the fact of deprivation of personal liberty as a result of armed aggression against Ukraine has been established, after their release. It should be noted that these amendments to the legislation on employment establish a new category of persons who are provided with additional guarantees in facilitating employment - «other categories of citizens determined by the Cabinet of Ministers of Ukraine, taking into account the situation on the labor market, as well as the establishment of quarantine, the occurrence of an emergency, the introduction of a state of emergency or martial law in the country» (clause 11 of Article 14 of the Law of Ukraine «On Employment of the Population»). In other words, a flexible approach is being introduced to take into account the dynamics of the labor market and the demands of society for social support in the field of employment. To encourage employers to enter into an employment agreement with the above categories of persons who have been registered as unemployed for more than one month, upon referral of the territorial bodies of the central executive body implementing the state policy in the field of employment and labor migration, the actual costs in the amount of a single contribution to the obligatory state social insurance for the respective person for the month for which it was paid, but not more than double the minimum wage, are compensated for at least two years. The total duration of compensation is 12 months. In addition, employers who, upon referral of the territorial bodies of the central executive body implementing the state policy in the field of employment and labor migration,

employ for a period of at least one year persons who have no more than five years left before the right to an old-age pension; persons with disabilities who have not reached retirement age; combatants referred to in paragraphs 19-21 of part one of Article 6 of the Law of Ukraine «On the Status of War Veterans, Guarantees of Their Social Protection» and who have been registered as unemployed for more than one month, are compensated for 50 percent of actual labor costs, but not more than the minimum wage. The total duration of the compensation payment is six months (Articles 14 and 26 of the Law of Ukraine «On Employment of the Population») [15].

Measures to promote the employment of internally displaced persons (hereinafter referred to as IDPs) – citizens of Ukraine, foreigners or stateless persons who are legally on the territory of Ukraine and have the right to permanent residence in Ukraine, who were forced to leave or flee their place of residence as a result of or in order to avoid the negative consequences of armed conflict, temporary occupation, widespread violence, human rights violations, and other forms of violence – are of great social and protective importance in the context of war. According to the International Organization for Migration (hereinafter - IOM), the number of internally displaced persons in Ukraine as of August 2022 amounted to 6.9 million people. Of the IDPs who were employed before the war, 60% have lost their jobs since displacement (since February 2022). Over the past 6 months, almost half (48%) of all displaced persons have tried to find employment after fleeing their place of residence due to the war. However, 45% of them remain unemployed and are actively looking for work. The most used job search channels were the Internet (81%), mobile job search applications (23%), relatives/friends/acquaintances (17%), the State Employment Service (13%), and visual information materials (posters, bulletin boards) (6%) [17]. IOM estimates that there are currently 1,308,000 IDPs in western Ukraine. The largest number of IDPs was recorded in the first months of the war - up to 2.97 million people. Despite the fact that the number of IDPs in the western regions has significantly decreased, human rights defenders, activists and representatives of the UN and IOM have recorded a tense situation with the realization of human rights here, as well as throughout the country. These include problems with housing, lack of finances, difficulties in finding a job, etc. [18]. In these conditions, the legal mechanism for implementing measures to promote the employment of internally displaced persons, as provided for by the legislation on employment of the population of Ukraine, should function properly. These include compensation of employer's labor costs (but not more than two times the minimum wage established by law) for the employment of registered unemployed internally displaced persons under fixed-term employment contracts for a period not exceeding six calendar months, provided that the employment guarantees of such a person are maintained for a period exceeding the duration of the payment by two times.

Regional coordination committees for employment promotion are entitled to increase the duration of compensation of expenses of an employer who employs internally displaced persons for more than six months, but not more than twelve calendar months, which, in agreement with the relevant territorial bodies of the central executive body implementing the state policy in the field of employment and labor migration, make the relevant decision (clause 2 of Article 24-1 of the Law of Ukraine «On Employment of the Population») [15]. These issues, in addition to the Law of Ukraine «On Employment of the Population», are regulated by the Procedure for Implementation of Employment Promotion Measures, Refund of Funds Allocated to Finance Such Measures in Case of Violation of Employment Guarantees for Internally Displaced Persons, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of September 8, 2015, No. 696, which defines the conditions, a mechanism for the implementation of employment promotion measures by regional, Kyiv city, district, city and city-district employment centers of the state employment service of employment promotion measures, the return of funds aimed at financing such measures, in case of violation of employment guarantees for internally displaced persons [19].

To engage both internally displaced persons and other categories of the population in active entrepreneurial activity, Ukraine launched the microgrant program «Own Business». The eRobota (e-work) project includes six grant programs aimed at stimulating entrepreneurial activity. These include microgrant programs for starting or developing your own business, grants for creating and developing processing enterprises, planting a garden and viticulture, greenhouse farming, supporting IT startups, and starting in the IT field. Applications for all areas of the eRobota program are being accepted on the Diia portal. The amount of the microgrant ranges from UAH 50 to 250 thousand. It can be spent on purchasing or leasing equipment, purchasing raw materials, and renting premises. Both existing entrepreneurs and people with no experience in such activities can receive a microgrant. According to information published by the Ministry of Economy of Ukraine, the Cabinet of Ministers has allocated UAH 3 billion for the "Own Business" microgrant program in 2025. This funding is expected to provide more than 15,000 microgrants to Ukrainians for starting and developing their businesses.

It is projected that recipients of these funds will create numerous jobs, as a mandatory condition for receiving a microgrant is the creation of one or two jobs by the entrepreneur, depending on the grant amount [19].

In the case of engaging registered unemployed persons in public works under martial law, quarantine or a state of emergency or a state of emergency, the organization of such works may be financed and/or co-financed by the funds specified in paragraph one of this part and the Fund of Compulsory State Social Insurance of Ukraine for Unemployment [15]. The initiative is aimed primarily at rebuilding the territories of our country that have suffered from enemy shelling; workers involved in public works dismantle ruins, harvest firewood, unload humanitarian aid, etc. In Ukraine, about 3,000 unemployed people have been employed in this way in seven regions. In terms of the number of people involved in community service, Kyiv (659 people), Sumy (725 people), Poltava (595 people), and Donetsk (440 people) regions have the highest number of people involved in community service. The project is also being implemented in Rivne, Chernihiv, and Zaporizhzhia regions. People who are employed in this way are paid the minimum wage of UAH 6,700. However, their earnings can be higher due to additional funding from local budgets. The project also plans to involve residents of Zhytomyr and Volyn regions [21]. In this way, the problems of employment of the unemployed are being solved, and socially useful work is being carried out to restore the regions of Ukraine affected by the aggression.

Conclusions.

Based on the study of the socio-economic and legal problems of employment of the population of Ukraine in the conditions of war, we can draw the following conclusions.

1. At the beginning of the twenty-first century, Ukraine lacked an effective systemic social and legal strategy for employment, which directly affected the trends in the labor market in the context of recording a significant number of unemployed and shadowing the employment sector. The situation was further complicated by Russia's invasion of Ukraine in 2014.

2. The development of the Decent Work Program for Ukraine for 2020–2024 in cooperation with the International Labor Organization was of progressive importance for reforming the employment sector in Ukraine, which, despite the negative impact of the COVID-19 pandemic on employment, became a guiding factor for introducing progressive innovations in the labor market aimed at encouraging and promoting social responsibility of businesses to create new jobs.

3. The full-scale military attack of the russian federation on Ukraine on February 24, 2022, has led to significant losses, destruction, and massive displacement of the population, which could not but affect the labor market. The critical increase in the number of unemployed and the closure of businesses necessitated anti-crisis steps to urgently reformat the employment sector of Ukraine and adapt it to the specifics of the martial law regime.

4. Adaptive directions of legal regulation of employment were laid down by the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Reforming the Employment Service, Social Insurance in Case of Unemployment, Promoting Productive Employment of the Population, including Youth, and Introducing New Active Labor Market Programs» of 21.09.2022 No. 2622-IX. This Law introduced new conceptual approaches to promoting employment. Taking into account the realities of the war, the list of categories of the population with additional guarantees in promoting employment was expanded (in particular, Article 14 of the Law of Ukraine «On Employment of the Population» was supplemented by clause 11 «other categories of citizens determined by the Cabinet of Ministers of Ukraine, taking into account the situation on the labor market, as well as the establishment of quarantine, the occurrence of an emergency, the introduction of a state of emergency or martial law in the country); the legal mechanism of quotas to promote the employment of categories of the population with additional guarantees in promoting employment was abolished.

5. In order to restore the intensification of business initiatives in Ukraine, the implementation of the «Own Business» project was continued, which includes the idea of providing funds in the form of microgrants for the population to be used for entrepreneurial activities, which, in turn, also contributes to and will contribute to the creation of new jobs.

6. The «Army of Recovery» project was initiated to engage a significant number of unemployed people in public socially useful work, which allows us to take the necessary measures to restore and rebuild our country and helps to financially support people who find themselves in difficult life circumstances of war-related unemployment.

REFERENCES:

1. Pro zahalnoderzhavnu prohramu adaptatsii zakonodavstva Ukrainy do zakonodavstva Yevropeiskoho Soiuzu: Zakon Ukrainy vid 04.11.2018 r. № 2582-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text.

2. Osnovni napriamy realizatsii derzhavnoi polityky u sferi zainiatosti naselennia ta stymuliuvannia stvorennia novykh robochykh mists na period do 2022 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1396-2019-r#Text.
3. Prohrama Hidnoi pratsi – 2022-2024 Ukraina. URL: https://www.ilo.org/budapest/what-we-do/decent-work-country-programmes/WCMS_774455/lang--uk/index.htm.
4. Osnovni napriamy realizatsii derzhavnoi polityky u sferi zainiatosti naselennia ta stymuliuvannia stvorennia novykh robochykh mists na period do 2022 roku: Zatverdzheni rozporiadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 24 hrudnia 2019 r. № 1396-r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1396-2019-r#Text.
5. Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.02.2022. № 64. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397.
6. Rynok pratsi v umovakh viiny: tendentsii ta perspektyvy. URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/rynok-pratsi-v-umovakh-viyny-tendentsiyi-ta-perspektyvy.
7. Inflation will begin to decline in the middle of the year, and economic growth will accelerate – Inflation Report – NBU. URL: https://bank.gov.ua/ua/news/all/inflyatsiya-pochne-znijuvatisya-z-seredini-roku-a-zrostannya-ekonomiki-prishvidshitsya--inflyatsiyniy-zvit.
8. Pazii V. Yaki profesii budut populiarni v Ukraini pislia viiny: top-7 sfer. URL: https://news.obozrevatel.com/ukr/economics/economy/yaki-profesii-budut-populyarni-v-ukraini-pislya-vijni-top-7-sfer.htm.
9. Lovitska L. Zarplata do 80 tysiach hryven bez vyshchoi osvity: nazvano naibilsh vysokooplachuvani vakansii v Ukraini. URL: https://biz.today.ua/russkij-zarplata-do-80-tysyach-griven-bez-vysshego-obrazovaniya-nazvany-samye-vysokooplachivaemye-vakansii-v-ukraine.
10. USAID hotove davaty hroshi ukrainskym robotodavtsiam dlia vstanovlennia vysokykh zarplat vysokokvalifikovanym pratsivnykam: na koho rozrakhovana prohrama. URL: https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/usaid-hotove-davati-hroshi-ukrajinskim-robotodavtsjam-dlja-vstanovlennja-visokikh-zarplat-visokokvalifikovanim-pratsivnikam-na-koho-rozrakhovana-prohrama.html.
11. Sytuatsiia na rynku pratsi ta diialnist Derzhavnoi sluzhby zainiatosti u 2022 rotsi. URL: https://www.dcz.gov.ua/analitics/67.
12. Popyt ta propozytsiia na zareiestrovanomu rynku pratsi u 2022 rotsi. URL: file:///C:/Users/U/Downloads/12_popyt_i_propozyciya_na_rynku_praci_2022.pdf.
13. Zhyrii K. Viina zminiuie rynok pratsi: yak derzhavi razom z ukraintsiamy poboroty bezrobittia. URL: https://www.unian.ua/economics/finance/viyna-zminyuye-rinok-praci-yak-derzhavi-razom-z-ukrajincyami-poboroti-bezrobittya-novini-ukrajina-11946903.html.
14. Popyt ta propozytsiia na zareiestrovanomu rynku pratsi u sichni-veresni 2022 roku. URL: https://www.dcz.gov.ua/sites/default/files/infofiles/09_2022_popyt_i_propozyciya_na_rynku_praci_09_2022.pdf.
15. Pro zainiatist naselennia: Zakon Ukrainy vid 05.07.2012 r. № 5067-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text.
16. Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib: Zakon Ukrainy vid 20.10.2014 r. № 1706-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text.
17. Report on Internal Displacement in Ukraine – Round 18, October 2024 – IOM Data. URL: https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1461/files/reports/IOM_Ukraine_GPS_Internal%20Displacement%20Report_R18_October_2024_UA.pdf.
18. Procedure for Employment Promotion Measures and Reimbursement of Funds in Case of Violation of Employment Guarantees for Internally Displaced Persons: Approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 696 dated 08.09.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/696-2015-п#n8.
19. Ministry of Economy of Ukraine. «Own Business»: 15,000 Ukrainians Will Be Able to Receive Grants for Starting and Developing a Business in 2025 [Electronic resource] / Department of Public and Media Relations. URL: https://me.gov.ua/News/Detail/e6dbe2fa-9825-47cf-bb69-cede0e1d677c?lang=uk-UA&title=VlasnaCprava.
20. Bezrobitnykh zaluchaiut do «Armii vidnovlennia»: ukraintsiam vyplatyly 18,3 mln hrn. URL: https://biz.today.ua/russkij-bezrabotnyh-privlekayut-v-armiyu-vosstanovleniya-ukraintsam-vyplatili-18-3-mln-grn.

УДК 349.2-053.6(4)(091)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.86

ГЕНЕЗА ПРАВОВИХ ЗАСАД РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ В ОКРЕМИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВАХ

Товт Т.О.,
аспірантка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Товт Т.О. Генеза правових засад регулювання праці неповнолітніх в окремих європейських державах.

У статті представлено результати історико-правового аналізу правових засад регулювання праці неповнолітніх в окремих європейських державах. Виявлено, що перші спроби регулювати працю неповнолітніх мали місце ще у найдавніші часи в Єгипті, Вавилоні та Римі, переважно через учнівство, залучення дітей рабів до праці було нормою та не обмежувалося. Обґрунтовано, що до XIII століття практика поєднання праці та навчання поширилася у країнах Західній Європі у формі ремісничих цехів, а перший Статут ремісників був прийнятий у Англії ще в 1563 році.

Доведено, що промислова революція змінила ставлення до професійного навчання, виникла потреба у працівниках із STEM освітою. Врезультаті почали стрімко розвиватися освітні заклади, зокрема у Лондоні в 1823 році Джорджем Біркбеком був заснований інститут, а у Франції технічна освіта в національному масштабі розпочалася з 1880 року. Виявлено, що у 1839 році Пруссія була однією із перших країн, яка прийняла закон про контроль за практикою дитячої праці в своїх промислових регіонах, що обмежував дитячу працю на фабриках і встановлював кількість годин, які дитина може працювати. Після багатьох дискусій у 1847 році в Сполученому королівстві був прийнятий 10-годинний закон, що обмежував загалом тривалість робочого часу до 10 годин на фабриках (відомий як Закон лорда Ешлі). Характер учнівства та регулювання праці неповнолітніх суттєво змінився після Другої світової війни, зі значними відмінностями між різними країнами.

Виявлено, що на міжнародному рівні процеси щодо врегулювання дитячої праці розпочалися з першої Міжнародної конференції праці в Берліні у 1890 році, а також створення у 1900 році в Базелі Міжнародної асоціації з трудового законодавства для сприяння положенням про дитячу працю як частину міжнародного трудового законодавства.

Проведений аналіз дозволив нам у ґенезі правових засад регулювання праці неповнолітніх у європейських державах виокремити 5 періодів (первинний етап, середньовічний етап, етап першої трансформації під впливом промислової революції, етап становлення міжнародних стандартів регулювання праці неповнолітніх та захисту їх прав та сучасний етап.

Ключові слова: праця неповнолітніх, трудові права, гарантії, обмеження, міжнародні стандарти, європейські держави.

Tovt T.O. Genesis of the legal principles of regulating the labor of minors in certain European countries.

The article presents the results of a historical and legal analysis of the legal principles of regulating the labor of minors in certain European countries. It is revealed that the first attempts to regulate the labor of minors took place in ancient times in Egypt, Babylon and Rome, mainly through apprenticeship, the involvement of slave children in labor was the norm and was not limited. It is substantiated that by the 13th century the practice of combining work and education had spread in Western European countries in the form of craft workshops, and the first Charter of Artisans was adopted in England back in 1563.

It is proved that the industrial revolution changed the attitude towards vocational training, there was a need for workers with STEM education. As a result, educational institutions began to develop rapidly, in particular in London in 1823, an institute was founded by George Birkbeck, and in France, technical education on a national scale began in 1880. It has been found that in 1839, Prussia was one of the first countries to pass a law to control the practice of child labor in its industrial regions, which limited child labor in factories and set the number of hours a child could work. After much debate, the United Kingdom passed the 10-hour law in 1847, limiting the total duration of working hours in factories to 10 hours (known as Lord Ashley's Law). The nature of apprenticeship and the regulation of juvenile labor changed significantly after the Second World War, with significant differences between different countries.

It was found that at the international level, the processes of regulating child labor began with the first International Labor Conference in Berlin in 1890, as well as the creation in 1900 in Basel of the

International Association for Labor Law to promote provisions on child labor as part of international labor law.

The analysis allowed us to distinguish 5 periods in the genesis of the legal principles of regulating the labor of minors in European states (the primary stage, the medieval stage, the stage of the first transformation under the influence of the industrial revolution, the stage of the formation of international standards for regulating the labor of minors and protecting their rights, and the modern stage.

Key words: labor of minors, labor rights, guarantees, restrictions, international standards, European states.

Постановка проблеми. Протягом багатьох століть не було належного правового регулювання праці неповнолітніх працівників. Діти залучалися до небезпечних та шкідливих робіт на рівні із дорослими, доволі частими були випадки травматизму, нещасних випадків, професійних захворювань, які призводили до каліцтв та втрати здоров'я. Вказане зумовило появу перших наукових досліджень, що привертали увагу до проблеми особливого регулювання праці дітей, необхідністю прийняття спеціальних законодавчих актів. Водночас сучасні законодавчі зміни мають враховувати кращі практики, сформовані десятиліттями, саме тому необхідні відповідні історико-правові дослідження.

Метою дослідження є історико-правовий аналіз правових засад регулювання праці неповнолітніх в окремих європейських державах.

Стан наукової розробки. У правовій літературі засади регулювання праці неповнолітнього працівника аналізували такі вчені як С.В. Венідіктов, М.І. Іншин, О.О. Коваленко, Л.В. Мединська, С.М. Прилипко, Н.С. Пузирна, О.С. Реус, А.О. Теличко, Г.І. Чанишева, Р.Т. Чернега, Н.М. Швець, Ю.М. Щотова, О.М. Ярошенко та інші. Водночас порівняльних історико-правових досліджень не достатньо.

Виклад основного матеріалу. Історико-правовий аналіз показав, що у стародавні часи регулювання праці дітей обмежувалося тільки питаннями учнівства та виробничого навчання. Так, з найдавніших часів у Єгипті та Вавилоні було організовано навчання ремісничим навичкам щоб підтримувати достатню кількість майстрів. Кодекс Хаммурапі (XVIII століття до н.е.) вимагав від ремісників навчати своїм ремеслам наступне покоління. У Римі та інших стародавніх суспільствах багато майстрів були рабами, але в пізніші роки Римської імперії ремісники почали організовуватися в незалежні колегії, які мали на меті підтримувати стандарти своєї професії.

До XIII століття подібна практика поширилася і в Західній Європі у формі ремісничих цехів, в яких стежили за якістю продукції, методами виробництва та умовами праці кожної професійної групи. Цехами керували майстри ремісників, і новобранець вступав до гільдії після завершення навчання в якості підмайстра (як правило навчання тривало сім років). При цьому поширилася практика монополізації, за якої навіть до учнівства допускали тільки синів членів гільдії або знайомих, або із заможних родин. Реагуючи на ці порушення, англійський уряд спробував визначити умови учнівства за допомогою Статуту ремісників 1563 року, який намагався обмежити «практику виключення» та забезпечити більш рівний доступ до професійного учнівства [1].

Промислова революція змінила ставлення до професійного навчання. Виникла потреба у більш кваліфікованих робітниках, зокрема машиністів, інженерів, що обумовило розвиток STEM освіти. У США у XVII столітті із Англії прибули підмайстри, і поступово розвинулося професійне учнівство, наприклад Бенджамін Франклін був учнем свого брата в друкарні. Проте модернізація та індустріалізація зумовили таку потребу у спеціалістах та фахівцях, що доволі стрімко почали розвиватися навчальні заклади. Наприклад, у Лондоні в 1823 році Джорджем Біркбеком був заснований інститут, який існує досі як коледж Біркбек, і Куперський союз розвитку науки та мистецтва в Нью-Йорку, заснований у 1859 році. У Франції технічна освіта в національному масштабі розпочалася з 1880 року [1].

У 1839 році Пруссія була однією із перших країн, яка прийняла закон про контроль за практикою дитячої праці в своїх промислових регіонах, що обмежував дитячу працю на фабриках і встановлює кількість годин, які дитина може працювати. Закон від 9 березня 1839 р. забороняв роботу на заводах молодше дев'яти років, обмежував працю молоді до шістнадцяти років до десяти годин на день і забороняв нічні та недільні зміни для дітей. Вказана норма була предметом ряду наукових досліджень у XX столітті, у тому числі зазнала критики. Проте вона була першою на теренах Європи і у праці «Kinderarbeit im Rheinland» Дітер Кастнер уважно переглядає критику і зауважує на важливості даного законодавчого обмеження дитячої праці, що спричинило появу подібних норм у інших державах Європи [2].

Громадський рух за необхідність регулювання праці дітей розпочався у Сполученому королівстві із кінця XVIII століття, коли доволі стрімкий розвиток виробництва призвів до експлуатації

маленьких дітей у шахтах та на промислових роботах. Перший закон, ухвалений парламентом для вирішення цієї проблеми, — Закон про здоров'я та мораль учнів 1802 року, був спрямований на контроль учнівства бідних дітей у власників бавовняних фабрик. Він вимагав, щоб підмайстри, які часто були сиротами та жили на фабриках, мали гідне житло, а також доступ до освіти, а їхній робочий день обмежувався 12 годинами. Проте закон виявився неефективним, оскільки не передбачав примусового виконання. Фабричний акт 1819 року забороняв будь-якій дитині віком до 9 років працювати, обмежував робочий тиждень для дітей віком від 9 до 13 років до 48 годин і вимагав від них відвідувати школу. Закон стосувався саме бавовняних фабрик, проте було передбачено механізмів примусу.

У 1830-х роках розгортався рух за регулювання фабричних умов. Дізнавшись про не гідні умови дитячої праці на фабриках, Річард Остлер, керуючий великим сільськогосподарським маєтком у Йоркширі, у 1830 році почав у пресі інформаційну кампанію щодо осуду працевлаштування дітей. Наступного року він почав агітувати за 10-годинний робочий день. Хоча він був по суті консервативним в інших питаннях і ніколи не виступав проти індустріалізму як такого, він вважав існуючу фабричну систему ворожою до того, що він називав «природним правом жити добре». Він знайшов союзників у Палаті громад – лорда Ешлі та Майкла Томаса Седлера. У 1831 році Садлер представив законопроект про фабричну реформу і став головою комітету з 37 членів, до якого був переданий законопроект. Серед багатьох свідків, які постали перед комітетом, були діти, які постраждали від нещасних випадків на заводі. Паралельна королівська комісія виявила подібні докази жорстокого поводження з дітьми на фабриках. Деякі дорослі працівники, які свідчили на парламентському комітеті, втратили роботу [3]. Зрештою, парламент прийняв Фабричний акт 1833 року, який забороняв працювати працівникам віком до 9 років і обмежив робочий день на текстильних фабриках до 12 годин для осіб віком від 13 до 17 років і до 8 годин для осіб віком від 9 до 12 років. Закон також передбачав, що діти віком до 13 років отримують 2 години навчання в школі на день. Найважливіше те, що закон створив інспекцію з чотирьох осіб для забезпечення дотримання закону та застосування штрафів [4]. Законом про шахти 1842 року Ентоні Ешлі Купер виключив усіх жінок, дівчат і всіх хлопчиків віком до 10 років із підземної роботи в шахтах, у яких він знаходив хлопчиків віком 4 або 5 років [5]. Після багатьох дискусій, у 1847 році був прийнятий 10-годинний закон, що обмежував загалом тривалість робочого часу до 10 годин на фабриках (відомий як Закон лорда Ешлі) [6].

Характер учнівства сильно змінився після Другої світової війни, зі значними відмінностями між різними країнами. Можливо, найбільш радикальні зміни відбулися в Західній Німеччині, яка запровадила різницю між кваліфікованими ремеслами, що потребували підмайстрів у напівкваліфікованих ремеслах, а також почали приймати стажистів по різним ремеслам. Ремісники об'єднувалися в місцеві промислові палати, а ті – в ремісничі палати. Учень реєстрував договір у відповідній палаті і вів трудову книжку, яка час від часу перевірялася. Також проводились тести з інтервалом у місяць або квартал. Крім того, було передбачено неповний робочий день у професійно-технічній школі, якщо учень не досяг повноліття.

У Франції професійне навчання перейшло під нагляд Директорату технічної та професійної освіти Міністерства освіти. Таким чином було створено 24 національні професійні консультативні комісії, які представляли роботодавців, уряд та профспілки. У 1930 році уряд почав розвивати технікуми для підготовки значної частини всіх кваліфікованих робітників. Учнівство могло бути організовано за контрактом із приватним роботодавцем, відвідуванням школи після досягнення віку 16 років (так званий додатковий курс) або шляхом навчання в ремісничій професії. За випускними іспитами у коледжах і школах наглядала дирекція, а для підмайстрів – місцеві ремісничі палати.

У Сполученому королівстві Закон про працевлаштування та навчання 1948 року створив Центральний виконавчий орган із питань зайнятості молоді та привів до пропозицій щодо створення Національної спільної ради з учнівства та навчання в кожній галузі. Наприклад, друкарня запровадила відбір шляхом об'єктивного тестування придатності та здібностей, тоді як промисловість з ремонту автомобілів розробила схему учнівства для отримання сертифікату національного майстра. Інженерний відділ пошти, який ніколи не приймав традиційну схему учнівства, розробив трирічний курс для новобранців. Але найбільш суттєвим відходом від минулого стала модульна система в машинобудівній галузі, яка передбачала річну підготовку широкого вибору навичок, а потім обрану підготовку спеціалізованих навичок. Вони супроводжувалися іспитами та відповідним подальшим навчанням.

На міжнародному рівні процеси щодо врегулювання дитячої праці розпочалися з першої Міжнародної конференції праці в Берліні у 1890 році. Хоча тоді домовленості щодо стандартів не було досягнуто, подібні конференції та інші міжнародні кроки послідували та у 1900 році в Базелі (Швейцарія) було засновано Міжнародну асоціацію з трудового законодавства для сприяння по-

ложенням про дитячу працю як частину міжнародного трудового законодавства. У доповіді, опублікованій Міжнародною організацією праці (МОП) ООН у 1960 році про право та практику понад 70 країн-членів, було виявлено серйозні недоліки захисту молодих працівників на непромислових роботах, включаючи сільське господарство та ремесла. Однією з поточних цілей МОП є виявлення та викорінення «найгірших форм» дитячої праці, вони визначаються як будь-яка форма праці, яка негативно впливає на нормальний розвиток дитини. У 1992 році була створена Міжнародна програма з усунення дитячої праці (IPEC) як новий департамент МОП. Завдяки програмам, які він здійснює по всьому світу, IPEC прагне вивести дітей із шкідливих умов праці та остаточно викорінити дитячу працю [7].

У сучасних умовах у розвинених європейських державах діти доволі рідко залучаються до праці. У Європейських державах, країнах Північної Америки, Австралії та Новій Зеландії діти до 15 років рідко працюють, за винятком комерційного сільського господарства, що регулюється актами законодавства, прийнятими ще у першій половині XX століття. Наприклад, у Сполучених Штатах Америки Законом про справедливі трудові стандарти 1938 року встановив мінімальний вік у 14 років для роботи в позашкільний час на невиробничих роботах, у 16 років для роботи в навчальний час, у 18 років для професій, які вважаються небезпечними [7]. Британські дослідники зауважують, що досі дитяча праця поширена у країнах, що розвиваються, в яких мільйони дітей (доволі часто у віці від семи років) працюють у каменоломнях, шахтах, фабриках, на полях та різних підприємствах, вони складають понад 10 % всіх працівників у державах Близького Сходу, від 2 до 10 % у більшій частині держав Латинської Америки та деяких країнах Азії. Навіть якщо наявні законодавчі акти, що обмежують чи забороняють на певних роботах дитячу працю, вони не виконуються на практиці через надзвичайну бідність, відсутність шкіл та із інших причин [7].

Проте є наукові дослідження, що підтверджують важкі та смертельні травми серед дітей, які працюють у сільському господарстві наприкінці XX початку XXI століття, у тому числі в розвинених державах, таких як США, де закони про дитячу працю в сільському господарстві не забезпечують достатнього захисту. Сільське господарство незмінно вважалося однією з найнебезпечніших галузей як для дорослих, так і для дітей, і все ж воно найменше регулюється щодо дитячої праці та захисту інших працівників. Рада національної безпеки визначила сільське господарство як найнебезпечнішу галузь у Сполучених Штатах. Рівень смертності в ньому становить 25,4 на 100 000 зайнятих осіб, що більш ніж удвічі перевищує рівень гірничодобувної промисловості, яка займає друге місце за рівнем смертності в 2009 році. Протягом періоду 1998–2002 рр. 41% смертельних травм серед молоді віком до 17 років сталося в сільському господарстві. Загалом, сільське господарство займає друге місце за рівнем смертності серед молодих працівників (віком від 15 до 24 років) – 21,3 на 100 000 осіб, порівняно з 3,6 на 100 000 в усіх галузях. Для дітей, молодше 16 років, сільськогосподарське виробництво спричинило майже 60% смертей у цій віковій групі. Як приклад наводяться такі випадки, наприклад у липні 2010 року двоє підлітків (14 та 19 років) загинули в результаті трагічного інциденту у зерновому елеваторі в Іллінойсі, на роботодавця було накладено штраф 555 000 доларів, але в рамках мирової угоди було виплачено 200 000 доларів. 23 листопада 2009 року оштрафовано було Grain Elevators LLP на 1,5 млн. дол. після смерті 17-річного робітника, а також виявлення 77 порушень дитячої праці за участю 15 неповнолітніх працівників віком від 14 до 17 років [8].

Висновки. Проведений аналіз дозволив нам у ґенезі правових засад регулювання праці неповнолітніх у європейських державах виокремити такі періоди: 1) первинний етап, що характеризується початковими спробами регулювати працю дітей через інститут учнівства та виробничого навчання (з найдавніших часів, зокрема у стародавньому Єгипті, Вавилоні, Римі, етап тривав до середньовіччя); 2) середньовічний етап (із XIII до XVIII століття, характеризується розвитком ремісничих цехів, поширеного професійного навчання неповнолітніх, що могло тривати до семи років, а також прийняттям ремісничих статутів, які мали на меті забезпечити більш рівний доступ до професійного учнівства); 3) етап першої трансформації під впливом промислової революції (із XVIII до кінця XIX століття, характеризується змінами у професійному навчанні та залученні неповнолітніх, здобуття ними STEM освіти та навичок, у вказаний період були прийняті у європейських державах перші спеціалізовані законодавчі акти, що обмежували застосування праці неповнолітніх); 4) етап становлення міжнародних стандартів регулювання праці неповнолітніх та захисту їх прав (період впродовж XX століття, і розпочався із заснування Міжнародної асоціації з трудового законодавства для сприяння положенням про дитячу працю у 1900 році, характеризується прийняттям низки міжнародних конвенцій що гарантують обмеження застосування праці неповнолітніх, а також їх захист); 5) сучасний етап (кінець XX століття – триває досі, характеризується боротьбою із окремими проявами порушень та неправомірного залучення до праці неповнолітніх, ризиками цифровізації та кіберексплуатації неповнолітніх працівників).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Apprenticeship. URL: https://www.britannica.com/topic/apprenticeship (Дата звернення: 10 квітня 2025 р.).
2. Defending Prussian Social Policy: The Child Labor Law of 1839. URL: https://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=11358 (Дата звернення: 20 квітня 2025 р.).
3. Michael Thomas Sadler. URL: https://www.britannica.com/biography/Michael-Thomas-Sadler (Дата звернення: 20 квітня 2025 р.).
4. Factory Act United Kingdom, 1833. URL: https://www.britannica.com/event/Factory-Act-United-Kingdom-1833(Дата звернення: 20 квітня 2025 р.).
5. Anthony Ashley Cooper, 7th earl of Shaftesbury. URL: https://www.britannica.com/biography/Anthony-Ashley-Cooper-7th-earl-of-Shaftesbury (Дата звернення: 24 квітня 2025 р.).
6. Richard Oastler. British industrial reformer. URL: https://www.britannica.com/biography/Richard-Oastler(Дата звернення: 26 квітня 2025 р.).
7. Child labour. URL: https://www.britannica.com/topic/child-labour (Дата звернення: 29 квітня 2025 р.).
8. Mary E. Miller. Historical Background of the Child LaborRegulations: Strengths and Limitations of theAgricultural Hazardous Occupations Orders. *Journal of Agromedicine*. April 2012. URL: https://www.researchgate.net/publication/223971547_Historical_Background_of_the_Child_Labor_Regulations_Strengths_and_Limitations_of_the_Agricultural_Hazardous_Occupations_Orders(Дата звернення: 29 квітня 2025 р.).

УДК 349.22
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.87

ОСОБЛИВОСТІ КОЛЕКТИВНО-ДОГОВІРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Тупіков І.В.,
аспірант кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Тупіков І.В. Особливості колективно-договірного регулювання трудових відносин у зарубіжних країнах.

В умовах реформування трудового законодавства, зокрема ухвалення нового Закону України «Про колективні угоди і договори», оприлюднення законопроєкту про колективні трудові спори, а також зважаючи на все більш чіткі перспективи інтеграції України до Європейського Союзу, важливо розуміти сучасні тенденції розвитку трудового права в зарубіжних країнах, особливо на рівні ЄС у питаннях колективно-договірного регулювання. Оскільки успішне реформування національного трудового законодавства, прийняття нового Трудового кодексу України неможливі без урахування позитивного досвіду регулювання трудових відносин трудовим законодавством ЄС. Відтак мета статті проаналізувати зарубіжне (передусім європейське) законодавство у сфері колективно-договірного регулювання. На підставі аналізу норм європейського законодавства встановлено, що в правових системах зарубіжних держав інститут колективно-договірного регулювання трудових правовідносин має ключове значення, оскільки виступає фундаментом соціального діалогу на рівні суб'єктів господарювання – підприємств, установ, організацій. Колективний договір визнається основним правовим механізмом регламентації трудових прав та гарантій працівників, а також інструментом реалізації принципів соціальної справедливості та гідного ставлення до праці. У межах колективно-договірного врегулювання конкретизуються умови праці з урахуванням особливостей виробничої діяльності та фінансово-економічного стану роботодавця. У зв'язку з цим процес європейської інтеграції України зумовлює необхідність не лише формального узгодження положень національного трудового законодавства з нормами acquis communautaire, а й проведення глибокої гармонізації та імплементації прогресивних європейських підходів до сфери колективно-договірного регулювання. Зроблено висновок, що в ході оновлення трудового законодавства України доцільно зосередити увагу на вдосконаленні правового інституту колективного договору та угоди як таких, що охоплюють увесь спектр соціально-трудових відносин: організацію праці, забезпечення зайнятості, систему оплати праці, соціально-побутові гарантії тощо. Їх належне правове закріплення та ефективна реалізація сприятимуть досягненню балансу інтересів сторін трудового договору, забезпеченню прав працівників і сталому економічному розвитку.

Ключові слова: колективно-договірне регулювання, колективний договір, колективна угода, зарубіжне законодавство, працівник, роботодавець, зарубіжний досвід.

Tupikov I.V. Peculiarities of collective bargaining regulation of labor relations in foreign countries.

In the context of labor law reform, in particular, the adoption of the new Law of Ukraine "On Collective Agreements and Contracts", the publication of the draft law on collective labor disputes, as well as taking into account the increasingly clear prospects for Ukraine's integration into the European Union, it is important to understand the current trends in the development of labor law in foreign countries, especially at the EU level in matters of collective bargaining regulation. Since the successful reform of national labor legislation, the adoption of the new Labor Code of Ukraine are impossible without taking into account the positive experience of regulating labor relations by EU labor legislation. Therefore, the purpose of the article is to analyze foreign (primarily European) legislation in the field of collective bargaining regulation. Based on the analysis of the norms of European legislation, it was established that in the legal systems of foreign states the institution of collective-contractual regulation of labor relations is of key importance, since it serves as the foundation of social dialogue at the level of economic entities - enterprises, institutions, organizations. The collective agreement is recognized as the main legal mechanism for regulating labor rights and guarantees of employees, as well as a tool for implementing the principles of social justice and decent work. Within the framework of collective-contractual regulation, working conditions are specified, taking into account the peculiarities of production activities and the financial and economic condition of the employer. In this regard, the process of European integration of Ukraine necessitates not only the formal coordination of the

provisions of national labor legislation with the norms of the acquis communautaire, but also the implementation of deep harmonization and implementation of progressive European approaches to the sphere of collective-contractual regulation. It is concluded that in the course of updating the labor legislation of Ukraine, it is advisable to focus on improving the legal institution of the collective agreement and the agreement as such, which covers the entire spectrum of social and labor relations: labor organization, employment security, the remuneration system, social and household guarantees, etc. Their proper legal consolidation and effective implementation will contribute to achieving a balance of interests of the parties to the labor agreement, ensuring the rights of employees and sustainable economic development.

Key words: collective bargaining regulation, collective agreement, collective agreement, foreign legislation, employee, employer, foreign experience.

Постановка проблеми. Аналіз законодавства зарубіжних держав, насамперед країн Європейського Союзу, у сфері колективно-договірного регулювання трудових відносин є актуальним з огляду на перспективу імплементації відповідних правових норм шляхом їх адаптації до національного законодавства України. На сучасному етапі гармонізація трудового законодавства України з правом Європейського Союзу становить один із ключових напрямів процесу європейської інтеграції. Відповідно до пріоритетів, визначених Планом дій «Україна – Європейський Союз» [1], держава зобов'язана здійснювати поступове наближення національного законодавства, правових норм та технічних стандартів до acquis communautaire, а також сприяти соціальному діалогу з питань зайнятості, вживати заходів щодо імплементації основоположних норм у сфері праці, що базуються на стандартах ЄС і ратифікованих Україною конвенціях Міжнародної організації праці, та забезпечувати відповідність вітчизняної нормативно-правової бази стандартам і практиці ЄС у сфері зайнятості та соціальної політики.

Стан дослідження. Питанням адаптації трудового законодавства України до законодавства ЄС тією чи іншою мірою приділяли увагу такі вчені, як Н. Болотіна, С. Клауверт, А. Денисевич, Н. Комарницька, К. Мельник, В. Форманюк П. Пилипенко, Г. Чанишева, О. Ярошенко та ін. Сфера ж колективно-договірного регулювання трудових правовідносин знаходить своє висвітлення в працях Н. Болотіної, С. Венедіктова, Г. Гончарової, В. Жернакова, А. Мацюка, П. Пилипенка, О. Процевського, В. Прокопенка, Я. Сімутіної, О. Тищенко, Н. Хуторян, Г. Чанишевої, С. Черноус, М. Шумила, О. Ярошенка та ін.

Мета статті – проаналізувати зарубіжне (передусім, європейське) законодавство у сфері колективно-договірного регулювання трудових відносин.

Виклад основного матеріалу. У контексті реформування національного трудового законодавства, зокрема у зв'язку з прийняттям Закону України «Про колективні угоди і договори» [2], оприлюдненням законопроєкту про колективні трудові спори [3], а також у світлі посилення інтеграційних процесів України до правового простору Європейського Союзу, особливої актуальності набуває аналіз сучасних векторів еволюції трудового права зарубіжних держав, з акцентом на правову систему ЄС. Одним із ключових напрямів, що стане предметом науково-правового аналізу в межах цього дослідження, є інститут колективно-договірного регулювання трудових відносин у правових системах зарубіжних країн.

На початку XX століття в окремих європейських державах інститут колективно-договірного регулювання трудових відносин набув нормативного закріплення та трансформувався у фундаментальний елемент системи правового регулювання праці. Це стало можливим завдяки включенню до національного законодавства положень, що встановлювали правові засади укладення та реалізації колективних договорів і угод. Зокрема, початковим етапом цього процесу стало включення відповідних норм до Цивільного кодексу Королівства Данія (1907) та Кодексу зобов'язань Швейцарської Конфедерації (1911). Подальша кодифікація правового регулювання колективно-договірних відносин була здійснена в законодавстві Норвегії (1915), Німеччини (1918), Французької Республіки (1919) та Королівства Нідерланди (1927) [4, с. 16]. У початковий період свого розвитку колективні договори кваліфікувалися переважно як тарифні угоди, тобто такі, що врегульовували умови оплати праці, зокрема встановлення тарифних ставок. Лише після переходу до централізованого механізму регулювання заробітної плати структура змісту колективних договорів зазнала істотної трансформації. У сферу їх регулювання почали включатися питання, що стосуються умов праці, зокрема, нормативи охорони праці, житлово-побутового забезпечення працівників та заходів із культурного обслуговування [5, с. 87].

Право на колективні договори було або прямо закріплено в конституції (Франція, Греція, Італія, Іспанія, Португалія), або трактувалося як право похідне від права на асоціацію (ФРН, Австрія, Данія, Люксембург). В одних європейських країнах воно було врегульовано на законодавчому рівні

(ФРН, Австрія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Швеція, Португалія, Іспанія), а в інших – спирається на звичай, прецедент, судову практику, а також закріплене в загальнонаціональних угодах, що укладаються між центральними об'єднаннями профспілок і підприємців (Данія, Норвегія). У деяких європейських країнах колективний договір взагалі вважається «міні законом» підприємства, установи, організації, де на підставі колективно-договірного регулювання шляхом соціального діалогу між сторонами соціального партнерства врегульовується значна частина питань виробничого, соціально-економічного й організаційного характеру з урахуванням інтересів працівників, роботодавця та суб'єкта господарювання в цілому. З огляду на те, що в більшості західноєвропейських країнах превалює договірна модель правового регулювання праці, колективні договори виступають самостійним джерелом трудового права, юридична сила яких у певних випадках дорівнює, а подекуди й перевищує силу актів законодавства у сфері праці [6, с. 114].

Система колективно-договірного регулювання трудових відносин у кожній окремій державі являє собою сукупність колективних договорів, укладених на різних рівнях – загальнонаціональному та локальному. Зокрема, до колективних договорів загального рівня (великомасштабних) належать галузеві угоди, що укладаються на національному рівні, а також міжконфедеральні угоди, які охоплюють усю сферу промислового виробництва. У деяких державах (наприклад, Федеративна Республіка Німеччина, Французька Республіка) також функціонують регіональні колективні договори, дія яких поширюється на суб'єкти господарювання певної галузі, розташовані в межах адміністративно-територіальних одиниць, таких як землі або департаменти [7, с. 121-122].

Характеризуючи систему колективно-договірного регулювання Австрії, слід акцентувати увагу на превалюванні галузевого рівня укладання колективних договорів, які мають широку сферу дії та, як правило, охоплюють майже всіх найманих працівників відповідної сфери. Хоча й існують окремі угоди для працівників фізичної та розумової праці, але така практика поступово втрачає актуальність. А в 2017 році взагалі було прийнято законодавчий акт, який усунув юридичні відмінності між фізичною та нефізичною діяльністю, хоча остаточні зміни були повністю запроваджені лише у 2021 році. Відповідно до австрійського законодавства положення колективних договорів є обов'язковими для всіх працівників, які перебувають у трудових правовідносинах з роботодавцями, незалежно від того, чи є вони членами профспілок, які підписали колективний договір [8, с. 33–51].

Аналіз колективно-договірного регулювання у Чеській Республіці та Словацькій Республіці дає підстави стверджувати, що норми колективних договорів мають пріоритетну юридичну силу над положеннями індивідуальних трудових договорів. Зокрема, будь-яке положення трудового договору, яке суперечить умовам чинної колективної угоди, визнається таким, що не відповідає законодавству, й підлягає анулюванню.

Натомість у Федеративній Республіці Німеччина спостерігається тенденція до збільшення автономії роботодавців та працівників підприємств щодо відступу від положень галузевих (тарифних) угод шляхом укладення індивідуалізованих угод на рівні окремих суб'єктів господарювання, зокрема щодо регулювання режиму робочого часу та інших трудових умов. Аналогічні процеси спостерігаються також у таких державах, як Данія, Австрія, Італія, Іспанія та ін. Водночас зазначена децентралізація колективно-договірного регулювання, хоча й має формально узгоджений характер, поступово стикається з обмеженнями. Так, у Королівстві Данія в останні роки під впливом профспілкового тиску колективні договори були переглянуті у бік продовження періодів гнучкого робочого часу. Зазначена децентралізація в межах Данії набуває ще глибшого змісту, оскільки виходить за межі корпоративного рівня, регламентуючи умови індивідуалізації робочого часу в межах рамкових угод, укладених на рівні підприємств [9, с. 11].

Далі коротко проаналізуємо зміст колективних угод і договорів на прикладі деяких зарубіжних країн. Так, відповідно до положень Закону Естонської Республіки «Про колективні договори», дія якого поширюється як на осіб, що перебувають у трудових правовідносинах на підставі трудового договору, так і на державних службовців, колективний договір розглядається як правочин, що укладається на засадах добровільності. Водночас законодавець встановлює імперативну норму, згідно з якою суб'єкти переговорного процесу не вправі ухилятися від участі у перемовинах щодо укладення такого договору. Нормативне регулювання передбачає можливість укладення колективних договорів на трьох ієрархічних рівнях: загальнодержавному, галузевому та локальному (на рівні окремого суб'єкта господарювання чи організації). Згідно із законодавством сторонами колективного договору виступають, з одного боку, працівники або вповноважені представницькі організації працівників, з іншого – роботодавці або об'єднання роботодавців. У випадках, що стосуються регулювання питань оплати праці, до укладення колективного договору може долучатися третя сторона – Уряд Естонської Республіки [10].

Відповідно до положень Трудового кодексу Французької Республіки, в якому передбачено окремий розділ, присвячений колективно-договірному регулюванню трудових відносин, право ініцію-

вання та укладення колективних договорів належить професійним спілкам, які мають статус представницьких, з одного боку, та об'єднанням роботодавців або індивідуальним роботодавцям – з іншого. Колективно-договірні акти можуть містити умови, що покращують трудові права та гарантії працівників порівняно з мінімальними стандартами, встановленими чинним законодавством. Законодавством також імперативно встановлено обов'язковість щорічного проведення колективних переговорів на підприємствах із чисельністю персоналу понад 50 осіб з питань, що стосуються: системи оплати праці, забезпечення зайнятості та регулювання тривалості робочого часу [6, с. 141].

Відповідно до положень австрійського Закону «Про колективні трудові договори» виробнича рада наділена повноваженнями щодо укладення з роботодавцем угод, які врегульовують комплекс питань виробничого, економічного та соціального характеру. Зокрема, у межах таких угод передбачається врегулювання умов праці найманих працівників, включаючи заходи, спрямовані на нейтралізацію або мінімізацію негативних наслідків змін, що відбулися в процесі господарської діяльності суб'єкта. У зазначеній угоді також можуть бути визначені положення щодо охорони праці та запобігання виробничому травматизму, профілактики професійних захворювань, установлення належних умов праці, порядку надання щорічних відпусток, тимчасової зміни тривалості робочого часу, регулювання виплат (у т.ч. преміальних), участі працівників у розподілі прибутку підприємства, а також порядку та умов здійснення пенсійних виплат із відповідного корпоративного фонду [11, с. 185–187]. Метою укладення колективних договорів є правове врегулювання трудових відносин між організаціями роботодавців та представницькими органами працівників. Домінуючим суб'єктом, що представляє сторону роботодавців, виступає Торгова палата, членство в якій для роботодавців, зареєстрованих в Австрії, є обов'язковим на підставі законодавчого акта. Укладення колективних договорів є обов'язковим для всіх галузей економіки та має загальнообов'язкову силу щодо всіх працівників, які перебувають у трудових правовідносинах у межах відповідного підприємства. При цьому сфера дії кожного конкретного колективного договору обмежується одним роботодавцем і не поширюється на інші суб'єкти господарювання. Колективний договір установлює мінімальні трудові гарантії та соціальні стандарти, що мають обов'язкову юридичну силу – так званий «нормативний ефект» *(Normwirkung)*. Положення колективного договору мають пряме нормативне застосування та інтегруються в індивідуальні трудові договори, укладені з працівниками, будучи їх невід'ємною складовою. Це унеможливлює одностороннє погіршення умов праці з боку роботодавця порівняно з установленими колективним договором. Водночас роботодавець має право встановлювати для працівників більш сприятливі умови праці, ніж ті, що передбачені колективним договором, за умови дотримання принципу недискримінації. Суб'єктами дії колективного договору є, з одного боку, всі роботодавці – члени Торгової палати, яка є стороною договору, а з іншого – всі працівники, які перебувають у трудових правовідносинах із цими роботодавцями, незалежно від їх членства у профспілкових організаціях. У зв'язку з цим, на підставі умов колективного договору, звільнення працівника або відмова йому в наданні гарантій чи пільг, передбачених договором, вважається неправомірною [12, с. 162].

Галузеві колективні угоди, які є широко застосовуваними в правових системах таких держав, як Італія, Франція та Федеративна Республіка Німеччина, поширюються на два-три або й кілька десятків секторів економіки та мають характер нормативно-узагальнюючих актів. Зазначені угоди встановлюють обов'язковий для застосування мінімальний рівень оплати праці за основними професійно-кваліфікаційними категоріями працівників, передбачають гарантовані розміри доплат за вислугу років, виконання понаднормових або підвищеної складності робіт, визначають умови преміювання, порядок проведення індексації заробітної плати, а також регламентують порядок надання та обсяги соціальних виплат і пільг для окремих категорій працівників [6].

Загалом у правових системах зарубіжних держав колективно-договірне регулювання трудових відносин визнається ключовим інструментом забезпечення соціального партнерства між роботодавцем і працівниками. Воно виступає основою для врегулювання соціально-трудових правовідносин на підприємствах, в установах і організаціях незалежно від форми власності. Так, у межах дії локального нормативно-правового акта – колективного договору – відбувається деталізація умов праці з урахуванням специфіки діяльності суб'єкта господарювання та його фінансово-економічного стану. Через механізм колективно-договірного регулювання сторони соціального діалогу (роботодавець і представники працівників) набувають взаємних прав та обов'язків щодо врегулювання виробничих, трудових і соціально-економічних правовідносин. Зокрема, це стосується питань, пов'язаних із реорганізацією виробництва та умов праці; забезпеченням зайнятості; нормуванням праці та регулюванням її оплати, включаючи визначення форм, систем і розмірів заробітної плати, доплат, надбавок, премій тощо; наданням гарантій, компенсацій і пільг; участю трудового колективу в формуванні, розподілі й використанні прибутку підприємства (за наявності відповідного положення в установчих документах); установленням режиму праці та відпочинку; гарантіями

охорони праці; забезпеченням працівників житлово-побутовими, культурними, медичними послугами, а також організацією їх оздоровлення та відпочинку. Окрему увагу приділено забезпеченню гарантій діяльності профспілкових чи інших уповноважених представницьких органів працівників, урегулюванню фонду оплати праці та встановленню міжпосадових і міжкваліфікаційних співвідношень в оплаті праці, а також дотриманню принципу рівності прав та можливостей для жінок і чоловіків у сфері праці [13, с. 3].

Висновки. На підставі аналізу норм європейського законодавства встановлено, що в правових системах зарубіжних держав інститут колективно-договірного регулювання трудових правовідносин має ключове значення, оскільки виступає фундаментом соціального діалогу на рівні суб'єктів господарювання – підприємств, установ, організацій. Колективний договір визнається основним правовим механізмом регламентації трудових прав та гарантій працівників, а також інструментом реалізації принципів соціальної справедливості та гідного ставлення до праці. У межах колективно-договірного врегулювання конкретизуються умови праці з урахуванням особливостей виробничої діяльності та фінансово-економічного стану роботодавця. У зв'язку з цим процес європейської інтеграції України зумовлює необхідність не лише формального узгодження положень національного трудового законодавства з нормами acquis communautaire, а й проведення глибокої гармонізації та імплементації прогресивних європейських підходів до сфери колективно-договірного регулювання. Отже, у ході оновлення трудового законодавства України доцільно зосередити увагу на вдосконаленні правового інституту колективного договору та угоди як таких, що охоплюють увесь спектр соціально-трудових відносин: організацію праці, забезпечення зайнятості, систему оплати праці, соціально-побутові гарантії тощо. Їх належне правове закріплення й ефективна реалізація сприятимуть досягненню балансу інтересів сторін трудового договору, забезпеченню прав працівників і сталому економічному розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. План дій «Україна – Європейський Союз»: Європейська політика сусідства, схвалена Каб. Міністрів України від 12.02.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_693#Text.
2. Про колективні угоди та договори: Закон України від 23.02.2023 № 2937-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2023. № 60. Ст. 194.
3. Проєкт Закону про колективні трудові спори № 12034 від 16.09.2024. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44879.
4. Косюк Н. Колективно-договірне регулювання праці в умовах ринкової економіки. Тернопіль: Тернопіл. нац. економ. ун-т, 2017. 85 с.
5. Тищенко О.В., Артюх Ю.І. Теоретико-правові проблеми сутності колективного договору як локального нормативного акту. *Юридичний вісник*. 2012. № 1(22). С. 87–90.
6. Храбатин О.В. Колективний договір як гарантія забезпечення трудових прав працівників: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.05 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2023. 217 с
7. Шимановська Р. Зарубіжний досвід державного регулювання заробітної плати. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2009. Вип. 1. С. 117–126.
8. Fulton L. National Industrial Relations, an update (2019-2021). *Labour Research Department and ETUI (online publication)*. 2021 URL: www.workerparticipation.eu/National-Industrial-Relations.
9. Keune M. Collective bargaining and working time in Europe: an overview. S. 9–29. URL: https://etui.org/sites/default/files/CB_WorkTime_Chap1.pdf.
10. Pärnits K. On Questions Surrounding Collective Agreements in Estonia. URL: https://www.juridicainternational.eu/article_full.php?uri=1998_III_124_onquestions-surrounding-collective-agreements-in-estonia.
11. Glassner V., Hofmann Ju. Austria: from gradual change to an unknown future. P. 33–51. URL: https://www.etui.org/sites/default/files/Collective%20Bargaining%20Vol%20I%20final%20web%20version.pdf.
12. Зелененький М.М., Куртакова А.О. Соціальне партнерство в зарубіжних країнах. *Наукові праці МАУП*. 2011. Вип. 1(28). С. 156–164.
13. Шубін О., Орловська І., Пилипчук О., Приходько В. Соціальний діалог у сфері колективно-договірного регулювання в умовах воєнного стану. Київ, 2023. URL: https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/20502.pdf.

УДК 349.22
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.88

ПРО НЕОБХІДНІСТЬ КОДИФІКАЦІЇ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Циганчук Н.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, господарського та трудового права
Академії праці, соціальних відносин і туризму
ORCID: 0000-0002-1837-361X

Циганчук Н.А. Про необхідність кодифікації трудового законодавства України.

У статті розглядається необхідність кодифікації трудового законодавства - прийняття нового Трудового кодексу, яким будуть регулюватися відносини праці з урахуванням стандартів міжнародного права та права Європейського Союзу, а також з урахуванням запровадження на території України воєнного стану та необхідності залучення іноземних працівників для відбудови України після закінчення війни. При підготовці проекту кодексу потрібно враховувати, що Україна, як кандидат на вступ до Європейського Союзу, повинна адаптувати своє трудове законодавство до норм ЄС але при цьому залишити ті норми національного законодавства, які мають гарне застосування на практиці, а закріплені ними права при реалізації не породжують трудових спорів.

Необхідність проведення кодифікації нормативно-правових актів, що регулюють трудові відносини, зумовлена низкою факторів.

По-перше, чинний Кодекс законів про працю, а також окремі законодавчі акти, які приймалися до проголошення незалежності України, не можуть у повній мірі регулювати трудові відносини так як спрямовані на планову, а не ринкову економіку, на врегулювання відносин підприємств державної форми власності, без урахування відносин між працівниками і роботодавцями підприємств інших форм власності та фізичних осіб - приватних підприємців які використовують найману працю.

По-друге, недоліком законодавства про працю, прийнятого до 1991 року є орієнтація на інтереси виробництва без урахування інтересів працівників, а законодавство незалежної України має відповідати нормам Конституції України де людина, її життя, здоров'я і безпека є найвищою соціальною цінністю.

По-третє, чинне законодавство України містить велику кількість підзаконних нормативно-правових актів, прийнятих у різний період, які часто суперечать не тільки один одному, а і законодавчим актам.

По-четверте, частиною законодавства про працю України є міжнародні договори і угоди, в яких бере участь наша держава і якщо в них містяться інші правила, чим ті, які містяться у національному законодавстві, то застосовуються міжнародні договори і угоди.

По-п'яте, багато статей Кодексу законів про працю через свою неоднозначність тлумачилися рішеннями Конституційного Суду України.

Автор підтримує погляди науковців про те, що основним напрямом кодифікації трудового законодавства має бути лібералізація правового регулювання трудових відносин та перехід до договірного регулювання на усіх рівнях.

Через всю публікацію проводиться думка про те, що відносини між сторонами трудового договору мають будуватися на принципах соціального партнерства, а інтереси роботодавців не можуть превалювати над інтересами працівників.

Зазначається, що відсутність досвіду регулювання трудових відносин під час дії воєнного стану та відбудови держави у післявоєнний період із залученням великої кількості іноземних спеціалістів потребує удосконалення тих норм права, які були прийняті під час війни та подальшого детального дослідження науковцями цієї проблематики.

Ключові слова: трудові відносини, Кодекс законів про працю України, кодифікація трудового законодавства, трудовий кодекс.

Tsyhanchuk N.A. On the need for codification of labour legislation of Ukraine.

The article examines the need to codify labour legislation - adoption of a new labour code that will regulate labour relations in accordance with the standards of international law and the acquis of the European Union, as well as taking into account the introduction of martial law in Ukraine and the need to attract foreign workers to rebuild Ukraine after the end of the war. When preparing the draft code, it should be borne in mind that Ukraine, as a candidate for accession to the European Union, should harmonise its labour legislation with EU norms, but at the same time retain those provisions of national

legislation that are well applied in practice and do not give rise to labour disputes when rights provided therein are exercised.

The need to codify the legal acts regulating labour relations is due to a number of factors.

First, the current Labour Code, as well as certain legislative acts adopted before Ukraine's independence, cannot fully regulate labour relations, as they are aimed at a planned rather than a market economy, at regulating relations between state-owned enterprises, without taking into account relations between employees and employers of enterprises of other forms of ownership and private entrepreneurs who use hired labour.

Secondly, the labour legislation adopted before 1991 was focused on the interests of production without taking into account the interests of employees, while the legislation of independent Ukraine should comply with the provisions of the Constitution of Ukraine, where a person, his or her life, health and safety are the highest social value.

Thirdly, the current legislation of Ukraine contains a large number of bylaws adopted at different times, which often contradict not only each other but also legislative acts.

Fourth, international treaties and agreements to which Ukraine is a party are part of Ukrainian labour legislation, and if they contain rules different from those contained in national legislation, international treaties and agreements apply.

Fifth, many articles of the Labour Code have been interpreted by decisions of the Constitutional Court of Ukraine due to their ambiguity.

The author supports the views of scholars that the main direction of codification of labour legislation should be liberalisation of legal regulation of labour relations and transition to contractual regulation at all levels.

Throughout the publication, the author argues that the relations between the parties to an employment contract should be based on the principles of social partnership, and the interests of employers cannot prevail over the interests of employees.

It is noted that the lack of experience in regulating labour relations during martial law and the reconstruction of the State in the post-war period with the involvement of a large number of foreign specialists requires improvement of the legal provisions adopted during the war and further detailed research by scholars of this issue.

Key words: labour relations, the Labour Code of Ukraine, codification of labour legislation, labour code.

Постановка проблеми. Трудові відносини праці в Україні давно потребують реформування. Тему про необхідність внесення змін до трудового законодавства та прийняття нового трудового кодексу неодноразово піднімали на різних рівнях, проте навіть винесені на розгляд Верховної Ради України запропоновані проекти Трудових кодексів та закону про працю, які були прийняті у першому читанні, залишилися лише проектами. Не зрушив цієї проблеми з місця і Закон України «Про дерадянізацію законодавства України» № 2215-IX від 21 квітня 2022 року підпунктом 4 пункту 3 Прикінцевих та перехідних положень якого доручено Кабінету Міністрів України протягом одного року з дня набрання чинності Законом розробити та внести на розгляд Верховної Ради проект Трудового кодексу України[1]. Прийняття Верховною Радою окремих законів для врегулювання трудових відносин не виправило ситуації та з урахуванням сучасних реалій життя в Україні показало, що дане питання і досі залишається дуже актуальним і потребує якнайшвидшого вирішення.

Метою дослідження є розкриття проблемних питань при здійснені кодифікації нормативно-правових актів, які регулюють питання трудових відносин та аналіз тих проектів трудових кодексів і законів, які подавалися на розгляд Верховної Ради.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти кодифікації трудового законодавства України досліджувались багатьма вченими. Цікаві висновки з даного питання були зроблені в роботах В. Божка, В. Венедиктова, С. Вишновецької, Л. Гаращенко, В. Гетьмана, Ю. Гришиної, М. Іншина, А. Колодій, Л. Лазор, С. Пєткова, П. Пилипенка, Я. Сімутіної, С. Прилипка, О. Процевського, В. Ротаня, Д. Сірохи, Н. Хуторян, Г. Чанишевої, В. Щербини, О. Ярошенка та інших. Проте, не зважаючи на низку наукових праць присвячених кодифікації трудового законодавства, ця проблема не втратила своєї актуальності і потребує подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу. Соціально-економічні та політичні процеси, які проходять в Україні з моменту її незалежності, показали на неврегульованість великої кількості суспільних відносин та значні недоліки правової системи. Ще більше ця ситуація загострилася під час війни російського агресора проти України. І хоч періодично проводиться ревізія діючих нормативно-правових актів та приймаються рішення про втрату ними чинності через моральну застарілість, невідповідність нормам українського законодавства і необхідність заміни, але ще і досі є ряд законів та

підзаконних актів, які приймалися ще за часів Радянського Союзу. Вони не можуть в повній мірі врегулювати відносини, які виникають між фізичними та юридичними особами, що веде до порушення їх основних прав і свобод. Особливо це стосується норм, що регулюють трудові відносини. У зв'язку з цим трудове законодавство потребує прийняття нового кодифікованого акту. Це викликано ще і необхідністю приведення чинного законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП), який до цього часу регулює відносини праці, був прийнятий 10 грудня 1971 року і складається з 265 статей, із яких у 235 статей неодноразово вносилися зміни і доповнення. Деякі із статей виключені з КЗпП на підставі законів, а кодекс доповнений додатковими главами. Із раніше включених до кодексу XIX глав на даний час лише 8 самостійно регулюють певні види трудових відносин [2].

На виконання Закону України «Про дерадянізацію законодавства України» № 2215-IX від 21 квітня 2022 року, були переглянуті та визнані такими, що втратили чинність та потребують заміни 929 актів органів державної влади та органів державного управління Союзу РСР і 256 актів органів державної влади та органів державного управління Української РСР (Української СРР). Багато змін та доповнень цим законом було внесено і до КЗпП України.

Крім цього, наразі трудові відносини регулюються ще і рядом законів з різних питань трудового законодавства, які з урахуванням положень міжнародного та європейського права адаптовані для застосування в Україні. Законами з найбільш важливих інститутів трудового права є закони : «Про колективні угоди та договори», «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», «Про зайнятість населення», «Про охорону праці», «Про оплату праці», «Про відпустки», «Про організації роботодавців», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про соціальний діалог в Україні», «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» та інші.

З однієї сторони прийняття вказаних законів позитивно вплинуло на регулювання відносин праці в Україні в сучасний період, а з другої - призвело до фактичного зупинення використання окремих норм КЗпП через їх протиріччя та неузгодженість між собою.

На час дії воєнного стану Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» № 2136-IX від 15.03.2022 року (далі – Закон № 2136-IX) було зупинено дію окремих норм чинного Кодексу законів про працю України, які врегульовані цим спеціальним Законом, відповідно до якого положення Закону № 2136-IX мають пріоритетне застосування та обмежують конституційні права і свободи закріплені в ст. 43, 44, 45, 46 Конституції України [3]. Але, як свідчить практика Європейського суду з прав людини, такі обмеження не вважаються порушеннями конституційних прав і свобод громадян тих держав, де ведуться воєнні дії та є тимчасовими.

Прийняття Закону № 2136-IX ще раз підкреслює неспроможність норм Кодексу законів про працю самостійно врегулювати відносини праці.

У зв'язку з цим особливого значення набуває проблема кодифікації трудового законодавства, яка вимагає докорінної зміни чинних нормативних актів у сфері праці, відповідності їх сучасним потребам суспільства, забезпечення їх узгодженості між собою та якісного упорядкування уже прийнятих законодавчих норм.

Про необхідність прийняття нового Трудового кодексу України мова вже йде не один рік. На розгляд Верховної Ради України неодноразово подавалися проекти Трудових кодексів, п'ять із яких були прийняті в першому читанні, але всі вони потребували серйозного доопрацювання. 27 грудня 2019 року Кабінетом Міністрів України було схвалено законопроект «Про працю» № 2708, який на наступний день уже було зареєстровано у Верховній Раді [4]. Але через те, що закон містив низку недоліків, мав значні структурні прогалини та положення, які послаблювали трудові та соціальні права і гарантії працівників, рівень охорони та оплати праці у порівняні з чинним законодавством України про працю, що суперечило зобов'язанням України викладеним в Угоді про асоціацію і не відповідав міжнародним стандартам у сфері праці та праву Європейського Союзу, він не був прийнятий. Слід зазначити, що на розгляд Верховної Ради було подано закон, що містив 98 статей, а не кодифікований нормативно-правовий акт, який у повній мірі зміг би врегулювати трудові відносини. Як зазначалося у статті 2 законопроекту, він мав регулювати тільки суспільні відносини, які пов'язані з укладенням трудового договору та після його припинення, відносини, що виникають під час вирішення трудових спорів, відносини, пов'язані зі здійсненням контролю за дотриманням трудового законодавства. Всі інші відносини мали регулюватися «іншими актами трудового законодавства, статутами, установчими документами». Які це саме трудові відносини та якими актами трудового законодавства вони мають регулюватися у законопроекті не зазначено.

Найбільшої критики даного законопроекту зазнали норми які дозволяли вищому органу управління або наглядової ради відповідно до установчих документів роботодавця самостійно встановлювати додаткові підстави для звільнення керівників юридичної особи, зокрема, і керівників пред-

ставництва іноземної юридичної особи, голови, членів наглядової ради або виконавчого органу та інших працівників (стаття 47 законопроекту). Це вказує на довільне трактування законотворцями норм законодавства про працю та відкрите надання можливості роботодавцям звільняти працівників за будь-яких підстав, посилаючись на те, що саме така підстава для звільнення була передбачена при укладені трудового договору.

Не зрозуміло, що мали на увазі розробники законопроекту, які передбачали право роботодавця укладати із працівниками строкові трудові договори «для заміщення вільного робочого місця (вакантної посади), якщо за звільненим працівником відповідно до закону зберігається право повернення на попередню роботу (посаду)».

Терміну «Звільнення з роботи» відповідає процедура технічного оформлення уже припинених трудових відносин. Цей термін може застосовуватися і в усіх випадках припинення трудового договору. А відтак, за звільненим працівником може зберігатися право повернення на попередню роботу (посаду) тільки у разі поворотного прийняття на роботу при звільненні у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці, в тому числі реорганізації та скорочення штату працівників. Таке право наразі закріплено в статті 42-1 КЗпП України. Але в проекті закону ця норма відсутня. Будь-якого іншого закону який би передбачав право звільненому працівникові повертатися на попередню роботу (посаду) чинне трудове законодавство не містить.

Статтею 24 законопроекту «Про працю» № 2708 передбачено регулювання трудового договору з домашнім працівником. Як зазначено в частині 1 даної статті такий договір укладається при використанні домашньої праці, тобто роботи, яка виконується з метою обслуговування домашнього господарства (сім'ї). Роботодавцем за таким договором вважається фізична особа, яка є одним із членів домашнього господарства. Самим же домашнім господарством, за визначенням законодавця, є «сукупність осіб (членів домашнього господарства), які спільно проживають в одному житловому приміщені або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують свої кошти та витрачають їх. Домашнє господарство може складатися з однієї особи.

Нормативно-правовий та лексичний аналіз викладеної норми права вказує на те, що розробники законопроекту поставили знак рівності між терміном «сім'я» та «домашнє господарство» не розуміючи смислового значення цього порівняння.

Синонімом до терміну «Домашнє господарство» є «домогосподарство».

Поняття сім'ї (родини) і домогосподарства є близькими, але не тотожними.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників» від 25.04.2024 року № 3680-IX Кодекс законів про працю України було доповнено новою главою XI-A «Праця домашніх працівників» [5]. У статті 173-2 КЗпП України зазначено, що домашня праця – це робота, яка виконується для домогосподарства за трудовим договором. Отже, ситуація із некоректним застосуванням терміну «Домашнє господарство» виправлена.

Викликають багато запитань й інші положення законопроекту «Про працю» № 2708. Так, законопроектом було запропоновано визнати такими, що втратили чинність закони «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про оплату праці», «Про відпустки», але не всі основні положення цих законодавчих актів знайшли своє закріплення у законопроекті, а відтак, у разі його прийняття, багато питань залишилися б неврегульованими. Наприклад, в статті 10 законопроекту вказано, що представниками працівників є особи, уповноважені трудовим колективом на представництво інтересів. Вони можуть здійснювати свою діяльність у встановленому законом порядку. Але яким саме законом має це регулюватися не зазначено. Відсутнє і визначення «законний представник роботодавця» про якого йде мова у частині 2 цієї ж статті.

Незначний перелік недоліків законопроекту «Про працю» № 2708 показує не лише на невідповідність його положень міжнародним стандартам та нормам Європейського права, а і на вкрай низьку підготовку законопроекту, який мав би регулювати відносини праці, які забезпечують життя громадян України.

15 січня 2024 року Міністерством економіки України до Верховної Ради було подано для обговорення проект нового Трудового кодексу [6]. Запропонований проект містив 264 статті та мав замінити чинний Кодекс законів про працю і цілу низку інших законів, якими здійснюється регулювання трудових відносин. Але правовий аналіз його змісту вказує на те, що розробники законопроекту відійшли від принципу соціального партнерства між сторонами трудових відносин і запропонували ті норми права, які, у випадку його прийняття, істотно змінять порядок організації трудових відносин та призведуть до погіршення становища працівників.

Окремі положення проекту нового Трудового кодексу вказують на те, що його розробники, в деяких випадках, частково намагалися враховувати міжнародні стандарти, але зміст викладених

ними норм потребує доопрацювання. Так, статтею 45 проекту Трудового кодексу закріплено положення щодо переукладення (послідовних) строкових трудових договорів.

Директивою Ради 1999/70/ЄС від 28 червня 1999 року щодо рамкової угоди про роботу на визначений термін фактично встановлені певні запобіжники проти масового укладення із працівниками строкових трудових договорів [7]. Але Директива не встановлює максимальної тривалості переукладених трудових договорів та їх кількості залишивши це на розсуд національних органів влади. Кожна держава-член самостійно регулювала це питання. Зокрема, за законодавством Польщі допускається переукласти строковий трудовий договір не більше як три рази підряд на строк, що не перевищує 33 місяці [8]. У Німеччині допускається три переукладення підряд на строк, що не перевищує 24 місяці [9]. В Італії [10] та Бельгії [11] допускається переукладення чотирьох строкових трудових договорів підряд на строк, що не перевищує 24 місяці. Як зазначено в частині 4 статті 45 проекту Трудового кодексу максимально допустима тривалість переукладених строкових трудових договорів становить 5 років, а максимально допустима кількість переукладених договорів можлива два і більше рази. Вважаємо, що викладення даної норми в такій редакції (в якій не зазначено конкретну кількість переукладень строкових трудових договорів), призведе до порушень прав працівників та виникнення трудових спорів щодо визнання строкових трудових договорів такими, що укладені на невизначений строк.

Потребують доопрацювання і норми кодексу, які регулюють питання звільнення працівників. Конвенція Міжнародної організації праці № 158 «Про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця 1982 року» (ратифікована Україною 04.02.1994 року) прийнята з метою захисту працівників від звільнення без законної на те підстави та містить вимогу про обґрунтованість підстав для звільнення [12]. І хоч у статті 66 проекту кодексу фактично передбачена можливість звільнення працівника за ініціативою роботодавця з причин, які вказані у Конвенції № 158 – «з економічного, технологічного, структурного чи аналогічного характеру», проте дане формулювання має широке тлумачення і тому потребує конкретизації. Аналіз запропонованої норми права вказує на спрощення процедури звільнення та надання переваг роботодавцю при вирішенні питання про припинення з працівником трудових відносин. За згодою працівника роботодавець має право замість строку попередження про звільнення, виплатити йому грошову компенсацію. За ним закріплено і право зробити це за своїм одноосібним рішенням. Як має поступити роботодавець у разі, якщо працівник не погоджується на заміну строку попередження грошовою компенсацією у статті не зазначено. Не містить обов'язку роботодавця щодо звільнення працівника за власним бажанням у строк, який він вказує у заяві, і частина 1 статті 64 кодексу. Звільнення за цією підставою є правом роботодавця, а не обов'язком. Але що робити працівнику, якщо роботодавець відмовить у задоволенні його заяви про звільнення, розробники проекту не вказали. Такі дії роботодавця можна розглядати як примус до праці та порушення статті 43 Конституції України згідно якої : Кожен має право па працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Використання примусової праці забороняється».

Порушує статтю 6 Конвенції МОП № 158 і стаття 69 проекту Трудового кодексу, яка дозволяє роботодавцю звільняти у зв'язку з нез'явлення на роботу внаслідок тимчасової непрацездатності як постійних так і тимчасових працівників. У самій же Конвенції зазначено, що тимчасова відсутність на роботі у зв'язку з хворобою та травмою не є законною підставою для звільнення.

Законодавством Німеччини, Польщі, Чехії [13] передбачено звільнення через хворобу. Але воно має бути обґрунтованим і можливе тільки як крайній засіб, коли працівника не можна перевести на більш легку чи дистанційну роботу та за умови, що його хвороба є довготривалою і виходить за межі встановлені законодавством. Подібна норма-заборона передбачена і частиною третьою статті 40 КЗпП України, але при підготовці проекту нового Трудового кодексу вона чомусь не була врахована.

При звільненні працівників у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці проектом не передбачено переважного права залишення на роботі працівників з більш високою кваліфікацією та продуктивністю праці; не передбачено й обов'язку роботодавця запропонувати працівникові всі наявні вакантні посади (на час попередження і аж до самого звільнення) та переважного права у наданні роботи при поворотному прийнятті на роботу.

Потребують серйозного доопрацювання і норми, які передбачають дисциплінарну відповідальність працівників, оскільки в проекті кодексу відсутнє визначення дисциплінарного проступку, не зазначені строки та порядок притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності, заходи стягнень які можуть застосовуватись до порушника трудової дисципліни та органи, правомочні застосовувати дисциплінарні стягнення. Відкриває можливість для зловживання роботодавцями і стаття 67 проекту Трудового кодексу згідно якої за ініціативою роботодавця може бути розірвано трудовий договір із працівником, якщо той протягом 180 календарних днів два і більше рази пору-

шив умови трудового договору. При цьому перелік таких умов має визначатися у самому договорі. З огляду на те, що уже при укладені трудового договору працівник і роботодавець знаходяться у нерівних умовах, є велика ймовірність того, що роботодавець може пропонувати для включення до трудового договору такі умови, які не зможуть бути виконанні працівником, що, у подальшому, стане підставою для його звільнення. Крім того, дана стаття надає роботодавцю право в односторонньому порядку розірвати з працівником трудовий договір, якщо він відмовиться підписати додаткову угоду про розірвання трудового договору у зв'язку із порушенням трудової дисципліни – невиконання умов трудового договору. Однак, слід зазначити, що порушенням трудової дисципліни є не лише невиконання умов трудового договору, а й порушення Правил внутрішнього трудового розпорядку, статутів та положень про дисципліну. Але у проекті нового Трудового кодексу про це не зазначено.

Закріплює можливість уникнути відповідальності за порушення строків виплати заробітної плати та проведення повного розрахунку при звільненні і стаття 83 проекту Трудового кодексу. Нею передбачено, що у разі порушення строків виплати заробітної плати більше ніж на 15 календарних днів, роботодавець зобов'язаний сплатити працівникові пеню в розмірі 0,05 відсотка суми боргу за кожен день такої затримки. А якщо пеня буде виплачена до дня виявлення такого порушення центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державного нагляду (контролю) за додержанням законодавства про працю, то роботодавець звільняється від відповідальності та не може бути притягнутий до адміністративної відповідальності за вчинення порушення. У разі не проведення роботодавцем кінцевого розрахунку з працівником у день звільнення та невиплату належних йому сум, роботодавець зобов'язаний сплатити працівникові пеню в розмірі 0,5 відсотка невиплачених сум за кожен день затримки по день фактичного розрахунку. Це вказує на погіршення становища працівників у порівняні із чинними нормами законодавства про працю, зокрема, чинними статтями 116-117 Кодексу законів про працю якими передбачено можливість стягнення середньомісячного заробітку за весь час затримки розрахунку при звільненні по день фактичного розрахунку.

Висновки. Можна і далі розкривати певні недоліки запропонованих для розгляду Верховною Радою проектів нових Трудових кодексів чи законів про працю, але це не змінить ситуації, яка вказує на необхідність їх серйозного доопрацювання через непридатність окремих положень ефективно регулювати суспільні відносини, послаблення прав та гарантій працівників та розкриває проблеми кодифікації трудового законодавства України.

Окремі норми запропонованого проекту Трудового кодексу та закон «Про працю» № 2708 звужують зміст та обсяг уже закріплених прав і свобод чим порушують статтю 22 Конституції України, відповідно до якої при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав [14].

На нашу думку, подання таких законопроектів є черговою спробою суб'єктів законодавчої ініціативи формально підійти до вирішення такого вкрай важливого для України питання, як прийняття нового Трудового кодексу, побудованого на принципах соціального партнерства, з дотриманням міжнародних стандартів та із включенням до нього норм адаптованих до законодавства Європейського Союзу. Вважаємо, що для якісної підготовки законодавчих актів, які мають регулювати різні суспільні відносини в державі, слід залучати науковців різних галузей. Робота над підготовкою Нового Трудового кодексу обов'язково має включати вивчення досвіду регулювання трудових відносин в європейських державах, оскільки для відбудови України у післявоєнний період планується залучати спеціалістів з різних країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. «Про дерадянізацію законодавства України» № 2215-IX від 21 квітня 2022 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua.
2. Кодекс законів про працю Української РСР від 10 грудня 1971 року. *Відомості Верховної Ради Української РСР* . – 1971. – № 50. – Ст. 375.
3. Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 № 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20.
4. Проект Закону «Про працю» № 2708. URL: w1.c1.rada.gov.ua.
5. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників» від 25.04.2024 року № 3680-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua.
6. Проект Трудового кодексу від 15 січня 2024 року. URL: w1.c1.rada.gov.ua.
7. Директива Ради 1999/70/ЄС від 28 червня 1999 року щодо рамкової угоди про роботу на визначений термін. URL: www.ilo.orq.

8. Kodeks Pracy. URL: isap.sejm.qov.pl.
9. Закон про трудові договори в Німеччині. URL: https://www.gesetze-im-internet.denachwg Hachwg.pdf.
10. Закон про робочі місця. URL: https://www.lavoro.gov.itdocumenti-e-norme/normative/Documents/2014/Legge_10_dicembre_2014_n183.
11. Закон про тимчасову роботу. URL: https://www.ejustice.just.fgov.be/eli/loi/1987/07/24/1987012597/justel.
12. Конвенція Міжнародної організації праці № 158 «Про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця 1982 року». URL: https://zakon.rada.gov.ua.
13. The Labour Code (Act No 262/2006). URL: https://www.mpsv.cz/documents/625317/625915/Labour_code_2012.pdf/a66525f7-0ddf-5af7-4bba-33c7d7a8bfdf.
14. Конституція України. Верховна Рада України; Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.

УДК 349.23/24
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.89

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕЗАКОННОГО ЗВІЛЬНЕННЯ СПІВРОБІТНИКА ПОЛІЦІЇ ЗА ЗГОДОЮ СТОРІН ІЗ РОБОТОДАВЦЕМ, ЗА ВЛАСНИМ БАЖАННЯМ ТА ІНШИМИ ПІДСТАВАМИ

Цигікало Г.Д.,
курсант 3 курсу навчальної групи ДР-245
факультету підготовки фахівців
органів досудового розслідування
Національної поліції України
Дніпровського державного університету внутрішніх справ

Логінова М.В.,
викладачка кафедри цивільно-правових дисциплін
факультету підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції
Національної поліції України
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-5608-9911

Цигікало Г.Д., Логінова М.В. Правові наслідки незаконного звільнення співробітника поліції за згодою сторін із роботодавцем, за власним бажанням та іншими підставами.

У науковій статті досліджуються правові наслідки незаконного звільнення співробітників поліції України, зокрема у випадках, коли таке звільнення оформлено за згодою сторін, за власним бажанням або з інших підстав, передбачених чинним законодавством. Акцентується увага на специфіці правового статусу поліцейського як публічного (державного) службовця, що обумовлює особливий порядок припинення трудових відносин з ним, а також надає цьому явищу публічно-правового характеру. Зазначено, що на відміну від звичайних трудових спорів, випадки звільнення працівників поліції підпадають під дію норм не лише трудового, а й адміністративного, дисциплінарного та службового законодавства, що потребує комплексного правового аналізу. У роботі окреслено ключові порушення, що можуть мати місце при звільненні співробітника поліції – зокрема, фальсифікація заяви про звільнення за власним бажанням, психологічний тиск, введення в оману працівника щодо змісту підписаних документів, примушування до підписання угоди про припинення служби. Проаналізовано судову практику щодо поновлення поліцейських на службі у випадках незаконного звільнення, включаючи висновки Верховного Суду, які розкривають підходи до оцінки добровільності виявлення волі працівника при звільненні.

Окрему увагу приділено проблематиці доведення незаконності звільнення та відновлення прав особи через адміністративне або цивільне судочинство. Встановлено, що реальне поновлення на службі, компенсація моральної шкоди, виплата середнього заробітку за час вимушеного прогулу, а також дисциплінарна відповідальність посадових осіб, які допустили незаконне звільнення, є основними юридичними наслідками для сторін. Крім того, підкреслюється, що факти незаконного звільнення співробітників поліції несуть загрозу функціонуванню системи правоохоронних органів, порушують принцип верховенства права та знижують рівень довіри до органів державної влади.

На основі проведеного дослідження зроблено висновок про необхідність посилення правових гарантій для працівників поліції при звільненні з посади, вдосконалення процедури перевірки обставин звільнення та посилення контролю за дотриманням принципів добровільності та законності під час припинення трудових (службових) правовідносин. Автор також пропонує внести зміни до відповідного законодавства з метою більш чіткого врегулювання механізмів оскарження незаконного звільнення та забезпечення реального поновлення порушених прав.

Ключові слова: незаконне звільнення, поліція, поновлення на службі, згода сторін, власне бажання, правові наслідки, судова практика.

Tsyhikalo H.D., Loginova M.V. Legal consequences of unlawful dismissal of a police officer with the consent of the parties with the employer, at his own request and other grounds.

The scientific article examines the legal consequences of unlawful dismissal of police officers of Ukraine, in particular in cases where such dismissal is issued with the consent of the parties, at their own request or on other grounds provided for by the current legislation. Attention is emphasized on the

specifics of the legal status of a police officer as a public (public) employee, which determines a special procedure for termination of labor relations with him, and also gives this phenomenon of public-legal nature. It is noted that unlike ordinary labor disputes, cases of dismissal of police officers are subject to norms not only of labor but also administrative, disciplinary and official legislation, which requires comprehensive legal analysis. The work outlines the key violations that may occur upon dismissal of a police officer - in particular, falsification of the application for dismissal at will, psychological pressure, misleading the employee on the content of the signed documents, coercion before signing the contract of termination. The jurisprudence on the renewal of police officers in the service in cases of unlawful dismissal, including the findings of the Supreme Court, which disclose approaches to the assessment of voluntary detection of the employee during dismissal, is analyzed.

Particular attention is paid to the problem of proving the illegality of the dismissal and restoration of a person's rights through administrative or civil proceedings.It is established that real resumption of service, compensation for non -pecuniary damage, payment of average wage during forced absenteeism, as well as disciplinary liability of officials who have allowed unlawful dismissal are the main legal consequences for the parties. In addition, it is emphasized that the facts of unlawful dismissal of police officers pose a threat to the functioning of the law enforcement system, violate the rule of law and reduce the level of confidence in public authorities.

On the basis of the conducted research, a conclusion was made on the need to strengthen legal guarantees for police officers upon dismissal, improve the procedure for checking the circumstances of dismissal and strengthening control over compliance with the principles of voluntariness and legality during the termination of labor (official) legal relations. The author also proposes to amend the relevant legislation in order to clearly regulate the mechanisms of challenging the illegal dismissal and ensuring the real renewal of violated rights.

Key words: illegal dismissal, police, resumption of service, consent of the parties, their own desire, legal consequences, jurisprudence.

Постановка проблеми. Припинення трудових правовідносин з ініціативи органу поліції в Україні становить складну юридичну процедуру, що потребує глибокого аналізу та всебічного врахування правових, організаційних і практичних аспектів. Ця тема є актуальною, адже безпосередньо стосується гарантій правового захисту працівників поліції, а також впливає на ефективність функціонування всієї правоохоронної системи. Хоча на перший погляд така процедура може видаватися формальною, насправді вона охоплює низку складних етапів, які супроводжуються значною кількістю юридичних тонкощів. Підстави для звільнення поліцейського можуть бути різноплановими – від порушення службової дисципліни до вчинення корупційних правопорушень. Крім того, окрему категорію становлят,ь випадки звільнення за станом здоров'я або у зв'язку з невідповідністю займаній посаді, які регулюються спеціальними процедурами із залученням відповідних органів. У межах процедури припинення служби надзвичайно важливо забезпечити баланс інтересів обох сторін – і поліцейського, і роботодавця в особі органу поліції. Працівник має гарантоване право ознайомитися з усіма матеріалами, що стали підставою для припинення служби, а також реалізувати своє право на оскарження прийнятого рішення в судовому порядку. У свою чергу, поліцейське керівництво зобов'язане діяти виключно в межах правового поля, дотримуючись принципів законності, об'єктивності та справедливості при розгляді кожної конкретної справи.

Мета дослідження – з'ясування правових наслідків незаконного звільнення поліцейських та шляхів поновлення їх порушених прав.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання припинення трудових (службових) правовідносин у сфері правоохоронної діяльності та захисту прав працівників поліції перебувають у полі зору багатьох науковців. Зокрема, значний внесок у дослідження трудових прав працівників органів внутрішніх справ зробила С.М. Прилипко, яка у своїх роботах наголошує на важливості дотримання гарантій прав поліцейських при звільненні, особливо у зв'язку з реформуванням сектору публічної служби. О.Д. Святоцький розглядає проблему примусового звільнення працівників у контексті конституційних гарантій права на працю та вказує на необхідність посилення захисту осіб, які обіймають посади в системі МВС. І.Ю. Кучер приділяє увагу аналізу юридичних підстав припинення службових правовідносин, зокрема у випадках, коли звільнення маскується під добровільне за згодою сторін. У роботах В.І. Прокопенка розкривається роль адміністративної юстиції в механізмах захисту прав поліцейських, зокрема при поновленні на службі. Питання доведення факту примусу до звільнення досліджували О.В. Дзера та С.В. Курило, які акцентують увагу на складності доказування психологічного чи адміністративного тиску, що може передувати поданню заяви за власним бажанням. Т.В. Шевченко аналізує судову практику щодо поновлення працівників правоохоронних органів на службі, підкреслюючи неоднозначність підходів судів та важливість наявності належної доказової бази для визнання звільнення незаконним.

Виклад основного матеріалу. Незаконне звільнення співробітника поліції є серйозним порушенням трудових та службових прав, що потребує належної правової оцінки та реагування. Особливої уваги набувають ситуації, коли звільнення оформлюється за згодою сторін або за власним бажанням, але фактично є результатом тиску, введення в оману чи примусу. Такі випадки викликають потребу в аналізі не лише трудового законодавства, а й норм, що регулюють діяльність правоохоронних органів. Відновлення прав незаконно звільнених працівників поліції є важливою умовою забезпечення законності, довіри до правоохоронної системи та дотримання принципів верховенства права.

Згідно зі статтею 63 Закону України «Про Національну поліцію», контракт про проходження служби в поліції є письмовою угодою, укладеною між громадянином України та державою, яку в цьому випадку представляє поліція, з метою врегулювання трудових прав і обов'язків сторін [1].

Конкретне законодавство визначає вичерпний перелік підстав для звільнення співробітників поліції, серед яких: (1) завершення терміну контракту; (2) хвороба, підтверджена рішенням лікарської комісії щодо непрацездатності в поліції; (3) досягнення граничного віку для служби в поліції; (4) скорочення штату або проведення організаційних змін; (5) невідповідність кваліфікаційним вимогам до посади; (6) виконання дисциплінарного стягнення у вигляді звільнення згідно з Дисциплінарним статутом Національної поліції України; (7) добровільне бажання співробітника припинити службу; (8) перехід на роботу до інших міністерств чи відомств (організацій); (9) пряме підпорядкування близькій особі; (10) рішення суду, що набрало законної сили, про притягнення до відповідальності за адміністративне правопорушення, пов'язане з корупцією, або за скоєння злочину; (11) набуття громадянства або підданства іншої держави [2, с. 666–668].

Під час воєнного стану дозволяється звільнення працівників з ініціативи роботодавця, навіть якщо працівник перебуває на тимчасовій непрацездатності або у відпустці (за винятком відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами та відпустки для догляду за дитиною до трьох років). У таких випадках датою звільнення вважається перший робочий день після закінчення непрацездатності або відпустки, зазначений у відповідних документах. За умов воєнного стану норми статті 43 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП) не застосовуються, за винятком випадків звільнення працівників, які є членами профспілкових органів, як це передбачено статтею 5 відповідного закону [3].

Згідно зі статтею 36 Кодексу законів про працю України, підставами для припинення трудового договору є такі: угода сторін, закінчення строку договору, якщо жодна зі сторін не бажає його продовження (пункти 2 і 3 статті 23 КЗпП). Також припинення трудових відносин можливе у випадку призову або вступу працівника чи роботодавця – фізичної особи — на військову службу або направлення на альтернативну (невійськову) службу, за винятком випадків, коли працівникові зберігається місце роботи та посада (частини третя та четверта статті 119 КЗпП). Трудовий договір може бути розірваний за ініціативою працівника (статті 38, 39 КЗпП), роботодавця (статті 40, 41 КЗпП), або на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого органу (стаття 45 КЗпП) [4].

Дисциплінарні порушення, такі як невиконання наказів або порушення внутрішнього розпорядку, можуть стати підставою для звільнення. Неналежне виконання службових обов'язків, що призвело до серйозних наслідків, а також дії або бездіяльність поліцейського, які спричинили тяжкі наслідки, можуть бути підставою для розірвання трудового договору. Поліцейський може бути звільнений за вчинення проступків, що порочать його честь і гідність. Неналежне розголошення службової інформації також є підставою для припинення трудових відносин. Якщо роботодавець втрачає довіру до поліцейського, це може стати причиною його звільнення. У разі втрати здатності виконувати службові обов'язки через стан здоров'я поліцейський може бути звільнений. Також поліцейський може бути звільнений після досягнення встановленого законом віку для служби в поліції. Поліцейський має право звільнитися за власним бажанням, подавши відповідний рапорт [5].

Підстави для припинення трудових відносин з боку органу поліції можуть бути різними. У разі ліквідації або реорганізації органу поліції трудовий договір може бути розірваний. Роботодавець має право звільнити поліцейського у разі скорочення штату або чисельності працівників. Якщо поліцейський через стан здоров'я не може виконувати свої обов'язки, це може стати підставою для звільнення. Втрата довіри з боку органу поліції до працівника також може бути причиною розірвання трудового договору. Крім того, вчинення злочину або серйозного правопорушення може призвести до звільнення [6, с. 183–188].

На практиці діяльності поліцейських Національної поліції України встановлено непоодинокі випадки незаконного звільнення. Вказана практика зафіксована, зокрема, й рішеннями українських судів, відповідно до яких визнавалося, що звільнення було протиправне, без наявності законних підстав. Для прикладу, у справі Луганського окружного адміністративного суду № 360/729/24. У цій справі суд визнав незаконним звільнення дільничного офіцера поліції, яке відбулося під час його

перебування на лікарняному. Суд зазначив, що звільнення без законної підстави є протиправним, і постановив поновити працівника на посаді з наступного дня після закінчення періоду непрацездатності. Крім того, суд ухвалив виплатити середній заробіток за час вимушеного прогулу [7].

У іншій справі - Окружного адміністративного суду міста Києва № 320/5008/23, суд розглянув позов оперуповноваженого, звільненого без належного дотримання процедури. Встановивши порушення законодавства при звільненні, суд постановив поновити працівника на попередній посаді та зобов'язав роботодавця видати відповідний наказ. Також було ухвалено виплатити середній заробіток за час вимушеного прогулу [8].

Ще одним прикладом може слугувати справа № 826/9400/16, яка перебувала у провадженні Касаційного адміністративного суду. У цій справі майор поліції оскаржив наказ про звільнення та переведення на іншу посаду, вважаючи його незаконним. Суд встановив, що переведення відбулося без згоди працівника та з порушенням процедури, тому визнав наказ протиправним. Суд постановив поновити позивача на попередній посаді та зобов'язав виплатити компенсацію за час вимушеного прогулу [9].

Ці рішення демонструють, що реальне поновлення на службі, компенсація моральної шкоди, виплата середнього заробітку за час вимушеного прогулу, а також дисциплінарна відповідальність посадових осіб, які допустили незаконне звільнення, є основними юридичними наслідками для сторін. Такі випадки підкреслюють важливість дотримання принципів добровільності та законності під час припинення трудових (службових) правовідносин, оскільки порушення цих принципів не лише шкодить окремим працівникам, але й підриває довіру до правоохоронної системи в цілому.

У справі № 826/7075/16 Касаційний адміністративний суд визнав незаконним звільнення полковника поліції, який подав рапорт про звільнення за власним бажанням під тиском керівництва після негативного атестування. Суд поновив його на посаді та зобов'язав виплатити середній заробіток за час вимушеного прогулу [10].

У справі № 826/14071/17 Окружний адміністративний суд міста Києва встановив, що поліцейський подав рапорт про звільнення під впливом безпідставного кримінального переслідування, обшуків та службового розслідування. Суд визнав звільнення незаконним, оскільки воно було результатом психологічного тиску [11].

У справі № 360/729/24 Луганський окружний адміністративний суд розглянув випадок, коли поліцейського викликали до відділу поліції під приводом навчальної тривоги та змусили написати рапорт про звільнення за власним бажанням. Суд встановив, що звільнення було примусовим та поновив поліцейського на службі [12].

У справі № 826/10404/16 Верховний Суд визнав незаконним звільнення поліцейського, оскільки рапорт про звільнення не містив дати, а звільнення відбулося без дотримання тримісячного строку попередження, передбаченого Положенням № 114 [13].

У справі № 822/1093/18 Вінницький апеляційний адміністративний суд відмовив у задоволенні позову поліцейського, який стверджував, що написав рапорт про звільнення під тиском. Суд зазначив, що позивач не надав об'єктивних доказів примусу, тому звільнення визнано законним [14].

Аналізується актуальна судова практика щодо поновлення поліцейських на службі у випадках незаконного звільнення, зокрема коли формальною підставою стало звільнення за згодою сторін або за власним бажанням. У таких справах ключовим питанням є визначення добровільності волевиявлення працівника. Судові органи звертають увагу на обставини, за яких поліцейський подавав рапорт про звільнення, включаючи можливі ознаки психологічного або адміністративного тиску, наявність службових перевірок, дисциплінарних проваджень, а також часові рамки ухвалення рішення. Якщо встановлюється, що працівник не мав реальної можливості вільно висловити свою волю або був введений в оману щодо наслідків підписаних документів, суд визнає звільнення незаконним [15].

Особливу роль у формуванні єдиного підходу до розгляду таких справ відіграє практика Верховного Суду. У своїх постановах він підкреслює, що лише формальна наявність заяви про звільнення не є безумовним доказом добровільного бажання припинити службу. Натомість, суди повинні досліджувати мотиви, контекст та дії роботодавця, які передували поданню заяви. Верховний Суд неодноразово наголошував на важливості дотримання гарантій поліцейських як осіб, що виконують публічну службу, та закликав до посиленої уваги при встановленні істинної природи волевиявлення працівника. Це створює додаткові правові підстави для поновлення на службі у разі виявлення ознак примусу або порушення процедури звільнення [16].

Висновки. Аналіз судової практики та нормативного регулювання свідчить про нагальну потребу у посиленні правових гарантій для працівників поліції під час звільнення з посади. Випадки фіктивного «добровільного» звільнення, тиску з боку керівництва чи введення працівника в оману

щодо змісту підписаних документів вимагають створення більш ефективних процедур контролю за дотриманням принципів законності, добровільності та справедливості. Необхідно вдосконалити механізм перевірки обставин звільнення, зокрема запровадити обов'язкове фіксування процесу подання заяви про звільнення, забезпечити присутність незалежного представника або адвоката під час оформлення документів, а також запровадити окрему внутрішню перевірку обґрунтованості припинення служби.

З метою підвищення ефективності правового захисту працівників поліції автор пропонує внести зміни до законодавства, які б деталізували процедури оскарження незаконного звільнення. Зокрема, йдеться про необхідність законодавчого закріплення строків та форм подання скарг, розширення повноважень судів щодо зобов'язання роботодавця поновити працівника на службі, а також передбачення додаткових компенсацій за моральну шкоду та втрачений дохід. Це сприятиме реальному поновленню порушених прав та стане запобіжником зловживань з боку керівництва правоохоронних органів, забезпечуючи баланс між інтересами держави та працівника поліції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Національне поліцію: Закон України від 02.07.2015. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text.
2. Батура Д.В., Нагорна О.О. Гарантії реалізації трудових прав поліцейських під час звільнення. URL: https://www.researchgate.net/profile/Dmytro-Bannikov/publication/372551322_MODERN-PROBLEMS-OF-SCIENCE-EDUCATION-AND-SOCIETY-17-19072023/links/64ce2bdd40a524707b99dbb0/MODERN-PROBLEMS-OF-SCIENCE-EDUCATION-AND-SOCIETY-17-19072023.pdf#page=666.
3. Міщенко К. Звільнення працівників у період воєнного стану. 11.04.2024. URL: https://factor.academy/blog/zvilnennya-pracivnikiv-u-period-voyennogo-stanu.
4. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 1971. Додаток до № 50.
5. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379.
6. Логінова М.В., Терехова Г.Я. Правові наслідки припинення трудових правовідносин за ініціативи органу поліції. *Young Scientist*. № 4 (128). 2024. URL: https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/6184/6050
7. Рішення Луганського окружного адміністративного суду від 29.08.2024 по справі № 360/729/24. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/121274869/?utm_source=chatgpt.com.
8. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 18.05.2023 по справі № 320/5008/23. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/121274869/?utm_source=chatgpt.com.
9. Постанова Касаційного адміністративного суду від 28.11.2019 по справі № 826/9400/16. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/85999857?utm_source= chatgpt.com.
10. Постанова Касаційного адміністративного суду по справі № 826/7075/16 від 11.08.2021. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/98947151?utm_source= chatgpt.com.
11. Рішення від 23.01.2020 по справі № 826/14071/17 Окружного адміністративного суду міста Києва. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87107834? utm_source=chatgpt.com.
12. Рішення № 121274869, 29.08.2024, Луганський окружний адміністративний суд. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/121274869/?utm_source=chatgpt.com.
13. Блинду А. Судову практику дослідила адвокат Адвокатського об'єднання «Лещенко, Дорошенко і партнери» Анастасія Блинду. 19.07.2021. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/204951_nezakonne-zvlnennya-ta-ponovlennya-na-robot-sudova-praktika?utm_source=chatgpt.com.
14. Постанова від 12.07.2018 по справі № 822/1093/18. Вінницький апеляційний адміністративний суд. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/75285238?utm_source=chatgpt.com.
15. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 04.04.2024 у справі № 420/1587/24. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/118169962.
16. Рішення Рівненського окружного адміністративного суду від 07.06.2024. № 460/11279/23. URL: https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/119594560.